

C. No - 1288

1288

15C5.1

[illegible]

5-18-0

स्मृतितत्त्वस्य

प्रथमो भागः ।

[तिथितत्त्वम् + आद्यतत्त्वम् + आह्निकतत्त्वम् + प्रायश्चित्ततत्त्वम्
ज्योतिस्तत्त्वम् + मलमासतत्त्वम् + संस्कारतत्त्वम्]

सहामहोपाध्याय श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-

विरचितः ।

विण, उपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिणा
श्रीजीवानन्दविद्यासागरेण संस्कृतः

प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कलिकातानगर्यां

“नारायण यन्त्रे”

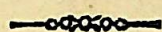
मुद्रितः ।

इ० १८८५ ।

Q2:4yBzJ20,1
15C5.1

SRI JAGADGIURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.
Jangamwadi Math, VARANASI.
Acc. No. ~~66A~~ 1288

प्रथमभागस्य सूचीपत्रम् ।

तिथितत्त्वम् ।

प्रकरणम्			पृष्ठायां
तिथिस्वरूपनिरूपणम्	१
विशेषतिथिकर्मसन्देहनिर्णयः	२
अथ विघ्नपतितनृताहाविदितश्राद्धकालः	१५
अथ जन्मतिथिज्ञानं	२०
अथ प्रतिपत्	२६
अथ द्वितीया	२८
अथ तृतीया	३०
अथ चतुर्थी	३१
अथ पञ्चमी	३२
अथ षष्ठी	३४
अथ सप्तमी	३५
अथ विधानसप्तमी	३६
अथाष्टमी	४०
अथ जन्माष्टमी	४१
अथ व्रतकालव्यवस्था	४७
अथ पारणकालः	५१
तदयं संचेपः	५४
अथ नवान्नश्राद्धकालः	५७
अथ भौषाष्टमी	५८
अथ अशोकाष्टमी	५८
अथ नवमी	५९
अथ श्रीरामनवमी	५९
तदयं संचेपः	६२
अथ दशमी	६२
अथ दुर्गोत्सवः	६४
अथ सप्तमीपूजा	७६

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ वैधहिसाविचारः	८४
महानवमौपूजाकल्पः	८८
अथ कुण्डविधिः	८५
अथ एकादशी	१०४
तदयं संचेपः	१०८
अथ द्वादशी	११४
अथ त्रयोदशी	११७
अथ चतुर्दशी	१२१
अथ शिवरात्रिव्रतं	१२४
तदयं संचेपः	१२६
शिवरात्रिव्रतप्रयोगः	१२६
अथ मदनचतुर्दशी	१३३
अथ पौर्णमासी	"
अथ कोजागरकृत्यं	१३५
अथ चतुरङ्गं	१३७
अथ रविसंक्रान्तिः	१४०
तदयं संचेपः	१४४
अथ ग्रहणं	१५०
अमावास्याश्राद्धकालः	१६७
अथार्द्धादययोगः	१८७
अथ युगाद्या	"

श्राद्धतत्त्वम् ।

अथ श्राद्धदेशः	१८७
अथ श्राद्धदेवाः	१८८
अथासनं	२००
अथ दर्भाः	२०१
अथानुज्ञा	२०२
अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः	२०७
अथ कुशासनं	"

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथावाहनं	२०८
अथाव्यं	२१०
अथ गन्धादिदानं	२१५
अथ पुष्पं	२१
अथ धूपाः	२१६
अथ दीपाः	२१
अथाच्छादनं	२१
अथ यज्ञोपवीतानि	२१७
अथ पात्रस्थानं	२१७
अथ पात्राणि	२१८
अथाग्नौकरणं	२२०
अथ हुतशेषदानं	२२४
अथ विहिताविहितद्रव्याणि	२२८
अथ परिवेशनं	२३०
अथान्नोत्सर्गानन्तरकृत्यं	२३१
अथाग्निदग्धादिनान्नविकरणं	२३३
अथ पिण्डदानं	२५०
अथ जीर्वात्पिष्टकश्चाहं	२५१
अथ पार्वणस्य प्रतिमासकर्त्तव्यत्वं	२५२
अथ मलमासे सपिण्डनोत्तरश्चाहनिषेधः	२५४
अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्त्तव्यत्वं	२५७
अथ सघात्रयोदशौ आहं	२५८
अथ तौर्थाहं	२५९
अथाष्टकाश्चाहं	२६०
अथ नवान्नश्चाहं	२६४
अथ पौर्णमासौ आहम्	२६८
अथ आहवेला	२७३
अथामावास्या आहकालः	२७८
अथैकोद्दिष्टश्चाहविचारः	२७८
अथाशौचान्त द्वितीयदिन आद्यश्चाह्नात् पूर्वकृत्यम्	२७८

प्रकरणम्			पृष्ठायां
आद्यश्राद्धकालः	"
अथ सपिण्डीकरणम्	२८८
अथ सांवत्सरिकश्राद्धम्	३०२
अथाभ्युदयिकश्राद्धम्	३०७
आङ्गिकतत्त्वम् ।			
अथ विष्णुस्तोत्रार्गः	३२७
अथ शौचम्	३३०
आचमनविधिः	३३२
शिखावन्धे विशेषः	३३४
आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणम्	३३६
अथ दन्तधावनम्	३४०
अथ प्रातःस्नानसन्ध्ये	३४४
अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम्	३४५
अथ द्वितीययामार्द्धकृत्यम्	३४६
लिखनविधिः	३४७
अथ तृतीययामार्द्धकृत्यम्	३४८
अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम्	३५४
अथ तर्पणम्	३७०
अथ सन्ध्योपासनम्	३७८
उपामनाविधिः	३८४
अथ सवितरूपस्थानम्	३८८
अथ ब्रह्मयज्ञः	३८५
अथ देवपूजा	३८६
अथ गणेशपूजनम्	४०४
अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः	४०६
अथ धूपः	४१३
अथ दीपः	"
अथ नैवेद्यम्	४१४
अथ पञ्चमयामार्द्धकृत्यम्	४१८
वलिदानप्रकारः	४२३

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथातिथिभोजननित्ययाद्वे	४२५
अथ गोश्रासदानम्	४२८
अथ भोजनम्	४२८
प्राणाहुतिमुद्रा	४३४
अथ ऋतुगुणाः	४३६
अथ षड्रसगुणाः	४३८
अथ धातुप्रकृतिः	४४०
अथ धान्यादि गुणाः	४४०
अथ शाकगुणाः	४४१
अथ लवणगुणाः	४४२
अथ फलगुणाः	४४३
अथ तोयगुणाः	४४५
अथ क्षौरगुणाः	४४६
अथ दधिगुणाः	”
अथ तक्रगुणाः	”
अथ घृतगुणाः	४४७
अथेक्ष्मादिगुणाः	”
अथ षष्ठ्यामार्जकृत्यम्	४५८
अथ रात्रिकृत्यम्	४६०
अथ शयनविधिः	”
अथ दारोपगमनविधिः	४६१

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम्	४६७
अथ तन्त्रप्रसङ्गकौ	”
अथ प्रसङ्गः	४७०
अथाह्नहौने काम्येऽपि फलं	४७६
अथ विजातीय प्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः	४७८
अथ चान्द्रायणादो भोजनपरिसंख्या	४८५
अथ गुह्यप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः	४८६
अथ गङ्गामाहातरा	४८८

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथात्र प्रयोगः	४८७
गङ्गायाम् अस्थिप्रक्षेपः	५०३
गोबधादौ वालत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः	५१०
अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि	५११
अथ चौराज्ञाभविनिर्णयः	५१३
अथ क्रयनिर्णयः	५१४
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाहकृत्यं	५१५
अथ वाल्यादिभेदात् प्रायश्चित्तम्	५१६
अथ धेनुमूल्यव्यवस्था	५१७
अथ ज्ञानकृतादि निरूपणम्	५१८
अथ विप्रादिस्वामिकगोबधप्रायश्चित्तम्	५१९
अथैकज्ञायनादि गोबधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथ रोधादिनिमित्तकगोबधप्रायश्चित्तम्	५२६
अथापालननिमित्त गोबधप्रायश्चित्तम्	५२८
अथ गोबधापवादः	५३४
अथ निमित्तिनो नरबधापवादः	५३८
अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५१
अथान्यजस्त्रीगमनभोजनप्रायश्चित्तम्	५५२
तदयं सक्षेपः	५५३
अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५३
अथ भार्यायां मातृत्वादिवदतः प्रायश्चित्तम्	५५४
अथोपवौतच्छेदनप्रायश्चित्तम्	५५५
अथ रेतोमूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम्	५५६
अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम्	५५६
अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम्	५५७
ज्योतिस्तत्त्वम् ।			
अथ राश्यादिनिर्णयः	५५८
घलदण्डयोः प्रमाणम्	५६२
मूलत्रिकोणां व्यवस्था	५६४
अथ राविसंक्रान्तिगणनम्	५६८

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथाष्टवर्गः	५७४
वारफलम्	५७८
अथ ग्रहणम्	५८३
अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रम्	५८७
अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः	५८८
अथ प्रकीर्णकम्	५८९
अथ निर्वातः	५८३
अथ केतुः	”
अथाकालवृष्टिः	५८४
अथ सर्वतो भद्रम्	५८८
अथ बालादि चक्रं	६०३
अथ विवाहः	६०३
खर्जूरवेधः	६०८
नाडो नक्षत्रं	६१२
अरिषडष्टकं	६१३
अथ नववध्वागमनं	६१५
अथ प्रथम रजो योगः	६१६
अथ गर्भाधानं	६१७
अथ षोडशवर्षीयागर्भिणी चिन्ता	६१८
अथ पुंसवनं	६१८
अथ पञ्चामृतं	६१८
अथ सौमन्तोन्नयनं	६१८
अथ जातभद्रादि	६२०
अथ गण्डयोगः	६२३
अथ पताकौवेधः	६२४
अथ जन्मराशिफलं	६३०
अथ जन्मनक्षत्रफलं	६३१
अथ प्रत्यन्तदेशफलं	६३८
अथ वर्षपताकौ	६४०
अथ क्रमेण लग्नदृष्टिफलं	६४२

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ जातकर्म	६४८
अथ षष्ठौपूजा	६४८
अथ नामकरणं	६५०
अथ निष्क्रामणं	६५१
अथान्नप्राशनं	६५२
अथ नवान्नं	६५३
अथ चूडाकरणं	६५३
अथ कर्णवेधः	६५५
अथ विद्यारम्भः	६५६
अथ उपनयनम्	६५८
अथ समावर्तनम्	६६१
अथ गृहादि	६६२
अथ गृहप्रवेशः	६७०
अथ पुष्करिण्यारम्भः	६७२
अथ परौक्षा	६८२
अथ कृषिकर्म	६८२
अथ लाङ्गलचक्रम्	६८४
अथ वौजोत्तिचक्रम्	६८४
अथ वृषचक्रम्	६८५
अथ मुष्टिग्रहणम्	६८०
अथ धान्यच्छेदनप्रकारः	६८०
अथ वौजसञ्चयः	”
अथ षष्टिसत्रस्मरणना	६८२
अथाङ्गतम्	७०४
अथ यात्रा	७१२
अथ छत्रचक्रम्	७३३
अथ सिंहासनचक्रम्	७३४

मलमासतत्त्वम् ।

अथ मासशक्यम्	७३८
अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः	७४१

प्रकरणम्	पृष्ठायां
अथ दर्शान्तमासशक्यत्वे साधकान्तराणि	७५४
अथ चैत्रादिशब्दानां चान्द्रवाचिता	७५८
अथ मलमासः	७६८
अथ दौक्षाकालः	७८४
अथ दौक्षायां प्रतिप्रसवः	७८५
अथ स्त्रीशूद्रयोः प्रणवयुञ्जन्तनिषेधः	७८७
अथ दौक्षितस्याशौचे जपाद्यधिकारः	"
अथाशौचे विष्णुकीर्तनम्	"
अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः	७८८
अथ पर्युदासविचारः	८०३
अथ नवान्नम्	८११
अथ समयाशुद्धिः	८१७
अथ रोगे दानादि	८३५
अथ मुमुक्षुत्वम्	८३६
अथ महादानलक्षणम्	८४०
अथ मलमासकर्तव्यव्रतम्	८४१
अथ पितृपक्षमृतक्रिया	८४१
अथाश्वयुक् कृष्णपक्षश्राद्धः	८४३
अथामावस्या	८४८
अथाधिमासे प्रत्याब्दिकादिविचारः	८५०
अथ सपिण्डनापकर्षविचारः	८५१
अथ सञ्जासनिषेधविचारः	८५४
अथापुत्रस्य मृताहे न पार्वणम्	८५५
अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याब्दिकं कर्तव्यम्	८५५

संस्कारतत्त्वम् ।

अथ अग्निस्थापनम्	८५७
अथ वरणविधिः	८६१
अथ ब्रह्मस्थापनम्	८६२
अथ द्रव्यासादनम्	८६४

प्रकरणम्			पृष्ठायां
अथ चरुविधानम्	८६४
अथ भूमिजपादिविधानम्	८६७
अथास्तरणम्	८६८
अथ विंशतिकाष्ठिका	८६८
अथान्यसंस्कारः	८६८
अथ सुवादिलक्षणम्	८७१
अथ विरूपाक्षजपः	८७३
अथ प्रकृतं कर्म	८७४
अथ प्रायश्चित्तम्	८७८
अथ यज्ञवास्तुकरणम्	८७८
अथ पूर्णाहुतिः	८७८
अथ वन्दनादि कर्म	"
अथ विवाहः	८८१
अथार्हणम्	८८६
अथ विवाहपरिपाटी	८८८
अथ पाणिग्रहणम्	८८५
अथ यानारोहणादि	८०५
अथ गर्भाधानम्	८०७
अथ पुंसवनम्	८०८
अथ सौमन्तोन्नयनम्	८१२
अथ शोथन्तो होमः	८१५
अथ जातकर्म	"
अथ नामकरणम्	८१७
अथ निष्क्रामणम्	८१८
अथान्नप्राशनम्	८२१
अथ चूडाकरणम्	८२२
अथोपनयनम्	८२६
अथ समावर्त्तनम्	८३८
अथ नवगृहप्रवेश कर्म	८४१
अथ ग्रहयज्ञः	८४३

श्रीगणेशाय नमः ।

तिथितत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं रामं कामदमौश्वरम् ।

तिथ्यादितत्त्वं तत्प्रौढ्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

तत्र तिथिस्वरूपमाह हेमाद्रिकालमाधवीययोः स्कान्दे
प्रभासखण्डम् । “अमा षोडशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।
संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी ॥ अमादिपौर्ण-
मास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः षोड-
शैववरानने” ॥ चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता देह-
धारिणी आधारशक्तिरूपा अमानान्त्री महाकला प्रोक्ता चयो-
दयरहितत्वान्नित्या स्रक्चूचवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्चदश
कलाः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति षोडशैव कलास्तिथय
इति । अत्र प्रथमकला क्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादि-
कला क्रियारूपा द्वितीयादिः सा च वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला
क्लासरूपा चेत् कृष्णेति । तथा च षट्त्रिंशन्मतम् । “तत्र
पञ्चावुभौ मासे शुक्लकृष्णौ क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः
कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः ॥ पक्षत्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्च-
दश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्णपक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” ॥
पक्षतिः प्रतिपत् एतत्सर्वं क्रियैव काल इति मतानुसारा-
दुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु तत्तत्क्रियोपलक्षितः काल
इति । यथा विष्णुपुराणे । “कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णोर्मित्रेय
वर्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे च । “अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्ग-

र्षणः स्मृतः । कलनात् सर्वभूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥
 कलनात् लयकरणात् । तथा च विष्णुपुराणम् । “ये समर्था
 जगत्स्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः । तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो
 हि वलवत्तरः” ॥ न च “अष्टमांशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदनुः” इति
 कात्यायनीयदर्शनाच्चतुर्दश्याः शेषयामे पञ्चदश्याः कलायाः
 चयारम्भादेवं दर्शान्तयामे आद्यकलाया उत्पत्तेर्विरोध इति
 वाच्यं तस्य दर्शश्चाद्वोपयुक्तपारिभाषिकचयोत्पत्तिपरत्वं न तु
 तद्वास्तवं स्मृतिज्योतिःशास्त्रविरोधात् । तथाहि गोभिलः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः साऽमावस्या” इति परः
 सन्निकर्षश्च उपर्यधोभावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन राश्येकांशा-
 वच्छेदेन सहावस्थानरूपः । तथा च अमावास्याघटक-
 तादृशसहावस्थानयुक्ताकर्मण्डलाच्चन्द्रमण्डलस्य । “अर्कादिनिः-
 सृतः प्राचीं यद् यात्यहरहः शशी । भागैर्द्वादशभिस्तत् स्यात्ति-
 थिश्चान्द्रमसं दिनम्” । इति सूर्यसिद्धान्तोक्तेन । “त्रिंशांशक-
 स्तथाराशेर्भाग इत्यभिधीयते ॥ आदित्याद्विप्रकर्षस्तु भागं
 द्वादशकं यदा । चन्द्रमाः स्यात्तदा राम तिथिरित्यभिधीयते”
 इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाद्राशिद्वादशांशद्वादशांशभोगात्मक-
 निर्गमरूपवियोगेन शुक्लायाः प्रतिपदादि तत्तत्तिथेरुत्प-
 त्तिरेवं “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासौ” इति
 गोभिलोक्तेन पौर्णमासौघटकसप्तमराश्यवस्थानरूपपरमवियो-
 गानन्तरमकर्मण्डलप्रवेशाय चन्द्रमण्डलस्य राशिद्वादशांश-
 द्वादशांशभोगात्मकप्रवेशरूपसन्निकर्षेण कृष्णायास्तत्तत्तिथे-
 र्योत्पत्तिः ।

तत्र तिथिविशेषविहिते कर्मणि उभयदिने तिथिलाभे
 प्रश्नपूर्वकं निर्णयमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “नचत्रं देवदेवेश

तिथिच्चाद्वैविनिर्गताम् । दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर
जानता” ॥ शङ्कर उवाचः । “सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्या-
मभ्युदितो रविः । तया कर्माणि कुर्वीत क्लासवद्द्वी न कार-
णम् ॥ सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः । तया
कर्माणि कुर्वीत क्लासवद्द्वी न कारणम्” इति । “शुक्लपक्षे
तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितो रविः” । अत्रामावास्यावत्तिथिबुद्धिचयाभ्यां
न व्यवस्था । किन्तु रवेरुदयास्तमयतिथिसम्बन्धात् शुक्ल-
कृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्था । सा च युग्माद्यनाघ्राततिथिकर्मपरा
सामान्यविशेषन्यायात् । युग्ममाह गृह्यपरिशिष्टं निगमश्च ।
“युग्माग्निहोतृभूतानि षण्मन्योर्वसुरन्ध्रयोः । रुद्रेण द्वादशी-
युक्ता चतुर्दश्याथ पूर्णिमा ॥ प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं
महाफलम् । एतद्वास्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्” ॥
द्वितीयाष्टतृतीययोश्चतुर्थीपञ्चम्योः षष्ठीसप्तम्योरष्टमीनवम्यो-
रेकादशीद्वादश्योश्चतुर्दशीपौर्णमास्योः प्रतिपदमावास्यायोर्युग्मं
मेलनं तत्तत्तिथिमात्रनिमित्तके कर्मणि महाफलम् । एतत्
प्रयोजनन्तु तिथिविशेषविहिते कर्मणि तिथिखण्डविशेषनि-
यमनम् । स्वतिथ्या कर्मानिर्वाहे सहायभावे नान्यतिथ्यनु-
प्रवेशादुपवासाद्याचरणञ्च । अतएव विष्णुधर्मोत्तरे । सा
तिथिस्तदहोरात्रमित्यनेन खण्डतिथेरहोरात्रत्वानुकीर्तनमहो-
रात्रसाध्योपवासादिकर्मार्हत्वार्थं तच्च तिथ्यन्तरसहायभावं
विना प्रायशो न सम्भवतीति । अतः प्रातःकाले तत्तत्तिथ्य-
लाभे तिथ्यन्तरेऽप्युपवाससङ्कल्पः । अहोरात्राभोजनरूपस्य
तस्य प्रातरारम्भाह्त्वात् । संवत्सरप्रदीपेऽपि “प्रातःसन्ध्या-
न्ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्” । इत्युक्तम् अत्रेदं वीजं
कर्मणस्तावदपूर्वजनकत्वेन विधेयत्वेन च प्राधान्यं तिथ्यादेस्तु

गुणत्वेन क्वचिदुपलक्षणत्वं तदाहं गर्गः । “तिथि नक्षत्र-
 वारादि साधनं पुण्यपापयोः । प्रधानगुणभावेन स्वातन्त्र्येण
 न ते क्षमाः” । प्रधानस्य विधेयकर्मणो गुणभावेनाङ्गत्वेन तदुक्तं
 “कर्मासन्निहितं नैव बुद्धौ विपरिवर्तते शब्दात् तदुपस्थानमु-
 पादेये गुणो भवेत्” । प्रमाणान्तरासन्निहितं कर्म बुद्धौ प्रथमं
 न विषयीभवति प्राथमिकशब्दादेव तस्य कर्मण उपस्थिति-
 रिति उपादेये स्वविधेये कर्मणि पूजादौ चन्द्रादिक्रियात्वेन
 तदवच्छिन्नकालत्वेन वा शुचि तत्कालजीविनः कर्माधिका-
 रात्तस्मिन् प्रमाणान्तरलभ्यत्वेनाविधेयत्वात् तिथ्यादिगुण इति ।
 अतस्तत्तिथिं विनापि प्रातरेव सङ्कल्पः नतु तत्तिथ्यनुरोधा-
 दन्यत्रेति । एवञ्च मासपक्षतिथीनाञ्चेत्याद्यनुरोधेन प्रातः-
 सङ्कल्पयेदित्यनुरोधेन च अन्यतिथिकर्मणोऽन्यतिथ्यारम्भेऽमुक-
 तिथावारभ्यामुकं कर्म कर्त्तव्यमिति वक्तव्यम् । आरम्भ एव
 तत्तिथेरनुप्रवेशान्न दोषः । एतद्व्यस्तं युग्मविपरीतं प्रतिपद-
 द्वितीययोः तृतीयाचतुर्थ्यारित्याद्योर्मेलनं महाघोरं महापाप-
 जनकम् । अत्रापवादो वक्ष्यते अतः “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यं
 दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणाम् ।” इत्यादि श्रुत्याद्यनुरो-
 धेनोभयदिने कर्मयोग्यप्रशस्तकाले द्वितीयालाभे तृतीयायुतैव
 द्वितीया ग्राह्या न प्रतिपद्युता तृतीयापि द्वितीयायुतैव न
 चतुर्थीयुता एवमन्यत्र नत्वेकदिन एव कर्मयोग्यप्रशस्तकाल-
 लाभेऽपि युग्माद्यादरः । अतएव, “कर्मणो यस्य यः काल-
 स्तत्कालव्यापिनो तिथिः । तया कर्माणि कुर्वीत ह्यसहस्री
 न कारणम्” ॥ इति वृद्धयाज्ञवल्क्येन सन्देहनिरासात्
 सन्देहविषय एव युग्मादिवचनप्रवृत्तेः प्रधानस्य कर्मणो बोध-
 केन पूर्वाह्णादिशास्त्रेण गुणस्य तिथ्यादेर्नियामकस्य युग्मादि-
 शास्त्रस्य जेतव्यत्वाच्च । व्यस्ततिथिनिन्दार्थवादोऽपि सन्देह-

विषयनिर्णयपर एव विधिषेपत्वात्तस्य । एवञ्च पूर्वदिने
पूर्वाह्णे युग्मसम्बन्धिपरतिथेरप्राप्तौ परदिने च तत्प्राप्तौ
तत्तिथिविहितपूजादेः पूर्वाह्णानुरोधात् परदिनकर्त्तव्यत्वं
प्रतीयते । नतु युग्मानुरोधात् पूर्वदिने । अत्र च । “पञ्चमौ
सप्तमौ चैव दशमौ च त्रयोदशौ । प्रतिपन्नवमौ चैव कर्त्तव्या
साम्मुखौ तिथिः” ॥ इति पैठोनसिवचनस्य तु । “साम्मुख्यं
नाम सायाह्न्यापिनौ दृश्यते यदा” । इति स्कन्दपुराणेन
सायाह्न्यापिनौ तिथेः साम्मुख्यविधानेन पूजादावनवकाशादु-
पवासपरत्वम् । एवं, “त्रिसम्यस्यापिनौ यातु सैव पूज्या
सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
इति पाराशरोयेण त्रिसम्यस्यापित्वेन नियमाभिधानं तद-
पवादकमिति सायाह्न्यापित्वमपि मूह्यतान्यूनत्वेन ज्ञेयम् ।
“व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला
ज्ञेया पितृर्ये चापराह्निकौ” ॥ इति देवलवचनात् । नन्वहो-
रात्रसाध्योपवासादौ कुतो न रात्रियुग्मग्रहणं मैवं तत्रापि
कर्मायं दिवा तदङ्गस्नानदेवतापूजादौनां कर्मणां कर्त्त-
व्यत्वाद्वाचो च तन्निषेधात् दिवायुग्मस्यैव ग्रहणमिति तिथि-
विवेकः । अतएव जावालः । “अहःसु तिथयः पुण्याः कर्मा-
नुष्ठानतो दिवा । नक्तादि व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥
दिवाकर्मानुष्ठाने कर्त्तव्ये अहःसु तिथयः पुण्याः तिथ्यन्तर-
संयोगात् पुण्या अतः कर्मानुष्ठाने ता एव ग्राह्याः । अन्यथा-
हर्विहिते कर्मण्यहर्विधानमनर्थकं स्यात् । नक्तादिव्रतयोगे-
त्विति निशासाध्यकर्मापन्नक्षणम् अत्र रात्रियोगो विशि-
ष्यते रात्रौ तिथ्यन्तरसंयोगो विशिष्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्तु
पञ्चमौसप्तमौ चैव इत्यादिना विशेषतः सायाह्न्यापिनौ तिथे-
र्ग्रहणादुपवासेऽपि न रात्रियुग्मादरः अन्यथा तदभिधान मन-

यकं स्यात् । एतच्च जयन्तौ शिवरात्र्यादिविशेषेतरपरम् । यद्यपि “स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आसुरौ रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ इति पर्युदस्तेतर-कालोऽपि कर्मयोग्यस्तथापि, “पूर्वाह्णो वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्” । इति श्रुत्युक्तकाललाभे स एव नियामकः प्रशस्तत्वात् । अतएव “ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भु-वा” ॥ इति गृह्यपरिशिष्टीयेन अस्तगामिन्यास्तियेः प्राये-णापराह्णसम्बन्धेनापराह्णो हेतुतया निर्दिष्टो नतु पर्युदस्तेतर-कालः प्रशस्तकालालाभे तु सामान्यकालमादाय युग्मादिना व्यवस्था क्वचित् विशेषवचनादेव रात्रियुग्मादरः यथा । “मध्याह्नव्यापिनौ ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः । नक्तादि-व्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ अत्र युग्मेतर कृष्णपक्ष-प्रतिपदुभयपक्षदशमौ त्रयोदशी कृष्णचतुर्दशी द्वैधे तु प्रागुक्त-शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादिना वक्ष्यमाण प्रतिपत् सप्ततृतीया स्यादित्यादिवचनाद्व्यवस्था । तिथेः पूज्यकालापेक्षा विधेयकर्म-खेव निषिद्धे कर्मणि तु तत्तत्तिथिमात्रापेक्षा । न तत्र पूज्य-कालमात्रापेक्षा । तदाह कालमाधवौये वृद्धगार्ग्यः । “निमित्तं कालमादाय वृत्तिर्विधिनिषेधयोः । विधिः पूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रके ॥ तिथीनां पूज्यता नाम कर्मानुष्ठा-नतो मता । निषेधस्तु निवृत्त्यात्मा कालमात्रमपेक्षते ॥” एतद्वचनद्वयं कलङ्काधिकरणन्यायमूलमिति विवृतमेका-दशीतत्वे । कर्मानुष्ठानतः कर्मानुष्ठाने वृत्तिः पालनम् । गार्ग्य-वचनोक्तनिमित्तमित्यत्र विधिनिषेधयोरनुष्ठानाननुष्ठानरूप-पालने कालस्य निमित्तत्वेन अभिधानात् । “अतः कालं प्रवक्ष्यामि निमित्तं कर्मणामिह” । इति भविष्यपुराणाच्च ।

आवश्यकपर्वादिक्रियमाणस्य नित्यनैमित्तिकत्वम् । व्यक्तमाह
मार्कण्डेय पुराणम् । “नित्यं नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादि
पण्डितैः” इति एवञ्च अशौचान्तात् द्वितीयेऽङ्गोत्यादिकस्य
कालविशेषस्य निमित्तत्वेनोल्लेखः सङ्गच्छते । “मासपक्ष-
तिथौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभाग्भवेत् । इति ब्रह्माण्डभविष्यपुराणोक्तेः ।
निमित्तानामुत्पत्तिविधिसमभिव्याहृतनियतानां न तु प्राश-
स्त्वेनोक्तानाम् अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासादौनां पृथक्निमि-
त्तानाञ्चोल्लेखः । न तु मासपक्षतिथौनां निमित्तौभूता-
नामेव ।

अत्र च वैदिकक्रियानिमित्तस्य कालविशेषस्य शुचितत्-
काल जोवित्वेनाधिकारिविशेषणीभूतस्यान्ते या सप्तमौ सा
नाधिकरणे यो जटाभिः स भुङ्क्ता इतिवत् कालस्य विशेषणत्वेन
तृतीयाप्राप्तेः किन्तु कालभावयोः सप्तमौत्यनेन तद्वाधिका
पुनः सप्तमौ विधीयते शरदि पुष्पग्रन्ति सप्तच्छदा इतिवत् ।
अतः कर्तृविशेषणीभूतस्यापि कालस्य वैदिकक्रियाया निमित्त-
तयोल्लेखः क्रियैव काल इति मतेतु सुतरां नाधिकरणता सूर्या-
दिक्रियाया कर्तव्यस्य कर्मणो अधिकरणतानुपपत्तेरिति पूर्वा-
ह्लादेस्तु प्रशस्तत्वेन निमित्ततया नोल्लेख इति । युग्मादरस्तु
देवकृत्य एव न पितृकृत्ये । तथा च व्यासनिगमौ “द्विती-
यादिकयुग्मानां पूज्यतानियमादिषु । एकोद्दिष्टादिद्वयादौ
ऋसद्वयादिदेषणा” ॥ इति एकोद्दिष्टादिद्वयादौ एको-
द्दिष्टादिश्राद्धनिमित्तभूत तिथिविशेषस्य द्वयादौ द्वयादावित्य-
त्रादिशब्दात् क्षयस्तुभित्तत्वे ग्राह्ये तथा सति श्राद्धकालस्य
सन्देहे ऋसद्वयादिदेषणां ऋसद्वयादिविधायको नियामक
इति यावत् । अत्र द्विज्ज्ञासौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ

लक्ष्येते । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।
 कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति विष्णु-
 धर्मोत्तरैकवाक्यत्वात् । तेन तिथिद्वये अपराह्निकेतरपितृ-
 कृत्ये शुक्लकृष्णपक्षयो रवेरुदयास्ताभ्यां व्यवस्था । आप-
 राह्निके तु सपिण्डीकरणादौ क्लासवद्ग्रादीत्यादिशब्दात्
 प्रागुक्त ययास्तमित्यादिना व्यवस्था । एतद्विषय एव काल-
 माधवौयधृतं सुमन्तु वचनम् । “ब्रह्मन्तु व्यापिनौ चेत् स्या-
 न्मृताहस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डमित्याङ्गि-
 रसभाषितम्” ॥ तिथिविवेकेऽपि । पितृकृत्ये च पूर्वाह्णे
 मध्याह्नविहिते संशये विष्णुधर्मोत्तरवचनात् शुक्लपक्षकृष्ण-
 पक्षभेदेन व्यवस्था । एवञ्च प्रागुक्तविष्णुधर्मोत्तरवचने उप-
 वासश्च कर्त्तव्यः कथमित्यत्रोपवासपदमपराह्नविहितेतर-
 पितृकृत्यदेवकृत्योपलक्षकम् एतच्च प्रत्युत्तरवचने उपवास-
 मित्यनभिधाय कर्ममात्रनिर्देशात् कस्माणौति बहुवचन-
 निर्देशाच्चावगम्यते । अपराह्नविहितन्तु ययास्तं सविता
 यातीत्यस्य विषयो हेतुवन्निगदस्वरसादित्युक्तम् । एतच्च
 उभयदिनापराह्नलाभे ज्ञेयम् । यत्र चोभयदिनेऽपि न
 तक्लाभस्तत्र दर्शंतरतिथिषु । “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
 द्रोहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्” ॥ इति
 मत्स्यपुराणवचनादपरदिने गौणापराह्णे आहम् । अभिजिद-
 ष्टमघटिका रौहिणं नवमघटिका मुख्यापराह्नस्तु पञ्चधा-
 विभक्तदिनचतुर्थांशो यथा “प्रातःकालो मूहर्त्तां स्त्री न सङ्ग-
 वस्तावदेव तु । मध्याह्नस्त्रिमूहर्त्तः स्यादपराह्नस्ततः परम् ॥
 सायाह्नस्त्रिमूहर्त्तः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् । राक्षसो
 नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥

ननु सपिण्डीकरणस्यापराह्निकत्वे किं मानमिति चेदप-

राक्षे तु पैष्टकमित्युत्सर्गवचनमेव मानम् । किञ्च । “यद्यप्यद-
न्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् । अग्नीन्द्रेष्वरसामान्या-
त्तच्छुलोऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टे यथा बहूना-
मनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः ‘विरुद्धधर्मसमवाये
भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्’ इति जैमिनिसूत्राच्च तद्वदत्रापि
बहुदेवताकपार्वणानुरोधादेकोद्दिष्टकालवाध इति । एवं संव-
त्सरमधिकृत्य । “सपिण्डौकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तच्छृणु ।
एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव” ॥ इति विष्णुपुरा-
णीयमेकोद्दिष्टांगे तदितिकर्तव्यतापरं नतु तत्कालपरं तथाच
परिशिष्टप्रकाशयुतम् । “आह्वयसुपक्रमस्य कुर्वीत सप्तपिण्ड-
नम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” ॥ इति शङ्ख-
वचनान्तरं यत्र च प्रथमषण्मासाभ्यन्तरे मलमासपातेऽपि
षष्ठमासिकपूर्वतिथिरेव प्रथमषण्मासिकस्य कालः एकाह-
न्यूनषण्मासे तस्य विधानात् । द्वितीयस्य तु त्रयोदशमासिक-
पूर्वतिथिः एकाहन्यूनसंवत्सरे विधानात् यथा छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “एकाहनेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।
न्यूनाः संवत्सरश्चैव स्यातां षण्मासिके तदा” ॥ संवत्सरश्च
त्रयोदशभिरपि मासैर्भवति । तथाच श्रुतिः । द्वादशमासाः
संवत्सरः क्वचित्त्रयोदशमासाः संवत्सरः इति । अत्र काल-
माधवौयधृतेन । “षण्मासिकाब्दिके आह्वे स्यातां पूर्वद्युरेव
ते । मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि च” ॥ इति
पेठोनसिवचनैकवाक्यत्वात् । एकाहन्यूनपदेन मृततिथिपूर्व-
तिथेर्ग्रहणम् । एतच्च पूर्वमृततिथिं विहाय अपरमृततिथि-
मादाय मासवर्षगणनया सिद्धम् । एतेन पूर्वमृततिथि-
मादाय मासवर्षगणनया मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्
पूर्वाद्दने सैथिलानां यत् षण्मासिकद्वयकरणं तद्वेयमेव । अत्र

स्यातां षाण्मासिके तदा इत्यत्र । “द्वादशप्रतिमास्यानि आद्यं
 षाण्मासिके तथा । सपिण्डौकरणञ्चैव इत्येतत् द्वादशोऽङ्गम्” ॥
 इति कन्दोगपरिशिष्टौयगणनायामपि षाण्मासिके इत्युपा-
 दानात् प्रथमद्वितीयषाण्मासिकत्वेनैवोक्तेः नतु न्यूनषाण्मा-
 सिकत्वेन न्यूनसांवत्सरिकत्वेनेति । एवञ्च द्वितीयषाण्मासि-
 कस्य पैठोनसिना यदाब्दिकत्वमुक्तं तच्च । “आब्दिके द्वाच्छ-
 पादः स्यादेकाहः पुनराब्दिके” । इति शङ्खोक्तप्रायश्चित्त-
 विशेषज्ञापनार्थं तत्परदिनकर्तव्यप्रेतद्वादस्य पुनराब्दिक-
 त्वार्थञ्च अतएव “पूर्वेद्युराब्दिकं द्वादं परेद्युः पुनराब्दिकम्” ।
 इति शङ्खवचनान्तरम् एतेन द्वितीयाब्दीय प्राप्तपितृत्व-
 सम्प्रदानकश्चाद्वान्नभोजनेऽपि शूलपाण्युक्तप्रायश्चित्तं हेय-
 मिति । नन्वेवं परत्र सप्तमे मासि क्रियमाणस्य कथं षाण्मा-
 सिकत्वमिति चेत् भाक्तम् । उत्तरषण्मासे मलमासपातेऽपि
 तथात्वस्यावश्यकत्वात् । अथ यत्रापक्वष्ट सपिण्डनं कृतं तत्र
 पश्चात् वृद्धरपस्थितौ का गतिरिति चेत् यथा अपक्वष्ट सपि-
 ण्डनजन्यापूर्वं पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य पितृत्वप्रापकम् । “कृते
 सपिण्डौकरणे नरः संवत्सरात्परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोग-
 देहं प्रपद्यते” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयात्तथा वृद्धारम्भकाले
 ऽपि कल्प्यते । “अर्वाक् संवत्सराद्वृद्धौ पूर्णसंवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डौकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक् क्रिया” ॥ इति
 शातातपौय पूर्णसंवत्सरवृद्धारम्भकालयोस्तुल्यत्वाभिधानात्
 यत्र तु “यदहर्वा वृद्धिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण अपकर्षो
 विधीयते तत्र “प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति गोभिल-
 सूत्रान्तरेण चूडादिरूपवृद्धेर्यामद्वयान्तर्विधानात् सपिण्डौ-
 करणस्य अपराह्णे विधानात्तयोरवाधायासन्नपूर्वदिने अप-
 कर्षः । एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखितस्यमन्तकोपाख्यानवद्बुद्धिं

निश्चित्य कृतं सपिण्डनं तदानीं विघ्नेन वृद्धभावेऽपि वृद्धा-
रम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं वा प्राप्य तदेव पितृत्वप्रापकमिति
न सपिण्डनान्तरम् । अत्र “श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता
विप्रान्निमन्त्रयेत्” । इतिवन्निश्चित्येति उल्कटकोटिकसम्भाव-
नोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहार्हत्वात् । एवञ्च
वृद्ध्याद्यं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नात् तद्दिने न क्रियते
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वेन पुनर्वृद्धि-
याद्यं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते
पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति
छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणभिधानात् हेमाद्रिधृतम् । “पूर्णे
संवत्सरे याद्वं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
तेनैवाद्भिक्रियते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणयाद्वाद् यथो-
भयनिर्वाहस्तथापकृष्टयाद्वाद् व्युभयनिर्वाहान्न पूर्णसंवत्सरे
आद्भिकान्तरम् । एवञ्च पञ्चदशयाद्वे कृतेऽप्युन्नेयम् । गोभि-
लेन पूर्णसंवत्सरे सपिण्डौकरणमभिधाय “अत ऊर्ध्वं संवत्सरे
संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्याद् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्” इति
सूत्रेणाद्याद्वादूर्ध्वं सांवत्सरिकविधानाच्च ।

यानितु “मुख्यं याद्वं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।
द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशायवा” ॥ इति मरौचि-
वचनेन एकाहकर्त्तव्यतया द्वादशमासिकयाद्वान्युक्तानि तानि
शूद्रेणापि आद्यमासिकादिन एव कार्याणि नत्वादयमासिकं
कृत्वा तत् परदिन एकादशमासिकानौति ज्ञेयम् । एवञ्च
तेषामपकर्षे तन्मध्य तदन्तकालकर्त्तव्यतया षाण्मासिकद्वय-
सपिण्डौकरणापकर्षः सिद्धयतीति सुधौभिर्भाव्यम् ।

सपिण्डौकरणेति कर्त्तव्यतायां ब्रह्मपुराणम् । “चतुर्भ्य-
श्चार्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना । गृहीत्वा दक्षिणेनैव

पाणिना च तिलोदकम् ॥ मम्मार्जयित्वा पृथिवीं ये समाना
 इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
 ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् । ये समाना
 इति द्वाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव विधिना प्रेत-
 पात्राच्च पूर्ववत् । तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च स्वयमाचरेत् ॥
 एकं प्रेतपात्रं वामेनानन्तरं दक्षिणेन च गृहीत्वेति सम्बन्धः ।
 ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्थमुत्सृष्टजलं कुश-
 रेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतब्राह्मणहस्ते क्षिपेत्
 दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोः संविभागे मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्त-
 माह शातातपः । “निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रति-
 नामतः । ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत् त्रिधा ।
 एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये” ॥ इति ततस्तदनन्तरं
 तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन त्रिरावृत्तेर्यादिव्या इति मन्त्रैश्चका-
 रात् पितामहाद्युत्सृष्टवाक्यैश्च तदुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्यां
 मन्त्राभ्यामर्घ्यं तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलन्तेनैव विधिना प्रत्येकेन
 पूर्ववच्चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् पितामहादिपात्रेषु
 मिश्रयेत् । तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तन्मिश्रितपुष्पतिलो-
 दकरूपमर्घ्यं निवेद्य तत्तत् ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पश्चादाचामे-
 दित्यर्थः । तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृष्टदत्तस्यैवार्घ्यजलस्य
 तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्री-
 कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेतपिण्डस्य मिश्री-
 भाव इति श्राद्धविवेकः । एवञ्च “चत्वारि पात्राणि सतिल-
 गन्धोदकानि त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रे-
 ष्वासिञ्चति” ये समाना इत्यादि गोभिलसूत्रे पाठक्रमदर्शनात्
 सर्वत्र छन्दोगानां सपिण्डीकरणे प्रेतकर्मकरणं पितृकर्मपू-
 र्वकं किन्त्वर्घ्यदानमात्रे पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्वात्

ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं ततः पितामहादिभ्य इति
 शाब्दक्रमस्यावाधेनार्घ्यपात्रेषु गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्व-
 कता उत्सर्गं तु प्रेतपूर्वकता । यथाचमने “अक्षिणी नासिके
 कर्णौ” इति गोभिलसूत्रस्य पाठक्रमसुल्लङ्घ्य “अङ्गुष्ठेन प्रदे-
 शिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः
 श्रोत्रे पुनः पुनः” ॥ इति दत्तोक्तशाब्दक्रमो गृह्यत इति अत-
 एव छन्दोगपरिशिष्टेन सूत्रक्रमान्यथात्वं स्पष्टीकृतं यथा “त्रिः
 प्राश्नापो द्विबन्धुन्य मुखमेतान्युपसृशेत् । आस्यनासाक्षि-
 कर्णांश्च नाभिवक्षः शिरोऽंशकात्” ॥ एतेनानुसृष्टजलेन
 अनुसृष्टजलसमन्वयोत्तरोत्सर्गः पितृदयितायामुक्तो निरस्तः ।
 ब्रह्मपुराणे ये समाना इति स्मरणानन्तरं जलप्रक्षेपमात्राभि-
 धानेन पूर्वमुत्सर्गप्रतीतिः एवं संस्रवजलसमन्वयस्तु मैथिलोक्तो-
 ऽपि न युक्तः प्रागुक्तवचनेषु समन्वयोत्तरार्थनिवेदनोक्तेः स्वय-
 माचमेदित्वेव पाठः कल्पतरौ तथा दर्शनात् आचमनं कुर्व्या-
 दिति वाचस्पतिमित्रव्याख्यानाच्च । आचमेदिति ऋक्संख्यानम्
 आचरेदिति तु लेश्वकप्रमादपाठः अत्र च शेषमन्त्रमनुज्ञाप्य
 सर्वमन्त्रमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमध्विति अचन्नमी
 मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यात्” इति गोभिल-
 सूत्रेण “सर्वस्मात् प्रकृतादन्नात् पिण्डान् मधुतिलान्वितान् द्रव्य-
 शेषेण” इत्यनेन च आहद्रव्यशेषद्रव्येणैव पार्वणे पिण्डविधानात्
 तद्विकृतावपि सपिण्डौकरणे तन्नियमात् यद्यपि शेषाभावे
 पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ आह्वं तदनु-
 कारि यत् । “यवानामिव गोधूमा व्रीहौणामिव शालयः” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् “सुख्यान्नामे प्रतिनिधिः शास्त्रार्थः”
 इति न्यायाच्च सध्वाद्यभावे गुडादिग्रहणवत् । द्रव्यान्तरेणापि
 पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत्सम्भवे द्रव्यान्तरत्यागाय
 अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात् “सहपिण्डक्रियायाम्”
 इति मनुक्तोः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सहमित्रौकरणं यत्नेति
 सपिण्डौकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरां तत्र तथाचरणं प्रति-
 पत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः “पशुयागे
 लोहितं निरस्यति शकन्निरस्यति” इत्यादावुक्ता । अतएव

“यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो यस्मिन् वसतीति” यज्ञवास्तु समाख्यानुरोधेनास्तुतकुशविरहेऽपि कुशान्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः । “प्राक्स्त्रिष्टिकृत आवाप इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानंऽपि आउप्यत इत्यावापः प्रधान-होमः स तु स्त्रिष्टिकृद्धोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः” एवञ्च “मुख्य-होमे त्वक्तते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः पाच्यः मुख्ये कृते चेन्नष्टदुष्टौ तदाज्येनैव स्त्रिष्टिकृद्धोम” इति सरला भाष्ये एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । अत्र भविष्यपुराणं “गन्धोदकतिर्लेयुक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ॥ ये समाना इति द्वाभ्यामेतत् ज्ञेयं सपिण्डनम् । नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया पपि” ॥ नित्येनेति नित्यपदमत्रावश्यकपरम् । तेन सपिण्डीकरणस्योभयात्मकत्वात् । शेषमङ्गजातं पार्वणांशे पार्वणतुल्यमेकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टेन तुल्यं बोध्यम् एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तद्वर्त्मग्राहित्वात् सपिण्डीकरणञ्चेत्युभयपरम् । “एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यत्वात् तेन आह्वेषु मध्ये एतत् आह्वयमेव स्त्रिया कर्तव्यं नत्वाभ्युदयिकआह्वादि अत्र च स्त्रिया इति कर्तरिक्तव्य इति कर्तरि पठौति कर्तृत्वनियमः । वृत्ति-आह्वादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनान्न भोक्तृत्व नियमः । अत्र च मातुःपत्या सह सपिण्डने श्वशुरार्थ्यश्वशुरयोः पिण्डौ कुशैराच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः । “पतिनैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतैकत्वं कुशैरन्तयन् पितृन् ॥ श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादन क्रिया । पुत्रैर्दर्भेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” ॥ अन्तरयन्तीत्यर्थेऽन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः । परवचनं गोभिल-आह्वसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् अतएव प्रव्रजिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिः सह मातुः सपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्नाहुतिव्रतैः । तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव तु” इति अत्र

तस्मिन् सतीति आह्वानं भर्तृरूपलक्षणम् । अतएव “तस्या-
 चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूति निश्चयः इति लघुहारीतेन
 श्वश्रूजीवने तस्याः श्वश्रूत्युक्तं न तु श्वश्रुरेति कचिदप्युक्तम्
 एवं पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणे सामगेन “ये चात्र
 त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्र-
 लिङ्गविरोधादतत्रवाभ्युदयिके मातृपक्षे श्रीदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं
 लिखितं न ये चात्र त्वेति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके छन्दोगानां
 मातृपक्ष एव नास्तौत्युक्तम् । एवञ्च “अध्वार्यं पितृपात्रेषु
 प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया
 अपि” इति याज्ञवल्क्येन पार्वणैकोद्दिष्टविकृतौभूतपुंसपि-
 ण्डनातिदेशात्तद्विकृतौभूत श्वश्रूदिभिः सह स्त्री सपिण्डनेऽपि
 ये समाना इति मन्त्रद्वयस्य पार्वणोक्तं ये चात्र त्वामिति
 मन्त्राणां लिङ्गार्थासमवेतत्वेऽपि प्रकृत्यर्थसमवेतार्थत्वात्
 पाठः । एवञ्च “मातामहानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः ।
 मन्त्रोद्देशेन यथा न्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम्” ॥ इत्यनेन
 शेषाणां यन्मन्त्रवर्जनमुक्तं तत् “शुद्धन्तां पितरः शुद्धन्तां
 पितामहाः” । इत्यादि प्रकृत्युद्देशयोग्यमन्त्रवर्जनपरं न तु
 निङ्गोद्देशयोग्यमन्त्रवर्जनपरम् । सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युरित्यादि-
 सार्कण्डेयपुराणौयच्चैतदानुगुण्येन व्याख्यातं शुद्धितत्त्वे आह-
 तत्त्वे च ।

अथ विघ्नपतितमृताहाविदितआहकालः । लघुहारीतः ।
 “आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकु-
 र्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” ॥ अत्र मृताहाज्ञाने यत् आहं
 तद्दिनकरणयोग्यं मासिकं सांवत्सरिकञ्च तदेव आहविघ्न-
 मित्यत्राप्यन्वेति उपस्थितत्वात् न तु अमावास्यादिविहितम्
 एवञ्चेत् कथं मृताहेतरक्रियमाणानाम् आद्यषाण्मासिकद्वय-
 आह्वानां ग्रहणमिति चेत्तदादितदन्तन्यायात् । “यथाक्रमेण
 पुत्रेण कार्या प्रेतक्रिया सदा । पतितापतितावापि एकोद्दिष्ट-
 विधानतः” ॥ इति जावालवचनात् । “व्युत्क्रमात् प्रेत-
 आह्वानि यो नरो धर्ममोहितः । ददाति नम्रकं याति पितृभिः
 सह शाश्वतम्” ॥ इति देवलवचनाच्च । अन्यथा तेषामकरणे

तदन्तर्भूतश्राद्धानामकरणप्रसङ्गात् । एवञ्च पतितप्रेतश्राद्धं यदि क्षणैकादश्यां न कृतं तदा परश्राद्धकाले कर्त्तव्यं न तु पतितश्राद्धगौणैकादशौकालानुरोधेन परश्राद्धमुख्यकालबाधः । एतद्व्यायमूलं हेमाद्रिधृत देवलवचनम् । “एकोद्दिष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्मिंस्तदा दद्यात् प्रयत्नतः” ॥ अत्र नृताहश्राद्धस्य विघ्नेऽपि देयत्वावधारणात् ऋष्यशृङ्गवचने देयमिति विशिष्टं सार्थकं तद्यथा—“देये पितॄणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि । तदशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधीयते ॥ शुचौभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्त्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥ देये विघ्नेऽप्यवश्यं देये अत्र क्षणैकादशौ प्रतीक्षणीया नवेत्यत्राशुचौभूतेनेत्यादि दातव्यमित्यत्र शयनीयवत् श्राद्धं दातुमर्हत्यास्मिन् काल इति कृत्य युटोऽन्यत्रापि चेत्यनेनार्हतावित्यधिकृत्य शकं च कृत्या इत्यनेन चार्हणाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्ववचनपरार्द्धेन पौनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं श्राद्धपूज्यकालमध्याह्नादिकं प्राप्य या तिथिः शुचौभूतेन प्राप्यते सा तिथिस्तस्य श्राद्धस्य कर्त्तव्या करणार्हा न त्वन्या क्षणैकादशौ अशौचविघ्ने प्रतीक्षणीया । ततः शुचौभूताव्यवहितदिवसौयश्राद्धप्रशस्तकाल प्राप्तितिथिखण्डनियमादप्रशस्तकालेऽपि तत्तिथिखण्ड एव श्राद्धं न शुक्लपक्षीय तद्वितीयखण्डे अनुपस्थितेः । एवञ्चाशौचान्ते सङ्गवाध्यन्तरसमाप्य तिथौ न श्राद्धं किन्तु मध्याह्नादिप्राप्ततिथौ श्राद्धं प्रशस्तकालत्वात् । यथा खण्डतिथौ प्रशस्तकाललाभे तत्काल एव कर्म न तु युष्मादिना सामान्यकाललाभ इति । मध्याह्नेऽपि कुतपस्य पूर्वोत्तरभागयोरेकोद्दिष्टारम्भकालत्वेन तत्प्राप्तिरादरणीया यथा कालमाधवौयधृतो व्यासः । “कुतपप्रथमे भागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान् ॥ आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्गमनारम्भकालः तत्समीपे कुतपशेषदण्डे । गौतमोऽपि “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारोहणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रोहिण्यन्तु

न लङ्घयेत्” ॥ एतद्वचनं भुजबलभौमे भोजदेवेन धृतम् ।
वौधायनः “यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोन्मिता” ॥ अतएव मदन-
पारिजाते लोकाक्षिः “गणितात् ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति
देवताः । वरमेकाहुतिः काले नाकाले लक्षकोटयः” ॥

अथैवं षोडशश्राद्धानां यथाक्रमस्यावश्यकत्वे भ्रान्त्या
एकस्याप्यकरणे तदादिश्राद्धानां पुनः करणप्रसङ्गः “प्रवृत्त-
मन्यथा कुर्याद् यदि मोहात् कथञ्चन । यतस्तदन्यथा भूतं
तत एव समापयेत्” इति छन्दोगपरिशिष्टादिति चेन्न क्रम-
रूपाङ्गानुरोधेन हि प्रधानौभूतश्राद्धान्तराणामाहत्तेरयुक्तत्वात्
किन्तु यत् पतितं तदेव कर्त्तव्यं तुल्यकक्षाणां षोडशश्राद्धाना-
मेकतरासिद्धौ षोडशानामपूर्वाणामनुदये प्रधानापूर्वासिद्धे-
र्दर्शापूर्ववत् । न चाङ्गासिद्धावपि समानमेतदिति वाच्यं
तेषां कथं स्यादित्याकाङ्क्षायां पूर्वमुत्पत्त्यमानतया प्रधान-
विषयोत्पत्तिवाक्यविषयत्वाभावात् । अतएव सर्वशक्त्यधि-
करणेऽङ्गासिद्धावपि नित्ये क्वचित् प्रधानसिद्धिरिति सिद्धान्तः
प्रधानैकतरासिद्धौ तु प्रधानापूर्वसिद्धिः सर्वतन्त्रविरुद्धैव अत-
एव छन्दोगपरिशिष्टम् । “समाप्ते यदि जानीयाभ्ययैतद्यथा
कृतम् । तावदेव पुनः कुर्यान्नाहृत्तिः सर्वकर्मणः ॥ प्रधान-
स्याक्रिया यच्च साङ्गं तत्क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
नाहृत्तिर्न च तत्क्रिया” इति नाहृत्तिर्न साङ्गप्रधानाहृत्तिः ।
न चेति न च तावन्मात्रस्याङ्गस्य करणं किन्तु तद्वैगुण्यसमा-
धानार्थं विष्णुस्मरणमाह योगियान्नवल्करः । “अज्ञानाद्
यदि वा मोहात् प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः
संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः” ॥ एवञ्च प्रवृत्तमिति प्रागुक्तवचनं
प्रयोगमध्य एव सुकारत्वेन बोध्यम् । न च सपिण्डनानन्तरं
पतितमासिककरणे पुनः सपिण्डौकरणप्रसङ्गः । “सपिण्डौ-
करणे वृत्ते पृथक्त्वं नोपपद्यते । पृथक्त्वे तु कृते पश्चात् पुनः
कार्या सपिण्डता” इति लघुहारीतवचनादिति वाच्यम् ।
तद्वचनस्य प्राप्तपितृलोकप्रेतस्य शास्त्रोल्लङ्घनपूर्वक मासिका-
दिकरणपरत्वात् । तथा च “प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रेऽथ

नियोजिताः । कृतार्थास्ते हि संवत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ॥
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तौर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते । यः सपिण्डी-
 कृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् । विधिघ्नस्तेन भवति
 पितृहा चोपजायते” । इति शातातपवचने पितृत्वप्राप्त्यन-
 न्तरं पृथक्करणं निषिद्धम् । अत्र तु षोडशश्राद्धासम्पत्त्या
 तदसिद्धौ पृथक्करणेऽपि न दोषः कन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च तद्-
 यथा “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात् प्रतिमासिकम् । एको-
 द्विष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः” ॥ न दद्यात् प्रति-
 मासिकमेकोद्विष्टविधानेनेति सम्बन्धात् दद्यादित्याह शौनक
 इत्यनेनैकोद्विष्टस्यैवापकृष्टसपिण्डीकरणादूर्ध्वं विकल्पो दर्शितः ।
 स चाप्राप्तप्रेतभावविषय इति आहविवेकोक्तवत् भ्रमपतित-
 मासिकविषयोऽपीति । प्रागुक्त लघुहारीतवचने विशेषत
 इत्यमावस्यापेक्षया तस्या अपि विघ्ने विधानात् । यथा
 हेमाद्रिष्टं षट्त्रिंशन्मतं “मासिके चाब्दिके त्वङ्गि संप्राप्ते
 मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शं चापि विचक्षणैः” ॥
 राजमार्तण्डे “आहविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके । एका-
 दश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः ॥ आहविघ्ने समुत्पन्ने
 मृतस्याविदिते दिने । अमावास्यां प्रकुर्वीत वदन्त्येके मनौ-
 षिणः” ॥ अत्र मृतसूतकोपादानादृष्यशृङ्गवचनेऽशौचपद-
 मेतत्परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽपि एकदश्यां आहविधानं
 तन्न त्वन्या वै कदाचन इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधादशौचान्त-
 दिने मलमासादिरूपविघ्नान्तरेण तदकरणे बोध्यम् । अतएव
 आहविवेके अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकोद्विष्टमेका-
 दश्यामशौचान्ते च मलमासे न कर्त्तव्यं किन्तु मलमासा-
 व्याप्तकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत्तु “जातकर्मणि यत्श्राद्धं
 नव श्राद्धं तथैव च । प्रतिसंवत्सरं श्राद्धं मलमासेऽपि तत्-
 स्मृतम् । प्रतिसंवत्सरं श्राद्धमशौचात् पतितञ्च यत् ॥ मलमासे-
 ऽपि कर्त्तव्यमिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति ज्योतिर्वचनद्वयं
 तत्र पूर्ववचनशेषार्हस्य “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं
 द्विजैः” इति लघुहारीतवचनैकवाक्यतया अन्याधिमासविष-
 यकत्वात् “मलमास मृतानाञ्च श्राद्धं यत्प्रतिवत्सरम् । मल-

मासेऽपि कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन” इति कालमाधवीय-
धृतपैठौनसिवचनैकवाक्यतया मलमासमृतविषयकत्वाच्च न
दोषः परवचनेनापि तदुभयस्याद्वयशौचपतितस्य मलमासा-
भ्यन्तरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्विन्नस्यानुपस्थितस्य राजमार्त्त-
ण्डेन एकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः । प्रचेताः “अविज्ञाते मृते
अमावास्यायां श्रवणदिवसे वा” इत्यत्रामावास्यायामपि मृता-
हाविदितस्याद्वयविधानेनैकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषत
इत्यमावस्यापेक्षयैवोपपत्तौ विशेषत इति श्रवणात् मैथिलोक्तं
शुक्लैकादश्यां तत्करणं न युक्तं एकादशीमात्रे प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
विशेषतः कुर्वीतेति वाक्यभेदापत्तेः । अस्मन्मते तु कृष्णपक्षे
एकादश्याममावास्यापेक्षया विशेषतः कुर्वीतेत्येकं वाक्यं श्रवण
दिवस इति मरणस्येति शेषः मृतशब्दोऽत्र मृताहपरोऽनिश्चित
मृतस्योद्धर्देहिकाभावादिति आद्वयविवेकः । मृताहनौत्येव
सूत्रे पाठो मैथिलपाश्चात्यदाक्षिणात्यानाम् । अत्रामावास्या-
यामिति गमनमाससम्बन्धिन्यां “प्रवासवासरे ज्ञेयं तन्मासेन्दु-
क्षयेऽथवा” । इति स्मरणादिति मिताक्षरा । एतच्च मृतदिन-
मासयोरज्ञाने वक्ष्यमाणवृहस्पतिवचनात् । मृतमासे ज्ञाते
मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायाम् । तथा च हेमाद्रि-
कालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । “वृह-
स्पतिः । न ज्ञायते मृताहस्येत् प्रोषिते संस्थिते सति । मास-
स्येत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शं स्यान्मृताहनि” ॥ मृताहनौत्यत्र यत्
कर्त्तव्यमिति शेषः प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणं मासाज्ञाने
तिथिज्ञाने तु स एव “यदिमासो न विज्ञातो विज्ञातं दिनमेव
हि । तदा मार्गशिरि मासि माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ काला-
दर्शं निर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्र आषाढक इति पाठः ।
भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः ।
मार्गशीर्षं तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्” ॥ एषु मृताहा-
वधारणसन्निध्यान्मासविशेषो ग्राह्यः । मृतदिनमासयोरज्ञाने
तु वृहस्पतिः “दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।
प्रस्थान दिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा” पूर्वोक्तया
दिशेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तदग्रहणं तयोरेकतराज्ञाने

यथा व्यवस्थापितं तथात्रापौति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने तदग्रहणं प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तदौयामावास्या ग्राह्या । प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्गशौर्षादौ तत्तत्तिथिर्ग्राह्येति । सन्देहेतु आह यमः । “गतस्य न भवेत् वार्त्ता यावत् द्वादश-
वार्षिकौ । प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः । यन्मासि यदहर्ग्यातस्तन्मासि तदहःक्रिया । दिनाज्ञाने कुहस्तस्य आषाढस्याथवा कुहः” । एवञ्च मरण प्रस्थानदिनमासाज्ञाने श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डम् । “सृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्यममावस्यां आह माघेऽथ मार्गके” कथञ्चनेति मरणप्रस्थान दिनमास श्रवणादि रूपेण केनाप्यज्ञाने । अतएव एषां सृततिथ्यादीनां अज्ञानेऽपि यस्यान्तिथौ सृतिः श्रूयते तस्यामेव तत्तिथेरपि विस्मरणे तन्मासैकादश्याममावास्यायां वा एकोद्दिष्टं तथा श्रवणमास-
स्यापि विस्मरणे न कार्यमेकोद्दिष्टं प्रमाणाभावादिति वाच-
स्पतिमिश्रोक्तं हेयं श्रवणदिनविस्मरणे तन्मासौयैकादश्यमा-
वास्ययोर्ग्रहणं यदुक्तं तदपि प्रमाणशून्यम् । इत्यञ्च सर्वत्र तन्मा-
सौयकृणौकादश्यभाव एव अमावास्या ग्राह्या आहविघ्न इति
वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यसृताहाविदित इत्यस्य विषयानु-
पपत्तेः । तस्याश्च प्राधान्यं तद्वचने विशेषत इत्यभि-
धानात् ।

ननु अशौचे तु व्यतीते वै इति श्रवणादशौचान्त इति प्रयोगे
वक्तव्यमिति आहचिन्तामणिः । मैवं यथा सृताहनि तु कर्त्त-
व्यमित्यादिना सृताहादेर्निमित्तत्वेऽपि तत्तत्तिथिविशेषस्यैव
उल्लेखः न तु सृताहत्वेनैव उल्लेखः यथा वा तत्र आह्वे विघ्न-
पतिते एकादश्यादिविधानात् एकादश्यादिरूपेणैव उल्लेखः ।
तथा तत्रापि शुचीभूतेन दातव्यमित्यादिना आहप्रशस्तकाल
प्राप्तिविशेषस्यैव उल्लेखः । न तु अशौचान्तस्यैव उल्लेखः ।

अथ जन्मतिथिकृत्यम् । तच्च मलमासे न कर्त्तव्यं चान्द्र-
मासौयत्वेन सावकाशत्वात् । न च तस्य सौरमासौयत्वं तथात्वे
तन्मासे तत्तिथेः कदाचिदप्राप्तौ तद्वर्षे तत्कृत्यलोपापत्तेः नचे-
ष्टापत्तिः प्रतिसंवत्सरं तद्विधानात् यथा ब्रह्मपुराणं गर्गश्च

“सर्वेषु जन्मदिवसे स्नातेर्मङ्गलपाणिभिः । गुरुदेवाग्निविप्राश्च
पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥ स्ननक्षत्रञ्च पितरौ तथा देवः प्रजा-
पतिः प्रतिसंवत्सरश्चैव कर्त्तव्यश्च महोत्सवः” । स्नातेस्त्रिल-
स्नातैः प्रजापतिर्ब्रह्मा । तथा च तत्तिथिमधिकृत्य “तिलोद्वर्त्ती
तिलस्त्रायौ तिलहोमौ तिलप्रदः तिलभुक् तिलवापौ च षट्-
तिलौ नावसौदति” । मङ्गलपाणिभिः अभिप्रेतार्थसिद्धिमङ्गलं
तदेतुतया गोरोचनादिकमपि मङ्गलं तेन गुग्गुल्वादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच कृत्यचिन्तामणौ “गुडदुग्धतिलानद्याज्जन्म-
ग्रन्थेन बन्धनम् । गुग्गुलुं निम्बसिद्धार्थं दूर्वागोरोचनायुतम् ।
संपूज्य भानुविघ्नेशौ महर्षिं प्रार्थयेदिदम् । चिरजौवी यथा
त्वं भो भविष्यामि तथा मुने ! । रूपवान् वित्तवान्श्चैव त्रिया-
युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय ! महाभाग ! सप्तकल्पान्तजीवन ! आयु-
रिष्टार्थं सिद्धयर्थमस्माकं वरदो भव” ॥ स्ननक्षत्रमिति स्न-
नक्षत्रं अश्विन्याद्यन्तर्गतं जन्मकालौननक्षत्रं नामकरणे
तथा दर्शनात् वक्ष्यमाणब्रह्मपुराणोक्तप्रणवादिनमोऽन्तेन
नाम्नैव पूजाविधानाच्च तदज्ञाने स्ननक्षत्राय नम इत्युल्लेखम् ।
पूजायामर्घ्यानन्तरं पाद्यमाह मत्स्यपुराणम् “अर्घ्यपाद्यादिक-
न्तत्र मधुपर्कं प्रयोजयेत्” । पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह-
पुराणम् । “पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थार्घ्यं प्रदापयेत्” ।
तृतीयया पुरुषसूक्तोत्तमोत्तमया ऋचा उभयक्रमदर्शनादि-
च्छाविकल्पः इति श्रौततः श्रौपतिव्यवहारनिर्णये “नवास्वर-
धरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम्” । तथा “द्विभुजं जटिलं
सौम्यं सुहृदं चिरजौविनम् । मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेत्
प्रयतस्तथा ॥ ततो दौर्घायुषं व्यासं रामं द्रौणिं कृपं बलिम् ।
प्रह्लादञ्च हनूमन्तं विभौषणमथार्चयेत्” ॥ रामोऽत्र परशु-
रामः चिरजौविसाहचर्यात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा “स्न-
नक्षत्रं जन्मतिथिं प्राप्य सम्पूजयेन्नरः । षष्ठौ च दधिभक्तेन वर्षे
वर्षे पुनः पुनः । योगियाञ्चवल्करः । “ध्यायेन्नारायणं नित्यं
स्नानादिषु च कर्मसु तद्विष्णोरिति मन्त्रेण स्नायादप्सु पुनः
पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै” ॥ ध्यायेत्
स्मरेत् । स च मन्त्रः । “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति

सूरयः दिवौव चक्षुराततम्” । वामनपुराणम् । “सर्वमङ्गल-
मङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शुभम् । नारायणं नमस्कृत्य सर्वकर्माणि
कारयेत्” ॥

संकल्पाकरणे निन्दामाय भविष्यपुराणम् । “संकल्पेन
विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चात्याल्पकं तस्य
धर्मस्यार्द्धचयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणं “प्रणवादिसमायुक्तं
नमस्कारान्तकौर्तितम् । “स्व नाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्य-
भिधायते । अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ एकै-
कस्य प्रकुर्वीत यथोद्दिष्टं क्रमेण तु । गन्धपुष्पमात्रं पञ्चोप-
चाराद्यसम्भवे । यथा “मन्त्राच्छतगुणं प्रोक्तं भक्त्या लक्षगुणो-
त्तरम् । भक्तिमन्त्रसमेतन्तु कोटिकोटिगुणोत्तरम् ॥ सर्वत्र
कर्मापदेशकं दक्षिणादिभिरर्चयेत् । तथोपदेष्टारमपि पूज-
येच्च ततो गुरुम् ॥ न पूज्यते गुरुर्यत्र नरैस्तत्त्वाफला क्रिया”
इति मत्स्यपुराणवचनात् । ततः कर्मानन्तरं तिलहोमस्तु
पूजितदेवतानामभिः कार्य्यः “एकैकां देवतां राम ! समुद्दिश्य
यथाविधि । चतुर्थ्यन्तेन धर्मज्ञ ! नाम्ना च प्रणवादिना ॥ होम-
द्रव्यमथैकैकं शतसंख्यन्तु होमयेत्” इति विष्णुधर्मोत्तरदर्श-
नात् एवं होमे स्वाहान्तता च मन्त्रस्य । “स्वाहावसाने जुह-
यात् ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः अशक्तौ तु देवौ-
पुराणम् । “होमो ग्रहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् । अष्टा-
विंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधायते” ॥ स्कान्दे । “खण्डनं
नखकेशानां मैथुनाध्वानमेव च । आमिषं कलहं हिंसां वर्ष-
वृद्धौ विवर्जयेत्” ॥ अध्वानम् अध्वगमनं कलहमित्यत्र सङ्गर-
मिति क्वचित् पाठः । सङ्गरं युद्धम् । वर्षवृद्धौ जन्मदिने वृद्धमनुः ।
“मृते जन्मानि संक्रान्तौ आर्द्धे जन्मदिने तथा । असृश्यस्पर्शने
चैव न स्नायादुष्णवारिणा” ॥ जन्मानि । पुत्रजन्मानि ज्योतिषे ।
“स्नात्वा जन्मदिने स्त्रियं परिहरन् प्राप्नोत्यभौष्टां श्रियम् ।
मत्स्यान्मोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्द्धते” । शक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपवो नाशं प्रयान्ति भ्रुवं भुङ्क्ते यस्तु
निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे पण्डितः । दौषिकायां
“जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य भ्रुवं जन्मतिथिर्भवेच्च ।

भवन्ति तद्वत्सरमेव यावन्नेरुज्यसम्मानसुखानि तस्य ॥ कृतान्त-
कुजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं भवेत् । अनृचयोगसम्प्राप्तौ
विघ्नस्तस्य पदेपदे” ॥ कृतान्तकुजयोः शनिमङ्गलयोः । “तस्य
सर्वौषधौस्नानं ग्रहविप्रसुरार्चनम् । ग्रहानुद्दिश्य होमो वा
ग्रहाणां प्रीतिमिच्छता ॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयानृचे तु
काञ्चनम् । सुरामांसौ वचा कुष्ठं शैलेयं रजनौद्वयम् ॥
शठौचम्पकमुस्तञ्च सर्वौषधिगणः स्मृतः” ॥ सौराययोः शनि-
भौमयोः । रजनौद्वयं हरिद्रादारुहरिद्रे एषां पत्रादीनामपि
ग्रहणं कषायावयवग्रहणमाह मत्स्यपुराणम् “एषां पत्राणि
साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादौनि चान्यानि
कषायाख्योगणः स्मृतः” ॥ तत्र क्रमः । तिलोद्वर्तनं तिल-
युक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं गुग्गुलुनिम्बखेतसर्षप-
दूर्वागोरोचनात्मक जन्मग्रन्थिं दक्षिणपाणौ बध्नीयात् । गुरु-
देवाग्निविप्राः पूजनौयाः स्वनक्षत्रमपि पूजनौयम् । अत्र च
हस्ता स्वातीश्रवणा अक्षोवे मृगशिरो नपुंसि स्यात् । पुंसि
पुनर्वसुपुष्यौ मूलं त्वस्तौ स्त्रियः शेषा इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः ।
जन्मनक्षत्रादीनां गोपनमाह विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपयेज्जन्म-
नक्षत्रं धनसारं गृहे मलम् । प्रभोरप्यवमानञ्च तस्य दुश्च-
रितञ्च यत्” ॥ धनसारं धनश्रेष्ठं मलं क्षिद्रम् । पितरौ प्रजा-
पतिः सूर्यो गणगतिर्मार्कण्डेयश्च पूजनौयः । “सतिलं गुड-
संयुक्तमञ्जल्यर्द्धमितं पयः । मार्कण्डेयवरं लब्ध्वा पिवास्यायुष्य-
हेतवे” इति गुडतिलदुग्धपानमन्त्रः । ततः प्रार्थनामन्त्रौ ।
“चिरजीवो यथा त्वं भो भविष्यामि तथा मुने । रूपवान्
वित्तवाञ्छैव श्रियायुक्तश्च सर्वदा ॥ मार्कण्डेय महाभाग सप्त-
कल्पान्तं जीवन । आयुरिष्टार्थसिद्धयर्थमस्माकं वरदो भव” ॥
ततो व्यासपरशुरामाश्वत्थामकृपबालिप्रह्लादहनूमद्विभीषणाः
पूजनौयाः । षष्ठ्यपि । “त्रैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि
चराणि च । ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षां कुर्वन्तु तानि मे” ॥
इति मत्स्यपुराणीयं रक्षार्थं पठेत् । पितृमातृपादग्रहणक्रमस्तु
विष्णुपुराणादुन्नेयः यथा “कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह
सत्वरः । दैवक्याश्च महाबाहुर्बलदेवसहायवान्” ॥ एवञ्च

“सहस्रन्तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” इति अनुवचने सहस्रं पितृनपेक्ष्य यन्नौरवमुक्तं तत्पौषणरक्षार्थम् अतएव मनुः । “मृते भर्तृरि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता” । वाच्यो महर्णयः अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः वेद-मन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य “अध्येतव्यं न चान्येन ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्ये-तव्यं कदाचन” इति भविष्यपुराणवचनं पुराणमन्त्रेतरपरम् । पञ्चयज्ञज्ञानश्राद्धेषु पौराणिकमन्त्रेऽपि निषिद्धः । शूद्रमधि-कृत्य “नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं हापयेत्” इति याज्ञ-वल्क्येन “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् ज्ञानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्येन श्राद्धमधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणेन च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभिधाना-देतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गोतमवचनम् “अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति अनुपनीतस्यापि शूद्रमन्त्रेण श्राद्धा-तिरिक्ते वेदपाठनिषेधमाह मनुः । “नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म-स्वदानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्तावत् यावद्देदे न जायते” ॥ स्त्रीणामपि वैदिकमन्त्रनिषेधमाह नृसिंहताप-नौयम् । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानीयात् समृतो-ऽधो गच्छति इति नेच्छन्तीति पर्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । जन्मतिथेः प्रागुक्त ब्रह्मपुराणीयत्वात् पौर्ण-मास्यन्तमासादारः । गृह्यपरिशिष्टम् । “उपाकर्म तथोत्-सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः । मानवहो पराः कार्यं वर्जयित्वा तु पैतृकम्” ॥ अत्राष्टकासाहचर्याज्जन्माष्टक्यां तथा दर्शनाच्च प्रसवाहो जन्मदिनं द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचिच्चयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुत्या वर्षे मासहृद्विरूपा मानहृद्विरूपा सैवात्र ग्राह्या न तु सौरि मासि तिथिद्वयलाभान्नहृद्विर्जीमूतवाह-नोक्ता ग्राह्या तिथिद्वयलाभस्य मानहृद्वित्वे प्रमाणाभावात् ।

मानवृद्धावित्यत्र मासवृद्धाविति हेमाद्रिणा धृतम् । पैटकं सपिण्डीकरणं मलमाससृतस्य प्रत्यावृत्तिकञ्च तयोर्मलमासे विधानात् । ज्योतिः पराशरोऽपि । “उपाकर्मं तथोत्सर्गः प्रसवाहोऽष्टकादयः । मासवृद्धौ पराः कार्या वर्जयित्वा तु पैटकम्” ।

जन्मतिथेरुभयदिनलाभे तु देवीपुराणम् । “युगाद्या वर्ष-
वृद्धिश्च सप्तमौ पार्वतौ प्रिया । रवेरुदयमौ च्यन्ते न तत्र तिथि-
युग्मता ॥ घस्रद्वये जन्मतिथिर्यदि स्यात् पूज्या तदा जन्मभ-
संयुतैव । असङ्गताभेन दिनद्वयेऽपि पूज्या परा या भवतीह
यत्नात्” ॥ भं नक्षत्रं परवचनं वृहद्राजमार्तण्डेऽपि पूर्वाह्णे
तिथि नक्षत्रलाभ एवेदं लक्ष्यते । “नक्षत्रे खण्डिते येन प्राप्तः
कालस्तु कर्मणः । नक्षत्रकर्माख्यत्रैव तिथिकर्मं तथैव च”
इति वृहस्पतिवचनात् । खण्डिते खण्डद्वययुक्ते येन नक्षत्र-
खण्डेन विहितकालः प्राप्तः नक्षत्रद्वये तु वौधायनमार्कण्डेयौ ।
“तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तं गतो रविः । यस्मिन्नुदेति
सविता तन्नक्षत्रं दिनं स्मृतम्” पूर्वाह्णमहोरात्रसाध्योपवास-
नक्तैकभक्तेषु । तत्रैवोपवसेदृक्षे यन्निशौथादधो भवेत् । “उप-
वासे यदृक्षं स्यात् तद्वि नक्तैकभक्तयोः” इति स्कन्दपुराणात्
निशौथादध इत्यनेन अहोरात्रपूर्वकालत्वेन सूर्यास्तमयकाल-
स्यापि लाभात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
भास्करः । यत्र वा युज्यते राम ! निशौथे शशिना सह” इति
विष्णुधर्मोत्तराच्च उपवासवन्नक्षत्रतादौनामहोरात्रसाध्यता अ-
होरात्र-साध्यभोजनद्वयस्यैकतर-परित्यागसहितकालविशेषनि-
यामकत्वात् । यस्मिन्नुदेतीति तु दिवसकर्तव्यस्नानदानादा-
विति बोध्यं पितृकार्येऽपि शुक्लकृष्णपक्षाभ्यां व्यवस्थामाह
वौधायनः । “सा तिथिस्तच्च नक्षत्रं यस्मिन्नभ्युदितो रविः ।
वर्द्धमानस्य पक्षस्य ह्रीने त्वस्तमयं प्रति” ॥ ह्रीने चन्द्रस्य
ह्रीनत्वात् कृष्णपक्षे वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन शुक्ल-
पक्षस्य कालमाधवीयोऽप्येवं भोजराजः “यो जन्ममासे क्षुर-
कर्म यात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं स रोगं धन-
पुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो बधबन्धनानि । जातं दिनं दूषयते

वशिष्ठश्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमासं किल
 भागुरिश्च चूडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे ॥ एतद्विषयभेदस्तु राज-
 मार्त्तण्डे “उक्तानि प्रतिपिद्धानि पुनः सन्धावितानि च ।
 सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः” ॥ सापेक्षनिर-
 पेक्षाणि समर्थासमर्थविषयकाणि । क्षुरेति क्षुरकर्म राज-
 मार्त्तण्डे । “देवकार्ये पितृयाज्ञे रवेरंशपरिचये । क्षुरकर्म
 न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे” ॥ एवञ्च चूड इति चूडाकरणे
 अधिकदोषाय नाय्यास्तु जन्ममासे विवाहमाह श्रौपतिव्यव-
 हारसमुच्चये । “स्नानं दानं तपोविद्या सर्वमङ्गल्यवर्धनम् ।
 उद्वाहश्च कुमारौणां जन्ममासे प्रशस्यते” ॥ एवं “जन्मोदये
 जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो
 न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्” इति व्याम-
 वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गसंश्लेषवपनेऽपि न
 दोषः । उदये लग्ने भे राशौ न बहुश्रुतोऽपि स्वल्पविद्योऽपि ।
 अत्र जन्ममासकृत्याकृत्ये सौरादरो यात्रादिसाहचर्यात् व्यव-
 हारोऽपि तथा । प्रतिमासे जन्मनक्षत्रकृत्यमाह विष्णुधर्मा-
 त्तरम् । “जन्मनक्षत्रगे सोमे शिरः स्नानेन यत्नतः । पूजा
 सोमस्य कर्त्तव्या नक्षत्रस्य तथात्मनः ॥ याज्ञं जुर्व्यात् प्रयत्नेन
 वल्लिब्राह्मणपूजने । वाहनायुधरत्नाभ्यं पूजनौयं प्रयत्नतः ।
 सुराणामर्चनं कार्यं केशवस्य विशेषतः” ॥

अथ प्रतिपत् । सा च कृष्णा द्वितीयायुता ग्राह्या “प्रति-
 पत् सहितोया स्यात्” इत्यापस्तम्बीयात् । न चैतस्य शुक्ला-
 परत्वं प्रतिपदाप्यमावस्येति शुक्लापरेण सङ्कोचात् । ततश्च
 शुक्लामावास्यायुता ग्राह्या “त्रिसन्ध्यव्यापित्वे तु सर्वत्र न
 युग्मादरः” तथा च पराशरः “त्रिसन्ध्यव्यापिनी या तु सैव
 पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
 कृष्णाप्युपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या । तथा च बृहद्वशिष्ठः ।
 “द्वितीया पञ्चमौ वेधाद्दशमो च त्रयोदशौ । चतुर्दशौचोप-
 वासे हन्त्युः पूर्वोत्तरे तिथौ” द्वितीयावेधाद्योगात् प्रतिपत्
 तृतीये हन्तीत्यर्थः । एवमन्यत्र अत्रोपवासपरेण विशेषविधि-
 नापस्तम्बीय सामान्यस्य सङ्कोचात् । कर्मादौ नवग्रहपूजा-

आह मत्स्यपुराणम् । “नवग्रहमखं कृत्वा ततःकर्म समारभेत् ।
अन्यथा फलदं पुंसां न कास्यं जायते क्वचित्” ॥ वामनपुराणे ।
कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य बलिं प्रति भगवद्वाक्यं “वैरप्रति-
पदानाम तव भावी महोत्सवः । अत्र त्वां नरशार्दूल ! हृष्टाः पुष्टाः
खलंकृताः ॥ पुष्पदौपप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः” । तत्र
मन्त्रः । “बलिराज ! नमस्तुभ्यं विरोचनसुत ! प्रभो ! । भवि-
ष्येन्द्रसूराराते ! पूजयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ प्रतिपदा प्रतिपत्तिथ्या
अत्र प्रतिपदि । ब्रह्मपुराणे बलिराजेति मन्त्रस्य पूर्वम् ।
“मन्त्रेणानेन राजेन्द्र ! समन्तो सपुरोहितः” इत्यर्घं पश्चादपि ।
“एवं पूजां नृपः कृत्वा रात्रौ जागरणं ततः” इत्युक्तमिति पुन-
र्ब्रह्मपुराणे । “शङ्करश्च पुरा दूतं ससर्ज सुमनोहरम् । कार्तिके
शुक्लपक्षे तु प्रथमेऽहनि भूपते ! ॥ जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च
पार्वतौ । अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखौ गौरो नित्यं सुखोषिता ॥ तस्मा-
द्दूतं प्रकर्त्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः । तस्मिन् द्यूते जयो यस्य तस्य
संवत्सरः शुभः ॥ पराजयो विरुद्धस्तु लब्धनाशकरो भवेत्” ॥
द्यूतञ्चाप्राणिभिः क्रौडनं यथा मनुः । “अप्राणिभिर्यत् क्रियते
तस्मोके द्यूतमुच्यते” । तत्तिथिमधिकृत्य भविष्योत्तरे । “यो यो
यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ! । हर्षदैव्यादिना तेन तस्य
वर्षं प्रयाति हि” ॥ तथा “महापुण्यातिथिरियं बलिराज्य-
विवर्द्धिनौ । स्नानं दानं शतगुणं कार्तिकेऽस्यां तिथौ भवेत्” ॥
भविष्ये “रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गं मासि सितेतरा । गङ्गायां
यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा” ॥ कल्पतरौ । वामनपुराणं
“नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च क्षीरञ्च रिक्तासु जयासु मासं
पूर्णासु योषित् परिवर्जनौया भद्रासु सर्वाणि समाचरेच्च” ।
नन्दादिक्रममाह ज्योतिषे । नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च
प्रतिपदः क्रमात् ।

प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु कुष्माण्डादिपञ्चदशद्रव्यभक्षणे
क्रमेण दोषमाह स्मृतिः । “कुष्माण्डे चार्थहानिः स्याद्बृहत्यां न
स्मरेद्भरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्याद्बनहानिस्तु मूलके ॥ कलङ्को
जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च निम्बके । ताले शरीरनाशः
स्यात् नारिकेले च सूखता । तुल्यौ गोमांसतुल्या स्यात्

कलस्वी गोबधात्मिका ॥ शिखी पापकरी प्रोक्ता पूतिका
 ब्रह्मघातिका । वार्त्ताकौ सुतहानिः स्यात् चिररोगौ च
 माषके ॥ महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु वर्जयेत् ॥ अत्र
 सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्रैतद्भक्षणं प्राप्तमतः “तालं श्वेताञ्च
 वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः” । इत्यनेन तालमपि श्वेतं
 निषिद्धं साहचर्येण नपुंसकलिङ्गेन श्वेतानुषङ्गात् । एवं अलावं
 वर्तुलाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभां इति यदपि “कुसुमां
 नालिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकं तथा । भक्षयन् पातितस्तु
 स्यादापि वेदान्तगो द्विजः” इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहितं
 तत्र नालिका श्वेतकलस्वीति कल्पतरुः । “पूतिका च द्वाद-
 श्यामधिकदोषाय शूद्रविषयिका वा वार्त्ताकौ वर्तुलेति समुद्र-
 करभाष्यम् अत्रेदमस्त्रसवीजं वर्तुलाकारमित्यस्यानुषङ्गकल्प-
 नम् । व्याधितस्यौषधक्रियायामपवादमाह सुमन्तुः । “लशुन-
 पलाण्डुगृच्छनकुम्भीश्चादसूतिकान्नाभोज्यान्मधुमांसमूत्ररेतो-
 ऽमेध्याभक्ष्यभक्षणे गायत्र्यष्टसहस्रेण मूर्ध्नि सम्पातानवनये-
 दुपवासश्च एतान्येव व्याधितस्य भिषक् क्रियायामप्रतिसिद्धानि
 भवन्ति यानि चान्यान्येवं प्रकाराणि तेष्वप्यदोषः” इति
 कुम्भीपाना इति ख्याता सम्पातानुदकविन्दून् शिरसि पातये-
 दिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रायश्चित्तं वचनान्तरैकवाक्यतया
 यथायोग्यमूहनौयं कल्पतरौ “नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे
 क्षौरश्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् । वुधे च योषां न समाचरेच्च
 शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्यात् । चित्रा स्वहस्ताश्रवणासु तलं
 क्षौरं विशाखा प्रतिपत्सु वर्ज्यम् । मूले मृगे भाद्रपदासु
 मांसं योषिन्मघाकृत्तिकसोत्तरासु” ॥ स्वं धनिष्ठा मृगे मृग-
 शिरसि मघाकृत्तिकाभ्यां सहोत्तरास्तासु तृतीया समासः
 क्कान्दसः । स्मृतिः । “ष्टतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासि-
 तम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गे च नित्यशः” प्रचेताः
 “तैलाभ्यङ्गनिषेधे तु तिलतैलं निषिध्यते” । वारे प्रतिप्रसव-
 माह स्मृतिः । रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां भूमिं भूमिजवासरं ।
 भार्गवे गोमयं दद्यात् तैलदोषोपशान्तये । “दद्यात्तैल इति
 शेषः” ।

अथ द्वितीया “सा च कृष्णा पूर्वयुता आद्या प्रतिपत्
सद्वितीया स्याद् द्वितीया प्रतिपत् युता” इत्यापस्तम्बवचनात् ।
तत्रोक्तयुक्तेः प्रतिपत् कृष्णा तत्साहचर्यात् द्वितीयापि तथेति
शुक्ला तु परयुता आद्या युग्मात् एवं वक्ष्यमाण उपवासविधाय-
कयोः विरुद्धवचनयोः व्यवस्थोन्नेया यथा नारदः । “द्वितीयै-
कादशौ षष्ठौ तथा चैवाष्टमौतिथिः । वेधादधस्ताद्वन्युस्तः
उपवासे तिथौस्त्विमाः” ॥ अत्र द्वितीयाद्यास्तृतीयादियुतः
नोपोष्या इत्यर्थः विष्णुरहस्यम् “एकादश्यष्टमौ षष्ठौ द्वितीया च
चतुर्दशौ । तयोदश्याप्यमावास्या उपोष्याः स्युः परान्विताः”
तस्मात् पूर्ववचनं कृष्णपक्षविषयं परवचनं शुक्लपक्षविषय-
मनोरथद्वितीयायान्तु दिवा वासुदेवार्चनं रात्रौ चन्द्रोदयेऽर्घ्यं
दानं नक्तं भोजनादिकम् । यथा विष्णुधर्मोत्तरे । ‘देवमभ्यर्च्य
पुण्यैश्च धूपदोषानुलेपनैः । उद्गच्छतश्च बालेन्दोर्दद्यादर्घ्यं
समाहितः ॥ नक्तं भुञ्जीत च नरो यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः
अस्तं गते न भुञ्जीत व्रतभङ्गभयान्नरः’ ॥ अस्तं गते चन्द्रे विष्णु
पुराणे । “दिवारात्रौ व्रतं यच्च एवमेव तिथौ स्मृतम् । तस्या-
मुभययोगिन्यामाचरेत्तद् व्रतं व्रतौ” ॥ एवमेव तिथौ दिवा
रात्रिसम्बन्धित्तिथौ । स्मृतं मुनिभिः अतएव तस्यामित्यादि ।
स्कन्दपुराणे “आषाढस्य सिते पक्षे द्वितीया पुण्यसंयुता । तस्यां
रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह । यात्रोत्सवं प्रवृत्त्याथ प्रौण-
येच्च द्विजान् बहून्” ॥ तथा “ऋक्षाभावे तिथौ कार्या सदा सा
प्रौतये सम” । लिङ्गपुराणे “कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां
भ्रातृपूजनं । या न कुर्याद्विनश्यन्ति भ्रातरः सप्तजन्मनि” तस्या
इति शेषः । महाभारते “कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधि-
ष्ठिर ! । यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वर्गहे स्वयम् ॥ तस्यां
निजगृहे पार्थ ! न भोक्तव्यमतो बुधैः । यत्नेन भगिनी हस्ताङ्गो-
क्तव्यं पुष्टिवर्धनम् ॥ दानानि च प्रदेयानि भगिनौभ्यो विशेष-
तः” । तथा “यमञ्च चित्रगुप्तञ्च यमदूतांश्च पूजयेत् । अर्घ्य-
श्चात्र प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयैः ॥ सहजद्वयैर्भगिनौभ्रातृभिः ।
अर्घ्यमन्तः । “एहोहि मार्तण्डज ! पाशहस्त ! यमान्तकालोक-
धरामरेश ! । भ्रातृद्वितीयाकृतदेवपूजां गृहाण चार्घ्यं भगव-

नमस्ते” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “धर्मराज ! नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुना-
यज ! । पाहि मां किङ्करैः सार्धं सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥ यमु-
नाञ्च संपूज्य नमस्कुर्यात् । “यमखसर्नमस्तोऽस्तु यमुने ! लोक-
पूजिते ! । वरदा भव मे नित्यं सूर्यपुत्र ! नमोऽस्तु ते” ॥ अन्नं
दत्त्वा पठेत् “भ्रातस्त्ववानुजाताहं भुङ्क्ष्व भक्तमिदं शुभम् । प्रीतये
यमराजस्य यमुनाया विशेषतः” । ज्येष्ठाचेत्तदा अग्रजाताहमिति
वदेत् । अत्र भोक्तव्यं पुष्टिवर्द्धनमिति विधिसमभिव्याहृतफल-
श्रुत्या भोजननियमस्य प्राधान्यात्तस्य मुख्यकालोऽष्टधा विभक्त-
दिनपञ्चमांशो ग्राह्यः । यथा दत्तः । “पञ्चमे च तथा भागे
संविभागो यथार्हतः । पितृदेवमनुष्याणां कौटानाञ्चोप-
दिश्यते ॥ संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग् भवेत् ।
इतिहासपुराणयोः षष्ठञ्च सप्तमं नयेत्” ॥ संविभागो विभ-
ज्यान्न प्रतिपादनं देवोऽत्र वैश्वदेवकर्मसम्बन्धी पञ्चमांशात्तामे
तु । “न भुञ्जीतोद्धृतस्त्रेहं नातिसौहित्यमाचरेत् । नातिप्रगे
नातिसायम्” ॥ इति मनूक्तपर्युदस्तसूर्योदयास्तेतरकालोऽपि
ग्राह्यः । सौहित्यं तृप्तिः । अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेऽपि तत्काल-
स्य “मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् ।
अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्धं प्रहरयामान्तः” ॥ इति कात्या-
यनीयेन नियमितत्वाद्भोजनकालस्य वैधत्वेन शास्त्रीयत्वात्
न सामान्यशास्त्रप्राप्तुप्रपजीविपर्युदासासङ्गतिः । अत्रानध्ययनं
भ्रान्तानां प्रेतपक्षोत्तरद्वितीयायां तन्निषेधात् तथा च राज-
मार्त्तण्डे । “प्रेको चैवा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या । या
तु कोजागरे याते चैव ग्रावल्याः परेऽपि च ॥ चातुर्मास्ये समाप्ते
च द्वितीया या भवेत्तिथिः । पराखेतास्त्रनध्यायः पुराणैः
परिकौर्त्तितः” ॥ ज्योतिषे । तथा “यमद्वितीयायां यात्रायां
मरणं भवेत्” ॥

अथ तृतीया । सा च चतुर्थीयुता रश्माव्रतेतरदेवकर्मसु
ग्राह्या । “रश्माख्यां वर्जयित्वा तु तृतीयां मुनिसत्तम ! ।
अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ताः प्रशस्यते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तात्
गणोगणपतिस्तत्तिथिश्चतुर्थी ततश्च युग्मवाक्यं रश्माव्रतमात्र-
परं भविष्योत्तरे । “भद्रे ! कुरु प्रयत्नेन रश्माख्यं व्रतमुत्तमम् ।

ज्यैष्ठ्य-शुक्ल-तृतीयायां स्नाता नियमतत्पराः” ॥ रश्मया कृत-
मिति रश्माव्रतं स्मृतिः “वैशाखे मासि राजेन्द्र ! शुक्लपक्षे तृती-
यिका । अक्षया सा तिथिः प्रोक्ता कृत्तिकारोहिण्युता ॥
तस्यां दानादिकं पुण्यमक्षयं समुदाहृतम्” ॥ भविष्ये । “या
शुक्ला कुरुशादून् ! वैशाखे मासि वै तिथिः । तृतीया साऽक्षया
लोके गौर्वाणैरभिवन्दिता ॥ योऽस्यां ददाति करकान् वारि-
वाजसमन्वितान् । स याति पुरुषो वीर ! लोकान् वै हेममा-
लिनः” ॥ करकान् कुम्भान् वाजसन्नं हेममालिनः सूर्यस्य ।
ब्रह्मपुराणे । “यः पश्यति तृतीयायां कृष्णं चन्दनरूपितम् ।
वैशाखस्य सिते पक्षे स यात्यक्षु तमन्दिरम्” ॥ रूपितं चर्चितं
स्कन्दपुराणम् । “वैशाखस्य सिते पक्षे तृतीयाऽक्षयसंज्ञिता ।
तत्र मां लेपयेद्गन्धलेपनैरतिशोभितम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादया-
मास युगञ्चारब्धवान् कृतम् ॥ ब्रह्मलोकाक्षिपथगां पृथिव्या-
मवतारयत् । तस्यां कार्यां यवैर्हीमो यवैर्विष्णुः समर्चयेत् ॥
यवान् दद्यात् द्विजातिभ्यः प्रयतः प्राशयेद्यवान् । पूजयेत्
शङ्करं गङ्गां कैलाशञ्च हिमालयम् ॥ भगौरथञ्च नृपतिं
सागराणां सुखावहम् । स्नानं दानं तपः आर्घं जपहोमादि-
कञ्च यत् ॥ अक्षया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्प्यते” ॥ अत्रा-
नन्त्यश्रुतेः पूर्ववचने नक्षत्रयोगः फलातिशयार्थः ।

अथ चतुर्थी । सा च पञ्चम्युता ग्राह्या युग्मात् ‘एका-
दशष्टमी षष्ठौ अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्याः परसंयुक्ताः
पराः पूर्वेण संयुताः’ इत्यग्निपुराणाच्च भविष्ये । “अमा वै
सोमवारेण रविवारेण सप्तमी । चतुर्थी भौमवारेण अक्षया-
दपि चाक्षया” । यत्तु “चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया च
चतुर्थिका । तृतीयया युता नैव पञ्चम्या कारयेत् क्वचित्”
इति ब्रह्मवैवर्तवचनं पञ्चम्युतानिषेधकं तद्विनायकव्रतपर-
मिति गुरुचरणाः । तृतीयायुतानिषेधकत्वे क्वचिदित्यनुपपत्तेः
सर्वत्रैव पञ्चम्युताया ग्रहणात् । सारस्वत्यादिप्रदोषमाह स्मृतिः
“त्रयोदश्याश्चतुर्थ्याश्च सप्तम्या द्वादशीतिथेः । प्रदोषेऽध्ययनं
धौमान् न कुर्वीत यथाक्रमम् । सारस्वतो गाणपतः सौरश्च

वैष्णवस्तथा” ॥ प्रदोषशब्दोऽत्र प्रथमप्रहर इति हेमाद्रिः । रात्रिपर इति निर्णयामृतकृद् भोजदेवः “शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सिंहे चन्द्रस्य दर्शनम् । मिथ्याभिशापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः” चतुर्थ्यां दर्शननिषेधात्तत्रोदितस्य चन्द्रस्य पञ्चम्यां दर्शने तु न दोषः । अतः । “पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि । चतुर्थ्यामुदितश्चन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन” ॥ चतुर्थ्यां नेक्षितव्य इति मुनिभिरुदित उक्त इत्यर्थः । अथवा चतुर्थ्यामित्यस्य प्रधानक्रियान्वयाभ्यर्हितत्वादौक्षितव्य इत्यनेनान्वयो न तु उदित इत्यनेन तथा च “अव्यक्तं प्रधानगामि” इति सूत्रे अव्यक्तस्य शब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्ध इति भट्टनारायणव्याख्यानम् इति उदितस्त्वर्द्धोदितव्यावृत्तिपरः सरूपाख्यानपरो वा । “ब्राह्मणौ तु शुनादष्टा जस्यकोट्रेण वा गवा । उदितं सोम-नक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत्” इति पराशरोक्तोदित इतिवत् नन्वेकपदस्य कथमनेकार्थतेति चेन्न यावन्तोऽर्थास्तावन्ति पदानौति तथा चोक्तम् । “यावतामेव धातूनां लिङ्गं रूढिगतं भवेत् । अर्थश्चैवाभिधेयस्तु तावद्भिर्गुणविग्रहः” ॥ लिङ्गं सामर्थ्यं रूढिगतं प्रसिद्धं न त्वप्रसिद्धं हनहिंसागत्योरित्यादौ गमनादिकम् अभिधेयो वाच्यः तावद्भिर्धातुभिर्गुणविग्रहो गुणैर्गणनाभिर्विग्रहो ग्रहणं यत्रार्थे स तथा एतेन धातुसमसंख्यार्थत्वं पदस्य ब्रह्मपुराणे सिंहाकर्षाधिकारे “नारायणोऽभिगमस्तु निशाकरमरौचिषु । स्थितश्चतुर्थ्यामद्यापि मनुष्याय पतेच्च सः ॥ अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रन्तु प्रसादाद्द्वौच्य मानवः । पठेद्वात्रेयिकावाक्यं प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः” ॥ अभिगमः वरौवादविषयोभूतः सोऽभिशापः । धात्रेयिकावाक्यं विष्णुपुराणे । “सिंहः प्रसेनमवधीत् सिंहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक ! मा रोदोस्तव ह्येष स्यमन्तकः” ॥ अनेन मन्त्रेणाभिमन्त्रितं जलं पेयम् आचारात् स्यमन्तकोपाख्यानञ्च श्रोतव्यम् । माघे शुक्ल-चतुर्थ्यां गौरौ पूज्या वक्ष्यमाणवचनात् ।

अथ पञ्चमौ । सा च चतुर्थ्यायुता ग्राह्या युग्मात् “पञ्चमौ च प्रकर्तव्या चतुर्थ्यासिद्धिं वा विभो” ! इति ब्रह्मपुराणाच्च । “अत्र पञ्चमौ तु प्रकर्तव्या षष्ठ्यायुक्ता तु नारद” ! इति ब्रह्मवैवर्त-

वचनं तच्छुक्लापरं शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्येकवाक्यत्वात् इति
 केचित्तच्चिन्त्यम् “चतुर्थीसंयुता कार्या पञ्चमौ परया न तु । दैवे
 कर्मणि पैत्रे च शुक्लपक्षे तथासिते” इति कालमाधवौयधृत-
 हारौतवचनात् । यद्यपि पैत्रे तन्निषेधो निरर्थकः युग्मवचनस्य
 देवकृत्यमात्रपरत्वात् तथापि यथा आपराह्निके पित्रे स्वतएव
 परविद्वा न ग्राह्या तथा दैवेऽपौति विवक्षया दैवपित्रयोः
 सहोपन्यासः । ब्रह्मवैवर्तवचनन्तु स्कन्दोपवासविषयकमिति
 साधवाचार्यः । अत्र पञ्चम्यामुपवासः षष्ठ्यां स्कन्दोपासनाय
 षष्ठौसमेता कर्त्तव्या सप्तमौ नाष्टमौयुता । पतङ्गोपासनायेह
 षष्ठ्यामाहुरुपोषणम् ॥ इति भविष्यपुराणोक्तवत् । पतङ्गः
 सूर्यः । तथा च वशिष्ठः “कृष्णाष्टमौ स्कन्दषष्ठौ शिवरात्रि
 चतुर्दशौ । एताः पूर्वयुताः कार्य्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” ॥
 वस्तुतस्तु पञ्चमौ परया न त्विति वचनान्तरैकवाक्यतया
 षष्ठ्याऽयुतेति पाठः । स्कन्दषष्ठौ वक्ष्यते देवौपुराणे । “सुमे
 जनार्दने कृष्णे पञ्चम्यां भवनाङ्गने । पूजयेन्मनसादेवीं स्नुही-
 विटपसंस्थिताम् । पद्मनाभे गते शय्यां देवैः सर्वैरनन्तरम् ।
 पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पद्मगौ” ॥ मनसादेवीं विषहरीं
 स्नुही सिज वृक्षः । देवैरिति सहार्थं तृतीया । “देवीं संपूज्य
 नत्वा च न सर्पभयमाप्नुयात् । पञ्चम्यां पूजयेन्नागाननन्ता-
 द्यान्महोरगान् । क्षीरं सर्पस्तु नैवेद्यं देयं सर्पविषापहम्” ।
 मनसाध्यानं यथा पद्मपुराणम् “देवौमन्त्रामहोनां शशधर-
 वदनां चारुकान्तिं वदान्याम् । हंसारूढामुदारामरुणित-
 वसनां सर्वदां सर्वदैव । स्मेरास्यां मण्डिताङ्गीं कणकमणि-
 गणैर्नागरत्नैरनेकैर्वन्देऽहं साष्टनागामुरुकुचयुगलां भोगिनीं
 कामरूपाम् । पुराणान्तरे । “अनन्तो वासुकिः पद्मो महा-
 पद्मोऽथ तच्चकः । कुलौरः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागा प्रकी-
 र्त्तिताः ॥ शेषः पद्मो महापद्मः कुलिकः शङ्खपालकः । वासु-
 किस्तच्चकश्चैव कालियो मणिभद्रकः ॥ ऐरावतो हृतराष्ट्रः
 कर्कोटकधनञ्जयो” । गारुडेऽपि तत्रैव “अनन्तं वासुकिं
 शङ्खं पद्मं कम्बलमेव च । तथा कर्कोटकं नागं हृतराष्ट्रञ्च
 शङ्खकम् ॥ कालियं तच्चकञ्चापि पिङ्गलं मणिभद्रकम् । यजे-

त्तानसितान्नागान् दष्टसुक्ती दिवं व्रजेत्” ॥ अत्र च “योऽसौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् । पुष्पवह्णारयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः” ॥ इत्यनेन प्रणवपूर्वेण मत्स्यपुराणोक्तो-
नानन्तं पूजयेत् । रत्नाकरे “पिचुमर्दस्य पत्नाणि स्थापयेद्भवनी-
दरे । स्वयञ्चापि तदग्नौयात् ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत्” ॥ पिचु-
मर्दस्य निम्बस्य भविष्योत्तरे माघशुक्लपक्षमधिकृत्य “चतुर्थी
वरदा नाम तस्यां गौरी सुपूजिता । सौभाग्यमतुलं कुर्यात्
पञ्चम्यां श्रौरपि श्रियम्” ॥ संवत्सरप्रदीपे “पञ्चम्यां पूजये-
त्तस्मिन् पुष्पधपान्नवारिभिः । मस्याधारं लेखनौच पूजयेन्न
लिखेत्ततः ॥ माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सारस्वतोत्सवः” ॥ सारस्वत इत्यु-
पादानात् श्रियः सरस्वत्याः तथा च व्याडिः । “लक्ष्म्यौसरस्वतौ
धौत्रिवर्गसम्पद्भिभूतिशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधासु च
श्रौरिति प्रथिता । तथा चोक्तं गां दद्यादित्यादौ नानाशब्द-
स्यापि प्रसिद्धार्यतेव व्यवहारः विपरीतार्थग्राहकवाक्यविशेष-
सत्त्वे तु अप्रसिद्धार्यत्वेन च व्यवह्रियते । सर्वदा नानार्थानां
व्यवहारस्तु श्लेषकाव्यादाविति । “तरुणशकलमिन्दोर्विभ्रतौ
शुभ्रकान्तिः कुचभरनमिताङ्गी सन्निसन्नासिताञ्जे । निज-
करकमलोद्यत्नेखनौ पुस्तकश्रीः सकलविभवसिद्धयै पातु
वाग्देवता नः” ॥ इति शारदोक्तं ध्यायेत् पाद्यादिभिः पूज-
यित्वा “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः । वेद-
वेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च स्वाहा” इति ब्रह्मपुराणो-
येन त्रिः पूजयेत् । मत्स्यसूक्ते । “बन्धुजीवञ्च द्रोणञ्च सरस्वत्यै
न दापयेत्” । सरस्वतीं संपूज्य “यथा न देवीं भगवान् ब्रह्मा
लोकपितामहः । त्वां परित्यज्य सन्तिष्ठेत्तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि नृत्यगौतादिकञ्च यत् । न विहीनं
त्वया देवि ! तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥ लक्ष्म्यौर्मधाधरापुष्टिगौरी-
तुष्टिः प्रभाष्टतिः । एताभिः पाद्भि तनुभिरष्टाभिर्मां सरस्वती”
इति मत्स्यपुराणौयैः प्रार्थयेत् ।

अथ षष्ठी । सा तु सप्तमीयुता ग्राह्या युग्मात् राजमार्त्तण्डे
“जैष्ठे मासि सिते पक्षे षष्ठी चारण्यसंज्ञिता । व्यजनैककरा-

स्तस्या मटन्ति विपिने स्त्रियः ॥ तां विन्ध्यवासिनीं वन्दे षष्ठो-
माराधयन्ति च । कन्दमूलफलाहारा लभन्ते सन्ततिं शुभाम् ॥
कन्दं सूरणादिमूलं तदितरत् भविष्ये “येयं मार्गशिरे मासि
षष्ठौ भरतसत्तम ! । पुण्या पापहरा धन्या शिवा शान्ता गुह-
प्रिया” ॥ देवीपुराणे चैत्रमधिकृत्य “षष्ठ्यां स्कन्दस्य कर्त्तव्या
पूजा सर्वोपचारिका । इहैव सुखसौभाग्यमन्ते विष्णुपदं
ब्रजेत् ” ॥ इयमेव स्कन्दषष्ठौ पञ्चमी युतैवोपोष्या । “कृष्णा-
ष्टमी स्कन्दषष्ठौ शिवरात्रि चतुर्दशी । एताः पूर्वयुताः कार्या-
स्तिथ्यन्ते पारणं भवेत् ” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनात् विष्णुधर्मो-
त्तरे “अष्टमीञ्च तथा षष्ठीं नवमीञ्च चतुर्दशीम् । शिरोऽभ्यङ्गं
न कुर्वीत पर्वसन्धौ तथैव च” ॥

अथ सप्तमी । सा च षष्ठ्युता ग्राह्या युग्मात् पैठिनसि-
वचनाच्च यथा “पञ्चमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ।
प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या साम्प्रती तिथिः” ॥ साम्प्रत्यमुक्तं
स्कान्दे “साम्प्रत्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा” ।
अतएव परदिने त्रिसन्ध्यकालाव्यापित्वे षष्ठ्युक्तपञ्चस्यामुप-
वासमाह भविष्यपुराणं “षष्ठौसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमी
युता । पतङ्गोपासनायेह षष्ठ्यामाहुर्गोषणम्” ॥ यथा
उपोषणे तथा कर्मान्तरे तथा “षष्ठ्यायुता सप्तमी च कर्त्तव्या
सर्वदा तिथिः । षष्ठौ च सप्तमी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः” ॥
इति स्कन्दपुराणात् तथा “शुक्लपक्षस्य पञ्चम्यां सूर्यवारो यदा
भवेत् । सप्तमी विजया नाम तत्र दत्तं महाफलम्” ॥ भविष्ये
“शालितण्डुलप्रस्थस्य कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् । सूर्याय चरुकं
दत्त्वा सप्तम्याञ्च विशेषतः ॥ यावन्तस्त्रण्डुलास्तस्मिन्नैवेव्यपरि-
संख्येया । तावद्वर्षसहस्राणि सूर्यलोके महीयते” ॥ गोपथ-
ब्राह्मणं “द्वात्रिंशत् पलिकं प्रस्थमुक्तं स्वयमथर्वणा” । ज्योतिषे
पलान्तु लोकिर्कैर्मानैः साष्टरत्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं
ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्” ॥ तेन चतुरत्तिकाधिकमाष-
षञ्चाधिकषडधिकशततोलकमिताः प्रस्थतण्डुला इति एव-
ज्ञेयत् न्यूनाधिकयोः फलतारतम्यं बोध्यम् । एवं देवतान्तरे-
ऽपि तत्तत्तोलकमहितत्वफलेन कल्पयितुं युक्तम् अतएव शिवे-

ऽप्येवं वक्ष्यते । वराहपुराणे “अथापरं महाराज ! व्रतमारोग्य-
संज्ञितम् । कथयामि परं पुण्यं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ तस्यैव
माघमासस्य सप्तम्यां समुपोषितम् । पूजयेद्भास्करं देवं विष्णुरूपं
सनातनम् ॥ आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य्य ! दिवा-
कर ! । प्रभाकरेति संपूज्यो देवः सर्वेश्वरो रविः ॥ षष्ठ्याञ्चैक-
कृताहारः सप्तम्यां समुपोषितः । अष्टम्याञ्चैव भुञ्जीत एष एव
विधिः स्मृतः ॥ अनेन वत्सरं पूर्णं विधिना योऽर्चयेद्भविम् ।
तस्यारोग्यं धनं धान्यमिह जन्मनि जायते ॥ परत्र च शुभं
स्थानं यद्गत्वा न निवर्त्तते” ॥ सप्तम्यां समुपोषित इति
आदिकर्मणि क्तः । तेन सप्तम्यां समुपवस्तुमारब्धवानित्यर्थः ।
ततश्च प्रातः सप्तम्यामेव उपवाससङ्कल्पः । रविश्च विष्णुरूपतया
पूजाकाले ध्येयः अभिलापे तु तत्तिथ्यावित्युक्ता आरभ्येति
ऐहिकारोग्यधनधान्यपारलौकिकशुभस्थानलाभकामः । संव-
त्सरं यावदारोग्यव्रतमिति विशेषः । ततः प्रभृति सप्तम्यामुप-
वासं कुर्वन् । “आदित्य ! भास्कर ! रवे ! भानो ! सूर्य्य ! दिवा-
कर ! नमस्तुभ्यं” इति मन्त्रेण पूजयेत् । अत्र षष्ठ्यादिषु तत्तत्
कर्मविधानात् षष्ठौसमेतेत्यस्य न विषयः कालिकापुराणे भक्तं
प्रति सूर्य्यवाक्यम् । “अष्टद्वा मां न भुञ्जीत विष्णुं नैव
दर्शयेत्” । तथा “मदर्च्चा धृतनिर्मात्यं शरीरे न तु धारयेत्” ।
अर्च्चा प्रतिमा ।

अथ विधानसप्तमी कृत्यचिन्तामणौ “अर्काग्रं शुचिगोमयं
सुमरिचं तोयं फलञ्चाश्रुते मूलं नक्तमुपोषणञ्च विधिवत्
कृत्वैकभक्तं नरः । क्षीरं वायुशनं घृताशनमिति प्रोक्तान्यमूनि
क्रमात् । कृत्वा द्वादशसप्तमीं दिनकृतः प्राप्नोत्यभौष्टं फलम्” ॥
अत्राचार्याद्यादीतरभोजननिवृत्तिरवस्रीयते तपस्त्वात् तथा च
मत्स्यपुराणं “तपोभिः प्राप्यतेऽभौष्टं नासाध्यं हि तपस्यतः ।
दुर्भगत्वं वृथा लोको वहते सति साधने” ॥ तपसः क्लेश-
स्वभावत्वं तत्रैवोक्तम् “उमेति चपला पुत्रि न क्षमं तावकं
घपुः । सोढुं क्लेशस्वभावस्य तपसः सौम्यदर्शने” ॥ व्यक्तमुक्तं
यथा “अर्कपत्राङ्गरमात्रमन्तरौच्यगृहीतकं कपिलाविडयव-
मात्रं मञ्जुलं मरीचं जलम् । कदलीफलमध्यन्तु कणामात्र-

मपक्वकम् । कुशमूलं यवमात्रं खट्वायाद्विगुणे क्षणे ॥ भक्ष्यं
मितौदनं नक्तं शुद्धोपवसनं तथा । एकभक्तं मयूराण्डप्रमाणं
भोजनं मतम् ॥ अर्द्धप्रसूतिमात्रन्तु कपिलादुग्धभक्षणम् ।
स्नात्वा संपूज्य मार्तण्डं प्राङ्मुखो वायुमाशयेत् ॥ घृतं खल्यं
पौषमासे माघादब्दं समाचरेत् । ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या
गुडचौरनिरामिषैः ॥ विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ।
अष्टम्यां पारणं कुर्यात् कटुस्त्वरहितेन च ॥ सुद्धमाषतिला-
दौनि घृतञ्चैव विवर्जयेत् । एकसिद्धं भक्ष्यमुक्तमर्कतन्त्रानुसा-
रतः ॥ एतद्भूतस्य माघादिमासविशेषविहितकर्म्मत्वेन मल-
मासेतरकर्त्तव्यमाह । वशिष्ठलिङ्गपुराणम् । “प्रारब्धेतु व्रते
पश्चात् सम्प्राप्ते त्वधिमासके । पूर्वमानेन तं त्यक्त्वा कार्यं द्वादश-
मासिकम्” ॥ पूर्वमानेन मलिङ्गुच शून्यवत्सरमानेन तं मल-
मासं द्वादशमासिकं द्वादशमासेषु एव कार्यं न मलमास
इत्यर्थः यत् “मासे मलिङ्गुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् । किन्तु
नोद्यापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” ॥ इति विष्णुरहस्य-
वचनं तन्मासविशेषानङ्कितमासमात्रकर्त्तव्यामावास्यादिव्रत-
कर्त्तव्यता परम् उद्यापनं प्रतिष्ठा एवमारम्भोऽपि निषिद्धः
गार्ग्यः । “अस्तं गते गुरौ शुक्ले बाले वृद्धे मलिङ्गुचे । उपा-
यनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायनं प्रतिष्ठा उपा-
रम्भमारम्भम् एतच्च कालाशुद्धिमात्रपरं तत्तन्मात्रविधिकल्पने
गौरवात् भविष्ये “भाद्रे मासि सिते पक्षे सप्तम्यां निययेन
या । स्नात्वा शिवं लेखयित्वा मण्डले च सहास्रिकम् । पूज-
येच्च तदा तस्यां दुष्प्रापं नैव विद्यते” ॥ इदं कुक्कुटौव्रतत्वेन
स्यातं भविष्ये “सूर्यग्रहणतुल्या हि शुक्लमाघस्य सप्तमौ ।
अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं महाफलम् ॥ माघे मासि सिते
पक्षे सप्तमौ कोटिभास्करा । दद्यात् स्नानार्घ्यं दानाभ्यामायु-
रारोग्यसम्पदः ॥ अरुणोदयवेलायां शुक्ला माघस्य सप्तमौ ।
गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥ कोटिभास्करा
कोटिसप्तमौ तुल्या सूर्यग्रहणफलं स्नानजं “सन्निहिते बुद्धि-
रन्तरङ्गा” इति न्यायात् । तेन बहुशतसूर्यग्रहणकालौन-
गङ्गास्नानजन्यफलसमफलप्राप्तिः फलमत्र ज्ञेयम् अत्र बहुतर-

शतसूर्यग्रहाणां प्रत्येकाधिकरणतासंसर्गेणान्वयात् कालानां
 स्नानानां तत्फलानामपि बहुशतत्वं लभ्यते अतो नाप्रसिद्धिः
 पूर्णसप्तम्यां पूर्वापरयोर्यत्वारुणोदयकाले सप्तमौ तत्र पूर्वदिने
 तत्काले स्नानम् । “चतस्रो घटिका प्रातरुणोदय उच्यते ।
 यतीनां स्नानकालोऽयं गङ्गास्थः सदृशः स्मृतः ॥ द्वियामां
 रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये
 दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ इति कालमाधवौयधृत ब्रह्मवैवर्त्तयेन
 पूर्वस्य तत्कालस्य पूर्णतिथिसम्बन्धि दिनकर्त्तव्यकर्माङ्गत्वेन
 इतरस्य चैतराङ्गत्वेनाभिधानात् अतएव दक्षेण तत्कालमार-
 भ्याङ्गिककृत्यमभिहितम् अत्रारुणोदयकाले मुहूर्त्तान्यूनतिथि-
 लाभ एव स्नानं “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
 उदये सा तिथिर्ग्राह्या आद्यादावस्तगामिनौ” इति विष्णु-
 धर्मोत्तरात् अत्र घटिका मुहूर्त्तं आद्ययोग्यकालानुरोधादिति
 वक्ष्यते ब्रह्मवैवर्त्तवचने घटिका दण्डरूपा परवचने नाडीना-
 माद्यन्तचतुष्टयमित्येकवाक्यत्वात् ये तु सूर्योदयात् प्रागपि
 प्रातःस्नानविधानात् तत्रैव माघसप्तम्याख्यगुणफलविधिर्नाव-
 दादित्याहुः तच्चिन्त्यं “प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति
 जैमिनिसूत्रेण प्रकरणभेदे गुणविध्यसिद्धेः अतएव कल्पतरु-
 रक्षाकरयोः । “य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान् ।
 प्रातःस्नायौ भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ” इति विष्णु-
 स्मृतौ नित्यस्नानप्रकरणात् प्रकरणान्तरान्मानात् प्रकरणान्त-
 राधिकरणन्यायेन कास्यस्नानान्तरमिदमप्युक्तं न तु गुणफल-
 विधिः किन्तु कास्यकरणे प्रसङ्गान्नित्यसिद्धिरिति अत्र माघ-
 मासनिमित्तकमाघसप्तमौनिमित्तककास्यस्नानयोः प्रातर्विधा-
 नात् नैमित्तकत्वेन प्रायश्चित्तवत् सकृदनुष्ठानम् । “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु
 नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति कात्यायनवचनात् “न स्नान-
 माचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि । न वासोभिः सहाजसं
 नाविज्ञाते जलाशये” ॥ इति मनुवचनेकदाजस्रस्नाननिषेधाच्च
 “धर्मविद्वाचरेत् स्नानमाङ्गिकञ्च पुनः पुनः” । इति मनुवच-
 नाच्च अतएव नान्दीमुखप्रकरणशेषे प्रधानानामपि कास्यानां

सत्तद्देशकालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आद्यचिन्तामणिः
निष्कामविष्णुप्रौतिकामयोः सुतरां सकृदनुष्ठानं “गुणतार-
तस्यात् फलतारतम्यम्” इति न्यायेन फलं बोध्यम् । तत्तु
इक्षुक्षौरगुडादिमाधुर्यभेदवन्निर्देष्टुमशक्यं “पक्षान्तरेऽपि क-
न्यास्ये रवौ आद्यं प्रशस्यते । कन्यागते पञ्चमे तु विशिष्टेणैव
कारयेत्” ॥ इति हेमाद्रिदृष्टादित्यपुराणोक्तवत् एतद्वचनप्रागर्हं
कार्तिकमलमासाब्दविषयं “देशकालाश्रमक्षेत्रदालद्रव्यमनो
गुणाः । सुकृशस्यापि दानस्य फलातिशयहेतवः” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणोक्तवच्च तौर्यभेदे त्वेकदापि नानास्नानम् । “विषुवद्विसे
प्राप्ते पञ्चतौर्यविधानतः” इति ब्रह्मपुराणादिवचनात् तौर्य-
भेदे तन्त्रप्रसङ्गयोरसम्भवाच्च । अतएव गङ्गावाक्यावलीतौर्य-
चिन्तामण्योः । यत्तु प्रयागे त्र्यह स्नानक्रोडौकृतेऽपि माघ-
सप्तमीस्नानादावसाधारणसङ्कल्पेन पुनस्तथैव प्रातःस्नानाचरणं
तदयुक्तं तदा सकृत् स्नानस्यैव विहितत्वात् । अन्यथा तत्
त्र्यहफलकामनायां तदानन्यापत्तेरित्युक्तम् । स्नाने परिपाटी-
माह कृत्यकल्पलतायां विष्णुः “सप्त वदरपत्राणि सप्तार्क-
पत्राणि च शिरसि निधाय” “यद्यत् जन्मकृतं पापं मया सप्तसु
जन्मसु । तन्मे रोगञ्च शोकञ्च माकरौ हन्तु सप्तमौ” ॥ इत्यु-
च्चार्य स्नायादिति शेषः । रोकं छिद्रं तिथिकृत्यस्य पौर्णमास्यन्त-
मासाङ्गकत्वान्माकरोति पदं मकरार्कारव्यचान्द्रमासौय तिथि-
कृत्यपरम् । “तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादिमेव च ।
विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत्” ॥ इति ब्रह्म-
पुराणान्मन्वन्तरादित्वेन तथा युक्तत्वाच्च यथा मत्स्यपुराणे ।
“यस्मान्मन्वन्तरादौ च रथमापुर्दिवाकराः । माघमासस्य
सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमौ । अरुणोदयवेलायां तस्यां स्नानं
महाफलम्” ॥ अतएव नारसिंहे रथ्याख्यायामित्युक्तं यथा
“महानवम्यां द्वादश्या भरण्यामपि चैव हि । तथाचयदतौ-
यायां शिथ्यान्नाध्यापयेद् बुधः । माघमासे तु सप्तम्यां रथ्या-
ख्यायाञ्च वर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां शयनोत्थानद्वादश्यां भरण्यां
शक्रध्वजपातभरण्यामिति कल्पतरुः अत्र महानवम्यादिसाह-
चर्याच्चान्वत्वं प्रतीयते अतएव चतुर्दशमन्वन्तरादिगणने क्वापि

न राशुल्लेखः । यथा भविष्यमह्ययोः । “अश्वयुक् शुक्लनवमौ
 द्वादशौ कार्तिकौ तथा । तृतीया चैत्रमासस्य तथा भाद्रपदस्य
 च ॥ फाल्गुनस्याप्यमावस्या पौषस्यैकादशौ तथा । आषाढ-
 स्यापि दशमौ तथा माघस्य सप्तमौ ॥ आवणस्याष्टमौ कृष्णा
 तथाषाढस्य पूर्णिमा । कार्तिकौ फाल्गुनौ चैत्रौ ज्येष्ठौ पञ्च-
 दशौ सिता । मन्वन्तरादयस्त्वेता दत्तस्याक्षयकारिकाः” ॥
 अत्र अमावस्याष्टमौव्यतिरिक्ताः शुक्लाः पुनः पुनस्तथा पदोपा-
 दानात् । उपक्रमोपसंहारयोः शुक्लत्वकौर्त्तनाच्च अत्र काम-
 धेनौ तृतीया चैव माघस्येति कल्पतरौ तु तृतीया चैत्रमासस्येति
 लिखितम् अत्र पाठद्वये औपतिरत्नमालायाम् । अश्वयुजि
 शुक्लनवमौद्वादश्यूर्जे मधौ तृतीया च इति पाठाच्चैत्रतृतीयैव
 ग्राह्या । औदत्तोऽप्येवम् । माघसप्तम्याश्चान्द्रत्वं सौरागमेऽपि
 “अर्कपत्रैः सवदरैर्दूर्वाक्षत सचन्दनैः । अष्टाङ्गविधिना चार्घ्यं
 दद्यादादित्यतुष्टये ॥ माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेद्दे माघ-
 सप्तमौ । माकरौति च यत् प्रोक्तं तत्प्रायो वृत्तिदर्शनात् ॥
 अष्टाङ्गविधिना योऽर्घ्यं भानोर्मुद्भिं निवेदयेत् । ताम्र-
 पात्रार्घ्यदानेन पुण्यं दशगुणं स्मृतम्” ॥ इति विष्णुपुराणीयेन
 आदित्यपुराणे “ऋक्षराशिविशेषेण यत् कर्म विहितन्नरैः ।
 दैवं वाप्यथवा पैत्रं तदन्यत्रापि दृश्यते” अर्घ्यमन्त्रस्तु “जननौ
 सर्वभूतानां सप्तमौ सप्तसप्तिके । सप्तव्याहृतिके देवि ! नमस्ते
 रविमण्डले” ॥ प्रणाममन्त्रस्तु “सप्त सप्तिवहप्रौत सप्तलोक-
 प्रदौपन । सप्तम्यां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसं” ॥
 सप्तिरश्वः ।

अथाष्टमौ । सा च शुक्ला नवमौयुता ग्राह्या युग्मात् ।
 कृष्णा च सप्तमौयुता यथा निगमः “कृष्णपक्षेऽष्टमौ चैव कृष्ण-
 पक्षे चतुर्दशौ । पूर्वविद्देव कर्त्तव्या परविद्वा न कुत्रचित् ॥
 उपवासादि कार्येषु एष धर्मः सनातनः” । भविष्यपुराणे ।
 “चतुर्दश्यां तथाष्टम्यां पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः । योऽब्दमेकं न
 भुञ्जीत शिवार्चनपरो नरः ॥ यत् पुण्यमक्षयं प्रोक्तं सततं
 सत्रयाजिनाम् । तत् पुण्यं सकलं तस्य शिवलोकश्च गच्छति” ॥
 ततः सततसत्रयाज्यक्षयपुण्यसमपुण्यप्राप्तिः शिवलोकगतिश्च

फलम् । फाल्गुनशुक्लाष्टमी चतुर्दश्योरारभ्य वर्षं यावत् प्रत्य-
ष्टमी प्रति चतुर्दशुपवासव्रतम् । कालिकापुराणे । “यैषा
ललितकान्त्याख्या देवी मङ्गलचण्डिका । वरदाभयहस्ता च
द्विभुजा गौरदेहिका ॥ रक्तपद्मासनस्था च मुकुटकुण्डल-
मण्डिता । रक्तकौषेयवस्त्रा तु स्मितवक्त्रा शुभानना ॥ नव-
यौवनसम्पन्ना चार्वङ्गी ललितप्रभा । उमया भाषितं मन्त्रं
यत्पूर्वं त्वेकमक्षरम् ॥ मन्त्रमस्यास्तु तज्ज्ञेयं तेन देवीं प्रपूज-
येत्” । एकमक्षरं शक्तिवैजयन्तम् “तथाष्टम्यां नवम्याञ्च पूजा
कार्या विवृढये । पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥
यः पूजयेद्भौमवारे शुभैर्दूर्वाक्षतैः शिवाम् । सततं साधकः
सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात्” ॥ ज्योतिषे । “शनैश्चरस्य वारेण
वारेणाङ्गारकस्य च । कृष्णाष्टमी चतुर्दश्यौ पुण्यात् पुण्यतरे
स्मृते” ॥ तथा “सोमवारेऽप्यमावास्या आदित्या हेतु सप्तमी ।
चतुर्थ्यङ्गारवारे तु अष्टमी च वृहस्पतौ ॥ अत्र यत् क्रियते
पापमथवा धर्मसञ्चयः । पष्टिजन्ममहस्राणि प्रतिजन्म तद-
क्षयम्” ॥ प्रणम्य जगतामौशं वसुदेवसुतं हरिम् । तज्जन्म-
तिथितत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

अथ जन्माष्टमी । ब्रह्मपुराणे । “अथ भाद्रपदे मासि
कृष्णाष्टम्यां कलौ युगे । अष्टाविंशतिमे जातः कृष्णोऽसौ
देवकौसुतः । अष्टाविंशतिमे सावर्णिकमन्वन्तरप्रथमयुगा-
पेक्षयेति शेषः ॥ विष्णुपुराणे महाभायां प्रति भगवद्वाक्यम् ।
“प्रावृट्काले च नभसि कृष्णाष्टम्यामहं निशि । उत्पत्त्यामि
नवम्याञ्च प्रसूतिं त्वमवाप्स्यसि” ॥ इत्यादिषु भाद्रपदनभः
पदयोर्नविरुद्धार्थता तत्कालस्यैकश्रुतिमूलतया गौणचान्द्रेण
भाद्रता मुख्यचान्द्रेण आवणतेति । अभिलापस्तु गौणचान्द्रेणैव
तदर्थमेव भाद्रपदप्रयोगात् अन्यथा तदभिधानमनर्थकं स्यात्
तिथिकृत्ये च कृष्णादिमिति वचतात् । यत्तु वशिष्ठसंहितायाम् ।
एकास्मिन् वचने आवणनभस्योपादानं तत् सौराभिप्रायेण ।
यथा “आवणे वा नभस्ये वा रोहिणी संहिताष्टमी । यदा
कृष्णे नरेर्लब्धा सा जयन्तीति कीर्तिता” ॥ कृष्णे कृष्णपक्षे
अत्र वक्ष्यमाणवचनान्धरान्प्राप्तावेव जयन्तीत्वं न रोहिण्य-

दृश्योर्योगमाते यथा “सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमी
 यादृ । रात्रार्धपूर्वापरगा जयन्ती कनयापि च” ॥ इति वराह-
 संहिता । एतेन द्वादशमासेषु कृष्णाष्टमौष्वपि रोहिणीयोग-
 पुरस्कारेण जयन्तीव्रतमिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्यं उक्तवचन-
 विरोधात् । “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” ।
 इति गोभिलसूत्रेण ज्योतिःशास्त्रगणनया च चन्द्रसूर्ययोरमा-
 वस्यायामेकराश्ववस्थाननियमेन द्वादशसु मासेष्वष्टस्यां रोहिणी
 योगस्य सर्वथेवा सन्धवाच्च । भाविष्योत्तरे । “आवणे बहुले
 पक्षे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् । न करोति नरो यस्तु स भवेत्
 क्रूरराक्षसः ॥ वर्षे वर्षे तु या नारौ कृष्णजन्माष्टमौव्रतम् ।
 न करोति महाक्रूरा व्याली भवति काननं” ॥ भाविष्ये ।
 “सप्तमोसार्धयामर्धेद्रोहिणीं वा न संस्पृशेत् । व्रतं संकल्पये-
 तन्न न च रात्रौ कदाचन” ॥ तत्र सप्तम्यां तद्दिने तस्या एव
 प्रातर्लाभात्तदानीं संकल्पमाह हृदयतिः । “प्रातःसन्ध्यां ततः
 कृत्वा संकल्पं बुध आचरेत् । प्रातःसंकल्पयेद्द्विद्वानुपवास-
 व्रतादिकम्” ॥ ब्रह्मवैवर्ते । “मन्वादिदिवसे प्राप्ते यत्फलं
 खानपूजनैः । फलं भाद्रपदेऽष्टम्यां भवेत् कीटिगुणं द्विज !” ॥
 तथा “अस्यां तिथौ वारिमात्रं यः पितृणां प्रयच्छति । गया-
 श्राद्धं कृतं तेन शताब्दं नात्र संशयः” ॥ पूजा च सध्वरात्रे ।
 “कृष्णाष्टम्यान्तु रोहिण्यामर्धरात्रेऽर्चनं हरिः” । इति गारुडा-
 दृश्यमाणवचनजाताच्च । अन्यदाप्युक्ता भाविष्ये । “त्रिकाले
 पूजयेद्देवं दिवारात्रौ विशेषतः । अर्धरात्रावपि तथा पुष्पै-
 र्नानाविधैरपि” ॥ अत्र भाविष्यपुराणभाविष्योत्तराभ्यां संक्षिप्त
 पूजाविधिरभिधीयते । “पार्थ ! तद्विषये प्राप्ते दन्तधावनपूर्वकम् ।
 उपवासस्य नियमं गृह्णीयाद्भक्तिभावतः ॥ वारुदेवं समुद्दिश्य
 सर्वपापप्रयान्तये । उपवासं करिष्यामि कृष्णाष्टम्यां नमस्क-
 र्हम् ॥ अथ कृष्णाष्टमीं देवीं नमस्कृत्यसरोहिणीम् । अर्च-
 यित्वा उपवासेन भोक्तुंऽहमपरिऽहनि ॥ एतसौ लोचकामो-
 ऽस्मि यज्ञोविन्द ! त्रियोनिजम् । तस्य मुञ्चतु मां त्राहि पतितं
 शोकसागरे ॥ आजन्ममरणं यावदयन्मया दुष्कृतं कृतम् । तत्
 प्रमाश्रय गोविन्द ! प्रसौद पुरुषोत्तम !” ॥ एतन्नन्वचतुष्टयं

संवत्सरप्रदीपधृतं तथा “एकेनैवोपवासेन कृतेन कुर्वन् नन्दन ! ।
 सप्तजन्म कृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः” ॥ गृहसुप्रक्रस्य
 तथा “तन्मध्ये प्रतिसा स्थाप्या काञ्चनादिविनिर्मिता । प्रतप्त-
 काञ्चनाभासा देवकी सुतपत्निनी ॥ साञ्चापि बालकं सुप्तं
 प्रसूता नौरदच्छविम् । वसुदेवोऽपि तत्रैव खड्गचर्मधरः स्थितः ॥
 यशोदा चापि तत्रैव प्रसूतवरकन्यका । वलभद्रस्तथा नन्दो
 दक्षो गर्गश्चतुर्मुखः ॥ एवं प्रपूजयेद्भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैः फलैः” ।
 तथा “स्थण्डिले स्थापयेद्देवीं सचन्द्रां रोहिणीं तथा । देवकीं
 वसुदेवञ्च यशोदां नन्दमेव च ॥ चण्डिकां वलदेवं संपूज्य
 पापैः प्रमुच्यते । अर्द्धरात्रे वसोधारां पातयेद्गुडसर्पिणा । ततो
 वर्द्धापनं पट्टीं नामादेः करणं मम । कर्त्तव्यं तत्क्षणाद्वात्री
 प्रभाते नवमौदिने । यथा मम तथा कार्या भगवत्या सहो-
 त्खवः ॥ ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या तैश्चो दद्याच्च दक्षिणाम् ।
 सुवर्णं काञ्चनं गन्धं वासांसि कुसुमानि च ॥ यद्यदिष्टतमं
 लोके कृणो मे प्रीयतामिति । यं देवं देवकी देवी वसुदेवा-
 दज्जो जनत् ॥ भौमस्य ब्राह्मणी मुखे तस्यै ब्रह्मात्मने नमः ।
 सुब्रह्मा वासुदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ॥ शान्तिरस्तु शिव-
 चास्तु इत्युक्त्वा तान् विसर्जयेत् । एवं यः कुरुते देव्या देवव्याः
 सुमहोत्सवम् ॥ वर्षे वर्षे भगवतो भक्तो धर्मनन्दन ! ॥ नरो
 वा यदि वा नारौ यथोक्तं फलमाप्नुयात् । पुत्रसन्तान-
 भारोग्यं धनधान्यर्द्धं भद्रगृहम् ॥ तथा “सम्पर्केणापि यः
 कुर्व्यात् कश्चिज्जन्माष्टमौत्रतम् । विष्णुलोकमवाप्नोति सोऽपि
 नास्त्यत्र संशयः ॥ जयन्त्यानुपवासश्च महापातकनाशकः ।
 सर्वैः कार्या महाभक्त्या पूजनौयश्च केशवः ॥ तुष्ट्यर्थं देवकी-
 सुनोर्जयन्तौसंज्ञकं व्रतम् । कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या
 भक्तजनैरिष्ट ॥ अकुर्वन् निरयं याति यावदिन्द्राद्यतुर्दश” ।
 वर्द्धापनं नाडीच्छेदनम् । सुवर्णमद्राशोतिरत्तिकापरिमितं
 हेम काञ्चनं ततो न्यूनं काञ्चनमित्यत्र मेदिनौमिति क्वचित्
 पाठः । भौमस्य पृथिवीमखन्धिनः कृणो मे प्रीयतामित्युक्त्वा
 दद्यादित्यनेनान्वयः । तान् ब्राह्मणान् भक्तजनैरिति तैः सहै-
 त्यर्थः अतएव विष्णुपुराणम् । “सद्वृत्त सन्निकर्षो हि क्षणाद्व-

मपि शस्यते” । अत्र पूजोपवासयोः प्रधानत्वेनाकाङ्क्षा-
 विरहादनन्वये अन्यतरस्य गुणत्वमवश्यं वाच्यम् एवञ्च पूजै-
 वाङ्गम् उपवासस्तु प्रधानं उपवासस्य नियममित्युपक्रमे श्रव-
 णात्तत्रैव विध्यन्वयात् । अङ्गस्य प्रधानविधिविधेयत्वेन पूजाया
 विध्यन्तरानपेक्षणात् अतएवोपसंहारेऽपि जयन्त्याभित्यादिना
 उपवासमभिधाय पूजनौयस्येत्यभिहितम् । न चैवं पूजने
 फलानुपपत्तिः “यस्य पर्णमयीजुह्वर्भवति न स पापश्लोकं
 शृणोति” इत्यादौ गुणेऽपि फलश्रवणात् । अतएव ब्रह्मवैवर्तः
 नृणां विना व्रतेनापि भक्तानां वित्तवर्जिनाम् । कृते नैवोपवा-
 सेन प्रीतो भवति माधवः ॥ भक्त्या विनोपचारेण रात्रौ जाग-
 रणेन च । फलं यच्छति दैत्यारिर्जयन्तीव्रतसम्भवम् ॥
 वित्तशाक्यमकुर्वाणः सम्यक्फलमवाप्नुयात् । कुर्वाणो वित्त-
 शाक्यन्तु लभतेऽसदृशं फलम्” ॥ विना व्रतेन पूजाद्यङ्गं विना ।
 एवञ्च करणे फलश्रुतेरकरणे प्रागुक्त श्रावणे बहुले पक्षे इत्या-
 दिना दोषश्रुतेश्चास्य काम्यत्वं नित्यत्वञ्च । ननु काम्यत्वम-
 नित्यत्वं असति कामे परित्यक्तुं शक्यत्वात् तथा सत्ये कस्य
 कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यां द्वैरूप्याङ्गौकारे नित्यानित्य-
 संयोगविरोधः सैवं संयोगपृथक्त्वन्यायात् । स च न्यायो
 यथा खादिरं पशुं वध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वी-
 तेति श्रूयते । अत्र संशयः किं काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि
 स्यात् उत नेति अत्र फलार्थत्वेनानित्यतया नित्यप्रयोगाङ्गता
 न युक्ता यत्तु नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुवन्ध-
 नाय यूपश्रावणं ज्ञापनार्थम् अतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्ते
 रान्वान्ताय चतुर्थाध्याय सूत्रम् एकस्य च उभयत्वे संयोग-
 पृथक्त्वमिति अत्र संयोगः सम्बन्धमात्रम् । एकस्य खादिरस्य
 क्रत्वर्थपुरुषार्थत्वरूपोभयात्मकत्वे वाक्यद्वये क्रतुशेषत्व फल-
 शेषत्व लक्षणसंयोगभेदावगमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः ।
 न च आश्रयज्ञापनार्थं नित्यवाक्यं सन्निधानादेवाश्रय लामा-
 दत उभयार्था खादिरतेति । “एवं दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रिय
 कामस्य” इत्यादावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रवणात् । गरुड-
 भविष्योत्तरवचनानि राजमार्तण्ड कृत्याचिन्तामणि धृतानि

यथा “तमेवोपवसेत् कालं रात्रौ कुर्याच्च जागरम् । एकाग्र-
 शेव भावेन विष्णोर्नामानुकीर्तयन् ॥ अनघं वामनं शौरिं
 वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् । वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूद-
 नम् ॥ वराहं पुण्डरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यघ्नम् । दामोदरं
 पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥ गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्त-
 मपराजितम् । अधोक्षजं जगन्नाथं सर्गस्थित्यन्तकारिणम् ॥
 अनादि निधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् । नारायणं चतु-
 र्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ पीताम्बरधरं नित्यं वनमाला-
 विभूषितम् । श्रीवत्साङ्गं जगत्सेतुं श्रीकृष्णं श्रीधरं हरिम् ॥
 प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये । एवं पठित्वा वरदं कृष्णं
 वन्देत भक्तितः ॥ प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
 नामान्येतानि संकीर्त्य गत्यर्थं प्रार्थयेन्नरः ॥ त्राहि मां सर्व-
 लोकेश ! हरे ! संसारसागरात् । त्राहि मां सर्वपापघ्न ! दुःख-
 शोकार्णवात् प्रभो ! ॥ सर्वलोकेश्वर ! त्राहि पतितं मां भवार्णवे ।
 देवकौनन्दन ! श्रीश ! हरे ! संसारसागरात् ॥ त्राहि मां सर्व-
 दुःखघ्न ! रोगशोकार्णवात् हरे ! । दुर्गतां स्त्रीयसे विष्णो ! ये
 स्मरन्ति सकृत् सकृत् ॥ सोऽहं देवातिदुर्बुत्तस्त्राहि मां शोक-
 सागरात् । पुष्कराक्ष ! निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ॥ त्राहि
 मां देवदेवेश ! त्वत्तो नान्योऽस्ति रक्षिता” । ततश्चोपवास पूर्व-
 दिने नियमं विधाय तद्दिने प्रातःस्नानादिकं विधाय “सूर्यः
 सोमोयमः कालः सन्ध्ये भूतान्यहः क्षपाः । पवनो दिक्पतिर्भूमि-
 राकाशं स्वचराऽमराः ॥ ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह
 सन्निधम्” इति पठित्वा “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति
 सूरयः । दिवौव चक्षुराततम्” ॥ इति मन्त्रेण नारायणं संस्मृत्य
 तत्सदित्युच्चार्य उद्ङ्मुखो दर्भत्रयफलपुष्पतिल जलादिपूर्णं
 यथा लाभोपपन्नं वा पात्रं गृहीत्वा श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतम्
 अद्येत्यादिना संकल्पयेत् यद्युपवासदिने प्रातःसप्तमी तदा
 सप्तम्यां तिथावारभ्येति वक्तव्यं “धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये
 धर्मसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” । इत्युच्चार्य प्रागुक्त-
 वासुदेवं समुद्दिश्येति मन्त्रचतुष्टयं पठेत् । अर्द्धरात्रे तु प्रण-
 वादि नमोऽन्तैस्तत्तन्नामभिर्वासुदेव देवकौ वसुदेव यशोदानन्द

रोहिणीचण्डिका बलदेवान् पूजयेत् । दक्षगर्गचतुर्मुखानपि
 तथा संवत्सर प्रदोषे भविष्योत्तरोयम् । बलभद्रस्तथा नन्दो
 दक्षोगर्गश्चतुर्मुखः । पूजनौयस्तथा भक्त्या गन्धपुष्पाक्षतैर्जलैः ॥
 ततश्च “माञ्चापि बालकं सुप्तं पर्यङ्के स्ननपायिनम् । यौवत्स-
 वक्षःपूर्णाङ्गं नीलोत्पलदलच्छविम्” ॥ इति भविष्योत्तरोय-
 ध्यानं कृत्वा गरुडपुराणोक्तैर्मन्त्रैः विशेषे इतरत्र प्रणवादि
 नमोऽन्तेन श्रीकृष्णनान्ना पूजनम् । अर्घ्यं तु । “यज्ञाय
 यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” ।
 इति स्नाने तु “योगाय योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय
 गोविन्दाय नमो नमः” इति एवं नैवेद्ये एवं विश्वायेत्यादि
 घृततिलाभ्यां होमे धर्मायेत्यादि स्वाहान्तेन शयने विश्वा-
 येत्यादि ततो देवक्यादि पूजा कार्या “पादावमुच्चयन्तौ
 श्रीर्देवक्याश्चरणान्तिके । निषणा पङ्कजे पूज्या नमो देव्यै
 श्रियै” इति संवत्सर प्रदोषघृतवचनात् श्रीपूजापि ततो
 गुडघृतैर्वसोधारां नाडीच्छेदनं षष्ठीपूजनं नामकरणादिकञ्च
 कुर्यात् । “पूजयेयुर्दिजाः सर्वे स्त्रीशूद्राणाममन्त्रकम् । चन्द्रो-
 दये शशाङ्काय दद्यादर्घ्यं हरिं स्मरन्” ॥ तद्विधिश्च “शङ्खे
 तोयं समादाय सपुष्पकुशचन्दनम् । जानुभ्यां धरणीं गत्वा
 चन्द्रायार्घ्यं निवेदयेत्” ॥ अर्घ्यमन्त्रः “क्षीरोदारणवसंभूत !
 अत्रिनेत्रसमुद्भव ! । गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या सहितो
 मम ॥ सोमाय सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय गोवि-
 न्दाय नमो नमः” । प्रणाममन्त्रो यथा “ज्योत्स्नायाः
 पतये तुभ्यं जोतिषां पतये नमः । नमस्ते रोहिणीकान्त !
 सुधावास ! नमोऽस्तु ते ॥ नभोमण्डलदौपाय शिरोरत्नाय
 धूर्जटेः । कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे” ॥ ततश्चानघं
 वामनमित्यादिना “प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम्”
 इत्यन्तेन नामकौर्त्तनं प्रणामौ त्राहि मामित्यादिना त्वत्तो
 नान्योऽस्ति रक्षितेत्यन्तेन “यद्वाक्ये यच्च कौमारि वार्द्धके यच्च
 यौवने । तत्पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हलायुध !” इति शिव-
 रहस्यौयेन प्रार्थनं कुर्यात् “ततः स्तोत्रैः स्तुतिं कृत्वा वासुदेवं
 जनादनम् । गौतवादितृनृत्यैश्च शेषं कालं यथासुखम्” नये-

दिति शेषः । परदिने प्रातर्भगवन्तं यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवः कार्यः ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तैभ्यो दक्षिणाञ्च स्वर्णादि यत्किञ्चिदिष्टतमं कृष्णो मे प्रीयतामित्युक्त्वा दद्यात् ततः यं देवमित्यादि शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इति मन्त्रं पठित्वा ब्राह्मणान् विसर्जयेत् ततः पारणं कुर्यात् तन्मन्त्रः । “सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः” । पारणानन्तरं समापनमन्त्रं भूताय इत्यादिकं पठेत् ।

अथ व्रतकालव्यवस्था । तत्रार्द्धरात्रे रोहिणीकृष्णाष्टम्योर्लाभे जन्माष्टमौव्रताय स एव कालः तस्य मुख्यत्वेनाभिधानात् । तथा च वशिष्ठः “अष्टमौरोहिणीयुक्ता निशाङ्गे दृश्यते यदि । मुख्यः कालः स विज्ञेयस्तत्र जातो हरिः स्वयम्” ॥ भविष्यपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः । “अर्द्धरात्रे तु रोहिण्यां यदा कृष्णाष्टमौ भवेत् । तस्यामभ्यर्चनं सौरेर्हन्ति पापं त्रिजन्मजम् ॥ सोपवासो हरेः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति” । अयमेव जयन्त्याख्यो योगः । तथा च वराहसंहितायां “सिंहार्के रोहिणीयुक्ता नराः कृष्णाष्टमौ यदि । रात्र्यर्द्धपूर्वापरगा जयन्तौ कलयापि च” इति विष्णुधर्मोत्तरादिपुराणयोः । “रोहिणी संहिता कृष्णा मासि भाद्रपदेऽष्टमौ । सप्तम्यामर्द्धरात्राधः कलयापि यदा भवेत् । तत्र जातो जगन्नाथः कौस्तुभौ हरिरौश्वरः । तमेवोपवसेत् कालं तत्र कुर्याच्च जागरम्” ॥ इत्यञ्च “अविद्यायाञ्च सर्चायां जातो देवकीनन्दनः” । इति सप्तम्यवेधे जन्म अवगणं कल्पभेदादविरुद्धं सप्तम्यामर्द्धरात्राध इत्यत्र अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धुमिति भविष्यपुराण-वायुपुराणयोः पाठः । स्कान्दे “जयं पुण्यञ्च कुरुते जयन्तौमिति तां विदुः । रोहिणी संहिता कृष्णा मासे च आवणेऽष्टमौ ॥ अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धुं कलयापि यदा भवेत् । जयन्तौ नाम सा प्रोक्ता सर्वपापप्रणाशिनौ” ॥ अन्यत्रापि “अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धुमेकार्द्धघटिकान्विता । रोहिणी चाष्टमौ ग्राह्या उपवासव्रतादिषु” ॥ एकघटिकान्विता अर्द्धघटिकान्विता वेत्यर्थः । अतेन यदा सूर्योदये स्वल्पाऽप्यष्टमौ रोहिणीयुक्ता त्वनन्तरं पूर्णा नवमौ सोमवारेण बुधवारेण वा युता

स्यात्तदा सर्वापवादिका सैवोपोष्या इति । यदाह ब्रह्मवैवर्तः
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि । भवेत्तु बुधसंयुक्ता
 प्राजापत्यर्चसंयुता ॥ अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा
 विभो !” । पद्मपुराणेऽपि “प्रेतयोनिगतानान्तु प्रेतत्वं नाशितन्तु
 तैः । यैः कृता आवणे मासि अष्टमौ रोहिणीयुता । किं
 पुनर्बुधवारण सोमेनापि विशेषतः ॥ किं पुनर्नवमौयुक्ता कुल-
 कोद्यास्तु मुक्तिदा” इति निरस्तं गुणफलानुरोधेन जयन्त्याख्य-
 मुख्यकालवाधायोगात् । स्कान्दे “न करोति यदा विष्णो-
 र्जयन्तौसंज्ञकं व्रतम् । यमस्य वशमापन्नः सहते नारकीं
 व्यथाम्” ॥ भविष्ये “तुष्ट्यर्थं देवकीसूनोर्जयन्तौसंज्ञकं व्रतम् ।
 कर्त्तव्यं चिन्तमानेन भक्त्या भक्तजनैरिह ॥ अकुर्वन्निरयं याति
 यावदिन्द्राश्चतुर्दश” । इति जयन्तौलङ्घने प्रत्यवायश्रुतेश्च । बुध-
 सोमलङ्घने प्रत्यवायाश्रवणात् गुणफलत्वमेव महार्णवेऽपि
 बुधसोमवारयोगो गुणफलायेत्युक्तम् । हेमाद्रिरपि यदा तु
 यह्निस एव रोहिण्यष्टमौयोगस्तदा तत्रैव बुधवारादियोगः
 फलातिशयः । अन्ये त्वेवमाहुः । यदा पूर्वदिनार्द्धरात्रौ
 रोहिणीयुताष्टमौ नोत्तरा तथाविधा सा चेद्बुधे सोमे च भवति
 तदोत्तरैवोपोष्या न पूर्वा उदये चाष्टमौ किञ्चिदिति वचना-
 तन्न । यद्यप्यर्द्धरात्रौ तु रोहिण्यामित्यादिवाक्यं बुधसोमवार-
 युक्ताष्टमौव्यतिरिक्तविषयत्वेन सावकाशम् । बुधसोमवाक्यञ्च
 द्वितीयदिवस एव रोहिणीयोगे सावकाशं तथापि बुधसोम-
 वाक्यस्य सङ्कोचे कर्मकालव्यापितितिथिसम्भवादर्द्धरात्रवाक्यस्य
 सङ्कोचे तद्वाधप्रसङ्गात् । तथा च बुधसोमवाक्यस्यैव सङ्कोचो
 नार्द्धरात्रवाक्यस्येत्यन्तेनाह । माधवाचार्योऽप्येवम् । किन्त्वयं
 योगो बुधसोमवारं प्रातः किञ्चिदष्टमौ अनन्तरं तद्दिने नवमौ-
 चय उभयतिथ्योरेव रोहिणी स्यात् तदैव भवति । ब्रह्मवैवर्ते
 “उदये चाष्टमौ किञ्चिन्नवमौ सकला यदि” इत्यत्र सकलेति
 विशेष्याभिधानात् अतएव अपि वर्षशतेनापौत्युपपद्यते अस्य
 ग्राह्यता च जयन्त्यालभः एव प्रागुक्तयुक्तेः ननु बुधसोमवार-
 वदष्टम्यां रोहिणीयोगो गुणफलमस्तु मैवं तिथिद्वये रोहिण्या-
 नियामकत्वेनाभिधानात् । तथा हि स्मृतिः “प्राजापत्यर्च-

संयुक्ता कृष्णा नभसि चाष्टमी । मुहूर्तमपि लभ्येत सैवो-
पोष्ठा महाफला ॥ वशिष्ठः “वासरे वा निशायां वा यदा
युक्ता तु रोहिणी । विशेषेण नभो मासि सैवोपोष्ठा सदा
तिथिः” ॥ अनयोरेवकारश्रुतेः । “एकादशीशताद्राजन्नधिकं
रोहिणौव्रतम् । ततो हि दुर्लभं मत्वा तस्यां यत्नं समाचरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्डपुराणे रोहिणौव्रतमिति श्रवणाच्च बुधादि-
वाक्यन्तु न नियामकं प्रमाणाभावात् प्रत्युत फलश्रुतेर्गुणफल-
बोधत्वमिति । एवञ्च तिथिविशेषनिर्यान्त्रतापवादविधावेव-
कारश्रुतेः षष्टिदण्डात्मिकामप्यष्टमीं रोहिणौरहितां परि-
व्यज्य रोहिणीसहिता स्वल्पाप्यष्टमी उपोष्ठा यदा तु पर-
दिनेऽपि रोहिणौरहिता तदा पूर्वोपोष्ठा । “षष्टिदण्डा-
त्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्या-
देकादशीं विना” इत्यनपोदित सामान्यविषयत्वात् वक्ष्य-
माणवचनजाताच्च । यदा तूभयदिने जयन्तीयोगस्तदा परे-
द्युरूपवासः सङ्कल्पकालमारभ्य तिथिव्याप्तिसम्भवात् अतएव
बोधायनः “यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथि-
र्याभिमतता सा तु कार्या नोपक्रमोऽङ्गिता” ॥ सङ्कल्पकालः
प्रातरेव प्रातःसङ्कल्पयेद्विद्वानित्यादि वराहपुराणात् “प्रातः-
सन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्” इति संवत्सरप्रदीप-
वचनात् “उदये तूपवासस्य नक्तस्यास्तमये तिथिः । मध्याह्न-
व्यापिनौ ग्राह्या एकभक्ते सदा तिथिः” इति बौधायनवचने-
नोपवासे उदयगामि तिथेर्विधानात् नक्षत्रस्यास्तनिशौघसम्ब-
न्धेन बलवत्त्वात् तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च । तथा च भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति
भास्करः । यत्र वा युज्यते राम निशीथे शशिना सह” ॥
निशौथेऽर्द्धरात्रे । पराशरः । “त्रिसन्ध्यव्यापिनौ या तु सैव
पूज्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरात्” ॥
किं पुनर्नवमीयुक्ता इति लिखित्यमाणवचनाच्च । एतद्विषय
एव ब्रह्मवेवर्त्तवचनं “वर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी सहिताष्टमी ।
सा सर्वापि न कर्त्तव्या सप्तमी सहिताष्टमी । अविद्यायान्तु
सर्वायां जातो देवकीनन्दनः” ॥ यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती

शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते
तदा कुर्याच्च पारणम् ॥ गरुडपुराणविष्णुधर्मोत्तरयोः
“जयन्त्यां पूर्वविद्धायामुपवासं समाचरेत् । तिथ्यन्ते वोक्तवान्ते
वा व्रतौ कुर्वीत पारणम्” ॥ तत्पूर्वदिनमात्रे जयन्तौलाभे
विद्धा प्रतिप्रसवाय बोध्यम् । यदा तु विना जयन्तौयोग-
मुभयदिने रोहिणीयुताष्टमौ लभ्यते तदापि परेद्युरुपवासः ।
तथा च कालमाधवौ स्फुटपुराणब्रह्मवैवर्तयोः । सप्तमौ
सहिताष्टम्यां भूत्वा ऋक्षं द्विजोत्तम । प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गि
मुहूर्त्तार्द्धं भवेद्यदि । तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तं व्यासादिभिः
पुरा । मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता सा सम्पूर्णाष्टमौ स्मृता । किं पुन-
नवमौयुक्ता कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा” मुहूर्त्तार्द्धमप्याष्टयामिकं
सम्पूर्णदिनं तत्कार्यकारित्वात् । पद्मपुराणे “पूर्वविद्धाष्टमौ
या तु उदये नवमौ दिने । मुहूर्त्तेनापि संयुक्ता सा सम्पूर्णा-
ष्टमौ भवेत् । कला काष्ठा मुहूर्त्तापि यदा कृष्णाष्टमौ तिथिः ।
नवम्यां सैव ग्राह्या स्यात् सप्तमौ संयुता न हि” । संयुता
रोहिण्येति शेषः । रोहिणीरहितायान्तु तथाविधायां पूर्व-
दिन एवोपवासस्य वक्ष्यमाणत्वात् । यत्तु सप्तमौ रात्रिशेषे
रोहिणीसहिताष्टमौ परदिने च रोहिणी नास्तव्यापिनौ
तदा पूर्वेद्युरुपवासो बलवन्नक्षत्रसम्बन्धादित्युक्तं तच्चिन्त्यं
बलवन्नक्षत्रसम्बन्धस्य सामान्यस्य प्रागुक्तब्रह्मवैवर्तस्कन्द-
पुराणविशेषवचनैरप्रयोजकीकृतत्वात् । एवञ्च “व्रतोपवास-
स्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया
पित्रर्थे चापराल्लिकौ” इति देवलवचनस्याप्यत्र न विषयः
कलाकाष्ठादिविशेषवचनात् । न च सप्तमौसहिताष्टम्या-
मित्युपक्रमात् एवं सप्तमौ सहिता न हीत्युपादानाच्च ब्रह्म-
वैवर्तवचनाद्यविषयत्वे पूर्णाखण्डयोर्यज्यन्तीं विना रोहिणी-
योगे परदिने कथमुपवास इति वाच्यं किं पुनर्नवमौयुक्ता
कुलकोव्यास्तु मुक्तिदा इत्यनेन नवमौयोगस्य तत्रापि हेतुत्वेन
कौर्त्तनात्तस्यात्रापि सत्त्वात् । तिथिद्वये उपवासनियामकस्य
नक्षत्रस्योभयदिनलाभे प्रागुक्तेनोपोषितव्यमित्यादि भविष्य-
पुराणविष्णुधर्मोत्तरौयेण परदिननियमितत्वाच्च । तिथिविवेके

ऽप्येवम् एवञ्च नक्षत्रासम्बन्धे अष्टम्यां पूर्णायां नास्ति विप्रति-
पत्तिः त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । खण्डायान्तु निशैथसम्बन्धि-
न्यामुपवासः । तथा च माधवाचार्य्येष्टत परशरवचनम् ।
“दिवा वा यदि वा रात्रौ नास्ति चेद्रोहिणीकला । रात्रियुक्तां
प्रकुर्वीत विशेषेणेन्दुसंयुताम्” । नारदोयसंहितायामपि
“उपोष्य जन्मचिह्नानि कुर्याज्जागरणन्तु यः । अर्द्धरात्रयुता-
ष्टम्यां सोऽश्वमेधफलं लभेत्” ॥ अत्र अर्द्धरात्रयुतेर्विशेषेणेन्दु-
संयुतामित्यत्रापि तथा । एवञ्च पूर्वदुरेवाष्टम्यां निशैथयोगे
तदेवोपवासः । “कृष्णाष्टमौ स्कन्दषष्ठौ शिवरात्रि चतुर्दशौ ।
एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिथ्यन्ते पारणं भवेत्” इति वशिष्ठ
ब्रह्मवैवर्तपैठौनस्युक्तस्याप्येष एव विषयः । कृष्णाष्टमौ कृष्ण-
जन्माष्टमौ स्कन्दषष्ठ्यादि साहचर्यात् तिथ्यन्ते पारणविधा-
नाच्च । अत्रैव विषये तिथेरस्तगामित्वे विष्णुपुराणम् । “अलाभे
रोहिणीभस्य कार्याष्टम्यस्तगामिनौ । तत्रोपवासं कृत्वैव
तिथ्यन्ते पारणं स्मृतम्” ॥ एतादृश्वचनं भविष्येऽपि किन्तु
तत्रोपवासः कर्त्तव्य इति तृतीयचरणे पाठः । न चैतद्वचनयोः
पूर्वदुरेव निशैथप्राप्तौ परेदुरस्तगामित्वमात्रेऽपि विषय
इति वाच्यं विशेषेणेन्दुसंयुतामित्यस्यार्द्धरात्रयुताष्टम्यामित्यस्य
च बाधापत्तेः तिथ्यन्ते पारणं भवेदित्यनुवादापत्तेश्च । त्रिस-
न्ध्यव्यापिनौत्यस्य कर्मोपक्रमकालौन तिथिनियामकस्य च
तिथिसामान्यविषयकस्य विशेषेणेन्दुसंयुतामित्यनेन अर्द्धरात्र-
युताष्टम्यामित्यनेन च जन्माष्टमौमात्रविषयकेण बाधितत्वात् ।
एवञ्च परदिनमात्रे उभयदिने वा निशैथसम्बन्धे उभयदिने
वा तदसम्बन्धे परेदुरेवोपवासः सङ्कल्पकालानुरोधात्तिथेस्त्रि-
सन्ध्यव्यापित्वाच्च । “विना ऋक्षेण कर्त्तव्या नवमीसंयुता-
ष्टमौ” इत्यादि पुराणाच्च । माधवाचार्य्यप्रभृतयोऽप्येवम् ।

अथ पारणकालः । पारणकालश्च भविष्य विष्णुरहस्य
ब्रह्मवैवर्तेषु । “अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात् पारणं
क्वचित् । हन्यात् पुरा कृतं कर्म उपवासाजितं फलम् ।
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । तस्मात् प्रयत्नतः
कुर्यात्तिथिभान्ते च पारणम्” ॥ अत्र उभयवियोगे पारण-

CC-0. Jangamwadi Math, Varanasi

JANGAMWADI MATH, VARANASI JNANAMANDIR

LIBRARY

सुक्तम् । यदा च सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे एकस्य वियोग-
स्तदैकतरवियोगेऽपि पारणम् । तथा च नारदौये “तिथि-
नक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् । पारणन्तु न कर्त्तव्यं
यावन्नैकस्य संचयः । संयोगिके व्रते प्राप्ते यद्येकोऽपि वियु-
ज्यते । तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः” ॥ यद्येकस्यापि
सार्द्धप्रहरनिशाभ्यन्तरे न वियोगस्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रात-
रुत्सवान्ते पारणं “तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्वीत
पारणम्” इत्युक्तवचनात् । निर्णयामृते तु प्रतिकुर्वीत पारण-
मिति पाठः । न च भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन विधित्वासम्भवात्
तिथिनक्षत्रयोर्वियोगं विना न पारणं कुर्यादित्येवार्थ इति
वाच्यम् । “उपवासेषु सर्वेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेत् । अन्यथा
तु फलस्यार्द्धं धर्ममेवोपसर्पति” इति देवलवचने पारणनिय-
मात् । किञ्च यदि पारणमङ्गं न स्यात्तदा प्रतिनिधिविधानं
नोपपद्येत । तथा च कात्यायनः “सन्ध्यादिकं भवेन्नित्यं
पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु नैत्तिकान्ते भुजि
क्रिया” इति । अतएव हेमाद्रिप्रभृतिधृतवचनं “तिथ्युत्तयो-
र्यदाभेदो नक्षत्रस्यान्त एव वा । अर्द्धरात्रेऽथवा कुर्यात् पार-
णन्त्वपरेश्चनि” ॥ यदा रात्रेः सार्द्धप्रहरमतिक्रम्य तिथि-
नक्षत्रयोर्विच्छेदः अथवा केवलस्य नक्षत्रस्यान्तस्तदाऽपरेश्चनि
उपवासपरदिने पारणं कुर्यात् नक्षत्रस्येत्येकतरोपलक्षणम् ।
हेमाद्रिस्तु यदा परदिनेऽर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्तिथ्यन्तो वा भवति
तदा अर्द्धरात्रे पारणं कुर्यात् इत्याह । तन्न, वर्जयित्वा महा-
निशामिति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् अर्द्धरात्रादुपरिभान्तस्ति-
थ्यन्तो वा भवतीत्यर्थे प्रमाणं नास्ति किन्त्वर्द्धरात्र एव तर्दाधि-
करणं सन्निधानात् तु कारेणार्द्धरात्रं व्यवक्षिप्य उपवास-
दिनात् परदिने पारणं विधीयते । जौमूतवाहनस्तु न हि
तिथिभान्ते च पारणमिति पारणकर्त्तव्यतापरं येन तदन्त
एव विधिः । किन्तु नक्षत्रे तिथौ च वर्त्तमाने न कुर्या-
दिति तात्पर्यं तत्रैव दोषश्रुतः रागप्राप्तभोजनानुवादेन
निथिनक्षत्रेतरकाले पारणं कुर्यादिति वा विधिः । स
च रात्रिशेषे भोजनेऽप्यविरुद्धः तृतीय एवाहनि पारणं

अविध्यति ग्रहणेऽपरेऽह्नौतिवन्नियमाभावादित्याह । तन्न,
पारणविधेर्नियमरूपतयोक्तत्वात् रात्रिशेषे भोजनस्याविहित-
त्वात् । तथा च ब्रह्मवैवर्ते “त्रियामां रजनीं प्राह-
स्यक्ताद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्त-
संज्ञिते” ॥ एतद्वचनबलात् सन्नानिशा परकालस्य नाडी-
चतुष्टयस्य परदिनादित्वेन तदानीं पूर्वदिवसीय भोजनानुप-
पत्तेः तद्दिनकाल्यलोपापत्तेश्च । अतएव “मुक्ते शशिनि भुञ्जीत
यदि न स्यान्नहानिशा” इत्युक्तम् । कात्यायनोऽपि “मुनि-
भिर्हिरण्यं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च
तथा तमस्त्रिणां सार्धप्रहर यामान्तः” ॥ इत्यनेन रात्रौ सार्ध-
प्रहराभ्यन्तर एव भोजनं न तु तत्परत आह ग्रहणवदपरेऽहनि
पारणेऽपि दत्तवचनाच्च केचित् तु तिथ्युक्तयोरितिवचने अपरे-
ऽहनि उपवासद्वितीयदिवसे पारणं कुर्यात् । यथा वचन-
बलात् पारणे औत्सर्गिक पूर्वाह्नपरित्यागेऽपि न व्रतवैगुण्यं
तथात्राप्यौत्सर्गिक द्वितीय दिनपरित्यागेऽपि न तथात्वमिति ।
यत्पुनरुभयसत्वे रात्रावेव तत्रैव दिवसे पारणविधायकं तिथ्यु-
क्तयोरिति वचनं तदसत् अपरेऽह्नौत्यत्रापर इत्यस्य वैयर्थ्या-
पत्तेः । यथा श्रुतार्थपरतयैवोपपन्नस्य वचनस्य तिथिनक्षत्र-
सत्त्वे पारणनिषेधकानां वचनानां बाधने सामर्थ्याभावादित्याहुः । तन्न औत्सर्गिक द्वितीयदिन परित्यागे प्रमाणमेव
नास्ति तिथ्युक्तयोरिति वचनञ्चेदस्य तद्रूपार्थत्वे प्रमाणं नास्ति ।
न च अपर इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या तथात्वमिति वाच्यं तथात्वे
निःसन्देहार्थं न परेऽह्नौत्येवं ब्रूयात् ।

वस्तुतस्तु पारणत्वपरेऽह्नौत्यनेन अवश्यवक्तव्योपोषित
तिथ्युक्तयोर्भेद इत्यलोपस्थितोपवासस्य परदिन इत्येव प्रतीयते
न तु द्वितीयदिवसस्य परदिने अतएव “अद्य कृष्णाष्टमीं देवीं
नमश्चन्द्रसरोहिणीम् । अर्चयित्वा उपवासेन भोज्येऽहमपरे-
ऽहनि” इति मन्त्रलिङ्गमपि सङ्गच्छते । किञ्चात्रैव वचने
नक्षत्रस्यान्त इत्यत्र भोजनार्हकाले एकतरवियोगेऽन्यस्य अर्ध-
रात्रिवियोगेऽपरेऽह्नौत्यस्य सांयोगिक इत्यादि वचनैकवाक्य-
तया उपवासद्वितीयदिवसपरत्वस्यावश्यवक्तव्यत्वे न अर्धरात्रे

उभय वियोगेऽपि तथैव युक्तत्वात् । अन्यथा सांयोगिक इत्यस्य निर्विषयतापत्तेः । एवञ्च “सायमाद्यन्तयोरङ्गाः सायं प्रातश्च मध्यमे । उपवासफलं प्रेक्षोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” इति महाभारतीयौत्सर्गिक द्वितीय दिनपारणस्याप्यबाधः । एतद्विषय एवोत्सवान्ते पारणमाह “तिथ्यन्ते वोत्सवान्ते वा व्रतौ कुर्वीत पारणम्” इति । न च अत्र तिथ्यन्ते तारकान्ते वेति पाठ इति वाच्यं पूर्वपाठस्य हेमाद्रिनिर्णयामृत माधवाचार्य्यधृतत्वात् व्याख्यातत्वाच्च एतद्विषये ब्रह्मवैवर्तः । “सर्वेष्वेवोपवासेषु दिवा पारणमिष्यते । अन्यथा फलहानिः स्याद्वै धारण पारणम्” ॥ धारणं नियमग्रहणं ततश्चागृहीत नक्तव्रतस्य रात्रिपारणनिषेधः । गरुड पुराणेऽपि “अन्यतिथ्यागमोरात्रौ तामसस्तेजसो दिवा । तामसे पारणं कुर्वे स्तामसीं गतिमाप्नुयात्” ॥ न च यदि प्रथम निशायामेकतरवियोगस्तदापि ब्रह्मवैवर्तादि वचनाद्दिवा पारणमनन्तभट्ट माधवाचार्य्योक्तं युक्तमिति वाच्यं “न रात्रौ पारणं कुर्याद्वै वै रोहिणीव्रतात् । निशायां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वा महानिशां” इति संवत्सरप्रदीपधृतस्य “न रात्रौ पारणं कुर्याद्वै वै रोहिणीव्रतात् । अत्र निश्यपि तत् कार्यं वर्जयित्वा महानिशां” इति ब्रह्माण्डोक्तस्य च निर्विषयतापत्तेः । स्त्रीणां यवान्नादि भोजनमप्याह ब्रह्मपुराणं “ततः प्रविश्य च गृहं यवान्नं भुञ्जते च ताः । युक्तमिक्षुविकारैश्च मध्वाज्यमरिचैः सह” ॥

तदयं संचेपः । यत्रैकादिने जयन्तीलाभस्तत्रैवोपवासः । उभयदिने चेत्तदा परदिने । जयन्त्यलाभे च रोहिणीयुक्ताष्टम्याम् । उभयदिने रोहिणीयुक्ताष्टमौलाभे परदिने । रोहिण्यलाभे तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभयदिने निशीथसम्बन्धे तदसम्बन्धे वा परदिन इति । उपवास परदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने पारणम् । यदा तु महानिशायाः पूर्वमेक तरस्त्रावसानं मन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं वा तदेकतरावसाने पारणम् । यदा महानिशायामुभयस्थितिस्तदोत्सवान्ते प्रातःपारणमिति । इति वन्द्यद्यटौय श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य्यविरचितं श्रीकृष्णजन्माष्टमौतत्त्वं समाप्तम् ।

अथ दूर्वाष्टमौ । शुक्लापि पूर्वविद्धा ग्राह्या । “आवणी दौर्गन्वमौ दूर्वा चैव हुताशनौ । पूर्वविद्धैव कर्त्तव्या शिव-
रात्रिर्वलेर्दिनम्” ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । बलेर्दिनं द्युत-
प्रतिपत् हुताशनौ रश्मात्तृतीया भविष्योत्तरे “पक्षे भाद्रपदस्यैव
शुक्लाष्टम्यां युधिष्ठिर । दूर्वाष्टमौ व्रतं पुण्यं यः करोतौह
मानवः ॥ न तस्य क्षयमाप्नोति सन्तानं साप्तपौरुषम् । नन्दते
वर्द्धते नित्यं यथा दूर्वा तथा कुलम्” ॥ भौमपराक्रमे कार्तिक-
शुक्लपक्षमधिकृत्य “गोष्ठाष्टम्यां गवां पूजां गोमांसं गोप्रदक्षि-
णम् । गवानुगमनं कुर्यात् सर्वपापविमुक्तये” ।

आग्रहायण्या ऊर्द्धं तिसृषु कृष्णाष्टमौषु आह्वानि नित्यानि
यथा गोभिलः “अष्टकायोर्द्धमाग्रहायण्यास्तमिश्राष्टमौ” इति
ब्रह्मपुराणे “पित्रदानाय मूले स्युरष्टकास्तिस एव च । कृष्ण-
पक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैत्रौ विभाव्यते ॥ प्राजापत्यादितृतीया
स्यात् तृतीया वैश्वदेवकौ । आद्यापूपैः सदा कार्या मांसै-
रन्या भवेत्तथा । शकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो-
विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमावास्यायां अमावास्या हि
आदिस्य प्रधानकालस्तद्वदिति यावत् । ऐन्द्रीसाग्निरिन्द्रदेवता-
कयागसम्बन्धात् । एवं प्राजापत्या वैश्वदेवकौ च मांसैः पशोः ।
तथाच गोभिलः “यद्युवाल्पतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव
कुर्यात्” इति यद्युवेति निपातसमुदायो यद्यर्थे पशुरिति ह्यग
एव “ह्यगोऽनादेशे पशुः” इति गोतमात् न च “तैष्या ऊर्द्ध-
मष्टम्यां गौः” गोभिलसूत्रेण गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्व-
मिति वाच्यं तदसम्भवे पशुरित्यनेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य
विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात् तैषौ पौषौ । वस्तुतस्तु हरिवंशे
मृगोऽपि विहितः यथा “इच्छाकुस्तु विकुच्छिं वै अष्टकाया-
मथ्यादिशत् । मांसमानय आह्वाय मृगं हत्वा महाबल”
इति । स्त्रियावधाभावमाह स एव अवध्याच्च स्त्रियं ग्राह्यं
स्त्रिर्यग्योनिगतेष्वपि” ॥ एतदूर्द्धं ब्रह्मपुराणेऽपि आरण्या-
नामगस्यप्रोचितत्वं वक्ष्यते पक्षभावे स्थालीपाकेन यथा
गोभिलः “अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीत” इति तद्विधा-
नन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद् यद्यानुकल्पितम् ।

अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः पयस्यनु” ॥ इति छन्दोगपरि-
शिष्टोक्तं ब्राह्मम् । अन्विति ओदनचरोः पश्चात् अतएव शाता-
तपः “नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने सदा । पितरः स्पृह-
यन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु
ब्राह्मणेषु च” ॥ तस्मादन्नं प्रधानं पूपादिकं तूपकरणत्वेन
शक्तानामावश्यकमुभयत्र सदेति अवणात् । तथाच “नित्यं
सदा यावदायुर्न कदाचिदतिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोष-
श्रुतेरत्यागदर्शनात् । फलाश्रुतेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कीर्त्ति-
तम्” ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे आर्द्रागते रवाविति यावत् ।
“आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” इति नव्यवर्द्ध-
मानधृतात् । “प्रावृट्काले समायाते रौद्रऋक्षगते रवौ ।
नाडौवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्” ॥ इति रुद्रयाम-
लाच्च । रौद्रमार्द्रानवोदकश्राद्धस्य सावकाशत्वात् त्रयोदश्या-
दिकनिषेधमाह दौपिकायाम् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दां
जन्मर्क्षतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरौज्येन्दुकरान्यमैत्र ध्रुवेषु
च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥ सितवासरं शुक्लवारम् ऋक्षं राशिः
हय्यादयः श्रवणपुष्य मृगशिरा हस्तारिवत्यनुराधा उत्तर-
त्रितयरोहिण्यः । कृष्णपक्षे चेन्नवोदकश्राद्धकालस्तदोभयोः
श्राद्धयोस्तन्वात् सिद्धिः ।

ज्योतिषे “रजोयुक्क्ष्माखुवाचौ च रौद्राद्यपदगे रवौ ।
तस्यां पाठो वीजवापो नाहिभौर्दुग्धपानतः ॥ मृगशिरसि
निवृत्ते रौद्रपादेऽखुवाचौ ऋतुमति खलु पृथ्वौ वर्जयेत्तोष्य-
हानि । यदि वपति कृष्णः क्षेत्रमासाद्य वीजं न भवति
फलभागी शस्यचाण्डालपाकः” । रजोयुक्क्ष्मा ऋतुमतो
पृथ्वौ । मत्स्यसूत्रे “धरण्याऋतुमत्याञ्च भूमिकम्पे तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः” ॥ ज्योतिषे “यस्मिन्
वारे सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनञ्चरेत् । अखुवाचौ भवेन्नित्यं
पुनस्तत् कालवारयोः” ॥ इदन्तु प्रायिकं सावकाशश्राद्धमधि-
कृत्य महाभारते “नक्षत्रे न च कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।
न प्रौष्ठपदयोः कार्यं तथाग्नेये च भारत ॥ दारुणेषु च सर्वेषु
प्रत्यरौ च विवर्जयेत् । ज्योतिषे यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि

वर्जयेत्” ॥ प्रौष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा दिनक्षत्रत्वाद्विवचनम् आ-
ग्नेयं कृत्तिका दारुणमुक्तं ज्योतिषे । “दारुणञ्चोरग रौद्रमैन्द्रं
नैऋतमेव च” । उरगमश्लेषा रौद्रमार्द्रा ऐन्द्रं ज्येष्ठा नैऋतं
मूला । विष्णुधर्मोत्तरे च “नक्षत्राणि तथैवात्र दारुणीग्राणि
वर्जयेत्” । ततोऽग्रनक्षत्राणि पूर्वात्रयमघाभरण्यः ।

नवान्न आहकालश्च ज्योतिषे । “सूर्ये चैव विशाखगे
स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते नन्दासन्द महीजकाव्यादिवसे
पौषे मघौ कार्तिके । भेषूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे
शशिन्यष्टमे आहं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम् ।
“ज्येष्ठाशेषार्द्धगे सूर्ये मृगनेत्रा निशात्मके । नवान्नैर्भोजनं
आहं जन्म चन्द्रे तिथौ न च” ॥ सूर्ये चैव विशाखगे मार्ग-
शोषस्य विंशति दण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थित स्मरतिथौ
त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारात्रये । अग्रनक्षत्रं पूर्वात्रय मघा-
भरण्यः अहिरश्लेषा शिव मार्द्रा । भोजराजः “ब्रह्मा विष्णु
वृहस्पतौ शशधरो मार्त्तण्ड पौष्णादितौ मैत्रे चित्रविशाख-
वायु धनमे मूलाश्चि वज्रौ तथा । शक्रे वारुण ऋक्षके शुभ-
दिने आहं नवं शस्यते । नन्दाभार्गव भूमिजेषु न भवेत् आहं
नवान्नोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणी अवणापुष्यमृगशिरोहस्ता
रेवतौ पुनर्वसुनुराधा चित्रा विशाखा स्वाति धनिष्ठा मूला-
श्चिनी कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषा । नवान्नआहं मूला कृत्तिका
ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषभक्षणप्राप्तेः “अश्लेषा कृत्तिका ज्येष्ठा
मूलाजपदकेषु च । मृगभौमदिने रिक्ते तिथौ नाद्यान्नवौदनं”
इति आहशेषाभोजिमात्रपरम् । अजपदं पूर्वभाद्रपदा ।

चन्द्रताराद्यशुद्धो प्रतौकारमाह देवलः । “कर्म कुर्यात्
फलावाप्त्यै चन्द्रादि शोभने बुधः । सुखकाले त्विदं सर्वं
नार्तः कालमपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे
सिततण्डुलांश्च । धान्यञ्च दद्यात् करणक्ष्वारे योगे तिलान्
हेममणिञ्च लग्ने” ॥ तारे जन्मविपत् पापकष्टे । ऋक्षमवि-
हितनक्षत्रम् । राजमार्त्तण्डे ताराभेदास्तवणपरिमाणमाह
“एकत्रि पञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य क्रमशा
जन्मविपत् प्रत्यरिमरणाख्य तारासु । पलन्तु लौकिकैर्मनैः

साष्टरत्तिद्विमाषकम् । तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृति-
सम्मतम्” वामनपुराणञ्च “विष्टयो व्यतिपातश्च येऽन्ये दुर्नीति-
सम्भवाः । ते नाम स्मरणाद्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे “सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य
विष्णोः” इति ब्रह्मपुराणे “प्राञ्चौयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभि-
मन्वितम्” । अभिमन्वितं मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात्
गायत्रेति । स्मृतिः “गृहीत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि प्राशये-
न्नवम्” ।

अथ भोष्ठाष्टमौ । भविष्योत्तरे “शुक्लाष्टम्यान्तु माघस्य
दद्याद्भोष्ठाय यो जलम् । संवत्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव
नश्यति” ॥ धवलधृतास्मृतिः । “अष्टम्यान्तु सिते पक्षे भोष्ठाय
सतिलोदकम् । अन्नञ्च विधिवद्दद्युः सर्वे वर्णा द्विजातयः” ! ॥
सर्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणशूद्रयोरप्यधिकारः । द्विजातय
इति सम्बोधनम् । “ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां यः करत्यौर्ध्वं देहि-
कम् । तद्वर्णत्वमसौ याति इहलोके परत्र च” इति मरौचि-
वचनन्तु भौष्मकृत्येतरपरम् । तथा च स्मृतिः “ब्राह्मणाद्यास्तु
ये वर्णा दद्युर्भौष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं
नश्यति सत्तम” ! ॥ असवर्णजलदाननिषेधस्तु प्रकरणादपि
आत्रादि विषय इति श्रौतः । अत्र तर्पणमन्त्रः “वैयाघ्र-
पद्यगोत्राय सांस्कृति प्रवराय च । अपुत्राय ददाम्येतत् सलिलं
भौषवर्मणे” इति “भौष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादौ जिते-
न्द्रियः । आभिरद्भिवराप्नोतु पुत्रपोत्रोचितां क्रियां” इत्या-
शंसा मन्त्रः । पुत्रपोत्रोचितामित्यभिधानात् पितृकर्मरीत्या
ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं क्षत्रियादिकस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् इति
संवत्सरप्रदोपादयः । अत्र वीजं वर्णज्येष्ठम् ।

अथ अशोकाष्टमौ । स्कान्दे “मौने मधौ शुक्लपक्षे अशो-
काख्यां तथाष्टमौम् । पिवेदशोककलिकाः स्नायाह्नौ हित्य-
वारिणि” ॥ अशोकाख्येत्युपादानात्तिथिमात्रेऽपि तत्पानं
फलन्तु मन्त्रलिङ्गात् शोकरहितत्वमवगन्तव्यं लौहित्य-
वारिणि ब्रह्मपुत्राख्य नदजले । पुनर्वसुयोगे तु फला-
धिक्यमाह लिङ्गगुरुपुराणयोः । “अशोककलिकाश्चाष्टौ

ये पिबन्ति पुनर्वसौ । चैत्रे मासि सिताष्टम्यां न ते शोकम-
वाप्नुयुः ॥ पानमन्त्रस्तु । “त्वामशोकं हरामौष्टमधुमास-
समुद्भव । पिबामि शोकसन्तप्तो मामशोकं सदा कुरु” ॥
स्त्रीशूद्रकर्तृकपानेऽपि प्रागुक्तयुक्तेः स्वयं मन्त्रः पठनीयः । स्त्री-
पक्षे उहोऽपि नास्ति विवृतमेकादशौतत्वे । अशोकपानन्तु
पञ्चमार्द्धप्रहरव्यापिन्यामष्टम्यां भ्रातृद्वितीयोक्तवत् । “पुनर्वसौ
वृषे लग्ने चैत्रे मासि सिताष्टमौम् । लौहित्यविरजे स्नायात्
सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ पृथिव्यां यानि तौर्यानि सरितः सागरा-
दयः । सर्वे लौहित्यमायान्ति चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ॥
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसंभूत
पापं लौहित्य मे हर” इति स्नानमन्त्रः ॥ कालिकापुराणे
“चैत्रे मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतेन्द्रियः । स्नायाल्लौहि-
त्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥ चैत्रन्तु सकलं मासं
शुचिः प्रयतमानसः । लौहित्यतोये यः स्नायात् स कैवल्यम-
वाप्नुयात् ॥ लोहिताक्षरसो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽभवत्” ।
स्रोतोमात्रे विष्णुः “पुनर्वसु बुधोपेतां चैत्रे मासि सिताष्टमौम् ।
स्रोतःसु विधिवत् स्नात्वा वाजपेय फलं लभेत्” ॥

अथ नवमौ । साचाष्टमौयुता ग्राह्या युग्मात् भविष्ये
“मासैश्चतुर्भिर्यत्पुण्यं विधिना पूज्य चण्डिकाम् । तत् फलं
लभते वीर ! नवम्यां कार्तिकस्य च” ॥ तथा “नवम्यां नव-
वर्षाणि राजन् पिष्टाशनो भवेत् । तस्य तुष्टा भवेद्गौरौ सर्व-
कामप्रदा शुभा” ॥ अद्येत्यादि नवम्यां तिथावारभ्य नव-
वर्षाणि यावत् प्रति शुक्ल नवम्यां पिष्टेतर भोजन निवृत्ति
व्रतमिति सङ्कल्पे विशेषः । सर्वकामप्रदा गौरौतोषः फलं
भविष्ये “माघे मासि तु या शुक्ला नवमौ लोकपूजिता । महा-
नन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरौ नृणाम् ॥ स्नानं दानं तपो-
होमोदेवार्चनमुपोषणम् । सर्वं तदक्षयं याति यदस्यां क्रियते
नरैः” ॥

अथ श्रीरामनवमौ । अगस्त्य संहितायाम् । चैत्रे मासि
नवम्यान्तु जातो रामः स्वयं हरिः । पुनर्वसृक्षसंयुक्ता सा
तिथिः सर्वकामदा ॥ पुनर्वसृक्ष संयोगः स्वल्पोऽपि यदि

लभ्यते । चैत्रशुक्ल नवम्यान्तु सा तिथिः सर्वकामदा ॥ श्रीराम-
नवमौ प्रोक्ता कोटिसूर्य्य ग्रहाधिका । तस्मिन् दिने महा-
पुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः ॥ यत्किञ्चित् क्रियते कर्म तद्भ-
वक्षयकारकम् । उपोषणं जागरणं पितृनुद्दिश्य तर्पणम् ॥
तस्मिन् दिने तु कर्त्तव्यं ब्रह्मप्राप्तिमभीप्सुभिः” । चैत्रपदं
चान्द्रपरम् । “मेषं पूषणि संप्राप्ते लग्ने च कर्कटाह्वये ।
आविरासौत् सकलया कौशल्यायां परः पुमान्” ॥ अत्र मेषस्य
सूर्य्य चान्द्र चैत्रस्यैव सम्भवात्तिथिकृत्यत्वाच्च । तथा ‘तस्मिन्
दिने महापुण्ये राममुद्दिश्य भक्तितः । जपेदेकान्त आसौनो
यावत् स्याद्दशमौ दिनम् ॥ तेनैव स्यात् पुरश्चर्या दशम्यां
भोजयेद्भिजान् । भक्ष्यभोज्यैर्बहुविधैर्भक्त्या दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
कृतकृत्यो भवेत्तेन सद्यो रामः प्रसीदति” । तथा “चैत्र शुक्ला
तु नवमौ पुनर्वसु युता यदि । सैव मध्याह्नयोगेन महापुण्य-
तमा भवेत् ॥ नवमौ चाष्टमौ विद्वा त्याज्या विष्णुपरायणैः ।
उपोषणं नमस्यान्तु दशम्यामेव पारणम्” ॥ एतद्वचनद्वयं
कालमाधवौयेऽपि किन्तु महापुण्येत्यत्र महाफलेति पाठः ।
शुद्धेति अवणात् सर्वत्र शुद्धाया मृत्तादरो न विद्वायामिति अत-
एवाष्टमौविद्वा नवमौ सनक्षत्रापि नोपोष्येति माधवाचार्य्यः ।
सैव तादृश्येव न तु विद्वा । यदा तु परदिने एकादश्यां दशमौ
पारणयोग्या तदा दशमौ युक्ता नवस्युपोष्या वैष्णवैर्विष्णुपरा-
यणैरिति अवणात् अवैष्णवैस्तु अष्टमौविद्वाैव ग्राह्या यदा तु
पूर्वदिने अष्टमौविद्वा नवमौ परत्र दशमौ युता नवमौ एका-
दशी दिने च दशमौ न पारणयोग्या तदा नक्षत्रयोगायोगे-
ऽप्यष्टमौविद्वाैव ग्राह्या परदिने दशम्यामेव पारणमिति निय-
मात् । तथा च रामार्चनचन्द्रिकायां दशम्यादिषु वृद्धिश्चेत्
त्याज्या विद्वाैव वैष्णवैः । ‘तदन्येषान्तु सर्वेषां व्रतं तत्रैव
निश्चितम् । दशम्यामेव शब्देन दशमीं नैव लङ्घयेत् ॥ निश्चि-
त्यैवं विचारेण नवमौव्रतमाचरेत्’ इति कारिकाभ्यामगस्त्य
संहिताव्याख्यानम् । वस्तुतस्तु दशमौपारणसत्वे सर्वैरेवाष्टमौ
विद्वा नोपोष्या विष्णुपरायणैरिति तु विष्णुपरायणत्वेन भवि-
तव्यमित्युपदेश परं न तु कर्त्तृविशेषणम् । अगस्त्येनावैष्ण-

वस्य विद्वोपवासानुपदेशात् । कर्तृभेदे विधिद्वय कल्पनापत्तेश्च
अतएव साधवाचार्येण सामान्यत एव विद्वा निषिद्धा ।

अगस्त्यसंहितायामस्य नित्यत्वमाह “प्राप्ते श्रीरामनवमी
दिने मर्त्या विमूढधौः । उपोषणं न कुरुते कुक्षीपाकेषु
पच्यते ॥ यस्तु रामनवम्यान्तु भुङ्क्ते मोहाद्विमूढधौः । कुक्षी-
पाकेषु घोरैषु पच्यते नात्र संशयः” ॥ अत्र मर्त्य इत्युपादानात्
नरमात्रस्याधिकारः । एवञ्च “कुक्ष्याद्रामनवम्यां य उपोषण-
मतन्द्रितः । मातुर्गर्भमवाप्नोति नैव रामो भवेत् खयम् ॥
तस्मात् सर्वात्मना सर्वे कृत्वैव नवमौव्रतम् । सुच्यन्ते पातकैः
सर्वैर्यान्ति ब्रह्म सनातनम्” ॥ इति फलकोर्त्तनं प्रागुक्तसंयोग-
पृथक्त्वन्यायात् सिद्धम् । अगस्त्यसंहितायां “शालग्राम-
शिलायाञ्च तुलसीदलकल्पिता । पूजा श्रीरामचन्द्रस्य कोटि
कोटिगुणाधिका” ॥ तत्रानुष्ठानमगस्त्यसंहितातः संचिप्य
लिख्यते । हतप्रातःस्नानादिः “उपोष्य नवमौत्त्वद्य याजेष्वष्टसु
राघव ! । तेन प्रीतो भव त्वं भो ! संसाराच्चाहि मां हरे” ! ॥
इति निवेद्य । “कोमलाङ्गं विशालाक्षमिन्द्रनीलसमप्रभम् ।
दक्षिणांशे दशरथं पुत्रावेष्टनतत्परम् ॥ पृष्ठतो लक्ष्मणं देवं
सच्छत्रं कनकप्रभं पार्श्वे भरतशत्रुघ्नौ तालवृन्तकरावुभौ ।
“अग्रे व्यग्रं हनूमन्तं रामानुग्रहकाङ्क्षिणम्” ॥ एवं ध्यात्वा
श्रीरामं पूजयेत् । स्नानमन्त्रस्तु “इन्द्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैर्ऋतो
वरुणोऽनिलः । कुवेर ईशो ब्रह्माऽहिर्दिक्पालाः स्नापयन्तु ते” ॥
अहिरनन्तः कौशल्यां पूजयेत् । मन्त्रस्तु “रामस्य जननौ चासि
राममयमिदं जगत् । अतस्त्वां पूजयिष्यामि लोकमात नमोऽस्तु
ते” ॥ तथा “नमो दशरथायेति पूजयेत् पितरं ततः । ततो
ऽनुज्ञाप्य देवेशं परिवारान् समर्चयेत् । पूर्वपट्कोण कोणेषु
हृदयादीनि च क्रमात्” ॥ हृदयादीनि यथा रां हृदयाय
नमः रौं शिरसे स्नाहा रूं शिखायै वषट् रें कवचाय हुं रौं
नेत्राभ्यां वौषट् रः अस्त्राय फट् इति । तथा “हनूमन्तं ससु-
ग्रौवं भरतं सविभौषणम् । लक्ष्मणाङ्गदशत्रुघ्नं जाम्बवन्तं
दलादिषु ॥ धूम्रं जयन्तं विजयं सुराष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनम् अकोपं
धूम्रपालाख्यं सुमन्त्रं दलमध्यतः । दलाग्रे लोकपालांश्च तद-

स्त्राणि तदग्रतः” ॥ लोकपाला इन्द्रादयो दश तदस्त्राणि वक्ष-
शक्ति दण्ड खड्गपाश अङ्गुशगदा शूल चक्र पद्मानि । मध्याह्ने
जन्म भावयेत् । “उच्चस्थे ग्रहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दो नवम्यामिथौ
लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने मेषं गते पूषणि । निर्दम्बं
निखिलाः पलाशसमिधो मध्यादयो ध्यारणेराविर्भूत सभूदपूर्व-
विभवं यत्किञ्चिदेकं महः” ॥ पलाशा राक्षसाः “मत्वेव
वादयेद्वाद्यानघ्यं दद्याज्जगत्पतेः । फलपुष्पाभ्युसम्पूर्णं गृह्येत्वा
शङ्खमुत्तमम् । अशोकरत्नकुसुमैर्युक्तञ्च तुलसौदलैः” ॥ मन्त्रस्तु
“दशाननवधार्याय धर्मसंस्थापनाय च । दानवानीं विनाशाय
दैत्यानां निधनाय च ॥ परित्राणाय साधूनां रामो जातः
स्वयं हरिः । गृहाणानघ्यं मया दत्तं भ्रातृभिः सहितो मम ॥
पुष्पाञ्जलिं पुनर्दत्त्वा यामयामेष्वतन्द्रितः । पूजयेद्दिधिवद्भक्त्या
दिवारात्रं नयेद्बुधः” ॥

तदयं संक्षेपः । शुद्धायां नक्षत्रयुक्तायां विवादाभावः विद्वा-
यान्तु एकादशोदिने दशमौ पारणयोग्या न चेत् तदा नक्षत्र-
योगायोगेऽपि अष्टमौ विद्वायां पारणयोग्या चेत् तदा अष्टमौ
विद्वां त्यक्त्वा परेऽहनि उपवासः ।

अथ दशमौ । सा च शुक्ला एकादश्या कृष्णा तु नवम्या-
युता ग्राह्या । यथा अङ्गिराः “सम्पूर्णा दशमौ कार्या पूर्वया
परयाथवा । युक्ता न दूषिता यस्मादिति सा सर्वतोमुखी” ॥
यथा सम्पूर्णा दोषरहिता तथा विद्वापौति विकल्पे व्यवस्था-
पयति विष्णुधर्मोत्तरौयं “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो
रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ ब्रह्म-
पुराणब्रह्मवैवर्तयोः । “ज्यैष्ठ्य शुक्लदशमौ संवत्सरमुखौ स्मृता ।
तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानञ्चैव विशेषतः ॥ यां कार्त्तिके
सरितं प्राप्य दद्याद्भैक्षिलोदकम् । सुच्यते दशभिः पापैः
सुमहापातकोपमैः” ॥ अत्र केवलदशम्यां नदीमात्रे दर्भ-
करणकतिलतर्पणाङ्गकस्नानादशविधपापक्षयः फलम् एवं
दानादपि वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणभविष्ये जाह्नवीपदश्रवणात्
हेतुमन्निगदस्वरसाच्च । ब्रह्मवैवर्तेऽपि सरित्पदं जाह्नवीपरम्
अन्यथा नानाविधिः स्यात् । यां कार्त्तिकेदिति तु जाह्नवी-

स्वाधकम् अन्यथा कुल्यास्नानेऽपि दशविधपापक्षयः स्यात् मन्त्र-
लिङ्गे जाङ्गवौपदश्रवणाच्च । गङ्गामधिकृत्य ब्राह्मे “शुक्ल-
पक्षस्य दशमौ ज्यैष्ठे मासि द्विजोत्तम । हरते दश पापानि
तस्माद्दशहरा स्मृता” ॥ अत्र केवलदशम्यां दशविधपापक्षयः
फलम् । भविष्ये “ज्यैष्ठशुक्लदशम्यान्तु हस्तयोगेन जाङ्गवौ ।
हरते दशपापानि तस्माद्दशहरोच्यते” ॥ दशपापानौति दश-
जन्मकृतपापानौति विशेषणौयमाह पराशरभाष्ये यमः ।
“ज्यैष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां हस्तयोगतः । दशजन्मा-
ऽवहा गङ्गा दशपापहरा स्मृता” ॥ अत्र दशजन्मकृतदशविध-
पापक्षयः फलम् । अत्र “प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं
शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधौयन्ते बहवोऽव्येकयत्नतः” इति
न्यायेन हस्तानक्षत्र गङ्गारूपगुणद्वयविशिष्ट दशमौ विधे-
र्यस्मिन्नहनि तस्माभस्तत्र स्नानम् उभयदिने तु तस्माभे परदिने
एव अत्रापि पूर्वदिने वक्ष्यमाणकुजवारलाभे तत्रापि स्नानं
वारस्योभयत्रालाभात् । ततश्च पूर्वदिने तथाविधस्नानं कृत्वा
परदिने केवल दशम्यामपि दशविधपापक्षयकामेन स्नातव्यम् ।
शङ्कः “ज्यैष्ठे मासि क्षितिसुतदिने शुक्लपक्षे दशम्यां हस्ते
शैलान्निरगमदियं जाङ्गवौ मर्त्यलोकम् । पापान्यस्यां हरति
च तिथौ सा दशेत्याहुरार्याः पुण्यं दद्यादपि शतगुणं वाजि-
मेधायुतस्य” ॥ भौम हस्तायुक्तदशम्यां गङ्गास्नानाद्दशविध-
पापक्षयः शतगुण वाजिमेधायुतजन्य पुण्य समपुण्यं फलम् ।
राजमार्त्तण्डे वाल्मीकिः । “अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवा-
विधानतः । परदारोपसेवा च कार्याकं त्रिविधं स्मृतम् ॥
पारुष्यमनृतैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः । असम्बन्धप्रलापश्च
वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥ परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्ट-
चिन्तनम् । वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ एतानि
दश पापानि प्रशमं यान्तु जाङ्गवि ! । स्नातस्य मम ते देवि !
जले विष्णुपदोद्भवे ॥ विष्णुपाद ध्यैः स्मरते गङ्गे त्रिपथ-
गामिनि । धर्मद्रवौति विख्यातं पापं मे हर जाङ्गवि !” ॥ अत्र
मन्त्रलिङ्गेन प्रणवपूर्वकाण्येतानि सामान्यस्नानमन्त्रान्ते मञ्जन-
स्यादौ पाठ्यानि “आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेशः” इति न्यायात्

“मन्वान्ते कर्मसन्निपातः” इति न्यायात् “मन्वान्ते कर्मा-
 दोनि सन्निपातयेत्” इत्यापस्तम्बोयाच्च । हिंसापैशुन्याद-
 भेदमाह कामधेनौ देवलः । “कायलोभं मनोदुःखं बधं वा
 प्राणिनां पुनः । यः प्रवर्तयति द्वेषात् सा हिंसाति समासतः ।
 यच्चार्यं ब्राह्मणैर्बध्याः प्रशस्ता ऋषयश्चिन्ताः । श्रुत्यानाञ्चैव
 वृत्त्यर्थमगस्त्यो ह्याचरत् पुरा” ॥ तथा “परुषवचनमपवादः
 पैशुन्यमनृतं वृथालापो निष्ठुरवचनमिति वाङ्मयानि षट् ।
 परेषां देश जाति कुल विद्याशिल्परूप वृत्ताचार परिच्छेद
 शरीर कर्मजौविनां प्रत्यक्षदोषवचनं परुषम् ॥ यच्चान्यत्
 क्रोधसन्तापत्राससंजननं वचः । परुषं तच्च विज्ञेयं यच्चान्यच्च
 तथाविधम् ॥ चक्षुष्ममिति लुप्ताक्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।
 प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते” ॥ तेषामेव परुष-
 वचनानां परोक्ष मुद्राहरणमपवादः । गुरुनृपतिबन्धुभ्रातृ-
 मित्रसकाशे अर्थोपघातार्थं दोषोपाख्यानं पैशुन्यम् । अनृतं
 द्विविधमसत्यमसंवादश्चेति । “देशराष्ट्रप्रसङ्गाच्च परार्थे परि-
 कल्पनात् । नर्महासप्रसङ्गाच्च भाषणं व्यर्थभाषणम् ॥ गुह्या-
 ङ्गामेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदुः । यदन्यद्वा वचो नौचं
 स्त्रीपुंसोर्मिथुनाश्रयम् ॥ इत्येवं षट्विकल्पस्य दुष्टवाक्यस्य
 भाषणात् । इह वा मुत्र वा क्रूरमनर्थं प्रतिपद्यते” ॥ प्रशंसा-
 निन्दनं प्रशंसया निन्दनम् अत्र चतुर्विध षड्विधयोरविरोधः ।
 समक्षत्वासमक्षत्वभेदानादरणेन पारुष्यापवादयोरैक्यात् नि-
 ष्ठुरस्य परुषान्तर्भावाच्च । असत्त्वन्वप्रलापव्यर्थभाषणयोः पर्या-
 यत्वात् नार्थान्तरत्वम् । अभिधानमपहरणार्थमिति शेषः ।
 वितथे असत्यभूते वस्तुनि अभिनिवेशः पुनः सङ्कल्पः । स्मृति-
 तत्त्वे महादेवीं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणीम् । नत्वा वदति तत्-
 पूजाकालं श्रौतधुनन्दनः ।

अथ दुर्गोत्सवः । मार्कण्डेयपुराणे “शरत्काले महापूजा
 क्रियते या च वार्षिकी” इति यथा “मृताहनि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि”
 इति याज्ञवल्क्यवचने आद्यस्य प्रति संवत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुतः
 यथा वा “प्रति संवत्सरमाग्रहायणेष्टिं कुर्यात्” इति प्रति

संवत्सरकर्त्तव्यत्वं श्रुतेः सांवत्सरिकं विशेषणं प्रतीयते तथात्रापौति वार्षिकौति श्रवणात् “प्रति संवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्” इत्यत्र प्रतिसंवत्सर श्रुतेः प्रागुक्तं शरत्काल इति श्रुतेश्च वर्षशरदोर्निमित्तत्वेन वार्षिकशरत्कालौनेति दुर्गापूजाया विशेषणं प्रतीयते । ततश्च वार्षिकशरत्कालौनदुर्गापूजा एकवचनान्तनिर्देशात्तत्कल्पोक्तं नानादिनसाध्याप्येकैव प्रतीयते । “शारदीया महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा । तां तिथिं त्रयमासाद्य कुर्याद्भक्त्या विधानतः” इति लिङ्गपुराणीये चतुःकर्ममयौत्थनेन चतुरवयवकत्वेन अभिधानात् स्थापनपूजन बलिदान होमरूपा दध्यमाणयुक्तेश्च । सा च प्रतिवर्षकर्त्तव्या दुर्गाया इत्युपक्रमस्य “द्विगुरौरे चरेचैव लज्जे केन्द्रगते रवौ । वर्षे वर्षे विधातव्यं स्थापनञ्च विसर्जनम्” इति देवीपुराणवचने बोधायनश्रुतेः अत्र द्विगुरौरे कन्यायां चरे तुलायां केन्द्रगते लज्जगते रवौ अन्यद्विगुरौरादेः पूर्वाह्णेऽसम्भवात् “संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय च” इति मन्त्रलिङ्गाच्च । सा पूजा नित्या बोधायनश्रुतेः अकरणे प्रत्यवायश्रुतेश्च । यथा शारदीया महापूजामधिकृत्य कालिकापुराणं “यो मोहादथवालस्याद्देवीं दुर्गां महोत्सवे । न पूजयति दध्नाद्वा द्वेषाद्वाप्यथ भैरव ॥ क्रुद्धा भगवतौ तस्य कामानिष्टान्निवृत्ति वै” । विधिसमभिव्याहृतं फलश्रुतेः काव्या च । यथा तत्रैव “कृत्वेवं परमामा-पुर्निर्वृतिं त्रिदिवौकसः । एवमन्यैरपि सदा देव्याः कार्यं प्रपूजनम् ॥ विभूतिं मतुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायिकाम्” । पूजयेदित्यधिकृत्य भविष्योत्तरेऽपि “भवानौतुष्टये पार्थ संवत्सरसुखाय च । भूतप्रेत पिशाचानां नाशार्थञ्चोत्सवाय च” ॥ देवीपुराणं “तुष्टायां नृपदुर्गायां निमिषार्धेन यत् फलम् । न तद्वक्तुं सहेमोऽपि शक्नो वर्षशतैरपि” ॥ एवञ्चातुलं विभूत्यादिमिहितं वा भवानौप्रौतिर्वा तत्तत् कल्पोक्तं वा फलं निर्देश्यमिति । एवञ्च तत्तत्कल्पकरणे तत्तत्तिथि पूजायां द्रव्यदानादिषु यत्तदन्तर्गतं फलं तत्तत्प्राप्तव्यं द्रव्यदानवदानुपपन्नकम् अतो न तत्र कास्याभिलाषापेक्षा बलिघाते तु “ततो देवीं समुद्दिश्य काममुद्दिश्यचात्मनः” । इति कालिकाः

पुराणे उद्दिश्येत्यभिधानात् काम्याभिलाप इति । ततश्च संयोगपृथक्त्व न्यायादुभयरूपेयम् । ततश्च काम्यतया पूजने कृते प्रसङ्गान्नित्य पूजासिद्धिः । एवं बलिहोमाद्यङ्गेऽपि ।

एवं कर्मकुर्वतां यत्तादृशं फलं न दृश्यते तत् कलिस्वभावात् । तथा च विष्णुपुराणं “यदा यदा सतां हानिर्वेदमार्गानुसारिणाम् । तदा तदा कलेर्हृदिरनुमेया विचक्षणैः ॥ आरम्भाश्चावसीदन्ति यदा धर्मभृतां नृणाम् । तदानुमेयं प्राधान्यं कलेर्मन्त्रेय परिण्डितैः” ॥ सत्त्वपुराणञ्च “यत्राधर्मश्चतुष्पादः स्याद्धर्मः पादविग्रहः । कामिनस्तमसाच्छन्ना जायन्ते यत्र मानवाः ॥ अहङ्कार गृह्येताश्च प्रक्षौण्णस्तेऽबान्धवाः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ति सर्वे कलौ युगे” ॥ अत्र फलजनकापूर्वेक्यात्कर्मणोऽप्येक्यं अन्यथा सङ्कल्पावाहनविसर्जनदक्षिणादिभेदः स्यात् । ततश्च श्लो यियक्षणा अधिवासदिनेऽङ्गाधिकाराय तद्वैजौभूतकाम्यप्रधानाधिकार सम्पादक कुशतिलजलत्यागसहितः काम्याभिलापपूर्वक प्रधानसङ्कल्पः कार्यः । इति द्वैतनिर्णयोक्त वदतापि काम्यत्वेन नित्यत्वेन वा करणे व्रतत्वात्तत्तत् कल्पारम्भदिने बोधनादिप्रागेव सङ्कल्पो न तु दिनान्तरे । शरत्काले महापूजा इत्यत्र एकवचनश्रुतेरेक प्रयोगसाध्यत्वे नैककर्मतापन्न क्रियाकलापजन्यस्य वाक्यार्थिभूतनियोगस्यैक्याद्दर्शवत् न तु प्रत्येकं तत्तत्कर्मणां संकल्पः कलिकापूर्वजनकत्वादैन्द्रदध्यादिहोमवत् । अतएव जिकनधनञ्जय संग्रहयोः । “आरभ्य तस्यां दशमीञ्च यावत् प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्री” इत्युक्तम् । अतएव “कन्यासंख्ये रवौ शक्र शुक्ला मारभ्य नन्दिकाम्” इत्युपक्रम्य “महानवम्यां पूजेयं सर्वकामप्रदायिनी” इत्यन्तेन देवौपुराणीयेन अपि षष्ठौतः प्रभृति नवमौपर्यन्तं पूजेयमित्येकत्वेनोक्तम् । तेन पञ्चम्यामेकभक्तं ततः षष्ठ्यां प्रातः संकल्प इति रत्नाकरः । न च नन्दिकाप्रतिपदिति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्युक्तं युक्तमिति वाच्यं महानवमौसन्निकृष्ट षष्ठौपरित्यागे प्रमाणाभावात् प्रतिपदुक्तावपि प्रतिपदादि क्रमेणैकत्वसिद्धेः प्रकृतार्थं निर्वाहाच्च । एवञ्चानेकाहसाध्यत्वेन तिथ्युल्लेखानन्तरमारभ्य दशमीं यावत्

प्रत्यहमिति वार्षिक शरत्कालौन दुर्गामहापूजनमिति च यथास्थानं वाक्ये प्रयोज्यं अन्यथा संकल्पकालौन तिथेरन्यदिनेऽसम्भवात्तदन्वयानुपपत्तेरिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

एवञ्च तत्रैव वक्ष्यमाणतत्तद्वचनात् कृष्णानवस्थादि प्रतिपदादि षष्ठ्यादि सप्तम्यादि महाष्टम्यादि केवल महाष्टमौ केवल महानवमौ पूजारूपाः कल्पा उक्तेयाः । तदनन्तरमशौचमपि न प्रतिबन्धकम् । “व्रतयज्ञ विवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु सूतकम् ॥ आरब्धो वरणं यज्ञे संकल्पो व्रतजापयोः । नान्दौआह्वं विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्कृया निमग्नगन्तु वा आह्वे आरब्धः स्यादिति श्रुतिः” इति राघवभट्टवृत्तविष्णुवचनात् पाकपरिष्कृयेति साम्नेर्दर्शआह्वविषयं तत्र तस्य तदुद्धारणस्य असाधारणाङ्गत्वात् । संकल्प उक्तो हारौतेन यथा “मनसा संकल्पयति वाचाभिलषति कर्मणा चोपपादयति” इति भविष्यपुराणेन च “सङ्कल्पेन विना राजन् यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फलञ्चात्प्राप्त्यकं तस्य धर्मस्यार्द्धचयो भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणेनापि “आशास्य च शुभं कार्यमुद्दिश्य च मनोगतम्” । इत्यगस्त्यपूजने उक्तं मनोगतं शुभं फलम् आशास्य मनसा सङ्कल्प्य उद्दिश्य वाचा अभिलष्य कार्यं कर्मणा उपपाद्यम् । भविष्ये “शुक्तिशङ्खाश्च हस्तौ च कांस्यरूप्यादिभिस्तथा । सङ्कल्पो नैव कर्त्तव्यो मृत्स्मयेन कदाचन ॥ गृह्यौत्तुडुस्वरं पात्रं वारिपूर्णं गुणान्वितम् । दर्भत्रयं साग्रमूलं फलपुष्पतिलान्वितम् ॥ जलाशयारामकूपे सङ्कल्पे पूर्वदिङ्मुखः । साधारणे चोत्तरास्य ऐशान्यां निक्षिपेज्जलम्” ॥ अत्र केवलहस्तनिषेधस्तु पात्रान्तरसङ्गावविषयशङ्कादिसाहचर्यादेकहस्तपरो वा । “गृह्यौत्तुडुस्वरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासन्तु गृह्यौत्तुडुयद् यद्वा वार्येव धारयेत्” ॥ इति वराहपुराणदर्शनादिति । अस्य व्रतत्वञ्च शारदीयपूजामुपक्रम्य “महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् । कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र देवोभक्तिसमन्वितैः” ॥ इति देवोपुराणवचनात् । “व्रतौ प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये” इति भविष्यपुराणाच्च । दुर्गापूजाया व्रतत्वं व्यक्तं श्रीभागवते

“चेरुहविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम्” । स्कान्दभविष्य-
पुराणयोः “शारदौ चण्डिकापूजा त्रिविधा परिगोयते ।
सात्त्विकौ राजसौ चैव तामसौ चेति तां शृणु ॥ सात्त्विकौ
जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषैः । साहात्म्यं भगवत्याश्च पुरा-
णादिषु कीर्तितम् ॥ पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवौमनाः
प्रिये । राजसौ बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ॥ सुरामांसा-
द्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु या । विना मन्त्रैस्तामसौ स्यात्
किरातानाञ्च सम्मता” ॥ शरत्कालौ नदुर्गापूजाधिकारे भवि-
ष्योत्तरीयं “ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरन्यैश्च सेवकैः । एवं
नानान्त्रेच्छगणैः पूज्यते सर्वदस्युभिः” ॥ देवौपुराणं “स्वयं
वाप्यन्यतो वापि पूजयेत् पूजयेत वा” । पूजयेतेत्यात्मनेपदा-
द्धेतुनिजन्तता अत्र स्वयं करणासामर्थ्यं अन्यद्वारा तथाच दक्षः
“स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते । ऋत्विक् पुत्रो
गुरुर्भ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः । एभिरेव हुतं यत्तु तद्वृतं
स्वयमेव हि” ॥ विट्पतिर्जामाता एवञ्च ऋत्विगादौतरत्र फल-
न्यूनता । हयशौर्षपञ्चरात्रे “अर्चकस्य तपोयोगादर्चनस्याति-
शायनात् । आभिरूप्याञ्च विष्ण्वानां देवः सान्निध्यसृच्छति” ॥
विष्ण्वानां प्रतिमानाम् । अत्राशोचादिशङ्कया बोधनादनात्
पूर्वं शुचि तत्कालजोवित्त्वरूपाधिकाराभावेऽपि यद्वरणादिकं
क्रियते तत्कर्मकाले तस्य नारदोक्त स्वयं प्रवर्त्तनवत् प्रवर्त्तनाय
न तु तदानीं प्रतिनिधौयते । अथवा “निक्षिप्याग्निं स्वदारिषु
परिकल्प्यत्विजं तथा । प्रवमेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न
चिरं क्वचित्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तवदत्रापि प्रतिनिधौ-
यते एवञ्च वरणं विनापि यदि क्वचित् स्वयं प्रवर्त्तते तथापि
तत्कर्मसिद्धिर्दक्षिणा च तस्मै शुचिकाले दातव्येति । तथाच
विवादकल्पतरुत्राकरशान्तिदोषिकासु नारदः “ऋत्विक् च
त्रिविधो दृष्टः पूर्वर्जुष्टः स्वयं कृतः । यदृच्छया च यः कुर्या-
दार्त्विज्यं प्रीतिपूर्वकम्” ॥ यदृच्छया स्वेच्छया एतत् प्रपञ्चितं
शुद्धितत्त्वे । अतएव शङ्खलिखितौ “राज्ञां पुरोहितोऽमात्यः
शुद्धिस्तस्य तदाश्रया” नृपतौनामात्मप्रतिनिधौभूतः पुरोहित-
स्तेन नृपतेरशोचे पुरोहितस्याशौचाभावात् नृपतेः शान्तिक-

पौष्टिकं पुरोहितेन स्वीयशुद्ध्या कर्त्तव्यमिति चारुताप्रभृ-
तयः । पूजादिकन्तु शुचिकाले तदर्थोपकल्पितद्रव्येण कर्त्तव्यं
यथा यमः “पूर्वसङ्कल्पितार्थं वा तस्मिन्नाशौचमिष्यते” । ह्यत्य-
चिन्तामणौ । “विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तराश्रुतसूक्तके । पूर्व-
सङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दूष्यति” ॥ स्वयं प्रवर्त्तमाना-
दृष्टिगादेरनुज्ञया प्रवर्त्तनात् फलाधिक्यम् । तथा कूर्मपुराणम्
“ऋत्विक्पुत्रोऽथवा पत्नी शिष्यो वापि सहोदरः । प्राप्यानुज्ञां
विशेषेण जुह्याद्वा यथाविधि” ॥

पुत्रं विशेषयति श्रुतिः “अन्यैः शतकृताहोमादेकः पुत्र-
कृतो वरः । पुत्रैः शतकृताहोमादेको ह्यात्मकृतो वरः” ॥
संवत्सरप्रदोषे “माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकामसमृद्धये” ॥ सर्वकामसमृद्धये तत्त-
दभिलषितसिद्धये । यत्र यद्यपि देवौमाहात्म्यपाठस्य “सकृत्-
कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् सकृत्कारणादेव तत्तत् फल-
सिद्धिर्जायते तथापि तत्फलबाहुल्याय पुनः पुनः पाठः
वेदादौ तथादर्शनात् तथाच ब्रह्मबधप्रायश्चित्ते मनुः “पठेद्वा
नियताङ्गारस्तिर्वे वेदस्य संज्ञिताम् । प्रायश्चित्तेऽवशिष्टेऽपि
त्रिः पठेदघमर्षणम्” इति सरस्वतीस्तवेऽपि “पक्षद्वयेऽपि यो
भक्त्या त्रयोदश्यां कविंशतिम् । अविच्छेदं पठेद्ब्रह्मन् ध्यात्वा
देवीं सरस्वतीम्” ॥ नन्दिकेश्वरपुराणीयेन्द्राक्षौस्तवेऽपि “शत-
मावर्त्तयेद् यस्तु मुच्यते व्याधिवन्धनात्” इति जैमिनिरपि
“फलस्य कर्मनिष्पत्तिस्तेषां लोकवत् परिमाणतः फलविशेषः
स्यात्” इति यथा लौकिककर्षणादौनां बाहुल्येन फलाधिक्यं
तथा वैदिकपाठादौनामपौत्यर्थः । “सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे
संख्यां कृत्वा पठेत् सुधौः” । इति वाराहोत्तन्त्राच्च इन्द्राक्षौ-
स्तवसरस्वतीस्तववत् चण्डोपाठस्यावृत्तो फलभूमादिव्यक्तम् ।
वाराहोत्तन्त्रे “चण्डोपाठफलं देवि ! शृणुष्व गदतो मम ।
एकावृत्त्यादिपाठानां यथावत् कथयामि ते ॥ सङ्कल्प्यपूर्वं
सम्पूज्य न्यस्याङ्गेषु मनून् सकृत् । पाठाद्वलिप्रदानाच्च सिद्धि-
माप्नोति मानवः ॥ उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।
गृहोपशान्त्यै कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ! ॥ महाभये समुत्पन्ने

सप्ताहत्तं समुन्नयेत् । नवाहत्ताद्भवेच्छान्तिर्वाजपेयफलं भवेत् । राजवश्यायभूत्ये च रुद्राहत्तमुदौरयेत् । अर्काहत्तात् काम्य-
सिद्धिर्वैरिहानिश्च जायते ॥ मन्वाहत्त्या रिपुर्वश्यस्तथा स्त्रीव-
श्यामियात् । सौम्यं पञ्चदशाहत्त्या श्रियमाप्नोति मानवः ॥
कलाहत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः । राज्ञो भौतिविमो-
क्षाय रिपोरुच्चाटनाय च ॥ कुर्यात् सप्तदशाहत्तं तथाष्टा-
दशकं प्रिये ! । महाव्रणविमोक्षाय विंशाहत्तं पठेत् सुधीः ॥
पञ्चविंशावर्त्तनात् भवेद्विधविमोक्षणम् । सङ्कटे समनुप्राप्ते
दुष्टिकित्तामये तथा ॥ जातिध्वंसे कुलोच्छेदे आयुषो नाश-
मागते । वग्विद्वौ व्याधिविद्वौ धननाशे तथा क्षये ॥ तथैव
त्रिविधोत्पाते तथा चेवातिपातके । कुर्याद् यत्नात् शताहत्तं
ततः सम्पद्यते शुभम् ॥ श्रियोर्वाहः शताहत्त्या राज्यवृद्धिस्तथा-
परा । मनसा चिन्तितं देवि ! सिद्धेददष्टोत्तराच्छतात् ॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते । सहस्रावर्त्तनाल्लक्ष्मो-
रावृणोति स्वयं स्थिरा ॥ भुक्त्वा मनोरथान् कामान् नरो
मोक्षमवाप्नुयात् । यथाश्वमेधः क्रतुराट् देवानाञ्च यथा हरिः ॥
स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतौ स्तवः । अथवा बहुनोक्तेन
किमेतेन वरानने ! । चण्ड्याः शताहत्तपाठात् सर्वाः सिद्ध्यन्ति
सिद्धयः ॥ पठनश्रवणवत् पाठनश्रावणेऽपि कार्ये “प्रयोज-
यिता अनुमन्ता कर्त्ता चेति सर्वे स्वर्गनरकफलभोक्तारो यो
भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्वेनापि प्रवृत्त-
प्रावर्त्तकलक्षणप्रयोजकस्यापि फलश्रुतेः । अत्र पाठयित्वे श्राव-
यित्वे इति प्रयोगः । एवं भारतादावपि अत्राविशेषात् सर्वेषा-
मेवाधिकारः द्विजानां पाठश्रवणयोः शूद्रस्य श्रवणेऽधिकारः ।
अत्र काम्यत्वेऽपि स्मार्त्तकर्मत्वेन प्रतिनिधिः सम्भवात् यथायथं
पठिष्यामि श्रोष्यामि इति सङ्कल्प्य तैः प्रतिनिधीयते । तथाच
अधिकरणमालाकृष्णाधवाचार्यधृतपराशरभाष्ये शाताशपः ।
“श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ
श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः” ॥ एतद्वचनं काम्येऽपि
प्रतिनिधिविधायकं नित्यनैमित्तिकमात्रपरत्वे तु श्रौतस्मार्त्त-
भेदेनोपादानं व्यर्थं स्यात्तयोरविशेषादेव प्रतिनिधिलाभात् ।

अन्तत उपक्रमात् परतः । “काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्य-
नैमित्तिके हि सः । काम्येषूपक्रमादूर्ध्वं केचिदिच्छन्ति
सत्तमाः” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् ततश्च स्मार्त्तं काम्यं प्रतिनिधि-
नाप्यारभ्यते न तु श्रौतमिति स्थितम् ।

माहात्म्यादिपाठे तु नारायणाय नमः नाराय नमः
नरोत्तमाय नमः देव्यै सरस्वत्यै नमः व्यासाय नमः
इति नत्वा पाठ्यं “नारायणं नमस्कृत्य नरञ्चैव नरो-
त्तमम् । देवीं सरस्वतीञ्चैव ततो जयमुदीरयेत्” इति
विधेः भागवतौयसूतोक्तौ उदीरयेदित्यस्य स्वयं तथोदीर-
यन्नन्यान् पौराणिकानुपशिक्षयतीति श्रीधरस्वामिव्याख्यान-
मनुशासनविरुद्धञ्चैवेत्यत्र व्यासमिति भागवते पाठात् ।
चकारेण व्यासो लब्धः भागवते तु सरस्वतीञ्चैवेत्यत्र सरस्वतीं
व्यासमिति साक्षांलिखितम् । जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥ कार्णाञ्च पञ्चमो
वेदा यम्यहाभारतं स्मृतम्” ॥ कार्णां कृष्णहैप्रायनप्रणौतं
“सौराञ्च धर्मा राजेन्द्र ! मानवीक्ता महौपते । जयेति नाम
एतेषां प्रवदन्ति मनोषिणः” ॥ जयत्यनेन संसारमिति जय-
स्तत्तदग्रन्थः । एवञ्चार्थानवलोकनादाचारादावेष्टः श्लोकः
पठ्यते । मत्स्यवृत्ते वाराहोतन्त्रे च । “जम्बा च प्रणवञ्चादौ
स्तोत्रं वा संहितां पठेत् । अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादि-
पूरुषः ॥ सर्वत्र पाठे विज्ञेयोऽन्यथा विफलं भवेत् । शुद्धे-
नानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥ न कार्यासक्तमनसा कार्यं
स्तोत्रस्य वाचनम् । आधारे स्थापयित्वा च पुस्तकं प्रजपेत्
सुधौः ॥ हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् । स्वयञ्च
लिखितं यच्च कृतिना लिखितं न यत् ॥ अब्राह्मणेन लिखितं
तच्चापि विफलं भवेत् । ऋषिछन्दादिकं न्यस्य पठेत् स्तोत्रं
विचक्षणः ॥ स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रणवस्यासमाचरेत् । संक-
ल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधौः ॥ अध्यायं प्राप्य
विरमेन्न तु मध्ये कदाचन । कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादिं
पठेन्नरः” ॥

ततश्च मार्कण्डेयपुराणोद्देवोमाहात्म्यपाठस्यादौ ऋषि-
 छन्दादिकं पठेत् तद्यथा प्रथमचरितस्य “ब्रह्मऋषिर्महा-
 कालोदेवता गायत्री छन्दो नन्दाशक्तौ रक्तदन्तिकावीजसन्नि-
 स्तत्त्वं महाकाशौप्रौत्थयं जपे विनियोगः” । मध्यमचरितस्य ।
 “विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मोर्देवता अनुष्टुप्छन्दः शाकम्भरौशक्ति-
 दुर्गावीजं सूर्यस्तत्त्वं महालक्ष्मोप्रौत्थयं जपे विनियोगः” ।
 उत्तरचरितस्य “रुद्रऋषिः सरस्वतीदेवता उष्णिक्छन्दोभौमा-
 शक्तिभार्मरीवीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वतीप्रौत्थयं जपे विनियोगः”
 नेयतकालिककल्पतरौ भविष्यपुराणम् “इतिहासपुराणानि
 श्रुत्वा भक्त्या विशांपते । सुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्मइत्यादिभि-
 विभो ॥ ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नान्यवर्णजमादरात् । श्रुत्वान्य-
 वर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत्” ॥ तथा “देवार्चामग्रतः
 कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः । अन्यिञ्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः
 कुरुनन्दन ॥ पुनर्वध्नीत तत्सूत्रं न मुक्त्वा धारयेत् क्वचित् ।
 हिरण्यं रजतं गाश्च तथा कांस्योपदोहनाः ॥ दत्त्वा तु वाच-
 कायेह श्रुतस्याप्नोति तत्फलम्” । कांस्योपदोहनाः कांस्य-
 क्रोडाः “वाचकः पूजितो येन प्रसन्नास्तस्य देवताः” । तथा
 “ज्ञात्वा पर्वसमाप्तिञ्च पूजयेत् वाचकं बुधः । आत्मानमपि
 विक्रीय य इच्छेत् सफलं कृतम्” ॥ तथा “विस्मृतमद्भुतं शान्तं
 स्पष्टाक्षरपदं तथा । कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः सदा शुद्धो ग्रन्थार्थं कृतस्त्वशो नृप । ब्राह्मणादिषु
 सर्वेषु ग्रन्थार्थं चार्पयेन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्ब्रह्मन् स विप्रो
 व्यास उच्यते” । तथा “संस्वरसमायुक्तं कालेकाले विशांपते ।
 प्रदर्शयन्नुमान् सर्वान् वाचयेद्वाचको नृप” ॥ देवोपुराणे “इषे
 मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते रवौ । नवम्यां बोधयेद्देवीं
 क्रोडाकोतुकमङ्गलैः ॥ ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां वित्वाभि-
 मन्त्रणम् । सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् । पूर्वा-
 षाढायुताष्टम्यां पूजा ह्रीमाद्युपोषणम् ॥ उत्तरेण नवम्यान्तु
 वलिभिः पूजयेच्छिवाम् । श्रवणेन दशम्यान्तु प्रणिपत्य विस-
 र्जयेत्” ॥ अत्र नवम्यादिकल्प उक्तः । तथा “यावद्भूर्वायु-
 राकाशं जलं वाङ्मि शशिश्रवाः । तावच्च चाण्डिका पूजा भवि-

यति सदा भुवि ॥ प्रावृट्काले विशेषेण आश्विने ह्यष्टमौषु
च । महाशब्दो नवस्यान्तु लोके ख्यातिं गमिष्यति” ॥ अनेन
महाष्टमौ-महानवमौकल्पावुक्तौ । सङ्कल्पोऽपि तद्रूपेण । अत्र
कन्याराशिगते रवावित्यस्याभिधानं फलाधिक्यार्थं प्रायि-
काभिप्रायं वा न तु नियमार्थम् । तद्यत्वे सौराश्विने प्रति-
वर्षं कृष्णनवमौमारभ्य शुक्लदशमीं यावत् पूजाक्रमस्यानुप-
पत्तेः । अत्र कृष्णादित्वादिषु इत्यपि गौण आश्विनपरम् ।
अतएव कालकौमुद्यादिदृष्टं “कर्किण्यर्के हरौ सुप्ते शक्रध्वज-
क्रियाश्विने । तुलायां बोधयेद्देवीं वृश्चिके तु जनार्दनम्” ॥
इति बोधयेदिति पष्ठ्यामिति शेषः । अत्रापि नवमौबोधनं
कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन सिंहार्के कन्यार्के तुलार्के-
ऽप्याश्विनत्वेन वाक्यरचना महाष्टमौ-महानवम्योरपि मास-
पक्षोल्लेखः । मासपक्षतिथौनामिति वचनात् अमावास्या-
पौर्णमास्योः पक्षोल्लेखवत् एतेन वाक्यादिवत् महा-
ष्टम्यादावपि विशिष्टविधित्वान्न मासाद्युल्लेख इति निर-
स्तम् ।

अत्र कालिकापुराणे नवम्यां बोधनमष्टादशभुजायाः षष्ठ्यां
बोधनं दशभुजायाः विशेष्याभिधानात्तथैवेति वदन्ति तन्न
कालिकापुराण एव कामाख्यापञ्चमूर्तिप्रकरणे “शरत्काले
पुरा यस्मात् नवम्यां बोधिता सुरैः । शारदा सा समाख्याता
पौठे लोके च नामतः” ॥ इत्युपक्रम्य “रूपमस्याः पुरा प्रोक्तं
सिंहस्थं दशबाहुभिः” । तथा “रूपत्वेवं दशभुजं पूर्वोक्तान्तु
विचिन्तयेत्” । इति तथा “पञ्चाननं कासरञ्च दैत्यमग्रे
प्रपूजयेत्” । इत्यनेन सिंहमहिषयुक्ताया दशभुजाया अपि
नवम्यां बोधनमुक्तम् । अतएव तत्रैव “उग्रचण्डेति या मूर्ति-
र्भद्रकालौ त्वहं पुनः । यया मूर्त्या त्वां हनिष्ये सा दुर्गेति
प्रकीर्तिता ॥ एतासु मूर्तिषु सदा पादलग्नो नृणां सदा ।
पूज्यो भविष्यसि त्वं वै देवानामपि रक्षसाम्” ॥ इत्यने-
कात्यायन्या दुर्गायाः पादलग्नत्वेन महिषासुरस्य पूज्यत्वं
पूर्वमुक्तम् । अतएवाष्टादशभुजायाः पादलग्नत्वं महिषासुरस्य
न सम्भवतीति तस्माद्दशभुजाया नवम्यां षष्ठ्यां वा बोधनमिति ।

अत्र शरत्कालबोधनीयत्वेन शारदापटव्युत्पत्तेस्तत्पदं ताल-
व्यादिसारं ददातीति व्युत्पत्तिस्तु काल्यनिकौ ।

एवं प्रतिवर्षकर्त्तव्यत्वादाद्रादि नक्षत्रालाभेऽपि पूजा
कार्या नक्षत्रयोगस्तु फलातिशयाय तथा च लिङ्गपुराणं
“मूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् । तथा तिथ्य-
न्तरेष्वेव मृक्षेषु तु फलोच्चयः” । देवलः “तिथिनक्षत्रयोर्योगे
हयोरेवानुपालनम् । योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्याः पूजन-
कर्मणि” । कृष्णनवम्यामार्द्रायोगोविधौ मन्त्रे च श्रूयते तथा च
लिङ्गपुराणम् । “कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्रुमे दिवा ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवाविस्तरैः” । चतुर्थचरणे गौत-
मादित्रनिस्त्रनैः इति कालिकापुराणे पाठः । “इषे मास्य-
सिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः । श्रौतुक्षे बोधयामि त्वां
यावत् पूजां करोम्यहम् । ऐं रावणस्य बधार्थाय रामस्या-
नुग्रहाय च । अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरा”
इति मन्त्रलिङ्गञ्च । अकाल इति तु रात्रित्वेन दक्षिणायणस्य ॥
तथा च श्रुतिः । “तपस्तपस्यौ शिशिरावृतुः । मधुश्च माध-
वश्च वासन्तिकावृतुः । शुक्रश्च शुचिश्च ग्रैष्मावृतुः । अथै-
तदुत्तरायणं देवानां दिनं नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतुः । इषश्च
ऊर्जश्च शारदावृतुः । सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतुः ।
अथैतद्वृत्तिणायणं देवानां रात्रिः” इति एवञ्च “रात्रावेव
महामाया ब्रह्मणा बोधिता पुरा । तथैव च नराः कुर्युः प्रति-
संवत्सरं नृप” इति अस्याप्येतद्विषयम् । अतएव लिङ्गपुराणे
दिवेत्युक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणेऽपि बोधने रात्राविति-
पदं देवता रात्रिपरम् । ततश्च पूर्वाह्णे नवम्यामार्द्रानक्षत्र-
युक्तायां बोधनं पूर्वाह्णेतरकाले आर्द्रालाभे नवम्यामार्द्रभे दिवे-
त्यत्र दिवापदात्तत्रापि बोधनम् अन्यथा दिवापदं व्यर्थं
स्यादिति । ज्येतिषार्णवे व्यक्तमुक्तं वराहेण “कन्यादिमौन-
पर्यन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः । तत्र बोधः प्रकर्त्तव्यो देव्या
राज्ञा शुभप्रदः” । शिव आर्द्रा एवञ्चोभयदिने पूर्वाह्णे नवमी-
लाभे परत्रार्द्रालाभे परत्र बोधनं न युग्मात् पूर्वत्र युग्मबाधक
पूर्वाह्णस्य बाधकनक्षत्रानुरोधात् दिवानक्षत्रालाभे तु पूर्वाह्ण एव

नमस्याम् उभयत्र पूर्वाह्णलाभे तु पूर्वदिने एव युग्मात् अत्र केवलनवस्यां बोधनविधेर्नक्षत्रस्यापि गुणफलत्वाच्च । “मावे वा फाल्गुने वापि भवेद्वा माघसप्तमौ । साकरौति च यत् प्रोक्तं तत् प्रायो वृत्तिदर्शनात्” इति सौरागमान्माकरोति च वत् आर्द्रायोग इत्यस्य प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चादर्द्राहितबोधने मन्वान्तरानुपदेशात्तदयुक्तमन्त्रः प्रणवयुक्तत्वेन प्रयुज्यते । “यन्नूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयज्ञियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं भवेत्” । इति योगियाज्ञवल्करवचनात् ।

षष्ठोबोधनेऽप्येवं नवस्यां बोधनासामर्थ्ये तु षष्ठ्यां सायं बोधनं यथा भविष्ये “षष्ठ्यां विल्वतरौ बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत्” सन्ध्याोक्ता वराहमिहिरेण । “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तौभूता न तारका यावत्” । षष्ठ्यां बोधने तु प्रागुक्त “ऐं रावणस्य वधार्थाय” इति “अहमप्याश्विने षष्ठ्यां सायाङ्गे बोधयाम्यतः” इति च पठेत् ।

अत्र बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वं तत्प्रकाशकमन्त्रभेदात् अत्र बोधनमन्त्रावुक्तावेव आमन्त्रणमन्त्रौ तु “मेरुमन्दर-कैलासहिमवच्छिखरे गिरौ” । इत्यादि प्रागुक्त देवीपुराणे नवमौषष्ठ्योर्बोधनामन्त्रणयोः पृथक्त्वाभिधानाच्च । ततश्च षष्ठ्यामुभयकरणेऽपि पत्नीप्रवेश पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभे एकदेवोभयकरणम् । यदा तु पूर्वदिने सायं षष्ठौलाभः न परदिने सायं षष्ठौलाभः तदा पूर्वद्युर्बोधनं परदिने सायमा-मन्त्रणम् । यदा तु उभयदिने सायं षष्ठ्यलाभस्तदा परदिने पूर्वाह्णे षष्ठ्यां बोधनं “बोधयेद्विल्वशाखायां षष्ठ्यां देवीं फलेषु च । सप्तम्यां विल्वशाखां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥ पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् । जागरञ्च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिशि ॥ प्रभूतवलिदानञ्च नवस्यां विधिवच्चरेत् । ध्यायेद्दशभुजां देवीं दुर्गामन्त्रेण पूजयेत् ॥ विसर्जनं दशम्यान्तु कुर्याद्दे शिवरोत्सवैः । धूलिकर्दमविक्षेपैः क्रोडाकौतुकमङ्गलैः भगलिङ्गाभिधानैश्च भगलिङ्गप्रगीतकैः” ॥ इति कालिकापुराणात् । शवरो म्लेच्छः शाखां विशेषयति

लिङ्गपुराणम् । “युग्माभिन्नाच्च विल्वस्य फलाभ्यां शाखिकां
तथा । तथाच मृगमयीं देवीं स्नात्वा पूज्य प्रवेशयेत्” ॥
एतानि षष्ठ्यादिकल्पविधायकानि । षष्ठ्यां बोधने तु नक्ष-
त्रानुपदेशान्न तदादरः । ज्येष्ठादरस्तु आमन्त्रण एव तत्रापि
विशेषो वक्ष्यते । आमन्त्रणन्तु षष्ठीं विना सायमेव ।
“यज्ञीया देवताः सर्वाः श्वः कार्यं यज्ञ कर्मणि । सायमावाह-
येद्विद्वान्नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥ श्वो भाविनि जगत्सिद्धौ
प्रवेशे विन्ध्यवासिनी । विल्वपादपमभ्येति पूजार्थं सायम-
म्बिका” ॥ इति हयशीर्षपञ्चरात्रौयदेवौकाण्डात् । “ज्येष्ठा-
वाप्यथवा षष्ठौ सायं कालेन चेद्भवेत् । सायमेव तथापि
स्यात् विल्वशाखाभिमन्त्रणम् ॥ पूर्वां षष्ठीं सनक्षत्रां सायं
प्राप्तामपि त्यजेत् । यदा तु पत्रिका पूजा न परेद्युर्भविष्यति ।
सन्निकृष्टञ्च यत्पूर्वं पत्रिका दिवसस्य तु । तद्दिने वरणं कृत्वा
परे शाखां प्रवेशयेत्” ॥ इति स्मृति सागरश्रुत मत्स्यसूक्ताच्च
ब्रह्माण्डनन्दिकेश्वरपुराणयोः “पत्नीप्रवेशात् पूर्वद्युः सायाह्ने
विन्ध्यवासिनौम् । चण्डौमामन्त्रयेद्विद्वान् नात्र षष्ठौ पुर-
ष्क्रिया” ॥ विन्ध्यवासिनौमित्यत्र विल्ववासिनौमिति भविष्य-
पुराणे पाठः । पठन्ति च । “सायं षष्ठ्यान्तु कर्त्तव्यं पार्वत्या
अधिवासनम् । षष्ठ्यभावेऽपि कर्त्तव्यं सप्तम्यामपि मानद” ॥
इति । ये त्वेतानि वचनान्यनालोच्य पत्नीप्रवेशाव्यवहित-
पूर्वदिन एव षष्ठ्यामेव विल्वामन्त्रणं ब्रुवते तेषां पूर्णषष्ठ्य-
नन्तरं षष्ठौलाभे घटिकान्यून षष्ठौलाभे वा तत्परदिने घटिका
तदधिक सप्तमौलाभे वा तदनुपपत्तेः पूर्वदिवसौयायाः षष्ठ्या-
व्यवहितत्वात् परदिवसौयायाः कर्मानर्हत्वादिति ।

अथ सप्तमौपूजा । तत्र सप्तम्यां मूलयुक्तायां केवलायां
वा पूर्वाह्णे पत्नीप्रवेशः । उभयत्र सप्तमौलाभे परत्र । “युगाद्या
वर्षवृद्धिञ्च सप्तमौ पार्वतौप्रिया । रवेरुदयमौक्षन्ते न तत्र
तिथियुग्मता” ॥ इति देवौपुराणात् । ज्योतिषे “पूर्वाह्णे
नवपत्रिका शुभकरौ सर्वार्थसिद्धिप्रदा आरोग्यं धनदा करोति
विजयं चण्डौ प्रवेशे शुभा । मध्याह्ने जनपौडनक्षयकरो
संग्रामघोरावहा सायाह्णे बधबन्धनादिकलहं सर्पक्षतं सर्वदा ॥

सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलाब्धा
राज्ञः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमखिलं हन्ति मूलानुरोधात् ॥
तस्मात् सूर्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य देवौम् ।
भूपालो वेश्येतां सकलजनहितां राक्षसर्क्षं विहाय ॥ राक्ष-
सर्क्षं मूला “पत्नीप्रवेशनं रात्रौ विसर्गं वा करोति यः । तस्य
राज्यविनाशः स्याद्राजा च विकलो भवेत्” ॥ देव्या गृहं
दक्षिणायनेऽपि कर्त्तव्यं कल्पतरुधृतदेवौपुराणे प्रतिष्ठाविधा-
नेन तद्विधानात् । तथाच “महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा-
दक्षिणायने” । तत्रैव “यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वज-
रोपणे । गर्त्तापूरशिलान्यासे शुभदस्तस्य पूजितः” ॥ यस्य
देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः कालः शुभदस्तस्य गर्त्तापूरशिला-
न्यासे गृहारम्भे सकालः पूजित इत्यर्थः । तस्य प्रवेशेऽपि
सकालः । “ज्येष्ठादितिथ्यां संयुक्तं गृहारम्भोदितञ्च यत् ।
तत्सर्वं योजयेद्देशप्रवेशे देवचिन्तकः” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
आदितिः पुनर्वसुः ।

पत्रिका तु “कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचुः ।
विल्वोऽशोको जयन्तौ च विज्ञेया नवपत्रिका” ॥ विल्वयुग्म-
मुपक्रम्य गवाक्षतले । “वायव्यस्थं राक्षसस्थं न गृह्णीयात्
कदाचन” । व्याहृतिभिरावाहनमाह मत्स्यपुराणं “विना-
यकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च । आवाहयेद्ग्राहृतिभि-
स्तथैवाशिकुमारकौ ॥ तस्मिन्नावाहयेद्देवान् पूर्ववत् पुष्प-
तण्डुलैः” ॥ तस्मिन् मण्डलादौ ।

प्राणप्रतिष्ठाविधिमाह कालिकापुराणे “प्रतिमायाः कपोली
हौ सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना । प्राणप्रतिष्ठां कुर्वीत तस्यां देवस्य
वा हरेः ॥ अकृतायां प्रतिष्ठायां प्राणानां प्रतिमास्तु च ।
यथा पूर्वं तथा भावः स्वर्णादीनां न विष्णुता ॥ अन्येषामपि
देवानां प्रतिमास्तपि पार्थिव । प्राणप्रतिष्ठा कर्त्तव्या तस्यां
देवत्वसिद्धये ॥ वासुदेवस्य बीजेन तद्विष्णोरित्यनेन च । तथै-
वाङ्गाङ्गिमन्त्राभ्यां प्रतिष्ठामाचरेद्धरेः ॥ तथैव हृदयेऽङ्गुष्ठं
दत्त्वा शश्वच्च मन्त्रवित् । एभिर्मन्त्रैः प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि
समाचरेत् ॥ अस्मै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्मै प्राणाः चरन्तु च ।

अस्मै देवत्वसंख्यायैः स्वाहेति यजुरीरयन् ॥ अङ्गिमन्त्रैरङ्ग-
मन्त्रैर्वैदिकैरित्यनेन च । प्राणप्रतिष्ठां सर्वत्र प्रतिमासु समा-
चरेत् ॥ तथा भावः स्वर्णादिमातृम् । अङ्गमन्त्रैरङ्गन्यास-
मन्त्रैः अङ्गिमन्त्रैर्मूलमन्त्रैर्वैदिकैः “मनोज्योतिर्जुषतामाज्यस्य
वृहस्पतिर्यज्ञमिमम् । तनो त्वरिष्टं यज्ञं समिसं दधातु
विश्वेदेवा स इह मादयन्तामोम्यतिष्ठ” ॥ इति मन्त्रः एवञ्च
दुर्गायाः प्राणप्रतिष्ठायां कपोलौ धृत्वा मूलमन्त्रं षडङ्गमन्त्रञ्च
पठेत् । हृदयेऽङ्गुष्ठं दत्त्वा अस्यै इत्यत्र अस्मै इत्यूहं कृत्वा
तदादिकं पठेत् । तथा “लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं मण्डलस्थां
तथैव च । पुस्तकस्थां महादेवीं पावके प्रतिमासु च । चित्रे
च विशिखे खड्गे जलस्थाञ्चापि पूजयेत्” ॥ अत्र जलसेकाद्य-
योग्ये स्नानं खड्गादावाह कालिकापुराणम् । “सद्यः स्निग्धे
मृण्मये वा सर्पिः सिन्दूरजे तथा । औचन्दनप्रतिष्ठे वा लेपजे
प्रतिमा तनो । अन्तिकस्थापिते खड्गे स्नापयेद्दर्पणेऽथवा” ॥
इति खड्गे प्रतिविस्वयोग्यलौहनिर्मिते ।

पूजामधिकृत्य वौधायनः “प्रतिमास्थानेष्वप्स्वग्नौ आवा-
हनविसर्जनवर्जम्” इति प्रतिमास्थानेषु स्थिरतरप्रतिष्ठितेषु
इत्यर्थः । जमदग्निः “देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिं दृष्ट्वाप्यद-
ण्डिनम् । नमस्कारं न कुर्याद्यः प्रायश्चित्तौयते नरः” ॥ प्राय-
श्चित्तौ सन् ईयते । कालिकापुराणम् । “दिग्भवाग्ने तु कौवेरौ
दिक् शिवाग्रौ तिदायिनौ । तस्मात्तन्मुख आसौ नः पूजये-
च्चण्डिकां सदा” ॥ कौवेरौ उत्तरादिक् तन्मुख उत्तरामुखः ।
त्रिपुरासारसमुच्चये । “स्नात्वा यथाविधिविधौतकराननाङ्घ्रि-
राचम्य सम्यगमलास्वरयज्ञसूत्रः । प्रागाननो धनददिग्वदनो-
ऽथ वापि ब्रह्मासनो गणपतिञ्च गुरुञ्च नत्वा” इति वाक्यात्
प्रागाननोऽपि देवोप्रतिमोपक्रम्य मत्स्यपुराणम् । “सिन्दूरं
लामचूर्णञ्च तासां शिरसि पातयेत् । स्मृतिः “मधुमुक्तं घृतं
गन्धो गुग्गुल्वगुरुशैलजम् ॥ सरलं सिद्धसिद्धार्थं दशाङ्गो धूप
इष्यते” ॥ दशाङ्गो दशघटितः शैलजं खनामख्यातं सिद्धार्थः
श्वेतसर्पपः । “तुरुष्कं ग्रन्थिकर्पूरनागरागुरुकुङ्कुमैः । मुरा-
मांसौसितामिश्रं धूपं दद्यान्मधुमुतम्” ॥ तुरुष्कं सिद्धकं

अग्निः गाँठीयानीति ख्याता । सिता शर्करा नागरः शुण्ठी ।
भविष्ये “वलिहोने तु दुर्भिन्नं गन्धहोने त्वभाग्यताम् । धूप-
होने तथोद्देगं वस्त्रहोने धनक्षयम्” ॥ प्राप्नुयादिति शेषः ।
कालिकापुराणे “लाङ्गलं क्रमुकं दत्त्वा रुचकं करमर्दकम् ।
सौभाग्यमतुलं प्राप्य देवल्लोके महीयते । परमान्नं पिष्टकञ्च
यावकं कृपरन्तया ॥ मोदकं पृथुकादौनि कन्दुपक्वानि चोत्-
सृजेत् । हविः शाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं सशर्करम् ॥ निवे-
दयेन्महादेव्यै सर्वाणि व्यञ्जनानि च । क्षौरादौन्यथ गव्यानि
महिषादौनि सर्वशः” ॥ लाङ्गलं नारिकेलं क्रमुकं गुवाकफलं
रुचकं वीजपूरकं करमर्दकं पानौयामलकं कन्दुपक्वं जलोप-
सेकं विना केवलपात्रे यद्वह्निना पक्वं भ्रष्टतण्डुलादि ।

“कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः । द्विजैरेतानि
भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि” ॥ इति कूर्मपुराणदर्शनात् शूद्र-
कर्तृककन्दुपक्वादानं देयानि शूद्रेतरक्तान्यपि । “गोकुले
कन्दुशालायां तैलयन्त्रक्षुयन्त्रयाः । अमी मांस्यानि शौचानि
स्तोषु वालातुरेषु च” इति शातातपवचने अमीमांस्यानि
शौचाशौचभागितया न विचारणीयानि इति भवदेवरत्नाकर-
व्याख्यानदर्शनाच्च । एवञ्च गङ्गावाक्यावल्यां त्रैवर्णिकेन सिद्धा-
न्नेन नैवेद्यं देयं शूद्रेण द्विजशूद्रपारतेन च । तदुक्तं वराहपुराणे
‘त्रिषु वर्णेषु कर्त्तव्यं पाकभोजनमेव च । शूद्रपामभिपन्नानां
शूद्राणाञ्च वरानने !” ॥ एतच्चातुर्वर्ण्यपाककरणं कलौतरपरम् ।
“ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियापि च” इत्यभिधाय ।
“एतानि लोकगुह्यं कलेरादौ महात्मभिः । निवर्त्तितानि
कार्याणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥ समयस्यापि साधूनां प्रमाणं
वेदवद्भवेत्” ॥ इत्यधिकरणमालाक्ष्म्याधवाचार्यधृतादित्य-
पुराणवचनात् । ततश्च शूद्रकर्तृकवृषोत्सर्गादौ ब्राह्मणकर्तृक-
चरुवत् ब्राह्मणद्वारा पक्वान्ननैवेद्यादि शूद्रोऽपि दातुमर्हति ।
एवञ्च “आमं शूद्रस्य पक्वान्नं पक्वमुच्छिष्टमुच्यते” इति स्वयं
पाकविषयं योगिमौतन्त्रे । “शिवागारे भक्तकञ्च सूर्यागारे
च शङ्कम् । दुर्गागारे वंशिवाद्यं मधुरौञ्च न वादयेत्” ॥
भक्तकं कांस्यनिर्मितकरतालम् । मह्यपुराणं “गौतवादित्-

निर्घोषं देवस्याग्रे च कारयेत् । विरिञ्चेश्व गृहे ढक्कां घण्टां
 लक्ष्मी गृहे त्यजेत् ॥ घण्टा भवेदशक्तस्य सर्ववाद्यमयौ यतः ।
 विल्वपत्रञ्च माध्यञ्च तमालामलकीढलम् । कङ्कारं तुलसी
 चैव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत् पर्युषितं न स्याद्यच्चान्यत्
 कलिकात्मकम् ॥ माध्यं कुन्दं मुनिपुष्पं वक्रपुष्पम् । पुण्य-
 बुद्ध्या परकौयधर्मकार्ये वितनमगृह्णन् तत्कार्यं कुर्वन् फल-
 माप्नोति । “अभिरूपेण सम्पन्नान् घट्टयित्वा विना भृतिम् ।
 धर्मकार्यमिति ज्ञात्वा न गृह्णाति कथञ्चन ॥ योऽसौ सुवर्ण-
 कारश्च दरिद्रोऽप्यथ सत्त्ववान् । न मूल्यमादाद्देश्यातः सभार्यं
 ऋद्धिसंयुतः । सप्तद्वीपपतिर्जातः सूर्यायुतसमप्रभः” ॥ इति
 मत्स्यपुराणे लीलावतीवेश्याया लवणाचलदाने हेमतखटकस्य
 तथाविधफलदर्शनात् । कालिकापुराणे “महिषन्तु ददद्देव्यै
 भैरव्यै भैरवाय च । अनेनैव तु मन्त्रेण तं बलिं परिपूजयेत् ॥
 यथावाहं भवान् द्वेष्टि यथा वहसि चण्डिकाम् । तथा मम
 रिपून् हिंस शुभं वह लुलापक” ॥ वाहोऽश्वः । लुलापको
 महिषः । “यमस्य वाहनस्त्वं हि वररूपधराव्यय । आयु-
 र्वित्तं यशो देहि कासराय नमोऽस्तु ते” ॥ कासरो महिषः ।
 “प्रभूतबलिदाने तु द्वौ वा त्रौन् वाग्रतः कृतान् । पूजयेत्
 प्राङ्मुखान् कृत्वा सर्वांस्तन्त्रेण साधकः” ॥

बलिदानप्रकारं तत्रैव । भगवानुवाच । “स्नापयित्वा
 बलिं तत्र पुष्पचन्दनवन्दनैः । पूजयेत् साधको देवीं मूल-
 मन्त्रैर्मुहुर्मुहुः ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा बलिं पूर्वमुखं तथा ।
 निरौघ्य साधकः पञ्चादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥ नरत्वं बलि-
 रूपेण मम भाग्यादुपस्थितः । प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलि-
 रूपिणम् ॥ चण्डिकाप्रौतिदानेन दातुरापद्मिनाशन । चामुण्डा-
 बलिरूपाय बले तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥ यन्नार्थं पशवः सृष्टाः
 स्वयमेव स्वयम्भुवा । अतस्त्वां घातयाम्यद्य तस्माद्यज्ञे बधो-
 ऽबधः ॥ ऐं ह्रीं श्रीमिति मन्त्रेण तं बलिं मत्स्वरूपिणं चिन्त-
 यिन्ता न्यसेत् पुष्पं मूर्द्धि तस्य तु भैरव । ततो देवीं समुद्दिश्य
 काममुद्दिश्य चात्मनः । अभिषिच्य बलिं पश्चात् करवालन्तु
 पूजयेत् ॥ रसना त्वं चण्डिकायाः सुरलोकप्रसाधकः । ह्रीं

श्रीं खड्गेति मन्त्रेण ध्यात्वा खड्गं प्रपूजयेत् ॥ मत्स्वरूपिणं
 शिवस्वरूपिणम् अभिषिच्य घाताभिलाषजलेनेति शेषः ।
 ध्यानं तत्रैव । “कृष्णं पिनाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
 उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तामाल्यानुलेपनम् ॥ रक्ताम्बरधरञ्चैव
 पाशहस्तं कुटुम्बिनम् । पिवमानञ्च रुधिरं भुञ्जानं क्रव्य-
 संहतिम् ॥ अस्तिर्विशेषणः खड्गस्तौक्ष्णधारो दुरासदः ।
 श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल ! नमोऽस्तु ते ॥ इत्यष्टौ तव
 नामानि स्वयमुक्तानि वेधसा । नक्षत्रं कृत्तिका तुभ्यं गुरु-
 देवो महेश्वरः ॥ हिरण्यञ्च शरीरन्ते धाता देवो जनार्दनः ।
 पिता पितामहश्चैव त्वं मां पालय सर्वदा ॥ नौलजौमूत-
 सङ्काशस्तौक्ष्णदंष्ट्रः कृशोदरः । भावशुद्धोऽमर्षणश्च अतितेज-
 स्तथैव च ॥ इयं येन धृता क्षोणो हतश्च महिषासुरः ।
 तौक्ष्णधाराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः ॥ पूजयित्वा ततः
 खड्गम् आं क्लीं फडिति मन्त्रकैः । गृह्णीत्वा विमलं खड्गं
 छेदयेद्वलिमुत्तमम् ॥ ऐं क्लीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्याय-
 ताम्” इति “स्थाने नियोजयेद्रक्तं शिरश्च सप्रदौपकम् ।
 एवं दत्त्वा वलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥ ह्रीनन्तु
 स्याद्हीनताया निष्फलं स्याद्विपर्ययात् । अन्येषां महिषा-
 दीनां वलीनामथ पूजनात् ॥ कायोमेध्यत्वमाप्नोति रक्तं
 गृह्णाति वै शिवा । अन्येभ्याऽपि च देवेभ्यो यदा यदुयत्
 प्रदोयते ॥ तदर्चितं प्रदद्यात्तु पूजिताय सुराय वै । वाल-
 दाने तु दुर्गायाः सर्वत्रायं विधिः स्मृतः” ॥ तथा “छेदयेत्तेन
 खड्गेन वलिं पूर्वमुखन्तु तम् । अथवोत्तरवक्त्रन्तं स्वयं पूर्व-
 मुखस्तथा” ॥ अत्र सर्वत्रायं विधिः स्मृत इत्यतिदेशान्नरे-
 त्यत्र छागादिरूढः । मन्त्रे घातयामीति श्रुतेः ॥ “पशु-
 घातश्च कर्त्तव्यो गवलाजबधस्तथा” इति विधेश्च देव्यै घात-
 यिष्ये इति प्रयोगः कार्यः अत्र स्वकर्त्तृकहननेऽपि घाति-
 प्रयोगश्चूरादौ हन्त्यर्थाच्चेति पाठात् । एवञ्च पश्चादपि रुधिर
 शीर्षवलिदानमुपपद्यते एतत्प्रकारकवलिदानादेव “महि-
 षन्तु ददद्देव्यै” इत्युपपद्यते । वक्ष्यमाण भविष्यपुराणेऽपि
 बधानन्तरं मांसादिदानमुक्तम् । अतएव दुर्गाभक्तितर-

ङ्गिणीकृत्यमहार्णवधृतेन देवीपुराणेन पशुघातवलिदानयोः
 पृथक् फलमभिहितम् । यथा “देवीं ध्यात्वा पूजयित्वा
 अर्द्धरात्रेऽष्टमौषु च । घातर्यान्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति
 महाबलाः ॥ वलिं ये च प्रयच्छन्ति सर्वभूतविनाशनम् ।
 तेषान्तु तुष्यते देवौ यावत् कल्पन्तु शाङ्करम्” । सर्वभूतानि
 विहितमहिषादौर्नि विनाश्यन्ते यस्मिन् वली चर्मणि द्वौपिनं
 हन्तीतिवत् । छागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपार्श्वः ।
 “उष्ट्रो वा यदि वा मेषश्छागो वा यदि वा हयः । पशुस्थाने
 नियुक्तानां पशुशब्दो विधायते” ॥ कालिकापुराणे “शोणितं
 मन्त्रपूतञ्च शीर्षं पौयूषमुच्यते । तस्माच्च पूजने दद्याद्वलेः
 शीर्षञ्च शोणितम् ॥ सफलैस्तोयसंयुक्तैः शर्करामधुसंयुतैः ।
 अभ्युक्ष्य रुधिरं दद्यात् कामवीजेन भैरव ॥ ततो वलीनां
 रुधिरं तोयसैन्धवसत्फलैः । मधुभिः पुष्पगन्धैश्च अधिवासा
 प्रयत्नतः” ॥ इत्यादि वचनात् मधुसैन्धवयुतं कृत्वा दद्यात् ।
 तथा “पूजासु नाम मांसानि दद्याद्वा साधकः क्वचित् । ऋते
 तु लोहितं शीर्षममृतं तत्तु जायते” ॥ अत्र बहुपशुघातेऽपि
 मन्त्र एकवचनान्त एव प्रयोज्यो न बहुवचनोह्यः नरं पञ्चत्व-
 मागतमित्यत्र नार्थ्यां लिङ्गोहाभाववत् । अतएव बहुपक्षौक-
 यजमानप्रयोगेऽपि पक्षौ सन्नद्येति मन्त्र एकवचनान्त एवे-
 त्युक्तमिति श्रीदत्तोपाध्यायेन दृष्टान्तौकतम् ।

ऊहं प्रकृत्य “नप्रकृतावपूर्वत्वात्” इति कात्यायनसूत्रेणो-
 ष्टप्रतिषेधात् विक्ततावेवोहो “अपूर्वीत्प्रेक्षणम् ऊह” इति
 लक्षणात् । न वा मन्त्रस्य बाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया प्राथ-
 मिकत्वेन बलवतः प्रातिपदिकार्थस्य समवेतार्थत्वेन विनि-
 योज्यत्वात् । अत्र पशुघातपूर्वक रक्तशीर्षयोर्वलित्वम् ।
 पशुघातपूर्वक रुधिरशीर्षदानानन्तरं “एवं दत्त्वा वलिं पूर्णं
 फलं प्राप्नोति साधकः” इत्युक्तेः “नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः
 कृत्वा नवम्यां वलिम्” इति राजमार्त्तण्डाच्च । एवञ्च प्रकृतौ
 नररूपबहुपक्षौ बहुवचनोहाभावात् छागादौ विक्ततौ-
 भूतेऽपि न बहुवचनोहः किन्तु एकवचनमात्रम् एवं प्रति-
 निधिपुत्रादिना क्रियमाणे कर्मणि । तथा मम रिपून् हिंस

शुभं वह लुक्तापक" इत्याद्युक्त फलं यजमान एव अन्वेति ।
 "यां वै काञ्चन यज्ञऋत्विज आशिषमाशासते यजमानस्यैव
 तामाशासते इति होवाच" इति श्रुतेः । "ऋत्विग्वादे नियु-
 क्तश्च समौ संपरिकौर्त्तितौ । यज्ञे स्वाभ्याप्नुयात् पुण्यं हानिं
 वादेऽथवा जयम्" इति बृहस्पतिवचनाच्च एवञ्च "आयान्तु नः
 पितरः" इति वदन्नाप्यनूहः एवं वाक्ये तु काल्पनिके यज-
 माननामोल्लेख इति भविष्ये "अजानां महिषाणाञ्च मेषाणाञ्च
 तथावधात् । प्रीणयेद्विधिवद्दुर्गां मांसशोणित तर्पणैः ॥
 दुर्गाया दर्शनं पुण्यं दर्शनादभिवन्दनम् ॥ वन्दनात् स्पर्शनं
 श्रेष्ठं स्पर्शनादभिपूजनम् । पूजनात् स्नपनं श्रेष्ठं स्नपनात्त-
 र्पणं स्मृतं तर्पणाभ्यां सदानन्तु महिषाजनिपातनम्" ॥
 महिषोऽजो वा निपात्यते यस्मिन् वलौ चर्मणि द्वौपिनं हन्ति
 इति वत् तथा मांसम् आसं शौर्धं तदितरत् पक्वम् उक्त-
 वचनात् । तथा "स्वमेकमेकं वरदा तृप्ता भवति चण्डिका ।
 रुधिरैर्णोरणस्येह तर्पिता विधिवन्नृप । अजस्य दशवर्षाणि
 रुधिरैर्ण सुतर्पिता । महिषेण शतं वीर तृप्ता भवति चण्डिका ॥
 सङ्घसं तृप्तिमाप्नोति स्वदेहरुधिरैर्ण च । तर्पिता विधिवद्दुर्गा
 भित्त्वा बाह्वरुजङ्घकम् ॥ नारेण शिरसा वीर पूजिता विधि-
 वन्नृप । तृप्ता भवेद्भृशं दुर्गा वर्षाणां लक्षमेव तु" ॥ स्वमेकं
 संवत्सरं "स्वमेको वत्सरो यथो मासः" इति श्रुतेः उरणस्य
 मेषस्य तथा "प्रदाने कृष्णसारस्य मन्त्रोऽयं परिकल्पितः ।
 कृष्णसार ब्रह्ममूर्त्तं ब्रह्मतेजोविवर्द्धन ॥ चतुर्वेदमयं प्राज्ञं प्रज्ञां
 देहि यशो महः" । तथा "वैष्णवीतन्त्रकल्पोक्तक्रमः सर्वत्र
 सर्वदा । साधकैर्वलिदाने तु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु" ॥ एवञ्च
 चामुण्डेत्यत्र षष्ठिकेत्यूह्यः ततश्च अभिमतस्तत् तत् फलकामो
 दुर्गाप्रौतिकामो वा पशुघातं कुर्यात् ततोऽमुकस्य दशवर्षाव-
 च्छिन्न देवो प्रौतिकामनया एष रुधिर बलिर्नम इत्युत्सजेत् ।
 ततः शिरसि ज्वलद्दृशां दत्त्वाऽमुकस्य श्रीदुर्गाया दर्शनाभि-
 वन्दन स्पर्शनाभिपूजनस्नपनतर्पणजनितं पूर्वं पूर्वं पुण्याधिकं
 पुण्यप्राप्तिकामनया एष स प्रदोषह्यागशौर्धबलिर्नम इति
 उत सृजेत् । "बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारो यतः कृतः" इति

छन्दोगपरिशिष्टात् प्रदीयतेऽनेनेति प्रदानं मन्त्रः । कालिकापुराणे । “महामाये जगन्मातः सर्वकामप्रदायिनि । ददानि देहरुधिरं प्रसौद वरदा भव ॥ इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः । स्वगात्ररुधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः” ॥ तथा “स्त्रियं न दद्यात्तु बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् । न च चैमासिकं न्यूनं पशुं दद्याच्छिवा बलिम् ॥ न च त्रैपक्षिकं न्यूनं प्रदद्याद् वै पतक्षिणम् । काणव्यङ्गादिदुष्टं वै न पशुं न पतक्षिणम् ॥ छिन्नलाङ्गलकर्णादिं भग्नशृङ्गादिकं तथा । कुष्माण्डमिच्छुदण्डञ्च मद्यमासव एव च ॥ एते बलिसमाः प्रोक्तास्तृप्तो ह्यगसमाः स्मृताः । चन्द्रहासेन कष्टारैश्छेदनं मुख्यमिष्यते ॥ हस्तेन च्छेदयेद्यस्तु साधकः प्रोक्षितं पशुम् । पक्षिणं वापि राजेन्द्र ब्रह्महत्यामवाप्नुयात्” ॥ मत्स्यसूक्ते “छेदयेत्तौक्ष्णखङ्गेन प्रहारेण सकृद्बुधः” । याज्ञवल्क्यदीपकलिकायां ब्रह्मपुराणं “नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः” निषेधं स्पष्टयत्युचनाः । “मद्यमपेयमदेयमनिर्ग्राह्यम्” इति । अनिर्ग्राह्यमस्वीकार्यमिति कल्पतरुः । कालिकापुराणेऽपि “स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् । मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्येत्येत ॥ न कृष्णसारमितरे बलिन्तु क्षत्रियादयः । ददतः कृष्णसारञ्च ब्रह्महत्यामवाप्नुयुः” । अतो मद्यप्रतिनिधि दानमप्ययुक्तम् ।

अथ वैधहिंसाविचारः । “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि” इत्यत्र सर्वशब्दस्य व्यापकार्थपरतया एतद्विधिमनुलङ्घ्य । “वायव्यं श्वेतमालभेत” । इत्यादि विधेर्विषयाप्राप्तेरगत्या वैधातिरिक्त विषयत्वं सर्वाः सर्वाणि छन्दसिवेत्यनेन तत् पदं सिद्धम् । यदपि नानादर्शनटीकाकृद्भिर्वाचस्पतिमिश्रैः तत्त्वकौमुद्याम् अभिहितं न च “मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि” इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण “अग्नौषोमीयं पशुमालभेत” इत्यनेन बाध्येत इति वाच्यं विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न च अस्ति विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि मा हिंस्यादिति निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञाप्यते न पुनरक्रत्वर्थत्वमपि । न च अनर्थहेतुत्व क्रतूपका-

रक्तत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दोषमा-
वक्ष्यति कृतोच्चापकरिष्यतौत्यन्तेन तदपि सांख्यनये । मौमां-
सकमते तु विरोध एव तथा हि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसा-
भावविषयकं कार्यम् इति निषेधविध्यर्थस्य बाधं विना
अग्नौषामौयपञ्चालम्भनविषयकं कार्यमिति भावविध्यर्थ
उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा तथास्तु । न च मुख्यपशु-
यागे पुरुषार्थपशुहिंसनस्यार्थसाधनत्वमनर्थसाधनत्वञ्चोपप-
द्यते विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्त्येव कुतो
विधेरिष स्वभावो यः स्वविषयस्य साक्षात् परस्परया वा पुरु-
षार्थसाधनत्वमवगमयति अन्यथाऽङ्गानां प्रधानोपकारकत्व-
मपि नाङ्गीक्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धोष्ट-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवदनिष्टसाधनत्वं न चानयोरे-
कत्र समावेश इति । अतएवोक्तं “तस्मादयञ्चे बधोऽवधः”
इति । ननु एवं “श्येनेनाभिचरन् यजेत्” इत्यत्र श्येनस्य शत्रु-
वधरूपेष्टसाधनत्वमवगतम् “अभिचारो नूनकर्म च” इति
मनुना उपपातकगणमध्ये पाठादनिष्टसाधनत्वमवगतम् । तदे-
तत् कथमुपपद्यतामिति चेन्मेवं “आततायिनमायान्तं हन्या-
देवाविचारयन्” इत्येकवाक्यतया आततायिस्थले इष्टसाध-
नत्वं अनाततायिस्थले तु उपपातकत्वेन बलवदनिष्टसाधनत्व-
मित्यविरोध इति गुरुचरणा अग्न्येवम् । देवौपुराणे “पूर्वाषाढा-
युताष्टम्यां” इत्यत्र पूर्वाषाढायास्सष्टाभिधानात् । “कन्यासंस्थे
रवावौषे शुक्लाष्टम्यां प्रपूजयेत् । सोपवासो निशर्हो तु सहा-
विभवविस्तरैः ॥ पूजां समारभेद्देव्या नक्षत्रे वारुणेऽपि वा ।
पशुघातः प्रकर्त्तव्यो गवलाजबधस्तथा ॥” इति पुनर्देवौपुरा-
णवचने वारुणपदेन वरुणदेवतं जलं पुनरणप्रत्ययेन नृ-
वतपूर्वाषाढोच्यते । न तु औदत्तहरिनाथविद्यावाचस्पत्या-
योक्ता शतभिषा तदष्टम्यां तस्या अलाभात् तथात्वे नदनन्त-
पौर्णमास्यां गोभिलोक्तसूर्याचन्द्रमसोः सप्तभवाश्च पञ्चानन्तरा
नियमभङ्गापन्नेः । तथा च गोभिलः । “सूर्या नक्षत्रे
परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासी” इति । कृत्यवत्
वारुणेऽपि वा” इत्यत्र पुनर्देवौपुराणे “नक्षत्रे

इति पाठः व्याख्यातञ्च रक्षर्त्तं मूलानक्षत्रे वारिभे पूर्वाषाढा-
नक्षत्रे इति सोपवासः प्रारब्धोपवासः । उक्तवचनेऽष्टम्यां
पशुघातश्रुतेः “अष्टम्यां रुधिरैर्मांसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः ।
पूजयेद्बहुजातीयैर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम्” ॥ इति कालिकापुरा-
णाच्च । “अष्टम्यां बलिदानेन पुत्रनाशो भवेत् भ्रुवम्” इति
देवीपुराणायम् । सन्धिपूजाबलिदानपरम् । तत्पूजाया उभ-
यतिथिकर्तव्यत्वेन तद्वलिदानस्य नवम्यां सावकाशत्वात् ।

तत्पूजाविधायकन्तु कालिकापुराणवचनान्तरम् । “अष्ट-
मौनवमौसन्धौ तृतीया खलु कथ्यते । तत्र पूज्या त्वहं पुत्र
योगिनौगणसंयुता” ॥ ज्योतिषे “अष्टम्यां सन्धियोगे सकल-
परिजनैः पूजयेत् सत्वभावैः” कामरूपौयनिबन्धे स्मृतिसागरे
च । “अष्टम्याः शेषदण्डश्च नवम्याः पूर्वं एव च । अत्र या
क्रियते पूजा विज्ञेया सा महाफला” ॥ मत्स्यसूक्तेऽपि “अष्ट-
मौनवमौयोगो रात्रिभागे विशिष्यते । अर्द्धरात्रे दशगुणं
सन्ध्यायां त्रिगुणं भवेत्” ॥ आश्विनाधिकारे । “अष्टमौनव-
मौयुक्ता नवमौ चाष्टमौयुता । अर्द्धनारौश्वरप्राया उमा-
माहेश्वरौ तिथिः” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरीयमध्येतद्विषयं न तु
महानवमौपूजापरम् । तस्या अष्टम्युपवासपरदिनविधानेन
सप्तमौवद्युग्मानादरात् ॥ तथा विष्णुधर्मोत्तरे । “भद्रकालीं
पटे कृत्वा तत्र संपूयेद्द्विज । आश्विनं शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां
प्रयतस्ततः” ॥ इत्याद्यभिधाय । “उपोषितो द्वितीयेऽङ्गि
पूजयेत् पुनरेव ताम्” । तत्र तदर्थकल्पितगृहे । पट इति
पूजाधारोपलक्षणम् । कृत्यतत्त्वार्णवे राजमार्तण्डः । “मूलेन
प्रतिपूजयेद्भगवतीं चण्डीं प्रचण्डाकृतिञ्चाष्टम्यामुपवाससंयत-
धिया भक्त्या समाराध्य च । नानापाशुकमज्जमांसरुधिरैः
हत्वा नवम्यां बलिं नक्षत्रं श्रवणं तिथिञ्च दशमीं संग्राह्य संप्रे-
षयेत्” ॥ धियेत्यत्र तयेति कात्यायनीयः पाठः । दुर्गा-
भक्तितरङ्गिण्याम् । “मूलं प्राप्य प्रथमचरणेऽभ्यर्चनं चण्डि-
कायाः कृत्वाष्टम्यामशनरहितस्यक्तनिद्रश्च पूजाम् । प्रातः-
काले पशुबलिविधिः स्नानदानं नवम्यां निर्माल्यञ्च श्रवण-
दशमीं ह्यात्मकर्त्तव्येषु जघ्नात्” ॥ नन्दिकेश्वरपुराणे । “भगः

धत्ताः प्रवेशादिविसर्गान्ताश्च याः क्रियाः । तिथावुदयगामिन्यां
 सर्वास्ताः कारयेद्बुधः ॥ तथा चक्रनारायण्यां क्रियायोगो-
 पमंवादे च । “शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।
 सा कार्यादयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता” ॥ एतद्वचनं
 दुर्गाभक्तिप्रकाशे पुराणौयमिति कृत्वा लिखितम् । अत्रोदय-
 कालौनघटिकामात्रतिथ्यादौ सम्यक् पूजनासामर्थ्यं कालिका-
 पुराणम् । “सम्यक्कल्पोदितां पूजां यदि कर्तुं न शक्यते ।
 उपचारांस्तथा दातुं पञ्चैतान् वितरेत्तदा ॥ गन्धपुष्पञ्च
 धूपञ्च दीपं नैवेद्यमेव च । अभावे पुष्पतोयाभ्यां तदभावे तु
 भक्तिः । सन्नेपपूजा कथिता तथा वस्त्रादिकं पुनः” ।
 नवम्यां बलेरावश्यकत्वात् बलिर्दातव्यः । दाक्षिणात्यकाल-
 निर्णयधृतभविष्योत्तरोयम् ॥ अष्टमौनवमौपूजा दिनभेदाय
 प्रातःप्रातरिति वोष्माश्रुतेः । यथा “प्रातरावाहयेद्देवीं प्रातरेव
 प्रवेशयत् । प्रातःप्रातश्च संपूज्य प्रातरेव विसर्जयेत्” ॥ एतानि
 सप्तम्यादिकल्पविधायकानि । अत्र प्रातःपदं पूर्वाह्नपरम् ।
 “पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी” इत्यादिप्रागुक्तैकवाक्यत्वात् अत-
 एव व्यासः । “वेदार्थो यः स्वयं ज्ञातस्तत्राज्ञानं भवेद् यदि ।
 ऋषिभिर्निश्चिते तत्र का शङ्का स्यान्ननौषिणाम्” ॥ तिथिवृद्धि-
 यादेव क्वचिन्न तथा यथा भविष्ये । “व्रतौ प्रपूजयेद्देवीं सप्त-
 म्यादिदिनत्रये । द्वाभ्यां चतुरहोभिर्वा क्वासवृद्धिवशात्तिथेः” ॥
 न चास्य अष्टाहे विसृजेच्छक्रं तदर्धेन तु पार्वतीम् । न्यूना-
 धिकं न कर्तव्यं राज्ञो राष्ट्रधनक्षयात्” ॥ इति लिङ्गपुराणौयेन
 विरोध इति वाच्यम् । पूर्ववचने पूजयेदित्युक्तत्वात् पूजानुरो-
 धेन न्यूनाधिकदिनावस्थितिप्रतिपादनात् परवचनस्य तु
 विसृजेदित्युक्तत्वात् विसर्जन एव त्रयपूजने कृतेऽपि नवमौ-
 युत दशम्यां श्रवणानुरोधेन न्यूनत्वप्रसक्तौ यत्र वा नवमौषष्टि-
 दण्डात्मिका तत्परदिने च नवमौ तत्परदिने एकादश्यां
 दशमौ तत्रोदयानुरोधादधिकत्वप्रसक्तौ च निषेधकत्वात् न तु
 सप्तम्याः षष्टिदण्डात्मिकायाः परदिने वृद्धावपि पूर्वदिने निषे-
 धकत्वम् । “आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टि नाडिकाः ।
 तिथिस्तु साहि शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्यो ह्ययं विधिः” ॥ इति

कालमाधवीयष्टतनारदीयात् । सा हि शुद्धा सैव शुद्धा नान्येत्यर्थः । “अकर्माख्यं तिथिमलम्” इत्युक्तत्वाच्च । अतएव नक्षत्रानुरोधाऽपि नास्ति तस्य गुणफलत्वेन प्रधानानुयायित्वात् । ततश्च सप्तमौपूजावन्महाष्टम्यादिकृत्यमपि षष्टिदण्डात्मिकायामेव न तु परदिवसौय खण्डतिथौ किन्तु पूर्वोक्तसम्यनुरोधान्निशादाविव खण्डतिथावपि सन्धिपूजेति । एवञ्च यास्मिन् दिने महाष्टमौपूजा तस्मिन् दिने एव उपवासः । न तु सन्धिपूजादिने अष्टमौत्वेनोपवासविधेः पूर्वमुक्तत्वात् अत्रैव पुत्रवतो गृहस्थस्य निषेधः यथा कालिकापुराणम् । “उपवासं महाष्टम्यां पुत्रवान्न समाचरेत्” । अथेदं पूजाङ्गोपवासातिरिक्तपरम् अन्वया प्रधानस्यानिर्वाहापत्तेः इति केचित् तच्चिन्त्यं “यथा तथैव पूतात्मा व्रतौ देवीं प्रपूजयेत्” इत्युत्तरार्द्धेन पुत्रवत एव उपवासेतरहविष्यादिना पूतात्मनः पूजाविधानात् । तथा च मत्स्यसूक्ते । “अथवाश्वयुजे शुक्लपक्षमासाद्य नन्दिकाम् । समारभ्य ततो दुर्गां हविष्याशौ जितेन्द्रियः” ॥ इति नन्दिकां षष्ठीं जितेन्द्रियो निवृत्तमैयनादिः । अत्र पुत्रवतः पूजाङ्गमहाष्टमौनिमित्तकोपवासनिषेधान्नाष्टमौमात्र निमित्तकोपवासनिषेधः इति संवत्सराद्याचरणमपि साधु संगच्छते । एवञ्च पूर्णाष्टम्यामष्टमीपूजा तत् परदिने अष्टमौनवम्योः सन्धिपूजा तत्परदिने महानवमौपूजा प्रागुक्तनन्दिकेश्वरपुराणाद्युक्तादयगामितिथ्यनुरोधात् तत्परदिने दशम्यां विसर्जनं पूजानुरोधेनाधिक दिनलाभात् ।

महानवमौपूजाकल्पमाह भविष्यपुराणम् । “लब्धाभिषेका वरदा शुक्ले चाश्वयुजस्य च । तस्मात्सा तत्रसंपूज्या नवम्याञ्चण्डिका बध्नेः” ॥ केवलाष्टमौ केवलनवमौकल्यावाह कालिकापुराणम् । “यस्त्वेकस्यामथाष्टम्यां नवम्यां वाऽसाधकः । पूजयेद्दरदां देवीं सर्वकामफलप्रदाम्” ॥ इति सर्वत्र घटिकाव्यापिनौ तिथिर्याह्या । “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् । तामेव तिथिमाश्रित्य कुर्यात्कर्माख्यतान्द्रितः” । इति व्यासोक्तनियमश्रुतेः । एवञ्च

घटिकौनदशम्यामपराजितापूजानर्हत्वात् तत् पूजनं पूर्वदिने ।
अतएव तत्परमेवेदम् । “आश्विने शुक्लपक्षस्य दशम्यां पूजयेत्
तथा । एकादश्यां न कुर्वीत पूजनञ्चापराजितम् ॥” इति
शिवरहस्योक्तैकादशौयुक्तदशमौनिषेधकवचनम् । ततश्च तत्
पूर्वकृत्वा देवौ विसर्जनमपि तदैव तदन्तापकर्षं न्यायात्
वाचस्पतिमिश्रोऽप्येवम् । अत्र घटिकापदं सुहृत्तत्परम् । “घटि-
कैकाल्यमावास्याप्रतिपत्सु नचेत् तदा । सर्वं तदासुरं
दानं देवे कर्मणि चोदितं सुहृत्तमप्यमावास्या प्रतिपत्सु यदा
भवेत् । तद्दानमुत्तमं देव श्रेष्ठं पूर्वं हि पूर्ववत् । इति राज-
मार्त्तण्डधृतजाबालवचनयोर्घटिकासुहृत्तयोरैकार्थत्वात् श्रेष्ठं
तिथ्यन्तरं पूर्वं पूर्वोक्तं घटिकान्यूनं पूर्ववदासुरं घटिकाधिक-
ञ्चोत्तमम् । एवञ्च यदा हि तिथिचयवशात् षष्ठौयुक्तसप्तम्यां
पत्नी प्रवेशनं नवमौयुक्तदशम्यां विसर्जनं तदा चरलग्नाप्राप्तौ
पूर्वाह्णे नवपत्तिकेत्यादिभिविशेषतो विहितस्य देवकर्मत्वेन
शुभ्युक्तस्य च पूर्वाह्णस्यावाधाय वृश्चिक एव चरनवांशे तदुभयं
कार्यम् । “चरलग्ने चरांशे वा देव्या नियतमानसः । प्रति-
संवत्सरं कुर्यात् स्थापनञ्च विसर्जनम्” ॥ इति देवौपुरा-
णात् । “राज्ञो विनाशमिच्छेत् स्थिरलग्ने शिवार्चिता इति
निन्दा तु चरांशेतरपरा चरलग्नसम्भवपरा वा । अत्राशक्त्या-
धनुरादौ कार्यं प्रागुक्तेन पत्नी प्रवेशनमित्यनेन रात्रिपर्युदा-
सात्तदितरत्वेन तस्यापि प्राप्तेः । “मध्याह्ने जन पौडन चय-
करो” इति निन्दापि रात्रौतरत्वेन रौहिणपूर्वकुतपप्रभृतिषु
आपराह्निकश्चाद्वसत्वेऽपि रौहिणन्तु न लङ्घयेदिति वदप्राश-
स्यपरा ।

अष्टम्युपवासफलञ्च देवौपुराणम् । “एकादशी कोटि-
सहस्रतुल्या कृष्णाष्टमौपर्वतराजपुत्राः । ततोऽपि शुक्ला-
गुणिता शतेन पराशरव्यासवशिष्ठमुख्यैः” ॥ कालमाधवीये
निगमः । “शुक्लपक्षेऽष्टमौ चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशौ । पूर्वविद्धा
न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥ उपवासादिकार्येषु एष धर्मः
सनातनः” । स्कान्दे “अष्टमौ नवमौमिश्रा कर्त्तव्या भूति-
मिच्छता” । अत्र भूतिमिति श्रवणात् पुत्रादेस्तदन्तःपातात्

पुत्रादिकामनयाप्युपवासस्य व्यवहारः । भविष्ये “शुक्लपक्षे
तथाष्टम्यामुपवासपरायणः । मालतीकरवीरेण विल्वपत्रैश्च
पूजयेत् ॥ दुर्गेति नाम जप्तव्यं पुरतोऽष्टशतं नृप ! । सर्वमङ्ग-
लनामेति जप्तव्यं किल भारत” ! ॥ ननु अष्टम्युपवासे मांसेन
पारणविधानात् पितृमरणादावपि तत् प्रसज्येत । तथा
देवौपुराणम् । “अष्टमीं समुपोष्यैव नवस्यासपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नैवेद्यमुत्तमम् ॥ तेनैव विधिनाद्रन्तु
स्वयं भुञ्जीत नान्यथा” ॥ स्त्रियास्तु “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुष-
मेधेन यजन्ते याश्च स्त्रियो नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते
पशव इह निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः सैनिका
इव स्वधितिनावदायास्तृक् पिवन्ति” इति श्रीभागवतपञ्चम-
स्कन्धगद्येन पशुमांसभक्षणनिन्दया न तेन पारणं किन्तु मत्-
स्येन सैनिकाः प्राणिमधनियुक्ता स्वधितिना परशुना ।

तेषां पशूनां ग्राम्यारण्यभेदमाह पैठोनसिः । “ग्राम्यारण्या-
श्चतुर्दशगौरविरजोऽश्वोऽश्वतरौ गर्दभो मनुष्याश्चेति सप्तग्राम्याः
पशवः । सहिषवानर ऋक्ष सरौस्तृपरुरुष्टपत् नृगाश्चेति सप्ता-
रण्याः” । अश्वायां गर्दभेन जातोऽश्वतरः । एवञ्च मनुष्यस्यापि
पशुत्वादध्ययने गुरुशिष्ययोरन्तरागमनेष्यहोरात्रमनध्यायः ।
“पशुमण्डूकनकुलखाहिमार्जारं मूपिकैः । कृतेऽन्तरेत्त्वहो-
रात्रं शक्रपाते तथोच्छ्रये” इति याज्ञवल्क्यग्रीयात् तथा अन-
ध्यायः । उच्छ्रये शक्रध्वजस्यैव अनुज्ञया तु न दोषः “नाग्नि-
ब्राह्मणयोरन्तराव्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेयात्”
इति मदनपारिजातधृतवशिष्ठवचनात् ।

उच्यते । “विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्येति मीयते” ॥ पाक्षिके रागतः
पक्षतः प्राप्ती रागाभावात् पक्षतोऽप्राप्तावेव तत्र प्राप्त्यर्थे
नियमविधिः । न तु वैधनिषेधेन अप्राप्तेऽपि । प्रायश्चित्त-
विवेककृतां मते तु “मत्स्यांस्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासस्त्रयहं
वसेत्” इति याज्ञवल्क्यप्रायश्चित्तप्रायश्चित्तश्रवणेन कामतो मांस-
भक्षणस्य निषिद्धस्य “प्राणान्त्यये तथा आह्वे प्रोक्षितं द्विज-
काम्यया । देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दोषभाक्”

इति तेनैव प्रतिप्रसूतस्य रविवारादौ निषेध इति सुतरामष्ट-
स्युपवासपारणेऽपि रविवारादौ मांसनिषेधः । एवं मांसाशन-
त्यागकृतनियमेन नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयमाह प्राय-
श्चित्तविवेके यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सकृत् ब्राह्मण-
कास्यया । देवे नियुक्तः आह्वे वा नियमे तु विवर्जयेत्” ॥
पूर्वोक्तवचनस्य मत्स्यमांसोपहारेण नैवेद्यं दत्त्वेव भोजनं
कार्यं नतु अदत्त्वेत्यर्थः अन्यथा नूतनभूतशुतो वाक्भेदः स्यात्
नैवेद्यावशिष्टमांसादेराहृत्यापत्तेश्चेति । प्रोक्षितं यन्नार्थं मन्त्रैः
संस्कृतम् आरण्यानामिदानीन्तनप्रोक्षणाद्यपेक्षा नास्त्येति ।
यथा महाभारते । “आरण्याः सर्वदेवत्याः प्रोक्षिताः सर्वशो
मृगाः । अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन पूज्यते” ॥ अत्र
प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेन “पशुना यजेत” इत्यत्रैकत्ववद्विधेय-
विशेषणत्वेन आरण्यादेः पुंस्त्वं विवक्षितम् अतएव हरिवंशेऽपि
“अवध्याच्च स्त्रियं प्राहुः स्त्रिय्यग्यौनिगतेष्वपि” । ततश्च हरि-
ण्यादीनामप्रोक्षितत्वेनाभक्ष्यत्वम् । यत्तु ब्रह्मपुराणे । “पशोस्तु
मार्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेत् क्वचित् । पृष्ठमांसं गर्भशय्यां
शुष्कमांसमथापि वा” इति गर्भशय्या निषेधनं तत्कारस्वत्या
मेध्यायागौ बोधं ततस्तु “नियुक्तस्तु यथा न्यायं यो मांसं नास्ति
मानवः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम्” ॥ इति
मनुवचनं तत्कालीनानिषिद्धमांसभुग्विषयम् । प्रेत्येत्यव्ययं
परलोके इत्यर्थः । तथा च अमरः “प्रेत्यामुत्र भवान्तरे” इति ।
तथा च महाभारते । “रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं-
नात्यलोलुपः । फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधशतस्य च” ॥
मांसत्यागोपदेशेऽपि तत् फलमाह नन्दिकेश्वरपुराणे । “यश्चो-
पदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः । मांसस्य वर्जनफलं सो
मांसादफलं लभेत्” । अतो रविवारादौ मत्स्यमांसाशनं विनापि
अष्टस्युपवासपारणसिद्धिः । स्मृतिस्तिष्ठेज्यायामावाहनं विनैव ।
रविवारे आमिषनिषेधो भविष्ये । “आमिषं रक्तशाकञ्च
यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुष्ठो दरिद्रश्चोप-
जायते ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन एकभक्तं रवेर्दिने । कुर्या-
न्नक्तं हविष्यं वा रोगयुक्तोऽन्यथा भवेत्” ॥ स्मृतिः । “माष-

मामिषमांसञ्च मसूरं निम्बमार्द्रकम् । भक्षयेद् यो रवेर्वारि
सप्तजन्मन्यपुत्रकः” ॥

स्फ्राप्तिष्टेज्याधिकरणञ्च । स्फ्राप्तस्य खड्गाकारकाष्ठस्य
भक्ताश्लेषनिमित्तकेज्यायामिष्टत्वेन प्रकृतिर्वाहकतिरित्यति-
देशेन दर्शात्मकप्रकृतिधर्माणां प्राप्तौ पूर्वदिनप्रातःकालौ न
हवनौय देवतावाहनमपि प्राप्तं तच्च तदानीं न विधौयते
नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवतोऽधिकारितया प्रकृते शोभावि
भक्ताश्लेषरूपनिमित्तसंशयेन प्रधानानधिकारिणोऽङ्गानधि-
कारात् तदुत्तरदिने च निमित्तनिश्चये तर्दाधिकारसिद्धावपि
नावाहनानुष्ठानम् आवाहनस्य पूर्वदिनप्रातःकालनैष्ठ्यादि-
तौज्याया आवाहनं विनैवानुष्ठानमिति । अथ तत्र पूर्वदिन-
प्रातःकाल नैयत्यादस्तु तथा प्रकृते तु यद्यपि तथात्वाभावात्त-
द्वैषम्यं तथापि यथा तदङ्गवैगुण्यान् कर्मवैगुण्यं तथाचापि
वचनान्तरनिषिद्धमांसभोजनपुरुषस्य तदङ्गवैगुण्यान् तदङ्गि-
वैगुण्यमित्यवैषम्यम् ।

अधिकरणञ्च “विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्ण-
यश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” । विषयो विचाराहं
वाक्यम् । विशयोऽस्यायमर्थो नवेति संशयः । पूर्वपक्षः प्रकृ-
त्कार्यविरोधितर्कीपन्यासः । उत्तरं सिद्धान्तानुकूल तर्कीपन्यासः ।
निर्णयः महावाक्यार्थतात्पर्य निश्चयः । एवं क्रमेण विवेचन-
मत्राधिक्रियते इत्यधिकरणमिति । कालिकापुराणे “कन्या-
संख्ये रवा वौषे या शुक्ला तिथिरष्टमी । तस्यां रात्रौ पूजि-
तव्या महाविभवविस्तरैः ॥ नवम्यां वलिदानन्तु कर्त्तव्यं वै
यथाविधि । जपं होमञ्च विधिवत् कुर्यात् तत्र विभूतये” ।
अत्र नवम्यां होमश्रुतेः “पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्यु-
पोषणम्” इति श्रुतेश्चोभयत्रैकतरस्मिन् वा होमः । अत्र होमे
विहिते तदङ्गत्वात् पूर्णपात्रादिका पृथग्दक्षिणा षट्त्रिंशदु-
पचारान्तर्गतदाने दक्षिणादानवत् । तथा च मत्स्यपुराणं
“देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दत्त्वा च दक्षिणाम् । तत् सर्वं
ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥ दत्त्वात्वित्यत्र देया-
नौति वाराहोत्तन्त्रे पाठः अतएव ब्रह्मपुराणे विष्णूत्थापनीयः

पूजने स्पष्टमुक्तं यथा । “सुरान् संपूजयेद्भक्त्या सुमनोभिश्च
कुङ्कुमैः । दीपैर्धूपैश्च नैवेद्यैः पायसेन च भूरिणा । माच-
यान्नप्रदानैश्च होमैः पुण्यैः सदक्षिणैः” ।

पूजाजपहोममन्त्रस्तु देवीपुराणे “पूजयेत्तिलहोमैस्तु दधि-
क्षीरं घृतादिभिः” । कुर्व्याहोमस्तु मन्त्रेण इत्यभिधाय
“जयन्तो मङ्गलाकालौ भद्रकालौ कपालिनौ । दुर्गा शिवा
क्षमा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते ॥ अनेनैव तु मन्त्रेण
जपहोमो तु कारयेत्” एवं “पुरश्चरणकार्येषु विद्वत्पत्रैर्युतै-
स्तिलैः । साक्षतैः सघृतैर्वापि शिवामुद्दिश्य भक्तितः । जुहु-
यादनलं वृद्धं संस्कृतं कामवृद्धये” इति कालिकापुराणात्
अत्रापि विद्वत्पत्रं घृतोपयोगितंति अत्र दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यं
स्वधा पूजानन्तरं स्वाहा पूजालिखनात् स्वाहान्तपाठ निर्णय
इति तन्न मत्स्यसूक्तं विरोधात् । तथा च “पञ्चोपचारैर्विधि-
वज्जयन्त्याद्यास्ततः परम् । जयन्तो मङ्गलाकालौ भद्रकालौ
कपालिनौ ॥ दुर्गा क्षमा शिवा धात्री पूजनौयाः प्रयत्नतः ।
दक्षपार्श्वे ततोदेव्याः स्वाहाइव स्वधान्तथा” ॥ इति । न च
अत्रापि तथा क्रमः । तथात्वे पञ्चमाक्षरस्य लघुत्वानुपपत्तेः ।
दुर्गाभावात्प्रान्तर्गतामलायां तथा पाठ दर्शनात् प्राचीन
ग्रन्थे तथा दर्शनाच्च । पूजायां ह्रीमिति चतुरक्षरमप्याह
कालिकापुराणम् । “चतुरक्षरमन्त्रेण पाद्यादौ नथ षोडश ।
वितरदुपचारांश्च पूर्वप्रोज्ञास्तु भैरव” । तदनन्तरं प्रणवादि-
नमोन्त देवता नामोच्चारणमाहाग्निपुराणम् । “तस्मिङ्गैः
पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् समाहितः । ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु
तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण पुण्यादिं विन्यसेत्तु पृथक्
पृथक्” ॥ अत्र च “तत्राष्टम्यां भद्रकालो दक्षयज्ञविनाशिनौ ।
आविर्भूता महाघोरा योगिनौकोटिभिः सह । अतोऽत्र
पूजनौया सा तस्मिन्नहनि मानवैः ॥ इति ब्रह्मपुराणात्
“दक्षयज्ञविनाशिन्यै महाघोरायै योगिनौकोटिपरिवृतायै
भद्रकाल्यै ह्रीं दुर्गायै नमः” । इत्यनेनापि पूजां प्रचरति ।
पूजायां विशेषस्तु दुर्गापूजातत्त्वेऽनुसन्धेयः ।

होमादावङ्गाल मानादिग्रहणे कन्दोगपरिशिष्टम् ।

“मानक्रियायामुक्ताया मनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद्यज-
मानः स्याद्विदुषामेष निर्णयः” ॥ यजमानासन्निधाने तु साधा-
रणाङ्गुलिमानग्रहणम् । यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “अष्ट-
भिस्तैर्भवेत् ज्यैष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसंषड्भिरुद्दिष्ट
मङ्गुलं मुनिसत्तम” ॥ तैः प्रक्रंस्यमानयवैः कन्यसं कनिष्ठम् ।
मानन्तु पार्श्वेन “षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः” इति कात्यायन-
वचनात् । कालिकापुराणम् । “यवानां तण्डुलैरेक मङ्गुलं
चाष्टभिर्भवेत् । अदौर्धं योजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिरङ्गुलैः ॥
होमे ब्रह्मवरणं प्रथमतः । ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाढहोत्र-
ध्वर्युत्यादि दर्शनेनान्यत्राप्याकाङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय-
त्वात् । सुगति सोपान प्रभृतयोऽप्येवम् । तत्तु यजमान-
कर्त्तृकम् । “दानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यज-
मानं प्रतीयात्” इति कात्यायनोक्तेः ब्रह्मस्थापनन्तु होत्र-
कर्त्तृकमेव “अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्य”
इति कात्यायनेनैककर्त्तृत्वाभिधानात् ।

तत्र छन्दोगानां ब्रह्मस्थापन प्रकारमाह गोभिलः । “अग्ने-
णाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्य
तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यपाने रङ्गुष्ठेनोपकनि-
ष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात् दणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमं
देशं निरस्यति निरस्तः परावसुः” इति “अप उपसृश्याथ
ब्रह्मासने उपविशत्यावसोः सद्ने सौदामि” इति “अग्न्य-
भिमुखो वाग्यतः प्राञ्जलिरास्ते आकर्मणः पर्यवसानात् ।
भाषेत यज्ञसंसिद्धिं नायज्ञीयां वाचं वदेत् यद्ययज्ञीयां वाचं
वदेद्द्वैष्णवोमृचं यजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे” इति
ब्रूयात् । “यद्युवोभयं चिकौर्षेद्दोत्रं ब्रह्मत्वञ्च” इति तेन कल्पेन
“छत्रं वोत्तरासङ्गं सोदकं कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने
निधाय तेनैव प्रत्यावृत्त्यान्यच्चेष्टेत्” इति । अग्रेण पूर्वया
दिशा प्रदक्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान्
कुशानास्तौर्यान्यच्चेष्टेतेति व्यवहिते न सम्बन्धः न तु निर-
स्यतौत्यनेन ब्रह्मेति कर्त्तृनिर्देशात् । न च ब्रह्मेत्यस्य आस-
नेन सम्बन्धः उपवेशनात् पूर्वं तत् सम्बन्धाभावात् । ततश्च

दर्भास्तरणान्तं याजमानिकं कर्म । ब्रह्मा तु तेषां पुरस्ता-
दास्तृत कुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्ट एव सव्यस्य
वामस्य उपकनिष्ठया अनामिकया आसनादयजमानास्तृतं
कुशपत्रं गृह्णीत्वा दक्षिणापरं दक्षिण पश्चिममष्टमदेशम् उभय-
दिगष्टमभागं नैऋतकोणमिति यावत् निरस्तः परावसु
रित्यनेन क्षिपतीति । अप उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना जलं
स्पृष्ट्वाऽथानन्तरम् आसने ब्रह्मा ब्रह्मत्वेन उपकल्पित उप-
विशति । आवसोः सद्ने सौदामौति मन्त्रेणेति एव मेव
भट्टनारायण प्रभृति व्याख्यानात् । एतेन तेषां पुरस्तादि-
त्यादि आवसोः सद्ने सौदेत्यन्तं याजमानिकं कर्म यजमान-
कर्तृकं सौदामौति प्रतिवचनं ब्रह्म कर्तृकमिति भवदेव भट्ट-
कल्पनमेव सोदेति सूत्रानुपात्तत्वात् । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम्
इति होत्रान्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धयर्थमेतदेवं कुरु-
एतत् कृत्वैतत् कुर्वित्यादि भाषेत तत्राप्ययज्ञौयाम् असंस्कृतां
यदि गिरं वदेत्तदा वैष्णवौऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर-
राटमसौत्यादि नमो विष्णवे इत्यादि प्रकार त्रितयान्यतम-
प्रकारं प्रायश्चित्तमिति ।

अत्र ऋगादि लक्षणमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यत्रार्थ-
वशेन पादव्यवस्थितिः” इति । तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थ-
वशेन एकान्वयित्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक् । यजु-
राह स एव । “शेषे वा यजुः शब्द” इति शेषे ऋक् साम
भिन्ने मन्त्रजाते ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रश्लिष्य पठितं गानादि
विच्छेदरहितं तदयजुरिति । सामाप्याह स एव “गीतेषु
सामाख्या” इति गौयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञेत्यर्थः । यद्यु वेति
अथतौ उत्तरासङ्गम् उत्तरौयं दर्भवटुःकुशब्राह्मणः ।

अथ कुण्डविधिः । तत्र मत्स्यपुराणम् । “प्रागुदकप्लवनां
भूमिं कारयेद्यत्नतो नरः” । प्रागुदकप्लवनां पूर्वनीचां उत्तर-
नीचां वा । तत्र वशिष्ठपञ्चरात्रे विज्ञानललितायाञ्च
“सर्वाधिकारिकं कुण्डं चतुरस्रन्तु सर्वदम्” । चतुरस्रं चतु-
ष्कोणम् । भविष्योत्तरे । सहस्रेत्वय होतव्ये कुर्यात् कुण्डं
करात्मकम् । द्विहस्तमयुते तच्च लक्षहोमे चतुष्करम्” ॥ द्विह-

स्तादिके मानमाह जामलः । “पूर्वं पूर्वस्य कुण्डस्य कोण-
 सूत्रेण निर्मितम् । उत्तरोत्तरकुण्डानां मानन्तत्परिकौर्त्ति-
 तम्” ॥ पूर्वं पूर्वस्य हस्त द्विहस्तादिमितस्य कोणसूत्रेण
 ईशान कोणान्निर्ऋति कोणदत्त सूत्रेण निर्मितं परिमितं
 यन्मानम् उत्तरोत्तर कुण्डानां तदेव पारिभाषिकं द्विहस्तादि
 मानं न तु प्रकृत हस्तद्वैगुण्यादिमितम् । तथात्वे द्विहस्तादि
 मितस्य चतुर्हस्तादि परिमाणापत्तेः । कृष्णकपरिमाणवत् ।
 वशिष्ठपञ्चरात्रे । “यावान् कुण्डस्य विस्तारः खननन्ताव-
 दिष्यते । हस्तैके मेखलास्तिस्त्रो वेदाग्नि नयनाङ्गुलाः ॥ कुण्डे
 द्विहस्तो ता ज्ञेया रसवेद गुणाङ्गुलाः । चतुर्हस्तो तु कुण्डे ता
 वसुतर्कयुगाङ्गुलाः” । मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् । कुण्ड-
 वेष्टिता षट्षटिता स्ताश्च खातदेशाद्वाह्ये । एकाङ्गुलरूपं
 कण्ठं परित्यज्य उच्छ्रायेण विस्तारेण इत्यादि क्रमेण वेदा-
 द्यङ्गुलाः एतद्विपरीतास्तन्वान्तरोक्ता व्यवहारविरुद्धाः । वेदा-
 श्रुत्वारः अग्नयस्त्रयः । नयने द्वे । रसाः षट्गुणास्त्रयः ।
 वसुतर्क युगानि अष्टषट् चत्वारि । कालोत्तरे । “ख्याताद्वाह्ये-
 ऽङ्गुलः कण्ठः सर्वकुण्डेष्वयं विधिः” । पिङ्गलामते तु ।
 “ख्यातादेकाङ्गुलं त्यक्त्वा मेखलानां विधिर्भवेत्” । एककुण्डस्य
 पश्चिम दिक्कर्त्तव्यतामाह महादाननिर्णये । “भुक्तौ मुक्तौ
 तथा पुष्टौ जौर्णोद्धारे तथैव च । सदा होमे तथा शान्ता-
 वेकं वारुणदिग्गतम्” । शारदातिलके “होतुरग्रे योनिरासा-
 मुपर्यश्वत्यपत्रवत् । मुष्टप्रक्षेपकहस्तानां कुण्डानां योनि-
 रौरिता । षट्चतुर्दशङ्गुलायाम् विस्तारोन्नतिशालिनी ।
 एकाङ्गुलान् योन्यग्रं कुर्यादौषदधोमुखम् । एकैकाङ्गुलितो-
 योनिं कुण्डेष्वन्येषु वर्द्धयेत् । यवद्वयक्रमेणैव योन्यग्रमपि
 वर्द्धयेत् । स्थलादारभ्य नालं स्यात् योन्यामध्ये सरन्ध्रकम्” ।
 आसां मेखलानाम् । अश्वत्यपत्रवदित्यनेन चतुरङ्गुल विस्तृत-
 मूलाद्यथोक्त क्रमणैवाङ्गुल्यन्तः संकुचित विस्तारा । जामले
 “नालमेखलयोर्मध्ये परिधेः स्थापनाय च । रन्ध्रं कुर्यात्
 तथा विद्वान् द्वितीयमेखला परि” ॥ पुरश्चरणचान्द्रकायान्तु
 एतद्वचनात् पूर्वं “स्थलादारभ्य नालं स्याद्योनिमूलस्य

धारणे” ॥ इत्यङ्गं लिखितं परिधीस्तद्विन्यासांश्चाह कन्दोग-
परिशिष्टम् । “बाहुमात्राः परिधयः ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः
त्रयोभवन्त्यशौर्णाया एतेषान्तु चतुर्द्दिशम् । प्रागग्रावभितः
पश्चादुदगग्रमथापरम् । न्यसेत् परिधिमन्यश्चेदुदगग्रः सपू-
र्वतः” ॥ अव्रणाश्चिद्ररहिताः अभितः अग्नेः पार्श्वद्वये दक्षि-
णतः उत्तरतश्च पश्चात् पश्चिमे उदगग्रमुत्तराग्रं त्रैलोक्यसारे ।
“कुम्भद्वयसमायुक्ता अश्वत्थदलवन्नता । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता
मध्ये त्वाज्यस्थितिर्यथा” ॥ कुम्भद्वयसमायुक्ता गजकुम्भाकार-
मूलदेशयुक्ता । नता नम्रा । अङ्गुष्ठमेखलायुक्ता अङ्गुष्ठमित-
सृष्टितमेखलावेष्टनयुक्ता । तथात्वे हस्तगलिताज्यस्थित्या
कुण्डे तत्पातो भवतौत्यर्थः । अतएव स्वायम्भुवे । “अङ्गुष्ठ-
मानौष्ठकण्ठा कार्याश्वत्थदलाकृतिः” । अङ्गुष्ठमानौष्ठं कण्ठे
यस्या योनेः सा तथा ओष्ठोऽत्राग्रं हयशौर्षपञ्चरात्रे “कल्पये-
दन्तरे नाभिं कुण्डस्यास्यजसन्निभम् । मुख्यरत्नेकहस्तानां
नाभिरुत्सेधविस्तृता ॥ नेत्रवेदाङ्गुलोपेता कुण्डेष्वन्येषु वर्द्ध-
येत् । यवद्वयक्रमेणैव नाभिं पृथगुदारधौः ॥ नाभिर्द्वेवं
त्रिधा भित्त्वा मध्ये कुर्वीत कर्णिकाम् । वहिरंशद्वयेनाष्टौ
पत्राणि परिकल्पयेत्” ॥ खादिरादि सुवाभावे तु राघवभट्टधृत-
संहितायाम् । “पलाशपत्रे निष्छिद्रे रुचिरे स्तुक् स्तुक् स्तुतौ ।
विदध्याद्वाश्वत्थपत्रे संचिप्ते होमकर्मणि” ॥ तत्र कुण्डदोषानाह
विश्वकर्मा । “खाताधिके भवेद्रोगौ खातहौने धनक्षयः ।
वक्रकुण्डे तु सन्तापो मरणं किन्नमेखले । मेखलारहिते शोको
ह्यधिके वित्तसंचयः । भार्याविनाशकं कुण्डं प्रोक्तं योन्या
विना क्षतम् । अपत्यध्वंसनं प्रोक्तं कुण्डं यत् कण्ठवर्जितम्” ।
अतएव वशिष्ठसंहितायां “तस्मात् सस्यक् परौच्छैवं
कर्तव्यं शुभवेदिकम् । हस्तमात्रं स्थण्डिलं वा संचिप्ते होम-
कर्मणि” ॥ क्रियासारेऽपि । “कुण्डमेवंविधं न स्यात्
स्थण्डिलं वा समाश्रयेत्” ॥ शारदातिलकेऽपि “नित्यनैमि-
त्तिकं काम्यं स्थण्डिले वा समाचरेत् । हस्तमात्रन्तु तत्कुर्यात्
चतुरस्रं समन्ततः” ॥ महाकपिल पञ्चरात्रे । “संख्यानुक्तौ
शतं साष्टं सहस्रं वा जपादिषु” ।

होमे स्वाहान्ततामाह यज्ञपार्श्वः । “आदाय दक्षिणे पाणौ स्रवक्षिमधुरं हविः । प्राङ्मुखो वज्रिजायान्ते जुहुयान्प्रा-
 धपाणिना” ॥ त्रिमधुरं घृतमधुशर्करात्मकम् । विष्णु-
 र्मीक्षरे । “दूर्वाहोमः परः प्रोक्तस्तेन स्वर्गं महीयते ।
 स्माद्दशगुणं पुण्यम् इक्षुभिः प्राप्नयात् कृते । तस्माद्दशगुणं
 यस्यैर्व्रीहिभिर्द्विगुणं भवेत् ॥ यवैश्चतुर्गुणं प्रोक्तं तिलैर्दशगुणं
 स्मृतम् । विल्वैर्दशगुणं प्रोक्तं घृतेनाष्टगुणं ततः” ॥ इत्यन्त-
 र्घृतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं दर्शितम् । वज्रिजाया स्वाहा । “मन्त्रेणो-
 ऽङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहावसाने जुहुयात्
 ध्यायन् वै मन्त्रदेवताम्” ॥ इति स्मृतेः । स्वाहान्तमन्त्रे स्वाहा-
 न्तरं निषेधयति मन्त्रतन्त्रप्रकाशः । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात्
 स्वाहान्ते द्विधमेव च । पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः
 शिवे” ! ॥ अन्तशब्दोऽत्रावसानार्थः द्विधः स्वाहा ठकारेण
 लिपिसास्याद्विन्दुरुच्यते तस्य द्वित्वं तेन विसर्गः स च शक्ति-
 रूपः तेन द्विधशब्देनाग्निशक्तिः स्वाहोक्तेति राघवभट्टः तथा
 च द्विधः स्वाहान्तप्रियेति वर्णाभिधानम् । अत्र तु स्वाहा-
 शब्दः स्वीयद्रव्यत्यागार्थकः । यथा “उपरिष्ट होमाः स्वाहा-
 कारप्रदाना जुहोतयः” । इति हरिश्चर्मधृतं स्वाहाकारेण
 स्वाहेति पदेन प्रदानं त्यागो यासु तास्तथा अतएव
 स्वाहाकारस्य प्रदानार्थकत्वाद्द्विविध्यागस्यास्मायसिद्धत्वे-
 नैव कृतार्थत्वात् द्वितीयस्यां मानमनर्थकं स्यात्
 इति भट्टभाष्यम् । प्रदानार्थकत्वन्तु तत्रैव यत्र
 मन्त्रस्थनान्नि चतुर्थ्यन्तता अतो जयन्तीत्यादौ नमः
 स्वाहयोर्यथायथं पुनर्देयतेतिन्युजपाणिनेति शाख्यन्तरौ-
 यम् ।

“उत्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् । संहताङ्गुलि-
 पाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः ॥” इति महादाननिर्णयधृत-
 गोभिलवचनात् एतद्वचनं परिशिष्टोयमिति माधवाचार्यः ।
 भविष्येऽपि “आहुतिस्तु घृतादौनां सुवेणाधोमुखेन तु ।
 हुनेत्तिलाज्याहुतिस्तु दैवेनोत्तानपाणिना” ॥ सुवस्तुपञ्चा-
 ङ्गुलां स्थक्त्वा शङ्खमुद्रया धार्यः । “पञ्चाङ्गुलान् वह्निस्यक्त्वा

धारयेत् शङ्खमुद्रया” । इति वाचस्पतिमिश्रकृतमहादान-
निर्णयधृतवचनात् ।

अग्नेर्नामानि गोभिलपुत्रकृतगृह्यसंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु मातृतोनाम
गर्भाधाने विधीयते ॥ पुंसवने चन्द्रनामा शुक्लाकर्मणि शोभनः ।
सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि ॥ नान्नि स्यात्
पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा । सत्यनामाथ चूडायां
व्रतादेशे समुद्भवः ॥ गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते । वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकस्तथा” ॥ गोदाने
गोदानाख्यसंस्कारे । “चतुर्थ्यान्तु शिखौनाम धृतिरग्नि-
स्तथापरं” । अपरे धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुश्चैव
पाकयज्ञे तु साहसः” । प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ ।
पाकयज्ञे पाकाङ्गकवृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ । “लक्ष-
होमे च वह्निः स्नात् कोटिहोमे हुताशनः । पूर्णाहुत्यां सृङो-
नाम शान्तिके वरदः सदा । पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधोऽग्नि-
श्चाभिचारके । कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादोमृतभक्षणे ।
“आहूय चैव होतव्य यत्र यो विहितोऽनलः” ॥

तथा “शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रीणयेद्बुधः ।
तस्याभावे शरावेन नवेनाभिमुखञ्च तत् । विशेषनामाज्ञाने
गुणविष्णुधृता स्मृतिः “सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षि शिरो-
मुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणौतः सर्वकर्मसु” अग्नि-
प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणौत इति मन्त्र-
लिङ्गात् । अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।
गुणविष्णुना श्रुतिरिति कृत्वा सर्वतः पाणिपादान्त इति लिखि-
तम् । एवञ्च दुर्गापूजनस्य पौष्टिककर्मत्वात् । तदङ्गहोमे
बलदनामाग्निरिति ।

ध्यानमादित्यपुराणे । “पिङ्गभ्रुः श्लशुकेशाक्षः पीताङ्गो
जठरोऽरुणः । छागस्थः साक्षसूतोऽग्निः सप्तार्चिः शक्तिधा-
रकः” ॥ यत्तु प्रकृतकर्मवैगुण्यप्रशमनाय शाव्यायनहोम-
भिधानं भवदेव भट्टसम्यक्तं तन्न प्रासागिकं तस्मादपि महः
प्रामाणिकैर्भट्टनारायणचरणैर्गोभिलभाष्ये तदप्रमाणीकृत-

त्वात् । कन्दोगपरिशिष्टेऽपि प्रायश्चित्तार्थं प्रकारत्रयमात्रमुक्तं यथा “यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र विज्ञेया स्त्रीपाणिग्रहणे यथा । अपि वा ज्ञातमित्येषा प्राजापत्यापि वा हुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः” ॥ त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरनिषेधान्नोभिलीयकर्मणि शाख्यायनहोमो न युक्तः । किन्तु व्यस्त महाव्याहृतिभिश्चतसृभिः प्रायश्चित्त होमो युक्तः । विशारदप्रभृतयोऽप्येवम् । शाख्यायन होमस्य समूलत्वेऽपि शाख्यन्तरौयत्वम् ।

अग्नेः शुभलक्षणमाह वायुपुराणम् । “अर्चिष्मान् पिण्डितशिखः सर्पिः काञ्चनसन्निभः । स्निग्धः प्रदक्षिणश्चैव वर्ङ्गः स्यात् कार्यसिद्धये” ॥ ब्रह्मपुराणे । “क्षुत्तृट्कोधत्वरायुक्तो हीनमन्त्रं जुहोति यः । अप्रवृद्धे सधूमेवा सोऽन्धः स्यादन्यजन्मनि । अल्पे रुद्धे सस्फुलिङ्गे वामावर्त्तं भयानके । आर्द्रकाष्ठैश्च सम्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥ कृष्णार्चिषि सुदुर्गन्धे तथा लिङ्गति मेदिनीम् । आहुतिं जुहुयाद्यश्च तस्य नाशो भवेत् ध्रुवम् ॥ आपस्तम्बः । “नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यात्” इति ।

पूजामाह मार्कण्डेयपुराणम् । “संपूजयेत्ततो वर्ङ्गं दद्याच्चैवाहुतिं क्रमात् । कर्ममतसंवादिनौ स्मृतिः । “आदौ तु देवतोद्देशं तैत्तिरीय कठशाखिनोः । काण्वमाध्यन्दिनानाञ्च पश्चादुल्लेखयेत् सुरान्” ॥ अन्येषां नास्त्येव देवतोद्देशः । स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातयोः । “सन्निधौ यजमानः स्यादुद्देशत्यागकारकः । असन्निधौ तु पत्नी स्यादुद्देशत्यागकारिका । असन्निधौ तु पत्न्याः स्यादध्वर्युस्तदनुज्ञया । उन्मादे प्रसवे चार्त्ता कुर्वीतानुज्ञया विना” । अध्वर्युर्जुर्वेदिहोमकर्त्ता ।

पूर्णाहुतिस्तूत्याय सर्वैर्दातव्या यथा अग्निपुराणम् । “मूर्द्धान्दिवमन्त्रेण संस्रवेण च धारया । दद्यादुत्थाय पूर्णां वै नोपविश्य कदाचन” ॥ परार्द्धं भविष्येऽपि । मूर्द्धानन्दि वेति यजुर्वेदिनां मन्त्रः । सामगानान्तु पूर्णहोममित्यादि ।

शान्तिदौपिकायां वशिष्ठः । “दद्यात्पाद्यादिकं वज्रेर्धृतनाम्बुविना बुधः । पयसा शीतलीकुर्यात् ऐशान्यां भस्म चाहरेत् ॥ ऐशान्यामाहरेद्भस्म सुचावाथ सुवेण वा । वन्दनां

कारयेत्तेन शिरः कण्ठांसकेषु च ॥ कश्यपस्येति मन्त्रेण यथा-
नुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् ।
दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहादीनां विसर्जनम् ॥ शान्तिर्वाम-
देव्यगानादिः । “पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेनिति अन्ते
च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” इति छन्दोगपरिशिष्टात्
गानं कुर्यात् ऋचस्त्रिधेति वा पाठः ।

अवधारणमच्छिद्रावधारणं दक्षिणानन्तरं कर्त्तव्यं न तु
पाठक्रमादरः । “वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे ! ।
अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्” इति नारदी-
यात् अतएव भवदेवभट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणोक्ता
तथा वशिष्ठेन दक्षिणानन्तरं विसर्जनाभिधानेन आह्वेऽपि
तथादर्शनेन अग्निर्दिष्टकालाङ्गस्य प्रधानकालकर्त्तव्यत्वेन च
गारव्याः पूजाया नवम्यामेव दक्षिणा देया । व्यक्तं मत्स्यसूक्ते
“नवम्यां पूर्ववत् पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता । दक्षिणां वस्त्र-
युग्मञ्च आचार्याय निवेदयेत्” ॥ न तु देवोविसर्जनानन्तरं
दक्षिणेति दुर्गाभक्तितरङ्गिण्युक्तं युक्तम् । “उत्तरेण नवम्यान्तु
बलिभिः पूजयेत् शिवाम् । अवग्रेण दशम्यान्तु प्रणिपत्य विस-
र्जयेत्” इत्यनेन “आर्द्रायां बोधयेद्देवीं मूलेनैव प्रवेशयेत् ।
पूर्वात्तराभ्यां संपूज्य अवग्रेण विसर्जयेत्” इत्यत्र क्त्वा निर्देशेन
च नवम्युत्तरापादयोः पूजान्तता प्रतीतेः । “आश्विने मासि
शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् । प्रतिपदातिक्रमेणैव यावच्च
नवमौ भवेत् । त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं समस्यादि यथाक्रमम्” ॥
इति कृत्यकल्पलताधृतभविष्योत्तरवचने पूजनस्य नवम्यन्तता
प्रतीतिश्च । कर्मान्ते छन्दोगपरिशिष्टेन दक्षिणाभिधानाच्च ।
यथा “ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता । कर्मान्ते-
ऽनुचमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥ ब्राह्मणे इति कर्म-
कारयित्रपलक्षणम् । अत्र नवरात्रिकमित्यौत्सर्गिकं तिथि-
वृद्धिज्ञासाभ्यामधिकन्यूनतासम्भवात् अतएव प्रतिपदादि
तत्तत्तिथिषु कृत्यमाह भविष्ये “केशसंस्कारद्रव्याणि प्रदद्यात्
प्रतिपद्दिने । पट्टडोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥ दर्प-
णञ्च तृतीयायां सिन्दूरालक्तकन्तथा । मधुपर्कञ्चतुर्थ्याञ्च

JNANA SIMHASANA JNANAMANDIR

LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI

तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥ पञ्चम्यामङ्गरागांश्च शक्त्यालङ्करणानि च । षष्ठ्यां विल्वतरी बोधं सायं सन्ध्यासु कारयेत् ॥ सप्तम्यां प्रातरानौय गृहमध्ये प्रपूजयेत् । उपोषणमथाष्टम्यामष्टशक्तेः प्रपूजनम् ॥ नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वदेवार्चनं दिवा । पूजा च बलिदानञ्च तद्वत्सातृः प्रपूजयेत् ॥ कुमारौ पूजनौया च भूषणीया च भूषणैः । संपूज्य प्रेषणं कुर्यात् दशम्यां शावरोत्सवैः ॥ अनेन विधिना यस्तु देवीं प्रीणयते नरः । स्कन्दवत् पात्रयेत् तन्तु देवौ सर्वापदि स्थितम् ॥ पुत्रदारधनर्हिनां संख्या तस्य न विद्यते । भुङ्क्ते ह विपुलान् भोगान् प्रेत्य देवीगणो भवेत् ॥ अत्र कल्पे प्रतिपदि कलसस्थापनं यजमानस्नानार्थं दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यां यदुक्तं तन्न युक्तम् । तस्य देवीपूजानङ्गत्वेन तत्र तद्विधानस्यायुक्तत्वात् । मत्स्यपुराणे ग्रहयाग एव तस्योक्तत्वाच्च । यद्यपि “अग्निर्ब्रह्मा भवानौ च गजवक्त्रो महोरगः । स्कन्दोभानुर्मातृगणो दिक्पालाश्च नवग्रहाः ॥ एषां घटे तु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि । स्मृतिं पवित्रमेकैकं दद्यादेव समाहितः” ॥ इति कालिकापुराणौयेन प्रतिपदि ब्रह्मपूजनमात्रमुक्तम् । तन्न युक्तं ब्रह्मपूजनवदग्न्यादिपूजनस्यापि तद्वचनोक्तत्वेन तदभिधानस्यापि युक्तत्वात् किन्तु तद्वचनं सामान्यतः पूजान्तरविधायकतया बोध्यम् । मत्स्ये “अर्यहोनो दहे द्राष्टुं मन्त्रहीनस्तथर्त्विजम् । आत्मानं दक्षिणाहीनो नास्ति यज्ञसमो रिपुः” ॥ अर्यो द्रव्यम् ।

देवीयात्राकाले निर्मञ्चनविधिमाह पूजारत्नाकरे देवोपुराणम् । “भक्त्या पिष्टप्रदौपाद्यैश्चूताश्चूत्यादिपक्षवैः । औषधौभिश्च मेध्याभिः सर्ववौजैर्यवादिभिः । नवम्यां पर्वकाले तु यात्राकाले विशेषतः । यः कुर्यात् अक्षया वीर देव्या नौराजनं नरः । शङ्खभेर्यादिनिनदैर्जयशब्देश्च पुष्कलैः । यावतो दिवसान् वीर देव्या नौराजनं कृतम् । तावत् कल्पसहस्राणि दुर्गालोके महीयते । यस्तु कुर्यात् प्रदोषेन सूर्यलोके जहीयते” ॥ पर्वकाले उत्सवकाले । देव्या इति स्त्रोत्वमविवक्षितम् । विष्ण्वादि प्रतिमायां तथाचारात् ।

योगाधिकारे हरेः स्तुतिमाह मत्स्यपुराणम् । “प्रीयतां

पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिन् स्तुष्टे जगत्तुष्टं
प्रीणिते प्रीणितं जगत् ॥ कृत्य महार्णवधृत भविष्यशिवर-
हस्ययोः । “दशस्यां दीयते यत्र बलिदानन्तु मानवैः ।
तद्राष्ट्रं नाशमायाति सरकोपद्रवैः स्फुटम्” ॥ अतोक्तविरुद्ध-
वचनानि भोजदेवजौमूतवाहन हलायुधरत्नाकर दुर्गाभक्ति-
तरङ्गिणी वाचस्पतिमिश्र स्मृतिसागररायमुकुट कृत्य महा-
र्णव प्रभृतिभिः अनादृतानि ।

विजयादशमौमधिकृत्य । “दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं
कुरुते नृपः । तस्य संवत्सरं राज्ञो न क्वापि विजयो भवेत्” ॥
अशक्तौ खञ्जादियाचामाह राजमार्तण्डः । “कार्यवशात्
स्वयमगमे भूभर्तुः केचिदाहुराचार्याः । छत्रायुधान्यमिष्टं
वैजयिकं निर्गमे कुर्यात्” ।

ज्येतिषे । “अस्तं गते तु मित्रे यया दिशा खञ्जनं नृपो-
यान्तं पश्येत्तया प्रयातस्य क्षिप्रमरातिर्वशमुपैति” ॥ मित्रे
सूर्ये । तथा “कृत्वा नौराजनं राजा बलवृद्धैर्यथाबलम् ।
शोभनं खञ्जनं पश्येत् जलगोगोष्ठसन्निधौ ॥ नौल ग्रीव शुभ-
ग्रीव सर्वकामफलप्रद । पृथिव्यामवतौर्णोऽस्मि खञ्जरोट नभो-
ऽस्तु ते” ॥ वसन्तराजे “दृष्टोदितेऽगस्त्यमुनौ सदेशे सुचेष्टितं
खञ्जनको विदध्यात्” । इत्युपक्रम्य “त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रक-
स्त्वमदृश्यतामिषि शिखोद्भमेन । संदृश्यसे प्राहृषि निर्गतायां
त्वं खञ्जनाश्चर्यमयो नमस्ते” । एतद्वचनात् यदा शिरसि
शिखोद्भमस्तदा खञ्जनो न दृश्यते अगस्त्योदयानन्तरं शिखा-
विगमात् पुनर्दृश्यते दर्शनफलं “अजेषु गोषु गजवाजिमहो-
रगेषु । राज्यप्रदः कुशलदः शुचि शाहलेषु । भस्मास्थिकेश-
नखलोमतपेषु दृष्टो दुःखं ददाति बहुशः खलु खञ्जरोटः” ॥
वर्षकृत्ये “वित्तं ब्रह्माणि कार्यसिद्धिरतुला शक्ते हुताग्ने भयं
यास्यामग्निभयं सुरद्विषि कलिर्नाभः समुद्रालये वायव्यां वर-
वस्तुगन्धसलिलं दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐशान्यां मरणं ध्रुवं
निगदितं दिग्गजक्षणं खञ्जने । ज्येष्ठोरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः
केचिच्च कोविदाः” ।

क्षुते तु मदनपारिजातधृतम् । “जीवेति क्षुवतो ब्रूयात्

जीवेत्युक्तस्त्वया सह । अशुभं खञ्जनं दृष्ट्वा देवब्राह्मणपूजनम् ।
दानं कुर्वीत कुर्याच्च स्नानं सर्वाषधौजलैः । क्षुतोत् पतन
जृम्भासु जीवोत्तिष्ठाङ्गुलिध्वनिः । शत्रोरपि च कर्त्तव्य-
मन्यथा ब्रह्महा भवेत्” । इति वन्द्यघटीय हरिहर-
भट्टाचार्यात्मज । श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितदुर्गापूजातत्त्व
समाप्तम् ।

अथ एकादशी । सा च परयुता ग्राह्या युग्मात् । आग्नेये
“गृहस्थो ब्रह्मचारौ च आहिताग्निस्तथैव च । एकादश्यां न
भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” ॥ कृष्णायां पुत्रवती गृहस्थस्य
निषेधमाह ब्रह्मपुराणम् । “आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसितै-
कादशी दिने । व्यतीपाते कृते आक्षेपौ नोपवसेत् गृही”
अस्येव शयनबोधनमध्ये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मवैवर्त्तः । “शयनो
बोधनौमध्ये या कृष्णैकादशी भवेत् । सैवोपोष्या गृहस्थेन
नान्या कृष्णा कदाचन” ॥ वैष्णवस्य तु यावत् कृष्णायासुप-
वासमाह नारदः । “नित्यं भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरायणैः ।
पक्षेपक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोषणम् । सपुत्रश्च सभार्यश्च
स्वजनैर्भक्तिसंयुतैः । एकादश्यासुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपि” ॥

तत्त्वसागरे । “यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथे-
तरा । तुल्येति मन्यते यस्तु सर्वे वैष्णव उच्यते” इति वैष्णव-
लक्षणमप्युक्तम् । वैधोपवासे भोजन चतुष्टयनिवृत्तिमाह
महाभारतम् । “सायमाद्यन्तयोरङ्गोः सायं प्रातश्च मध्यमे ।
उपवासफलं प्रेक्षोर्वर्ज्यं भक्तचतुष्टयम्” ॥ पुत्रवती ब्रह्मपुरा-
णोक्त रविवाराद्युपवासनिषेधस्तु तस्मात्त्र निमित्तकोपवास-
परः । “तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुषङ्ग-
कृतो ग्राह्यो यतो नित्यमुपोषणम्” ॥ इति जैमिनिवचनात् ।
“भृगुभानुदिनोपेता सूर्यसंक्रान्ति संयुता । एकादशौ सदो-
पोष्या पुत्रपौत्र विवर्द्धिनौ” इति विष्णुधर्मोत्तराच्च । तन्नि-
मित्तोपवासमाह संवर्त्तः । “अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिय
विशेषतः । एताःप्रशस्तास्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥ अत्र
स्नानं जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् । उपवासस्तथादानमे-
कैकं पावनं स्मृतम्” ॥ पितृवासरौ तु वराहपुराणविष्णु-

धर्मात्तरकात्यायनाः । “उपवासो यदा नित्यः आद्यं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पिष्टसेवितम् ॥ रविवारेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरि । पारणञ्चोपवासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही” इति पारणनिषेधो रविवार संक्रान्तिमात्र प्राप्तोपवासनिषेधवत् रविसंक्रान्तिमात्र प्राप्तपारणपरः । तयोरेव पारणन्तु “सप्तवारानुपोष्यैव सप्तधा संयतेन्द्रियः । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणदेव नश्यति” ॥ इति । संवत्सर प्रदोषधृतेन । “नित्यं हयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्हयोः । चन्द्राकयोर्ग्रहणयोर्व्यतौपातेषु सर्वसु ॥ अहोरात्रोपितः स्नानं दानं आद्यं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्” ॥ इति ब्रह्मपुराण वचनाभ्याञ्च । शनिवारोपवाससंक्रान्तिपूर्वदिनोपवासविधानेन प्राप्तमिति ।

विधवायास्तु सर्वथा नित्यत्वमाह कात्यायनः । “विधवा या भवेन्नारौ भुञ्जीतैकादशौ दिने । तस्यास्तु सुकृतं नश्येत् भ्रूणहत्या दिने दिने” ॥ स्मृतिः । अष्टाब्दादधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशौतिवत्सरः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहात् एकादश्यां स पापकृतम् ॥ एकादशौ व्रतं नित्यं तदाह ब्रह्मवैवर्तः । “इति विज्ञाय कुर्वीतावश्यमेकादशौ व्रतम् । विशेष नियमाशक्तोऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः” ॥ भविष्ये “नित्यमेतत् व्रतं नाम कर्त्तव्यं सार्ववर्णिकम् । सर्वाश्रमाणां सामान्यं सर्वधर्मेष्वनुत्तमम् ॥ एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” । प्रचेताः “पूर्णाप्येकादशौ त्याज्या हितयं वर्द्धते यदि । द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परिगृह्यते” ।

एकादश्याः पूर्णत्वं विशेषयति सौरधर्मः । “आदित्योदयवेलायाः प्राङ्मुहूर्तद्वयान्विता । सैकादशौ तु संपूर्णा विज्ञान्या परिकीर्त्तिता” ॥ हितयमेकादशौ द्वादशौ च वर्द्धते परादिनगामिनौ । द्वादश्यां पारणाया अलाभे पूर्णापरिग्रहे अधिकारिभेदमाह स्कान्दे । “संपूर्णैकादशौ यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोत्तरां यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत् गृही” ॥ कौर्म्ये । “एकादशौ प्रवृद्धा चेत् शुक्ले कृष्णे विशेषतः । उत्तरान्तु यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेत् गृही” । गारुडे “पुनः

प्रभात समये घटिकैका यदा भवेत् । तत्रोपवासो विहितो
वनस्थस्य यतस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशौ नचेत् ॥
प्रवृद्धा एकादश्येव प्रकर्षेण वृद्धा न द्वादशौत्यर्थः । तत्रैवोत्तरा-
मेव । यत्र तु पूर्वदिने दशमौविद्धा परदिने द्वादशौ मिथ्या तत्र
सर्वैरेव परदिने द्वादशौलाभे तदलाभेऽपि परोपोष्या । “एका-
दशौ द्वादशौ-मिथ्या परतोऽपि न वर्द्धते । गृहिभिर्यतिभिश्चैव
सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति स्मृतेः । अपि भिन्नक्रमेण वर्द्धते
द्वादशौत्यर्थः । एतत् द्विसृग्नि स्त्रिसृग्नि च सम्भवत्यविशेषात् ।

अत्रैव त्रयोदश्यां पारणफलमाह । “एकादशौ द्वादशौ च
रात्रिशेषे त्रयोदशौ । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पार-
णम्” । यत्तु “द्वादश द्वादशौर्हन्ति त्रयोदश्यान्तु पारणम्” इति
तदुपवास परदिने “द्वादशौलाभे तां विहाय पारणं बोध्यम् ।
तथाह ब्रह्मपुराणम् । “एकादश्यामुपोष्यैव द्वादश्यां पारणं
स्मृतम् । त्रयोदश्यां न कुर्यात्तु द्वादश द्वादशौक्षयात्” ॥
कालविवेक संवत्सर प्रदीप प्रभृतिषु कूर्मपुराणम् । “एका-
दशौमुपवसेत् द्वादशौमथवा पुनः । विमित्रां वा प्रकुर्वीत
न दशम्या युतां क्वचित् ॥ कुर्यादलाभे संयुतां नालाभेऽपि
प्रवेशिनौम् । उपोष्या द्वादशौ तत्र त्रयोदश्यान्तु पारणम् ॥
उदयात् प्राक्दशम्यास्तु शेषः संयोग इष्यते । उपरिष्ठात्
प्रवेशस्तु तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥ द्वादश्यां कलार्द्धमात्रम-
प्येकादश्या अनिर्गमे यदि दशमौ नोदयं स्पृशति उदयात्
प्रागरुणोदयकाल एवावतिष्ठते तदा संयुक्तोच्यते सैवोपोष्या ।
अत्रैव विषये “एकादशौ दशाविद्धा परतोऽपि न वर्द्धते ।
गृहिभिर्यतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति भविष्य-
पुराणौयादिवचनानि दशमौविद्धाकर्तव्यताबोधकानि बो-
ध्यानि । अत्र द्वादश्यामेकादश्यालाभ एव अरुणोदयविद्धायाः
कर्तव्यतोपदेशात् द्वादश्यामेकादशौलाभे तादृग्विन्धां न
कुर्यात् इत्यर्थतोऽवगतेस्तत्र परैकादश्युपोष्या इत्यवगम्यते ।
एतद्विषये “षष्टिदण्डात्मिकायाश्च तिथेर्निष्क्रमणे परे ।
अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं विना” ॥ इति संगच्छते ।
तथा कालमाधवौये गारुडम् । “आदित्योदयवेलायामा-

रभ्य षष्ठिनाडिकाः । सङ्कीर्णैकादशीनाम त्याज्या कर्मफले-
प्सुभिः” ॥ अत्रापि त्रयोदश्यां द्वादशी लाभ एव परोपोष्या-
इत्यवधेयम् । नीचेत् तत्र पूर्वामुपोष्य परदिने द्वादश्याद्य-
पादं समुत्तोर्य पारणं कुर्यात् “विद्याप्येकादशी ग्राह्या परतो
द्वादशी नचेत्” इति “मुहूर्त्तं द्वादशी न स्यात् त्रयोदश्यां
यदा मुने । उपोष्या दशमौविद्धा सर्वैरेकादशी तदा” ॥ इति
“त्रयोदश्यां यदा न स्यात् द्वादशी घटिकाद्वयम् । दशम्यैका-
दशीविद्धा सैवोपोष्या सदा तिथिः” ॥ इति मत्स्यकूर्म नारदीय-
वचनेभ्यः अत्र मुहूर्त्तं घटिकेति पारणयोग्यकालोपलक्षणम् ।
“कलाक्षां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्ध्वमेव हि । आमध्याह्नाः
क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भु शासनात्” ॥ इति शौधरस्त्रामि-
धृतवचनात् ।

अथोदयानन्तरवर्त्तिनी दशमौ यद्येकादशीं स्मृशति तदा
सा प्रवेशिनो पदवाच्या । तां विहाय द्वादशीमेवोपवसेत् ।
तदिदमुक्तं नालाभेऽपि प्रवेशिनोमिति । अलाभेऽपि परदिने
एकादश्यलाभेऽपि । अतएव कण्वः । “उदयोपरिविद्धा तु
दशम्यैकादशी यदि । दानवेभ्यः प्रौणनार्थं दत्तवान् पाक-
शासनः” ॥ स्कान्दे “दशम्यैकादशीविद्धा गान्धारौ तामुपो-
षिता । तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्मात् तां परिवर्जयेत् । ये
कारयन्ति कुर्वन्ति दशम्यैकादशीं युताम् । आलोक्य तन्मुखं
ब्रह्मन् सूर्यदर्शनमाचरेत्” ॥

अथारुणोदयविद्धा षष्ठिदण्डैकादशी पूर्णैकादश्योर्व्यव-
स्थाया मविशेषः इति चेन्न “द्वादश्यां पारणालाभे पूर्णैव परि-
गृह्यते ॥ इत्यविशेषात् अत्र वैष्णवेनापि पूर्णोपोष्या इति ।
अरुणोदयविद्धा तु द्वादश्यां पारणस्यालाभेऽपि वैष्णवेर्नोपोष्या
किन्तु खण्डैकादशुपपोष्येति । “दशमौशेष संयुक्तो यदि
स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनेकादशौव्रतम्” ॥
इति गारुडे वैष्णवेनेत्यभिधानात् । तत्रापि कृष्णपक्षे अरुणो-
दय विद्धैवोपोष्या शुक्लपक्षे तु न तथेति विशेषः । “एकादशीं
दशाविद्धां वर्द्धमाने विवर्जयेत् । पक्षे हानौ स्थिते सोमे
लङ्घयेद्दशमौयुताम्” ॥ इति कालविवेककृत्य महार्णवधृत

भविष्यपुराणैकवाक्यत्वात् । अरुणोदय कालमाह स्कन्द-
पुराणम् । “उदयात् प्राक्चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः ।
तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तद्वि पुण्यतमं स्मृतम्” ॥ नाडिका
दण्डः ।

तदयं संक्षेपः । गृहस्थादीनामुभयपक्षे एकादश्यामुपवासा-
धिकारः । कृष्णपक्षेकादश्यां पुत्रवतो गृहस्थस्य नाधिकारः ।
हरिशयनाभ्यन्तरे तस्याप्यधिकारः । वैष्णवपुत्रवद्गृहस्थस्य
सर्वं कृष्णायामप्यधिकारः । शुक्रवार रविवारादावप्येकादश्या-
मुपवासफलाधिक्यम् । विधावायास्तु सर्वत्राधिकारः । अत्र
अष्टाब्दादधिकापूर्णाशीति वर्षमानवो नित्याधिकारी एका-
दशीव्रतं नित्यं पारणदिने द्वादशीलाभे सर्वएव पूर्णामेका-
दशीं त्यक्त्वा खण्डामुपवसेत् । तदन्ताभे गृह्णी पूर्वां तदन्यः परां
विधवापि । यदा तु पूर्वदिने दशम्यायुतैकादशी तदोत्तरामु-
पोष्या द्वादश्यां पारणं कुर्यात् । परदिने द्वादश्यनिर्गमे तु
त्रयोदश्यामपि यदा तु सूर्योदयानन्तरं दशम्यायुतैकादशी
परदिने न निःसरति तदा तां विहाय द्वादश्यामुपवसेत् ।
यदा तु सूर्योदयपूर्वकालौ न दशम्याविधैकादशी परदिने न
निःसरति तदा तामुपवसेत् । यदा तु तथाविधा सती पर-
दिने निःसरति तत्परदिने च द्वादशी तदा तां विहाय खण्डा-
मुपोष्य द्वादश्यां पारयेत् यदा तु उभयदिने तद्विधैकादशी
तत्परदिने च न द्वादशी तदा षष्टिदण्डात्मिकां विद्वामुपोष्य
परदिने द्वादश्याद्यपादमुत्तोर्यं पारयेत् वैष्णवस्तु तत्रापि
शुक्लपक्षे तु परामुपोष्य त्रयोदश्यां पारयेत् । एकादश्याप-
वासः सूतकादावपि कार्यः । भविष्योत्तर पद्मपुराणयोः ।
“एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । सूतके स्मृतके
वापि अन्यस्मिन् वाप्यशौचके । सर्वथा न परित्याज्या इच्छता
श्रियमात्मनः” । स्त्रियास्तु पुलस्त्यः । “एकादश्यां न भुञ्जीत
नारो दृष्टे रजस्यपि” ॥ अशक्तं प्रति नारदीयम् । “अनुकल्यो
मृषां प्रोक्तः क्षीणानां वरवर्णिनि !” । वायुपुराणे “उपवास
निषेधे तु किञ्चित् भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्येदुपवासेन उप-
वासफलं लभेत्” ॥

उपवासनिषेधासामर्थ्ययोर्भक्ष्यप्रकाशमाह नारदौघे ।
 “मूलं फलं पयस्त्रोयमुपभोग्यं भवेत् शुभम् । नत्वेवं भोजनं
 कैश्चित् एकादश्यां प्रकौर्त्तितम्” ॥ एवमित्यनुकल्यातिरिक्तम् ।
 पद्मपुराणे “नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलं तिलाक्षौरमथा-
 म्बुचाज्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदिवाथ वायुः प्रशस्तमतीत्तरमुत्त-
 रञ्च” ॥ फलाहारादावपि तुलसीरहितत्वे दोषमाह गरुड-
 पुराणम् । “तुलसीं विना या क्रियते न पूजा स्नानं न तदय-
 त्तुलसीं विनाकृतम् । भुक्तं न तदयत्तुलसीविवर्जितं पौतं
 न तद् यत्तुलसीविवर्जितम्” ॥ अत्र श्रीभगवद्वाक्यम् । “मच्छ-
 यने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने । फलमूलजलाहारी हृदि
 शल्यं समर्पयेत्” ॥

हविष्यान्नमाह स्मृतिः । हैमन्तिकं सिताखिन्नं धान्यं
 मुद्गा यवास्तिलाः । कलाया कङ्कनीवारा वास्तूकं हिलमो-
 चिका । षष्टिका कालशाकञ्च मूलकं केमुकेतरत् । लवणे
 सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषौ । पयोऽनुद्धृतसारञ्च पन-
 सान्नहरीतकी । तन्तिडौजौरकञ्चैव नागरङ्गञ्च पिप्पली
 कदली लवली धात्री फलान्यगुडमैत्रवम् । अतैलपक्वं मुन-
 यो हविष्यान्नं विदुर्बुधाः” ॥ अत्राखिन्नमित्युपादानादन्यत्र
 खिन्नं धान्यतण्डुले न दोषः । हैमन्तिकमित्यभिधायागम्य
 संहितायाम् । नारिकेलफलञ्चैव कदलीं लवलीन्तथा ।
 आस्रमामलकञ्चैव पनसञ्च हरीतकीम् । व्रतान्तरप्रशस्तञ्च
 हविष्यं मन्वते बुधाः । शक्तौ तु मनुः गृह्यपरिशिष्टञ्च “प्रभुः
 प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते । न साम्प्रायिकं तस्य
 दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इति । अनुकल्पेऽपि विष्णूपासनं
 पारणञ्च कर्त्तव्यम् । “एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
 उपवासेन दानेन नैवाद्वादशिको भवेत्” ॥ इति मार्कण्डेय-
 वचनात् दानेन ब्रह्मवैवर्त्तक्तेन । यथा “उपवासासामर्थ्ये-
 देकं विप्रन्तु भोजयेत् । तावदनानि वा दद्याद् यद्भक्तद्विगुणं
 भवेत् । सहस्रसन्मितां देवीं जपेद्वा प्राणसंयमान् । कुर्यात्
 द्वादशसंख्यकान् यथा शक्तिं व्रते नरः” ॥ देवीं गायत्रीम् ।
 मात्से । “दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः । एका-

दश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” ॥ सूरिसन्तोषे “कांस्थं मांसं मसूरञ्च चनकं कोरदूषणम् । शाकं मधुपरान्नञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्” ॥ चनकं क्लोलेतिख्यातं अत्रोपवसन्निति तद्दिने भोजनासम्भवात् सामीप्यात् पूर्वापरयोर्ग्रहणम् । स्मृतिः । “शाकं मांसं मसूरञ्च पुनर्भोजनमैयुने । द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्यजेत्” ॥

स्मृतिः । “प्रातःसन्ध्यां ततः कृत्वा सङ्कल्पं बुध आचरेत्” । वाराहे “गृह्यौत्तौडुम्बरं पात्रं वारिपूर्णमुदङ्मुखः । उपवासन्तु गृह्णीयात् यद्वा वार्य्यव धारयेत् । एकादश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरिहृनि । भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाच्युत !” ॥ यदेति ताम्रपात्राभावे जलमात्रं गृह्यौत्ता सङ्कल्पयेदित्यर्थः । कालनाधवीयष्टतस्कान्दे “उपवासन्तु सङ्कल्प्य मन्त्रपूतं जलं पिवेत्” ॥ मन्त्रमाह कात्यायनः । “अष्टाक्षरेण मन्त्रेण त्रिर्जपेनाभिमन्त्रितम् । उपवासफलं प्रेषुः पिवेत् पात्रगतं जलम्” । आचमनवन्नात्र दूषणम् । ततः प्रार्थयेत् । “इदं व्रतं मया देव ! गृह्यौतं पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु त्वत्प्रसादाज्जनार्दन !” ॥ ब्रह्मपुराणम् । “एकादश्यामुभे पक्षे निराहारः समाहितः । संपूज्य विधिवद्विष्णुं अद्वया सुसमाहितः । याति विष्णोः परं स्थानं नरो नास्त्यत्र संशयः” ॥ नृसिंहपुराणम् । “उपवासो नरश्रेष्ठ ! एकादश्यां विधीयते । नरसिंहं समर्थ्य च सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

द्वादशौमधिकृत्य कात्यायनः । “प्रातः स्नात्वा हरिं पूज्य उपवासं समर्पयेत् । अज्ञानतिमिरान्धस्य व्रतेनानेन केशव ! ॥ प्रसौद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव । मन्त्रं जपित्वा हरये निवेद्योपोषणम् व्रती । द्वादश्यां पारणं कुर्यात् वर्जयित्वाऽऽहुपोदकीम्” ॥ उपोदकीं पूतिकाशाकम् । द्वादशौलङ्घने दोषमाह नारदीयम् । “महाहानिकरी ह्येषा द्वादशौ लङ्घिता नृणाम् । कृष्ण ! कृष्ण ! कृपालुस्त्वमगतौनां गतिर्भव । संसारार्णवमग्नानां प्रसौद मधुसूदन !” ॥ इत्यनेनापि निवेदयेत् इति । विष्णुधर्मोत्तरे “द्वादश्याः प्रथमः पादो हरि-वासरसंज्ञकः । तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः” ॥

स्मृतिः “कलाक्षां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीथादूर्ध्वमेव हि । आम-
ध्याङ्गाः क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शम्भुशासनात्” ॥ निशीथा-
दूर्ध्वं सार्धप्रहरत्रयोपरि । अत्रासामर्थ्यं कात्यायनः । “सन्ध्या-
दिकं भवेन्नित्यं पारणन्तु निमित्ततः । अङ्गिस्तु पारयित्वा तु
नैत्यिकान्ते भुजिक्रियाः” ॥ ब्रह्माण्डपुराणम् । “कांस्थं मांसं
सुरां चोद्रेण लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च व्यायञ्च
दिवा स्वप्नं तथाञ्जनम् । शिलापिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि
वैष्णवः । द्वादश्यां वर्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

वासनपुराणे । “एकादश्यां जगत्स्वामि शयनं परि-
कल्पयेत् । शेषादि भोगपर्यङ्कं कृत्वा संपूज्य केशवम् ॥
अनुज्ञां ब्राह्मणेभ्यश्च द्वादश्यां प्रयतः शुचिः । लब्ध्वा पौता-
श्वरधरं देवं निद्रां समानयेत्” ॥ अनुज्ञां लब्ध्वा इति अन्वयः ।
एकादशीसमये दिवाशयनं परिकल्पयेत् रात्रौ द्वादशीक्षणे
निद्रेति ।

व्यक्तं वराहे । “आषाढ शुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि
वा । चातुर्मास्यव्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे ॥ अभावे
तु तुलार्केऽपि मन्त्रेण नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां
विधिवत्तत् समापयेत् ॥ चतुर्धापि हि तच्चीर्णं चातुर्मास्यं
व्रतं नरः । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत्समापयेत्” ॥
मात्स्ये । “चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्योत्थापनावधि ।
मधुसूरो भवेन्नित्यं नरो गुडविवर्जनात् ॥ तैलस्य वर्जनादेव
सुन्दराङ्गः प्रजायते । कटुतैलपरित्यागात् शत्रुनाशः प्रजा-
यते । लभते सन्ततिं दौर्घां स्थालौपाकमभक्षयन् ॥ सदा
मुनिः सदा योगी मधुमांसस्य वर्जनात् । निराधिनीरुगो-
जस्रौ विष्णुभक्तश्च जायते ॥ एकान्तरोपवासेन विष्णुलोक-
मवाप्नुयात् । धारणाब्रह्मलोम्नाञ्च गङ्गास्नानं दिने दिने
ताम्बूलवर्जनाङ्गो रक्तकण्ठश्च जायते ॥ घृतत्यागात् सुलावर्णं
सर्वं स्निग्धं वपुर्भवेत् । फलत्यागात् मतिमान् बहुपुत्रश्च
जायते” ॥ “नमो नारायणायेति जप्त्वा नशनजं फलम् ।
पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेद्भोदानजं फलम् । एवमादिव्रतैः
पार्थ ! तुष्टिमायाति केशवः” ॥ सनत्कुमारः “इदं व्रतं मया

देव ! गृहीतम् पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रमद्वे त्वयि
 केशव ! । गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव ! यद्यपूर्णे त्वहं स्मिन्ने । तन्मे
 भवतु संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन !” ॥ समाप्तौ च “इदं व्रतं मया
 देव ! कृतं प्रीत्यै तव प्रभो ! । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसा-
 दाज्जनार्दन !” ॥ अत्रैव यतिमधिकृत्य काठकगृह्यम् “एकरात्रं
 वसेत् ग्रामे नगरे पञ्चरात्रकम् । वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षासु मासांश्च
 चतुरो वसेत्” ॥ एतदशक्तविषयम् । “ऊर्द्ध्वं वार्षिकाभ्यां
 मासाभ्यां नैकस्थानवासौ” ॥ इति शङ्खोक्तेः ।

मात्स्ये । “श्रुते विष्णुः सदापादे भाद्रे च परिवर्तते ।
 कार्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । भविष्यनारदौययोः ।
 “मैत्राद्यपादे स्वपितौह विष्णुर्वैष्णव्यमध्ये परिवर्तते च ।
 पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन” ॥
 मैत्रमनुराधा । वैष्णव्यं श्रवणा पौष्णं रेवतौ । भविष्ये ।
 “निशि स्वापो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् । अन्यत्र
 पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्” ॥ अन्यत्र स्वापादिवि-
 हितरात्रादौतरकाले दशमौ प्रतिपदोश्च । “किन्तन्मैत्राद्य-
 पादेन दशम्यंशेन यो दिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन प्रति-
 पद्यथ यो निशि ॥ दशम्यंशेन दशम्या अशो यत्र पादे तेन ।
 यः पादो दिवाप्राप्तस्तेन वा किम् । अत्र दशमौ प्रतिपदोर्व-
 र्जनात् तादतरैकादश्यादि पञ्चतिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपाद-
 विशेषलाभेऽपि द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते ।
 वचनान्तरं “रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्या च समायुतः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते प्राप्य रेवतौम्” ॥ दिनान्ते
 त्रिधाविभक्तदिनतृतीयभागे दिवोत्थानमित्यनुरोधात् । विष्णु-
 धर्मोत्तरे । “विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते ।
 द्वादश्यामृक्ष संयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशी-
 मृक्षे उत्थानशयने हरेः । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्रं
 विचिन्तयेत्” ॥ वराहपुराणम् । “द्वादश्यां सन्धिसमये
 नक्षत्राणामसम्भवे । आभाकासितपक्षेषु शयनावर्त्तनादिकम्” ॥
 आभाकानां आषाढभाद्रकार्तिकानाम् । ततश्च द्वादश्यां
 निशादौ नक्षत्रमात्रयोगात् द्वादश्यामृक्षाभावे तिथ्यन्तरे

निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे द्वादश्यां सन्ध्या-
यामेव शयनादिकं बोधनन्तु द्वादश्यां रात्रौ रेवत्यन्तपादयोगे
दिनद्वितीयभाग इति विशेषः । शयने मन्त्रमाह वराहपुरा-
णम् । “नमो नारायणेत्युक्त्वा इमं मन्त्रमुदोरयेत् । मेघान्यपि
मेघश्यामं ह्युपागतं सिच्यमानं महीमिमां निद्रां भगवान्
गृह्णातु लोकनाथ वर्षास्त्रिमं पश्यतु मेघवृन्दम् । ज्ञात्वा च
पश्यैव च देवनाथ मासाश्चत्वारि वैकुण्ठस्य तु पश्यनाथ । ततश्च
“सुप्ते त्वयि जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुद्धे त्वयि
बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । पार्श्वं
परिवर्त्तने तु । “वासुदेव ! जगन्नाथ ! प्राप्तेयं द्वादशी तव ॥
पार्श्वेण परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव !” ॥ इति पठेत् ।
“त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत्सुप्तं भवेदिदम् । विबुद्धे त्वयि
बुध्येत जगत्सर्वं चराचरम्” ॥ इत्यनेन पूजयेत् । नैयत-
कालिककल्पतरौ ब्रह्मपुराणं कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य ।
“उपवासः प्रकर्त्तव्य एकादश्यां प्रजागरः । द्वादश्यां वासु-
देवश्च पूजितव्यः प्रयत्नतः” । उत्थानमन्त्रस्तु “महेन्द्र रुद्रैर-
भिनूयमानो भवानृषिर्ववन्दितवन्दनीयः । प्राप्ता तवेयं किल
कीमुदाख्या जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ ! ॥ मेघा गता निर्मल-
पूर्णचन्द्रः शारद्यपुष्पाणि च लोकनाथ ! ॥ अहं ददानीति च
पुण्यहेतोर्जागृष्व जागृष्व च लोकनाथ !” ॥ ततः “उत्तिष्ठोत्तिष्ठ
गोविन्द त्यज निद्रां जगत्पते ! । त्वया चोत्थीयमानेन उत्थितं
भुवनत्रयम्” ॥ इति पठित्वा पूजयेत् ।

मत्स्यपुराणे भौमं प्रति भगवद्वाक्यं “यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां
द्वादश्यामथ भारत ! । अन्येष्वपि दिनर्क्षेषु न शक्तस्त्वमुपो-
षितुम् ॥ ततः पुण्यामिमां भौमतिथिं पापप्रणाशिनौम् ।
उपोष्य विधिनानेन गच्छेर्विष्णोः परं पदम्” । भौमतिथिं
भौमतिथित्वेन ख्यातामेकादशीम् । विस्तारस्त्वेकादशीतत्वे-
ऽनुसन्धेयः । विष्णुधर्मे “सृगशौर्षे शशधरे माघे मासि प्रजा-
पते । एकादश्यां सिते पक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः । द्वादश्यां
षट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते । तिलस्त्रायौ तिलोद्वर्त्ती
तिलहोमी तिलोदकौ । तिलस्य दाता भोक्ता च षट्तिली

नावसौदति । सक्तु षट्तिन्त्रौ भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥

अथ द्वादशी । सा च एकादशैयुता ग्राह्या युग्मात् नार-
दीये । “वैशाखशुक्लपक्षे तु द्वादशी वैष्णवी तिथिः । तस्यां
शौतल तोयेन स्नापयेत् केशवं शुचिः” ॥ इयं पिपीतक द्वादशी
अत्र “षष्ठौसमेता कर्त्तव्या सप्तमी नाष्टमैयुता । पतङ्गोपा-
सनायेह षष्ठ्यामाहुर्पोषणम् । एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उप-
वासं मनोषिणः । उपासनाय द्वादश्यां विष्णोर्यद्विदियं
तथा” ॥ इति भविष्य पुराणेन एकादश्युपवासानन्तरं द्वादश्यां
विष्णूपासनाया उक्तत्वादत्रापि तथा व्यवहरन्तीति नात्र युग्मा-
दरः । द्वादशीक्षयेतूपवासानन्तर्यं विनापि पूजति । इयं
पूर्ववचनोक्तषष्ठैयुता सप्तमैवत् आषाढद्वादश्यादिषु शयना-
दिकं प्रागुक्तवचनात् ।

भविष्योत्तरे । “द्वादशी अवणोपेता सर्वपापहरा तिथिः ।
बुधवारसमा युक्ता ततः शतगुणा भवेत् । तामुपोष्य समाप्नोति
द्वादश द्वादशीफलम्” । उभयदिने तक्लाभे तु एकादशी युता
ग्राह्या । “द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्यायुता विभो ! । सदा
कार्या च विद्वद्भिर्विष्णुभक्तैश्च मानवैः” ॥ इति स्कान्दात् ।
यदात्वेकादश्यामेव अवणा तदा तामुपवसेत् । तथा च
नारदः । “याः काश्चित्तिथयः प्रोक्ताः पुण्या नक्षत्रयोगतः ।
तास्तेव तद्व्रतं कुर्यात् अवणद्वादशीं विना” ॥ भविष्योत्तरे ।
“एकादशी यदा तु स्यात् अवणेन समन्विता । विजया सा
तदा प्रोक्ता भक्तानां विजयप्रदा । तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो
यदा भवेत् । तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संचयः । विशे-
षेण महीपाल अवणं वर्धते यदि । तिथिक्षयेण भोक्तव्यं द्वादशीं
नैव लङ्घयेत्” । तिथिक्षयेण एकादशीक्षयेण भोक्तव्यं
द्वादश्यां पारयेदित्यर्थः । अत्र हेतुः द्वादशौमित्यादिः ।
यदात्वेकादश्युपवासदिने अवणं नास्ति परदिने
द्वादश्यां तत् तदोपवासद्वयमाह ब्रह्मवैवर्तः । “एका-
दशीमुपोष्यैव द्वादशीं समुपोषयेत् । नचात्र विधि-
लोपः स्यादुभयोर्देवता हरिः” ॥ अत्र च “असमाप्ते व्रते पूर्वे

नैव कुर्यात् व्रतान्तरम् ॥ इति स्मृतेः पारणस्याकरणेन
पूर्वोपवासासमाप्तावुपवासान्तरारम्भे विधिलोपो न भवेदि-
त्यर्थः । हेतुमाह उभयोरित्यादिः । उभयोपवासासामर्थ्ये तु
श्रवणद्वादशैवोपोऽस्या तथा च स्मृतिः । “वरमेकादशीं भुक्त्वा
द्वादशीं समुपोषयेत् । पूर्वोपवासजं पुण्यं सर्वं प्राप्नोत्य-
संशयः” । तथा “उपोष्य द्वादशीं पुण्यां विष्णुऋक्षेण संयुताम् ।
एकादशशुद्धवं पुण्यं नरः प्राप्नोत्य संशयः” ॥ द्वादशशुद्धवासः
काश्यः । तथाह मार्कण्डः । “द्वादशग्रामुपवासेन सिद्धात्मा
नृप ! सर्वशः । चक्रवर्त्तित्वमतुलं संप्राप्नोत्यतुलां श्रियम्” ॥

अत्र कालिकापुराणात् शक्रोत्थानविधिर्लिख्यते । “अथातः
शृणु राजेन्द्र ! शक्रोत्थानध्वजोत्सवम् । यत्कृत्वा नृपतिर्याति नो
कदाचित्पराभम् । अर्जुनोऽप्यश्वकर्णश्च प्रियकोधव एव च ।
श्रीऽङ्गस्वरश्च पञ्चैते केत्वर्थे सत्तमाः स्मृताः । अन्ये च देवदा-
र्वाद्याः शालाद्यास्तरवस्तथा । तच्च वृक्षं तुदेद्रात्रौ स्पृष्ट्वा मन्त्र-
मिमं पठेत्” ॥ तुदेत् छेदेयेत् । “यानि वृक्षे तु भूतानि
तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तु वः । उपहारं गृह्णोत्वैमं क्रियतां वासव-
ध्वजः ॥ पार्थिवस्त्वं वरयते स्वस्ति तेऽस्तु नमोत्तम ! । ध्वजार्थं
देवराजस्य पूजयिष्ये प्रतिगृह्णताम् ॥ ततोऽपरे ऽङ्गि तं च्छित्वा
मूलमष्टाङ्गलं पुनः । जले क्षिपेत्तदग्रस्य च्छित्वैवं चतुरङ्गुलम् ।
ततो नौत्वा पुरहारं केतुं निर्माय तत्र वै । शुक्लाष्टस्यां भाद्र-
पदे केतुं वेदिं प्रवेशयेत् । द्वाविंशद्वस्तमानस्तु अधमः केतु-
रुच्यते । द्वाविंशत् ततोऽज्यायान् द्वाचत्वारिंशदेव तु । कुमार्यः
पञ्च कर्त्तव्याः शक्रस्य नृपसत्तम ! । शालमय्यस्तु ताः सर्वास्व
पराः शक्रमाढकाः । केतोः पादप्रमाणेन कार्याः शक्रकुमा-
रिकाः । माढकार्द्धप्रमाणान्तु यन्त्रं हस्तद्वयं तथा । एवं
कृत्वा कुमारौश्च माढकां केतुमेव च । एकादश्यां सिते पक्षे
यष्टौनामधिवासनम् । अधिवास्य ततो यष्टिं गन्धद्वारादि-
मन्त्रकैः । द्वादश्यां मण्डलं कृत्वा वासवं विस्तृतात्मकम् ।
अच्युतं पूजयित्वादौ शक्रं पश्चात् प्रपूजयेत् । शक्रस्य प्रतिमां
कुर्यात् कानकीं दारवीं तथा” ॥ कानकीं कनकमयीं “अन्य-
तैजसभूतां वा सर्वाभावे तु मृण्मयीम् । तां मण्डलस्य मध्ये

तु पूजयित्वा विशेषतः ॥ ततः शुभे मुहूर्ते तु केतुमुत्थापये-
नृपः । वज्रहस्त ! सुरारिघ्न ! बहुनेत्र ! पुरन्दर ! । क्षेमार्थं सर्व-
लोकानां पूजेयं प्रतिगृह्यताम् । एहोहि सर्वामरसिद्धस-
ह्रैरभिष्टुतो वज्रधरामरेश ! । समुत्थितस्त्वं अथवाद्यपादे
गृहाण ! पूजां भगवन् नमस्ते । इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्य-
वन्दनैः । घटेषु दश दिक्पालान् ग्रहांश्च परिपूजयेत् ।
साध्यादीन् सकलान् देवान् मातृः सर्वास्वनुक्रमात् । ततः
शुभे मुहूर्ते तु ज्ञानिवर्द्धकं संयुतः । केतुपत्न्या नभूमिन्तु यज्ञ-
वेद्यास्तु पश्चिमे । विप्रैः पुरोहितैः सार्द्धं गच्छेद्राजा सुम-
ङ्गलैः । रज्जुभिः पञ्चभिर्वद्धं यन्त्रश्लिष्टं समावृतम् । कृमा-
रौभिश्च संयुक्तं दिक्पालानाञ्च पट्टकैः । यथावर्णैर्यथादेशैर्यो-
जितैर्वस्त्रवेष्टितैः । युतं तं किङ्किणीजालैर्बद्धदु घण्टौघचामरैः ।
चित्रमाख्याम्बरैश्चापि चतुर्भिरपि तोरणैः । उत्थापयेन्महा-
केतुं राजा मात्यैः शनैः शनैः । प्रतिमां तां नयेन्मूलं केतोः
शक्रं विचिन्तयन् । यजेत्तु पूर्ववत्तत्र शचीं मातलिमेव च ।
जयन्तं तनयं तस्य वज्रमैरावतं तथा । ग्रहांश्चाप्यथ दिक्-
पालान् सर्वांश्च गणदेवताः । पूजितानाञ्च देवानां शश्वद्धोमं
समाचरेत् । होमान्ते तु बलिं दद्यात् वासवाय महात्मने ।
तिलं घृतं चाक्षतञ्च पुष्पं दूर्वां तथैव च । एतैस्तु जुहुया-
देतान् स्त्रैः स्त्रैर्मन्त्रैर्नरोत्तमः । ततो होमावसाने तु ब्राह्मणा-
नपि भोजयेत् । एवं प्रपूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने ।
व्रातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य परः प्रियः । एवं कृत्वा दिवा-
भागे शक्रोत्थापनमादितः । अथर्चयुतायाञ्च द्वादश्यां पार्थिवः
स्वयम् । अन्तपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत् । सुप्तेषु
सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति । सार्द्धं सुरासुरगणैः पुरन्दर !
शतक्रतोः ! । उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज ! गम्यताम् । उत्-
पाते सप्तरात्राणि तथोपप्लवदर्शने । व्यतौल्य शनिभौमौ च
अन्यर्चेऽपि विसर्जयेत् । यस्मिंस्तस्मिन् दिने चैव सूतकान्ते
विसर्जयेत् । तथा रक्षेन्नृपः केतुं न पतेच्छकुनिर्यथा । शनैः
शनैः पातयेत्तं यथोत्थापनमादितः । विसृष्टं शक्रकेतुं तं साल-
ङ्कारं तथा निशि । क्षिपेदनेन मन्त्रेण अगाधे सलिले नृपः ।

तिष्ठ केतो ! महाभाग ! यावत् संवत्सरं जले । भवाय सर्वलो-
कानाम् अन्तरायविनाशक ! । उत्थापयेत्तूर्यरवैः सर्वलोकस्य वै
पुरः । एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः । न तस्य
राज्ये दुर्भिक्षं नतयो नाप्यधर्मकृत् ॥ इतयश्च । “अति-
वृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः
षड्भेदे इतयः स्मृताः” ॥ भविष्योत्तरे “इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमा-
दान्न कृतं यदि । तदा द्वादशमे वर्षं कर्त्तव्यं नान्तरापुनः” ॥
भैमौपर द्वादश्यां षट्तिलाचरणं प्रागुक्तवचनात् ।

“फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे द्वादशौ यदि गोविन्दद्वादशौ
नाम महापातकनाशिनौ” ॥ अत्र गङ्गायां पद्मपुराणौयो
मन्त्रः । “महापातकसंज्ञानि यानि पापानि सन्ति
मे । गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि” ! ॥

अथ त्रयोदशौ । सा च शुक्ला द्वादशौयुता ग्राह्या । “त्रयो-
दशौ प्रकर्त्तव्या द्वादशौसंहिता विभो” ! ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तात् ।
कृष्णा तु परयुताः । “षष्ठ्यष्टमीत्वमावास्या कृष्णा चैव त्रयो-
दशौ । एताः पर युताः पूज्याः पराः पूर्वेण संयुताः” ॥ इति
निगमवचनात् । पराः सप्तम्यादयः । एवञ्च पूर्ववचनं शुक्ला-
विषयं सामान्यविशेषव्यायात् ।

प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णात्रयोदश्यां मघायुक्तायामनिषिद्धं यत्
किञ्चिदद्वयेण आह्रमावश्यकं शङ्खादिविधिवाक्ये नक्षत्रविशिष्ट-
तिथेः श्रुतेः । ततश्च केवलं त्रयोदशौ केवलं मघाश्राद्धार्थ-
वादा अपि क्लृप्तविशिष्ट विधिप्राप्त कर्मणो नित्यत्वबोधका
न तु केवलं विध्यन्तर कल्पनागौरवात् । तथा च शङ्खः “प्रौष्ठ
पद्यामतौतायां मघायुक्तां त्रयोदशौम् । प्राप्य आहं हि
कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च” ॥ मनुः “यत्किञ्चित् मधुना मिश्रं
प्रदद्यात् त्रयोदशौम् । तदप्यक्षयमेव स्यात् वर्षासु च मघासु
च” ॥ विष्णुधर्मोत्तरम् । “प्रौष्ठपद्यामतौतायां तथा कृष्णा
त्रयोदशौ । एतांस्तु आह्रकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ॥
शातातपः । “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ।
तस्माद्दद्यात् सदोद्युक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ अत्रान्नमात्र
श्रुतेः मनुवचने यत्किञ्चिदिति श्रुतेश्च । शङ्खोक्त पायसः फला-

तिथयार्थः । गुणविशेषे फलविशेषः स्यादिति न्यायात् ।
 व्यक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राज्ञं
 स्वयोदशौ । तत्राक्षयं भवेच्छादं मधुना पायसेन च” ॥
 तत्राश्व युक्कृष्णपक्षे अत्र यत् आदं तन्मधु योगेन पायस-
 योगेन वाक्षयं भवेत् । एवं मनुवचने यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं
 इत्यनेन मधुमात्रयुक्तत्वमुक्तम् । अतोऽत्र सुतरां शूद्रस्याप्य-
 धिकारः । अत्र गजच्छाया योगे फलातिशयः । तथा च
 कृत्यचिन्तामणौ स्मृतिः । “कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः
 करे रविः । यदा तदा गजच्छाया आदौ पुण्यैरवाप्यते” ॥
 करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमांशोपरिसपादत्रयोविंशांश इति
 यावत् । अविभक्तानामप्यत्र पृथक् आहमावश्यकम् । यथा
 आहचिन्तामणौ स्मृतिः । “विभक्ता अविभक्ता वा कुर्युः
 आहमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः पृथग्विना” ॥
 अदैविकं प्रत्याब्धिकैकोदिष्टं अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारः
 न नित्याधिकारः । “सपिण्डौकरणान्तानि यानि आहानि
 षोडश । पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्
 इत्यत्रापिना समुच्चितानाम् अपृथग्द्रव्याणां पुंसां सपिण्डौ-
 करणान्तानौति विशेषणात् तदुत्तरआहानां पृथक्करण-
 मपि प्रतीयते । मघात्रयोदशौनिमित्तक आदौ पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः “भोजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
 तत्रापि महतौ पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते । ऋक्षे पिण्डप्रदा-
 नन्तु ज्येष्ठपुत्रौ विवर्जयेत्” ॥ इति देवौपराणात् भोजङ्गौ
 पञ्चमौ चन्द्रार्क सङ्गमम् अमावास्या पितृदैवते ऋक्षे मघा-
 याम् । शातातपः । पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधौ-
 यते । स्वधा वाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय-
 दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं तथास्त्विति” ॥

स्कन्दपुराणे “वारुणेन समायुक्ता मघौ कृष्णा त्रयोदशौ ।
 गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहणतैः समा” ॥ वारुणं शत-
 भिषा । “शनिवारसमायुक्ता सा महावारुणी स्मृता । गङ्गायां
 यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा । शुभयोग समायुक्ता शनौ
 शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता त्रिकोटि कुलमुद-

रेत्” ॥ कुलं पुरुषमिति याज्ञवल्क्यदौपकलिका । तथा च
मेदिन्यां “कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने
च तनो क्लोवं कण्टकार्योषधौ कुनौ” ॥ अत्र संज्ञाविधेः
सार्थकत्वाय निमित्तत्वेन मासपक्षतिथ्युल्लेखानन्तरं महा-
वारुणौ महामहावारुण्यावुल्लेखनीये आदे पार्वणादि संज्ञो-
ल्लेखवत् पौर्णमास्यमावास्यायोः पक्षोल्लेखवच्च । “मासपक्ष-
तिथौनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न
तस्य फलभाग्भवेत्” ॥ इति वचनात् । तेन चैत्रे मासि
क्षणेपक्षे त्रयोदश्यां तिथौ महावारुण्यां महामहावारुण्यां
यथायथं प्रयोज्यम् । वारस्तु सूर्योदयादुदयान्तरं यावत्
तथा च सूर्यसिद्धान्तः “सूतकादि परिच्छेदो दिनमासाब्दपा-
स्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिताः । उद-
यादुदयाद्भानोर्भौम सावन वासराः” ॥ दिनाधिपस्य रव्या-
देर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनेनोक्तं भौमेति पित्रादि-
दिनव्यावृत्त्यर्थं कौर्म पाद्मयोः “हो तिथ्यन्तावेकवारं यत्र
स्यात् स दिनचयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि
तिथीनां त्रितयं यदा । तदा दिनचयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं
फलम्” ॥ इत्येतयोर्वचनयोरैकवाक्यतयापि तथावगम्यते ।
रेखापूर्वापरयोरित्यादिकन्तु ज्यातिःशास्त्रोक्तं कालहोरादि-
ज्ञानार्थमिति । अत्र “संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्र-
सूर्ययोः । पुष्ये स्नात्वा च गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्” ॥
इति ब्रह्माण्ड पुराणात् ग्रहणमात्रे त्रिकोटि कुलोद्धरणविधा-
नात् ततोऽधिकेषु वारुण्यादिषूरोत्तरगुरुषु महामहावारुण्या-
मपि यत् त्रिकोटि कुलोद्धरणमुक्तं तदुद्धरणगततारतम्येनावि-
रुद्धम् । “यं यं क्रतुमधौते च तस्य तस्याप्नुयात् फलम्” ॥
इति याज्ञवल्क्योक्ताध्ययनात् यथा तत्तदुयागकरणेऽधिक फलम्
अतएव शिष्टानामादरोऽपि तथेति । न चात्र “स्नानं कुर्वन्ति
या नार्थ्यश्चन्द्रे शतभिषां गते । सप्तजन्म भवेयुस्ता दुर्भगा
विधवा ध्रुवम्” ॥ इति । “त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्याञ्च
विशेषतः । शूद्रविट् क्षत्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन” इति
प्रचेतोजावालवचनाभ्यां स्त्रीणां शूद्रादीनाञ्च स्नाननिषेध

इति वाच्यम् । “भोगाय क्रियते यत्तु स्नानं यादृच्छिकं नरैः । तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यनैमित्तिके न तु” ॥ इति हेमाद्रि-
धृतवचनेन रागप्राप्त स्नान एव निषेधात् नक्षत्रेऽपि तथा
कल्पनात् । अत्र त्रयोदश्यां पूर्णायां पूर्वाह्णेतरकाले
नक्षत्रादिसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णे तिथिनक्षत्रलाभेऽपि पूर्वदिन
एव स्नानम् । तथा च कालमाधवौये नारदौयम् । “आदि-
त्योदयवेलाया आरभ्य षष्टि नाडिकाः । तिथिस्तु सा हि
शुद्धा स्यात् सार्वतिथ्योह्ययं विधिः” ॥ अत्र पूर्वतिथेः शुद्धत्वा-
भिधानात् तत्परतिथेरशुद्धत्वाभिधानं प्रतीयते । रात्रावपि
वारुण्यादिषु गङ्गायां स्नानम् । “दिवा रात्रौ च सन्ध्यायां
गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः । स्नात्वाश्वमेधजं पुण्यं गृहेऽप्युद्धृत तज्जलेः” ॥
इति । ब्रह्माण्डपुराणे गन्धर्ववाक्यञ्च । “अहोरात्रौ प्राप्नु-
वतो जलं ब्रह्मविदो जनाः । गर्हयन्ति जनान् सर्वान् वन-
स्थान् नृपतीनपि” ॥ अत्रार्जुनं प्रति वचनम् । “समुद्रे
हिमवत् पार्श्वे नद्यामस्याञ्च दुर्मते । रात्रावहनि सन्ध्यायां
कस्य गुप्तः परिग्रहः । असम्बाधा देवनदौ स्वर्गसम्पादिनौ
शुभा । कथमिच्छसि तां रोद्धुं नैष धर्मः सनातनः । अनि-
वार्यमसम्बाधं तव वाचा कथं वयम् । न स्पृशेम यथा कामं
पुण्यं भागौरथोजलम् ॥” इति रात्रिचराराधिकारमुपक्रम्यादि
पार्वणि “सर्व एव शुभकालः सर्वो देशस्तथा शुभः । सर्वोजन-
स्तथा पात्रं स्नानादौ जाह्नवीजले” ॥ इति भविष्यपुराणे च
सामान्यतः प्रतिप्रसवात् । पात्रमधिकारौ । गृहस्थरत्नाकरे
देवलः । “महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां
स्नानं न कर्तव्यं कास्यनैमित्तिकादृते” ॥ अत्र महानिशाया-
मपि कास्य नैमित्तिकं स्नानं प्रतीयते ।

भविष्ये “चैत्रे शुक्लत्रयोदश्यां दमनं मदनात्मकम् । कृत्वा
संपूज्य विधिवद्द्वौजयेद्व्रजनेन तु । तत्र सन्धुक्षितः कामः
पुत्रपौत्रविवर्द्धनः । कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनौ यथाविधि ।
रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः” ॥ दमनो दमनक-
वृक्षः सन्धुक्षितः पूजितः । कामदेवध्यानन्तु “चापेषुष्टक् काम-
देवो रूपवान् विश्वमोहनः” ॥ तत्र मन्त्रः । “पुष्पधन्वन् नमस्तोः

ऽस्तु नमस्ते मीनकेतन” मुनीनां लोकपालानां धैर्य्यच्युति-
कृते नमः । माधवात्मजकन्दर्पं सम्बरारं रतिप्रिय ॥ नम-
स्तुभ्यं जिताशेषभुवनाय मनोभुवे । आधयो मम नश्यन्तु
व्याधयश्च शरौरजाः ॥ सम्पद्यतामभौष्टं मे सम्पदः सन्तु मे
स्थिराः । नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्त्तये । ब्रह्मविष्णु-
शिवेन्द्राणां मनः क्षोभकराय च । एवं यः कुरुते पूजामन-
ङ्गस्य महात्मनः ॥ भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्नन्दे कदाचन” ॥

अथ चतुर्दशौ । सा च शुक्ला पूर्णिमायुता ग्राह्या युग्मात्
क्षणा पूर्वयुता । “क्षणापक्षेऽष्टमौ चैव क्षणापक्षे चतुर्दशौ ।
पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या परविज्ञा न कुत्रचित् ॥ उपवासादि-
कार्य्येषु एष धर्मः सनातनः” ॥ इति निगमवचनात् । अप-
राह्व्यापित्वे तु शुक्लचतुर्दश्यपि पूर्वविज्ञा ग्राह्या “चतुदशौ तु
कर्त्तव्या त्रयोदश्या युता विभो । मम भक्तैर्महाबाहो भवेदया
चापराह्लिकौ । दर्शविज्ञा न कर्त्तव्या राकाविज्ञा तथा
मुने” ॥ इति स्कन्दपुराणात् । मम भक्तैरिति ईश्वरोक्तेः
शिवव्रतविषयम् । त्रयोदश्यां दिवातनमुहूर्त्तचतुर्दश्यलामे तु
पञ्चपुराणम् । “एकादश्यष्टमौषष्ठौ उभे पक्षे चतुर्दशौ ।
अमावास्या तृतीया च उपोष्याः स्युः परान्विताः ॥” एतद्वि-
षय एव “शिवाघोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशौ । कुह-
युक्तैव कर्त्तव्या कुहामेव हि पारणम् ॥ इति वचनं यमः
“दत्त्वा जलाञ्जलौन् सप्त क्षणापक्षे चतुर्दशौम् । धर्मराजं
समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

लिङ्गपुराणे “उपवासश्चतुर्दश्यां महापातकनाशकः” । परा-
शरः “मेषे वा वृषभे वापि सावित्रीं तां विनिर्दिशेत्” । तां
चतुर्दशीं “ज्यैष्ठक्षणाचतुर्दश्यां सावित्रीमर्चयन्ति याः । वट-
मूले सोपवासा न ता वैधव्यमाप्नुयुः” ॥ राजमार्त्तण्डकृत्यचि-
न्तामण्योः । “ज्यैष्ठे मासि चतुर्दश्यां सावित्रीव्रतमुत्तमम् ।
अवैधव्याय कुर्वन्ति स्त्रियः श्रद्धासमन्विताः” ॥ व्रतमात्रे तु
अनन्ततृतीयाव्रतोक्तमाचरन्ति दृष्टपरिकल्पनान्यायात् तदुक्तं
मत्स्यपुराणे “गर्भिणीसूतिकानक्तं कुमारौ च रजस्वला । यदा
शुद्धा तदान्येन कारयेत् क्रियते सदा” ॥ उपवासाशक्तौ नक्तं

भोजनं कुर्यात् “उपवासे त्वशक्तानां नक्तं भोजनमिष्यते”
इति तद्धृतवचनान्तरात् अशुद्धा चेत् पूजां कारयेत् । कायिक-
कञ्चोपवासादिकं सदा शुद्धया अशुद्धया च स्वयं क्रियते । एवं
स्मृतिपारिभाषिकायां वर्द्धमानोपाध्यायाः । नारदः “दिवाभागे
त्रयोदश्यां यदा चतुर्दशौ भवेत् । तत्र पूज्या महासाध्वी देवी
सत्यवता सह” ॥ दिवाभागे दण्डद्वयमात्र सत्त्वेऽपि अतएव
प्रदोषे व्रतमाचरन्ति । पूर्वाह्णे तद्विधत्वेऽपि पराह्णे त्रिसन्ध्य-
व्यापित्वे पराह एव त्रिसन्ध्यव्यापिनौति वचनात् । यदा तु
पूर्वपरयोर्न तथाविधा तदापि पराह एव यथा ज्योतिषे “चतु-
र्दश्याममावास्या यदा भवति नारद ! । उपोष्या पूजनौया
सा चतुर्दश्यां विधानतः” ॥ सा सावित्री । ततश्चामावास्यायां
सावित्रीव्रतविधानं शिवाघोरेति वचनञ्चैतत्परम् । पराशरः ।
“सावित्रीमर्चयित्वा तु फलाहारापरेऽहनि । ततश्चाविधवा
नारी वित्तभोगान् लभेत सा” ॥

भविष्योत्तरे “भाद्रे मास्यसिते पक्षे अघोराख्या चतुर्दशौ ।
तामुपोष्य नरो याति शिवलोकमयत्नतः” ॥ भविष्ये “अनन्त-
व्रतमेतद्वि सर्वपापहरं शुभम् । सर्वकामप्रदं नृणां स्त्रीणा-
ञ्चैव युधिष्ठिर ! ॥ तथा शुक्लचतुर्दश्यां मासि भाद्रपदे भवेत् ।
तस्यानुष्ठानमात्रेण सर्वं पापं प्रणश्यति” ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठयो-
र्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे । “गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्द्धके सिंहके
गुरौ । वक्रिजौवाष्टविंशेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाङ्गिके ॥ पूर्व-
राशावनायातातिचारि गुरुवत्सरे । प्राग्राशिगन्तृजौवस्य
चातिचारि त्रिपक्षके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नीचस्थेज्ये मलि-
म्लुचे । भानुलङ्घितके मासि क्षये राहु युते गुरौ ॥ पौषा-
दिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितौ-
येन दिनत्रये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे माङ्गल्यानि शुभान्विताः ।
विद्यारम्भ कर्णवेधौ चूडोपनयनोद्बहान् ॥ तीर्थस्नानमनावृत्तं
तथानादिसुरेक्षणम् । परौक्षा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदौक्षणे ॥
व्रतारम्भ प्रतिष्ठे च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देव-
कूपादेर्वर्जयन्ति च ॥ द्वात्रिंशद्विवसाश्चास्ते जीवस्य भार्गवस्य
तु । हासप्रतिर्महत्स्यस्ते पादास्ते हादशक्रमात् ॥ अस्तात्

प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वर्द्धकबालते । पक्षं वृद्धो महास्ते तु
 ऋगुर्वालोदशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिन-
 त्रयम् ॥ न च “मध्याह्ने भोज्यवेलायां समुत्तोर्य सरित्ते ।
 ददृशे शोला सा स्त्रीणां समूहं रक्तवाससाम् । चतुर्दश्यामर्च-
 यन्तं भक्त्या देवं पृथक् पृथक्” ॥ इति भविष्योत्तरौयान्मध्याह्न-
 व्यापिना तिथिर्ग्राह्येति वाच्यं पूर्वाह्णे वै देवानामिति श्रुत्या-
 दिभिः पूर्वाह्णे देवकृत्यविधानात् । विध्यसमभिव्याहृतार्थ-
 वादेन तद्वाधायोगात् । किन्तु तस्यैव गौणकालबोधकं तत् ।
 कालमाधवौयोऽप्येवम् । भविष्येऽपि पूजाविधायको मध्याह्णे
 नोक्तः यथा “कृत्वा दर्भमयानन्तं वारिधान्यां निवेश्य च ।
 पूजयेद्बन्धपुण्याद्यर्नैवेद्यैर्विविधैरपि ॥ चतुर्दशफलैर्मूलैर्जलजैः
 कुसुमैरपि । यवगोधूमशालौनां चूर्णेनैकतरस्य च ॥ कृत्वा
 घृणं हयं तस्मै दद्यादेकं घृतान्वितम् । स्वयमेकन्तु भुञ्जीत
 करे बद्धा सुडोरकम् ॥ चतुर्दशग्रन्थियुक्तं कुङ्कुमेन विले-
 पितम् । सुविन्यस्तं विष्णुनाम प्रतिग्रन्थिसमन्वितम् ।
 चतुर्दशसूत्रमयं सूत्रं कार्पासमेव च” ॥ पूजाडोरकबन्धन-
 मन्त्रस्तु रत्नाकरे । “अनन्तसंसारमहासमुद्रे मग्नान् सम-
 भ्युद्धर वासुदेव ! । अनन्तरूपिन् ! विनियोजयस्व अनन्तरूपाय
 नमो नमस्ते” ॥ इति मन्त्रमुक्त्वा “ऽनेन डोरकं बद्धा भोक्तव्यं
 सुख्यमानसैः” इत्यर्धं भविष्योत्तरौयं कालकोमुद्यां लिखित-
 मिति तथा “पापोऽहं पापकर्माहं पापात्मा पापसम्भवः ।
 त्वाहि मां पुण्डरीकाक्ष ! सर्वपापहरो भव ॥ अद्य मे सफलं जन्म
 जौवितञ्च सुजौवितम् । यत्तवाङ्घ्रि युगाब्जाग्रे मूर्ध्ना मे भ्रम-
 रायते” ॥ इत्याभ्यां नमस्कृत्यात् । अनन्तकथामप्यत्र
 शृण्वन्ति ।

लैङ्गे “कार्तिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां दिनोदये । अवश्य-
 मेव कर्त्तव्यं स्नानं नरकभौरुभिः ॥ अपामार्गपल्लवञ्च भ्रामये-
 च्छिरसोपरि । ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य नामभिः ।
 नरकाय प्रदातव्यो दौपः संपूज्य देवताः” ॥ नरकाय नरक-
 निवृत्तये । “अर्थोभिधेयोरैवस्तु प्रयोजननिवृत्तिषु” इति
 निवृत्तावपि तादर्थ्ये इत्यनेन चतुर्थीविधानात् । अपामार्ग-

भ्रामण्यमन्त्रः “शीतलोष्णसमायुक्त सकण्टकदलान्वित । हर
पापमपामार्ग ! भ्राम्यमाणः पुनः पुनः ॥ ततः प्रदोषसमये
दौषान् दद्यात् प्रयत्नतः । ब्रह्मविष्णुशिवादौनां भवनेषु मठेषु
च” ॥ भविष्ये “कार्तिके भौमवारि तु चित्रा कृष्णचतुर्दशी ।
तस्यामाराधितः स्थाणुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥ यां काञ्चित्
सरितं प्राप्य कृष्णपक्षे चतुर्दशीम् । यमुनायां विशेषेण निय-
तस्तर्पयेद् यमान् ॥ यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ श्रीङ्खराय दध्राय
नीलाय परमेष्ठिने । वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
एकैकस्य तिलैर्मिश्रां स्त्रीं स्त्रीन् दद्याज्जलाज्जलौन् । संव-
त्सरकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ अत्राचारात् चतु-
र्दशशकभक्षणञ्च कर्त्तव्यम् अत्र निर्णयामृतधृतं “शोलं केसुक-
वास्तूकं सर्षपं कालञ्च निम्बं जयाम् । शालिञ्चं हिलमोचि-
काञ्च पटुकं शौलफं गुडुचीं तथा ॥ भण्टाकीं सुनिपण्डकं
शिर्वादिने खादन्ति ये मानवाः । प्रेतत्वं न च यान्ति कार्त्ति-
कदिने कृष्णे च भूते तिथौ” ॥ जयां जयन्तीं पटुकं पटोलम् ।
भविष्ये “वृश्चिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी । तस्यामा-
राधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः” ॥ पाषाणाकारपिष्ट-
भोजनैः । यमः “माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी ।
तस्यामुदयवेलायां स्नातो नावेक्षते यमम्” ॥ उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायाम् । “अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतु-
र्दशी । सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महाफलम् । स्नात्वा
सन्नर्घ्यं तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते” । अत्र तिथिकृतत्वात्
गौणचान्द्रादरः । अत्रारुणोदयकाल एव स्नानं पूर्वोक्तचतु-
र्दश्यमतर्पणञ्च ॥ यत्तु उदयवेलायां सूर्योदयवेलायां अनर्का-
भ्युदित इतीषदर्थं नजिति व्याख्यानं तत् समुद्रकरभाष्यधृत-
सतारव्योमेत्युत्तरार्द्धानवलोकनेनेति ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् । कालमाधवीये स्कान्दे नागरखण्डं
“माघमासस्य शेषे या प्रथमे फाल्गुनस्य च । कृष्णा चतु-
र्दशी सा तु शिवरात्रिः प्रकीर्त्तिता” । अत्रैकस्यास्तित्येर्माघो-
यत्वफाल्गुनीयत्वे मुख्यगौणवृत्तिभ्याम् अविरोधे ततस्तु

माध्यनन्तरा चतुर्दशैशिवरात्रिः अस्यामुपवासः प्रधानं “न
स्नानेन न वस्त्रेण न धूपेन न चार्चया । तुष्यामि न तथा पुष्पै-
र्यथा तत्रोपवासतः” ॥ इति शङ्करोक्तेः । स्कान्दे “ततो
रात्रौ प्रकर्त्तव्यं शिवपौर्णन तत्परैः । प्रहरे प्रहरे स्नानं पूजा
चैव विशेषतः” ॥ अत्र वीष्ण्या प्रहरचतुष्टयसाध्यं व्रतं
प्रतीयते । नरसिंहाचार्यधृतेश्वरसंहितायाम् । “शैवो वा
वैष्णवो वापि यो वा स्यादन्यपूजकः । सर्वं पूजाफलं हन्ति
शिवरात्रिविहिर्मुखः” । संवत्सरप्रदीपे “दुग्धेन प्रथमे स्नानं दध्ना
चैव द्वितीयके । तृतीये च तथाज्येन चतुर्थे मधुना तथा” ॥
ईशानसंहितायां “माघे कृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।
भौगो वापि भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥ शिवयोगस्य
योगेन तद्भवेदुत्तमोत्तमम् । शिवरात्रिव्रतं नाम सर्व-
पापप्रणाशनम् । आचारण्डालमनुष्णाणां भुक्तिमुक्तिप्रदा-
यकम्” ॥ नागरखण्डे । “उपवासप्रभावेण बलादपि च
जागरात् । शिवरात्रेस्तथा तस्य लिङ्गस्यापि प्रपूजया ।
अक्षयान् लभते लोकान् शिवसायुज्यमाप्नुयात् ॥” पाद्मे
“वर्षे वर्षे महादेवि ! नरो नारौ पतिव्रता । शिवरात्रौ महा-
देवं कामं भक्त्या प्रपूजयेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “एव-
मेव व्रतं कुर्यात् प्रतिसंवत्सरं व्रतौ । द्वादशाब्दिकमेतद्वि
चतुर्विंशाब्दिकं तथा ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च
मानवः” हेमाद्रिधृता स्मृतिः । “प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या शिव-
रात्रि चतुर्दशौ” ॥ प्रदोषमाह वत्सः । “प्रदोषोऽस्तमयादूर्ध्वं
घटिकाद्वयमिष्यते” । उर्ध्वमनन्तरम् । वायुपुराणे । “तयो-
दश्यस्तगे सूर्ये चतसृष्वपि नाडिषु । भूतविद्धातु या तत्र
शिवरात्रि व्रतञ्चरेत्” ॥ ईशानसंहितायाम् । “माघे कृष्ण-
चतुर्दश्यामादिदेवो महानिशि । शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटि-
सूर्यसमप्रभः ॥ तत्कालव्यापिनौ ग्राह्या शिवरात्रिव्रते तिथिः ।
अर्द्धरात्रादधर्षोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशौ । व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां
तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ अत्र “महानिशा द्वे घटिके
रात्रेर्मध्यमयामयोः” ॥ इति देवलोक्ता महानिशा ग्राह्या ।
घटिका एकदण्डः । एवञ्च यद्दिने प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनौ ।

चतुर्दशी तद्दिने व्रतम् उभयव्याख्यनुरोधात् । कालमाध-
 वीयोऽप्येवम् । एतेन परदिने उभयव्यापित्वेऽपि पूर्वदिवसौय-
 रात्रि द्वितीययामप्रभृतिचतुर्दशीसत्त्वे बहुप्रहरव्यापित्वेन
 पूर्वदिन एव व्रतमिति निरस्तम् । यदा तु पूर्वद्युर्निशौथ-
 मात्रव्याप्तिः परेद्युः प्रदोषमात्र व्याप्तिस्तदा पूर्वद्युर्व्रतं प्रधान-
 कालव्याख्यनुरोधात् । “पूर्वेद्युरपरेद्युर्वा महानिशि चतुर्दशी ।
 व्याप्ता सा दृश्यते यस्यां तस्यां कुर्यात् व्रतं नरः” ॥ इति
 ईशानसंहितावचनाच्च । एतद्विषय एव भविष्यपुराणम् “अर्ह-
 रात्रात् पुरस्तात्तु जयायोगो भवेद् यदि । पूर्वविद्यैव कर्त्तव्या
 शिवरात्रिः शिवप्रियैः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे “जयन्ती शिव-
 रात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते । कृत्वोपवासं तिथ्यन्ते तदा
 कुर्याच्च पारणम्” ॥ तिथ्यन्ते पारणं जयन्तीमात्रपरम् अत्र
 चतुर्दश्यामेव तत् । “ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि
 सन्ति वै । पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारणे कृते” ॥ इति
 स्कान्दात् । “दिनमानप्रमाणेन या तु रात्रौ चतुर्दशी ।
 शिवरात्रिस्तु सा ज्ञेया चतुर्दश्यान्तु पारणम्” ॥ इति गौत-
 मीयाच्च । यदा तु पूर्वदिनेन निशौथव्याप्तिः परदिने प्रदोष-
 मात्रव्यापिनी तदा परा ग्राह्या प्रदोषव्यापिनौति प्रागुक्तत्वात्
 तिथेस्त्रिसन्ध्यव्यापित्वाच्च । एतद्विषय एव लिङ्गपुराणं “शिव-
 रात्रिव्रते भूतां कामविद्वां विवर्जयेत् । एकेनैवोपवासेन
 ब्रह्महत्यां व्यपोहति” अत्रामावस्थायामेव पारणम् । “शिवा-
 घोरा तथा प्रेता सावित्री च चतुर्दशी । कुह्युक्तैव कर्त्तव्या
 कुह्यमेव हि पारणम्” ॥ इति वचनात् ।

तदयं संचेपः । यद्दिने प्रदोषनिशौथोभयव्यापिनी चतु-
 र्दशी तद्दिने व्रतम् । यदा तु पूर्वद्युर्निशौथव्यापिनी परेद्युः
 प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्वद्युर्व्रतम् । यदा तु न पूर्वद्युर्नि-
 शौथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनौ
 तदा परदिने । पारणन्तु परदिने चतुर्दशीलाभे चतुर्दश्यां
 तदलाभे अमावास्यायाम् ।

तत्र प्रयोगः । प्रातरुदङ्गुलः तत्सदित्युच्चार्य सूर्यः
 सोम इति पठित्वा जलादीन्यादाय सङ्कल्पयेत् “मन्त्रेणानेन

गृह्णीयान्नियमं भक्तिमान्नरः । शिवरात्रिव्रतं ह्येतत्करिष्येऽहं
 महाफलम् । निर्विघ्नमस्तु मे चात्र त्वत्प्रसादाज्जगत्पते ! ॥ इति
 शिवरहस्यात् शिवरात्रि इत्यादिना नियम्य “चतुर्दश्यां निरा-
 हारो भूत्वा शम्भो ! ऽपरेऽहनि । भोक्ष्येहं भुक्तिमुक्त्यर्थं शरणं मे
 भवेश्वर” ॥ इति गरुडपुराणौयं पठेत् । रात्रौ प्रथमप्रहरे
 प्रतिष्ठिते लिङ्गेऽप्रतिष्ठिते वा प्रतिष्ठां विधाय पूजां कुर्यात् ।
 हौं अस्ताय फडिति पादघातत्रयेण विघ्नान्निसार्थ्य तेनैव
 तालत्रयेण करच्छोटिकया च दशदिग्वन्धनं कृत्वा भूतशुद्धिं
 विधाय हां हृदयाय नम इत्यादिना षडङ्गानि न्यस्य हौमिति
 मन्त्रेण प्राणायामं विधाय पूजयेत् । पार्थिवलिङ्गे चेतदा
 वक्ष्यमाण पूजाविधिना पूजयेत् । तत्रायं विशेषः । हौं
 ईशानाय नम इति प्रथमप्रहरे दुग्धेन स्नापयित्वा पुनर्जलेन
 स्नापयित्वा । “शिवरात्रिव्रतं देव पूजाजपपरायणः । करोमि
 विधिवद्भक्तं गृहाणार्घ्यं महेश्वर !” ॥ इत्यनेनार्घ्यं दत्त्वा गन्धा-
 दिभिः संपूज्य मूलमन्त्रं जपित्वा प्रणम्य गौतमृत्यादिभिस्तं
 प्रहरं नयेत् । “तद्व्यानं तज्जपः स्नानं तत्कथाश्रवणादिकम् ।
 उपवासकृतौ ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनौषिभिः” ॥ इति देवी-
 पुराणे सामान्यतः श्रवणात् अत्रापि तथा । द्वितीयप्रहरे तु
 विशेषः । हौं अघोराय नम इति दध्ना स्नानम् । अर्घ्य-
 मन्त्रस्तु “नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च । शिवरात्रौ
 ददाम्यर्घ्यं प्रसौद उमया सह” ॥ तृतीयप्रहरे तु हौं वाम-
 देवाय नम इति घृतेन स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “दुःखदारिद्र्य-
 शोकेन दग्धोऽहं पार्वतीश्वर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यमुमाकान्त !
 गृहाण मे” ॥ चतुर्थ प्रहरे तु हौं सद्योजाताय नम इति मधुना
 स्नानम् । अर्घ्यमन्त्रस्तु “मया कृतान्वनेकानि पापानि हर
 शङ्कर ! । शिवरात्रौ ददाम्यर्घ्यं उमाकान्त ! गृहाण मे” ॥ ततो
 नमः शिवाय इति मूलमन्त्रं जपित्वा प्रभातेऽविघ्नेन इत्यादि
 वक्ष्यमाणमन्त्रान् पठेत् । तथाच गरुडपुराणं “मूलमन्त्रं
 ततो जप्त्वा प्रभाते तत्समापयेत् । अविघ्नेन व्रतं देव ! त्वत्प्रसा-
 दात् समर्पितम् ॥ क्षमस्व जगतां नाथ ! त्रैलोक्याधिपते ! हर ! ।
 यन्मयाय कृतं पुण्यं तद्गुद्रस्य निवेदितम् ॥ त्वत्प्रसादान्मया

देव ! व्रतमद्य समर्पितम् । प्रसन्नोभव मे श्रीमन् ! मदभूतिं प्रतिपद्यताम् ॥ तदालोकनमात्रेण पवित्रोऽस्मि न संशयः” । परदिने ब्राह्मणान् भोजयित्वा चतुर्दशीलाभे तत्र तदलाभे त्वमावास्यायां पारणं कुर्यात् । तत्र मन्त्रः “संसारक्लेशदग्धस्य व्रतेनानेन शङ्कर ! प्रसौद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव” ॥

अत्र पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । तत्र शिववाक्यं स्कान्दे “विप्रस्य तु सदैवाहं शुचे रप्य शुचे रपि । गृह्णन् बलिं प्रहृष्यामि प्रियाणामिव दर्शनात्” ॥ बलिं पूजाम् । तथा “शूद्रः कर्माणि यो नित्यं स्त्रीयानि कुरुते प्रिये ! तस्याहमर्चं गृह्णामि चन्द्रखण्डविभूषिते !” । तथा “नमोन्तेन शिवे नैव स्त्रीणां पूजा विधीयते” ॥ एवकारेण प्रणवनिवृत्तिः । एवं शूद्रस्यापि तथा नृसिंहतापनीये । “सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रो यदि जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति” ॥ इति नेच्छन्ति पर्थ्यन्तं पराशरभाष्येऽपि लिखितम् । गोविन्दभट्टवृत्तम् । “स्वाहा प्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्भिजः । शूद्रो निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्” ॥ गौतमः । “रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्यं सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः” । सदा दिवारात्रौ । अत्र हेतुमाह रुद्रजामले । “न प्राचीमव्रतः शम्भोर्नोदीचीं शक्तिसंस्थिताम् । न प्रतीचीं यतः पृष्ठमतोदक्षं ससाश्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भोः प्राचीमवस्थितये न समाश्रयेत् । शम्भोर्जगत् संहारकस्यायतः सांमुख्यात् पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितं एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाह आदित्यपुराणं “सौम्यं मौलौन्दुभृत्पक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजं शूलपङ्कजहस्तञ्च वरदाभयपाणिकम् । आयताक्षं सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ॥ शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्” । अत्राग्रे पूजानिषेधात् “देवाग्रे स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुक्रमैः” इत्यस्य न विषयः । किन्त्वभिधानादिप्रसिद्धा प्राची आह्वा एतदनुसाराद्वक्ष्यमाण पूर्वाद्याग्नेयान्ता पूजा । अतएव तन्त्रान्तरम् । “यत्रैव भानुस्तु वियत्युदेति प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति । तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तान्त्” । एवञ्च देवतान्तरपूजा पूर्वाह्णे
 प्राङ्मुखेन सायं पश्चिमाभिमुखेन रात्रावुदङ्मुखेन कार्या ।
 प्राक्पश्चिमोक्तास्यैव प्रातःसायं निशासु च” इति वचनात् इति
 वाचस्पतिमिश्राः । मैवं पूजारत्नाकरोक्त भविष्यपुराणौ-
 सप्ताक्षरसूर्यमन्त्र प्रस्ताव एव प्रागादिदिङ्नियमाभिधानात् ।
 व्यवहारोऽपि अत्र न तथेति लिङ्गपुराणे । “विना भस्मत्रिषु-
 ण्ड्रेण विना रुद्राक्षमालया । पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य
 फलप्रदः ॥ तस्मान्मृदापि कर्त्तव्यं ललाटेऽपि त्रिपुण्ड्रकः ।
 संवत्सरप्रदोपि “त्रिपुरस्य बधे काले रुद्रस्याक्षोऽपतं स्तु वे ।
 अशुणोविन्दवस्ते तु रुद्राक्षाऽभवन् भुवि” ॥ यद्यप्येकादि-
 चतुर्दशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफलविशेषाः सन्ति तथापि सुलभ-
 त्वात् पञ्चवक्त्रस्य फलमन्त्रावभिधायते । यथा स्कान्दे “पञ्च-
 वक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाग्निर्नामनामतः । अग्न्यागमनाच्चैव
 अभक्ष्यस्य च भक्षणात् । सूच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धार-
 णात्” ॥ हं नम इति प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जप्त्वा शिवात्मसा
 प्रक्षात्य धारणीयं “विनामन्त्रेण यो धत्ते रुद्राक्षं भुवि मानवः ।
 स याति नरकं घोरं यावदिन्द्राश्चतुर्दशः” ॥ नन्दिपुराणे ।
 “आयुषान् बलवान् श्रोमान् पुत्रवान् धनवान् सुखौ । बर-
 मिष्टं लभेन्नृङ्गं पार्थिवं यः समर्चयेत् । तस्मात्तु पार्थिवं लिङ्गं
 ज्ञेयं सर्वार्थसाधकम् ॥” भविष्ये । “सृङ्गस्त्रगो शकृत्पिण्डं
 ताम्रकांस्यमयं तथा । कृत्वा लिङ्गं सकृत् पूज्य वसेत् कल्पा-
 युतं दिवि । वाचं वित्तप्रदं लिङ्गं स्फाटिकं सर्वकामदम् ।
 नर्मदागिरिजं श्रेष्ठमन्यदपिहि लिङ्गवत् । कृत्वा पूजय राजेन्द्र !
 लप्सते चेप्सितं फलम्” ॥ लिङ्गवत् लिङ्गाकारम् । कालकौ-
 मुद्याम् । “अक्षादल्पपरोमाणं न लिङ्गं कुत्रचिन्नरः । कुर्वी-
 ताङ्गुष्ठतो ऋक्षं न कदाचित् समाचरेत्” ॥ अक्षोऽशौतिरत्तिका
 तथाचामरः । “गुह्याः पञ्चाद्यमाषकः तेषोऽङ्गुष्ठाक्षः कर्षोस्त्रौ”
 इति । अङ्गुष्ठतः तद्बृहत्पर्वश्रान्तः । “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु
 यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत् पर्वश्रान्तिर्भस्मिनुयात्
 सदा” ॥ इति कन्दोर्गपरिशिष्टात् । शिवधर्मे । “सहस्र-
 मर्चयेन्नृङ्गं निरयं स न गच्छति । रुद्रलोकमवाप्नोति भुक्त्वा

भोगाननुत्तमान्” ॥ तथा “बालुकानि च लिङ्गानि पार्थि-
वानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् सोऽपि लभते वाञ्छितं
फलम्” ॥ ततश्चामुकतिथावारभ्यामुक्तलाभकामः सहस्रमित-
पार्थिवशिवलिङ्गं पूजनमिति च यथास्थाने वाक्यं देयमिति ।
ब्रह्मपुराणे । “यावन्न दौयते चार्घ्यं भास्कराय निवेदितम् ।
तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महेश्वरौम्” ॥ राघवभट्टकृतम् ।
“सर्वत्रैव प्रशस्तोऽजः शिवसूर्यार्चनं विना” ॥ अजः शङ्कः ।
अग्निपुराणे” तस्मिन्नेः पूजयेन्मन्त्रैः सर्वदेवान् पृथक् पृथक् ।
ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
मन्त्रेण पुष्पाणि विन्यसेत् पृथक्” ॥ देवौपुराणे । “मृदा-
हरणसंघट्ट प्रतिष्ठाह्वानमेव च । स्नपनं पूजनञ्चैव विसर्जन-
मतः परम् ॥ हरो महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशु-
पतिः शिवश्चैव महादेव इति क्रमात्” ॥ अत्र पूर्वोक्त सप्त-
कर्माणि परवचनोक्त सप्तनामभिः क्रियानुरूपविभक्तिमद्भि-
र्यथायथं कार्याणि । अदृष्टार्थयोरर्थक्रमासम्भवेन पाठक्रमा-
देवावाहनात् प्राक् प्रतिष्ठा आदौ कुशासनदानवत् । तत्रानु-
ष्ठानं हराय नम इति मृदाहरणं महेश्वराय नम इति संघ-
टनं शूलपाणे इह सुप्रतिष्ठितो भवेति प्रतिष्ठा । ध्यायेन्नित्यं
महेशमित्यादिना ध्यात्वा पिनाकधृक् इहा गच्छेत्यावाहनं
पशुपतये नम इति स्नपनम् एतत्प्राद्यं नमः शिवाय नमः एव-
मर्घ्यादिना पूजयेत् । विसर्जनात् पूर्वं भविष्यपुराणोक्तं स्वभाव-
सिद्ध प्राच्येशान्यादिदिक्षु वामावर्त्तेन पूजनम् । यथा सर्वाय-
क्षितिमूर्त्तये नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्राय अग्निमूर्त्तये
नमः । उग्राय वायु मूर्त्तये नमः भौमाय आकाशमूर्त्तये
नमः पशुपतये यजमान मूर्त्तये नमः महादेवाय सोममूर्त्तये
नमः ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः । “मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैताः
पूर्वादिक्रमयोगतः । आग्नेयन्ताः प्रपूज्यास्ता वेद्यां लिङ्गे
शिवं यजेत्” ॥ ततो महादेव क्षमस्व इति संहारमुद्रया
विसर्जयेत् । नन्दिपुराणे । “गोभूहिरण्यवस्त्रादिबलि पुष्प-
निवेदने । ज्ञेयो नमः शिवायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ।
सर्वमन्त्राधिकश्चायमोङ्काराद्यः षडक्षरः । तन्मन्त्रजापौ तत्कर्म-

रतस्तद्वतमानसः । निष्कामः पुरुषो राजन् ! स रुद्रपदम-
श्रुतः ॥ भविष्ये पञ्चाक्षरमुपक्रम्य । “अपवित्रः पवित्रोवा
सर्वावस्थां गतोऽपि वा । महापातकयुक्तो वा मन्त्र-
स्यास्य जपे यथा । अधिकारी भवेत् सर्व इति देवोऽब्रवी-
च्छिवः” ॥ इति तथेत्यर्थः । पूर्वोक्तं यथा पदानुगोधात् तेन
यथाधिकारौ भवेत् तथा अब्रवीदित्यर्थः । तथा “सर्वेषामेव
पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः । पतन्तं त्रायते यस्मादतौव
नरकार्णवात् । शिवमुद्दिश्य यद्दत्तं सर्वकारणकारणम् । तद-
नन्त फलं दातुर्भवतौह किमद्भुतम् । दत्त्वा नैवेद्य वस्त्रादि
नाददौत कदाचन । त्यक्तव्यं शिव मुद्दिश्य तदा दानेन तत्-
फलम्” ॥ आदाने ग्रहणे । शिवधर्मे । “तस्मात् पुष्पैः फलैः
पत्रैस्तोयैरपि च यत् फलम् । तदनन्तफलं ज्ञेयं भक्तिरेवात्र
कारणम्” ॥ भविष्ये “लिङ्गानुलेपनं कार्यं दिव्यगन्धैः सुग-
न्धिभिः । वर्षकोटिशतं दिव्यं शिवलोके मञ्चयते” ॥ शिव-
धर्मे । “तस्मात् पुष्प प्रदानेन लिङ्गेषु प्रतिमासु च । अशौचि-
वर्षकोटौनां दुर्गतिं न नरो व्रजेत्” ॥ स्कान्दे । “शुष्काण्यपि
च पत्राणि । श्रीवृक्षस्य सदैव हि” । दातव्यानीति शेषः ।
भविष्ये । “धुस्तूरकैश्च यो लिङ्गं सक्तत् पूजयते नरः । स गो-
लक्षफलं प्राप्य शिवलोके मञ्चयते । विल्वपत्रैरखण्डैश्च
योलिङ्गं पूजयेत् सक्तत् । सर्वपापैर्विनिर्मुक्तः शिवलोके मञ्चो-
यते” ॥ तथा “सर्वकाम प्रदं विल्वं दारिद्र्यस्य प्रणाशनम् ।
विल्वपत्रात् परं नास्ति येन तुष्यति शङ्करः” । तथा “केश-
कौटापविद्धानि निशिपर्युषितानि च । स्वयं पतित पुष्पाणि-
त्यजेदुपहतान्यपि” ॥ तथा । “देवदारुसमेतञ्च सर्जश्रीवास-
कुन्दुरुम् । श्रीफलं चाज्यमिश्रन्तु दत्त्वाप्नोति परां गतिम्” ।
सर्जः शालरसः श्रीवासः सरलद्रवः । कुन्दुरुः शैलेयम् ।
“एभ्यः सौगन्धिकं धूपं षट् सहस्रगुणोत्तरम् । अगुरुं शत-
साहस्रं द्विगुणञ्चासितागुरुम् । गुग्गुलुं घृतसंयुक्तं साक्षात्
गृह्णाति शङ्करः” ॥ तथा “तैलेनापि हि यो दद्याद्घृताभावेन
मानवः । तेन दीपप्रदानेन शिववद्राजते भुवि” ॥ नन्दि-
केश्वरे । “अथ भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् । यद्-

यदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदौशाय कल्पयेत् । शालितण्डुल प्रस्थश्च
 कुर्यादन्नं सुसंस्कृतम् । शिवाय तं चरुं दद्याच्चतुर्दश्यां विशेष-
 षतः” । प्रस्थमानं प्रागुक्तम् । शिवसर्वस्वे स्कान्दम् । “एक-
 मास्त्रफलं पक्वं यः शम्भोर्विनिवेदयेत् । वर्षाणामयुतं भोगैः
 क्रीडते स शिवेपुरे । एकं मोचाफलं पक्वं यः शिवाय निवेद-
 येत् । वर्षलक्षं तथा भोगैः शिवलोके महीयते” ॥ शिव-
 पुराणे । “नैवेद्यं घृतसंयुक्तं मधुपर्कं निवेदयेत् । अग्निष्टोमस्य
 यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥ मोचाफलं कदलौफलम् । शिव-
 सर्वस्वे स्कान्दम् “परिपक्वं सुसंमृष्टाज्यमिक्तं सुसंस्कृतम् । शिवाय
 मांसं दत्त्वा तु शृणु यत् फलमाप्नुयात् । अशेषफलदानेन यत्फलं
 परिकीर्तितम् । तत्फलं प्राप्नुयान्नित्यं सर्वं मांसनिवेदनात्” ॥
 शिवधर्मे । “लिङ्गवेदो भवेद्देवौलिङ्गं साक्षात् महेश्वरः ।
 तयोः संपूजनात् स्यातां देवौ देवस्य पूजितौ” ॥ देवौपुराणे ।
 “सव्यं ब्रजेत्ततोऽसव्यं प्रणालं नैव लङ्घयेत् । एकौभूतमना-
 रुद्रे यः कुर्यात् त्रिः प्रदक्षिणम् ॥ छिन्नस्तेन भवग्रन्थिनं
 तस्य पुनरुद्भवः” । भविष्ये । “जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा
 च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात्” ॥
 लिङ्गपुराणे । “गन्धपुष्प नमस्कारैः सुखवाद्यैश्च सर्वशः ।
 यो मामर्चयते तत्र तदा तुष्ट्याम्यहं सदा” ॥ महाभारते ।
 “सर्वलक्षणहीनोऽपि युक्तो वा सर्वपातकैः । सर्वं तरति तत्
 पापं भावयन् शिवमात्मना” ॥ राघवभट्टकृतम् । “अधो-
 मुखे वामहस्ते ऊर्ध्वास्यं दक्षहस्तकम् । क्षिप्त्वाङ्गुलैरङ्गुलीभिः
 संगृह्य परिवर्त्तयेत् । प्रोक्ता संहार मुद्रेण मर्पणे तु प्रशस्यते” ॥
 अर्पणे आत्मनोति शेषः । स्कान्दे “निर्माळ्यं यो हि मङ्गत्वा
 शिरसा धारयिष्यति । अशुचिर्भिन्नमर्यादो नरः पापसम-
 न्वितः ॥ नरके पच्यते घोरे तिर्यग्योनौ च जायते । ब्रह्म-
 ह्मापि शुचिर्भुत्वा निर्माळ्यं यस्तु धारयेत् ॥ तस्य पापं मह-
 च्छौघं नाशयिष्ये महाव्रते” । शुचिः स्नानादिनेति शेषः ।
 एवञ्च “सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्माळ्यं सवासा आप्नुतः शुचिः” । इति
 कालिकापुराणीयमशुचिविषयम् । अनुपनोतविषय इति श्री-
 दत्तः । बह्वृच गृह्यपरिशिष्टम् । “अग्राह्यं शिवनैवेद्यं

पक्षं पुष्पं फलं जलम् ॥ शालग्राम शिलास्पर्शात् सर्वं याति
पवित्रताम् । भोजदेवधृतम् । “चैत्रे कृष्ण चतुर्दश्यामङ्गा-
रकदिनं भवेत् । पिशाचत्वं पुनर्न स्याद्गङ्गायां स्नानभोजनात्” ॥
कालिकापुराणम् । “यो यद्देवार्चनरतः स तत्रैवेद्यभक्षकः ।
समानं त्वन्यनैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः । केवलं सोरशवेतु वैष्णवो
नैव भक्षयेत्” ॥ राजमातङ्गणे । “धवलितकलसे न्यस्तरक्त-
पताकास्रुहोभवने । चैत्रासितभूतदिने पापकृजं दूरतो
घत्ते” ॥ चैत्रे कृष्ण चतुर्दश्यां कठिन्यादिभिः शुक्लोक्तं घटे
रक्तपताका युक्तां स्रुहोशाखां विधाय गृहोपरि स्थापयेत् ।

अथ मदनचतुर्दशौ । स्कन्दपुराण सौरागमयोः । “मधु-
मासे तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशौ । प्रोक्ता मदनभक्षौति
सिद्धिदा तु महोत्सवे ॥ पूजयिष्यन्ति ये मर्त्यास्तदङ्गभव-
पक्षवैः । ते यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥ चैत्रे
मासि चतुर्दश्यां मदनस्य महोत्सवः । जुगुप्सितोक्तिभिस्तत्र
गौतवाद्यादिभिर्नृणाम् ॥ भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रवि-
वर्द्धनः । न मानयन्ति ये पर्वमादनं मानवाधमाः तेषां
पुण्यफलं दत्तं मया ते चैत्रमासिकम्” ॥ देवलः “चैत्र शुक्ल-
चतुर्दश्यां यः स्नायात् शिवसन्निधौ । पिशाचत्वं न तस्य
स्याद्गङ्गायान्तु विशेषतः ॥”

अथ पौर्णमासौ । सा चतुर्दशीयुता ग्राह्या शुक्लात् ।
यमः । “पक्षान्ते श्रोतसि स्नायात् तेन नायाति मत्पुरम्” ॥
विष्णुः । “दृश्यते सहितौ यस्यां दिवि चन्द्रहृदस्यतौ । पौर्ण-
मासौतु महतौ ज्ञेया संवत्सरे तु सा । तस्यां स्नानोपवासा-
भ्यामन्नयं परिकीर्तितम्” ॥ सहितौ माससंज्ञानिमित्तकृत्ति-
कादिनचक्रगतौ महाकार्तिक्यादिदर्शनात् । तथा च राज-
मार्तण्डः । “माससंज्ञे यदा ऋचे चन्द्रः संपूर्णमण्डलः । गुरुणा
याति संयोगं सा तिथिर्महतौ स्मृता” ॥ स्कान्दमाख्ययोः ।
“पौर्णमासौषु चैताषु मासर्चसञ्चितासु च । एतासु स्नानदा-
नाभ्यां फलं दशगुणं स्मृतम्” ॥ वैशाखीमुपक्रम्य यमः । “गौरान्
वा यदि वा कृष्णान् तिलान् चोद्रेण संयुतान् । प्रीयतां धर्म-
राजिति पितॄन् देवांश्च तर्पयेत् ॥ यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणा-

देव नश्यति । अद्वायुतच्च तिष्ठेत्तु स्वर्गलोके न संशयः ॥
 ब्रह्मपुराणे । “महाज्यैष्ठ्यान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
 विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गास्वमज्जनात् ॥ ऐन्द्रे गुरुः
 शशौचैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठ्यौ
 प्रकीर्त्तिता” ॥ ऐन्द्रे ज्यैष्ठ्यायाम् । प्राजापत्ये रोहिण्याम् ।
 विना गुरुवारेणापि । “ऐन्द्रे गुरुः शशौचैव प्राजापत्ये रवि-
 स्तथा । पूर्णिमाज्यैष्ठ्यमासस्य महाज्यैष्ठ्यौ प्रकीर्त्तिता” ॥ अनु-
 राधास्थगुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे यदा जोवस्तत्पञ्च दशके रविः ।
 पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठ्यौ प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्थ-
 चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रर्क्षे त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्री यदा-
 स्थितौ । पूर्णिमा ज्यैष्ठ्यमासस्य महाज्यैष्ठ्यौ प्रकीर्त्तिता” ॥
 राजमार्त्तण्डः । “ज्यैष्ठ्ये संवत्सरेचैव ज्यैष्ठ्यमासस्य पूर्णिमा ।
 ज्यैष्ठ्याभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठ्यौ प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्यैष्ठ्यसंवत्स-
 रश्च “ज्यैष्ठ्यामूलोपगौ जीवे वर्षं स्याच्छक्रदैवतम्” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः । न तु संवत्सरादि पञ्चकान्त-
 र्गत वर्षविशेषः ज्यैष्ठ्य इति वर्षविशेषणस्य वैयर्थ्यापत्तेः ।
 संवत्सरे यदि स्यादिति पाठः काल्पनिकः प्रपञ्चस्तु मलमास-
 तत्त्वेऽनुसन्धेयः । विष्णुधर्मोत्तरे ब्रह्मपुराणम् । “मासि
 ज्यैष्ठ्ये तु संप्राप्ते नक्षत्रे शक्रदैवते । पूर्णिमास्यां तदा स्नानं
 सर्वकामं हरेर्हृजाः ॥ तस्मिन् काले तु ये मर्त्याः पश्यन्ति
 पुरुषोत्तमम् । वलभद्रं सुभद्राञ्च ते यान्ति पदमव्ययम्” ॥
 स्कन्दपुराणम् । “ज्यैष्ठ्यामहञ्चावतीर्णस्तत् पुण्यं जन्मवा-
 सरम् । तस्यां मे स्नपनं कुर्यात् महास्नानविधानतः । ज्यैष्ठ्यां
 प्रातस्तने काले ब्रह्मणा सहितञ्च माम् । रामं सुभद्रां संस्त्राय
 मम लोकमवाप्नुयात्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पूर्णिमासौ तथा
 माघौ आबणौ च नरोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतौ यायां तथा
 कृष्णत्रयोदशौ । एतांस्तु आह्वकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिः” ॥ अत्र पूर्वदिने सङ्गवलाभे रोहिणलाभे वा परदिने
 सङ्गवलाभे पूर्वदिने आहम् । “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे आहं
 कुर्यात् विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रोहिणन्तु न लङ्घ-
 येत्” इति । वायुपुराणात् उभयदिने तु तस्मात्से परदिने

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येति वचनात् एवमक्षय तृतीयादावपि ।
 आषाढकार्तिकमाघपौर्णमासीषु दानमावश्यकम् । तथा-
 चायोध्याकाण्डे भरतशपथे । “आषाढौ कार्तिकौ माघौ
 तिथयः पुण्यसम्भवाः । अप्रदानवतोयान्तु यस्मार्थ्योनुमतो
 गतः” ॥ अप्रदानवतो दानरहितस्य एतास्तिथयोयान्तु आर्य्यः!
 श्रीरामचन्द्रोगतोयस्यानुगत इत्यर्थः । उत्तरवाक्ये यच्छब्दात्
 न तच्छब्दापेक्षा ।

अथ कोजागरकृत्यम् । कल्पतरौ ब्रह्मपुराणम् “आश्व-
 युज्यां पौर्णमास्यां निकुम्भो बालुकार्णवात् । आयाति सेनया
 साङ्गं कृत्वा युद्धं सुदारुणम् ॥ तस्मात्तत्र नरैर्मार्गाः खगेहस्य
 समीपतः । शोधितव्याः प्रयत्नेन भूषितव्याश्च मण्डनैः ॥
 पुष्पाढ्यं फलमूलान्नसर्पपप्रकरैस्तथा । वेश्मानि भूषितव्यानि
 नानावर्णैर्विशेषतः ॥ सुस्नातैरनुलिप्तैश्च नरैर्भाष्यं सवान्धवैः ।
 दिवा तत्र न भोक्तव्यं मनुष्यैश्च विवेकिभिः ॥ स्त्रीबालमुख-
 वृद्धैश्च भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः” ॥ पूजितैः सुरैरिति विशेषणे
 तृतीया तेन पूजितसुरैरित्यर्थः “पूज्याश्च सफलैः पुष्पैस्तथा
 द्वारोर्द्ध्वभित्तयः । द्वारोपान्ते सुदौमस्तु संपूज्यो हव्यवाहनः ॥
 यवाक्षतघृतोपेतैस्तण्डुलैश्च सुतर्पितः । संपूजितव्यः पूर्णेन्दुः
 पयसा पायसेन च ॥ स्कन्दः सभार्य्यस्कन्दश्च तथा नन्दौश्वरो
 मुनिः । गोमद्भिः सुरभिः पूज्या छागवद्भिर्हुताशनः ॥ उर-
 भ्रवद्भिर्वरुणो गजवद्भिर्विनायकः । पूज्यः साश्वैश्च रेवन्तो यथा
 विभवविस्तरैः ॥ ततः पूज्यो निकुम्भोऽपि समांसैस्तिलतण्डुलैः ।
 सुगन्धिभिर्घृतोपेतैः क्षुधराख्यैश्च भूरिभिः ॥ ब्राह्मणान् भोज-
 यित्वा तु भोक्तव्यं मांसवर्जितम् । वज्रिपार्श्वगतैर्नया दृष्ट्वा
 क्रौडाः पृथग्विधाः” ॥ ततश्च द्वारोर्द्ध्वभित्ति हव्यवाहन पूर्णेन्दु
 सभार्य्यरुद्र स्कन्द नन्दौश्वरमुनयः सर्वैः पूज्याः । द्वारोर्द्ध्वभित्ति
 शब्दोऽत्र बहुवचनान्तः नन्दौश्वरो मुनिरेकः । गोमता सुरभिः
 छागवता हुताशनः मेषवता वरुणः हस्तिमता विनायकः ।
 अश्ववता रेवन्तः सर्वैरेव निकुम्भः पूज्यः महार्णवे लिङ्गपुरा-
 णम् । “आश्विने पौर्णमास्यान्तु चरंजागरणं निशि । कौमुदी
 सा समाख्याता कार्या लोक विभूतये ॥ कौमुद्यां पूजयेत्तः

क्ष्मौमिन्द्रमेरावते स्थितम् । सुगन्धिर्निशिसद्देशोऽचैर्जाग-
रणं चरेत् ॥ तथा “निशौथे वरदा लक्ष्मोः कोजागर्तीति
भाषिणौ । तस्मै वित्तं प्रयच्छामि अक्षैः क्रौडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपिटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् । बन्धून् प्रीण-
येत्तेन स्वयं तदशनो भवेत्” ॥ अत्र निशौति निशौथ इति
चाभिधानात् रात्रिकृत्यमिदम् ।

ततश्च “प्रदोषव्यापिनौ ग्राह्या तिथिर्नक्तव्रते सदा । प्रदो-
षोऽस्तमयादूर्ध्वं घटिकाद्वयमिष्यते” ॥ इति वक्ष्यवचनात् ।
यदिह न प्रदोषनिशौथोभयव्यापिनौ पौर्णमासौ तद्दिने कोजाग-
रकृत्यम् । उभयव्याप्त्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशौथ-
व्याप्तिः परदिने प्रदोषव्याप्तिस्तदा परेद्युस्तत्कृत्यम् । प्रधान
पूजाकालव्याप्त्यनुरोधात् । यदा तु पूर्वदिने निशौथव्याप्तिः
परदिने न प्रदोषव्याप्तिस्तदा सुतरां पूर्वद्युस्तत्कृत्यम् । “अहः-
सु तिथयः पुण्याः कर्मानुष्ठानतो दिवा । नक्तादित्रतयोगे तु
रात्रियोगो विशिष्यते” ॥ इति वचनात् । विवर्जयेदित्यनुवृत्तो
मत्स्यसूक्ते । “महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं भ्रिण्टिकां काञ्चनन्तया”
लक्ष्मौध्यानमादित्यपुराणे । “पाशाक्ष मालिकाभोजशृणिभि-
र्याम्यसौम्ययोः । पद्मासनस्यां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ।
गौरवणां सुरूपाञ्च सर्वालङ्कारभूषिताम् । रौक्मपद्मव्यग्रकरां
वरदां दक्षिणेन तु” ॥ पाशेति दक्षिणे पाशाक्ष मालाभ्यां
वामे पद्माङ्गुलाभ्यां भूषितां वामकरं हेमपद्मं दक्षिणकरं वरं
दधतीमित्यर्थः । ततः पाद्याभिः संपूज्य “नमस्ते सर्वदेवानां
वरदासि हरिप्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात्स्व-
दर्चनात् ॥ विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे । सर्वतः
पाञ्च मां देवि ! महालक्ष्मि नमोऽस्तु ते” ॥ इत्यनेन नत्वा
पूजयेत् । इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे । “चतुर्दन्त गजारूढी
वज्रपाणिः पुरन्दरः । शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरण-
भूषितः” ॥ पाद्यादिभिः संपूज्य । “विचित्रैरावतस्थाय
भास्वत् कुलिश पाणये । पौलोम्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय
ते नमः” ॥ इत्यनेन पुष्पाञ्जलिद्वयं दत्त्वा प्रणमेत् । ततः
कुवेरः पूज्य इति रुद्रधरः । तं पाद्यादिभिः संपूज्य “धन-

दाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च । भवन्तु त्वत् प्रसादान्धे
धनधान्यादियम्यदः” ॥ इति पुष्पाञ्जलितयं दत्त्वा प्रणमेत् ।
अत्र सर्वेषां प्रदोषे पूजति रुद्रधरः । न च निकुञ्जपर्यन्तानां
पूर्वाह्न एव पूजनं निरपवादमिति वाच्यं दिवा तत्र न
भोक्तव्यम् इत्युपक्रमस्य पूज्याश्च सफलैः पत्रैरित्यादिना विशिष्य
पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानाद्वात्रावेव पूजाभोजनेऽव-
यस्येते । अतएवाशक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैः इत्यभिधा-
नेन विशिष्य दिवापूजनभोजने विहिते । योगिनोतन्त्रे ।
“विरिञ्चेस्तु गृहे ढक्कां घण्टां लक्ष्मीगृहे त्यजेत् । सर्ववाद्य-
मयीं घण्टां वाद्याभावे प्रवादयेत्” ॥ लक्ष्मीवाक्यं “प्रकीर्ण-
भाण्डामनवेद्यकारिणीं सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।
परस्य वेश्माभिरता मलज्जामिवं विधां स्त्रों परिवर्ज्यामि” ॥
मार्कण्डेयः । “शिरः सपुष्पं चरणी सुपूजितौ वराङ्गनासेवन-
सत्प्रभोजनम् । अनग्नशायित्वमपर्वमैथुनं चिरप्रनष्टां श्रिय-
मानयन्ति षट् ॥ सानुपास्थि गृहे यत्र अहोरात्रन्तु तिष्ठति ।
तत्राल्लक्ष्मी तवावासस्तथात्येष्टान्तु रक्षसाम् । सूर्पदात्रादिकं
यत्र पदाक्षेपं तथासनम्” ॥ हरिवंशे । “यत्र क्लीः श्रौः स्थिता
तत्र यत्र श्रौस्तत्र सन्नतिः । सन्नतिर्ज्ञेयस्थिता श्रौश्च नित्यं
क्षणे सहात्मनि” ॥ मत्स्यपुराणम् । “स्थिरोपायो हि पुरुषः
स्थिरश्रौरेव जायते । रक्षितुं नैव शक्नोति चपलश्चपलां
श्रियम् ॥ अवश्यमुद्योगवतां श्रौरपारा भवेत् सदा । ब्रह्म-
प्रोक्षाहिता देवा समन्युः पुनरब्जुधिम्” ॥ कृत्यकौमुद्याम् ।
“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि । तस्मै वित्तं
प्रयच्छामि को जागर्त्ति सहैतले” ॥

अथ चतुरङ्गम् । अक्षक्रोडायां व्यासयुधिष्ठिरसंवादः प्रच-
रति । युधिष्ठिर उवाच । “अष्टकोष्ठयाश्च या क्रौडा तां मे
ब्रूहि तपोधन । प्रकर्षेणैव मे नाथ चतूराजौ यथा भवेत्” ॥
व्यास उवाच । “अष्टौ कोष्ठान् समालिख्य प्रदक्षिण क्रमेण तु ।
अरण्यं पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं बलम् ॥ पार्थ ! पश्चमतः
पौतमुत्तरे श्यामलं बलम् । राज्ञो वामे गजं कुर्यात् तस्मा-
दश्वं ततस्तरिम् ॥ कुर्यात् कौन्तेय पुरतो युद्धे पत्तिचतु-

ष्टयम् । कोणे नौकाद्वितीयेऽथ तृतीये च गजोवसेत् ॥ तुरीये
 च वसेद्राजा वटिकाः पुरतः स्थिताः । पञ्चकेन वटीराजा चतु-
 ष्केणैव कुञ्जरः ॥ त्रिकेणैव चलत्यश्वः पार्थ नौकाद्वयेन तु ।
 कोष्ठमेकं विलङ्घ्याथ सर्वतो याति भूपतिः ॥ अथ एव वटौ-
 याति बलं हन्त्यग्रकोणगम् । यथेष्टं कुञ्जरो याति चतुर्दिक्षु
 महौपते । तिर्यक्चतुरङ्गमो याति लङ्घयित्वा त्रिकोष्ठकम् ॥
 कोणकोष्ठद्वयं लङ्घ्य ब्रजेनौका युधिष्ठिर । सिंहासनं चतूराजौ
 नृपाकृष्टश्च षट्पदम् ॥ काककाष्ठं वृहन्नौका नौकाकृष्टप्रकार-
 कम् । घाताघाते वटौनौका बलं हन्ति युधिष्ठिर ॥ राजा
 गजोद्वयस्यापि त्यक्त्वाघातं निहन्ति च । अत्यन्तं स्वबलं रक्षेत्
 स्वराज बलमुत्तमम् ॥ अल्पस्य रक्षया पार्थ हन्तव्यं बलमुत्त-
 मम् ॥ नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-
 धिक्यमश्वस्य । “मतङ्गजस्य गर्वेण राजा क्रौडति निर्भरम् ।
 तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय कुञ्जरम् ॥ सिंहासनं
 चतूराजौ यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्यैर्गजैर्वापि रक्षितव्यो
 महौपतिः ॥ अन्यद्राजपदं राजा यदा यातो युधिष्ठिर ।
 तदा सिंहासनं तस्य भण्यते नृपसत्तम ॥ राजा च नृपतिं
 हत्वा कुर्यात् सिंहासनं यदा । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैक-
 गुणं भवेत्” ॥ द्विगुणं पण्यं दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मित्र
 सिंहासनं पार्थ यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम
 सर्वं नयति तद्वलम् ॥ यदा सिंहासनं कर्तुं राजा षष्ठपदा-
 श्रितः । तदाघातेऽपि हन्तव्यो बलेनापि सुरक्षितः ॥ विद्य-
 माने नृपे यश्च स्वकीये च नृपत्रयम् । प्राप्नोति तु यदा तस्य
 चतूराजौ तदा भवेत् ॥ नृपेणैव नृपं हत्वा चतूराजौ यदा
 भवेत् । द्विगुणं वाहयेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत् ॥ स्वपदस्थं
 यदा राजा राजानं हन्ति पार्थिव । चतुरङ्गे तदा भूप वाह-
 येच्च चतुर्गुणम् ॥ यदा सिंहासने काले चतूराजौ समुत्थिता ।
 चतूराजौ भवत्येव न तु सिंहासनं नृप” ॥ अत्रेदं वीजं उभ-
 यथा जयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् पर राजबधे शौर्याधिक्य-
 निष्कण्टकत्वदर्शनात् क्रौडायामपि तथा कल्प्यते । “राजद्वयं
 यदा हस्तो आत्मनो रात्रि संस्थिते । परेण संहतश्चैको बलेनाप्य-

पहार्थ्यते ॥ राजद्वयं यदा हस्ते न स्यादन्यकरे परः । तदा राजा हि राजानं घातेऽपि तं हनिष्यति ॥ नृपाकृष्टो यदा राजा गमिष्यति युधिष्ठिर । घाताघातेऽपि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षकः ॥ कोणं राजपदं त्यक्त्वा वटिकान्तं यदा व्रजेत् । वटौ च षट्पदं नाम तदा कोष्ठबलं नयेत् ॥ यदा तस्य भवेत् पार्थ चतूराजौ च षट्पदम् । तदापि च चतूराजौ भवत्येव न संशयः ॥ पदातेः षट्पदे विद्धे राज्ञा वा हस्तिना तथा । षट्पदं न भवेत्तस्य अवश्यं शृणु पार्थिव ॥ सप्तमे कोष्ठके यत् स्याद्वटिका दशमेन वै । तदान्योन्यञ्च हन्तव्यं सुखाय दुर्वलं बलम् ॥ त्रिवटौकस्य कौन्तेय पुरुषस्य कदाचन । षट्पदं न भवत्येव इति गोतमभाषितम् । नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेलने यदि । गाढावटौति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ॥ पदं राजपदं कोणपदञ्च । “हस्ते रङ्गे बलं नास्ति काककाष्ठं तदा भवेत् । वदन्ति राक्षसाः सर्वे तस्य नस्तो जयाजयौ ॥ प्रोल्लिखिते पञ्चमे राज्ञि मृते वद्याञ्च षट्पदे । अशौचं स्यात्तदा हन्ति चलित्वा चालितं बलम् ॥ द्विरावृत्त्यागते तस्मात् हन्यात् परबलं जयौ । पार्थ सिंहासने काले काककाष्ठं यदा भवेत् ॥ सिंहासनं भवत्येव काककाष्ठं न भण्यते । उपरिष्ठञ्च यत् स्थानं तस्योपरि चतुष्टये ॥ नौकाचतुष्टयं यत्र क्रियते तस्य नौकया । नौकाचतुष्टयं तस्य वृहन्नौकेति भण्यते । न कुर्यादेकदा राजन् गजस्याभिमुखं गजम् ॥ यदि कुर्वीत धर्मज्ञः पापग्रस्तो भविष्यति । स्थानाभावे यदा पार्थ हस्तिसंमुखम् ॥ करिष्यति तदा राजन् इति गोतमभाषितम् । प्राप्ते गजद्वये राजन् हन्तव्यो वामतो गजः” ॥ इति चतुरङ्गक्रीडनम् ।

वैष्णवामृते स्कन्दपुराणम् । “पौथ्यान्तु समतीतायां यावत् भवति पूर्णिमा । माघमासस्य देवेन्द्र पूजा विष्णोर्विधीयते” ॥ इति पौर्णमास्यन्तमाघमुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च मूलक नैव दापयेत् । दत्त्वा नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि । ब्राह्मणो मूलकं भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा नरकं याति क्षत्रविट्शूद्र एव च । वरं भूक्तमभक्ष्यन्तु पिवेद्वा-

गर्हितञ्च यत् । वर्जनैयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरा-
समम्” ॥

फाल्गुनपौर्णमास्यां दोलयात्रामाह कृत्यचिन्तामणौ
ब्रह्मपुराणम् । “नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फाल्गुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत्” ॥ स्कन्द-
पुराणौ पुरुषोत्तममाहात्म्ये जनविंशाध्याये । “फाल्गुन्यां
क्रौडनं कुर्याद्दोलायां मम भूमिप” ॥ विष्णुपुराणे । “चतु-
र्दश्यष्टमौ चैव अमावस्याय पूर्णिमा पर्वण्येतां नि राजेन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रोतेन मांससन्धौ गो पर्वण्येतेषु वै
पुमान् । विष्णुव्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ॥

अथ रविसंक्रान्तिः । भविष्यमाख्यज्यातिपेष् । “मृग-
कर्कट संक्रान्तौ द्वे तूदक् दक्षिणायणे । विष्वक्पतौ तुलामपि
गोलमध्ये तथापराः” ॥ मृगो भकरः गोलोराशिचक्रम् ।
“धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडशौतयः । ह्य ह्यश्विक सिंहेषु
कुम्भे विष्णुपदौ स्मृता” ॥ देवीपुराणम् । “यावद्द्विंशकला-
भुक्ता तत्पुण्यं चोत्तरायणे । निरंशे भास्करो दृष्टे दिनान्तं
दक्षिणायने ॥ अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णे दिवापुण्यमनागतम् । अर्द्ध-
रात्रे व्यतीते तु विज्ञेयं चापरेऽहनि ॥ संपूर्णे चार्द्धरात्रे च उद-
येस्तऽमयेऽपि वा । मानार्द्धे भास्करो पुण्यमपूर्णं शर्वरौदले ॥
संपूर्णे तूभयार्द्धेयमतिरेके परेऽहनि । षड्शौतिमुखेऽतीते
वृत्ते च विषुवद्वये ॥ भविष्यत्ययने पुण्यमतीते चोत्तरायणे ।
आदौ पुण्यं विजानीयात् यद्यभिन्ना तिथिर्भवेत्” ॥ विंश-
कला विंशतितमौ कला संक्रान्तिक्षणादूर्ध्वं यावत् भवति
तावत् पुण्यम् । निरंशेऽंशकशून्ये संक्रान्तिकाले हि भास्क-
रोऽंशकरहितो भवति तस्मिन् दृष्टे दिवेति यावत् दिनञ्च
दिनकरकरसंस्कृता स्त्रिंशद्भाडिका इति ज्यातिर्विदः । तदन्तं
तत् समाप्तिं यावत् तावत् पुण्यम् । तथा च बृहद्दशिशष्ठः
“त्रिंशत् कर्कटे नाड्योमकरे विंशतिः स्मृताः” ॥ नाडौ दण्डः ।
“उत्पलाद्विपलं षष्ठ्या विपलात्तु पलं नयेत् । पलात् षष्ठ्या नये-
न्नाडीं तत् षष्ठ्या तु रवेर्दिनम्” ॥ इति सिद्धान्तसन्दर्भात् । ततश्च
देवीपुराण बृहद्दशिशष्ठयोरेकवाक्यतया कलानाड्योः पर्यायता ।

रात्रिसंक्रमणेत्वाह अर्द्धरात्रेति अरुणो कलान्यूनार्द्ध-
रात्रे । “कलान्यूनार्द्धरात्रे तु यदि संक्रमणं भवेत् । तदहः
पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्ये गालवगोतमाः” ॥ इति कृत्याचिन्तामणि
वर्षकृत्यधृतगगवचनात् । कालकोमुद्याच्च । गालवेत्यत्र हारौत
इति पाठः । ततश्च कलान्यूनार्द्धरात्राभ्यन्तरे द्वादशस्वेव संक्रा-
न्तिषु अनागतं नागतं संक्रमणेन यत्र दिवा तदेव पुण्यं पुण्य-
जनकं तत्तु पूर्वदिनं तदैव संक्रान्तेरनागतत्वसम्भवात् तेन
संक्रमणकालादर्वागिव दिवा परार्द्धं स्नानादिकं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अर्द्धरात्रे व्यतीते कलाधिकार्द्धरात्रे व्यतीते ।
पूर्णेऽर्द्धरात्रे रात्रिमध्यकालयोः । कलान्यूनार्द्धरात्रेति
वचनानन्तरं भुजवलभौमे “अर्द्धरात्रे कलाधिक्ये यदा संक्र-
मते रविः । तदोत्तरदिनं ग्राह्यं स्नानदानजपादिषु । अर्द्ध-
रात्रे तु संपूर्णं यदा संक्रमते रविः । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा
मकरकर्कटौ” इति वचनाभ्यां तथा प्रतीतेः । कालविवेके
कालकोमुद्याच्च शातातपजाबालौ “पूर्णे चेदर्द्धरात्रे तु रविसंक्र-
मणं भवेत् । प्राहुर्दिनद्वयं पुण्यं त्यक्त्वा मकरकर्कटौ” ॥ एतयो-
र्व्यवस्थामाह कालमाधवौये भविष्योत्तरम् । “मिशुनात्
कक्संक्रान्तिर्याद स्यादंशुमालिनः । प्रदोषे वा निशौथे वा
कुर्यादहनि पूर्वतः ॥ कार्मुकश्च परित्यज्य भूषं संक्रमते रविः ।
प्रभाते वार्द्धरात्रे वा स्नानं कुर्यात् परेऽहनि” ॥ ततश्च रात्रि-
मध्यदण्डद्वयात्मकार्द्धरात्रसंक्रान्तावदयेऽस्तमयेऽपि वेत्यनेनो-
दयोपक्रममस्तमयान्तश्च मानार्द्धं पुण्यम् । एवञ्चोभयदिने
पुण्यकाले पूर्वदिनाकरण एव परदिने “श्वःकार्यमद्य कर्त्तव्यं
पूर्वाह्णे चापराह्निकम् । न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य नवा
कृतम्” ॥ इति लिङ्गपुराणात् मोक्षधर्माच्च । तत्रापि दक्षि-
णायने पूर्वदिनार्द्धमात्रमिति विशेषः । उत्तरायणे परदिनार्द्ध-
मात्रमिति विशेषः । मानार्द्धमिति भास्करे भास्करापनक्षिते
काले दिवेति यावत् तस्मिन् संक्रमणेऽपि मानार्द्धं पुण्यम्
एतच्च विषुवषडशौति विषयम् । अयनकालयोः पूर्वमुक्तत्वात्
विष्णुपद्याञ्चोभयतः षोडशकलानां पञ्चदशनाडिकानां वा
पुण्यत्वस्य शातातपादिवचनेन वक्ष्यमाणत्वात् । तेन दिवा

संक्रमण एवायनादित्वेन पुण्यकाले विशेषः । रात्रिसंक्रमणे तु अर्द्धरात्रौय मकरकर्कट संक्रमणव्यतिरिक्ते सर्वेषां तुल्यतेति । अपूर्णे शर्वरोदले कलान्धूनार्द्धरात्रे इत्यत्रापि मानार्द्धमित्यनुषज्यते । दिवापुण्यामिति यत्प्रागुक्तं अत्र तदेव मानार्द्धत्वेन विशेषितमित्यपुनरुक्तिः । एवमुदयास्तमये यन्मानार्द्धमुक्तं तत् किमेकदिनं दिनयोर्वेति तत्राह संपूर्णतूभयोरिति उभयोः पूर्वा परदिनयोर्मानार्द्धं पुण्यं तेन पूर्वदिनस्यास्तमयपथ्यन्तं परदिनस्य उदयमारभ्य मानार्द्धं पुण्यमित्यर्थः । अतिरेके अर्द्धरात्रात् परतः संक्रमणे परेऽहनि मानार्द्धं पुण्यमित्यनुषज्यते । मानार्द्धन्तु प्रहरद्वयम् “अर्द्धरात्रादधस्तास्मिन् मध्याह्नस्यापरिक्रिया । ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयम् । पूर्णार्द्धरात्रसंक्रान्तौ द्वे दिनार्द्धे तु पुण्यदे” ॥ इति संवत्सरप्रदोष गङ्गावाक्याबलीधृत वशिष्ठसौरधर्मवचनैकवाक्यत्वात् “अर्द्धरात्रादधश्चैव दिनार्द्धस्योपरिक्रिया । ऊर्द्धं संक्रमणे भानोरुदयात् प्रहरद्वयम्” ॥ इति भोजराज कृत्यचिन्तामणिधृतैकवाक्यत्वाच्च । अधः पूर्वम् ऊर्द्धं परतः क्रिया स्नानादिका । एवञ्च गर्गवचनस्य तदहरिति यामद्वयपरम् अन्यथा मूलभूत श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेः । एवञ्च षडंशौतिमुखेऽतीते इत्यादि दिवा संक्रमणविषयम् । तेन दिवा षडंशौति संक्रमणे भूते भविष्यन्मानार्द्धं पुण्यम् एवं विषुवद्वयेऽपि । दिवोत्तरायणेऽपि भविष्यद्विंशतिदण्डानां पुण्यत्वम् अत्रोत्तरायणस्य पृथगभिधानात् अयन इति पदं दक्षिणायनपरं गोवलौवर्हन्त्यायात् तेन दिवा दक्षिणायने भविष्यति भूतत्रिंशदण्डानां पुण्यत्वम् एवञ्च षडंशौत्यादिष्वप्यवकाशमलभमानम् “अर्वाक् षोडश विज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश कालः पुण्योऽर्कसंक्रान्तेर्विद्वद्भिः परिकीर्तितः” ॥ इति शातातपौयम् । “अतीतानागतोभोगोनाड्यः पञ्चदश स्मृताः । इति देवौपुराणौयञ्च वचनं दिवा विष्णुपदोविषयम् । अतएव जाबालि वृहद्वशिष्ठौ “पुण्यायां विष्णुपद्याच्च प्राक् पश्चादपि षोडश” ॥ अर्द्धरात्रे विशेषमाह आदावित्यादि अर्द्धरात्रसंक्रान्तावादौ पूर्वदिन एव मानार्द्धं यद्यभिन्ना संक्रान्ति काले पूर्वदिने च

एकैव तिथिर्भवेत् तेन मध्यरात्रे संक्रमणे यदुभय दिनमा-
 नाहं पुण्यमुक्तं तद्विन्नतिथिविषयम् । अतौते पुनरर्द्धरात्रे
 पूर्वेणाह्ना तिथ्यभेदेऽपि परस्यैव पूर्वाह्णं पुण्यमिति तात्प-
 र्यार्थः । एवञ्च रात्रिसंक्रान्ती दिन एव पूण्यत्वाभिधानात् ।
 “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं
 कुर्वन्निशि काम्यव्रतेषु च” ॥ इति देवलेन दिन संक्रमणस्य
 रात्रिप्रविष्ट पुण्यकालांशे संक्रान्तिनिमित्तेन स्नानदानादि
 विधीयते इति । यत्तु “मन्दा मन्दाकिनौ ध्वाञ्ची घोराचैव
 महोदरौ । राक्षसौ मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा नृप ।
 मन्दा भ्रूवेषु विज्ञेया मृदौ मन्दाकिनी तथा ॥ क्षिप्रे ध्वाञ्ची
 विजानीयादुग्रे घोरा प्रकीर्त्तिता । चरैर्महोदरौ ज्ञेया क्रूरै-
 र्ऋक्षैश्च राक्षसौ । मिश्रिता चैव विज्ञेया मिश्रितक्षत्र
 संक्रमे” ॥ इत्येत्यैर्द्वादशस्त्रेव संक्रान्तिषु भ्रूवादि नक्षत्रयोगा-
 न्मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नासु । “त्रिचतुः पञ्चसप्ताष्ट नव
 द्वादश एव च । क्रमेण घटिकाश्चेतास्तत् पुण्यं पारमार्थि-
 कम्” ॥ इति देवीपुराण एव त्रिचतुरादिघटिकानां पुण्यत्व-
 मुक्तम् तद्विवादावगोस्तत्तत्कालोपदेशादवकाशमलभमानं स-
 न्याद्वयसंक्रान्ति विषयमिति समयप्रकाशः । भ्रूवादिगणस्तु
 दौषिकायाम् “उग्रः पूर्वं मघान्तका भ्रुवगण स्त्रीण्युत्तराणि
 स्वभूर्वातादित्यहरिद्रव्यं चरगणः पुष्याश्विहस्तालघुः । चित्रा-
 मित्रमृगान्त्यभं मृदुगणस्त्रीक्ष्णोहि रुद्रेन्द्रयुक् मिश्रोऽग्निः
 स दिशास्वभः शुभफलाः सर्वस्वकृत्ये गणाः” ॥ अन्तर्को
 भरणी स्वभू रोहिणी वातादित्यहरिद्रव्यं स्वातौपुनर्वसु अरुण
 धनिष्ठा शतभिषा मित्र मृगान्त्यभम् अनुराधा मृगशिरिरे-
 वत्यः । अहिरुद्रेन्द्रयुक् अश्लेषा आर्द्रा ज्येष्ठा मूलाः अग्निः
 कृत्तिका । कल्पतरुस्तु क्रमेण यथासंख्येन एता घटिकास्तत्
 पुण्यं तस्य संक्रमणस्य पुण्यहेतुत्वात् पुण्यं पारमार्थिकं
 मुख्यं “वृटेः सहस्र भागोयः स कालो रविसंक्रमः” ॥ इत्युक्त-
 सूक्ष्म संक्रमकालौनानुष्ठानजन्य समपुण्य हेतव इत्याह ।
 वृटिस्तु “लघुचर चतुर्भाग स्फुटिरित्यभिधीयते । वृटिद्वयं
 ऋषः प्रोक्तो निमेषस्तु लवहयम्” ॥ इति स्मृत्युक्ता एतदेव

मतं युक्तम् अतएव देवलेन “या याः सन्निहिता नाड्य स्ता स्ताः पुण्यतमाः स्मृताः” ॥ इत्युक्तम् । एवञ्चैता घटिकाः पुण्यतमाः भानार्द्धादिकन्तु पुण्यमात्रमिति तस्मान्मन्देत्यादि न सन्ध्यासंक्रान्तिविषयकमिति सन्ध्यासंक्रान्तिविषयत्वे पारमार्थिकमित्यनुपपत्तेः पुण्यमित्यनेनैव सिद्धेः । पारमार्थिकमित्यत्र कल्पतरुव्याख्यानवलोकनाद्विसंक्रम इति पाठकल्पनं कल्पनमेव समयप्रकाशकतापि तथा पठितत्वात् । जौमूतवाङ्मनोऽपि कालविवेके “अङ्गिमंक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकौर्त्तितम् । रात्रौ संक्रमणे भानोर्दिनार्द्धं स्नानदानयोः” ॥ इति बृहद्ब्रह्मिष्ठदिवचन पर्यालोचनया दिवासंक्रान्तौ दिनमात्रं पुण्यं पुण्यतरास्तु विशेष विहितानाद्य इत्याह । अतएव तद्वृत जावान्निबृहस्पतिगतातपवचनमपि संगच्छते । यथा “वर्त्तमाने तुला मेघे नाद्यस्तूभयतोदशः” । कालमाधवौरेऽपि अङ्गीत्यभिधाय प्राशस्त्यतारतम्यमुक्तम् । एवञ्च दिवासंक्रान्तौ कृत्स्नं दिनं पुण्यं षडशीतिमुखेऽतीते इति वचनं पुण्यतरपरम् । ननु देवौपुराणे दिवारात्रयोः संक्रमणे विशिष्य कालाभिधानात् सन्ध्यासंक्रान्तेः कः काल इति चेत् “त्रिंशन्महर्त्तं कथित महोरात्रन्तु यन्मया” ॥ इति विष्णुपुराणेन सन्धयोः पृथगनुपादानात् दिवारात्रि सम्बन्धित्वान्महर्त्तार्द्धेन तयोरन्तर्भावः । तथा च दक्षः “अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा तु सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः” ॥ योगियाज्ञवल्करः । “क्लासवृद्धौ च सततं दिनरात्रयोर्यथाक्रमम् । सन्ध्यामुहर्त्तमाख्याता क्लासवृद्धौ समास्मृता” ॥ वराहः “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तौभूता न तारका यावत् । तेजः परिहानिरुषा भानोर्द्धादयं यावत्” ॥ अतएव केनापि मुनिना नानादेशेय संग्रकारेण च सन्ध्यासंक्रान्तित्वेन विशेषो नाभिहितः ।

तदयं संक्षेपः । दिनसंक्रमणे कृत्स्नं दिनं पुण्यं षडशीतिमुखे इत्याद्युक्तं पुण्यतरं मन्दा मन्दाकिनीत्यादि रूपेण त्रिचतुरादि घटिकाः पुण्यतमाः । दिनवृत्तोत्तरायणादिविहित विंशति दण्डादौनां रात्रिप्रविष्टभागस्यापि पुण्यत्वं

रात्रिसंक्रमणे तु कल्पान्धून प्रथमाद्विगते तद्विवसौय शेषयाम-
द्वयं पुण्यम् । कालाहयात्मक मध्यरात्रगते तद्विवसौय तिथेर-
भेदे तद्विवसौय शेषयामद्वयं पुण्यं भेदे तु तद्विवसौय शेष-
यामद्वयं परादिवसौयाद्ययामद्वयञ्च पुण्यम् उभयादिने पुण्य-
कालेऽपि पूर्वदिनाकरण एव परदिने तद्विहितं कार्यम् ।
तिथिभेदाभेदयोर्दक्षिणायने तद्विवसौय शेषयामद्वयम् उत्त-
रायणे तु परादिवसौयाद्य यामद्वयं पुण्यमिति मध्यरात्रीय-
कलोत्तरशेषाद्विरात्रसंक्रमणमात्रे तु परदिनाद्य यामद्वयं
पुण्यमिति सन्ध्यासंक्रमणे तु दिनदण्डे दिनस्य रात्रिदण्डे
रात्रेर्व्यवस्थितिः ।

ब्रह्मपुराणे । “शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रविः ।
महाजया तदा प्रोक्ता सप्तमी भास्करप्रिया ॥ स्नानं दानं
तपो होमः पिष्टदेवाभिपूजनम् । सर्वं कोटिगुणं प्रोक्तं तप-
जेन महोजसा ॥” अत्र “मासपक्षतिथौनाञ्च निमित्ताञ्च
सर्वशः” इत्यनेन प्राप्त तिथ्युल्लेखे तद्विशेषणत्वेन महाजये-
त्युल्लेख्यं संज्ञा विधेरेतदेव प्रयोजनं यत्तयानिर्देश इत्युक्तत्वात्
एवञ्च संक्रान्तिविशेषस्य निमित्तत्वेन प्राप्तौ विषुवाद्युल्लेखो-
ऽपि । स्कान्दे “एकान्ततो मया प्रोक्ताः कालाः संक्रान्ति-
संज्ञकाः । नैतेषु विद्यतेऽनिष्टं यतश्चाक्षयसंज्ञिताः ॥ अथ ह-
यापि यद्वत्तं कुपात्रेभ्योऽपि मानवैः । अकालेऽपि हि तत्-
सर्वं सत्यमक्षयतां व्रजेत्” ॥ मात्स्ये । “अयने कोटिगुणितं
लक्षं विष्णुपदौषु च । षडशीति सहस्रन्तु षडशीत्यामुदाह-
तम् ॥ शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रन्तु दिनक्षये । विषुवे शत-
साहस्र माकामावैष्वनन्तकम्” ॥ आकाशवैषु आषाढौ
कार्तिकौ माघौ वैशाखौ पूर्णिमासु । देवोपुराणे । “रवि-
संक्रमणे पुण्ये न स्नायाद्यस्तु मानवः । सप्तजन्मस्वसौ रोगौ
निर्धनश्चोपजायते” ॥ दौर्पिकायाम् । “नाडीनक्षत्र दिवसे
रविभौम शनैश्चराः । संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभि-
जायते ॥ गोमूत्र सर्षपैः स्नानं सर्वोपधिजलेन च । विशुद्धं
काञ्चनं दद्यान्नाडीदोषोपशान्तये” ॥ नाडीनक्षत्राणिचाद्य दश
षोडशाष्टादश त्रयोविंशति पञ्चविंशतयः । रत्नमालायाम् ।

“तारावलादिन्दुरथेन्दुर्योर्द्वाकरः संक्रममाण उक्तः ।
 ग्रहाश्च सर्वे सवितुर्वलेन महौसुताद्याः क्रमशः प्रशस्ताः” ॥
 संवत्सरप्रदीपे “धुस्तूरवीजसलिलैः स्नायात् संक्रान्तिशान्तये ।
 तथा सर्वौषधौभिश्च विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत् ॥ यदङ्गि मेघसं-
 क्रान्ति स्तुलासंक्रमणं निशि । तदा प्रजा विवर्द्धन्ते धनधान्य-
 समृद्धिभिः । कुजार्क शनिवारिण्य महासंक्रमणं यदा । तदा
 भवेत् प्रजानांशो दुर्भिक्षादिभयं महत्” ॥

ब्रह्मवैवर्ते । “अप्राप्ते भास्करे कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनेः ।
 अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेशनिवासिनः” ॥ भौमपराक्रमे ।
 “यस्तु भाद्रपदस्यान्ते उदिते कलसोद्भवे । अर्घ्यं दद्यादग-
 स्त्याय सर्वान् कामान् लभेत् सः” ॥ नारसिंहे । “शङ्खे तोयं
 विनिःक्षिप्य सितपुष्पाक्षतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षि-
 णाशमुखस्थितः ॥ काशपृष्णप्रतौकाश ! अग्निमारुत सञ्भव ! ।
 मित्रावरुणयोः पुत्र ! कुम्भयोने ! नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनमन्त्रस्तु ।
 “आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः । समुद्रः शोषितो
 येन स मेऽगस्त्यः प्रसौदतु” ॥ गन्धादिकन्तु अगस्त्याय नम इति
 दातव्यं विशेषानुपदेशेन सामान्यतः प्राप्तत्वात् । दक्षिणाश-
 मुखस्थित इति गन्धाटावपि । प्रयोगाङ्ग कर्तृधर्मत्वादिति
 रत्नाकरः । नारदीयं “न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मं नान्य-
 देवहि । चण्डालो जायते राजन् ! कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥
 महाभारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप ! ।
 वर्जयेत् सर्वमांसानि धर्मोद्ध्वत्र विधीयते” ॥ कौमुदं कार्ति-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “एकादश्यादिषु तथा
 तासु पञ्चसु रात्रिषु । दिने दिने च स्नातव्य शौतलासु नदौषु
 च । वर्जितव्या तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च” ॥ ततश्च
 मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमास तच्छुक्लपक्ष तदेकादश्यादिपञ्च
 दिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।

ब्रह्माण्डे “दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह ।
 प्रदीपन्ते प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय वेधसे” ॥ लोलया लक्ष्म्या
 “इति मन्त्रेण यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे
 मण्डपे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥ विष्णुवेश्मन्ति यो दद्यात्

कार्तिके मासि दीपकम् । अग्निष्टोम सहस्रस्य फलं प्राप्नोति
मानवः” ॥ नारदोये । “निष्पावान्नाजमाषांश्च सुप्ते देवे
जनार्दने । यो भक्षयति राजेन्द्र ! चाण्डालादधिको हि सः ॥
कार्तिके तु विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्पावान्नुनि-
शार्दूल ! यावदाहृतनारको ॥ कदम्बानि पटोलानि वृन्ताक-
सहितानि च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृतनारको ॥
एतानि भक्षयेद्यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं
पुण्यं दहते नात्र संशयः” ॥ निष्पावः शिखीसदृशो दक्षिणा-
पथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । कदम्बादीनि फलानि
नपुंसक निर्देशात् कदम्बानीत्यत्र कलम्बानीति केचित्
पठन्ति कलम्बोत्वेन प्रसिद्धानीति व्याचक्षते च आह-
ृतनारको आहृतानि ज्मादिपर्यन्तानि प्रलयावधौति
यावत् तावत्कालं नारकोत्यर्थः । आहृत इत्यत्र भकारस्य
हकारश्छान्दसः । काशौखण्डे । “ऊर्जे यवान्नमश्रियादे-
कान्नमथवा पुनः । वृन्ताकं शूरणञ्चैव शूकशिखौञ्च वर्जयेत् ।
कार्तिके वर्जयेत् तैलं कार्तिके वर्जयेन्मधु । कार्तिके वर्जये
कांस्यं कार्तिके मासि सन्धितम्” ॥ ऊर्जे कार्तिके । शूरण मोलं
सन्धितमासवादि । गारुडे । “गवामयुतदानेन यत्फलं
लभते खग ! । तुलसौपत्रकैकेन तत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥
भौमनाथधृतम् । “विहाय सर्वपुष्पाणि मुनिपुष्पेण केशवम् ।
कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधफलं लभेत्” ॥ पद्मपुराणम् ।
“तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नानं विधायते । हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च
महापातकनाशनम्” ॥ पितामहः । “कार्तिकस्य तु यत्
स्नानं माघे मासि विशेषतः । कृच्छ्रादि नियमानाञ्च चान्द्र-
मानप्रमाणतः” ॥ अभ्यां कार्तिकादिस्नाने सौरचान्द्रयोर्वि-
कल्पेनानुष्ठानम् । मदनपारिजातधृतविष्णुवचनम् । “दर्शनं वा
वा पौर्णमासीं वा प्रारभ्य स्नानमाचरेत् । पुण्यान्यहानि
त्रिंशत् सकरस्ये दिवाकरे” ॥ दर्शनं पौर्णमासौमिति पूर्वदिन-
सङ्कल्पपरमिति नारायणोपाध्यायाः । वैष्णवामृते तु भविष्य-
पुराणवचनम् । “गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु यत् फलम् ।
तत्फलम् लभते राजन् ! मेषे स्नात्वा तु जाह्नवौम्” ॥ कार्तिके

मन्त्रस्तु “कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनाह्वनम् ।।
 प्रौढं तव देवेश ! दामोदर ! मया सह” । मया लक्ष्मणा ।
 राजमार्तण्डे । “य इच्छेद्विपुलान् भोमान् चन्द्रसूर्य्य ग्रहो-
 पमान् । कार्तिके सकले मासि प्रातःस्नायौ भवेत् सदा” ॥
 पाद्मे । “स्वर्गलोके चिरं वासो येषां मनसि वर्तते । यत्र
 क्वापि जले तैस्तु स्नातव्यं सृग भास्करे” ॥ सृगो सृगास्यत्वेन
 मकरस्तत्स्थे भास्करे । “आयुरारोग्यसम्पत्तौ रूपे सुभगता-
 गुणे । येषां मनोरथास्ते तु न त्याज्यं माघमज्जनम् ॥ दारि-
 द्र्यपापदौर्भाग्यपङ्कप्रक्षालनाय वै । माघस्नानान्नचान्योऽस्ति
 उपायो नरसत्तम ! ॥ मकरस्थे रवौ यो हि न स्नात्यनुदिते
 रवौ । कथं पापैः प्रमुचेत कथं स त्रिदिवं व्रजेत् ॥ अकामो
 वा सकामो वा यत्र क्वापि वहिर्जले” । इह चासुत्र दुःखानि
 माघस्नायौ न पश्यति” ॥ यत्तु “माघे मासि रटन्त्यापः
 किञ्चिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं पतन्तं पुनो-
 महे” ॥ इति पद्मपुराणे किञ्चिदभ्युदिते रवावित्युक्तं तत्प्रातः-
 स्नानकालोत्तरावधिरूपपरम् । प्रागुक्ताह्वास्तमयात् सन्ध्येति
 वचनात् । अतएव “यो माघमास्युषसि सूर्य्यकराभिताम्ने
 स्नानं समाचरति चारुनदौप्रवाहे । उद्धृत्य सप्तपुरुषान् पितृ-
 मातृवंश्यान् स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरोऽसौ” ॥ इत्यत्र उष-
 सौत्यभिधाय सूर्य्यकराभि ताम्ने इत्युक्तं सूर्य्योदयात् प्रागपि
 तत्करसम्भवात् न तु सूर्य्याभिताम्ने इत्युक्तम् । गारुडे । “गङ्गां
 येऽत्रावगाहन्ते माघे मासि नराधिप ! । चतुर्युगसहस्रं ते न
 पतन्ति सुरालयात् । दिनेदिने सहसन्तु सुवर्णानां विशा-
 म्यते ! । तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः” ॥

विधिमाह पाद्मे । “माघमासमिमं पुण्यं स्नात्यहं देव ! माधव !
 तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसौद भगवन् हरि ! । दुःखदारिद्र्या-
 शाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ॥ प्रातःस्नानं करोम्यद्य माघे
 पापप्रणाशनम् । मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाय नमः माधव ! ॥
 स्नानेनानेन मे देव ! यथोक्तफलदो भव । एतन्मन्त्रं समुच्चार्य्य
 स्नायान्मनं समाश्रितः ॥ वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरञ्च स्मरे-
 ततः । दिवाकर ! जगन्नाथ ! प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते । परिपूर्णं

कुश्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्” ॥ चान्द्र स्नाने तु मकरार्का-
 श्रृष्टकाले मकरस्थे रवाविति मन्त्रस्तु न पाठः असमवेतार्थ
 त्वात् आरब्ध कार्तिकादि स्नाने तु व्याध्यादिना सामर्थ्याभावे
 पुत्रादि प्रतिनिधिना कारयितव्य नानुकल्पविधिना नित्यस्नान
 एव तद्विधानादिति विद्याकरः । स्कन्दपुराणम् । संप्राप्ते
 मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
 व्रतरूपो नरोत्तमैः” ॥ षट्त्रिंशन्मतनिगमो । “संक्रान्त्यां
 पञ्चदश्याञ्च द्वादश्यां आहवासरैः । वस्त्रं न पीडयेत् तत्र न च
 क्षारेण योजयेत् । संक्रान्त्याञ्च त्रयोदश्यां पक्षान्ते नवमी-
 दिने । सप्तम्यां रविवारे च स्नानं मामलकैस्त्यजेत्” ॥ आता-
 तपः । “रविवारेऽर्कं संक्रान्त्यां षष्ठ्यां वै सप्तमौतिथौ । आरो-
 ग्यकामस्तु नरो निम्बपत्रं न भक्षयेत्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ गुणिसर्वस्वे च । “चैत्रे मासि च संपूज्यो
 घण्टाकर्णो घटात्मकः । आरोग्याय सुहोमूलं संक्रान्त्यां तत्र
 कारयेत्” ॥ पूजामन्त्रः । “घण्टाकर्ण ! महाबोर ! सर्वव्याधि-
 विनाशन ! । विस्फोटक भये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल !” ॥ शिव-
 पुराणे । “घण्टाकर्णो गणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभः” ॥
 कृत्यचिन्तामणौ “मसूरं निम्बपत्रञ्च योऽर्पति मेषगते रवौ ।
 अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति” ॥ संवत्सर प्रदीपे
 तूत्तरार्द्धे “मेषस्थे च विधौ तस्य नास्त्यब्दं विषजं भयम् इति
 स्मृतिः । “मेषादौ शक्तवो देया वारिपूर्णा च गर्गरौ” ॥ वारि-
 दाने मन्त्रः । “एष धर्मघटोदत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः । अस्य-
 प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः । वैशाखे यो घटं पूर्णं
 सभोज्यं वै द्विजन्मने । ददात्यभुक्ता राजेन्द्र ! स याति परमां
 गतिम्” ॥ पूर्णं जलेनेति शेषः । महार्णवे । “यो ददाति
 द्वि मेषादौ शक्तूनस्वघटान्वितान् । पितृनुद्दिश्य विप्रेभ्यः सर्व-
 पापैः प्रमुच्यते । विप्रेभ्यः पादुके कृत्रं पित्रभ्यो विषुवे शुभं” ॥
 पितृभ्यः पितृनुद्दिश्य इत्यर्थः । अत्र विषुवस्य पुण्यविशेषजनक-
 त्वेन विवक्षितत्वात् मेषादाविति विषुवसंक्रान्तिपुण्यकाल-
 परम् । अन्यथा कालहयकल्पनापत्तेः । कर्मोपदेशिन्यां व्यासः ।
 “संक्रान्त्यां पक्षयोरन्ते द्वादश्यां आहवासरैः । सायं सन्ध्यां न

कुर्वीत कृते च पितृहा भवेत्” ॥ देवीपुराणे । “अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश स्मृताः । सान्निध्यन्तु भवेत् तत्र ग्रहाणां संक्रमे रवेः । पुण्य पाप विभागेन फलं देवौ प्रयच्छति” ॥ भोगः पुण्यपापजननयोग्यकालः पुण्यपापविवेचने विश्वामित्रः । “यमार्याः क्रियमाणं हि संक्रान्त्यागमवेदिभिः । सधर्मीयं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते” ॥ आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः । तान्त्रिकास्तु । “विहित क्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः । प्रतिषिद्धक्रिया साध्यः सगुणो धर्म उच्यते” ॥ अत्रैकस्मिन्नेव काले पुण्यपापफलदानदर्शनात् । संक्रमण पुण्यकाल एव स्नानादिवत्तैलादित्यागः । एवमेव गुरुचरणाः एकादशौ प्रकरणोक्त संक्रान्त्युपवासस्य व्रतत्वेन भावरूपत्वाद्भावघटितत्वाद्बोभयथापि तत्र पूज्ये विधेर्वृत्तिरित्यनेन पुण्यकालयुक्ताहोरात्रकर्तव्यता अष्टस्युपवासवत् । एकादशौतत्त्वे एतद्बहुधा विमृष्टम् एवञ्च रात्रिप्रागर्द्धं संक्रान्तौ दिवा शेषार्द्धं मात्रस्य तत्पुण्यकालत्वाद्वात्रिमुहूर्त्तार्द्धं सायं सम्योपासनं कार्यमेव । ब्रह्मपुराणे । “नित्यं द्वयोरयनयोर्नित्यं विषुवतोर्द्वयोः । चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्व्यतौपातेषु पर्वसु । अहोरात्रोषितः स्नानं आर्द्धं दानं तथा जपम् । यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयञ्च तत्” ॥ अहोरात्रोषितः पूर्वदिने कृतोपवासः एतत् परमेव “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु संक्रान्तिर्ददहर्भवेत् । पूर्वं व्रतादिकं कुर्यात् परेद्युः स्नानदानयोः” इति भीमपराक्रमीयम् । स्नानदानयोरित्यत्र सप्तमौनिर्देशात् परादिवसौय स्नानदाननिमित्तकं पूर्वदिने उपवास संयम रूपं व्रतादिकं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ ग्रहणम् । ज्योतिषे “भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितौ रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा संभाव्यते ग्रहः” ॥ भत्रिपादान्तरे नक्षत्रस्य नक्षत्रयोर्वा त्रिपादाभ्यन्तरे । “यस्मिन्ने रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशौ । पूर्णिमा प्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशौ” ॥ एतदपि पूर्ववचनानुसारेण तच्चतुष्पादाभ्यन्तरे सति ज्ञेयं तस्मात्तमारभ्य तत् परतो वा इत्यर्थः । “क्षणपक्षे तृतीयायां मासर्द्धं यदि जायते । ततस्त्रयोदशे

सूर्यं राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्चं कार्तिकादौ कृत्तिकादि
एतदपि भत्रिपादान्तरे सति ज्ञेयं राहोः पादभोगश्च मास-
हयेन । “रविभौमनवांशितु निरभ्रं ग्रासमादिशेत् । बुध-
सौरिनवांशे तु मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥ गुरो रंशकमासाद्य
सवल्लहकः । शशिशक्रनवांशितु प्रावृट्काले महज्जलम् ॥
अन्यत्राव्यक्तभूतो तो दृश्येते छादिताम्बरौ” ॥ अन्यत्र वर्षेतर-
काले तो चन्द्राकौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः । “श्वेते क्षेम-
सुभिर्चं ब्राह्मणपौडाञ्च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णं
पौडा च हुताशवृत्तौनाम् ॥ हरिते रोगानुतापः शस्यानामी-
तिभिश्च विध्वंसः । कपिले शौघ्रगत्वस्तेच्छध्वंसोऽथ दुर्भिक्षम् ।
अरुणकिरणानुरूपे दुर्भिक्षं वृष्टयो विहगपौडा धूम्राभे क्षेम-
सुभिर्क्षमादिशेन्मन्दवृष्टिञ्च कापोतारुण कपिले श्यामाभे च
क्षुद्रयं विनिर्दिशेत् । कापोतः शूद्राणां व्याधिकारः कृष्णवर्णश्च
विमलकमलपोताभो वैश्यध्वंसो भवेत् । सुभिजाय सार्धैश्च-
ग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे चापि
निर्दिशेन्मरकम् । अशनिभयसंप्रदायौ पाटलिकुमुमोपमो-
राहुः” ॥ राजमार्त्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषेषु चतुर्थे दशमे
तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम्” ॥ श्रीपति-
व्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । “जन्मभे जन्मराशौ च षष्ठाष्टम गते
तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥ ग्रासदर्शन-
मात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्-
परिवर्जयेत्” ॥ जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे अर्थात् सप्तमतारायां
निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् जन्मराश्यपेक्षया अष्टमे चन्द्रे
अत्राप्युपलक्षणञ्चेत्तदा नवमे चन्द्रेऽङ्गइत्येकवाक्यत्वात् वराह-
संहितायाम् । “जन्मसप्ताष्टरिप्फाङ्गदशमस्थे निशाकरे ।
दृष्टोऽरिष्ट प्रदो राहुर्जन्मर्चे निधनेऽपि च” ॥ रिपफं द्वादश-
राशिः । अङ्को नवमः । निधनं सप्तमतारा तथा “वैनाशिक-
ऋक्षे दृष्टं ग्रहणं सुधांशुभास्करयोः । जनयति रोगं बहुधा
क्लेशं वित्तक्षयं चाशु । जन्माष्टजायान्त्यक्षधर्मसंस्थे निशाकरे
जन्मसु तारकासु । दृष्ट्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात्
कनकं द्विजाय” ॥ उपक्रमे सुधांशुभास्करयो रिति दर्शनात्

चन्द्रमसमिति सूर्यस्याप्युपलक्षणम् । वैनाशिककृत्त्रे त्रयो-
 विंशतिनक्षत्रे इति केचित् । वस्तुतस्तु वैनाशिकपदं निध-
 नतारापरम् । निधनेऽपि चेत्येकवाक्यत्वात् वैनाशिकपदस्य
 गर्गेण विपत्करादिसाहचर्यात् त्रयोविंशतिनक्षत्रस्य प्रत्यरिपद-
 प्राप्तत्वादपि सप्तमतारायां पठितत्वाच्च । यथा “विपत्करप्र-
 त्यरिसंगीतेषु वैनाशिकर्क्षेषु कृतं हि कर्म । सर्वं नृणां निष्फ-
 लमेव तस्मात् कृतेऽपि तत्रास्ति शुभं न किञ्चित्” ॥ जाया-
 न्त्यश्वधर्मा सप्तमद्वादशदशमनवमराशयः । ननु ज्योतिः
 शास्त्राद्युक्त निषेधो हिंसावदयः दृष्टिच्छिन्नकपरोस्तु न तु वैधपरः
 मैवं “राहुदर्शनं संक्रान्तिं विवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदाना-
 दिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेषु च” । इति देवन वचने दर्शन-
 पदश्रवणाद्दर्शने सति स्नानादेर्महाभ्युदयहेतुत्वादर्थनमपि
 विधेयम् । तथा च संवत्सर प्रदीपे मार्कण्डेयः । “एकरात्र-
 मुपोष्यैव राह्वं दृष्ट्वाचयं नरः । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं
 आहं विधानतः” ॥ ततश्च तस्यैव प्रकृतत्वेनोपस्थितस्य वैध-
 दर्शनस्य पर्युदासो न तु रागप्राप्तदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वे-
 नानुपस्थितः । एवञ्च पदार्थान्तर साकाङ्क्ष विशेष विधि-
 मपहाय तदितरत्र सामान्यमन्वेतौति सर्वत्र पदाहवनौयादौ
 सामान्यस्य विशेषेतरपरत्वे बीजम् । यथा अहरहर्दद्यात्
 दौचितो न ददातौति प्रतिषेधात् दौचितेतरपरं न रागप्राप्त-
 निषेधकम् । तदुक्तं “त्रिधैव ज्ञायते कर्त्ता विशेषेण प्रति-
 क्रियम् । योग्यत्वं प्रतिषिद्धत्वं विशेषेण पटान्वयैः” ॥ यज-
 मानः पठतौति श्रुत्या तदयोग्योविद्वान् दौचितो न ददा-
 तौति प्रतिषेधाद्दौचितेतरपरः “स्वर्गकामोऽग्निष्टोमेन यजेत”
 इत्यत्र विशेषणात् स्वर्गकामः कर्त्तेति तेन सप्तमचन्द्रादौतरो
 राहुं दृष्ट्वा स्नायादिति लभ्यते । एवं वैधदर्शनपर्युदासेऽपि
 निन्दाप्रायश्चित्तयोः श्रवणाद्रागप्राप्तदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधः
 ऋत्वाभिगमननियमे पर्वणः पर्युदस्तत्वेऽपि तत्र रागप्राप्तगम-
 नस्य प्रसज्य प्रतिषेधवदिति प्रपञ्चितं मन्त्रमासतत्त्वे । अतएव
 भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवे-
 ज्जन्मान्तरे रोगौ पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ अत्र निन्दाश्रवणात्

प्रसज्यता नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदासतेति । देवल-
वचने निशोति पर्युदस्तसमयमात्रपरमन्वया सायाङ्गे विवा-
हादि राहुदर्शन संक्रान्त्यादिनिमित्त स्नानादि च न स्यात् ।
अतएव “ग्रहणोद्वाह संक्रान्ति यात्रादौ प्रसवेष् च । दानं
नैमित्तिकं ज्ञेयं रात्रावपि तैर्दिष्यते” इति दानदर्पणधृत ब्रह्म
वशिष्ठवचने रात्रावपौत्यपिना प्रतिषिद्ध कालान्तरं समुच्ची-
यते । छन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यद्वयं श्रावणादि सर्वा नद्यो
रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः । उपा-
कर्मणि चोत्सर्गे प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो
दोषो न विद्यते । स्वर्धुन्यन्मःसमानि स्युः सर्वाण्यन्मांसि
भूतले । कूपस्थान्यपि सोमार्कग्रहणे नात्र संशयः” ॥ यव्यो-
मासः ।

नदीलक्षणमाह । “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न
विद्यते । न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः” ।
स्वर्धुनोगङ्गा यासामपाम् । धनुः प्रमाणमाह विष्णुधर्मोत्तरीय
प्रथमकाण्डम् । “हादशाङ्गुलिकः शङ्खस्तद्वयन्तु शयः स्मृतः ।
तच्चतुष्कं धनुः प्रोक्तं क्रोशोधनुः सहस्रिकः” ॥ शयोहस्तः ।
अत्र विशेषो मदम पारिजाते निगमः । न दुष्येतौरवासिना-
मिति । अत्रैव व्याघ्रपादः । “अभावे कूपवापौनाम् अन्ये-
नापि समुद्धृते । रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥
अन्येन कुम्भादिना । अतएव छन्दोगपरिशिष्टकृतापि तास्मि-
त्यधिकरणेन निर्दिष्टम् । देवलः । ‘गङ्गा च यमुनाचैव प्लक्ष-
जाता सरस्वती । रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदसंज्ञकाः”
कुरुक्षेत्रे या सरस्वती सा प्लक्षजाता । “शोणसिन्धु हिरण्या-
ख्यकोकलीहित्यधर्वरः । शतद्वयं नदाः सप्त पावनाः ब्रह्मणः
स्रुताः” ॥ ग्रहणे कूपस्थप्रशंसया ग्रहणप्राक्कालौनोद्धृतव्या-
वृत्तिः । व्याघ्रः । “आदित्यकिरणैः पूतं पुनः पूतञ्च वङ्गिना ।
व्याध्यातुरः स्नायात् ग्रहणेऽप्युष्ण वारिणा” ॥ एवम्भूतं जलं
यतोऽत उष्णवारिणापि स्नायादित्यर्थः । व्यासः । “सर्वं
भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा द्विजाः । सर्वं गङ्गासमं तोयं
ग्रहणे नात्र संशयः” ॥ तथा “इन्दोर्लक्षगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगु-

णञ्च तत् । गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्द्रोः कोटीरवेर्दश” । संयोग-
 पृथक्त्वन्यायात् अत्र आद्यं नित्यं काम्यञ्च । तथा च ऋष्य-
 शृङ्ग शातातपो । “सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आद्यं वै राहुदर्शने ।
 अकुर्वाणस्तु तच्छ्राद्धं पक्षे गौरिव सौदति । चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु
 आद्यं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला पृथ्वी दत्ता विप्रस्य
 वे करे” ॥ अत्रामआद्यमाह प्रचेताः । “आपद्यनग्नौ तौर्यं च
 चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमआद्यं द्विजेः कार्यं शूद्रेण तु सदै-
 वहि” ॥ वशिष्ठः “ग्रह्यं क्षेत्रगतं प्रोक्तं सतुषं धान्यमुच्यते ।
 आमं वितुषमित्युक्तं खिन्नमन्नमुदाहृतम्” ॥ योगिनीतन्त्रे ।
 “निरग्ने रामआद्ये तु अन्नं न चालयेत् क्वचित् । वृद्धौ तु
 चालयेदन्नं संक्रमे ग्रहणेषु च” ॥ ग्रहणनिमित्तआद्यादि मल-
 मासेऽपि कार्यं “नित्यं नैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलि-
 म्बुचे । तौर्यं स्नानं गजच्छायां प्रेत आद्यं तथैव च” ॥ इति
 बृहस्पतिवचनात् । आद्यविवेकेऽप्येवम् । “चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं आद्यदानजपादिकं । कार्याणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा” ॥ इति कालमाधवौयधृतवचनाच्च । अपिना
 अन्येऽपि कालदोषाः समुच्चिताः । सारसंग्रहे “सत्तीथेऽर्क-
 विधुग्रासे तन्तु दामन पर्वणोः । मन्त्रदौर्क्षां प्रकुर्वाणो मास-
 र्चादौन्न शोधयेत्” ॥ तन्तु पर्वपरमेश्वरोपवौतदानतिथिः
 आवणौ दामन पर्व मदनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशौ । रामा-
 र्चनचन्द्रिकायां “चन्द्रसूर्यग्रहे तौर्यं सिद्धक्षेत्रे शिवालये ।
 मन्त्रमात्रप्रकथनमुपदेशः स उच्यते” ॥ गारुडः । “सूर्यग्रहः
 सूर्यवारि सोमि सोमग्रहो भवेत् चूडामणिरयम् योगस्तत्रानन्त-
 फलं स्मृतम् । अन्यस्मात् ग्रहणात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत्” ॥
 देवौपुराणे । “यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाथवा सप्त सुराधिप ! ।
 ग्रहण चन्द्रसूर्यस्य ग्रहैर्वाष्टमसंस्थितैः ॥ बलिदानं प्रकर्त्तव्यं
 मातृणां पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभ-
 नाशनम्” ॥ न च देवल दर्शनेत्यत्र राहुर्दृश्यतेऽनेनेति व्युत्-
 पत्त्या राहुदर्शनं ग्रहणं न तु तस्य दर्शनमिति वाच्यं “चन्द्रे
 वा यदि वा सूर्ये दृष्टे राहौ महाग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं
 तत्राप्यर्के विशेषतः” ॥ इतिमार्कण्डेय वचने राहौ दृष्ट इत्य-

भिधानात् राहुं दृष्ट्वाऽक्षयं नर इत्युक्तत्वात् यावद्दर्शनगोचर इति वचनाच्च तच्च दर्शनं चाक्षुषज्ञानं न ज्ञानमात्रं चन्द्र-सूर्योपरागस्य स्नानादो संक्रान्तिवत् ज्ञातस्यैव निमित्तत्वात् ज्ञाने प्राप्ते राहुदर्शन इति वचने चन्द्रसूर्योपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति जावाल वचने च दर्शनपदाच्चाक्षुषज्ञानविषयस्यैव निमित्तता विधीयते तत्रैव दृष्टेर्मुख्यत्वात् । तथा च संवत्सरप्रदोषे । “चक्षुषा दर्शनं राहोर्यत्तदग्रहणमुच्यते । तत्र कर्माणि कुर्वीत गणनामात्रतो न तु” ॥ ग्रहणं ग्रहणनिमित्तक कर्मप्रयोजकं राहुदर्शनमप्याख्यातोपस्थापित स्नानादिकर्तुः सान्निध्यात्तद्विष्टमेव लाघवात् । अन्यथा “सौमन्तो-न्नयने चैव पत्रादिमुखदर्शने । नान्दोमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही” ॥ इति विष्णुपराणेऽपि स्वपुत्रस्यान्यकर्तृक मुख-दर्शने ज्ञातेऽपि आहं प्रसज्येत । पूर्वलिखित मार्कण्डेयवचने दृष्टेति ज्ञा अवगाञ्च हेमाद्रिस्तु यावद्दर्शनगोचरस्तावत् पुण्य-कालो यदास्तं गतः । न दृश्यते तदा न पुण्यकालः । तथा च ग्रस्तास्तमिते वशिष्ठः पूर्वमेव स्नानार्थं तिष्ठति नोद्धे । देव-तोऽपि “यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे दिवा । सोम-स्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते” ॥ निगमोऽपि “सूर्य-ग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहो भवेत् । तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्यात् दानं न कुत्रचित्” ॥ इत्याह साधवाचार्योऽपि ग्रस्ता-स्तमयपर्यन्तं दर्शनयोग्यत्वात्तावान् पुण्यकालो भवतीत्याह । एतेनान्यकर्तृक दर्शने ग्रस्तास्तानन्तरञ्च यत् स्नानादिकमभि-हितं नारायणोपाध्यायेन तद्वैयमिति ।

एवञ्च ग्रस्तास्ते ग्रस्तोदये च पुरश्चरणं न सम्भवति स्वर्गा-दिमुक्तिपर्यन्तमित्यभिधानात् । यथा पुरश्चरणचन्द्रिकादिषु । “अथवान्य प्रकारेण पुरश्चरणमिष्यते । ग्रहणेऽर्कस्य चेन्दोर्वा-शुचिः पूर्वमुपोषितः । नद्यां समुद्रगामिन्यां नाभिमात्रजले स्थितः । यद्वा पुण्योदके स्नात्वा शुचिः पूर्वमुपोषितः । ग्रह-णादि विमोक्षान्तं जपेन्नन्तं समाहितः । अनन्तरं दशांशेन क्रमाद्दोमादिकञ्चरेत् । तदन्ते महतीं पूजां कुर्यात् ब्राह्मण-तर्पणम् । ततो रुद्रप्रसिद्धार्थं गुरुं संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च

मन्त्रसिद्धिः स्यादेवता च प्रसौदति । अथवान्य प्रकारोऽयं
 पौरश्चारणिको विधिः । चन्द्र सूर्योपरागे च स्नात्वा प्रयत-
 मानसः । स्पर्शादि मोक्षपर्यन्त जपेन्मन्त्रं समाहितः । जपात्
 दशांशतो होमं तथा होमात् तर्पणम् । एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य
 जायते सिद्धिरुत्तमा ॥ गोपालमन्त्र तर्पणे तु होमसम-
 संख्यत्वं यथा । “इह गोपाल मन्त्राणां तर्पणं होमसंख्यया ।
 समं ज्ञेयन्तु सर्वेषामित्यागमविदोविदुः” ॥ पुरास्क्रियाचर्या-
 याम् । “होमाशक्तौ जपं कुर्युर्होमसंख्याचतुर्गुणम् । षड्-
 गुणं चाष्टगुणितं यथासंख्यं द्विजातयः ॥ तेषां स्त्रीणान्तु
 विज्ञेयस्तेषामेव समोजपः । यं वर्णमाश्रितः शूद्रस्तज्जपस्तस्य
 कौर्त्तितः” ॥ तथा “मूलमन्त्रं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पश्चात्तर्पयामि नमोऽन्तकः । तर्पणस्य दशां-
 शेन मार्जनं कथितं किल । तच्चैवं देवतारूपं ध्यात्वात्मानं
 प्रपूज्य च । नमोऽन्तं मन्त्रमुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
 द्वितीयान्तामहं पश्चादभिषिञ्चाम्यनेन तु । तोयैरञ्जलिना
 शुद्धैरभिषिञ्चेत् स्वमूर्धनि । मार्जनस्य दशांशेन ब्राह्मणानपि
 भोजयेत् । विप्राराधनमात्रेण व्यङ्गं साङ्गं भवेद्यतः । जपो-
 ऽच्चापूर्वको होमस्तर्पणं चाभिषेचनम् । भूदेवपूजनं पञ्च प्रका-
 रैश्च पुरास्क्रिया” ॥

तत्र प्रयोगः । स्नात्वाचम्य तत्सदित्युच्चार्य अद्येत्यादि
 राहुग्रस्ते निशाकरे अमुकगोत्रः औअमुक देवशर्मा अमुकदेव-
 ताया अमुकमन्त्रसिद्धिकामो ग्रासादिमुक्तिपर्यन्तं तज्जपमहं
 करिष्ये इत्यभिलष्य तावत्कालं जपेत् । ततः प्रातः पूजयेत् ।
 ततो जपदशांशहोमं कुर्यात् तदसम्भवे राहुग्रस्त निशाकर-
 कालौनामुकमन्त्र जपदशांशहोमसमसंख्याचतुर्गुण जपमहङ्क-
 रिष्ये इति सङ्कल्प्य जपं कृत्वा समर्प्य राहुग्रस्त निशाकर
 कालौनामुकमन्त्र जपदशांशहोम तद्दशांश तर्पणमहङ्करिष्ये
 इति सङ्कल्प्य मन्त्र मुच्चार्यामुक देवतामहं तर्पयामि नम
 इत्यनेन तर्पयेत् । गोपाल मन्त्रे तु होमदशांश इत्यत्र होम-
 समसंख्येति निर्देश्यं ततस्तु राहुग्रस्त निशाकरकालौनामुक-
 मन्त्रजपदशांशहोम तद्दशांश तर्पण तद्दशांशाभिषेक महं

करिष्ये इति सङ्कल्प्यात्मानं देवतारूपं ध्यात्वा नमोऽन्तं मन्त्र-
मुच्चार्यामुकमहमभिषिञ्चामौत्थनेन स्वमूर्ध्वन्यञ्जलिनाभिषि-
ञ्चेत् । गोपालमन्त्रे तु होमदशांशेत्यत्र होमसमसंख्येति
निर्देश्यम् । ततो महतीं पूजां विधाय तदभिषेकदशांश-
ब्राह्मणभोजनमहं कारयिष्ये इति सङ्कल्प्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
गुरुं संपूज्य दक्षिणया तोषयेत् । सूर्यग्रहणे तु राहुग्रहे
दिवाकर इति विशेषः । ग्रहणदर्शने स्नानमावश्यकम् । तथा
च वृहद्विशिष्टः । “संक्रमे ग्रहणे चैव न स्नायाद्यस्तु मानवः ।
सप्तजन्मसु कुष्ठौ स्यात् दुःखभागो च सर्वदा” ॥ अत्राशौचेऽपि
साङ्गं स्नानं कर्त्तव्यं न आह्लादि । तथा च संवत्सरप्रदीप-
गङ्गावाक्यावब्योः स्मृतिः । “सूतके मृतके चैव न दोषो राहु-
दर्शने । स्नानमात्रेण कर्त्तव्यं दानआहविवर्जितम्” ॥ मविष्ये
“चन्द्र सूर्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्मणि महातीर्थे तु संप्राप्ते
क्षतदोषो न विद्यते” ॥ महातीर्थे गङ्गादौ संप्राप्ते तत्तत् क्षेत्र-
वासादिना सम्यक् प्राप्ते न तु प्रथम प्राप्तिमात्रे संशब्दानर्थ-
क्यापत्तेः । पराशरवचने तीर्थपरस्य तत्तन्निमित्तक कर्मणि
जनन मरणाशौचाभावोक्त्या सुतरां क्षतेऽपि तथा कल्पनाया-
युक्तत्वाच्च । यथा “दौक्षितेष्वभिषिक्तेषु व्रततीर्थपरेषु च ।
तपोदानप्रसक्तेषु नाशौचं मृतसूतके” ॥ दौक्षितेष्विति यज-
मानानां सोमयागाङ्ग दौक्षणीयेष्टौ कृतायां दौक्षितत्वं भवति
तेन दौक्षणीयेष्टुत्तरं कालं यजमानस्य यत् कर्त्तव्यं विहितं
तत्राशौचं नास्ति अभिषिक्तेषु प्राप्तराजत्वाभिषेकक्षत्रियेषु
तद्विशेष विहित व्यवहारदर्शनादि कर्मण्यशौचं नास्ति । व्रत-
परो व्रतानुष्ठानप्रसक्तः तीर्थपरस्तत्तत् क्षेत्रवासादिना तन्नि-
मित्तक कर्मानुष्ठानप्रसक्तः । एवं तपोदानप्रसक्तेष्वपि नाशौचं
गर्गः । “यस्मिं स्त्रिजन्मनक्षत्रे ग्रस्येते शशिभास्करौ । तज्जा-
तानां भवेत् पीडा ये नराः शान्तिवर्जिताः” ॥ दौषिकायां
“ग्रहण ग्रहपरिपौडित नाडीनक्षत्र दोषशमनाय सह शत-
पुष्पैः स्नायात् फलिनीफलचन्दनोशीरैः” ॥ शतपुष्पा शलुफा
फलिनी प्रियङ्गुः फलं जातौफलं नाडी नक्षत्राणि च ग्राह्य-
दशम षोडशाष्टादश त्रयोविंश पञ्चविंशानि । ज्योतिषे

“ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा । भास्करग्रहणे
 दद्यान्नाडौदोषोपपौडितः । घृतकुम्भीपरिनिहितं शङ्खं नव-
 नीतपूरितं दद्यान्नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ।
 राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणिश्चन्द्रोऽथवा ग्रस्यते । तस्माद्देद-
 हुताश्च शङ्कररसाः कल्याणदा राशयः । मध्यस्थारविशाय-
 काङ्कदशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्मग्लौ तुरगाष्टमाः खलु
 नृणां यच्छन्ति नेष्टं फलम्” ॥ वेदहुताश्च शङ्कररसाश्चतुस्त्ये-
 कादशषट् रविशायकाङ्क दशमाः द्वादश पञ्चनवमदशमाः
 युग्मग्लौ तुरगाष्टमाद्देवक सप्तमाष्टमाः । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “अविकृत सलिलपातैः सप्ताहान्तः सुभिन्नमादेश्यम् । यच्चा-
 शुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति” ॥ अविकृतेति करका-
 दिरहितेत्यर्थः । यत्तु ग्रहणे भोजन विधिनिषेधौ दृष्टोपराग-
 विषयावेव नपुंमात्रविषयौ मानाभावात् । मुक्तिं दृष्टेत्या-
 दिना तस्यैव प्रकृतत्वाच्चेत्याहुः । तन्न मनोरमम् । “चन्द्रस्य
 यटि वा भानोर्यस्मिन्नहनि भार्गव । ग्रहणन्तु भवेत् तत्र तत्-
 पूर्वां भोजनक्रियाम् । नाचरेत् सग्रहे चैव तथैवास्तु सुपा-
 गते । यावत् स्यान्नोदयस्तस्य नाश्रौयात्तावदेव तु । मुक्तिं
 दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वापरिऽहनि” इति विष्णुधर्मोत्तरवच-
 नेन सामान्यतो निषेधात् तथैवेतिसग्रहत्वेनैवेत्यर्थः । चन्द्र-
 सूर्यग्रहे भुक्त्वा प्राजापत्येन शुध्यति । तस्मिन्नेव दिने भुक्त्वा
 तिरात्राच्छुद्धिरिष्यते” इति देवलवचनेन सामान्यतः प्रायश्चित्त-
 विधानाच्च । तस्मिन्नेव दिने तद्विवसौय निषिद्ध कालाभ्यन्तरे ।
 “आदित्येऽहनि संक्रान्तौ चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । पारणञ्चोप-
 वासञ्च न कुर्यात् पुत्रवान् गृहौ” ॥ इति निषेधात् पुत्रिणो
 गृहस्थस्यापि ग्रस्तास्तेऽपि नोपवासः किन्तु ग्रहणानन्तरं पूर्वं
 वा निर्दोषकाले तेन किञ्चित् भक्ष्यमिति संवत्सरप्रदोषः ।
 ग्रहण पूर्वभोजन निषेधे विशेषमाह बृहद्गीतमः । “सूर्यग्रहे
 तु नाश्रौयात् पूर्वं यामचतुष्टयम् । चन्द्रग्रहे तु यामां स्त्रौन्
 वालवृद्धातुरैर्विना” ॥ चन्द्रस्य ग्रस्तोदये विशेषमाह बृहद्ब-
 शिष्ठः । “ग्रस्तोदये विधोः पूर्वं नाहर्भोजनमाचरेत्” ॥ वाल-
 वृद्धातुरविषये वाचस्पतिमिश्रघृतं मार्कण्डेयवचनम् । “सायाह्ने

ग्रहणं चेत्त्यादपराह्णे न भोजनम् । अपराह्णे न मध्याह्णे मध्याह्णे
येन्नसङ्गवे । सङ्गवे ग्रहणं चेत्त्यात् न पूर्वं भोजनक्रिया ॥

अत्रानध्यायोऽपि न दृष्टापरागमात्रविषयः । “अत्रहं न
कीर्त्तयेद् ब्रह्म राज्ञोराहोश्च सूतके” ॥ इति मनुवचने सामान्यतो
निषेधात् एष ब्रह्मानध्यायो अस्तास्तविषय इति मिताचरा ।
अत्रानिष्टाधिक्यमपि । “अस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्या-
वनौश्वरक्षयदौ सर्वग्रस्तौ दुर्मिचमरकदौ पापसंहृष्टौ” ॥ इति
वचनात् । अन्यत्रत्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञवल्क्यात् यथा
“सन्ध्यागर्जित निर्घात भूकम्पोल्कानिपातने । समाप्य वेदं
द्युनिशमारण्यकमधौत्य च ॥ पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहु-
सूतके । ऋतुसन्धिषु भुक्त्वा वा आह्निकं प्रतिगृह्य च” ॥ द्युनि-
शमहोरात्रम् । पुष्पलिङ्गिचञ्चरीको द्युरङ्गिवङ्गावपांपित्त-
मिति विश्वप्रकाशात् । ननु तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपत्-
घटितत्वात् अनध्यायप्राप्तौ राहुसूतके इत्यनेन पुनरनध्याया-
भिधानेऽनुवादापत्तिरिति चेन्न चैत्रश्रावणमार्गशौर्षाणामादि
प्रतिपदो नित्या इति ब्रह्मचारि काण्डधृत हारौतवचने
एतासामनध्याये नित्यत्वाभिधानादन्यासां काम्यत्वात्
आदिप्रतिपदः शुक्लप्रतिपदः । “साच यौधिष्ठिरौ सेना
गाङ्गेय शरताङ्गिता । प्रतिपत्पाठशौलानां विद्येव
तनुतां गता” ॥ इति व्यास वचनमपि तावन्मात्रपरं
गाङ्गेयो भौषः । एवञ्च ऋतुसन्धिष्विति ऋतुसंवत्सरा-
भिप्रायेण ततश्च राहुसूतक इत्यपि नित्यत्वाय अतएव
गोतमोक्ताकालिकानध्यायोऽपि सङ्गच्छते । यथा आकालि-
कानिर्घात भूकम्पराहुदर्शनोल्काइत्याकालिका इति निमित्त-
कालमारभ्य परेद्युर्यावत् स एव कालस्तत्र भवा एते चोत्
कटनिर्घातादिविषया मनुनोल्कायां तथा विधानात् यथा
“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे । आकालिकमन-
ध्यायमेतेषु मनुरत्रवौत्” ॥ महोल्कानां संप्लवे इतस्ततोऽनेक
महोल्कानां सन्निपाते अङ्गादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः । “वेदो-
पकरणे चैव स्वाध्याये चैव नित्यके । नानुरोधोऽस्यनध्याये
होममन्त्रेषु चैव हि” ॥ पराशरभाष्ये कूर्मपुराणञ्च । “अन-

ध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः । न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु
 पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥ अङ्गान्याह शिक्षापद्यम् । “छन्दः
 पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ कथ्यते । ज्योतिषामयनं नेत्रं
 निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ शिक्षा घ्राणन्तु वेदस्य मुखं व्याकरणं
 स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके मच्चौयते” ॥ कल्पो-
 नाना शाखागतलिङ्गादिकल्पितः प्रत्यक्षवेदमूलकः स्वसंज्ञा-
 भिरनुष्ठानप्रतिपादको ग्रन्थ इति कल्पतरुः । ज्योतिषामयनं
 ज्योतिःशास्त्रं निरुक्तं वैदिकशब्दनिर्वचन ग्रन्थः । पर्वस्वित्य-
 नेन संक्रान्तिपरिग्रहेऽहयन विषुवयोरेव परिग्रहः । तथा च
 नारदः । “अयने विषुवे चैव शयने बोधने हरेः । अध्यायस्तु
 न कर्त्तव्यो मन्वादिषु युगादिषु” ॥ सन्ध्यागर्जने तु शास्त्रमात्र-
 चिन्तानिन्दा माह कृत्यचिन्तामणौ दुर्वासाः । सन्ध्यायां गर्जिते
 मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 र्विद्या यशोवलम् । प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनित निस्वने ।
 सज्योतिः स्यादनध्याय इत्याह भगवान् मनुः इति मनु वचनं
 वर्षाविषयम् । अग्निषु तु आवसथ्यादिषु प्रादुष्कृतेषु होमार्थं
 प्रज्वलितेषु प्रातःसायं सन्ध्यायामित्यर्थः । तस्यां विद्युत् स्तनित-
 निस्वने सति सौरनाक्षत्रान्यतर ज्योतिषा सह वर्त्तते यः कालः
 सदिनमात्रं वा रात्रि मात्रमित्यर्थः । अष्टम्यादिषु विशेषमाह
 हेमाद्रि धृतापस्तम्बः । उदयेऽस्तमये वापि सुहृत्तत्रयगामि
 यत् । तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः” ॥ केचिदाहुः
 क्वचिदुद्देशे यावत्तु दिननाडिकाः । तावदेव त्वनध्यायो न
 तन्मिथ्यदिनान्तरे । तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे
 तिथ्यन्तरे तत्र पूर्ववचनमुत्तरमौमांसाध्यायिभिः परिगृह्येत
 परवचनन्तु अन्य ग्रन्थपरं यत्तु निर्णयामृतधृतं “प्रतिपक्षेश-
 मात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी । दिनं दूषयते सर्वं सुरा गव्य-
 घटं यथा” ॥ इति । तत् दूषयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्त्तिता-
 मात्रेण सर्वदिनदूषणाय । यच्चापरमुक्तं ग्रस्तास्तमयपक्षे तद्दिने
 उपवास एव “मुक्तिं दृष्ट्वा तु भुञ्जीत स्नानं कृत्वा परेऽहनि” ॥
 इत्यादेः पूर्वदिनभोजनव्यावर्त्तक तथैव सार्थकत्वादिति तदपि
 न सुन्दरम् । परेऽहनि दृष्ट्वैव स्नात्वा भुञ्जीत रोगादिना तद्दिने

तदकरणे तत्परदिने भोजने तु न दर्शनाद्यपेक्षेत्येतावतैव परे-
ऽहनि इत्यादेः सार्थकत्वात् । एवञ्च “अर्द्धरात्रे व्यतीते तु यदा
चन्द्रग्रहो भवेत् । सायन्तत्र न भुञ्जीत न तु प्रातरभोजनम्” ॥
इति बृहन्नारदौय वचनस्याप्यसङ्कोचः स्यादत एव नारायणो-
पाध्यायेन “न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा” इत्यादि मनुवचनमप्येत-
दितरविषयमिति ग्रस्तास्तमिति चन्द्रे प्रातर्भोजनस्याभ्यनुज्ञाना-
दिति चाभिहितम् । एष च दर्शननियमो न रागप्राप्तदर्शन
एव मेघादिना तु अदर्शने तु उदयकालमाकलय्यैव भुञ्जीत ।
“मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं
कालं भुञ्जीत स्नानपूर्वकम्” ॥ इति कृत्यतत्त्वार्णववृत्तवचनात् ।
नचेदमग्रस्तास्तमिति विषयं तावन्मात्रविषयत्वे प्रमाणा-
भावात् । प्रत्युत ग्रस्तास्तविषय एवेदं सार्थकमन्यत्र दर्शना-
पेक्षायां प्रमाणाभावात् तत्र मुक्ते शशिनि भुञ्जीत इत्येताव-
न्मात्रमुक्तम् । यत्तु “सूतके श्रुतके चैव सूतकं राहुदर्शने ।
तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावन्मुक्तिर्न दृश्यते” ॥ इति वचनं
तदपि मुक्त्यवधारणपरम् । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “यदै-
वास्तं गतश्चन्द्रो राहोराननगोचरः । आकलय्य तु तं कालं
क्रिया कार्या विचक्षणैः” ॥ अतएवान्येनापि उदयकालमा-
कलय्य भुज्यत इति । तथा च संवत्सरप्रदोषे । “ग्रस्ते चास्तं
गतेत्विन्दो ज्ञात्वा मुक्त्यवधारणम् । स्नात्वा पाकादिकं कार्यं
भुञ्जीतेन्दूदये पुनः” ॥ कालमाधवीये शृगुः “ग्रस्तावेवास्तम-
नन्तु रवौन्दू प्राप्नुतो यदि । तयोः परेद्युर्दये स्नात्वाभ्यवह-
रेन्नरः” ॥ अनयोरुदयमात्रापेक्षोक्ता तस्मान्मुक्तिं दृष्ट्वेति दर्श-
नापेक्षा निर्विरोधविषय एवेति अशौचातिदेशे तु राहुदर्श-
नस्य निमित्तता । सूतक इति प्रागुक्तवचने षट्त्रिंशन्मतवचने
च दर्शनश्रुतेः । तद्यथा “सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहु-
दर्शने । स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्जयेत्” ॥ अत-
एव स्मृतिः । “प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् ।
दम्पत्योर्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ उच्छिष्टं पाक-
पात्रेऽवशिष्टम् । ग्रहे उपरागे पर्युषितं स्थितं दम्पत्योराश्रम-
स्वामिनोर्भोजनानन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति आहचि-

न्तामणिः । यत्तु देवल वचनम् “एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्म-
णेभ्यः समुत्सृजेत् । पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गल भोज-
नम्” ॥ तस्य एकोद्दिष्टस्य शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्व-
वशेषयेत् पश्चात् स्वयं पुनर्मङ्गल भोजनं पाकान्तरकृतान्नं
भुञ्जीत इत्यर्थः तस्यानाचरणात् शास्त्रान्तर विषयम् । ब्रह्म-
णादर्शनापि सुक्ती स्नातव्यं मुक्तिमात्रस्यैव जननाशौचनिमि-
त्तत्वात् यथा ब्रह्माण्ड पुराणम् । “ब्रह्मे शावमाशौचं विमुक्तौ
सौतकं स्मृतम् । तयोः सम्पत्तिमात्रेण उपसृश्य क्रियाक्रमः” ॥
उपसृश्य स्नात्वा । संवत्सर प्रदीपे सुक्ती स्नात्वा पठितव्यम् ।
“उत्तिष्ठ गम्यतां राहो ! त्वज्यतां चन्द्रसङ्गमः । कर्मचाण्डाल-
योगीत्यं कुरु पापक्षयं मम” ॥ इति । सूर्य्यब्रह्मे तु सूर्य्यसङ्गम
इति विशेषः । अर्घोऽप्याचारवशाद्वातव्य इति । न च “नेत्ते-
तोद्यन्त मादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन । नोपसृष्टं न वारिस्थं
न मध्यं न भसोगतम्” ॥ इति मनुवचनेन वैधदर्शन निषेधोऽस्तु
जन्य सप्ताष्टेत्यादि निषेधवदिति वाच्यं तत्रोद्यदादित्यादिदर्श-
नस्य रागप्राप्तस्य साहचर्या द्वाहुदर्शनस्यापि तथाभूतस्य
निषेधः । अतएव “चन्द्रे वा यदि वा सूर्य्ये दृष्टे राहौ महा-
ग्रहे । अक्षयं कथितं पुण्यं तत्राऽप्यर्कं विशेषतः” ॥ इति मार्क-
ण्डेयवचनं वैधदर्शन परम् । एवञ्च “तैले जले तथावस्त्र
मादर्शं च मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरक्तं दिवा-
करम्” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरौयमपि वैधेतरनिषेधकम् ।
ईक्षितेत्यनुवृत्तौ याज्ञवल्करः । नाशुचौ राहुतारका इत्यत्रा-
शुचेः पर्य्युदासाच्छुचेर्दर्शनमनुज्ञातम् । अत्राशुचिर्मूलपुरौषो-
त्सर्गाद्य शौचवान् न तु जननाद्यशौचवान् तत्र दत्तवचनात् ।
भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे ।
प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिरात्रं व्रतबन्धने” ॥ व्रतबन्धने उपनयने ।
अथामावास्या । सा च प्रतिपद्युता ग्राह्या युग्मात् ।
वराहपुराणे चाण्डाल शपथे । “षष्ठ्यष्टम्यप्यमावास्या उभे
पक्षे चतुर्दशी । अस्नातानां गतिं यास्ये यद्यहं नागमे पुनः” ॥
अतोऽत्र स्नानमावश्यकम् अतोऽत्र जीवत्पितृकेणापि स्नात-
व्यम् । “अमास्नानं गयाश्राद्धं दक्षिणामुखभोजनम् । न

जीवत्पितृकः कुर्यात् कृते च पितृहा भवेत् ॥ इति वचनं
 रागप्राप्तज्ञाननिषेधकम् । त्रयोदशोपकरणोक्त “भोगाय
 क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकम् नरैः । इति वचनाच्च । पैठो-
 नसिः । “न पर्वसु तैलं क्षौरं मांसमभ्युपेयान्नामावास्यायां हरि-
 तमपि छिन्यात्” इति । पुण्ये तु जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च
 वैधृतौ । अमायाच्च नदीज्ञानं पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ अत्र
 दहत्या जन्म दुष्कृतमिति ज्योतिषे पाठः । व्यासः “अमावस्यां
 भवेद्द्वारो यदि भूमिसुतस्य च । गोसहस्रफलं दद्यात् स्नान-
 मात्रेण जाह्नवौ ॥ सिनीवाली कुहर्वापि यदि सोमदिने
 भवेत् । गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मोनिना कृतम्” ॥
 सिनीवाली चतुर्दशौयुक्तामावास्या व्यस्तापि प्रशस्ता एवमन्य-
 द्वापि वारविशिष्टविधौ न युष्मादंरः निरवकाशत्वे न संशया-
 योगात् । एतच्च मौनमरणोदयमारभ्य स्नानपर्यन्तं न तु
 स्नान कालमात्रे । तत्र “उच्चारं मैथुने चैव प्रस्त्रावे दन्त-
 धावने । स्नाने भोजनकाले च षट्सु मौनं समाचरेत्” ॥ इति
 स्कान्देन तस्य तस्य सामान्यतः प्राप्तत्वात् उच्चारं पुरीषोत्सर्गं ।
 स्मृतिः । “करतोयाजलं प्राप्य यदि सोमयुताकुहः । अरु-
 णोदयवेत्तायां सूर्यग्रहगतैः समा” ॥ स्नानमन्त्रः । “कर-
 तोये सदा नौरे सरित् श्रेष्ठे सुविश्रुते । पौण्ड्रान् प्लावयसे
 नित्यं पापं हर करोद्भवे” ॥ पौण्ड्रान् देश विशेषान् । मरौचिः ।
 “मासे नभस्यमावास्या तस्यां दर्भचयो मतः । अयातयामास्ते
 दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः” ॥ अत्र “दर्भाः कृष्णाजिनं
 मन्त्रा ब्राह्मणा हविरम्नयः । अयातयामान्येतानि नियो-
 ज्यानि पुनः पुनः” ॥ इति गृह्यपरिशिष्टवचनेनैव सिद्धौ
 आवणामावास्याया उपादानं “वार्षिकांश्चतुरो मासान्नाहरेत्
 कुशमृत्तिकाः । आददौ तत्त्वभावेऽपि सद्यो यस्योपयोजनम्”
 इति संवत्सरप्रदीपधृत शिवरहस्योपस्थापवादकमिति । विद्या-
 कर धृतम् । “संग्रहाद्वत्सरं यावत् शुद्धिः स्यादिक्षवर्हिषाम् ।
 ततः परं न गृह्णीयात् जपादौ यज्ञकर्मणि” ॥ संवत्सरप्रदीपे
 “अमावास्यान्तु कन्यार्कं तीर्थप्राप्तौ तथा नृप । कृत्वा आर्घ्यं
 विधानेन दद्यात् षोडश पिण्डकम्” ॥ वायुपुराणीय तत्

प्रयोगो यथा । जनविंशति दास्यमानपिण्डस्थानानि यथा
दक्षिणं भागचतुष्टयेन कृतानि तत्र दक्षिणाग्रान् कुशाना-
स्तौर्थ्य “अस्मत् कुले मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः ॥ मातामहकुले ये
च गतिर्येषां न विद्यते । आवाहयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे
तिलोदकैः ॥ बन्धुवर्गकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते । आवा-
हयिष्ये तान् सर्वान् दर्भपृष्ठे तिलोदकैः” ॥ इत्येतैस्तिलोद-
कैरावाह्य “आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं देवर्षिपितृमानवाः । तृप्यन्तु
पितरः सर्वे मातृमातामहादयः । अतौतकुलकोटौनां सप्त-
द्वीपनिवासिनाम् ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकादिदमस्तु तिलो-
दकम्” ॥ इत्येताभ्यां तिलोदकाञ्चलीन् दद्यात् ततो मूला-
दितः पितृतौर्थेन पिण्डान् दद्यात् तत्र क्रमः । “अस्मत् कुले
मृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ मातामहकुले ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ बन्धुवर्गकुले ये च
गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददा-
म्यहम् ॥ अजातदन्ता ये केचित् ये च गर्भे प्रपौडिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अग्निदग्धाश्च ये
केचिन्नाग्निदग्धास्तथा परे । विद्युच्चौरहता ये च तेभ्यः पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ दावदाहे मृता ये च सिंहव्याघ्रहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शृङ्गिभिर्वापि तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ उद्धम्यन-
मृता ये च विषशस्त्रहताश्च ये । आत्मोपघातिनो ये च
तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अरण्ये वर्त्मनि वने क्षुधया तृष-
या हताः । भूतप्रेतपिशाचाश्च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम्” ॥
वने जले । “रौरवे चान्धतामिस्रे कालसूत्रे च ये स्थिताः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ अनेक यातना-
संस्थाः प्रेतलोके च ये गताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ अनेक यातनासंस्था ये नीता यमकिङ्करैः ।
तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम् ॥ नरकेषु समस्तेषु
यातनासु च ये स्थिताः । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं
ददाम्यहम् ॥ पशुयोनिगता ये च पक्षिकौट सरौचपाः ।

अथवा वृक्षयोनिस्था स्तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ जात्यन्तर
सहस्रेषु भ्रमन्तः स्वेन कर्मणा । मानुषं दुर्लभं येषां तेभ्यः
पिण्डं ददाम्यहम् ॥ दिव्यान्तरौच भूमिष्ठाः पितरो बान्धवा-
दयः । मृता असंस्कृताये च तेभ्यः पिण्डं ददाम्यहम् ॥ ये
केचित् प्रेतरूपेण वर्तन्ते पितरो मम । ते सर्वे हस्तिमायान्तु
पिण्डदानेन सर्वदा ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्य जन्मनि
बान्धवाः । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽच्यमुपतिष्ठताम् ॥
पितृवंशे मृताये च मातृवंशे च ये स्थिताः । गुरुस्वशुरबन्धूनां
ये चान्ये बान्धवामृताः । ये मे कुले लुप्तपिण्डाः पुत्रदारवि-
वर्जिताः । क्रियालोपगता ये च जात्यन्धः पङ्गवस्तथा ।
विरूपा आजगर्भाश्च ज्ञाताज्ञाताः कुले मम । तेषां पिण्डो
मया दत्तोऽच्यमुपतिष्ठताम् ॥ अब्रह्मणा ये पितृवंश जाता
मातुस्तया वशभवा मदौवाः । कुलद्वये ये मम दासभूता-
मृत्यास्तथैवाश्रितसेवकाश्च ॥ मित्राणि सख्यः पशवश्च वृक्षा
दृष्टाश्च दृष्टाश्च कृतोपकाराः । जन्मान्तरे ये मम दासभूता-
स्तेभ्यः स्वधा पिण्डमहं ददानि ॥ अत्रोपविंशति पिण्डे
षोडशपिण्डकं पारिभाषिकं पञ्चास्त्रवत् ।

प्रौष्ठपद्यूहं मश्वयुक्कृष्णपक्षस्य प्रतिपदादिपञ्चदशक षष्ठ्यादि
दशक एकादश्यादिपञ्चक त्रयोदश्यादित्रिक तिथिरूप कल्प-
चतुष्टयान्यतमेषु प्रतितिथिषु आहं कर्त्तव्यं पूर्वं पूर्वकल्पे फल-
भूयस्त्वं तथा च ब्रह्मपुराणम् । “अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु आहं
कुर्यात् दिने दिने । त्रिभागज्ञौनं पक्षं वा त्रिभागं त्वर्द्धमेव
वा” ॥ अर्द्धमेववेति अर्द्धं कुर्यादेवेत्ययोगव्यवच्छेदपरं अर्द्धं तरन्यून-
व्यवच्छेदपरं वा उभयथापिऽर्द्धस्यावश्यकत्वं तत्र त्रिभागस्यैवा-
र्द्धत्वे सम्भवति न तु पक्षस्य तथात्वे त्रिभागकरणे अर्द्धमेवेति
नियमानुपपत्तेः । अश्वयुगश्विनौ तद्युक्तपौर्णमासौ सम्बन्धाज्ञ-
यया मासेऽप्यश्वयुक्पदप्रयोगः । ततश्च निमग्नणादौ आश्विने
मासि कृष्णपक्षे इत्येव स्वारसिकः प्रयोगः कर्त्तव्यः स्वारसिक-
वाक्ये दिने दिने तिथौ तिथौ । “तिथिनेके दिवसश्चान्द्रमाने
प्रकीर्त्तितः” । इति विष्णुधर्मोत्तरीयानुसारेण गौणचान्द्रा-
श्विनस्यापि चान्द्रत्वेनात्र दिनस्यापि तथैव युक्तत्वात् विष्णु-

धर्मोत्तरे । “उत्तरादयनात् आह्वे अष्टं स्याद्विष्णायनम् ।
 चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥ प्रौष्ठपद्याः
 परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्ध्वञ्च तत्रापि दश-
 म्यूर्ध्वमतोप्यति । मघायुक्ता तु तत्रापि शस्ता राजं स्त्रयो-
 दशौ” ॥ बृहद्राजमार्तण्डे । मत्स्यपुराणम् । “कन्यां गते
 सवितरि दिनानि दशपञ्च च । पार्वणेन विधानेन आह्वं
 तत्र विधीयते” । काष्णार्जिनिभविष्योत्तरोययोः । “नभस्य
 स्यापरे पक्षे आह्वं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादि वर्ज्यं
 स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशौ” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण
 भाद्रस्य । अत्र प्रागुक्त देवौपुराणान्मघाचयोदश्यां पुत्रवता
 पिण्डरहित आह्वेन कृते नैवाश्वयुक्कल्पआह्वस्य निर्वाहो न
 त्वङ्गभूत पिण्डानुरोधेन आह्वान्तरं कर्तव्यम् । “प्रधानस्या-
 क्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः । तदङ्गस्या क्रियायान्तु
 जाह्नवतिर्न च तत् क्रिया” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । एवं
 प्रेतपक्षादिस्मृतस्य पार्वणविधिना सांवसरिक आह्वे कृते
 मातामहादि आह्वाय न पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र
 पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रुवम्” । इति बृहस्पतिवचनेन “माता-
 महानामव्येवं आह्वं कुर्याद्विचक्षणः” ॥ इत्यनेन च पितुः
 आह्वानाधौनप्रवृत्तेः । एवमविभक्तसापन्न भ्रात्रोरेकेन पार्वणे
 कृतेऽपरेण मातामहआह्वाय पुनः पार्वणं न करणीयम् ।
 अतएव हेतु निर्णयेऽपि साग्निकौरसेन पितुः क्षयाहे पित्रादि-
 त्रिकस्य आह्वे कृते तत्र मातामहआह्वाय न पार्वणारम्भः वाजि-
 नवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् ।

स्मृतिः । “तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ।
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ गङ्गाद्यति-
 रिक्त तिलतर्पणस्य निषेधमाह “पित्रोः आह्वे रवौ शुक्रे
 संक्रान्त्यां निशिसन्ध्ययोः । सप्तम्यां वर्षवृद्धौ च न कुर्यात्तिल-
 तर्पणम्” ॥ प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः । भविष्ये ।
 “येयं दौपान्विता राजन् ! ख्याता पञ्चदशौ भुवि । तस्यां दद्या-
 न्नचेद्दत्तं पितृणां वै महालये” ॥ महालये कन्यागतापरपक्षे
 नचेद्दत्तं मलमासादिना अमावास्यायामपि । मलमासे आह्व-

भावमाह कौथुमिः । “संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्याद्यो-
दशः । तस्मिन् स्त्रयोदशे आहं न कुर्यादिन्दुसंक्षये” ॥ संव-
त्सर प्रदोषे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् ।
दर्शआहं तदादौ स्यात् न परत्र मल्लिज्जुचे” ॥ यत्तु “जात-
कर्मणि यच्छ्राद्धं दर्शआहं तथैव च । मलमासेऽपि तत्कार्यं
व्यासस्य वचनं यथा” इति व्यासवचनं तत्पिण्डपितृयज्ञाख्य-
आहपरमिति मलमासतत्त्वे विवृतम् ।

अमावास्या आहकालमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “पिण्डा-
न्वाहार्यकं आहं क्षीणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
नातिसन्ध्यासमौपतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति । “ततः
प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” ॥ इति मत्स्य पुराणात्
पिण्डानां पितॄणां अन्वाहार्यं आहं मासैकदशमिजनकं यत्तथा
तथा च मनुः । “पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यं विदु-
र्वृधाः” ॥ राजनि चन्द्रे । शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षया-
भावेऽप्यमावास्या आहं सूचितं एतादृग्व्युत्पत्तेः । साग्नि-
निरग्निसाधारणत्वाद्दक्ष्यमाण कात्यायनोक्तरीत्या क्षीणा
स्तम्भितावर्द्धमाणाभेदः साधारणः । यत्तु “पितृयज्ञन्तु
निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् । पिण्डान्वाहार्यकं आहं
कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥ इति मनुवचनं तत्साग्निः पिण्ड-
पितृयज्ञं निर्वर्त्य मासानुमासिकं प्रतिमासिकं आहं कुर्वीतेति
क्रमविधायकम् अत्रानुशब्दस्य वीप्सार्थकत्वं तथा च “लक्षणा-
वौष्पेत्यभूतेष्वभिर्भागेपरिप्रतो । अनुरेषु सहार्थे च द्वौने
उपश्च कथ्यते” ॥ चन्द्रक्षयेऽमावास्यायां न तु कात्यायनोक्त
क्षये तथात्वे बर्द्धमानादौ प्रतिमासानुपपत्तेः । एवमेव आहवि-
वेकः । अतएव तत्रैवामावास्याव्यतिरिक्त कृष्णपक्षविहित पार्व-
णआहं यथास्तमिति वचनाद्व्यवस्थेत्युक्तं तत्र साग्निकर्तव्यत्वा-
विशेषितामावास्याव्यतिरेकाभिधानात् क्षीणादिभेदेन व्यवस्था
साग्निनिरग्नि साधारणौत्यवगम्यते । एवञ्चामावास्यायां सृताह-
निमित्तकौरस क्षेपज पुत्र कर्तव्य पार्वणेन क्षीयमाणादिना न
व्यवस्था किन्तु यथास्तमित्यनेन । एतद्विवृतं मलमासतत्त्वे ।
यत्तु दशम मुहूर्तकस्य मत्स्यपुराणोक्तापराह्निकत्वेऽपि आहं

तस्य त्यागः । पिण्डपितृयज्ञार्थमेवेति वासर तृतीयां-
 शाभिधानं साग्निकपरमेवेति परिशिष्टप्रकाशोक्तं तन्न युक्तं
 “पूर्वाह्णो वै देवा नां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृ-
 णाम्” ॥ इति श्रुत्या तन्मुहूर्तस्य मनुष्यकर्माङ्गत्वेन बोधना-
 देव आह्वे परित्यागः । एतत् श्रुतिमूलकमेव वासरस्य तृती-
 यांश इत्युक्तं वासरस्य तृतीयांशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य
 तृतीयभागे नातिसन्ध्यासमोपत इति सन्ध्यासमौपैकमुहूर्तं
 आपद्यपि वर्जनौय इत्यर्थः । तेन “प्रातःकालो मुहूर्तां स्त्रीन्
 सङ्गवस्तावदेवतु । मध्याह्निस्त्रिमुहूर्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
 सायाह्णस्त्रिमुहूर्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेत् । रात्रिसौ
 नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्यपुराणे निषिद्ध-
 मुहूर्तत्रये आपदि मुहूर्तद्वयमभ्यनुज्ञातम् अतिशब्दस्वरसौत् ।
 “त्रिमुहूर्तापि पूर्वादर्शा च बह्वचैः” ॥ इति हारीत वचनाच्च
 तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे परदिने वासरतृतीयांशा-
 लाभे पूर्वदिन एव आह्वम् एतेन नातिसन्ध्यासमोपत इत्यनेन
 रात्रिसौ वेलामात्रं निषिध्यत इति मैथिलमतमपास्तं सर्व-
 कर्मसु स्नानदानादिष्वपि अनापदीत्यर्थ इति आह्वविवेकः ।
 तेनाशक्तौ तस्यामपि तत्करणम् अतएव पराशरः “दिवाकर-
 करैः पूतं दिवा स्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्नानं राहो
 रन्यत्र दर्शनात्” ॥

दशहैधे कुत्र आह्वमित्याह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
 “यदा चतुर्दशौ यामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीय-
 माणा तदैव आह्वमिष्यते” ॥ चतुर्दशौयाम चतुर्दशौ सखन्धि-
 दिनयाममिति तद्दिनस्यामावास्यासखन्धेऽपि चतुर्दशौ निर्दे-
 शोऽधिकेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तेन यदा अमा-
 वास्याचतुर्दशौसखन्धि दिनस्य चतुर्थं प्रहरं कृत्स्नं किञ्चिद्गृ-
 नंवा अनुपूरयेत् । अत्रानुपूरयेदित्यभिधानात् तुरीययामस्य
 पादोन दण्डद्वयान्यूनं प्रथमं मुहूर्तस्य बहुकालत्वं प्रतीयते ।
 एतेन प्रहरत्रयाभ्यन्तरे किञ्चिदधिकं प्रहरत्रये वा चतुर्दशौ
 प्रतीयते । ततश्चोभयवासरौय तृतीयांशसखन्धि पञ्चधा विभ-
 क्तापराह्णमुहूर्तयोर्मुहूर्तान्यूनं दर्शलाभे द्वैधं नत्वेकदिनमात्रे

तस्मात्तमे । तत्र पूर्वोक्तं न वासरस्य तृतीयांश इत्यनेनैव द्वैधानु-
दयात् । अतो यदिने वासर तृतीयांशे तादृश दर्शलाभस्त-
त्रैव आहम् । मुहूर्त्तो न तिथेस्तु कर्मानर्हत्वान्न द्वैधावसरः ।
तथा च भविष्ये “व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा भवेत् ।
सा तिथिः सकलाज्ञेया पितृर्थे चापराह्णिकौ ॥” इति । अत्र
च प्रागुक्त जावालिवचनोक्ता मुहूर्त्तात्मिका घटिका आह्वा-
योग्यत्वात् न त्वेकदण्डात्मिका वक्ष्यमाणरौहिणादिग्रहणे तथा
दृष्टत्वाच्च । ततश्च पूर्वोक्तद्वैधे तद्विवर्तीय चतुर्दश्यपेक्षया पर-
दिने अमावास्या क्षीयमाणा न्यून कालव्यापिनौ न तु पूर्वापर
दिवसीय यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्तम्भितावर्द्ध-
मानयोरपि तदैव पूर्वदर्श एव आहम् । स्तोक्तचन्द्रक्षयानुरो-
धात् । यदा त्रिंशद्दण्डात्मकदिवसे चतुर्दश्यधिक चतुर्थयाम-
पूरणे मुख्यापराह्णौ किञ्चिन्नूनमुहूर्त्तं लाभस्तदापि तदैवेत्य-
नेन चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिने आहं न तु मुख्यापराह्णौ-
मुहूर्त्तं लाभेऽपि परदिने अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्यष्टमयामात्
प्रभृति अमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । तदैवेत्येवका-
रश्रवणात्तिथिद्वैधे खण्ड विशेषो नियम्यते कर्मणि खण्डान्तर-
व्युदासाय । एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने वासर तृतीयांशीय-
मुख्यापराह्णे मुहूर्त्तो न दर्शलाभस्तत्रापि पूर्वदिने एव आहं
वासरतृतीयांश चन्द्रक्षयाति शब्दस्वरसात् । त्रिमुहूर्त्तापौत्य-
नुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रव्यापिन्यमावास्या-
परदिने तृतीयांशमुहूर्त्तव्यापिनौ सती क्षीयमाणा तत्र पर-
दिने चन्द्रक्षयभावेऽपि मुख्यापराह्णलाभात् आहम् अन्यथा
“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” ॥ इति विशेषाभि-
धानं व्यर्थं स्यात् । अथ यत्र पूर्वाह्णे आहं तत्र “यदहस्वे-
व चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीत” ॥ इति गोभिल-
विरोधः तथाविध चतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनौवालोत्वेन
प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव । “यदुक्तं यदहस्वेव
दर्शनं नैति चन्द्रमाः । ततक्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि
चेत्यपि” ॥ यदहस्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावस्यां
कुर्वीत” । इति यत् गोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रायिकम्

अन्यथा गोभिलीय तादृश सूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः
 तस्मात् प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च बर्द्धमानापक्षे नियतं चौणा-
 स्तम्भितयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् । एवञ्च “यदहस्त्वेव
 चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” ॥ इति श्रुतिरेतत्
 समानार्थकं श्रुत्यन्तरं वा तदपि बर्द्धमानादि परं न तु कात्या-
 यन वचनात्तत्र क्षयलक्षणा कल्पतरु प्रभृतिभिरुक्ता युक्ता
 “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी” ॥ इति विरोधात् ।
 चौण इति कात्यायनेन मया यत् चौणे राजनौत्युक्तं तदपि
 क्षयाभिप्रायकम् । “अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा” ॥ इति यज्ञा-
 भिलस्य सूत्रान्तरं तद्व्यर्थं यदहस्त्वेवेत्यादि द्वितीयसूत्र प्राप्त-
 तिथेः सिनौवालोत्वेनैव चन्द्रदर्शनं प्राप्तेरित्यत आह स एव ।
 “यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया । अमावास्यां प्रतौ-
 चेत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥ दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्च-
 तुर्दश्यां आद्याय पूर्वसूत्रममावास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सांत
 अमावास्याविषयम् । इदं पुनरित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति
 आहविवेकः । तत्किममावास्यावच्चतुर्दशीत्यत्राह अमावास्यां
 प्रतौचेते त उभय तिथिप्राप्तौ आद्यायामावास्या प्रतौक्षणौया
 यत्र पूर्वदिने दिवासाहं मुहूर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च सार्ध-
 दशम मुहूर्त्तमात्रे तत्रचाभयदिने आह यास्यामावास्या न
 प्राप्यते तत्र तदन्ते चतुर्दश्यन्ते निर्वपेत् दद्यात् । अत्रैवविषये
 साग्निरग्न्योर्विशेषमाह कालमाधवोये जावालिः । “अप-
 राह्णद्वयाव्यापौ यदि दर्शस्तिथिचये । आहिताग्नेः सिनीवालो
 निरग्न्यादेः कुहर्मता” ॥ आदिशब्दादनुपनौतशूद्रयोर्ग्रहणम् ।
 क्षयमाह कात्यायनः । “अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः चौणो-
 भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः” ॥
 चतुर्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमाः चौणः चतुर्थ भागेन कलावशिष्टो-
 भवति । “अत्रेन्दुराद्य प्रहरेऽवतिष्ठते” ॥ इत्यादिस्वरसात् ।
 अमावास्याष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवा-
 र्त्तायां तेनामावास्यायाः सप्तमे यामे कृत्स्नक्षय इत्यवगम्यते ।
 ततश्चान्य कलावयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः सा च सूक्ष्मतायां
 विनाशेऽप्यस्तीति आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः तेन

विनाशस्यानन्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्रविशेषमाह स एव ।
 “आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां
 ब्रुवते चन्द्रचारविदोजनाः” ॥ आभ्यामिति त्यप्लोपे पञ्चमौ ।
 इमे प्राप्येत्यर्थः चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्यन्त-
 मास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र वीजं ब्रह्मपुराणौयतिथि-
 कृत्यम् । तथा च आहमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयोमूल-
 फलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥ अत्र कृष्णपक्षे चतुर्दशी-
 व्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ आहविधानादमावा-
 स्यापि लभ्यत इति कोविशेष इत्यत्राह स एव । “अत्रेन्दुराद्ये
 प्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव क्षय-
 मिति कृत्स्नमेवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” । अत्र मासद्वयेऽ
 ऽमावास्यायां चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागोना या
 कला तयावशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सन्नाद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते ।
 अर्थात् चतुर्दश्यष्टमयामे क्षयारम्भ इति तदन्त एव अमावस्या-
 न्तयाम एव क्षयं कृत्स्नमेति । अन्यत्रामावास्यासप्तमयाम
 इति विशेषः । तेन मार्गशौर्ष ज्यैष्ठ्योरुभयदिने चन्द्रक्षय-
 लाभे यद्यपि यदा चतुर्दशौयाममिति चतुर्दशौ पूर्वदिने एव
 आहं प्राप्नोति तथापि तद्वचनं चन्द्रक्षयानुरोधमूलमिति कृत्-
 स्नक्षयानुरोधात् क्षीणायामपि परत्रापराह्णलाभे आहम् अन्य-
 यैतद्विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् । अत्रापि विशेषान्तरमाह
 स एव । “यस्मिन्नब्दे द्वादशैकश्च ययस्तस्मिंस्तृतीयया परि-
 दृश्यो नोपजायेत” यव्योमासः तृतीययामात्रया चतुर्थभागोन-
 कलया परिदृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति ।
 तेन मलमासयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादि-
 दर्शसप्तमयामपर्यन्तं क्षय इति । मलमासयुताब्दस्तु एकस्मा-
 न्नलमासादब्दद्वयानन्तराब्द स्रुतीयेऽब्दे मलमासस्यावश्यभा-
 वादिति । चन्द्रक्षयानुरुद्धं क्षीणपक्षमुपसंहरति स एव ।
 “एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” ॥
 एवं चारं गतिविशेषम् ।

स्तस्मितायां व्यवस्थामाह स एव । “सस्मिन्नया चतुर्दश्या
 अमावास्या भवेत् क्वचित् । खर्वितां तां विदुः केचिदुपेक्ष-

मिति चापरे” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वात् वर्द्धमानायाश्च वक्ष्य-
माणत्वादस्य वचनस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नौचाम् ।
पितृलोकप्रापणानर्हां केचित् यजुर्वेदिनः अपरे ऋग्वेदिनः
तामेव उपेधमुपगच्छत आद्यायेति शेषः उपेधमित्यत्र गताध्वा
मिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणाय अध्वाऽनयेति
गताध्वा प्रशस्तेत्यर्थः । तस्माच्छन्दोगा उभयानुरोधादिच्छात
उभयादरं कुर्वन्ति इति कात्यायनस्वरसः । व्यक्तमाह लघु-
हारीतः “त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्शा च वह्नृचैः । कुहुर-
ध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगीतिभिः” ॥ अत्र त्रिमुहूर्त्तैत्यु-
पादानात् स्तम्भितायाः पूर्वादिने त्रिमुहूर्त्तमात्र लाभेऽपि वह्नृ-
चानां आर्द्धं मुख्यापराह्णलाभादपि परदिने सामगानां तत्रा-
प्यनियमः एतादृग्विषय एव उभयत्रापराह्णलाभेऽपीयं व्यव-
स्थेति आहविवेकः । मुख्यापराह्णस्य एकदिन मात्र लाभेऽप्यु-
भयदिनालाभात् ।

वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह कात्यायनः । “वर्द्धमानाममा-
वास्यां लक्षयेदपरेऽहनि । यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृ-
यज्ञस्ततो भवेत्” ॥ यामां स्त्रीनिति पूर्वदिवसीय यामत्रय-
न्यून चतुर्दश्यपेक्षया अथैवं वासर तृतीयांशानुरोधेन आह-
विधानात् कथममावास्याआर्द्धे पर्युदस्तरात्रादौतरकालपरि-
ग्रहः सत्यम् । तिथिद्वये क्षीणादिभेदेन खण्डविशेषपरिग्र-
हाय वासर तृतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने वासर तृती-
यांशाप्राप्तौ आह्नलोपापत्तेः प्रागुक्त निरग्न्यादेः कुहर्मतेत्यस्य
निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परिग्रहः
यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहस्तदा यथा योग्यं
तत्रैव सायाह्ण मुहूर्त्तद्वय पर्युदस्तेतरकाल कुतपादि मुहूर्त्त-
पञ्चक रौहिणादि मुहूर्त्तचतुष्टय वासर तृतीयांशौयापराह्ण-
मुहूर्त्तद्वयकाला यथाक्रममापत् सामान्यप्रशस्त प्रशस्ततर प्रश-
स्ततमत्वेन ज्ञेयाः एकमुखण्डतिथावापि नातिसन्ध्यासमौपत
इति पूर्वोक्तत्वात् । “सायाह्ण स्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न
कारयेत्” इति मत्स्यपुराणात् “रात्रौ आर्द्धं न कुर्वीत राक्षसो-
कीर्त्तिता हि सा । सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचिरोदितं”

इति मनुवचनाभ्याम् “जङ्घं” मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तं चतु-
ष्टयम् । मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” इति मत्स्य-
पुराणात् मुहूर्त्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ल्यप्लोपे पञ्चमौ
कुतपमारभ्येत्यर्थः । ततस्तेनैव “अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजि-
ह्वौहिणोदये । यदत्र दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्” ॥ इत्युक्तम् ।
“पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यं दिनं मनुष्याणाम् अपराह्णः पितृ-
णाम्” ॥ इति श्रुतेः । वासरस्य तृतीयांश इति कात्यायन-
वचनं सायाह्णे स्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कारयेदित्येषामे-
कवाक्यत्वाद्वासरतृतीयांशौयापराह्ण मुहूर्त्तद्वयस्य लाभ इति ।
अत्र “दर्शश्चाहन्तु यत् प्रोक्तं पार्वणं तत् प्रकीर्तितम् । अप-
राह्णः पितृणान्तु तत्र दानं प्रशस्यते” ॥ इति शाततपौय वचने
प्रशस्यत इत्यभिधानात् “मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्” ॥
इत्यापस्तम्बवचने श्रेयानित्यभिधानाच्च प्रशस्यतारतम्यं कल्प्यते
न तु मुख्यकल्पानुकल्पत्वमिति । अपरपक्षस्य कृष्णपक्षमात्रस्य
तथा च श्रुतिः “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितृणाम्” इति
एवञ्चामावास्या न निमित्तान्तरं किन्तु कृष्णपक्षनिमित्तक-
श्चाहस्य प्रशस्तकालपरा अतएव शक्तेस्तारतम्येन बह्वन् कल्पा-
नाह गोतमः । “अथ आहममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्
पञ्चमौ प्रभृति वापरपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेश-
ब्राह्मण सन्निधौ वा कालनियमः शक्तिरिति” ॥ योऽयममा-
वास्यादि कालनियमः स शक्तस्य सद्व्यस्यारोगिणोबोद्धव्य इति
आहविवेकः । अतएवामावास्यायामिति प्राशस्त्यमाह निगमः ।
“अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते अमावास्यायान्तु विशेषेण” ॥
तथा च मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशौम् ।
आह्णे प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः” ॥ अत्र चतु-
र्दशौ वर्जनं तदन्ते वापि निर्वपेदित्युक्तं विषयेतरविषयम-
न्यथा तद्वचनं व्यर्थं स्यात् नचेदं शस्त्रहत पितृमात्रविषयं तस्य
प्रकरणभेदादनुपस्थितेः अमावास्यायाः प्रतीक्षायाः असम्भवे
चतुर्दशौ विधानाच्च । यत्तु “कार्यं आहममावास्यां मासि-
मास्युद्गुपक्षये” । इति मार्कण्डेयपुराणेऽभिहितं तन्मासि
मासि यत् कार्यं आहं तच्चन्द्रक्षयेऽमावास्यां प्राप्यातिप्रशस्तं

गोतमादि वचनेकमूलत्वाच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि वर्द्धमानादौ
 आहविधानेनामावास्याया अलाभेऽपि चतुर्दश्यन्तयामे आह-
 विधानेन च विशिष्टविध्यनुपपत्तेश्च । यत्तु “अमावास्या-
 ष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशौसु च” । इत्यभिधाय “एतच्चानुपनी-
 तोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम सर्वकाम-
 फलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि नित्यशः ।
 शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुधः” ॥ इति मत्स्य पुरा-
 णम् । तत्र अनुपनीतोऽपौत्यपि शब्देनोपनीतः समुच्चोयते ।
 तत्रानुपनीतस्य जात माताहिताग्नेरुपनीतस्य च साग्नेः
 सम्भवात्तयोः । “न दर्शेन विना आहमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः”
 इति मनुना कृष्णपक्षीय आहस्यामावास्यायां विधानात्तदेक-
 वाक्यतया मत्स्य पुराणे नित्यश इत्यनेनामावास्याया यान्न-
 त्यत्वाभिधानं तत्साग्निपरं कृष्णपक्षस्य यन्नित्यत्वाभिधानं
 तत्साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् एवमन्यानि वचनानि व्याख्ये-
 यानि । अत्र च वसुरुद्रादित्याकारेण पितृपितामहानां
 ध्यातव्यत्वं आहविवेकोक्तं व्यक्तमाह “वसुरुद्रादित्यरूपान्
 आहार्थं तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे समुच्चार्य तिलैस्तोत्रैर्षु
 संयतः” ॥ इति स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातधृत वचनमिति
 वस्त्रादीनां ध्यानमादित्यपुराणे “प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः
 शक्तिपाणयः । पद्मासनस्था द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥
 करे त्रिशूलिनो वामे दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादश प्रक-
 र्त्तव्या रुद्रास्तत्र चेन्दुमौलयः ॥ पद्मासनस्था द्विभुजाः पद्म-
 गर्भाङ्गकान्तयः । करादिस्कन्धपर्यन्तनालपङ्कजधारिणः ॥
 इन्द्राद्या द्वादशादित्यास्तेजोमण्डलमध्यगाः” । अत्र पितृ-
 दयिताप्रयोगान्यूनाधिकान्येतानि । “निधायाथ दर्भचय-
 मासनेषु समाहितः । प्रैथानुप्रैथसंयुक्तं विधानं प्रतिपाद-
 येत्” ॥ इति वचनात् “ब्रह्मणानामसंपत्तौ कृत्वा दर्भमयान्
 द्विजान् । आहं कृत्वा विधानेन पञ्चादिप्रेषु दापयेत्” ॥
 इति आहसूत्रभाष्यकर समुद्रकरधृत वचनाच्च यस्य प्रेषणस्य
 प्रत्युत्तरमवाधितं तदयुक्त कर्मणो विधानात् दर्भवटुरूप दर्भ-
 चयमादाय कर्मकरणे निमग्नितोऽस्मि तृप्ताः स्म इति प्रत्यु-

तराभावान्निमन्त्रणद्विप्रश्नाभावः । कुरुष्वेत्यादि प्रत्युत्तरा-
णान्तु अन्येनापि सम्भवादानुज्ञादीनां कर्तव्यतैव । अन्नोत्-
सर्गानन्तरं भोजनात् पूर्वं भोजनकालेऽपि मधुवातेति पाठ-
स्तथा च याज्ञवल्करः । “सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता
इति त्रुचम् । जप्त्वा यथासुखं वाचं भुञ्जीरं स्तोपि वाग्-
यताः ॥ अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्वरः । आह-
सेश्च पवित्राणि जप्त्वा पूर्वजपं तथा” ॥ पूर्वजपमित्यनेन तत्-
प्राप्तेः अत्र च भोजनात् पूर्वं मधुमध्विति जपानन्तरम् अन्न-
हौनमित्यादिकं पाठ्यम् “अन्नहौनं क्रियाहौनं विधिहौनञ्च
यज्ञवेत् । तत् सर्वमहिद्रमस्त्वित्युक्त्वा यत्नेन भोजयेत्” ॥ इति
यमवचनात् । एवञ्च “यश्चैनं आवयेत् आह्वे ब्राह्मणान्
पादमन्ततः । अक्षय्यमन्नपानन्तत् पितुस्तस्योपतिष्ठते” ॥
इत्यादि पर्वणि आह्वे भारतीय श्लोक पादादि आवणोक्तेः
संक्षेपेण भारतवंशद्वयनिरूपकत्वेन दुर्योधनो मन्युमयो
युधिष्ठिरो धर्मसय इति श्लोकद्वयं पठनौयम् अपहृतगुरुगवौ-
मांसकृत आह्वमहत्वप्रकाशक पितृगाथात्वेन सप्तव्याधा इति
च पठनौयम् । अत्र मध्वसम्पत्तौ । “घृतं न लभ्यते यच्च
शुष्कचौरञ्च होमयेत् । चौरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो
भवेत्” ॥ इति सत्स्यसूक्तवचनेन “मधु यत्र न विद्येत तत्र
जौर्णगुडो भवेत्” । इत्यायुर्वेदौघेनापि प्रतिनिहिह्व गुडेऽप्य-
विकृत एव मधुवातादि मन्त्रः पठनौयः । “तैलं प्रतिनिधिं
कुर्यात् यन्नार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयादु-
ष्टवतौमिति” । इति यज्ञपाश्च वचनदर्शनात् “शब्दोऽवि-
प्रतिपत्तिः” । इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च । प्रतिनिहित-
द्रव्ये श्रुतशब्दः प्रयोज्यः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिधुपादानाच्छ-
ब्दान्तरप्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । एवं हस्तादावग्नौ
करणेऽप्यग्नौ करिष्ये इति ।

वैदिकप्रयोगमात्रे प्रणवादित्वमाह योगियाज्ञवल्करः ।
“यन्नूनञ्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयन्नियम् । यदमेध्यमशु-
द्धञ्च यातयामञ्च यज्ञवेत् । तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वञ्चाविकलं
भवेत्” ॥ तस्य पूर्वपाठमाह भगवद्गीतायाम् । “तस्मादो-

मित्युदाहृत्य यज्ञदानतपः क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः
 सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥ तथोदाहृतं ब्रह्मपुराणे । “तानग्नी
 करिष्य इति प्रणतः प्रार्थयेद्विजान् । कुरुष्वेति स तैरुक्तो
 दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” ॥ अत्र प्रश्ने तदनुपदेशात् उपदेशे-
 ऽधिकगुणत्वं प्रतीयते । इति प्रश्नेऽपि प्रणवादित्वं युक्तम्
 अतएव पितृदयिताकृत्यप्रदीपादिषु तथा लिखितम् । एवञ्च
 सर्वत्र वैधप्रश्नोत्तरादौ प्रणवादित्वे फलाधिक्यमेव तथा अग्नि-
 दग्धेत्यन्नविकरणानन्तरं हस्तद्वयप्रक्षालनाचमन हरिस्मरणं
 कृत्वा गायत्री मधुवातादित्वयं मधुत्रयञ्च जपेत् । तथा च
 ब्रह्मपुराणम् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च आचम्य च हरिं
 स्मरेत् । प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोपशान्तये ॥ सव्या-
 हृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च ततो जपेत् । पाठेऽधुमतौः पुण्या-
 स्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रायश्चित्तोपशान्तये प्रायश्चित्तसाध्या
 या उपशान्तिस्तत् सिद्धये । गायत्रीजपविधिमाह योगि-
 याज्ञवल्काः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम् ।
 गायत्रीप्रणवश्चान्ते जपेद्देवमुदाहृता” ॥ अत्रान्तेऽपि प्रणव-
 श्रुतेः “तिष्ठेद्दोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः । आसौ-
 तोऽङ्गमाच्चान्त्यां सन्ध्यां पूर्वत्रिकं जपन्” ॥ इति छन्दोगपर-
 शिष्टोक्तं पूर्वत्रिकं प्रणवव्याहृतिसावित्रीरूपमिति तत्प्रकाश-
 कव्याख्यानञ्च प्रणवत्वेन द्वयोरैक्यादविरुद्धमिति आद्याद्यव-
 साने पिण्डार्थकुशास्तरणात् पश्चात् अवनेजनात् प्राक् देव-
 ताभ्य इति त्रिः पठनौयम् । “उपवेश्य जपेद्भोमान् गायत्रीं
 तदनुज्ञया । मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं ब्रह्मनिर्मितम् ॥
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च । नमः स्वधायै
 स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति” ॥ आद्यावसाने आहस्य त्रिरा-
 वृत्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ॥
 पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा आहकाल उपस्थिते । पितरः क्षिप्र-
 मायान्ति राक्षसाः प्रद्ववन्ति च” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

गोत्रपदमेवोच्चार्यम् । “गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्या-
 च्ययकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुच्यति” ॥
 इति गोभिलेन विशेषतोऽभिधानात् । एवं “सर्वत्रैव पितः

प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु अक्षय्यां
 त्वसिमिच्छता ॥ इति गोभिलवचनान्तरात् पितरित्येव
 वक्तव्यं ससम्बन्धिकशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वाच्च
 नत्वस्मत् पितरिति अन्यथा एतदस्मदन्नमित्याद्यभिलापापत्तेः
 एवं यजुर्वेदिनां पिण्डशब्दो नपुंसकलिङ्गेन प्रयुज्यते यथा
 वनिक्तं पिण्डं दद्यादसावेतत्ते इति आहविवेकधृतपिण्डपितृ-
 यज्ञीयकात्यायनवचने पिण्डविशेषणत्वेनैतदिति नपुंसक-
 निर्देशात् “भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकम्” । इति
 ऋथशृङ्गवचनेऽपि तथा दर्शनाच्च पिण्डान् दत्त्वा करं सम्मार्ज्यं
 प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो दर्भेषु
 विधिवत् सम्मार्ज्यं च करं ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
 त्रिराचम्य हरिं स्मरेत्” ॥ यद्यपि करसम्मार्जनादीनि पितृ-
 पक्षे उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं देव
 पूर्वं आहं कुर्वीत” । इति गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदे-
 शेन एकोद्दिष्टादि आहोऽपि आवाहनादि निषेधानुपपत्त्या
 पार्वणधर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि प्राप्तानि किन्तु पार्वणे षट्-
 पिण्डदानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानान-
 न्तरञ्च तन्त्रेणैतानि कार्याणि लाघवात् आग्नेयादित्रयेषु
 प्रयाजादि तन्त्रतावत् तत्रापि पितृपक्षास्तृतदर्भेषु करसम्मा-
 र्जनं लेपभागिनो वृद्धप्रपितामहादीं स्त्रीनुद्दिश्य कर्तव्यं “न्यूष्य
 पिण्डां स्ततस्तां स्त्रीन प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु तं
 हस्तं प्रमृज्याल्लेपभागिनाम् ॥ लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः
 पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्तेषां सापिण्डं साप्तपौरु-
 षम्” ॥ इति यथास्थानस्थमनुवचनाभ्यां सहैकवाक्यत्वात्
 इति तदपि दर्भाणां मूले “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपसमन्वि-
 तम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥ पिता-
 महाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेपभुजस्त-
 र्पयेल्लेपघर्षणैः ॥ पिण्डैर्मातामहांस्तद्वत् गन्धमाख्यादिसंयुतैः ।
 प्रौणयित्वा द्विजाग्राणां दद्यादाचमनं ततः” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । नचैतत् पाठक्रमान्मातामहपिण्डदानात् प्राक्-
 लेपघर्षणमिति वाच्यं “सर्वेषु मधुमध्वित्यन्नमौ मदन्तेति

जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनिज्य” इति गोभिलसूत्रे
 “दमेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् अवनिज्यं दद्यात्” इति कात्यायन-
 गृह्ये च त्रीं स्त्रीनिति वीष्णा दर्शनात् षट्पिण्डदानमध्ये
 पिण्डदानेति कर्तव्यताव्यतिरिक्तानां निवृत्तिः प्रतीयते अतएव
 पितृदयिता आहकल्पतरुप्रभृतिभिः षट्पिण्डदानानन्तरमेव
 करघर्षणं लिखितम् । विष्णुपुराणन्तु दर्भमूलविधायकं न
 तु क्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजंनदानादेः प्रागपि तदुक्त-
 ब्राह्मणाचमनापत्तेः । पुष्पधूपसमन्वितं पिण्डदानं शास्त्रि-
 भेदपरमिति । अतो मतार्महपक्षे न करमार्जनमिति
 एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्यकरमार्जनप्रक्षा-
 लनाचमनहरिस्मरणानि कार्याणि साधारणप्रवृत्तप्रागुक्त ब्रह्म-
 पुराणात् ।

अत्र आहचिन्तामणिः । त्रिःपिवेदोचितं तोयमित्या-
 दिना तावदाचमनं विहितं तदत्र त्रिरावर्त्तते आचारप्रदौपो-
 ऽप्येवमिति तत्र “त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रसृज्यात्ततोमुखम्” ।
 इति मनुवचने उदगग्नैरुत्क्रम्य “प्रक्षाल्य पाणौ पादौ चोप-
 विश्य त्रिराचामेत् । द्विःपरिमृजौत पाणि पादावभ्यक्ष्य शिरो-
 ऽभ्युक्षयेदिन्द्रियाण्यङ्गिः संस्पृशे दक्षिणौ नासिके कर्णौ” ॥ इति
 गोभिलसूत्रे च त्रिः पिवेदित्यत्रैव त्रिराचामेदित्यत्राभिधाना-
 दत्रापि तथैव युक्तत्वात् मनौ गोभिलेऽपि तथार्थत्वे पूर्वापरा-
 ङ्गाभिधानं व्यर्थं स्यात् तस्मात् ब्रह्मपुराणेऽपि त्रिराचामेत्
 त्रिः पिवेदित्यर्थः । औदत्तोऽप्येवम् । पिण्डपूजानन्तरं वस-
 न्तायेत्यस्य पाठः । तथाच ब्रह्मपुराणं “पूजयित्वा तु पिण्ड-
 स्थान् पितॄंश्च प्रणमेदृतून् । वसन्ताय नमस्तुभ्यं ग्रीष्माय च
 नमोनमः ॥ वर्षाभ्यश्च शरत् संज्ञ ऋतवे च नमः सदा ।
 हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ॥ माससंवत्सरे-
 भ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति ब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षे
 यमः । “प्रार्थयेत्तु प्रदोषान्ते भुक्तान् शयितान् द्विजान् ।
 सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः । भवितव्यं भव-
 द्भिश्च श्वभूते आहकर्मणि ॥ ते तं तथेत्यविघ्नेन याति चेद्र-
 जनौ सुखम्” ॥ प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममर्थयेत् ।

तन्नियममाह सर्वायासेत्यादि । ते ब्राह्मणास्तं निमन्त्रयितारं तथेत्युचुरिति शेषः । अत्रैक ब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षेऽपि प्रकृताबूढाभावान्न बहुवचनस्थाने एकवचनोहः नवावाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपादिकार्यस्य समवेतार्थत्वेन नियोज्यत्वात् किन्त्वविकृत एव मन्त्रः पाठ्यः । मत्स्यपुराणे । “त्वं मयात्र निमन्त्रित इत्युपक्रम्य बहुवचनान्त मन्त्रपाठाच्च तदुत्तरात्” “दक्षिणं जानु आलभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः । एवं निमन्त्र्य नियमान् श्रावयेत् पैतृकान् बुधः” ॥ तन्नियममाह “अक्रोधनैः शोचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्मणि” ॥ प्रकृतावेवं प्राप्तत्वात् एकोद्दिष्टेऽपि नोहः । एवं देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यनह एव पाठ्यः पितृपदस्याग्निस्वात्तादिपरत्वात् अत्र परादिननिमन्त्रणे सर्वायासेत्यस्य न पाठः श्वः पदानन्वयात् किन्त्वक्रोधनैरित्यस्य पाठः ।

स्मृतिः । “प्रातःकाले पितृश्राद्धे षष्ठ्याच्च द्वादशौषु च । सुरास्नानसमं तैलं पितरं नरकं नयेत्” ॥ पुष्पवासितादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । “घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च स्नानाभ्यङ्गे च नित्यशः” ॥ पित्रे कर्मणि दक्षिणामुखेन पादौ प्रक्षालनीयौ । “प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः” ॥ इति देवलवचनात् । राघवभट्टकृतं वास्तुशास्त्रकृदयमवचनम् । “श्राद्धाधिकरणे यत्र नार्चितो वास्तुदैवतः । तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हितम् । तस्माद्वास्त्वर्चनं कार्यं सम्यक् सम्पदमौषुभिः” ॥ अन्नपाके सपिण्डाधिकारमाह कल्पतरौ देवलः । “तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः स्नातः सहाम्बरः । आरभेत नवैः पात्रैरन्वारम्भं सवान्धवः” ॥ श्राद्धचिन्तामणावप्येवम् । तथैवामन्त्रित इति पाठे सर्वायासविनिर्मुक्तत्वादिभिर्निमन्त्रित इत्यर्थः । सहाम्बर इति द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थम् एकवस्त्रस्य नग्नत्वप्रतिषेधेन प्राप्तत्वात् एतेन कुशरज्वादिवस्त्रप्रतिनिधिर्नात्र भवतीति सूचितम् । एवमेव स्नाने ब्रह्मदत्तभाष्यकल्पतरवः । ब्रह्मपुराणे ।

“परकौय गृहे यस्तु स्नानं पितृं स्तुर्पयेज्जडः । तद्भूमिस्त्रा-
 मिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् । अग्रभागं ततस्तेभ्यो
 दद्यान्मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति भूमिमात्रपरं तद्भूमिस्त्रामि
 पितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानात् मूल्यदानाग्रदानयोः प्रत्येकं
 हरणनिवर्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं ततश्च आद्यविघातनिवर्तक-
 त्वेन तदङ्गत्वात् पितृरौत्वा भूस्त्रामिपितृभ्यः प्रथमतो देयम् ।
 अतः पार्वणादौ प्राचीनावीतत्वादिना नान्दीमुखे उपवीति-
 त्वादिर्नति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे
 प्रेतानां हरणासम्भवात् । सुतरां स्वधेति निर्देश्यम् । प्रमौत-
 मात्रपरत्वेऽपि “न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” ।
 इति ऋष्यशृङ्गवचने दशाह्निकत्वश्रवणादन्यत्र स्वधा प्रयोगा-
 दत्रापि तथा । असवर्णैर्द्विर्देहिकनिषेधस्य भ्रात्रादिप्रकरणौ-
 यत्वादित्यभूमात्रे अग्रदानमिति भौष्ममर्पणेऽप्युक्तं श्रौततो-
 ऽप्येवम् । लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलाये तु तच्छ्राद्धं क्रियते
 नृभिः । तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं तस्माच्च पितरो दिवि” ॥
 विष्णुपुराणे “चित्तञ्च वित्तञ्च नृणां विशुद्धं शस्तञ्च कालः
 कथितो विधिश्च । प्रात्रं यथोक्तं परमा च भक्तिर्नृणां प्रय-
 च्छन्त्यभिवाञ्छितानि” ॥ ब्रह्मपुराणे । “यस्त्वासन्नमति क्रमस्य
 ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं भोजयेन्मूढो गुणाढ्यं नरकं व्रजेत् ॥
 तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान् प्रातिर्वाशकान् । सम्बन्धिनः
 तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं तथा ॥ भागिनं यं विशेषेण
 तथा बन्धून् गृहाधिपान् । नातिक्रामेन्नरश्चैतान् सुमूर्खानां प
 गोपते । अतिक्रम्य महारौद्रं रौरवं नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्म-
 णोऽत्राल्पविद्यः । मूर्खब्राह्मणातिक्रमे दोषभावस्य व्यासा-
 दिभिर्नास्ति मूर्खे व्यतिक्रम इत्यनेनाभिधानात् । विट्पात-
 र्जामाता सुमूर्खानिति सम्बन्ध दौहित्रादि विशेषणमात्रं
 कल्पतरुरत्राकरो । मत्स्यसूक्तेः “शस्ताः समूला दर्भाश्च
 गुच्छेन चाधिकक्रं फलम्” इति अग्नौ करणहोमे मत्स्यपुरा-
 णम् । “अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेव जलेऽपि वा” । यत्तु
 आद्यान्परिवेशनन्तु दक्षिणपाणिमात्रेणैव अङ्गानभिधानादाति
 मेषलोक्तं तत्र “एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत्” ।

इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तभक्षणनिषेधेन तस्मात्परिवेशनस्यापि निषिद्धत्वात् व्यक्तं मत्स्यपुराणीयपितृकले “उभाभ्यामपि हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” । पाणिभ्यामपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणेन वा । प्रदद्यान्न तु हस्तेन नायसेन कटाचन” ॥ इति वशिष्ठेन सामान्यतो विधानात् पितृभक्तितरङ्गिण्यामप्येवम् । बृहस्पतिः “यद्येकं भोजयेत् आह्वे स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य च । स्तोत्रं स्तोत्रं समुद्धृत्य तेभ्योह्यन्नं निवेदयेत्” ॥ प्रकृतं आह्वोचितं द्रव्यं स्तोत्रं स्तोत्रं पात्रे समुद्धृत्य एकस्मिन्नेव पित्रादिभ्यो विभज्यान्नं निवेदयेत् संकल्पयेदित्यर्थः ।

हृषकृष्णभूजातेनैव वैधकर्मचारणं तथा च हरिवंशे शत्रुं प्रति सुरभिवाक्यम् । “कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषासुरान् । श्रियं शकृत् प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ अत्र पुङ्गवैरित्युपादानात् तेन च स्त्री गवौवाहनस्यावैधत्वेन तज्जातद्रव्यस्यावैधत्वं प्रतीयते । आह्वीयपात्रनिषेधे पैठौनसिः । “सौमकायसपाषाणपात्राणि ह्योनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” । हारौतः । “ह्योनपात्रन्तु तत् प्रोक्तं न्यूनमष्टाङ्गलात्तु यत्” । स्मृतिसारसागरे स्मृतिः । “नारिकेलजलं कांस्ये ताम्रपात्रे स्थितं मधु । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥ ताम्रपात्रघृतं मांसं यच्च गव्यं घृतेतरत् । आमिषन्तु गवां मांसं दधिमद्यं पयोरजः ॥ द्रव्यान्तरयुतं मांसं पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुद्धृतसारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” ॥ एतत् परार्द्धानुसाराच्छारदातिलकोक्तम् । “ततश्च संस्कृते वज्जी गोक्षौरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके” ॥ अस्त्रेण अस्त्रमन्त्रेण । बृहशतातपः । पात्रे तु मृण्मये यस्तु आह्वे भोजयते पितृन् । स वै दाता पुरोधाश्च भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥ गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधि घृतं मधु । विन्यसेत् प्रयतः सम्यक् भूमावेव समाहितः” ॥ भूमौ न तु पात्रान्तरोपरि तत्तत् पात्राणि । मार्कण्डेयः

पुराणम् । “अभक्ष्यं यत् स्वरूपेण निषिद्धं स्नातकेषु च ।
 वर्जनौयं प्रयत्नेन तद्व्यं आह्नकर्मणि” ॥ विष्णुः । “कुसाण्डा-
 लाववात्ताकी ग्राम्यमाहिषदुग्धकम् । पालङ्गीं राजिकां
 आह्ने द्विःस्निन्नञ्च विवर्जयेत्” ॥ द्विः स्निन्नञ्च तदेव यत् सूप-
 कारं शास्त्रोक्तापेक्षितपाकनिष्पन्नान्तरं शैत्यादिनिवृत्तये
 पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्वर्द्धपाकान्तरतच्छास्त्रोक्तसम्भारणरूप-
 पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि अतीतार्थकानिर्देशात् अतएव
 भृष्टान्तरं गुडादिपक्वं मोदकादिकं शिष्टेर्दीयते भुज्यते च
 अन्यथा द्विः संस्कृतस्य तस्य भोज्यत्वं न स्यात् “पर्युषितं पुनः
 सिद्धमभोज्यमन्यत्र हिरण्योदकस्यार्थात्” इति सुमन्तूक्तेः शाता-
 तपोऽपि । “गोकुले कन्दुशालायां तैलयन्तेक्षुयन्त्ययोः । अमी-
 मांस्थानि शौचानि स्त्रीषु बालातुरेषु च” ॥ वालोऽत्र पञ्चवर्षा-
 भ्यन्तरवयस्कः अमीमांस्थानि शौचाशौचभागितया न विचा-
 रणीयानीति भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् ।
 “कन्दुपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः । द्विजैरेतानि
 भोज्यानि शूद्रगेहकृतान्यपि” ॥ कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना
 केवलपात्रे यत् वङ्गिना पक्वं भृष्टतण्डुलादि । यमोऽपि ।
 “अपूपाश्च करम्भाश्च धाना वटकशक्तवः । शाकं मांसमपूपञ्च
 सूपं कृषरमेव च ॥ यवागुं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।
 सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तञ्च परिवर्जयेत्” ॥ भृष्टपक्वापक्ततया
 पूपापूपद्वैविध्यं सूक्तं यन्मधुरं कालवशादक्षतां गतमिति
 प्रायश्चित्तविवेकः । करम्भो दधिशक्तवः । मनुः “दधिभक्ष्यञ्च
 सूक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भम्” । भक्ष्यमिति शेषः ।

देवलः । “ये चात्र विश्वदेवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः ।
 ग्राह्युखान्यासनान्येषां द्विदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुख-
 युक्तानि पितृणामासनानि च । दक्षिणाग्रैक दर्भाणि प्रोक्षि-
 तानि तिलोदकेः ॥ ब्रह्मपुराणे । “पृथक् पृथक् चासनेषु
 तिलतैलेन दौपकाः । अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्षन्ति
 वै द्विजान्” ॥ आसनेषु तत्सन्निधानेषु अविच्छिन्ना आह्न-
 कालावधिस्थायिनः । विष्णुपुराणे पिण्डानुपक्रम्य “पूजयित्वा
 द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनं ततः । पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या

तन्मनस्को नराधिप । सुखधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् । द्विजाग्रगणां विश्वदेवादि पक्षत्रय आद्यभोक्तृणाम् ॥ पैत्रेभ्यः प्रथमं भक्त्या तेषां ब्राह्मणानां मध्ये पितृ-ब्राह्मणेभ्यः प्रथमम् आचमनं दक्षिणाञ्च दद्यात् ततश्च दक्षिणाया देवादित्वाभावः प्रतीयते । न च मातामहापेक्षया पितृकर्म्ममात्र एव प्राथम्यस्य प्रागुक्तत्वादनुवादापत्तेः सु खधेति शाख्यन्तरीयम् इदानीन्तनीया दक्षिणापि शाख्यन्तरीया । यजुः सामविदोस्तु न्युजोत्तानानन्तरम् । तथा च कात्यायन-गोभिलौ । “उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्” इति । मत्स्यपुराणे । “दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु रजतं दक्षिणां दद्यात् । स्वस्त्युक्ते द्विजैस्तैस्तु सुरान् हेम्ना प्रतर्पयेत् वाजेवाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् । रतिशक्तिः स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता ॥ दानशक्तिः सविभवारूपमारोग्य सम्पदः । आद्यपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमागमः” ॥ पुष्पं तद्वदल्पं फलं तद्वत् महत् ।

वृहस्पतिः । “वन्दिभ्यश्चैवमर्थिभ्योऽप्यन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तत्र न दद्याच्च विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो वीर्यस्तो-तारः । अर्थितः सन् यदि एभ्योऽन्नं शक्तितो न दद्यात् तदा आद्यं निष्फलं भवेदित्यर्थः । तत्र आद्योत्तरकाले आशीर्वाहणञ्च “ततः स्वधावाचनिकं विश्वे देवेषु चोदकम् । दत्त्वाशिषः प्रगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखः पृथक्” इति मत्स्यपुराणवचनस्य “दक्षिणां दिशमाकाञ्चन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्” इति मनुवचनस्य च सामञ्जस्यादुपवौतौ प्राङ्मुखो दक्षिणां दिशं मनसा पश्यन् कुर्यादिति वाचस्पति मिश्राः तन्न “पिण्डपितृयज्ञवदुपचारः पित्रे” इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेव कर्म्मातिरिक्ते दक्षिणामु-खत्वप्रतीतेः । दक्षिणां दिशमाकाञ्चन्निति मनुवचनस्य तथार्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिशमाकाञ्चन् वीक्ष्य-माण इति टीकाकारैर्व्याख्यातम् । मनुना च आकाञ्चन्नित्यनन्तरं “दातारो नोऽभिवर्द्धन्ताम् अन्नञ्चैवेत्युदीरयन् । अभ्यु-दीरयन्” इत्येव पठितं न तु “अघोराः पितरः सन्तु” इति । मत्स्यपुराणवचनेऽपि अन्नयोदकदानानन्तरं दत्त्वेति न

पठितं किन्तु “ततः स्वधा वाचनिकं विश्वेदेवेषु चोदकम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशीरित्यर्द्धं पठित्वा “अघोराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्ताः पुनर्द्विजैर्गोत्रं तथा वर्द्धतां नस्तथेत्युक्ताः स तैः पुनः । दातारो नाऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्चैवेत्युदौरयेत्” इति पठितं ततश्च शाखिविशेषे एतादृशक्रम कर्मणि प्राङ्मुखत्वं न तु गोभिलाद्युक्तकर्मणि अतएव पितृदयितादावाशौःप्रार्थने प्राङ्मुखत्वं नाभिहितम् ।

कुशाग्रेण विसर्जनमाह मत्स्यपुराणं “वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत्” । तत्र आद्योत्तरकाले देवलः । “निर्वृत्ते पितृमेधेतु दौपं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥ ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् मृत्यान्पि भोजयेत् । पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च आह्वयिषमुदाहरेत्” ॥ निर्वृत्ते वामदेव्यगानान्ते प्रच्छाद्याच्छाद्येति पारिजातगणेश्वरौ । न तु निर्वापणम् । दौपनिर्वापणात् पुंसः कुष्माण्ड-छेदनात् स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् भ्रुवम्” ॥ इति नव्यवर्द्धमानधृतात् । “दौपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति वचनाच्च । उदाहरेत् अभ्यवहरेत् । एष च रागप्राप्तत्वान्न विधिः किन्तु आह्वाङ्गत्वेन नियमविधिः । तथा च आह्वयिषमुपक्रम्यापस्तम्बः । “सर्वस्मात् ग्रासावरार्द्धमश्रीयत्” इति ग्रासावरार्द्धं ग्रास एव अवरार्द्धं निकृष्ट कोटिर्यस्य तत्तथा । अनियमत्वे सर्वस्मादिति आह्वयिषविशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । “आहं कृत्वा तु यः शेषं नान्न-मश्नाति मन्दधौः । लोभान्मोहाद्भयाद्वापि तस्य तद्विफलं भवेत्” ॥ लोभाद्भव्यान्तरस्येति शेषः । अत्र लोभादित्यभिधानात् वैधोपवासादौ न नियमः । एवञ्च “यत्किञ्चित् पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्यमथापिवा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥ इति शङ्खोक्तं न शेषेतरभोजनव्यावर्तकं किन्तु यत्किञ्चित् इति आह्वयार्थत्वेन विशेषणीयम् अन्यथा आह्वयप्रति-षिद्ध द्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन आह्वयार्थपक्वं तत्र अदत्त्वा न भोक्तव्यमिति तस्यार्थः ।

शातातपः । आहं कृत्वा परआह्वे भुञ्जते ये च जिह्वलाः ।

पतन्ति नरके घोरे लुप्तपिण्डोदकक्रियाः” ॥ जिह्वला लोलुपाः ।
विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि कुर्वता आहं कोपोऽध्वगमनं
त्वरा । भोक्तुरन्यत्र राजेन्द्र ! त्रयमेतन्न शस्यते” ॥ राजमा-
र्त्तण्डे । “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
प्रतिग्रहं सन्ध्यां आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥ नव्यवर्द्धमानधृता
स्मृतिः । “पुनर्भोजन मध्वानं द्यूताध्ययनमैथुनम् । दानं
सन्ध्यां पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” । अध्वानमध्वगमनं
क्रोशात् परं न कार्यम् । “अध्वगमनमाक्रोशपूरणम्” इति
हारीतवचनात् । मैथुनम् ऋतुकालौनमपि तथा च आह्वा-
नन्तरं शङ्खलिखितौ । ऋतुस्नातां तदहोरात्रं परिहरेत्”
इति । दानं याचितान्नाद्यतिरिक्तपरम् । वन्दिभ्यश्चेति
प्रागुक्तत्वात् ।

ज्योतिषे “तुलाराशिगते भानौ अमावास्यां नराधिप ! ।
स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या संपूज्याथ प्रणम्य च ॥ कृत्वा तु
पार्वण्यआहं दधिचौरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषये-
न्नगरे नृपः ॥ लक्ष्मोः सम्पूज्यतां लोका उल्काभिश्चापि
वेद्यताम्” ॥ दर्शद्वैधे प्रदोषव्याख्या निर्णयः । “तुलासंस्थे
सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां
मार्गदर्शनम्” ॥ इति ज्योतिषात् । उभयतः प्रदोषप्राप्तौ
परदिन एव युग्मात् । “दण्डैको रजनीयोगो दर्शस्य स्यात्
परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वद्युः परेऽह्नि सुखरात्रिका” ॥
इति ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं
परदिने पूर्वोक्तपार्वणानुरोधात् । “भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्का-
ग्रहमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारु-
णम्” । इति ज्योतिर्वचनाच्च । अत्रैव लक्ष्मोः पूर्वाहे रात्रौ
पूज्या “अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशौ । पूजनौया
तदा लक्ष्मीर्विज्ञेया सुखरात्रिका” ॥ इति ज्योतिर्वचनात्
उल्काग्रहणादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
कर्त्तव्यम् । तथा च मनुः “प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यम-
तन्द्रिणा पित्रमाभिधानात् कार्यं विधिवद्भर्माणिना” । इति
तत्र ग्रहणमन्त्रः । “शस्त्राग्रस्त्रहृतानाञ्च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वल ज्योतिषा देहं दहेय व्योमवाङ्मना” ॥ दानमन्त्रश्च ।
 “अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम । उज्ज्वल-
 ज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्” ॥ इति विसर्जनमन्त्रः ।
 “यमलोकं परित्यज्य आगता ये महालये । उज्ज्वलज्योतिषा
 वर्त्म प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु ते” ॥ इति ब्रह्मपुराणम् । “अमावास्यां
 यदा देवाः कार्तिके मासि केशवात् । अभयं प्राप्य सुप्ताश्च
 क्षौरोदार्यवसानुषु ॥ लक्ष्मौर्देत्यभयान्मुक्ता सुखं सुप्ताम्बुजो-
 दरे । चतुर्युगसहस्रान्ते ब्रह्मा स्वपिति पङ्कजे ॥ अतोऽत्र
 विधिवत् कार्या मनुष्यैः सुखसुप्तिका । दिवा तत्र न भोक्तव्य-
 मृते बालातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथा-
 क्रमम् । दौपवृक्षास्तथा कार्या भक्त्या देवगृहेष्वपि ॥ चतु-
 ष्पथश्मशानेषु नदौपर्वतसानुषु । वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु चत्वरिषु
 गृहेषु च । वस्त्रैः पुष्पैः शोभितव्याः क्रयविक्रयभूमयः ॥
 दौपमालापरिचिप्ते प्रदोषे तदनन्तरम् । ब्राह्मणान् भोजयि-
 त्वादौ विभज्य च वुभुक्षितान् ॥ अलङ्कृतेन भोक्तव्यं नववस्त्रो-
 पशोभिना । स्निग्धैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च वान्धवैर्भृतकैः सह” ॥
 मुग्धैः सुन्दरैः । मुग्धः सुन्दरमूढयोरिति विश्वः ।

अत्र लक्ष्मीपूजायां पुष्पदानकाले । “नमस्ते सर्वदेवानां
 वरदासि हरि प्रिये । या गतिस्त्वत् प्रपन्नानां सा मे भूयात्
 त्वदर्चनात्” ॥ लक्ष्म्यै नम इत्यनेन वारत्रयं पूजयेत् । “सुख-
 रात्र्यां प्रदोषे तु कुवेरं पूजयन्ति ये । इति रुद्रधरधृतात्
 कुवेरमपि पूजयन्ति । धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधि-
 पाय च” ॥ भवन्तु त्वत् प्रसादान्मे धनधान्यादिसम्पदः ।
 इति पठित्वा कुवेराय नम इति त्रिः पूजयेत् । ततो देव-
 गृहादिषु दौपान् दद्यात् । तत्र मन्त्रः । “अग्निज्योतीरवि-
 ज्योतिश्चन्द्रज्योतिस्तथैव च । उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं
 प्रतिगृह्यताम्” ॥ ततो ब्राह्मणान् बन्धुंश्च भोजयित्वा स्वयं
 भुक्त्वा सुखं सुप्ता प्रत्यूषे भविष्योक्तं कर्म कुर्यात् । यथा
 “सुखरात्रे रुषः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये । बन्धुर्वन्धूनव-
 भ्यंश्च वाचा कुशलंयार्चयेत् ॥ प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मी-
 मङ्गलहेतवे । गोरोचनाक्षतञ्चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः” ॥ लक्ष्मी-

पूजामन्त्रः । “विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।
महालक्ष्मि ! नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥ वर्षाकाले महा-
घोरे यक्षया दुष्कृतं कृतम् । सुखरात्रिप्रभातेऽद्य तन्मे लक्ष्मी-
र्व्यपोहतु ॥ या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।
संवत्सरप्रिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥ माता त्वं सर्व-
भूतानां देवानां सृष्टिसम्भवा । आख्याता भूतले देवि ! सुख-
रात्रि नमोऽस्तु ते” ॥ लक्ष्मै नम इति त्रिः पूजयेत् ।

अथ अर्द्धोदययोगः । स च रविवारव्यतीपातश्रवणनक्षत्रै-
र्युक्ता चेत् पौषमाघयोरमावास्या स्यात्तदा भवति । यथा
पाश्चात्यनिर्णयान्मते । “अमाकंपातश्रवणैर्युक्ता चेत् पौष-
माघयोः । अर्द्धोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः” ॥ अत्र
सूर्यपर्वशताधिक इति कृत्यचिन्तामणौ पाठः । तथा “दिवैव
योगः शस्तोऽयं न तु रात्रौ कदाचन” । स्कन्दपुराणे । “अर्द्धो-
दये तु संप्राप्ते सर्वं गङ्गासमं जलम् । शुद्धात्मानो द्विजाः सर्वे
भवेयुर्ब्रह्मसंनिताः । यत्किञ्चित् क्रियते दानं तद्दानं सेतु-
सन्निभम्” । विष्णुशिवस्नानप्रशस्तकालोऽपि बृहन्नारदौयम् ।
“अर्द्धोदये च पुष्यार्के हस्तार्के रोहिणीबुधे” इति ।

अथ युगाद्याः । तासु च “युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी
पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमौचन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ।
इत्यनेन व्यवस्था । ब्रह्मपुराणे । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
तृतीयायां कृतं युगम् । कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेताऽथ नवमे-
ऽहनि ॥ अथ भाद्रपदे कृष्ण त्रयोदश्यान्तु द्वापरम् । माघे
च पौर्णमास्यां वै घोरं कलियुगं स्मृतम् । युगारम्भास्तु
तिथयो युगाद्यास्तेन विश्रुताः” ॥ अत्र वैशाखादयः
पौर्णमास्यन्ता एव । ब्रह्मपुराणे । तथैव तिथिकृत्याभि-
धानात् । मुख्यवाचित्वे कार्तिके नवमेऽहनौत्यनेनैव सिद्धौ
शुक्लपक्ष इति व्यर्थं स्यात् तेन भाद्रकृष्णत्रयोदशौ अश्व-
युक् कृष्णपक्षौयेति मैथिलोक्तं निरस्तम् । आसां प्रशंसा-
माह विष्णुपुराणं “वैशाखमासस्य तु या तृतीया नव-
म्यष्टौ कार्तिकशुक्लपक्षे । नभस्य मासस्य तमिस्रपक्षे त्रयो-
दशौ पञ्चदशौ च माघे ॥ एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रंनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः । उपप्लवे चन्द्रमसौ रवेश्च त्रिष्व-
ष्टकास्त्रययनद्वये च” ॥ उपप्लवे ग्रहणे “पानौयमप्यत्र तिलै-
र्विमिश्रं दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः । आह्वं कृतं तेन
समाः सहस्रं रक्षस्यमेतत् पितरो वदन्ति” ॥ स्नानमधिकृत्य
भविष्ये । “संवत्सरफलं तत्र नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वादौ
च युगादौ च मासत्रयफलं लभेत्” ॥ विरुद्धं गुरुवाक्यस्य
यदत्र भाषितं मया । तत्क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वबुभु-
क्षया” ॥ स्मृतितत्त्वे प्रमादाद् यद्विरुद्धं बहुभाषितम् । गुण-
लेशानुरागेण तच्छोध्यं धर्मदर्शिभिः ।

इति वन्द्यघटौय श्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे तिथितत्त्वं समाप्तम् ।

श्राद्धतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं कृष्णं वेदान्तविस्तृतम् । पार्वणादि
 श्राद्धतत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ पार्वणश्राद्धम् । तत्र
 गोभिलः । “अथ श्राद्धममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमौ
 प्रभृति वाऽपरपक्षस्य यदहरुपद्यते तदहर्ब्राह्मणानामन्तर
 पूर्वद्युर्वा अनिन्द्येनोपामन्त्रितोनातिक्रामेदामन्त्रितो वा
 नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयादिति” । यत्गृह्ये “आन्वष्टक्यं स्थाली-
 पाकेन” एतेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः “अमावास्यायां
 तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्यं मासौनम्” इति सूत्रे गोभिलेनान्व-
 ष्टक्यस्थालीपाकधर्मातिदेशेन अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञ-
 मभिधाय तच्छ्राद्धमित्यनेन तस्य श्राद्धत्वमुक्त्वा इतरदन्वाहा-
 र्यमित्यनेन तस्यामेव श्राद्धान्तरमुक्तं मासौनमित्यनेन तयो-
 र्मासि मासि कर्तव्यत्वमुक्तं “मासिमासिकोशनम्” इति श्रुतेः
 नत्वन्वाहार्यं श्राद्धस्य तद्गृह्य इति कर्तव्यताविधानमुक्तम्
 इदानीं गोभिलेन ग्रन्थान्तरं धृत्यादिना तदभिधीयते । अथ
 शब्दः स्नानविधानानन्तर्यार्थः स्नानविधानमुक्त्वा एतत् सूत्रा-
 भिधानात् अथवा साग्नेर्गृह्योक्तं पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यार्थः
 तथा च मनुः पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्” ॥ चन्द्रक्षये
 अमावास्यायां मासानुमासिकं प्रतिमासिकम् । मङ्गलार्थश्च
 यथा श्रुतिः । “प्रणवश्चाथ शब्दश्च हावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
 कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ” ॥ श्राद्धमि-
 त्यभिधाय कर्मणो नामधेयं “अद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत” इति
 गोभिलसूत्रात् “संस्कृतं व्यञ्जनाद्यञ्च पयोदधिघृतान्वितम् ।
 अद्भया दौयते यस्मात् श्राद्धं तेन निगद्यते” ॥ इति पुलस्त-
 वचनाच्च । अद्वा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययोधर्माकार्येषु
 तथा श्राद्धेत्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्धानस्य धर्मकृत्ये प्रयो-

जनम्” ॥ इति देवलवचनात् । एवञ्च अङ्गयाऽन्नादेर्यद्दानं
तच्छ्राद्धमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । तथाचापस्तम्बः ।
“अथैतच्छ्रानुः आहुशब्द कर्म प्रोवाच” इति । आहुशब्दं आहु-
नामकं कर्म एवं पार्वणादीनामपि वैदिकप्रयोगाधीनयौगि-
कत्वं पितृभ्य इति यजमानस्य पित्रादित्रिकमातामहादि-
त्रिकपरम् । “असावेतत्ते यजमानस्य पित्रे असावेतत्ते यज-
मानस्य पितामहाय असावेतत्ते यजमानस्य प्रपितामहाय”
इति श्रुतेः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रुवम् ।
अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्” ॥ इति वृद्धयान्नवल्का-
वचनाच्च । मातामहा इति तदादित्रिकपरम् इत्यादिवहु-
वचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । व्यक्तमाह गोभिलः ।
“पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यः वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां” इति अत्र प्रागुक्तश्रुतौ
यजमानस्य इति श्रुतेः पित्रादिपदं स्वजनकादिपरम् । न तु
“वसुरुद्रादितिसुताः पितरः आहुदेवताः” इति यान्नवल्का-
वचनादस्त्रादिपरम् एतद्वचनन्तु तदाकारत्वेन भावनापरमिति
आहुविवेकप्रभृतयः । व्यक्तं स्मृत्यर्थसारमदनपारिजातयोः ।
“वसुरुद्रादित्यरूपान् आहुर्थे तर्पयेत् पितॄन् । नामगोत्रे
समुच्चार्य तिलैस्तौर्थेषु संयत” इति वस्त्रादौनां ध्यानमादित्य-
पुराणे । प्रसन्नवदनाः सौम्या वरदाः शक्तिपाणयः । पद्मास-
नस्था द्विभुजा वसवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ करे त्रिशूलिनो काय-
दक्षिणे चाक्षमालिनः । एकादश प्रकर्त्तव्या रुद्रा स्त्राक्षेन्दु-
मौलयः ॥ पद्मासनस्था द्विभुजा पद्मगर्भाङ्गकान्तयः । करादि-
स्कन्धपर्यन्तं नालपङ्कजधारिणः ॥ इन्द्राद्या द्वादशादित्या-
स्तेजोमण्डलमध्यगाः” ॥ उक्तश्रुत्यादिषु पित्रादौनां प्रत्येक-
निर्देशात् अत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बसूत्रे देवता इति
बहुवचननिर्देशात् न योषिङ्ग इत्यादिवचनाच्च पित्रादौनां
प्रत्येकेन पत्नौनिरपेक्षेण च देवतात्वं पितृभ्य इत्यत्र तु बहु-
वचनात् साहित्यप्रतीतिरभिधानक्रियापेक्षया गर्गाभोज्यन्ता-
मितिवत् न तु दद्यादित्यनेनोक्तप्रधानक्रियापेक्षया स्मृत्य-
पेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वस्य जावालेनोक्तत्वात् । तथाच जावालः

“श्रुतिस्म विरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी । अविरोधे सदा कार्यं
स्मार्त्तं वैदिकवत् सदा” ॥ इति अपरपक्षस्य कृष्णपक्षस्य
तथाच शुक्लप्रतिपदादिमासमधिकृत्य श्रुतिः । “पूर्वः पक्षो
देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति । यदहरिति चतुर्दशौ-
तरकृष्णपक्षौयां यां कार्त्तिकेति प्राप्य शौचादिद्रव्यसम्पदुप-
पद्यते तस्मिन् आहं कुर्यात् । चतुर्दशौवर्जनमाह मरौचिः ।
“विषशस्त्राश्वापदा हि तिर्यग्ब्राह्मणघातिनाम् । चतुर्दश्यां
क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता” ॥ विषादिसाहचर्यात्
ब्राह्मणघातीति ब्राह्मणकृतघातोऽस्यास्तीति बोध्यम् । अत्र
यदमावास्यापञ्चमीप्रभृति तत्पूर्वकृष्णप्रतिपदादितिथ्युपादानं
तत्प्रतिपदाद्यपेक्षया परपरकालस्य आह्ने निरग्नेः प्राशस्य-
ज्ञापनार्थं तथाच निगमः । “अपरपक्षे यदहः सम्पद्यते
अमावास्यायान्तु विशेषेण” इति । अन्यतिथावपि आहमाह
गोतमः । “तथा सर्वस्मिन् दिने द्रव्यदेशसन्निधौ कालनियमः
शक्तितः” इति योऽयम् अमावास्यादिकालनियमः सद्रव्यस्य
शक्तस्य अरोगिणो बोधव्य इति आहविवेकः । चतुर्दशौवर्जन-
माह मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशौम् ।
आह्ने प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतरा” इति । यत्तु
अमावास्याष्टका कृष्णपक्षपञ्चदशौषु च” इत्यभिधाय । “एत-
च्चानुपनौतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम
सर्वकामफलप्रदम् ॥ भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्थोऽपि
नित्यशः । शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यादनेन विधिना बुध” इति
मत्स्यपुराणे कृष्णपक्षपृकक्तेनामावास्याया नित्यश इत्यनेन
नित्यत्वाभिधानं तदनुपनौतस्य । “जाते कुमारोऽरणिं मथित्वा
तस्मिन्नायुष्य होमान् जुहोति तस्मिन् चडाकरणोपनयन-
व्रतादेशगोदानक्रियास्तस्मिन्नेवैनमुद्वाहयेयुः” इति वैजव-
पापोक्तजाताग्नेः “अपिशब्दसमुच्चितोपनौतस्य च साग्नेः
कर्त्तव्यत्वपरं तयोरमावास्यातिरिक्तकृष्णपक्षनिमित्तकपार्वण-
निषेधात् । तथाच मनुः “न दर्शेन विना आहमाहि-
ताग्नेर्द्विजन्मन” इति अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः ।

अत्रामावास्याकर्त्तव्यपर्वकर्त्तव्ययोः पार्वणत्वमाह भविष्य-

पुराणम् । “अमावास्यां यत्क्रियते तत्पार्वणमुदाहृतम् ।
क्रियते वा पर्वणि यत् तत्पार्वणमिति स्मृतिः” ॥ अत्र याद-
त्यादेरुभयत्राभिधानेन विकल्पार्थं वाशब्देन च पार्वणस्य
लक्षणद्वितयमुक्तं पर्वणि यत्क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः
पर्वत्वात्तच्छ्राद्धस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन पार्वणत्वप्राप्तौ
अमावास्यायां यत् पृथगुपादानं तदमावास्याश्राद्धस्य रूढित्वार्थं
तेन पार्वणेन विधानेन इत्यादौ यौगिकनानावयवशक्त्यपेक्षया
एकस्या एव समुदायशक्तेर्लघुत्वात् अमावास्या पार्वणधर्माति-
देशो लभ्यते न तु पूषादिद्रव्याष्टकादिपार्वणधर्मातिदेशः ।
अतोऽमावास्यायामष्टम्यादिपर्वणि च तन्निमित्तक-श्राद्धे
पार्वणश्राद्धम् अन्यत्र पार्वणविधिना श्राद्धमित्यभिलाषे विशेषः ।

ब्राह्मणानामन्त्रेति ब्राह्मणानामन्त्रं निमन्त्रं श्राद्धं कुर्यात्
पूर्वेद्युर्वा पूर्वदिने वा निमन्त्रणं नत्वामन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने
प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणं यत्र प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रण-
मिति पाणिनिसूत्रभाष्ये भेदेनोपादानात् अतएव निमन्त्र-
णातिक्रमनिषेधमाह । “अनित्येनोपामन्त्रितो नातिक्रामे-
दिति” नात्र पूर्वापरदिननिमन्त्रणे इच्छाविकल्पः किन्तु पूर्व-
दिनासामर्थ्यं परदिने तथाच देवलः । “श्वः कर्त्तास्मौति
निश्चित्य दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् । निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व-
सुमजने गृहे । असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत्” ॥
अत्र निश्चित्येति पदान्निश्चये निरामिषसकृत् भोजनस्याङ्गत्वं
यद्यपि निश्चयोऽत्र शोभावि कर्मणि प्रत्यूहसम्भवादशक्य-
स्तथापि शास्त्रप्रतिपादित श्वः कर्त्तव्यत्वज्ञानमात्रविवक्षितः ।
अतो यत्र तादृक् ज्ञानं नास्ति तत्र तदङ्गरहिते नापि श्राद्धं
कर्त्तव्यम् । वराहपुराणम् । “वस्त्रशौचादिकर्त्तव्यं श्वः कर्त्ता-
स्मौति जानता । स्थानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ।
दन्तकाष्ठञ्च विसृजेत् ब्रह्मचारौ शुचिर्भवेत्” ॥ विसृजेत्
श्राद्धौयब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति श्राद्धचिन्तामणिः । एतच्च
पार्वणप्रकृतिकत्वात् सर्वश्राद्धेऽप्यायाति आभ्युदयिके तु श्राद्ध-
दिन एव निमन्त्रणं प्रातरामन्त्रितान् विप्रानिति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । श्राद्धदिने योषित् प्रसङ्गौतरस्य निमन्त्रणमाह

मार्कण्डेयपुराणम् । “निमन्त्रयेच्च पूर्वद्युः पूर्वोक्तान् द्विज-
सत्तमान् । अप्राप्तौ तद्दिने वापि हित्वा योषित् प्रसङ्गिनम्” ॥
अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः नतु स्मर-
णादिरूपमैथुनकर्तृनिषेधः । मैथुनं चाष्टविधं तथाच दत्तः ।
“स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुप्तभाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसा-
यश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च” ॥

आह्वदिने आह्वकर्त्ता दन्तकाष्ठमखादित्वा द्वादशजल-
गण्डूपेण मुखं परिशील्य प्रातःस्नात्वा धौतवस्त्रे विभृयात् ।
“आह्वे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते चैवोपवासे
च वर्जयेत् दन्तधावनम्” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “अलाभे
दन्तकाष्ठस्य प्रतिषिद्धदिने तथा । अपां द्वादशगण्डूपैर्मुख-
शुद्धिर्विधीयते । तथैवामन्त्रितो दाता प्रातःस्नातः सहाम्बरः” ॥
इति देवलवचनात् । तथैवामन्त्रितो तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण
आमन्त्रितो येन स तथा देवकृत्यमुदङ्मुखेन पितृकृत्यं दक्षि-
णामुखेन कर्त्तव्यमाह शातातपः । “उदङ्मुखस्तु देवानां
पितॄणां दक्षिणामुखः । प्रदद्यात् पार्वण्यआह्वे देवपूर्वं
विधानतः” ॥ द्विजसत्तमाभावे भविष्यपुराणम् । “यस्त्वा-
सन्नमतिक्रम्य ब्राह्मणं पतितादृते । दूरस्थं भोजयेन्मूढो
गुणान्धं नरकं व्रजेत् ॥ तस्मान्नातिक्रमेत् प्राज्ञो ब्राह्मणान्
प्रातिवेशिकान् । सम्बन्धिनस्तथा सर्वान् दौहित्रं विट्पतिं
तथा । भागिनेयं विशेषेण तथा बन्धून् गृहाधिपान् ॥ नाति-
क्रमेन्नरश्चैतान् सुमूर्खानपि गोपते । अतिक्रम्य महारौद्रं
रौरवं नरकं व्रजेत्” ॥ ब्राह्मणोऽत्राल्पविद्यः मूर्खं ब्राह्मणाति-
क्रमे दोषाभावस्य व्यासादिभिर्नास्ति मूर्खं व्यतिक्रम इत्यनेन
अभिधानात् । विट्पतिर्जामाता गृहाधिपान् गृहस्थान् सुमू-
र्खानिति सम्बन्धिदौहित्रादि विशेषणमिति । दानकल्पतरु-

रत्नाकरौ । यमः प्रार्थयेत प्रदोषान्ते भुक्त्वा च शयितान् द्विजान् ।
 सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ॥ भवितव्यं भवद्भिश्च
 श्लोभूते आद्यकर्मणि । ते तं तथेत्यविघ्नेन याति चेद्रजनौ
 सुखम् ॥ प्रार्थयेत निमन्त्रणपूर्वकं नियमं आवयेत् । तन्नियम-
 माह सर्वायासेति ते ब्राह्मणास्तः निमन्त्रयितारं तथेत्युचुरिति
 शेषः । अत्रैकब्राह्मणनिमन्त्रणपक्षेऽपि प्रकृतावूहाभावान्न
 बहुवचनस्थाने एकवचनोद्भवः नवावाधः वैभक्तिकार्यापेक्षया
 प्राथमिकत्वेन बलवतः प्रातिपादिकार्थस्य समवेतत्वेन नियो-
 ज्यत्वात् किन्तु अविज्ञात एव मन्त्रः पाठ्यः मत्स्यपुराणेऽपि त्वं
 मयात्र निमन्त्रित इत्युपक्रमस्य बहुवचनान्त मन्त्रपाठाच्च तदु-
 यथा । “दक्षिणं जानु चालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः । एवं
 निमन्त्रय नियमान् आवयेत् पैतृकान् बुधः” ॥ तन्नियममाह
 “अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः । भवितव्यं भव-
 द्भिश्च मयात्र आद्यकर्मणि” ॥ प्रकृतावेवं प्राप्तत्वात् एकोद्दिष्टे
 अपि नोद्भवः । एवं देवताभ्यः पितृभ्यश्च इत्यप्यनूह्य पाठ्यं
 पितृपदस्याग्निस्वात्तादिपरत्वात् अत्र परदिने निमन्त्रणे
 सर्वायासेत्यस्य न पाठः श्वः पदानन्वयात् किन्त्वक्रोधनैरित्यस्य
 पाठः अत्र निमन्त्रित इत्यस्यातौतमात्र प्रकाशकत्वात् आद्यं
 कर्तुं त्वां निमन्त्रये इति लङन्त एव प्रयोगो युक्तः अतएव
 विज्ञतावेकोद्दिष्टप्रयोगे विप्रत्वात्माहं निमन्त्रय इति वराह-
 पुराणे लङन्त एव प्रयोग उक्त इति तत्त्वम् ।

ब्राह्मणासम्पत्तौ कुशमयब्राह्मणे आद्यमुक्तं आद्यविवेके ।
 “निधायथ दर्भमयमासनेषु समाहितः । प्रैषानुप्रैषसंयुक्तं
 विधानं प्रतिपादयेत्” ॥ इति तद्धृतवचनात् “ब्राह्मणानाम-
 सम्पत्तौ कृत्वा दर्भमयान् द्विजान् । आद्यं कृत्वा विधानेन
 पञ्चादिप्रेषु दापयेत्” ॥ इति आद्यसूत्रभाष्यकारसमुदकर-

धृतवचनाच्च । दर्भवटुलक्षणमाह रत्नाकरे गृह्यसंग्रहः ।
 “ऊर्ध्वकेशो भवेत् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
 ब्रह्मा वामवर्त्तस्तु विष्टरः” ॥ इति यादृक् ब्रह्मा तादृक् क्रमेण
 ब्राह्मण इति भाव्यम् । शान्तिदीपिकायाञ्च आपस्तम्बः । “सप्त-
 भिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवेष्टितम् । प्रणवेनैव मन्त्रेण द्विजः
 कुर्यात् कुशद्विजम्” इति नवभिरित्यर्थः पञ्चभिरिति कर्मो-
 पदेशिन्यां पाठः दर्भसंख्या विशेषाभिधानं छन्दोगीतरपरम् ।
 “यज्ञवास्तुनि मुध्याच्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा । दर्भसंख्या न
 विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात्
 ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन गोभिलगृह्ये कमण्डलुं दर्भवटुं वा
 निधयेति दृष्टं प्रागुक्तवचनप्राप्तञ्च दर्भवटुरूप दर्भचयमादाय
 कर्मकरणे यस्य प्रैषस्य प्रश्नस्यानुप्रैषं प्रत्युत्तरमवाधितं तद-
 युक्तकर्मणोऽभिधानात् निमन्त्रितोऽस्मि तृप्तास्मः इति प्रत्यु-
 त्तराभावात् निमन्त्रणत्वप्रश्नाभावः । न च दर्भब्राह्मणपक्षे
 होत्रैवावसोः सद्ने सौदामीत्यविकृतमेव वक्तव्यमिति भट्टभाष्य-
 दर्शनादत्रापि निमन्त्रितोऽस्मीत्यनेन वक्तव्यमिति वाच्यं
 “यद्युवा उभयच्चिकीर्षेत् होत्रत्वं ब्रह्मत्वं च तेनैव कल्पेन
 छत्रमुत्तरासङ्गमुदक कमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय”
 इति गोभिलसूत्रेण होतुर्ब्रह्मकर्मकर्तृत्वेन विधानात् तत्र
 सौदामीत्यस्य प्रतिनिधित्वारोपवेशनेन समवेतार्थत्वात् एते-
 नैवेत्येवकारेण सौदेत्यस्य कल्पनाया अयुक्तत्वाच्च अत्र तु निम-
 न्त्रितोऽस्मीत्यस्य सर्वथैवासमवेतार्थत्वेनायुक्तत्वं कुरुष्वेत्यादि
 प्रत्युत्तराणान्वन्येनापि सम्भवादनुज्ञादीनां कर्त्तव्यता एव ।
 एवञ्च दर्भवटौ श्राद्धस्य करणेऽपि “अविच्छिन्ने कथम्भावे यत्
 प्रधानस्य पठ्यते । अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥
 इति न्यायेन श्राद्धाङ्गत्वात् कर्त्तृसंस्कारकत्वाच्च निमन्त्रणा-
 भावेऽपि सक्त्वाभिरामिषभोजनमैथुनवर्जनयोः कर्त्तव्यतेति ।

उपवेशनमाह गोभिलः । “स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखान् उपवेश्य दैवे युग्मान् यथाशक्ति अयुग्मान् पित्रे एकैकस्योदङ्मुखान् द्वौ दैवे तौन् पैत्रे एकैकमुभयत्र वा । मातामहानामध्येवं तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् । देवपूर्वं आहं कुर्वीत” इति स्नातानवगाहितान् न तु मन्त्रस्नातान् । शुचीन् सूतकादिरहितान् एवं प्रयतत्वादियुक्तानां ब्राह्मणानां दर्भासने स्वागतप्रश्नपाद्यादिना आसनस्पर्शहस्तग्रहणपूर्वकम् उपवेशनानि कार्याणि एवं प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासाः दर्भेषु तिष्ठन् एवं स्वागतमिति ब्रूयात् “पाद्यार्घ्याचमनीयोदकानि दत्त्वा ब्राह्मणानुपसंगृह्य उपवेशयेदासनमालभ्य” इति शङ्खलिखितवचनात् । स्वयमपि सूतकादिरहितः स्नातः कृतदेवपूजान्तनित्यकृत्यः । अत्र आहूदिने अङ्गेषु तैलं न ग्राह्यम् । तथा च स्मृतिः । “प्रातःस्नाने पितृश्राद्धे षष्ठ्याञ्च द्वादशीषु च । सुरास्नानसमं तैलं पितरं नरकं नयेत् ॥ घृतञ्च सार्षपं तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च तैलाभ्यङ्गे च नित्यशः” ॥

ततश्च प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः” इति देवलवचनात् दक्षिणामुखः सन् कृतपादशौचस्तत्रापि वामपादादिक्रमः । यथा गोभिलः “सव्यं पादमवने निजे” इति वामपादं प्रक्षालयति “दक्षिणं पादमवने निजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति इति । कात्यायनगृह्येऽपि “सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति” तेन यजुर्वेदिनामपि प्रथमं वामपादप्रक्षालनं एवं शूद्रस्यापि ततो दक्षिणपाणौ पवित्रं वामे बहुतरकुशान् धारयेत् “सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः संपवित्रकः” इति छन्दोगपरिशिष्टात् ततः प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा कृत्वा चमनः

“शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् । दक्षिणाश्वन-
ञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्” ॥ इति मनूक्त गोमयोपलिप्तदेशे
उपविशेत् “आसौ न ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र नेदृशः । तदा-
सौनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता” इत्यादि छन्दोगपरि-
शिष्टात् आसौ न उपविष्ट ऊर्ध्वं दण्डवत् स्थितः प्रह्वोऽवनतपूर्व-
कायः । जानुपातं विशेषयति वशिष्ठः । दक्षिणं पातयेज्जानु
देवानुपचरन् सदा । पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि,
इतरद्वामम् ।

अथ श्राद्धदेशाः । यमः । “रूक्षं क्षमियुतं क्लिन्नं सङ्की-
र्णानिष्टगन्धिकम् । देशं त्वनिष्टशब्दञ्च वर्जयेत् श्राद्धकर्मणि”
रूक्षं धूलियुतं क्लिन्नं पङ्क्ति-लम् अनिष्टगन्धिकम् असुरभिगन्धम्
अनिष्टशब्दं प्रतिकूलशब्दम् । विष्णुः । “न स्नेच्छविषये
श्राद्धं कुर्यान्नेच्छेत्तु तं तथा । चातुर्वर्ण्यव्यवस्थानं यस्मिन्
देशे न विद्यते । तं स्नेच्छदेशं जानौयादार्थावर्त्तमतः परम्” ॥
शङ्खलिखितौ “नेष्टकारचिते पितॄन् सन्तर्पयेत्” इति
ब्रह्मपुराणं “पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दौपकाः ।
अविच्छिन्नास्तथा देयास्ते तु रक्षन्ति वै द्विजान्” ॥ आसनेषु
तल्लन्निधानेषु अविच्छिन्नाः प्रच्छादनावध्यवस्थायिनः । रक्षन्ति
श्राद्धमिति शेषः । द्विजा इति सम्बोधनम् । ततो वास्तुपुरुषाय
नम इति वास्त्वर्चं कुर्यात् । “श्राद्धाधिकरणे यत्र नाङ्घ्रितो
वास्तुदैवतः । तत्र शून्यं भवेत् सर्वं रक्षोविघ्नादिभिर्हितम् ॥
तस्माद्वास्त्वर्चनं कार्यं सम्यक् सम्पदमौष्पुभिः” इति राघव-
भट्टवृत्त-वास्तुशास्त्र-कट्ययम-वचनात् । योगियाज्ञवल्करः ।
“ध्यायेन्नारायणं नित्यं स्नानादिषु च कर्मसु । प्रायश्चित्त्यपि
सर्वस्माद्, फ्रुतान्मुच्यते पुमान् ॥ प्रमादात् कुर्वतां कर्म
प्रचवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति

श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेदप्सु पुनः पुनः । गायत्री
 वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय वै” ॥ ततश्च आद्यस्यादौ
 “तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः दिवौ च चक्षुरात-
 तम्” । इत्यनेन विष्णुं स्मरेत् । अग्निपुराणम् । “अर्च-
 यित्वा जगन्नाथं शुभं कर्म समाचरेत् । दत्त्वाग्रं देवदेवाय
 तच्छेषाण्युपयुञ्जयेत्” ॥ उपयुञ्जयेत् कर्मणि योजयेत् ।
 लिङ्गपुराणे “शालग्रामशिलायां तु यच्छ्राद्धं क्रियते नृभिः ।
 तस्य ब्रह्मान्तिकं स्थानं तृप्ताश्च पितरो दिवि” ॥ ततश्च शाल-
 ग्रामे विष्णुं संपूज्य आर्क्षीयाग्रं दद्यात् ।

ब्रह्मपुराणे । “परकौय गृहे यस्तु स्वान् पितॄन् तर्पये-
 ज्जडः । तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ।
 अग्रभागं ततोस्तेभ्यो दद्यात् मूल्यञ्च जीवताम्” ॥ गृह इति
 भूमात्रपरम् । यद्भूमिस्वामिपितृहरणस्य हेतुत्वेनाभिधानानात्
 मूल्यदानाग्रदानयोः प्रत्येकं हरणनिवर्त्तकत्वेन वैकल्पिकत्वं
 स्मृतिशास्त्रे विकल्पस्तु आकाङ्क्षापूरणे सति” इति भविष्य-
 पुराणात् । ततश्च आद्यविघातनिवर्त्तकत्वेन तदङ्गत्वात्
 पितरौत्या भूस्वामि पितृभ्यः प्रथमतो देयम् । ततः पार्व-
 णादौ प्राचौनावीतित्वादिना नान्दीमुखे उपवीतित्वादिना
 इति । अत्र पितृपदस्य प्राप्तपितृलोकमात्रपरत्वे प्रेतानां
 हरणासम्भवात् सुतरां स्वधेति निर्देश्य “स्वधाकारा परित्यागी
 सर्वेषु पितृकर्मसु” । इति आद्यकाण्डे विष्णुवचनात् प्रमौत-
 मात्र परत्वे तु “न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दशाह्निके” इति
 ऋथ्यशृङ्गवचने दशाह्निकग्रहणादन्यत्र स्वधाप्रयोगादत्रापि
 तथा । असवर्णौर्द्धदेहिकनिषेधस्य भ्रात्रादि प्रकरणीयत्वा-
 दन्यभूमात्रेऽग्रदानमिति भौषतर्पणे उक्तम् । औदत्तोऽप्येवम् ।
 एतच्च स्वभूमावस्वामिकायाञ्च भूमौ न दद्यात् अस्वामिका-

न्याह यमः । “अटव्यः पर्वताः पुण्या नद्यस्तौर्यानि यानि च । सर्वाण्यस्वामिकान्याहर्न हि तेषु परिग्रहः” ॥ पुण्या इति विशेषणादटव्यो नैमिषाद्याः पर्वता हिमालयाद्या नद्योगङ्गाद्यास्तौर्यानि पुरुषोत्तमादिक्षेत्राणि वाराणस्याद्यायतनानि च । स्वाम्यभावे हेतुमाह न हितेष्विति । परिग्रहो यथेष्टदानविक्रयणादिविनियोगलक्षणः ।

देवलः “आहस्य पूजितो देशो गया गङ्गा सरस्वती । कुरुक्षेत्रं प्रयागश्च नैमिषं पुष्कराणि च ॥ नदीतटेषु तीर्थेषु शैलेषु पुलिनेषु च । विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः” ॥ विविक्तं विजनं ततश्च तथाविधान् ब्राह्मणान् स्वागतादिना पूजयित्वापवेशयेत् । आह्वयं यद्देवां प्रवेशयितव्यं तदुत्तरदिशा यन्निःसारयितव्यं तदक्षिणदिशा “उत्तरेणाहरेद्देवां दक्षिणेन विसर्जयेत्” इति वायुपुराणात् । वैदिरत्र दक्षिणाप्लवनदेशः । याज्ञवल्क्यः । अपराह्णे समभ्यर्च्य स्वागतेनागतांस्तु तान् । पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत्” ॥ उभयत्रेति देवपक्षे पितृपक्षे चेत्यर्थः । एवं मातामहपक्षेऽपि पृथक् वैश्वदेवब्राह्मणं मातामहब्राह्मणञ्च तन्त्रं वा वैश्वदैविकमिति एवं पितृपक्षे मातामहपक्षार्थमेकं वैश्वदेवब्राह्मणोपवेशनम् एवं ब्राह्मणानामसम्पत्तौ पक्षत्रयासनेषु दर्भवटुतयोपवेशनम् ।

अथ आह देवाः । तत्र आह भेदे देवताभेदमाह ब्रह्मस्यतिः । “इष्टिआह्वे क्रतुदक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः । नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धूरिलोचनौ ॥ पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे समुदाहृतौ” ॥ इष्टिआह्वे इच्छाआह्वे नैमित्तिके एकोऽिष्टे । “एकोऽिष्टश्च यच्छाह्वं तन्नैमित्तिकमुच्यते । तदप्यदैवं कर्तव्यमयुग्मानाशयेद्विजान्” ॥ इति भविष्यपुराणात् । एवञ्च

एकोद्दिष्टे विश्वदेवकरणाकरणयोः शाखिभेदेन व्यवस्था । तत्र
 सामर्ग्यजुर्विदोर्गृह्यानुसारात् विश्वदेवरहितत्वं आग्नेर्ऋग्वेदि-
 नोर्विश्वदेवसहितत्वं तदगृह्यपरिशिष्टोक्तत्वात् यथा “यस्मिन्नवे
 पुराणे वा विश्वे देवा न लेभिरे । आसुरं तद्वेच्छाद्धं वृषलं
 मन्त्रवर्जितम्” ॥ इति । “काम्यं कामाय तु हितं काम्यमभिप्रेता
 र्थसिद्धये । पार्वणेन विधानेन तदप्युक्तं खगाधिप” इति भविष्य-
 पुराणोक्तं काम्यश्राद्धे कामाय इत्यनेनैवाभिप्रेतार्थलाभे अभि-
 प्रेतार्थसिद्धय इति यत् पुनरुपादानं तत् स्वगतपुत्रादिफलोद्देश्य-
 कत्वेन तिथ्यादि श्राद्धानामेवात्र काम्यत्वार्थम् अतः संक्रान्त्यादि-
 श्राद्धादस्य भेदः । एवञ्च संक्रान्त्यादिश्राद्धे पितृदत्तेः प्राधान्यं
 पुत्रादेः फलस्यानुषङ्गिकत्वं तिथ्यादिश्राद्धे तु पुत्रादेः फलस्य
 प्राधान्यं पितृदत्तेरानुषङ्गिकफलत्वमिति देवविशेषवाचकस्य
 अपि पुरुरवस ऊकारमध्यता पितृदयिता-श्राद्धकाण्ड-कल्प-
 तरुमैथिलग्रन्थप्राचीनश्राद्धविवेकेषु तथा लिखनात् रायमुकुट-
 प्रभृतिभिरेव पुरोरूयन्त इति स्वकपोलरचित व्युत्पत्त्या
 ओकारयुक्तः पाठः कृतः । स तु राजविशेषवाचकः ।

अथासनम् । तत्र विशेषमाह देवलः । “ये चात्र विश्वे
 देवार्थं विप्राः पूर्वं निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यासनान्येषां
 द्विदर्भोपहितानि च ॥ दक्षिणामुखयुक्तानि पितृणामासनानि
 च । दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः” ॥ प्राङ्मु-
 खत्वं दक्षिणामुखत्वञ्चाग्रभागापेक्षया ज्ञेयम् एषां विश्वदेव-
 ब्राह्मणानां पितृणां पितृब्राह्मणानामेतच्चासनं ब्राह्मणोपवेश-
 नार्थं नतु विश्वदेवार्थं पित्राद्यर्थं वा तथा च यमः । “ततः
 सिद्धमिति प्रोच्य कल्पिते आसने तथा । आसध्वमिति तान्
 ब्रूयादासनं संसृजन्नपि” इत्यत्र कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशन
 एवोपयोगावगतेर्विश्वदेव-पित्राद्यर्थस्य ननु कुशत्रयात्मकमेव

पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि “आवाहयेदनुज्ञातो
विश्वे देवा स इत्येवा । तथा द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा
उग्रन्तस्वेत्यृचा पितॄन्” इति याज्ञवल्क्योक्तेः प्रक्षाल्यतेऽनेन
इति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं ब्राह्मणपाणी जलं दत्त्वा विष्ट-
रार्थमासनार्थमिति दीपकलिका । कुशान् ऋजून् दद्यात्
द्विगुणानित्युक्तेः ।

अथ दर्भाः । ब्रह्मपुराणे “सपिञ्जलाश्च हरिताः पुष्टाः
स्निग्धाः समाहिताः । गोकर्णमात्राश्च कुशाः सकच्छिन्नाः
समूलकाः ॥ पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाश्यामाक एव च ।
काशाः कुशा वल्जजाश्च तथान्ये तीक्ष्णरोमशाः ॥ मौञ्जाश्च
शाहलाश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्तिताः” ॥ तीक्ष्णरोमशा इति
वल्जजानां विशेषणं तेन तेषामलाभ “शूकटणशरशीर्थयुत-
वल्जज उलपशुण्डवर्जं सर्वदणानौति” गोभिलेन तद्व्यतिरिक्त-
वल्जजानां निषेधो बोद्धव्यः । सपिञ्जलाः साग्राः स्निग्धा
अकर्कशाः पुष्टा न सूक्ष्माः समाहिता निर्दोषा शाहला इति
मौञ्जस्य विशेषणं शूकानि फलपुष्पमञ्जर्यस्ता येषां दणानां
सन्ति तानि शूकदणानीति भट्टनारायणचरणाः गोकर्णमात्रा
विस्तृताङ्गुष्ठानामिका परिमिताः । विष्णुः । “कुशस्थाने
काशं दूर्वां वा दद्यादिति” कृतमुष्टिहस्तपरिमिताः कुशाः
प्रस्तरणार्थाः तथा च वायुपुराणम् । “रत्निप्रमाणाः शस्ता
वै पितृतीर्थेन संस्कृताः । उपमूल्ये तथा लूनाः प्रस्तरार्थं
कुशोत्तराः” ॥ वर्ज्यकुशानाह हारौतः “चितौ दर्भाः पथिदर्भा
ये दर्भा यज्ञभूमिषु । स्तरणासनपिण्डेषु षड्दर्भान् परि-
वर्जयेत् ॥ पिण्डार्थं ये स्तृता दर्भा येः कृतं पितृतर्पणम् ।
मूत्रोच्छिष्टप्रलेपे तु त्यागस्तोषां विधीयते” ॥ छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “धृतैः कृते च विष्मूत्रे त्यागस्तोषां विधीयते ।

नौवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये धृताः ॥ पवित्रां स्नानं
विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः । आचम्य प्रयतो नित्यं
पवित्रेण द्विजोत्तमः । नोच्छिष्टन्तु भवेत्तत्र भुक्तशेषं विवर्ज-
येत्” ॥ इति वचनानुरोधात् पवित्रदानमेव सम्यक् ।

अथानुज्ञा । पूर्वदिननिमन्त्रणे तदहर्निमन्त्रणे वा आहदिने
निमन्त्रणानन्तरमनुज्ञाग्रहणमाह आपस्तम्बः । “पूर्वेद्युर्निवेदनं
वेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणमिति” निवेदनं श्वी मया
आहं कर्त्तव्यं तत्र भवन्ती निमन्त्रणीया इत्येवं रूपं निवेदनम् ।
द्वितीयं त्वामहं निमन्त्रये इत्यनेन निमन्त्रणम् । त्वयि आह-
महं करिष्ये इति तृतीयमनुज्ञाग्रहणरूपं तत्र दर्भवटुपक्षे
निवेदननिमन्त्रणयोरभावः किन्त्वनुज्ञायां त्वयीति स्थाने
दर्भमयब्राह्मणे इति वक्तव्यं साक्षात् ब्राह्मणपक्षे द्वितीयतृतीय-
मिति बोधनापेक्ष्यं ब्रह्मपुराणम् । “उपवेश्य जपेद्बीमान्
गायत्रीं तदनुज्ञया । मन्त्रं वक्ष्यामहं तस्मादमृतं ब्रह्म-
निर्मितम् ॥ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।
नमः स्वधायै स्वाहायै नित्यमेव भवन्त्विति ॥ आद्यावसाने
आहस्य त्रिरावृत्त्या जपेत् सदा । पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत्
समाहितः ॥ पाठ्यमानमिमं श्रुत्वा आहकाल उपस्थिते ।
पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च” ॥ उपवेश्य
ब्राह्मणानुपवेश्य तदनुज्ञया तस्य आहस्यानुज्ञया ततश्च कुरु-
ष्वेति प्रतिवचने लब्धे आह्वाङ्गत्वेन गायत्रीजपादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । तथा च ब्रह्माण्डपुराणम् । “आहं करिष्ये इत्येवं
पृच्छेद्दिप्रान् समाहितः । कुरुष्वेति स तैरुक्तः कुर्याद्दर्भासनं
तथा” ॥ विप्रान् निमन्त्रितब्राह्मणान् तदसम्भवे ब्राह्मणान्त-
रानपि कुरुष्वेति प्रत्युत्तरस्य उभयत्र सम्भवात् । अतएव
पितृदयितायां आह्वानुज्ञानन्तरं गायत्रीजप उक्तः न च गायत्री-

जपार्थमनुज्ञाग्रहणानन्तरं वचनान्तरसिद्ध-आद्यानुज्ञापरत्व-
सम्भवे अन्यपरत्व कल्पनानुपपत्तेः अत्र देवताभ्य इति मन्त्रे
वेदिभेदेन मैथिलानां यत् पाठकल्पनं तत् कल्पनमेव । ब्रह्म-
पुराणे एकधैव लिखितत्वात् । ततश्च स्वधायै स्वाहायै
नित्यमेव भवन्त्विति इति सर्ववेदिनां बहुसम्मतः पाठः । अत्र
अनुज्ञायाः सङ्कल्पकार्यकारित्वेन तत्तन्मासाद्युल्लेखमाचरन्ति ।
अत्र ब्रह्मपुराणे तत्तन्मासे कृष्णपक्षकृत्यमभिधाय शुक्लपक्षकृत्या-
भिधानेन कृष्णपक्षनिमित्तकपार्वणश्राद्धस्यापि ब्रह्मपुराणौय-
त्वात् पौर्णमास्यन्तमासेनोल्लेखः । तदयथा “पयोमूलफलैः शाकैः
कृष्णपक्षे च सर्वदा । पराधीनः प्रवासौ च निर्धनो वापि मानवः ।
मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम्” ॥ एवमश्वयुक् कृष्ट-
पक्षाष्टका मघात्रयोदशीषु च यत्र राशुल्लेखः श्रूयते तत्र सौरेण
एतदुभयसाधकासत्वे तु दर्शान्तेन वैशाखादिनोल्लेखः । श्राद्धे
गोत्राद्युल्लेखमाह तुः पारस्करप्रचेतसौ । “गोत्रसम्बन्धनामानि
पितृणां परिकल्पयन्” । गोभिलोऽपि । “गोत्रं स्वरान्तं
सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्य कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता
एवं न सुह्यति ॥ सर्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि ।
पितुरक्षय्यकाले तु अक्षय्यां ढस्मिन्मिच्छता ॥ शर्मन्निर्घ्यादिके
कार्ये शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽक्षय्यकाले तु पितृणां
दत्तमक्षयम्” ॥ शर्मन्निर्घ्यानेन गोत्रसम्बन्ध-नामानि इत्यनेन
एकवाक्यतया शर्मन्तं नाम प्रतीयते । तथा च विष्णुपुराणम् ।
“ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि । देवपूर्वं नराख्यं
हि शर्मवर्मादिसंयुतम्” ॥ देवपूर्वं देवात् पूर्वं नराख्यं नर
नाम तच्च विशिष्टं शर्मयुतं एतच्च विप्रपरम् । “शर्मा देवश्च
विप्रस्य वर्म त्राता च भूभुजः । भूतिगुप्तश्च वैश्यस्य दासः
शूद्रस्य कारयेत्” ॥ इति यमवचनात् अत्र चकारेण देव-

शर्मणोः समुच्चयः । तत्रापि शर्मवर्माद्यन्ततामाह शाता-
तपः । “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं चतुर्यस्य च ।
धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तं चान्यजन्मनः” अत्र धनान्तमिति
श्रुतेः प्रागुक्तवचने भूतिपदश्रुतेश्च भूतिपदधनपदयोर्वैकल्पिक-
त्वम् । एवं शर्मन्मित्यनेन शर्मान्तं नाम्ना विशेष्यस्य विशेषण-
त्वात् पितरिति विशेषणवत् गोत्रस्यविशेषणस्यापि सम्बुद्धान्तत्वं
स्वरान्तमित्यनेन भङ्गान्तरेणाभिहितम् । एवं सम्बुद्धान्तत्वादि-
युक्तं गोत्रपदम् । कर्त्ता उच्चारयिता न मुञ्चतौत्यनेन आद्यादौ
गोत्रपदमेवाच्चार्यं न तु पितृदयिताकल्पतरुआद्यविवेकोक्तं
गोत्रपर्यायकमपि सगोत्रपदम् । एवं पितरित्यादिश्रुतेः
सम्बन्धिशब्दानां पदिन्यायेन स्वसम्बन्धिपरत्वात् लौकिकेऽपि
तथैवाभिधानात् पितरित्यादिवक्तव्यं नत्वस्मत् पितरित्यादि
अन्यथा अन्नोत्सर्गादावपि एतदस्मदन्नमित्यभिलापापत्तेः ।
एवमेव श्रौतप्रभृतयः । मिश्रोऽपि कृत्यप्रदोपेऽप्येवमिति ।

पित्रादौनां नामाज्ञाने तु आश्वलायनसूत्रं “नामान्यविद्वां
सस्तत् पितृपितामह-प्रपितामहा इति” अत्र पित्रादौनां
नामाज्ञाने गोत्रसम्बन्धान्तरं देवदत्तपितरित्यादि प्रयोज्यम्
अस्मदित्यनभिधाय तदित्यनेन नामाविहत् कर्त्तृनामपराम-
र्शात् । अतएव आद्यविवेके नामाज्ञाने अमुकपितृपितामह-
प्रपितामहा इति कृत्वा दद्यादित्युक्तम् । एवञ्च शर्मन्नर्थ्यादिके
कार्यमित्याद्यबाधायामुकपितृदेवशर्मन्नित्यादिकं प्रयोक्तव्यम् ।
न च नामघटकत्वेन शर्मोति पृथङ्न वक्तव्यमिति वाच्यं
शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यादित्यादौ शर्मादेर्नामभिन्नत्वेनोपपद-
त्वेन च प्रतीतेः । अतएव सम्बन्धवाचकादस्य भेदः । एवं
पितामहादौ मातामहादावप्युहनीयम् ।

अभिलापप्रकारमाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्वोह्यन्नमित्युक्त्वा

विष्वां देवांश्च संयजेत् । पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन
तु ॥ अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥ एतद् इति
बहुवचनान्तोपादानेन सम्बोद्ध्या विश्वे देवा अपि तथा प्रती-
यन्ते तथा विश्वान् देवान् प्रति ब्रह्मस्यतिना च तत्तत् आदौ
क्रतु दद्यादिसंज्ञकद्वितयद्वितयोक्तत्वात् तत्तत् सार्थकत्वाय
उर्वस्यम्बरस इति वत् पुरुरवो माद्रवसौ विश्वे देवा एतद्बोऽन्नं
नमः ॥ इति द्विवचनबहुवचनाभ्यां वाक्यरचना पितृदयितादौ
लिखिता गरुडपुराणेऽप्येतादृशी वाक्यरचना । अतएव
इच्छाआदौ क्रतुदद्यादि नामान्युक्त्वा ब्रह्मस्यतिना तदज्ञाने
आगच्छन्वित्यादि मन्त्रपाठ उक्तः यथा “उत्पत्तिं नामचैतेषां
न विदुर्ये द्विजातयः । अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अद्वासम-
न्वितैः ॥ आगच्छन्तु महाभागा विश्वे देवा वरप्रदाः । ये
यत्र विहिता आदौ साधवाना भवन्तु ते” ॥ इति ततश्च नाम-
ज्ञाने सुतरां तस्यैवोच्चारणं प्रतीयते ।

देवे नम इत्यनेन त्यागमाह विष्णुः । “नमो विश्वेभ्यो
देवेभ्यो इत्यन्नमादौ प्राङ्मुखयोर्निवेदयेदिति” अत्र नम इत्यनेन
विश्वेभ्यो देवेभ्यो दद्यादित्यन्वयः । ततो देवपक्षकर्मनन्तरं
पित्रादित्रिकं मातामहादि त्रिकञ्च सम्बुद्धग्रन्थगोत्रसम्बन्धनाम्ना
एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सर्वशास्त्रिगोचरपौराणिकत्वेन सम्बोध-
नेन नामान्तमुच्चार्य तत्तच्छास्त्रोक्तप्रकारेण वाक्यरचना । अत्र
“अर्घ्येऽक्षय्योदकेचैव पिण्डदानेऽवने जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः
स्यात् स्वधावचन एव च” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाद-
सति वाधके लाघवमेव तन्त्रतान्याये युक्तिरित्युक्तत्वाच्च अर्घ्या-
देरितरत्र “एतद्ः पितरो वासस्त्विति जल्पन् पृथक् पृथक् ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः । दद्यात् क्रमेण
वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः” ॥ इति ब्रह्मपुराणवचने वासो-

दानमन्त्रयोः पृथक्त्वाभिधानात् तदितरत्र च कुशासनगन्धा-
 द्यन्नोत्सर्गदक्षिणादाने तन्त्रेणैव वाक्यरचना अतएव तुभ्यमिति
 पदेन प्रकृतवाचिनां निरपेक्षाणामेव पित्रादीनां सम्बोधनपदेन
 उपनीतानां तन्त्रेणोद्देश्यत्वसम्भवात् तन्त्रेणैव स्वधा पदसम्बन्ध
 इति आहविवेकः । अत्र तु प्रकृतेत्यनेन सन्निधानात् प्रपिता-
 महमात्रस्य तुभ्यमित्यनेन नोपस्थितिः किन्तु सर्वनामत्वात्
 पित्रादित्रिकाणां निरपेक्षाणामित्यनेन साहित्यासत्त्वेन
 बहुवचनेनानुल्लेखात्तुभ्यमित्येकवचनेनैवोल्लेख इति । एवञ्च
 गृह्योक्त एतत्त इत्यादौ ते इत्यस्य तुभ्यं पदस्थानीयत्वेन तथा-
 त्वमिति । एष ते पिण्ड इत्यनन्तरं मन्त्रे “ये चात्र त्वामनु-
 जांस्य त्वमनु तस्मै ते” इति ते पदस्य गोभिलेन पुनरुपादानात्
 सामगेन आहवाक्ये उभयं प्रयुज्यते तत्र प्रथमं ते इति तवे-
 त्यर्थे एवञ्च आह्वानुज्ञानन्तरं गायत्रीजप उक्तः तं विशेषयति
 योगियाज्ञवल्करः । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः स्वस्ततः परम्-
 गायत्रीप्रणवश्चान्ते जपे ह्येष उदाहृतः” । तदनन्तरं देवताभ्य
 इति त्रिः पठेत् । ततः पुण्डरीकाक्षं स्मरेत् । “शङ्खचक्रधरं
 विष्णुं हिभुजं पीतवाससम् । प्रारम्भे कर्मणां विप्रः पुण्डरीकं
 स्मरेच्चरिम्” ॥ इति वाक्यात् पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षम् । स्मरण-
 फलं गारुडे । “अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं सवाङ्माभ्यन्तरः शुचिः” ॥

आह्वीयद्रव्यप्रोक्षणमाह वायुपुराणे । “नाप्रोक्षितं स्पृशेत्
 किञ्चित् पैत्रे देवेऽथ वा पुनः” ॥ स्पृशेत् दद्यात् उपघातशङ्कायां
 सृज्जलप्रोक्षणं तत्रैव “श्वा चैव हन्ति आह्वानि दर्शनादेव
 सवशः । श्वविट्शूकरसंस्पृष्टं दीर्घरोग्निभिरेव च ॥ पतितैः
 मलिनैश्चैव न स्पृष्टव्यं कथञ्चन । अन्नं पश्येयुरेते यत्तन्न स्वाह-
 व्यकव्ययोः ॥ उत्सृष्टव्यं प्रदानार्थं संस्कारस्वाप्रदि स्मृतः ।

हविषा संस्तृतानान्तु पूर्वमेव हि सार्जनम् ॥ मृत्स्ना युक्ता-
भिरङ्गिष्व प्रोक्षणन्तु विधीयते” ॥ प्रदानार्थं आहार्यं उत्-
सृष्टव्यं तदर्थं न नियोज्यमिति कल्पतरुः । देवलः “चण्डालेन
शुनावपि दृष्टं हविरयस्त्रियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं
दुष्टमन्नं विवर्जयेत् अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” तदनन्तरं
रक्षार्थमुदकपात्रमेकदेशे स्थापयेत् इति पिण्डदयिता । तथा
च वृद्धमनुः । “रक्षणाय तु यद्वत्तमुदकं आह्वकर्मणि । ताव-
दश्रन्ति पितरो यावत्तिष्ठति सोदकम्” इति दत्तं स्थापितं
आह्वकर्मणि आह्वे कर्तव्ये सोदकं पात्रमिति शेषः ।

अथ पिण्डपितृयज्ञातिदेशः । तत्र गोभिलः “पिण्ड-
पितृयज्ञवदुपचारः पित्रे इति” पित्रे पित्रादिषाट्पुरुषिक-
हृत्ये पिण्डपितृयज्ञवत् स्रग्द्व्योक्त पिण्डपितृयज्ञरौत्या
प्राचीनावीतित्व दक्षिणामुखत्वं पातितवामजानुत्वं सतिलत्वं
द्विगुणभुज्जकुशत्रयत्वं ये चात्रत्वेति मन्त्रोच्चारणरूपतया
उपचरणं कार्यमित्यर्थः । अत्र “अक्षयोदकदानन्तु अर्घ्य-
दानवदिष्यते । षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थी कदाचन”
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन षष्ठ्या एवेत्यनेन गोत्रसम्बन्ध-
नान्नां षष्ठ्यन्तता प्रतीतौ न चतुर्थ्येत्यनेन तत्र चतुर्थी निषेधा-
नुपपत्त्या पिण्डपितृयज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तये चात्रत्वेति मन्त्रस्य
तस्मै ते इत्यस्य निषेधेऽन्वयानुपपत्त्या तदयुक्तं मन्त्रनिषेधोऽपि
सङ्गच्छते । “एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते”
इत्यति आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽनुशब्दनिषेधादनयुक्तं मन्त्र-
निषेधवत् एतेन कुशासनान्नोत्सर्गयोः ये चात्रत्वेत्यादिमन्त्र-
स्थालिखनं मैथिलानां हेयम् ।

अथ कुशासनम् । तत्र गोभिलः । “पित्रे द्विगुणांस्तु
दर्भान् पवित्रपाणिर्दद्यादासौनः सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं

मृच्छति सर्वान् वा सवत्रासनेषु दर्भानास्तीर्येति” पित्रेऽ
 पितृर्थदाने तत्रादौ जलगण्डूषप्रक्षेपः । ततो द्विगुणभुग्न-
 कुशपत्र त्रयं पितृणाम् आसनार्थं दद्यात् एतच्च आदौ विश्वे
 देवपक्षे कृत्वा पितृपक्षे कर्त्तव्यं तथा च याज्ञवल्करः । “पाणि-
 प्रक्षालनं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि । आवाहयेदनुज्ञातो
 विश्वे देवा स इत्यृचा ॥ द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उषन्तस्त्वे-
 त्यृचा पितृन् ॥ प्रक्षाल्यतेऽनेनेति प्रक्षालनं जलं तेन तूष्णीं
 ब्राह्मणपाणौ जलं दत्त्वा विष्टरार्थम् आसनार्थमिति दीप-
 कलिका कुशान् ऋजून् दद्यात् व्यक्तमाह आश्वलायनः । “अपः
 प्रदाय दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं प्रदाय” इति आसनमित्यनेन
 उपवेशनीयत्वप्रतीतेर्हस्ते तददानं प्रतीयते । तथा च
 कार्ष्णाजिनिः “दर्भांश्चैवासने दद्यात् न तु पाणौ कदाचन ।
 पितृदेवमनुष्याणाम् एवं हसिर्हि शाश्वती” ॥ अत्र पितृदेव-
 मनुष्योपादानात् पार्वणादिश्राद्धे विश्वेषां देवानां नित्यश्राद्धे
 सनकादि मनुष्याणामपि कुशासनदानं प्रतीयते । अत्र
 दैविकत्वेन कुशानां ऋजूत्वमिति विशेषः । देवपितृविप्रयोः
 दक्षिणवामयोः कुशासनस्थापनमाह आहसूत्रभाष्यधृतवच-
 नम् । “पितृणामासनं दद्याद्दामपार्श्वे कुशान् सुधीः ।
 दक्षिणेचैव देवानां सर्वत्र आहकर्म्मसु” ॥ सर्वत्र दैवे पित्रे
 च पवित्रपाणिः पवित्रयुक्त दक्षिणकरः आसीन उपविष्ट स्तथा
 च छन्दोगपरिशिष्टम् । “सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः
 सपवित्रकः” इति “आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वो वा नियमो यत्र
 नेष्टशः । तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठता” ॥ इति
 सव्यो वामकरः उपग्रहो बहुलकुशः आसीन उपविष्टः ऊर्ध्वो
 दण्डवत् स्थितः प्रह्वः अवनतपूर्वकायः सवचेत्यनेन देवकार्यं
 पितृकार्यं च पवित्रपाणित्वमासीनत्वञ्च ग्रन्थेषु श्राद्धं करिष्ये

पितृनावाहयिष्ये इत्यादि प्रश्नेषु आसनेषु ब्राह्मणोपविष्टदर्भ-
युक्तासनेषु दर्भानास्तौर्यं विश्वे देवाद्यर्थोत्सृष्टदर्भानास्तौर्यं
वक्ष्यमाणमावाहनं कुर्यादित्यर्थः । यत्तु अनिरुद्धभट्टेन पाद-
योरधः कुशासनदानमुक्तं तत्र प्रमाणं न विद्य इति पङ्क्ति-
सूत्रेण्यं पितृब्राह्मणं पृच्छेदिति ऋज्वन्यत् ।

अथ आवाहनम् । तत्र गोभिलः “यवानादाय प्रणवं कृत्वा
विश्वान्देवानावाहयिष्ये इति पृच्छेत् आवाहयेत्यनुज्ञातः विश्वे
देवाः आगत शृणुताम इमं हवम् एदं वह्निर्निषीदत”
इत्यावाह्यं यवान् विकिरेत् । “विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं ये
मेऽन्तरीक्षे उपत्यविष्टयेऽग्निं जिह्वा उतवो यजत्रा आसद्या-
स्मिन् वह्निषि मादयध्वं ओषधयः समवदन्त सोमेन सह
राज्ञा यस्मे क्षणीति ब्राह्मणस्तं राजन् पारयामसि” इति अत्र
समवदन्तेति वकारयुक्तः पाठः वदस्यैर्ये इत्यस्मात् धातोरिति
गुणविष्णुलिखनात् व्यक्तमपरम् । अत्रावाहनानन्तरं कृत्य-
प्रदोषे यवविकरणे यवोऽसोति मन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यं पितृ-
दयिता आह्वकल्पादिषु तूष्णीमित्यभिधानात् । अत्र देवता-
वाहने गृह्यादधिकं विप्राङ्गुष्ठग्रहणमाह ब्रह्मपुराणम् “देवाना-
वाहयिष्येऽहं प्राहुरावाहयस्व च । विप्राङ्गुष्ठं गृह्णीत्वा तु विश्वान्
देवान् समाह्वयेत्” । आवाहयस्वेति शाख्यन्तरीयं गोभिलका-
त्यायनाभ्यामावाहयेत्यभिधानात् । गोभिलः “पित्रे तिलाना-
दाय प्रणवं कृत्वा पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः एत पितरः सौम्यासो गन्धारेभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्द-
त्तास्त्रभ्यं द्रविणेऽहं भद्रं रयिञ्चनः सर्ववीरं नियच्छत ।
उशन्तस्त्वानिधौमह्युशन्तः समिधौमहि उशन्नुशत आवह
पितृन् हविषे अत्तवे” । इत्युवावाह्यं “आयान्तु नः पितरः
सौम्यासोऽग्निस्त्रात्ताः पथिभिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया

मदन्तोऽधिब्रुवन्तु ते अवन्त्वस्मान्” इति जपित्वा अपहृतेति
तिलान् विकौर्य्य इति पूर्व्विणेभिरिति पूर्व्वैः कृतमित्यर्थे इत्ययौ
चेति इन्प्रत्यय इति गुणविष्णुव्याख्यानादिनस्य तद्वितत्वेन
पूर्व्वशब्दस्याकार लोपात् तत्पदं सिद्धम् अत्र मूलभूतगोभिल-
ग्रन्थे तद्भाष्यद्वये पितृदयितायाश्च एतपितर इत्यनन्तरम्
उग्रन्तस्वेति लिखितेन मैथिलानामेतत् विपरौतलिखनं
हेयम् आवाहनात् ब्राह्मणाचमनपर्य्यन्तं कर्त्ता विप्रैश्च विहिते-
तरशब्दोच्चारणं न कार्य्यम् । आवाहनात् वाग्यत आ उप-
स्पर्शनादामन्त्रिताश्चैवं” इति कात्यायनवचनात् ।

अथ अर्घ्यं तत्र गोभिलः । “अप उपसृश्य यज्ञिय
वृक्षचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन् अप आसिञ्चति
शन्नोदेवौति” अप उपसृश्य जलं स्पृष्ट्वा अत्र पितृमन्त्रोच्चारणं
वीजं तथा छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “पित्रग्रमन्त्रानुहरणे
आत्मात्मभेदवेक्षणम् । अधोवायुसमुत्सर्गं प्रहासेनऽनृतभाषणे ॥
मार्जारमूषिकस्पर्शं आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेषु च
सर्व्वेषु कर्म कुर्व्वन्नपः स्पृशेत्” ॥ पितृग्रमन्त्रानुहरणे यज्ञादौ
विहिते आत्मात्मभेद हृदयस्पर्शं अवेक्षणे तस्यैव अधोवायुसमु-
त्सर्गं नोर्द्ध्वोद्गारे प्रहासे महति हास्ये न तु स्मिते आक्रुष्ट पुरुष-
भाषणे क्रोधसम्भवे क्रोधोत्पत्तौ भाषणं विनाऽपि मनसा एषु
निमित्तेषु सर्व्वत्र कर्मकरणकाले जलं स्पृशेत् नत्वाचामेत् ।
यान्नवल्क्योऽपि “रौद्रपित्रग्रसुरान् मन्त्रान् तथा वैराभि-
चारिकान् । व्याहृत्यात्मभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वान्यदाचरेत्” ॥
चमसास्तु “तच्छाखाश्चमसादौर्घाः प्रादेशाश्चतुरङ्गुलाः । तथैव
उत्सेधतो ज्ञेयाश्चतुरसास्तु इत्यपि” ॥ तच्छाखा यज्ञिय-
वृक्ष-शाखाश्चतुरङ्गुलाः चतुरङ्गुल-विसृता तथैव चतुरङ्गुल-
परिमाणाः उत्सेधतः ऊर्द्ध्वतः । अत्र अर्घ्यपात्रस्थापनं

कुशीपरीत्याह वैजवापगृह्यं “प्राचीनावीति प्रात्राण्यप्
पूर्णानि सदर्भाणि सतिलानि दक्षिणाग्रेषु कुशेषु निधाय”
इति पवित्रान्तर्हितेषु मध्यापितपवित्रेषु एकैकस्मिन्निति
वीष्मा देवपात्रेऽपि जलादिप्रक्षेपार्था । तथा च याज्ञवल्क्यः
“यवैरन्ववकौर्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः
क्षिप्त्वा यवोऽसौति यवांस्तथा । या दिव्या इति मन्त्रेण हस्ते-
ष्वर्घ्यं निवेदयेत्” ॥ गोभिलः । “एकैकस्मिन्नेव तिलानाव-
पति तिलोऽसि सोमदैवत्यो गोसवो देवनिर्मितः । प्रत्नमद्भिः
पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः।स्वाहा” इति सौवर्ण-
राजतौडुस्वरखाङ्गमणिमयानां पात्राणामन्यतमेषु अप्रसिद्ध-
पत्रपुटेषु वा यानि वा विद्यन्ते एकैकस्मिन्नेकैकेन ददाति
सपवित्रेषु हस्तेषु “या दिव्या आपः पयसा।सम्बभूवुर्या अन्त-
रौक्षा उत्पार्थवीर्या हिरण्यवर्णा यज्ञिया स्तान आपः शिवाः
संश्योनाः सुहवा भवन्तु” इति पाठत्वा असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
अत्र एकैकस्मिन्निति पूर्वसूत्रप्रकृतत्वादेव प्रत्येकपात्रलामे
पुनर्यदेकैकस्मिन्निति नियमाभिधानं तन्मन्त्रे पितृनिति
बहुवचनदर्शनादावाहनादिमन्त्रपाठवत् सकृन्मन्त्रपाठः स्या-
दिति तन्निषेधार्थं किन्तु प्रत्येकमेव तिलप्रक्षेपमन्त्रः बहु-
वचनन्तु “एतद्दः पितरो वासः” इति वत्प्रयोगसाधुत्वेनोप-
पन्नम् । अत्र तिलानावपतीत्यविशेषित-गोभिल-दर्शनात्
देवपक्षेऽपि तिलप्रक्षेपः । तथा च विश्वे देवा स आगत
इत्यावाह्य विकरणमपि तिलानामिति कर्कोपाध्यायमतं यत्
तन्न युक्तम् । आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्युक्त्वा ।
यवैरनुविकौर्याथ भाजने सपवित्रके । शन्नोदेव्यापयः क्षिप्त्वा
यवोऽसौति यवांस्तथा” इति याज्ञवल्क्यविरोधात् । यवतिल-
प्रक्षेपानन्तरं गन्धपुष्पप्रक्षेपणमाह ब्रह्मपुराणम् । “अर्घ्याः

पुष्पैश्च गन्धैश्च ताः प्रपूज्याः स्वशास्त्रतः” अर्घ्या आप इति शेषः
 स्वशास्त्रतः आह्वीयगन्धपुष्पप्रतिपादकात् । शाव्यायनोऽपि
 “गन्धपुष्पैरलङ्कृत्य या दिव्येति पठन् सृजेत् । सृजेत् उत्-
 सृजेत् ततो देवब्राह्मणहस्ते प्रागग्रमर्घ्यपात्रौय पवित्रं जला-
 न्तरञ्च प्रक्षिप्य पितुर्ब्राह्मणहस्ते दक्षिणाग्रमर्घ्यपात्रौय पवित्रं
 जलान्तरञ्च प्रक्षिप्य वामहस्तेऽर्घ्यपात्रं धृत्वा या दिव्येति
 पठित्वा वाक्त्रेण विप्रकरस्थपवित्रसहितमर्घ्यजलमुत्सृजेत्
 दद्यात् । तथा च वायुपुराणम् । “ततो वामहस्तेन गृह्णीत्वा
 चमसानक्रमात् । पिबतीर्थेन तत्तोयं दक्षिणेन च पाणिना ।
 दत्तदर्भोदके हस्ते विप्रेभ्यश्च पृथक् पृथक्” ॥ जलप्रक्षेपान-
 न्तरं या दिव्येति पाठात् पूर्वं पुष्पान्तरेण शिरःप्रभृतिसर्वगात्र-
 पूजनमाह समुद्रकरधृतगोतमः । “शिरसः पादतश्चैव
 सम्यगभ्यर्चयेत्ततः । पूर्ववत् पृथगेकैकमेकैकेनार्चयेत् क्रमात्” ॥
 औडुम्बरं ताम्रपात्रं खाङ्गं गण्डो शरोऽस्थिनिर्मितं पात्रं
 मणिमयानि स्फाटिकादौनि यानि वेति अप्रतिषिद्धानि
 कदलौवृक्षत्वगादौनि अत्र चमसादौनां वैकल्पिकत्वात् अन्य-
 तमेष्विति शब्दाच्चैकजातोयेनैव सर्वाण्यर्घ्यपात्राणि असाविति
 सम्बोधनान्तनामोपलक्षणम् । “असाविति नाम गृह्णातीति”
 कात्यायनदर्शनात् यद्यऽप्यसाविति असम्बुद्धिं प्रथमान्तोऽपि
 सम्भवति तथापि ते इति युक्तत्वं पदप्रयोगात् सम्बुद्धयन्तता
 प्रतीयते । अतएव छन्दोगपरिशिष्टं “गोत्रनामभिरामन्त्र
 पितृनर्घ्यं प्रदापयेत्” ॥ प्रयोगविधायकगोभिलसूत्रे एतत्ते-
 ऽप्यमित्यभिधानात् तद्गृह्येऽप्यर्घ्यमर्घ्यमित्यभिधानाच्च
 सामगानां सर्वत्राभिलापे न पुंसकलिङ्गेनैव प्रयोगः अभिलापे-
 तरत्र एकोऽर्घ्य इति गोभिलेन पुंस्त्वेन निर्दिष्टः अन्येषां
 सर्वत्र पुंलिङ्गेनैव प्रयोगः तत्रापि पाद्यार्घ्याभ्यां यदिति

पाणिनिसूत्रेण यद्व्यद्विधानं तत्सामग्रप्रयोगं एवान्यत्र निर्य-
कार एवार्थशब्दः । प्रागुक्तं वै जवापगृह्यवचनेऽर्घ्यपात्र-
स्थापनौयकुशानां दक्षिणाग्रत्वदर्शनात् तत्पात्रोपरि पवित्र-
स्थापनेऽपि तद्व्या पशुप्रोक्षणवत् तथैव व्यवहारात् आसना-
स्तरणौय कुशेषु तथादर्शनेन दक्षिणाग्रत्वव्यवहारात् ब्राह्मण-
हस्ते पवित्रदानेऽपि तथा प्रतीयते अतएव गोभिलौय आह-
कल्पभाष्यकृन्महा यशसादुण्डुपद्धतौ गार्गीयपद्धतौ च पवि-
त्राणां दक्षिणाग्रत्वं लिखितमिति नव्यवर्द्धमानपशुपत्यपि
पालरायमुकुटपद्धतिष्वपि तथा लिखितम् अतएव “वशिष्ठोक्तो
विधिः कृत्स्नोदृष्टव्योऽत्र निरामिशः” इति छन्दोगपरि-
शिष्टेन वृद्धिआह पार्वणधर्मातिदेशेऽपि अर्घ्यं “ज्येष्ठोत्तर-
करान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं
नैकैकस्यात्र दौयते” इत्यनेन पवित्राणामुत्तराग्रत्वं विधीयते
प्रत्येकहस्तेऽर्घ्यदानं निषिध्यते च अतः पार्वणे दक्षिणाग्रत्वं
एकैकहस्तदानत्वं प्रतीयते । गोभिलः । “प्रथमे पात्रे
संस्रवान् समवनौयपात्रं न्युजं कुर्यात् पितृभ्यः स्थानमसि”
इति प्रथमे पात्रे पितृपात्रे संस्रवान् पितामहादिपञ्चार्घ्य-
पात्रस्थशेष जलानि समवनौय पशुप्रोक्षणवत् क्रमेण स्थाप-
यित्वा तत्पात्रस्य प्रपितामहपात्रेणाच्छादनमाह शौनकः ।
“प्रपितामहपात्रेण पिधाय प्रतिष्ठापयति” इति याज्ञवल्क्येन
अपि तत्पात्रस्याधस्थत्वाभिधानात् पात्रान्तरेण पिधानमा-
क्षिप्तं तथा च याज्ञवल्क्यः । दत्तार्घ्यं संस्रवां स्तेषां पात्रे
कृत्वा विधानतः । पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करो-
त्यधः” ॥ विधानतो यथापूर्वं स्थापितं तत्क्रमेण तेन प्रपिता-
महपात्रेणाधः कृतं पितृपात्रं ऊर्ध्वमुखावस्थितं न्युजं करोति
नतु केवलं पितृपात्रं न्युजं करोति तदेवपात्रं पात्रान्तरेणाधः

करोति “पैतृकं प्रथमं पात्रं तस्मिन् पैतामहं न्यसेत् ।
 प्रपितामहं तथान्यस्य नोद्धरेत् न च चालयेत्” इति यम-
 वचनादिति मैथिलोक्तं युक्तं याज्ञवल्क्यवचने करोतीत्यनुषङ्गा-
 पत्तेर्वाक्यभेदापत्तेश्च शौनकोक्तपिधानानन्तरं न्युजोकरणानुप-
 पत्तेश्च यमवचनेऽपि पितृपात्रस्य याज्ञवल्क्योपाधस्थत्वाय
 शौनकीय प्रपितामहपात्रमात्रपिधानवैकल्पिकं पितामह-
 प्रपितामहपात्रद्वयपिधानभुक्त्वा वचनान्तराश्रयजोक्तस्य तत्-
 पात्रस्योद्धरणादिनिषेध उक्तः तत्रासञ्च “पितृपात्रे निधायान्य
 न्युजमुत्तरतीन्यसेत्” इति मत्स्यपुराणवचने न्यसेदित्यत्राख्या-
 तोपस्थापितकर्तुर्वामपार्श्वं कर्तव्यः “तस्मादुयस्य दक्षिणतो
 लक्ष्म भवति तं पुण्यलक्ष्मोक्तमित्याचक्षते उत्तरतः स्त्रियाः”
 इति उत्तरायणा हि स्त्रीति श्रुतपथश्रुतेः “उत्तरे चास्य
 सौवर्ण्यं लक्ष्मपार्श्वं भविष्यति” इति महाभारतवचनाच्च
 उत्तरशब्दस्य वामवचनता सिद्धा पितृकर्मणि प्राच्यादिश
 उत्तरादिक्त्वाच्च तथा च रायमुकुटधृतं पित्रमिष्टमुपक्रम्य
 “ब्राह्मणं या दक्षिणा सा प्राची या पूर्वा सोत्तरा” इति । एवञ्च
 भोक्तृब्राह्मणानामपि सोत्तरादिगेवेति कल्पतरुतया सहैक-
 वाक्यतापि सिद्धा इति । एवं कर्तुर्दक्षिणामुखस्य वामपार्श्व-
 मुत्तरादिर्भवति इति ततश्च कल्पतरुश्राद्धविवेकाभ्याम् एक-
 स्थानं भङ्ग्या द्वितयेनाभिहितं स च न्यासोदर्मस्तम्बोपरीत्य-
 निरुद्धभट्टः । अत्र गोभिलसूत्रे पितृपात्रे इत्यभिधानात्
 संस्त्रावानिति बहुवचनाच्च मन्त्रे पितृभ्य इति पितृत्वेन आह-
 तास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीदित्याश्वलायन गृह्य-
 परिशिष्टवचने पितृत्वेन षडपस्थितेरावाहनवत् षट्पुरुषानु-
 द्दिश्य सकृदेव न्युजोकरणं न तु मातामहादौनां मैथिलोक्तं
 पृथक् करणमिति ।

अथ गन्धादिदानम् । तत्र गोभिलः । “गन्धपुष्पधूप-
दीपाच्छादनानां सम्प्रदानमिति” । तत्र गन्धादिपञ्चानां
इन्द्रनिर्देशाङ्गाघवाच्च मिलितानां तन्त्रेणैकोत्सर्गः निवेदनन्तु
प्रत्येकशः तथा च शास्त्रायनः एष ते गन्ध एतत्ते पुष्पं एष ते
धूप एष ते दीप एतत्ते आच्छादनम् इति अत्र बहुषु यवेषु
सम्पन्नो यव इति जात्यापेक्षैकवचनं तद्वन्नन्धादीनां प्रत्येकं
बहुत्वेऽप्येकवचनान्तत्वेन निर्देशः । “इदं वः, पुष्पमित्युक्त्वा
पुष्पाणि च निवेदयेत् । अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा
नमः” इति ब्रह्मपुराणादिष्वेकजातीयानेकद्रव्येऽपि एकवच-
नान्तप्रयोगात् अतएव नवमाध्यायेऽपि “सूर्यस्य चक्षुर्गमय-
तात्” इति मन्त्रे सूर्यस्य चक्षुर्बहुत्वेऽप्येकवचनान्तपदनिर्दे-
शात् संगर्गिद्रव्याणामन्नतोयतेजसां प्रयोगे एकवचनान्तप्रयोग
इति विचारितम् । अतएव आभ्युदयिके पात्रद्वयाऽन्नोत्सर्ग-
वाक्य एतत्तेऽन्नम् इति सर्वैः पञ्चतिक्तङ्गिर्लिखितम् एवञ्च पितृ-
दत्तगन्धादीनां ब्राह्मणाय निवेदने शास्त्रायनोक्त निवेदनवाक्ये
ते इत्येकत्वेन निर्दिष्टम् एकब्राह्मणपक्षे ब्रह्मपुराणे व इति
बहुवचनेन निर्दिष्टं तदनेकब्राह्मणपक्षे एकस्मिन्नपि गुरुत्व-
विवक्षया व इत्यविरोधः तत्र गन्धः । विष्णुः “चन्दनकुङ्कुम-
कर्पूरागुरुपद्मकाष्ठान्यनुलेपनार्थे” ।

अथ पुष्पम् । ब्रह्मपुराणे । “शुक्लाः सुमनसः श्रेष्ठाः
तथा पद्मोत्पलानि च । गन्धरूपोपपन्नानि यानि चान्यानि
क्षत्स्नशः” निषेधमाह “जवादिकुसुमं भाण्डोरूपिका सकुरु-
ण्टका । पुष्पाणि वर्जनीयानि आहकर्मणि नित्यशः” ॥
जवादीत्यादि शब्दा देवं विधं रक्तकुसुमं रूपिका अर्कपुष्पं
कुरुण्टकः पीता भ्रिण्टी “उग्रगन्धान्यगन्धीनि चैत्यवृक्षो-
द्भवानि च । पुष्पाणि वर्जनीयानि रक्तवर्णानि यानि च ॥

आह्वे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्मल्लिकानुन्दयूथिकाः” ॥ दद्यादित्यु-
पक्रम्याह । “केतकीं करवीरञ्च वकुलं चम्पकं तथा ।
जातौदर्शनमात्रेण निराशाः पितरो गताः” ॥ जातीति
रक्तजातिविषयम् ।

अथ धूपाः । “ब्राह्मे चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीर-
पद्मकं तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृताक्तं युगपद्देहत्” । उशीरं
वीरणमूलं तुरुष्कं सिद्धकम् ।

अथ दीपाः । तत्र शङ्खः । “घृतेन दीपो दातव्यस्तिल-
तैलेन वा पुनः । धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधु-
सुतम्” ।

अथाच्छादनम् । वायुपुराणे । “आच्छादनन्तु यो
दद्यादाहृतं आह्वकर्मणि । आयुः प्रकाममैश्वर्यं रूपञ्च लभते
शुभम्” ॥ आहृतमत्रपारिभाषिकमेव “ईषद्धौतं नवं श्वेतं
सदृशं यन्न धारितम् । आहृतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु
पावनम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् । अनङ्गलम्नं यद्वस्त्रं विभवे तद्-
युगं शुभम् । वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यन्नदानतर्पांसि च ॥
तस्माद्वस्त्राणि देयानि आह्वकाले विशेषतः” ॥ अतो वस्त्र-
दानस्यावश्यकत्वं तद्विनाक्रियाभावश्च्युतेः ।

अथ यज्ञोपवीतानि । वायुपुराणे । “यज्ञोपवीतं यो
दद्यात् आह्वकाले तु धर्मवित् । पावनं सर्वविप्राणां ब्रह्मदानस्य
तत्फलम्” ॥ अतोऽस्य काम्यत्वं ब्रह्मपुराणे । “श्वेतचन्दन-
कर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च । विलेपनार्थं दद्यात्तु यच्चान्यत्
पितृवल्लभम्” ॥ रजतादिजीवतां वा यदभिलषितमासीत्
आह्वाप्रतिषिद्धं तद्देयमिति । वायुपुराणं “लोके श्रेष्ठतमं
सर्वमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाक्षय-
मिच्छता” ॥ गन्धाद्यभावे प्रतिनिधिमाह पैठौनसिः । “काण्ड-

मूलपत्रपुष्पफलप्ररोहरसगन्धानां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
सर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतीति” काण्डं नालं प्ररोहो-
ऽङ्कुरः सर्वालाभे यव इति कल्पतरुः । अवयव इति नाराय-
णोपाध्यायाः । तथा च वस्त्रयुग्माभावे खण्डवस्त्रं देयमिति ।

अथ पात्रस्थानम् । ततो मण्डलं कृत्वा ताम्रादिपात्रं
पातयेत् तत्र ऋगुः “भस्मना वारिणावापि कारयेन्मण्डलं ततः” ॥
मण्डलं चतुष्कोणम् अत्र दैवे ऐशानीमारभ्य दैवत्वात् दक्षि-
णावर्त्तेन प्रागग्रान्तरेखया वायवौमारभ्य उदगग्रान्तरेखया
वा मण्डलं कारयेत् । प्रागुदगग्रेति कात्यायनदर्शनात्
पित्रे तु नैऋतिमारभ्य पितृत्वाद्दामावर्त्तेन दक्षिणाग्रान्त-
रेखया मण्डलं विन्यस्य “पात्रे दक्षिणाग्रा” इति च कात्या-
यनसूत्रात् नव्यवर्द्धमानोऽप्येवम् । मण्डलाकरणे दोषमाह
स्मृतिः । “अन्नञ्च मण्डलैर्हीनं राक्षसैर्भुज्यते बलात्” ।

अथ पात्राणि । तत्र हारीतः । “काञ्चनेन तु पात्रेण
राजतोडुस्वरेण वा । दत्तमक्षयतां याति खड्गेनार्थकृतेन
च” ॥ श्रीडुस्वरेण ताम्रेण । खड्गेन गण्डकशिरोऽस्थि-
निर्मितेन आर्थकृतेन त्रैवर्णिककृतेन अन्यदपि पात्रमभिमत-
मिति कल्पतरुः । एवं कदलीत्वगादीन्यपि ब्रह्मपुराणे
“सौवर्णरौप्यताम्राश्म स्फाटिक्य शङ्खशुक्लयः । भिन्नान्यपि
नियोज्यानि पात्राणि पितृकर्मणि” ॥ कल्पतरौ । “राजतं
रजताक्तं वा पितृणां पात्रमुच्यते । रजतस्य तथा दानं
दर्शनं नाम शस्यते” ॥ दैवे तु तन्निषिद्धम् । “अथार्घ्यपिण्ड-
भोज्येषु पितृणां राजतं मतम् । अमङ्गल्यन्तु रजतं दैवकार्येषु
वर्जयेत्” ॥ इति वायुपुराणात् । याज्ञवल्करः । “हुतशेषं
प्रदद्यात् भोजनेषु समाहितः । यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु
च विशेषतः” ॥ शातातपः । “पात्रे तु मृगमये यस्तु आह्वे

भोजयते पितॄन् । तत्र दाता पुरोधश्च भोक्ता च नरकं
 व्रजेत्” ॥ श्राद्धीयपात्रनिषेधे पैठौनसिः “सौसकायस-
 पाषाणपात्राणि हीनपात्राणि भग्नपात्राणि चेति” न कार्या-
 यीति शेषः अत्र पाषाणस्य निषिद्धत्वात् ब्रह्मपुराणे विहित-
 ताच्च विहितनिषिद्धत्वमिति ततश्च पात्रान्तराभावे तदुपादेय-
 तेति हीनपात्रलक्षणमाह हारीतः “हीनपात्रन्तु तत्प्रोक्तं
 न्यूनमष्टाङ्गुलात् यत्” । तत्र प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “रूप्यपात्रेण पाद्यादि तस्मात् सूक्ष्मेण कारयेत्” तस्मात्
 अष्टाङ्गुलात् ।

अथाग्नौकरणम् । तत्र गोभिलः । “उद्धृतघृताक्तमन्नं
 पृच्छति अग्नौ करिष्यामि कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिण्डपितृयज्ञवन्भु-
 त्वाचेति” ॥ उद्धृत्य श्राद्धस्योपकरणादुद्धृताक्तमन्नम् उद्धृत्य
 घृताक्तमित्यभिधानात् व्यञ्जनादिवर्जं प्रतीयते तथा च विष्णु-
 पुराणम् । “शुद्धयाद्वप्रक्षनचारवर्जमन्नं ततोऽनले” । अत्र
 अग्नौ करिष्यामीति निर्देशात् गोभिलगृह्ये अग्नौ करिष्या-
 मीत्यामन्त्रणं होष्यत इति सूत्रे अग्नौ करिष्यामीति श्रुतेः अग्नौ
 करिष्यामि इति छन्दोगानां प्रश्नवाक्यं होष्यतः हवनं करि-
 ष्यतः पुरुषस्यान्येषान्तु तानग्नौ करिष्य इति “प्रणतः प्रार्थयेत्
 द्विजान् कुरुष्वेति च तैरुक्तो दक्षिणाग्निं समाह्वयेत्” इति
 कल्पतरुघृतब्रह्मपुराणवचनात् अग्नौ करिष्ये इति प्रश्न-
 वाक्यम् अत्र कुरुष्वेति श्रुतेर्वैदिकप्रश्नोत्तरयोः प्रणवादित्वं
 प्रतीयते एवञ्च मुन्यन्तरवाक्ये प्रणवासत्त्वेऽपि प्रणवादित्वं
 कल्पयते अग्नौ करिष्ये इति मन्त्रेण पृच्छतीति कर्कभाष्यकृता-
 ऽस्य मन्त्रत्वाभिधानात् सुतरां तथा अतएव पितृदयितादि-
 ष्वपि सर्वत्र प्रणवादित्वेनोक्तेः । पिण्डपितृयज्ञवादित्यति-
 देशेन स्वाहा सोमाय पितृमते स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय

इति पिण्डपितृयज्ञीयहोममन्त्रौ आह्वे प्रतीयते एवं पिण्ड-
 पितृयज्ञातिदेशात् द्विस्तूष्णीमिति बोध्यम् । अत्र स्वाहेत्यनेन
 हुत्वा सोमायेत्यादि पाठमाह छन्दोगपरिशिष्टं “स्वाहा
 कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चैवं जुहुयाद्विः । स्वाहाकारेण हुत्वान्नौ
 पश्चान्नन्त्रं समापयेत्” ॥ अत्र सामगेनाग्नौकरणहोम-
 मन्त्रान्ते स्वाहा न प्रयोज्या स्वाहां विना होमश्च न कर्तव्य
 इति प्रतिषेधमुक्त्वा स्वाहाकारेणेत्यादि तेन करणप्रकारमाह
 “स्वाहाकारेण हुत्वा सोमायेति वदेत्” । अत्र होमे अत
 ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना कृत्यमिति गृह्यसूत्रान्तरेऽग्नौकरण-
 होमानन्तरं प्राचीनावीतित्वाभिधानात् तत् पूर्वमुपवीतित्व-
 प्राचीनावीतित्वयोरिकतरनियमाभावः सूचितः अतएव तदु-
 व्यक्तं छन्दोगपरिशिष्टेन सहेतुकवचनद्वयेन व्यक्तौकतम् । यथा
 “अग्नौकरणहोमश्च कर्तव्य उपवीतिना । प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो
 जुहोतीति श्रुतिः श्रुतेः ॥ अपसव्येन वा काव्यो दक्षिणाभि-
 सुखेन तु । निरूप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्वयते” ॥
 इत्यन्युद्धरणसत्त्वेऽभिहितं तदसत्त्वे मत्स्यपुराणम् । “अग्न्य-
 भावे तु विप्रस्य पाणाविव जलेऽपि वा” ॥ इति हस्तजलयो-
 रप्यग्नौकरिष्यामीनि वक्तव्यम् । “तैलं प्रतिनिधिं कुर्यात्
 यज्ञार्थं याज्ञिको यदि । प्रकृत्यैव तदा होता ब्रूयाद् घृत-
 वतौमिति” यज्ञपार्श्ववचनदर्शनात् “शब्देऽविप्रतिपत्तिः”
 इति श्रौतकात्यायनसूत्राच्च ततश्च प्रतिनिहितद्रव्ये श्रुतशब्द
 एव प्रयोज्यः श्रुतद्रव्यबुद्ध्या प्रतिनिध्युपादानात् शब्दान्तर-
 प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गाच्च एवं प्रतिनिहितगुडादावपि
 विप्रपाणावग्नौकरणपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न दद्यात् तथा च
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणाव-
 नग्निमान् । हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निक्षिपेत्” ॥

अन्वेषामिति ग्रहणात् तत्पात्रे हुतशेषं न देयमिति आह-
विवेकः ।

अथ हुतशेषदानम् । तत्र गोभिलः । “हुतशेषं दत्त्वा
पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं द्यौःपिधानं ब्राह्मणस्य
मुखेऽमृतंऽमृतं जुहोमि स्नाहा” । इत्यत्र पात्रमात्रश्रुतेर्विश्व-
देवपात्रेऽपि हुतशेषदानं प्रतीयते । यत्तु यमवचनं “अग्नी-
करणशेषन्तु पित्रेऽतु प्रतिपादयेत् । प्रतिपाद्य पितृणान्तु
न दद्याद्द्वैश्वदेविके” इति तत् पित्रेऽतित्विति तु रम्यर्थो न तु
नियमार्थः अतएवोत्तरार्द्धेन पितृदानानन्तरं विश्वदेवदानं
निषिध्यते न तु विश्वदेवदानानन्तरं पितृदानं निषिध्यते
समुद्रकरधृतस्मृतावपि । “अनाहिताग्नेर्विप्रस्य यदग्नीकरणं
हुतम् । विश्वदेवाय दातव्यं पश्चात् पित्रेऽतु निवेदयेत्” इति ।
हुतशेषं पात्रेषु दत्त्वा पिण्डार्थमवशेषमाह यमः । “हुतो-
च्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थमवशेषयेदिति” हारौतो-
ऽपि “अग्नीकरणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेदिति” । एवञ्च
हुतशेषमात्रप्रतिपादानात् गोभिलेन हुतशेषं दत्त्वेत्यत्र तथा-
भिधानात् पारस्करेण च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति
पृथिवी ते इत्यनेन तथैवाभिधानाच्च मन्त्रे चामृतमित्यनेन
“अमृतं विघषो यज्ञशेषभोजनशेषयोः” इत्यमरसिंहोक्तात्
यज्ञशेषमात्रप्रतीतेः तत् प्रक्षेपानन्तरमेव छन्दोगयजुर्विदोः
पात्रालम्भनं तदनन्तरमन्त्रादिपरिवेशनम् एवमेव अनिरुद्धभट्ट-
प्रभृतयः । यत्तु “हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथा लाभोपपन्नेषु रौप्येषु तु विशेषतः ॥ दत्त्वान्नं पृथिवी-
पात्रमिति पात्राभिमन्त्रणम् । कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ने द्विजाङ्गुष्ठं
निवेशयेत्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनेन हुतशेषमन्त्रान्तरञ्च
दत्त्वा पात्रालम्भनसुक्तं तच्छाख्यन्तरौयं मन्त्रलिङ्गविरोधात्

श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तेश्च हुतशेषं दत्त्वा पात्राभिमन्त्रणं कृत्वा
अन्नं प्रदद्यादिति योजना कार्या एतेतान्नादिदानानन्तरं
पात्रालम्बनं मैथिलोक्तं निरस्तम् । अतएव पञ्चादेवान्नादि-
परिवेशनमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “हुतावशेषं दद्याच्च भाज-
नेषु द्विजम्बनाम् । भाजनालम्बनं कृत्वा दत्त्वा चान्नं यथा-
विधि ॥ यथा सुखं जुषद्भुंभो इति वाचमनिष्ठुरम्”
इति ।

पात्रालम्बनं देवेऽनुत्तानहस्ताभ्यां पित्रे उत्तानपाणिभ्यां
कार्यम् । “देवेऽनुत्तानपाणिभ्यामुत्तानाभ्याञ्च पैलके” इति
यमवचनात् । गोभिलः । “वैष्णव्यर्चा यजुषा वाऽङ्गुष्ठमन्त्रे
निधायापहता” इति तिलान् विकीर्य उष्णमन्नं दद्यादिति
वैष्णवी ऋक् इदं विष्णुरित्यादि पूर्वोक्त याज्ञवल्क्यवचनात् ।
यजुषा कृष्णकव्यमित्यादिना “पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं
चिन्तयेत् पठन् । कृष्ण कव्यमिदं रक्ष मदीयमिति कीर्तयेत् ।
एकैकस्याथ विप्रस्य गृहीत्वाङ्गुष्ठमादरात्” इति ब्रह्मपुराणात्
कव्यमिति पितृपक्षे हव्यमिति देवपक्षे ऊहनौयं व्यक्तं ऋग्वे-
दीयग्रन्थे “विष्णो हव्यञ्च कव्यञ्च ब्रूयाद्रक्षेति वैक्रमात्” ।
अत्र याज्ञवल्क्यौयब्रह्मपुराणयोः ऋग्यजुषोः प्रत्येकमन्त्रोक्तेः
गोभिलसूत्रे वा शब्दो विकल्पार्थः समुच्चयार्थत्वे निःसन्देहार्थं
इन्द्रादिकमेव निर्दिशेत् एवमेव अनिरुद्धभट्टप्रभृतयः । एतेन
मैथिलोक्तं समुच्चयार्थो हेयः ।

ऋक्परिभाषमाह जैमिनिः । “तेषामृक् यथार्थवशेन
पादव्यवस्थितिः” इति तेषां मन्त्राणां मध्ये यत्रार्थवशेन एका-
न्वयत्वेनानुष्टुबादि पादस्थितिः सा ऋक् यजुः परिभाषामपि
स एवाह “शेषे यजुः शब्द” इति शेषे ऋक्सामभिन्ने मन्त्रजाते
सामपरिभाषामाह स एव “गौतिषु सामाख्या” इति गौतिषु

गौयमानेषु मन्त्रेषु सामसंज्ञेत्यर्थः । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रशिष्ट-
 पठितं गानपादविच्छेदरहितं तदयजुरिति एवञ्च यजुष्वात्
 छन्दो नास्ति इति यत् प्रमाणिकैरुक्तं तदेवैतादृक्मन्त्रपरं न
 तु यजुर्वेदोक्तमन्त्रमात्रपरं ततश्च भोक्तृब्राह्मणाङ्गुष्ठं गृहीत्वेदं
 विष्णुरिति कृष्ण कव्यमित्यन्यतरं पठित्वा इदं हविरित्युक्त्वा
 अन्ने निवेशयेत् “इदं हविरित्येवमङ्गुष्ठमन्नविधां ब्राह्मणेभ्यो
 दद्यात्” इति पैठौनसिवचनात् अङ्गुष्ठं निवेश्येति शेषः अन्न-
 विधां अन्नप्रकारमिति कल्पतरुः । एषु वचनेषु अन्नेऽङ्गुष्ठ-
 निवेशनमात्रश्रुतेर्जलादावङ्गुष्ठनिवेशनं हेयम् । अत्र “निरङ्गु-
 ष्ठञ्च यच्छादं वह्निर्जानु च यत्कृतम् । वह्निर्जानु च यद्भुक्तं
 सर्वं भवति चासुरम्” ॥ इति यमवचने निरङ्गुष्ठश्राद्धे निन्दा-
 श्रुतेर्ब्राह्मणाभावेऽपि तत् प्रतिनिधित्वेन आद्यकर्त्ताङ्गुष्ठं निवे-
 शयेत् अतएव गोभिलेन सामान्यतोऽङ्गुष्ठं निधायेत्युक्तम् ।
 ततोऽपहतेति मन्त्रेण तिलान् विकिरेत् । अत्रापहता इति
 मन्त्रपाठस्तु पितृपक्ष एव रक्षोघ्नत्वात् । देवानान्तु स्वतोर-
 क्षोघ्नत्वात् न तत्रापहता इति मन्त्रापेक्षा अतएव पितृपक्षीय-
 त्वादेव तिलविकरणमुक्तं न तु यवविकरणमिति एवमेव
 कर्कभाष्यम् । गुणविष्णुनाम्ययं मन्त्रस्त्रिलविकरणार्थत्वेन
 व्याख्यातस्ततश्चानिरुद्धभट्टेन यत् देवपक्षेऽपि समन्त्रकयव-
 विकरणमुक्तं तत् गोभिलसूत्रानुपात्तत्वात् हेयम् । ततोऽन्ने
 मधु तदभावे गुडं वा प्रतिनिधिं दत्त्वा गायत्रीं मधुवातेति
 मन्त्रत्रयं मधुमधुमध्वित्यनेनान्नमभिमन्त्र्य प्रोक्ष्य वामहस्तेन
 अन्नपात्रं धृत्वा ब्राह्मणे जलगण्डूषं दत्त्वा सोपकरणमन्नं
 प्रागुक्तगोत्रसम्बन्धाद्युल्लेखेन दद्यात् । “मधुमध्विति यस्तत्र
 त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं गोत्रमधुमन्त्रविव-
 र्जितः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचने पार्वणे भोक्तुमिच्छतां

ब्राह्मणानां आव्यत्वेन मधुमध्विति त्रिर्जपो मधुवातेति मन्त्र-
सहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽत्राभ्युदयिकआहुते मधु-
वातेति मन्त्रवर्जित इति आहुतविवेककक्षप्राख्यानात् । “गायत्रीं
त्रिःसक्तवापि जपेद्वाहतिपूर्विकाम् । मधुवाता इति तृचं
मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत्” ॥ इति मिताचराष्टतपारस्कर-
वचनात् । देवपूर्वं पितृभ्योऽन्नं माज्यपूतं मधुप्लुतम् । मन्त्रितं
पृथिवीत्येवं मधुवाते तृचं जगौ” इति ब्रह्मपुराणात् । “अन्नं
मधुमयं कृत्वा मधुवाताभिमन्त्रितम्” इति यमवचनात् ।
“अद्भिरभ्युक्ष्य दद्यादालभ्य” इति हारीतवचनात् । आलभ्य
सृष्ट्वा “अतो मधुष्टताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् । गृहीत्वा
दक्षिणेनैव प्रणवेनैव तत् पुनः ॥ एतद्वोह्यन्नमित्युक्त्वा विश्वान्
देवांश्च संयजेत् । पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ।
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ॥ इति ब्रह्मपुराण-
वचनाच्च । अत्र “सोष्णभागा हि पितरः” इति श्रुतिदर्शनात् ।
सोष्णमित्युक्तम् अतएव मनुः । “यावदुष्णं भवत्यन्नं याव-
दश्रन्ति वाग्यताः । तावदश्रन्ति पितरो यावन्नोक्ता हवि-
गुणाः” ॥ अत्र वाग्यतत्वाभिधानेनैव आहुतभोक्तृणां हविर्गुणा-
नभिधाने सिद्धे यावन्नोक्ता हविर्गुणा इति पुनर्वचनम् इङ्गि-
तादिना गुणप्रतिपादननिषेधार्थम् । अत्र पृथुकादीनामुष्णत्वं
नापेक्षितम् । आपस्तम्बेन पर्युषितस्यापि प्रतिप्रसूतत्वात् ।
तथा च प्रतिषिद्धमुपक्रम्य आपस्तम्बः । “कृतान्नं पर्युषितं
पृथुकतण्डुलकरभ्रशक्तुलाजपिष्टकक्षीरविकारौषधिवर्जम्” इति
दैवे तिलान्वितमिति शाख्यन्तरौयम् । एषु वचनेषु मधुप्लुतं
मधुमयं मधुष्टताक्तमिति श्रुत्या मध्वित्येतत् त्रिकं जपेत् इति
पारस्करवचनाच्च मधुमध्वितिर्त्रिर्जप इत्यस्य मधुद्रव्यसम्बन्धि-
मध्विति त्रिर्जप इति व्याख्येयं न तु मधुमध्वित्यस्य त्रिर्जपः

मधुवाताभिमन्त्रितमिति । मधुवातेति ऋक्त्रयेणाभि-
 मन्त्रितम् । तिसृणामासासृचां युगनद्धवाहितयैव सर्वत्र
 प्रयोगदर्शनान् । अभिमन्त्रणमाभिमुख्येन मन्त्रपाठः । तच्च
 अभिमन्त्रणीयं स्पर्शं विनैव वृषमभिमन्त्रयेदिति वदति
 जवौनवर्द्धमानः । एतेन वाचस्यतिमिश्रोक्तमन्नस्पर्शपूर्वक-
 मभिमन्त्रणं हेयम् । तेनैव वृषोत्सर्गे स्पर्शं विनैव वृषाभि-
 मन्त्रणमित्युक्तम् ।

अथ विहिताविहितद्रव्याणि । वायुपुराणे । “कृष्णा-
 माषास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाःसूर्यवशालयः” । शालिर्हैमन्तिकं
 धान्यं तत् प्रभवतण्डुलादि । अथ वृषकृष्टप्रभवधान्येन
 वैधकर्मकरणं तथा च हरिवंशे शक्रं प्रति सुरभिवाक्यम् ।
 “कर्षकान् पुङ्गवैर्वाह्यैर्मध्येन हविषासुरान् । अयं शक्तत्
 प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामहे वयम्” ॥ वायुपुराणं “वित्त्वामलसृ-
 द्दीकापनसास्त्रातदाडिमम् । भव्यं पाणिवताक्षोडं खर्जूराम्ब-
 फलानि च । कशेरुकोविदारश्च तालकन्दं तथा विषम्” ॥
 सृद्धीका द्राक्षा भव्यं कामरङ्गं पाणिवतं करमर्दकम् आक्षोडं
 जम्बीराकारफलम् आक्षोडं काश्मीरादौ प्रसिद्धम् । कोविदारः
 श्वेतकाञ्चनसदृश इति आद्विवैकः । तालकन्दं तालमूलौति
 प्रसिद्धम् विषं मृणालम् । मनुः । “तिलैर्ब्रीहियवैर्माषैर-
 द्भिर्मूलफलेन वा । दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो
 नृणाम्” ॥ ब्रीहिः शरत्पक्वधान्यम् । याज्ञवल्क्यः । “हवि-
 थान्नेन वै मासं पायसेन च वत्सरम् । मात्स्यहारिणकौरभ-
 शाकुनिच्छागपार्षतेः ॥ ऐणरौरववाराहशर्मांसैर्यथाक्रमम् ।
 मासवृद्धाभिवृष्यन्ति दत्तेनेह पितामहाः” ॥ हविथान्नेन
 शालिब्रीह्यन्नेन मात्स्येति मत्स्यादिमांसैः उरभ्रोमेषः शकुनि-
 विहितलावकादिः पृषतश्चित्रमृगः एणः कृष्णमृगः रुरुर्बहुमृङ्गो

मृगः क्षत्रियव्रतोपयुक्तमृगचर्म इति दीपकलिका । अत्र
 “यक्षरक्षः पिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन
 नात्तव्यं देवानामश्नताहविः” इति मनुवचनेन मद्यादि साह-
 चर्यान्मांसम् आममांसमिति भट्टट्टीकाकृद्भिव्याख्यातं तद्ब्रह्मा
 श्राद्धे आममांसं न देयमिति वदन्ति । तन्न “मुन्यन्नानि
 पयःसोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या
 हविरुच्यते” इति मनुवचनविरोधात् । अत्रानुपस्कृतमित्यनेन
 पाकोपस्काररहितमांसमित्युक्तं तदपि हविः । न चानुप-
 स्कृतमविकृतं पूतिगन्धादिरहितामिति कुल्लूकभट्टव्याख्यानं
 युक्तं शब्दानभिधेयत्वादिति । गौडदाक्षिणात्वाभ्यां तथा
 व्यवक्रियते मुन्यन्नानि नौवारादौनि वशिष्ठः “अन्नं पर्युषितं
 भावदुष्टं सहस्रेष्वं पुनः सिद्धमास ऋजौषपक्कं काममन्तर्दध्ना
 घृतेन वारिधारितमुपभुञ्जीतेति” आमन्तण्डुलादि पर्युषि-
 तादि ऋजौष पक्कान्तमन्नं निषिद्धमपि कामं दध्ना घृतेन
 वाभिधारितमुपभुञ्जीतेत्यनेन भोज्यान्तरासम्भवे एवं भुञ्जीतेति
 नैयतकालिककल्पतरुणा व्याख्यातं तन्नामं तण्डुलादि इति
 व्याख्यातं तद्वैजम् । “शस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्य-
 मुच्यते । आमं वितुषमित्युक्तं स्निग्धमन्नमुदाहृतम्” ॥ इति
 वशिष्ठ-वचनेन स्निग्धास्निग्धतण्डुलयोयथा संख्यमन्त्रत्वेन
 आमत्वेन च परिभाषितत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि अन्नामपदाभ्या-
 न्तथैव प्रतीयते नत्वामपदेनार्द्रकादि प्रतीयत इति । ततश्च
 “अपाद्यनग्नौ तौर्यं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं द्विजैः
 कार्यं शूद्रेण तु सदैव हि” इति प्रचेतोवचनात् तण्डुलादि-
 स्तदानौमभ्यक्ष्यत्वेऽपि पश्चात् पाकेन भक्ष्यत्ववदाममांसस्य
 तदानौमभक्ष्यत्वेऽपि पश्चात् पाकेन भक्ष्यत्वात् श्राद्धे देयत्वं
 प्रतीयते । अतएव मनुनैव श्राद्धप्रकरणे “मुन्यन्नानि पयः

सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् । अक्षारलवणञ्चैव प्रकृत्या
 हविरुच्यते” इति अनुपस्कृतम् इत्यनेन पाकोपस्काररहितं
 यत् मांसं तदपि हविरित्युक्तं न चानुपस्कृतमविकृतं पूतिगन्धा-
 दिरहितमिति कुल्लूकभट्टव्याख्यानं युक्तं शब्दानभिधेयत्वा-
 दिति गौडदाक्षिणाभ्यां तथा व्यवह्रियते । सुन्यन्नानि नीवा-
 रादौनि इत्यञ्च तत् ब्राह्मणेन नात्तव्यम् इत्यामतादशायाम् ।
 हारौतः । “कालशाकञ्च वास्तूकं मूलकं कृष्णनालिकाम् ।
 वेत्राङ्गुरं कलायञ्च पटोलं सर्षपं तथा ॥ सूर्यावर्तं सुनिषण्
 शाकान्याहुर्मनौषिणः” ॥ सूर्यावर्तं सुलिटया इति ख्यातं
 सुनिषण् सुषुणौति प्रसिद्धं वायुपुराणे । “वैकङ्कतं नारिकेलं
 शृङ्गाटकपरूषकम् । पिप्पलीमरिचञ्चैव पटोलं वृहतीफलम् ॥
 एवमादौनि चान्यानि स्वादूनि मधुराणि च” ॥ अन्यानि
 अनिषिद्धानि । “नागरश्चात्र वैदेयं दीर्घमूलकमेव च” ।
 नागरमार्द्रकं “कट्फलं किङ्किणी द्राक्षालकुचं मोचमेव च” ।
 कट्फलं गाम्भारिफलं किङ्किणी अन्तरसा द्राक्षा इति रुद्रधरः
 जलजम्बुरिति हलायुधः । लकुचं डडुफलं मोचं कदलीफलम् ।
 आदित्यपुराणे । “मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं गुडम् ।
 आङ्ककर्मणि शस्तानि सैन्धवं चपुषन्तथा” ॥ रामठं हिङ्गु ।
 तपुषं सुखाशिका । शङ्खः “पिप्पलीं मरिचञ्चैव तथा वै पिण्ड-
 मूलकम् । कृतकं लवणं सर्वं वंशाग्रञ्च विवर्जयेत्” ॥ कृतकं
 लवणं चारमृत्तिकादिभिः कृत्रिमं लवणम् अतएव मनुनापि
 हविष्यान्ने अक्षारलवणं विहितम् । अत्र हिङ्गुमरिचशुण्ठी-
 पिप्पलीनां स्वरूपेणादेयता द्रव्यान्तरसंस्कारकत्वेन देयता
 पूर्ववचनसिद्धा । विष्णुः “कुष्माण्डालावुवार्त्ताकौ ग्राम्यमाहि-
 षदुग्धकम् । पालङ्गी राजिकां आङ्गे द्विःस्त्रिन्नञ्च विवर्ज-
 येत्” ॥ द्विःस्त्रिन्नञ्च तदेव यत् सूपकारशास्त्रोक्तापेक्षित-

पाकनिष्पत्त्यनन्तरं शैत्यादिनिवृत्तये पुनः पाकान्तरमुक्तं नत्व-
 द्विपाकानन्तरं तच्छास्त्रोक्तं सम्भारणरूपपाकान्तरसिद्धं व्यञ्ज-
 नादि अतीतार्थे ज्ञानिर्देशात् । अतएव तिलादिदृष्टानन्तरं
 मोदकं गुड़ादिपक्वमोदकादि शिष्टैर्दीयते भुज्यते च । अन्यथा
 द्विः संस्कृतस्य भोज्यत्वं न स्यात् । “पर्युषितं पुनः सिद्धमभोज्य-
 मन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” सुमन्तूक्तेः । यमः । “यच्च
 भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यत्तु तैलाभिघारितम् । रजस्वलाभिर्यदृष्टं
 तद्वै रक्षांसि गच्छति” ॥ तैलाभिघारितमिति घृतसम्भवे
 तदसम्भवे तैलपक्वमित्यापस्तम्बेन तैलेन पाकविधानात् ।
 “तिलैः आद्यं पुष्टिकामः कुर्यात् पूपैः ऋद्धिकामो घृतगुड-
 तैलपक्वैस्तेजस्कामः सौभाग्यारोग्यकामो वा परमान्नकषर-
 दधिमांसयवागूभिः सर्वकामः” इति हारौतेन फलकथनाच्च ।
 एवञ्चैतेषां काम्याभिलापं विनापि पिष्टवृत्त्यतिशयसम्पादक-
 त्वेन फलविशेषजनकत्वम् । आतातपः । “गोकुले कन्दु-
 शालायां तैलयन्त्रेक्षुयन्त्रयोः । अमौमांस्यानि शौचानि
 स्त्रोषु बालातुरेषु च” ॥ बालः पञ्चवर्षाभ्यन्तरवयस्कः ।
 अमौमांस्यानि शौचाशौचभागितया न विचारणीयानीति
 भवदेवभट्टरत्नाकरादयः । अतएव कूर्मपुराणम् । “कन्दु-
 पक्वानि तैलेन पायसं दधिशक्तवः । द्विजैरेतानि भोज्यानि
 शूद्रगेहकृतान्यपि” ॥ कन्दुपक्वं जलोपसेकं विना केवलपात्रेण
 यत् वज्जिना पक्वं भृष्टतण्डुलादि । पायसं पाकसंस्कृतं
 दुग्धं परमान्नपरत्वे पुंलिङ्गनिर्देशापत्तेः । “परमान्नन्तु पायसः”
 इत्यमरात् । वयुपुराणे । “शर्कराक्षीरसंयुक्ताः पृथुका नित्य-
 मक्षयाः । शक्तून् लाजान् तथा पूपान् कुष्माण्डान् व्यञ्जनैः
 सह । सर्पिः स्निग्धानि सर्वाणि दध्ना सत्कृत्य भोजयेत् ।
 आह्वेषेतानि यो दद्यात् पितरः प्रीणयन्ति तम्” ॥ अत्रान्नपाके

सपिण्डाधिकारमाह देवलः । “तथैवामन्त्रितो दाता प्रातः
स्नातः सहाम्बरः । आरमेत नवैः पात्रैरन्वारम्भं सवाश्ववः” ॥
तथैवामन्त्रितः सर्वायासविनिर्मुक्तैरित्यादिभिर्निमन्त्रितो येन ।
सहाम्बर इति द्वितीय वस्त्रप्रतिपत्त्यर्थम् एकवस्त्रस्य नग्नत्व-
प्रतिषेधेन प्राप्तत्वात् एतेन कुशरज्वादिर्वस्त्रप्रतिनिधिर्न भव-
तीति सूचितम् । एवमेव स्नाने ब्रह्मदत्तभाष्यकल्पतरुप्रभृतयः ।
आहृपाकार्यतण्डुलस्य सकृत् प्रक्षालनमाह गोभिलः । “त्रिफ-
लीकृतांस्तण्डुलान् त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेत् द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत्
पितृभ्यः” इति ।

आमआह्वे योगिनीतन्त्रम् । “निरग्नेरामआह्वे तु अन्नं
न क्षालयेत् क्वचित् । वृद्धो तु क्षालयेदन्नं संक्रामे ग्रहणेषु
च” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “यत् सर्वाय च नोत्सृष्टं
यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलन्तात सदैव पितृ-
कर्मणि” ॥ “स्मृतिः । पादेन घटमुत्थाप्य भाजने पूरयेज्जलम् ।
तज्जलं मदिरातुल्यं भाण्डस्थं सुरया समम्” ॥ मदिरा सुरेतर-
रूपा सुरा पैष्टी । वराहपुराणे । “अकृताग्रयणश्चैव धान्य-
जातं द्विजोत्तम । राजमाषाननूश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत्” ॥
अकृताग्रयणमकृतनवशस्येष्टिआह्वं यथा योग्यं साग्निनिरग्नि
परम् । ब्रह्मपुराणे । “द्विः स्निन्नं परिदग्धञ्च तथैवाग्रा
बलेहितम् । शर्करा कौटपाषाणैः केशैर्यच्चाप्युपद्रुतम् ॥
पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् । सिद्धाः कृताश्च
ये भक्ताः प्रत्यक्षलवणीकृताः । वाग्भावदृष्टाश्च तथा दुष्टैश्चो-
पहृता स्तथा ॥ वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि आह्वकर्मणि” ॥
अग्रावलेहितं आह्वार्थोपकल्पितं सदुपभुक्ताग्रभागं सिद्धाः
कृताः सिद्धेषूत्तरकालं प्रत्यक्षलवणप्रक्षेपकृताः विष्णुपुराणे ।
“पलावुं गृह्णतश्चैव पलाण्डं पिण्डमूलकम् । गान्धारकं

करभाणि . लवणान्यौषधानि च ॥ आरक्ताश्चैव निर्यासाः
प्रत्यक्षलवणानि च । वर्ज्यान्येतानि वै आह्वे यच्च वाचा न
शस्यते ॥ नक्ताहृतमनुत्सृष्टं दृश्यते न च यच्च गौः । दुर्ग-
न्धिफेणिलञ्चाख्य आह्वयोग्यं न पार्थिव ॥ क्षीरमेकशफानां
यदौद्रमाविकमेव च । मार्गञ्च साहिषश्चैव वर्जयेत् आह्व-
कर्मणि” इति निषेधवचनानि ।

अथ परिवेशनम् । मनुः । “पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वय-
मन्नस्य वर्द्धितम् । विप्रान्तिके पितृभ्यायन् शनकैरुपनिक्षि-
पेत्” ॥ अन्नस्येति षष्ठौ तृतीयार्थे वर्द्धितं पूरितं पात्रमिति
शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेशनार्थं समीपे धारयेत् तथा च
पाकस्थाल्या आकृत्य प्रथमं भोजनपात्रे न देयं किन्तु स्थाल्या-
दिकं पाणिभ्यां पात्रसमीपे भूयौ संस्थाप्य पश्चादुभाभ्यां
पाणिभ्यां पात्रान्तरिताभ्यां आह्वे परिवेशनं कुर्यात् । “उभा-
भ्यामपि पाणिभ्यामाहृत्य परिवेशयेत्” इति मत्स्यपुराणात् ।
यत्तु । आह्वे परिवेशनञ्च दक्षिणपाणिमात्रेणैवाङ्गानभि-
धानादिति मैथिलोक्तं तन्न । “एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं
न भक्षयेत्” इत्यादि पुराणीयेनैकपाणिदत्तं शूद्रदत्तं भक्षण-
निषेधेन तस्मात्परिवेशनस्यापि निषिद्धत्वात् । पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् । “हस्तदत्ताश्च ये स्नेहा न
व्यञ्जनानि च । दातारं नोपतिष्ठन्त्ये भोक्ता ॥ १ ॥
किंस्त्रिषम् ॥ तस्मादन्तरितं देयं पर्णेनाथ तृणैश्च
द्यात् न तु हस्तेन नायसेन कदाचन” ॥ इति मत्स्यपुराणे
सामान्यतोऽभिधानात् पितृभक्तितरङ्गित्वात् ।
“गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयोदधिघृतं मधु ।
सम्यक् भूमावेव समाहितः ॥ भक्ष्यं भोज्यञ्च वि-
च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि पानानि ॥ २ ॥

च ॥ उपनौय तु सत्सर्धं शनकैः सुसमाहितः । आमिषं पानपात्रञ्च भोक्तुर्दक्षिणतो न्यसेत् ॥ परिवेशयेच्च प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ॥ गुणान् उपकरणानि । भूमा-वेव न तु व्यञ्जनादि पात्रादन्नपात्रोपरि निक्षिपेत् पात्रान्तरा-सत्त्वे भोजनपात्रेऽपि ।

अथान्नोत्सर्गान्तरकृत्यम् । तत्र गोभिलः । “सकृत् सकृदपो दत्त्वा गायत्रीं मधुवाताञ्च पठित्वा अश्वत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्विकां सावित्रीं सप्रणवामिति” ॥ एतच्च ब्राह्मण-हस्ते सकृत् सकृज्जलम् इच्छातो जुषध्वमित्युक्ता भवन्तः प्राशयन्त्विति मन्त्रेणापोशनार्थं दद्यात् “दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरम्” इति विष्णुपुराणात् । “दत्त्वापोशनमा-सीनः सावित्रीं त्रिजपेदथ । मधुवाता इति चतुर्चं मध्वित्यन्तेन भोजयेत्” इति समुद्रकरधृतेन तेभ्यो दद्यादापोशनं भवन्तः प्राशयन्त्विति ब्रह्मपुराणीयेन चैकवाक्यत्वात् । ततो गायत्रीं मधुवातेति चतुर्चञ्च जपित्वाऽन्नहीनमिति पठेत् । तथा च श्रमः । “अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् । तत्-सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्ता यत्नेन भोजयेत्” ॥ ततो भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु सप्रणवां सव्याहृतिकां गायत्रीं जपेत् एतदनन्तरं मधुवातेति ऋक्त्रयं मधुमधुमध्विति च जपेत् तथा च याज्ञ-वल्करः । “सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति चतुर्चं जप्त्वा यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरं स्तेऽपि वाग्यताः । अन्नमिष्टं हवि-र्यच्च दद्यादन्नोपधनोऽत्वरः । आहृतेस्तु पवित्राणि जप्त्वा पूर्व-जपन्तथा” ॥ अन्नमिष्टमित्यनेन उत्सर्गान्तरमपि पितृ-दत्त्यर्थमन्नान्तरादिकं देयम् । पवित्राणीत्यनेन विष्णुपुरा-णाद्युक्तानि सूचितानि । अत्र रघोन्नमन्त्रपाठमाह विष्णु-पुराणम् । “यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य भोक्ताव्ययात्मा हरि-

रेश्वरोऽत्र । तत् सन्निधानादपयान्तु सद्यो रक्षांस्यशेषाण्य-
सुराश्च सर्वे” ॥ याज्ञवल्करः । “श्लोकत्रयमपि ह्यस्माद् यः
आह्वे आवयिष्यति । पितृणां तस्य तृप्तिः स्यादक्षया नात्र
संशयः” ॥ अस्मान्मदीयग्रन्थात् । एवञ्च “यश्चैनं आवयेत्
आह्वे ब्राह्मणान् पादमन्ततः । अक्षय्यमन्नपानं वै पितृभ्य-
श्चोपलिष्ठते” इत्यादि पर्वणि आह्वे महाभारतीयश्लोकपादादि-
अवशोक्तेः संक्षेपेण भारतवंशद्वयनिरूपत्वेन दुर्योधनो मनु-
मय इति युधिष्ठिरो धर्ममय इति श्लोकद्वयम् । अपहृत-
गुरुगवीमांसकृततश्चादमहत्वप्रकाशकपितृमायात्वेन सप्तव्याधा
इति च पठ्यते । कल्पतरौ मतस्यपुराणम् । “ब्रह्म-
विष्णुर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च । विप्राणामात्मन-
श्चैव तत् सर्वं समुदौरयेत्” ॥ विप्राणामात्मनश्चेत । आव्यत्वेन
इति शेषः । एवञ्चात्मनः आव्यत्वेन रक्षोघ्नत्वेन पितृतृप्तिकार-
कत्वेन च दर्भब्राह्मणपक्षेऽपि जपः कार्यः । तथा रक्षो-
घ्नत्वेन पितृतृप्त्यर्थत्वेन च पितृकार्यत्वात् प्राचीनावीतिना
जपः कार्यः । प्राचीनावीति पितृणामिति श्रुतेः “प्राची-
नावीतिना सम्यगपसव्यमतन्निष्ठा पितृग्रमानिधनात् कार्यं
विधिवद्दर्भपाणिना इति मनूक्तेः । भट्टभाष्येऽप्येवम् । पितृ-
दयितायामप्येवम् ।

अथाग्निदग्धादिनान्नविकरणम् । गोभिलः । “तृप्तिं
ज्ञात्वा सतिलमन्नं प्रविकीर्य अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्य-
दग्धाः कुले मम । भूमौ दत्तेन तृप्यन्तु तृप्ता यान्तु पराङ्गति-
मिति” ॥ तृप्तिं ब्राह्मणानामिति शेषः । तज्ज्ञानप्रकार-
माह स्मृतिः । दीयमानं न गृह्णन्ति अन्नञ्च बहु विद्यते ।
ज्ञात्वा तृप्तिं तदा देयो दर्भेषु विकिरश्च यः” ॥ अन्नं विशे-
षयति ब्रह्मपुराणम् । “उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणा-

आन्निधापयेत् । यद्यन्निषेदितं किञ्चित् पितृभ्यश्चाथ तन्न
 च ॥ तस्मात्तस्माच्च भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे । दत्त्वा
 मृताभिधानान्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत् ॥ उच्छिष्टे तत्
 समीपे उच्छिष्टायत इति वक्ष्यमाणात् । प्रविकीर्यग्नि-
 दग्धाश्चेति मन्त्राभ्यां सकृश भूमेरभ्युक्ष्णमाह विष्णुः । “भुक्त-
 वत्सु च विप्रेषु भूमिं सकृशामभ्युक्ष्यान्नविकरणमुच्छिष्टायत
 इति” । अत्र पराङ्गतिमित्यन्तरं सूत्रस्येतिकारेण येषां न
 माता न पिता इति मन्त्रान्तरमुक्तमित्यादि बहुवचनान्ता
 गणस्य संसूचका इत्युक्तेः । तथा च मत्स्यपुराणम् । “सार्व-
 वर्णिकमन्त्राय सन्नीयाद्वायु वारिणा । समुत्सृजेत् भुक्तवता-
 मग्रतो विकरन् भुवि ॥ अग्निदग्धाश्च ये जीवा येऽप्यदग्धाः
 कुले मम । भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दृष्टा यान्तु परां गतिम् ।
 येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ॥
 तत् तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ।
 असंस्कृतप्रमौतानां योगिनां कृत्तयोषिताम् ॥ उच्छिष्टं
 भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः” ॥ सार्ववर्णिकं सर्व-
 प्रकारं सन्नीय मिश्रयित्वा ततश्च मन्त्राभ्यां तदुक्तफलमुद्दिश्य
 कुशोपरि दद्यात् । एतदेवासंस्कृतेत्यादिनोपसंहृतम् । ततो
 हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मरेत् । “ततः प्रक्षाल्य हस्तौ च
 तथाचम्य हरिं स्मरेत् । प्रेतभागं विसृज्याथ प्रायश्चित्तोप-
 शान्तये” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् गोभिलः । सकृत् सकृदपो
 दत्त्वा पुनर्मधुवातां मधु च त्रिर्जम्बा तृप्ताःस्य इति पृच्छति
 तृप्ताःस्य इत्युक्ते शेषमन्नमनुज्ञाप्येति” अत्र सकृत् सकृदिति
 श्रुतेः । प्रतिपक्षे प्रत्यापोशनजलं दद्यात् । “दत्त्वा मृता-
 पिधानन्तु विप्रेभ्यश्च सकृत् सकृत्” इति ब्रह्मपुराणात् एतच्च
 प्रत्यापोशनजलपानं हस्तं प्रक्षाल्य न कर्तव्यम् । तथा च

शातातपः । “हस्तं प्रक्षाल्य यश्चापः पिवेद्भुक्ता हिजाधमः ।
तदन्नमसुरैर्भुक्तं निराशाः पितरो गताः ॥ इत्यञ्च मत्स्यं
भुञ्जानस्य हस्तप्रक्षालनानन्तरमेवापोशानस्य वैधत्वात्तेन हस्तं
प्रक्षाल्य निरामिषमन्नादिकं भुक्त्वापोशानं कर्त्तव्यं व्यक्तीकृत-
मेतदाङ्गिकतत्त्वे । गोभिलेन मन्त्ररहितजलदानाभिधानात्
दर्भब्राह्मणेऽपि जलदानाचारः । पुनर्मधुवातेत्यत्र पुनरित्य-
भिधानं पुनर्गायत्रग्रन्तरमधुवाता प्रतिपत्त्यर्थं तथा च ब्रह्म-
पुराणम् । “सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीञ्च ततो जपेत् ।
पाठेन्मधुमतीः पुण्यास्तथा च मधुमध्विति” ॥ प्रत्यापोशानात्
परतः । कात्यायनोऽपि तृप्तिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य सकृत्
सकृदपोदत्वा पूर्ववत् गायत्रीं जपित्वा मधुमतीमधुमधुम-
ध्विति च जपेत् । तृप्ताःस्य इति पृच्छति शेषमन्नमनुज्ञाप्येति
तृप्तिं ज्ञात्वा सर्वेषां तृप्तिमनुमाय तृप्ताःस्य इति बहुवचन-
निर्देशात् । सकृदभिधानं तृप्ताःस्य इति तेषामपि सकृत्
प्रतिवचनम् । एतच्च कुशब्राह्मणे नास्ति अयोग्यत्वात् अनु-
ज्ञाप्य शेषमन्नं क देयमिति ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य इष्टेभ्यो दीय-
तामिति प्रत्युत्तरं गृह्णीयादिति शेषः । तथा च ब्रह्मपुरा-
णम् । “सतानाह पुनः शेषं क देयञ्चान्नमित्यपि । इष्टेभ्यो
दीयतामेतदिति सम्प्रवदन्ति ते” ॥

अथ पिण्डदानम् । तत्र गोभिलः । “सर्वमन्नमेकत्रो-
द्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मधुमधुमधु इत्यञ्चन्नमीमदन्तेति
च जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवने निज्येति” । अत्रेति-
कर्त्तव्यता पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति पितृगति पूर्वोक्त-
सूत्रेणातिदिष्टा प्रत्येतव्या । तत्र देशमाह देवलः । “पुर-
स्तादुपविश्वेषां पिण्डावापं निवेदयेत् । ततस्त्वरभ्यनुज्ञातो
दक्षिणां दिशमेत्य सः ॥ उपलिप्ते शुची देशे स्थानं कुर्वीत

सैकतम् । मण्डलं चतुरस्रं वा दक्षिणावनतं महत् ॥ पवित्र-
पाणिश्च जपेन्मन्त्रं रक्षोघ्नमुत्तमम् । निहन्ति सर्वं यदमेध्य-
वज्रवेदताश्च सर्वेऽसुरदानवा मया ॥ रक्षांसि यक्षाः सपिशाच-
सङ्घा इता मया यातुधानाश्च सर्वे ॥ इति दक्षिणादिक् आह-
कर्त्रपेक्षयेति कल्पतरुः गोभिलसूत्रेऽपि उच्छिष्टसमीप इत्यु-
क्तम् अतएव ब्रह्मपुराणोक्तदिगन्तराभिधानं शाख्यन्तरीयम् ।
अत्र मण्डलमुपक्रम्याभिहितेन “निहन्ति सर्वमित्यादिर्यस्मिन्
देशे च पठ्यते । एष मन्त्रस्तु तं देशं राक्षसा वर्जयन्ति हि”
इति ब्रह्मपुराणे निहन्मौल्यनेन मण्डलकरणं प्रतीयते । अनि-
रुद्धभट्टप्रभृतिभिरपि तथा लिखितम् । पिण्डपितृयज्ञाति-
देशेन तत्प्रकृतिभूतान्वष्टका पिण्डोक्तरेखां मण्डलमध्ये
कुर्यात् । सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलिं गृहीत्वा रेखासु-
लिखेत् । अपहतेति अन्वष्टकायां गोभिलगृह्यात् । अत्र
वामेन दर्भपिञ्जल्याग्रहणमात्रं रेखान्तु वामान्वारव्येन दक्षिण-
हस्तेन कुर्यात् । “सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्रासक्तदीरितम् ।
परिग्रहणमात्रन्तु सव्यस्यादिशति ध्रुवम् ॥ पिञ्जल्याद्यभि-
संगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् । अन्वारभ्य च सव्येन कुर्या-
दुल्लेखनादिकम्” इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अत्र दर्भपिञ्ज-
ल्यवनेजनार्थोदकपात्रवासः सूत्रादिग्रहणे यत् सव्येनेति
वारं वारं गोभिलगृह्योक्तं तत्र सव्यस्योपदेशो दर्भपिञ्जल्यादि-
ग्रहणार्थः । उल्लेखनादिकन्तु वामकरादक्षिणकरेण दर्भ-
पिञ्जल्यादिकं नीत्वा वामान्वारव्य दक्षिणेन रेखादिकं कुर्या-
दित्यर्थः । पिञ्जलीपवित्रम् । “अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं
हिदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्न कुत्रचित् ।
एतदेव हि पिञ्जलालक्षणं समुदाहृतम्” इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । अत्र गृह्ये रेखाकरणे अपहता इत्यत्र इति कारे-

आद्यर्थके नापहता इति समुदायमन्त्रो निहन्मीत्यादि
समुदायमन्त्रोऽप्युक्तः । निहन्मि सर्वमित्युक्ता । “अनेन
मन्त्रेण सुसंयतात्मा वेदोच्च सर्वां सकृदुल्लिखेच्च । शिवाच्च
द्विं भ्रुवमिच्छमानः क्षिपेत् द्विजातिर्दिशमुत्तराञ्च” ॥ इति
वायुपुराणैकवाक्यत्वात् निहन्मीत्यादिमन्त्रद्वयं ब्रह्मपुराणेऽपि
किन्तु द्विजातिरित्यादौ कुशांस्त एव दक्षिणाग्रानिति पाठे
विशेषः । ततश्च वायुपुराणात् तत्पवित्रमुत्तरस्यां दिशि
क्षिपेत् । ब्रह्मपुराणपाठात्तु रेखोपरि दक्षिणाग्रान् कुशाना-
स्तरेदित्यर्थः । अतएव अनिरुद्धभट्टेन यन्निहन्मीत्यनेन रेखा-
करणमुक्तं तदशुद्धं एवञ्चैक दर्भेण तन्मध्यमुल्लिख्याभ्यक्ष्य तं
त्यजेदिति देवलवचनम् । मन्त्रोत्तराभ्यां पाणिभ्यां कुर्वा-
दुल्लिखनादिकम्” इति यमवचनञ्च गोभिलगृह्यतत्परिशिष्ट-
विरोधाच्छाख्यन्तरौयम् । ततश्चोक्त गोभिलसूत्रे दर्भेषु
पिण्डदानाभिधानाद्रेखोपरि दर्भानास्तीर्य प्रागुक्तब्रह्म-
पुराणवचनेन देवताभ्य इति त्रिः पठेत् पिण्डान् दद्यादवने-
निज्येत्यनेनावने जने पिण्डदानकरणमुक्तं तत्प्रकारन्तु अन्वष्ट-
कोक्तो ग्राह्यः । तथा च गोभिलगृह्यम् । “अत्र पितृना-
वाहयति एत पितरः सौम्यास इति तथा अथोदकपात्रं
गृहीत्वा अपसलविपूर्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम
गृहीत्वा असाववनेनिक्ष्व ये चात्रत्वामित्यादि अप उपसृश्य
एवमेवेतरयोस्तथाऽपसलविदर्भेषु निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा-
ऽसावेव ते पिण्डो ये चात्रत्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधेति मन्त्रेण अप उपसृश्य एवमेवेतरयोस्तथा निधाय
जपति अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वमिति
अपपर्याहृत्य पुरोच्छासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेत् अमीम-
दन्त पितरो यथा भागमावृषायिषत इति अथाञ्जलिर्कते

जपति नमो वः पितरः पितरो नमो वः इति गृहानवेक्षते
 गृहान्नः पितरो दत्तेति पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देव
 इति सव्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वा अपसलविपूर्वस्यां
 कर्षां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते वासो
 ये चात्र त्वामनुयांश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति । अप उपसृश्य
 एवमेवेतरयोः सव्येनैव पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वा अपस-
 लवि पिण्डानामुपरि सिञ्चेत् । ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः
 कीलालं परिश्रुतं स्वधास्तु तर्पयत मे पितॄन् । मध्यमं पिण्डं
 पत्नीपुत्रकामाश्नीयादाधत्त पितरो गर्भम् इति अप्सु पिण्डा-
 नासादयेत् प्रणोते वा अग्नौ ब्राह्मणान् भोजयेद्वा गवे वा
 दद्यादिति । एषामर्थः यद्यप्यन्वष्टकायां पितृनिति पित्रा-
 दित्त्रिकमत्र परं तथाऽप्यत्र त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् इत्य-
 नेन षट्पुरुष पिण्डदानानुरोधेन पितृनिति षट्पुरुषपरं
 पूर्वोक्तावाहनानन्तरं तिल-विकरण-श्रुतेरत्राप्यावाहनानन्तरं
 तिलविकरणम् उदकपात्रं तिलयुक्तं “प्रागग्रेष्वथ दर्भेषु
 आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् । अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवने निक्ष्वेति
 निस्तिलाः द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः” ॥ इत्याभ्यु-
 दयिकप्रकरणयुक्तन्दोगपरिशिष्टवचनेन आभ्युदयिके निस्ति-
 लत्वाभिधानेनान्यत्र सतिलत्वप्रतीतेः पुष्पयुक्तत्वञ्च । सपुष्पं
 जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् । अप्रदक्षिणं नेनिज्या-
 ह्नोत्रे नामानुमन्त्रितम्’ इति ब्रह्मपुराणवचनात् अपसलवि
 पितृतीर्थेन प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तरा अपसलवि अपसव्यं वा
 तेन पितृभ्योनिदधातीति भट्टभाष्यघृतगृह्यान्तरात् अपसव्य-
 शब्देन पितृतीर्थमुच्यते अस्मादेववचनात् तथा च मनुः
 “प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्त्रिणा” इत्यादि कर्षामि-
 त्यन्वष्टकापरं तत्र तु मण्डलोपरि असाविति, सम्बोधनविभक्त्या

सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम् अतएव प्रागुक्त छन्दोग-
परिशिष्टे आद्यमामन्त्रपूर्ववादित्युक्तम् आद्यं पितरं पूर्ववत्
गोत्रनामभिरामन्त्रं पितृनर्घ्यं प्रदापयेदिति वत् पितुरवनेजनं
मूलदेशे पितामहं प्रपितामहयोस्तु अवनेजनं मध्यदेशाग्र-
देशयोः । “द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः” इति
छन्दोगपरिशिष्टात् । मातामहादौनामप्येवम् । “माता-
महं प्रभृतीं स्तु एतेषामेव वामतः” इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
एतेषां पितृणां वामत इत्याभ्युदयिक परम् । अन्यत्र तु
दक्षिणतः कर्तुंर्वाभ्युपचारत्वात् । अतएव पार्वणे प्रागुक्त-
ब्रह्मपुराणेऽप्रदक्षिणं नेनिज्यादित्युक्तम् । तेन सतिलपुष्पो-
दकपात्रं वामहस्तादक्षिणहस्तेन वामान्वारब्धेन गृहीत्वा
“अमुक गोत्र पितरमुक देवशर्मान्नवनेनिज्य येचात्र त्वामनु
यांश्च त्वमनु तस्मै ते स्तुधा” इति पित्रतीर्थेनावनेजयेत् । अप-
उपसृश्य जलं सृष्ट्वा एवं पूर्वोक्तरीत्या पितामहाय प्रपिता-
महाय पिण्डदानसूत्रं जलस्पर्शनसूत्रञ्च पूर्ववत् व्याख्येयम् ।
अत्र च गृह्यानुक्तं आह सूत्रोक्तं सर्वमग्नौकरणशेषं आह-
शेषश्च तथाच छन्दोगपरिशिष्टम् । “यावदन्नमुपादाय हवि-
षोऽर्भकमर्भकम् । चरुणा सह सन्नीय पिण्डदानमुपक्रमेत्” ।
आहार्याहविषोऽन्नादेः सकाशात् यावत् भक्ष्यमोदनव्यञ्जनानादि
ततोऽल्पात्प गृहीत्वा अग्नौकरण चरुशेषेण सह मिश्रौकृत्य
पिण्डदानमारभेदित्यर्थः । एकस्मिन् पात्रेऽन्नं मध्वादि द्रव्येण
मिश्रयेत् । “मध्वाज्यतिलसंयुक्तं सर्वव्यञ्जनसंयुतम् । उष्णमा-
दाय पिण्डन्तु कृत्वा विष्वक्फलोपमम् । दद्यात् पितामहा-
दिभ्यो दर्भमूलात् यथाक्रमम्” इति ब्रह्मपुराणवचनात् अत्र
पितामहपदं पित्रपरं वचनान्तरैकवाक्यत्वात् । अत्र पिण्ड-
मात्रस्य विष्वक्फलोपमत्वश्रुतेः छन्दोगपरिशिष्टे च पित्रादौन्

मातामहादीनुपक्रम्य अरुनेजनवत् पिण्डान् कृत्वा विलि-
 प्रमाणकानिति श्रुतेषु सामगयजुर्वेदिनोर्विलिप्रमाणकत्वम् ।
 “पृथङ्मातामहानाञ्च केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । त्रीन् पिण्डा-
 नानुपूर्वेण साङ्गुष्ठमुष्टिवन्धनान्” इति वायुपुराणीयं शाख्य-
 न्तरौयम् । ततः षट् पिण्डान्मधु घृताभ्यां सेचयेत् । ‘अभ्यज्य
 मधुसर्पिर्भ्यां तान् वपेत् कुशसञ्चय” इति देवलवचनात् ।
 वपेन्निरपेदुत्सृजेदिति यावत् तान् पिण्डान् ततोमधुमध्विति
 सूत्रोक्तेन मधुसम्बन्धि मधु प्रकाशकं सन्नियोग शिष्ट प्राप्तं
 मधुवातेति ऋक्चयं मधुमधुमधु च जपित्वा पितुर्नाम
 गृह्यत्वा सगृह्योक्तविधिना पिण्डं दद्यात् । एवमेव प्रत्येकं
 जलस्यार्शपूर्वकं पितामहादिपञ्चभ्यस्तत्तदवनेजनस्थाने पिण्डान्
 दद्यात् । “मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत् अक्ताञ्च निर्वपेत्”
 इति छन्दोगपरिशिष्टात् ईषत् शक्तान् पिण्डानित्यर्थः ।

ततो दर्भेषु करं संमार्ज्यं प्रक्षाल्याचम्य हरिं स्मृत्वा पुन-
 रवनेनित्य अत्र पितर इति जपेदित्याह ब्रह्मपुराणम् । “ततो
 दर्भेषु विधिवत् संमार्ज्यं च करन्ततः । प्रक्षाल्य च जलेनाथ
 चिराचम्य हरिं स्मरेत् । वेभ्यः संस्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावने-
 जनम् । दत्त्वात्र पितरश्चेति पठेच्चोदङ्मुखस्थितः । चिन्त-
 यञ्च पितृं स्तुष्टान् सर्वान् भास्वरमूर्त्तिकान् । अमीमदन्त
 पितरस्त्विति पश्यन् धिया पठेत्” । पश्यन् प्राग्दत्तान्
 पिण्डानिति शेषः । यद्यपि करमार्जनादीनि पितृपक्षे
 उक्तानि तथापि पितृपार्वण एव “मातामहानामप्येवं देव-
 पूर्वं आहं कुर्वीतेति” गोभिलसूत्रेण पितृपक्षधर्मातिदेशादे-
 कोद्दिष्टादि आहोऽपि आवाहनादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वण-
 धर्मातिदेशात् सर्वत्र तानि कार्याणि एवञ्च पार्वणे षट् पिण्ड-
 दानानन्तरं सामगेतराभ्युदयिकादौ नवपिण्डदानानन्तरञ्च

तन्त्रेणैव तानि कुर्यात् लाघवात् आग्नेयादितितयेषु प्रया-
जादि तन्त्रतावत् किन्तु पितृपक्षास्तृतदर्भेषु करमार्जनं
लेपभागिनो वृद्ध प्रपितामहादीं स्त्रीनुद्दिश्य कर्त्तव्यम् ।
“न्युष्य पिण्डां स्ततस्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु दर्भेषु
तं हस्तं निमृज्यालेपभागिनाम्” इति । “लेपभाजश्चतुर्थाद्याः
पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः सप्तमस्त्रीषां सापिण्डं
सप्तपौरुषम्” ॥ इति स्थानद्वयस्य मतुवचनाभ्यां सहैकवाक्य-
त्वात् । तदपि दर्भाणां मूले । “दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्प-
धूपसमन्वितम् । स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ।
पितामहाय चैवाथ तत्पित्रे च ततः परम् । दर्भमूले लेप-
भुजस्तर्पयेत्लेपघर्षणैः । पिण्डैर्मातामहां स्तद्वत्गन्धमात्यादि-
संयुतैः । प्रीणयित्वा द्विजाग्र्याणां दद्यादाचमनन्ततः” ।
इति विष्णुपुराणात् नचैतत् पाठक्रमान्मातामहपिण्डदानात्
पूर्वं लेपघर्षणमिति वाच्यम् । “दर्भेषु मधुमधित्यक्षत्रमी
मदन्तेति जपित्वा त्रीं स्त्रीन् पिण्डान् दद्यादवनेनिज्येति”
गोभिलसूत्रे “दर्भेषु त्रीं स्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात्”
इति कात्यायन गृह्ये च त्रीं स्त्रीनिर्ति वीष्मादर्शनात् षट्
पिण्डदानमध्ये पिण्डदानेति कर्त्तव्यता व्यतिरिक्तानां निवृत्तिः
प्रतीयते । अतएव पितृदयिता आह कल्पतरुप्रभृतिषु षट्
पिण्डदानानन्तरमेव करघर्षणं लिखितम् । विष्णुपुराणन्तु
दर्भमूलविधायकं न तु मातामहादिपिण्डदानपूर्वकं कर-
घर्षणक्रमविधायकम् अन्यथा प्रत्यवनेजनदानादेः प्रागपि
तदुक्त ब्राह्मणाक्रमनापत्तेः । पुष्पधूप समन्वितपिण्डदानं
शास्त्रिभेदपरमिति । अतो मातामहपक्षे न करमार्जनम् ।
एकोद्दिष्टे तु लेपभुजामसम्भवेऽपि निरुद्देश्य करमार्जनाचमन-
हरिस्मरणानि क्रात्र्याणि साधारण प्रवृत्त प्रायुक्त ब्रह्मपुराण-

वचनात् । त्रिराचम्येति अत्र आहचिन्तामणिः त्रिः पिवे-
दित्यदिना विहितमाचमनं तदत्र त्रिरावर्तते आचार प्रदोपो-
ऽप्येवमिति तत्र “त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम्”
इति मनुवचनेन सह त्रिराचामेद्विः परिमृज्येतेति गोभिलैक-
वाक्यत्वात् किन्तु सकृदेव । तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यः पूर्वदत्ता-
वनेजनसंस्त्रवपात्रेभ्यः । एतच्च छन्दोगेतर परम् । छन्दो-
गानान्तु पिण्डपात्रप्रक्षालनेन पूर्ववदवनेजयेत् । यथा
छन्दोगपरिशिष्टम् । “तत् पात्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्”
अत्राप्यवनेजयेदिति श्रुतेर्द्वितोयावनेजनेति अवनेनिक्षेति
वक्तव्यं न तु प्रत्यवनेनिक्षेति ब्रह्मपुराणे अवनेजनं
दत्त्वात्र पितरश्चेति क्रमदर्शनात् गोभिल गृह्येपि निधाय
जपतौत्यत्र निधायेत्यनेन पुनरवनेजनानन्तरम् अत्र पितर
इत्यस्य जपो बोध्यः ।

तज्जपानन्तरं कर्त्तव्यमाह गृह्ये अपपर्यावृत्येति अत्रा-
पेत्यनेनाप्रादक्षिण्यावर्त्तेन पर्यावृत्य गत्वा उदगन्तं दक्षिणान्तं
वा तथा च छन्दोगपरिशिष्टं “वाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं
प्रचक्षते । सव्यं गोतमं शाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एव च” ।
गोभिल गृह्ये वाममावर्त्तेन यज्ञमनमुक्तं तदुत्तरादिकं पर्यन्तं
केचिद्वदन्ति गोतमादयः सव्यं दक्षिणम् अत्रापि उदगन्त-
मिति वह्दक्षिणाभिमुखान्तमित्याहुः । यद्यप्यत्र विकल्प
उक्तस्तथापि बहुवादिसम्मतत्वात् प्रागुक्तत्वाच्च उदङ्मुखीभूय
यथाशक्ति श्वासं विधृत्य तेनैव पथा परावर्त्तमानः पितॄन्
भास्वरमूर्त्तिकान् परितुष्टान् ध्यायन् विधृतप्राणत्वेन व्यक्तज-
पस्याशक्तत्वादुपांशुरूपेण अमीमदन्त इति जप्त्वा श्वासं
त्यजेत् । एतद्व्यक्तीकृतं छन्दोगपरिशिष्टेन “आवृत्तप्राणाना-
यस्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः । जपं स्तेनैव चावृत्य ततः

प्राणान् विमोचयेत्” । अञ्जलिस्तुत इति कृताञ्जलिरित्यर्थः ।
 “गृहान् पत्नीं गृहान्नः पत्नी” इति गृह्यान्तरात् गृहान्न इति
 मन्त्रेण पत्नीं पश्येदित्यर्थः । पिण्डान् दत्तपिण्डान् । पूर्वस्यां
 कर्षाम् इत्यन्वष्टकापरम् । पिण्डोपरि सूत्रदाने मन्त्रवाक्य-
 पूर्वकतामाह ब्रह्मपुराणम् । “एतद्दः पितरो वास इति जल्पन्
 पृथक् पृथक् । असुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ।
 दद्यात् क्रमेण वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः” ॥ तेन वाम-
 हस्तोद्धृतसूत्रतन्तुं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा वामान्वारब्धेन
 एतद्दः पितरो वास इति पठित्वा गोत्राद्यभिलापपूर्वकमुत्सृज्य
 पिण्डे दद्यात् ।

वासोदानानन्तरं पिण्डपूजादिकमाह ब्रह्मपुराणम् । “पूज-
 यित्वा तु पिण्डस्थान् पितॄंश्च प्रणमेदृतून् । वसन्ताय नम-
 स्तुभ्यं ग्रीष्माय च नमो नमः ॥ वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकृतवे च
 नमः सदा । हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः” ॥ इति एवञ्च पिण्ड-
 पूजानन्तरं वसन्तायेत्यादिपाठदर्शनादनिरुद्धभट्टोक्तम् अत्र
 पितर इति पाठानन्तरं वसन्तायेत्यभिधानं प्रमाणशून्यम् ।
 न च “आचम्योदक् परावृत्य त्रिरायस्य शनैरसून् । षडृतूंश्च
 नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवत्” ॥ इति मनुवचनं प्रमाणम्
 उदङ्मुखो भूत्वा यथाशक्ति प्राणायामत्रयं कृत्वा वसन्तायेत्या-
 दिना षडृतून् नमस्कुर्यादिति कुल्लूकभट्टेन तद्व्याख्यातञ्चेति
 वाच्यम् उदक् परावृत्य मन्त्रवदित्यनेन याजुर्वेदिक “नमो वः
 पितरो रसाय नमो वः पितरः शोषाय नमो वः पितरो
 जीवाय नमो वः पितरः स्वधायै नमो वः पितरो घोराय नमो
 वः पितरो मन्यवे” इति मन्त्रस्वरसशोषजीवस्वधाघोरमन्यु-
 शब्दाभिधेयान् वसन्त-ग्रीष्म-वर्षा-शरद्हेमन्तशिशिररूपान्

ब्राह्मणसर्वस्वे हलायुधेन व्याख्यातान् षडृतून् पितृरूपानेव
नमस्कुर्यादित्येकस्मिन्नेवान्वये मनुवचनस्य सामगेतरपरत्वात् ।
गोभिलगृह्ये अत्र पितरो अमीमदन्तेति मन्त्रयोर्मध्ये ऋतु-
नमस्कारस्याश्रुतत्वात् तत्परिशिष्टेऽपि प्रागुक्तवामभावर्त्तन-
मिति आहत्य प्राणानायस्येति वचनाभ्यामप्यावर्त्तने विशेष
उक्तः न तु वसन्तायेत्यस्य पाठ इति ततश्च छन्दोगानां कापि
ऋतुनमस्कारस्यानुपदेशात् पिण्डपूजानन्तरस्थाननियतस्य
पौराणिकस्य वसन्तायेत्यस्य पाठो मैथिलाद्युक्तो ग्राह्यः ।
अस्मत् क्रमपक्षेऽपि तद्विरुद्धक्रमानभिधानात् मनुवचनस्यावि-
रोधाच्च ।

पूजने तूष्णीं गन्धादिनिक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टं “गन्धादि-
निक्षेपेत्तूष्णीं तत आचामयेत् द्विजान्” । अग्न्याचमनं
पित्रादिब्राह्मणानां प्रथमतः पश्चादैश्वदेवब्राह्मणानां कारयि-
तव्यम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरे । “वैश्वदेवोपरिष्टानां चरमं
हस्तधावनम् । विसर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रक्षा यतः स्मृता” ॥
अत्र हस्तधावनम् आचमनम् उदङ्मुखेष्वचमनं दत्त्वा प्राङ्मु-
खेषु दद्यादिति देवलवचनैकवाक्यत्वात् । एतच्च न कुशमय-
ब्राह्मणपक्षे अयोग्यत्वात् अत्र ब्रह्मपुराणेन पिण्डस्थपितृपूजा-
नन्तरं वसन्तायेति पाठ उक्तः छन्दोगपरिशिष्टेन तु पिण्डस्थ-
पितृपूजानन्तरं ब्राह्मणायाचमनदानमुक्तं यद्यप्यनयोः पौर्वा-
पर्य्यं साक्षात् केनापि नोक्तं तथापि आचान्तेषूदकपुष्पा क्षता-
क्षय्योदकञ्च दद्यात्” इति गोभिलकात्यायनसूत्रोक्ताचमना-
नन्तरजलादिदानाव्यवधानाग्रवसन्तायेत्यादिपाठानन्तरमाच-
मनं प्रतीयते । अत्रोदकादिदाने विशेषमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् “अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितिमस्त्विति । शिवा
आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥ सौमनस्यमस्त्विति

पुण्यदानमनन्तरम् । अक्षतच्चारिष्ट्यास्वित्यक्षतान्यपि
 दापयेत् ॥ अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठैव
 नित्यं तत् कुर्याच्च चतुर्थ्या कदाचन” ॥ अग्रभूमिं ब्राह्मणस्य
 तत आचामयेत् द्विजान् इत्यनेनोपस्थितत्वात् एतच्च भूमि-
 मेचनं सक्तदेव कर्त्तव्यं शिवा आप इत्यादिना जलादिदानन्तु
 देवपूर्वं ब्राह्मणेषु कर्त्तव्यं ब्राह्मणसम्बन्धिप्राप्तानां कर्मणां
 वैश्वदेवपूर्वं कर्त्तव्यत्वाभिधानात् । तथाच देवलः “यत्र यत्
 क्रियते कर्म पैलके ब्राह्मणान् प्रति । तत्सर्वं तत्र कर्त्तव्यं
 वैश्वदेवत्यपूर्वकम्” ॥ युग्मानेवेत्याभ्युदयिके अन्यत्र ब्राह्मण-
 मात्रमासिच्चेदिति अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता
 भृष्टाधाना भवन्ति ते” ॥ इति भट्टभाष्यदृतवचनात् । अर्घ्य-
 वदित्यतिदेश आभ्युदयिके ज्येष्ठोत्तरकरत्वप्राप्त्यर्थी न तु
 तन्त्रतानिवृत्त्यर्थः । “अर्घ्योऽक्षयोदके चैव पिण्डदानेऽवने-
 जने । तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च” ॥ इति
 वचनात् । एवञ्च षष्ठैवेत्यनेन “गोत्रनामभिरामन्त्रं पितृ-
 नर्घ्यं प्रदापयेत्” इत्यनेन गोत्रादौ प्राप्तायाः सम्बुद्धेर्नान्दी-
 मुखेभ्यश्चाक्षय्यमिदमस्त्विति संजपन् इति ब्रह्मपुराणोक्त-
 शाख्यन्तरीयचतुर्थ्याश्च परास्तता । एतच्च “गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र
 गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि” इत्यादि प्रागुक्तगोभिलवचनत्रये चाक्षय्य-
 कर्मणि गोत्रस्येति पितुरिति शर्मण इत्यभिधानात् व्यक्तं
 ततश्च न चतुर्थ्या कदाचनेति पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यति-
 देशेन प्राप्तस्य “ये चात्रत्वामनुयांस त्वमनु तस्मैते स्वधा” इति
 चतुर्थ्युक्तस्य मन्त्रस्य निषेधः । गोभिलः । “अघोराः पितरः
 सन्तु सन्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते स्वधानिनय-
 नौयान् दर्भान् सपवित्रानास्तौर्यं स्वधां वाचयिष्ये इति
 वृच्छति वाच्यतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः स्वधोच्यतां पितामहेभ्यः

प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहे
भ्यश्च स्वधोच्यताम् इति “अस्तु स्वधेत्युक्ते स्वधानिनयनौयान्
वारिधारां दद्यात् ऊर्जं वहन्तीरित्यपो निषिञ्चतीति” । न च
सव्येनाघोराः पितरः सन्त्विति दक्षिणां दिशं मनसाकाङ्क्षन्
पूर्वाभिमुखः पठेदिति कृत्यप्रदीपः । “दत्त्वाशौः प्रतिगृह्णी-
यात् द्विजेभ्यः प्राङ्मुखो बुधः । अघोराः पितरः सन्तु सन्त्वित्युक्तः स तैः पुनः” ॥ इति मत्स्यपुराणवचनेन “दक्षिणां दिश-
माकाङ्क्षन् याचेतेमान् वरान् पितॄन्” इत्यादि मनुवचनैक-
वाक्यत्वं तत्र प्रमाणमिति वाच्यम् । “पिण्डपितृयज्ञवदुप-
चारः इति गोभिलसूत्रेण वैश्वदेवकर्मातिरिक्ते दक्षिणामुखत्व-
प्रतीतिः । “दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्” इति मनुवचनस्य तथा-
र्थत्वे प्रमाणाभावाच्च । अतएव दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्निति
वोच्यमाण इति टीकाकारैर्व्याख्यातम् । मनुना आकाङ्क्षन्
इत्यनन्तरं दातार इति पठितं न तु अघोराः पितरः
सन्त्विति । मत्स्यपुराणेऽपि अक्षय्योदकदानानन्तरं दत्त्वेति
न पठितम् । किन्तु “ततः स्वधा वाचनिकं वैश्वदेवेषु चोद-
कम्” इत्यनन्तरं दत्त्वाशौरित्यर्थं पठित्वा “अघोराः पितरः
सन्तु सन्त्वित्युक्तः पुनर्द्विजैः । गोत्रज्ञो वर्द्धतामस्तु तथेत्युक्तः स
तैः पुनः । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामन्नञ्चैवेत्युदीरयेत्” ॥ इत्येव
पठितं ततः शास्त्रविशेषे तादृक् क्रमकर्मणि प्राङ्मुखत्वं न
तु गोभिलाद्युक्तकर्मणि । अतएव पिण्डदयितादावाशौः प्रार्थने
प्राङ्मुखत्वं नाभिहितम् । स्वधानिनयनौयान् स्वधावाचन-
मात्रार्थान् न तु कृतप्रयोजनान्तरान् । ततश्च नारायणोपा-
ध्यायशूलपाणिप्रभृतिभिर्यदर्थ्यं सम्बन्धि पवित्रमात्रास्तरणमुक्तं
तत् प्रमाणशून्यम् । कुशान्तरास्तरणरहितत्वेन सूत्रविरुद्धञ्च
अन्यथा पिण्डरेखापि अर्थ्यं सम्बन्धिपवित्रेण कथं न स्यादिति ।

अतएव भट्टनारायणानिरुद्धभट्टकुल्लुकभट्टककंहरिशर्माप्रभृति-
भिर्मैथिलैश्च सपवित्रकुशान्तरास्तरणमुक्तं नत्वर्थसम्बन्धि-
पवित्रमात्रास्तरणमिति । स्वधानिनयने स्वधावाचने कृत इति
शेष इति एतच्च प्रागुक्तसव्येन पाणिना उदकपात्रं गृहीत्वेति
गृह्योक्तवारिधारादानस्य स्वधावाचनानन्तरत्वविधायकं लाघ-
वात् न तु वारिधारादानानन्तरविधायकं गौरवात् एतद्गृह्यो-
क्तं छन्दोगपरिशिष्टे । “प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजो-
त्तमैः । पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्” ॥
इति भट्टनारायणचरणैरपि सव्येनैव पाणिनोदकपात्रं गृही-
त्वेति सूत्रस्य व्याख्याने एतच्च चरिषेचनमाचम्य ब्राह्मणेष्व-
चान्तोदकेषु अग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमस्त्वित्येवं स्वधा-
वाचनं कृत्वोत्तानं पित्रपात्रं कृत्वा पवित्राणि च पिण्डाना-
मुपरि दत्त्वा कुर्यात् तथाच प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते इति
व्याख्यानं कृत्वा मैथिलैरप्येवं लिखितम् । एवञ्च वासोदाना-
नन्तरं यथा श्रुतगोभिलगृह्यदर्शनात् पित्रदयितायां यत् परि-
षेचनमुक्तं तद्वैयम् । एवं छन्दोगपरिशिष्टेन अस्तु स्वधेत्यन-
न्तरकर्तव्यत्वाभिधानात् तदनन्तरं गृह्योक्तं पत्नैः भक्षणार्थं
पिण्डदानं न तु स्वधावाचनस्य प्राक् तथा सति पितामहपिण्डे
स्वधावाचनं न स्यादिति बोध्यं तत्र विशेषयतः शङ्खलिखितौ
“पत्नी वा मध्यमं पिण्डमश्नीयादार्त्तवस्त्रातेति” यमः “पत्नी
वा मध्यमं पिण्डं ततः प्राश्नीत वाग्यता” । मत्स्यपुराणे
“पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमाशयेद्दिनयान्विताम् । आधत्त पितरो
गर्भं मत्तः सन्तानवर्द्धनम्” ॥ एषमन्त्रः पौराणिकत्वात् साधा-
रणः । अत्रोत्तानपात्रकृदिति यथाश्रुतदर्शनात् परिषेचनकर्तृ-
विशेषणतया भट्टेन यद्वाख्यातं तद्गोभिलश्चादसूत्रादर्शनात्
तथाच प्रागुक्तपरिषेचनसूत्रानन्तरं गोभिलः । “उत्तानं पात्रं

कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणान्दद्यादिति” एवमेवानिरुद्धभट्टप्रभृ-
तिभिर्लिखितम् ।

दक्षिणायां पितृपूर्वकतामाह विष्णुपुराणम् । पितॄन्
मातामहानुपक्रम्य “पिण्डैर्मातामहांस्तद्वन्नन्धमाख्यादिसंयुतैः ।
पूजयित्वा द्विजाग्राणां दद्यादाचमनन्ततः ॥ पितृभ्यः प्रथमं
भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर । सुखधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या
च दक्षिणाम्” ॥ द्विजाग्राणां विश्वदेवपितृमातामहपक्षत्रय-
आद्यभोक्तॄणां ब्राह्मणानां मध्ये पितृभ्यः पितृपक्षब्राह्मणेभ्यः
प्रथममाचमनं दक्षिणाञ्च दद्यात् अतएव वैश्वदेवोपरिष्ठानां
चरमं हस्तधावनम् इत्युक्तम् । तथा “ब्राह्मणे दक्षिणा देया
यत्र या परिकीर्तिता । कर्मान्तेऽनुचमानायां पूर्णपात्रादिका
भवेत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन दक्षिणादानस्य कर्मा-
न्तताविधानात् आद्यमुपक्रम्य “दैवाद्यन्तं तदौहेत पित्वाद्यन्तं
न तद्भवेत् । पित्वाद्यन्तन्त्वौहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः” ॥
इति मत्स्यपुराणेऽपि आद्यकर्मणोप्यन्तकर्मत्वेन प्राप्तस्य
दक्षिणादानस्य दैवान्ततानुरोधेन पित्वादित्वमुक्तं आद्यविवे-
कोऽप्येवं सुखधेति शाख्यन्तरौयम् । अत्र दक्षिणाया नाच-
मनाव्यवहितोत्तरत्वं किन्तु आचमनानन्तरं न्यूजोत्तानान्तं
कर्म विधाय कर्तव्यत्वं प्रागुक्तोत्तानपात्रं कृत्वेत्यादि गोभिल-
सूत्रात् । एतेन दक्षिणाया देवपूर्वकत्वं मैथिलोक्तं हेयम् ।

आशीःप्रार्थनामाह गोभिलः । “विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति
दैवे वाचयित्वा दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदः सन्ततिरेव च ।
अद्वाचनोमाव्यगमद्बहुदेयश्च नोऽस्त्विति । अन्नञ्च नोबहुभवेद-
तिथींश्च लभेमहि याचितारश्च नः सन्तु माच याचि-
स्म कञ्चन । अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु येभ्यः
सङ्कल्पिता द्विजा स्तेषामक्षया दक्षिरस्तु एताः सत्या आशिषः

सन्त्विति वाजे वाजे वत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता
 ऋतज्ञा अस्य मध्वः पिवत मादयध्वं हस्ता यात पथिभिर्देव
 यानैः इत्येतया विसृज्य “आमावायस्य प्रसवो जगम्यादेमे
 द्यावा पृथिवी विश्वरूपे आमागन्तुं पितरा मातरा युवमामा
 सोमोऽमृतत्वाय गम्यात्” इत्येतयानुव्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभि-
 वाद्य वामदेव्यं गीत्वा प्रविशतीति दैवे देवपक्षेऽर्थात् उदङ्मुखः
 विश्वे देवाः प्रीयन्तामिति वाचयित्वा प्रीवन्तामिति प्रतिचनं
 गृहीत्वा दातार इत्यादिना एताः सत्या आशिषः सन्त्वित्यन्तेन
 आशिषः प्रार्थयेत् । वेदेष्वध्ययनाध्यापन-तदर्थ्यावबोध रूपतद-
 र्थानुष्ठानैर्हृदिमेतु । इति याज्ञवल्क्यग्रीयदौपकलिकायां व्याख्या-
 नाद्देद इत्येव पाठो न तु वेदा इति ततः सन्त्विति प्रतिवचना-
 दाशिषः प्रतिगृह्य देवताभ्य इत्यस्यान्ते पठनीयत्वेन विसर्जनात्
 पूर्वं त्रिःपठेत् पितृदयितायामप्येवं ततो वाजे वाज इत्यनेन
 कुशाग्रेण विसर्जयेत् । “ततस्तानग्रतः कृत्वा प्रतिगृह्योदपा-
 त्रिकां वाजे वाज इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् । वहिः प्रद-
 क्षिणीकृत्य पादानष्टावनुव्रजेत्” ॥ इति मत्स्यपुराणात् एतच्च
 विसर्जनं ब्राह्मणस्य पितृणां मन्त्रलिङ्गात् । येषामावाहनन्तेषा-
 मेव विसर्जनस्य युक्तत्वाच्च । अतएवामावेत्यनेन प्रदक्षिणीकर-
 णाभिवादनमपि ब्राह्मणस्य पितृणामिति एतेनापात्रकश्चाद्दे
 विसर्जनाद्यभावो मित्राद्युक्तो हेयः । तत आमावेत्यनेनानु-
 व्रज्य प्रदक्षिणी-कृत्याभिवादयेत् । दर्भमयब्राह्मणमादाय
 श्राद्धे ‘आह्वीयद्रव्यं’ ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् । तदभावेऽग्नौ
 जले वा क्षिपेत् । “यद्येकं भोजयेत् श्राद्धे दैवं तत्र कथ-
 भवेत् । स्तोत्रं स्तोत्रं समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥ देव-
 तायतने कृत्वा ततः श्राद्धं प्रवर्त्तयेत् । तदन्नं प्रक्षिपेदग्नौ
 दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे” ॥ इति वशिष्टोक्तेः “ब्राह्मणस्य च

यद्देयं सान्वयस्य न चास्ति सः । सकुल्ये तस्य निनयेत्
 तदभावेऽस्य बन्धुषु ॥ यदा तु न सकुल्यः स्यान्न च सम्बन्धि-
 बान्धवाः । यद्यात् सजातिशिष्येभ्यस्तदभावेऽप्यु निचिपेत् ॥
 इति दानकाण्डकल्पतरुधृतनारदवचनं ब्राह्मणदेयस्य ब्राह्म-
 णाभावे जलप्रक्षेपोक्तत्वाच्च वामदेव्यं गौत्वा गानाशक्तौ कयान
 इत्यानि त्रिः पठेत् । ततः कर्ममात्रं प्राप्ताच्छिद्रावधारणं
 कुर्यात् । तथा च शातातपपराशरौ । “आच्छिद्रमिति
 यद्वाक्यं वदन्ति क्षितिदेवताः । प्रणम्य शिरसा ब्राह्ममग्नि-
 ष्टोमफलैः समम्” ॥ क्षितिदेवता विप्राः । अग्निष्टोमफलैः
 सममिति स्तुतिः । विष्णुः । यद्ब्राह्मणास्तुष्टतमा वदन्ति
 तद्देवताः कर्मभिराचरन्ति । तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति
 प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ ततः साङ्गतायै विष्णुं स्मरेत् ।
 “प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
 तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादि श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मन्त्रे-
 दप्यु पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मरणाय
 वै” ॥

तदनन्तरं दक्षिणपाणिना दीपप्रच्छादनमाह देवलः ।
 “निवृत्ते पितृमेधे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना । आचम्य पाणौ
 प्रक्षाल्य ज्ञातोन् शेषेण भोजयेत्” ॥ पाणौप्रक्षाल्याचम्य
 इत्यन्वयः । “ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्नान् भृत्यान्पि भोजयेत् ।
 पश्चात् स्रयश्च पत्नौ च आहशेषमुदाहरेत्” ॥ निवृत्ते वाम-
 देव्यगानान्ते प्रच्छाद्य आच्छाद्येति पारिजातकल्पतरौ । न
 निर्वापयेत् दर्शनात् “दीपनिर्वापणात् पुंसः कुल्याण्डच्छेदनात्
 स्त्रियाः । अचिरेणैव कालेन वंशनाशो भवेत् भ्रुवम्” ॥
 इति नव्यवर्द्धमादधृतात् । “दीपनिर्वापकोऽन्धः स्यात्” इति
 मनुवचनाच्च उदाहरेत् अभ्यवहरेत् एष रागप्राप्तत्वाच्च विधिः

किन्तु नियमः । तथा च आहृशेषमुपक्रम्यापस्तम्बः । सर्व-
 स्मादग्रासावराद्धमश्रीयादिति” ग्रासावराद्धं ग्रास एव अवरो
 निष्कष्टकोटिर्यस्य स तथा अनियमत्वे सर्वस्मादिभि आहृशेष-
 विशेषणं व्यर्थं स्यात् । व्यक्तं शिवरहस्ये । आहं कृत्वा तु
 यः शेषं नान्नमश्नाति मन्दधौः । लोभान्मोहाद्गयाद्वापि तस्य
 तन्निष्फलं भवेत्” ॥ लोभात् द्रव्यान्तरस्येति शेषः । अत्र
 लोभादित्यभिधानाद्देधोपवासादौ न नियमः । तत्र घ्राणमाहुः
 वराहपुराणविष्णुधर्मोत्तरकात्यायनाः । “उपवासो यदा नित्यः
 आहं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पित्त-
 सेवितम्” ॥ एवञ्च “यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्य-
 मथापि वा । अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ॥
 इति शङ्खोक्तं न तच्छ्राद्धशेषेतरभोजनव्यावर्तकम् । किन्तु
 यत् किञ्चिदिति आह्वार्थत्वेन विशेषणीयमन्यथा आह्वे प्रति-
 षिद्धद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् तेन आह्वार्थं पक्वं तत्र न दत्त्वा
 न भक्ष्यमिति तस्यार्थः । शातातपः । “आहं कृत्वा पर
 आहं भुञ्जते ये च जिह्वलाः । पतन्ति नरके धीरे लुप्तपिण्डो-
 दकक्रियाः” ॥ जिह्वला लोलुपाः । विष्णुपुराणम् । “वर्ज्यानि
 कुर्वता आहं कोपोऽध्वगमनं त्वरा । भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र
 एव मेतत् न शस्यते” ॥ स्मृतिः । “द्यूतञ्च कलहञ्चैव सायं
 सन्ध्यां दिवा शयम् । आह्वकर्त्ता च भीक्ता च पुनर्भुक्तञ्च
 वर्जयेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे “पुनर्भोजनमध्वानं द्यूताध्ययन-
 मैथुनम् । दानं प्रतिग्रहं सन्ध्यां आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥
 नव्यवर्द्धमानधृता स्मृतिः । “पुनर्भोजनमध्वानं भाराध्ययन-
 मैथुनम् । दानं सन्ध्यां पुनः स्नानं आहं कृत्वाष्ट वर्जयेत्” ॥
 अध्वानं अध्वगमनं क्रोशात् परं न कार्यम् “अध्वगमनमा-
 क्रोशपूरणमिति” हारीतवचनात् मैथुनम् ऋतुकालीनमपि

न कार्यम् । तथा च आह्वानन्तरं शङ्खलिखितौ । “ऋतु-
 स्नातां ददद्दोरात्रं परिहरेदिति” दानं याचितान्नाद्यतिरिक्तस्य
 “वन्दिभ्यश्चैव मर्थिभ्योऽन्नार्थिभ्योऽन्नमर्थितः । यदि तन्न न
 दद्यात्तु विफलं शक्तितो भवेत्” ॥ वन्दिनो वीर्यस्तोतारः अर्थितः
 सन् यदि एभ्योऽन्नं न दद्यात् तदा आह्वं विफलं भवेदित्यर्थः ।
 सूताः पौराणिकाः प्रोक्ताः मागधा वंशशंसकाः । वन्दिनस्त्व-
 मनप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः” ॥ इत्युक्तेः । इत्यञ्च आह्वोत्तर-
 दाननिषेधात् आह्वे वान्दिप्रभृतिभ्यो दानाकरणे निन्दाश्रव-
 णाच्च आह्वात् पूर्वं तदर्थं भोज्यादिकमुत्सृजेत् । वायुपुराणे ।
 “अध्वनोनाभवेदश्वः पुनर्भोजी च वायसः । होमकृत्त्ररोगौ
 स्यात् पाठादायुः प्रहोयते । दानं निष्फलतामेति प्रतिग्राही
 दरिद्रताम् । कर्मकृज्जायते दासो मैथुनौ शूकरो भवेत्” ॥
 कर्मात्र भारोद्बहनादिकम् । मत्स्यपुराणम् । “रतिशक्तिः
 स्त्रियः कान्ता भोज्यं भोजनशक्तिता । दानशक्तिः सविभवा
 रूपमारोग्यसम्पदः । आह्वपुष्पमिदं प्रोक्तं फलं ब्रह्मसमा-
 गमः” ॥ पुष्पं तद्वदल्पं फलं तद्वन्नहत् ।

आह्वानन्तरं बलिवैश्वदेवावाह भविष्यपुराणम् । “कृत्वा
 आह्वं महावाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च । वैश्वदेवादिकं कर्म
 ततः कुर्यान्नराधिप” ॥ ‘षार्वणानन्तरं नित्यआह्वे विकल्प
 उक्तो मार्कण्डेयपुराणे “नित्यक्रियां पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति
 सत्तमाः । न पितृणां तथेवान्ये शेष पूर्ववदाचरेत्” ॥ न
 पितृणामित्यावश्यकत्वनिषेधपरमिति व्यवस्था नित्यआह्वप्र-
 माणप्रयोगावाह्निकतत्त्वेऽनुसन्धेयविति ।

अथ जीवत्पितृकआह्वम् । पारस्करः । “पित्रादित्रिषु जीवत्
 आह्वं न कर्तव्यं अत्र षष्ठां पुरुषाणां मध्ये यो यो जीवति तं
 विहाय पुरुषान्तरमादाय आह्वं कर्तव्यम् । मातामहादित्रिषु

जीवत्सु पित्रादित्रिकमात्रआहुतं कर्तव्यम्” । तथाच विष्णुः ।
 “पितरि जीवति यः आहुतं कुर्यात् पिता येषां कुर्यात् तेषां
 कुर्यात् पितरि पितामहे च जीवति पितामहो येषां कुर्यात्
 तेषां कुर्यात् पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव
 कुर्यात् । यस्य पिता प्रेतः स्यात् सपित्रे पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहप्रपितामहाय
 दद्यात् यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय
 प्रपितामहात् परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च
 प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं द्वाभ्यां
 दद्यात् । मातामहानामप्येवं आहुतं कुर्यात् विचक्षणः” ।
 इति त्रिषु पित्रपितामहप्रपितामहेषु यस्मिन् पिता प्रेत इति
 सावधारणोऽयं निर्देशः । तेन त्रयाणां मध्ये पितैव स्मृतौ न
 तु पितामहप्रपितामहौ । द्वाभ्यां हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां पितामहप्रपितामहायेति कर्तुर्वृद्धप्रपितामहायेत्यर्थः
 पितामहः प्रेतः स्यादिति साधारणो निर्देशः । अर्थात् पित्र-
 प्रपितामहौ न स्मृतौ द्वाभ्यां हृदप्रपितामहातिहृदप्रपिता-
 महाभ्यां एतत् पक्षस्येदानीं पार्वणे तथा नाचरणादाभ्युदयि-
 कादौ तथा व्यवहारः पिता प्रपितामहश्च प्रेतावित्यनेन पिता-
 महो जीवतौत्यवगम्यते । द्वाभ्यां प्रपितामहहृदप्रपितामहा-
 भ्याम् एवं मातामहपक्षेऽपि विशेषस्तु पितरि स्मृते माता-
 महादित्रयाणामन्यतममरणेऽपि पार्वणाचारः ।

अथ पार्वणस्य प्रतिमासकर्तव्यत्वम् । अत्र मार्कण्डेयपुरा-
 णम् । “कार्यं आहुतममावास्यां मासि मास्युदुपचये” । यन्मासि
 मासि कार्यम् । पितृनुपक्रम्य “मासि मासि वोशनम्” इति
 श्रुतेः । एतच्च आहुतं चन्द्रचयेऽमावास्यां प्राप्यातिशस्तम् ।

अपरपक्षे “यदहः सम्पद्यतेऽमावास्यान्तु विशेषण” इति निगमवचनैकवाक्यत्वात् । अन्यतिथावपि आहमाह गोभिलः । “अथ आहममावास्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा परपक्षस्य यथा आहं सर्वस्मिन् वा द्रव्यदेशब्राह्मणसन्निधौ वा कालनियमः शक्तित इति” । योऽयममावास्यादिकालनियमः सशक्तस्य सद्रव्यस्यारोगिणो बोध्यव्य इति आहविवेकः । तत्र चतुर्दशीवर्जनमाह मनुः । “कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आह्ने प्रशस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः” ॥ यत्तु “अमावास्याष्टकाकृष्णपक्षपञ्चदशीषु च” इत्यभिधाय “एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वसु । आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् । भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवास-स्थोऽपि नित्यशः । शूद्रोऽप्यमन्त्रवत् कुर्यात् अनेन विधिना बुध” ॥ इति मत्स्यपुराणम् । तत्रानुपनीतोऽपौत्यपि शब्दे-नोपनीतः समुच्चीयते । तत्रानुपनीतस्य अज्ञाताग्निरुपनीतस्य च साग्नेः सम्भवात्तयोः “न दर्शनं विना आहमाहिताग्नेर्हिज-न्मनः” इति मनुवचनात् कृष्णपक्षीयआहस्यामावास्यायामेव विधानात्तदेकवाक्यतया मत्स्यपुराणे नित्यश इत्यनेनामा-वास्यायायन्नित्यत्वाभिधानं तत् साग्निपरम् । कृष्णपक्षस्य नित्यत्वाभिधानन्तु साग्निभिन्नस्य योग्यत्वात् तत् प्रागेव व्याख्यातम् एवमन्यानि वचनानि व्याख्येयानि ।

अथ मलमासे सपिण्डनोत्तरआहनिषेधः । तत्र लघु-हारीतः । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आह्निकं भवेत् । इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिस्तुचे” । आहमेव आह्निकं स्वार्थे ठक् इति आहविवेकः । इष्टं यागादिपूर्त्तं स्वातादि । व्योतिषे । “रविणा लङ्घितो मासश्चान्द्रः स्यातो मलिस्तुचः । तत्र यदिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” इति । चान्द्रः

शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तः “चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिं-
 शतादिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं मासः सभास्करः” ॥
 इति वचनात् स मासो रविणा लङ्घितस्तत्र राश्यन्तरसंयोगा-
 भावे नातिक्रान्तो मलिन्नुचो भवति । तथा “असंक्रान्तमासो-
 ऽधिमासः स्फुटः स्याद्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित्”
 इति असंक्रान्तमासो मलमासः तत्र तस्य वैशाखादित्वेन
 यद्विहितं कर्त्तुमुचितं तत् प्रकृतवैशाखादौ कर्त्तव्यम् । अत्र
 सपिण्डीकरणान्तस्य कर्त्तव्यत्वमाह लघुहारीतः । “असं-
 क्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तत्रैव मासिकं पूर्वं
 सपिण्डीकरणन्तथा” ॥ आब्दिकं सपिण्डीकरणम् । तत्रैव
 असंक्रान्त एव रवौ । सपिण्डीकरणात् पूर्वं मासिकं कर्त्तव्यं
 तथाच सपिण्डीकरणमिति पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पूर्वपदं सपि-
 ण्ढनोत्तरपार्वणाख्यमासिकश्राद्धनिषेधार्थम् । यत्तु “जात-
 कर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत्
 कार्यं व्यासस्य वचनन्तथा” ॥ इति तत् पिण्डपितृयज्ञाख्य-
 श्राद्धपरम् । “इन्द्राग्नी यत्र ह्येते मासादिः स प्रकीर्तितः ।
 अग्नीसोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ पिट्सोमकौ ॥ तमतिक्रम्य
 तु रविर्यदागच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिन्नुचो ज्ञेयो द्वितीयः
 प्रकृतः स्मृतः” ॥ इति लघुहारीतवचनाभ्यामेकवाक्यत्वात् ।
 तथाहि शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नौयामः । कृष्णप्रतिपदि अग्नी-
 सोमयागः । एतौ दर्शपौर्णमासान्तर्गतौ पिट्विशिष्टसोम-
 देवताकोऽग्नी करणदोमः पिण्डपितृयज्ञाद्भूतो दर्शे विहितः ।
 मासादिसमाप्तिकीर्तनात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो मासश-
 ब्दार्थः तं पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धयुक्तं मासमतिक्रम्य रविर्यदा
 गच्छेद्राश्यन्तरसंयोगमियात् तदाद्यो मलिन्नुचः । द्वितीयः
 प्रकृतः शुद्धः कर्माहं इति यावत् । ततश्च एकवाक्यत्वानु-

रीधेन मलमासेऽपि लघुहारौतवचनबोधितपिण्डपितृयज्ञाख्य-
आहूमात्रविधायकं व्यासवचनं न त्वन्वाहार्याख्यआहूविधायकं
तस्य प्रागुक्तेन वक्ष्यमाणवचनाभ्याञ्च निषेधात् प्रपञ्चितमेत-
अलमासतत्त्वे तथाच समयप्रकाशे कुथुमिः । “संवत्सरातिरेको
वै मासो यः स्यात् त्रयोदश । तस्मिंस्त्रयोदशे आहू न कुर्या-
दिन्दुसंचये” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि
दर्शद्वयं भवेत् । दर्शआहू तदादौ स्यात् न परत्र मलिम्लुचे” ॥

अथ प्रतिमासपार्वणाशक्तस्य कर्तव्यत्वमाह मत्स्यपुरा-
णम् । “अनेन विधिना आहू चिरब्दस्येह निर्वपेत् । कन्या-
कुम्भद्वयस्थेऽर्के कृष्णपक्षेषु सर्वदा” ॥ अत्र सौरेण वाक्यम् ।
राशुल्लेखेन विहितत्वात् । आहूत्रयाशक्तस्य कन्यास्थरवौ
आहू कर्तव्यं तथाच भविष्यपुराणम् । “हंसे वर्षासु कन्यास्थे
शाकेनापि गृहे वसन् । पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयो-
र्ऋणम् ॥ सूर्ये कन्यास्थिते आहू यो न कुर्याद् गृहाश्रमो ।
कुतस्तस्य धनं पुत्राः पितृनिश्वासपौडनात्” ॥ हंसे सूर्ये ।
ऋणमिव ऋणं पितृमातृकुलस्येदमवश्यं परिशीध्यमित्यर्थः ।
अत्राप्यशक्तौ तुलार्के । यथा ब्रह्मपुराणम् । “यावच्च कन्या-
तुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः । तावच्छ्राद्धस्य कालः स्यात्
शून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ यावच्च कन्यातुलयो रविरास्ते तावच्च
क्रमाच्छ्राद्धस्य कालः कन्यास्थार्काकरणे तुलार्के कर्तव्यम् ।
अन्यथा रविस्थितिक्रमस्य प्राप्तत्वेनानुवादापत्तेः । तुलार्के-
ऽप्यमावास्यायामतिप्राशस्त्यमाह भविष्यपुराणम् । “येयं
दीपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशौ भुवि । तस्यां दद्यान्न
वेदतं पितॄणां वै महालये” ॥ पञ्चदशौ अमावास्या । अमा-
वास्यामधिकृत्य “दीपमालाश्च कर्तव्याः शक्त्या देवगृहेषु च ।
रथ्यापण्यश्मशानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्त-

जानास्थानदीपदानेन दीपान्विता ख्यातायेति विशेषणाच्च ।
 अतएव “एकोऽथवा दीपवरः प्रदेयः” इत्यादिनोक्तविष्णुसम्प्र-
 दानकदीपदानविहिता पौर्णमासी न ग्राह्या । अथाश्वयुक्
 कृष्णपक्षे ब्रह्मपुराणम् “अश्वयुक् कृष्णपक्षे तु आहं कुर्याद्दिने
 दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा त्रिभागन्त्वर्द्धमेव वा ॥ न सन्ति
 पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः । आहं न कुरुते तत्र तस्य
 रक्तं पिबन्ति ते” ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षे प्रौष्ठपद्यूर्द्ध्वं कृष्ण-
 पक्षे अत्राश्वयुगश्चिनीतद्युक्तपौर्णमासीसम्बन्धाज्ञात्तत्राया मासे-
 ऽप्यश्वयुक् पदप्रयोगः ततश्च निमन्त्रणादौ आश्विने मासि
 कृष्णपक्षे इत्येव स्मारसिकप्रयोगः कर्त्तव्य इति । दिने दिने
 तिथौ तिथौ “तिथिर्नैकेन दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः” इति ।
 विष्णुधर्मोत्तरानुसारेण मासस्य चान्द्रत्वेन दिनस्यापि तथैव
 युक्तत्वात् अत्र यदि सकृत्करणमात्रं विधेयं तदाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षे इत्येवं ब्रूयात् । ततश्च दिन इत्यभिधानेनाश्वयुक् कृष्ण-
 पक्षौयतिथेर्निमित्तत्वे विनिगमनाविरहेण एकदिनपदेनैव
 प्रतितिथिनिमित्तत्वप्राप्तौ पुनर्दिनपदं कृष्णपक्षआहप्रतिषिद्ध-
 चतुर्दशीग्रहणार्थं वीष्मया यावत्तिथिलाभात् । अतएव पाश्चा-
 त्यनिर्णयामृतकालमाधवौययोः कार्ष्णाजिनिः । “नभस्य-
 स्यापरे पक्षे आहं कुर्यात् दिने दिने । नैव नन्दादिवर्ज्यं
 स्यात् नैव वर्ज्या चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्य मुख्यचान्द्रेण भाद्रस्य
 आहविवेकेऽपि दिने दिने इति वीष्मापञ्चदशआहार्थेत्युक्तम् ।
 त्रिभागहीनं षष्ठ्यादितिभागमेकादश्यादिव्यक्तं विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “उत्तरादयनात् आहं श्रेष्ठं स्याद्दक्षिणायनम् । चानु-
 र्मास्यच्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम्” ॥ प्रौष्ठपद्याः परः
 पक्षस्तत्रापि च विशेषतः । पञ्चम्यूर्द्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्द्ध्व-
 मतोऽप्यति । मघायुक्ता च तत्रापि शस्ता राजंस्त्रयोदशी” ॥

अर्द्धं त्रिभागस्यार्द्धं त्रयोदश्यादि । न तु पचस्यार्द्धं अष्ट-
स्यादि । तथात्वे त्रिभागकरणेनार्द्धमेव वेति नियमानुपपत्तेः ।
उत्तरोत्तरं लघुकालोपदेशात् सान्निध्याच्च यत्तु “आषाढ्याः
पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे । यो वै आहूतं नरः कुर्यादेक-
स्मिन्नपि वासरे । तस्य संवत्सरं यावत् दृष्टाः स्युः पितरो
भ्रुवम् ॥ नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः
पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ इति नागरखण्डे एक
आहूतमुक्तम् । तत् कन्यास्थरविनिमित्तकआहूतपरं प्रागुक्तहंसे
वर्षास्त्रित्यादिवचनेकवाक्यत्वात् । नत्वश्वयुक् कृष्णपक्षौय-
आहूतस्य सकृद्विधायकम् अर्द्धमेव वेति नियमभङ्गापत्तेः ।
आषाढ्याः पञ्चमे पक्ष इति न तत्र सकृच्छ्राद्धविधायकं किन्तु
कन्यास्थआहूतस्यैव तत्सम्बन्धे वर्षदृष्टिविधायकम् एवञ्च मल-
मासभाद्रकृष्णपक्षस्य पितृपक्षत्वाभावात्तत्र मृतस्य वर्षान्तरे
तत् आहूतस्याश्वयुक् कृष्णपक्षपातित्वेऽपि न पार्वणविधिना
कर्तव्यत्वम् । अमावास्याप्रेतपक्षान्यतरमृतस्यैव “अमावास्यां
क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूह्यं तस्योक्तः
पार्वणो विधिः” । इति शङ्खवचनेन पार्वणविधानात् । एवं
प्रेतपक्षादिमृतस्य पार्वणविधिना सांवत्सरिकआहूते कृते न
मातामहादिआहूतस्य पुनः पार्वणारम्भः । “पितरो यत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहा भ्रुवम्” इति वृहस्पतिवचनेन “मातामहा-
नामप्येवं आहूतं कुर्याद्विचक्षणः” ॥ इत्यनेन च पितृआहूत-
धीनप्रवृत्तेः । एवमविभक्तसापत्नभ्रात्रोरिकेन पार्वणे कृतेऽप-
रेण मातामहाआहूतस्य न पुनः पार्वणं करणीयम् । अतएव
द्वैतनिर्णयेऽपि साग्निकोरसेन पितुः क्षयाहे पितृादित्रिकस्य
आहूते कृते तत्र मातामहानां आहूतस्य न पार्वणारम्भः ।
वाजिनवत्तस्याप्रयोजकत्वादित्युक्तम् । एवमेव सघात्रयोदश्यां

पुत्रवता पिण्डरहितश्चाहो कृते न पिण्डानुरोधादश्वयुक् कृष्ण-
पक्षीयश्चाहान्तरकरणीयम् । अङ्गभूतपिण्डानुरोधेन आह्वान-
न्तरं न कार्यं “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति छन्दोग-
परिशिष्टवचनात् तेनैव प्रधाननिर्वाहात् ।

अथ मघात्रयोदशीआहम् । अत्र प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णत्रयो-
दश्यां मघायुक्तायामनिषिद्धद्रव्येण आहमावश्यकं शङ्खादि-
वचने नक्षत्रयुक्ततिथिश्रुतेः । ततश्च केवलत्रयोदशीकेवलमघा-
आह्वानुवादा अपि क्लृप्तविशिष्टविधिप्राप्तकर्मणो नित्यत्व-
बोधका न तु केवलविध्यन्तरकल्पनं गौरवात् । तथाच शङ्खः ।
“प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् । प्राप्य आहं
हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च” ॥ अस्य नित्यत्वमाह विष्णु-
धर्मोत्तरम् । “प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।
एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ॥ शातातपः ।
“पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्मात् दद्यात्
सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ अत्र सदेति श्रुतेर्नित्यत्वं
प्रतीयते । अत्रान्नमात्रश्रुतेः शङ्खोक्तः पायसः फलातिशयार्थः ।
तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् । “मघायुक्ता च तत्रापि शस्त्रा
राजंस्त्रयोदशी । तत्राक्षयं भवेत् आहं मधुना पायसेन च” ॥
एवञ्च शूद्रस्याप्यत्राधिकारः तत्र पुत्रवतः पिण्डनिषेधमाह
देवौपराणम् । “भौजङ्गीं तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमः ।
तत्रापि महतौ पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ॥ ऋक्षे पिण्डप्रदा-
नन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्” ॥ भौजङ्गीं पञ्चमीं चन्द्रार्कसङ्गमो-
ऽभावाद्या पितृदेवते ऋक्षे मघायां “मघायां पिण्डदानेन
ज्येष्ठपुत्री विनश्यति” इति वचनान्तरात् पिण्डानिषेधे विशेष-
माह शातातपः । “पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आहं विधीयते ।

स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते। अक्षय्यदक्षिणा
 स्वस्ति सौमनस्यमथास्त्विति” ॥ अत्राविभक्तानामपि पृथक्
 आहमाह आहचिन्तामणौ स्मृतिः। “विभक्ता अविभक्ता वा
 कुर्युः आहमदैविकम्। मघासु च तथान्यत्र नाधिकारः
 पृथग्विना” ॥ अदैविकं प्रत्याब्धिकमेकोद्दिष्टम्। अन्यत्र कृष्ण-
 पक्षआह्वादी नाधिकारो न नित्याधिकारः। “सपिण्डीकर-
 णान्तानि यानि आहानि षोडशः। पृथङ् नैव सुताः कुर्युः
 पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” ॥ इत्यत्रापिना समुच्चितस्यापृथग्-
 द्रव्यस्य पुंसः सपिण्डीकरणान्तानोति विशेषणान्तदुत्तरआ-
 हानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वमपि प्रतीयते। अत्र गज-
 च्छायायोगः फलातिशयार्थः। “नभस्यस्यापरे पक्षे मघा-
 स्विन्दुः करे रविः। यदा तदा गजच्छाया आह्वे पुण्यैरवा-
 प्यते”। इति स्मृतेः करे हस्तानक्षत्रे कन्यादशमांशोपरि
 सपादत्रयोविंशतिदिनं यावत् अत्र दशमदिवसे मघायुक्त-
 त्रयोदशीसत्वे परदिवसे मघासत्त्वेऽपि न कुञ्जरच्छायायोगः
 “योगो मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितः। भवेन्मघासंस्थे
 च शशिन्यर्के करे स्थिते” इत्यत्र मघापदद्वयवैयर्थ्यापत्तेर्मघा-
 त्रयोदशीनिमित्तकआह एव कुञ्जरच्छायस्य गुणफलत्वविधा-
 नात्। एते न पूर्वदिने मघात्रयोदशीआहं कृत्वा परदिने
 कुञ्जरच्छाये आहं कार्यमिति मिश्रोक्तं हेयम्। अत्र कुञ्जर-
 च्छायगजच्छाययोः पर्यायत्वात् मलमासे गजच्छायाप्रति-
 प्रसूतआहस्य विषयत्वमिति मतं चिन्त्यं वस्तुतोऽसम्भवान्न
 तथात्वमिति ध्येयम्।

अथ तीर्थआहम्। अत्र शुचेः प्राप्तुप्रत्तरविहितप्रथमदिन
 एव आहं तेन पूर्वदिने राक्षसीवेलादावागमनेऽपि परदिने
 आहमविरुद्धम्। तथाच हलायुधः। “गत्वैव तीर्थं कर्त्तव्यं

आहं तत् प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्दशे स्यात्
पूर्वदक्षिणे” ॥ तत्तत्प्राप्तैरवमिति कर्तव्यवचनेन तीर्थप्राप्ति-
निमित्तक-आह्वाभिधानेनोक्तस्यावाधात् । अतस्तृतीयप्राप्ति-
निमित्तक-आह एव तन्निवृत्तेरिति तत्त्वम् । गङ्गावाक्यावल्याम् ।
“संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तृतीयं व्रजेद् यदि । सुखेन चोपवा-
सच्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशमासाभ्यन्तरे पुनर्गमने
सुखेनोपवासो न कार्याविति सूचितम् ।

अथाष्टका-आहम् । वायुपुराणम् । “पित्रादानाय मूले
स्युरष्टकास्तिष्ठ एव च । कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चेन्द्री
विभाव्यते ॥ प्रजापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेविकी ।
आद्या पूषेः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत्तथा ॥ शाकैः कार्या
तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः” ॥ मूले प्रधानस्थाने अमा-
वस्या हि आहस्य प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री साम्ने-
इन्द्रदेवताकयागसम्बन्धात् । एवं प्रजापत्या वैश्वदेविकी च
मांसैः पशोः । तथाच गोभिलः । “यद्युवाच्यतरसम्भारः
स्यादिति पशुनैव कुर्यादिति” यद्युवेति निपातसमुदायो
यद्यप्यर्थे पशुरपि ह्यग एव “ह्यगोऽनादेशे पशुः” इति गोत-
मात् । न च “तैष्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः” इति गोभिलसूत्रेण
गवोपदेशात् कथमनुपदिष्टत्वमिति वाच्यं तदसम्भवे पशु-
रित्यनेन यः पशुरुपदिष्टः तस्य विशेषतोऽनुपदिष्टत्वात्
वस्तुतो हरिवंशे मृगोऽपि विहितः । “इच्छाकुस्तु विकुच्छिं
वै अष्टकायामथादिशत् । मांसमानय आह्वाय मृगं हत्वा
महावल” ॥ इत्यादिना मृगमांसबोधनात् । पश्वभावे स्थाली-
पाकेन यथा गोभिलः । अपि वा स्थालीपाकं कुर्वीतेति”
एतद्विधानन्तु “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्यात् यद्यानुकल्पि-
कम् । अपयेत्तं सवत्सायास्तरुण्या गोः परस्वनु” इति ।

छन्दोगपरिशिष्टीयं ग्राह्यम् । अन्विति ओदनचरोः पश्चात्
अतएव “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात्
सदोदयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥ इति शातातपेनोक्तम् ।
तस्मादन्नं प्रधानं पूजादिकन्तूपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं
सदेति श्रवणात् ।

अथ नवान्नं ग्राह्यम् । शातातपः “नवोदके नवान्ने च
गृहप्रच्छादने तथा । पितरः सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु
च” ॥ नवोदके वर्षोपक्रमे । आर्द्रास्थिरवाविति यावत् “आर्द्रा-
दितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” इति ज्योतिर्वचनात्
रविचारेण रविगत्या । “प्रावृट्काले समायाते रौद्र ऋचगते
एवौ । नाडीविधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्” ॥ इति रुद्र-
थामलाञ्च । रौद्रमार्द्रा । नवान्ने नवान्नागमे अत्र “नक्षत्रग्रह-
पीडासु दुष्टसंप्रावलोकने । इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्या-
गमे तथा” ॥ इति विष्णुपुराणाद्वक्ष्यमाणबहुतरवचनेषु नवान्न-
श्रुतेर्नवान्नागमत्वेनैव निमित्तत्वं लाघवात् । “अमावास्या-
स्तिस्त्रीऽष्टका माघीप्रौष्ठपद्यूङ्गं क्षणचयोदशी त्रौहियवपाकी
च एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । श्राद्धमेते-
ष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ इति विष्णुवचनं नवान्नागम-
श्राद्धस्यैव त्रौहियवोभयप्राप्तिविषयकत्वेन विधायकं ग्रैष्मादि-
धान्यव्युदासाय शालिधान्यस्य तु प्राप्तिः । “शरद्वसन्तयोः
केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः
स्मृतः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टे त्रौह्यप्राप्त्या नवशस्येष्टी शालि-
विधानाद् यज्ञतुल्यन्यायात् श्राद्धेति तथा कल्पनात् । “वृश्चिके
शुक्लपक्षे तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनु-
ष्येव कृतं भवेत् ॥ धनुषि यत् कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।
पितरस्तन्न गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः” ॥ इति वराह-

वचनाच्च । श्यामाको ब्रीहिविशेषः । वनी वानप्रस्थः ।
 अपरे कृष्णपक्षे धनुषि धनुःस्थार्कः । “पौषे चैत्रे कृष्ण-
 पक्षे नवान्नं नाचरेद् बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां
 नोपतिष्ठते” ॥ इति भोजराजवचनैकवाक्यत्वात् । एवञ्च
 सौख्यपौषवत् चैत्रोऽपि सौर एव साहचर्यात् । अत्र धनु-
 र्मीनपर्युदासात् यवश्राद्धमुख्यकालपर्यन्तं माघफाल्गुनवैशा-
 खेष्वपि नवान्नश्राद्धं कार्यं “एवमागमियागौयमुख्यकाला-
 दधस्तनः । स्वकालादुत्तरो गौणः कालः पूर्वस्य कर्मणः ॥
 यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्यन्तरालवत् । गौणकालत्व-
 मिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि” ॥ हरिहरपक्षौ तथा
 दर्शनात् अधस्तनः पूर्वतनः वृक्षवच्छास्त्रे व्यवहारः । अन्त-
 रालवत् मध्यकालस्येव । वस्तुतस्तु उत्तरक्रियामुख्यकालं
 विना उत्तरक्रियाकरणपूर्वकाल एव पूर्वक्रिया कर्तव्या ।
 “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन । ह्रुत्वैतदेव
 कुर्वीत येतूपनयनादधः” ॥ इति कन्दोगपरिशिष्टात् संस्कारपाते
 तथा व्यवहारात् अतएव श्राद्धविवेकोऽपि धनुषः पर्युदासा-
 न्नाघादाविति सामान्यत उक्तम् । एवं यवश्राद्धमपि हरि-
 शयनात् पूर्वं कर्तव्यम् । “नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते
 जनार्द्धने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
 ज्योतिर्वचनात् न च सुप्ते जनार्द्धने इति आश्विनशुक्लपक्षेतर-
 परम् । आश्विनाधिकारे “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा
 सुशोभनम् । गच्छेत् चैत्री विधानेन गौतवाद्यपुरःसरः” ॥
 इत्यभिधाय “तेन देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा” इति
 ब्रह्मपुराणात् ऋगोनेताप्रापकोयासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या
 नक्षत्रान्नेतुरित्यनेनात् विधानात् तत्पदं सिद्धम् । ततश्च
 ऋगश्विरः पूर्वाह्णेन वृश्चिकशेषे रात्र्यारम्भात् चत्वारिंशदण्डा-

धिकावशिष्टषड्धात्रयो मृगनेत्रा इति । तथोक्तं ज्योतिषे ।
 “ज्येष्ठाशेषार्द्धे सूर्ये मृगनेत्रानिशात्मके । नवान्नैर्भोजनं
 आद्यं जन्मचन्द्रे तिथौ न च” ॥ अत्र जन्मतिथिनिषेधात्
 तथा जन्मार्चनं सितवासरमिति जन्मार्चं निषेधाच्च “नन्दायां
 भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि” इत्यत्र त्रिजन्मपदं जन्म-
 तिथिनक्षत्रत्रिकपरं परवचने त्रिजन्मान्वित इत्यत्रापि तथा ।
 “सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते । नन्दा-
 मन्दमहौजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्तिके ॥ भेषुग्राहि
 शिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे । आद्यं भोजनकं
 नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव विशाखगे भार्ग-
 शीर्षस्य विंशतिदण्डाधिक प्रथमदिनत्रयावस्थिते सूर्ये । स्मर-
 तिथौ त्रयोदश्यां पापे पञ्चमतारात्रये नन्दा प्रतिपत् षष्ठौ
 एकादशी मन्दः शनिः महीजो मङ्गलः काव्यः शुक्रः उग्रगणः
 पूर्वात्रयमघा भरण्यः अहिरक्षेष्ठा शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
 “ब्रह्मा विष्णुवृद्धसती शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादितौ । मैत्रे
 चित्रविशाखवायुधनभे मूलाश्विनौ तथा ॥ शक्रे वारुण
 ऋक्षके शुभदिने आद्यं नवं शस्यते । नन्दा भार्गव भूमिजेषु
 न भवेत् आद्यं नवान्नोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयः रोहिणी श्रवण
 पुष्य मृगशिरा चरस्य रेवती पुनर्वसु अनुराधा चित्रा विशाखा
 स्वाती धनिष्ठा मूलाश्विनौ कृत्तिका ज्येष्ठा शतभिषाः । नवान्न-
 आद्ये मूला कृत्तिका ज्येष्ठा विधानात्तच्छेषभक्षण-प्राप्ते
 “अक्षेष्ठा कृत्तिका ज्येष्ठा मूला जपदकेषु च । भृगु भौमदिनै
 रिक्ततिथौ नाद्यान्नवौदनम्” ॥ इति आद्यशेषाभोजिमात्रपरम्
 अजपदं पूर्वभाद्रपदाः ।

चन्द्रताराद्यशब्दौ प्रतीकारमाह देवलः । “कर्म कुर्यात्
 फलावाप्तये चन्द्रादिशोभने बुधः । सुखकालेत्विदं नवं नार्त्तः

कालमपेक्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिधावभद्रे
सिततण्डुलांश्च । धान्यञ्च दद्यात् करणर्चवारि योगे तिलान्
हेममणिञ्च लज्जे” ॥ ऋक्षमविहितमचक्रं राजमार्त्तण्डे
ताराभेदात् लवणपरिमाणमाह “एकत्रिपञ्चसप्तद्विजाय दद्यात्
पलानि लवणस्य । क्रमशो जन्मनि विपादि प्रत्यरिमरणाख्य-
तारकासु ॥ पलन्तु लौकिकैर्मनैः साष्टरत्तिद्विमासकम् ।
तोलकत्रितयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम्” ॥ वामनपुरा-
णञ्च “विष्टयोव्यतिपाताश्च येऽन्येदुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम
स्मरणाद्विष्णोर्नाशं यान्ति महात्मनः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“सर्वाशुभानां परिमोक्षकारि संपूजनं देववरस्य विष्णोः”
इति । ब्रह्मपुराणे । “प्राश्नीयात् दधिसंयुक्तं नवं विप्राभि-
मन्त्रितम्” । अभिमन्त्रितं “मन्त्रदेनाग्ने गायत्री” इति वच-
नाज्ञायत्रा इति । स्मृतिः । “गृहौत्वा ब्राह्मणानुज्ञां सदधि
प्राशयेन्नवम्” । अत्र ब्रौह्मभावे शालिना नूतनाभावे पुरातनेन
अपि आद्यादिकमाह भट्टभाष्ये स्मृतिः । “गृहमेधौ ब्रौहि-
यवाभ्यां शरद्वसन्तयोर्यजेत् । श्यामाकैर्वनी वर्षासु आपत्कल्पे
अन्येन पुरातनैर्वेति” ॥ गृहमेधौति मेधमेधाहंसयोः मेध-
सङ्गमे चेत्यत्र चकारेण पूर्वगणस्य मेधाहंसयोरनुवृत्तेः तेन
मेधहंसार्थः तेन गृहनिमित्तेन जातायाः “पञ्चसूना गृहस्थस्य
सुक्षीपेषण्युपस्करः । कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च वाहयन्” ॥
इति मनूक्तायाः पञ्चसूनारूपहंसयाः कारौगृहमेधौगृहस्थ
इत्यर्थः । सूदयन्ति प्राणैर्वियोजयन्तीति सूना प्राणिवध-
स्थानानि सुक्षीपाकस्थानं पेषणीदृशदुपलादिः उपस्करः गृह-
सम्मार्जन्यादि कण्डनी मूषलोदूखलादि याश्च एताः सूना
वाहयन् स्र स्र कार्यं योजयन् बध्यते पापेन सम्बध्यते इत्यर्थः ।
आद्यचिन्तामणावप्येवम् । प्रेतमातापितृकस्य पुरातनधान्या-

स्नामे नवेनैव वैश्वदेवं कृत्वा नवच ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा ब्राह्मणानुज्ञां गृहीत्वा भोजनादिकं कर्त्तव्यमाह रेणुकाचार्यनव्यवहृ-मानधृता स्मृतिः । “दत्त्वेवं ब्राह्मणेभ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् । अन्योनवान्नमश्रौयादिति बोधायनोऽब्रवीत्” ॥ अन्यः आह-करणासमर्थः आह्वानाधिकारी च अतएव विधवया नवमेको-द्विष्टे दीयते भुज्यते चेति ।

अथ पौर्णमासीआहम् । “विष्णुधर्मोत्तरे पौर्णमासी तथा माघी आवणी च नरोत्तम । प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ॥ एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः” ॥ प्रौष्ठपद्युद्धं कृष्णा त्रयोदशी मघायुक्तैव पूर्वोक्तवचनात् । अन्यथा विध्यन्तरकल्पनापत्तेः ।

अथ आहवेला । ब्रह्मपुराणम् । “पूर्वाह्णे मातृकं आह-मपराह्णे तु पैतृकम् । एकोद्विष्टन्तु मध्याह्ने प्रातर्हविनिमित्तकम्” ॥ मातृकमन्वष्टकाआहं यथा शङ्खः । “पित्रादिवि-कपत्नीषु भोज्यामातृः प्रति द्विजाः । स्त्रीणामेव तु तद् यस्या-न्मातृआहमिहोच्यते” ॥ एतच्चान्वष्टकाआहं साग्निमात्रेण कर्त्तव्यं तथा च विष्णुः । अन्वष्टकाष्वष्टकावदग्नी हुत्वा मात्रे पितामह्ये प्रपितामह्ये पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वेति” । अत्र होमत्वादेवाग्निप्राप्तेरग्निग्रहणं तन्नियमार्थम् । न चाग्नी करणहोमे विप्रपाण्यादेर्विधानादत्रापि तथेति वाच्यं प्रकृती-भूतआहविध्युक्तस्याधारान्तरस्य विकृतीभूतआहे विशेषविहि-ताधारिण वाधात् शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्वाधवत् । न वा लौकिकान्गो होमः । “न पैत्रयज्ञियो होमो लौकिकान्गो विधोयते” इति मनुवचनेन निषेधात् । आहचिन्तामणाव-क्षेवम् । “अपराह्णे तु पैतृकम्” इति अन्वष्टका शुक्लपक्ष-विहितपार्वण्येतरपार्वण्यसप्रिण्डीकरणपरम् । शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे

श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः । कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥ इति वायुपुराणात् । अत्र शुक्लपक्षस्येति अङ्गाङ्गि-
भावबोधकषष्ठीनिर्देशात् शुक्लपक्षत्वमात्रेण यद्विहितं माघ-
पौर्णमास्यादिपार्वणश्राद्धं तदेव पूर्वाह्णे कर्तव्यम् । अतएव
कृष्णपक्षत्वेन विहिताविहितपार्वणयोरविशेषेणापराह्णे कर्तव्य-
त्वात् । कृष्णपक्षे षष्ठीनिर्देशो न कृतः । अतो मृताहविहित-
पार्वणसपिण्डौकरणश्राद्धयोः शुक्लपक्षकृष्णपक्षयोरविशेषेणैवा-
पराह्णकर्तव्यता । अत्र पूर्वाह्णपदं सङ्गवपरम् । “प्रातःकालो
मुहूर्त्तांस्तौ सङ्गवस्तावदेव तु । मध्याह्णस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादप-
राह्णस्ततः परम् ॥ सायाह्णः स्त्रिमुहूर्त्तः स्याच्छ्राद्धं तत्र न कार-
येत् । राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु” ॥ इति मत्स्य-
पुराणवचने मध्याह्नापेक्षया परकालस्यापराह्णत्ववत् तत् पूर्व-
कालस्यैव सङ्गवापरनाम्नः पूर्वाह्णत्वप्रतीतिः अतएव ब्रह्मपुराणेन
मत्स्यविष्णुपुराणोक्तप्रातःकालादिभेदेन वृद्धादिश्राद्धमुक्तम्
अत्रापि सङ्गवमनभिधाय यत् पूर्वाह्ण इत्युक्तं तत् सङ्गवपरम्
अत्र पूर्वाह्णे श्राद्धमभिधाय रौहिणन्तु न लङ्घयेदित्यभिधानेन
पूर्वाह्णश्राद्धस्य सङ्गवात् परो रौहिणपर्यन्तगौणपूर्वाह्णकालः
प्रतीयते । तेन रौहिणः पूर्वाह्णश्राद्धस्य गौणकालत्वेनोत्तरा-
वधिः अपराह्णश्राद्धस्य पूर्वावधिरित्यवगम्यते । ततश्च पूर्वदिने
सङ्गवात् परं रौहिणपर्यन्तं तिथेर्लाभे परदिने मुहूर्त्तत्रयमात्रे
तत्तिथिलाभे पूर्वदिने श्राद्धं रौहिणान्तरूपगौणपूर्वाह्णलाभात्
न परदिने तथात्वाभावात् । उभयदिने सङ्गवलाभे परदिने
शुक्लपक्षे तिथिर्याह्येति वचनात् । रौहिणन्तु दिवसस्य नवम-
मुहूर्त्तस्तस्य ज्योतिषोक्तरोहिणीदैवतत्वात् रौहिणत्वमिति ।
एवञ्च “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तात् कुतपात् यन्मुहूर्त्तचतुष्टयम् । मुहूर्त्त-
पञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते” ॥ इति मत्स्यपुराणे आप-

राहिकश्चाह "अहो मुहूर्ता विख्याता दशपञ्च च सर्वदा ।
 तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः" ॥ इति तद्व-
 चनान्तरोक्तकुतपस्य पञ्चमत्वेनाभिधानं तद्वैहिणादपि गौणा-
 पराहकालपरम् । न च ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कुतपान्मुहूर्तपञ्चक-
 मिति त्रयोदशमुहूर्तात्मकं नारायणोपाध्यायोक्तं युक्तमिति
 वाच्यम् । "अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्वैहिणोदये । यदत्र
 दीयते जन्तोस्तदक्षयमुदाहृतम्" ॥ इति मत्स्यपुराणविरो-
 धात् तस्मान्मुहूर्तपञ्चकमित्यत्र कुतपादिति ख्यलोपे पञ्चमौ
 तेन कुतपमारभ्येत्यर्थः । अपराह्णे तु संप्राप्ते इत्यत्र अभिजि-
 द्वैहिणोदये अष्टमनवममुहूर्तयोरुदयाचलसम्बन्धे गौणाप-
 राहकालरूपे यद्दीयते तदक्षयमित्यर्थः एतत् प्रशंसनं "रात्रौ
 आह्नं न कुर्वीत राक्षसी कौर्त्तिता हि सा । सन्ध्ययोरुभयो-
 र्यैव सूर्यं चैवाचिरोदिते" इति मनुस्मृत्युदस्तेतरकालापेक्षया
 न तु मुख्यापराह्णापेक्षया मुहूर्तचतुष्टयं मुहूर्तपञ्चकं वेत्यत्र
 वाशब्देनानयोगौणकालत्वाभिधानात् । ततश्च रात्र्यादिपयुद-
 स्तेतरकालकुतपादिमुहूर्तपञ्चकौहिणादि-मुहूर्तचतुष्टय-दश-
 मादमुहूर्तत्रयरूपकालचतुष्टयमापराह्णकश्चाह विहितप्र-
 शस्त-प्रशस्ततर-प्रशस्ततमत्वेन बोध्यम् । अक्षयादिफलश्रुतेः ।
 एवमन्यस्मिन् पूर्वाह्णादिविहिते आह्ने यथायथं बोध्यम् । अत्र
 च तिथिविशेषविहितआह्णानामुभयदिवसीयमुख्यकाले तत्त-
 त्तिथिलाभे आपराह्णकश्चाहस्य पूर्वतिथौ कर्त्तव्यता "ययास्तं
 सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेस्योऽपराह्णो हि
 स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा" ॥ इति गृह्यपरिशिष्टवचने अपराह्णो
 दत्त इति हेतुवन्नगदेनास्त्वागामितिथित्वेन पितृणामुपास्य-
 त्वाभिधानात् । उभयदिनमुख्यकालालाभे तु परदिने गौणाप-
 राह्णलाभात् तत्रैव आह्नं आपराह्णिकेतरश्चाह तूभयदिने

प्रात्यप्रात्योः शुक्लपक्षकृष्णपक्षभेदेन व्यवस्था । “शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः” । इति विष्णुधर्मोत्तरात् । “द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिद्वय्यादौ क्वासद्वय्यादिचोदना” ॥ इति व्यासनिगमवचनाच्च नियमादिषु व्रतादिदेवकृत्येषु एकोद्दिष्टादिद्वय्यादौ एकोद्दिष्टादिश्राद्धनिमित्तीभूततिथिविशेषस्य द्वय्यादौ द्वय्यादावित्यादिशब्दात् क्षयस्तश्चित्तत्वे श्राद्धे तथात्वे च श्राद्धकरणस्य सन्देहे पूर्वाक्तानुसारिण क्वासद्वय्यादिचोदना क्वासद्वय्यादिविधायको नियामक इति यावत् अत्र क्वासद्वय्यौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ लक्ष्येते शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादि पूर्ववचनैकवाक्यत्वात् आदिशब्देन ययास्तमित्युक्तसूर्यास्तसम्बन्धितितिष्ठिरिति । एवञ्च “द्वयहन्तु व्यापिनौ चेत् स्यान्मृताहस्य तु या तिथिः । पूर्वस्यां निर्वपेत् पिण्डमित्याङ्गिरसभाषितम् इति । सुमन्तुवचने मृततिथेरुभयदिने श्राद्धकालव्यापित्वे पक्षभेदमनादृत्य यत् पूर्वदिने श्राद्धविधानं तन्मृताहविहितपार्वणसपिण्डीकरणोभयश्राद्धपरं ययास्तमित्येकवाक्यत्वात् नत्वेकोद्दिष्टविषयम् । एकोद्दिष्टादिद्वय्यादावित्युक्तवचनाविरोधात् “एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने” इति प्रागुक्तवचनविरोधाच्च ।

मध्याह्ने तु विशेषमाह कालमाधवीये व्यासः । “कुतपप्रथमभागे एकोद्दिष्टमुपक्रमेत् । आवर्त्तनसमौपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥ आवर्त्तनं पश्चिमदिगवस्थितच्छायायाः पूर्वदिग्ममनारम्भकालः तत्समौपे कुतपशेषदण्डे गीतमः । “आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः । विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लङ्घयेत्” इति ॥ एतद्वचनद्वयं भुजबलभीमे भोजदेवेन धृतम् । तेन पूर्वदिवसीयकुतपरौहिणयोस्तत्त-

त्तिथेर्लाभे परत्र कुतपमात्रलाभे शुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिने एको-
 द्विष्टम् उभयप्राप्त्यनुरोधात् । पूर्वदिने कुतपालाभे परत्र तस्माभे
 कृष्णपक्षेऽपि परदिने एव समाप्तिकालादारम्भकालस्य बल-
 वत्त्वात् । तथाच बोधायनः । “यो यस्य विहितः कालः
 कर्मणस्तदुपक्रमे । तिथिर्याभिमतता सा तु कार्यानोपक्रमो-
 ज्जिता” ॥ अतएव मदनपारिजाते लोकाक्षिः । “गणि-
 ताज्ज्ञायते कालो यत्र तिष्ठन्ति देवताः । वरमेकाहुतिः काले
 नाकाले लक्षकोटयः” ॥ उभयत्र कुतपमात्रालाभे शुक्लपक्षेऽपि
 पूर्वदिने समाप्तिकालानुरोधात् पूर्वदिने रौहिणालाभे परत्र
 सप्तममुहूर्त्तलाभे कृष्णपक्षेऽपि परदिने मध्याह्नानुरोधात् ।
 अहणादौ रात्रावपि स्नानआद्यादिकमाह देवलः । “राहु-
 दर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि-
 काम्यव्रतेषु च” ॥ आदिशब्दः आद्यादिपरः “स्नानं दानं तपः
 आश्रमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परि-
 वर्जयेत्” ॥ इति यमवचने तथा समभिव्याहारात् ।

अथामावास्याआहृतकालः । तत्र कन्दोगपरिशिष्टम् पिण्डा-
 न्वाहार्यकं आहृतं क्षौणे राजनि शस्यते । वासरस्य तृतीयांशे
 नातिसन्ध्यासमौपतः” ॥ पिण्डान्वाहार्यकमिति “ततः प्रभृति-
 पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” इति मत्स्यपुराणात् पिण्डानां
 पितृणाम् अन्वाहार्यं मासैकदशतिजनकं यत्तथा । तथाच
 मनुः । “पिण्डानां मासिकं आहृतमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ।
 राजनि चन्द्रे शस्यत इत्यनेन क्वचिच्चन्द्रक्षयाभावेऽपि आहृतं
 सूचितम् एतादृग् व्युत्पत्तेः साग्निरग्निसाधारणत्वेन वक्ष्य-
 माणकालायनोक्तरीत्या क्षौणा स्तम्भिता वर्द्धमानाभेदः साधा-
 रणः वासरस्य तृतीयांशे त्रिधाविभक्तस्य दिनस्य तृतीयभागे-
 नातिसन्ध्यासमौपत इति सन्ध्यासमौपमुहूर्त्तं आपद्यपि वर्ज-

नीय इत्यर्थः । तेन राक्षसीवेलायामपि मुहूर्तद्वयमनुज्ञातम्
अतिशब्दस्वरसात् अतएव हारीतः “त्रिमुहूर्तापि कर्त्तव्या
पूर्वा दर्शा च बह्वृचैः” इति तेन पूर्वदिने मुहूर्तत्रयमात्रलाभे
परदिने वासरद्वितीयांशालाभे पूर्वदिन एव आहृतम् ।

दर्शद्वैधे कुत्र आहृतं तत्राह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।
“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा
तदैव आहृतमिष्यते” ॥ चतुर्दशीयाममिति चतुर्दशीसम्बन्धि-
दिनयामं तद्दिनस्यामावास्यासम्बन्धेऽपि चतुर्दशीनिर्देशोऽधि-
केन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् तेन चतुर्दशीसम्बन्धिदिनस्य
चतुर्थप्रहरं कृत्स्नं किञ्चिन्न्यूनं वा अमावास्यानुपूरयेत् व्याप्नोति
प्रहरत्रयव्यापिनीकिञ्चिदधिकप्रहरत्रयव्यापिनी वा चतुर्दशी-
त्यवगम्यते । ततश्चोभयवासरौयद्वितीयांशसम्बन्धिपञ्चधा विभ-
क्तापराह्णौयैकादशद्वादशमुहूर्तयोः “व्रतोपवासनियमे घटि-
कैका यदा भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चाप-
राह्णिकी” ॥ इति भविष्यपुराणात् मुहूर्तान्यूनदर्शलाभे द्वैधं
नत्वेकदिनमात्रे तज्जालाभे । अत्र वासरस्य द्वितीयांश इत्यनेनैव
द्वैधानुदयात् एवं द्वैधे पूर्वदिनचतुर्दश्यपेक्षया परदिने अमा-
वास्या क्षीयमाणा न्यूनकालव्यापिनी न तु पूर्वापरदिवसीय-
यावच्चतुर्दश्यपेक्षयाऽनुपस्थितेः । एवं स्तम्भिता वर्द्धमानयो-
रपि तदैव पूर्वदिन एव अत्र चन्द्रक्षयश्चतुर्दश्यष्टमयामात्
प्रभृत्यमावास्यासप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यते । ततश्चन्द्रक्षयानु-
रोधात् पूर्वदिने आहृतं तदैवेत्येवकारेण तिथिद्वैधे खण्डविशेषो
नियम्यते कर्मणि खण्डान्तरव्युदासाय एवञ्च यत्र पूर्वापरदिने
वासरद्वितीयांशीयमुख्यापराह्णे मुहूर्तो न दर्शलाभस्तत्रापि
पूर्वदिने आहृतं वासरद्वितीयांशचन्द्रक्षयातिशब्दस्वरसात् त्रिमुहूर्त-
त्वापीत्यनुरोधाच्च । यत्र तु पूर्वदिने त्रिमुहूर्तमात्रव्यापिन्यमा-

वास्या परदिने च वासरद्वितीयांशमुद्धर्त्तव्यापिनी सती चीय-
 माणा तत्र परदिने चन्द्रक्षयाभावेऽपि मुख्यापराह्लाभात्
 आहृतम् अन्यथा “यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत्” इति
 विशेषाभिधानं व्यर्थं स्यात् अथ यत्र पूर्वाह्ने आहृतं तत्र
 “यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति
 गोभिलविरोधः । तथाविधचतुर्दशीयुक्तामावास्यायाः सिनी-
 वालीत्वेन प्रातश्चन्द्रदर्शनात् । तत्राह स एव “यदुक्तं यदह-
 स्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः । तत्क्षयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे
 राजनि चेत्यपि । यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां
 कुर्वीत” इति यन्नोभिलसूत्रं तच्चन्द्रक्षयाभिप्रायकम् अन्यथा
 गोभिलीय तादृशसूत्रान्तरेण सह पौनरुक्त्यापत्तेः तस्मात्
 प्रथमसूत्रं कुहपरं तच्च वर्द्धमानापक्षे नियतं क्षीणास्तम्भि-
 तयोस्तु यथायोग्यमनुसरणीयम् एवञ्च “यदहस्त्वेव चन्द्रमा
 न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति श्रुतिरेतत् समानार्थकं
 श्रुत्यन्तरं वा तदपि वर्द्धमानादिपरं न तु कात्यायनवचनात्तत्र
 क्षयलक्षणा कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्ता युक्ता । “श्रुतिस्मृतिविरोधे
 तु श्रुतिरेव गरीयसी” इति विरोधात् । क्षीण इति कात्या-
 यनेन मया यत् क्षीणे राजनीत्युक्तं तदपि चन्द्रक्षयाभिप्रायम्
 “अथैवं दृश्यमानेऽप्येकदा” इति गोभिलसूत्रान्तरं व्यर्थं यदह-
 स्त्वेवेत्यादिद्वितीयसूत्रप्राप्तिरित्येः सिनीवालीत्वेनैव चन्द्रदर्शन-
 प्राप्तिरित्यत आह स एव “यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्य-
 पेक्षया । अमावास्यां प्रतीक्ष्येत तदन्ते वापि निर्वपेत्” ॥
 दृश्यमानेऽप्येकदेति यदुक्तं तच्चतुर्दश्यां आह्वाय पूर्वसूत्रममा-
 वास्यापदोपादानाच्चन्द्रक्षये सत्यमावास्याविषयम् । इदं पुन-
 रित्यभूतचतुर्दशीविषयमिति आहविवेकः तत् किममावास्या-
 वत् चतुर्दशीत्यत आह । अमावास्यां प्रतीक्ष्येतेति उभय-

तिथिप्राप्तौ आद्यामावास्या प्रतीक्षणीया यत्र पूर्वदिने दिवा
 सार्द्धमुहूर्त्तमात्रेऽमावास्या परदिने च सार्द्धदशममुहूर्त्तमात्रे
 अमावास्या अत्र चोभयदिने आद्ययोग्यामावास्या न प्राप्यते तत्र
 चतुर्दश्यान्ते निर्वपेत् दद्यात् अत्रैव विषये साग्निनिरग्न्यो-
 र्विशेषमाह कालमाधवीये जावालिः । “अपराह्णद्वयाव्यापी
 यदि दर्शस्तिथिचये । आहिताग्नेः सिनीवाली निरग्न्यादेः
 कुहर्मता” । आदिपदादनुपनौतशूद्रयोर्ग्रहणम् । क्षयकाल-
 माह कात्यायनः । “अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षौणो भवति
 चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः किल भवेदणुः” ॥ चतु-
 र्दश्यष्टमे यामे चन्द्रमाः क्षौणश्चतुर्थभागोनकलावशिष्टो
 भवति अचेन्दुराद्ये ग्रहरेऽवतिष्ठते इत्यादिस्वरसात् अमावास्या-
 ष्टमे यामे चाणुर्भवति पुनरुत्पद्यते किलेत्यागमवार्त्तायां तेना-
 मावास्यासप्तमयामे कृत्स्नक्षय इत्यवगम्यते ततश्चान्यकला-
 वयवनाशोत्पत्तिरेव क्षयः सा च सूक्ष्मतायां विनाशेऽप्यस्तीति
 आहविवेकः । उत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः तेन विनाशस्यान-
 न्तत्वेऽपि नातिव्याप्तिः । अत्र विशेषमाह स एव “आग्रहा-
 यण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठ्य या भवेत् । विशेषमाभ्यां नृवते
 चन्द्रचारविदो जनाः” । आभ्यामिति ल्यब्लोपे पञ्चमी इमे
 प्राप्येत्यर्थः । चन्द्रचारविदो ज्योतिर्विदः । अत्र पौर्णमास्य
 न्तमास इति परिशिष्टप्रकाशः । अत्र वीजं ब्रह्मपुराणीय-
 तिथिकृत्यत्वं तथा च आहमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “पयो-
 मूलफलैः शाकेः कृष्णपक्षे च सर्वदा” । तत्र कृष्णपक्षे चतु-
 र्दशीव्यतिरिक्तायां यस्यां कस्याच्चित्तिथौ आहविधानादमा-
 वास्यापि लभ्यत इत्यत्र कोविशेष इत्यत्राह स एव “अत्रेन्दु-
 राद्ये ग्रहरेऽवतिष्ठते चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । तदन्त एव
 क्षयमेति कृत्स्नमेव ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” ॥ अत्र मास-

ह्ये चतुर्थभागोनकलावशिष्टः चतुर्थभागेना या कला तया-
वशिष्टः कलाभागत्रयमात्रः सञ्जाद्यप्रहरे इन्दुरवतिष्ठते अर्था-
च्चतुर्दश्यष्टमयामे न चयारम्भ इति तदन्त एवामावास्यान्तयाम
एव कृत्स्नं चयमेति अन्यत्रामावास्या सप्तमयाम इति विशेषः
तेन मार्गशीर्षं ज्यैष्ठ्योरुभयदिने चन्द्रचयलाभे यद्यपि यदा
चतुर्दश्याममिति वचनात् पूर्वदिन एव प्राप्नोति तथापि
तद्वचनं चन्द्रचयानुरोधमूलमिति कृत्स्नचयानुरोधात् क्षीणा-
यामपि परत्रापराह्णलाभे आहतं अन्यथैतद्विशेषाभिधानं
व्यर्थं स्यात् । तत्रापि विशेषान्तरमाह स एव “यस्मिन्नब्दे
हादशैकश्च यव्यस्तास्मिन् तृतीयया परिदृश्यो नोपजायेत” ॥
यव्यो मासः । तृतीयया मात्रया चतुर्थभागोनकलया परि-
दृश्यश्चन्द्रो न भवति किन्तु तदधिक न्यूनकलयेति तेन मल-
माससंयुताब्दे अन्यमासवदनयोरपि चतुर्दश्यन्तयामादिदर्श-
सप्तमयामपर्यन्तं चय इति मलमासयुताब्दस्तु एकस्मान्मल-
मासादब्दद्वयानन्तर तृतीयाब्दे मलमासस्यावश्यम्भावादिति
चन्द्रचयानुरुद्धम् । क्षीणापक्षमुपसंहरति स एव “एवं चारं
चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात्” । एवं
चारं गतिविशेषम् । स्तम्भितायां विशेषमाह स एव “संमिश्रा
या चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् क्वचित् । खर्वितां तां विदुः
केचिदुपेध्वमिति चापरे” ॥ क्षीणायाः पूर्वमुक्तत्वाद्द्विमाना-
याश्च वक्ष्यमाणत्वादस्य स्तम्भितापरत्वम् । खर्वितां नीचां
पितृलोकप्रापणानर्हाम् । केचित् यजुर्वेदिनः अपरे ऋग्वे-
दिनः तामेवोपेध्वम् उपगच्छत आह्वयेतिशेषः । उपेध्वमित्यत्र
गताध्वमिति पाठे गतः प्राप्तः पितृलोकप्रापणायैव अध्वा अन-
येति गताध्वां प्रशस्तमित्यर्थः तस्मात् छन्दोगा उभयानुरो-
धादिच्छात उभयादरं कुर्वन्तीति कात्यायनस्वरसः । व्यक्त-

माह लघुहारीतः 'त्रिमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बह्वृचैः।
कुह्वरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामगोतिभिः' । अत्र त्रिमुहूर्त्त-
त्तैत्युपादानात् स्तम्भितायां पूर्वदिने त्रिमुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि
बह्वृचानां आह्वं न मुख्यापराह्वनाभादपि परदिने । साम-
गानां तत्राप्य नियतः एतादृग्विषय एवोभयत्रापराह्वनाभा-
ऽपौयं व्यवस्थेति आह्वविवेकः ।

मुख्यापराह्वस्यैकदिनलाभेऽप्युभयदिनालाभात् वर्द्धमानायां
व्यवस्थामाह स एव । "वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरैऽहनि ।
यामां स्त्रीनधिकान् वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्" ॥ यामां
स्त्रीनिति पूर्वदिवसीययामत्रयन्यूनचतुर्दश्यपेक्षया अथैवं वासर-
द्वतीयांशानुरोधेन आह्वविधानात् कथममावास्याआह्वे पर्यु-
दस्तेतरकालपरिग्रहः सत्यं तिथिद्वैधे चौणादिभेदेन खण्ड-
विशेषपरिग्रहाय वासरद्वतीयांशापेक्षा अन्यथोभयदिने
वासरद्वतीयांशाप्राप्ती आह्वलोपापत्तेः प्रागुक्तनिरग्न्यादेः कुह्व-
र्मतेत्यस्य निर्विषयतापत्तेश्च अतः पर्युदस्तेतरकालस्यापि परि-
ग्रहः । यदा तु पूर्वापरखण्डयोरन्यतरस्यैव परिग्रहः तदा
यथायोग्यं तत्रैव सायाह्नमुहूर्त्तद्वयपर्युदस्तेतरकालकुतपादि-
मुहूर्त्तपञ्चकरोहिणादि-मुहूर्त्तचतुष्टयवासरद्वतीयांशौयापराह्व-
मुहूर्त्तद्वयकालपञ्चको यथाक्रममापत्तामान्यप्रशस्तप्रशस्ततर-
प्रशस्ततमत्वेन ज्ञेयः । एतद्विस्तारस्तु तिथितत्त्वे । मलमास-
पर्युदासविचारौ तु मलमासतत्त्वेऽप्यनुसन्धेयाविति ।

अथैकोद्दिष्टआह्वविचारः । तत्र गोभिलः । "अथैकोद्दिष्ट-
मेकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डो नावाहनं नाम्नौ करणं नात्र
विश्वेदेवाः । स्वदितमिति दक्षिणः सुस्वदितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । उपतिष्ठतामित्यक्षयस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गो-
ऽभिरतोऽस्मौति प्रतिवचनमेतत्प्रेतआह्वमिति" ॥ अथेत्यने-

नैकोद्दिष्टस्य पार्वणानन्तर्याभिधानं तयोः प्रकृतिविकृतित्वं
 सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्वणधर्मप्राप्त्यावाहनादिप्राप्तौ
 नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्राप्त्यभावान्निषेधो-
 ऽनुपपन्नः स्वात् एतत् प्रेतआहुतमित्युपसंहारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य
 यद्वैयते आहुतं तदेकोद्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधोनयौगिकम्
 अतएव प्रतिसांवत्सरिकस्य नैकोद्दिष्टत्वं किन्त्वेकोद्दिष्टविधि-
 कत्वम् अत्रार्घ्यैक्याद्द्विदलरूपसङ्केतितपवित्रैक्यप्राप्तौ एकं पवित्र-
 मिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदवयवैकदलपरम् । आज्योत्-
 पवनप्रकरणे “तत एव वह्निषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते”
 इति गोभिलसूत्रे पवित्रपदस्य दलपरत्ववत् । न च तत्रापि
 साङ्केतितद्विदल पवित्रद्वयपरं प्रादेशमात्रे इति विशेषणवैय-
 र्थ्यात् “अनन्तर्गर्भणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
 विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” इति सङ्केतादेव तज्ज्ञाभात् दल-
 लक्षणा तु “पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति विष्णोर्मनसापूतेस्थः”
 इति मन्त्रयोर्द्विवचनोपपत्तये । एवञ्च छन्दोगपरिशिष्टेन
 यद्विशिष्टद्विदले पवित्रपटं सङ्केत्य आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्ये-
 तावदेव द्विदलेत्यनेन प्रागुक्त गोभिलसूत्रोक्तैकदलपवित्रयोरैक-
 पवित्राभिधानं तत् “देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण”
 इत्यादिमन्त्रस्य पवित्रेण इत्याद्येकवचनोपपत्तये । अत्र
 नावाहनं नाग्नौकरणमिति निषेधयोः पौर्वापर्यादग्नौकरण-
 पूर्वकालीनं प्रधानसम्बन्धि आहुतसूत्रोद्दिष्टं आहुतार्थावाहनमेव
 निषिध्यते नत्वप्रधान-सम्बन्धि पितृ-यज्ञवदित्यतिदेशप्राप्तं
 पिण्डार्थावाहनमिति एतेन पिण्डार्थावाहननिषेधो मैथिलोक्तो
 हेयः । अत्राग्नौकरणनिषेधेन हुतशेषस्यालाभे हुतशेषं दत्त्वा
 पात्रमालभ्य जपति पृथिवीत्यादि स्वाहा इत्यन्त सूत्रोक्तपात्रा-
 लभनस्यापि बाधः आनन्तर्याभावात् असुतमिति मन्त्रलिङ्ग-

विरोधाच्च । स्वदितमिति त्वमिप्रश्न इति त्वमाःस्य इति त्वमि-
 प्रश्ने स्वदितमिति प्रश्नः । कुशमयब्राह्मणपक्षे तु प्रतिवचनानु-
 पपत्त्या प्रश्नस्यापि निवृत्तिः अक्षय्यशब्दस्थाने उपतिष्ठतामिति
 प्रयोगः अचोपतिष्ठतामित्यनेनान्नादिकमित्यस्यान्वये अस्त्वित्य-
 स्थान्वयानुपपत्त्या तस्याप्यप्रयोगः । अतएव पिबदयिताया-
 मन्नादिकमुपतिष्ठतामिति लिखितम् । ततश्च “प्रेतायाक्षय्य-
 मस्तु” इति । ब्रह्मपुराणौयं “ततो वदेत् पुनर्धीमानक्षय्यमुप-
 तिष्ठताम्” इति मार्कण्डेयपुराणौयश्च गोभिलविरुद्धत्वात्
 शाख्यन्तरौयम् । अभिरम्यतामिति वाजे वाज्जे इति स्थाने-
 ऽभिरम्यतामित्यनेन विसर्जनमिति एतेन “प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न
 स्वधा नाभिरम्यताम् । स्वस्थस्तु विद्वजे देवं सक्तत् प्रणव-
 वर्जितम्” ॥ इत्याश्वलायनगृह्यपरिशिष्टात् एकोद्दिष्टे प्रणव-
 वर्जितस्वस्थित्यनेन यद्विसर्जनं तत्प्रेतश्राद्धविषयम् अभिरम्यता-
 मिति तु सांवत्सरिकविषयमिति कल्पतरुश्रीदत्तवाचस्पति-
 मिश्राद्युक्तं निरस्तम् । वह्नृचानामेव पार्वणेऽभिरम्यतामिति
 विसर्जनस्य प्राप्तत्वादेकोद्दिष्टेऽपि तथा त्वात् सर्वशाखिसाधा-
 रणनिषेधानुपपत्तेश्च । एतदिति पूर्वोक्तेति कर्त्तव्यताकश्राद्ध-
 मित्यर्थः । प्रेतश्राद्धं प्रेतस्य श्राद्धं न तु पार्वणविक्रतित्वेन
 प्राप्तपितृलोकरूपपितुः श्राद्धम् अकृतसपिण्डीकरणस्य तथा-
 विधपितृत्वाभावात् अतएवैतन्नायमूलकमेवाश्वलायनगृह्यप-
 रिशिष्टेऽपि “पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते”
 इत्युक्तम् अतएव विष्णुना “प्रेतस्य नाम गोत्राभ्यां दत्ताक्षयो-
 दकेषु” । इत्यत्र प्रेतनामगोत्राभ्यामित्यनेन प्रेतस्येत्युक्तं न तु
 सम्बन्धिन इत्युक्तं ततश्च मन्त्रे प्राप्तपितृलोकोपाधिक एव
 पितृपदस्थाने प्रेतपदोहो न तु अग्निस्वात्ताद्युपाधिके एव-
 मभिलापवाक्येऽपि सम्बन्धित्वेन नोक्तेष्वः किन्तु प्रेतत्वेन

असम्बन्धिनोऽपि मठब्राह्मणादेरपि प्रेतआह्वाधिकारित्वात् ।
 अतएव शातातपेनापि “प्रेतान्तनामगोत्राभ्यमुत्सृजेदुपतिष्ठ-
 ताम्” इत्युक्तम् अत्र प्रेतस्यान्तः प्रेतान्तो न तु सम्बन्धिवाचक-
 स्यान्तः न वा मैथिलोक्तो बहुव्रीहिस्तस्य तत्पुरुषापेक्षया
 जघन्यत्वात् प्रेतपदस्य सम्बन्धिस्थानीयत्वेन तत्पुरुषस्यैव
 युक्तत्वाच्च । ततश्च प्रेतान्तनाम च गोत्रञ्च इति द्वन्द्वः अतएव
 तर्पणे विष्णुः “अपञ्च सर्वे शवस्पर्शिनो गत्वा पितृपदस्थाने
 प्रेतपदोद्देहेन द्वितीयान्तं तर्पयेयुः पितृशब्दोच्चारणे पितृहा
 भवति” इति एतेषां वचनानां न्यायमूलकत्वात् सांवत्सरिक-
 आह्ने एकोद्दिष्टविक्रतीभूतेऽपि प्राप्तपितृलोकोपाधिकपितृपद-
 वन्मन्त्रेऽभिलापे च सम्बन्धिबोधकपितृत्वेनैवोल्लेखः । एवञ्च
 देवताभ्यः पितृभ्यश्चेत्यत्र न प्रेतपदोद्देहः पितृपदस्य दिव्यपितृ-
 परत्वात् एवं नैकवचनोद्देहोऽपि तथा मधुधौरस्तु नः पितेत्यस्य
 द्यौः स्वर्गः पिता पितेव सर्वस्याधिगम्यत्वात् मध्वस्तु मधुमयी
 भवत्विति भाष्यव्याख्याने । द्यौरिति पितेति पदयोः सामा-
 नाधिकरण्यं प्रतीयते अत्र च द्युत्वपितृत्वयोर्भेदेऽपि सामा-
 नाधिकरण्येनाभेदावगमात् दिवः पितृसाधर्म्यप्राप्तिरिति पितृ-
 पदं पितृतुल्यपरं न तु जनकपरं प्राप्तपितृलोकपरं वेति तेन
 अत्र मन्त्रे पितेत्येव वक्तव्यं न तु प्रेतपदोद्देहः न वा पितृशब्दं
 न युञ्जीतेत्यनेन निषेधः एवमामावेति मन्त्रे पितरेत्यत्र नोद्देहः
 यदाहं आहं करोमि तदा मातरपितरावागच्छतामित्यनु-
 ब्रजने क्रियमाणे आह्नफलस्य प्रार्थनीयत्वात् एवं वृद्धिआह्ने-
 ऽप्येतेषु नान्दौमुखविशेषणं न देयमेवेति अन्यत्र सर्वतोत्सर्ग-
 वाक्ये मन्त्रे च पितृपदप्रयोगनिषेधात् प्रेतपदोद्देहः कार्यः ।
 अत्रैकोद्दिष्टे गोभिलानुक्ते निषेधोऽभिधीयते । यथा विष्णुः ।
 “एकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्टे” इति एकवत् एकवचनवदुयाय

स्यात्तथोहेत अपूर्वोत्प्रेक्षणमूह इत्युक्तेन पूर्वाप्राप्तैकवचना-
न्तरत्वकल्पने बहुवचनान्तान्मन्त्रानविकृतान् कुर्यात् एकस्मिन्
पितरि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वात् प्रकृतावर्थप्रकाशनाख्यदृष्ट-
प्रयोजनकस्य मन्त्रस्य विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोद्घः
कर्त्तव्य इति न्यायमूलमिदं वचनम् । यथा पवित्रेस्थो वैष्ण-
व्यावित्यत्र पवित्रासि वैष्णवौति न चात्र पवित्रमसि वैष्णव्य
इति पितृदयितोक्तं युक्तं पवित्रेस्थो वैष्णव्याविति मन्त्रस्य हे
पवित्रे युवां विष्णुदेवताके स्थः भवथः स्त्रीलिङ्गत्वं छान्दस-
मिति सायनाचार्यव्याख्याने गुणविष्णुनापि तथा व्याख्याने
सम्बुद्धप्रन्तता प्रतीतेः एवं विष्णोर्मनसा पूतेस्थ इत्यत्रापि पूत-
मसीति । “अत्र पितरो मादयध्वं यथा भागमावृषायध्वम्”
इति मन्त्रे अत्र प्रेत मादयस्व यथा भागमावृषायस्वेत्युक्तम् ।
प्रार्थनार्थकद्वितीयलकारौयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेक-
वचनस्यैव ऊह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारौयमावृषायथा
इत्यनिरुद्धभट्टोक्तो युक्तः अतएव औदत्वादिभिरपि मादय-
स्वेत्युक्तम् अमौमदन्त पितर इत्यत्रामौमदत् प्रेतेति वृषायि-
षतेत्यत्र वृषायिष्टेति एतपितर इत्यादि पिण्डार्थावाहनमन्त्रे
एहि प्रेतेति सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्तास्त्रभ्यमित्यत्र देह्य-
स्त्रभ्यमिति नियच्छेतेत्यत्र नियच्छेति नमोव इत्यादि मन्त्रेषु
पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतैत्युक्तम् । एवं व इत्यत्र ते इति
आशीः प्रार्थने येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्यै तूक्तम् ।
एतद् पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहोनतु बहुवचनस्य
“एतद् पितरो वास इति जल्पने पृथक् पृथक्” इति ब्रह्म-
पुराणेन प्रकृतावेव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद् पितर इति
बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अत्रानर्थक्येन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्य-
समवेतार्थं बहुवचनस्यैव युक्तत्वात् ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थ-

स्यैव विवृतावृहः सांवत्सरिकेत्वेकवचनस्यैवोद्दो न तु पिष्ट-
पदस्य तत्र प्राप्तपिष्टलोकत्वेन तस्यैव युक्तत्वात् । स्मृतिः ।
“प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् । दम्पत्योर्भुक्त-
शेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” ॥ उच्छिष्टं पाकपात्रेऽवशिष्टं
ग्रहे उपरागे पर्युषितं स्थितं दम्पत्योराश्रमस्त्रामिनोर्भोज-
नानन्तरं पाकस्थाल्यामवशिष्टमिति श्राद्धचिन्तामणिः । यत्तु
देवलवचनम् “एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।
पश्चात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्” इति तस्यैकोद्दिष्ट-
शेषं ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् नत्ववशेषयेत् पुनर्मङ्गलभोजनं
पाकान्तरकृतान्नं भुञ्जीतेत्यन्वयः ।

अथाशौचान्तद्वितीयदिन आद्यश्राद्धात् पूर्वकृत्यमाह
देवलः । ‘अघाहः सु निवृत्तेषु सुस्नाताः कृतमङ्गलाः । आशु-
च्यादिप्रमुच्यन्ते ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्य च” मङ्गलं स्वशाखोक्त-
शान्त्युदक गोहिरण्यादिसर्गः जलादिसर्गमाह मनुः । विप्रः-
शुद्धेदपः सृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् । वैश्यः प्रतोदं रश्मौन्
वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः” । अशौचकालोत्तरं कृतस्नान इति
मिताक्षरा अत्राघाहः सु निवृत्तेष्वित्यनेन एकादशाहादेरशौ-
चान्त द्वितीयाहत्वं सूचितम् । सुस्नाता इत्यादिना विप्रः
शुद्धेदपः सृष्ट्वेत्यादिना च यथाशक्तिसमुच्चय विकल्पाभ्यां
तत्तत्कारणेन वैदिककर्मार्हतेति ।

आद्यश्राद्धकालमाह याज्ञवल्क्यः । “सृताहनि तु कर्त्तव्यं
प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रति संवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ।
एकादशेऽहनौति स्वस्ति शौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् ।
“क्षत्रादिः स्नतकान्ते तु भोजयेद्युजो द्विजान्” इति मत्स्य-
पुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडशश्राद्धानामादिभूतम् ।
तथा च कुन्दोगपरिशिष्टम् । “श्राद्धमग्निमतः कुर्यात् द्वाहाः

दैकादशेऽहनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमौताहनि सर्वदा ।
 द्वादशप्रतिमास्थानि आद्यं षाण्मासिके तथा । सपिण्डीकर-
 णञ्चैव इत्येतत् आद्वयोऽष्टम् । एकाहेन तु षण्मासा यदा
 स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सराश्चैव स्यातां षाण्मासिके
 तदा” ॥ अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आद्यं
 कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात् । अन्येषान्तु मरणा-
 वधि । तथाच शङ्खः । “मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य
 नाग्निना । दाहादूर्ध्वमशौचं स्याद् यस्य वैतानिको विधिः” ॥
 वैतानिकः श्रौतो होमः तस्मादग्निपदं श्रौताग्निपरम् । ततश्च
 केवलस्मात्तर्त्ताग्निमतो निरग्नेश्च मरणादेवाशौचम् । ध्रुवाणि
 एतानि षोडशश्राद्धानि नित्यानि सर्वदा मृतधनाल्लाभेऽपि
 प्रमौताहनि मृततिथौ । आद्यश्राद्धषाण्मासिकश्राद्धद्वयेतर-
 श्राद्धानि कार्याणि । आद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् षाण्मा-
 सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् अत्राशौचान्तद्वितीयदिवसो-
 याद्यश्राद्धस्यादिभवत्वसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमासिक-
 तिथेर्मृततिथित्वानुपपत्त्या तत् सजातीयत्वमेव प्रतीयते । तेन
 प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धि-
 रिति । एवञ्च एकाहेन तु षण्मासान्यूना इत्यनेन मृततिथि
 पूर्वतिथिः प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्या-
 प्येकाहादिन्यूने अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि षाण्मासिकत्वं
 द्वितीयषण्मासभवत्वान्नानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानन्वादि-
 मध्याधिमासयुक्तप्रथमाब्दस्य द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्
 त्रयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटित-
 त्वात् त्रयोदशमास एव द्वितीयषाण्मासिककरणाय कालः
 सप्तममासकर्त्तव्यस्य षाण्मासिकत्वं “षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः
 कथितो वादरायणेः” इत्यनेनाविरुद्धम् । ननु षोडशश्राद्धगणने

द्वादशमासिकत्वमुक्तं कथं मलमासयुताब्दे त्रयोदशमासिकत्व-
मिति चेन्न “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा
त्रयोदशआह्वं कार्यं तदधिकं भवेत्” ॥ इति सत्यव्रतवच-
नेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिकं आह्वमित्युक्तेः ।
एतद्वचनं न्यायमूलकम् एवं सृताहनि प्रतिमासं आह्वं
कुर्यात् “सृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्” इति
वचनद्वयेन पूर्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदशमासात्मकं संवत्सरं व्याप्य
सृततिथेरुत्ततिथिं यावच्चान्द्र इत्युक्तं तत् प्रतिमासकर्त्तव्य-
मासिकानुरोधेन तत्पक्षीय तत्तत्तिथिषु आह्वं बोधयता इति
अर्थापत्त्या वेशाखादिसृतस्यान्यमासिकं तन्मासीय तत्पक्षीय
तत्तत्तिथिषु कर्त्तव्यमिति बोधनात् मध्येऽधिमासपाते द्वादशे
मासि सृतमासीयतिथ्यप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य
सपिण्डनस्य चाप्राप्तेः । एवमाद्याधिमासेऽपि अतएवाद्याब्दे-
ऽधिमासपातेऽपि लघुहारौतेन द्वादशमासे यद्वादशमासिक-
मित्युक्तं तदन्याधिमासविषयम् । अत्र द्वादशमासे सृत-
मासीय तत्तत्तिथिप्राप्तेः । यथा लघुहारौतः “प्रत्यब्दं द्वादशे
मासि कार्या पिण्डक्रिया द्विजैः । क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं
मुक्ता तु वत्सरम् ॥ चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशाद् यतः ।
अतः सांवत्सरं आह्वं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु
कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन मासः स
परिकीर्त्तितः ॥ असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥ गर्भे वार्द्धपिक्तत्ये
च सृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं
विदुर्बुधाः ॥ सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आह्विकं भवेत् ।
इष्टं वाप्यथवा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिनमुचे” ॥ पिण्डक्रिया
सांवत्सरिकआह्वं क्वचिन्मलमासयुताब्दे आद्यवार्षिकन्तु न

त्रयोदशे मासि किन्तु द्वादशे मासौत्वर्थः । ननु “यस्मिन्नाशि-
गते भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या
पिण्डदानोदकक्रिया” ॥ इति सत्यव्रतेन सौरमासविशेष-
चिह्नितमृताहं आहं विहितम् । ततश्च त्रयोदशे मासि
तत्करणे मृताह एव आहं न कृतं स्यादित्याह चक्रवदिति
राशिचक्रे चक्रवत् परिभ्रमन् सूर्यो गतेर्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां
कदाचिदेकराशिभोगसमाप्तावपि मृततिथिं न स्पृशति तिथि-
द्वयं वा एकराशौ स्पृशति यदा न स्पृशति तदा आहलोपः
स्यात् यदा चोभयं स्पृशति तदा संशयः स्यादतः सौरमास-
चिह्नितं आहं न कर्त्तव्यं किन्तु मुख्यचान्द्रमासचिह्नितं
कर्त्तव्यम् । तथाच लघुहारीतः । “इन्द्राग्नी यत्र ह्येते
मासादिः स प्रकौर्त्तितः । अग्नीषोमौ स्मृतौ मध्ये समाप्तौ
पितृसोमकौ ॥ तमतिक्रम्य तु यदा रविर्गच्छेत् कदाचन ।
आद्यो मलिस्तुचो ज्ञेयो द्वितीयः प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंश्च
प्रकृते मासि कुर्यात् आहं यथाविधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं
नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ शुक्लप्रतिपदौन्द्राग्नियागः कृष्णप्रति-
पद्यग्नीषोमयागः । अमावास्यायां पितृसोमयागः । एतेषां
प्रमाणं मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्रादिमध्यसमाप्तिकौर्त्त-
नात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्त एव मासपदस्य शक्तिः प्रतीयते ।
ततश्च तथाविधं मासमभिधाय चक्रवदित्यभिधानेन सौर-
दोषं प्रदर्श्य दर्शान्त एव मासि सांवत्सरिकं कार्यमित्युक्तं
तत्रैकस्यास्त्यर्थोद्वेत्वलोपयोरभावात् । तच्च दर्शान्तस्यानेक-
त्वात् कुत्र आहमित्यनध्यवसाये मासविशेषचिह्नितमाह पौष-
माघाद्यमिति स पौषादिः कौटुकं तस्य चान्द्रे वा कथं शक्ति-
रित्यत आह यतस्तत्र विधानेनेति विधानेन श्रुत्यादिना ।
तथाच श्रुतिः “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बः

ध्यते” इति अत्र वृषराशिभोग्यरोहिणीनक्षत्रयुक्तामावास्या
 वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती श्रुतिः चान्द्र एव शक्तिं बोधयति
 सौरे वैशाखे तदसम्भवात् तथाहि “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः
 सन्निकर्षः सामावास्या” इति गोभिलान्धर्माचार्योक्तकराश्व-
 स्थानममावास्येति वृद्धस्थरवावेव रोहिणीयुक्तवैशाखस्यामा-
 वास्यासम्भवात् कृत्यचिन्तामणौ व्यासः । “मौनादिस्थो रवि-
 र्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्याः द्वादश-
 स्मृताः” ॥ येषां शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तानाम् आरम्भप्रथम-
 क्षणे आद्यकृतिरूपस्यारम्भस्याद्यसमये मौनमेषादिस्थो रवि-
 र्भवेत् अब्दे वर्षे त एव शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तान् चान्द्रमासा-
 श्चैत्रवैशाखाद्यसंज्ञकाः द्वादशमासाः स्मृताः द्वादशेति न पुन-
 र्मलमासेऽपि संज्ञान्तरं किन्तु द्विचैत्रादिरिति । तथाच
 ज्योतिषे “मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत् । हिरा-
 षाढः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” ॥ त्रयोदशा अपि
 द्वादशसंज्ञका इति व्यासेनौपदेशिकौ शुक्लादिमासे चैत्रादेः
 शक्तिरभिहितेति । अतएव आहतविवेके मौनादिस्थरविप्रारब्ध-
 शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तश्चैत्रादिरिति । एवञ्च “असंक्रान्तमासो-
 ऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः कदाचित् ।
 क्षयः कार्त्तिकदित्रये नान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्येऽधिमासद्वयं
 स्यात्” इति ज्योतिःशास्त्रोक्तक्षयमासे व्यासोक्तलक्षणसङ्गति-
 र्मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेया । असंक्रान्त इति असंक्रान्ते मलमासे
 आब्दिकं प्रथकं सपिण्डीकरणं सपिण्डीकरणमिति पञ्चम्यर्थे
 प्रथमा । सपिण्डीकरणात् पूर्वं मासिकं प्रेतस्य कार्यं न तु
 सपिण्डीकरणात् परं प्राप्तपितृलोकस्य प्रतिमासविहितं पार्वणं
 कर्त्तव्यं गर्भे गर्भकृत्ये पुंसवनादौ वार्षपितृकृत्ये वैश्यस्य गोभि-
 लाद्युक्ते पिण्डकर्मप्रेतपिण्डदानं पुनः सपिण्डीकरणग्रहणं

मलमासेऽपि सपिण्डीकरणापकर्षार्थं आहमेव आह्निकं स्वार्थं
 ठक् यत् किञ्चिदित्यनेन पार्वणादिसकलआहनिषेधः । सामा-
 न्यतो निषेधेऽपि मघाआह्वादेः प्रतिप्रसवमाह माधवाचार्य-
 धृतो व्यासः । “जातकर्मन्यकर्मणि नवआहं तथैव च ।
 मघात्रयोदशौआहं आह्वान्यपि च षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे
 स्नानं आहं दानं तथा जपः । कार्याणि मलमासेऽपि नित्य-
 नैमित्तिकं तथा” इति । जातकर्मन्यकर्मणि जातकर्मान्न-
 प्राशननाम करणानि मुख्यकालकर्तव्यानि । अन्यथा “नामा-
 न्नप्राशनं चौड़ं विवाहं मौञ्जिबन्धनम् । निष्क्रमं जात-
 कर्मपि कास्यं वृषविसर्जनम् ॥ अस्तं गते गुरौ शुक्रे बाले
 वृद्धे मल्लिङ्गुचे । उपायनमुपारम्भं व्रतानां नैव कारयेत्” ॥
 इति गर्गवचनविरोधः स्यात् अतएव “नामान्नजातकर्मणि
 यथाकालं समाचरेत् । अतिपाते तु कुर्वीत प्रशस्ते मासि
 पुण्यदे” ॥ इति गर्गवचनान्तरं सङ्गच्छते । वृषोत्सर्गं कास्येति
 विशेषणात् “अशौचान्तद्वितीयेऽङ्गि यस्य नोत्सज्यते वृषः ।
 पिशाचत्वं ध्रवं तस्य दत्तैः आह्वयतैरपि” ॥ इति मैथिलधृत-
 वचनबोधिताशौचान्तात् द्वितीयदिनविहितवृषोत्सर्गः कार्य्य
 इत्यर्थः । इष्टमग्निहोत्रादि पूर्त्तं स्वातादि । तथाच जातू-
 कर्णः “वापौकूपतडागादिदेवतायतनानि च । अन्नप्रदानं-
 मारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥ अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां
 चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते” ॥
 नित्यमेकं हि सर्वदेति नित्यमेकं केवलं नित्यम् अहरहः क्रिय-
 माणं आहं न नित्यनैमित्तिकं पार्वणआह्वादि अतएव नित्यस्य
 नित्यनैमित्तिकस्य च भेदमाह मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यं
 नैमित्तिकञ्चैव नित्यनैमित्तिकं तथा । गृहस्थस्य च यत्कर्म
 तन्निशमय पुत्रक ॥ पञ्चयज्ञाश्रितं नित्यं यदेतत् कथितं

द्विज । नैमित्तिकं तथाप्यन्यत् पुत्रजन्मक्रियादिकम् । नित्य-
नैमित्तिकं ज्ञेयं पर्वश्राद्धादिपण्डितैः” ॥ सर्वदा मलमासे
प्रकृतमासेऽपि ।

आद्यश्राद्धेति कर्त्तव्यतायां वराहपुराणम् । “आसनं चोप-
कल्पेत मन्त्रेण विधिपूर्वकम्” । मन्त्रस्तु “अनासने देवराजा-
भ्यनुज्ञातो विश्राम्यतां द्विजवर्यानुग्रहाय प्रसादये त्वासनं
गृह्यपूतं ज्ञानाग्निपूतेन करेण विप्र” इति तथा “आवरणार्थञ्च
तेच्छत्रं ब्राह्मणाय प्रदौयते । पश्चादुपानहौ दद्यात् पाद-
स्पर्शकरे शुभे ॥ सन्तप्तबालुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ।
सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानहौ ॥ तिलोपचारं कृत्वा तु
विप्रस्य नियतात्मनः । नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥
श्रीमन्मावाहयेद्भूमिं दर्वभृंहस्तोऽथ भूतले” ॥ तच्छत्रं प्रेतयि
दत्तच्छत्रं प्रदौयते उत्तराप्रतिपत्तिः क्रियते । प्रेतमित्यस्य
तु दददित्यभिसम्बन्धात् सम्प्रदानत्वेऽपि सन्तारयतीति सम्ब-
न्धेन कर्मतैव । “अपादानं सम्प्रदानं तथाधिकरणं पुनः ।
करणं कर्म कर्त्ता च द्वयोर्योगे परं भवेत्” इत्युक्तेः । भूमीति
पृथिव्याः सम्बोधनम् । मन्त्रस्तु “इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि
परमां गतिम्” इति अथञ्च स्त्री श्राद्धेऽविकृत एव पठनीयः
एवमावाहिते गन्धपुष्पादीनि समर्पयेत् । गन्धमन्त्रस्तु । “सर्वः
सुगन्धः” इति । पुष्पमन्त्रस्तु । “श्रियादेव्या” इति । धूप-
मन्त्रस्तु । वनस्पतिरस इत्यादि इदञ्च गन्धादिसमर्पणं प्रेताय
गन्धादिदानानन्तरं ब्राह्मणे कार्यं लघुहारौतः । “सपिण्डौ-
करणं यावत् प्रेतश्राद्धानि षोडश । पक्वान्नेनैव कार्याणि
सामिषेण द्विजातिभिः” ॥ बृहस्पतिः । “वस्त्रालङ्कारशय्याद्यं
पितुर्यद्वाहनायुधम् । गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य श्राद्धभोक्त्रे निवे-
दयेत् । भोजनञ्चानेकविधिं कारयेदयज्ञनानि च” । जाबालिः ।

“पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य मासिके श्राद्धे एव तु । श्राद्धं प्रतिरुचौ
चैव मातापित्रोर्मृताहनि । असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
तर्पयेत्” ॥ पितृयज्ञं पितृतर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे श्राद्धे
ऽहरहः क्रियमाण इत्यर्थः । तेनाम्बुघटश्राद्धे मृताहविहित
मासिके तथा विशिष्टतौर्यद्रव्यादिप्राप्तौ प्रेतश्राद्धकरणे ह्यायां
मातापित्रोर्मृताहनि च असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन
तर्पयेत् ।

षोडशश्राद्धानां यत् पतितं कृष्णैकादश्यां तत् कर्तव्यम् ।
तथा च लघुहारीतः “श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहऽविदिते
तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” । विशेषत
इत्यमावास्या पक्षे तथा अपि विघ्नादौ विधानात् । यथा
हेमाद्रिधृतं षट्त्रिंशन्मतं “मासिके चाब्दिके त्वङ्गि संप्राप्ते
मृतसूतके । वदन्ति शुद्धौ तत् कार्यं दर्शं चापि विचक्षणैः” ।
राजमार्तण्डे । “श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने अन्तरामृतसूतके ।
एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः । श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने
मृतस्याविदिते तथा । अमावास्यां प्रकुर्वीत वदन्येके मनौ-
षिणः” । अत्र मृतसूतकोपादानात् ऋष्यशृङ्गवचनेऽशौच-
पदमेतत् परम् । यत्त्वन्तरामृतसूतकेऽप्येकादश्यां श्राद्धविधानं
तत् “देये पितृणां श्राद्धे तु अशौचं जायते यदि । तदशौच-
व्यतीते तु तेषां श्राद्धं विधौयते । शुचौभूतेन दातव्यं या-
तिथिः प्रतिपद्यते । सा तिथिस्तस्य कर्तव्या न त्वन्यावै कदा-
चन” ॥ इति ऋष्यशृङ्गवचनविरोधात् अशौचान्तदिने मल-
मासादिरूप विघ्नान्तरेण तदकरणे बोध्यम् । अतएव श्राद्ध-
विवेके अपाटवाच्च शौचाभ्यामपि पतितमेकोद्दिष्टमेकादश्या-
मशौचान्ते च मलमासे न कर्तव्यं किन्तु मलमासाभ्याम-
कृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् । यत्तु “जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नव-

आहृतं तथैव च । प्रातःसंवत्सरं आहृतं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ।
 प्रति संवत्सरं आहृतमशौचात् पतितन्तु यत् मलमासेऽपि तत्
 कार्यमिति भागुरिभाषितम्” इति ज्योतिर्वचनद्वयं तत्र पूर्व-
 वचनशेषार्द्धस्य “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाह्निकं प्रथमं द्विजैः”
 इति लघुहारीत वचनैकवाक्यतयान्याधिमासविषयत्वात् ।
 “मलमासस्मृतानान्तु आहृतं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि
 कर्त्तव्यं नान्येषान्तु कदाचन” इति कालमाधवीयधृत पैठीन-
 सिवचनस्य मलमासस्मृतविषयत्वाच्च परवचनेऽपि तदुभय आह-
 रस्याशौचपतितस्य मलमासाभ्यरे कर्त्तव्यतोक्ता न तु तद्विज्ञस्य
 अनुपस्थितस्य तस्य च राजमार्त्तण्डे नैकादश्यां कर्त्तव्यतोक्तेः
 स्मृताहविदितेऽपि ‘अविज्ञातस्मृते अमावास्यायां श्रवण दिवसे
 वा” इति प्रचेतोवचनोक्तामावास्यापेक्षया विशेषत इत्यनेन
 कृष्णैकादश्याः प्राधान्यं प्रतीयते स्मृतशब्दोऽत्र स्मृताहपरः
 अनिश्चितमरणस्यौर्द्ध्वदेहिकाभावादिति आहृतविवेकः स्मृताह-
 नौत्येव सूत्रे पाठो मैथिलपाश्चात्यदाक्षिणात्यानाम् अत्रामा-
 वास्यायामिति गमनमाससम्बन्धिन्यां “प्रवासवासरे ज्ञेयं
 तस्मासेन्दुचयेथव” इति स्मरणादिति मिताक्षरा एतच्च स्मृत-
 दिनमासयोरज्ञाने वक्ष्यमाण बृहस्पतिवचनात् । स्मृतमासे
 ज्ञाते मरणदिनाज्ञाने तु तदीयामावास्यायां तथा च हेमाद्रि-
 कालादर्शनिर्णयामृत नव्यवर्द्धमानधृतानि वचनानि । बृह-
 स्पतिः “न ज्ञायते स्मृताहश्चेत् प्रोषिते संस्थिते सति । मास-
 श्चेत् प्रतिविज्ञातस्तद्दर्शे स्यान्मृताहनि” । स्मृताहनौत्यत्र यत्
 कर्त्तव्यमिति शेषः । प्रोषित इत्यज्ञानकारणोपलक्षणम् ।
 मासाज्ञाने तिथिज्ञाने तु स एव “यदि मासो न विज्ञातो
 विज्ञातं दिनमेव च । तदामार्गशिर मासि माघे वा तद्दिनं
 भवेत्” । कालादर्शनिर्णयामृतयोर्मार्गशिर इत्यत्राषाढक

इति पाठः । भविष्यपुराणम् । “दिनमेव तु जानाति मासं नैव तु यो नरः । मार्गशीर्षे तथा भाद्रे माघे वा तद्दिनं भवेत्” । एषु मृताहावधारणसान्निध्यान्मासविशेषो ग्राह्यः । मृतदिनमासयोरज्ञाने तु बृहस्पतिः । “दिनमासौ न विज्ज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः । प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा” ॥ पूर्वोक्तया दिशेति यथा मरण दिनमासज्ञाने तत् ग्रहणम् । तयोरेकतराज्ञाने यथाव्यवस्थापितं तथात्रापीति तेन प्रस्थानदिनमासज्ञाने तत् ग्रहणम् । प्रस्थानमासमात्रज्ञाने तदीयामावास्या ग्राह्या प्रस्थानतिथिमात्रज्ञाने तु मार्गशीर्षादौ तत्तत्तिथिर्ग्राह्येति । सन्देहेत्वाह यमः । “गतस्य न भवेद्दार्ता यावत्द्वादशवार्षिकी । प्रेतावधारणन्तस्य कर्तव्यं सुतवान्धवैः । यन्मासि यदहर्यातस्तन्मासि तदहः क्रिया । दिनाज्ञाने कुहस्तस्य आषाढस्याथवा कुहः” ॥ एवञ्च मरण-प्रस्थानदिनमासाज्ञाने श्रवणदिवसस्य विषयः । प्रभासखण्डं “मृतस्याहो न जानाति मासं वापि कथञ्चन । तेन कार्य-ममावास्यां श्राद्धं माघेऽपि मार्गके” ॥ कथञ्चनेति मरण-प्रस्थानदिनमासत्वरूपेण श्रवणदिनत्वरूपेण च केनाप्यज्ञाने इत्यञ्च सर्वत्र तत्तन्मासीय कृष्णैकादश्यभाव एव अमावास्या ग्राह्या श्राद्धविघ्न इति वचनात् । अन्यथा तद्वचनस्यमृताहाविदित इत्यस्य विषयानुपपत्तेः । तस्याह्यामावास्यापेक्षया प्राधान्यं तद्वचने विशेष इत्यभिधानात् ।

पतितैकादशाहादिश्राद्धानां कृष्णैकादश्यकरणे श्राद्धान्तरदिने कर्तव्यतामाह हेमाद्रिदृष्टो देवलः । “एकोद्विष्टे तु सम्प्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते । मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्मिंस्तदा दद्यात् प्रयत्नतः” । इत्यञ्च लघुहारीतवचने मृताहाविदित इत्यादिना ग्रन्थासिकसांवल्लरिकश्राद्धमेकादश्यां विहितम्

उपस्थितत्वाद्विघ्नेऽपि तस्यैव आहस्य एकादश्यां कर्तव्यत्वं प्रतीयते नत्वमावास्याआह्रादेरनुपस्थितत्वात् । एवञ्च ऋथ-
 शृङ्गवचने देये पितॄणां आह्नेऽशौचमित्यत्र देय इत्यनेन यस्य
 आहस्य विघ्नेऽप्यवश्यन्देयत्व मुक्तं तस्यैवाशौचान्ते कर्तव्यता
 नत्वमावास्याआह्रादेः । तत्राशौचोत्तरआहप्रशस्तकालप्राप्त-
 तिथावेव आहमाह शुचौभूतेन दातव्यमित्यादिना । यथा
 हि दातव्यमित्यत्र शयनीयवत् आहं दातुमर्हत्यस्मिन् काल
 इति कृत्ययुटोऽन्यत्रापीति अर्हतावित्यधिकृत्य शकि च कृत्या
 इत्याभ्यां सूत्राभ्यामर्हाधिकरणे कृत्यप्रत्ययः । अन्यथा पूर्व-
 वचनपरार्द्धेन पौनरुक्त्यापत्तेः । ततश्च दातव्यं आहपूज्यकालं
 मध्याह्नादिकं प्राप्य या तिथिः शुचौभूतेन प्राप्यते सा तिथि-
 स्तस्य आहस्य कर्तव्या करणार्हा नत्वन्या कृष्णैकादशौ अशौ-
 चरूपविघ्ने प्रतीक्षणीया । ततश्च शुचौभूताव्यवहितदिवसीय-
 आहप्रशस्तकालप्राप्ततिथिखण्ड नियमादप्रशस्तकालेऽपि तत्त-
 तिथिखण्ड एव आहं न तु शुक्लपक्षेऽपि तत् द्वितीयखण्डेऽनु-
 पस्थितेः । एवञ्चाशौचान्ते सङ्गवाभ्यन्तरसमाप्य तिथौ आहं
 मैथिलोक्तं न युक्तम् किन्तु तदुत्तरप्रशस्तकालप्राप्ततिथावेव ।
 नन्वशौचे तु व्यतीते वै इति वचनादशौचान्त इति प्रयोक्तव्य-
 मिति आहचिन्तामणिः । मैवं यथा सृताहनि तु कर्तव्य-
 मित्यादिना सृताह्रादेर्निमित्तत्वेऽपि तत्तिथिविशेषत्वे नैवो-
 ल्लेखः । यथा वा तत्र विघ्ने एकादश्यादिविधानादेकादश्या-
 दिरूपेणैव निमित्तत्वात्तथैवोल्लेखः । तथात्रापि तदशौचे
 व्यतीतेत्वित्यादिनाऽशौचान्तविहिते आह्ने शुचौभूतेन दातव्य-
 मित्यादिना आहप्रशस्तकाले प्राप्ततिथिविशेषस्यैव निमित्त-
 त्वात्तथैवोल्लेखो नत्वशौचान्तत्वेन व्यवहारोऽपि तथा ।

अथ सपिण्डीकरणम् । तत्र गोभिलः । “पूर्णे संवत्सरे

प्रणमासे त्रिपक्षे यदहर्वा वृद्धिरापद्येत तदहश्चत्वार्युदकपा-
त्राणि सतिलगन्धपुष्पोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं
प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति । ये समानाः समनसः
पितरो यमराज्ये तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्प-
ताम् । ये समानाः समनसो जीवाजीवेषु मामकाः तेषां
श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं समाः” । इति एतेनैव
पिण्डो व्याख्यात इति । पूर्णे संवत्सरे इति मुख्यकल्पः ।
तदशक्नौ नवमो मासः संवत्सरान्ते विसर्जनं “नवममास्यमि-
त्येके” इति पैठौनसिवचनात् । तदशक्नौ षष्ठो मासः ।
तत्राप्यशक्नौ त्रिपक्षः तत्राप्यशक्नौ अशौचापगमे प्रथममासस्य
द्वादशभिर्दिनैर्द्वादशमासिकानि आह्वानि निर्वर्त्य त्रयोदशाहः
सपिण्डीकरणकालः शूद्रस्य द्वादशाहो न तु त्रयोदशाह एव
मासिकार्थवत् द्वादशाहश्चाहं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा तत्
कुर्यात् मन्त्रवर्ज्यं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गौति विष्णुवचनात् ।
मासिकार्थवदिति मासिकार्थो मासि मासि क्रियमाणश्चाह-
प्रयोजनं प्रेताप्यायनादि तत् युक्तं द्वादशाहक्रियमाणश्चाह-
मित्यर्थः । यत्र त्वेकादशमासाभ्यन्तरेऽधिमासपातस्तत्र
त्रयोदशसु दिनेषु त्रयोदशमासिकानि कृत्वा चतुर्दशेऽङ्गि
सपिण्डनं कार्यमिति “संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधिमासो भवति
तदा मासिकार्थं दिनमेकं वर्धयेत्” इति विष्णुवाक्यात् शूद्रस्य
त्रयोदशदिनेषु त्रयोदशमासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनं
दृष्टपरिकल्पनान्यायात् । एवञ्च आहवृद्धिमात्रं न दिन-
वृद्धिरिति मिश्रोक्तं हेयम् । तद्धृतविष्णुसूत्रे दिनमेकं वर्ध-
येदिति श्रुतेः । आह्वाधिक्यमाह सत्यत्रतः “संवत्सरस्य मध्ये
तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे आहं कार्यन्तद-
धिकं भवेत्” । तत्राप्यशक्नौ प्रथममासस्यैकाह एव द्वादश-

मासिकसहितसपिण्डीकरणकालः । “मुख्यं आह मासि मासि अपर्याप्तावतुं प्रति । द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशायवा” ॥ इति मरीचिवचनात् । अपर्याप्तौ अशक्तौ ऋतुर्मासद्वयम् । अत्र कल्पे षष्ठमासिकदिने पञ्चममासिकं कृत्वा प्रथमषाण्मासिकं कृत्वा षष्ठमासिकं कार्यं तदाद्युत्कर्षन्यायात् । न तु तत् पूर्वं षाण्मासिकं व्युत्क्रमापत्तेर्न च पञ्चममासिकमपि पूर्वदिने मृततिथ्यभावात् एवमेव वाचस्पति-मिश्रः अपकर्षनिमित्तमाह व्याघ्रः “आनन्त्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेष्व शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते” ॥ एतच्च द्वादशाहपदं शावाशौचान्ततृतीयदिन-मात्रपरमिति प्राचीनमैथिलाः अजहत् स्वार्थलक्षणया स्वजा-त्युक्ताशौचान्ततृतीयदिनमात्रोपलक्षकमिति आहप्रदोपआह-चिन्तामणी । तद्वयमप्ययुक्तं “द्वादशाहेन वा कुर्यात्” इति मरीचिवचने “द्वादशाह आह कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा कुर्यात्” इति विष्णुवचनाभ्यामेकवाक्यतया द्वादशाह इत्यस्य द्वादश-दिनपरत्वात् कुलधर्माणामिति कुलधर्मः ज्योतिरागमादि-सिद्धान्तरभाविनाशपरचक्रभयोत्पन्नस्तेच्छदेशगमनादिभिर्नि-मित्तेरशौचापगमे द्वादशदिनानि षोडशआहापकर्षकाल इति शूलपाण्डुपाध्यायव्याख्यानात् मरीचिनैव एकाहे द्वादशाय-वेति सामान्यत एव एकाहविधानाच्च । अतएव एकाहा-पेक्षया प्राशस्याभिधानमपि सङ्गच्छते अतएव प्रथममासस्य एकाह एव द्वादशमासिकसहितसपिण्डीकरणकाल इति आह-विवेकः । अत्र यानि एकाह कर्तव्यतया द्वादशमासिकआहान्युक्तानि तानि शूद्रेणापि आद्यमासिकदिन एव कार्याणि । नत्वाद्यमासिकं कृत्वा तत्परदिने एकादशमासिकानीति ज्ञेयम् । एवञ्च तेषामपकर्षे तन्मध्यतदन्तकालकर्तव्यतया षण्मा-

सिद्धयसंपिण्डीकरणापकर्षः सिद्धयतीति सुधीभिर्भाव्यम् ।
यदहर्वा वृद्धिरिति वृद्धिराशास्यमानं पुंसवनादि । आप-
द्येत आसन्ना भवति तद्दिनेऽपि संपिण्डीकरणम् । तथाहि
“प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति गोभिलगृह्यसूत्रेण
पुंसवनादिरूपवृद्धेर्यामद्वयाभ्यन्तरे विधानात् संपिण्डीकरणस्य
चापराह्णे विधानात्तयोः कालयोरवाधाय वृद्धिपूर्वदिने अप-
कर्षः । ननु संपिण्डीकरणस्यापराह्निकत्वे किं प्रमाणमिति-
चेत् “अपराह्णे तु पैठकम्” इत्युक्तगंवचनम् । किञ्च “यद्य-
प्यदन्तकः पूषापैष्टमत्ति सदाचरम् । अग्नीन्द्रेखरसामान्या-
त्तण्डुलोऽत्र विधीयते” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचने यथा
बह्वनामनुरोधात्तण्डुलचरुर्नैकानुरोधात् पैष्टचरुः । “विरुद्ध-
धर्मसमवाये भूयसां स्यात् सधर्मकत्वम्” इति जैमिनिसूत्रात्
तद्वदत्रापि बहुदेवताकर्पावर्णानुरोधादेकोद्दिष्टकालबाध इति ।
एवञ्च संवत्सरमधिकृत्य “संपिण्डीकरणन्तस्मिन् काले राजेन्द्र
तत् शृणु । एकोद्दिष्टविधानेन कार्यन्तदपि पार्थिव” ॥ इति
विष्णुपुराणोयमेकोद्दिष्टांशे तदिति कर्त्तव्यतापरं न तु तत्काल-
परम् । तथाच परिशिष्टप्रकाशधृतम् । “श्राद्धयमुपक्रम्य
कुर्वीत सहपिण्डताम् । तयोः पार्वणवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथा-
परम्” इति ॥ एवञ्च शुद्धितत्त्वलिखितस्यमन्त्रकोपाख्यानवत्
वृद्धिं निश्चित्य कृतं संपिण्डीकरणं तदानीं विघ्नेन वृद्धभावे-
ऽपि वृद्धारम्भकालान्तरं पूर्णसंवत्सरं प्राप्य पितृत्वप्रापकमिति
न संपिण्डनान्तरम् । अत्र “श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्य दाता
विप्रान्निमन्त्रयेत्” । इतिवनिश्चित्येति उल्कटकोटिकसम्भा-
वनोपलक्षणं भविष्यन्निमित्तस्य कर्मणः प्रत्यूहाहंत्वात् । एवञ्च
वृद्धिश्राद्धं यदर्थं कृतं तत्कर्म चेत् विघ्नान्तद्दिने न क्रियते
तदा दिनान्तरे तत् कर्मणि क्रियमाणे तदङ्गत्वात् पुनर्वृद्धिः

आहं कर्त्तव्यमेव । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते
 पुनः । तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ इति
 छन्दोगपरिशिष्टेन साङ्गकरणाभिधानात् । हेमाद्रिद्वयं “पूर्णे
 संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
 तेनैवाब्दिकमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणआहूतद्वययो-
 भयनिर्वाहः । तथापि सपिण्डनादप्युभयनिर्वाहान्न पूर्ण-
 संवत्सरे आब्दिकान्तरं कार्यम् । एवञ्च पञ्चदशआहे कृते-
 ऽप्युन्नेयम् । उदकपात्राणीति अर्घ्यार्थमुदकयुक्तपात्राणि । अत्र
 त्रौणि पितृणामेकं प्रेतस्येति पाठक्रमदर्शनात् सर्वत्र छन्दोगानां
 यजुर्वेदिनाञ्च गृह्यानुरोधात् सपिण्डौकरणे प्रेतकर्मकरणं
 पितृकर्मपूर्वकं “तयोः पार्ष्णवत् पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम्” इति
 पूर्वलिखितवचने शाब्दक्रमदर्शनात् देवकृत्य-पितृकृत्ययोर्मध्ये
 प्रेतकृत्येन व्यवधानस्यायुक्तत्वाच्च एतेन “अथ सपिण्डौकरणं
 संवत्सरमेकं पिण्डमुद्दिश्य संवत्सरान्ते चत्वार्युदकपात्राणि
 प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेतस्य त्रौणि इतरैभ्यः” इत्याश्वलायनदर्शनात्
 सर्वशाखिनां सपिण्डौकरणे प्रेतादित्वं जैथिलोक्तं निरस्तम्
 एतद्वचनस्य तच्छाखिमात्रपरत्वात् किन्त्वर्घ्यदानपात्रे पाठ-
 क्रमाच्छाब्दक्रमस्य बलवत्त्वात् ब्रह्मपुराणे प्रेतार्घ्यदानानन्तरं
 “ततः पितामहादिभ्यः” इति शाब्दक्रमस्यावाधायार्घ्यपात्रेषु
 गन्धपुष्पदानपर्यन्तं पितृपूर्वकता उत्सर्गे तु प्रेतपूर्वकतेति
 तथा ब्रह्मपुराणं चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्य एकं वामेन पाणिना ।
 गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिलोदकम् ॥ सम्यार्जयित्वा
 पृथिवीं ये समाना इति स्मरन् । प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं
 जलं क्षिपेत् ॥ ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
 ये समाना इति हाभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥ अर्घ्यन्तेनैव
 विधिना प्रेतपात्राञ्च पूर्ववत् । तेभ्यश्चार्घ्यं निवेद्यैव पश्चाच्च

क्षयमाचमेत्” ॥ एकं प्रेतपात्रं वामेन अनन्तरं दक्षिणेन गृहीत्वेति सम्बन्धः । ये समाना इति मन्त्रद्वयं पठन् प्रेतपात्रस्थम् उत्सृष्टजलं कुशरेखात्रयेण चतुर्धा विभज्य भागमेकं प्रेतपात्रस्थं जलं क्षिपेत् दद्यात् उत्सृष्टजलपिण्डयोर्विभागे मन्त्रस्य करणत्वं व्यक्तमाह शातातपः । “निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः । ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा । एष एव विधिः पूर्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये” ॥ ततः तदनन्तरं तन्मन्त्रैः पितामहादिभेदेन त्रिरावृत्तैर्या दिव्या इति मन्त्रैश्चकारात् पितामहाद्युत्सर्गवाक्यैरर्घ्यमुत्सृज्य ये समाना इति द्वाभ्यां मन्त्राभ्यामर्घ्यं पुष्पोदकं तज्जलं प्रेतपात्रस्थजलं तेनैव विधिना प्रत्येकं पूर्ववत् चतुर्भागरूपं प्रेतपात्रात् समर्पयेत् तेभ्यः पितामहादिभ्यस्त्रिभ्यस्तस्मिन्मिश्रितपुष्पतिलोदकरूपमर्घ्यं निवेद्य तद्ब्राह्मणहस्ते प्रक्षिप्य पञ्चादाचामेदित्यर्थः तेन प्रेतब्राह्मणहस्ते उत्सृज्य दत्तस्यैवाध्यंजलस्य तदवशिष्टजलस्य भागत्रयं पितामहाद्युत्सृष्टार्घ्यजलेषु मिश्रीकर्तव्यमिति प्रतीयते । अतएव दत्तस्यैव प्रेतपिण्डस्य मिश्रीभाव इति आहविवेकः । यच्च न च “अत्र दैवं भोजयेत् प्रागेवं दैवेऽर्घ्यमन्नाद्यच्च दत्त्वा गन्धमात्यैः पात्रमर्चयित्वा हुतशेषं पित्रभ्यः पात्रेषु दद्यात्” इत्याश्वलायनवचने पितृपात्रे दैवं न मिश्रयेदिति कल्पतरुव्याख्यानानुरोधेन सैथिलोक्तं सर्वशाखिनान्तथाचरणं तन्न युक्तम् आश्वलायनेन काण्डानुशयस्योक्तात् वद्वृचानामेव तथा युक्तत्वात् न सामगयजुर्वेदिनोः तयोः पदार्थानुशयस्योक्तत्वात् अतएव आहसूत्रे समन्त्रये मन्त्रदर्शनात्तत्रैव मन्त्रान्वयः पितृदयितादावुक्तः । वस्तुतस्तु पौराणिकत्वात् देवताभ्य इत्यस्य पाठवत् साधारणस्मृतिकारशातातपोक्तत्वाच्च विभागेऽपि मन्त्रान्वयो युक्तः अतएव सैथिलैरपि तथा लिखितमिति ।

एवञ्च पार्वणे प्रागुक्तवचनेन शेषद्रव्येण पिण्डविधानात्
तद्विक्ततावपि सपिण्डीकरणे तन्नियमात् । यद्यपि शेषा-
भावेऽपि पिण्डनिवृत्तिरायाति तथापि “यथोक्तवस्त्वसंप्राप्तौ
आह्वन्तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव
शालयः” । इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् सुख्याभावेऽपि
प्रतिनिधिः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च मध्वाद्यभावे गुडादिग्रहण-
वत् द्रव्यान्तरेणापि पिण्डदानं शेषद्रव्यनियमस्तु तत् सम्भवे
द्रव्यान्तरत्यागाय । अन्यथा तदङ्गाभावे कर्मवैगुण्यं स्यात्
“सहपिण्डक्रियायाम्” इति मनूक्तेः पिण्डस्य प्रेतपिण्डेन सह
मिश्रीकरणं यत्रेति सपिण्डीकरणसमाख्यासिद्ध्यर्थं सुतरान्तत्र
तथाचरणं प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग एव प्रतिपाद्याभावे तन्नि-
वृत्तिः । पशुयागे लोहितं निरस्यति सक्कन्निरस्यति इत्यादा-
बुक्ता अतएव यज्ञवास्तुरूपप्रतिपत्तियागेऽपि यज्ञो यत्र वसति
इति यज्ञवास्तु समाख्यानुरोधेनास्तृतकुशविनाशेऽपि कुशा-
न्तरप्रतिनिधिर्भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये उक्तः “प्राक्स्विष्टिकृत
आवापः” इति गोभिलसूत्रस्य व्याख्यानेऽपि आउप्यते इत्या-
वापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्बोमात् प्राक् न पश्चादित्यर्थः ।
एवञ्च मुख्यहोमेत्वक्तव्यं यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा भवति तदान्यः
पाच्यः मुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टो तदान्येनैव स्विष्टिकृद्बोम इति
सरस्वा । एतेन शेषनाशे पिण्डनिवृत्तिरिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
हेयम् एतेनार्घ्यदानविधानेन पिण्डमिश्रणप्रकारो व्याख्यात
उक्तः । तथाच ब्रह्मपुराणम् । “अथ तेनैव विधिना दर्भमूले-
ऽवनेजनम् । पितुर्दत्त्वा तु पिण्डन्तु दद्यात् भक्त्या तु पूर्ववत् ॥
दत्त्वा पिण्डान् पितृभ्यस्तु पश्चात् प्रेताय पार्श्वतः । तन्तु
पिण्डं त्रिधा कृत्वा आनुपूर्व्याथ सन्ततम् । निदध्यात् त्रिषु
पिण्डेषु एवं संसर्जने विधिः” ॥ पितृभ्यः पितृपितामहादिभ्यः

पिण्डान् दत्त्वा प्रेताय पार्श्वतः पूर्वदेशे पिण्डं दद्यादित्यर्थः ।
तं प्रेताय दत्तपिण्डम् आनुपूर्व्यां पितामहादिक्रमेण संसर्जने
प्रेतपिण्डमिश्रणे । भविष्यपुराणम् । “गन्धोदक तिलैर्युक्तं
कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् । अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसे-
चयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ।
नित्येन तुल्यं शेषं स्यादेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” । नित्येना-
वश्यकेन ततश्च पार्वणांशे पार्वणेन एकोद्दिष्टांशे एकोद्दिष्टे न
शेषमङ्गजातं तुल्यम् एकोद्दिष्टमिति एकोद्दिष्टं तद्धर्मग्राहि-
त्वात् सपिण्डीकरणश्चेत्युभय परम् । “एतत् सपिण्डीकरण-
मेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि” इति याज्ञवल्क्यवचनैकवाक्यत्वात् ।
तेन आह्वेषु मध्ये एतच्छ्राद्धद्वयं स्त्रियाः कर्त्तव्यं नत्वाभ्युदयि-
कश्राद्धादि । अत्र च वा कर्त्तरि कृत्य इति कर्त्तरि षष्ठौति
कर्त्तृत्व नियमः । वृद्धिश्राद्धादौ स्त्रीणां भोजनदर्शनान्न भोक्तृत्व-
नियमः ।

पितरि पूर्वं मृते तद्वर्षाभ्यन्तरे पितामहे प्रपितामहे मृते
यथा कर्त्तव्यं तथाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः “पितुः सपि-
ण्डतां कृत्वा कुर्यान्नासानुमासिकम् । असंस्कृतेन संस्कार्यौ
पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकौ । पितरन्तत्र संस्कर्यादिति कात्यायनो-
ऽब्रवीत् । पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा पिता-
महेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः” । पितुः सपिण्डतां
कृत्वा प्रेतीभूतयोरपि पितामहप्रपितामहयोः सत्त्वे प्रति-
मासविहितं पार्वणं पितृवृद्ध प्रपितामहातिवृद्धप्रपितामहानां
कर्त्तव्यं नतु तयोः सपिण्डीकरणापेक्षा कार्या ननु सपिण्डनेना-
संस्कृताभ्यां सह पिण्डः कथं सपिण्डनाख्य संस्कारस्तस्मात्त-
दर्थं तयोः सपिण्डीकरणमपकर्षणीयं पितुरेव वा सपिण्डन-
मुत्कर्षणीयमित्यत आह । असंस्कृताविति । उत्कर्षापकर्षौ

न कार्यावित्यनेन वचनेनोक्तं कथमसंस्कृतेन सह संस्कार इत्यत्रापि पापिष्ठमपीति पापिष्ठमकृत सपिण्डीकरणं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पितामहेन पापकृता अकृत सपिण्डीकरणेनापि शुद्धं कुर्यादिति शास्त्रनिश्चयः । अतोवचनबलाददोष इति तात्पर्यम् अत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने पितामहस्यैकोद्दिष्टमेव । “असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत्” इति प्रागुक्तजावालवचनात् एवमन्यत्रापि बोध्यं वृद्धप्रपितामहस्य प्रेतत्वे तेन सह न कार्यमिति तात्पर्यम् ।

अत्र मातुः सपिण्डने श्वशुरार्यश्वशुरयोः पिण्डी कुशैराच्छाद्यौ । तथा च गार्ग्यः पतिनैकेन कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । सा गता हि मृतैकत्वं कुशैरन्तरयन् पितृन् । श्वशुरस्याग्रतो यस्माच्छिरः प्रच्छादनक्रिया । पुत्रैर्दभेण सा कार्या मातुरभ्युदयार्थिभिः” । अन्तरयन्तीत्यर्थे अन्तरयन्निति लिङ्गव्यत्ययेन पुंस्त्वमिति हलायुधः । परवचनं गोभिलश्राद्धसूत्रभाष्यकृतापि लिखितम् । अतएव प्रव्रजिते पतिते वा पितरि मृतेऽपि न पितामहादिभिर्मातुःसपिण्डीकरणं किन्तु पितामहादिभिरेव । “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः । तस्मिन् सति सूताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु” ॥ इत्यत्र तस्मिन् संतीतिश्राद्धानर्हभर्तुपलक्षणम् । अतएव “तस्याच्चैव जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूति निश्चयः” इति लघुहारीते न श्वश्रूजीवने तस्याः श्वश्रूक्तं न तु श्वशुरेणेति कचिदप्युक्तम् । एवं पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डीकरणेऽपि सामगेन “ये चात्र त्वामनु यांश्च तमनु तस्मै ते स्त्रधा” इति मन्त्रो न पाठ्यः मन्त्रलिङ्गविरोधात् अतएव आभ्युदयिके मातृपक्षे श्रौदत्तादिभिर्मन्त्रान्तरं

लिखितं न तु ये चात्रत्वामिति वस्तुतस्तु आभ्युदयिके कन्दो-
गानां मातृपक्ष एव नास्तीति वक्ष्यते । एवञ्च “अर्थार्थं पित्र-
पात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् । ये समाना इति द्वाभ्यां शेषं
पूर्ववदाचरेत् । एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि”
इति याज्ञवल्क्येन पार्वणैकोद्दिष्टं विवृतौभूतं पुंसपिण्डनाति-
देशात् तद्विवृतौभूतस्त्री सपिण्डनेऽपि ये समाना इति मन्त्र-
द्वयस्य पार्वणोक्तये चात्रत्वामिति मन्त्रस्य च लिङ्गार्थासमवेत-
त्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य समवेतार्थत्वात् पाठः । ततश्च “माता-
महानामप्येवं आहं कुर्याद्विचक्षणः । मन्त्रोद्देशेन यथान्यायं
शेषाणां मन्त्रवर्जितम्” इत्यनेन यच्छेषाणां मन्त्रवर्जनमित्युक्तं
तत् “शुद्धन्तां पितामहाः” इत्यादि प्रकृत्युद्देशयोग्यं मन्त्रवर्जन-
परमिति प्रागुक्तं मार्कण्डेयपुराणम् । “सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः
स्वभर्तृणाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपतिः कारयेत् स्वकुटुम्ब-
वत् । स्त्रीणामप्येव मेवेतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । मृताहनि
यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम्” । स्त्रियोऽत्र असवर्णोद्गा
अपरिणीतावेति आहविवेकः । सवर्णोद्गायाः पुत्रपौत्रप्रपौ-
त्रावभाव एव विधानात् । यथा शङ्खः । “पितुः पुत्रेण
कर्त्तव्याः पिण्डदानोदकक्रियाः । तदभावे तु पत्नी स्वात्तद-
भावे सहोदरः” । स्त्रीणामिति तु सम्प्रदानपरम् । स्त्रीकर्तृ-
कत्वस्य पूर्वार्धं एवोक्तत्वात् । एवमेवामन्त्रकमित्यर्थ इति
आहविवेकः । अत्र स्त्रिया इत्यस्यासवर्णोद्गा अपरिणीता-
परत्वव्याख्यानात् स्त्रीणां मन्त्रनिषेधोऽपि तत् सम्प्रदानकआह
एवावगम्यते । न तु स्त्रीसम्प्रदानकमात्रे । कल्पतरो तु
स्त्रीणामप्येवमिति यादृशेन सम्बन्धेन पित्रव्यत्वादिना पुरुष-
णामेकादशाहदिआहं तादृशेनैव सम्बन्धेन स्त्रीणामेतत्
कर्त्तव्यमिति । एतद्व्याख्याने स्त्रीसम्प्रदानकआहे सुतरां

मन्त्राः पाठ्याः । याज्ञवल्क्येनापि समन्त्रकमेकोद्दिष्टं सपिण्डीकरणोक्ता एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीत्यनेन स्त्रिया अपि तथैवोक्तम् । “मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्यासहोदितम् । यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः” इति छन्दोपपरिशिष्टेनापि यथोक्तेनैव कल्पेन इत्यनेन मन्त्रादिकं सर्वमतिदिष्टं व्यवहारोऽपि तथेति । अमन्त्रकं स्त्रीकर्तृकमन्त्रपाठरहितम् “अमन्त्रा हि स्त्रियो मता” इति । बौधायनेन सामान्यतोऽभिधानात् । न तु ब्राह्मणकर्तृकमन्त्रपाठरहितपरम् । तथा च वराहपुराणम् । “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” ॥ अत्रामन्त्रस्येति विशेषणस्य यावद् मन्त्रव्याख्यार्थत्वेन परिभाषारूपत्वान्न प्रेतश्चाहमात्रस्य विषयः । न वा शूद्रकर्तृकश्चाहमात्रविषयः किन्तु स्त्रीकर्तृकश्चाहमप्यस्य विषयः । व्यक्तं ब्राह्मे । “स्त्रीभिश्चावरवर्णैश्च आहं विप्रानुशासनात् । मन्त्रवद्विधिपूर्वन्तु वज्रिपाकविवर्जितम्” । विप्रानुशासनात् विप्रपाठनात् । मन्त्रवन्मन्त्रयुक्तम् । वज्रिपाकविवर्जितमित्यसवर्णस्त्रीकर्तृकश्चाहपरम् । पतिकर्तृकश्चाहोऽपि पत्न्याः पाकाधिकारदर्शनात् तथाच छन्दोगपरिशिष्टं “शाकञ्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्नयथवा पचेत्” । पत्नीत्वञ्च सवर्णोद्गायाः ज्येष्ठा पत्नीति वचनात् । ज्येष्ठामाह मनुः । “यदि स्त्राश्च पराश्चैव विन्देरन् योषितो द्विजाः । तासां वर्णक्रमेणैव ज्यैष्ठं पूजा च वेश्म च” ॥ कुवेरोपाध्यायधृतम् । “असंस्कृतप्रमीतानां पिता न आहमाचरेत् । यदि स्नेहेन कुर्वीत सपिण्डीकरणं विना” ॥ असंस्कृतप्रमीतानाम् अनुपनौतसृतानाम् । लघुहारीतः “पुत्रेणैव तु कर्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः । पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये” ॥ आदिशब्दग्राह्या-

नाह स एव । “भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा । सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयन्ततः” ॥ भ्राता वा इति वाशब्दात् भ्रात्रपेक्षया प्रधानत्वेन पूर्वाधिकारिणां दौहित्रान्तानां समुच्चयः । अतएव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्-पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् ।

“महागुरौ प्रेतीभूते वृद्धिकर्म न युज्यते” इति शूलपाणि-लिखितवचनेन “प्रमौतौ पितरौ यस्य देहस्तस्याश्चिर्मवेत् । नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः” ॥ इति देवी-पुराणवचनेन च प्रेतीभूतमातापितृकस्य संस्कर्तुः प्रेतीभूत-मातापितृकस्य संस्कार्यस्य प्रेतीभूतमातापितृकाया अनू-दायाः कन्यायाश्च वैदिककर्मकर्तृत्वकर्मत्वानर्हत्वेन तत् परी-हाराय “यदहर्वा वृद्धिरापद्येत” इत्यनेन पूर्वदिने सपिण्डनं कृत्वा पित्रादिः परदिने अभ्युदयं नामकरणादिकं कुर्यात् । ऊढायास्तु “पतिरेको गुरुः स्त्रीणाम्” इति वचनोक्तैकपदेन पत्युरेव महागुरुत्वाभिधानात् तत् प्रेतत्वमात्रे तस्याः कर्मानधिकारः । एवञ्च पितृमात्रोर्महागुरुत्वव्यावृत्तेस्तयोर्मरणे ऊढाया न कर्मानधिकारः । अत्राभ्युदयसपिण्डनयोरानन्तर्य-मात्रं ज्ञान-प्रत्ययार्थः न त्वेककर्तृकत्वमपि । अन्यथा सपिण्ड-नाधिकारिण्याः पत्न्याः सत्त्वे अभ्युदयादिकारिणो भ्रातुः सपिण्डनाधिकारापत्तेः । यथा “नानिद्वा तु पितृन् आद्वैः कर्मवैदिकमारभेत्” इति शातातपवचने पितृकर्तृकवृद्धि-आद्यानन्तरमेव पुत्रेण विवाहः क्रियते । न तु पुत्रेण आद्या-न्तरं क्रियते । अत्र पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये इत्यनेन पुत्रवत् शिष्या-न्तरस्य सपिण्डने सामान्यतोऽधिकारः प्रतिपादनात् अभ्यु-दयं विनापि पुरुषस्य सपिण्डनं प्रतीयते । “सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः” । इति सपिण्डौकरणात् पूर्वमभ्यु-

द्रयाभावार्यं नत्वभ्युदयसत्त्वं एव सपिण्डीकरणार्थमिति । यत्तु
 “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि । एकस्यैव तु
 दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टीयं सपि-
 ण्डीकरणेतरपञ्चदशश्राद्धविधायकं तच्छिष्यपर्यन्ताभावे पुत्र-
 षस्य बोध्यम् इतराणि एकोद्दिष्टविधानेनैव यानि प्राप्तानि
 मृत्यादिकश्राद्धानि तान्येव दातव्यं दातव्यानौत्तर्यः । अपु-
 त्रायाश्चेति चकारोऽनुक्तसमुच्चायकं पतिरहिताया इति समु-
 च्चिनोति । “अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम्”
 इति पैठौनसिवचनैकवाक्यत्वात् । अत्र छन्दोगपरिशिष्टे-
 ऽपुत्रायाः पञ्चदशश्राद्धविधानात् “सपिण्डीकरणन्तासां पुत्रा-
 भावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणाच्च बालकपुत्रसत्त्वे
 सपिण्डीकरणम् अन्येनापि कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । एवं पतिः
 कुर्यादित्यत्रापि पतिसत्त्वमात्रं विवक्षितम् । तेन पतित-
 ग्रव्रजितपतिसत्त्वेऽपि ऊढया दुहित्वा सपिण्डनं कार्यम् अत्र
 “सर्वासामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणोभवेत् । सर्वास्तास्तेन
 पुत्रेण प्राह पुत्रवतौर्मनुः” इति मनुवचने सपत्नीपुत्रस्य पुत्र-
 त्वातिदेशात् तत्सत्त्वेऽपि स्त्रीणां सपिण्डनं मैथिलैरुक्तं तन्न
 प्रागुक्तलघुहारीतवचने पुत्रेणैवेत्येवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषेधात्
 अतएव तदुत्तरार्द्धे भ्रातृपुत्रोपादानं संगच्छते । अन्यथा भ्रातृ-
 पुत्रसत्त्वे “यद्येकजाता बहवो भ्रातरः स्युः सहोदराः । एक-
 स्यापि सूते जाते सर्वे ते पुत्रिणो मताः” ॥ इति बृहस्पति-
 वचनेन पुत्रत्वातिदेशात् भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वादिदेशेनैव पितृव्य-
 श्राद्धाधिकारप्राप्ते भ्रातृपुत्रदानं व्यर्थं स्यात् पुत्रत्वादिदेश-
 फलन्तु तत्सत्त्वे पुत्रान्तराकरणं पुत्रामनरकत्राणञ्च ।

लघुहारीतः । “सपिण्डीकरणान्तानि यानि श्राद्धानि
 प्रोक्ष्य । पृथक्चैव सुताः कुर्युः पृथग् द्रव्या अपि क्वचित् ॥

प्रेतसंस्कारकर्माणि यानि आह्वानि षोडश । यथाकालन्तु
कार्याणि नान्यथा सुच्यते ततः” ॥ पृथग्द्रव्या अपि विभक्तधना
अपि पृथक् न कुर्युः सुतरामपृथग्धनाः पृथक् न कुर्युः किन्त्व-
पृथक् कुर्युः अत्र विशेषयति मरौचिः । “मृते पितरि पुत्रेण
क्रिया कार्या विधानतः । ब्रह्मवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकत्र-
वासिनः ॥ सर्वेषान्तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत् कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्” ॥ पुत्रेणेत्यविशेषात्
सर्वेषामधिकारे प्राप्ते ज्येष्ठस्य साक्षात् कर्त्तव्यतामाह ब्रह्म
इति । ज्येष्ठेनापि सर्वेषां भ्रातृणामकरणेनैव करणं भवतु
इति मतं ज्ञानं कृत्वा विभक्तत्वे द्रव्यसंश्लेषेण च कृतं कर्म
सर्वैरेव कृतमेव भवेत् । तदानीं द्रव्यासंश्लेषेण च तस्मात् द्रव्यं
प्राप्तव्यमिति कृत्वा कर्त्तव्यम् । यदि तेन तन्न परिशुध्यते तदा
स ऋणौ भवति प्रत्यवायी च भवतीति । न तु तेन आह्वान-
न्तरं कर्त्तव्यमिति आह्वविवेकीकृतं युक्तम् । पृथङ् नैव सुताः
कुर्युरित्यनेन पृथक्करणस्य पर्युदस्तत्वेनानधिकारात् । यथा-
कालमिति अशौचान्तद्वितीयदिनद्वादशमासमृततिथि एका-
हान्यूनषण्मासद्वितयसंवत्सरेषु । न च विधानसामर्थ्यादेव तत्तत्-
कालप्राप्तेरनर्थकमिदमिति वाच्यम् । तत्तत् कालानां द्वाद-
शाहाद्यपेक्षया प्राधान्यबोधनार्थत्वात् । अत्र “आनन्त्यात्
कुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् । अस्थितेऽथ शरीरस्य
द्वादशाहः प्रशस्यते” ॥ इति व्याघ्रवचनोक्तप्रशस्यत इत्यनेन
कुलाचारज्योतिःशास्त्रादि-ज्ञातभटिति-मरणराष्ट्रोपप्लवादिन्ते-
च्छदेशादिगमनानुसारादेव सपिण्डीकरणापकर्षे द्वादशाहा-
पेक्षया प्रागुक्तनवममासादिगौणकालपरिशुद्धः अथवा यथा-
कालमित्यादेर्यदहर्वा वृद्धिरापद्येतेत्यनेनावश्यकनामकरणादि-
वृद्धयर्थमेवापकर्षो नत्वनावश्यकेष्टपूर्तादर्थ्यापकर्षः कार्य इति

तात्पर्यम् । अतएव लघुहारीतेन “तथैव काम्यं यत् कर्म
 वत्सरान् प्रथमादृते” । इत्यनेन काम्यस्यापकर्षनिमित्तता
 नास्तीत्युक्तम् । यदि त्वावश्यकवृद्धिनिमित्तेनापकर्षः कृत-
 स्तदा इष्टपूर्त्तादि काम्यं वत्सराभ्यन्तरेऽपि कर्त्तव्यमिति आह-
 विवेकोऽप्येवं यद्यपि गोभिलसूत्रादौ सपिण्डीकरणस्यैवाप-
 कर्षः प्रागुक्तस्तथापि सपिण्डीकरणापकर्षं तत् पूर्वकर्त्तव्य-
 आह्वानामपि तदादितदन्तन्यायादपकर्षः । “सपिण्डीकर-
 णान्ता तु ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः” इति शातातपवचने प्रेत-
 क्रियायाः सपिण्डीकरणान्तत्वं प्रतीयते । अत्र वृद्धिनिमित्तं
 विना सपिण्डीकरणापकर्षं कृते पूर्णसंवत्सरकालं प्राप्य प्रेतत्वपरी-
 हारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “कृते सपिण्डीकरणे नरः संव-
 त्सरात् परम् । प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” ॥ वृद्धि-
 निमित्तकसपिण्डीकरणापकर्षं कृते तत्क्षणादेव प्रेतत्वपरी-
 हारः तदर्थं एवापकर्षात् एवञ्चान्यनिमित्तापकर्षं वृद्धिकालं
 प्राप्य प्रेतत्वपरीहारः तत्कालस्य पूर्णसंवत्सरकालतुल्यत्वात् ।
 “अर्वाक् संवत्सरात् वृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा । ये सपिण्डी-
 कृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक् क्रिया” इति शातातपवचनात् ।
 अथ सांवत्सरिकआहं तत्र । गोभिलः । “अत ऊर्ध्वं संव-
 त्सरे संवत्सरे प्रेतायान्नं दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यादिति” ।
 अत ऊर्ध्वं सपिण्डीकरणान्तआहनिमित्तादाद्यसंवत्सरादूर्ध्वं
 संवत्सरे संवत्सरे प्रतिवर्षं यस्मिन्नहनि मृतास्त्वस्मिन्नहनि मृताय
 दद्यात् । व्याघ्रः । “प्रतिसंवत्सरश्चैवमेकोद्दिष्टं मृताहनि” ।
 एतेन सपिण्डीकरणापकर्षं आद्यसंवत्सरेऽपि मृताहे आह्वान्तरं
 कर्त्तव्यमिति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह हेमाद्रिधृतवच-
 नम् । “पूर्णे संवत्सरे आहं षोडशं परिकीर्त्तितम् । तेनैव च
 सपिण्डत्वं तेनैवाद्भिकमिष्यते” ॥ अत्र पूर्णसंवत्सरक्रियमाणः

आज्ञादयथोभयनिर्वाहस्तथापक्तष्टसपिण्डीकरणआज्ञादप्युभय-
निर्वाहो न पूर्णसंवत्सरे आब्दिकान्तरम् । एवं पञ्चदश-
आब्देऽप्युन्नेयम् । मत्स्यपुराणम् । “ततःप्रभृतिसंक्रान्तावुप-
रागादिपर्वसु । त्रिपिण्डमाचरेत् आहमेकोद्दिष्टं मृताहनि” ॥
ततः प्रेतत्वपरीहारात् त्रिपिण्डं त्रैपुरुषं निरुपपदमृताह-
शब्दः मृतसम्बन्धिमासपक्षतिथिविशेषपरः । उपपदान्तु कचि-
त्तिथिविशेषमात्रपरः । यथा मृताहे प्रतिमासं कुर्यादित्यादौ ।

शङ्कः । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र
त्रयं कुर्यात् वर्जयित्वा मृताहनि ॥ अमावास्यां च यो यस्य
प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो
विधिः” ॥ त्रयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः ।
मृताहपर्युदस्तत्रिदैवतत्वस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति
प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्षः अश्वयुक् कृष्णपक्ष इति यावत् न तु
कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षसामान्यपरत्वेऽमावास्यापदवैयर्थ्यापत्तेः
पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतं नागरखण्डम् ।
“नभो वाय नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृ-
पक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥ अत्र आवणभाद्रयोरन्यतरस्य
मलमासत्वे आषाढपक्षे च सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वात् । अत्र
मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य ।
ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक् कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे
न पार्वणं किन्त्वे कोद्दिष्टमिति । अत्र पार्वणो विधिः पार्व-
णेति कर्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्धमानप्रभृतयः । तन्न
पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो विधि-
रित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सदैकोद्दिष्टं त्रैपुरुषिकं न तु
षाट्पौरुषिकं “कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं आहषोडशम् ।
प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः” ॥ इति

छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्धिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानिय-
 मात् एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं
 पार्वणविधिनेव “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च
 ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥ इति
 आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां
 पार्वणाभ्यनुष्ठानात् । एतच्च मातादित्त्रितयदैवतं कार्यम् ।
 मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा
 इत्यन्वष्टकायां तथा दर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
 विधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्तिकाणां आह्वं कर्त्तव्यं न
 योषिभ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्ट-
 वचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च
 मृताहपार्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिदृतकाल्यायन-
 वचनं “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्य-
 भ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सदैव तु” ॥ मातृपदं सपत्नीमातृपरम् ।
 सपत्नीमात्रित्यत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः
 ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमात-
 मातरित्वादिकम् । एवं साम्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्वणं
 कर्त्तव्यम् । “औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्द-
 मितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं मृता दश” ॥ इति जावालवचनस्य “यत्र
 यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधानेन
 देयमग्निमता सदा” इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् ।
 उशना च । “प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साम्निः कुर्वीत वै द्विजः ।
 एकोद्दिष्टं सदा कुर्यान्निरग्निः आहृतः सुतः” ॥ अत्र प्रागुक्त-
 युक्त्या प्रेतआहस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकआह्वे
 यदेकोद्दिष्टपदमुक्तं तत् प्रेतआहधर्मग्राहित्वार्थम् । ततश्च
 योग्यात्वादे कार्घ्यादिलाभः न तु यथा प्रेतआहो पितृशब्दस्थाने

प्रेततदोहः तथाचापीति वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथा-
विधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थकपदं
आशौः प्रार्थनं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलायां विशेषयति गीतमः । “अपुत्रा तु यदा भार्या
सम्प्राप्ते भर्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत् सा तु कुर्यात्तत् पञ्चमे
दिने” ॥ कुर्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु आहूचिन्तामणौ ।
एकोद्दिष्टं त्रैवर्णिकेन सिद्धान्तेन कर्त्तव्यम् । “एकोद्दिष्टन्तु
कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदहः
समुपोषणम्” ॥ इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाक-
सामग्र्यभावोपलक्षकं तदापि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव श्राद्ध-
स्थानीयमित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानादपाटवादिनापि नान्य-
द्वारा कारयितव्यम् अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तद-
करणप्रायश्चित्तेन वा कृतकृत्यतया श्राद्धविघ्न इत्यादिवचना-
दपि नैकादश्यामनुष्ठानमिति तन्न । पितृवृत्तेरजातत्वेनैका-
दश्यां तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोडशश्राद्धाधिकारिणः
कदाचित्तथात्वे “यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश ।
पिशाचत्वं भ्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि” ॥ इति यमवचनेन
षोडशश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरीहारो न स्यात् तस्मादुपवासो न
श्राद्धार्थः किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थः यथा स्वकाला-
कृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे तत् करणं तथाचापि
तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एको-
द्दिष्टं नान्यद्वारा कार्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन विशेषणीयं
“न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्यमगोत्रजैः इति प्रेतश्राद्धे
ब्रह्मपुराणात् । अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निषि-
द्धते सगोत्रायेत्यसम्बन्धापत्तेः तस्मादगोत्रजैर्होतृभूतैः सगोत्राय
श्राद्धं न कार्यमित्यर्थः । तथाच पर्युदासपक्षे गोत्रजद्वारा

कारयितव्यमिति सुव्यक्तमेव प्रसज्यपक्षे तु अगोत्रजविशेषण-
स्वरसात् गोत्रजलाभः । प्रेतआहवर्धर्मग्राहित्वात् सांवत्सरिक-
अपि तथेति आहविवेकः । कल्पतरुनाकरयोस्तु स्वगोत्रा-
येति पठितं स्वमात्मीयं गोत्रं यस्य स स्वगोत्रः विद्यमानगोत्र-
इत्यर्थः । यस्मै आह्वं कर्त्तव्यं तस्य स्वगोत्रजे विद्यमानेऽव्य-
गोत्रजेन संघातान्तर्गतेन राज्ञा आह्वं न कारयितव्यमिति
व्याख्यातञ्च । एतन्मतेऽप्युद्धृष्टादीनामसगोत्रत्वेऽपि न
निषेधः । वस्तुतस्तु तत् पाठेऽपि कर्मधारयापेक्षया बहु-
व्रीहेर्जघन्यत्वात् स्वमात्मीयञ्च तत् गोत्रञ्चेति तस्मै अव्य-
गोत्रजद्वारा आह्वं न कार्यमित्यर्थः । अतो लघुहारीतवचने
स्वयं पदं स्वगोत्रपरम् । अन्यथा ब्रह्मपुराणोक्तागोत्रजपद-
वैयर्थ्यापत्तेः । एवञ्च भविष्यपुराणप्रभासखण्डयोः । मृताहनि
पितुर्यस्तु न कुर्यात् आहमादरात् । “मातुश्चैव वरारोहे वत्स-
रान्ते मृताहनि । नाहन्तस्य महादेवि पूजां गृह्णामि
नोद्धरिः” ॥ मरौचिः । “पतिताञ्जानिनो मूर्खास्त्रियोऽथ ब्रह्म-
चारिणः । मृता हंसमतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते” ॥
इत्याभ्यां कालमाधवीयष्टताभ्यां वचनाभ्यां सांवत्सरिकआहवस्य
मृताहकर्त्तव्यत्वेनावश्यकत्वात् भविष्यमृताहे स्वयं कर्त्तव्यत्व-
सम्भावनारहितेन मृताहात् पूर्वकालेऽपि प्रतिनिधौयने ।
“प्रक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजं तथा । प्रवसेत् कार्य-
वान् विप्रो वृथैव न चिरं क्वचित्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
सायं प्रातर्होमप्रतिनिधिवत् । एवं सति प्रतिनिध्यकरण एव
एकादश्यां क्रियते । न च पाकस्थान्त्रत्वेन प्रधानतिथिकर्त्त-
व्यतानियम इति वाच्यम् । “व्रतोपवासनियमे घटिकैका यदा
भवेत् । सा तिथिः सकला ज्ञेया पितृर्थे चापराह्निकी” ॥
इति वचनेन मुहूर्त्तमात्रलाभेऽपि कर्त्तव्यतोपदेशात् तदानीं

पाके तदसम्भवात् । एवमुदीच्याङ्गशेषभोजनेऽपि न तन्नियम इति ।

अथाभ्युदयिकश्राद्धम् । तत्र गोभिलः । “अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत् । प्रदक्षिणमुपचारः ऋजवो दवर्भाः यवैस्त्रिलार्थः सम्पन्नमिति दक्षिणप्रश्नः दधिवदराक्षतमिश्राः पिण्डा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा नान्दीमुखेभ्यः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तां न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत” इति । आभ्युदयिके अभ्युदयनिमित्तके अभ्युदय इष्टलाभः विवाहादिः । तदर्थं श्राद्धं आभ्युदयिकम् । तच्च भूतभविष्यद्भेदेन द्विविधं तत्र भूतं पुत्रजन्मादि भविष्यत् विवाहादि एवञ्च श्राद्धविवेकादौ श्राद्धभेदगणने वृद्धिश्राद्धत्वेन कर्माङ्गत्वेन च यदुभयत्वमुक्तं तदुभयमेवाभ्युदयिकत्वेनोपपन्नं तेनाभिलाषे आभ्युदयिकश्राद्धमिति प्रयोज्यम् अत्र यवैस्त्रिलार्थ इत्यनेन पार्वणश्राद्धप्राप्ततिलस्थाने यवविधानादाभ्युदयिकस्यापि पार्वणप्रकृतिकत्वं प्रतीयते । अन्यथा तिलार्थ इत्युपादानं व्यर्थं स्यात् । ततश्च पार्वणप्रकृतिकत्वेन पित्रेऽयुग्मब्राह्मणप्राप्तौ तन्निरासाय पितृपक्षे ब्राह्मणयुग्मत्वोपदेशः दैवे युग्मत्वस्य पार्वणप्राप्तत्वान्न तदर्थोपदेशः “अपसव्यं ततः कृत्वा पितृणामप्रदक्षिणम्” । इति याज्ञवल्क्यवचनेन देवकर्मानन्तरं पितृकर्मकरणे प्राप्तवामोपचारनिरासाय प्रदक्षिणमुपचारस्तेन देवपितृकर्मकरणाय दक्षिणावर्त्तेन गन्तव्यं द्विगुणभुग्नत्वनिरासाय ऋजवो दवर्भा इति ऋजुत्वोपदेशः दत्ताः स्थ इत्यनेन दक्षिणप्रश्ने सम्पन्नमिति प्रष्टव्यं योग्यत्वात् सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते वक्ष्यमाणकृन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च सुसम्पन्नमित्युत्तरम् एतद्दर्भमयब्राह्मणपक्षेऽप्यवाधितत्वाद्वाच्यम् । दधिवद-

राक्षतमिश्रा इत्यनेन दध्यादिमिश्रणमावश्यकम् अक्षतो यवः
 “अक्षताश्च यवाः प्रोक्ता भृष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारा-
 यणधृतात् अतएव वक्ष्यमाणछन्दोगपरिशिष्टवचनेऽक्षतमनूक्ता
 संयोज्ययवकर्कभ्युदधिभिरिति निःसन्दिग्धत्वमुक्तम् । स्वधा-
 वाचनप्रश्ननिवृत्तये नान्दौमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युपदेशः
 तत्र स्वधां वाचयिष्ये इति पितृपक्ष एव प्रश्नः अतएव तन्नि-
 वृत्तये दैव इति देवपक्षे नान्दौमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति
 प्रश्नः । उत्तरञ्च प्रीयन्तामिति ततः पितृपक्षे स्वधावाचन-
 स्थानीयत्वेन वृद्धप्रमातामहेभ्यश्चेति चकारनिर्देशेन च स्वधो-
 च्यतामितिवत् प्रत्येकमेव प्रीयन्तामिति पृच्छेत् । प्रत्युत्तरञ्च
 अस्तु स्वधेतिवत् तन्त्रेणैव प्रीयन्तामिति अत्र नान्दौमुखाः
 पितर इत्यादि नान्दौमुखेभ्यः पितृभ्यः इति निर्देशेन च
 नान्दौमुखं पितृगणमिति विष्णुपुराणेन च मातामहेभ्यश्च
 तथा नान्दौमुखेभ्य एव चेति ब्रह्मपुराणे च नान्दौमुखपदश्रुते-
 स्तद्विशेषणविशिष्टस्यैवाभ्युदयिके देवतात्वं ततश्चात्रापि प्रीय-
 न्तामितिवन्नान्दौमुखेभ्यः पितामहेभ्य इत्यादिवाच्यं न तु
 नान्दौमुखविशेषणशून्यं पितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादि पितृ-
 दयितोक्तं युक्तं नान्दौमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तामित्यत्रान्वितस्य
 नान्दौमुखेभ्य इत्यस्य पितामहेभ्य इत्यादावनन्वयित्वेन प्रागु-
 क्तयुक्त्या प्राप्तस्य नान्दौमुखविशेषणस्य पितामहेभ्य इत्यादा-
 वप्राप्तेः । एतेनात्र सैथिलोक्तं तन्त्रता विधानमपि निरस्तम् ।
 पार्वणवत् स्वधाप्राप्तेः तन्निरासाय न स्वधां प्रयुञ्जीतेति अत्र
 विशेषादभिलापे मन्त्रे च स्वधापदनिवृत्तिः । अभिलापे नम
 इति ब्रूयात् । “अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” ।
 इति ब्रह्मपुराणे आदौ स्वधा नमः पदयोः स्थागबोधकत्वेन
 विकल्पादत्राभ्युदयिके स्वधानिषेधान्नम एवान्वेति । पितृन-

यत्र देववदित्यनेनापि पार्वणोक्त विश्वदेवपक्षीय नम एव
 प्रतीयते । न तु मैथिलोक्तं स्वाहेति आह्वे तथा प्रयोगे प्रमा-
 णाभावात् । एवमाश्वलाथ्यनगृह्ये यवोऽसौति मन्त्रे तु पुष्ट्या
 इति श्रुतेर्मन्त्रमात्रे स्वधापदस्थाने पुष्टिपदप्रयोगः । अतएव
 “स्वधयेति पदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह । पितृनितिपदात्
 पूर्वं वदेन्नान्दौमुखानिति” इति वङ्मृचकारिका प्रदर्शनात्
 छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः “कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः
 सगणाधिपाः । पूजनौयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
 प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु । अपि वा क्षत-
 पुच्छेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥ कुक्षलग्नां वसोर्धारां सप्तवारान्
 वृत्तेन तु । कारयेत् पञ्चवारान् वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम् ॥
 आयुष्मानिति शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः । षडभ्यः पितृ-
 भ्यस्तदनुश्चाददानमुपक्रमेत् ॥ वशिष्ठोक्तविधिः कृत्स्नो द्रष्टव्यो-
 ऽत्र निरामिषः । अतःपरं प्रवक्ष्यामि विशेष इह यो भवेत् ॥
 प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा । उपवेश्य
 कुशान्दद्यात् ऋजुनैव हि पाणिना” ॥ तथा “निपातो न हि
 सव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् । सदा परिचरेद्भक्त्या पितृन-
 प्यत्र देववत् ॥ पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।
 गोत्रनामभिरामन्त्र्य पितृनर्घं प्रदापयेत् ॥ नात्रापसव्यकरणं
 न पितॄन् तौर्यमिष्यते । पात्राणां पूरणादौनि दैवेनैव तु
 कारयेत् ॥ ज्येष्ठोत्तरकरान् युग्मान् कराग्रान्नपवित्रकान् ।
 कृत्वार्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दौयते ॥ मधुमध्विति
 यस्तत्र त्रिजंपोऽशितुमिच्छताम् । गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधु-
 मन्त्रविवर्जितः ॥ न चाश्रत्सु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहि-
 ताम् । अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥ यस्तत्र
 प्रकारोऽन्नस्य तिलवदयववत्तथा । उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र

तृप्तेषु विपरीतकः ॥ सम्पन्नमिति तृप्ताःस्थः प्रश्रयस्थाने विधी-
 यते । सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥ प्रागग्रेष्वथ
 दर्भेषु आद्यमामन्त्रं पूर्ववत् । अपःक्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्षेपेति
 निस्तिलाः ॥ द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः । माता-
 मह प्रभृतींस्तु एतेषामेव वामतः ॥ सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनै-
 रूपसिञ्च च । संयोज्य यवकर्कशुदधिभिः प्राङ्मुखस्थितः ॥
 अवने जनवत् पिण्डान् दत्त्वा विस्वप्रमाणकान् । तत्प्रात-
 र्क्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ॥ उत्तरोत्तरदानेन पिण्डा-
 नामुत्तरोत्तरम् । भवेदधश्चाचरणादधोधः आहकर्मसु ॥ तस्मात्
 आह्वेषु सर्वेषु वृद्धिमत्स्वितरेषु च । मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्
 शक्तांश्च निर्वपेत् ॥ गन्धादीन्निःक्षिपेत् तूष्णीं तत आचामयेत्
 द्विजान् । अन्यत्राप्येष एव स्यात् यवादिरहितो विधिः ॥
 दक्षिणाप्लवने देशे दक्षिणाभिमुखस्य तु । दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु
 एषोऽन्यत्र विधिः स्मृतः ॥ अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षित-
 मस्त्विति । शिवा आपः सन्त्विति च युग्मानेवोदकेन च ॥
 सौम्यनस्यमस्त्विति च पुष्पदानमनन्तरम् । अक्षतञ्चारिष्ट-
 चास्त्वित्यक्षतानपि दापयेत् ॥ अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदान-
 वदिष्यते । षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थी कदाचन ॥
 प्रार्थनासु प्रति प्रोक्ते सर्वास्वेव द्विजोत्तमैः । पवित्रान्तर्हितान्
 पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥ युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठ-
 ग्रहणं सदा । कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः ॥
 कर्मादिषु वैदिककर्मादिषु । “नानिष्टा तु पितृन् आह्वैः
 कर्म वैदिकमारमेत्” इति शातातपवचनात् । एतच्च न
 वैदिककर्ममात्रे आह्वविधायकं किन्तु प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्य
 आभ्युदयिकस्य पूर्वकर्तव्यत्वमात्र विधायकं लाघवात् । कर्मा-
 दिषु तु इत्येकवाक्यत्वाच्च रागप्राप्तमत्र त्वेन लौकिके तु नवगृह-

प्रवेशे यत् आद्यं तत्प्रवेशे नववेश्मन इत्यनेन वक्ष्यते । तत्र नवगृहप्रवेशस्य निमित्तस्य क्रियात्वेन क्षणिकस्यापि तन्निश्चयवत् एवाधिकारात् संक्रान्तिवत् भूतभविष्यत्वेन द्विधैव निमित्तत्वात् भूते भविष्यति वा गृहप्रवेशे नान्दीमुखआद्याचरणमिति । अत्र वृद्धिआद्यस्य निरवकाशत्वान्न तयोदश्यादि निषेधः । मातरो गौर्यादयः । तथाच बह्वृचगृह्यपरिशिष्टम् । “गौरौपद्माशचीमेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः । शान्तिपुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह । आदौ विनायकः पूज्यो ह्यन्ते च कुलदेवताः” । ताद्याभिधाय भविष्ये । “पूज्याश्चित्रेऽथवा कार्या वरदाभयपाणयः । मातर इति सर्वासां विशेषणम् अतएव एतत् पाद्यं गौर्यै मात्रे नम इति प्रयोगः एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः । अतएवैतयोर्बहुत्वेन निर्देशः । पूजयन्ति अभ्युदयदानेन प्रीणयन्तीत्यर्थः । शुभ्रासु शुक्लासु रजतस्फटिकादिमयीषु लिखिता चित्रिता आदिशब्दात् भित्त्यादिषु अक्षतपुच्छेषु यवपुच्छेषु पृथग्विधैर्नानाप्रकारैर्वसोद्येदिराजस्य । वसोर्धारामिति वसोर्धारोधिपातेनेत्यादिदर्शनात् अलुक्समासेनैव प्रयोगः कर्त्तव्यः । आयुष्माणि आयुषे हितानि आयुषे मे पवस्वेत्यादीनि शान्त्यर्थमभ्युदयस्यानिष्टनिवृत्त्यर्थं षड्भ्य इति छन्दोगानाम् । “माह्वाद्यन्तु पूर्वं स्यात् पितृणां तदनन्तरम् । ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ आद्यत्रयं भवेत्” इति शातातपोक्तमाह्वाद्यव्युदासार्थम् अतएव तत्रैव छन्दोगपरिशिष्टे षष्णामेव पिण्डेति कर्त्तव्यता वक्ष्यते गोभिलसूत्रेऽपि पित्रादिवृद्धप्रमातामहान्तानामुल्लेखः कृतः न मात्रादीनां “न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते । स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता” इति छन्दोगपरिशिष्टेन वृद्धादौ योषित्श्चाद्यं छन्दोगानां पर्युदस्तञ्च । न चाव-

सानदिनेतरत्र योषिज्ञोऽपृथग्दद्यात् यतः स्रभर्तृपिण्डांशेभ्य
 उभयोद्देश्यकदत्तेभ्य एव योषितां तृप्तिः पुरुषाणां योषिज्जौव-
 नादौ पृथक्पिण्डादपि तृप्तिसत्त्वात् योषित्पदमपि सार्थकमिति
 वाच्यं तथात्वेऽवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् तथाहि परि-
 प्राप्ते योषितां आहोऽपृथक्त्वं विधौयते । किं वाऽपृथक् आह-
 वैशिष्ट्यं विधौयते नाद्यः अमावास्यादौ योषिदानाप्राप्तौ कथं
 तदनूयापृथक्त्वमात्रविधानं न चामावास्यायां पितृभ्यो दद्या-
 दित्यत्र “प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु” इति विष्णु-
 पुराणीयेऽपि योषितामपि पितृत्वात् आहप्राप्तिरिति वाच्यं
 पितृभ्यो दद्यादित्यत्र पितृपदं न प्राप्तं पितृलोकमात्रपरं
 किन्तु पितृपितामहप्रपितामहमात्रपरं असावेतत्ते इति यज-
 मानस्य पित्रे असावेतत्ते इति यजमानस्य पितामहाय असा-
 व्रेतत्ते इति यजमानस्य प्रपितामहाय इति श्रुत्याद्येकवाक्य-
 त्वात् “त्रयाणामुदकं कार्यं” त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते । चतुर्थः
 सम्प्रदातैषां पञ्चमो नोपपद्यते” इत्यत्र त्रयाणामित्यनेन पितृ-
 पितामहप्रपितामहानां पत्न्यैर्निरपेक्षाणां तर्पणवद्देवतात्वाव-
 गमाच्च । मातामहादिलाभस्तु “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र
 माहामहा भ्रुवम् । अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषान्नरकं व्रजेत्”
 इति वृद्धयान्नवस्कारवचनात् मातामहा इति तदादित्त्रिक-
 परम् । इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इत्युक्तेः ।
 आहोति कर्त्तव्यतायां मातामहादित्त्रिकोपादानाच्च । नान्यः ।
 तथाहि अवसानदिनादृत इति व्यर्थं स्यात् अवसानदिने तु
 “भ्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा” इति छन्दोगपरि-
 शिष्टीयेन स्त्रीपुंसयोः साधारणत्वेन आहप्राप्त्या “स्त्रीणामप्येव-
 मेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् । सृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहो-
 दितम्” ॥ इति मार्कण्डेयपुराणीयेन विशेषतः आहप्राप्त्या

च विशिष्टविधित्वानुपपत्तेः । न चैवं परशाखिकाविरोधि-
 सर्वकर्मानुष्ठानप्रसक्तिरिति वाच्यम् अविरोधि चेति चकारेण
 नाकाङ्क्षितस्यैव लाभात् अतएवानाकाङ्क्षिते गृह्यपरिशिष्टं
 “बह्वल्यं वा खगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् । तस्य तावति
 शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” इति । तस्मादवसानदिना-
 दृत इति वाक्यस्य सार्थकत्वाय पृथक्पदमत्रानुवादः । न च
 वैपरीत्यं तथात्वे वाक्यानुवादः स्यात् । अव्ययपदानुवादे तु
 विभक्तेर्नानुवादकतेति । एवमेव ईशानन्यायाचार्याः । तस्मात्
 आहं सपिण्डकं कुर्यात् खसूत्रोक्तविधानतः । अन्वष्टकासु
 वृद्धौ च गयायाञ्च क्षयाहनि । मातुः आहं पृथक् कुर्यादन्यत्र
 पतिना सह । वृद्धिआहे तु मात्रादि गयायां पितृपूर्वकम्” इति
 तीर्थचिन्तामणिधृत वायुपुराणोयेन वृद्धान्वष्टकावसानदिन-
 गयानिमित्तकआहकरणेषु छन्दोगेतरोऽवसानदिनेतरत्र वृद्धादौ
 योषिङ्गः पृथक् आह्वायान्नं दद्यात् अवसानदिने तु छन्दोगात्
 छन्दोगोभयो योषिङ्गो दद्यादित्यर्थात् सिद्धम् । ततश्च वृद्धादौ
 छन्दोगो योषितां कथं तृप्तिरित्याकाङ्क्षामुत्थाप्य उत्तरार्द्धेना-
 न्वय इति एतदर्थमेव खसूत्रोक्तविधानत इत्युक्तम् । सूत्रेति
 खगृह्यशास्त्रपरम् । अन्यत्रामावास्यादौ पतिना सह आहं
 भोग्यं कुर्यादित्येवार्थः । असावेतत्त इति यजमानस्य पित्र
 इति प्रागुक्तश्रुत्या आहो पत्नीनिरपेक्षपित्रादित्रिकबोधि-
 कया “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते । सर्वेष्वं-
 शहरा माता इति धर्मेण निश्चयः” इति स्मृत्या भर्तृदत्तांश-
 भागित्वबोधिकया चैकवाक्यत्वात् एतेन षड्भ्य इति जीवन्मा-
 तृकविषयमिति हलायुधोक्तं निरस्तम् । जीवन्मातृकेण छन्दो-
 गेतरेण पितामह्यादीनां आहं क्रियते । “जीवन्तमतिदद्याद्वा
 प्रेतायान्नोदके द्विज” । इति छन्दोगपरिशिष्टात् । जीवन्त-

मित्यत्र निमित्तविशेषणत्वेन पुंस्त्वमविवक्षितम् अतएव लघु-
 हारीतेनाप्युक्तं सपिण्डौकरणे “स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपि-
 ण्डौकरणं स्त्रियाः । एकत्वं सा गता यस्माच्चरमन्वाहुतिव्रतैः ।
 तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु । तस्यां चैव
 तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूति निश्चयः” इति । तदनु आयुष्य-
 जपानन्तरं आद्यदानं आद्वीयद्रव्यदानं वशिष्ठोक्त इति वशि-
 ष्ठेन छन्दोगगृह्यपरिशिष्टे पार्वणे यो विधिरुक्तः सोऽत्रामिष-
 व्यदासेन बोध्यः । यत्तु मधुमांसाभ्यञ्जनेति याज्ञवल्क्यादौ
 ब्रह्मचारिणो निषेधे सन्नियोगशिष्टत्वान्मांसनिषेधे मधुनिषेध
 इत्युक्तं निरामिषआद्यशेषघटितपिण्डानां पिण्डांस्तु दधि-
 मध्वक्तानित्यादिना तदुक्तरूपविशेषणमात्रविधानाद्वात्र फल-
 चमसन्यायेन आद्ये मधुप्राप्तिरिति द्वैतनिर्णयोक्तञ्च तदयुक्तं
 “शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा । मिश्रीकृत्य च
 चत्वारि पिण्डान् औफलसन्निभान्” । इति ब्रह्मपुराणवचनेन
 पिण्डघटकान्नस्य दधिमध्वक्तत्वेन च पिण्डस्य सर्वस्मात् प्रकृ-
 तादन्नात् उद्धृत्य इत्यनेन आद्यशेषद्रव्यकर्तव्यतया फलचमस-
 न्यायेन आद्येष्वपि मधुप्राप्तेः । एवमेव आद्यप्रदोषे वर्धमानो-
 पाध्यायाः । तत्रायश्च राजन्यवैश्यकर्तृके ज्योतिष्टोमे फल-
 चमसमस्मै भक्ष्यं ददातीति श्रुत्या ऋत्विग्भक्ष्यत्वेन फलचमस-
 विधानात् ऋत्विग्भक्ष्यस्य च यज्ञशेषद्रव्यत्वेन तत्सिद्धे यज्ञेऽपि
 फलचमसलाभः फलचमसश्च दधिमिश्रितवटत्वक्चूर्णमिति ।
 अतएव मधुजपोऽन्नोत्सर्गानन्तरं मधुवाता इत्यादि जपश्चाभ्यु-
 दयिके मधुसत्त्वे मधुद्रव्यप्रकाशकत्वात् दृष्टार्थकः अन्यथा
 दृष्टार्थकता स्यात् । व्यक्तमाह गोभिलभाष्ये यशोधरधृतवचनम् ।
 “कृत्वा नान्दौमुखआद्यं दधिमध्वाज्यद्रव्यकम् । अन्नञ्च प्राश-
 येदन्नपत इत्यभिमन्त्रितम्” । गोभिला नुक्तस्यान्नप्राशनस्याप्य-

जैनाभ्युदयिकश्राद्धवत्त्वं प्रतीयते । प्रातरामन्त्रितानिति पूर्व-
 दिननिमन्त्रणनिरासार्थं युग्मानिति अयुग्मव्यावृत्त्यर्थम् उभ-
 यतः पितृपक्षे मातामहपक्षे च दैवपक्षे युग्मत्वस्य पार्वणे प्राप्त-
 त्वात् तथा पार्वणवदुदङ्मुखीकृत्य ब्राह्मणानुपवेश्य वक्ष्यमाण-
 प्रकारेण कुशान् दद्यात् । कर्तुंस्तु पार्वणवन्न दक्षिणाभिमुखत्वं
 किन्तु प्राङ्मुखत्वं पिण्डदाने तथादर्शनात् । एवञ्चाभ्युद-
 यिके युग्मा ब्राह्मणाः समूहा दर्भाः “प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो
 दद्यात् उदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखो वा” इत्याश्रयनायनवचनेऽपि
 द्वितीयकल्पाभिधानं छन्दोगपितृपक्षपरम् । न चैतद्देवपक्ष-
 पितृपक्षोभयसाधारणच्छन्दोगपरमस्तु अविशेषादिति वाच्यम्
 आभ्युदयिके छन्दोगानामपि देवपक्षस्य पार्वणतुल्यत्वात् “ये
 चात्र विश्वेदेवार्थं पूर्वं विप्रा निमन्त्रिताः । प्राङ्मुखान्यास-
 नान्येषां द्विदर्भोपहितानि च” इति देवलोक्तसर्वशास्त्रिगोचर-
 सामान्यविधीनां सङ्कोचे हेत्वभावात् । किञ्च यथा पार्वणे
 छन्दोगेतराणां ब्राह्मणयुग्मत्वप्राङ्मुखत्वयोः कर्तुंरुदङ्मुखत्वस्य
 च दैवे प्राप्तत्वेन विध्यभावात् पितृपक्ष एव ब्राह्मणयुग्मत्वं
 प्राङ्मुखत्वं कर्तुंरुदङ्मुखत्वं विधेयम् । तथा छन्दोगानामपि
 साहचर्यात् पार्वणप्राप्तब्राह्मणोदङ्मुखत्वमनूय पितृपक्ष एव
 कर्तुः प्राङ्मुखत्वमात्रविधेयत्वम् । एतेन छन्दोगानां दैवब्राह्म-
 णोदङ्मुखत्वं मैथिलमतं निरस्तम् । अन्यथा पार्वणेनैव ब्राह्म-
 णोदङ्मुखत्वस्य प्राप्तत्वे पितृब्राह्मणस्य च प्राप्तत्वे विध्यनु-
 वादापत्तेः । किन्त्वत्र वसुसत्ययोर्देवतात्वं पितृपक्षवत् मधु-
 मन्त्रवर्जनञ्चेति पार्वणादिशेषः । ऋजुना देवतीर्थेन न तु पितृ-
 तीर्थेन सत्यस्य वामस्य देववत् दक्षिणजानुपातेन प्रागग्रकुश-
 द्वययुक्तासनेन च । पूर्वम् ऋजुहस्तेन कुशदानमुक्तं तत्सम्प्रदान-
 प्रकारश्च पितृभ्य इतीति इतीत्यनेन गोत्रनामभिरामन्त्रेति

प्रक्रंस्यमानप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु तान् ब्राह्मणानुपवेश्य
 गोत्रनामभिः पितृन् सम्बोध्यार्घ्यं प्रदापयेदित्यर्थः । अप-
 सव्यं प्राचीनावीतित्वं नात्र किन्तुपवीतित्वं पितृतीर्थं तर्जन्य-
 ङ्गुष्ठयोर्मध्यरूपं नात्र किन्त्वङ्गुष्ठग्ररूपं देवतीर्थम् । पात्राणा-
 मर्घ्यपात्रादीनाम् आदिशब्दात् आसनादिदानं दैवेन तीर्थे-
 नेति शेषः । ज्येष्ठोत्तरकराब् ज्येष्ठस्य पङ्क्तिश्रेष्ठस्य उत्तर
 उपरिकरो येषां तत्तथा । कराग्राग्रपवित्रकानिति कराग्रे-
 ऽग्रपवित्रकं पवित्राग्रं येषां ते तथा । नैकैकस्य नैकैकपि-
 त्वादिसम्बन्धिब्राह्मणस्य न तु यथा पार्वणे एकस्य पितृब्राह्मणस्य
 हस्ते तथाऽपरस्य पितामहब्राह्मणस्य हस्ते तथाऽपरस्य प्रपि-
 तामहब्राह्मणस्य हस्ते दीयते तथात्रेति । एतेन पितृब्राह्म-
 णयोर्हस्तोपरि उत्तराग्रं पवित्रं दत्त्वाऽर्घ्योत्सर्गान्तमुक्त्वा एव-
 मेव पितामहादीनां पञ्चानामेकैकशः द्वयोर्द्वयोर्ब्राह्मणयोर्दद्या-
 दिति पितृदयितोक्तं निरस्तम् । एवं कराग्राग्रपवित्रकत्वमाभ्यु-
 दयिके विशेषः इत्यायाति तथा चैतद्वैपरीत्यं पार्वणे स्यादिति
 चेन्नैवं मिलितहस्ते पवित्रदानमभिधाय नैकैकस्यात्र दीयते
 इति यत् पुनरभिधत्ते तेन ज्ञापयति इदमेवात्र विधायते करा-
 ग्राग्रपवित्रकत्वमनूय इति कृत्यप्रदोपोक्तमपि निरस्तम् ।
 नैकैकस्यात्र दीयत इत्यभिधानं विना पित्रादित्रयब्राह्मणानां
 मिलितहस्तोपरि दानानुपपत्त्या नैकैकस्यात्र दीयत इत्यस्य
 पुनरभिधानानुपपत्तेः । न च ज्येष्ठोत्तरकरत्वेनैव मिलित-
 हस्तलाभः ज्येष्ठोत्तरकरत्वस्य च पित्रादि प्रत्येकब्राह्मणद्वया-
 पेक्षयापि सम्भवेन तथात्वानुपपत्तेः । कराग्राग्रपवित्रकत्व-
 स्यापि पार्वणे केनाप्यनुक्तत्वेनाभ्युदयिकेऽनुवादानुपपत्तेश्च ।
 तस्मात् ज्येष्ठोत्तरकराग्राग्रपवित्रकत्वस्य पित्रादित्रयमिलित-
 ब्राह्मणहस्तोपरि दानस्य च विशेषादाभ्युदयिक एव विधानं

पार्वण्येत्वासनादिदर्भवत् अर्घ्यदानेऽपि पवित्रदानस्य दक्षि-
णाग्रत्वं प्रतीयते । मधुमध्विति यस्तत्रेति पार्वणे भोक्तुमि-
च्छतां ब्राह्मणानां आव्यत्वेन मधुद्रव्यप्रकाशकमध्विति त्रिजपो
। मधुवातेति मन्त्रसंहितो गायत्रीजपानन्तरं क्रियते सोऽत्र
मधुवातेति मन्त्रवर्जितः कार्यः । एतेन भोजनादिकालत्रये
मधुमन्त्रपाठो न निषिद्धः मधुमन्त्रपाठनिषेधाच्च मधुनो निवृ-
त्तिर्नास्तीत्यवगम्यते । अन्यथा प्रधाननिवृत्तौ गुणनिवृत्तेरप्य-
र्यसिद्धत्वात् विधातुमयोग्यत्वात् । न च गुणनिवृत्त्या प्रधान-
निवृत्तिः गुणलोपे न मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मधुमध्विति
जपाभ्यनुष्ठानञ्च न स्यादिति आहविवेकः । पितृसंहिताया-
मिति पितृमहत्त्वप्रकाशकमन्त्रमात्रोपलक्ष्यार्थम् । यस्तत्रेति
तत्र पार्वणे तृप्तेषु ब्राह्मणेषु अन्नस्य प्रकारोऽन्नस्य विकरणं
तिलवत्तिलयुक्तं यथा स्यात्तथोक्तम् अत्र तु यवयुक्तं यथा
स्यात्तथा विपरीतकः अतृप्तेषु ब्राह्मणेषु कार्यः । कल्पतरुस्तु
विरीतको देवतीर्थादिदानेनेत्याह तदयुक्तम् । “पात्राणां पूरणा-
दौनि देवेनैव हि कारयेत्” इत्यनेन प्राप्तत्वेनानुवादकतापत्तेः ।
पार्वणे तृप्तास्य इति यः प्रश्नस्तत्स्थाने सम्पन्नमिति वाच्यं
प्रश्नानन्तरं सुसम्पन्नमिति ब्राह्मणैः प्रोक्ते शेषमन्नं क्व देयमिति
पृच्छेत् । इष्टेभ्यो दौयतामिति प्रतिवचनम् । “स तानाह
पुनः क्व देयञ्चान्नमित्यपि । इष्टेभ्यो दौयतामेतत् इति सम्प्र-
वदन्ति ते” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् । आद्यं पितरं पूर्ववत्
गोत्रसम्बन्धनामभिरामन्त्र द्वितीयं पितामहं ततीयं प्रपितामहं
मध्यदेशाग्रदेशयोर्दर्भस्येति शेषः एतेषां पिण्डस्थाने आवा-
हितानां पित्रादीनां वामतो दक्षिणस्यां दिशि एवञ्चेत् कर्तु-
र्दक्षिणोपचारो भवति एतेन कृत्यप्रदीपे दक्षिणस्थितप्रागग्र-
कुशमूलमध्याग्रेषु मात्रादिभ्यो मध्यस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्या-

ग्रेषु पित्रादिभ्यस्तदुत्तरस्थितप्रागग्रकुशमूलमध्याग्रेषु माता-
 महादिभ्यः प्राङ्मुखेनावनेजनादिदातव्यमित्युक्तं निरस्तं मातृ-
 पक्षस्य पूर्वं दूषितत्वात् आवाहितपित्रादीनां वामदेशे माता-
 महादीनामन्त्र जलदानानुपपत्तेश्च कर्तुर्दक्षिणोपचारानुप-
 पत्तेश्च कर्कशुर्वदरं तत्पात्रचालनेन पिण्डपात्रचालनेन अवने
 जयेदिति श्रुतेरवने निक्षेपेति ब्रूयात् । उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानां
 मूलादिक्रमेणोपर्युपरिदानेन दाताऽप्युत्तरोत्तर ऊर्ध्वोर्ध्वगतिर्भ-
 वति अधश्चरणदद्यादिक्रमेणाधोऽध आचरणादधोगतिर्भवति
 इतरेषु पार्वणादिषु ईषत् शक्तान् अल्पलग्नान् तूष्णीमिति
 गन्धादिदानवाक्यनिषेधः । आचामयेत् स्नेपघर्षणप्रचालनादिकं
 कारयेत् । अन्यत्र पार्वणादौ यवादीत्यादिपदेन देवतौर्थी-
 पवीति परिग्रहः । दक्षिणाप्लवने दक्षिणादिक्निम्ने न त्वाभ्यु-
 दयिकवत् प्राचीनिम्ने दक्षिणाभिमुखस्य कर्तृत्वं न तु प्राङ्मु-
 खस्य दक्षिणाग्रेषु न प्रागग्रेषु एष विधिः पिण्डदानविधिः ।
 अथ प्रकृतब्राह्मणाचमनानन्तरं ब्रह्मणाग्रभूमिं सुसुप्रोक्षित-
 मस्त्विति प्रोक्षयेत् । शिवा आप इत्यादिना युग्मानेव नैकैकम्
 उदंकेन हस्ते सिञ्चेत् । सौमनस्यमस्त्वित्यनेन हस्ते पुष्पदानं
 कुर्यात् । अनन्तरमक्षतञ्चारिष्टञ्चास्त्वित्यादिना यवान्दद्यात्
 दापयेदिति प्रयोजकनिर्देशस्तु परोपदेशपक्षे अन्यद्वारापि
 पार्वणवहृद्विश्राद्धं कर्तव्यम् इत्युपदेशाय वा अर्घ्यदानवदिति
 ज्येष्ठोत्तरकरत्वातिदेशार्थं न तु तन्त्रतानिर्वाच्येति दिश्यते ।
 “अर्घ्योऽक्षयोदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्त्रस्य विनि-
 वृत्तिः स्यात् स्वधा वाचन एव च” ॥ इत्यनेन विधानात् ।
 षष्ठैव नित्यमिति गोत्रनामान्ते सम्बन्धिस्थाने षष्ठीं विधत्ते न
 चतुर्थी कदाचन इति तस्मै ते स्वधेति मन्त्रस्थाने चतुर्थी-
 निषेधकमित्यपुनरुक्तिः तेन ये चात्र त्वेति मन्त्रो न पाठ्यः

उत्तरार्द्धमिदं पार्वणविषयकमपि । प्रार्थनासु सुसुप्रोचित-
मस्त्वित्यादिषु प्रतिप्रोक्तेऽस्तु सन्त्वित्यादिना प्रतिवचने कृते ।
पवित्रान्तर्हितान् सिद्धेदुत्तानपात्रक्षादिति पवित्राच्छादितान्
ऊर्जं वहन्तोत्यनेन सिद्धेत् । अनन्तरं न्युजोक्तपात्रमुत्तानं
कृत्वा युग्मानवेत्यादिना वक्ष्यमाणं कुर्यात् । धूर्यस्य पङ्क्ति-
मूर्धन्यस्य अनङ्गुष्ठं पाणिं गृह्णीत्वा प्रणम्यानुब्रजेत् । अत्र च
दक्षिणा द्राक्षामलकादि । तथा च ब्रह्मपुराणम् । “द्राक्षा-
मलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् । तान्येव दक्षिणार्थस्तु
दद्याद्विप्रेषु सर्वदा” ॥ मूलमार्द्रकादि । निवेदयेत् भोज-
नाय दद्यात् तानि द्राक्षामलकमूलानि । सन्धवे समुच्चयो-
ऽसन्धवे प्रत्येकमपि दक्षिणा । आभ्युदयिकं नित्यं काम्यञ्च
दर्शपौर्णमासवत् । देवोपुराणम् । “अष्टकामाघ्यभ्युदया-
स्तौर्धपात्रोपपत्तयः । पितृणामतिरेकोऽयं मासिकान्नात् भुवः
स्मृतः” ॥ मासिकान्नादमावस्याश्चाद्वादतिरेकोऽष्टकादिश्चाह-
गणो भ्रुव आवश्यकः । विष्णुः “आदित्यसंक्रमणविषुवद्वयं
विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षमभ्युदयः । एतांस्तु
आहूतकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः । आहूतेषु यद्दत्तं
तदानन्त्याय कल्पते” । एतच्च संयोगपृथक्त्वन्यायादविरुद्धम् ।
स च न्यायस्तिथितत्त्वेऽनुसन्धेयः । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“असङ्गद यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा । प्रतिप्रयोगं
नैव स्युर्मातरः आहूमेव च ॥ आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे
तथैव च । बलिकर्माणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥ नवयज्ञे
च यज्ञज्ञा वदन्येवं मनोषिणः । एकमेव भवेत् आहूतेषु
न पृथक् पृथक् ॥ नाष्टकासु भवेत् आहूतं न आहूतं आहू-
तमिष्यते । न शोथन्तो जातकर्मप्रोषितागतकर्मसु ॥ विवा-
हादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ॥

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् आहं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् । तथा गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ॥ सकृदेव भवेत् आहमादौ न पृथगादिषु । यत्र यत्र भवेत् आहं तत्र तत्रैव मातरः ॥ यानि कर्माणि कर्त्ता पुनः प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरं क्रियन्ते वैश्वदेववलिकर्मदर्शपूर्णमासश्चावण्यग्रहायणादीनि तेषु प्रथमप्रयोग एव आहं मातृपूजा च न द्वितीयादिप्रयोगेष्वपि । आधाने अग्न्याधाने होमयोः सायं प्रातर्होमयोः नवयज्ञश्चाग्रहायणेष्टिः एतेषु आधानादिषु प्रतिप्रयोगं प्रतिकर्मापि आहं न कार्यं किन्वाधानादौ कृते सर्वेष्वेव कृतं स्यात् तेनान्यत्र आवण्यादौ प्रतिकर्मैव आहमित्युक्तं सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तीति गोभिलगृह्ये सर्वाणि वक्ष्यमाणानि कर्माणि अन्वाहार्यवन्ति अन्वाहार्यमाभ्युदयिकआहं दक्षिणा च तदुभययुक्तानि कार्याणीत्युक्तेः तथा च गृह्यान्तरं “यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् । अमावास्यां द्वितीयं तदन्वाहार्यं प्रचक्षते” । तत्र कर्मविशेषे आभ्युदयिकआहं निषेधयति नाष्टकास्त्विति अष्टकासु अष्टकाहोमेषु । आहं गृह्योक्तान्वष्टकादिआहं पिण्डपितृयज्ञआहं च शोष्यन्ती होमः स च शोष्यन्तीं शूलायन्तीमासन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः सुप्रसवे इत्यस्माद्धातोरिति भट्टभाष्यदन्त्यादिः । अथ जातकर्मणि आहनिषेधात् तत्र तद्विधायकं वचनं शाख्यन्तरौयम् । किन्तु पुत्रजन्मनिमित्तकं पुत्रमुखदर्शनार्थञ्च आहं कर्त्तव्यम् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे । “नैमित्तिकमथी वक्ष्ये आहमभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं बुधैः” । अत्र जातकर्मसमकालविधानादच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “अच्छिन्ननाद्यां कर्त्तव्यं आहं वै पुत्र-

जन्मनि । अशीचापगमे कार्यमथवापि नराधिप !” ॥ न चास्य
पूर्वपक्षोत्तरभावेन व्यवस्था हारलतोक्ता युक्ता पूर्वाह्णवेयर्थ्या-
पत्तेः जातकर्मसमकालविधानविरोधाच्च तस्माद्विकल्प एव
शक्ताशक्तभेदेनोक्तेः तावत्कालं स्तन्यादाने पुत्रनाशप्रसङ्गात्
साङ्गं वृद्धिश्राद्धं कर्तुं न शक्यते चेदङ्गविकलमेव भविष्यतीति
श्राद्धविवेकः । अतएव नव्यवर्द्धमानधृतभविष्यपुराणं “पिण्ड-
निर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः । वृद्धिश्राद्धे कुलाचारात्
देशकालाद्यपेक्षया । अग्नौकरणमर्घ्यं चावाहनञ्चावनेजनम् ।
पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत्” । कृत्यप्रदीपेऽपि ।
“देशकालाद्यनुरोधेन यदि पिण्डरहितमाभ्युदयिकं क्रियते
तदाग्नौकरणमर्घ्यदानावाहनावनेजनाद्युत्तरतन्त्रं निवर्तत”
इति पुत्रमुखदर्शननिमित्तश्राद्धञ्च वक्ष्यते । प्रवासादागतस्य पितुः
पुत्रमूर्धाभिघ्राणरूपे प्रोषितागतकर्मणि गोभिलोक्तश्राद्धं न
कार्यं विवाहादिति समसनौयचरुहोमगृहप्रवेशनयानारो-
हणचतुष्पथामन्त्रणाक्षभङ्गसमाधानार्थहोमचतुर्थीहोमानामा-
दिशब्देन ग्रहणम् एषु विवाहादिगर्भाधानान्तकर्मस्वेकमेव
श्राद्धं कर्तव्यं न प्रतिकर्मादौ एकेनैव कृतेन श्राद्धेण सर्वास्वेव
तानि श्राद्धवन्तीति अन्तशब्दोऽत्र गणस्यावयवार्थः दशान्तः
पठ इतिवत् समौपार्थत्वे उपलक्षणं स्यात् ततश्च विशेषणोप-
लक्षणसन्देहे विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्यान्वितत्वात् एतच्च
छन्दोगपरम् अतएव भवदेवभट्टेनापि गर्भाधाने आभ्युदयिकं
न लिखितम् अन्यवेदिभिस्तु “निषेककाले सोमे च सीमन्तो-
न्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव च” इति
भविष्यपुराणे निषेककाले गर्भार्थशुक्राधानदिने श्राद्धं कर्माङ्ग-
मित्यनेन विहितमाभ्युदयिकं कर्तव्यमिति तेषां श्राद्धानन्तर-
निषेकविधानात् श्राद्धे नियुक्त इत्यादि विष्णुपुराणोक्तनिन्दा

एतदितरआहपरं गणशः समुदायेन एकस्मिन् दिने क्रिय-
माणेषु कर्मसु यथा यजनौयेऽहनि नवयज्ञवास्तुयज्ञगोयज्ञाश्व-
यज्ञेषु सर्वोद्देशेनैकमेव मातृपूजनमेकमेव च आहं सन्नियोग-
शिष्टत्वात् वसोर्धारादानमायुष्यमन्त्रजपश्च न तु कर्मसंख्यानु-
सारेण एतद्वचनं लाघवव्यायमूलम् अतएवाग्नेयादौनां षष्ठा-
मप्युद्देशेनाङ्गत्वात्तन्त्रेण प्रयाजादिकमित्येकादशाध्याये सि-
द्धान्तितं यत्र यत्रेति ननु कर्मादौ षड्भ्यः पितृभ्य इत्यनेन
आहं विहितं कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन मातृपूजा विहिता
इति । पुनरुक्तिर्न वैदिककर्मादौ मातृपूजा पूर्वमुक्ता अनेन
पुत्रजन्मादौ वैदिककर्मादित्वाभावेऽपि आहनिमित्तत्वादेव
विधीयते । यद्वा यत्र यत्र आहं भवेत्तत्र तत्रैव मातर इति
वचनार्थः तेनाष्टकादौ वृद्धिआहनिषेधे मातृपूजानिषेधः ।

अत्र विवाहान्तसंस्काराङ्गनान्दीमुखआह्ने पितुरधिकार-
माह छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुत-
संस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्वहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्-
क्रमात्” । सुतसंस्कारकर्मसु सुतसंस्कारजनककर्मसु । सुत-
संस्कारग्रहणात् पुत्रविवाहान्तरे पित्रा नाभ्युदयिकं कार्यम्
आद्यन संस्कारसिद्धौ द्वितीयादेस्तदजनकत्वात् तथा चाश्व-
लायनगृह्यपरिशिष्टं “सौमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सौमन्तो-
न्नयनसंस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः” इति श्रुतिरिति गर्भपात्र-
योरयं गर्भपात्रः गर्भस्योदरस्थस्य पात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया
इति कल्पतरुः हारौतोऽपि “सकृत् कृतसंस्काराः सौमन्तेन
कुलस्त्रियः । यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत् । अत्र
सकृत्संस्कृतपात्रजातानां सर्वेषां संस्काराभिधानेन प्रत्येक-
कृतजातकर्मादिकसंस्काराणां सुतरां संस्कृतत्वं “सकृत्कृते
कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् पिण्डानिति आहपरम् ।

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्नः । नामकर्मणि बालानां
चूडाकर्मादिके तथा । सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दौमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही” इति विष्णुपुरा-
णौयैकवाक्यत्वात् तदैकवाक्यतयैकशेषात् सुतपदं कन्यापुत्र
परम् । आ उद्वहनादित्यत्राभिविधावाङ् तस्याभावेऽपि संस्कार्य-
क्रमवाधकस्य पितुरभावे पुनरन्यः संस्कार्यः सपिण्डादिवेति
तत्क्रमादिति “चित्रं कर्म यथा अनेकैरङ्गैरन्मौल्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” इत्यङ्गिरसोक्त-
फलभागितया तस्य प्रधानस्य संस्कार्यस्य क्रमात्तेषां पितृणां
दद्यात् ततश्च संस्कार्यपित्रादित्रयमातामहादित्रयेभ्यः आह्वं
कुर्यात् न च संस्कार्यपितरमादाय तेषां पितुः सम्प्रदान-
भूतानाम् । तत्क्रमादित्यनेन पितुः प्रवेशात् तत्प्रपिता-
महेतरपञ्चानामिति नारायणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यं
पित्रनुप्रवेशेन संस्कार्यपितृपितामहप्रपितामहानां आह्वे
तन्मातामहपक्षस्यैव “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा
ध्रुवम्” इत्यनेन युक्तत्वात् । न वा तेषां संस्कर्तृपितृणां
संस्कार्यं पितुः पितृगणमातामहानां वा ग्रहणं तत्क्रमा-
दित्यनुपपत्तेस्तथा हि आद्ये संस्कर्तुरनुपात्तत्वेन तच्छब्दा-
दनुपस्थितेः द्वितीये तेषामित्यनेनैव प्रक्रान्तत्वेन तथाविधानां
प्राप्त्या तत्क्रमादित्यस्यानुवादकतापत्तेः अतएव कृत्यचिन्ता-
मणिधृता स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव
स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि तत्क्रमात् ।
तत्क्रमात् पितृक्रमात् तेनान्यवेदिना क्रियमाणे पितृशास्त्रोक्त-
मेव कर्म कर्तव्यं तस्याभावे त्विति मैथिलपाठे प्रक्रान्तव्यव-
च्छेदक तु शब्देन द्वितीयपक्षस्य सुतरां वाधितत्वमिति
ततस्तेषामिति निर्विशेषितपितृमात्रपरामर्शकमिति एवं

आत्रापि संस्कार्यदेवदत्तपितुरित्यादि प्रयोज्यम् । निर्णयामृते
 मत्स्यपुराणम् “अन्नप्राशे च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
 पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने । देववृक्षजलादीनां
 प्रतिष्ठायां विशेषतः । तीर्थयात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्राद्धं प्रकी-
 र्त्तितम् । हलायुधधृतकूर्मपुराणे । “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात्
 प्रत्यागमेऽपि च । वृद्धिश्राद्धं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम्” ।
 तीर्थयात्रायां विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चित्तीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेत् सुसंयतः स च पूर्वं गृहे स्वे । कृतोपवासः
 शुचिरप्रमत्तः सम्पूजयेत् भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन्
 ब्राह्मणांश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
 प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ।
 एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थाद्यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ।
 एवं सुसंयतः पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमस्तदुत्तरदिने कृतो-
 पवासस्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवताञ्च संपूज्य वृद्धिश्राद्धं
 कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्यादिति
 तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रम्य उपवासदिनं सुगुह्यमपि ।
 “प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां पवनं
 कुर्यात् वृथा न विकचो भवेत्” । इति विष्णुपुराणात्
 प्रवेशेऽपि आह्वकरणे तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यं “गच्छन्
 देशान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत्
 प्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गा-
 वाक्यावली । वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेश इत्येव
 वक्तव्यं यात्राप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशयोर्भेदात् तीर्थप्रत्या-
 गमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतश्चापीति प्रागुक्तेः ततः प्रवेशे चेति
 चकारेण आह्वमात्रं सूचितं न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति देवी-
 पुराणे । अकालेऽप्यथ वा काले तीर्थश्राद्धं तथा नरैः । प्राप्तै-

रेव सदा कार्यं कर्तव्यं पिष्टतर्पणम् । पिण्डदानन्तु तच्छस्त्रं
 पिष्टणाच्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्तव्यो नैव विघ्नं
 समाचरेत् । आहूतं तत्र च कर्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ।
 अत्र काल इति न रात्र्यादिपर्युदस्तप्रतिप्रसवस्तथात्वे तद्वा-
 धापत्तेः किन्तु पर्युदस्तेतर अप्रशस्तकालपरम् । “तत्सादृश्य-
 मभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः
 षट् प्रकीर्त्तिताः” । इत्यनुशासनग्रन्थानुरोधात् काल इति
 प्रशस्तापराह्लादिकालपरं तत्र शुचेः प्राप्तुत्तरविहितप्रथमदिन
 एव आहूतं तेन पूर्वदिने रात्रिसौवेलादावागमनेऽपि परदिने
 आहूतं न विरुद्धम् । तथा च हलायुधभट्टतम् । गत्वैव तीर्थं
 कर्तव्यं आहूतं तत्प्राप्तिहेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशः
 स्यात् पूर्वदक्षिणे” । पूर्वाह्णे सङ्गवे पूर्वदक्षिणेऽग्निकोणे
 पिण्डदानमिति आहूतासम्भवे केवलपिण्डदानमिति न पौन-
 रुक्तम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह मत्स्यपुराणं “पिण्डांस्तु गोऽज-
 विप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा । तीर्थआहूते सदा पिण्डान्
 क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः” । गङ्गावाक्यावल्याम् । “संवत्सरं द्विमा-
 सोनं पुनस्तौर्थं व्रजेद्यदि । मुण्डनञ्चोपवासञ्च ततो यत्नेन
 कारयेत् । अत्र द्विमासोनमित्यनेन दशमासात् पूर्वं मुण्ड-
 नोपवासो न कार्याविति सूचितम् । अन्येष्टिप्रमाणं दान-
 प्रमाणञ्च शुद्धितत्त्वेऽभिहितं वानुसन्धेयम् । इति वन्द्यघटौय-
 श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं आहूतप्रमाणतत्त्वं समाप्तम् ।

आङ्गिकतत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणस्य सच्चिदानन्दं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।

आङ्गिकाचारतत्त्वानि वक्ति श्रौरघुनन्दनः ॥

अथ प्रातःकृत्यम् । तत्र दक्षः । “प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यत् द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं संप्रवक्ष्यामि द्विजानां हितकारकम् ॥ दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक्” ॥ तत्र दिनपदं ब्राह्मणमुहूर्त्तादिप्रदोषान्तकालपरम् । “त्रियामां रजनीं प्राहुस्त्यक्त्वाद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ इति ब्रह्मवैवर्त्तवचनेकवाक्यत्वात् नाडीदण्डः । ब्राह्मणमुहूर्त्तकृत्यमाह वामनपुराणम् । ब्राह्मणमुहूर्त्ते बुध्येत स्मरेद्देववरानृषौन् । “ब्रह्मा सुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशी भूमिसुतो बुधश्च । गुरुश्च शक्रः शनिराहुकेतू कुर्वन्तु सर्वे मम सुप्रभातम्” ॥ ब्राह्मणमुहूर्त्तमाह पितामहः । रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो ब्राह्मण उच्यते” । पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे भवदेवीयनिर्णयामृते सुमन्तुः । “रात्रेश्च पश्चिमे यामे मुहूर्त्तो यस्तृतीयकः । स ब्राह्मण इति विख्यातो विहितः संप्रबोधने” ॥ शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मणो मुहूर्त्त इति मदनपारिजातात् । तत्र सूर्योदयात् प्रागर्द्धप्रहरे द्वौ मुहूर्त्तौ तत्र आद्यो ब्राह्मणः द्वितीयो रौद्रः । तत्रः “प्रातः शिरसि शुक्लाब्जे दिनेत्रं द्विभुजं गुरुम् । प्रसन्नवदनं शान्तं स्मरेत्तन्नामपूर्वकम् ॥ नमोऽस्तु गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे । यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं संसारसंज्ञकम्” ॥ इति पठेत्

“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवाहं न शोकभाक् । सच्चिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान्” ॥ इति भावयेत् । “लोकेश-
चैतन्यमयाधिदेव ओकान्त विष्णो भवदान्नयैव । प्रातः-
समुत्थाय तव प्रियार्थं संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥ जानामि
धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि” ॥
विष्णुपुराणम् । “प्रबुद्धश्चिन्तयेत् धर्ममर्थञ्चास्याविरोधिनम् ।
अपौड्या तयोः काम्यमुभयोरपि चिन्तयेत्” ॥ धर्मलक्षणन्तु
भविष्ये । “धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोऽभ्युदयसाधनम्” ॥
अतएव जैमिनिः । “चोदनालक्षणोऽर्थोधर्मः इति तेन वेदेक-
प्रतिपाद्योऽर्थोधर्मः कोऽर्थो योऽभ्युदयायेति भाष्यम् । ततश्च
प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति पृथिवीं नमस्कृत्य दक्षिणं चरणं
न्यस्येत् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “ओत्रियं सुभगामग्निगात्रै-
वाग्निचितन्तथा । प्रातरुत्थाय यः पश्येदापद्भ्यः स विमुच्यते ॥
पापिष्ठं दुर्भंगां मद्यं नग्नमुत्कृत्तनासिकम् । प्रातरुत्थाय यः
पश्येत्तत्कलेरुपलक्षणम्” ॥ अतएव व्यासः । “धनिनः ओत्रियो
राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः । पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं
न कारयेत्” ॥ महाभारते । “कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या
नलस्य च । ऋतुपर्णस्य राजर्षेः कौर्त्तनं कलिनाशनम्” ॥
भाष्ये । “कार्तनवैर्यार्जुनो नाम राजाबाहुसहस्रभृत् । योऽस्य
संकौर्त्तयेन्नाम कल्यमुत्थाय मानवः । न तस्य वित्तनाशः
स्यान्नष्टश्च लभते पुनः” ॥ कल्यं प्रातः ।

अथ विष्णुत्रोत्सर्गः । विष्णुधर्मोत्तरे । “निद्रां जह्याद्-
गृही राम नित्यमेवारुणोदये । वेगोत्सर्गं ततः कृत्वा दन्त-
धावनपूर्वकम् । स्नानं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम्” ॥
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् । “उदयात् प्राक् चतसस्तु

नाडिका अरुणीदयः । तत्र स्नानं प्रशस्तं स्यात्तच्चि पुण्यतमं
 स्मृतम् । नाडिका दण्डः । नाडीषष्ट्या दिवानिशमित्युक्तेः ।
 विष्णुधर्मोत्तरे । “वेगरोधं न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतः” ।
 वेगरोधं न कर्त्तव्यमिति तु कां दिशं गन्तव्यमिति वत् भावा-
 ख्यातेतरत्वात् साधुत्वम् । आयुर्वेदीयेऽपि । “न वेगितो-
 ऽन्यसिद्धिः स्यात् नाजित्वा साध्यमामयम्” । अङ्गिराः ।
 “उत्थाय पश्चिमे रात्रेऽस्तत आचम्य चोदकम् । अन्तर्धाय
 हृण्मूर्ध्नि शिरः प्रावृत्य वाससा । वाचं नियम्य यत्नेन शौवनो-
 च्छासवर्जितः । कुर्यान्मूत्रपुरौषे तु शुचौ देशे समाहितः” ।
 विष्णुपुराणम् । “ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।
 नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः । तिष्ठेन्नातिचिरं तस्मि-
 न्नैव किञ्चिदुदीरयेत्” । कल्पसुषः कालम् । मैत्रं मित्रदेव-
 ताकं पायुसम्बन्धात् पुरौषोत्सर्गे नैर्ऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य उत्था-
 येत्यनेनोपस्थितेः । इषुविक्षेपमतीत्य इषुविक्षेपयोग्यदेशा-
 दहिः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः । “मध्यमेन तु
 चापेन प्रक्षिपेत्तु शरत्रयम् । हस्तानान्तु शते सार्द्धं लक्ष्यं
 कृत्वा विचक्षणः” । आपस्तम्बः । “मूत्रपुरौषे कुर्यात् दक्षिणां
 दिशं दक्षिणापरां वेति” । दक्षिणापरा नैर्ऋतिः । मनुः ।
 “मूत्रोच्चारसमुत्सर्गे दिवा कुर्यादुदङ्मुखः । दक्षिणाभिमुखो
 रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा” । उच्चारः पुरौषः । यत्तु यम-
 वचनं “प्रत्यङ्मुखः पूर्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः । उदङ्-
 मुखस्तु मध्याह्णे निशायां दक्षिणामुखः” । इति उदङ्मुखेन
 सहेच्छाविकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिरासार्थश्च न तु नियमार्थं
 देवत्ववचनविरोधात् । तथाच “सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्णे
 दक्षिणामुखः । विष्णून् आचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्”
 इत्यत्र प्रातः सायाह्णशब्दौ दिवारात्रिपरी । पूर्वोक्तमनुवच-

नैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु पीडितेतर-
परम् । यमः । “कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्मूत्रे च गृही कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितः” । पृष्ठतः
पृष्ठे । कण्ठलम्बितं निवीतम् । अत्र संवीतं निवीतम् ।
“संवीतं मानुषे कृत्ये” इति तैत्तिरीयश्रुतेः । मानुषे सन-
कादिकृत्ये “पृष्ठलम्बितं निवीतं वा” इति वीधायनवचनाच्च ।
तथाच हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्कन्धे इत्यर्थः अत्र व्यवस्था-
माह सांख्यायनः । “यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा
अवगुण्ठितः” इति कर्णे दक्षिणकर्णे । “पवित्रं दक्षिणे कर्णे
कृत्वा विष्मूत्रमाचरेत्” । इति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अव-
गुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः । मनुः । “छायायामन्धकारे वा
रात्रावहनि वा द्विजाः । यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाध-
भयेषु च” । महाभारते । “प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रतिगाञ्च
प्रतिद्विजम् । मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः” ।
प्रतिः सांमुख्ये । मनुः । “न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मानि
न गोत्रजे । न फालकण्ठे न जले न चित्यां न च पर्वते । न
जौर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन । न ससत्त्वेषु गर्तेषु न
गच्छन्नापि संस्थितः । न नदीतौरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
वायुग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च । न कदाचन कुर्वीत
विष्मूत्रस्य विसर्जनम्” । ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थितः
उपस्थितः । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय । वशिष्ठः ।
“आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसम्भृता धर्मविदा तु कार्याः ।
वाग्बुद्धिकार्याणि तपस्तथैव धनायुषौ गुप्ततमे तु कार्ये” ।
निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसम्भोगः । योगः
समाधिः । वाग्गुप्तिरशुभालापत्यागः । बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्ता-
त्यागः । हारीतः । “आहारन्तु रहः कुर्यात् निर्हारञ्चैव

सर्वदा । गुप्ताभ्यां लक्ष्म्यपेतः स्यात् प्रकाशे हीयते तथा” ।
 विष्णुपुराणम् । “सोमाम्ब्यर्काम्बुवायूनां पूज्यानाञ्च न संमुखे ।
 कुर्यात् षीवनविष्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः” । आपस्तम्बः ।
 “न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यादिति” । बृहन्मतुः । “कर-
 गृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके । मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा
 चान्द्रायणश्चरेत्” । भरद्वाजः । “अथ विक्लथ विष्मूत्रं लोष्ट्र-
 काष्ठवृणादिना । उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विष्टतमेहनः । उद-
 स्तवासाः कटिदेशादुत्क्षिप्तवस्तः ।

अथ शौचम् । देवलः । “धर्मविद्वत्क्षिणं हस्तमधःशौचे
 न योजयेत् । तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धं न शोधयेत् ।
 प्रकृतिस्थितिरेषा स्यात् कारणादुभयक्रिया” ॥ कारणाद्रो-
 गादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् । “उद्धृतोदकमादाय सृत्तिकाञ्चैव
 वाग्यतः । उदङ्मुखो दिवा कुर्यात् रात्रौ चेदक्षिणामुखः ॥
 सुनिर्निक्ते मृदं दद्यात् मृदन्ते त्वप एव च । दातव्यमुदकं
 तावद् यावत् स्यात् सृत्तिकाक्षयः” ॥ कुर्यात् शौचमिति
 शेषः । सुनिर्निक्ते भरद्वाजोक्त लोष्ट्रादिप्रसृष्टे गुदे । उदक-
 पात्राभावे करेण जलाशयादुदकग्रहणमाह आदित्यपुराणम् ।
 “अरत्निमात्रं जलं त्यक्त्वा कुर्यात् शौचमनुद्धृते । पश्चाच्च शोध-
 येत्तौर्धमन्यथा न शुचिर्भवेत्” ॥ तस्मिन् देशे शौचं कर्तव्यं
 यस्मादरत्निमात्रव्यवहितं जलं तत्स्थलमेव तौर्धं जलसमीप-
 त्वात् । विष्णुपुराणम् । “वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्त-
 र्जलान्तथा । शौचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात् लेपसम्भवाम् ।
 अन्तःप्राण्यवपन्नाञ्च हलोत्खातां सकर्हं माम्” ॥ मनुदक्षौ ।
 “एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । उभयोः सप्त
 दातव्या मृदः शुद्धिमभीषता” ॥ उभयोः करयोः । विष्णु-
 पुराणम् । “एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे तथा । हस्त-

इये च सप्तान्या मृदः शौचोपपादिकाः” ॥ यमः । “लिङ्गे
 त्वेका गुदे तिस्रो वामहस्ते चतुर्दश । ततः पुनरुभाभ्याश्च
 दातव्याः सप्त मृत्तिकाः” ॥ पैठीनसिः । “मृत्तिकां संगृह्य
 एका लिङ्गेऽपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश उभयोः सप्त इत्यादि” ।
 एतासां संख्यानां दद्याद्युक्ताधिक्यं गन्धाद्यनुवृत्तिमनुरूप्य
 व्यवस्थेयम् । वामहस्ते दशदानानन्तरं तत्पृष्ठे षड्दानमाह
 हारौतः । “दशमध्ये च षट्पृष्ठे इति” । शङ्खदक्षौ “तिस्रस्तु
 मृत्तिका देयाः कृत्वा नखविशोधनम् । तिस्रस्तु पादयोर्देयाः
 शुद्धिकामेन नित्यशः” ॥ नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मल-
 शोधनं तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः । पादप्रक्षालनं कांस्ये
 न कर्तव्यमित्याह विष्णुधर्मोत्तरम् । “दर्मेर्न मार्जयेत् पादौ
 न च कांस्ये प्रधावयेत्” । दक्षः । “लिङ्गे तत्र समाख्याता
 त्रिपर्वी पूर्यते यया । अर्धप्रमृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका
 स्मृता ॥ द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धाऽर्द्धा प्रकीर्त्तिता” ॥
 यदा तु उक्तप्रमाणया मृदा गन्धलेपक्षयो न भवति तदा
 अधिकयापि कर्तव्यम् । “गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादत-
 न्वितः” । इति याज्ञवल्क्यात् । गुदादन्यत्र परिमाणमाह
 यमः । “मृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वी पूर्यते यया” । त्रिपर्वी
 तर्जनी मध्यमानामिकानामग्रत्रयं मूत्रमात्रे तु स्मृतिः । “एकां
 लिङ्गे मृदं दद्यात् वामहस्ते तु मृत्त्रयम् । उभयोर्हस्तयोर्ध्वं च
 मूत्रशौचं प्रकीर्त्तितम्” । ब्रह्मपुराणे । “पादयोर्ध्वं गृहीत्वा
 च सुप्रक्षालित पाणिमान् । हिराचस्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं
 सनातनम्” ॥ पादयोर्ध्वं एकैका इदं मूत्रोत्सर्गं पुरौषोत्सर्गं
 तिसृणां विधानात् । दक्षः । “यथोदितं दिवा शौचम् अर्धं
 रात्रौ विधीयते । आतुरे तु तदर्धं स्यात्तदर्धं तु पथि स्मृतम्” ॥
 यथोक्तकरणाशक्तावेवेदं न तु निशादि पुरस्कारेणैव वाक्यस्या-

दृष्टार्थतापत्तेः । आपस्तम्बः । “पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः
 कुर्याद्यथाबलम्” । एतयोर्विरोध आर्त्तानार्त्ताभ्यां परिहर-
 णोयः । दक्षवैधायनौ । “देशं कालं तथात्मानं द्रव्यं
 द्रव्यप्रयोजनम् । उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शौचं प्रकल्पयेत्” ॥
 ब्रह्मपुराणे । “न यावदुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना । गन्ध-
 लेपक्षयकरं शौचं तेषां विधौयते ॥ प्रमाणं शौचसंख्या वा
 न शिष्टैरुपदिश्यते । यावत् शुद्धिं स मन्येत तावत् शौचं
 समाचरेत् । न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभौषता ।
 प्रायश्चित्तं प्रसज्येत विहितातिक्रमे कृते । शौचाचारविहीनस्य
 समस्ता निष्फलाः क्रियाः” ॥ गन्धलेपक्षये सत्यधिकं न
 कर्त्तव्यं याज्ञवल्क्यविरोधात् । गन्धलेपाक्षयेत्वधिकसंख्ययापि
 याज्ञवल्क्यवचनमनुपनीतादि परं वा । व्याघ्रपादः । “शौचन्तु
 द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं
 भावशुद्धिस्तथान्तरम् । गङ्गातोयेन कृतस्नेन मृद्गारैश्च नगो-
 पमैः । आमृत्योः स्नातकश्चैव भावदुष्टो न शुद्ध्यति” ।
 स्मृतिः । “धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारकृतन्तथा । भुञ्जान-
 माचमनार्हश्च नास्ति कं नाभिवादयेत् । जन्मप्रमृति यत्-
 किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत् । सर्वं तन्निष्फलं याति एक-
 हस्ताभिवादनात्” । ऋष्यशृङ्गः । “यस्मिन् स्थाने कृतं
 शौचं वारिणा तद्विशोधयेत् । न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य मृत्तिकां
 यो न शोधयेत्” । शौचानन्तरं हारीतः । ‘गोमयेन मृदा
 वा कमण्डलुं प्रमृज्य पूर्ववदुपसृश्य आदित्यं सोममग्निं वा
 वीचेत इति” अत्र मार्जनानन्तरं क्षालनमन्यत्र तथा दर्श-
 नात् । आचमनानन्तरं सूर्यादिदर्शनं यथा सम्भवम् ।

आचमनविधिः । दक्षः । “प्रक्षाल्य पाणीपादौ च त्रिः
 पिवेदम्बुवोचितम् । संवत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या
 घ्राणं पश्चादनन्तरम् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे पुनः
 पुनः । नाभिः कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै । सर्वाभिस्तु
 शिरः पश्चात् बाह्व चाग्रेण संस्पृशेत् । पादप्रक्षालनं विशेष-
 यति देवलः । “प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालये-
 च्छनैः । उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः” । शनै-
 रत्वरः । दैवपैतृकेतरात्रापस्तम्बः । “प्रत्यक् पादावसेचन-
 मिति” । प्रत्यक्पश्चिमाभिमुखः । क्रममाह गोभिलः ।
 “सव्यं पादमवनेनिजे” इति सव्यं पादं प्रक्षालयति । “दक्षिणं
 पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयति । अर्हणौये
 तथादर्शनात् सर्वत्र तथा कल्पते । पारस्करः । “सव्यं प्रक्षाल्य
 दक्षिणं प्रक्षालयतीति” सव्यं प्रथमं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
 प्राक्सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयती-
 त्यत्र सव्यग्रहणं सामान्यार्थं तेनान्यस्मिन्नपि पादप्रक्षालने
 सव्यस्यैव प्राथम्यम् अन्यार्थं पूर्ववचनमिति दर्शनात् । ब्राह्मण-
 स्येद् दक्षिणं प्रथममिति सूत्रं तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षाल-
 यति तदा दक्षिणं दातव्यप्रथममिति मन्तव्यं न सव्यं यथा
 प्रक्षालयतीत्यनुवृत्तावाश्ललायनः । “दक्षिणमग्रे ब्राह्मणाय
 प्रयच्छेत् सव्यं शूद्रायेति” स्वयं प्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्य-
 मिति हरिशर्मा । एवञ्च दक्षिणपादप्रक्षालनानन्तरं वाम-
 पादप्रक्षालनं वाचस्पतिमिश्राद्युक्तं हेयमिति । आचमने पाणि-
 पादप्रक्षालनं मूत्राद्युत्सर्गे यथा वृद्धपराशरः । “कृत्वाथ शौचं
 प्रक्षाल्य पादौ हस्तौ च मृज्जलेः । निवहशिख आसौनो हिज
 आचमनञ्चरेत् । कृत्वोपवीतं सव्येऽग्रे वाङ्मनः कायसंयतः” ॥
 आपस्तम्बः । “इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् । हस्तौ
 वामनिबन्धाभ्यां पश्चादासौत संयतः” ॥ आजानु वामनिबन्धा-

भ्यामित्यवध्युपादानं तत्पर्यन्ताशुचित्वशङ्कायामध्वश्रमापनोद-
नायातिशयशोचाय वा अतएवोक्तम् “अङ्गप्रकर्षात् फलप्रकर्षः”
इति ।

शिखाबन्धे विशेषमाह ब्रह्मपुराणम् । “गायत्र्या तु शिखां
बद्धा नैऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जुष्टिकाच्च ततो बद्धा ततः कर्म
समारभेत्” । शूद्रस्य शिखाबन्धे मन्त्रस्तु । “ब्रह्मवाणौसह-
स्राणि शिववाणौशतानि च । विष्णोर्नामसहस्रेण शिखाबन्धं
करोम्यहम् ॥ गच्छन्तु सकला देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
तिष्ठत्ववाचला लक्ष्मोः शिखामुक्तं करोम्यहम्” ॥ पिवेदित्य-
त्रान्तर्जानु इत्याह याज्ञवल्क्यः । “अन्तर्जानुशुचौ देशे उप-
विष्ट उदङ्मुखः । प्राग् वा ब्राह्मेण तौर्येन द्विजो नित्यमुप-
सृशेत्” ॥ अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वेति शेषः ।
तथाच हारौतः । “अन्तर्वोररत्नीकृत्वा त्रिरपोहार्दींश्च पिवे-
दिति” । अत्रारत्नीहस्तौ हार्दीं हृत्तता इत्यर्थः । वाशब्दादौ-
शाभिमुखश्च । “ईशानाभिमुखो भूत्वाऽपः सृशेत्तु यथा-
विधि” । इति मरीच्युक्तेः । ब्राह्मेण तौर्येनाङ्गुष्ठमूलेन ।
“कनिष्ठप्रदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च । प्रजापतिपितृ-
ब्रह्मदेवतौर्यान्यनुक्रमात्” ॥ करस्य दक्षिणस्य । तथाच मार्क-
ण्डेयपुराणम् । “अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाण्डेर्दक्षिणस्य च ।
एतत् ब्राह्ममिति ख्यातं तौर्यमाचमनाय वै” ॥ द्विजो न
शूद्रादिरिति मिताक्षरा । अतएव “स्त्रियास्त्रैदशिकं तौर्यं
शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः” ॥
ब्राह्मणावरोधे मनुः । “कायत्रैदशिकाभ्याश्च न पित्रेण कदा-
चन” । याज्ञवल्क्यः । “अङ्गिस्तु प्रकृतिस्थाभिर्हीनाभिः फेन-
बुद्बुदैः । हृत्कण्ठतालुगाभिश्च यथासंख्यं द्विजातयः । शुद्धेरन्-
स्त्री च शूद्रश्च सकृत् स्रष्टाभिरन्ततः” ॥ अन्तत ओष्ठप्रान्ते

उत्तरोत्तरमपकर्षात् । अतएव स्पृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षि-
ताभिरित्युक्तम् । “स्त्रीशूद्रौ वाथ नित्याभः चालनाच्च करो-
ष्ठयोः” । इति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थे पाणिपादप्रक्षा-
लनमेव इत्येके इति स्त्रीशूद्राधिकारे गीतमोक्तिश्च । आच-
मनार्हजलाभावे इत्याचाराध्यायात् दक्षिणश्रवणस्पर्शः । मनुः ।
“हृन्नाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः । वैश्योऽङ्घ्रिः
प्राशिताभिश्च शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः” ॥ अत्र वैश्यावधिप्राशन-
मुक्तम् । अनुपनीतानान्तु स्त्रीशूद्रवदाचमनम् । “न याव-
दुपनीयेत द्विजः शूद्रस्तथाङ्गना । गन्धलेपक्षयकरं शौचं
तेषां विधोयते” ॥ इति शौचे प्रागुक्तदर्शनात् । मिताक्षरा-
दयोऽप्येवम् । अख्यु विशेषयति वौधायनः । पादप्रक्षालनात्
शेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्नावयित्वा आचामेदिति” ।
उशना । “कांस्यायसेन पात्रेण त्रपुसौसकपित्तलैः । आचान्तः
शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छुचिर्भवेत्” ॥ आचमनजलनिषेधे
शङ्खलिखितौ । “न शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जितेनेति” । अत्रा-
शुचिपदम् आचमनकर्तृभिन्नपरं शूद्रसाहचर्यात् एकपाणि-
पदमपि कर्तृपाणिभिन्नपरम् । तेन स्त्रीयवामपाण्यावर्जिते
न दोषः तदाह वौधायनः । “मूचपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्तेन
जलपात्रं गृह्णाति सव्येनाचमनीयमिति” गृह्णाति जलमिति
शेषः । आचामेदित्यनुवृत्तौ देवलः । “शिखां बद्ध्वा वसित्वा हे
निर्निक्ते वाससी शुभे । तूष्णीं भूत्वा समादाय नोद्वच्छन्न
विलोकयन् ॥ एकवक्त्राः प्राचीनावीतिनः” इत्यादिपारस्कारद-
र्शनात् । अत्र प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवक्त्रत्वं विहितं तत्र च
तदङ्गत्वात् । एकवासा एवाचमनं कुर्यात् । प्रचेताः । “अनु-
ष्णाभिरफेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा । हृद्गताभिर्विशब्दाभि-
स्त्रिस्तुर्वाङ्गिराचमेत्” ॥ चतुर्वेति भावशुद्धपेक्षया विकल्पः

न च भूयत्त्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षणानुष्णयोर्मदृभाष्य-
माधवाचार्यकृतपराशरभाष्ययोरपवादमाह यमः । “रात्रा-
ववोक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनोषिभिः । उदकेनातुराणाञ्च
तथोष्णेनोष्णपायिनाम्” ॥ आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । “प्रद-
रादपि यागोस्तर्पणाय स्युः न वर्णरसदुष्टायाञ्च स्युरशुभा-
गमाः” । इति प्रदरः स्वयं विदौर्णभूभागः अशुभदेशादागताः ।
यन्मिन् देशे वर्णाभिदुष्टमेव तोयं तत्र तदपि ग्राह्यं तथाच
मरौचिः । “येषु स्थानेषु यत् शौचं धर्माचारश्च यादृशः । तत्र
तन्नावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः । “येषु स्थानेषु ये देवा येषु
स्थानेषु ये द्विजाः । येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्रैव
सृत्तिका” ।

आचमने उदकग्रहणप्रकारपरिमाणश्चाह भरद्वाजः ।
“अयातं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतिमत्करम् । संहताङ्गुलिना
तोयं गृहीत्वा पाणिना द्विजः ॥ मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां शेषे-
णाचमनं चरेत् । मासमज्जनमात्रास्तु संगृह्य त्रिःपिवेदपः” ॥
पाणिना दक्षिणेन त्रिःपिवेदक्षिणेन इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्क-
ण्डेयः । “सपवित्रेण हस्तेन कुर्यादाचमनक्रियाम् । नोच्छिष्टं
तत् पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत्” ॥ मदनपारिजाते
हारीतः । “अन्यिर्यस्य पवित्रस्य न ते नाचमनञ्चरेत्” ।
अन्यनाग्रन्यिरिति समुद्रकरोऽपि । आचमनानुवृत्तौ देवलः ।
“न गच्छन् न शयानश्च न क्रमन् न परान् स्पृशन् । न
हसन् नैव संजल्पन् नात्मानञ्चैव वीक्षयन्” । क्रमन् कम्प-
मान इति रत्नाकरः । आत्मानम् आत्मस्थानं हृदयं वीक्ष-
यन् इति स्वार्थे णिच् । नेत्यनुवृत्तौ । “केशान्नीवौमधः-
कायं संस्पृशन् धरणीमपि । यदि स्पृशति चैतानि भूयः
प्रक्षालयेत् करम्” । अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं

दक्षिणम् आचमनानुवृत्तौ गोभिलः । “नान्तरौयैकदेशेन कल्पयित्वोत्तरीयकम्” इति । अन्तरीयमधःपरिधानं तदेकदेशेन उत्तरीयं कृत्वा । मरौचिः । “न वह्निर्जानुस्वरयनासनस्थो न चोलितः । न पादुकास्थो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥ उपसृश्य द्विजो नित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः । शुक्लासनस्थोऽप्याचामेत् नान्यकाले कदाचन” ॥ जलस्थलोभयकर्मनुष्ठानार्थं जलस्थलैकचरणेनाचमनं कर्तव्यमित्याह पैठौनसिः । “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो वह्निरुदके आचान्तो वह्निरेव शुद्धो भवति तस्मादन्तरेकं वह्निरेकं पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति जानोरुर्द्वजलेषूत्तिष्ठन्नेवाचामेत् । “जानोरुर्द्वजले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् । अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुद्ध्यति” इति विष्णुक्तेः । हारौतः । “आर्द्रवासा जले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम् । शुष्कवासा स्थले कुर्यात् तर्पणाचमनं जपम्” ॥ कात्यायनः । “स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥ आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा । कृतावशक्थिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते” ॥ आसनारूढपादः आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः कृतावशक्थिके वस्त्रादिना कृतपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । तुदयेन भेदप्रतीतिः । अत्र च “अनेकोद्वाह्ये दारुशिले भूमिसमे दृष्टकाश्च संकौर्षीभूता” इति वौधायनवचनात् । तथाविध पादोऽपि कुर्यात् । व्यासः । “शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा । अकृत्वा पादयोः शौचं आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ अपः पाणिनखाग्रेषु आचामेद् यस्तु वै द्विजः । सुरापानेन तत्तुल्यमित्येव मृषिरव्रवीत्” ॥ संहत्येति मुखं संहत्य अलोमकोष्ठस्पर्शो यथा न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च वशिष्ठः ।

“आचान्तः पुनराचामेत् वासो विपरिधाय च । ओष्ठौ संस्पृश्य
 च तथा यत्र स्यातामलोमकौ” ॥ एवञ्च प्रागुक्तहारीत वचने
 ओष्ठयोर्मार्जनमुक्तं तत् सलोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं
 वामहस्तं पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिना जलेनाभ्युक्षयेत् ।
 तथा च कामधेनावापस्तम्बः । “त्रिराचमेत् हृत्तताभिरङ्गिस्त्रि-
 रोष्ठौ परिसृजेत् । द्विरित्येके दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य
 पादौ शिरश्च” ॥ गोभिलः । “त्रिराचामेत् द्विः प्रसृजौत
 पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षयेत् इन्द्रियाण्यङ्गिः स्पृशेत् । अक्षिणी
 नासिके कर्णाविति” ॥ इन्द्रियाणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रि-
 याणाममूर्तत्वात् । तिसृभिरिति तर्जनौमध्यमानामिकाभिः
 तर्जन्यनामामध्याभिर्मुखं पूर्वं स्पृशेदिति ब्रह्मचारिकाण्डधृत-
 भावस्थात् । “घ्राणं नासापुटद्वयं तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्ना-
 सापुटद्वयम्” इति शङ्खात् । एवं पुनः पुनरिति चक्षुःश्रोत्र-
 द्वयाभिप्रायेण श्रीदत्तोऽप्येवम् । तेन दक्षिणं स्पृष्ट्वा वामं
 स्पृशेत् । व्यक्तं कामधेनावाचारचिन्तामणावापस्तम्बः ।
 “चक्षुषी नासिके कर्णौ सकृत् सकृदुपस्पृशेत्” । द्विरित्येके
 द्विरिति शाख्यन्तरीयम् अत्र गोभिलौयापस्तम्बीयपाठक्रमो
 न ग्राह्यः तत्क्रमस्य “श्रुत्यर्थपठन्स्थानमुख्यप्रवर्तिकाः” इति
 जैमिनिसूत्रात् । घ्राणं पश्चादनन्तरमिति दक्षोक्तशब्दक्रमेण
 बलवता वाधात् । अतएव दक्षेणैव प्रतिज्ञातम् । “उक्तं कर्म-
 क्रमो नोक्तः न कालस्वत एव हि । द्विजानान्तु हितार्थाय
 दक्षस्तु स्वयमब्रवीत्” ॥ अतश्छन्दोगपरिशिष्टेन गोभिलास्यष्ट-
 क्रमः स्पष्टोक्तः । यथा “त्रिःप्राश्यापो द्विरभ्युक्ष्य मुखमेता-
 न्युपस्पृशेत् । आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षः शिरोऽङ्ग-
 कान्” ॥ अत्र नासाक्षीत्युक्तं सर्वत्राङ्गुष्ठयोगेन करणसाह-
 पैठौनसिः । “अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनैव सर्वाणि स्थानानि

स्पृशेत्” । नाभिस्यर्शानन्तरं जलस्पर्शमाह व्यासः । “ततः
 स्पृशन्नाभिदेशं पुनरपञ्च संस्पृशेत्” । इन्द्रियस्पर्शानन्तरं
 भविष्ये । “यङ्गुमावुदकं वीर समुत्सृजति मानवः । वासुकि-
 प्रमुखान् नागान् तेन प्रीणाति मानवः” ॥ पैठीनसिः । “स्पृष्ट्वा
 घ्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य ततः शुचिः । सव्ये पाणौ ततः
 शेषा अपो विनिमयेदिति” ॥ घ्राणान् इन्द्रियाणीति रत्नाकरः
 शेषा आचमनावशिष्टाः इति मदनपारिजातः । एतत् परमेव
 “अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिः” इति गोभिलसूत्रम् । अक्ष्यादि-
 स्पर्शसहित आचमनं कृत्वा उदकं स्पृष्ट्वा शुचिरिति सरलाः ।
 अन्तत उपस्पर्शनात् पाणिना उदकस्पर्शं कृत्वा शुचिर्भवतीति
 भट्टभाष्यम् । अतएवोपस्पर्शमभिधाय ततो जलशेषं वाम-
 हस्ते त्यजेदिति पिढदयिता । एतेन द्विजातीनामपि द्विरा-
 चमने ओष्ठजलस्पर्शमात्रं शास्त्रार्थः “प्रत्युपस्पृश्यान्ततः शुचि-
 र्भवति” इति गोभिलगृह्यादिति छन्दोगाङ्गिकं निरस्तम् ।
 हृदयं स्पृशंस्त्वेवमेवाचामेत् । इति तदनन्तरसूत्रेण हृदय-
 स्पृग्जलनियमात् । “उच्छिष्टोऽत्रैवातोऽन्यथाभवत्” इति सूत्रा-
 न्तरेण हृद्गतत्वाभावे उच्छिष्टाभिधानात् । एतदनन्तरमेवाथ
 प्रत्युपस्पर्शनमित्यादिना द्विराचमनादिविधानाच्च । वायुपुराणे ।
 “निष्ठौवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने । उच्छिष्टस्य च
 संभाषात् अशुच्युपहतस्य च ॥ सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता
 तथैव च । विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपस्पृशेत् । उष्ट्रवायस-
 संस्पर्शं दर्शने चान्यवासिनाम्” ॥ प्रागर्द्धं कृत इति शेषः ।
 सन्देहेषु अप्रायत्यस्येति । शिखां मुक्ता अनन्तरं बद्ध्वा यज्ञो-
 पवीतेन विना स्थित्वा पुनः परिधाय चाचामेदित्यर्थः । हारीतः ।
 “स्त्रीशूद्रोच्छिष्टसंभाषणे मृत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने देवमभिगन्तु-
 काम आचामेदिति” । देवलः । “उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा

भोज्यं चापि तथाविधम् । तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य
 शुद्ध्यति ॥ तथाविधमुच्छिष्टम् । याज्ञवल्क्यः । “स्नात्वा
 पीत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथोपसर्पणे । आचान्तः पुनराचामेत्
 वासोविपरिधाय च” ॥ ब्रह्मपुराणं “होमे भोजनकाले च
 सम्यग्योरुभयोरपि । आचान्तः पुनराचामेत् अन्यत्रापि सकृत्
 सकृत् । द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्” ॥
 स्मृतिः । “क्षुते निष्ठौविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने । कर्मस्थ एषु
 नाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्मृशेत्” ॥ सांख्यायनः । “आदित्या वसवो-
 रुद्रा वायुरग्निस्रधर्मराट् । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति
 देवताः” ॥ अत्र हेतुमाह पराशरः । “प्रभासादौनि तौर्यानि
 गङ्गाद्याः सरितस्तथा । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मनु-
 र्ब्रवीत्” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “कुर्यादाचमनस्यर्शं गोपृष्ठस्यार्क-
 दर्शनम् । कुर्वीतालभनच्चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥ यथा विभ-
 वतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् । न पूर्वस्मिन् विद्यमानं उत्तर-
 प्राप्तिरिष्यते” ॥ पुराणसारवायुपुराणयोः । “यः कर्म कुरुते
 मोहादनाचम्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः
 सर्वा न संशयः” ॥

अथ दन्तधावनम् । वृद्धशतातपः । “मुखे पर्युषिते
 नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधा-
 वनम्” ॥ गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । “उपवा-
 सेन दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्जनम् । पादाभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं
 ताम्बूलञ्चानुलेपनम्” ॥ सर्वव्रतेषु वर्ज्यानि पर्युषितमुखस्या-
 प्रयतत्वे हेतुमाह पृथिवीं प्रति याज्ञवराहः । “मनुष्यः किल्बि-
 षौभद्रे कफपित्तसमन्वितः । पूयशोणितसम्पूर्णो दुर्गन्धं मुखमस्य
 तत्” ॥ तत्पर्युषितम् । दन्तधावनमित्यनेन शोधकस्य काष्ठा-
 देर्दन्तमात्रसम्बन्धात् । भक्षयेदिति गौणप्रयोगः । पूर्वापर-

द्विराचमनरूपभोजनधर्मप्राप्त्यर्थः । अत्र दन्तधावनस्य शोध-
 कत्वप्रतीतिः प्राधान्यम् । अतएव “ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्त-
 धावनपूर्वकम्” इति दक्षोक्तमानन्तर्यमात्रपरम् आरम्भणीया
 या इष्टेदंशंपौणमासप्राक् कर्त्तव्यत्ववत् न त्वङ्गाङ्गिभावार्थमिति
 हृदयशतातपस्य पूर्ववचनं विधायकं परवचनस्य निषेधकम् ।
 तथा च । उपवासेन हेतुनेति दानसागरप्रायश्चित्तविवेकी ।
 उपवासे चेति पाठे कालविवेके चकारादनुक्तादिष्वपि व्याख्या-
 तम् । एतेन न दुष्येतेति मैथिलोक्तं हेयम् । व्यक्तमाह
 विष्णुः । “आष्टे जन्मदिने चैव विवाहे जीर्णसम्भवे । व्रते
 चैवोपवासे च वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ इति । “दन्तधावनमद्यात्
 प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेति” । गोतमः । “दन्तस्त्रिष्टे दन्तवदन्यत्र
 जिह्वाभिमर्षणात् प्राक् च्युतेरित्येके” । च्युतेरास्त्राववद्विद्यात्
 निगिरन्नेव तत् शुचिरिति जिह्वाभिमर्षणायोग्यं दन्तलग्नम्
 अशौचजनकं न भवतीत्यर्थः । एतच्चानुपलभ्यमानरसविषयम् ।
 “दन्तवहन्तलग्नेषु रसवर्जने” इति शङ्खवचनात् । जिह्वाभि-
 मर्षणेऽप्यशक्योद्धरणे न दोषः । “भोजने दन्तलग्ने च निर्ह-
 त्याचमनञ्चरेत् । दन्तलग्नमसंस्कार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यन्तं
 तृणवेधात् व्रणे कृते” ॥ इति देवलवचनात् । च्युतेरित्यनु-
 पलभ्यमानरसविषयम् । आस्त्रावो लाला । तद्वन्निगिरन्नि-
 त्यर्थः । अतएव शोणितं यथा न भवति तृणादिना दन्तलग्न-
 निःसारणाचरणं कृन्दोगपरिशिष्टम् । “नारदाद्युक्तवार्त्तय-
 मष्टाङ्गुलमपाटितम् । स त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधा-
 वयेत् ॥ उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः । परिजप्य
 तु मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥ आयुर्वलं यशोवर्चः प्रजाः
 पशुवसूनि च । ब्रह्मप्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्पते” ॥

शुचिर्भूत्वा द्विराचमनेनेति शेषः । नरसिंहपुराणम् । “दन्त-
काष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् । सर्वे कण्टकिनः
पुण्याः क्षीरिणश्च यशस्विनः” ॥ परार्द्धं नारदस्यापि स्थौल्य-
माह विष्णुः । “कनिष्ठाग्रसमस्थौल्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।
प्रातर्भूत्वा च यतवाक् भक्षयेदन्तधावनम् ॥ प्रक्षाल्य भूत्वा
तज्जङ्घात् शुची देशे समाहितः” ॥ सकूर्चं दलिताग्रम् ।
द्वादशाङ्गुलन्तु छन्दोगेतरेषाम् । प्रातः प्रातःकाले भुक्त्वा
भोजनपरकाले च भक्षयेदित्यर्थः मार्कण्डेयपुराणम् । “प्रक्षाल्य
भक्षयेत् पूर्वं प्रक्षाल्यैव तु तत् त्यजेत्” । अत्र विहितकाष्ठा-
न्याह नृसिंहपुराणम् । “खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च तथा
वटः । तिन्त्रिङ्गी वेणुपृष्ठश्च आम्रनिम्बी तथैव च ॥ अपा-
मार्गश्च विल्वश्च अर्कश्चोडम्बरस्तथा । एते प्रशस्ताः कथिता
दन्तधावनकर्म्मसु” ॥ महाभारते । “तिक्तं कषायं कटुकं
सुगन्धिकण्टकान्वितम् । क्षीरिणो वृक्षगुल्मानां भक्षयेदन्त-
धावनम् । भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि च वर्जयेत्” ॥
पर्वाण्याह विष्णुपुराणम् । “चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावास्याश्च
पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री-
तैलमाषसम्भोगी पर्वस्वेतेषु वै पुमान् । विष्णून् भोजनं नाम
प्रयाति नरकं मृतः” ॥ नरसिंहपुराणे “प्रतिपददर्शषष्ठीषु
नवम्याच्चैव सप्तमाः । दन्तानां काष्ठसंयोगाद्दहत्यासप्तमं
कुलम् ॥ अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा । अपां
द्वादशगण्डूषैर्मुखशुद्धिर्विधीयते” ॥ गण्डूषस्य दन्तधावनतुल्य-
त्वेऽपि न तत्र मन्त्रान्वयः त्रीहिकार्यकारिणि यवे त्रीहि
मन्त्रस्येव इति प्रकृतावेव श्रुतत्वात् मन्त्रलिङ्गविरोधाच्चेति
नव्यवर्द्धमानः । तत्र तद्भृतकाल्यायनसूत्रविरोधात् । तच्च
सूत्रं “शब्देऽविप्रतिपत्तिरिति” । प्रतिनिधिद्रव्ये श्रुतशब्दः

प्रयोज्यः । श्रुतद्रव्या बुद्ध्या प्रतिनिध्यापादानात् । शब्दान्तर-
 प्रयोगे द्रव्यान्तरबुद्धिप्रसङ्गात् । अतएव “सोमप्रतिनिधित्वेन
 पूतिकासु गृहीतासु सोमं पिवते” इति अविज्ञात एव मन्त्रः
 पठ्यते । अतएव जलेऽप्यग्नौकरणहोमे अग्नौ करिष्ये इति
 प्रयुज्यते । किन्तु यत्र प्रतिपदादौ दन्तकाष्ठनिषेधस्तत्र प्रति-
 निध्यभावान्मन्त्रपाठः । एवञ्च गौण्याशब्दप्रयोगान्मन्त्रलिङ्ग-
 विरोधोऽपि नास्ति । शातातपः “प्रतिपददर्शषष्ठीषु नवम्यां
 दन्तधावनम् । पत्नैरन्यत्र काष्ठैश्च जिह्वोत्सेखः सदैव हि” ।
 क्रियाकौमुद्यां वशिष्ठः “गुवाकतालहिन्तालास्तथा ताडी च
 केतकौ । खर्जूरनारिकेलौ च समैते दणराजकाः । दणराज-
 शिरापत्नैर्यः कुर्याद्दन्तधावनम् । तावद्भवति चण्डालो यावद्वा
 नैव पश्यति” । पराशरभाष्ये वृद्धयाज्ञवल्करः । “इष्टका-
 लोद्वपाषाणैरितराङ्गलिभिस्तथा । त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुष्ठौ
 वर्जयेद्दन्तधावनम्” ॥ अनामिकाङ्गुष्ठौ त्यक्त्वा इतराङ्गलिभि-
 र्दन्तधावनं वर्जयेदित्यर्थः । तेनाशक्तौ अनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां
 दन्तान् वर्षयेत् । आचारचन्द्रिकाप्येवम् । पद्मपुराणे । “दणा-
 ङ्गारकपालाश्मबालुकायसचर्मभिः । दन्तधावनकर्तारो भवन्ति
 पुरुषाधमाः” । प्रचेताः । “मध्याह्नस्नानकाले च यः कुर्या-
 द्दन्तधावनम् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पितृगणैः सह” ।
 स्मृतिः । “वमन्तं जृम्भमाणञ्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् । अभ्यक्त-
 शिरसश्चैव स्नानं नैवाभिवादयेत्” । हारौतः । “शुचिं देवा
 हि रक्षन्ति पितरः शुचिमन्वयुः । शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ते
 चान्ये दुष्टचारिणः” । तथा “स्नानं दानं तपस्त्यागो मन्त्रकर्म-
 विधिक्रियाः । मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः” ।
 दक्षः । “शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्ज-
 लाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम् । यावच्च रात्रिवासोः

ऽस्ति तावदप्रयतो नरः । तस्माद्यत्नेन तत्त्याज्यमादौ शुद्धि-
 मभीप्सता” । इति शिष्टगृहीतवचनात् रात्रिवासस्याज्यम् ।
 क्रियाकौमुद्याम् । “जलोकागूढपादञ्च क्रमिगण्डुपदादिकम् ।
 कामाहस्तेन संस्पृश्य नित्यकर्माणि संत्यजेत्” । कालिका-
 पुराणे । “गुरुमाक्षिप्य विप्रञ्च प्रहृत्यैव च पाणिना । न
 कृत्यानि न कर्माणि रेतःपाते तथैव च ॥ अश्रुपाते समुत्पन्ने
 क्षुरकर्माणि मैथुने । धूमोद्गारे तथा वान्ते नित्यकर्माणि
 संत्यजेत् ॥ पत्रं पुष्पञ्च ताम्बूलं न भैषज्योपकल्पितम् । कणा-
 दिपिप्पलन्तञ्च फलं भुक्त्वापि नाचरेत् ॥ जलस्यापि नरश्रेष्ठ
 भोजनाद्भेषजादृते । नित्यक्रिया निवर्त्तेत काश्यनैमित्तिकैः
 सह” ॥

अथ प्रातःस्नानसम्ये । ब्रह्मपुराणे । “प्रातःस्नानं ततः
 कृत्वा संचेपेण यथोदितम् । सम्याच्चापि तथा कुर्यादिति
 कात्यायनोऽब्रवीत् ॥ यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादना-
 तुरः । दन्तान् प्रक्षात्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्त्रवत्” ॥ दन्तान्
 प्रक्षात्य प्रातरनातुरः स्नायादित्यर्थः । तत्कालमाह विष्णुः ।
 “प्रातःस्नायौ अरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति
 समुद्रकरधृतभारते । “सृत्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा हुत्वा
 च भस्मना । दृष्टदोषविघातार्थं चाण्डालाद्यस्य दर्शने” ।
 ब्रह्मपुराणे । “कर्मादौ तिलकं कुर्याद्रूपं तद्वैष्णवं परम् ।
 गोप्रदानं तपोहोमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवति
 तत्सर्वं ऊर्ध्वपुण्ड्रं विना कृतम्” ॥ उशना । “अभावे तूदके-
 नापि पुण्ड्री दैवतमर्चयेत्” । ब्रह्माण्डे । “अङ्गुष्ठः पुष्टिदः
 प्रोक्तो मध्यमायुष्करौ भवेत् । अनामिकार्यदा नित्यं मुक्तिदा
 च प्रदेशिनौ” ॥ व्यासः । “जाङ्गवीतीरसम्भूतां सृदं मूर्ध्ना
 विभर्त्ति यः । विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम्” ॥

गोपीचन्दनफलमाह शतातपः । “गोमतीतीरसम्भूतां गोपी-
देहसमुद्भवाम् । सृदं मूर्द्ध्ना वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥
ब्रह्मपुराणे । “ऊर्ध्वपुण्ड्रं सृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ।
तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥ ऊर्ध्वपुण्ड्रं
द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्य त्रिपुण्ड्रकम् । अर्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य
वर्तुलं शूद्रजातिषु” ॥ ततः सन्ध्यां कुर्यात् । आतुराणान्तु
“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणाम् । आर्द्रेण
वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः” ॥ इति जावालवचना-
च्छिरो विहाय गात्रप्रक्षालनं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनम्
आर्द्रेण वाससा कुर्यात् । तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्-
परमेव “प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्यात् दन्तधावनपूर्वकम्” इति
यान्नवल्कावचनम् ।

अथ प्रथमयामार्द्धकृत्यम् । दक्षः । “सन्ध्याकर्मावसाने तु
स्वयं होमो विधीयते । देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमङ्गल-
वीक्षणम् । दिवसस्याद्यभागे तु सर्वमेतत् समाचरेत्” ॥
होमस्तु साग्नेः । विष्णुपुराणम् । “आचान्तस्तु ततः कुर्यात्
पुमान् केशप्रसाधनम् । तथा “आदर्शान्ननमाङ्गल्यदूर्वाद्या-
लभनानि च । स्वमात्मानं घृते पश्येत् यदीच्छेच्चिरजीवि-
ताम्” । आत्मानं देहम् । माङ्गल्यान्याह नारदः । “लोकेऽस्मिन्
मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्विजाशनः । हिरण्यं सर्पिरादित्य
आपो राजा तथाष्टमः” ॥ यमः । “यतीनां दर्शनञ्चैव स्पर्शनं
भाषणं तथा । कुर्वाणः पूयते नित्यं तस्मात् पश्येत् नित्यशः” ॥
ब्रह्मपुराणे । “प्रचण्डपवनाघाते मेघेषु स्तनितेषु च । त्रिःपठे-
ज्जैमिनीयन्तु प्राङ्मुखो वाप्युदङ्मुखः । तस्य माभूत् भयं
घोरं वैद्युतं योऽवसौदति” ॥ कालिकापुराणम् । “यः शिवा-
विरुतं श्रुत्वा शिवदूतीं शुभप्रदाम् । प्रणमेत् साधको भूत्वा

तस्य कामाः करे स्थिताः” ॥ प्रयोगसारे । “विभीतकार्कका-
रञ्च सुहीच्छायां न चाश्रयेत् । स्तम्भदौपमनुष्णामन्येषां
प्राणिनां तथा” ॥ विष्णुपुराणम् । “विद्विष्टपतितोन्मत्त बहु-
वैरातिकूटकैः । बन्धकीबन्धकीभर्तुं क्षुद्रकानृतकैः सह ॥ तथा-
तिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः । बुधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकं
पन्थानमाश्रयेत् ॥ नासंवृतमुखो जृम्भेत् हासकासौ विव-
र्जयेत् । नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः ॥ नासम-
ञ्जसशीलैस्तु सहासौत कदाचन । सदृत्तसन्निकर्षो हि क्षणाह्-
मपि शस्यते ॥ न खान्न वादयेत् क्षिन्द्यात् न द्रव्यं न महीं
लिखेत् । न श्मश्रुं भक्षयेन्नोष्ठं न मृज्जीयात् विचक्षणः” ॥
एकपाणिना चक्षुःस्पर्शं निषेधमाह बृहस्पतिः । “चक्षुःपरि-
हिताकाङ्क्षो न स्पृशेदेकपाणिना” ।

अथ द्वितीययामार्गकृत्यम् । दक्षः । “द्वितीये च तथा
भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदाभ्यासो हि विप्राणां परमन्तप
उच्यते ॥ ब्रह्मयज्ञपरं ज्ञेयः षडङ्गसहितश्च यः । वेदस्वीकरणं
पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो
हि पञ्चधा” ॥ अन्याध्ययनमप्याह तुः शङ्खलिखितौ । “न वेद-
मनधीत्यान्यां विद्यामधीयौतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” । अङ्गानि
च “शिष्ठाकल्पोव्याकरणं छन्दोज्योतिषमेव च । निरुक्तञ्चेति
चाङ्गानि वेदानां गणितानि षट् ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहिता”
इत्यमरः । गारुडे “धनप्रयोगे च तथा कार्यं विद्यागमेषु च ।
आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत्” ॥ याज्ञवल्क्यः
“वेदार्थानधिगच्छेत्तु शास्त्राणि विविधानि च” । तत्फलमाह
यमः । “दानेन तपसा यज्ञैरुपवासैर्व्रतैस्तथा । न तां गति-
मवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात्” ॥ कूर्मपुराणम् । “स्वाध्या-
यस्य त्रयोभेदा वाचिकोपांशुमानसाः” । विद्यादानप्रकारमाह ।

शिवधर्मे “संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः । देशभा-
ष्याद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिग्रन्थकरणादिः ।
गारुडे । “वेदार्थं धर्मशास्त्राणि यज्ञशास्त्राणि चैव हि ।
मूल्यान लेखयित्वा यो दद्यादिति स वैदिकः ॥ इतिहास-
पुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति । ब्रह्मदानसमं पुण्यं
प्राप्नोति द्विगुणोक्तम्” ॥ तथाच बृहस्पतिः । “षाण्मासिके-
ऽपि समये भ्रान्तिः संजायते नृणाम् । धात्राक्षराणि सृष्टानि
पत्रारूढान्यतः पुरा ॥ उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलो
स्मृतौ । एकलव्येनानुपमदेष्टापि द्रोणाचार्य्यो गुरुः कृतः” ॥ अतो
ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वं यथा महाभारतम् । “अरण्यमनु-
संप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च पर-
मामास्थितस्तदा । इष्वस्त्रे योगमातस्ये परं निश्चयमागतः” ॥

लिखनविधिमाह नन्दिपुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे
वापि दिनगृहे । लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥
पूर्वदिग्बदनो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः । निरोधो हस्त-
वाहोश्च मसौपत्रविधारणे” ॥ मत्स्यपुराणञ्च । “शौर्षोपेतान्
सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान् समान् । अक्षरान् लेखयेद्यस्तु
लेखकः परमः स्मृतः” ॥ अधीतस्यार्थिभ्यो दानमावश्यकम् ।
यथा श्रुतिः । “यो वाधीत्य विद्याञ्च न प्रयच्छेत् स कार्य्यहा
भवेत् श्रेयसो हारमावृणुयादिति” नन्दिपुराणे । “प्रशस्तशब्द-
संयोगे कुर्यादिति विरामणं” विरामणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् ।
“समाप्ते वाचकाभौष्टं कुर्यादेव विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं
भूदस्तु व्याख्यातु नित्यदा ॥ लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु
सदा जयी । धर्मवान् धनसम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥
इति प्रोच्य यथायातं मन्तव्यञ्च विभावितैः । शिष्टैः परस्परं
शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥ कथा वस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्या-

नभाषणैः । युक्तिभिश्च स्मरेद्वाख्यां चिह्नैश्चापि स्वयं कृतैः ।
 एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः” ॥ विष्णुपुराणं
 “पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति स्वभोजने । यो गुरुं पूजये-
 न्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्माद् स प्राप्नोति
 सर्वसम्पदः” ॥ लघुहारीतः “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये
 निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्द्रव्यं यद्वत्त्वा सोऽनृणी भवेत्” ॥
 नन्दिपुराणम् । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य तै
 शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥
 विस्मरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स याति
 नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम् ॥ ब्रह्म यस्त्वननुज्ञातमधीया-
 नादवाप्नुयात् । स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ विष्णुः ।
 “यश्च विद्यां समासाद्य तथा जीवेन्न तस्य परलोके फलप्रदा
 भवति यश्च विद्यया परेषां यशो हन्तीति” । देवलः । “इष्टं
 दत्तमधीतं यत् विनश्यत्यनुकीर्त्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याश्च
 भग्नतेजो विभिद्यते । तस्मादात्मकतं पुण्यं वृथा न परि-
 कीर्त्तयेत्” ॥ अनुकीर्त्तनं कथनं श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं
 धनव्ययेन पश्चात्तापः । भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनम् । वृथा
 रक्षा प्रयोजनं विना । वैष्णवावृते भविष्यपुराणम् । “उपा-
 ध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वा ध्यापयति द्विजान् । किन्न दत्तं
 भवेत्तेन धर्मकामार्थमिच्छता” । हारीतः । “समित्पुष्प-
 कुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत्” । शूद्रानीतैः क्रयक्रीतैः
 कर्म कुर्वन् पतत्यधः” । शूद्रानीतैरिति विशेषनिषेधात् अन्य-
 ब्राह्मणैश्चानयनमनिषिद्धम् । क्रये प्रतिप्रसूते ब्रह्मपुराणं
 “पुष्पधूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाहृतैः” । वीरक्रयः स्वयाज्या-
 शून्येन क्रयः ।

अथ तृतीययामार्घकृत्यम् । “तृतीये च तथा भागे पोष्य-

वर्गार्थसाधनम् । माता पिता गुरुभार्या प्रजा दीनाः समा-
 श्रिताः । अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः । भरुणं
 पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् । नरकं पीडने चास्य तस्मा-
 द्यत्नेन तान् भरेत् ॥ गारुडे । “स जीवति वरश्चैको बहुभि-
 र्योपजीव्यते । जीवन्तो मृतकाश्चान्ये पुरुषाः स्त्रीदरम्भराः” ॥
 योपजीव्यत इत्यार्षः पुनः सन्धिः । मनुव्यासवृहस्पतयः ।
 “वृद्धो च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः शिशुः । अप्य-
 कार्यशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीत् । अध्यापनञ्चाध्ययनं
 यजनं याजनन्तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्मण्यग्रजन्मनः ।
 वृक्षान्तु कर्मणां मध्ये त्रीणि कर्माणि जीविका । याजना-
 ध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः” ॥ गोतमः “कृषिगौरक्ष-
 वाणिज्येऽस्त्रयं कृते कुषीदश्चेति” कुषीदस्य पृथगग्रहणं स्वयं
 कृतस्याभ्यनुज्ञानार्थं कुषीदं वृद्धिकर्म प्रदेशान्तरेऽभिधानादिति
 कर्त्तव्यतः । वृहस्पतिः । “कुषीदकृषिवाणिज्यं प्रकुर्वीतास्त्रयं
 कृतम् । आपत्काले स्त्रयं कुर्वन् मैत्रसा युज्यते द्विजः । लब्ध-
 लाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणाञ्चैव भोजयेत् । ते दत्तास्तस्य
 तं दोषं शमयन्ति न संशयः । वणिक् कुषीदौ दद्यात्तु वस्त्र-
 गोकाञ्चनादिकम् । कृषीवलोऽन्नपानानि यानशय्यासनानि
 च । पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुस्वर्णादिकं शतम् । वणिक्
 कुषीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजनात् । राज्ञे दत्त्वा तु
 षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् । त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं
 कृत्वा न दोषभाक् । हारीतः “अष्टागवं धर्महलं षड्गवं
 जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्मघातिनाम्” ॥
 मनुः । “अशीतिभागं गृह्णीयात् मासाद्दार्दुषिकः शतात् ।
 द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन् । द्विकं शतञ्च
 गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी” ॥ शतकार्षापणेऽशीतिभागं

विंशतिः पणाः । द्विकं पुराणद्वयम् । एवंविधनियममतिः क्रम्य अनापदि स्वयमन्यद्वारा वा यः स्वाच्छन्येन व्यवहरति तस्यैव प्रायश्चित्तम् । आपदि तु स्वयं करणे नियमातिक्रमे च न दोष इति प्रायश्चित्तविवेकः । याज्ञवल्करः । “उपेया-
दीश्वरश्चैव योगक्षेमार्थसिद्धये । ईश्वरमतिशयगुणयुक्तमन्यं
वा श्रीमन्तमकुक्षितम्” ॥ अलब्धस्य प्रापणं योगः लब्धस्य
रक्षणं क्षेमः । “वयोबुद्धयर्थवाक्वेशश्रुताभिजनकर्मणाम् ।
आचरेत् सदृशीं वृत्तिमजिह्वामशठान्तथा” ॥ बालः पांशु-
क्रीडां युवा स्रग्गन्धादिसेवनं वृद्धो धर्मार्थसाधनं बुद्धिमान्
मीमांसादिश्रवणम् अर्थवान् वसुदानं वाग्मी दूत्यं सुवेशो
राजसन्निधिं श्रुतेन व्याकरणादिना अर्थवेत्ता वेदार्थनिरूपणं
विशुद्धकुलजन्यवान् तथाविधकुलोद्वाहनम् । यागवान् पशु-
हिंसनम् । एवं वयःप्रभृतीनामुचितानां चेष्टामाचरेत् ।
अजिह्वामकुटिलाम् अशठां मिथ्याविषयरहिताम् ।

भगवद्गोतायां “मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसम-
न्वितः । सिद्धसिद्धोर्निर्विकारः कर्त्ता सात्त्विक उच्यते” ।
मुक्तसङ्गस्त्यक्तफलाभिनिवेशः । अतएवोक्तम् । “मा कर्मफल-
हेतुर्भूमां ते सङ्गोन्वकर्मणि” । तेन बन्धहेतुफलं विना कर्म-
कर्त्तव्यमिति तात्पर्यम् । अनहंवादी गर्वरहितः निर्विकारो
हर्षविषादशून्यः । “वाग्मी कर्मफलप्रेषुर्लुब्धो हिंसात्मको-
ऽशुचिः । हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्तितः ।
अयुक्तः प्राक्तन्तस्तव्यः शठो नैकतिकोऽलसः । विषादो दीर्घ-
सूत्रो च कर्त्ता तामस उच्यते” ॥ अयुक्तोऽनवहितः । प्राक्तनो
विवेकशून्यः । शठः शक्तिगूहनकारो । नैकतिकः पराप-
मानो । अलसः अनुद्यमशीलः । विषादो शोकशीलः । यद-
ङ्गा कार्यं तन्नासेनापि न सम्पादयति स दीर्घसूत्री । अत-

एव लिङ्गपुराणं “श्वः कार्यमद्यकर्तव्यं पूर्वाह्णे वाऽपराह्निकम् ।
न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्” ॥ इति “लाभे न
वर्षयेद्यस्तु न व्यथेदपमानतः । असंसूढस्तु यो नित्यं स राज-
वसतिं व्रजेत् ॥ अग्लानो बलवान् शूरश्चायेवानुगतः सदा ।
सत्यवादो मृदुर्दान्तः स राजवसतिं वसेत्” ॥

नयमाह नरसिंहपुराणे “अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्यं जान-
ता हितम् । न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च पराभवमनिच्छता ॥ वक्तव्यं
सर्वथा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्वितम् । आनृण्यमेतत् स्नेहस्य
सद्भिरेव कृतं पुरा ॥ यत् स्यात्तापकरं पश्चादारब्धं कार्यमी-
दृशम् । आरमेनैव तद्विद्वान् एष बुद्धिमतां नयः ॥ कुमित्रे
सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः पिण्डं कुपु-
त्रेषु नास्ति सत्यं कुराजनि ॥ कुसौहृदे न विश्वासः कुदेशे
न प्रजीव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ॥
अपकारिणि विश्वम्भं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
यद्वन्न चिरं स तु जीवति ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
विश्वसेत् । विश्वस्ताद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निक्कन्तति ॥ राज-
सेविषु विश्वासं गर्भसङ्गरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
चिरं स तु जीवति ॥ शत्रुशेषं ऋणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप ।
पुनर्बर्द्धेत सम्भूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ अद्रोहं समयं कृत्वा
मुनीनामग्रतो हरिः । जघान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव ॥
कृत्वा सम्बन्धकञ्चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
जघानाजौ जामाता सन् शतक्रतुः ॥ न चासन्ने निवस्तव्यं
सवैरे वर्द्धिते रिपो । पातयेत्तु स मूलं हि नदीतीर इव
द्रुमम्” ॥ गारुडे । “यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि च
सेवते । ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च” ॥ विष्णु-
पुराणे “अल्पहानिस्तु षोढव्या वैरिणार्थागमं त्यजेत् । उपा-

यतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ धीमान् क्रीमान्
क्षमायुक्तः आस्तिको विनयान्वितः । विद्याभिजनवृद्धानां याति
लोकाननुत्तमान् ॥

भागवते कलिं प्रति परीक्षितवाक्यं “त्वां वर्त्तमानं नर-
देवदेहेष्वनुप्रवृत्तोऽयमधर्मपूगः । लोभोऽनृतं चौर्यमनार्य-
मंहो जेष्ठा च माया कलहश्च दम्भः” ॥ अनार्यं दौर्जन्यम्
अंहः स्वधर्मत्यागः । जेष्ठाऽलक्ष्म्योः लक्ष्म्याऽग्रजत्वात् । माया
कपटः । “अभ्यर्थितस्तथा तस्मै स्थानानि कलयेऽदिशत् ।
द्यूतं पानं स्त्रियः शूना यत्राधर्मश्चतुर्विधः ॥ पुनश्च याच-
मानाय जातरूपमदात् प्रभुः । ततोऽनृतं मदं कामं राजा
वैरश्च पञ्चमम् । अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित्” ॥
अभ्यर्थितस्तन्निगृहीतेन कलिना स्थानलाभाय प्रार्थितः जात-
रूपं स्वर्णम् । अथेति अत इत्यर्थः बुभूषुः ऊर्ध्वं भवितुमिच्छुः
याज्ञवल्करः “शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथा जीवन् वणिग् भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजार्तिहतमाचरन्” ॥ वणिग्भवे-
दित्यनेन वैश्यवृत्त्यभिधानात् । शिल्पैरिति कृष्यादिजीवनो-
पायैरिति बोध्यम् । हारौतः “बालानां दमनञ्चैव वाहनञ्च
न शस्यते । पुंस्त्वोपघातनं नैव वाहानां कारयेत्ततः । वृद्धं
युग्ये न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव च । न षण्डं वाहयेद्वाञ्छ
न गां भारेण पीडयेत्” ॥ गां स्त्रीगवौमिति नव्यवर्द्धमानः ।
मार्कण्डेयपुराणं “पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्म-
वान् । अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यनैमित्तिकन्तथा ॥ पादस्या-
र्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् । एवमारभतः पुंसञ्चार्थः साफल्य-
मृच्छति” ॥ येन यस्यार्थो भुज्यते तेन तस्य पारितोषिकं
कर्म कर्त्तव्यं तथाच युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यम् “अर्थस्य
पुरुषो दासी दासस्वर्थो न कस्यचित् । इति सत्यं महाराज

वक्षोऽस्मार्थेन कौरवैः” ॥ मनुः । “शक्तेनापौह शूद्रेण न
कार्यो धनसञ्चयः । शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव
बाधते” ॥ स्मृतिः । “विक्रोणन् मद्यमांसानि ह्यभक्ष्यं च
भक्षणम् । कुर्वन्नगम्यागमनं शूद्रः पतति तत्क्षणात् ॥
कपिलाक्षौरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च । वेदाक्षरविचारेण शूद्र-
श्चाण्डालतां व्रजेत्” ॥ अभक्ष्यं गोमांसादि । अगम्या भगि-
न्यादयः । इति साधवाचार्यः । कालिकापुराणं “विक्रयं
सर्ववस्तूनां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् । मधु चर्म सुरां लाक्षां
त्यक्त्वा मांसञ्च पञ्चमम्” ॥ मनुः “सद्यः पतति लोहेन लाक्षया
लवणेन च । त्रहणेण शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षौरविक्रयात् ॥
अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्ञहेतोस्तथैव च । यद्यवश्यन्तु विक्रेया-
स्तिला धान्येन तत्समाः” ॥ मनुः “जौवितात्ययमापन्नो योऽन्न-
मत्ति यतस्ततः । आकाशमिव पङ्केन न स पापेन लिप्यते” ॥
स ब्राह्मणः । नारदः “परेण निहितं लब्ध्वा राजन्युपहरे-
न्निधिम् । राजगामौ निधिः सर्वः सर्वेषां ब्राह्मणादृते ॥
ब्राह्मणोऽपि निधिं लब्ध्वा क्षिप्रं राज्ञे निवेदयेत् । तेन दत्तन्तु
भुञ्जीत स्तेनः स्यादनिवेदयन्” ॥ नारदः “धनमूलाः क्रियाः
सर्वा यत्नस्तस्यार्जने मतः । रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तत्र
विधिक्रमात्” ॥

अत्यन्तापदि मनुः “अवृत्तिकर्षितः सीदन् इमं धर्मं समा-
चरेत् । सर्वतः प्रतिगृह्णीयात् ब्राह्मणस्त्वनयं गतः ॥ नाध्या-
पनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् । दोषो भवति विप्राणां
ज्वलनाम्बुसमाहिते” ॥ ज्वलनाम्बुसमाः अग्निजलतुल्या
इति क्लृप्तकभट्टः । “अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्नो जीवेत् कारककर्मभिः ॥ यैः कर्मभिः
प्रचरितैः शुश्रूषन्ते द्विजातयः । तानि कारककर्माणि

शिल्पानि विविधानि च ॥ विद्या शिल्पं धृतिः सेवा गोरक्षं
 विपणिः कृषिः । धृतिर्भैक्षं कुषीदञ्च दश जीवनहेतवः” ॥
 विद्या गारुडादिः । शिल्पं चित्रादिभृतिर्वेतनं विपणिः
 विक्रयस्थानं तेन वाणिज्यं लक्षयति । धृतिः सन्तोषः तस्मिन्
 सति स्वल्पेनापि जीवनम् । “कुषीदं वृद्धिजीविका” इत्यमरः ।
 वृद्धस्यतिः । “बह्वो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकीर्त्तिताः ।
 सर्वेषामपि चैतेषां कुषीदमधिकं विदुः ॥ अनावृष्ट्या राज-
 भयैर्मूर्षिकाद्यैरुपप्लवैः । कृष्यादिके भवेद्धानिः सा कुषीदे न
 विद्यते” ॥ याज्ञवल्क्यः “वृद्धेर्दृष्टिश्चक्रवृद्धिः प्रतिमासन्तु
 कारिका । इच्छाकृता कामयिता कायिका कायकर्मणा” ॥
 छागलेयः । “शकटः शाकिनी गावो जालमस्यन्दनं वनम् ।
 अनूपं पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः” ॥ शकटो धान्यादि-
 वहनद्वारेणोपजीव्यः । “पत्रं पुष्पं फलं कन्दं नालं संस्वेदजं
 तथा । शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्” ॥ इति
 वैद्यकोक्तशाकयोगात् शाकिनी गृहवाटिका शाकाद्याहरणेन
 जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्यन्दनं स्वस्थानादत्यागः ऋणादि-
 लाभेन व्ययाधिक्यनिवृत्त्याचरणं फलपुष्पाद्याहरणेन । अनूपं
 बह्वदको देशः समृणालशालूकाद्याहरणेन । पर्वतो गैरिक-
 मृदाद्याहरणेन ।

अथ चतुर्थयामार्द्धकृत्यम् । दक्षः । “चतुर्थे च तथा भागे
 स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्त्रिमे
 जले” ॥ कुर्यादिति शेषः । तथाच “अस्नात्वा चाप्यहुत्वा
 च भुङ्क्तेऽदत्त्वा च यो नरः । देवादीनामृणी भूत्वा नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ अथ स्नानं दक्षः “अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जप-
 होमादि किञ्चन । नानास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ॥
 अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः । स्वल्पेव दिवा-

रात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥ प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्ट-
फलं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायौ जपादिकम् ।
अज्ञानाद्यदि वा मोहात् रात्रौ दुश्चरितं कृतम् । प्रातःस्नानेन
तत्सर्वं शोधयन्ति द्विजातयः ॥ दृष्टं मलापकर्षादि अदृष्टं प्रत्य-
वायपरौहारादि । प्रातः सूर्योदयात् प्राक्कालः । “प्रातः-
स्नाय्यरुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुक्तेः ।
प्रातःस्नाने मध्याह्नस्नानधर्मातिदेशमाह कात्यायनः । “यथा-
हनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः । दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ
गेहे चेत्तदमन्त्रवत्” ॥ यथा तथेति कर्तव्यतया सा च
“आचरेदूषसि स्नानं तर्पयेद्देव मानुषान्” । इति जावाल्मुक्तेः ।
वैदिके कर्मणि वामहस्ते बहुतरकुशान् दक्षिणेन पवित्रं
धारयेत् । तथा छन्दोगपरिशिष्टं “ऋक्षाः प्रचरणीयाः स्युः
कुशा दीर्घाश्च वह्निषः । दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतःसन्ध्यादि-
कर्मसु । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः” ॥
प्रचरणीयाः पार्वणपञ्चयज्ञादिकर्मानुष्ठानार्हाः । वह्निषः
यज्ञाद्यास्तरणार्थाः । यतस्तत्तत् कर्मसु कुशविशेषा उक्ताः ।
अतः सन्ध्यादिकर्मसु अवस्थाविशेषशून्याः कुशाः पवित्रं सोप-
ग्रहः बहुतरकुशयुक्तः सपवित्रको विशिष्टद्विदलयुक्तः विशेषमाह
स एव “अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं
विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥ अनन्तर्गर्भिणम् अन्तर्गर्भ-
शून्यम् । तथा च शौनकः । “अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ
प्रादेशसम्पितौ । अनखच्छेदिनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥
एतदभावे कुशपत्रचतुष्टयं त्रयं वा समुद्रकरधृतवचनात् ।
तद्यथा “चतुर्भिर्दर्भपत्रैश्च त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा । पवित्रं
कारयेन्नित्यं प्रशस्तं सर्वकर्मसु” ॥ विद्याकरवाजपेयिधृतं
“पवित्रन्तु द्विजः कुर्यात् कुशपत्रद्वयेन वा । पत्रत्रयेण वा कार्यं

नैकपत्रेण कुत्रचित्” ॥ एतद्दर्शनात् दर्भाः पवित्रमित्यत्रैवमपि व्याख्येयम् । “मार्कण्डेयः सर्वकालं तिलैः स्नानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिः । श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्वीतामलकैर्नरः । सप्तमीं नवमीञ्चैव पर्वकालञ्च वर्जयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “त्वराम्नाधौ तथा वर्ज्यौ देवकर्मणि पण्डितैः । इक्षुरापः पयश्चैव ताम्बूलं फलमौषधम् । भक्षयित्वा तु कर्त्तव्याः स्नानदानादिकाः क्रियाः” ॥ भविष्योत्तरे “स्नातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्त्वायुस्तस्मान्नव्याहरेत् त्रिषु” ॥ स्नातुः स्नानं कुर्वतः ।

अशुचैरवगाहनानन्तरं स्नानमाह योगियान्नवल्कारः । “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य तु ततः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ वामनपुराणम् “नाभिमात्रजले गत्वा कृत्वा केशान् द्विधा द्विजः । निरुध्य कर्णौ नासाश्च त्रिकृत्वो मज्जनं ततः” ॥ तत्रैव वृक्षयान्नवल्कारः । “स्रोतसां संमुखो मज्जेत् यत्रापः प्रवहन्ति वै । स्थावरेषु गृहे चैव सूर्यसम्मुख आश्रयेत्” ॥ हारौतः । “नातुरो न भुक्त्वा न जीर्णवासा न बहुवासा न नग्नो नाश्रन् नावशक्थिको नालङ्घ्यतो नाजस्रं नाज्जाति जले नाकुले नाशुचौ न प्रभूतजले न नाभिरल्पजले न चत्वरे नोपहारे न सन्ध्यायां न निशायां स्नायादिति” । चत्वरे काकादिवलिस्थले इति श्रीदत्तः । उपहारे द्वारसमोपे । अत्रैकेन मुनिना नग्नबहुवाससोर्निषेधविधानात् स्नाने द्विवासस एवाधिकारः प्रतीयते । एकवस्त्रस्नाने दोषमाह समुद्रकरधृतभविष्ये गोतमः । “एकवस्त्रेण यत् स्नानं शूच्या विद्धेन चैव हि । स्नातस्तु न भवेत् शुद्धः श्रिया च परिह्रीयते” ॥ अतएव “स्नानं तर्पणपर्यन्तं कुर्यादेकेन वाससा” । इति यदि समूलं तदा प्रेततर्पणपरमिति ।

अत्रैकवस्त्रा स्नातय इत्यादिना एकवस्त्रत्वविधानात् एकेन एकजातौयेन इति वाचस्पतिमिश्रः येन वाससा स्नानं कृतं जलस्थस्य तेनैव तर्पणम् इति ह्यत्यतत्त्वारणवः । न च “स्नान-
शाद्यान्तु दातव्या मृदस्तिस्त्रो विशुद्ध्यै । जलमध्ये तु यः कश्चित् द्विजातिर्ज्ञानदुर्बलः ॥ निष्पीडयति तद्वस्त्रं स्नानं तस्य वृथा भवेत्” ॥ इति वशिष्ठवचने स्नानशाद्यामिति तद्वस्त्रमिति एकवचननिर्देशेन च स्नानेऽप्येकवस्त्रत्वमिति वाच्यम् । अत्र विशुद्ध्य इत्यभिधानेनाधोदृतवस्त्रस्यैव मृत्तयेण प्रक्षालनं न तूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम् अतएव मृत्तयेणाधरीयवस्त्रं प्रक्षाल्य इत्याह्निकचिन्तामणिः । वशिष्ठवचनैक-
वाक्यतया “स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाद्या न पाणिना’ । इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्र-
मार्जनं निषिध्यते । एतेन निष्पीड्य स्नानवस्त्रमिति कात्या-
यनवचने एकत्वमविहितमिति निरस्तम् । अतएव सर्वत्रैकत्व निर्देशः । शिष्टानाम् आचारोऽपि तथा इति नाजस्त्रमिति पुनःपुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात् । एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातौर्यादि निमित्तप्राप्तस्नानावृत्ति-
र्भवत्येव वैधत्वात् । अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सकृदेवेति ।

अहः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः “चतुर्थे च तथा भांगे स्नानार्थं मृदमाहरेत् । तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्रिमे जले’ । विष्णुः “कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति” विद्याधरधृतं “तर्जनीरूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वना-
मिका । सैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा” ॥ मतस्य-
सूक्ते “शस्ताः समूला दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकं फलम् । सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः” इति रोगिणश्चाण्डा-
लादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः “तीर्थे

विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च सृष्ट्या
 सृष्टि न दूष्यति ॥ आपद्यपि च कष्टायां रुग्ण्ये पौडने सदा ।
 मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा ॥ सृष्ट्यासृष्टीत्य-
 व्ययम् । क्रियाव्यतिहारे तथेति न दूष्यतीत्यर्थः । गारुडे
 “सर्वतीर्थाभिषेकाद्वि पवित्रं विदुषां वचः । धर्मश्रवणवेलायां
 विप्रो व्यासमतः स्थितः” ॥ तथाविधातुरं प्रति जावालः
 “अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् । आर्द्रेण
 वाससा वापि दैहिकं मार्जनं स्मृतम्” ॥ कर्मिणां “शिरः
 स्नातस्तु कुर्वीत देवं पैत्रमथापि वा” इति मार्कण्डेयपुरा-
 णोक्तकर्मचिकौर्षूणां मार्जनमिह प्रोच्छन्नं योगियाज्ञवल्करः
 “असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया । मन्त्रस्नानादितः
 सप्त केचिद्विच्छन्ति सूरयः ॥ मान्नं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं
 दिव्यमेव च । वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकौर्त्तितम् ॥ आपो-
 हिष्ठति वे मान्नं मृदालम्भन्तु पार्थिवम् । आग्नेयं भस्मना
 स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥ यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्विव्य-
 मुच्यते । वारुणञ्चावगाच्छच्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥ समस्तं
 स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु । कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं
 तस्य फलं स्मृतम्” ॥ आपोहिष्ठेति आपोहिष्ठादि ऋक्त्रय-
 मत्र विवक्षितम् । एवञ्च “कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति
 यदभसि । तदा ज्ञात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रेर्दृष्टन्तु मार्जनम् ॥ शन्न
 आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् । एभिश्चतुर्भिर्ऋग्मात्रै-
 र्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् । इति योगियाज्ञवल्क्येयं यन्मन्त्रस्ना-
 नान्तरं तत् प्राधान्यव्यापनाय अतएव पितृदयितायां
 सम्यगातः पूर्वं तस्मिन्निहितम् । मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिल-
 करूपः । भस्मना संस्कृतभस्मना इति छन्दोगाङ्गिकः । अव-
 गाह्यं मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्य-

यगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम् । कालदोषोऽतिवृद्ध्यादिः
 असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधि-
 कालायोग्यत्वं वेति । एतन्मूलकं गेहे चेतदमन्त्रवदिति
 छन्दोगपरिशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतश्रुत्यन्तरकल्पना-
 पत्तेः सामर्थ्यं तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकस्नानमाह पराशरभाष्ये
 व्यासः “श्रीतास्त्वपो निषेव्यीणा मन्त्रसम्भावसंस्कृताः । गेहेऽपि
 शस्यते स्नानं तद्धौनमफलं स्मृतम्” ॥ पद्मपुराणं “नैर्मल्यं भाव-
 शुद्धिश्च विना स्नानं न जायते । तस्मान्मनोविशुद्धयर्थं स्नान-
 मादौ विधीयते ॥ अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्नानं सदाचरेत् ।
 तीर्थं प्रकल्पयेद्दिङ्मान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥ नमो नाराय-
 णायेति मूलमन्त्र उदाहृतः । दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः
 प्रयतः शुचिः ॥ चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्त्रं समन्ततः ।
 प्रकल्पयावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥ विष्णोः पादप्रसूतासि
 वैष्णवी विष्णुपूजिता । पाद्मिनस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणा-
 न्तिकात् ॥ तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥
 दिदिव भुव्यन्तरौ च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ! । नन्दिनीत्येव
 ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ॥ हन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्व-
 काया शिवा शिता । विद्याधरो सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसा-
 दिनी ॥ क्षमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ।
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥ भवेत् सन्नि-
 हिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी । सप्तवाराभिजप्तेन करसंपु-
 टयोजितम् ॥ मूर्ध्नि दद्याज्जलं भूयस्त्रिस्तुतुः पञ्चसप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रा च विचक्षणः ॥ अश्वक्रान्ते
 रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ! । मृत्तिके हर मे पापं यन्मया
 कृतं कृतम् ॥ उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।
 आरुह्य मम गात्राणि सर्वं पापं प्रमोचय । नमस्ते सर्वभूतानां

प्रभवारिणि सुव्रते !” ॥ नमो नारायणायेति अष्टाक्षररूपमूल-
मन्त्रेण चतुरस्रं चतुष्कोणरूपं समन्ततः सर्वदिक्षु चतुर्हस्तं
जलं प्रतिदिक्षु हस्तमात्रेण व्यवच्छिद्य तौर्थं प्रल्पयेत् । वितते
नद्यादिजले स्नानस्थानं परिच्छिन्द्यात् । तत्र विष्णोःपादेत्यादि-
शान्तिप्रदायिनीत्यन्तेन मन्त्रेण गङ्गामावाहयेत् । सप्तवारा-
भिजप्तेनेति सप्तवाराभिजप्तेन नमो नारायणायेति मन्त्रेणाभि-
मन्त्रेति शेषः । एकवचननिर्देशात् तस्य मूलमन्त्रत्वोक्त्या
च अत्रापि विनियोगोऽवगम्यते ततश्च सप्तवारपठितनारायण-
मन्त्रेण जलमभिमन्त्र्य करयुगेन त्रिवारादिमूर्ध्नि क्षिपेत् ।
ततश्चाश्वक्रान्त इति मन्त्राभ्यां तद्वदिति जप्ताभ्याम् । “सृत्तिकाः
सप्त न ग्राह्या वल्मीके मूषिकोत्करे । अन्तर्जले श्मशाने च
द्वक्षमूले सुरालये । परस्नानावशिष्टे च श्रेयः कामैः सदा
नरैः” ॥ इति दक्षप्रतिषिद्धेतरां सृदमामन्त्रं तथा सृदा
शिरःप्रभृत्यालभ्यानुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः शिरःप्रभृत्यङ्गचालनम-
वगाहनरूपप्रधानं वारुणस्नानं समाचरेदिति पूर्वोक्तेनान्वयः ।
सृदग्रहणमन्त्रे प्रभवारिणौति प्रभवमुत्पत्तिमर्त्तुं प्रापयितुं
श्रीलमस्यास्तत्सम्बोधनमिदम् । अवगाहनन्तु चक्षुः कर्ण-
नासिकामङ्गुलीभिराच्छाद्य क्षुर्यात् । “अङ्गुलीभिः पिधायैव
ओत्रदृङ्नासिकासुखम् । निमज्जेत प्रतिस्त्रोतस्त्रिःपठेदघ-
मर्षणम्” ॥ इति समुद्रकरधृतात् । अत्रानुद्धृते वारत्रय-
मेवावगाहनं प्रागुक्तवामनपुराणात् । एष विधिः पौराणिक-
त्वात् सर्वशास्त्रिसाधारणः । वेदमन्त्ररहितत्वात् अनधीत वेदा-
नामपि सर्वथा आदरणीयः । मत्स्यपुराणम् । “नद्यां प्रत्येकशः
स्नाने भवेत् गोदानजं फलम् । गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां
पुण्यन्तु सङ्गमे” ॥ वशिष्ठः । “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र
तत्राश्वसि द्विजः । स तौर्थफलमाप्नोति तौर्थं तु द्विगुणं

फलम्” । अनेन तीर्थावाहनादिना । अतो गङ्गायामप्यावा-
हनं कुर्वन्ति शिष्टाः । अत्र च माघसप्तम्यादिनिमित्तकतीर्थ-
विशेषनिमित्तकमन्त्रपाठस्तु मृदालम्बनानन्तरं कार्यः ।
आगन्तुकानामन्तेऽभिनिवेश इति न्यायात् । एवं गङ्गायां
विशेषमन्त्रानन्तरमेव दशहरादिमन्त्राः पाठ्याः । तत्र गङ्गायां
विशेषमन्त्रो विद्याकरधृतौ । “विष्णुपादार्घ्यसम्भूते गङ्गे
त्रिपथगामिनि । धर्मद्रवौतिविख्याते पापं मे हर जाह्नवि ।
अद्वया भक्तिसम्पन्ने श्रीमातर्देवि जाह्नवि । अमृतेनाम्बुना देवि
भागीरथि पुनोहि माम्” । स्मृतिः “फाल्गुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्क्षे
द्वादशी यदि । गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी” ॥
अत्र गङ्गायां पद्मपुराणोक्तो मन्त्रः । “महापातकसंज्ञानि
यानि पापानि सन्ति मे । गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे
हर जाह्नवि” । गङ्गासागरसङ्गमे मन्त्रः “त्वं देव सरितां
नाथ त्वं देवि सरितांवर । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा मुञ्चामि
दुरितानि वै” ॥ लौहित्य स्नाने तु मन्त्रः । “ब्रह्मपुत्र महा-
भाग शान्तनोः कुलनन्दन । अमोघागर्भसम्भूत पापं लौहित्य
मे हर” ॥ करतोयास्नानमन्त्रः । “करतोये सदा नौरे
सरित्त्रयेष्ठे सुविश्रुते । पौण्ड्रान् प्लावयसे नित्यं पापं हर करो-
द्भवे” ॥ विष्णुः । “स्नातः शिरो नावधुनेत् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् ।
न तैलं वा संस्पृशेत् नाप्रोक्षितं पूर्वधृतं वासो विभ्रयात् स्नात
एव सोष्णीषो धौते वाससौ विभ्रयात् न स्नेच्छान्यजपतितैः
सह संभाषणं कुर्यादिति” नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदिति स्नान-
शाटीपाणिभ्यां पूरणौयम् । “स्नातो नाङ्गानि निर्मुञ्च्यात्
स्नानशाठ्या न पाणिना” इति विष्णुवचनात् । अत्र वासोऽ-
न्तरधारणात् प्राकृततैलस्पर्शनिषेधः प्रतीयते । “शिरः स्नातस्तु
तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत्” ॥ इति मनुवचनमेतत्परम् ।
ततः पादाभ्यङ्गाचरणं सङ्गच्छते ।

यदुक्तम् आयुर्वेदीये “अभ्यङ्गमाचरेन्नित्यं स जराश्रमवा-
 तहा । शिरः श्रवणपादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥ वर्ज्योऽ-
 भ्यङ्गः कफग्रस्तः कृतसंशुद्धौर्णभिः । तिलतैलं हितं वाते
 शिरोऽभ्यङ्गावगाहने ॥ वस्तिस्नेहानुपानेषु नासाकर्णाक्षिपूरणे ।
 सार्षपं कटुतीक्ष्णोष्णं कफशुक्रानिलापहम् ॥ लघुपित्तं यक्षत्
 कोष्ठं कुष्ठाशु व्रणतीव्रनुत् । तैलं कुसुम्भजं चोष्णं त्वग्दोषकफ-
 पित्तनुत् ॥ तैलमेरण्डजं रस्यं गुरुष्णमधुरं रसम् । सुतीक्ष्णं
 पिच्छिलं बल्यं रत्नैरण्डोद्भवं भृशम् ॥ कफपित्तानिलहरं रेचनं
 कटुदोषनम् । हृद्वस्ति पार्श्वजानूरुत्रिकपृष्ठास्थिशूलिनाम् ।
 हितं वातामयश्वासग्रन्थि ब्रध्नविकारिणाम्” ॥ विष्णुपुरा-
 णम् “चतुर्दश्यष्टमी चैव त्वमावास्याय पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि
 राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्री तैलमांससम्भोगौ पर्वस्वेतेषु
 वै पुमान् । विस्मृतभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरे । “अष्टमीञ्च तथा षष्ठीं नवमीञ्च चतु-
 र्दशीम् । शिरोऽभ्यङ्गं न कुर्वीत पर्वसन्धौ तथैव च” ॥
 गारुडे । “सन्तापः कीर्त्तिरल्पायुधनं निधनमेव च । आरोग्यं
 सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ उपोषितस्य व्रतिनः कृत्त-
 केशस्य नापितैः । तावत् औस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न
 संस्पृशेत्” ॥ कल्पतरौ “नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे क्षौरञ्च
 शुक्रेऽथ कुजेऽथ मांसम् । बुधेऽथ योषित् परिवर्जनौया शेषेषु
 सर्वाणि सदैव कुर्यात् ॥ चित्राश्विहस्ताश्रवणेषु तैलं क्षौरं
 विशाखप्रतिपत्तु वर्ज्यम् । मूले मघा भाद्रपदासु मांसं योषि-
 न्मघाकृत्तिकसोत्तरासु” ॥ मघाकृत्तिकाभ्यां सहोत्तरास्तासु
 तृतीयासमासः छान्दसः । ज्योतिषे । “सोमे कीर्त्तिः प्रस-
 रतितरां रौहिणेये हिरण्यं देवाचार्यं रविस्तदिने वर्द्धते
 दौर्धमायुः । तैलस्नानात्तनयमरणं दृश्यते सूर्यवारे भौमे

मृत्युर्भवति नियतं भार्गवे वित्तनाशः ॥ रवौ पुष्पं गुरौ दूर्वां
भूमिं भूमिजवासरे । शुक्ले च गोमयं दद्यात्तैलदोषोपशान्तये ॥
दद्यात्तैले इति शेषः । तैलपदं यौगिकमिति कल्पतरुप्रभृ-
तयः । विष्णुधर्मोत्तरे । “तैले जले तथा वक्त्रमादर्शं च
मलान्विते । न पश्येन्न तथा पश्येदुपरुक्तं दिवाकरम्” ॥
उष्णौषधारणं शिरोजलापनयनाय । तेन तदनन्तरं न धार्यम् ।
तथा महाभारतम् “आप्नुतः साधिवासेन जालेन च सुग-
न्धिना । राजहंसनिभं प्राप्य उष्णौषं शिथिलार्पितम्” ॥ जल-
क्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्धनि । शिथिलार्पितमगाद-
वहम् । सत्यतपाः । “प्रागग्रमुदग्रं वा धीतं वस्त्रं प्रसा-
रयेत् । पश्चिमाग्रं दक्षिणाग्रं पुनः प्रक्षालनात् शुचिः” ॥
अत्राग्रं दशा वृक्षवत् । प्रचेताः “स्वयं धीतेन कर्त्तव्या क्रिया
धर्म्या विपश्चिता । न च राजकधीतेन नाधीतेन भवेत्
क्वचित् ॥ पुत्रमित्रकलत्रेण स्वज्ञातिबान्धवेन च । दासवर्गेण
यद्धीतं तत्पवित्रमिति स्थितिः” ॥ भृगुः विकचोऽनुत्तरीयश्च
नग्नश्चावस्त्र एव च । श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म न नग्नश्चिन्त-
येदपि” ॥ विकचः परिधानासंवृतकच्छः । तथाच योगि-
याज्ञवल्करः “परिधानाद्द्विः कक्षानिबद्धा ह्यासुरी भवेत्” ।
स्मृतिः “वामे पृष्ठे तथा नाभौ कक्षत्रयमुदाहृतम् । एभिः
कक्षैः परौधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः” ॥ वौधायनः “नाभौ
धृतश्च यद्वस्त्रमाच्छादयति जानुनी । अन्तरीयं प्रशस्तं तद-
स्त्रिभुसुभयोस्तयोः” ॥ प्रचेताः “दशानाभौ प्रयोजयेत्” ।
स्मृतिः “न स्यात् कर्मणि कञ्चुकीति” उत्तरीयधारणं चोप-
वीतवत् । “यथा यज्ञोपवीतश्च धार्यते च द्विजोत्तमैः । तथा
सम्भार्यते यन्नादुत्तराच्छादनं शुभम्” इति स्मृतेः । अत्र द्विजो-
त्तमैर्यथा सव्यापसव्यत्वादिना उपवीतं धार्यते यथा उत्तरा-

च्छादनमपि द्विजोत्तमैरिति प्रदर्शकमात्रं प्रागुक्तभृगुवचनेन सर्वेषां द्विवस्त्रता प्रतीयते । भारते “न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषतः । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म कुर्याद्विचक्षणः” ॥ नारसिंहे “न रक्तमुल्बनं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते । मलाक्तञ्च दशाह्नीनं वर्जयेदम्बरं बुधः” ॥ उल्बनम् उत्कट-रक्तविशेषम् । आचाररत्ने उशना “दशाह्नीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माण्यभावतः” । विष्णुधर्मोत्तरे “वस्त्रं नान्यधृतं धार्यं न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं वापदशञ्चैव श्वेतं धार्यं प्रयत्नतः ॥ उपानहं नान्यधृतं ब्रह्मसूत्रञ्च धारयेत् । न जीर्णमलवहासो भवेच्च विभवे सति” ॥ योगियाज्ञवल्करः । “स्नात्वेवं वाससी धीते अस्निग्धे परिधाय च । प्रक्षाल्योरु मृदद्भिश्च हस्तौ प्रक्षालयेत्ततः ॥ अभावे धीतवस्त्राणां शौण्डीमाविकानि च । कुतपो योगपट्टं वा द्विर्वासा येन वा भवेत् ॥ अधीतेन च वस्त्रेण नित्यनैमित्तिकीं क्रियाम् । कुर्वन् फलं न चाप्नोति दत्तं भवति निष्फलम्” ॥ येन वेति उपवीतेन तत् प्रतिनिधिभूतेन कुशरज्वादिना वा । तथाच स्मृतिः । “यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौतस्मार्तपु कर्मसु । तृतीयं चोत्तरीयार्थं वस्त्रालाभे तु दिश्यते” ॥ कुतपो नेपालकम्बलः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् । निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पिबन्गणैः सह” ॥ पराशरभाष्ये जावालिः । “स्नानं कृत्वा र्द्रवासास्तु विष्णुमूत्रं कुरुते यदि । प्राणायामत्रयं कृत्वा पुनः स्नानेन शुद्धति” ॥ जावालिः । “नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन” । हारीतः । “आर्द्रञ्च सप्तवाताहतमपि शुद्धमिति” । मदनपरिजाते पारस्करः । “एकञ्चेद्वासो भवति तस्य उत्तरार्द्धेन प्रच्छादयतीति” । याज्ञवल्करः । “ब्रह्म-क्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य

सनमस्कारकं मतम् ॥ अगम्यागमनात् स्तेयात् पापिभ्यश्च
 प्रतिग्रहात् । रहस्याचरितात् पापात् सुच्यते स्नानमाचरन् ॥
 प्रकर्तुमसमर्थश्चेत् जुहोति यजति क्रियाः । स्नानध्यानजपै-
 र्दानैरात्मानं शोधयेद् बुधः ॥ तूष्णीममन्त्रकं सनमस्कारकम् ।
 तूष्णीमित्यनेन वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्य इति स्मृतिवाक्यैकवाक्यतया
 शूद्रस्य वेदमन्त्रमात्रनिषेध इति वाचस्पतिमिश्राः छन्दोगा-
 ङ्गिकोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु सनमस्कारकमित्यनेन स्नानस्यैव
 नमस्कारवत्त्वं प्रतीयते । न त्वनुपस्थिततीर्थनमस्कारवत्त्वम् ।
 तूष्णीमेवेत्येवकारेण पौराणिकादेरपि निषेधः । एवञ्च “भार्या-
 रतिः शुचिर्भृत्यभर्ता आङ्गक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण
 पञ्चयज्ञान्न हापयेत्” ॥ इति याज्ञवल्क्यविशेषोपदिष्टनमस्का-
 रैतरत्र शूद्रस्य पौराणिकमन्त्रपाठः प्रतीयते । अगम्येत्यादिना
 पापक्षयः प्रतीयते । ब्रह्मपुराणम् । “मद्यां प्रत्येकशः स्नाने
 भवेत् गोदानजं फलम् । गोप्रदानैश्च दशभिस्तासां पुण्यन्तु
 सङ्गमे” ॥ देवलः । “न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्व-
 तम् । नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्तीर्थेष्वायतनेषु च” ॥ नदीं न
 नदीत्वेन ब्रूयात् किन्तु गङ्गादिविशेषनामत्वेन ब्रूयात् ।
 तीर्थादौ स्थित्वा तीर्थान्तरं न प्रशंसेत् । विष्णुधर्मोत्तरे “अका-
 रणं नदीपारं बाहुभ्यां न तरेत्तथा । न प्रशंसेन्नदीतोये नदी-
 मन्यां कथञ्चन ॥ न गिरौ पर्वतं राम न राज्ञः पुरतो नृपम् ।
 ह्यसन्तर्प्य पितृन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्” । मनुः “न
 स्नानमाचरेद् भुक्त्वा नातुरो न महानिशि । न वासोभिः
 सहाजस्त्रं नाविज्ञाते जलाशये” ॥ न स्नानमाचरेद्भुक्तेति
 रागप्राप्तस्नाननिषेधः नित्यस्याप्राप्तत्वात् नैमित्तिकनिषेधवक्तु-
 मशक्यत्वात् “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथायथा ।
 तथा तथैव कार्याणि न कालन्तु विधीयते” ॥ इति दक्षोक्तेः ।

आतुरः स्नानसम्बर्द्धकरो गवान् । अतएव विष्णुधर्मोत्तरं “जीपे-
 क्षितव्यो व्याधिः स्यात् रिपुरव्योऽपि भार्गव । महानिशा तु
 विज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमि-
 त्तिकादृते” । इति देवलवचनात् । अत्र न वासोभिः सहित्यनेन
 बहुवासो निषेधात् स्नाने द्विवासस्त्वं प्रतीयते । अजस्त्वं पुनः
 पुनः । तेन वारुण्यादिसंक्रान्त्यादिनिमित्तभेदप्राप्तमेकदा नाना-
 स्नानं निषिध्यते । किन्तु तन्त्रेण प्रसङ्गेन चैकं स्नानम् । तथा
 च निगमः “नावर्त्तयेत् पुनः कर्म तर्पणादिकमन्वहम् ।
 काम्यनैमित्तिके हित्वा एकं ह्येकत्र वासरे ॥ विषुवद्विषे प्राप्ते
 पञ्चतीर्थी विधानतः । स्नात्वा सङ्कर्षणं कृष्णं दृष्ट्वा भद्राञ्च
 भो द्विजाः । नरः समस्तयज्ञानां फलं प्राप्नोति दुर्लभम्” इति
 ब्रह्मपुराणोक्त मार्कण्डेयकण्डे प्रद्युम्नसरोवरे समुद्ररूपादितीर्थ-
 भेदादौ तन्त्रप्रसङ्गयोरभावात् पुनः पुनरेकदिनेऽपि नाना-
 स्नानमिति “व्यपोह्य चाष्टमं भागमुदयाद् यत्र कुत्रचित् ।
 तिथ्योर्युग्मेऽप्ययुग्मे वा सकृदाङ्गिकमाचरेत्” ॥ अविज्ञाते
 सुगमतया निन्दितकर्त्तृतया च । बौधायनः “स्रवन्तीष्वनि-
 रुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कुर्वीरन् देवर्षि-
 पितृतर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन्नशभाक् सेतुकञ्चवेत् ।
 तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥ उद्धृत्य वा
 त्रीन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो सदा । निरुद्धासु च सृत-
 पिण्डान् कूपात्तु त्रीन् घटांस्तथा” ॥ निरुद्धासु सेतुभिर्निरुद्ध-
 प्रवाहासु । अत्र परकृतान् इत्यनेन उत्सृष्टकूपादेरपि
 तथात्वात्तत्रापि घटपिण्डोद्धारः । अतएव मनुनापि निपान-
 कर्त्तुरित्यभिहितम् । न तु निपानस्वामिनः इति । यथा
 “परकीयनिपानेषु स्नायान्नैव कदाचन । निपानकर्त्तुः स्नात्वा
 हि दुष्कृतांशेन लिप्यते” ॥ निपातं जलाधारमात्रं तथा च

याज्ञवल्करः “पञ्च पिण्डाननुद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि”
योगियाज्ञवल्करः । “अनुद्धृत्य तु यः स्नायात् परिकीर्य जला-
शये । वृथा तस्य भवेत् स्नानं कर्तुः पापेन लिप्यते ॥ स्नानं
दानं तपो ध्यानं पिण्डदेवार्चनं तथा । पावनानि मनुष्याणां
दुष्कृतस्येह कर्मणः” ॥ शङ्खः “नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत्पापस्य
संचयः । यथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम्” ॥
छन्दोगपरिशिष्टं “यद्यह्यं श्रावणादिसर्वा नद्यो रजस्वलाः ।
तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥ नदीलक्षणं
तत्रैव “धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता
नदीशब्दवहा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ उपाकर्मणि चोत्सर्गे
प्रेतस्नाने तथैव च । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजो दोषो न विद्यते” ॥
यज्योमासः “यज्यामासाः स्वमेकः संवत्सरः” इति शतपथश्रुतेः ।
अत्र तासु स्नानमात्रस्य निषेधात् प्रागपि रजस्वला इति
हेतुवन्निगदात् स्नानानहंत्वमेव विवक्षितं न त्वाचमनाद्यनहं-
तापि । सम्प्रदायोऽप्येवमिति रत्नाकरः मलिनमुच्यते विवृत-
हेतुवन्निगदस्यापि एषोऽर्थः स्फुट इति । अत्र विशेषो मदन-
पारिजाते निगमः “न दुष्येत्तीरवासिनाम्” इति तत्रैव व्याघ्र-
पादः । “अभावे कूपवापीनामन्येनापि समुद्धृते । रजो
दुष्टेऽपि पयसि ग्रामभोगो न दुष्यति” ॥ अन्येन कुम्भादिना
अतएव छन्दोगपरिशिष्टे तास्त्विति निर्देशः ।

धनुः परिमाणञ्च हस्तचतुष्टयं तथा च विष्णुधर्मोत्तरे
“द्वादशाङ्गुलिकः शङ्खुस्तद्वयञ्च शयः स्मृतः । तच्चतुष्कं धनुः
प्रोक्तं क्रोशो धनुः सहस्रिकः” ॥ शयोहस्तः उपाकर्मोत्सर्ग-
कर्मणी वैदिककर्तव्ये छन्दोगपरिशिष्टोक्ते । “अन्यैरपि कृते
कूपे सेतौ वाप्यादिके तथा । तत्र स्नात्वा च पीत्वा च प्राय-
श्चित्तं समाचरेत्” ॥ तथा “प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुम-

नोहरे । नात्योदके द्विजः स्नायान्नदौघोत्सृज्य कृत्रिमे” ॥
 इति बहुभिर्धृतम् । ब्रह्मपुराणे “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थि-
 तम्” ॥ नित्यमहरहः क्रियमाणं “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
 स्नायादनातुरः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तं प्रातर्मध्याह्नसम्बन्धि
 नैमित्तिकं सूर्यग्रहादावावश्यकं कार्यं न तु चाण्डालादि-
 स्पर्शनिमित्तकम् । “श्मश्रु कर्माश्रुपातश्च मैथुनं कर्दनं तथा ।
 असृश्य स्पर्शनं कृत्वा स्नायाद्वर्ज्यां जलक्रियाः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणे तर्पणनिषेधात् काम्यं स्वर्गादिफलकं तीर्थादिस्नानं
 तर्पणस्याङ्गत्वात् येन कल्पेन स्नानं तर्पणं तेन कल्पेन । किन्तु
 “यन्नाम्ना तं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्वद्भिस्तद-
 नुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टोक्तं चकारे-
 णाकाङ्क्षतमविरोधिपरोक्तमधिकमपि बोध्यम् एवञ्च यद्यपि
 स्नानाङ्गं तर्पणं तत्प्रयोगान्तर्भवितुं मर्हति तथापि तस्य
 सन्ध्यानुष्ठानसत्त्वे सन्ध्योत्तरत्वं वाचनिकं चन्द्रसूर्यग्रहादौ च
 सन्ध्यानुष्ठानाभावात् स्नानप्रयोगान्तर्गतमेव । प्रातःस्नान-
 स्यापि यथाहनौत्यनेनाहः स्नानधर्मातिदेशात् तदङ्गतर्पण-
 स्यापि सन्ध्योत्तरता किञ्च गृहमेधीय प्रयोगमध्ये अग्निहोत्र-
 काले आगते तत्पदार्थक्रमानुरोधेन यथाऽग्निहोत्रानुष्ठानं
 तथा स्नानानन्तरं सन्ध्याकाले आगते तर्पणमकृत्यैव सन्ध्या-
 नुष्ठानं युक्तमिति विद्याकरः एवञ्च स्नानाङ्गतर्पणादेव पञ्च-
 यज्ञान्तर्गतत्वेन प्रधानतर्पणस्यापि प्रसङ्गात् सिद्धिः तदाह
 मनुः “यदेव तर्पयत्यङ्गिः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव
 सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रिया फलम्” ॥ यत्र तु रोगादिना
 स्नानं न कृतं तत्रापि गात्रमार्जनादिना शौचमुत्पाद्य पितृ-
 यज्ञसिद्धये तर्पयेत् । तदाह शातातपः “तर्पणन्तु शुचिः

कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृ-
भ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ अत्राहः पदं त्रियामामित्यादिना प्रागु-
क्तकालपरम् । अतएव मनुना स्नात्वा इत्यविशेषादुक्तम् ।
तस्मादक्षुण्णोदयतर्पणादपि पितृयज्ञतर्पणसिद्धिः । महाभा-
रतेऽप्युक्तम् “सुखोषितास्तां रजनीं प्रातः सर्वे कृताङ्गिकाः ।
विविशुस्तां सभां दिव्यां किङ्करैरुपशोभिताम्” ॥ इति अत्राप्र-
त्याख्येयकर्मानुरोधेन प्रधानकालादन्यत्रापि कालान्तरे
कर्मानुष्ठानमिति । प्रधानतर्पणस्य स्नानाङ्गतर्पणप्रकृतिक-
त्वात् सन्धानुष्ठानान्तरत्वं यथा ज्योतिष्टोमस्य दृष्टुत्तरका-
लत्वं विष्णुसोमेऽप्यतिदेशात् प्राप्तमिति । एवम् “अर्नाग्नि-
राचरेत् कृत्यं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति वशिष्ठवच-
नात् महाभारतवचनाच्च प्रातरपि मध्याह्नकर्मानुष्ठानम् एवं
“दिवोदितानि कर्माणि स्त्रकालेनाकृतानि चेत् । शर्वर्याः
प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति नारदीयात् पर-
कालेऽपि कर्तव्यम् । एवं स्नानाङ्गपिण्डोद्वारादपि तर्पणाङ्ग-
पिण्डोद्वारसिद्धिः प्रसङ्गात् । यत्र तु स्नानं विना वाय्यादौ
तर्पणं क्रियते तत्रैव तस्माच्चपिण्डोद्वारः । तथा च शङ्खलि-
खितौ । “वापि कूपतडागोदपानेषु सप्त पञ्च क्षौन् । वा
पिण्डानुद्धृत्य देवान् पितॄंश्च तर्पयेत्” ॥ उदपानपदं वापौ-
कूपतडागेतरस्त्रलजलाधारपरं तत्प्रमाणन्तु जलाशयोत्सर्गतत्वे-
ऽनुसन्धेयम् । “पुष्टे वा जन्मनक्षत्रे व्यतीपाते च वैधृतौ ।
अमावास्यां नदौस्नानं दहत्याजन्मदुष्कृतम्” ॥ अमावास्याम्
अमावासौशब्दस्य रूपम् । स्कन्दपुराणं “नदी तडागसम्भूतं
वापौकूपद्गदोद्भवम् । गङ्गोदकं भवेत् सर्वं शङ्खेनैव समुद्धृतम्” ॥
एतद्दर्शनात् शङ्खाभिषेकं करोति । अस्मृश्य स्पर्शनादौ तज्जलं
सृशति । वराहपुराणं “दक्षिणावर्त्तशङ्खे च पात्रेऽप्यौडुम्बरे

स्थितम् । उदकं यः प्रतीच्छेत शिरसा हृष्टमानसः । तस्य-
जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ श्रीडम्बरे ताम्रपात्रे ।
मरीचिः “क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गं
पयः पुनात्याशु पापमामरणान्तिकम्” ॥

“अच्छिन्नपद्मपात्रेण सर्वरत्नोदकेन च । स्नोतसा वै नरः
स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “तथा दवर्भो-
दकस्नानं सर्वपापप्रणाशनम् । गोमूत्रेण च यत् स्नानं सर्वाघ-
विनिस्तृदनम् ॥ तथा पुष्पोदकस्नानं भवेदारोग्यकारकम् ।
केवलैर्वा तिलैः स्नानमथवा गौरसर्पपैः ॥ स्नानं प्रियङ्गुणा
प्रोक्तं तथा सौभाग्यवर्द्धनम् । आयुष्यञ्च यशस्यञ्च धर्म्यं मेधावि-
वर्द्धनम् । स्नानं पवित्रमाङ्गल्यं तथा काञ्चनवारिणा” ॥ शङ्खः
“स्नातस्य वङ्गितोयेन तथाच परवारिणा । कायशुद्धिं विजा-
नीयात् न तु स्नानफलं लभेत्” ॥ स्नानफलं वैधम् आयु-
र्वेदीयन्तु भवत्येव । “उष्णाश्विनाधःकायस्य परिषेको बला-
वहः । तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बलनुत् केशचक्षुषोः” ॥ इति यमः ।
“नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गमलकर्षणम् । तीर्थाभावे च
कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः” ॥ विष्णुपुराणं “स्नानार्द्रां धरणी-
ञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत्” । विष्णुधर्मोत्तरे । “चण्डालैः पतितै-
र्ह्यच्छर्मापणं वाप्युदक्यया । न कार्यं कामतः कृत्वा कौर्त्त-
येत् केशवं विभुम् ॥ जले स्थित्वा कर्म कुर्वन् जलेन तिलकं
चरेत् । अन्यथा भस्मना मृद्भिः कुर्यात् काष्ठेन वा पुनः” ॥
इति कर्माङ्गतिलकं सामगेन कर्त्तव्यम् इति केचित् ।

अथ तर्पणम् । तद्विविधं प्रधानमङ्गञ्च । तत्राद्यमाह
शातातपः । “तपणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।
देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” ॥ विधवामधिकृत्य
काशौखण्डम् । “तर्पणं प्रत्यहं कार्यं भर्तुः कुशतिलोदकैः ।

तत्पितृस्तत्पितृश्चापि नामगोत्रादिपूर्वकम् ॥ द्वितीयन्तु ब्रह्मा-
ण्डपुराणौयम् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नान-
मिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” ॥ तर्पणा-
करणे दोषमाह योगियाज्ञवल्करः । “नास्तिक्यभावादयश्चापि
न तर्पयति वै सुतः । पिबन्ति देहरुधिरं पितरो वै जला-
र्थिनः” ॥ तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “तस्मात् सदैव
कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा । युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्व-
मेतद्विभर्त्ति हि” ॥ शङ्खलिखितौ । “नेष्टकाराचते स्थाने
पितृस्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् । “यच्च सर्वाय नोत्सृष्टं
यच्चाभोज्यनिपानजम् । तद्वर्ज्यं सलिलं तात सदैव पिब-
कर्मणि” ॥ विष्णुः “स्नातश्चार्द्रवासा दैवपिबतर्पणमन्मस्य
एव कुर्यात् । परिवर्त्तितवासाश्चेत्तैर्थसुत्तैर्य” । अत्रापि
तैर्ये विशेषमाह मत्स्यपुराणे । “तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थै-
स्तैर्यवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे आहं समिष्यते” ॥
अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते ।
ततश्च “अन्तरुदके आचान्तोऽन्तरेव पूतो भवति । वहि-
रुदके आचान्तो वहिरेव पूतो भवति तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च
पादं कृत्वा आचामेत् । सर्वत्र शुद्धो भवति इति पैठीनसि-
वचनात् । जलस्थैकचरणकृताचमनेनोभयकर्म्मार्हत्वात् तर्पण-
काले तैर्ये जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र त्वनियमः । तद्व-
पाणां जले तर्पणमनिषिद्धमिति । स्थलस्थतर्पणे आग्नेयपुराणं
“प्रागग्रेषु सुरांस्तृप्येन्ननुष्याच्चैव मध्यतः । पितृंश्च दक्षिणाग्रेषु
दद्यादिति जलाञ्जलीन्” ॥ अशुचिदेशे तु विष्णुः । यत्रा-
शुचिस्थलं व्यासादुदके देवतापितृन् । तर्पयेत्तु यथा काम-
मसु सर्वं प्रतिष्ठितम्” ॥ बृहस्पतिः । “ब्रह्मायज्ञप्रसिद्धार्थं
विद्याञ्चाध्यात्मिकीं जपेत् । जप्त्वाथ प्रणवं वापि ततस्तर्पण-

माचरेत्' ॥ एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं छन्दोगेतरपरम् ।
 तेषान्तु वैश्रवणाय चोपजाय इत्यन्तसूर्योपस्थानानन्तरं
 गोभिलेन तर्पणाभिधानात् । “आप्लवने तु सम्प्राप्ते तर्पणं
 तदनन्तरम् । “गायत्रीञ्च जपेत् पश्चात् स्वाध्यायञ्चैव शक्तितः” ।
 आप्लवने तु सम्प्राप्ते गायत्रीं जपतः पुरा । तर्पणं कुर्वतः
 पश्चात् स्नानमेव ह्यथा भवेत्” ॥ इति गोभिलीयवचनाभ्याञ्च
 दक्षः “प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं प्राङ्मुखः सुरान् । उदङ्म-
 नुष्यांस्तृप्येत पितृन् दक्षिणतस्तथा ॥ अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान्
 मनुष्यान् कुशमध्यतः । पितृस्तु कुशमूलाग्रे विधिः कौशो
 यथाक्रमम्” ॥ एवञ्च गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ।
 इति यमवचनस्य गोशृङ्गपदं प्रादेशमात्रपरम् । उद्धृतोदके
 तु हारीतः । “पात्राहा जलमादाय शुचौ पात्रान्तरे क्षिपेत् ।
 जलपूर्णेऽथवा गर्ते न स्थाने तु विवर्हिषि” । अत्र यद्वि यदुप-
 क्रम्य श्रुतं तच्च येन समं समभिव्याहृतं तदेव तत्रैवाङ्गं नान्य-
 दिति बोध्यं तदङ्गम् इतरत् समभिव्याहारप्रकरणाभ्यामिति
 गोतमसूत्रात् तेन पद्मपुराणीयज्ञाने तदुक्तमेव तर्पणम् । तद-
 यथा “ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् । देवा
 यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसोऽसुराः ॥ क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च
 तरवो जम्बगाः खगाः । विद्याधरा जलधरास्तथैवाकाशगा-
 मिनः ॥ निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्मे रताश्च ये । तेषा-
 माप्यायनायैतद्विद्यते सलिलं मया” ॥ एतेनैकाञ्जलिरिति
 सर्वेषां मतम् । “क्षतोपवीतौ देवेभ्यो निवौतौ च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥ सनकश्च सनन्दश्च
 हृतीयश्च सनातनः । कपिलश्चासुरिश्चैव वोढः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्वे ते वृत्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा । सरोचिमत्रप्रङ्गिरसौ
 मुलस्य पुलहं क्रतुम् ॥ प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

देवान् सर्वानृषीन् सर्वांस्तर्पयेदक्षतोदकैः ॥ अपसव्यं ततः
 कृत्वा सव्यं जानु च भूतले । अग्निस्त्रातांस्तथा सौम्यान्
 हविस्सन्तस्तथोष्पान् ॥ सुकालिनो वह्निषद आञ्ज्यपांस्तर्प-
 येत्ततः । तर्पयेच्च पितॄन् भक्त्या सतिलोदकचन्दनैः ॥ दर्भ-
 पाणिस्तु विधिना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः” ॥ अत्र केचित् पित्र-
 धर्मातिदेशात् दिव्यपितॄणामपि अञ्जलित्रयदानम् । तदसत्
 “कव्यबालं नलं सौम्यं यमसंख्यमणन्तथा । अग्निस्त्रातांः
 सोमपाञ्च वह्निषदः सक्तत् सक्तत्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशिष्टैकाञ्जलिविधानात् । “पित्रादीन्नामगोत्रे च तथा
 मातामहानपि । सन्तप्य भक्त्या विधिर्वादिमं मन्त्रमुदीर-
 येत् ॥ ये बान्धवा बान्धवा वा येऽन्यजन्मनि बान्धवाः । ते
 तृप्तिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः” ॥ अत्र ब्रह्मादि-
 चतुर्षु तर्पणप्रयोगाकाङ्क्षायां गोभिलयान्नवल्क्योक्तप्रयोग-
 विधिर्ग्राह्यः । स च “अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन
 तु । तृप्यतामिति वक्तव्यं नान्ना तु प्रणवादिना” ॥ अन्वा-
 रब्धेन पञ्चाङ्गनेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिलाषे प्रणवा-
 दित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते । ततश्च ब्रह्मा तृप्यतामिति
 प्रयोगः । देवा इत्यादि मयेत्यन्तेन मन्त्रलिङ्गादेकाञ्जलिः ।
 तथा सनक इत्यादि सदा इत्यन्तेनैकाञ्जलिः एवं पुनरपि ।
 “एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रीं
 स्त्रौन् स्त्रियस्त्वैकैकमञ्जलिम्” इति व्यासगोभिलसूत्रवच-
 नात् । न तु द्वौ द्वाविति वीष्माश्रुतेः सनकादिप्रत्येक एव
 द्व्यञ्जलिरिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ समुदायपक्षे तृत्यनु-
 रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राञ्जलिपदं प्रागुक्तान्वारब्धेनेति
 अवणात्तथाविधहस्तद्वयपरम् । तद्वैकल्पिकाञ्जलिपरं वा ।
 देवादिपक्षे पित्रपक्षे तु तौ युतावञ्जलिः पुमानित्येतत्परं पञ्च-

पुराणीयतर्पणपक्षे तु पिष्टपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तत्रै-
वाञ्जलिः । अन्यत्र नाञ्जलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीशे
प्रचेताः “मादृमुत्थास्तु यास्तिस्सस्तासां दद्यात्तिरञ्जलीन्” ।
इति पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यमनुष्याणां तपणादिकं
सामगेन प्राङ्मुखेन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं तथाच परि-
शिष्टधृतं सामवेदीयषट्त्रिंशद्ब्राह्मणं “मनुष्याणामेषा दिक्
याच प्रतीचीति” । तथाच ज्योतिष्टोमे श्रूयते । “प्राचीं देवा
अभ्यजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्याः उदीचीमसुराः
अपरेषामुदीचीं मनुष्याः” । यत्तु “कृतजप्योऽन्तर्जानुद-
ङ्मुखः । दिव्येन तीर्थेन देवानुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
लिखितसूत्रं देवतर्पणे । उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
विरोधात् शाख्यन्तरौयम् अशक्तविषयकम् । उदकेनेति
श्रवणात् यवादिरिति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा । यत्तु
“निवीती हन्तकारेण मनुष्यांस्तर्पयेदथ । कुशस्य मध्यदेशेन
नृतीर्थेन उदङ्मुखः” ॥ लघुविष्णूक्तं हन्तप्रयोगेन जलदान-
मुक्तं तत् सनकादिप्रत्येकतर्पणे यथा “सनकस्तृप्यतां तस्मै-
तदुदकं हन्त” इत्यादौ न तु पद्मपुराणीयमिलिततर्पणे दत्ते-
नाम्बुना अनेन दत्तस्य पुनस्त्यागासम्भवात् । नृतीर्थेन
कनिष्ठाङ्गुलिमूलेन “प्राजापत्येन तीर्थेन मनुष्यांस्तर्पयेत्
पृथक्” इति विष्णुपुराणीयैकवाक्यत्वात् । मरीच्यादि ऋषि-
तर्पणन्तु अङ्गुल्यग्रेण “अङ्गुल्यग्रमार्षं” इति यमवदनात् एव-
ञ्चार्षं देवतीर्थयोरङ्गुल्यग्ररूपैकदेशत्वसाधर्मेण मरीच्यादितर्पणे
तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देववदिति । अतएव योगियाज्ञवल्कर-
वचने सनकानित्यत्र मनुष्यानिति विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्या-
नित्यत्र देवानिति विशेषणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा ।
मरीचिः “सौवर्णेन तु पात्रेण तास्तरूप्यमयेन वा । श्रीङ्मुखरेण

खङ्गेन पितृणां दत्तमक्षयम् ॥ विना रूप्यसुवर्णेन विना
 ताम्रमयेन वा । विना तिलैश्च दभैश्च पितृणां नोपतिष्ठते” ।
 एतच्च समग्राभावे बोध्यं न तु एकस्याभावे बोध्यं शङ्कः ।
 “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च । खङ्गपात्रेण शङ्कुना
 वाप्युदकं पिबतीर्थं स्पृशन्दद्यात्” ॥ शङ्कुः सुवर्णकौलङ्कः ।
 “अक्षतोदकैर्यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवान् सतिलाभिः पितृंस्तथा” ।
 इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पिबपचे तिलोदकमात्रविधानात् ।
 पद्मपुराणे चन्दनविधानं फलाधिक्यार्थम् । अपसव्यं प्राचीना-
 वीतित्वम् । उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्चाह गोभिलः ।
 “दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति
 दक्षिणं कक्षमवलम्बनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति । सव्यं
 बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमव-
 लम्बनं भवति एवं प्राचीनावीती भवति” इति प्रतिष्ठापयति
 यज्ञोपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि । “उपवीतं
 यज्ञसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे । प्राचीनावीतमन्यस्मिन्निवीतं
 कण्ठलम्बितम्” इति । “सावित्री ग्रन्थिसंयुक्तं उपवीतं तवा-
 च्युत” इति ब्रह्मपुराणीय पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्रेण
 उपवीतं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते । लौकिकास्तु सावित्री ग्रन्थि-
 रिति वदन्ति प्रवरसंख्यया वेष्टितग्रन्थिरिति लौकिकव्यव-
 हारः । विद्याकरधृतं “यथा यज्ञोपवीतम्” इत्यादिवाक्यात्
 उत्तरीयमपि यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्यत्वादिना धार्यं विवृतं
 शुद्धितत्त्वे । पित्रादीत्यादिना मातामहादित्रयपरिग्रहः ।
 तथाच विष्णुपुराणे “त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।
 ऋषीणाञ्च यथा न्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः । पितृणां प्रीण-
 नार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते । पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्
 प्रपितामहान् ॥ मातामहाय तत् पित्रे तत्पित्रे च समा-

हितः । दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काम्यञ्चान्यत् शृणुष्व मे” ॥
 स्मृतिसारे धृतम् । “वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु
 तर्पयेत् । स्नानशास्त्रञ्चले पात्रे रोमकूपे न कुत्रचित्” ॥
 जलतर्पणे रोमरहितप्रदेशे वामबाहौ वस्त्राच्छादिते तिलान्
 संस्थाप्य मुद्रारहितदक्षिणहस्ततर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्यतरेण तिलान्
 गृहीत्वा वामहस्ततलेन स्थापयित्वा तर्पयेदिति मदनपारि-
 जातः । अतएव मरौचिः । “मुक्तहस्तञ्च दातव्यं न मुद्रां
 दर्शयेत् क्वचित् । वामहस्ते तिला ग्राह्या मुक्तहस्तञ्च दक्षि-
 णम्” ॥ मुक्तहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात् । एवं मुद्रा
 प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोगे सन्दंशरूपः । “मुक्तहस्तञ्च दक्षिणम्” इति
 दक्षिणहस्तं तिलरहितं कुर्यात् इति नैयतकालौन कल्पतरुः ।
 तथाच नारदीये “अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु दक्षिणस्येतरात्
 तरात् । तिलान् गृहीत्वा पात्रस्थान् ध्यात्वा संतर्पयेत्
 पितॄन्” ॥ देवलः । “रोमसंस्थान् तिलान् कृत्वा यस्तु संतर्पयेत्
 पितॄन् । पितरस्तर्पितास्तेन रुधिरेण मलेन च” ॥

वृष्टिजलसम्पर्के तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम् । “मेघे वर्षति
 यः कुर्यात् तर्पणं ज्ञानदुर्बलः । पितॄणां नरके घोरे गतिस्तस्य
 भवेद् ध्रुवम्” ॥ तथा “शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघादि-
 निःसृतैः” । इति दर्शनादिति कौमुदी । योगियाज्ञवल्क्यः ।
 “यद्युद्धृतञ्चेत्तु तिलान् संमिश्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु सव्येन
 तिला ग्राह्या विचक्षणैः” ॥ अत्र श्रेष्ठार्धं मदनपारिजाते
 लिखितम् “अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरेदिति” ।
 वायुपुराणम् । “तिलदर्भैस्तु संयुक्तं अक्षया यत् प्रतीयते ।
 तत्सर्वममृतं भूत्वा पितॄणामुपतिष्ठते” ॥ स्मृतिः । “रविशुक्र-
 दिने चैव द्वादश्यां आहवासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्
 तिलतर्पणम्” सत्यपुराणे “संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्र-

दिने तथा । आह्ने जन्मदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ।
 आह्ने अमावास्यातिरिक्तआह्ने “नीलषण्डविमोक्षेण अमा-
 वास्यां तिलोदकैः । वर्षासु दीपदानेन पितॄणामणुनो भवेत् ।
 अमावास्यान्तु ये मर्त्याः प्रयच्छन्ति तिलोदकम् । पञ्चमौडुम्बरं
 प्राप्य मधुमिश्रं तपोधनाः । कृतं भवति तत् आह्नं रहस्यञ्च
 सदा भवेत् । विशेषतश्च जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् ।
 न कालनियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” । वौधायनः । “न
 जीवत् पितृकः कृणौस्त्रिलैस्तर्पणमाचरेत् । सप्तम्यां रविवारे
 च जन्मर्चादिवसेषु च” । स्मृतिः । “निषिद्धदिनमासाद्य
 यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं
 व्रजेत्” ॥ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । “अथने विषुवे चैव संक्रान्त्यां
 ग्रहणेषु च । उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्य-
 शुक्रादिवारेऽपि न दोषस्तिलतर्पणे । तीर्थे तिथिविशेषे च
 कार्यं प्रेते च सर्वदा” । स्कन्दपुराणम् । “तीर्थमात्रे तु
 कर्त्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठायां
 भवेत् कृमिः । विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन्” ।
 एतत्तु निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् । “तीर्थे तिथिविशेषे च
 गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रि-
 तम्” ॥ इति मदनपारिजात विद्याकरवाजपेयिधृतमरौचि-
 वचनात् ।

तिलाभावे पितृतीर्थे प्रतिनिधिना तर्पणं “तिलानामप्य-
 भावे तु सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिञ्चेत्तु दुर्मेस्त्रोयैर्न-
 चान्यथा” । इति याज्ञवल्क्यात् । सुवर्णरजतान्वितं
 सुवर्णरजतस्पृष्टम् । अतएव “सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदाना-
 दिजं फलम् । गङ्गातोयैश्च सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्” ॥
 इति भविष्यपुराणे गङ्गातोयस्य दुर्लभत्वमुक्तं न च तदभावात्तः

पणभावाः शातातपः "पितृणां पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद् यथा-
 विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थं समीपतः" ॥
 गोभिलः । "गोत्रं १ स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मणि ।
 गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एव न सुह्यति । सर्वत्रैव पितः
 प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मणि । पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयं तृप्ति-
 मिच्छता । शर्मन्वर्घ्यादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्म-
 णोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम्" । काष्णार्जिनिः ।
 "नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेद्ब्रह्म मानसः । आगच्छन्तु
 मे पितर इमं गृह्णन्वपोऽक्षलिम्" ॥ योगियाज्ञवल्करः ।
 "नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्प्याः स्मरन्नुपूर्वशः" । तेन असुकगोत्रः
 पिता असुकदेवशर्मा तृप्यतामेतत्तिलोदकं तस्मै स्वधेति प्रयोगः
 सिध्यति । एवञ्च मातामहादौ । एष चासम्बुद्धिप्रयोगो
 वाजसनेयोतरपरः । तेषान्तु सम्बुद्धयन्ततामाह ब्राह्मणसर्वस्वे
 जातू कर्णः । "प्रसीतपितृकन्तूषन्तस्वेत्यावाह्य नामगोत्र-
 सुदाहृत्य यावता पितृकार्यमसावेतत्ते उदकमिति पितृन्
 पितामहान् प्रपितामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन् दद्यात्" ॥
 अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नान्दस्ते
 इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुद्धयन्तता प्रतीयते । तस्य
 सम्बुद्धयमानात्मवाचित्वात् । असम्बुद्धिप्रथमान्तत्वेऽनन्वयापत्तेः ।
 ततश्चासुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मं स्तृप्यस्वैतत्ते तिलोदकं
 स्वधेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहान्तानामपि । ततो
 मातादौनां षष्ठां तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति
 तं विहाय वृद्धप्रपितामहादौन् गृह्णीत्वा पूरयेत् । एवं प्रव्रज-
 तिते पतिते च । ततो विमादज्येष्ठभ्रातृपितृव्यमातुलादीन्-
 स्तर्पयेत् । शङ्खः । "बान्धवानां कृत्वा सुहृदां तर्पयेत्" ॥
 शुद्धदो मित्रादयः । मित्रायाप्यसवर्णाय जलं न देयम् ।

“सवर्णेभ्यो जलं देयं नान्यवर्णेभ्य एव च” । इति याज्ञवल्की-
यात् । भौष्मायासवर्णायापि भौष्माष्टम्यां तर्पणं कार्यं “ब्राह्म-
णाद्यास्तु ये वर्णा ददुर्भौष्माय नो जलम् । संवत्सरकृतं तेषां
पुण्यं नश्यति सत्तम” । इत्यादिवचनात् । मन्त्रस्तु “वैया-
त्रपद्यगोत्राय इत्यादि ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम्
अन्येन पितृतर्पणात् पूर्वम् । अत्र वीजं वर्णज्यैष्ठमिति हला-
युधः । अपसव्येन दक्षिणामुखेन सतिलोदकेन सक्तत् कर्त्त-
व्यम् । ततः कृताञ्जलिः । भौष्मः शान्तनवो वीर इत्यादि
पठेत् । ततो ये बान्धवा बान्धवा वा इत्यादिना एकाञ्जलि-
र्देयः । योगियाज्ञवल्क्यः । “निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रञ्च
तर्पणात् । निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः सहर्षिभिः ।
तथान्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पीडितम्” । अन्नप्रकारवत्
आहोच्छिष्टसमीपान्नप्रकरवत् तस्याधोवस्त्रस्य “स्नानशाय्यान्तु
दातव्या सृदस्त्रिस्रो विशुद्धये” ॥ इति वशिष्ठवचने अधो-
वस्त्रस्य दुष्टस्यैव शुद्धये सृद्धानं प्रतीयते । योगियाज्ञवल्क्यः ।
“वस्त्रनिष्पीडितं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनः । भागधेयं
श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह
गोभिलः । “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।
ते तृप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडनोदकम्” । अशक्तौ शङ्कः ।
“आब्रह्मस्तम्बपथ्यन्तं जगत्तृप्यत्विति क्रमात् । अञ्जलिद्वयं
दद्यात्” एतत् संचेपतर्पणं पराशरः । “स्नात्वा निवस्य वासो-
ऽन्यत् जङ्घे प्रक्षालयेन्मृदा । अपवित्रीकृतैते तु कौपीनच्युत-
वारिणा” ॥ याज्ञवल्क्यः “स्नात्वैवं वाससौ धीते अक्षिन्ने
परिधाय च । प्रक्षाल्योरुमृदञ्जिष्व हस्तौ प्रक्षालयेत्तदा ।
रत्नाकरे “आचम्य तीर्थं नत्वा च सोपानत्को गृहं व्रजेत्” ।
अथ सन्ध्योपासनम् । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् । “अत

ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधिम् । अनर्हः कर्मण
 विप्रः सन्ध्याह्वीनो यतः स्मृतः” । अतः प्रातःस्नानानन्तरम् ।
 तथा “एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मण्यं यदधिष्ठितम् । यस्य
 नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥ शातातपः । “अब्रा-
 ह्मणास्तु षट् प्रोक्ता ऋषिणा तत्त्ववादिना । आद्यो राजभृत-
 स्तेषां द्वितीयः क्रयविक्रयी । तृतीयो बहुयान्यः स्याच्चतुर्थो-
 ग्रामयाजकः । पञ्चमस्तु भृतस्तेषां ग्रामस्य नगरस्य च ।
 अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याच्चैव पश्चिमाम् । नोपासीत
 द्विजः सन्ध्यां सषष्ठोऽब्राह्मणः स्मृतः” ॥ राजभृतो राजसेवकः ।
 ग्रामादेर्भृतो भरणीयः ।

ग्रामलक्षणमाह मार्कण्डेयपुराणं “तथा शूद्रजनप्रायाः
 सुसमृद्धक्षणीबलाः । क्षेत्रोपयोगभूमध्ये वसतिर्ग्रामसंज्ञिका” ॥
 अत्र सन्ध्यात्रयस्य नित्यत्वाभिधानात् “सर्वकालमुपस्थानं
 सन्ध्यायाः पार्यवेष्टते । अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमात्तरभी-
 तितः” ॥ इति विष्णुपुराणीये सन्ध्याया इत्येकवचनान्तपाठो
 धर्मकोषोक्तो युक्तः । एवमेव नव्यवर्द्धमानः । सर्वकालं प्रातर्म-
 ध्याङ्गसायरूपकालत्रये । अन्यथा तदुपादानं व्यर्थं स्यात्
 विभ्रमश्चित्तविक्षेपः । तेन क्षतादावपि सन्ध्यामाचरन्ति अतः
 एव याज्ञवल्क्यः “सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः” ॥
 ब्राह्मणाच्च न ह्वीयते अन्यजन्मगतोऽपि सन् । सर्वावस्थो नित्यं
 सेवकादिकर्मरतोऽपि । यथोचितशौचेऽप्यशक्तोऽपीति रत्ना-
 करः । अन्वाद्यवस्थापन्नोऽपीति युक्तं सन्ध्यात्रयसाधारणलक्ष-
 णमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनां
 समागमः । सन्धिः सर्वसुराणाञ्च तेन सन्ध्या प्रकीर्त्तिता” ॥
 सन्ध्याद्वयकालस्तु अहोरात्रसम्बन्धिसुहृत्तात्मकः । तथा च
 दक्षः । “अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्यनक्षत्रवर्जितः । सा च

सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्ववादिभिः” ॥ सूर्यनक्षत्र-
वर्जितः । अर्द्धास्तमितार्द्धोदितसूर्यमण्डलप्रकटतेजो नक्षत्र-
वर्जितः । तथा च वराहः “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तौभूता
न तारका यावत् । तेजः परिह्वानिरुषाभानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥
अत्र आद्यन्तता उक्ता परिमाणमाह दक्षः । “रात्र्यन्तकाले
नाष्टौ द्वे सन्ध्यादिः काल उच्यते । दर्शनाद्रविरेखायास्तदन्तो
मुनिभिः स्मृतः” ॥ नाडीदण्डः । योगियाज्ञवल्करः “ऋास-
वृद्धौ च सततं दिनरात्रयोर्थथाक्रमम् । सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता
ऋासवृद्धौ समा स्मृता” ॥ अत्रोपासनाया अपि सन्ध्यात्वमाह
व्यास “उपास्ते सन्धिवेलायां निशायाः दिवसस्य च । तामेव
सन्ध्यां तस्मात्तु प्रवदन्ति मनीषिणः” ॥ उपास्ते यद्वक्ष्यमाण-
प्राणायामादिक्रिययेति यावत् । तत्काले उपास्यापि देवता
सन्ध्या तथा च याज्ञवल्करः । “सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्तगे
नोद्गते रवौ” ॥ उपासनोपक्रममाह संवर्त्तः “प्रातःसन्ध्यां
सनक्षत्रामुपासीत यथाविधि । सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यां
अर्द्धास्तमितभास्कराम्” ॥ सनक्षत्रामित्यनेन तदयुक्तकाले
उपक्रम्य प्रातःसन्ध्यामुपासीत । एवमेवार्द्धास्तमितभास्करा-
रक्षां पश्चिमां सादित्यामित्यनेन तदयुक्तकाले उपक्रम्य उपा-
सीतेत्यर्थः । मध्याह्नसन्ध्याया अष्टममुहूर्त्तं कालमाह स्मृतिः
“पूर्वापरे तथा सन्धौ सनक्षत्रे प्रकीर्त्तिते । समसूर्येऽपि
मध्याह्ने मुहूर्त्तं सप्तमोपरि” ॥ संख्यायनगृह्यं “अरण्ये
समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापराभिमुखो-
ऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां महाव्यवृत्तिः
सावित्रीं स्वस्थयनादिजम्बा एवं प्रातः प्राञ्जुखः तिष्ठन् आमण्ड-
लदर्शनादिति” । उत्तरापराभिमुखो वायुकोणाभिमुखः
कोणं विवृणोति अन्वष्टममिश्रमिति । उभयदिगष्टमभाग-

मिति यावत् । तत्र मन्त्रस्योद्गारादित्यमाह याज्ञवल्क्यः ।
 “यन्मूनच्चातिरिक्तञ्च यच्छिद्रं यदयस्त्रियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च
 यातयामञ्च यज्ञवेत् । तदोद्गारेण पूर्वेण मन्त्रेणाविकलं
 भवेत्” ॥ व्यासः “गायत्री नाम पूर्वाह्णे सावित्री मध्यमे दिने ।
 सरस्वती च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिषु स्मृता ॥ प्रतिग्रहा-
 न्नदोषाञ्च पातकादुपपातकात् । गायत्री प्रोच्यते तस्मात्
 गायन्तं त्रायते यतः ॥ सवितृद्योतनात् सैव सावित्री परि-
 कीर्तिता” ॥ जगतःप्रसवित्रीत्वात् वाग्रूपत्वात् सरस्वती
 तैत्तिरीयब्राह्मणं “उद्यन्तमस्तं यान्तम् आदित्यमभिध्यायन्
 कुर्वन् ब्राह्मणो विद्वान् सकलं भद्रमश्नुते” । असावादित्यो
 ब्रह्मा इति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माभ्येति य एवं वेदेत्ययमर्थः । वक्ष्य-
 माणप्रकारेण प्राणायामादिकं कुर्वन् यथोक्तनामरूपोपेतम्
 सन्ध्याशब्दस्य वाच्यमादित्यं ब्रह्मेति ध्यायन् ऐहिकमामुत्रि-
 कञ्च सकलं भद्रमश्नुते । य एवमुक्तध्यानेन शुद्धान्तःकरणो
 ब्रह्म साक्षात् कुरुते स पूर्वमपि ब्रह्मैव सन् प्रज्ञावान् चिर-
 जीवित्वं प्राप्तो यथोक्तज्ञानेनाज्ञानीपशमे ब्रह्मैव प्राप्नोति
 इति पराशरभाष्ये साधवाचार्थः । अतएव व्यासः “न भिन्नां
 प्रतिपद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासौत
 विधिना येन केनचित्” ॥ गायत्रीस्य भर्गपदप्रतिपाद्य
 ईश्वरः । अहं जीवरूपोऽस्मि भवामीति अजहत्स्वार्थलक्ष-
 णया जीवेश्वरयोरहङ्कारप्रतिफलितत्वोपाधिराहितेन चिद्रूपे-
 षैक्यं घटाकाशगृहाकाशयोरुपाधिरित्यवगमादैक्यमिव भाव-
 यन्ऽउपासौत योगियाज्ञवल्क्योऽपि “या सन्ध्या सा तु गायत्री
 द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता । सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन
 उपासितः” ॥ उपासनायाः फलमाह स एव । “गवां सर्पिः
 शरौरस्यं न करोत्यङ्गपोषणम् । निःसृतं कर्मसंयुक्तं पुन-

स्तासां तदौषधत् ॥ एवं स हि शरीरस्थः सर्पिवत् परमेश्वरः ।
विना चोपासनादेव न करोति हितं नृषु ॥ प्रणव व्याहृति-
भ्याञ्च गायत्र्या त्रितयेन च । उपास्यं परमं ब्रह्म आत्मा यच्च
प्रतिष्ठितः” ॥ त्रितयेन प्रणवादित्रितयेन ब्रह्मप्रतिपादकेन
उच्चारितेन तदर्थवगमेन उपास्यं प्रसादनीयं तदाह स एव
“वाच्यः स ईश्वरः प्रोक्तो वाचकः प्रणवः स्मृतः । वाचकेऽपि
च विज्ञाते वाच्य एव प्रसीदति ॥ भूर्भुवः स्वस्तथा पूर्वं स्वय-
मेव स्वयम्भूवा । व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्मात् व्याहृतयः
स्मृताः” ॥ ज्ञानदेहेन तत्त्वज्ञानस्य चिद्रूपेश्वरस्य देहेन शरीर-
रूपेण व्याहृता उक्ता । तेन तद्वाच्योऽपीश्वरः । कूर्मपुराणम् ।
“प्रधानं पुरुषः कालो ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सत्त्वं रजःतम-
स्तिष्ठः क्रमाद्ब्रह्मतयः स्मृताः” ॥ एतद्रूपेणापि भावनीयः ।

गायत्र्यर्थमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “देवस्य सवितुर्वर्चो
भर्गमन्तर्गतं विभुम् । ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यश्चास्य धीमहि ॥
चिन्तयामो वयं भर्गं धियो यो न प्रचोदयात् । धर्मार्थकाम-
मोक्षेषु बुद्धिद्वत्तीः पुनः पुनः ॥ बुद्धेः सादेयिता यस्तु चिदात्मा
पुरुषो विराट् । वरेण्यं वरणीयञ्च जन्मसंसारभीरुभिः ॥
आदित्यान्तर्गतं यच्च भर्गाख्यं तन्मुमुक्षुभिः । जन्ममृत्युविना-
शाय दुःखस्य चित्तयस्य च ॥ ध्यानेन पुरुषो यस्य द्रष्टव्यः सूर्य-
मण्डले । मन्त्रार्थमपि चैवायं ज्ञापयत्येवमेव हि” ॥ तेन
गायत्र्या अयमर्थः । देवस्य सवितुर्भर्गस्वरूपान्तर्यामि ब्रह्म
वरेण्यं वरणीयं जन्ममृत्युभीरुभिः तद्विनाशाय उपासनीयं
धीमहि प्रागुक्तेन सोऽहमस्मीत्यनेन चिन्तयामः । यो भर्गः
सर्वान्तर्यामोश्चरो नोऽस्माकं सर्वेषां संसारिणां धियो बुद्धीः
प्रचोदयात् धर्मार्थकाममोक्षेषु प्रेरयति तथा च भगवद्गीतायां
“ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्व-

भूतानि यन्त्रारूढानि मायया” ॥ ईश्वरोऽन्तर्यामी हृद्देशे
अन्तःकरणे भ्रामयन् तत्तत् कर्मसु प्रेरयन् यन्त्रारूढानि
दारुयन्त्रतुल्यशरीरारूढानि भूतानि प्राणिनो जीवानौति
यावत् । मायया अघटनघटनपटीयस्या निजशक्त्या तथा
चाश्वतरुणां मन्त्रः । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी
सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षाच्चेतः
केवलो निर्गुणश्च” ॥ भारते । “यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते
कुहकेच्छया । एवमैश्वरतन्त्रोऽयं ईहते सुखदुःखयोः” ॥
मदनपारिजाते संवर्त्तः । “नत्वा तु पुण्डरीकाक्षमुपात्ताघ-
प्रशान्तये । ब्रह्मवर्चसकामार्थं प्रातः सन्ध्यामुपास्महे ॥ इत्थं
कृत्वाथ सङ्कल्पं कुशानादाय पाणिना । नद्यां समुत्थतोयैस्तु
गृहे वामकरे स्थितैः” ॥ भृगुः । “धाराच्युतेन तोयेन सन्ध्यो-
पास्तिर्विगर्हिता । नद्यां तीर्थे ऋदे वापि भाजने मृण्मयेऽपि
वा ॥ औडुम्बरे च सौवर्णे राजते दारुसम्भवे । अथवा वाम-
हस्तेन सन्ध्योपास्तिं समाचरेत्” ॥ वामहस्ते जलं कृत्वा
इत्यादिना निषेधस्तु पात्रान्तरसङ्गावविषयः ।

उपासनाविधिः । कूर्मपुराणे । “प्राक्कूलेषु ततः स्थित्वा
दर्भेषु सुसमाहिताः । प्राणायामत्रयं कृत्वा ये सन्ध्यां समुपा-
सते । प्राणानायस्य संप्रोक्ष्य तृचेनाद्देवतेन च” ॥ प्राक्कूलेषु
प्रागग्रेषु तृचेनाद्देवतेन आपोहिष्ठा इत्यादिना त्रिकेन । वृह-
स्पतिः । “ब्रह्मासनं नियम्यासून् स्मृत्वा ऋष्यादिकं तथा ।
संनिमौखितदृङ्मौनौ प्रणायामं समाचरेत्” ॥ कन्दोगपरि-
शिष्टं “भूराद्यास्तिष्ठ एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः । मह-
र्जनस्तपः सत्यं गायत्री च शिरस्तथा । आपोज्योती रसो
मृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरिति । शिरः प्रतीकं प्रणवमन्ते च शिरस-
स्तथा । एता एतां सहानेन तथैभिर्दशभिः सह । त्रिर्जपे-

दायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते । अव्यया अव्ययफलदा मोक्षदा
इत्यर्थः । शिरोमन्त्रे छन्दोवृद्धे ब्रह्मपदं नेच्छन्ति । तत्र “षोड-
शाक्षरकं देव्या गायत्र्यास्तु शिरः स्मृतम्” । इति योगियान्न-
वल्क्यविरोधात् । आद्यन्तयोरोङ्कारमादाय षोडश संख्या-
पूरणम् । छन्दोवृद्धिरार्षत्वेन सुघटा प्रतीकं भूरादिप्रैति-
भागम् । एताः सप्तव्याहृतीः एतां गायत्रीम् अनेन शिरसा
एभिर्दशभिः प्रणवैः सह निरुद्धप्राणः त्रिजपेदेवं प्राणायामः ।
व्यासः । “आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।
ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवाननुक्रमात्” । पूर्ववचने त्रिज-
पमात्राभिधानात् अत्र त्रिरिति वीप्सा सन्ध्यात्रयापेक्षया
“ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायन् मुचेत बन्धनात्” इति वृहस्पति-
धृतविष्णुधर्मोत्तरवचनात् । ध्यानं काम्यमित्याह । योगि-
यान्नवल्क्यः । “भूर्भुवः स्वर्महर्जनस्तपः सत्यं तथैव च । प्रत्यो-
ङ्कारसमायुक्तस्तथा तत्सवितुः पदम् । आपोज्योतीति रित्ये-
तच्छिरः पञ्चाक्षु योजयेत् । त्रिरावर्त्तनयोगात्तु प्राणायामस्तु
शब्दितः । पूरकः कुम्भको रेच्यः प्राणायामस्त्रिलक्षणः ।
नासिकागत उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते । कुम्भको निश्च-
लश्वासो मुच्यमानस्तु रेचकः” । मोचनं विशेषयति विष्णु-
पुराणम् । “नासंवृतमुखो जृम्भेत् हासकाशौ तु वर्जयेत् ।
नोच्चैर्हसेत् प्रशब्दश्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः” ।

अत्र ऋष्यादिज्ञानफलमाह स एव । “आर्षं छन्दश्च
दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणं
विशेषतः । अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् ।
होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत्” । विशेषतो
विशेषफलाय । अन्तर्जलादीनि जलमध्यक्रियमाणानि अघ-
मर्षणजपादीनि होममन्यच्च यत् किञ्चिदिति पाठान्तरम् ।

सन्धोपासनप्रकारमाह योगियाज्ञवल्क्यः । “प्रणवो व्याहृतीः
 सप्त गायत्री सशिरास्तथा । आपो हिष्ठा ऋचस्त्रिस्तः
 सूक्तश्चैवाऽधमर्षणम् । आदित्यरक्षणार्थं तु प्रातःसायं दिने
 दिने । सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणस्तन्मुखं स्मृतम्” । ब्रह्मणे
 देवस्य ऋथादिकमाह संवर्तः । “प्रणवस्य ब्रह्मऋषिर्देवोऽ-
 ग्निस्तस्य कथ्यते । गायत्री च भवेत् छन्दो नियोगः सर्व-
 कर्मसु । त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः प्रारम्भे सर्वकर्मसु” ॥
 त्रिमात्रः प्रणवः “व्याहृतीनाञ्च सर्वासामर्षश्चैव प्रजापतिः ।
 गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् वृहती त्रिष्टुवेव च । पङ्क्तिश्च जगती चैव
 छन्दांस्येतानि सप्त वै । अग्निर्वायुस्तथा सूर्यो वृहस्पतिरपां-
 पतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः । प्राणस्याय-
 मने चैव विनियोग उदाहृतः” । गायत्र्या ऋथादिकमाह ।
 “विश्वामित्रऋषिश्छन्दो गायत्री सवितेश्यते । जपहोमोप-
 नयने विनियोगो विधीयते” ॥

प्राणायामानन्तराचमने बोधायनः । “सूर्यश्च मामन्युश्च
 इति प्रातः पवित्रपाणिना इति” । भरद्वाजः । “सायमग्निश्च
 मेल्युक्ता प्रातः सूर्येत्यपः पिबेत् । आपः पुनन्तु मध्याह्ने
 ततश्चाचमनश्चरेत्” ॥ तत इत्यत्र एभिरिति शौनकापाठः ।
 मैत्रायणो गृह्यपरिशिष्टम् । “प्रातः सूर्यश्च मेल्युक्ता साय-
 मग्निश्च मेति च । आपः पुनन्तु मध्याह्ने कुर्यादाचमनं
 ततः” । ततः प्राणायामानन्तरं तदाह योगियाज्ञवल्क्यः ।
 “प्राणस्यायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि सन् । अन्तरं
 स्त्रियते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम्” । मार्जनमाह छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 प्रणवो भूर्भुवः स्वश्च सावित्री च तृतीयिका । अद्भैवत्यं तृच-
 चैव चतुर्थमिति मार्जनम् । ओङ्कारो भूरादि व्याहृतित्रयः

द्वितीया च गायत्री चतुर्थमापोहिष्ठेति ऋक्त्रयम् इतीदं
 मार्जनं मार्जनक्रियाकरणमित्यर्थः । रामायणम् । “ऋगन्ते
 मार्जनं कुर्यात् पादान्ते वा समाहितः । आपीहिष्ठे तृचा
 कार्यं मार्जनन्तु कुशोदकैः । प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्द्धि
 पदे पदे । वृचस्यान्तेऽथवा कुर्यादृषोणां मतमौदृशम् । आपो-
 हिष्ठेति सूक्तस्य सिन्धुद्वीपऋषिः स्मृतः । आपो वै देवता छन्दो
 गायत्री मार्जनं स्मृतम्” ॥ छन्दोगपरिशिष्टम् । “करेणो-
 षृत्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च । जपेदनायतासुर्वा त्रिः
 सप्तद्वाघमर्षणम्” ॥ हस्तेन जलमुषृत्य तत्र प्राणमर्पयित्वा
 प्राणनिरोधं विना वाग्ब्रह्मनिर्द्वप्राणो वा सक्तक्षिर्वा ऋतञ्च
 सत्यमित्यादि मन्त्रं जपेत् । मार्जनानन्तरं ब्राह्मेऽपि “जलपूर्णं
 तथा हस्तं नासिकाग्रे समर्पयेत् । ऋतञ्चेति पठित्वा तु
 तज्जलन्तु चितौ क्षिपेत्” ॥ योगियान्नवरत्नः । “पुरा कल्पे
 समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदन्तु कर्तव्यं विनि-
 योगः स उच्चते” ॥ इति सामान्यतोऽभिधायापि ‘अघमर्षण-
 सूक्तस्य ऋषिः स्यादघमर्षणः । अनुष्टुप् च भवेत् छन्दो भाव-
 वृत्तस्तु देवतम् । अश्वमेधावभृथके विनियोगः प्रकौर्त्तितः” ॥
 इत्यनेनाघमर्षणसूक्तस्य अश्वमेधावभृथके कर्मणि विशेषतोऽभि-
 धानात् कर्मान्तरेऽदृष्टार्थं तथैवाभिधानं न तु तत्तत् कर्मणि
 विनियोगार्थम् । अतएव तेनैव तदुक्तम् । “सर्वपापापनो-
 दार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् । इत्वा लोकानपीमां स्त्रीं स्त्रिः
 पठेदघमर्षणम्” । इत्यनेन सर्वपापापनोदाय पाठाय विहितम् ।
 न तु तत्तत् पाठे विनियोग इति एवं सर्वत्र सुधीभिर्भाव्यं
 भाववृत्त इति भावः सृष्टिस्तत्र वृत्तः प्रवृत्तो ब्रह्मा इत्यर्थः ।
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “उत्थायार्कं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाक्षलिः
 मन्त्रसः । उच्चित्रमृगद्वयेनाथ चोपतिष्ठेदनन्तरम्” ॥ उत्थितो

भूत्वा प्रणवव्याहृतिसावित्रात्मकेण त्रिकेण सूर्याभिसुखं
जलाञ्जलिं क्षिपेत् । अनन्तरमुदुत्यं चित्रं देवानामिति
ऋक्त्रयेण चोपस्थानं कुर्यात् उच्चित्रमृग्वयेनेति पाठो
भोजराजाद्यनुमतः । एकाञ्जलिर्वक्ष्यमाण गोभिलोक्तत्राञ्ज-
ल्योर्व्यवस्थामाह व्यासः । “कराभ्यान्तोयमादाय गायत्र्या
चाभिमन्त्रितम् । आदित्याभिसुखस्तिष्ठन् त्रिरुद्धः सन्ध्ययोः
क्षिपेत् । मध्याह्ने तु सक्तदेवं क्षेपणीयं द्विजातिभिः” ॥ अत्रा-
भिमन्त्रितमित्युक्तेर्वारत्रयं मन्त्रपाठः । प्रधानावृत्तौ गुणा-
वृत्तिन्यायेनापि मन्त्रावृत्तिरेवमेव समुद्रकरभाष्यम् अञ्जलिक्षेपे
कारणमाह काश्यपः । “त्रिंशत्कोट्यो महावौर्याः मन्देह नाम
राक्षसाः । कृष्णातिदारुणा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥
ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः । उपासतेऽत्र ये सन्ध्यां
प्रक्षिपन्त्युदकाञ्जलिम् ॥ दहन्ते तेन ते दैत्या वज्रीभूतेन
वारिणा । एतस्मात् कारणात् विप्राः सन्ध्यां नित्यमुपासते” ॥
उपस्थाने विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “तदसंयुक्तपाणिर्वा
एकपादद्विपादपि । कुर्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्वबाहुरथापि
वा” ॥ तदुपस्थानं भूम्यलग्नगुल्फभागो भूमिष्ठैकचरणो भूमि-
लग्नार्धचरणो वा कुर्यात्तत्र कृताञ्जलिः । ऊर्ध्वबाहुर्वा भवेत्
पादगतविकल्पे प्रयासबाहुल्यात् फलबाहुल्यं तत्रैवोक्तम् । “यत्
स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनोषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते
तत्र कच्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥ हस्तगतविकल्पे हारीतः ।
“सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात् प्रक्षलिरानतः । ऊर्ध्वबाहुस्तु
मध्याह्ने तथा सूर्यस्य दर्शनात्” ॥ तेन प्रातःसायं कृताञ्जलिः ।
मध्याह्ने ऊर्ध्वबाहुरित्यर्थः । ऋष्यादिकमाह व्यासः । “उदुत्यं
जातवेदेति ऋषिः प्रस्कन्न उच्यते । छन्दोगायत्रमेवास्य सूर्यो-
दैवतमेव च ॥ अग्निष्टोम उपस्थाने विनियोगः प्रकीर्तितः ॥

चित्रं देवेति हि ऋच ऋषिः कौत्स उदाहृतः । त्रिष्टुप्छन्दो
देवतञ्च सूर्योऽस्याः परिकीर्तितः । अग्निष्टोम उपस्थाने
विनियोगस्तथैव च” ॥ अत्र विनियोगद्वयम् अग्निष्टोमे सूर्यो-
पस्थाने चेति प्रतीयते ।

अथ सवितुरुपस्थानम् । नमो ब्रह्मणे इत्याद्युपजाय चेत्येव
मन्त्रेणोपस्थानमुक्त्वा गोभिलेनाग्निस्तृप्यत्वित्यादिना तर्पणम-
भिधाय ततः प्रत्युपस्थानं गायत्रप्रष्टशतादीनि जप्त्वा इति
सूत्रान्तरेण गायत्री जपरूपोपस्थानमुक्तं ततश्च छन्दोगाना-
मुपजाय चेत्यन्तमुपस्थानं ततश्च तर्पणाधिकारे तर्पणं विधाय
गायत्रीजपं कुर्यात् । ब्राह्मणसर्वस्वे शङ्खयाञ्जवल्क्यौ । “प्रणवो
भूर्भुवः स्वश्च अङ्गानि हृदयादयः । त्रिरावृत्य ततः पञ्चादार्धं
छन्दश्च देवतम् । विनियोगस्तथा रूपं ध्यातव्यं क्रमशस्तु वै” ॥
भूर्भुवः स्व इत्यक्षरपञ्चकं हृदय शिरः शिखा सर्वगात्रकरद्वयेषु
प्रत्येकं न्यसेत् । एवमपरं वारद्वयमिति गायत्र्या ऋष्यादि-
कमाह योगियाञ्जवल्क्यः । “विज्ञामित्र ऋषिश्छन्दो गायत्री
सविता तथा । देवता विनियोगश्च गायत्र्या जप उच्यते” ॥
ततश्चावाहनं तत्र सामगानां पितृदयितोक्तमन्त्रः । “आयाहि
इत्यादि यजुर्वेदिनान्तु योगियाञ्जवल्क्यः । “आवाह्य यजु-
षानेन तेजोऽसौति विधानतः” । व्यासः “तेजोऽसौति च मन्त्रेण
गायत्रीमावाहयेत्ततः । उपस्थाय तुरीयेण नमस्कृत्य जपेत्तु
ताम् । तुरीयेण गायत्रसौत्यादि परो रजस इत्यन्तेन तथा च
बोधायनः “उपतिष्ठेद्वा एतां देवीं तुरीयेण तथाप्युदाहरन्ति
गायत्रस्येकपदौ द्विपदौ त्रिपदौ चतुष्पदपदसि न हि पद्यसे
नमस्ते तुरीयाय दर्शिताय पदाय परो रजसे” इत्यखिलां
जपतीति ततश्चैतदुपस्थानं कृत्वा गायत्रीं जपित्वा विसर्जयेत् ।
तथाच योगियाञ्जवल्क्यः । “तामावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य

विसर्जयेत्” ॥ तत्र तेनैवोक्तमन्त्रो यथा “उत्तरे शिखरे देवि
भूम्नां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनुज्ञाता गच्छ देवि यथा-
सुखम्” ॥ तत आवाहनानन्तरं ध्यानं महाप्रयोगसारे पितृ-
दयितोक्तसमानम् । यथा “कुमारीभृग्वेदयुतां ब्रह्मरूपां
विचिन्तयेत् । हंसास्थितां कुशहस्तां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥
मध्याह्ने विष्णुरूपाञ्च तार्क्ष्यां पौतवासौसम् । युवतीञ्च
युजुर्वेदां सूर्यमण्डलसंस्थिताम् ॥ सायाह्ने शिवरूपाञ्च वृद्धां
वृषभवाहिनीम् । सूर्यमण्डलमध्यस्थां सामवेदसमायुताम्” ॥
स्मृतिः “गायत्री ब्रह्मरूपा तु सावित्री विष्णुरूपिण्यौ । सरस्वती
रुद्ररूपा उपास्या रूपभेदतः” ॥ योगियाञ्चवल्क्यः । “पूर्वा
सन्ध्या च गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता । या भवेत् पश्चिमा
सन्ध्या विज्ञेया सा सरस्वती” ॥

करविन्यासाय स्मृतिः । “कुत्तोत्तानौ करौ प्रातःसायञ्चा-
धोमुखौ करौ । मध्ये तिर्यक् करौ प्रोक्तौ जप एवमुदाहृतः” ॥
मध्ये समकराभ्यान्विति शीनकपाठः । शङ्खः । “तिस्त्रोऽङ्गु-
ल्यस्त्रिपर्वणौ मध्यमा चैकपर्विका । अनामा मध्यमारभ्य
जप एवमुदाहृतः” ॥ भदनपारिजातेऽपि । “मध्यमाया इयं
पर्व जपकाले तु वर्जयेत् । एनं मेरुं विजानीयाद्भूषितं ब्रह्मणा
स्वयम् ॥ अङ्गुष्ठाग्रेण यज्जप्तं यज्जप्तं मेरुलङ्घितम् । असं-
ख्यातञ्च यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥ अङ्गुष्ठाग्रस्य
निषेधात् पर्वणा जपः । गोभिलः । “कदाचिदपि नो विद्वान्
गायत्रासुदके जपेत् । गायत्राग्निमुखौ प्रोक्ता तस्मादुत्थाय
तां जपेत् ॥ यज्जले शुष्कवस्त्रेण स्थले चैवार्द्रवाससा । जप-
होमौ तथा दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥ गृहेषु तत्समं जप्यं
गोष्ठे शतगुणं स्मृतम् । नद्यां शतसहस्रन्तु अनन्तं शिवस-
न्निधौ ॥ दशभिर्जन्मजनितं शतेन च पुराकृतम् । त्रियुगन्तु

सहस्रेण गायत्री हन्ति दुष्कृतम् ॥ सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां
दशा वराम् । गायत्रीन्तु जपेद्विप्रो न स पापेन लिप्यते” ॥
नरसिंहपुराणे । “त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबो-
धत । वाचिकश्च उपांशश्च मानसश्च त्रिधा मतः ॥ तयाणां
जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यत्रोच्चनीचस्वरितैः
स्रष्टृशब्दवदक्षरैः ॥ मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जपयज्ञः सवाचिकः ।
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमोषदोष्टौ प्रचालयन् ॥ किञ्चित् शब्दं स्वयं
विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । ध्येया यदक्षरश्रेण्या वर्णाङ्गं
पदात्मदम् । शब्दार्थमानसाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः” ॥
तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचनिकः । स्वयं ग्रहण-
योग्य किञ्चित् शब्दवान् उपांशुः । जिह्वौष्ठचालनमन्तरेण
वर्णार्थसन्धानात्मको मानसः ।

वाचिकोऽपि उच्चैर्जपनिषेधमाह शङ्खः । “नोच्चैर्जप्यं
बुधः कुर्यात् सावित्रास्तु विशेषतः” । योगियान्नवल्लभः ।
“न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् । नोपाश्रितो
न जल्पन् न प्रावृत्तशिरस्तथा ॥ न पदा पादमाक्रम्य न वै-
वहिः करो स्मृतौ । नैवं विधं जपं कुर्यात् न च संश्राव-
येत् जपम् ॥ उत्तिष्ठन् वीक्ष्यमाणोऽर्कमासीनः प्राङ्मुखो
जपेत् । प्राक् कुशेष्ववमासीनो वसानो वाससी शुभे ॥
यदि स्यात् क्लिन्नवासा वै गायत्रीमुदके जपेत् । अन्यथा तु
शुचौ भूम्यां कुशोपरि समाहितः” ॥ व्यासः । “जपकाले
न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च । एतेष्वेवावशक्तस्य यद्यागच्छे-
द्विजोत्तमः । अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कीर्तयेत्” ॥
योगियान्नवल्लभः । “यदि वाग्यामलोपः स्याज्जपादिषु कदा-
चन । व्याहरेद्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम्” ॥ गोतमः ।
“क्रोधं मोहं क्षुतं निद्रां निष्ठौवनविजृम्भितम् । दर्शनं

वनितानाञ्च वर्जयेज्जपकर्मणि । आचामेत् सम्भवे चैषां
 स्मरेद्विष्णुं सुरार्चितम् ॥ वौधायनः । “नामेरधश्च संस्पर्शं
 कर्मयुक्तो विवर्जयेत्” । छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिष्ठेदोदयनात्
 पूर्वां मध्यमामपि शक्तितः । आसीतोडूहमाच्चान्त्यां सन्ध्यां
 पूर्वत्रिकं जपन् ॥ एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधि-
 ष्ठितम् । यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते” ॥ पूर्वां
 प्राप्य सन्ध्यां सप्रणवव्याहृति सावित्रौरूपं त्रिकं जपन् आ उ-
 दयात् सूर्योदयपर्यन्तं तिष्ठेदुत्थितो भवेदित्यर्थः । एवं
 मध्यमामपि सन्ध्यां यथाशक्ति त्रिकं जपंस्तिष्ठेत् । पश्चिमान्त्यु
 आ उडूहमात् नक्षत्रदर्शनपर्यन्तं जपन्नासीत उपविष्टः स्यात् ।
 शङ्खः । “कुशवृष्यामासीनः कुशोत्तरायां वा पवित्रपाणि-
 रुदङ्मुखः सूर्याभिमुखो वाक्षमालामादाय देवतां ध्यायन्
 जपं कुर्यादिति” । अत्र च । “प्रणवं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवः
 स्वस्ततः परम् । गायत्री प्रणवश्चान्ते जपे ह्येवमुदाहृता” ॥
 इति योगियाज्ञवल्क्येन जपे गायत्र्या आद्यन्तप्रणवद्वयाभि-
 धानात् प्रागुक्तत्रिकेऽपि प्रणवद्वयं बोध्यं किन्तु प्रणवत्वेनैक्या-
 दविरुद्धम् । परवचनेन सन्ध्याविधानमुपसंहृतम् । निन्दया
 तन्नित्यत्वाभिधानञ्च ।

प्राणायामादिमायत्रौजपान्तं सन्ध्योपासनमाह गोभिलः ।
 “तथातः सन्ध्योपासनविधिं व्याख्यास्यामः । सुप्रचालित-
 पाणिपादवदनः उपविश्योपसृष्ट्य प्रागग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुख
 उदङ्मुखो वा बद्धशिखो यज्ञोपवीतौ ततः भूर्भुवः स्वमंह-
 र्जनस्तपः सत्यमिति सप्तव्याहृतयः प्रतिप्रणवाद्या गायत्र्यापो-
 ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् इति शिरो दश प्रणव-
 संयुक्तस्त्रिरभ्यस्त पूरककुम्भकरेचकाख्य प्राणायाम एवं त्रीन्
 कृत्वा सप्त वा षोडशवाचामेत् । ततो मार्जनं प्रणवव्याहृतिः

भिस्त्रिभिरथ गायत्र्या आपोहिष्ठा इति तिसृभिः ऋद्धि-
रथोदकं हस्ते कृत्वा तत्र नासिकामाधायतासुरनायतासुर्वा
सकृत् त्रिर्वा जपेत् ऋतञ्च सत्यञ्चेति त्रिरुदकाञ्जलिमादित्यं
क्षिपेत् । सावित्र्या उपस्थानम् उदुत्यं चित्रमिति अथ ध्यायन्
युक्तमावर्त्तयेदोम् पूर्वां गायत्रीमष्टकत्वः एकादशकत्वः द्वादश-
कत्वः पञ्चदशकत्वः शतकत्वः सहस्रकत्वञ्चेति अष्टकत्वः
प्रयुक्ता पृथिवौमभिजयति एकादशकत्वोऽन्तरौचं द्वादशकत्वो
दिवं पञ्चदशकत्वः सर्वदिशः शतकत्वः सर्वान् कामान् सहस्र-
कत्वो यत्किञ्चित् तत्सर्वमेव जयतीति । अथ य इमां सन्ध्यां
नोपास्ते नाचष्टे न स जयति ये तूपासते ते श्रोत्रिया भव-
न्तीति” । ततश्च तथाविधं जपित्वा । “महेशवदनोत्पन्ना
विष्णोर्हृदयसन्भवा । ब्रह्मणा समनुज्ज्ञाता गच्छ देवि यथे-
च्छया” इति पितृदयितोक्तेन सामगो विसृजेत् । यजुर्विच्च
“उत्तरे शिखरे देवि भूम्यां पर्वतवासिनि । ब्राह्मणैः समनु-
ज्ज्ञाता गच्छ देवि यथासुखम्” ॥ इति योगियाज्ञयत्क्योक्तेन
विसृजेत् । सन्ध्योपासना विसर्जनपर्यन्ता सर्ववेदिसिद्धा
पितृदयितायान्तु छन्दोगानाम् आदित्यशुक्राभ्यां नमः इत्य-
न्तेन उदकाञ्जलिं दद्यात् । तदनन्तरं जातवेदसे शुनवाम
इति मन्त्रेणात्मरक्षणम् ऋतं सत्यमित्यनेन रुद्रोपस्थानञ्चानि-
रुद्धभट्टेनाधिकमुक्तं सामगेन कार्यम् । “रक्षन्ते वारिणा-
त्मानमित्युपतिष्ठेत । ततो रुद्रमर्वाग् वा वैदिकाञ्जपात्”
इति छन्दोगपरिशिष्टवचनद्वयं तत्र प्रमाणं वदन्ति । जात-
वेदसे शुनवाम इति मन्त्रजपेन पथि स्वस्थयनमाह विष्णु-
धर्मोत्तरे । “जातवेदस इत्येतज्जपेत् स्वस्थयनः पथि । भयैर्विमुच्यते
सर्वैः स्वस्तिमान् प्राप्नुयाद् गृहम् ॥ चित्रमिति उदुत्यमित्ये-
तयोः प्रयोगान्तरावाह तत्रैव । “व्युष्टायाञ्च तथा रात्र्यां

प्रातर्दुःस्वप्नदर्शने । चित्रमित्युपतिष्ठेत त्रिसन्ध्यं भास्करन्तथा ॥
 समित्पाणिर्नरो नित्यं प्राप्नुयाच्च धनयुषी । उदित्युद्यन्त-
 मादित्यमुपतिष्ठेद्दिने दिने ॥ क्षिपेज्जलाञ्जलीन् सप्त मनी-
 दुःखविनाशने ॥ व्युष्टायां गतायां तदनन्तरं ब्रह्मवरुण-
 विष्णुरुद्रेभ्यः प्रत्येकम् अञ्जलीन् दद्यात् इत्यपि पितृदयिता ।
 स्मृतिः “एतदष्टाक्षरं मन्त्रं जपन्नारायणं स्मरेत् । सन्ध्याव-
 साने सततं सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ नारसिंहे । “अर्घ्यं दद्यात्तु
 सूर्याय त्रिकालेषु यथाक्रमात् । अशक्त एककालेऽपि मध्या-
 ह्नेऽपि विशेषतः ॥ सन्ध्यां कृत्वा तु दत्त्वाऽर्घ्यं ततः पश्चे-
 द्दिवाकरम् । सन्ध्यानन्तरमर्घ्यदानं ब्रह्मयज्ञतर्पणयोरकरणे
 तयोः करणे तु सामगानां ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । अन्येषां तर्प-
 णानन्तरं तथाच ब्रह्मयज्ञानन्तरम् । नरसिंहपुराणम् । “ततो-
 ऽर्घ्यं भानवे दद्यात्तिलपुष्पसमन्वितम् । उत्थाप्या मूर्ध्नि पर्यन्त-
 मवेक्ष्य भास्करन्तथा” इति तर्पणानन्तरं विष्णुपुराणम् ।
 “आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम् । नमो
 विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे ॥ जगत् सवित्रे शुचये
 सवित्रे कर्मदायिने । आदित्याय नमस्तुभ्यं प्रसौद मम
 भास्कर ॥ दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते । ततो
 गृहार्चनं कुर्यादभौष्टसुरपूजनम् ॥ जलाभिषेकपुष्पाणां धूपा-
 दोनां निवेदनैः” ॥ पद्मपुराणे “सम्पूज्य प्रणमेत् सूर्यं समा-
 हितमनास्ततः । नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ॥
 सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते दिव्यचक्षुषे । नमस्ते रुद्रवपुषे
 नमस्ते भक्तवत्सले ॥ पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषण ।
 नमस्ते सर्वलोकेश सप्तानामपि बुद्धयते ॥ सुकृतं दुष्कृतं वापि
 सर्वं पश्यसि सर्वदा । सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसौद मम भास्कर ॥
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु विभाकर नमोऽस्तु ते । एवं द्विजो नमः-

स्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ॥ द्विजं गां काञ्चनं सृष्ट्वा
ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥ समुद्रकरभाष्यादौ व्यासः । “सूर्याय
नमः प्रातःसायञ्चैवाग्नये नमः अग्निरब्रह्मचारी च प्रदद्या-
दुदकाञ्जलिम्” ।

अथ ब्रह्मयज्ञः । तत्र याज्ञवल्क्यः । “वेदाथर्वपुराणानि
सेतिहासानि शक्तितः । जपयज्ञार्थसिद्धयर्थं विद्याञ्चाध्यात्मिकीं
जपेत्” ॥ बृहस्पतिः । “जन्माथ प्रणवं वापि ततस्तर्पणमाच-
रेत्” । ब्रह्मपुराणम् । सन्ध्योपासनानन्तरम् । “कृत्वा प्रद-
क्षिणं सूर्यं नमस्कृत्योपविश्य च । स्वाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा
तर्पयेद्देवतामृषीन् ॥ ब्रह्मयज्ञानन्तरं तर्पणं सामगेतरपरम् ।
“अतएव कुर्वीत देवता पूजां जपयज्ञादनन्तरम्” इति हारीत-
वचनं सामगस्य मध्याह्नपूजापरम् । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । श्रुतिः ।
“दक्षिण उत्तरौ पाणिपादौ कृत्वा सपवित्रपाणिः त्वमिति प्रति-
पद्येत इति च त्रीनेव प्रयुङ्क्ते भूर्भुवः स्वरिति च अथ सावित्री-
मिति । गीतमापस्तम्बो । “एकामृचमेकं वा यजरेकं वा
सामाभिव्याहरेदिति” । एतदनुसारेणानिरुद्धभट्टेन प्रणव-
व्याहृतिगायत्रीपाठानन्तरं चतुर्वेदादिमन्त्रचतुष्टयं लिखित-
मिति । बृहस्पतिकाल्यायनौ । “सचार्वाक् तर्पणात् कार्यः
पश्चाद्वा प्रातराहुतेः । वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्त-
कादिति” ॥ स ब्रह्मयज्ञः पश्चाद्वा प्रातराहुतिरित्यस्याध्यापनं
ब्रह्मयज्ञ इति स्तोत्रेनैकवाक्यता तथाच दक्षः । “द्वितीये च
तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते । वेदस्तोकरणं पूर्वं विचारो-
ऽभ्यसनं जपः । तद्दानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा” ॥
इति वैश्वदेवावसाने वा वामदेव्यगानरूपी सामगानां ब्रह्म-
यज्ञः । निमित्तकादिति स्वकालरूपवितयान्यकालेन कार्यः ।
“अथ सधृतवासा उदकान्तं कृत्वा प्रयतः शुचौ देशे विधौ-

यते” ॥ इत्यापस्तम्बेन सामान्यतः स्थल एव ब्रह्मयज्ञविधानात् सामगेतरैरपि तर्पणानन्तरं वेदाभ्यासरूपो ब्रह्मयज्ञः कार्य इत्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । “दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः । स्वाध्यायञ्च यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत्” ॥

अथ देवपूजा । कालिकापुराणे । “सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तन्नाभ्यासन आसीनो नोत्थितस्तु सदाचरेत्” ॥ नरसिंहपुराणे । “ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष्टुरपूजनम् । जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादेश निवेदनैः” ॥ गृहार्चनं गृहसंस्कार इति केचित् । आदिपदेन गन्धदीपनैर्वेद्यग्रहणम् । नरसिंहपुराणे । “नरसिंह गृहे नित्यं यः सम्यार्जनमाचरेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ गोमयेन सदा तोयैर्यः कुर्यादुपलेपनम् । चान्द्रायणफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते” ॥ विष्णुः । “ज्ञातः सुप्रक्षालितपाणिपादः शुचिर्बन्धशिखो दर्भपाणिराचान्तः प्राङ्मुख उद्भुखो वा उपविष्टो ध्यानी देवतां पूजयेदिति” । हारौतः । “मार्जनाच्च नक्षलिकर्मभोजनानि दैवेन तीर्थेन” कुर्यादिति शेषः । “देवार्चनं परो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् । दत्त देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः” ॥ लिङ्गपुराणम् । कामासक्तोऽपि लुब्धोऽपि शालग्रामशिलार्चनम् । भक्त्या वा यदि वाऽभक्त्या कृत्वा मुक्तिमवाप्नुयात्” ॥ रत्नाकरे । “स्निग्धा तु श्रीकरौ नित्यं रूक्षा दारिद्र्यायिनी । लक्ष्णा भोगकरौ नित्यं स्थूला एकान्त दायदा । कपिला दहते पापं ब्रह्मचर्येण पूजिता” ॥ दायदा धनदा “तथा व्याप्तानना भग्ना विषमा वक्रचक्रिका । नैकचक्रं न भग्नारं चक्रलं मुखकालिमम् । नृसिंहरूपिणश्चक्रं नार्चयेत् सदा गृही” ॥ लिङ्गपुराणे

शिववाक्यं “शालग्रामशिलायां यो मूल्यमुद्घाटयेन्नरः । स च
 क्रेता चानुमन्ता विक्रेता च परीक्षकः ॥ सर्वे ते निरयं यान्ति
 यावदाहृतसंज्ञवम् । अतः संवर्जयेत् पुत्र चक्रस्य क्रयविक्रयम्” ॥
 गृहेऽपि प्रतिमाधारणमाह संवत्सरप्रदौपे स्मृतिः । “केश-
 वार्चा गृहे यस्य न तिष्ठति महीयते । तस्यान्नं नैव भोक्तव्य-
 मभक्ष्येण समं स्मृतम्” ॥ अर्चा प्रतिमा । पद्मपुराणम् ।
 “शालग्रामशिलारूपो यत्र तिष्ठति केशवः । तत्र देवासुरा
 यक्षा भुवनानि चतुर्दश” ततश्च सर्वदेवपूजनं शालग्रामे
 कर्त्तव्यम् अतएव ब्रह्मपुराणे श्रीशङ्करः । “अग्राह्यं मम नैवेद्यं
 पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलालग्नं सर्वं याति
 पवित्रताम्” ॥ लग्नं सम्बद्धम् । शालग्रामशिलायां शिवपूजा-
 नैवेद्याद्यदुष्टमिति प्रामाणिकाः । तथा “गङ्गा गोदावरी रेवा
 नद्यो मुक्तिप्रदास्तु याः । निवसन्तीह तीर्थाद्याः शालग्राम-
 शिलाजले” ॥ पूजा रत्नाकरे भविष्यपुराणम् । “वरं देह-
 पारित्यागो वरं नरकसम्भवः । न चैवापूज्य भुञ्जीत देवं पद्म-
 समुद्भवम् ॥ सदा पूजयते यस्तु देवं भक्त्या पितामहम् । मनुष्य-
 चर्मणा बद्धः स वेधा नात्र संशयः” ॥ स्मृतिः । “गन्धं पुष्पं
 तथा धूपं दौपं नैवेद्य पञ्चमम् । प्रतिमादिषु पूजायामवश्यं
 कल्पयेद् बुधः । जले तु पुष्पमात्रेण जलैर्वा प्रतिपूजयेत्” ॥
 तुरप्यर्थं भिन्नक्रमे पुष्पेणापीत्यर्थः । विष्णुः । “आप आयतनं
 यस्मात्तस्मात्तासु सदा हरिः” । अतएव बोधायनः । “प्रतिमा-
 स्थानेष्वस्त्रग्नावावाहनविसर्जनवर्जमिति” । शातातपोऽपि ।
 “अप्सु देवा मनुष्याणां दिवि देवा मनोषिणाम् । काष्ठलोष्टेषु
 मूर्खाणां युक्तस्यात्मनि देवता” इति आत्मनोति योगिनो
 बाह्योपचारनिरासेन अन्तर्यागकर्त्तव्यतापरमिति देवलः ।
 “अन्नेन सुमनोभिश्च गन्धपुष्पैः प्रदौपकैः । गृहस्थः पूजये-

न्नित्यं स्रग्दहे गृहदेवताः” ॥ मरीचिः । “विधाय देवतापूजां
 प्रातर्होमादनन्तरम्” । तत्र पूर्वाह्णे देवतार्चनं मुख्यं “पूर्वाह्ण
 एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्” इति मनुवचने एवकार-
 स्मरणात् । मध्याह्नेऽपि कूर्मपुराणे । “पौरुषेण तु सूक्तेन
 ततो विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः कुर्यात् वलिकर्म
 ततः परम् ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधेन पूजा कर्म करोम्यहम् ॥ अनेन स्थण्डि-
 नात् भूतानपसार्याथ साधकः । ततो दिग्बन्धनं कृत्वा
 दिग्स्थानपसर्पयेत्” ॥ ततो मध्याह्नस्नानानन्तरम् आश्व-
 मेधिके “स्थण्डिले पद्मकं कृत्वा अष्टपर्णं सकर्णिकम् । अष्टा-
 चरविधानेनाप्यथवा द्वादशाचरैः ॥ वेदिकैरथवा मन्त्रैर्नाम-
 युक्तैर्न वा पुनः । स्थापितं मां ततस्तस्मिन् अर्चयौत विच-
 क्षणः ॥ देवताप्रतिमां दृष्ट्वा यतिञ्चैव त्रिदण्डिनम् । नमस्कारं
 न कुर्याद्य उपवासेन शुध्यति” ॥ बृहन्नारदौये । “नमेद्यः
 शूद्रसंस्पृष्टं लिङ्गं वा हरिमेव वा । स सर्वयातनाभोगौ याव-
 दाहृतसंप्लवम् ॥ स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
 स्पर्शने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि वा” ॥ याव-
 दाहृतसंप्लवं भूतसंप्लवपर्यन्तं प्रलयपर्यन्तमिति यावत् । भका-
 रस्य हकारश्छान्दसः । योगियाञ्चवल्क्यः । “स्नात्वा प्रणव-
 पूर्वन्तु देवतान्तु समाहितः । नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु
 पृथक् पृथक् ॥ प्रणवादिसमायुक्तं नमस्कृत्तान्तकीर्तितम् ।
 स्वनाम सर्वदेवानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥ अनेनैव विधानेन
 गन्धपुष्पे निवेदयेत्” ॥ कालिकापुराणे । “शिवं भास्कर-
 मग्निञ्च केशवं कौशिकीन्तथा । मानसेनार्चयन् याति देव-
 लोकादधोगतिम्” ॥ मनसापीत्यर्थः । अतएव गीतमः ।
 “यदा समर्थस्तदा मनसा समयसाचारमनुपालयेत्” । पद्मः

पुराणम् । “आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् ।
नारायणं विश्वनाथमन्ते च कुलदेवताम् ॥ यः सूर्यं पूजये-
न्नित्यं तन्मना नियतेन्द्रियः । भक्तिभावसमायुक्तः स गच्छेत्
परमां गतिम्” ॥ तन्मना सूर्यपरायणः नियतेन्द्रियः विषया-
प्रसक्तेन्द्रियः । भक्तिरूपास्यत्वेन बोधः भावः अद्वा । परमां
गतिं मोक्षम् । मत्स्यपुराणे । “आरोग्यं भास्करादिच्छे-
दनमिच्छेद्दुताशनात् । ज्ञानञ्च शङ्करादिच्छेन्मुक्तिमिच्छे-
ज्जनार्दनात्” ॥ एषु फलेषु एषां शीघ्रदातृत्वं न तु फला-
न्तरदातृत्वव्यावृत्तिः तत्तद्वाक्यविरोधात् । तथा च देवौपु-
राणम् । “श्रीमेधाज्ञानवात्सल्यमात्मयोगान्महौपते । धर्मार्थ-
काममोक्षाणां भाजनो विष्णुपूजकः ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
सम्पूज्य विष्णुवक्त्रभाम् । विघ्नं न जायते तस्य यजेद् यस्तु
विनायकम्” ॥ अष्टहोतागममन्त्रस्य पौराणिको विष्णुपूजा ।
विष्णुधर्मोत्तरम् । “अकामः सात्त्विको लोके यत्किञ्चिद्विनि-
वेदयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते” ॥ भविष्ये ।
“वरं प्राणपरित्यागः शिरसो वापि कर्त्तनम् । अनभ्यर्च्यं न
भुञ्जीत भगवन्तं त्रिलोचनम्” ॥ अन्यत्रापि भगवन्तमधोक्षज-
मित्यूहेत मत्स्यपुराणे भगवन्तमित्यत्र केशवं कौशिकीं शिव-
मिति पठितम् ।

देवपूजायां सर्वेषामधिकारमाह । विष्णुपुराणम् । “क्षमा
शौचं दमः सत्यं दानमिन्द्रियनिग्रहः । अहिंसा गुरुशुश्रूषा
तौर्धानुशरणं दया ॥ आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।
अनभ्यसूया च तथा धर्मः सामान्यः उच्यते” ॥ महाभारते ।
“काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्ते इह देवताः । क्षिप्रं हि
मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा” ॥ कर्मणां सिद्धिमाका-
ङ्क्षतो देवानां पूजनं कुर्युरित्यर्थः । कर्मविभक्तिसमभिव्या-

हाराद् यजन्त इत्यत्र यजेः पूजापरत्वनियमः । “गवाङ्गिकं देवपूजा वेदाभ्यासः सरित् श्रवः । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” ॥ दानधर्मे विष्णुं प्रति नारदवाक्यम् । “अकृत्वा देवकार्य्याणि न कुर्वीतात्मसत्क्रियाम् । सन्तुष्टाश्च मायुक्ता भवेयुरविकल्पनाः” ॥ अविकल्पना आत्मज्ञाघारहिताः । देवीपुराणे । “वस्त्रङ्गुलिविहीनन्तु न पात्रं कारयेत् क्वचित्” । स्मृतिः । “दृषिताः पशवो बद्धाः कन्यका च रजस्वला । देवता च सनिर्माल्या हन्ति पुण्यं पुरातनम्” ॥ गोतमः । “रात्रावुदङ्मुखः कुर्याद्देवकार्य्यं सदैव हि । शिवार्चनं सदाप्येवं शुचिः कुर्यादुदङ्मुखः” ॥ यत्तु “परा रोपितवृक्षेभ्यः पुष्पाखानीय योऽर्चयेत् । अविज्ञाप्य च तस्यैव तस्य तन्निष्फलं भवेत्” ॥ तत् द्विजेतरपरम् । “द्विजस्तृणैः पुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्” । इति याज्ञवल्क्यात् । “देवतार्थन्तु कुसुममस्तेयं मनुरब्रवीत्” इति वचनाच्च । गोऽग्न्यर्थं दृणमेधांसि यज्ञार्थं वीरुह्नस्यतौनां पुष्पाणि स्ववदाददौत फलानि च परिवृंहितानाम्” इति गोतमवचनाच्च विशेषो ज्ञेयः । एवम् “उग्रगन्धौन्यगन्धौनि कुसुमानि न दापयेत् । अन्यायतनजातानि कण्ठकौनि तथैव च” ॥ इति विष्णुधर्मोत्तरोक्त अन्यायतनजातानीत्यपि द्विजेतरपरम् । “दृणं वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम् । अयच्छतो हि गृह्णानो हस्तच्छेदनमर्हति” ॥ इति स्मृतेः । “देवोपरिधृतं मस्तकोपरिधृतम् अधोवस्त्रधृतम् अन्तर्जलक्षालितपुष्पं दुष्टम्” इति । हरिभक्तिनामके अन्ये अभिवाद्याभिवादककरस्थश्च पुष्पं प्रोक्षणात् कर्मण्यमिति कश्चित् । अतएव तयोरभिवादनिषेधमाह बौधायनः । “समिद्धार्युदकुम्भपुष्पान्न हस्तो नाभिवादयेत् यच्चाप्येवं युक्तमिति” । एवं युक्तं समिदादि-

युक्तम् । लघुहारीतः । “जपयज्ञस्थलस्थञ्च समित्पुष्पकुशान्
 तिलान् । दन्तकाष्ठञ्च भैक्ष्यञ्च वहन्तं नाभिवादयेत्” ॥ अभि-
 वादयेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ । “न पुष्पाक्षतपाणिर्नांशुचिर्न
 जपन्न देवपितृकार्थं कुर्वन्निति” । अक्षता यवाः । “अक्षतास्तु
 यवाः प्रोक्ता भ्रष्टाधाना भवन्ति ते” इति भट्टनारायणवृत्तात् ।
 अतएवामरः । धानाभ्रष्टयवेस्त्रियः । आगमने तु वशिष्ठः ।
 “जपकाले न भाषेत होमपूजादिकेषु च । एतेषु चैव शक्तेषु
 यद्यागच्छेद्विजोत्तमः ॥ अभिवाद्य ततो विप्रं योगचेमन्तु
 कौर्त्तयेत्” ॥ अत्र द्विजोत्तमपदं निषादस्थपतिवत् कर्म-
 धारयसमासस्यैव युक्तत्वादपतितत्रैवर्णिकपरमिति विद्या-
 करः । वस्तुतस्तु विप्रमितिं श्रवणात् तन्मात्रपरमिति ।
 “याचितं निष्फलं पुष्पं क्रयक्रौतञ्च निष्फलम्” । इति वदन्ति
 तथा । “न पुष्पच्छेदनं कुर्यात् देवार्थं वामहस्ततः । न
 दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः” ॥ स्मृतिः । “पत्र-
 त्रयान्विता दूर्वा प्रशस्ता चार्घ्यकर्मणि” । शारदायाम् ।
 “मलिनं भूमिसंस्पृष्टं कृमिकेशादिदूषितम् । अङ्गस्पृष्टं समा-
 भ्रातं त्यजेत् पर्युषितं बुधः” ॥ हारीतश्चातातपौ । “समित्-
 पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् । शूद्रानौटैः क्रय-
 क्रौतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः” ॥ क्रये प्रतिप्रसूतं ब्रह्मपुराणम् ।
 “पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैः वीरक्रयक्रियाहृतैः” ॥ वीरक्रयः वीर-
 वद्याज्जाशून्येन विक्रेतुरुपन्यस्तमूलेन क्रयः तद्रूपा या क्रिया
 तयाहृतैः । लघुहारीतः । “स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्पं
 गृह्णन्ति वै द्विजाः । देवतास्तत्र गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठ-
 वत्” ॥ एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायमिति रत्नाकरः । व्यक्तं
 मत्स्यसूक्ते । “स्नात्वा मध्याह्नसमये न छिन्यात् कुसुमं नरः ।
 तत्पुष्पस्यार्चनाद्देवि निरये परिपच्यते” ॥ ज्ञानमालायाम् ।

“पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् । पुष्पपाञ्चलि-
विधिं हित्वा यद्योत्पन्नं तथार्पणम्” । एवञ्च पद्मपुराणे
“आदित्यं गणनाथञ्च इत्यादि यथाक्रममित्यनेन शब्द-
क्रमाभिधानात् । सूर्यं गणेशं दुर्गां शिवं विष्णुं सम्पूज्य
ब्राह्मणमन्यांश्च पूजयेत् । गृहीतागमन्तस्य तु तत्तत् पूजनादेव
पौराणिकपूजनसिद्धिः । तदनन्तःपातिनस्तु पृथक् पूजनम् । तत्र
सर्वेषां शक्तितारतम्येन वक्ष्यमाणषोडशोपचारादिकं कुर्यात् ।
अशक्तौ जलेनापि । तत्र प्रथमतः सूर्यपूजा सम्पूज्य प्रथमं
सूर्यमपरान् यः प्रपूजयेत् । न तत्र तत् कृतं पापं संप्रतौ-
च्छन्ति देवताः । इति ब्रह्मपुराणात् । प्रागुक्तपद्मपुराणवच-
नाच्च । यत्तु भविष्यपुराणे । “देवतादौ यदा मोहात् गणेशो
न च पूज्यते । तदा पूजाफलं हन्ति विघ्नराजो गणाधिपः” ॥
इत्यनेन गणेशपूजनम् आदावुक्तं तत् सूर्यपूजातिरिक्ते ज्ञेयम् ।
“आदित्यं गणनाथञ्च देवीं रुद्रं यथाक्रमम् । नारायणं विशु-
द्धाख्यमन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति पद्मपुराणैकवाक्यत्वात् ।
“आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवताः” ॥ इति बह्वृच
गृह्यपरिशिष्टोक्तं गौर्ध्यादिपूजनपरमिति कल्पतरुप्रभृतिभि-
रपि सूर्यपूजनस्यादित्वमुक्तम् ।

भूतशुद्धिप्रकारमाह भविष्यपुराणे । “गत्वाथायतनं शुद्ध-
मर्कं शुद्धतनुर्यजेत् । पूरकं कुम्भकं कृत्वा रेचकञ्च समाहितः ॥
कृत्वोद्गारेण दोषांस्तु हन्यात् कायादिसम्भवान्” । आदिपदेन
वाङ्मनसोरूपादानम् । वायव्याग्नेयमाहेन्द्रवारुणौभिर्यथा-
क्रमम् । किंत्विषं धारणाभिश्च हन्यात् शुद्ध्यर्थमात्मनः ।
शोषणे दहने स्तम्भे प्लावने च यथाक्रमम् । वायुग्नोन्द्र-
जलाख्याभिर्धारणाभिः कृते सति ॥ ध्यायेद्विशुद्धमात्मानं
प्रणवेनार्कवत् स्थितम् । देहं तेनैव सच्चिन्म पञ्चभूतमयं

परम्” ॥ तेनैव प्रणवेन । सच्चिन्त्य संघट्य । “स्थूलं सूक्ष्मं
 तथाज्ञानि स्वस्थानेषु प्रकल्प्य च” । इत्यादीन्यभिधाय ।
 “आवाहनादिकर्माणि रक्षाञ्च प्रणवेन तु” । आदिपदेन
 संस्थापनसन्निधापनसन्निरोधनानि बोध्यानि । “यावद् यागा-
 वसानन्तु सान्निध्यं परिकल्पयेत् । दत्त्वा पाद्यादिकं पूजां
 शक्त्या चान्नं निवेदयेत् ॥ जम्बा च विधिवन्नत्वा ततो देवं
 विसर्जयेत् । एष कर्मक्रमः प्रोक्तः सर्वेषां यजनक्रमे” ॥ अत्र
 विसर्जयेदित्यन्तेन यथोक्तामर्कपूजाम् अभिधाय एष कर्मक्रम
 इत्यनेन सर्वेषां देवानां पूजने आकाङ्क्षितभूतशुद्ध्यादिकमति-
 दिश्यते । न तु तन्मात्रोपयुक्ताङ्गन्यासादिकम् एवञ्च “प्राक्
 पश्चिमोद्गास्यश्च प्रातःसायं निशासु च” इत्यनेन सायं पश्चिमा-
 भिमुखपूजनं नान्यदेवपूजायाम् अन्वेति किन्तु सप्ताक्षरसूर्य-
 मन्त्रविषय एव शिष्टाचारोऽपि तथा । तत्र पञ्चोपचाराः तत्र
 गन्धा भविष्ये “चन्दनागुरुकर्पूरकुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो
 नरैर्भक्त्या ददाति मानसेप्सितम्” ॥ पद्मकं पद्मं अनुलिप्तः
 सूर्यः प्रकरणात् । तथा “सुकुलैर्नार्चयेत् भानुमपक्कं न
 निवेदयेत् । अलाभे न तु पुष्पाणां पत्राण्यपि निवेदयेत्” ॥
 तथा “मल्लिका मालती चैव दूर्वा शोकातिमुक्तकः । पाटला
 करवीरञ्च जया पावन्तिरेव च ॥ कुटजस्तगरश्चैव कर्णिकारः
 कुरुण्टकः । चम्पको वकुलो कुन्दो वानो वर्वरमल्लिका ॥
 अशोकं तिलकं लोभ्रस्तथा चैवाटरूषकः । शतपत्राणि चान्यानि
 वकाहञ्च विशेषतः ॥ अगस्थं किंशुकं तद्वत् पूजायां भास्क-
 रस्य तु । विल्वपत्रं शमीपत्रं पत्रं भृङ्गरजस्य च ॥ तुलसी
 कालतुलसी तथा रक्तञ्च चन्दनम् । गोपतिं वत्सकं वापि
 यथेष्टं विनिवेदयेत् ॥ यावन्ति देहरूपाणि तत् प्रसूतिकुलेषु
 वै । तावद् युगसहस्राणि सूर्यलोके महौयते” ॥ गोवृषं वृष-

श्रेष्ठं बृहत् महत् परिमाणं वत्सकमिति प्रशंसायां क इति रत्नाकरः ।

अथ गणेशपूजनम् । तत्र तुलसी व्यतिरेकेण । “न तुलस्या विनायकम्” इति वचनात् । तत्रावाहनविशेषमाह । वायु-पुराणम् । “विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव च । आवा-हयेद्वाहतिभिस्तथैवाश्वि कुमारकौ” ॥ ततो दुर्गापूजनम् । भविष्यपुराणम् । “चन्दनेन विलिप्यार्घ्यां अग्निष्टोमफलं लभेत् । विलिप्य कृष्णागुरुणा वाजपेयफलं लभेत्” ॥ भविष्ये । “मल्लिकामुत्पलं रम्यं शमीपुत्रागचम्पकम् । अशोक-कर्णिकारश्च द्रोणपुष्पं विशेषतः ॥ करवीरशमीपुष्पं कुङ्कुमं नागकेशरम् । यः प्रयच्छति पुष्पार्थं पुष्पाख्येतानि भारत ॥ चण्डिकायै नरश्रेष्ठ भक्तिश्चक्षुसमन्वितः । स कामानखिलान् प्राप्य चण्डिकानुचरो भवेत्” ॥ देवौपुराणम् । “मञ्जरीभिः कुशानाञ्च विल्वपत्रैश्च शोभितैः । उक्तानुक्तैस्तथा सर्वैर्जलजैः स्थलसम्भवैः” ॥ ब्रह्मपुराणे “वलं कृत्वा च सूर्याय सर्वान् कामानवाप्नुयात् । क्षीरेण तर्पणं कृत्वा मनस्तापैः प्रमुच्यते ॥ दध्ना तु तर्पणं कृत्वा कार्यसिद्धिर्भवेन्नृणाम् । पत्रैः पुष्पैर्यथा-लाभं सर्वौषधिमयैः शुभम् ॥ सुकुलैर्नार्चयेद्देवान् अपक्वं न निवेदयेत् । फलं कथितबिद्भ्यश्च कालापक्वमपि त्यजेत्” ॥ भविष्य “सर्वेषामेव धूपानां दुर्गाया गुग्गुलुः प्रियः । घृतयुक्तो विशेषेण सततं प्रीतिवर्द्धनः ॥ माहिषाख्यं घृताक्तन्तु दत्त्वा विल्वमथापि वा । वाजपेयफलं प्राप्य दुर्गालोके महीयते” ॥ विल्वेऽपि घृतयोगः । “सकृष्णागुरुधूपेन धूपिता सर्वमङ्गला । शोधयेत् पापकलितं यथाग्निरिव काञ्चनम्” ॥ सकृष्णागुरु-धूपेन कृष्णागुरुसहितघृतमहिषाख्यगुग्गुलुविल्वान्यतमधूपेन । तथा “घृतप्रदीपदानेन चण्डिकां पूजयेन्नरः । सोऽश्वमेधफलं

प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ॥ तैलदीपप्रदानेन पूजयित्वा तु
चण्डिकाम् । वाजपेयफलं प्राप्य मोदते सह किन्नरैः” ॥
तैलं तिलभवम् । भविष्ये । “आस्रञ्च नारिकेलञ्च खर्जरं
बीजपूरकम् । यः प्रयच्छति दुर्गायैः स गच्छति परं पदम्” ॥
ततः शिवपूजनं भविष्ये । “चन्दनाच्चागुरौ ज्ञेयं पुण्यमष्टगुणं
नृप । कृष्णागुरौ विशेषेण द्विगुणं फलमादिशेत्” ॥ तथा
“अर्कपुष्पसहस्रेभ्यः करवीरं विशिष्यते । करवीरसहस्रेभ्यो
विल्वपत्रं विशिष्यते” ॥ तथा च “करवीरसमा ज्ञेया जाती-
वकुलपाटलाः । श्वेतमन्दारकुसुमं सितपद्मञ्च तत्समम् ।
नागचम्पकपुन्नामौ धुस्तूरकुसुमाः स्मृताः” तथा । “केतकी
चातिमुक्तञ्च कुन्दो यूथी मदल्लिका । शिरीषसर्जवन्धूककुसु-
मानि विवर्जयेत् ॥ सुकुलैर्नार्चयेद्देवमपक्वं न निवेदयेत् ।
फलं कथितविद्वच्च यत्न पक्वमपि त्यजेत् ॥ अलाभेन तु पुष्पाणां
पञ्चाण्यपि निवेदयेत् । विल्वपत्रैरखण्डैश्च यो लिङ्गं पूजयेत्
सक्तत् । सर्वपापविनिर्मुक्तः शिवलोके महीयते” ॥ तथा
“कनकानि कदम्बानि रात्रौ देयानि शङ्करे । दिवा शेषाणि
पुष्पाणि दिवारात्रौ तु मल्लिका” ॥ शिवपुराणे । “गुग्गुलुं
घृतसंयुक्तं यः शिवाय निवेदयेत् । रुद्रलोकमवाप्नोति गाण-
पत्यञ्च विन्दति” ॥ भविष्ये । “दधित्यं घृतसंयुक्तं दत्त्वा
विल्वमथापि वा । अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलमाप्नोति मानवः” ॥
दधित्यं कपित्थं विल्वं विल्वफलम् । “घृतदीपप्रदानेन शिवाय
शतयोजनम् । विमानं लभते दिव्यं सूर्यकोटिसमप्रभम्” ॥
शिवपुराणे । “घृतेन तिलतैलेन तथा चैवौषधीरसैः । दीपं
प्रज्वाल्य देवेशे भक्त्या सहतिमाप्नुयात्” ॥ ओषध्यः सर्वपाद्याः ।
“गुडखण्डघृतानाञ्च भक्ष्याणाञ्च निवेदने । घृतेन पाचितानाञ्च
तेषां शतगुणं फलम् ॥ मातुलुङ्गफलाद्यानि सुपक्वानि

निवेदयेत् । शिवाय तत् फलं तस्य यद्ब्रह्मणां निवेदने ॥
गन्धधूपनमस्कारैर्मुखवाद्यैश्च सर्वतः । यो मामर्चयते तत्र तस्य
तुष्ट्याम्यहं सदा ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः । ब्रह्मपुराणम् । “हरो
महेश्वरश्चैव शूलपाणिः पिनाकधृक् । पशुपतिः शिवश्चैव
महादेव इति क्रमात् ॥ मृत्तिकाग्रहणे चैव घटने च प्रतिष्ठने ।
आवाहने च स्नपने पूजने च विसर्जने । हरादीनि च नामानि
महादेवान्तानि कौर्त्तयेत्” ॥ भविष्ये । “सर्वाय क्षितिमूर्त्तये
नमः भवाय जलमूर्त्तये नमः रुद्रायाग्निमूर्त्तये नमः उग्राय
वायुमूर्त्तये नमः भौमायाकाशमूर्त्तये नमः पशुपतये यजन-
मानमूर्त्तये नमः । महादेवाय सोममूर्त्तये नमः ईशानाय
सूर्यमूर्त्तये नमः । मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्त्रैताः पूर्वादिक्रमयो-
गतः । आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्” ।
शिवमिति नमः शिवार्येति मन्त्रेण लिङ्गे शिवं पूजयेत् । ततो
वामावर्त्तेन मूर्त्तीरष्टौ पूजयेदिति वाक्यार्थः । अत्राग्रे पूजा-
निषेधात् “देवाग्रे स्वस्य चाग्रे प्राची प्रोक्तागुरुक्रमैः” । इत्या-
गमोक्तस्य विषयो न किन्त्वभिधानप्रसिद्धप्राची ग्राह्या । एत-
दनुसारादेव पूर्वाद्याग्नेय्यन्ताः पूज्याः । सहेतुकनिषेधस्तु रुद्र-
यामले । “न प्राचीमग्रतः शम्भोर्नोदौचीं शक्तिसंस्थिताम् ।
न प्रतौचीं यतः पृष्ठमतो दक्षं समाश्रयेत्” ॥ यजमानः शम्भो-
र्जंगत् संहारकर्तुः प्राचीं न समाश्रयेत् । संहारकर्तुः सांमु-
ख्यनिषेधात् । अत्र पञ्चवक्त्रपक्षे प्रधानं वक्त्रं प्राच्यवस्थितम्
एकवक्त्रपक्षे सुतरां तथा । तद्रूपमाहादित्यपुराणम् । “सौम्यं
मौलीन्दुभृत् त्र्यक्षं एकवक्त्रं चतुर्भुजम् । शूलपङ्कजहस्तश्च
वरदाभयपाणिकम् ॥ आयताक्षं सुराराध्यं सर्वाभरणभूषितम् ।
शिवरूपं गृहे कुर्यात् प्रासादे वाप्यनिन्दितम्” ॥ भविष्ये ।

“यः कृत्वा पार्थिवं लिङ्गं अर्चयेत् शुभवेदिकम् । इदं धन-
वान् श्रीमानन्ते रुद्रोऽभिजायते” ॥ शिवधर्मो । “वालुकानि
च लिङ्गानि पार्थिवानि च कारयेत् । सहस्रपूजनात् सोऽपि
लभते वाञ्छितं फलम्” ॥ ततो विष्णुपूजा आचारचिन्ता-
मणौ । षोडशोपचाराः । “आसनं स्नातं पाद्यमर्घ्यमाच-
मनौयकम् । मधुपर्कमाचनस्नानवसनाभरणानि च ॥ गन्ध-
पुष्पे धूपदौषौ नैवेद्यं वन्दनस्तथा” ॥ कालिकापुराणे ।
“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारवमेव वा” । प्रपञ्चसारे ।
“अर्घ्यपाद्याचमनकमधुपर्काचमनान्यपि । गन्धादयो नैवे-
द्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥ गन्धादयो नैवेद्यान्ता पूजा
पञ्चोपचारिका” ॥ मधुपर्केत्यत्र स्नानौयमिति कृत्वा व्यव-
हरन्ति । कालिकापुराणे । “पाद्यार्थमुदकं पाद्यं केवलं
तोयमेव तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनाथ प्रदापयेत् ॥ कुश-
पुष्पाक्षतैर्वापि सिद्धार्थैश्चन्दनैस्तथा । तोयैर्गन्धैर्यथालब्धैरर्घ्यं
दद्यात्तु सिद्धये । अमृतौकरणं कुर्यात् सलिलं धेनुमुद्रया” ॥
तथा “एवमेव त्वर्घ्यपात्रेऽष्टधा मन्त्रं जपेत् सुधीः । तत्तोयैः
सेचयेत् शीर्षं गन्धपुष्पादिकं तथा ॥ न दद्याद्वास्करायार्घ्यं
शङ्खतोयैर्विचक्षणः । उदकं दौयते यस्तु प्रसन्नं फेनवर्जितम् ॥
आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमुच्यते । यथा तथा सुगन्धैर्वा
प्रसन्नैः फेनवर्जितैः ॥ तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेत् ।
स्वर्णरत्नोदके स्नाने कर्पूराद्यधिवासितम् । तैजसैः कांस्यपा-
त्रैर्वा शङ्खैर्वा तन्निवेदयेत्” ॥ स्कान्दे । “दक्षिणावर्तशङ्खस्य
तोयेन योऽर्चयेद्भरिम् । सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥
वराहपुराणे । “संस्मृतः कौर्त्तितो वापि दृष्टः स्पृष्टोऽपि वा
प्रिये । पुनाति भगवद्भक्त्यण्डालोऽपि यदृच्छया ॥ एतज्-
ज्ञात्वा तु विदुर्ज्ञः पूजनीयो जनार्दनः । वेदोक्तविधिना

भद्रे आगमोक्तेन वा सुधीः” ॥ भद्र इति पृथिव्याः सम्बोधनं
 तथा “यावत् सर्वेषु भूतेषु सञ्जातो नोपजायते । तावदेव-
 सुपासीत वाङ्मनः कायकर्मभिः” ॥ अत्रयङ्गिरसौ । “सर्वपाप-
 प्रसक्ती हि ध्यायेन्निमिषमच्युतम् । पुनस्तपस्वी भवति पङ्-
 क्तिपावनपावनः” ॥ विष्णुपुराणे । “गत्वा गत्वा निवर्त्तन्ते
 चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः । अद्यापि न निवर्त्तन्ते द्वादशाक्षर-
 चिन्तकाः” ॥ द्वादशाक्षरस्तु । नमो भगवते वासुदेवाय ।
 नारसिंहे । “योऽष्टाक्षरेण देवेशं नरसिंहमनामयम् । गन्ध-
 पुष्पादिभिर्निख्यं अर्चयेदर्चितं नरः ॥ गन्धपुष्पादिसकलमने-
 नैव निवेदयेत्” ॥ नमो नारायणायेत्यनेन । “अष्टाक्षरस्य
 मन्त्रस्य ऋषिर्नारायणः स्त्रियम् । कन्दस्य देवौ गायत्री परमात्मा
 च देवता ॥ ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ कालिका-
 पुराणे । “यद्वीर्यते देवताभ्यां गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घ्य-
 पात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य समुत्सृजेत् ॥ नैवेद्यं दक्षिणे वामे
 पुरतोऽपि न पृष्ठतः । दौपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
 त्रामतः ॥ वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत्
 पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” ॥ यद्यपि देव्या इत्युपक्रम्य
 नैवेद्यादौ दिङ्नियम उक्तस्तथाऽप्येकाङ्ग्या सर्वत्रान्वेति । दौपं
 तथा स्थापयेत् यथा छायां नाशयेत् । “विभौतकार्ककारञ्ज-
 न्नुद्गी छायां न चाशयेत् । स्तम्भदीपमनुष्णाणां अन्येषां
 प्राणिनां तथा” इति प्रयोगसागरात् । शारदायाम् । तत्र
 तत्र जलं द्रव्यादुपचारान्तरान्तरे । एतज्जलदानमुपचारद्रव्य-
 दानाय । तथाह कालिकापुराणम् । “यदेव दीयते पद्मे
 मण्डलस्य तदुत्सृजेत् । वाक्पुष्पतोयैः कुसुमं विना यच्छा-
 दकं भवेत् । पद्मस्य तद्बहिर्देशे द्वारादौ विनिवेदयेत्” ॥

छादकमिति पद्मस्यावरकं कुसुमं विना यदन्यत्तत् पद्मस्य वहि-
 र्दद्यादित्यर्थः । “प्रतिमादिषु यद् योग्यं गात्रे दातुञ्च तत्तनौ ।
 दद्यादयोग्यं पुरतो नैवेद्यं भोजनादिकम्” ॥ नरसिंहपुराणे ।
 “स्नाने वस्त्रे च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम्” । गन्धादयस्तु
 “सुगन्धसुमनो धूपदोपनैवेद्यवन्दनम्” इत्यत्रोक्ताः । अशक्तानां
 गन्धपुष्पमात्रमाह ब्रह्मपुराणम् । “प्रणवादिसमायुक्तां नम-
 स्कारान्तकौर्तितम् । खनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥
 अनेनैव विधानेन गन्धपुष्पे निवेदयेत् । एकैकस्य प्रकुर्वीत
 यथोद्दिष्टं क्रमेण तु ॥ आग्नेये केवलपुष्पेणापि पुष्पमुपक्रस्य
 “ध्यात्वा प्रणवपूर्वन्तु तन्नाम्ना सुसमाहितः । नमस्कारेण
 मन्त्रेण विन्यसेत्तु पृथक् पृथक्” ॥ ध्यात्वेत्यत्र स्नात्वेति तन्नाम्ना
 इत्यत्र देवतमिति योगियाज्ञवल्केः पाठः । नरसिंहपुराणे ।
 नरकस्थान् प्रति यमवाक्यम् । “अन्नामे चान्यद्रव्याणामुदके-
 नापि पूजितः । यो ददाति स्वकं स्थानं स त्वया किं न
 पूजितः” । राघवभट्टवृत्तम् । “सर्वोपचारवस्तूनामन्नामे भाव-
 नैव हि । निर्मलेनोदकेनाथ पूर्णतयाह नारदः” ॥ प्रण-
 वादिनमोऽन्तस्य नाम्नो मन्त्रत्वाभिधानान्मन्त्रादौ पाद्याद्यभि-
 धानं न मन्त्रमध्ये पाद्यार्घ्ययोरादित्वे विकल्पः । “पाद्यञ्चैव
 तृतीयया चतुर्थ्यर्घ्यं प्रदापयेत्” । इति नरसिंहपुराणात्
 अर्घ्यपाद्यादिकन्तवेति मत्स्यपुराणात् तृतीयया पुरुषसूक्ती-
 यया ऋचा । “आगच्छ नरसिंहेति आवाह्याक्षतपुष्पकैः ।
 एतावतापि राजेन्द्र सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥ अक्षतपुष्पकैस्तण्डु-
 लादिपुष्पकैः । “दत्त्वासनमथार्घ्यञ्च पाद्यमाचमनीयकम् । देव-
 देवस्य विधिना सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ स्नापितो येन भक्त्या
 च नरसिंहो नराधिप । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स
 गच्छति” ॥ कालिकापुराणे । “कार्पासं सर्वतो भद्रं दद्यात्

सर्वेभ्य एव तु । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवाय चैलकम् ॥
 तथा “तत्पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्देवाय चोत्सृजेत् । निर्दशं
 मलिनं जीर्णं छिन्नं गात्रावलिङ्गितम् ॥ परकीयं चाखु-
 दंष्ट्रं सूचीविद्धं तथोषितम् । उप्तकेशं विधूतञ्च श्लेष्म-
 मूत्रादिदूषितम्” ॥ उप्तकेशं केशेन सह वापितम् । “वर्ज-
 येत् स्त्रीपयोगेन यज्ञादावुपयोजने । पताकाध्वजवस्त्रादौ स्यूतं
 वस्त्रं नियोजयेत् ॥ ग्रैवेयकादिसंशक्तं सौवर्णं राजतञ्च वा ।
 निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । प्रावारः पानपात्रञ्च
 गण्डको गृहमेव वा” ॥ गण्डक आभरणविशेषः “पर्यङ्कादि-
 यदन्यञ्च सर्वं तदुपभूषणम्” । आग्नेये । “चन्दनागुरुकपूर-
 कुङ्कुमोशीरपद्मकैः । अनुलिप्तो हरिर्भक्त्या वरान् भोगान्
 प्रयच्छति ॥ कालेयकं तुरुष्कञ्च रक्तचन्दनमेव च । नृणां
 भवन्ति दत्तानि पुण्यानि पुरुषोत्तमे” ॥ कालिकापुराणे ।
 “गन्धो मलयजो यस्तु देवे पित्रे च स स्मृतः । तत्पक्वो वा
 रसो वापि चूर्णो वा विष्णुतुष्टिदः” ॥ तत्रैव “चन्दनागुरुदग्ध-
 तु गृह्यते दाहजो रसः । प्रशस्तगन्धयुक्तानां गन्धचूर्णानि यानि
 तु” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चन्दनागुरुकपूरमृगमदन्तयैव च ।
 जातीफलं तथा दत्त्वा अनुलेपनकारणात् ॥ अतोऽन्यं नैव
 दातव्यं किञ्चिदेवानुलेपनम् । अनुलिप्तं जगन्नाथं तालवृन्तेन
 लेपयेत् ॥ वायुलोकमवाप्नोति पुरुषस्तेन कर्मणा । चामरै-
 र्वाजयेद् यस्तु देवदेवं जनाङ्गनम् ॥ तिलप्रस्थप्रदानस्य फलं
 प्राप्नोत्यसंशयम्” ॥ राघवभट्टकृतम् । “शङ्खपात्रस्थितं गन्धं
 मन्त्रैर्दद्यात् कनिष्ठया । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंयुक्ता गन्धमुद्रा प्रकी-
 र्त्तिता” ॥ नरसिंहे । “अपर्युषितनिश्चिद्रैः प्रोक्षितैर्जन्तु-
 वर्जितैः । स्त्रीयारावोद्भवैर्वापि पुष्पैः संपूजयेद्धारम्” ॥ भक्त्या
 संपूजयेद्धारिमिति स्थानान्तरे चतुर्थचरणे पाठः । देवोपुराणे ।

“स्त्रयं पतित पुष्पाणि त्यजेदुपहतान्यपि” । नारसिंहे ।
 “मल्लिकामालती जाती केतव्यशोकचम्पकैः । पुन्नागनाग-
 वकुलैः पद्मैरुत्पलजातिभिः ॥ तुलसी करवीरैश्च पलाशावन्ति
 कुलिकैः । एतैरन्यैश्च कुसुमैः प्रशस्तैरच्युतं नरः ॥ दत्त्वा दश
 सुवर्णस्य प्रत्येकं फलमाप्नुयात्” ॥ नागो नागकेशरः । योगिनी-
 तन्त्रे । “विल्वपत्रञ्च माघ्यञ्च तमालामलकौदलम् । कङ्कारं
 तुलसी चेव पद्मञ्च मुनिपुष्पकम् । एतत्पर्युषितं न स्यात्
 यच्चान्यत् कलिकात्मकम्” ॥ नारसिंहे । “शमीपत्रसहस्रेभ्यो
 विल्वपत्रं विशिष्यते । विल्वपत्रसहस्रेभ्यो वकपुष्पं विशि-
 ष्यते” ॥ राघवभट्टकृतम् । “कलिकाभिस्तथा नित्यं विना
 चम्पकपद्मकैः । शुष्कैर्न पूजयेद्विष्णुं पत्रैः पुष्पैः फलैरपि” ॥
 विष्णुधर्मोत्तरम् । “रक्तानि यानि धर्मज्ञ चैत्यब्रह्मोद्भवानि
 च । श्मशानजातानि यानि यानि चाकालजानि च” ॥
 तथा “कौटजं शाल्मलीपुष्पं शिरीषञ्च जनार्दने । निवेदितं
 भयं घोरं निस्त्रत्वञ्च प्रयच्छति ॥ बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यपि
 च दापयेत् । अनुत्तररक्तकुसुमदानादौर्भाग्यमाप्नुयात्” ॥ आग्नेये ।
 “पद्मान्यम्बुसमुत्थानि रक्तनीले तथोत्पले । सिंहीत्यलञ्च
 कृष्णस्य दयितानि सदा नृप” ॥ भविष्ये । “पद्मानि सित-
 रक्तानि कुसुमान्युत्पलानि च । एषां पर्युषिताशङ्का कार्या
 पञ्चदिनोद्धृतः । तुलस्यगस्त्यविल्वानां नास्ति पर्युषितात्मता” ॥
 वामनपुराणम् । “विल्वपत्रं शमीपत्रं शृङ्गराजस्य पत्रकम् ।
 तुलसी कृष्णतुलसी सद्यस्तुष्टिकरं हरेः” ॥ यत्तु “सुरभीणि
 तथान्यानि वर्जयित्वा तु केतकीम्” । इति वामनपुराणौघे
 केतकीवर्जनं तन्नरसिंहेतरपरम् । वामनपुराणे । “पारिमदं
 पाटला च वकुलं गिरिशायिनी । तिलकं जम्बुवनजं पीतकं
 तगरत्नपि । एतान्याह प्रशस्तानि कुसुमान्यच्युतार्चने” ॥

गिरिशायिनी खेतापराजिता । जम्बुवनजं खेतजवाकुसुमम् ।
विष्णुधर्माक्षरे । “रक्ताशोकस्य कुसुममतसौकुसुमन्तथा ।
चम्पकस्य तु देयानि तथा भूचम्पकस्य च” ॥ अतसौ शनः ।
नारदौयसप्तसहस्रे । “मालतौ वकुलाशोकशेफालौ नव-
मल्लिका । अल्लानतगराङ्गोठमल्लिकामधुपिण्डिका ॥ यूथि-
काष्ठापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिङ्गलम् । पाटला चम्पकं कृष्णं
लवङ्गमतिसुक्तकम् ॥ केतकं कुरुवकं विल्वं कङ्गारं वासकं
द्विज । पञ्चविंशतिपुष्पाणि लक्ष्म्यौतुल्यप्रियाणि मे” ॥ स्कान्दे ।
“न धात्रौ सफला यत्र न विष्णोस्तु न सौवनम् । तं स्नेच्छदेश-
सदृशं यत्र नायान्त वैष्णवाः ॥ यत्र मातृपरा सत्त्या यत्र
द्वादशौ कन्नरः । तुलसौ मालतौ धात्रौ तत्र विष्णुः श्रिया
सह । दूर्वा दहति पापानि धात्रौ हरति पातकम् । हरौतकी
हरद्रोगं तुलसौ हरते ब्रयम् ॥ तुलसीं प्राप्य यो नित्यं न
करोति समार्चनम् । तस्याहं प्रतिगृह्णामि न पूजां दश-
वार्षिकम्” ॥ अतएव “गृह्णाति तुलसीं शुष्कामपि पर्युषितां
हरिः” । तथा “वर्ज्यं पर्युषितं तोयं वर्ज्यं पर्युषितं दलम् ।
न वर्ज्यं जाङ्गवौतोयं न वर्ज्यं तुलसौदलम् ॥ तुलसौपत्र-
मादाय यः करोति समार्चनम् । न पुनर्योनिमाप्नोति मुक्ति-
भागी भवेद्द्वि सः” ॥ तथा “समञ्जसिदलैर्युक्तं तुलसौसम्भवैः
क्षितौ । कुर्वन्ति पूजनं विष्णोस्ते कृतार्थाः कलौ युगे ॥ स्नाने
ध्याने तथा दाने प्राशने केशवार्चने । तुलसौ दहते पापं
कीर्तने रोपणे कलौ ॥ तुलस्यमृतनामासि सदा त्वं केशव-
प्रिये । केशवायं चिनोमि त्वां वरदा भव शोभने ॥ त्वदङ्ग-
सम्भवैर्देवं पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु पवित्राङ्गि
कलौ मलविलाशिनि ॥ मन्त्रेणानेन यः कुर्यात् गृहौत्व
तुलसौदलम् । पूजनं वासुदेवस्य कचकोटिफलं लभेत्” ॥

एवमवभट्टतम् । “सद्यः पर्युषिता वापि निर्मात्या नैव
दुष्यति । तथान्येन हरेस्तुष्टिस्तुलस्या तुष्यते यथा” ॥ गरुड-
पुराणे । “गवामयुतदानेन यत्फलं लभते खग । तुलसीपत्र-
कैकेन तत्फलं कार्तिके स्मृतम्” ॥ तथा “तुलसीं विना
यत् क्रियते न पूजा स्नानं न तद् यत् तुलसी विना कृतम् ।
भुक्तं न तद् यत् तुलसी विवर्जितं पीतं न तद् यत् तुलसी
विवर्जितम्” ॥ अन्यत्रापि “तुलसौदलसंमिश्रं यत्तोयं शिरसा
वहेत् । सर्वतीर्थाभिषेकस्य तेन प्राप्तं फलं ध्रुवम्” ॥ वैष्णवा-
स्मृते व्यासः । “जलक्लिन्ना भवेद् यावत्तुलसौमूलसृत्तिका ।
तावत् प्रौणाति विश्वात्मा भगवान् पितृभिः सह ॥ संक्रान्त्यां
पक्षयोरन्ते द्वादश्यां निशि सन्ध्ययोः । छिन्दन्ति तुलसीं ये
तु ते छिन्दन्ति हरेः शिरः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “पुष्पाभावे
च देयानि पत्राणि च जनार्दने । पत्राभावे जलं देयं तेन
पुण्यमवाप्यते” ॥ ज्ञानमालायाम् । “नाक्षतैरर्चयेद्विष्णुं न
तुलस्या विनायकम् । न दूर्वयार्चयेद्दुर्गां नोन्नतकैर्दिवाकरम्” ॥

अथ धपः । वामनपुराणम् । “रुहिकाख्यं कनं दारु-
सिद्धकं सागुरुं सितम् । शङ्खो जातीफलं श्रीशे धूपानि स्युः
प्रियाणि वै” ॥ रुहिका मांसौकनो महिषाख्यगुग्गुलुः सितं
कर्पूरं सितेति पाठे सिता शर्करा । शङ्खो नखी । श्रीशे
विष्णौ । कालिकापुराणे । “पुष्पं धूपञ्च गन्धञ्च उपचारांस्तथा-
परान् । जिघ्रन्निवेद्य देवेभ्यो नरो नरकमाप्नुयात् । नभूमौ वित-
रेद्धूपं नासने न घटे तथा । यथा तथाधारगतं कृत्वा तं विनि-
वेदयेत्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “धूपदः सर्वमाप्नोति धपदः सर्व-
मश्नुते” ।

अथ दौपः । विष्णुः । “न घृतं तिलतैलं विना किञ्चि-
द्दौपार्थं इति” विष्णुधर्मोत्तरे । “यावदक्षिनिमेषाणि दौपो

देवालये ज्वलेत् । तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
 तथा “यः कुर्यात्तेन कर्माणि स्यादसौ पुण्यतेक्षणः” । तेन
 देवदत्तप्रदोपेन । कालिकापुराणे । “लभ्यते यस्य तापस्तु
 दीपस्य चतुरङ्गलात् । न स दीप इति ख्यातो व्योमवर्जस्तु
 स स्मृतः ॥ नेत्राङ्गादकरः सर्चिः क्रूरतापविर्वर्जितः । सुगिच्छः
 शब्दरहितो निर्धूमो नातिक्लृप्तः ॥ सर्वसङ्गा वसुमती सहते
 न त्विदं द्वयम् । अकार्यपादघातश्च दीपतापं तथैव च” ॥
 तथा “दीपहर्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्” ॥

अथ नैवेद्यम् । नारसिंहे । “मोचकं पनसं जस्य तथान्य
 ज्ञवलीफलम् । प्राचीनामलकं श्रेष्ठं मधुकोडुस्वरन्तथा ॥
 यत्नपक्वमपि ग्राह्यं कदलीफलमुत्तमम्” ॥ मोचकं कदलकम् ।
 प्राचीनामलकं करमर्दकम् । वराहपुराणे “अपर्युषितपक्वानि
 दातव्यानि प्रयत्नतः । खण्डाज्यादिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं
 भवेत्” ॥ वामनपुराणम् । “हविषा संस्कृता ये च यवगोधूम-
 शालयः । तिलमुद्गादयो माषा ब्रीहयश्च प्रिया हरः ॥
 विष्णुः । “नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेष्वाजामहिषीक्षीरं वर्जयेत् ।
 पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि चेति” । भक्ष्यम् इति यद्वर्ण्यं
 यदभक्ष्यं स्वरूपतो लशुनादि तत् तेन न देयम् । न तु
 रात्रादौ दध्यादि । पञ्चनखश्च शशातिरिक्तः । “मांसं मांसं
 तथा क्षागं शाशं मासन्तथैव च । एतानि हि प्रियाणि स्युः
 प्रयोज्यानि वसुधरे” ॥ इति वराहपुराणे भगवद्वाक्यात् ।
 तथा “माहिषश्चाविकं मांसमयाञ्चिकमुदाहृतम् । माहिषं
 वर्जयेन्मांसं क्षीरं दधि घृतन्तथा” ॥ देवलः । “चाण्डालेन
 शुना वापि दृष्टं हविरयज्ञियम् । विडालादिभिश्चिच्छिष्टं
 दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥ अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शादिति” । श्री-
 भागवते “यद्यदिष्टतमं लोके यच्चापि प्रियमात्मनः । तत्त-

निवेदयेन्नृत्तं तदानन्त्याय कल्पयते” ॥ मङ्गलं वासुदेवाय
 “नमो नारायणायेति मन्त्रः सर्वार्थसाधकः । भक्तानां जपतां
 तात स्वर्गमोक्षप्रदायकः” ॥ विद्याकरधृतम् । “सहस्रं वा
 शतं वापि दश वानुदिनं जपेत् । कुर्यादष्टाधिकं तेषामिति
 जप्ये विधिः स्मृतः” ॥ आगमे । “गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं
 गृहाणास्मत्कृतं जपम् । सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादात्
 त्वयि स्थिते ॥ मन्त्रौ श्लोकं पठित्वा तु दक्षहस्तेन विष्णवे ।
 मूलानुनार्घ्यतोयेन दक्षहस्ते निवेदयेत्” ॥ अनुमन्त्रः ।
 तन्त्रान्तरे । “विद्येपादथ वालस्याज्जपहोमार्चनान्तरा । उत्ति-
 ष्ठति तथा न्यासं षडङ्गं विन्यसेत्ततः” ॥ पञ्चरात्रे “अपवित्र-
 करो नग्नः शिरसि ब्राह्मतोऽपि वा । प्रलपन् प्रजपेत् याव-
 तावन्निष्फलमुच्यते” ॥ विष्णुपुराणे । “सर्वदेवेषु यत् पुण्यं
 सर्वतौर्येषु यत् फलम् । तत्फलं समवाप्नोति स्तुत्वा देवं जना-
 र्दनम्” ॥ स्मृतिः । तथा “भ्रान्त्वा चातुष्पाश्र्यं श्रीकृष्णं यो
 नमेन्नरः । अष्टाङ्गप्रणिपातेन तस्य मुक्तिः करे स्थिता” ॥
 स्कान्दे । “अर्घ्यं कृत्वा तु शङ्केन यः करोति प्रदक्षिणम् । प्रद-
 क्षिणौकता तेन सप्तदौपा वसुन्धरा” ॥ वामनपुराणे । “त्रिः-
 प्रदक्षिणञ्च यः कुर्यात् साष्टाङ्गप्रणामकम् । दशाश्वमेधस्य
 फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः” ॥ नृसिंहपुराणे “उरसा शिरसा
 दृष्ट्या वचसा मनसा तथा । पद्भ्यां कराभ्यां जानुभ्यां प्रणामो-
 ऽष्टाङ्ग इत्यते” ॥ विष्णुधर्मे । “जानुभ्यां चैव पाणिभ्यां शिरसा
 च विचक्षणः । कृत्वा प्रणामं देवेशे सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 कर्धृताञ्जलिभिर्नेमुः” । इति भागवतीयात् । शिरोऽञ्जलि-
 योगोऽपि नमस्कारः । श्रीभागवते “नानातन्त्रविधानेन कला
 वपि तथा शृणु । ध्येयं सदा परिभवन्नमभौष्टदोऽहं तीर्था-
 स्तदं शिवविरिञ्चिनुतं शरणम् । भृत्यार्तिहं प्रणतपालः

भवाब्धिपोतं वन्दे महापुरुष ते चरणारविन्दम् । त्यक्त्वा सुदु-
 स्स्थजसुरेष्ठितराज्यलक्ष्मीं धर्मिष्ठ आर्यवचसा यदगादरखम् ॥
 मायासृगं दयितयेष्ठितमन्वधावहन्दे महापुरुष ते चरणार-
 विन्दम् । एवं युगानुवृत्तिभ्यां भगवान् युगवृत्तिभिः । मनुजै-
 रीड्यते राजन् श्रेयसामीश्वरो हरिः ॥ स्तुत्वा प्रसीद भग-
 वन्निति वन्देत दण्डवत् ॥ तथा “शिरो मत्पादयोः कृत्वा
 बाहुभ्याञ्च परस्परम् । प्रपन्नं पादौ मामौश भौतं सृत्यु-
 गृहार्णवात्” इति भगवद्वाक्यम् । ब्रह्मपुराणे । “यत्किञ्चित्
 क्रियते देव मया सुकृतदुष्कृतम् । तत्सर्वं त्वयि संन्यस्तं
 त्वत्प्रयुक्तः करोम्यहम्” इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् श्रीभागवते ।
 “मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जनार्दन । यत् पूजितं मया
 देव परिपूर्णं तदस्तु मे” ॥ कालिकापुराणे । “यदक्षरं परि-
 भ्रष्टं माताहीनञ्च यज्ञवेत् । चन्तुमर्हसि मे देवि कस्य न
 खलितं मनः” ॥ पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । “सुषुम्ना वर्त्मना
 पुष्पमाग्रायोद्वासयेत् सुधीः । निर्माल्यं मस्तके धार्यं सर्वाङ्गे-
 प्वनुलेपनम् ॥ नैवेद्यञ्चोपयुञ्जीत दत्त्वा तत् भक्तिशालिने” ॥
 भक्तिशालिने विष्वक्सेनाय । षष्ठस्कन्धेऽपि “उद्वास्य देवं स्ने-
 धान्नि तन्निवेदितमग्रतः । अद्यादात्मविशुद्धयर्थं सर्वकाम-
 समृद्धये” ॥ स्ने धान्नि स्वीयहृदये । उद्वास्य संस्थाप्य तथाच
 कालिकापुराणे । “ध्यायंस्तु मन्त्रेणानेन तत्रस्थं स्थापयेत्
 हृदि । तिष्ठ देवि परे स्थाने स्वस्थानं परमेश्वरि । यत्र ब्रह्मा-
 दयः सर्व सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि” भविष्ये । “निर्माल्यं नोप-
 भोक्तव्यं रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च तन्मोहान्नरके पच्यते
 ध्रुवम्” ॥ निर्माल्यमात्रे तु “उदके तरुमूले वा निर्माल्यं तस्य
 संत्यजेत्” । कालिकापुराणे । “यो यद्देवार्चनरतः स तन्नै-
 वेद्यभक्षकः” ब्रह्मपुराणे “अम्बु रीषनवं वस्त्रं फलमन्यद्रसा-

दिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं हि वैष्णवैः” ॥
 तत्रैककर्त्तरि क्त्वा श्रवणात् स्वदत्तनैवेद्यभक्षणेऽप्याधिकार उक्तः
 “केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत्” । विष्णुयामले ।
 “पीत्वा पादोदकं देवि नैवेद्यं स्वयमुद्धरेत् । त्यजेत् पादोदकं
 यस्तु नैवेद्यं वा त्यजेच्च यः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि रौरवे नरके
 पचेत्” ॥ उद्धरेत् अभ्यवहरेत् स्कन्दयामले । “उद्वाह्य देवं
 स्वे घास्ति तन्निवेदितमात्मनः । भक्षयेत् पापशुद्ध्यर्थं सर्वदा
 साधकः प्रिये” ॥ अथच शिवधर्मोत्तरे भक्ष्यविषये । “अथ
 भक्त्या शिवं पूज्य नैवेद्यमुपकल्पयेत् । तदन्नं स्वयमश्नीयात्
 तत् सर्वं विनिवेदयेत्” ॥ कालिकापुराणे । अतिभक्त-
 विषये । “फलं पुष्पञ्च ताम्बूलमन्नपानादिकञ्च यत् ।
 अदत्त्वा तन्महादेव्यै न भोक्तव्यं कदाचन” ॥ एतेन तत्
 पठन्ति “अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्” ॥
 इति तदेकान्तवैष्णवपरमिति भूषणः । यत्तु “शूद्रान्नं याज-
 कान्नञ्च नैवेद्यञ्चापि वर्जयेत्” इति लैङ्गवचनम् । तन्नैवेद्य-
 त्वेनोपकल्पितानिर्वोदितपरं लोभादिना भोजननिषेधकं वा
 यथोक्तं शास्त्रे “नोपभुक्त्वा च नैवेद्यं प्रयाति प्रेतयोनिषु” ।
 विसर्जनात् पूर्वं विष्णुनैवेद्योपादाननिषेधार्थं वा । “अर्वाक्
 विसर्जनात् द्रव्यं सर्वं नैवेद्यमुच्यते । विसर्जिते जगन्नाथे
 निर्माल्यं भवति क्षणात्” ॥ इति गारुडपुराणौयसंज्ञाकरण-
 स्यैतत्प्रयोजकत्वात् विसर्जिते पूजने समापिते इति भूषणः ।

पुरस्सरणचन्द्रिकाषष्ठस्कन्दकालिकापुराणेभ्यश्च पूजानन्तरं
 शङ्खपूजामाह तन्त्रप्रकाशः । “पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैः शङ्खं वै
 देववद् बुधः” । नारसिंहे । “ततःप्रभृति निर्माल्यं मा लङ्घय
 महामते । नरसिंहस्य देवस्य तथान्येषां दिवौकसाम् ॥ अह-
 न्यहनि यो मर्त्यो गौताध्यायन्तु संपठेत् । द्वात्रिंशपदराधैश्च

अहन्त्यहनि सुच्यते” ॥ ते चापराधा वराहपुराणान्निष्कृष्य
 लिख्यन्ते । भगवद्भक्तानां क्षत्रियसिद्धान्नभोजनम् ॥ १ ॥ अनि-
 पिहदिने दन्तधावनमकृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २ ॥ मैथुनं
 कृत्वाऽस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ३ ॥ मृतं नरं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा
 विष्णुकर्मकरणम् ॥ ४ ॥ रजस्वलां स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेश-
 नम् ॥ ५ ॥ मानवं शवं स्पृष्ट्वाऽस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्था-
 नम् ॥ ६ ॥ विष्णुं स्पृशतः पायुवायुप्रयोगः ॥ ७ ॥ विष्णोः
 कर्म कुर्वतः पुरौषत्यागः ॥ ८ ॥ विष्णुशास्त्रमनादृत्य शास्त्रा-
 न्तरप्रशंसा ॥ ९ ॥ अतिमलिनं वासः परिधाय विष्णुकर्माचर-
 णम् ॥ १० ॥ अविधानेनाचस्य विष्णोरुपसर्पणम् ॥ ११ ॥ विष्णा-
 रपराधं कृत्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १२ ॥ क्रूडस्य विष्णुस्पर्श-
 नम् ॥ १३ ॥ निषिद्धपुष्पेण विष्णुर्चनम् ॥ १४ ॥ रक्तं वासः
 परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् ॥ १५ ॥ अन्धकारे दीपेन विना
 विष्णोश्च स्पर्शनम् ॥ १६ ॥ कृष्णवस्त्रं परिधाय विष्णोः कर्मा-
 चरणम् ॥ १७ ॥ वायसोदृतवासः परिधाय विष्णोः कर्माच-
 रणम् ॥ १८ ॥ विष्णवे कुक्कुरोच्छिष्टदानम् ॥ १९ ॥ वराह-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २० ॥ हंसजानपादसरारि-
 मांसं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २१ ॥ दीपं स्पृष्ट्वा हस्तमप्र-
 क्षाल्य विष्णो स्पर्शनं कर्मकरणं वा ॥ २२ ॥ श्मशानं गत्वा-
 विष्णूपसर्पणम् ॥ २३ ॥ पिण्याकं भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् ॥ २४ ॥
 विष्णवे वराहमांसनिवेदनम् ॥ २५ ॥ मद्यमादाय पीत्वा वा
 स्पृष्ट्वा विष्णुगृहप्रवेशनम् ॥ २६ ॥ परकीयेनाशुचिना वस्त्रेण
 परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् ॥ २७ ॥ विष्णवे नवान्नमप्रदाय
 तद्भोजनम् ॥ २८ ॥ गन्धपुष्पे अप्रदाय धूपदीपदानम् ॥ २९ ॥
 उपानहावारुह्य विष्णुस्थानप्रवेशनम् ॥ ३० ॥ भेरीशब्देन विना
 विष्णुप्रबोधनम् ॥ ३१ ॥ अजीर्णे सति विष्णुस्पर्शनम् ॥ ३२ ॥

एतदुपलक्षणम् । यथा नारसिंहपुराणम् । “अपराधसहस्राणि
अपराधशतानि च । पञ्चनैकेन देवेशः क्षमते हेलयार्चितः” ॥

अथ पञ्चमयामार्गकृत्यम् । तत्र वैश्वदेवादिकमाह दक्षः ।
“पञ्चमे च ततो भागे संविभागो यथार्हतः । देवपितृमनु-
ष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥ संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः
शेषभुग् भवेत्” ॥ पञ्चमे भागेऽष्टधाविभक्तदिनस्य संविभागो
विभज्यान्न प्रतिपादनम् । एष मुख्यः कल्पः देवो वैश्वदेव-
सम्बन्धी । तथाच देवपूजानन्तरं वैश्वदेवमाह नृसिंहपुराणम् ।
“पौरुषेण तु सूक्तेन तत्र विष्णुं समर्चयेत् । वैश्वदेवं ततः
कुर्यात् बलिकर्म ततः परम् ॥ स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं
राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥
इति श्रुतातपीये दिवावैधकृत्यस्य पर्युदस्तरात्रौतरकालो
गौण उक्तः । अतएव “सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म
च । अनश्रुतापि सततमन्यथा किंत्विषीभवेत्” ॥ सायं
प्रातरिति दिवारात्रिपरम् अनश्रुता अतिथ्याद्यनुरोधेन पाक-
सम्भव एव सायमिति बोध्यम् । विष्णुपुराणे “पुनः पाक-
मुपादाय सायमप्यवनौपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्या सार्द्धं
वलिं हरेत्” ॥ इत्यत्र पुनः पाकमुपादाय इत्यभिधानात् ।
तेन स्वीयभोजनसम्भवे पाकं विनापि तदसम्भवे पाकसत्त्वं एव
रात्रौ वैश्वदेववलिकर्मणो दिवा तु सर्वथैव इति । एवमेव
श्रौद्धत्तोपाध्यायाः । यत्तु मदनपारिजाते । धर्मविन्नाचरेत्
स्नानमाङ्गिकन्तु पुनः पुनः । तर्पणं ब्रह्मयज्ञञ्च वैश्वदेवं न
चाचरेत्” । इति तद्विवा पुनःकरणं रात्रौ पुनः करणञ्च निषेध-
यति । पार्वणश्राद्धादिकरणे तदनन्तरं वैश्वदेवविधिमाह
मविश्वपुराणम् । “कृत्वा श्राद्धं महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य
च । वैश्वदेवादिकं कर्म ततः कुर्यान्निराधिपः” ॥ इति शब्द-

क्रमेण क्रमान्तरं बाध्यते इति न तेन व्यवहार इति पार्व-
 णादिपूर्वकरणे निन्दामप्याह गोतमः । “पितृश्राद्धमकृत्वा तु
 वैश्वदेवं करोति यः । अकृतं तद्भवेदन्नं पितॄणां नोपतिष्ठते” ।
 स्वयमशक्तौ अत्रिः । “पुत्रो भ्राताऽथवा ऋत्विक् शिष्यस्व-
 स्त्रीयमातुलाः । पत्नीश्रोत्रिययाज्याश्च दृष्टाश्च बलिकर्मणि” ॥
 दृष्टाः प्रतिनिधित्वेनेति शेषः । हवनीयमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “हविष्येषु यवासुख्यास्तदनुब्रोहयः स्मृताः । माष-
 कोद्रवगौरादीन् सर्वाभावेऽपि वर्जयेत्” ॥ गौरः श्वेतसर्पपः ।
 आदिशब्दाच्चौनकचनकमसूरकुलत्योहालनिषेधः । तथाह
 शङ्खः । “कोद्रवचौनचनकमसूरकुलत्योहालवर्ज्यम्” ॥ आप-
 स्तम्बः । “गृहमेधिनो यदशनीयं तस्य होमावलयश्च स्वस्व-
 पुष्टिसंयुक्ता” इति पुष्टिः कर्मफलम् अशक्तावाहतुः शङ्ख-
 लिखितौ । अहरहः पञ्चयज्ञान्विर्वपेत् आमूलपत्रोदकशा-
 केभ्यः” । इति व्यासः । “जुहुयात् सर्पिषा युक्तं तैलक्षार-
 विवर्जितम् । दध्यक्तं पयसाक्तं वा तदभावेऽम्बुनापि च” ॥
 तयोरारम्भे हविश्राद्धं कर्त्तव्यं वैश्वदेवार्थं कृते श्राद्धे बलि-
 कर्मणि न पृथक् श्राद्धं कर्त्तव्यम् । “आधानहोमयोश्चैव वैश्व-
 देवे तथैव च । बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥
 नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं मनौषिणः । एकमेव भवेत्
 श्राद्धमेतेषु न पृथक् पृथक्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात्
 पितुरशौचान्तद्वितीयदिने तदारम्भे तु न हविश्राद्धम् । “न
 तत्पूर्वं यतः प्रोक्तः सपिण्डनार्वधिः क्वचित् । हविश्राद्धस्य
 लोपः स्यात् पक्षयोरुभयोरपि” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
 उभयोर्वैश्वदेवाम्नाधानयोः । एवञ्च पूर्वार्थवैश्वदेवबलि-
 कर्मणोर्महागुरुनिपातेऽपि सुतरां कर्त्तव्यतेति । महादान-
 निर्णये गोभिलः “उत्तानेन तु हस्तेन ह्यङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम् ।

संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतो जुहुयाद्विः” ॥ एतद्वचनं परि-
 शिष्टस्येति पराशरमदनपारिजातयोः । वायुपुराणम् । “दानं
 प्रतिग्रहो होमो भोजनं बलिरेव च । साङ्गुष्ठेन सदा कार्य-
 मसुरेभ्योऽन्यथा भवेत्” ॥ परिमाणमाह व्यासः । “आर्द्रा-
 मलकमानेन कुर्याद्धोमद्विवर्लीन् । प्राणाहुतिबलिञ्चैव सृदं
 गात्रविशोधनीम्” ॥ बौधायनः । “भोजनं हवनं दानमुपचारः
 प्रतिग्रहः । वह्निर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनञ्चरेत्” ॥
 व्यासः । “अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षुके गृहमागते । उद्धृत्य
 वैश्वदेवान्नं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥ ब्रह्मचारी यतिस्रैव
 विद्यार्थी गुरुपोषकः । अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च षडेते भिक्षुकाः
 स्मृताः” । तत्र “स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलिं
 हरेत्” इति कात्यायनोक्तम् । “वैश्वदेवन्तु कुर्वीत विद्मन्तु
 स्वशाखया” । इति व्यासोक्तञ्च साग्निपरम् । निरग्निकर्तृक-
 शाकलहोमबलिविशेषाभ्यां सामान्यविशेषन्यायसङ्कोचात् ।
 तथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः शाकल
 एव च । अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥ अग्नवाग्नि-
 र्धनन्तरिर्विश्वदेवाः प्रजापतिः स्वष्टिकहोमाः” इति गोतमोक्तो
 होमः स च दिग्देवताभ्यो यथा स्वमित्यादि तदुक्तबलिभिः
 सहितो यश्च शाकलहोमो देवकृतस्यैनस इत्याद्यष्टाहुत्यात्मक-
 सामवेदपठितः स चाग्निपुराणाद्युक्तभूतादिवलिसहितोऽना-
 हिताग्नेरेवेत्यर्थः । शाकलपदव्युत्पत्तिमाह आश्वलायनः ।
 “अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये अनुहरयुर्देवकृतस्यैनसः” इति
 ज्योतिष्टोमीययूपकाष्ठशकलाष्टकेन देवकृतस्येत्यादिमन्त्रेण
 होमविधानात् । यत्तु पिबदयितायामेकस्मिन् प्रयोगे गोत-
 मोक्तान्यादिहोमदेवकृतस्येत्यादिशाकलहोमौ समुच्चितौ लि-
 खिताविति तच्चिन्त्यम् । शाकल एवेति एवकारेण पूर्वकल्प-

समुच्चयनिरासात् । एष इति सर्वनाम्नः सक्तन्निरपेक्ष्य कल्प-
 दयावाचित्वात् । साहित्यवाचिद्विवचनान्तौ तावेव इत्यनुक्तेः ।
 अग्निपुराणादिभिः केवलशाकलहोमविधानाच्च । ततश्च शाकल
 एव चेति चकारस्य विकल्पार्थकत्वमिति । मनुः । “अन्नं
 व्याहृतिभिर्हुत्वा यथा मन्त्रैश्च शाकलैः । भूतेभ्यश्च बलिं दत्त्वा
 ततोऽग्नौ यादनग्निमान्” ॥ अत्रानग्निक इति पाठः प्रणवपरि-
 शिष्टे । आचारमाधवीयमदनपारिजातयोरनग्निकस्य विशेष-
 माह वशिष्ठः । “अनग्निकस्तु यो विप्रो ह्यन्नं व्याहृतिभिः
 स्वयम् । हुत्वा शाकलहोमैश्च शिष्टाद्भूतबलिं हरेत्” । शिष्टा-
 द्भूतशिष्टात् तथाच याज्ञवल्क्यः “देवेभ्यश्च हुतादन्नात् शेषं
 भूतबलिं हरेत्” । शेषनाशे त्वन्यदादाय कर्त्तव्यमेव भट्ट-
 भाष्यम् । पराशरभाष्ये हारीतः । “वास्तुपालभूतेभ्यो बलि-
 रङ्घणं भूतयज्ञः” इति गोतमकल्पे अग्नाविति “लौकिके वैदिके
 वापि हुतोच्छिष्टे जले चितौ । वैश्वदेवश्च कुर्वीत पञ्चसूना-
 पनुत्तवे” ॥ इति शातातपोक्तजलक्षित्याधारतानिबृत्त्यर्थः ।
 ततश्चान्यभावे तु जलक्षित्याधारता शाकलकल्पोऽवतिष्ठते ।
 जलक्षित्योः संस्कारोऽपि नास्तीति श्रीदत्तप्रभृतयः । ततश्च
 बहुवादिसम्मतः सामान्या धारकशाकलकल्पोऽत्राभिधीयते ।
 शाकलकल्पोऽप्यन्ते स्विष्टिकृद्धोमः । भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ
 दैवबलिः अन्ते च पिढबलिः । “यमाय तूष्णीमेकाच्च तथा
 स्विष्टिकृदग्नये” ॥ तथाच स्कन्दपुराणे काशौखण्डम् । “भूरा-
 व्याव्याहृतौस्त्रिस्रः स्वाहान्ताः प्रणवादिकाः । भूर्भुवः स्वः
 स्वाहेति च विप्रो दद्यात्तथाहुतिम् ॥ तथा देवकृतस्याद्या
 जुहुयादष्ट आहुतौः । विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्यो भूमौ दद्यात्तथा
 बलिम् ॥ सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्यो नमो दद्यात्तदुत्तरे । दक्षिणे-
 ऽपि पिढभ्यश्च प्राचीनावीतिको ददेत् ॥ निर्णेजनीदकाक्षेत्

ऐशान्यां यक्षणेऽर्पयेत् ॥ जुहुयात्तु षडाहुतौरिति पाठश्चेत्तदा
शाखिभेदाद्व्यवस्थितः । षडाहुतिपक्षस्तु ब्राह्मणसर्वस्वे हला-
युधलिखितः । एवं यमाहुतिरपि स्त्रिष्टिकत् शोभनाभि-
लषितकारी एवमेव भट्टभाष्यं प्रयोमे तु “अग्नये स्त्रिष्टिकते
स्वाहा” इति गोभिलादौ तथा दर्शनात् श्रुतावपि प्रथमतो-
ऽग्नेर्निर्देशात् । “यथा देवा अग्निं स्त्रिष्टिकतमब्रुवन् इव्यं
नो वहेति सोऽब्रवीत् किं मे ततः स्यादिति यत् कामयसे
इत्यब्रुवन् सोऽब्रवीत् सर्वत्रेष्टिषु केवला सौविष्टिकतौति तथेति
सोऽवह्ववीषि इति सौविष्टिकतौ” आहुतिरिति शेषः ।

वलिदानप्रकारमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “अमुष्यै नम
इत्येवं वलिदानं विधीयते । वलिदानप्रकारार्थं नमस्कारः
कृतो यतः ॥ स्वाहाकारवषट्कारनमस्कारादिवौकसाम् ।
स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां मतः । स्वधाकारेण
निनयेत् पित्र्यवलिमतः सदा” ॥ वल्लोनां पूर्वापरयोः सेक-
माह गोभिलः । “सर्वेषामुभयोरङ्गिः परिषेकः” इति । परि-
पाटीमाह वलिदानानन्तरं मार्कण्डेयपुराणम् । “ततस्तोय-
मुपादाय तेषामाचमनाय च । स्थानेषु निक्षिपेत् श्राद्धः नाम्ना
तूद्दिश्य देवताः” ॥ पितृवत्त्यन्नानामभ्युक्षणां नन्तरं दानमाह
गोभिलः । “तथैतद्वलिशेषमभिषिच्यापसलविदक्षिणस्यां निन-
येत् तत् पितृभ्यो भवति” । यक्षवत्त्यनन्तरं काम्यवलिमाह
विष्णुपुराणम् । “ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।
दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः” ॥ देवामनुष्याः
पशवो वयांसि सिद्धाः सयचौरगदैत्यसङ्घाः । प्रेताः पिशाचा-
स्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् । पिपीलिकाः
कौटपतङ्गकाया बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः । प्रयान्तु ते
द्विमिमिदं मयान्नं तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु । येषां न

माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नासिद्धिर्न तथान्नमस्ति । तत्तृप्तये-
 ऽन्नं भुवि दत्तमेतत् प्रयान्तु त्वमिं मुदिता भवन्तु । भूतानि
 सर्वाणि तथान्नमेतदहञ्च विष्णुं यतोऽन्यदस्ति । तस्मादहं
 भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् । चतुर्दशो
 भूतगणो य एष यत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः । त्वस्यैवमन्नं
 हि मया विदुष्टं तेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु । “इत्युच्चार्य
 नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः । श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि
 दद्यात्ततो नरः । ये चान्ये पतिताः केचिदपात्राः पाप-
 रोगिणः” ॥ इन्द्रात् परः सङ्घशब्देन सह समासः एवमाद्य-
 शब्देन गणत्वञ्चामीषां सजातौयानां बहुवचनाद्विजातौयानां
 सङ्घाद्यशब्दाभ्यामवगम्यते । विदुष्टं दत्तम् आदिकर्मणि क्त
 प्रत्ययात् । अतः प्रयच्छामि इत्युपयुज्यते । वस्तुतस्तु साध्या-
 मिधायित्वेनाख्यातिकपदस्य प्राधान्यात्तद्विशेषणौभूतस्य क्तद-
 न्तस्य गौणत्वात् क्तप्रत्ययोक्तकालस्याविवक्षया न तत्रातौता-
 र्थता एतदर्थमेव धातुसम्बन्धेन प्रत्यया इति सूत्रम् । इतिना
 पञ्चानुकर्षादन्नमित्येकवचननिर्देशात् भवन्त्वित्यन्तेनैक एव
 वलिः । विहङ्गपदं वायसपरम् अपात्रपदं पापरोगिपरम् ।
 “शुनाञ्च पतितानाञ्च स्वपचां पापरोगिणाम् । वायसानां
 कृमौणाञ्च शनकैर्निक्षिपेद् भुवि” ॥ इति मनुवचनैकवाक्य-
 त्वात् वायसवलिदानमन्त्रे तु कामधेनुपितृदयिता हलायुध-
 बह्वृचगृह्यधर्मकोषहरिहरपद्मति-रत्नाकराचार्यदर्शाचारप्रदी-
 पाङ्गिकोद्धार नव्यवर्धमानधृतसौम्या इति लिखनात् याम्या
 इति पाठः काल्पनिकः काकानां यमप्रभुत्वदर्शनात् मन्त्रे
 तथा कल्पनायां मानाभावात् । एवञ्च मनुक्तपाठक्रम-
 मुल्लङ्घ्य “ऐन्द्रवरुणवायव्याः सौम्या वै नेऋतस्तथा । वायसाः
 प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मयार्पितम् ॥ श्वानो ह्ये श्वावशवली

वैवस्वतकुलोद्भवौ । ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेताव-
हिंसकौ” ॥ दत्त्वानेन विधानेन शाब्दक्रम इष्टाद्वियते ।
शूद्रस्याप्यत्राधिकारः । “दानं दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत
च” इति विष्णुपुराणात् । “भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता-
श्राद्धक्रियापरः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्” ॥
इति याज्ञवल्क्याच्च । पञ्चयज्ञाधिकारस्य स्फुटमवगमादिति ।
अत्र नमस्कारेण मन्त्रेणेत्यभिधानात् श्राद्धपञ्चयज्ञेषु वैदिकेतर-
मन्त्रपाठो नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । किन्तु अमन्त्रस्य
तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” ॥ इति वचनात् ब्राह्मणेन
मन्त्राः पठनीयाः । ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन् नमस्कार-
मुच्चरन् स्वयं कुर्यात् । वलिदानन्तु श्राव्यन्तनमस्कारयुक्त-
तत्तत् प्रतिपादकपदेनेति । वलिवैश्वदेवावशिष्टानां भोज्य-
तामाह भगवद्भौता । “यज्ञशिष्टाग्निः सन्तो मुच्यन्ते सर्वपा-
तकैः । भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात्” ॥ वैश्व-
देवादियज्ञावशिष्टं येऽश्नन्ति ते पञ्चसूनाक्ततैः सर्वैः पापैर्मु-
च्यन्ते । ये आत्मभोजनार्थमेव पचन्ति न तु वैश्वदेवार्थं ते
पापात्मानोऽघमेव भुञ्जते ।

अथातिथिभोजननित्यश्राद्धे । तत्र वलिदानानन्तरं विष्णु-
पुराणम् । “ततो गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेत् गृहाङ्गणे ।
अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया” ॥ गोदोहकालस्य
मुहूर्त्ताष्टमभागः । “आचम्य च ततः कुर्यात् प्राज्ञो हाराव-
लोकनम् । मुहूर्त्तास्याष्टमं भागमुद्दीच्यो ह्यतिथिर्भवेत्” ॥ इति
मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । शातातपः । “प्रियो वा यदि
वा द्वेष्टो मूर्खः पण्डित एव वा । सम्प्राप्ते वैश्वदेवान्ते सोऽतिथिः
स्वर्गसंक्रमः” ॥ विष्णुपुराणं “स्वाध्याय गोत्रचरणमष्टापि
तथा कुलम् । हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही” ॥

इति । गोत्रं वंशप्रवर्तकमहर्षिरूपम् । चरणं शाखा ।
 स्मृतिः । “देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ठा योऽन्नं प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति” ॥ मनुः ।
 “न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् । भोजनार्थं हि
 ते शंसन् वान्ताशौत्युच्यते बुधैः” ॥ इति । मार्कण्डेयपुराणम् ।
 “भोजनं हन्तकारं वा अग्रं भिक्षामथापि वा । अदत्त्वा नैव
 भोक्तव्यं यथा विभवमात्मनः ॥ आसप्रदानाङ्गिचा स्यात्
 अग्रं आसचतुष्टयम् । अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजो-
 क्षमाः” ॥ आसः पलमात्रमिति नव्यवर्द्धमानः । तदानीम-
 तिथ्यलामे तु नित्यश्राद्धानन्तरं तद्भोजनमाह विष्णुपुराणम् ।
 “पितृर्थं चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप । तद्देश्यं विदिताचार-
 सभूतिं पाञ्चयज्ञिकम् ॥ अन्नाग्रञ्च समुद्धृत्य हन्तकारोप-
 कल्पितम् । निवापभूतं भूपाल ओत्रियायोपकल्पयेत्” ॥
 हन्तकारोपकल्पितं हन्तपदेनोत्सृष्टं निवापभूतम् इति पितृ-
 दानं निवापः स्यादित्यभिधानात् प्रकृते पितृदानासम्भवात्
 पितृदानसदृशमित्यर्थः । सादृश्यञ्च श्राद्धेति कर्तव्यतायोगेन
 स्रधा प्राचीनावीतयोस्तु हन्तकारनिवीतिभ्यां विशेषविधि-
 ताभ्यां प्रागुक्तज्योतिष्टोमीयश्रुत्या सामागानां प्रत्यङ्मुखत्वस्ये-
 तरेषामुदङ्मुखत्वस्य विधानात् दक्षिणामुखत्वस्यापि निवृत्तिः ।
 निरुपपदस्य नामातिदेशस्वीकारे वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । एतदपि
 श्राद्धे न सहैकप्रयोगेण कार्यम् । “नित्यश्राद्धमदैवं स्यान्म-
 नुष्यैः सह गीयते” । तेन देवश्राद्धस्थलीयं मनुष्यश्राद्धं
 किन्त्विदं प्रधानं तेन जीवत् पितृकेण मनुष्यश्राद्धमात्रं कार्यं
 मनुष्याश्च सनकादयः । तर्पणादौ तथा निर्णयात् । तच्चाध्या-
 वाहनादिशून्यं तथाच मत्स्यपुराणं “नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि
 अध्यावाहनवर्जितम् । अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु

स्मृतम्” ॥ अर्घ्यादिनिषेधानुपपत्त्या पार्वणधर्मातिदेशः । अप्र-
जस्तु इति निषेधानुपपत्त्या दीक्षणीयादिषु दर्शपौर्णमासाति-
देशवत् इति आहविवेकः । आचारमाधवीयधृतं पार्वणं तद्वि-
कीर्तितमिति चतुर्थचरणे पाठादपि व्यक्तस्तत्रैवार्थः । लिखित-
जातूकर्णौ । “नित्यआह्वं प्रवक्ष्यामि पिण्डहोमविवर्जितम्”
इति । होमबाधे हुतशेषाङ्गबाधात् पात्रालम्भनबाध इति
आहविवेकादयः । तथाच व्यासवचनेन अग्नौकरणादिकं
प्रत्युक्तं तदुच्यते “आवाहनस्वधाकारपिण्डाग्नौकरणादिकम् ।
ब्रह्मचर्यादिनियमं विश्वान् देवांस्तथैव च ॥ नित्यआह्वे त्यजै-
देतान् भोज्यमन्नं प्रकल्पयेत् । दत्त्वा च दक्षिणां शक्त्या
नमस्कारैर्विसर्जयेत् । एकमप्याशयेन्नित्यं षष्णामप्यन्वहं
गृही” ॥ इति स्वधाकारः स्वधावाचनं तथाच शातातपः ।
“पिण्डनिर्वापरहितं यत्तु आह्वं विधीयते । स्वधावाचन-
लोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥ अक्षय्यदक्षिणा स्वस्ति सौम-
नस्यं तथास्त्विति” ॥ एवं “नित्यआह्वमदैवं स्यादर्घ्यपिण्ड-
विवर्जितम् । दक्षिणारहितं ह्येतत् दाढभोक्तृव्रतोऽङ्गीकृतम्” ॥
इति काशीखण्डवचनं दक्षिणानिषेधकम् । अशक्तविषय-
मिति । पार्वणानन्तरं नित्यआह्वे विकल्प उक्तः । मार्कण्डेय-
पुराणे । “नित्यक्रियां पितृणान्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।
न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्ववदाचरेत्” ॥ एवं नित्यआह्व-
मभिधाय विष्णुपुराणम् । “दद्याच्च भिक्षाव्रितयं परिव्राट्
ब्रह्मचारिणाम् । स्वेच्छया तु नरो दद्यात् विभवे सत्यवारि-
तम् ॥ इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः सम्प्राप्ता भिक्षुकाश्च ये । चतुरः
पूजयेन्नेतान् नृयज्ञर्णात् प्रमुच्यते” ॥ चकारः पूर्वाङ्गातिथि-
भोजनेन समुच्चयार्थः । सत्रासिभिक्षादाने तु “यतिहस्ते जलं
दद्यात् भैक्षं दद्यात् पुनर्जलम् । तदुभैश्च मेरुणा तुल्यं

तज्जलं सागरोपमम्” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “चाण्डालो वाद्यं
पापो वा शत्रुर्वा पिबघातकः । देशकालात्ययगतो भरणौयो
मतो मम” ॥ इति विष्णुपुराणम् “व्याधितस्यान्नहीनस्य
कुटुम्बात् प्रच्युतस्य च । अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्या
विधौयते” ॥ अत्र भिक्षाद्यदाने भोजननिषेधात् मनुष्ययज्ञस्य
नित्यत्वाच्च अतिथिप्राप्तेरनित्यत्वात् यज्ञसिद्धये ब्राह्मणमात्राय
भिक्षादिदानमावश्यकम् । अतएव बौधायनः । “अहरह-
र्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यात् आमूलफलशान्केभ्यो अथैवं मनुष्ययज्ञं
समाप्नोति” । विष्णुः । भिक्षुकाभावे चाग्रं गोभ्यो दद्यात्
अग्नौ वा क्षिपेत्” इति । विष्णुपुराणम् । “यत्फलं सोम-
यागेन प्राप्नोति धनवान् द्विजः । सम्यक् पञ्चमहायज्ञैर्दरिद्र-
स्तदवाप्नुयात्” ॥ अकरणे प्रत्यवायमाह व्यासः । “पञ्चयज्ञांश्च
यो मोहान्न करोति गृह्णाश्रमौ । तस्य नायं न च परलोको
भवति धर्मतः” ॥ देवपितृमनुष्यभूतर्षिपूजामभिधाय गीतमः ।
नित्यं स्वाध्यायं पिबतर्पणञ्च यथोक्ताहमन्यदिति” तर्पण-
ब्रह्मयज्ञयोः पूर्वमुक्तयोरपि नित्यमित्यादिना पुनरभिधानं
यज्ञ-त्रयानुष्ठानाशक्तावङ्ग-वैकल्येनाप्यनयोरवश्यानुष्ठेयत्वमिति
कल्पतरुप्रभृतयः । आद्याशक्तौ केवलान्नोत्सर्गः कार्यः तत्राप्य-
शक्तौ द्रव्याभावे वा किञ्चिदन्नं पात्रे दत्त्वा षट् पितृनुद्दिश्य
इदमन्नं पिबेभ्यः स्वधेति दत्त्वाऽपरमन्नं पात्रे कृत्वा इदमन्नं
मनुष्येभ्यो हन्त इत्युत्सृज्य दद्यात् ।

अथ गोप्रासदानम् । ब्रह्मपुराणम् । “सौरभेयः सर्व-
हिताः पवित्राः पुण्यराशयः । प्रतिगृह्णन्तु मे प्रासं गावस्त्रै-
लोक्यमातरः ॥ दद्यादनेन मन्त्रेण गवां प्रासं सदैव हि” ॥
अत्र सदैवहीत्युक्तेर्नित्याधिकारः । महाभारते । “घाससृष्टिं
परगवे सान्नं दद्यात्तु यः सदा । अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्ग-

लोकं स गच्छति” ॥ अत्र फलश्रवणात् काम्याधिकारोऽपी-
त्याचारदर्शनादयः । अत्र गोर्दिनभक्ष्यदाने फलातिशयः
मन्त्रश्च उक्तो भविष्ये । “वृणोदकेन संयुक्तं यः प्रदद्याद्गवा-
ङ्गिकम् । कपिलाशतदानस्य फलं विन्देन्न संशयः ॥ पञ्च-
भूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे । प्रतीच्छेदं मया दत्तं
सौरभेयि नमोऽस्तु ते” ॥ गवा अङ्गि यद्भुज्यते तत् गवाङ्गि-
कम् ।

अथ भोजनम् । विष्णुपुराणम् । “स केवलमघं भुङ्क्ते यो
भुङ्क्ते त्वतिथिं विना । अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्म-
कारणात् । इन्द्रियप्रोतिजननं वृथा पाकं विवर्जयेत्” ॥ तथा
“स्ववासिनो दुःखिगर्भिणो वृद्धबालकान् भोजयेत् संस्कृतान्नेन
प्रथमं चरमं गृह्ये । अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्तेऽतिदुष्क-
तम् । मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः । अग्नात्वाशीमलं
भुङ्क्ते अजपौ पूयशोणितम् । अहुत्वा च क्कमिं भुङ्क्ते अदत्त्वा
विषभोजनम् । असंस्कृतान्नभुङ्मूत्रं बालादिप्रथमं सक्तम् ॥
भुञ्जतश्च यथा पुंसः पापबन्धो न जायते । इह चारोग्यमतुलं
बलवृद्धिस्तथा नृप” ॥ तथा “प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत
प्रयतो गृह्ये । अन्नं प्रशस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं प्रोचणोदकैः ।
न कुक्षिताहतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्” ॥ रत्नान्याह गरुड-
पुराणम् । “तेषु रक्षो विषव्यालव्याधिघ्नान्यघहानि च ।
प्रादुर्भवन्ति रत्नानि तथैव विगुणानि च ॥ वज्रं मुक्ता मणयः
पद्मरागाः समरकताः प्रोक्ताः । अपि चेन्द्रनीलमणयो वैदूर्याः
पुष्परगाः ॥ कर्केतनकुरु विल्वौ रुधिराक्षसमन्वितम् । तथा
स्फटिकं विद्रुममणिश्च यन्नादुद्दिष्टं संग्रहे तज्ज्ञैः ॥ विष्णु-
पुराणे “मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप । अन्यत्र
फलमांसिभ्यः शुष्कशकादिकास्तथा ॥ तद्वद्वादरिकेभ्यश्च गुड-

पक्षेभ्य एव च । भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ॥
 नाशेषं पुरुषोऽश्रौयादन्यत्र जगतीपते । मध्वन्नर्धाधिसर्पिभ्यः
 शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥ अश्रौयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं
 रसम् । लवणान्मौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्तथा ॥ प्राग्द्रवं
 पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशौ तु
 बलारोग्येण सुञ्चति ॥ अनिन्दं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नम-
 कुत्सयन् । पञ्चग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्ययनाय तत् ॥
 मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गाय-
 त्र्यभिमन्त्रितम् । गारुडे “शाकं सूपञ्च भूयिष्ठम् अत्यस्लञ्च
 विवर्जयेत् ॥ न चैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां
 नित्यम् । अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्धं प्रहरयामान्तः” ॥
 अहनि अचिरोदितास्तमितसूर्येतरदिनमात्रे तत्राप्यायुर्वेदौये
 विशेषः । “याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्” ॥
 याममध्ये रश्मिस्तिष्ठे त्रियामे तु रसक्षयः” ॥ प्रागुक्तदक्षवचनात्
 तत्रापि पञ्चमयामार्धो मुख्यकालः । महामौनं हुङ्कारादि-
 रहितम् । तथा चात्रिः “मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव
 नश्यति । तथा सति महान् दोषस्तस्मात्तु नियतश्चरेत्” ॥
 प्राणादिपदेन वक्ष्यमाणप्राणापानसमानोदानव्यानानां क्रमेण
 तेषां ग्रहणम् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्वसाधारणः ।
 विष्णुः । “न तृतीयमथाश्रौयादापद्यपि कदाचन” ॥ इति
 भगवद्गोतासु । “आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः ।
 रम्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः ॥ कटुम्ह-
 लवणाल्युष्णतीक्ष्णरूक्षाविदाहिनः । आहारा राजस्येष्टा दुःख-
 शोकामयप्रदाः ॥ यातयामं गतरसं पूतिपर्युषितञ्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि धामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्” ॥ महाभारते ।

“इन्दुव्रतसहस्रस्तु यश्चरेत् कायशोधनम् । पिवेद् यश्चापि
गङ्गाम्भस्तस्य साम्यं न यात्यसौ” ॥ गङ्गामधिकृत्य मत्स्यपुरा-
णम् । “अवगाह्य च पौत्वा च पुनात्यासप्तमं कुलम्” । देवौ-
पुराणम् । “ये चैव मृत्तिकास्तस्मात्तौर्यादाहृत्य भुञ्जते । ते
सर्वपापविनिर्मुक्ताः प्रभवन्ति गतामयाः” ॥ मनुः । “आयुष्यं
प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियः प्रत्यङ्मुखो
भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः” ॥ नियमेत्वेवम् । अनियमे
तु नोदङ्मुखः । हारौतः । “नोदङ्मुखोऽश्रीयात्” इति
निष्कामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथा देवलः “प्राङ्मुखोऽन्नानि
भुञ्जीत शुचिपौठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनप्रौतो भुञ्जीत न
विदिङ्मुखः” ॥ जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह
आपस्तम्बः । “दक्षिणामुखो न भुञ्जीत एवंविधभोजनमना-
युष्यं मातुरुपदिशति” । केचित्तु । “कुहस्रानं गयाश्राद्धं
तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत् पितृकः कुर्याद्दक्षिणामुख-
भोजनम्” ॥ इत्याचाररत्नाकरधृताज्जीवत् पितृकस्यापि
निषेध इत्याहुः । व्यासः । “पञ्चाद्रीं भोजनं कुर्यात् प्राङ्मुखो
मौनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता” ॥
व्यासः । “अप्येकपङ्क्त्या नाश्रीयात् संवृतः स्वजनैरपि । को
हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् ॥ भस्मस्तम्ब-
जलद्वारमार्गैः पङ्क्तिञ्च भेदयेत्” ॥ जलादिना पङ्क्तिभेदा-
करणे तु शङ्कः । “एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् ॥ मोहात् भुञ्जीत
यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरोद्दिप्रः क्षत्रः
सान्तपन्नन्तथा” ॥ सान्तपनं ह्यहसाध्यमन्नैकपुराणं देयम् ।
एतज्ज्ञानकृतः सकृदिति प्रायश्चित्तविवेकः । एतत् समानार्थ-
मित्यभिधाय गोभिलः । “भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं

परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथो-
 च्यते” ॥ आपस्तम्बः । दिवा पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमू-
 लेभ्यः” । मनुः । “नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः” ।
 अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्यं अतिसायं सूर्यास्तमितसमय एव
 प्रातराशितः दिनभोजनेनातिदृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीते-
 त्यर्थः । आपस्तम्बः । “यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम
 उपसृशेत् । आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः ॥
 भोजनशालायां भोक्तुकामः सन् आसनस्थो वान्यत्र स्थितो
 वा न चोपसृशेत्” ॥ वौधायनः । “उपलिप्ते समे स्थाने
 शुचौ लघ्वासनान्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाङ्ग-
 चन्द्रकम् । कर्त्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्” ॥
 इति । “अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयो नयः । तेषान्तु
 यच्चरन्नांसि हरन्त्यन्नानि तद्धलात्” ॥ आपस्तम्बः । “भिन्न-
 कांस्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन
 पञ्चगव्येन शुद्ध्यति” ॥ तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रे-
 ऽपि ब्रह्ममनुः । “ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलाविले ।
 पलाशपद्मपात्रेषु गृही भुङ्क्तैन्दवं चरेत्” ॥ नव्यवर्द्धमान-
 धृतान्निपुराणम् । “अर्कपात्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने ।
 करे कर्पटके चैव भुङ्क्ता चान्द्रायणश्चरेत्” ॥ पृष्ठे कदलि-
 पत्रादिपृष्ठे । पैठौनसिः । “ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्ति-
 स्फटिकानां भिन्नमभिन्नम्” इति न दोषः । अत्र पाषाणपात्रं
 भोजने विहितम् । “तैजसानां मणिनाञ्च सर्वस्याश्ममयस्य च ।
 भक्षनाङ्गिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनोषिभिः” ॥ इति मनुना
 पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाञ्च । प्रचेताः “ताम्बूलाभ्यञ्जने
 चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिस ब्रह्मचारी च विधवा
 च विवर्जयेद्” ॥ अत्रिः “आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते

ब्राह्मणः क्वचित् । सुखेन चान्नमश्नाति तुल्यं गोमांसमन्नैः” ॥
 सुखेन हस्तोत्तोलनं विना । गवादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके
 “आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत प्राङ्मुखश्चासने शुचौ । पादाभ्यां
 धरणीं स्पृष्ट्वा पादेनैकेन वा पुनः” ॥ बौधायनः । “भोजनं
 हवनं दानमुपहारः परिग्रहः । वह्निर्जानु न कार्याणि
 तद्वदाचमनं स्मृतम्” ॥ हारीतः । “मार्जनार्चवलिकर्म-
 भोजनानि दैवतीर्थेन कुर्यात्” । पराशरभाष्ये वृद्धमनुः ।
 “न पिवेन्न च भुञ्जीत द्विजः सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन
 च जलं शूद्रेणावर्जितं पिबेत्” ॥ मार्कण्डेयपुराणम् । “पाद-
 प्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः” । मनुः “पूजयेदशनं
 नित्यं चाद्याच्चैवमकुत्सयन् । दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव
 सर्वदा ॥ अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः प्रार्थयेत्ततः । अस्माकं
 नित्यमस्त्वेतदिति भक्त्याथ वन्दयेत्” ॥ विष्णुपुराणे । “नागः
 कूर्मश्च क्रकरो देवदत्तो धनञ्जयः । वह्निस्था वायवः पञ्च तेषां
 भूमौ प्रदीयते ॥ अदत्त्वा वाह्यवायुभ्यः प्राणादिभ्यो न होम-
 येत्” ॥ इति शिष्टपठितवचनान्नागादिभ्यो वलिदानमिति
 प्राचीनाचारः । तत्रान्नं देवेभ्यो दत्त्वं भोक्तव्यं तथा च भग-
 वन्नोतापि । “इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-
 भाविताः । तैर्दत्तान्प्रदायैभ्यो यो भुङ्क्तेस्तेन एव सः” ॥ यज्ञैः
 संवर्द्धिता वो युष्मभ्यं भोगानन्नादीन् वृष्ट्यादिद्वारा दास्यन्ति
 अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तेभ्योऽदत्त्वा यो भुङ्क्ते स चौर
 एव । स्मृतिः “निवेद्य प्राशनात् पूर्वं देवपादोदकाहुतिः ।
 होतव्या जठरे वक्त्रो स्तेन पाणितलेन तु” ॥ तेन पादोदके-
 नापोशनं कृत्वा प्राणाहुतिर्निवेद्येन कार्या । स्वदत्तनेवेद्य-
 भक्षणन्तु पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपुराणे । “आपोशनञ्च
 गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । अमृतोपस्तरणमसौति वि-

णोरन्नमयस्य च ॥ अत्र चास्तरणार्थं तु प्राश्यते योऽमृतं
सकृत् । अमृतोपस्तरणमपि स्वाहेति स च उद्धरेत्” इति ।
सन्ध्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणयन्तोऽसीत्येतदनन्तरं स्वाहा-
कारं कुर्वन्ति । ब्रह्मपुराणे । “हस्तेन लङ्घयेन्नान्नं नोदकेन
कदाचन । दन्माद्यो लङ्घयेद् भुञ्जंस्तेनान्नं निहतं भवेत् ॥
हतच्चान्नममच्छत्वं तस्य याति दुरात्मनः । प्राणैभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः
स्वाहा प्रणवसंयुताः ॥ पञ्चाहुतौस्तु जुहुयात् प्रलयाग्नि-
निभेषु च” ॥

प्राणाहुतिमुद्रामाह शौनकः । “तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठैर्लग्ना
प्राणाहुतिर्भवेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठैरपाने जुहुयात्ततः ॥
कनिष्ठानामिकाङ्गुष्ठैर्व्याने च जुहुयाद्विः । तर्जनीन्तु वहि-
ष्कृत्वा उदाने जुहुयात्ततः ॥ समाने सर्वहस्तेन समुदाया-
हुतिर्भवेत्” ॥ स्मृत्यर्थसारे । “प्राणाहुतौ घृताभावे पञ्चा-
ङ्गुष्ठीत नो घृतम्” । देवलः । “न भुञ्जीत घृतं नित्यं गृहस्थो
भोजनद्वयम् । पवित्रमथ जुह्वच्च सर्पिराहुरघापहम्” ॥
काशौखण्डं “दर्भपाणिस्तु यो भुङ्क्ते तस्य दोषो न बाधते ।
केशकीटादिसम्भूतस्ततोऽश्रीयत् सदर्भकः ॥ यावदेवान्नम-
श्रीयान्नक्रयात्तद्गुणागुणात् । अतो मौनेन यो भुङ्क्ते स
भुङ्क्ते केवलामृतम्” ॥ मनुः । “स्वाध्यायभोजने चैव दक्षिणं
पाणिमुद्धरेत्” । उद्धरेदस्त्राद्वह्निःकुर्यादित्यर्थः । वीधायनः ।
“आचम्य संवृते देशे उपविश्यान्नं संगृह्य सर्वाङ्गुलीभिरशब्द-
मश्रीयत्” । संगृह्य अन्नपात्रं सम्यक् स्पृष्टेत्यर्थः । काशौ-
खण्डम् । “प्रदद्याद्भुवः पतये भुवनपतये तथा । भूतानां
पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ वलित्रयम् ॥ आपोशानं विधानेन
कृत्वाश्रीयत् सुधीर्विजः” ॥ इति श्रवणादुभयं कर्तव्यम् ।
ब्रह्मपुराणं “तेजोऽसीति जपंस्त्वनं प्रणमेदमृतञ्च यत् ।

आपोशानञ्च गृह्णीयात् सर्वतीर्थमयञ्च यत् । असृतोपस्तरण-
 भसौति विष्णोरन्नमयस्य च” ॥ अन्नमयस्य विष्णोर्यदास्तरण-
 मिति विशेषः । ततश्च । तेजोऽसौतिनमस्कृत्य भुञ्जीतेत्यर्थः ।
 भविष्योत्तरे । “क्षातुस्तु वरुणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः श्रियं हरेत् ।
 भुञ्जानस्य यमस्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत्क्षिप्तु” ॥ मौने विशेष-
 माह । आपस्तम्बः । तत्र मौनमुक्तम् । “त्रविद्यद्वैमुनिभि-
 रन्यैराश्रमिभिर्वहुश्रुतैर्दन्तैर्दन्तान् सन्धायान्तर्मुख एव यावद्
 यावदर्थं भाषित न मन्त्रलोपो भवतीति विज्ञायते इति” मन्त्र-
 लोपो मौनव्रतलोपः । ब्रह्मपुराणे “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते
 अस्तु हुङ्कारसंयुतः । प्रसृताङ्गुलिभिर्यस्तु तस्य गोमांसवद्भवेत् ॥
 करेण च पिबेत्तोयं यावन्मांसं न भक्षयेत् । मांसलिप्तकरे
 तोयं तुल्यं गोमांसभक्षणम्” ॥ अत्र मांसलिप्तकरेण जलपान-
 निषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्यैवापोशनं कर्त्तव्यं प्रत्यापोशाने
 तु हस्तप्रक्षालननिषेधात् मांसलिप्तकरं प्रक्षाल्य पुनरन्नलिप्त-
 करेण प्रत्यापोशनं कर्त्तव्यम् । षट्त्रिंशन्मतम् । “पिबतो
 यत् पतेत्तोयं भाजने सुखनिःसृतम् । अभक्ष्यं तद्भवेदन्नं भुक्त्वा
 चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते तोये यो भुङ्क्ते ज्ञानदुर्बलः ॥
 आसे आसे मलं भुक्त्वा पानीयं रुधिरं पिबेत् । विद्यमाने तु
 हस्ते तु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ॥ तोयं पिबति वक्त्रेण श्वाऽसौ
 जायेत नान्यथा । उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिबति द्विजः ।
 सुरापानेन तुल्यं स्यात् मनुराह प्रजापतिः” । वामहस्तेन
 केवलवामहस्तेन । अतएव “पीतशेषन्तु यत्तोयं तत् पिबेन्न
 द्विजोत्तमः” । इति “पीतशेषं पिबेन्नैव” इति ब्रह्मपुराणात्
 अविशेषात् सर्वं निषिद्धम् । ब्रह्मपुराणे । तिलकल्कं जलं
 क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च । न त्यजेदर्द्धजम्भानि शक्तुं
 शाकं कदाचन” ॥ महाभारते । “पानीयं पायसं सर्पिः

दधिचौरघृतान्यपि । निरश्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्य-
चित्” ॥ एतन्न त्याज्यम् अशक्तौ कस्याचिन्न देयमित्यर्थः । निरश्यं
निःशेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं
प्रोक्षणोदकैः” । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणान्युक्तेतरभक्षणदोष-
माह मनुः “आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति” ।
अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टद्वारकः अदृष्टद्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः ।
दृष्टद्वारक आयुर्वेदोक्तः । अदृष्टद्वारकः स्मृत्युक्तः । उभयोक्तस्तु
वालवत्सा-विवत्सादुग्धादिदोषो दृष्टादृष्टद्वारकः । अतएव मनु-
नैवोक्तम् । “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्मार्हतेषु च” ।
इति युक्तः उद्युक्तः । हारीतः । “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं
पायसानि च । दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत्” ॥
आयुर्वेदोक्तद्रव्य गुणा यथा । “व्याधिमिन्द्रियदौर्बल्यं मरण-
ञ्चाधिगच्छति । विरुद्धरसवैर्याणि भुञ्जानो नात्मवान् नरः ॥
शुष्कमांसं स्त्रियो वृद्धा वालार्कस्तरुणं दधि । प्रभाते मैथुनं
निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट्” ॥ तरुणं नूतनं बालो विवस्वान्
दधि नूतनञ्चेत्युक्तः । “रसो विरुद्धो स्वादुस्तौ कटुस्तौ रस-
पाकतः । अस्त्वित्तौ कषायामौ रसवैर्यावपाकतः ॥ रक्षेदन्नं
विषान्नित्यं तत् परीक्षोच्यते यथा । म्रियन्ते मक्षिकाः
स्पर्शादन्नं पर्युषितोपमम्” ॥

अथ ऋतुगुणाः । “मासैर्हिसंख्यैर्मार्गाद्यैः क्रमात् षडृतवः
स्मृताः । हेमन्ते कुपिताद्वायोः स्वादुस्तलवणान्रसान् ॥ गोधूम-
पिष्टमांसेक्षुचौरोत्यविकृतिर्भजेत् । नवमन्नं रसान् तैलं शौचे
तप्तोदकं नरः ॥ शक्त्यार्ककिरणान् खेदं पादत्राणञ्च सर्वदा ।
उष्णस्त्रभावेर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् ॥ अयमेव विधिः
कार्यः शिशिरेऽपि विशेषतः । वसन्ते कुपितः श्लेष्मा ह्यग्नि-
मान्द्यं करोत्यतः ॥ तीक्ष्णं वमनं न स्यादि कवलग्रहमञ्जनम् ।

आयामोद्वर्तनं धूमं शीचे तप्तोदकं भजेत् ॥ पुराणयवगोधूम-
 शौद्रजाङ्गलमांसभुक् । गुरुष्णस्निग्धमधुरं दिवास्वप्नञ्च वर्ज-
 येत् ॥ स्वादुशीतं द्रवं स्निग्धमनुपानं सशर्करम् । घृतं पयः
 सशाल्यन्नं भजन् ग्रीष्मे न सौदति ॥ मध्याह्ने शीतले स्वप्यात्
 निशि यातद्विमाश्रिते । लवणास्लकटूष्णानि व्यायामञ्चाच्च
 वर्जयेत् ॥ वर्षास्वग्निवले ह्रीने कुप्यन्ते पवनादयः । अग्नेः
 संवर्द्धकं द्रव्यं जीर्णधान्यं रसान् लघु ॥ जाङ्गलं पिशितं मुद्गान्
 दिव्यं कौपं जलं शुचि । वृक्षास्ललवणं स्नेहं सशुष्कं शौद्रमेव
 च ॥ नदीजलीदनत्वाद्दिव्यायासातपांस्त्यजेत् । शरदि
 कुपिते पित्ते विरेकं रक्तमोक्षणम् ॥ स्वादुतिक्तकषायेक्षुशालि-
 मुद्गसरोजलम् । तुषारक्षारसौहित्यदधितैलरसातपान् ॥ अम्ल-
 तीक्ष्णदिवास्वप्न प्राचीवातान् विवर्जयेत् । नित्यं सर्वरसास्वादः
 स्वस्वाधिक्यमृतावृतौ ॥ ऋतूनां शेषसप्ताहे सेवितव्यः परा-
 क्रामः । तच्च नित्यं प्रयुञ्जीत स्वास्थ्यं येन प्रवर्तते ॥ अजा-
 तानां विकाराणामनुत्पत्तिकरञ्च यत् । व्यायामादपतर्पणा-
 दभिभवाङ्गङ्गात् क्षयाज्जागरात् ॥ वेगानाञ्च विधारणादति-
 शुचः शैत्यादतिव्रासतः । रुचक्षोभकषायतिक्तकटुकैरेभिः
 प्रकोपं व्रजेद्वायुर्वारिधिरागमे परिणते चान्नेऽपराह्णेऽपि च ॥
 वाट्फलोष्णविदाहितौष्णलवणक्रोधोपवासातपस्त्रीसम्पर्कतिला-
 तसौदधिसुरासूक्तारजालादिभिः । भुङ्क्ते जीर्यति भोजने
 च शरदि ग्रीष्मे सति प्राणिनाम् । मध्याह्ने च तथाह्निरात्र-
 समये पित्तप्रकोपं व्रजेत् । गुरुमधुररसातिस्निग्धदुग्धेक्षुभक्ष-
 द्रवदधिदिननिद्रासूपसर्पिः प्रपूरैः । तुहिनपतनकाले श्लेष्मणः
 संप्रकोपः । प्रभवति दिवसादौ भुक्तमात्रे वसन्ते । आध्वान-
 स्तम्भरौक्ष्यं स्फुटनविमथनक्षोभकम्यप्रभेदाः । कण्ठध्वंसाव-
 सादौ श्रमविलपनभ्रंशशूलप्रभेदाः । पारुष्यं कर्णनादो विषयः

परिणतिर्भ्रंशदृष्टिप्रमेहो निष्पन्दोद्धटनानि ग्लपनमशयनं
ताडनं पीडनञ्च । नामोन्नामौ विषादभ्रमपरिषदनं जृम्भणं
रोमहर्षो विक्षेपोत्क्षेपशोषग्रहणशुषिरता वेष्टनं वेदनञ्च ।
वर्णः श्यामोऽरुणो वा तृडपि च महतो आपरिश्लेषशङ्का ।
विद्यात् कर्माण्यमूनि प्रकुपितमरुतः स्यात् कषायो रसश्च ।
विस्फोटान्नकधूमकाः प्रलपनं स्वेदश्रुतिर्मूर्च्छनम् । दौर्गन्ध्यं
दरुणं मदोऽभिसरणं पाकोऽरतिस्तृड्भ्रमौ । उष्मा दृप्तितमः
प्रवेशदहनकटृक्ष्णंतिक्ता रसा वर्णः पाण्डुविवर्जितः कथितता
कर्माणि पित्तस्य वै । दृप्तिस्तन्द्रा गुरुतास्त्रैमित्यं कठिनता
मलाधिक्यं स्नेहापत्युपलेपाः शैत्यं कण्डुः प्रसेकश्चिरकर्तृत्वं
शोथो निद्राधिक्यं रसौ कटुस्वादू वर्णः श्वेतो अलसता कर्माणि
कफस्य जानीयात् । द्विदोषलिङ्गः संसर्गः सन्निपातस्त्रि-
लिङ्गकः । पक्वामयकटौसक्थिश्रोत्राक्षिस्पर्शनेन्द्रियम् । स्थानं
वा तस्य तत्रापि पक्वाधानं विशेषतः । नाभिरोमाशयः स्वेदा
नासिका रुधिरं रसः ॥ दृक्स्पर्शनञ्च पित्तस्य स्थानं नाभि-
र्विशेषतः । रूपालोचनकं दृक्स्थं पक्वामाशयमध्यगम् ॥ पच-
त्यन्नं विभजते रसकिटावतोऽनलः । उरः कण्ठशिरः केशः
पर्वाण्यामाशयो रसः । मेदो घ्राणञ्च जिह्वा च कफस्थानमूरः
परम् ॥ स्वस्थानस्थो वली दोषः प्राक् तं स्वस्वौषधिर्जयेत् ।
उष्णोऽल्पबलत्वेन धातुमान्द्यमपाचितम् ॥ दुष्टमामाशयगतं
रसमामं प्रचक्षते । आमेन तेन संसृष्टा दोषो दृष्ट्याश्च दूषिताः ॥
सामा इत्युपदिश्यन्ते ये च रोगास्तदुद्भवाः । रुक्षः शीतो
लघुः श्लेष्मण्यलोऽथ विषमोऽनिलः ॥ सस्नेहमुष्णस्तीक्ष्णञ्च
पित्तमस्त्रं द्रवं कटु । गुरुः शीतमृदुस्निग्धमधुरस्थैर्युक्तत्
कफः ॥ विपरीतगुणैर्द्रव्यैः सर्वदोषः प्रशाम्यति । क्रियायास्तु
गुणालामे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् ॥ पूर्वस्यां शान्तरोगार्थं न

क्रियासङ्करोहितः । गुणालाभेऽपि कर्तव्या विश्रामान्तरिता
क्रिया ॥ अभ्यस्यमानाः क्रमशः प्रयोगा जयन्ति रोगान् बलिनः
स्थिरांश्च ॥

अथ षड्सगुणाः । मधुरः प्रोणनो बल्यो वृंहणोऽनिल-
पित्तहा । रसायनो गुरुः स्निग्धश्चक्षुष्यः शीतलश्च सः ॥
आयुःकृद् व्रणहा रुच्यः कण्ठोदावर्तनाशकः । अम्लो रुचिकरो
हृद्यः प्रोणनो वल्लिवर्धनः ॥ वातहा रसनोद्देगी स्निग्धोष्णो
रक्तमांसदः । क्लेदनस्तरपणः पक्ता लघुव्यापि कटुश्च यः ॥
लवणः क्लेदनस्तीक्ष्णः पाचनोद्दीपनो रसः । स्निग्धो रुचिकरः
स्यन्दो दृष्टिशुक्लकरोऽगुरुः ॥ कटुर्जिह्वास्थ नासाक्षि रेचनो
रुचिराङ्गकृत् । उष्णस्तीक्ष्णो लघुः कण्ठूक्ष्मिशुक्लकफापहः ॥
लघुः शोषी पङ्क्तिकरः श्लेष्मा कर्षणकः पटुः । तिक्तः पित्त-
कफच्छेदी विषकुष्ठज्वरापहः ॥ दीपनः पाचनो रुच्यः कण्ठू-
क्ष्मिहरो लघुः । कषायः शोषकस्तम्भो व्रणग्लानार्तिनाशनः ॥
कफशोणितपित्तघ्नो रुच्यः शीतो लघुस्तथा । शीतलः पित्तहा
बल्यः कफवातहरो गुरुः ॥ उष्णं पित्तकरो वीर्यो वातश्लेष्म-
हरो लघुः । शीतं वीर्येण यद्व्यं मधुरं रसपाकयोः । तयो-
रन्तं कटुष्णञ्च यच्चीष्णं कटुकं तयोः । कटुतिक्तकषायाणां
विपाकः प्रायसः कटुः । अम्लोष्णं पच्यते स्वादु मधुरं लवणं
तथा । कटुर्विपाके शुक्रघ्नो बद्धविड्वातलो लघुः । स्वादुर्गुरुः
सृष्टमलो विपाके कफशुक्ललः । पाकेऽम्लः सृष्टविस्मृतपित्त-
क्षच्छुक्रकल्लघुः ॥ गारुडि । “कटुतिक्तकषायाश्च कोपयन्ति
समोरणम् । कटुल्लवणाः पित्तं स्वादुल्लवणाः कफम् ।
अतएव विपर्यस्ताः समायैषां प्रयोजिताः । चक्षुष्यो मधुरो-
ज्जेयो रसो धातुविवर्धनः । स्त्रील्यालस्यविषघ्नश्च कटूद्दीपन-
पाचनः” ।

धातुप्रकृतिमाह । “कृषो रुच्योऽल्पकेशश्चलचित्तोऽनव-
स्थितः । बहुवाक्यो मतः स्वप्ने वातप्रकृतिको नरः । अकाल-
पलितो गौरः प्रस्वेदो कोपनो बुधः । स्वप्ने दीप्तिमतः प्रेक्षो
पित्तप्रकृतिरुच्यते । स्थिरचित्तः सुषडाङ्गः स्वप्नलः स्निग्ध-
मूर्धजः । स्वप्ने जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः । संमिश्र-
लक्षणेर्ज्ञेया द्वित्रिदोषात्मजा नराः । दोषान्यतरसद्भावेऽप्यधि-
कात् प्रकृतिः स्मृता । पानाद्वारादयो यस्य विरुद्धाः प्रकृते-
रपि । सुखित्वायोपकल्पान्ते तत्साम्यमिति कथ्यते । मन्द-
स्त्रीक्ष्णोऽतिविषमः समश्चेति चतुर्विधः । कफपित्तानिलाधि-
क्यात् तत्साम्याज्जठरोऽनलः । समस्य पालनं कार्यं विषमे
वातनिग्रहः । तीक्ष्णं पित्तप्रतीकारो मन्दे श्लेष्मविशोधनम् ।
प्रभवः सर्वरोगाणाम् अजीर्णश्चाग्निनाशनम् । दिवा स्वप्नं
प्रकुर्वीत सर्वाजीर्णप्रणाशनम्” ।

अथ धान्यादिगुणाः । “शालयो मधुराः शीता लघुपाका
बलप्रदाः । पित्तघ्नाल्पानिलकराः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः ।
मधुरश्चास्त्रपाकश्च वार्षिकं पित्तकृद् गुरु । धान्यं शरदृग्रीष्म-
भवं रुच्यं पित्तकृद् गुरु । श्यामाकः शोषणो रुच्यो वातलः
श्लेष्मपित्तहा । तथा च कङ्कुनीवाराः कोरदूषाः प्रकीर्तिताः” ।
गारुडे । “वृंहणाः सामिषा भक्षाः पैष्टिका गुरवः स्मृताः ।
तैलकृताश्च दृष्टिघ्नास्त्रोयस्त्रिन्नाश्च दुर्जराः । पायसः कफ-
कृत्तुल्यः कृशरो वातनाशनः । अत्युष्णा मण्डकाः पथ्याः
शीतला गुरवो मताः । सुन्नः कषायो मधुरः कफपित्तामजि-
लघुः । ग्राही शीतः पटुः पाके चक्षुष्यो नातिवातलः । मासी
बहुमलो वृष्यः स्निग्धोष्णो मधुरो गुरुः । वातनुत्पित्तलो बल्यो
मेदसांसकफप्रदः” । गारुडे । “मसूरो मधुरः शीतः संग्राही
कफपित्तनुत् । वर्तुला वातला रक्तपित्तघ्ना भिन्नवर्चसः ।

तिलः कषायो मधुरस्तिक्तः पित्तहरो गुरुः । बल्यो मेधाग्नि-
दद्गुणो ग्राह्यो केश्योऽनिलापहः । स्निग्धो बल्योऽल्पमूत्रोष्णो
व्रणलेपहितश्च सः । समाधुर्यात् तथोष्णाच्च स्नेहाच्चानिल-
नाशनः । कषाय भावान्माधुर्यात्तिक्तत्वाच्चापि पित्तहा ।
औष्ण्येणात् कषायभावाच्च तिक्तत्वाच्च कफे हितः । शूकधान्यं
गमौधान्यं लघु संवत्सरोषितम्” ।

अथ शाकगुणाः । “पटोलं कफपित्तासृक्ज्वरदुष्टव्रणा-
पहम् । विसर्पणजलव्याधि त्रिदोषाणां विनाशनम् ॥ पटोल-
पत्रं पित्तघ्नं नाड्यौ तस्य कफापहा । फलं तस्य त्रिदोषघ्नं
मूलं तस्य विरेचकम् ॥ वास्तूकः शुक्रलो हृद्यो दोषनुत्पाकतो
लघुः । सचारः कृमिहा मेध्यो रुच्योऽग्निबलवर्धनः ॥ वयः-
संस्थापनी ब्राह्म्यो मेधायुः स्मृतिवर्द्धिनौ । निम्बः पित्तकफ-
च्छर्दित्रणहृत्तासकुष्ठनुत् ॥ मूलकं गुरुविष्टम्भितौक्ष्णमाम-
त्रिदोषकृत् । तदेव घृतपक्वश्चेत् पित्तनुत् कफवातनुत् ॥
नालौशाकश्च पित्तघ्नं तिक्तं मधुरशीतलम् । पिच्छिलं गुरु-
विष्टम्भिकफवातप्रकोपनम् ॥ तच्छुष्कपर्णं जलयुक् पित्तश्लेष्म-
कफापहम् । पालङ्ग्यौ कफपित्तघ्नौ रुक्षा वातविवर्द्धिनौ ॥
तण्डुलीयमसृक्पित्तविषनुत् स्वादुपाकतः । कलायशाकं रुक्षन्तु
पित्तश्लेष्महरं गुरु ॥ कफपित्तहरो ब्राह्म्यो मेधा स्वरकरी
मता । हिलमोचौ सदा तिक्ता कुष्ठघ्नौ कफपित्तजित् ॥ पञ्चा-
ङ्गुलः सरस्तौक्ष्ण आमवातापहो लघुः ॥ शाकेषु सर्वे निवसन्ति
रोगारोगो हि देहस्य विनाशहेतुः । तस्माद् बुधैः शाकविव-
र्जनञ्च कार्यं तथान्त्रेषु त एव दोषाः ॥ स्विन्नं निष्पीडित-
रसं स्नेहाक्तञ्च प्रशस्यते । सर्वं शाकमचाक्षुष्यमजाङ्घ्रियममैशु-
नम् । ऋते पटोलवास्तूककाकमाचौ पुनर्णवाः ॥ वार्त्ताकुरेषा
गुणसमयुक्ता वङ्गिप्रदा मारुतनाशिनी च । शुक्रप्रदा शोणित-

वर्जिनौ च हृत्तासकाशरुचिनाशिनौ च ॥ सा बान्धा कफ-
 पित्तघ्ना पक्ता सूक्ष्मा च पित्तला । सदा फला त्रिदोषघ्नी
 रक्तपित्तप्रसादिनी ॥ कुष्माण्डकं पित्तहरं बालं मेध्यं कफा-
 पहम् । पक्वं लघुष्णं सच्चारं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ सर्व-
 दोषहरं हृद्यं पथ्यं चेतो विकारिणाम् । कुष्माण्डनालिका
 गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ सच्चारा मधुरा रुच्या रुक्षा वात-
 कफापहा । अलावुः शीतला गुर्वी मधुरा पित्तनाशिनौ ॥
 वातश्लेष्मकरी रुक्षा दुर्जरा मलमेदिनी । अलावु नालिका
 गुर्वी शर्करा कफरोगनुत् ॥ कारवेक्षः स कर्कटो रोचनः
 कफपित्तनुत् । भिङ्गाकं कफपित्तघ्नं गुरुविष्टम्भि वातलम् ॥
 त्रपुषं मूत्रलं रुचं बालं पित्तहरं स्मृतम् । शूरणो दीपनो
 रुच्यः कफघ्नो विषदो लघुः ॥ विशेषादर्शसां पथ्यो भूकन्द-
 स्वतिदोषलः । मानकं स्वादु पित्तञ्च गुरुशोथहरं कटु ॥ कच्ची
 सदा कटुः सामवातकृत् गुरुपित्तला । कदल्या बलकृन्मूलं
 वातपित्तहरं गुरु ॥ कुमुदोत्पलपद्मानां कन्दा मारुतनाशनाः ।
 कषायाः पित्तशमना विपाके मधुरा इमे ॥ मांसं वातहरं वृष्यं
 वृंहणं बलवर्धनम् । प्रौणनं गुरुहृद्यञ्च मधुरं रसपाकयोः ॥
 मत्स्यास्तु वृंहणाः सर्वे गुरवः शुक्रवर्धनाः । बल्या स्निग्धोष्ण-
 मधुराः कफपित्तकरा मताः ॥ अध्वव्यवायकायामदौसाग्नी-
 नाञ्च पूजिताः । वातोद्भवा न बाधन्ते रोगा मत्स्याशिनः
 सदा । क्षुद्रमत्स्यास्तु लघवो ग्राहिणो ग्रहणौहिताः ॥

अथ लवणगुणाः । “सैन्धवं दीपनं हृद्यं चाक्षुष्यं रोचनं
 लघु । स्निग्धं वृष्यं त्रिदोषघ्नं मधुरं लवणोत्तम् ॥ सामुद्रं
 मधुरं पाके नात्युष्णमवदाहि च । भेदनं स्निग्धमौषञ्च शूलघ्नं
 नातिपित्तलम् ॥ लोकप्रचारिलवणं पाचनं दीपनं परम् ।
 कफवातकृमिहरं मेहनं पित्तकोपनम् ॥ पांशुजं तिक्तमुष्णञ्च

श्लेष्मपित्तकफापहम् ॥ हिङ्गुतीक्ष्णं कटुरसं शूलाजीर्णविबन्ध-
नुत् । लघुपाचनं स्निग्धं दौपनं कफवातजित् ॥ जीरकं
रुचिकृत् वृथं गन्धाढ्यं कफवातजित् । पाके तु कटुतीक्ष्णोष्णं
लघुपित्ताग्निवर्द्धनम् ॥ धन्याकं मधुरं हृद्यं रोचनं चक्षुषो-
हितम् । कषायतिक्तकटुकं स्वादुशीतसुगन्धि च । काशच्छर्दि-
दृषा मोहनाशनं वक्त्रिदौपनम् ॥ कफानिलहरं स्वर्थं विरुद्धा-
नाह शूलनुत् । आर्द्रकं रोचनं हृद्यं कटूष्णं वृथमेव च ॥ कफा-
निलहरं स्वर्थं विरुद्धानाह शूलनुत् । शुण्ठी तु कफवातघ्नौ
सस्त्रेहा लघुदौपनी ॥ विपाके मधुरा वृथा कटुका दौपनीपरा ।
हरिद्रा कफपित्तघ्नौ कण्डूदुष्टव्रणापहा । पाण्डुशोथापचित्
घ्नौ हृत्त्वग्दोषविषमेहनुत् । पिप्पली मधुरा वृथा कटुका
दौपनीपरा । स्निग्धाणां मारुतश्लेष्मकाशश्वासांश्च नाशयेत् ।
भेदनं पिप्पलीमूलं दौपनं क्षमिनाशनम् ॥ चविका गज-
पिप्पल्यौ पिप्पलीगुणवत् स्मृता । मरौचं लघु तीक्ष्णोष्णं रुचं
रोचनदौनम् ॥ रसे पाके च कटुकं कफघ्नं पित्तकोपनम् ।
स्वर्थं शुक्रहरं काशपीनसश्लेष्मवातजित् ॥ यमानो कोष्ठ-
शूलघ्नौ हृद्या पित्ताग्निकारिणौ । रोचनौ कफवातघ्नौ
पाचनौ क्षमिनाशिनी ॥ किञ्चिद्धौनगुणा तस्या यमानो क्षेत्र-
सम्भवा । सर्षपः श्लेष्मपित्तघ्नः सुतीक्ष्णो रक्तपित्तकृत् ॥ रसे
पाके कटुस्निग्धकमिकुष्ठापहा मतः । गुडुच्युष्णग्राहिवल्या
त्रिदोषघ्नौ रसायनी ॥ दौपनी ज्वरदृक्छर्दिकामला वात-
रक्तनुत् । वासकः काशवैस्वर्थ्यरक्तपित्तकफापहः ॥

अथ फलगुणाः । “दाडिमं हृद्यमन्तोष्णं वातघ्नं ग्राहि-
दौपनम् । वृथं कषायमधुरं कफपित्तविरोधि च ॥ कर्कशु-
कोलवदरमूलं वातकफापहम् । पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धास्तु
मधुरं रसम् । तच्छुष्कं कफवातघ्नं न च पित्ते विरुद्धरिति ॥

शुष्कचूर्णन्तु तट्कृदिंकफघ्नं दौपनं लघु । पुराणं तट्प्रशमनं
 अमघ्नं वह्निदौपनम् ॥ आम्ब्रं बालं रक्तपित्तकरं मध्यन्तु
 पित्तलम् । पक्कं वर्णकरं रुच्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ॥ पित्त-
 विरोधिवातघ्नं हृद्यं गुर्वग्निदौपनम् । आम्ब्रपेषौ कषायोष्णा
 मेदिनी कफपित्तजित् ॥ कण्ठाफलं सुमधुरं कषायं स्निग्ध-
 शीतलम् । दुर्जरं पित्तशमनं श्लेष्मशुक्रविवर्धनम् ॥ कदलं
 मधुरं हृद्यं कषायं नातिशीतलम् । रक्तपित्तहरं रुच्यं वृष्यं
 श्लेष्मकरं गुरु ॥ मातुलङ्गफलं हृद्यमम्लं नष्टाग्निदौपनम् ।
 काशश्वासारुचिहरं तृष्णाघ्नं कण्ठशोधनम् ॥ जम्बीरं मधुरं
 किञ्चित् अत्यम्लं पित्तकटु गुरु । दुर्गन्धिदुर्जरं वह्निंकफवात-
 विवर्धनम् ॥ तृष्णाशूलकफोत्क्षेपच्छर्दिश्वासनिवारणम् ।
 तित्तिडौफलकं बालं वातनुत् कफपित्तकृत् ॥ पक्कं तत्-
 दौपनं रुच्यं नात्युष्णं कफवातनुत् । आम्ब्रातं तर्पणं रम्यं
 मधुरं वृंहणं गुरु ॥ स्नेहलं श्लेष्मलं शीतं स्निग्धं विष्टम्भि
 जीर्यति । विल्वं बालकषायोष्णं पाचनं वह्निदौपनम् ॥
 संग्राहि तित्तकटुकं तौक्ष्णं वातकफापहम् । पक्कं सुगन्धिमधुरं
 दुर्जरं ग्राहि दोषलम् ॥ फलेषु परिपक्वेषु षड्गुणं समुदाहृतम् ।
 विल्वादन्यत्र विज्ञेयं विल्वादामं गुणोत्तरम् ॥ कफवाताम-
 शून्तघ्नौ ग्राहिणौ विल्वपेषिकौ । नारिकेलं गुरुस्निग्धं पित्तघ्नं
 स्वादुशीतलम् ॥ बलमांसप्रदं हृद्यं वृंहणं वस्तिशोधनम् ।
 विशेषतः कोमलनारिकेलं निहन्ति पित्तज्वरपित्तदोषान् ।
 तट्कृदिंदाहामयमाशु हन्यात् सपित्तरक्तप्रभवान् विकारान् ॥
 नारिकेलोदकं पक्कं गुरुविष्टम्भि पिच्छलम् । वातघ्नौ लवणैः
 पथ्या पित्तघ्नौ घृतसंयुता ॥ नागरेण कफं हन्ति सर्वरोगान्
 गुडान्वितान् । शिवा पञ्चरसायुष्या चक्षुष्या लवलीसमा ॥
 मेथ्योष्णा दौपनी दोषशोथकुष्ठव्रणापहा । तद्वद्वातौविशेषेण
 वृष्या शीतैरवीर्यतः ॥

अथ तोयगुणाः । “अन्नेनापि विना जन्तुः प्राणान् धार-
यते चिरम् । तोयाभावे पिपासार्तः क्षणात् प्राणैर्विमुच्यते ॥
अजीर्णे भेषजं वारि जीर्णे वारि बलप्रदम् । आयुराहारकाले
च भुक्तान्नोपरि नो निशि ॥ तोयं सप्तगुणं प्रीत्नां स्वच्छं लघु च
शीतलम् । सुगन्धिसंस्पृष्टरसं हृद्यं दृष्ट्वा प्रणाशनम् ॥ पिच्छिलं
कृमिसंक्लितं पर्णशैवालकर्मैः । विवर्णं विरसं सान्द्रं दुर्गन्धं
न हितं जलम् ॥ शीताम्बुमदमूर्च्छघ्नं पित्तकृदिज्वरा-
पहम् । अमश्रमोष्णदाहहृत्सदात्ययविषापहम् ॥ उष्णोदकं
सदा पथ्यं काशश्वासज्वरार्तिहम् । कफवातामदोषघ्नं पित्तलं
वस्तिशोधनम् ॥ छिनत्ति श्लेष्मसंघातं मारुतञ्चापकर्षति ।
अजीर्णं जरयत्याशु पीतमुष्णोदकं निशि ॥ कथ्यमानन्तु
यत्तोयं निष्फेनं निर्मलं लघु । भवत्यर्द्धावशिष्टन्तु तदुष्णो-
दकमिष्यते ॥ तत्पादहीनं वातघ्नमर्द्धहीनन्तु पित्तनुत् । कफघ्नं
पादशेषस्थं पानीयं लघुदीपनम् ॥ धारापातेन विष्टम्भि दुर्जरं
पवनापहम् । शृतं शीतं त्रिदोषघ्नं वाष्पान्तर्भाविशीतलम् ॥
दिवा शृतन्तु यत्तोयं रात्रौ तद्गुरुतां व्रजेत् । मूर्च्छां पित्तोष्ण-
दाहेषु विषे रक्ते मदात्तये ॥ अमक्तमपरोतेषु श्रमके वमथौ
तथा । ऊर्ध्वगे रक्तपित्ते च शीतमश्रः प्रशस्यते ॥ पार्श्वशूले
प्रतिश्याये वातरोगे गलग्रहे । आध्वानेस्तिमिते कोष्ठे सद्यः
शुद्धे नवज्वरे ॥ द्विक्रायां स्नेहपित्ते च शीताम्बु परिवर्जयेत् ।
अरोचके प्रतिश्याये प्रमेहे शयथौ क्षये ॥ मन्दाग्नावुदरे कोष्ठे
ज्वरे नेत्रामये तथा । व्रणे च मधुमेहे च पानीयमश्लमाचरेत् ॥
नारिकेलोदकं हृष्यं स्वादु शीतं हिमं गुरु । कृष्णापित्तानिल-
हरं दीपनं वस्तिशोधनम् ॥ विशेषादग्निवर्णस्य नारिकेलस्य
यज्जलम् । तत्पित्तप्रभवान् रोगान् सर्वानेवापकर्षति ॥ बालस्य
नारिकेलस्य जलं प्रायो विरेचनम् । नारिकेलाम्बुतरुणं

तृणाघ्नं पित्तनाशनम् ॥ नारिकेलजलं जीर्णं विष्टम्भि गुरु-
पिच्छिलम् ॥

अथ चौरगुणाः । “चौरं स्नादुरसं स्निग्धमोजस्यं धातु-
वर्धनम् । वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलम् ॥ गोक्षीरं
जीवनं वल्यं रक्तपित्तानिलापहम् । आयुष्यं पुंस्त्वक्तृ पथ्यं
हृद्यं मेध्यं रसायनम् ॥ माहिषं स्निग्धमत्यर्थं मधुरं शीतलं
गुरु । निद्राकराभिवृष्यञ्च स्नादु वक्त्रिविनाशनम् ॥ शृतोष्णं
कफवातघ्नं शृतं शीतन्तु पित्तनुत् । आममामकरं प्रीतं
कवोष्णममृतं पयः ॥ शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं वृष्यं बलप्रदम् ।
नष्टदुग्धं वातहरं दुर्जरं रुचमेव च ॥ चौरसन्तानिका स्निग्धा
वृष्या पित्तानिलापहा । वर्ज्यं सलवणं चौरं यच्च विश्रयितं
भवेत् ॥ विवक्षाबालवत्सानां पयो दोषलमौरितम्” ॥

अथ दधिगुणाः । “गव्यं दधि तु वातघ्नं माङ्गल्यं शुचि-
रोचनम् । स्निग्धं विपाके मधुरं दौपनं बलवर्धनम् ॥ माहिष्यं
दध्यतिस्निग्धं रक्तपित्तप्रसाधनम् । विपाके मधुरं वृष्यं
कफवृद्धिकरं गुरु ॥ दधि यत् स्नादु तन्मोदः कफाभिष्यन्दि-
कारणम् । दध्यन्ममति यद्रक्तदूषणं कफपित्तनुत् ॥ विदाहि-
मृष्टविण्मूत्रं मन्दं जातं त्रिदोषकृत् । पीनासे चातिसारे च
शीतके विषमज्वरे ॥ अरुचौ मूत्रकृच्छ्रे च काशे च दधि
शस्यते । शरद्वर्षौष्णवसन्तेषु प्रायशो दधि गर्हितम् ॥ हेमन्ते
शिशिरे चैव वर्षासु दधि शस्यते । रक्तपित्तविकारेषु कफो-
त्थेषु न तद्धितम् ॥ न नक्तं दधि भुञ्जीत न चाप्यष्टतशर्करम् ।
यथा तथा शृतात् क्षौरात् जातं तत्र गुणोत्तरम् । वातपित्त-
हरं वृष्यं धात्वग्निबलवर्धनम्” ॥

अथ तक्रगुणाः । “तक्रं लघु कषायास्त्रं दौपनं कफवात-
जित् । शोथोदरारुचिह्नीहरोगार्त्ती ग्रहणी गदः ॥ मूत्रग्रहं

धृतव्यापि ज्वरपाश्वा मयान् जयेत् । ससारं निर्जलं घोलं
तक्रं पादजलान्वितम् ॥ अर्द्धोदकमुदस्वित् स्यात् मथितं
जलवर्जितम् । पीनसश्वासकाशादौ सिद्धमेव तदिष्यते ॥ घोलं
पित्तानिलहरं तक्रं दोषत्रयापहम् । उदस्वित् श्लेष्मलश्चैव
मथितं कफपित्तनुत् ॥ तक्रमामं कफं कोष्ठे हन्ति कण्ठगदा-
नपि । न तु तक्रं कफे दद्यात् नोष्मकाले न दुर्बले ॥ नो
मूर्च्छाश्मदाहेषु न रोगे रक्तपैत्तिके । शीतकालेऽग्निमान्द्ये
च कर्णोत्प्रेषामयेषु च ॥ मार्गावरोधे दुष्टे च वायौ तक्रं
प्रशस्यते । वातेऽक्तं सैन्धवोपेतं पित्ते स्वादु सशर्करम् । पिबे-
त्तक्रं कफे चापि चारत्रिकटुसंयुतम् ॥

अथ घृतगुणाः । “घृतं सहस्रवीर्यं स्यात् बुद्धिवीर्यसहस्र-
कृत् । सर्वस्नेहोत्तरं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥ वातपित्त-
रसीन्मादशोथालक्ष्मोज्वरापहम् । स्मृतिबुद्धरग्निशुक्रौजः कफ-
मेदोविवर्धनम् ॥ गव्यं घृतं घृतश्रेष्ठं चाक्षुष्यं बलवर्धनम् ।
विपाके मधुरं शीतं वातपित्तविषापहम् ॥ माहिषश्च घृतं स्वादु
मधुरं शीतलं गुरु । वातपित्तप्रशमनं कफकृत् रक्तपित्तनुत् ॥

अथेक्ष्वादिगुणाः । “इक्ष्वो रक्तपित्तघ्ना वल्यो वृष्याः
कफप्रदाः । विपाके मधुराः स्निग्धा गुरवो मूत्रलाः पराः ॥
गुडो वृष्यो गुरुः स्निग्धो वातघ्नो मूत्रशोधनः । नातिपित्तकरो
मेदः कफवृद्धिबलप्रदः ॥ गुडः पुराणोऽधिगुणो वातहा सूक्
प्रसाधनः । पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वल्यः पथ्यो विशेषतः ॥
खण्डं वृष्यतमं वृष्यं चाक्षुष्यं वृद्धणं महत् । वातपित्तहरं शीतं
स्निग्धं हृद्यं सुखप्रदम् ॥ शर्करा ज्वरपित्तासृक् मूर्च्छा कृदि-
दृषापहा ॥ मधु स्वादु रसं शीतं व्रणशोधनरोचनम् । कषा-
यान्तरसं बल्यं रूक्षं दीपनरोचनम् ॥ कषायान्तरसं तैलं
स्रक्ष्णमुष्णं व्यवायि च । पित्तलं बहुविण्मूत्रं न च श्लेष्माभि-

वर्धनम् ॥ वातघ्नेषूत्तमं बल्यं रुच्यं मेधाग्निवर्धनम् । छिन्न-
 भिन्नच्युतोऽपिष्टकथितक्षतपिच्छले ॥ भग्नस्फुटितविद्वाग्नि-
 दग्धविस्मिष्टदारिते । तथा विहितनिर्भग्ने मृगव्याडादिभिः
 क्षते ॥ सेकाभ्यङ्गावगाहेषु तिलतैलं प्रशस्यते । वर्जयेत् पयसा
 खिन्नं मत्स्यमांसमनूपजम् ॥ वल्लीफलमकुष्ठमाण्डमजैर्जम्बू-
 फलादृते । मांसं मूलकसंसिद्धं घृते मधु समांसके ॥ मत्स्यानि
 क्षुरिकारेण क्षौद्रमुष्णेन वारिणा । पुनरुष्णौकतञ्चान्नं घृतं
 कांक्षे दशाहिकम् ॥ दध्ना तन्त्रेण पयसा तालस्यापि फलेन
 च । विरोधान्नैव भुञ्जीत मतिमान् कदलीफलम् ॥ श्रुतिः
 “विरुद्धाशनजान् रोगान् प्रतिहन्ति विरेचनम् । वमनं शयनं
 वापि पूर्वं वाहितभोजनम् ॥ शाम्येताल्पतया वापि दीप्ताग्ने-
 स्तरुणस्य च । स्निग्धव्यायामबलिनां विरुद्धं वितथं भवेत् ॥
 अदृष्टद्वारदोषास्तु जायन्ते पापिनामिह” ॥ आलस्यादन्न-
 दोषादित्यनन्तरं मनुरप्याह । “लशुनं गृच्छन्नञ्चैव पलाण्डुं
 करकाणि च । अभक्ष्याणि द्विजातीनाममेध्यप्रभवाणि च” ॥
 करकं कृत्वाकः अमेध्यप्रभवाणि विष्टादिजातानि । “वृथा कृष-
 रसं यावपयसा पूपमेव च । अनुपाकृतमांसानि देवान्नानि
 हवींषि च” ॥ वृथेति देवताद्यनुद्देशेन आत्मार्थं यत् पच्यते ।
 कृषरमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “तिलतण्डुलसंपक्वः कृषरः
 सोऽभिधीयते” । संयावो घृतक्षौरगुडगोधूमादिचूर्णसिद्धः ।
 अनुपाकृतमांसानि । मन्त्राकृतसंस्कृतमांसानि देवान्नानि
 यानि देवतानैवेद्यार्थमन्नानि तानि । हवींषि पुरोडासादीनि
 प्राक् होमात् । “अनिर्दशाया गोःक्षौरमौष्ट्रमैकशफन्तथा ।
 आविकं सन्धिनी क्षौरं विवत्सायाश्च गोःपयः ॥ आरण्यानाञ्च
 सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना । स्त्रीक्षौरञ्चैव वर्ज्यानि सर्व-
 सूक्तानि चैव हि ॥ दधिभक्ष्यञ्च शुक्तेषु सर्वञ्च दधिसम्भवम् ।

धानि चैवाभिसूयन्ते पुष्पमूलफलैः शुभैः” ॥ अनिर्दशायाः
 प्रसवानन्तरमनिर्गतदशाद्याः गोरिति कागमहिषोपलक्षम् ।
 तथाच यमः । “अनिर्दशाया गोः क्षौरमाजं माहिषमेव च” ॥
 एकशफमश्वाद्येकखुरसम्बन्धित्वाद् सम्बन्धी या ऋतुमती वृष-
 मिच्छन्ति तस्याः सम्बन्धि । विवक्षायाश्च वत्सग्रहणादेव
 गोलार्धे गोग्रहणं गोरेव न त्यजामहिष्योः । मृगाणामिति
 महिषप्रतिप्रसवात् पशुमात्रपरम् । शुक्तानि स्वभावतो मधुर-
 रसानि कालवशात् अक्षतां गतानि दधिसम्भवं तक्रादि ।
 अभिसूयन्ते सन्धौयन्ते । शुभैर्मोहादिविकाराजनकैः । तथाच
 बृहस्पतिः । “कन्दमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्तरसन्तु यत् ।
 अविकारि भवेन्नेध्यमभक्ष्यं तद्विकारकृत्” ॥ मनुः । “मत्स्यादः
 सर्वमांसादः तक्षान्मत्स्यान् विवर्जयेत् । पाठौनरोहितावाद्यौ
 नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ॥ राजौवाः सिंहतुण्डाश्च सशल्फांश्चैव
 सर्वशः । सामान्यतः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ प्रोक्षितं
 भक्षयेन्नासं ब्राह्मणानान्तु काश्यपा । यथाविधिनियुक्तश्च
 प्राणानामेव चात्यये ॥ प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्प-
 यत् । जङ्गमं स्थावरञ्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ क्रौत्वा
 स्वयं वायुत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा
 खादन् मांसं न दुष्यति ॥ नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो
 नापदि द्विजः । नियुक्तश्च यथा न्यायं यो मांसं नात्तिमानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सञ्भवानेकविंशतिम्” ॥ प्रोक्षितं मन्त्र-
 कृतप्रोक्षणाख्यसंस्कारयुतं यज्ञद्वयपशुमांसविशिष्टं यज्ञाङ्गत्वेन
 तदभक्ष्यम् । तथाच तत्रैवोक्तम् । “मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात्
 शाश्वतं विधिना स्थितः” ॥ इति आरण्यानां प्रोक्षितत्वमग-
 स्थेन कृतम् । तथाच महाभारते । “आरण्याः सर्वदेवत्याः
 प्रोक्षिताः सर्वशो मृगाः । अगस्थेन पुरा राजन् मृगया येन

पूज्यते” ॥ ब्राह्मणकाम्ययात्वेकवारं यथाविधि नियुक्तः आह्वा-
 दाविति शेषः । तथाच यमः । “भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं
 सक्तत् ब्राह्मणकाम्यया । दैवे नियुक्तः आह्वे वा नियमे तु
 विवर्जयेत्” ॥ नियमे शास्त्रान्तरनिषिद्धतत्कालमांसभक्षणे ।
 अतएव नियुक्तस्त्विति मनुवचनं तत्कालौनानिषिद्धमांसाभुग्-
 विषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । प्रेत्य परलोके । याज्ञवल्क्यः ।
 “वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः । सस्मितानि
 दुराचारो यो हन्यविधिना पशून् ॥ सर्वान् कामानवाप्नोति
 ह्यमेधफलं तथा । गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य
 वर्जनात्” ॥ मनुः । “वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं
 समाः । मांसानि न तु खादेद् यस्तयोः पुण्यफलं समम्” ॥
 नारदोऽपि । “न मत्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्म्यं नान्यदेव हि ।
 चण्डालो जायते राजन् कार्तिके मांसभक्षणात्” ॥ महा-
 भारते । “कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप । वर्ज-
 येत् सर्वमांसानि धर्मस्तत्र विधीयते” ॥ कौमुदं कार्ति-
 कम् । कार्तिकमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे । “कार्तिकमास-
 तत् शुक्लपक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पाप-
 तारतम्याद्वा निषिद्धानि” । भविष्ये । “आमिषं रक्तशाकञ्च
 यो भुङ्क्ते च रवेर्दिने । सप्तजन्म भवेत् कुष्ठौ दरिद्रश्चोप-
 जायते” ॥ विष्णुपुराणे । “चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्याश्च
 पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥ स्त्रीतैल-
 मांससम्भोगौ पर्वस्तेषु वै पुमान् । विष्णुभोजनं नाम
 नरकं प्रतिपद्यते” ॥ अत्र यद्यपि संक्रान्तिपदेन पुण्यकालो
 लक्ष्यते तथापि । “अष्टम्यां पक्षयोरन्ते रविसंक्रान्तिवासरे ।
 पक्षोपान्ते स्त्रियं तैलं मौनञ्च परिवर्जयेत्” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणात् वासरपदग्रहणात् पुण्यकालोपलक्षितदिन एव

निषेधः । विष्णुपुराणवचनमपि तत्पुण्यकालोपलक्षिततद्दिन-
परम् । अन्यथा वासरपदवैयर्थ्यापत्तेः । राजमार्त्तण्डे भोज-
राजधृतम् । “अर्धरात्रादधश्चेत् स्यात् तस्मिन्नेवाहनि क्रिया ।
ऊर्ध्वं संक्रमणे भानोरपरिऽहनि तत् क्रिया” ॥ इति वचनात्
सञ्चारक्षणावच्छिन्नपूर्वापरदिनार्धपुण्यकालोपलक्षित-दिनपर-
मपोति । स्त्रियास्तु पशुमांसभक्षणनिषेधमाह श्रीभागवते
गद्यम् । “ये त्विह वै पुरुषाः पुरुषमेधेन जयन्ते याश्च स्त्रियो
नृपशून् खादन्ति तांश्च ताश्च ते पशव इह निहता यमसदने
यातयन्तो रक्षो गणाः शैनिका इव स्वधितिनाऽवदायासृक्
पिबन्ति” इति स्वधितिना कुठारेण अवदाय खण्डयित्वा
मनुः । “मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न भुञ्जीत कदाचन । केशकौटा-
वपन्नञ्च पदा सृष्टञ्च कामतः ॥ भ्रूणघ्नावेक्षितश्चैव संस्पृष्ट-
श्चाप्युदक्यया । पतत्रिणावलीढञ्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥ गवा
चान्नमुपघ्रातं स्पृष्टान्नञ्च विशेषतः । गणान्नं गणिकान्नञ्च
विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ शूक्तं पर्युषितं चैव शूद्रोच्छिष्टन्तथैव
च । स्तेन गायनयोश्चैव तक्ष्णो वार्धुषिकस्य च ॥ चिकित्सकस्य
सृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः । उग्रान्नं सूतिकान्नञ्च पर्या
चान्तमनिर्दशम् ॥ अनर्चितं वृथासांसंमवीरायाश्च योषितः ।
द्विषदन्नं नगर्थन्नं पतितान्नमवच्छृतम् ॥ पिशुनानृतिनोश्चान्नं
क्रतुविक्रयिणस्तथा । सृथन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाञ्च
सर्वशः ॥ अनिर्दशञ्च प्रेतान्नं अतुष्टिकरमेव च । राजान्नं
तेज आदत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ॥ आयुःसुवर्णकारान्नं यश-
श्चर्मावकर्त्तिनः । विष्ठा वार्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥
भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्रयहम् । मत्या भुक्त्वा
चरेत् कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च ॥ नाद्यात् शूद्रस्य पक्वान्नं
विद्वानश्चाद्विनो द्विजः । आददीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रि-

कम्” ॥ केशकौटावपन्नञ्च केशकौटसंसर्गदुष्टम् । कामते इति
 इच्छातः । भ्रूणघ्नावेक्षितं पतितदृष्टम् । उदक्यया रजस्व-
 लया । पतत्रिणावलीढं काकादिना भक्षितं घुष्टान्नं के के
 भोक्तार इत्युक्तान्नं सत्रादौ यद्द्वीयते तदन्नं पर्युषितं रात्र्यन्त-
 रितं तत्तु स्नेहाक्तं भक्ष्यमाह मनुः । “यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं
 भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् । तत्पर्युषितमप्याद्यं हविः शेषञ्च यज्ञ-
 वेत्” ॥ विशेषमाह स एव । “चिरसंस्थितमप्याद्यं सुस्नेहा-
 क्तमपि द्विजैः । यवगोधूमजं सर्वं पयसाञ्चैव विक्रिया” ॥
 उच्छिष्टं भुक्तावशिष्टं मृगयोर्व्याधस्य वार्धुषिकस्य “समर्घ्यं
 मूल्यमादाय महार्घ्यं यः प्रयच्छति” । सूतिकान्नं सूतिका-
 भोजनमुद्दिश्य यत् क्रियते तत् कुलजैरपि न भोक्तव्यं पर्या-
 चान्तम् एकपङ्क्तिस्थे भुज्यमाने यदि कश्चिदाचमनं करोति
 तदन्नम् । अनिर्दशं जननाशौचान्नं अनर्चितमवज्ञया दत्तं
 वृथासांसं देवपितृद्वेषेन यन्न कृतम् । अवीरायाः पतिपुत्र-
 विहीनया योषित इत्युपदानात् स्त्रीत्वमात्रेणैवासम्बन्धिन्या-
 निषेधो न तु पितामह्यादिसम्बन्धिन्या अपि प्रायश्चित्तविवे-
 कोऽप्येवम् । नगर्यन्नं नगराधिपान्नं नगराधिपतेश्चैवेति ब्रह्म-
 पुराणात् । अवक्षुतम् उपरिक्ततक्षुतम् । अनिर्दशञ्च प्रेतान्नं
 मृता शौच्यन्नम् आदत्ते नाशयति दोषाभिधानाद्ब्रह्मणनिषेधः
 कल्प्यते ब्रह्मवर्चसम् अध्ययनादिनिमित्ततेजः अमत्या अज्ञानेन
 त्रग्रहं क्षपणम् उपवासः । कृच्छ्रं प्राजापत्यव्रतम् । अश्राद्धिनः
 श्राद्धपञ्चयज्ञशून्यस्य अवृत्तौ अर्थान्तराभावे ऐकरात्रिकम्
 एकरात्रिनिर्वाहोचितम् आममन्नं दत्तमपि भोजनकाले तद्
 गृहावस्थितं शूद्रान्नम् । तथा चाह्निराः । “शूद्रवेश्मनि
 विप्रेण चौरं वा यदि वा दधि । निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रान्नं
 तदपि स्मृतम्” ॥ निवृत्तेन शूद्रान्नानिवृत्तेन अपिशब्दात्

साक्षात् घृततण्डुलादिस्वगृहागते । पुनरङ्गिराः । “यथा
यातस्ततो ह्यापः शुद्धिं यान्ति नदीं गताः । शूद्रादिप्रगृह्येष्वन्नं
प्रविष्टन्तु सदा शुचि” ॥ प्रविष्टेऽपि स्वीकारापेक्षामाह परा-
शरः । “तावद्भवति शूद्रान्नं यावन्न स्मृशति द्विजः । द्विजा-
तिकरसंस्पृष्टं सर्वं तद्विविक्तम्” ॥ स्मृशति गृह्णातीति कल्प-
तरुः । तच्च संप्रोक्ष्य ग्राह्यमाह विष्णुपुराणम् । “संप्रोक्षयित्वा
गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम्” । तच्च पात्रान्तरेण ग्राह्य-
माहाङ्गिराः । “स्वपात्रे यच्च विन्यस्तं दुग्धं यच्छति नित्यशः ।
पात्रान्तरगतं ग्राह्यं दुग्धं स्वगृह आगतम्” ॥ एतेषु स्वगृह
आगतस्यैव शुद्धत्वं तद्गृहगतस्य शूद्रान्नदोषभागित्वं प्रती-
यते । बृहन्नारदौये । “यः शूद्रेण समाहृतो भोजनं कुरुते
द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ यः शूद्रे-
णाभ्यनुज्ञातः कुर्याद्वा भोजनं द्विजः । सुरापीति स विज्ञेयः
सर्वधर्मवहिष्कृतः ॥ यः शूद्रेणार्चितं लिङ्गं विष्णुं वापि
नमेन्नरः । स सर्वयातनाभोगौ यावदाहृतसङ्गवम् ॥ योषिङ्गः
पूजितं लिङ्गं विष्णुं वापि नमेत्तु यः । स कोटिकुलसंयुक्त
आकल्पं रौरवे वसेत्” ॥ स्मृतिः । “कुण्डमाण्डे चार्थहानिः
स्यात् बृहत्यां न स्मरेद्धरिम् । बहुशत्रुः पटोले स्यात् धन-
हानिस्तु मूलके ॥ कलङ्कौ जायते विल्वे तिर्यग्योनिश्च
निम्बके । ताले शरौरनाशः स्यान्नारिकेली च मूर्खता ॥
तुम्बौ गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बौ गोबधात्मिका । शिम्बौ
पापकरौ प्रोक्ता पूतिका ब्रह्मघातिका ॥ वार्त्ताकौ सुतहानिः
स्याच्चिररोगौ च माषके । महापापकरं मांसं प्रतिपदादिषु
वर्जयेत्” ॥ तत्र सप्तम्यामेव तालनिषेधादन्यत्र भक्षणं प्राप्तम् ।
अतः “तालं श्वेताञ्च वार्त्ताकीं न खादेद्वैष्णवो नरः” । इत्यनेन
तालमपि श्वेतं निषिद्धं साहचर्येण श्वेतानुसङ्गात् । एवम्

“अलावू वत्तुलाकारां वार्त्ताकीं कुन्दसन्निभाम्” ॥ इति यदपि
“कुसुम्भं नालिकाशकं वृन्ताकं पूतिकान्तथा । भक्षयन् पति-
तस्तु स्यादपि वेदान्तमो द्विजः” ॥ इत्युशनसा सामान्यतोऽभिहित-
तम् । तत्र नालिका श्वेतकलस्यौ । पूतिका ह्यादन्तासधिकदो-
षाय शूद्रविषयिका वा इति कल्पतरुः । शङ्खः “वाग्दुष्टं भाव-
दुष्टञ्च भाजने भावदूषिते । भुक्तान्नं ब्राह्मणः पश्चात् त्रिरात्रञ्च व्रतौ
भवेत्” ॥ एतदभ्यासे । व्रतौ यावकेन । मनुः । “ब्रौणि देवाः
पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् । अदृष्टमङ्घ्रिर्निर्निक्तं यच्च
वाचा प्रशस्यते” ॥ अदृष्टमुपघातशङ्काभिरज्ञातम् । “अज्ञातञ्च
सदा शुचि” इति याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । वाचेति उप-
संघातशङ्कायां पवित्रं भवत्विति ब्राह्मणैर्वाचा यत् प्रशस्यते
इति दौपकलिका कुल्लूकभट्टौ । शातातपः । “गोकुले कन्दु-
शालायां तैलयन्नेक्ष्यन्त्ययोः । अमौ मांस्यानि शौचानि स्त्रौषु
बालातुरेषु च” ॥ अमौ मांस्यानि शौचाशौचभागितया न
विचार्याणि कन्दुशालायां लाजाद्यर्थं धान्यादिभर्जनशालायां
वौधायनः । “अदुष्टासन्तताधारा वातोद्धूताश्च रेणवः । आकराः
शुचयः सर्वे वर्जयित्वा सुराकरम्” ॥ परार्द्धमत्रिसुनेरपि ।
यमः । “अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणौ च प्रसूतिका । दश-
रात्रञ्च शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठञ्च नवोदकम्” ॥ ब्रह्मपुराणम् ।
“नवखातजलं गावा महिषश्चागयोनयः । शुद्ध्यन्ति दिवसै-
रेव दशभिर्नात्र संशयः” ॥ स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं
न पातव्यन्तु तत्राहम् । अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा
नाद्यादहर्निशम्” ॥ काले वर्षाकाले । शङ्खः । “स्थानमाच-
मनं दानं देवतापिबृतर्पणम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा
मेघादिनिःसृतैः” ॥ पानादौतरस्पर्शादौ हरिवंशः । “अभौम-
मभौ विद्वजन्ति मेघाः पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धि” । शङ्ख-

लिखितौ । “आकरद्रव्याणि प्रोक्षितानि शुचीनि” इति
यमः । “आममांसं घृतं क्षीरं स्नेहाश्च फलसम्भवाः । स्नेच्छ-
माण्डस्थिता दुष्या निष्क्रान्ताः शुचयः स्मृताः” ॥ विष्णुधर्मो-
त्तरे । “सुखवर्जश्च गौः शुद्धा मार्जारः क्रमणे शुचिः । पुष्पाणाञ्च
फलानाञ्च प्रोक्षणात् शुद्धिरिष्यते” ॥ अत्रिः । “मक्षिकाः
सन्तता धारा भूमिस्तोयं हुताशनः । मार्जारश्चापि दर्वी च
मारुतश्च सदा शुचिः ॥ चाण्डालेन शुना वापि दृष्टं हवि-
रयन्नियम् । विडालादिभिरुच्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत् ॥
अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्” इति शातातपः । “तापनं घृत-
तैलानां प्लावनं गोरसस्य च । तन्मात्रमुद्धृतं शुद्धेत् कठिनन्तु
पयो दधि ॥ अविलीनं तथा सर्पिर्विलीनं अपणेन तु” ॥
मनुः । “द्रव्याणाञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्” । उत्पवनं
वस्त्रान्तरितनिर्वापणेन केशकौटाद्यपनयनम् । शातातपः ।
“क्षौवाभिश्चपतितैः स्रुतिकोदक्यनास्तिकैः । दृष्टं वा स्याद्
यदन्नन्तु तस्य निष्कतिरुच्यते ॥ अभ्युक्ष्य किञ्चिदुद्धृत्य भुञ्जी-
ताप्यविशुद्धितः” ॥ शुद्धिरित्यनुवृत्तौ विष्णुः । “गुडानामिच्छु-
विकाराणां प्रभूतानां वायुग्निदानेन सर्वलवणानाञ्च” इति
ब्रह्मपुराणम् । “चाण्डालपतितामेध्वैः कुनखैः कुष्ठिना तथा ।
ब्रह्मघ्नस्रुतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥ दृष्टं वा केश-
कौटाक्षं मृद्वस्त्रकनकाम्बुभिः । शुद्धमद्यात् सहस्रक्षेत्रं प्रभूतं
घुष्टमेव च” ॥ कौलेयकः श्वा कुटुम्बौ प्राणिविशेषः । सहस्रक्षेत्रं
विचिकित्सितमन्नं घुष्टं पर्युषितम् । तथा ब्रह्मपुराणम् ।
“विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ने प्रजायते । सहस्रक्षेत्रन्तु
विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः” ॥ मतस्यसूक्ते । “अनिवेद्य न
भोक्तव्यं मतस्यं मांसञ्च यज्जवेत् । अन्नं विष्टा पयो सूत्रं
यद्विष्णोरनिवेदितम् ॥ अनेन स्वयं भोज्यमन्नादिदेयमित्युक्तं

“नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं भक्षेष्वात्महिषीक्षीरं विवर्जयेत् पञ्चनख-
मत्स्यवराहमांसानि चेति” विष्णुवचने तु अनेवंविधं निषिद्ध-
मित्यविरोधः । अतएवायोध्याकाण्डे श्रीरामवाक्यम् । “यदन्नः
पुरुषो नूनं तदन्नास्तस्य देवताः” इति ।

स्वदत्तस्यापि भक्षणमाह श्रीभागवते । “निवेदितं मङ्गलाय
दद्याद्भुञ्जीत वा स्वयम्” । फलमप्याह “उद्वास्य देवं स्वे धान्नि
तन्निवेदितमग्रतः ॥ अद्यादात्मविशुद्ध्यर्थं सर्वकामसमृद्धये” ॥
उद्वास्यानीय स्वे धान्नि हृदये । “त्वयोपयुक्तस्रगन्धवासो-
ऽलङ्कारचर्चिता । उच्छिष्टभोजिनोदासास्तव मायां जये महि ।
हृदिरूपं मुखे नाम नैवेद्यमुदरे हरेः । पादोदकञ्च निर्माल्यं
मस्तके यस्य सोऽच्युतः” ॥ ब्रह्मपुराणम् । “अम्बरीषनवं
वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यन्तु सदा सेव्यं
हि वैष्णवैः ॥ अम्बरीषहरेर्लग्नं नौरं पुष्पं विलेपनम् । भक्त्या
न धत्ते शिरसि चाण्डालादधिको हि सः” ॥ नारसिंहे ।
पादोदकफलमाह । “गङ्गाप्रयागगयनैमिषपुष्कराणि पुण्यानि
यानि कुरु जाङ्गलयामुनानि । कालेन तीर्थसलिलानि पुनन्ति
पापात् पादोदकं भगवतस्तु पुनाति सद्यः” ॥ पद्मपुराणे ।
“ये पिबन्ति नरा नित्यं शालग्रामशिलोदकम् । प्रक्षालयन्त्य-
सन्दिग्धं ब्रह्माहत्यादिपातकम् ॥ शालग्रामशिलातीयमपौत्वा
यस्तु मस्तके । प्रक्षेपणं प्रकुर्वीत ब्रह्महा स निगद्यते” ॥ बह्वृच-
गृह्यपरिशिष्टम् । “पवित्रं विष्णुनैवेद्यं सुरसिद्धर्षिभिः स्मृतम् ।
अन्यदेवस्य नैवेद्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥ अग्राह्यं शिव-
नैवेद्यं पत्रं पुष्पं फलं जलम् । शालग्रामशिलास्पर्शात् सर्वं
याति पवित्रताम् ॥ यो यद्देवार्चनरतः स तन्नैवेद्यभुग्भवेत् ।
केवलं सौरशैवे तु वैष्णवो नैव भक्षयेत् ॥ समानं चान्य-
नैवेद्यं भक्षयेदन्यदेवतः” ॥ भविष्ये । “निर्माल्यं नैव भोक्तव्यं

रुद्रस्य तपनस्य च । उपयुज्य च संमोहात् नरके पचते
 ध्रुवम्” ॥ अतएव पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् । “सुषुम्ना वर्त्मना
 पुष्पमाग्रायोद्वासयेत् सुधीः ॥ निर्माख्यं मस्तके धार्यं सर्वा-
 ङ्गेष्वनुलेपनम् । नैवेद्यञ्चोपभुञ्जीत दत्त्वा तद्भक्तिशालिने” ॥
 विश्वक्सेनप्रभृतये । नन्दिकेश्वरपुराणम् । “दत्त्वा नैवेद्य-
 पुष्पाणि नाददीत कदाचन । त्यक्तव्यं शिवमुद्दिश्य तदा
 दानेन तत्फलम्” इति शिवदत्ते विशेषः । “ब्रह्मचारि-
 ष्टहस्यैश्च वनस्थयतिभिः सह । भोक्तव्यं विष्णुनैवेद्यं नात्र
 कार्यं विचारणा” ॥ एवञ्च तत् “हन्तकारञ्च नैवेद्यं भुक्त्वा
 कृच्छ्रं यतिश्चरेत्” ॥ इति विष्णुनैवेद्येतरपरम् । तथाच ।
 “अनुत्सृष्टेन सृष्टान्नं आसार्द्धं आसमेव वा । विष्णोर्निवेदि-
 तान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक्” ॥ स्त्रोत्सृष्टजला-
 शयजलोपयोगेऽपि न दोषः तथा हि । “प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो
 जलपूर्णं जलाशयम्” । इति मत्स्यपुराणे जलाशयोत्सर्गस्य
 सर्वभूतेभ्य इत्यनेन अप्रकृष्टचेतनोद्देश्यकत्वादुद्देश्यगतस्वामि-
 त्वाजननान्न दानत्वं किन्तु जलं स्वस्वत्वे दूरीकरणेन नद्या-
 दिवत् साधारणोक्तम् अतएव “सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्-
 सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाहनैः” ॥
 इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि न स्वत्वमिति ।
 तत्साधारणजलस्य गोतमोक्तेन स्वामित्वश्रुतेः तदुत्सृष्टुरपि
 तथात्वे पुनः स्वामित्वात्तदुपयोगः । यथा गोतमः । “स्वामी
 ऋक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्यात्विज्यलब्धं
 क्षत्रियस्य विजितं निर्विष्टं वैश्यशूद्रयोः” ॥ इति परिग्रहोऽ-
 नन्यपूर्वस्य जलदणकाष्ठादेः स्वीकार इति मितान्नरा । वृत्त्य-
 धिकारे व्यक्तमाहापस्तम्बः । दायाद्यं शिलोच्छ्रौ चान्यच्चा-
 परिगृहीतम्” इति । अपरिगृहीतमनन्यस्वीकृतमस्वामिक-

मित्यर्थः । निर्विष्टं वेतनलब्धं निर्वेशो भृतिभोगयोरित्यमरोक्तेः ।
 पैठीनसिः “लवणं व्यञ्जनञ्चैव घृतं तैलं तथैव च । लेह्यं पेयञ्च
 विधिवत् हस्तदत्तं न भक्षयेत्” ॥ आश्वमेधिके । “उदक्या-
 मपि चाण्डालं श्वानं कुक्कुटमेव च । भुञ्जानो यदि पश्येत
 तदन्नञ्च परित्यजेत्” ॥ वौधायनः । “भुञ्जानेषु च विप्रेषु
 यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्ता च ब्रह्महा च
 तथोच्यते” ॥ अन्यत्र गमनेन पात्रं त्यजेदित्यर्थः । कूर्मपुराणे ।
 “यो भुङ्क्ते वैष्टितशिरा यश्च भुङ्क्ते विदिङ्मुखः । सोपानत्-
 कश्च यो भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणे ।
 “कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न च पश्चात् पिवेदधि” । अधि
 अधिकम् । “हस्तं प्रक्षाल्य गण्डूषं यः पिबेत् पापमोहितः ।
 सदैवञ्चैव पैत्रञ्च आत्मानञ्चावसादयेत् ॥ अर्घ्यं पीत्वा च गण्डूषम्
 अर्घ्यं त्याज्यं महीतले । रसातलगतान्नागांस्तेन प्रीणाति
 नित्यशः” ॥ बृहद्व्यासः । “ततस्तृप्तः सन्नमृतापिधानमसौति”
 अपः प्राश्य तस्माद्देशान्मनागवसृत्य विधिवदाचामेदिति ।
 देवलः । “भुक्त्वाचामेदु यथोक्तेन विधानेन समाहितः । शोध-
 यञ्च मृदा हस्तौ मृदद्भिर्घर्षणैरपि ॥ भोजने दन्तलग्नानि
 निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥
 न तत्र बहुशो यत्नं कुर्यादुद्धरणे पुनः । भवेदशौचमत्यन्तं
 दृणवेधात् व्रणेः कृते” ॥ वौधायनः । “पुनराचम्य दक्षिणे
 पादाङ्गुष्ठे पाणिना विस्त्रावयति । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ह्यङ्गुष्ठञ्च
 समाश्रितः । ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विश्वधृक्” ॥
 विस्त्रावयति जलमिति शेषः । ब्रह्मपुराणम् । “आचान्तो-
 ऽप्यशुचिस्त्रावद्यावत्पात्रमनुवृत्तम् । उद्धृत्याप्यशुचिस्त्रावद्या-
 वन्नोच्छिष्टमार्जनम् ॥ भुक्तोच्छिष्टं समादाय सर्वस्मात् किञ्चिदा-
 त्तनः । उच्छिष्टभागधेयेभ्यः सौदकं निर्वपेद्भुवि” ॥ तत्र मन्त्रः ।

“रौरवे पुण्यनिलये पञ्चार्बुदनिवासिनाम् । प्राणिनां सर्व-
भूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम्” ॥ इत्यनेन शेषजलं त्यजेत् ।
विष्णुपुराणम् । “भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि
वा । यथावत् पुनराचामेत् पाणौ प्रक्षाल्य मूलतः ॥ सुखः
प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः । अभौष्टदेवतानाञ्च कुर्वीत
क्षरणं नरः ॥ अग्निराप्यायतां धातुं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥ अन्नं बलाय मे
भूमेरपामग्न्यनिलस्य । भवत्वेतत् परिणतो मयास्त्वव्याहृतं
सुखम् ॥ प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा । अन्नं
तुष्टिकरञ्चास्तु मयास्त्वव्याहृतं सुखम् ॥ अगस्त्यवर्द्धिर्वड्वा-
नलश्च भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् । सुखं ममैतत् परिणाम-
सम्भवं यच्छन्नरोगं मम चास्तु देहे” ॥ विष्णुः । “यथा
समस्तोन्द्रिय देहि देहे प्रधानभूतो भगवान् यथैकः । सत्येन
तेनान्नविशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥ वीर्यवत्ता यथै-
वान्नं परिणाममवेति हि । सत्येन तेन मङ्गुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं
तथा ॥ इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् । अनायास-
प्रदायीनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः” ॥ मार्कण्डेयः । “भूयो-
ऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम्” । वशिष्ठः । “सुपूगश्च
सुपर्णश्च सुचूर्णेन समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूलं
वर्जयेद् बुधः ॥ पर्णमूले भवेद्दयाधिः पर्णाग्रे पापसम्भवः ।
जीर्णपर्णं हरेदायुः शिरा बुद्धिप्रणाशिनी” ॥

अथ षष्ठयामार्गैक्यम् । “इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठसप्तमकौ
नयेत् । अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निः सन्ध्या ततः परम्” ॥
विष्णुपुराणम् । “सच्छास्त्रादिविनोदेन सन्मार्गादविरोधिना ।
दिनं नयेत्ततः सन्ध्यामुपतिष्ठेत् समाहितः” ॥ सन्ध्योपासनन्तु
पूर्ववदेव । विशेषस्तु अग्निश्च मामन्युश्चेति मन्त्रेणाचमनं

सायमग्निश्चेति बोधायनीयपरिशिष्टदर्शनात् । गायत्रीजपञ्च
उपविश्य प्रत्यङ्मुखेन वायुकोणसम्बन्धिदिगष्टमभागमुखेन वा
कर्त्तव्यः । “जपद्वासौत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात्” इति
याज्ञवल्क्येयात् । अन्वष्टममिति सांख्यायनात् ।

अथ रात्रिकृत्यम् । स्मृतिः । “पूर्वाह्णविहितं कर्म न कृतं
यत् प्रमादतः । रात्रेस्तु प्रहरं यावत् कर्त्तव्यं तदयथोक्तवत् ॥
दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि च ॥ शर्वर्याः प्रथमे
यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः” ॥ इति रत्नाकरः । याज्ञवल्क्या-
ङ्गिरसौ । “उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।
भृत्यैः परिवृतो भूत्वा नातिदृप्तोऽथ संविशेत्” ॥ अग्नौ होमो-
पासनं साग्निपरम् । उपास्य चेति चकारो वैश्वदेवादिकं
समुच्चिनोति । संविशेत् स्वपेत् । तथाच विष्णुपुराणम् ।
“पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनोपते । वैश्वदेवनिमित्तं वै
पन्नसार्द्धं वलिं हरेत् ॥ अतिथिञ्चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद्
बुधः । दिवाऽतिथौ तु विमुखे गते यत् पातकं भवेत् ॥ तदे-
वाष्टगुणं विद्यात् सूर्योदौ विमुखे गते” ॥ सूर्योदौ सूर्ये
अस्तं गते सूर्येण प्रापिते । तथा । “कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा
सायं ततो गृही । गच्छेत् शय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं
नृप” ॥ निशि भोजनं सार्द्धप्रहराभ्यन्तरे प्रागुक्तम् ।

अथ शयनविधिः । सति सूर्ये शय्या च न पातनीया सा
च सूर्यादयात् पूर्वमुत्तोलनीया । तथाच स्मृतिः । “भास्करा-
दृष्टशय्यानि नित्याग्नि सलिलानि च । सूर्यावलोकितदीपानि
लक्ष्म्या वेश्मानि भाजनम् ॥ आसनं वसनं शय्या जायापत्यं
कमण्डलुः । आत्मनः शुचिरेतानि न परेषां कदाचन” ॥ न
कदाचन इत्यनुमतिं विना अन्यथाऽतिथ्यानुपपत्तेः । व्यासः ।
“शुचौ देशे विविक्ते तु गोमयेनोपलिप्तके । प्रागुदक्प्रवने

सैव संविशेत्तु सदा बुधः ॥ माङ्गल्यं पूर्णकुम्भश्च शिरःस्थाने
निधापयेत् । वैदिकैर्गार्ग्यैर्मन्त्रै रक्षां कृत्वा स्वपेत्ततः” ॥ गर्गः ।
“स्वगृहे प्राक्शिराः श्येते आयुष्ये दक्षिणा शिराः । प्रत्यक्-
शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः” ॥ मार्कण्डेयपुराणे ।
“प्राक्शिराः शयने विद्यात् धनमायुश्च दक्षिणे । पश्चिमे
प्रबलां चिन्तां हानिं मृत्युं तथोत्तरे” ॥ तथा नमस्कृत्याव्ययं
विष्णुं समाधिस्थः स्वपेन्निशि” । मार्कण्डेयः । “शून्यालये
श्मशाने च एकवृत्ते चतुष्पथे । महादेवगृहे चापि शर्करा
लोद्गपांशुषु ॥ धान्यगोविप्रदेवानां गुरुणाञ्च तथोपरि । न
चापि भग्नशयने नाशुचौ नाशुचिः स्वयम् । नार्द्रवासा न
नग्नश्च नोत्तरापरमस्तकः । नाकाशे सर्वशून्ये च न च चैत्यद्रुमे
तथा” ॥ न स्वपेदित्यर्थः ।

अथ दारोपगमनविधिः । याज्ञवल्क्यः । “षोडशर्तु-
निशा स्त्रीणां तासु युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वस्थाद्या-
श्चतस्रश्च वर्जयेत्” ॥ स्त्रीणां षोडशनिशा ऋतुः गर्भाधानयोग्य-
कालः । तथोक्तविधिना गच्छन् ब्रह्मचार्येव भवति तत्र व्रतादौ
गच्छन् ब्रह्मचर्यस्खलनदोषो नास्तीति मिताक्षरा । पर्वाणि
चोक्तानि । हारीतः । “चतुर्थेऽहनि स्नातायां युग्मासु च
गर्भाधानम् । तदुपेतं ब्रह्मगर्भं दधातीति” अत्र चतुर्थ्यां
रात्रौ यज्ञगर्भाधानमुक्तं तद्रजोनिवृत्तौ बोद्धव्यम् । “रजस्युपरते
साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला” इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् ।
साध्वी गर्भाधानादिविहितकर्मयोग्येत्यर्थः । आद्याश्चतस्रो
वर्जयेदिति तु रजोनिवृत्तौतरपरम् । चतुर्थ्यां रात्रौ जातस्या-
ग्रशस्तत्वमाहापस्तम्बः । “चतुर्थीप्रभृत्युत्तरोत्तराप्रजानिःश्रेय-
सार्थम्” इति मिताक्षरा मदनपारिजातयोः । स्नानानन्तरं
पुनरपि रजोदर्शने विशेषमाह हारीतः । “रजस्वला यदि

स्नात्वा पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्वागशुचित्वं नष्ट
 विद्यते । एकोनविंशतेरर्वाक् एकाहं स्यात्ततोद्वयम् । विंशप्रभृ-
 त्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ अष्टादशदिनादर्वाक् सप्तदश-
 दिनाभ्यन्तरे इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । वशिष्ठः । “त्रिरात्रं
 रजस्वला अशुचिर्भवति सा नाञ्जरात् नाभ्यञ्जरात् नाप्सु स्नायात्
 अधःशयौत न दिवा स्वप्यात् न रज्जुं प्रसृजेत् नाग्निं स्पृशेत्
 न दन्तान् चालयेत् न मांसमश्नीयात् न गृहान्निरीक्षेत न
 हसेत् न किञ्चिदाचरेत् नाञ्जलिना जलं पिबेत् न लोहिता-
 यसेन न खर्वेण वेति” । न रज्जुं प्रसृजेत् न रज्जुं कुर्यादि-
 त्यर्थः । न खर्वेण वामपाणिना लोहितायसेन ताम्रपात्रेण ।
 अनृतावपि कामुकौगमनमाह विष्णुपुराणम् । “मृतो नरक-
 मभ्येति ह्रीयेतात्रापि चायुषः । परदाररतिः पुंसामुभयत्रापि
 भौतिदा । इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् । यथो-
 क्तदोषह्रीनेषु सकामेष्वनृतावपि” । प्रौढगर्भामपि अत्यन्त-
 कामामुपेयात् । तदाह वशिष्ठः । “अद्य श्वो वा विजनिष्य-
 मानाः पतिभिः सह शयन्ते इति स्त्रीणामिन्द्रदत्तोवर इति” ।
 विजनिष्यमानाः प्रसवित्त्रयः शयन्ते शेरते । लटोरूपं छान्द-
 सम् । पैठीनसिः । “त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान वज्रेणेन्द्रः
 तं देवा ब्रह्महन्त्रित्यवदन् स स्त्रियः उपागृह्णीत वरं दास्यामीति
 ततोऽस्याः तृतीयं ब्रह्महत्यायाः प्रपद्यन्त एकं भूमिर्वनस्यतय-
 श्वैकम् आसां मघवा तुष्टः प्रायच्छत वरं भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां
 छिन्नप्ररोहणं स्त्रीणां सर्वकालेषु सम्भवः” इति सम्भवः
 सम्भोगः । दुष्टकालमाह “ज्येष्ठामूलामघाश्लेषारेवतीकृत्तिका-
 श्विनौ । उत्तरा त्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेदृती” ॥ एवञ्च
 “ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति । तुल्यमाहुस्त-
 योर्दोषमयोनी यश्च गच्छति” ॥ इति वीधायनीयमनृतौ

दोषाभिधानम् अकामविषयम् । “पर्वण्यनारोग्यमनृतावपि
 गच्छन् पत्नीन्विरात्रमुपवसेत्” । बृहशतातपः । “स्त्रीणां
 संप्रेक्षणात् स्पर्शात् ताभिः संकथनादपि । ब्रह्मचर्यं विपद्येत
 न दारेष्वतुसङ्गमात्” ॥ संप्रेक्षणादित्यत्र संशब्दः कामार्थः ।
 आद्यानन्तरन्तु निषेधमाह तुः शङ्खलिखितौ । “ऋतुस्नातां
 तदहोरात्रं परिहरेत् । नातुरो न दिवा मैथुनं व्रजेत् ।
 स्त्रीवा अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते । अल्पायुषश्च तस्मादेत-
 द्विवर्जयेत् । प्रजाकामः पितृणां नोहरेत् तन्तुं विच्छिन्त्यात्
 प्रयतेताच्छेदाय ये नाप्रतिष्ठो भवति । तस्मात् प्रतिष्ठाकामः
 प्रजया तिष्ठति” ॥ नोशब्दोनिषेधः । तन्तुं सन्तानम् अच्चे-
 दाय अविच्छेदाय सन्तानस्य येन यस्मात् तन्तुच्छेदात् अप्र-
 तिष्ठश्च प्रजानुत्पत्त्या अप्राप्तनिष्ठः सन् पतति तस्मात्तदुत्पत्त्यर्थं
 यतितव्यमिति कल्पतरुः । एवञ्च आद्यदिने यदभिगमनं
 प्रागुक्तयाज्ञवल्क्यवचनादुक्तं मिताक्षरायां तद्वेयम् । वशिष्ठः
 “शूद्राच्चेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति । यस्यान्नं तस्य ते
 पुत्रा अस्त्रग्याः शूद्रवद्भिजाः । ऋतुस्नातां च यो भार्यां सन्निधौ
 नाधिगच्छति । स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते” ॥
 सन्निधावित्यभिधानादसन्निहितस्य गमनाभावे न दोषः । पुत्तो-
 त्यत्तिपर्यन्तम् ऋत्वभिगमननियममाह विष्णुपुराणम् । “ऋतु-
 कालाभिगामौ स्यात् यावत् पुत्रो न जायते । ऋणापकर्ष-
 णार्थं हि पुत्रस्योत्पादनं प्रति” ॥ यतितव्यमिति शेषः ।
 आपस्तम्बः । “ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।
 अनृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरौषवत्” ॥ इति “हावेता-
 वशुचौ स्यातां दम्पतौ शयनं गतौ । शयनादुत्थिता नारौ
 शुचिः स्यादशुचिः पुमान्” ॥ मैथुनशुद्धेः पूर्वं मलमूत्रोत्सर्गं
 न कुर्यात् । “तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते श्मश्रुकर्मणि मैथुने ॥

मूत्रोच्चारं यदा कुर्यात् अहोरात्रेण शुद्ध्यति” इति यमवचनात् । पुत्रानुत्पत्तौ पारस्करः । “सा यदि गर्भं नादधीत निदिग्धिकायाः सिंघाः श्वेतपुष्पायाः उपोष्य पुष्येण मूलमुद्धृत्य चतुर्थेऽहनि स्नातायां निशायामुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणस्यां नासिकायामासिञ्चतीति । इयमौषधीत्रायमाणा सहमाना सरस्वती । अस्या अहं पुत्रः पितुरिव नाम जनयत्यभित इति” सा परिणीता ऋतुकाले कृताभिगमना यदि गर्भं न धारयति तदा उपोष्य पुष्ये नक्षत्रे श्वेतकण्टकारिकाया मूलमुत्थाप्य चतुर्थेऽहनि ऋतुस्नातायां सत्यां रात्रावुदकेन पिष्ट्वा दक्षिणनासापुटे पतिरियमौषधीत्रायमाणा” इति मन्त्रेण सिञ्चति । “नस्यं दधाति दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा प्राक्शिरः संविष्टाया इति” गोभिलस्मरणात् । आयुर्वेदौघेऽपि । “पिप्पल्या मृङ्गवेरञ्च मरिचं नागकेशरम् । आज्येन सह भुञ्जीत अपि बन्ध्या प्रसूयते । याज्ञवल्करः । “एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् । सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च । विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम्” । अत्र पूर्वार्द्धेनापि नित्यता उत्तरार्द्धेनापि कर्माङ्गता बोधिता अन्यथा उपवीताभावदशायां कृतं साङ्गमेव न स्यात् । पुरुषश्च प्रत्यवायौ भवेत् । अत्र वदन्ति करोति कृतवान् कृतमित्यकृतत्वातिदेशः । पिष्टकृत्यादौ उपवीतित्वाभावात् कथं न प्रत्यवायः न च बाधकाभावे सतीति पूरणौयम् । सदा पदसङ्कोचापत्तेः । न च पदाहवनीय इति वाच्यं सत्युपवीते यज्ञसूत्रान्तरमादाय प्राचीनावीतिलोपपत्तेः । अतएव व्युपवीत इत्यनेन पिष्टकृत्यादावव्युपवीतोपयोग उक्तः तथा चात्र समुच्चय एवेति उच्यते “यज्ञोपवीतिनिर्वर्त्यं ततः पर्युचणादिकम्” । इत्यत्र ततो यज्ञोपवीती

व्याख्यानात् तथाग्नौकरणहोमोऽपसव्येन वा कार्य इत्यत्र
वाकारेण समुच्चयानुपपत्तेः ततश्च व्युपवीतपदं यज्ञसूत्रमात्रपरं
सदोपवीतिनेत्यत्रापि यज्ञसूत्रधारणवत्यर्थः । न च मुध्या-
धारणेऽपि तत् स्यात् । धारणे विहिते इति विशेषणात् ।
न च मुध्यादिधारणं कुत्रापि कर्मणि विहितं न चैवं कर्माङ्ग-
त्वेन सूत्रार्थत्वेन कर्माचरणकाले प्राचीनावीतित्वेनापि स्थित्या-
पत्तिः । उपनयनकाले यज्ञसूत्रविन्यासस्य प्राथमिकत्वात्
औत्सर्गिकत्वेन बाधकं विना तदत्यागात् । “शस्त्र इन्दो सक्तत्
पुत्रं लाक्ष्ण्यं जनयेत् पुमान्” । सक्तदेकवारम् अत्र सस्यगा-
धानहेतुतया उत्तानकरचरणामेव कुर्वीत नातिर्यक् आहित-
करचरणां स्त्रियम् ऋत्वभिगमनानन्तरं दक्षिणपार्श्वेण स्थाप-
येत् । पुरुषायिते तु गर्भानुत्पत्तिरिति शेषः । दक्षः । “प्रदोष-
पश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन वै नयेत् । यामद्वयं शयानस्तु
ब्रह्मभूयाय कल्पयते” ॥ इति ब्रह्मपुराणे । “इत्येतदखिलं
प्रोक्तमहोरात्राश्रितं मया । ब्राह्मणानां कृत्यमेतदपवर्गफल-
प्रदम् ॥ नास्तिक्यादथबालस्यात् ब्राह्मणो न करोति यः ।
स याति नरकं घोरं पशुयोनौ च जायते” ॥ इति श्रीहरि-
हरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्य-विरचितमाङ्गिका-
चारतत्वं सम्पूर्णमिति ।

प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ।

प्रायश्चित्तस्य तत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

“प्रायश्चित्तस्य लक्ष्मात्रं तथा तन्त्रप्रसङ्गको । कर्तृसंस्कार-
काङ्क्षानां प्रतिकर्मनिवर्तनम् ॥ गोप्रासभक्षणाच्छुद्धिस्तद-
भावादशुद्धता । प्रायश्चित्तं भवेन्नित्यं काम्यं नैमित्तिकन्तथा ॥
काम्यादप्यङ्गहानी स्यात् कियांस्तत्र फलोदयः । अद्वया
लक्षणं पुण्यमज्ञानादपि सम्भवेत् ॥ प्रायश्चित्ताद्विजातीयात्ता-
दृक् पापविनाशनम् । गोधूमावयवे यव्यावयवस्तत्र साधकम् ॥
लाघवं गौरवं वीक्ष्य सकृदावृत्तितस्तथा । दानव्रतादिमन्त्रेण
पापमात्रस्य नाश्यता ॥ चान्द्रायणादौ आसानां परिसंख्या-
व्यवस्थितिः । प्रायश्चित्ते गुरौ भूते लघुपापस्य संचयः ॥ गङ्गा-
माहात्म्यविस्तारो रात्रावपि च तत् क्रिया । बालादिना
कृते पापे प्रायश्चित्तस्य हीनता ॥ प्रायश्चित्ते तु वक्तव्येऽनुग्रह-
द्वयमेव हि । प्रायश्चित्तीपदेशादिचौराल्लाभविनिर्णयः ॥ क्रयस्य
निर्णयश्चैव तद्दानेः कालनिर्णयः । प्रायश्चित्तस्य पूर्वाह्नकृत्यं
बाल्यभिदा तथा ॥ धेनुमूल्यव्यवस्था च ज्ञानकृतनिरूपणम् ।
विप्रादिस्वामिभेदेन गोबधव्रतनिर्णयः ॥ एकवर्षादिभेदेन
रोधादेश्च निमित्ततः । अपालननिमित्तेन गोबधव्रतनिर्णयः ॥
अपवादो गोबधस्य नरस्य च बधे तथा । चाण्डालपतिता-
दीनामोदनादेश्च भक्षणे ॥ प्रायश्चित्तविधिस्तत्र कृतघ्नस्य
निरूपणम् । यवनादेस्तथोत्पत्तिस्तद्वास्यादौ व्रतन्तथा ॥

अन्यजादेः स्त्रियाः सङ्गे भोजने च प्रतिग्रहे । चण्डालसृष्ट-
तोयादौ गोमांसादौ च भक्षिते ॥ भार्यायां मातृवचने उप-
वीतस्य भेदने । निबध्यन्तेऽत्र संचेषात् सतां मुदमभीष्टता ।
प्रायश्चित्तविवेकादावन्यज्ज्ञेयं विचक्षणैः” ॥

अथ प्रायश्चित्तलक्षणम् । तत्र हारौतः । “प्रयतत्वाद्दोष-
चित्तमशुभं नाशयतीति” प्रायश्चित्तमिति यत्तपःप्रभृतिकं कर्म
उपचितं सञ्चितमशुभं पापं नाशयतीति कृततत्तत्कर्मभिः
कर्तुं प्रयतत्वात् वा शुद्धत्वादेव तत् प्रायश्चित्तं तथाच । पुन-
र्हारौतः । “यथा क्षारीपस्त्रेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालनादिभि-
र्वासांसि शुद्ध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिमुपयान्ति” ।
शुद्धिं पापक्षयम् । यथा महाभारते । “अङ्गिर्गात्रान् मल-
मिव तमो ह्यग्निभयाद् यथा । दानेन तपसा चैव सर्वपाप-
मपोहति” ॥ तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । “मात्रार्थलाभस्तु प्रयतत्वाद्देत्येवकारार्थक-
वाशब्दात् । तथाच विश्वः । “वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे
च समुच्चये” । एवञ्च “अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति महापातकि-
नस्त्वमे” । इति विष्णुक्तस्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयस्वर्गोभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्रायश्चित्तत्वम् ।
प्रायश्चित्तस्य स्वध्वंसादिजनकत्वेऽपि तदंशे विधिबोधितत्वा-
भावान्नासम्भवः ।

अथ तन्त्रप्रसङ्गको । तत्रानेकमुद्दिश्य सकृत् प्रवृत्तिस्त-
न्त्रता । यथा दर्शपौर्णमासयोरग्नेयादौनाम् । यथाग्नेयाष्टा-
कपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्याश्चाच्युतो भवति उपांशुयाज-
मन्तरा यजति ताम्यामग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे
प्रायच्छत् ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयो अमावास्यायामिति
कर्मस्वरूपज्ञापकरूपोत्पत्तिश्रुत्युक्तानां षष्ठां प्रधानयागानां

मध्ये आग्नेयाष्टाकपालैन्द्रदधिपयो यागानां त्रयाणाम् आग्ने-
याष्टाकपालोपांशु-याजाग्नीषोमीयैकादश-कपाल—यागानां
त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन उपकारः सिध्यति ।
प्रयाजादयश्च समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति
वर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजति इत्येवंरूपाः पञ्च । तथा
नानाब्रह्मबधसत्त्वे सर्वोद्देशेन सकृत् प्रायश्चित्ते कृते सर्वब्रह्म-
बधजन्यपापनाशः । यथा बधानुवृत्तौ भविष्ये । “ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणानाञ्च पुत्रक । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं जाति-
माश्रित्य लक्ष्यते ॥ क्षामवत्यादिना यद्वत् कर्मणा पृतनापते ।
देवदोषादकरणे जाते दोषकदम्बके ॥ होमेनैकेन दोषाणां
सर्वेषां क्षयमादिशेत्” ॥ एवञ्च एकप्रायश्चित्तेनानेकदोष-
क्षयाय क्षामवतौष्टिः सर्वत्र दृष्टान्तः । तन्त्रताया हेतुश्च अदृष्टा-
र्थकैजातीयकर्मणः कालदेशकर्त्रादीनां प्रयोगानुबन्धवैधहेतु-
भूतानामभेदे उद्देश्यविशेषाग्रह इति । एवञ्च “स्नातोऽधि-
कारो भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि” । इति विष्णुक्तम् ।
“अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादिकिञ्चन” । इति
दक्षोक्तञ्च । क्रियाङ्गस्नानं कर्तृसंस्कारद्वारैव तद्दिनकर्तव्या-
शेषकर्मार्थमेकमेव न तु प्रतिकर्म कर्तव्यं तच्चारुणोदयस्नाना-
दपि सिद्ध्यति । “सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नायौ जपादि-
कम्” । इति दक्षोक्तेः । “अस्नातस्य क्रियाः सर्वा भवन्तीह
यतोऽफलाः । प्रातः समाचरेत् स्नानमतो नित्यमतन्द्रितः” ॥
इति विष्णुधर्मात्तराञ्च । “अस्नातस्तु पुमान्नाहो जप्यादिह-
वनादिषु । प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानमुदाहृतम्” ॥ इति
शङ्खवचनाञ्च । प्रातरित्यरुणोदयकालपरम् । “प्रातःस्नाय्य-
रुणकिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात्” इति विष्णुवाक्यैक-
वाक्यत्वात् । “सूर्योदयं विना नैव स्नानदानादिकाः क्रियाः”

इति तु अहःस्नानप्रधानकालपरम् । “दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते” । इति पराशरेण प्रशस्यते इत्येकवाक्यत्वात् एवञ्च “प्रदोषे घटिकायुग्मं प्रभाते घटिकाद्वयम् । दिनवत् सर्वकर्माणि कारयेन्न विचारयेत्” इति हलायुधधृतवचनम् गौणकालपरम् । घटिकाऽत्र दण्डद्वयम् । “त्रियामां रजनीं प्राहुस्तत्ताद्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते” ॥ इत्येकवाक्यत्वात् तथा चामरः । त्रियामा क्षणदा क्षपा इति यद्वा सूर्योदयपदं सूर्यकरस्पर्शपरम् । विष्णुपुराण एव अनुदितसूर्ये कर्मानधिकारमुक्त्वा अंशुस्पर्शे कर्माधिकारविधानात् । यथा “सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शुद्धिकरणम् । यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय भासते । स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते । पतिव्रता कारणाय तस्मै शुद्धात्मने नमः” ॥ सूर्योदयात् प्रागपि प्रकाशेन तत्करस्य विद्यमानत्वात् । एवञ्च “उपस्पृश्य द्विजोनित्यं शुद्धः पूतो भवेन्नरः” ॥ इति मरौच्युक्ताचमनेन कर्तुः संस्काराभिधानात् । शुद्धः प्रक्षालितपाणिपाद इत्यर्थः । “यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन कृत्यम्” । इति गोभिलोक्तं “क्रियां यः कुरुते मोहादनाचस्यैव नास्तिकः । भवन्ति हि वृथा तस्य क्रियाः सर्वा न संशयः” ॥ इति वायुपुराणोक्तञ्च । कर्माङ्गाचमनं प्रयतेन प्रतिकर्म न कर्त्तव्यम् अतएव पाठकामस्यैव प्रयतस्याचमनं विशेष्य । मन्वत्रग्रङ्गिरो बृहस्पतय आहुः । यथा “सुप्ता क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठीव्योक्तानृतं वचः । पीत्वापोऽध्येस्यमानश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन्” ॥ भक्तुकामस्याप्याहापस्तम्बः । “भोक्ष्यमाणः प्रयतोऽपि द्विराचमेत्” । इति तच्च द्विजस्य ब्राह्मेण तीर्थेन । तथा याज्ञवल्क्यः । “प्राग्ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्” । प्राक्प्राङ्मुख उप-

सृष्टेत् आचामेत् द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मिताक्षरा । स्त्रीशूद्र-
योस्तु दैवेन तौर्येन । यथा नारदः “स्त्रियास्त्रैदशिकं तौर्ये
शूद्रजातेस्तथैव च । सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः” ॥
एवञ्च साधारणाङ्गमात्रे प्रधानदेशकालान्वयानियम इत्युक्तम् ।
यत्तु अङ्गानां प्रयोगविधौ को हि तन्त्रतेत्युक्तम् । तत्कर्तृसंस्कार-
काङ्गभिन्नानामेव यथा आहभेदेऽर्घ्यादौनामिति ।

अथ प्रसङ्गः । अन्योद्देशेन प्रवृत्तावन्यस्यापि सिद्धिः प्रसङ्गः ।
यथा पञ्चमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिनः पुरो-
डाशस्यापि उपकारः सिद्धयति । यथा वा तप्ते पयसि दध्या-
नयति । सा वैश्वदेव्यामिच्छा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्य-
त्रामिच्छार्थं प्रवृत्तौ अनुद्दिश्य वाजिनस्यापि सिद्धिः । अतएव
क्वचिदपचारे आमिच्छा पुरुषं प्रयोजयति न तु वाजिनम् ।
तस्य प्रसङ्गसिद्धत्वादित्युक्तम् । आमिच्छा घनीभूतं पयः ।
तथाच भट्टवार्त्तिकम् । “पय एव घनीभूतमामिच्छेत्यभिधौ-
यते” । तदवशिष्टं जलं वाजिनम् । यथा वा काम्ययाग-
निष्पत्त्यर्थमनुष्ठितैराग्नेयादिभिर्नित्ययागसिद्धिरिति मिताक्ष-
रोक्तम् । यथा वा दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तन्नान्त-
रीयकावगोरणप्रायश्चित्तमपि सम्पद्यत इति प्रायश्चित्तविवे-
कीकृतम् । तथा ब्राह्मणबधोद्देशेन द्वादशवार्षिके स्मृते क्षत्रिय-
बधनिमित्तकत्रैवार्षिकप्रायश्चित्तस्य सिद्धिः । एवञ्च तन्त्रप्रस-
ङ्गयोरनाहृतेनैव कर्मणा नानादृष्टफलसिद्धौ लाघवमेव हेतुः ।
नन्ववगोरणक्षत्रियबधप्रायश्चित्तयोः कथं प्रसङ्गेन सिद्धिः सङ्क-
ल्पादेरभावात् तयोः सङ्कल्पादिः कुत इति चेत् प्रायश्चित्तत्वात्
नथात्वेऽपि कथं सङ्कल्प इति चेत् काम्यत्वात् । काम्यत्वमाह
जावालः । “काम्यानां स्वफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च । अतः
काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति स्थितिः” ॥ सहजतत्त्वम्-

लोकावाप्तादिफलकत्वेन काम्यानां चान्द्रायणादीनां क्वचित्
 स्वफलार्थं क्वचिदोषघातार्थञ्च कर्तव्यत्वं तत्र स्वफलार्थं स्व
 चान्द्रायणादिकं फलं येषां पापानां तानि तथा तदर्थं तन्नि-
 मित्तं पापनिमित्तमिति यावत् । पापज्ञानवतएव चान्द्रा-
 यणाद्याचरणात् । तत्फलत्वम् अतो नैमित्तिकत्वं दोष-
 घातार्थम् अतः काम्यत्वम् आसत्तिक्रमेणान्वयः । अतः पाप-
 क्षयकामनावदधिकारिकर्तव्यत्वेन पापनिश्चयवदधिकारिकर्त-
 व्यत्वेन च काम्यत्वं नैमित्तिकत्वञ्चेति द्वयोरेवावगम्यमानत्वात्
 जातेष्टिवदधिकारयोः सम्बलनम् इति एवञ्च काम्यस्य सर्व-
 शक्त्यधिकरणे सर्वाङ्गीपेतस्यैव फलवत्त्वाभिधानात् तस्यापि
 प्रसङ्गविषयत्वेन काम्ये हि काम्याभिलापसहितकुशतिलजल-
 त्यागरूपः सङ्कल्पः शास्त्रार्थ इति प्रक्रमाधिकरणोक्तेन । “प्रत्येकं
 नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासीनो
 वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत्” ॥ इति शङ्खलिखितवचने प्रत्येकं
 नियतं कालमिति तत्तत्व्रतकालसंख्याम् आत्मनो व्रतम् आ-
 त्मसम्बन्धित्वेन आत्मकर्तृत्वेन इति यावत् । तेनामुकव्रतमहं
 करिष्ये इति चादिशेदुल्लेखं कुर्यात् इत्यनेन च प्राप्तस्य
 सङ्कल्पस्य बाधः । एवं तदन्ते दक्षिणायाः शुद्धयर्थं आहस्य च
 बाधः । तदभिहितं भविष्ये । “क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणा-
 नाञ्च भोजनम् । शुद्धयर्थमिति तत् प्रोक्तं वैनतेयमनौषिभिः” ॥
 यत्तु शुद्धये इति प्रायश्चित्तादौ तदाह जावालः । “प्रारम्भे
 सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः । आहं कुर्यात् व्रतस्यान्ते
 गोहिरण्यान्नदक्षिणम्” इति । वाचस्पतिमिश्र आह । तत्र
 समाप्तावित्यस्य व्याख्यातत्वात् व्रतस्यान्ते इत्यस्य पुनरुक्तत्वा-
 पत्तेश्च । आहविवेककारास्तु आरम्भ इत्यर्हानन्तरम् “आज्येनैव
 हि शालाग्नौ जुहुयात् व्याहृतौः पृथक्” । इत्यर्हमधिकं

लिखितवन्तः । प्रायश्चित्तानन्तरं पापक्षयार्थं श्राद्धं कर्त्तव्यमिति व्याख्यातवन्तश्चेति । शालाग्नावित्युपादानात् साग्नेरेव होमः । व्रतस्यान्त इति प्रायश्चित्तमात्रस्योपलक्षणम् । भविष्ये शुद्धये इति सामान्यतोऽभिधानात् । अन्यथा त्रैमासिकव्रताद्युक्तदक्षिणाविशेषस्तदनुकल्पधेनुदानादौ प्रायश्चित्तविवेकाद्युक्तोऽपि न स्यात् । “वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुरचितव्रतः” इत्यभिधानात् । एवञ्च शुद्धिहेतुपार्वणश्राद्धं जीवत्पितृकेणापि कर्त्तव्यं संस्काराङ्गवृद्धिश्राद्धवत् । “जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत् । येषां वापि पिता कुर्यात् तेषामेके प्रचक्षते” ॥ इति हारौतवचनोत्तरार्द्धेन प्रधानसाङ्गतार्थं श्राद्धविधानात् । एवं प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यपापक्षयज्ञापकगोप्रासस्यापि बाधः । यथा चरितव्रतविधौ याज्ञवल्क्यः । “घटेऽपवर्जिते ज्ञातिमध्यस्थो यवसं गवाम् । प्रदद्यात् प्रथमं गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया” ॥ अपवर्जिते प्रक्षिप्ते । “प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमपां नवम् । तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये” ॥ इति मनुक्तेः । तेन ज्ञातिना प्रास्येयुः क्षिपेयुः कृतप्रायश्चित्ता इति शेषः । गवां सत्कारश्च तद्वत्तृणभक्षणमेव । यदि तु गावस्तद्वत्तयवसं न गृह्णीयुस्तदा पुनः प्रायश्चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारौतः । “स्वशिरसा यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ताः प्रमुदिता गृह्णीयुरथैनं प्रावर्त्तयेयुरिति” । एनं कृतप्रायश्चित्तम् इतरथा नेत्याभिप्रेतमिति मिताक्षरा । एवञ्च हारौतयाज्ञवल्क्यवचनकवाक्यतया वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्यतापरम् । न तु प्रकरणादसत्प्रतिग्रहमात्रपरं ततश्चासत्प्रतिग्रहमात्रपरतया यत् कुल्लूकभट्टव्याख्यानं तत् प्रदर्शनमात्रपरम् । एवं घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविषयम् । यथा मनुः ।

“उपवासकृशं तन्तु गोत्रजात् पुनरागतम् । प्रणतं परि-
 शृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् । सत्यमुक्ता तु विप्रेषु
 विकिरेत् यवसं गवाम् । गोभिः प्रवर्तिते तीर्थे कुर्युस्तस्य
 परिग्रहम्” ॥ सत्यमिति नाहमेतत् पापं करिष्यामीति ।
 तीर्थे गोभिस्तृणभक्षणेन पवित्रीकृते देशे । उच्यते । प्रायश्चि-
 त्तस्य नित्यत्वेनाङ्गवैकल्येऽपि फलसिद्धिः । तथाच प्रायश्चित्तस्य
 नैमित्तिकत्वं नैमित्तिकत्वं मिताक्षराकृदाह । नैमित्तिकोऽयं
 प्रायश्चित्ताधिकारः । अत्र चार्थवादावगतपापक्षयेऽपि जाते-
 ष्टिन्यायेन साध्यतया स्वीक्रियते । न च दुरितपरिजिह्वीर्षु-
 णानुष्ठायते एतावता काम्याधिकारमात्रशङ्का न कार्या ।
 यस्मात् । “चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये । नित्यैश्च
 लक्षणेयुक्ता जायन्ते निष्कृतैर्नरः” ॥ इति मनुवचनेऽकरणे
 दोषश्रवणेनावश्यकतावगमात् । तथाच याज्ञवल्क्यः । “प्राय-
 श्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः । अपश्चात्तापिनः कष्टा-
 न्नरकान् यान्ति दारुणान्” ॥ प्रायश्चित्तमकुर्वाणा दुःसहान्न-
 रकान् प्राप्नुवन्ति इत्यन्तेन । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तमनुवचने नित्य-
 मिति श्रवणात् नित्यत्वम् अतएव सर्वैरेव निबन्धुभिः आह-
 विशेषस्य नित्यत्वे एतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजा-
 पतिरित्युक्तम् । तथाचोक्तं “नित्यं सदा यावदायुर्न कदाचिद-
 तिक्रमेत् । उपेत्यातिक्रमे दोषश्रुतेरत्यागदर्शनात् ॥ फलाश्रु-
 तेर्वीक्षया च तन्नित्यमिति कौर्त्तितम् । तस्मात् कर्त्तव्यमेवेह
 प्रायश्चित्तं विशुद्ध्ये” ॥ इति शङ्खलिखितवाक्ये एवकारेण
 नियमादवश्यं करणं प्रतीयते । अवश्यकरणञ्चाकरणान्नि-
 वृत्तिः तदतिक्रमे तु “विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेव-
 नात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥ इति
 याज्ञवल्क्यवचने प्रत्यवायश्रुतेः । नित्यत्वम् अङ्गिरसापि ।

“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्धयेत्
पापमसत्त्वं पर्षदिब्रुवन्” ॥ इत्यनेन पापंवतो भुञ्जानस्य
प्रायश्चित्तार्थमनुपस्थितस्य पापवृद्धिदर्शनात् प्रायश्चित्तस्य
नित्यत्वमभिहितम् । यथा स्मृतिसागरे देवलः । “काला-
तिरेके द्विगुणं प्रायश्चित्तं समाचरेत् । द्विगुणं राजदण्डञ्च
दत्त्वा शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ कालातिरेके संवत्सरातिरेके ।
“संवत्सराभिश्मस्य दुष्टस्य द्विगुणो दमः” । इति मनुवचने
संवत्सरात् परतो द्विगुणदण्डदर्शनेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि
भवन्तीति न्यायेन एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो बाधकमन्तरेणा-
न्यत्रापि तथा इति न्यायाच्च । आकाङ्क्षितत्वेन प्रायश्चित्तेऽपि
तथैव युक्तत्वात् । अधिकव्यूनकाले तु तदनुसारादेव व्यव-
स्थेति । अतएव यथा “चारोपस्त्रेदचण्डनिर्णोदनप्रक्षालना-
दिभिर्वासांसि शुद्ध्यन्ति एवं तपो दानयज्ञैः पापकृतः शुद्धि-
मुपयान्ति ध्यायमाना इव धातवोऽग्नौ दोषेभ्यस्तस्मात् विश्र-
म्भात् स्नेहात् लोभात् भयात् प्रमादाद्वा अशुभं कृत्वा सद्यः
शौचमारभेत्” इति हारौतेन सद्यः करणमुक्तम् । अत्रापि
व्यवहारचिन्तामणौ विशेषः । “नाष्टस्यां न चतुर्दश्यां प्राय-
श्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने तथा” ॥
एवञ्च प्रायश्चित्तस्य नित्यत्वे जावालोक्तं काम्यत्वं कथं सङ्ग-
च्छते । काम्यत्वं हि अनित्यत्वम् असति कामे परित्यक्तं
शक्यत्वात् । तथा सत्येकस्य कर्मणो नित्यत्वकाम्यत्वाभ्यं
द्वैरूप्याङ्गीकारे नित्यानित्यसंयोगविरोधः । सैवं संयोगपृथक्-
त्वन्यायात् स च न्यायश्चतुर्थाध्याये उक्तः यथा “खादिरे पशुं
बध्नाति खादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीत” इति श्रूयते अत्र
संशयः काम्यस्यैव खादिरता नित्येऽपि स्यात् उत नेति । तत्र
फलार्थत्वेनानित्यतया खादिरताया नित्यप्रयोगाङ्गता न

युक्ता । यच्च नित्येऽपि खादिरत्वश्रवणं तत्काम्यस्यैव पशुबन्धनाय
यूपाश्रयज्ञापनार्थमतो न नित्ये खादिरतेति प्राप्तेराद्यान्ताय चतु
र्थाध्यायसूत्रम् । एकस्योभयत्वेऽसंयोगपृथक्त्वमिति । तत्र संयोगः
सम्बन्धमात्रम् । एकस्य खादिरस्य क्रत्वर्थत्व पुरुषार्थत्व रूपो-
भयात्मकत्वे वाक्यद्वयेन च क्रतुशेषत्व फलशेषत्व लक्षणसंयोग-
भेदावगमात् न नित्यानित्यसंयोगविरोधः । न चाश्रयज्ञा-
नार्थं नित्यवाक्यम् । सन्निधानादेवाश्रयलाभात् अत उभयार्था
खादिरतेति । एवं “दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य” इत्या-
दावुभयार्थतैव दधित्वस्य द्वेधाश्रवणात् । तस्मात् प्रायश्चित्तं
नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्चेत्यतो यत्र प्रसङ्गसम्भावना तत्र नित्य-
त्वात् काम्याभिलापदक्षिणाद्यङ्गं विनाऽपि प्रधाननिष्पत्त्या
फलनिष्पत्तिः । अतएव “क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रच-
क्षते । अनुत्पित्तं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥ नित्य-
क्रियां तथा चान्ये ह्यनुसङ्गफलां श्रुतिम्” ॥ इति जावाल-
भविष्यपुराणाभ्यां सङ्कल्पादिकं विनाऽपि सन्ध्यादिवत् नित्य-
कर्मणा कृतेनैव पापक्षय उक्त इति । नित्यक्रियां नित्या
क्रिया यस्याः श्रुतेः तां प्राप्येति शेषः । फलमिति पाठे तु
छान्दसत्वम् । केवलावगोरणादौ प्रकारान्तरकृतप्रधाननिष्प-
त्तिरूप-बाधकाभावेन काम्यत्वात् काम्याभिलापादिरपि
क्रियते । वस्तुतस्तु काम्ये नित्ये वा वैदिकमात्रे यथा कथञ्चित्
प्रधाननिष्पत्तौ नाङ्गानुष्ठानार्थं प्रधानावृत्तिः । तथाच छन्दो-
गपरिशिष्टम् । “प्रधानस्याक्रिया यत्र साङ्गं तत् क्रियते पुनः ।
तदङ्गस्याक्रियायान्तु नावृत्तिर्न च तत्क्रिया” ॥ अतएव
नान्दौमुखश्चाहप्रकरणशेषे प्रधानानामपि काम्यानां तत्तद्देश-
कालविहितानां तन्त्रेणैव सिद्धिरिति आहचिन्तामणिः । अथैवं
मुमुक्षोर्नित्यकरणात् कथं न काम्यफलसिद्धिरिति चेन्न ।

“सम्यक् संसाधनं कर्म कर्तव्यमधिकारिणा । निष्कामेण सदा पार्थ काम्यं कामान्वितेन च” ॥ इति भविष्यपुराणेन स्वर्गादिकाम्ये कामनावतएवाधिकारात् अतएव काम्यो नैमित्तिको वार्थो नित्यमर्थं विस्तृत्याभिनिविशते न नित्य इत्युक्तम् । द्वादशाध्याये सम्यक्संसाधनं प्रथमकल्पादिना-करणं यस्य तत्तथा । अधिकारिणार्थिना विदुषा समर्थेन । निष्कामेणेति नित्यपरं सुमुच्युपरञ्च । अतएव मार्कण्डेयपुरा-णेऽपि फलार्थिनं प्रति तत्तत्फलदाढत्वं तदनर्थिनं सुमुच्युं प्रति मुक्तिदाढत्वं पितृणामाह रुचिः । “पितृन्मस्ये दिवि ये च मूर्त्ताः स्वधा भुजः काम्यफलाभिसन्धौ । प्रदानशक्ताः सकलेप्सितानां विमुक्तिदा येऽनभिसंहितेषु” ॥ एवं देवता-नामपि फलदाढत्वमधिकारिभेदेनेति ।

अथाङ्गहोने काम्येऽपि फलम् । ननु काम्ये अङ्गाभावे फलसिद्धौ साङ्गाद्वि वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावनियम इत्यस्य सर्वशक्त्यधिकरणोक्तस्य का गतिरिति चेत् समग्रफलविषयतया गृहाण तथाच कल्पतरौ योगियाज्ञवल्करः । “अष्टाविधि-समायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः । सुविशुद्धेन भावेन तदा-नन्त्याय कल्पते” ॥ अष्टा शास्त्रार्थे दृढप्रत्ययः । “प्रत्ययो धर्मकार्येषु तथा आदित्युदाहृता । नास्ति ह्यश्रद्धानस्य धर्म-कृत्ये प्रयोजनम्” ॥ इति देवलवचनात् । अत्राङ्गप्रकर्षेण फलप्रकर्ष उक्तः । अङ्गाप्रकर्षे तु न फलाभावः । किन्तु फलाल्पत्वमाह योगियाज्ञवल्करः । “आर्षं कृन्दश्च दैवत्यं विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः” ॥ मन्त्राणामित्यनुषज्यते । विशेषतो विशेष-फलाय । “अविदित्वा तु यः कुर्यात् याजनाध्यापनं जपम् । होममन्तर्जलादीनि तस्य चाल्पफलं भवेत्” ॥ अन्तर्जलादीनि

जलमध्यक्रियमाणानि अघमर्षणजपादीनि । होममन्यच्च
यत्किञ्चिदिति क्वचित्पाठः । अतएव प्रतिनिधावङ्गहानेरा-
वश्यकत्वेऽपि काश्यायामपि देवप्रतिष्ठायां विहितद्रव्याभावे
प्रतिनिधिमाह कल्पतरौ भविष्यपुराणम् । “काञ्चनं चरि-
तालञ्च सर्वाभावे विनिक्षिपेत् । दद्याद्द्वौजौषधिस्थाने सह-
देवां यवानपि” ॥ सहदेवा मेदिन्युक्ता यथा “सहदेवा बला
दण्डोत्पलयोः शारिवौषधी । सहदेवौ तु सर्पाभ्यां सहदेवौ
तु पाण्डवौ” । प्रायश्चित्तविवेकेऽपि पापवत् पुण्येऽपि अज्ञा-
नात् ज्ञाने द्वैगुण्यमाहापस्तम्बः । “यः प्रमत्तो हन्ति प्राप्नोति
दोषफलं सङ्कल्पेन भूय एवमन्येष्वपि दोषवत्सु कर्मसु तथा
पुण्यक्रियासु च” । यथा ब्रह्मबधादिषु पापस्य निषिद्धतयो-
पयुक्तब्राह्मणादिज्ञाने द्वैगुण्यं तथा गङ्गास्नानादिषु पुण्यस्य
विधेयतावच्छेदकगङ्गादिज्ञाने द्वैगुण्यं ततश्च गङ्गादिज्ञानं
विनापि पुण्यं भवत्येव किन्तु गङ्गादिज्ञानात् यथा न तथेति
एवञ्चाज्ञानतः पुण्यकर्मणः स्वर्गादिकामनां विनापि तत्तत्फल-
सिद्धेर्न कामनाया अवश्यापेक्षा अतएव प्रासङ्गिकौ फलसिद्धि-
रप्युपपन्ना अतएव विष्णुपुराणे । आकाशवागपि “अनुक्तापि
वचः किञ्चित् कृतं भवति कर्मणः” इति प्रासङ्गिकादितरत्र
ज्ञानकृतपुण्यकर्मणि तु स्वर्गादिकामनायाः सम्भवात् द्वैगुण्य-
फलार्थं कामनाद्यपेक्षन्ते धौमन्तः । व्यक्तं प्रतिष्ठाकाण्डे
कल्पतरौ विष्णुसर्पणे भविष्यपुराणम् । “दुष्कृतं सुकृतं वापि
ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा । तत्सर्वमात्मना सार्द्धं मया तुभ्यं
निवेदितम्” ॥ एवं ज्ञानाभावादभिलापादेः कः प्रसङ्गः तथा
च विष्णुपुराणम् । “भगवद्भिण्णोः पादाङ्गुष्ठविनिर्गतजलस्यै-
तन्माहात्म्यं यन्न केवलमभिसन्धिपूर्वकज्ञानाद्युपयोगीषूपकारक-
मनभिसंहितमप्यपेतप्राणस्यास्थिचर्मस्नायुकेशाद्युत्सृष्टं शरीर-

जमपि तदुपरि पतितं सद्यः शरीरिणं स्वर्गं नयति” इति तथा शिवरात्रिव्रते देववशसम्यन्नं लुब्धदेहसंसर्गेण जलश्रीफलपत्रपातादिनापि श्रीमहादेवपादादीनां प्रीतिरित्यादि दर्शनाच्चाङ्गहीनादपि प्रधानात् फलसिद्धिः । अतएव लोके पुण्यबुद्ध्या अर्चाद्यङ्गं विनापि यथा कथञ्चित् दीयते इति व्यवहारः तथा च दानरत्नाकरे । “सर्वत्र गुणवद्दानं श्वपाकादिष्वपि स्मृतम् । देशे काले विधानेन पात्रे दत्तं विशेषतः” ॥ गुणवत् फलवत् देशे स्वभावतः कृष्णसारप्रचरणदेशे अत्रापि स्वभूमौ परभूमौ तु तदनुमतायाम् । तथा च महाभारतम् । “नाननुज्ञातभूमिर्हि यज्ञस्य फलमश्नुते” ॥ यज्ञस्येति वैदिककर्मोपलक्षणम् । काले रात्र्यादीतरश्च विधानेन प्राङ्मुखत्वादिना । पात्रे विद्यातपस्या युक्ते । दत्तं दानं विशेषतः समग्रफलायेत्यर्थः । तथा च दृष्टान्ततया ज्ञानकृतपापस्य भवदेवभट्टेनापि शूद्रगतवस्त्रादिदानकामस्यैव भ्रान्त्या ब्राह्मणगतवस्त्रादिदानत्वेऽपि न कामनाकृतब्राह्मणगतदानफलम् । अपि तु ब्राह्मणगतदानमात्रफलम् इत्यभिहितम् । एवञ्च दानादिकर्म मया कर्तव्यम् इति सम्यक्सङ्कल्पजनितेच्छापि धर्मकारणम् । “सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” ॥ इति याज्ञवल्क्यप्रवचनात् । तथा “धर्माय पुनरारम्भः सङ्कल्पोऽपि न निष्फलः” इति तट्टीकायां यत्तु योगियाज्ञवल्क्यप्रवचनम् । “विधिहीनं भवेद्दृष्टं कृतमश्रद्धया तु यत् । तद्वरन्त्यसुरास्तस्य मूढस्य दुष्कृतात्मनः” इति तत् पूर्वोक्तश्रद्धाविधिसमायुक्तमित्यस्य प्रशंसार्थम् । यथा व्यस्ततिथेर्निन्दा युग्मतिथेः प्रशंसार्था अन्यथा वाक्यभेदः स्यात् पूर्वोक्तापस्तम्बवचनविरोधश्च स्यात् ।

अथ विजातीयप्रायश्चित्तात् विजातीयपापनाशः । तथा

अथ प्रायश्चित्तविवेके दण्डनिपातप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा तन्त्रान्तरी-
यकस्यावगोरणस्य प्रायश्चित्तमपि सम्पद्यते इत्युक्तम् । ननु
दण्डनिपातप्रायश्चित्तात् तदनन्तःपातिनोऽवगोरणप्रायश्चित्तस्य
कथं सिद्धिः । तथा हि मनुः । “अवगूर्य चरेत् कच्छमति-
कच्छं निपातने” ॥ अवगूर्य ब्राह्मणताडनार्थं दण्डमुद्यस्य
शतयातनाजनकं यत् पापमुत्पादितं तत्पापक्षयकामः कच्छं
प्राजापत्यव्रतं चरेत् । तदुक्तं शंयुधिकरणे । शंयोः प्रजा-
पतेः प्रार्थनया देवैर्ब्राह्मणावगोरणफलत्वेन शतयातनाभि-
हिता । तथा च श्रुतिः । “शंयुः प्रजापतिः प्रजाविनेता
प्रजाहितेरतश्च देवानां हविर्वहन्नाशिषोऽयाचत देवास्त्ववगोर-
णेशतयातनास्त्वित्याशिषो ददत” इति शास्त्रदीपिकादौ दर्श-
यौर्णमासप्रकरणे “देवा वै शंयुं वार्हस्पत्यम् अब्रुवन् हव्यं नोव-
हेति किं मे प्रजाया इति ते ब्रुवन् यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन
यातयेद् यो निहन्यात्तं सहस्रेण यो लोहितमकरोत् यावतः
पांशून् व्यनक्ति तावतः परिवत्सरान् स स्वर्गात् प्रच्यवेत् तस्मात्
ब्राह्मणान्नावगुरेत् न हन्यात् न लोहितं कुर्यात् इति” ।
इतिहासात्मकं ब्राह्मणञ्च । अत्र संशयः । ब्राह्मणावगोरणा-
दिनिषेधोऽयं दर्शार्थः पुरुषार्थो वेति । अत्र पूर्वपक्षः । प्रकर-
णात् दर्शार्थोऽयं दर्शोऽवगोरणादिकं न कार्यमित्यर्थः । तदुक्तं
फलाभावात् क्रतोश्चापि प्रकृतत्वात् तदर्थता इति अत्र राह्य-
न्ताय जैमिनिसूत्रम् । शंयौ सर्वपरोदानादिति । शंयौ
शंयुपदयुक्तप्रागुक्तब्राह्मणसंज्ञकवेदेऽवगोरणाद्यभावो न दर्शया
गाङ्गं कुतः सर्वपरोदानात् प्रकरणात् वाक्यस्य बलवत्त्वेन सर्व-
स्मिन् कालेऽवगोरणादीनां खण्डनात् तदुक्तम् । “कृतत्वाच्च
फलस्यायं पुरुषार्थो न तु क्रतोः इति” ॥ ननु, कथमाशु विना-
ग्निनोऽवगोरणस्य कालान्तरभाविशतयातनाहेतुत्वम् इति

चेन्न हेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति पाणिनिसूत्रानुशिष्टलिङ्गावगोरण-
 शतयातनयोर्हेतुहेतुमद्भावोऽवगम्यते । आशुविनाशिनस्तदनु-
 पपत्त्या तद्द्वारीभूतदूरितापूर्वकल्पनात् । एवं पञ्चम्या तृती-
 यया विशेषणेन च साधनत्वं प्रतीयते । यथा याज्ञवल्करः ।
 “विहितस्थाननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चे-
 न्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति” ॥ मनुः । “शरीरजैः कर्म-
 दोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैर-
 न्यजातिताम्” । यमः । सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेय-
 कृन्नरः । पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः । एते पतन्ति
 सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः” ॥ अत्रैते सुरापादयः पतन्तीति सुरा-
 पादीनां पतनकर्तृत्वावगतेः । कर्तृत्वञ्च साधनत्वविशेषः ।
 अतः सुरापानादिविशिष्टस्य पतनसम्बन्धे विशेषणस्य सुरापा-
 नादेः पतनसाधनत्वमवगम्यते । तत्र चिरध्वस्तं फलायालं न
 कर्मातिशयं विना” इति न्यायेनावगोरणादेर्व्यापाररूपं पापं शत-
 यातनादेः कारणं कल्प्यते । अत्र यद्यपि पापस्य कार्यान्वित-
 त्वात् तत् सत्तायामप्रामाण्यं प्रतिभाति । यदाह जैमिनिः ।
 “आन्नायस्य क्रियार्थत्वात् आनर्थक्यमतदर्शानामिति” आन्नायस्य
 वेदस्य क्रियार्थत्वात् कार्यप्रतिपादकत्वात् प्रामाण्यमिति शेषः ।
 एतदर्शानां कार्यप्रतिपादकानाम् आनर्थक्यम् अप्रामाण्यमिति
 तथापि “विधिनात्वेकवाक्यत्वात् स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युस्तद्वद्-
 भूतार्थानां क्रियार्थेन सह आन्नायादिति” आभ्यां जैमिनि-
 सिद्धान्तसूत्राभ्यां क्वचिद्विधिशक्तिरेवावसीदन्तीत्यादिभिरुक्त-
 भ्यते । इति विध्येकवाक्यत्वात् क्वचिद्भूतार्थानां सिद्धान्तार्थानां
 क्रियार्थत्वेन सहैकवाक्यत्वाच्च प्रामाण्यमुक्तं तथा अत्रापि
 “चारोपस्त्रेदचण्डनिर्णोदनचालनादिभिर्वासांसि शुध्यन्ति ।
 एवं तपोदानयज्ञैः पापकृतः शुद्धिमुपयन्ति ध्यायमाना इव

धातवोऽग्नौ दोषेभ्यस्तस्मात् विश्रमम्भात् स्नेहात् लोभाद्भया-
दशुभं कृत्वा सद्यः शौचमारभेदिति” हारीतादिप्रायश्चित्त-
विधिवाक्यसमभिव्याहारात् पापस्य सत्त्वे प्रामाण्यम् इति
याज्ञवल्क्यः । “विप्रदण्डोद्यमे कच्छमतिकच्छं निपातने” ।

कल्पतरुमिताक्षरयोगोक्तम् । “अथातः कच्छान् व्याख्या-
स्यामो हविष्यान् प्रातराशान् भुक्त्वा तिस्रो रात्रौर्नयेद्यथापरं
त्रयहं नक्तं भुञ्जीत अतः परं त्रयहं न कञ्चन याचेत अथापरं
त्रयहमुपवसेत्” इति । अयमेव मनुना प्राजापत्यत्वेन परि-
भाषितो यथा । “त्रयहं प्रातस्त्यहं सायं त्रयहमद्यादयाचितम् ।
त्रयहं परन्तु नाश्नीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ ग्राससंख्या
पराशरेणोक्ता । “सायं द्वाविंशतिग्रासाः प्रातः षड्विंशतिः
स्मृताः । अयाचिते चतुर्विंशः परश्चानशनं स्मृतम्” ॥

अतिकच्छमाह मनुः । “एकैकं ग्रासमश्नीयात् त्रयहाणि
त्रौणि पूर्ववत् । त्रयहस्योपवसेदन्यमतिकच्छं चरन् द्विजः” ॥
त्रयहाणि त्रौणि नवाहानि पूर्ववत् प्रातःसायमयाचितैः प्राजा-
पत्यवत् । एवञ्चातिकच्छमध्ये कथं कच्छसिद्धिः । न ह्येक-
ग्रासमध्ये द्वाविंशतिग्रासाः सम्भवन्ति सत्यं नियमपक्षे एवं
दोषो भवतु परिसंख्यापक्षे तु नैष दोषः । एकग्रासातिरिक्त-
भोजनाभावे द्वाविंशतिग्रासाद्यतिरिक्तभोजनाभावः सिद्ध्यति ।
एवञ्चेत् भवतु दण्डनिपातप्रायश्चित्तादवगोरणप्रायश्चित्तसिद्धिः ।
किन्तु प्रचारिणो गुरुदारगमनप्रायश्चित्तेनैव गुरुणा लघुव-
कीर्णप्रायश्चित्तं कृतं भवेदिति प्रायश्चित्तविवेककृदुक्तं कथं
सङ्गच्छते । तथा हि याज्ञवल्क्यः । “आचार्यपत्नीं स्वसुतां
गच्छंस्तु गुरुतल्पगः ॥ छित्वा लिङ्गं बधस्तस्य सकामायास्तु
योषितः” ॥ तथा “अधकीर्णी भवेद्गत्वा ब्रह्मचारौ तु योषितम् ।
गर्दभं पशुमालभ्य नैऋतं स विशुध्यति” ॥ अत्र मरणेन कथं

योगसिद्धिरिति चेन्न मरणवैकल्यकचतुर्विंशतिवार्षिकव्रत-
 प्रतिनिधिधेनुदाने एतद्व्यागप्रतिनिधिधेनुदानसम्भवात् गुरुप्राय-
 श्चित्तेनैव लघुपापनाशस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अथ यत्र विहित-
 यवादीनामवघातादिना नाशे यवादिसाध्यत्वं पुरोडाशस्य
 न स्यादतोऽवयवपर्यन्तः शास्त्रार्थः । एतच्च यवानामपचारे
 प्रतिनिधीभूतगोधूमादिगतयवाद्यवयवेषु प्रत्यभिज्ञानसम्भवात्
 प्रतिनिधिन्यायावसर इति । अथ गोधूमादिगताः कथं यवा-
 द्यवयवाः न खल्वन्यत्रान्यावयवाः सम्भवन्ति । उच्यते । अव-
 यवाः खलु केचन यवादिमात्राणां केचन गोधूममात्राणां केचन
 उभयवर्गाणां निष्पादकाः । तत्रोभयनिष्पादकानामुभयत्र
 सम्भवात् गोधूमादिगता अपि यवाद्यवयवा यवाद्यवयवत्वेन
 प्रत्यभिज्ञायन्ते व्यवहियन्ते च । किन्तु यवादिमात्रारम्भका-
 णामसम्भवान् तदितरमात्रारम्भकाणाञ्च सम्भवात् न यागा-
 दीनां पूर्णनिष्पत्तिः अतो मुख्याल्लभ एव प्रतिनिधिरिति
 अतएव जीभूतवाहनप्रभृतिभिरुक्तं यथा मुद्गापचारे माष-
 प्रतिनिधी मुद्गानां माषाणाञ्च यज्ञसम्बन्धेऽयज्ञिया वै माषा
 इति माषा निषिद्धाः माषगतमुद्गावयवोपादानेऽपि माषाणां
 यज्ञसम्बन्धो नास्त्येति वक्तुं न शक्यते माषामिश्रितानामेव
 यज्ञसम्बन्धप्रतीतेरित्यन्तेन तत्र माषामिश्रितानामिति माष-
 मात्रारम्भकावयवामिश्रितानामित्यर्थः अन्यथा मुद्गेऽप्युभया-
 रम्भकावयवत्वे माषारम्भकस्यापि तत्र सत्त्वात् यागे तदग्रहण-
 मनुपपन्नं स्यात् । अतएवोक्तं यत्र यत्र सौसादृश्यं तत्र तत्रा-
 वयवानां भूयस्त्वेन त्यागायोगात् । सुसदृशा एव गृह्यन्ते
 तस्यासम्भवे तु यत्किञ्चिदवयवसत्त्वेनापीति । परिशिष्ट-
 प्रकाशेऽपि । यत्र विहितद्रव्यावयवा एव प्रत्यभिज्ञायन्ते
 यथा गवये गवावयवास्तत्र हि प्रतिनिधिन्याय इत्युक्तम् ।

एवञ्च व्रताचरणधेनुदानयोः प्रतिनिधित्वायासम्भवात् कथं प्रतिनिधित्वम् इति चेन्न वचनाद्भविष्यति यथा मनुः । “ख्याप-
नेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च । पापकृत् सुच्यते पापात्
तथा दानेन चापदि” ॥ आपदौत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानं
प्रतिनिधिरित्यर्थः । मरण्यागादीनामपि तपस्त्वं यैर्यैर्व्रतै-
रपोहेतित्युक्त्वा मरणादीनामपि मनुनोक्तत्वात् । “उमेति
चपला पुत्रि न क्षमं तावकं वपुः । सोढुं क्लेशस्वभावस्य
तपसः सौम्यदर्शने” ॥ इति मत्स्यपुराणोक्तवैधक्लेशजनक-
स्वभावत्वाच्च । उमेति चपलात्वमिति शेषः । अतएव शाता-
तपः । “देवतार्थं पितृणाञ्च ब्राह्मणार्थं च नित्यशः । स्वं
चिन्वतां स्ववृत्तेषु योनः क्लेशः स नस्तपः” ॥ स्वं धनं चिन्वतां
सच्चयं कुर्वतां स्ववृत्तेषु प्रतिग्रहादिषु इति कल्पतरुः । अत्र
विशेषदानमाह संवर्तः । “हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं
तथैव च । नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि” ॥
यमः । “तिलं ददाति यः प्रातस्त्रिलान् सृशति खादति ।
तिलैः स्नातस्त्रिलैर्जुह्वत् सर्वं तरति दुष्कृतम्” ॥ अग्निपुराणम् ।
ब्रह्महत्याकृतं पापमन्नदानात् प्रणश्यति । अन्नदः पापकर्त्तापि
पूतः स्वर्गं महीयते” ॥ हिंसात्मके तु दानस्य प्राधान्यं तपसः
प्रतिनिधित्वमाह मनुः । “दानेन बधनिर्णेकं सर्पादीनाम-
शक्नुवन् । एकैकशश्चरेत् कच्छं द्विजः पापापनुत्तये” ॥ बध-
निर्णेकं बधात् शौचम् । वस्तुतस्तु पापक्षयसाधनत्वेनोक्तानां
कच्छचान्द्रायणादीनां यथा कथञ्चित् येन केनाप्यनुष्ठितेन
यस्य कस्यापि पापस्य क्षयः । तथा च विश्वामित्रः । “कच्छ-
चान्द्रायणादीनि शुद्धग्रभुदयकारणम् । प्रकाशे च रहस्ये च
संशयेऽनुक्तके स्फुटे ॥ प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकच्छः परा-
ककः । अतिकच्छः पर्णकच्छः सौम्यः कच्छातिकच्छकः ॥

महाशान्तपनः शुद्धौ । तप्तकच्छुस्तु पावनः । जलोपवास-
 कच्छुस्तु ब्रह्मकूर्चस्तु शोधकः ॥ एते व्यस्ताः समस्ता वा
 प्रत्येकमेकशोऽपि वा । पातकादिषु सर्वेषु पातकेषु प्रय-
 त्ततः । कार्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ॥ शिशु-
 चान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणन्तथा । यवमध्यं तथा प्रोक्तं
 तथा पिपीलिकाकृतिः ॥ उपवासस्त्रिरात्रन्तु मासः पक्षस्त-
 दर्हकम् । षड्विंशद्वादशाहदिकार्यं शुद्धिफलार्थिना ॥ उप-
 पातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि । प्रकाशे च रहस्ये च
 अभिसन्ध्यापेक्षया ॥ जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सक्तत् बुद्धिकृतं
 तथा । अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥ प्रकाशे
 बहुभिर्ज्ञाते पाप इति शेषः । रहस्ये बहुभिरज्ञाते संशये पापस्य
 अनुक्तके अतिपातकाद्यन्वतमत्वेन विशेषतोऽनुक्ते प्रकीर्णक
 इति यावत् । अस्फुटेऽव्यक्तेऽज्ञाते इति यावत् आदिपदविव-
 रणं प्राजापत्य इत्यादि । सौम्यः सौम्यकच्छुः व्यस्ता असमस्ता
 अनेकश इति यावत् प्रत्येकम् एकमेकं प्रति तत्तथा एकशो
 व्रतमिति शेषः षड्विंशद्वादशाहदीत्यत्रादिशब्दोऽयमनुक्तप्राय-
 श्चित्तपरिग्रहार्थः । अथैवं समस्ता इति निर्विषयं स्यात् न ह्येकत्र
 मरणद्वादशवार्षिकादिसम्भव इति चेन्न कामतः शूद्रकर्तृका-
 ग्निहोत्रादिगुणयुक्तब्राह्मणवधे विषयसम्भवात् । “द्विगुणा
 चत्रियाणान्तु वैश्यानां त्रिगुणा मता । चतुर्गुणा तु शूद्राणां
 परिषदुक्ता महात्मना ॥ परिषद्भूतं प्रोक्तं शुद्धये पापकर्मणाम् ।
 अधमानान्तु वर्णानामुत्कृष्टहने गुह । दोषो गुरुतरो ज्ञेयः
 क्षयादीनां न संशयः” ॥ इति भविष्ये ब्राह्मणापेक्षया चतु-
 र्गुणप्रायश्चित्तश्रुतेः । “समो द्विगुणसाहस्रमानन्त्यञ्च यथा-
 क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्वदेव हि” ॥
 इति दक्षवचनाच्च । अतो द्वादशवार्षिकव्रताद्यनन्तरमपि

अरथसम्भवात् । व्रतन्तु द्वादशवार्षिकादतिरिक्तकालिकं न भवति यच्च यावज्जीवनव्रतं तदपि द्वादशवार्षिकद्वैगुण्येन संकलितम् अन्यथा तत्संसर्गिणो जीवनकालानियतत्वेन प्रायश्चित्तकल्पनानध्यवसायापत्तेरेवमेव प्रायश्चित्तविवेकः । अभिसन्धेस्तारतम्यं मातृपोषणपरदारत्वादिना । जातेस्तारतम्यं ब्राह्मणत्वादिना । शक्तिर्बालत्वादिना । गुणस्य विद्यत्वादिना । अनुबन्धः पौनःपुन्येनाभिनिवेशः ।

अथ चान्द्रायणादौ भोजनपरिसंख्या । भोजनस्य रागप्राप्तत्वात् नाप्राप्तप्रापको विधिः । स चाहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्येवं रूपम् । नापि तद्गच्छणस्थानावश्यकत्वेन स्वायोगव्यवच्छेदमात्रफलको नियमविधिः । स च तत्तत्तिथौ तत्तदुग्रासान् भुञ्जीतैवेत्येवं रूपः । तथा च “स्वकृत्वा क्रियमाणे च यत्नावश्यं क्रिया क्वचित् । चोद्यते नियमः सोऽत्र ऋतावभिगमो यथा” ॥ तथात्वे पितृभरणादपि भोजनं प्रसज्येत हविष्यान्नभोजनव्रतादावपि उपवासाभाव एव आपद्येत तद्गच्छणस्य समकालमेवान्यभक्षणेऽपि न दोषः स्यात् । तस्मादगत्या “श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य वाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदोषिका” ॥ इत्युक्तस्वार्थहान्यर्थान्तरकल्पनरागप्राप्तवाधरूपदोषत्रयदुष्टापि अन्ययोगव्यवच्छेदफलिका परिसंख्या एव युक्ता सा च सति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तदुग्रासानेव भुञ्जीत नान्यदित्येवं रूपा तस्मात्तदतिरिक्तभोजनाभावपरत्वेन उपवासेऽपि दोषाभावः । तदुक्तं भट्टपादैः । “अन्यार्थश्रूयमाणा च यान्यार्थप्रतिषेधिका । परिसंख्या तु सा ज्ञेया यथा प्रोक्षित भोजनम्” ॥ अन्यथा प्राजापत्यव्रतेऽपि त्रहमद्यादयाचितमिति । “अयाचितन्तु मध्याह्ने चतुर्विंशतिशुद्धये” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्यायाचितस्यालामे व्रतलोपा-

पत्तिः स्यात् । चतुर्विंशतिरिति चतुर्भिरधिकाविंशतिर्यत्र
 तत्तथा अयाचितन्तु स्वकीयानुद्योगेन पराहृतं दत्तं वस्तु ।
 तथा च यतिधर्मे उशना । “भिक्षाशनमनुद्योगात् प्राक्
 केनाप्यनिमन्त्रितम् । अयाचितन्तु तद्वैद्यं भोक्तव्यं अनुर-
 व्रवीत्” ॥ याज्ञवल्क्यः । “अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दुष्कृत-
 कर्मणः । अन्यत्र कुलटाषण्डपतितेभ्यो द्विषस्तथा” ॥ एतेन
 तदानीमयाचितत्वेन गृहस्थितानामयाचित्वमिति निरस्तम् ।
 प्राजापत्ये परिसंख्या व्यक्तमाह गोतमः । “अथापरं त्रहं न
 कञ्चन याचेत” इति । तथा प्रायश्चित्तविवेककृद्भिरप्यन्नादि-
 जातप्राणिवधे मनूक्तघृतप्राशनस्य प्रायश्चित्तरूपत्वात् शवानु-
 गमननिमित्त इव शरीरशुद्धिहेतुरूपत्वाभावादन्नान्तरनिवृत्ति-
 रवसीयते इति वदद्भिः सर्वप्रायश्चित्ते परिसंख्या दुर्गसिंहोऽपि
 अश्नादभोजीत्यस्य सति भोजनेऽश्नादमेव भुङ्क्ते न आहमिति
 न तु नियमः । तथात्वे व्रतलोपः स्यात् । यथा मया स्नानं
 कर्त्तव्यमिति नियमे सत्यस्नानात् व्रतभङ्ग इत्याह अतएव
 कृच्छ्रभूयस्त्वमप्युपद्यतेऽत्र विशेषयति वीधायनः । “अष्टौ
 तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकास्या
 च गुरोर्वचनमौषधम्” ॥ अतएव फलाहारादौ तथाचारः ।

अथ गुरुप्रायश्चित्तेन लघुपापनाशः । “पापे गुरुणि
 गुरुणि लघुनि च लघूनि च । प्रायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः
 स्नायन्भुवादयः” ॥ इति विष्णुपुराणात् । “एवं विषयभेदाद्वै
 व्यवस्थाप्यानि पुत्रक । प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च लघूनि
 च ॥ अन्यथा हि महाबाहो लघूनामुपदेशतः । गुरुणामु-
 पदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत्” ॥ इति भविष्यपुराणात् ।
 “स्वल्पसाध्ये च दुःसाध्यं आवयेत् सततं जने । यथा पापे
 न वर्त्तत प्रायश्चित्तभयादिह ॥ न निर्दिशेदल्पसाध्यं प्राय-

श्चित्तं नरे बुधः । तस्मिन् संक्रमते पापं कर्त्ता तु तद्विसृज्यते ॥
 इति गङ्गावाक्यावलौकितस्कन्दपुराणवचनात् । “यस्मिन्
 कर्मण्यस्य कृते मनसः स्यादलाघवम् । तस्मिंस्तावत्तपः कुर्यात्
 यावत्तुष्टिकरं भवेत्” ॥ इति मनुवचनाच्च । अभ्यस्तानभ्य-
 स्ताभ्यां कच्छचान्द्रायणादीनि इत्यादि विश्वामित्रवचनैः सर्व-
 प्रायश्चित्तानां सर्वपापक्षयहेतुतोक्ता एवञ्च पापविशेषे प्रायश्चि-
 त्तविशेषोपदेशो मुनीनां तत्तुल्यप्रायश्चित्तप्रदर्शनाय अन्यथा
 प्रायश्चित्तविशेषकल्पनायामनध्यवसायः स्यात् । अतएव विश्वा-
 मित्रेणापि । “कच्छांस्तु चतुरः कुर्यात् गोबधे बुद्धिपूर्वके” ।
 इत्यादिविशेषवचनेन तदभिहितं तेन प्राजापत्यादिसाध्यपाप-
 क्षयस्य तदन्यूनक्षेत्रे प्रायश्चित्तान्तरसाध्यतापि अतएव ।
 “प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनौम्” । इति प्राजा-
 पत्यव्रतानुकल्पत्वेन श्रुतं धेनुदानं तत्तुल्यत्वेन संकल्प्य पापा-
 न्तरेऽपि कल्प्यते । अतएव वौधायनेन सामान्यत उक्तम् ।
 “ब्रह्मनामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्या-
 देकरूपा हि ते स्मृताः” ॥ एवं पूर्वोक्तगर्दभपशुयागसाध्य-
 पापनाशस्यापि तदधिकक्षेत्रेण मरणेन प्रसङ्गात् सिद्धिः ।
 अतएव ब्रह्माबधपापक्षयार्थिनो गोसहस्रदानेन तदनधिकसर्व-
 पापक्षयमाहाङ्कुराः । “गवां सहस्रं विधिवत् पात्रेभ्यः प्रति-
 पादयेत् । ब्रह्महा वै प्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव हि” ॥ यमः । “गवा-
 ङ्गिकं देवपूजावेदाभ्यासः सरित्प्लवः । नाशयन्त्याशु पापानि
 महापातकाजान्यपि” । गवाङ्गिकं गोर्दिनभक्ष्यम् अपि ना वृ-
 हत्पापनाशकस्य सुतरामल्पपापनाशकतावगम्यते । तथा
 च कन्दोगपरिशिष्टम् । “वेदाश्छन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च
 दिवौकसः । जलार्थिनोऽपि पितरो मरौच्याद्यास्तथर्षयः ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे जानार्थं ब्रह्मवादिनः । यियासूननुग-

च्छन्ति संहृष्टा ह्यशरीरिणः । समवायश्च यत्रैषां तत्रान्ये
बहवोऽमलाः । न्यूनं सर्वे क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः” एषां
वेदादीनां यत्र नदीजले समवायस्तत्र गुह्यतरा एव ब्रह्महत्या-
दयो दोषाः कात्स्न्येन नाशं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ।
अतएव अविज्ञाते गर्भबधे पुरुषशङ्कया पुंबंधप्रायश्चित्तमेवोक्तम् ।
गुरुणा पुंबंधप्रायश्चित्तेन लघुनः स्त्रीबंधपापक्षयस्य सम्भवात् ।
यथा वंशिष्ठः “ब्राह्मणं हत्वा भ्रूणहन् भवति अविज्ञातश्च गर्भम्
अविज्ञाता हि गर्भाः पुमांसो भवन्ति तस्मात् पुंस्कृत्या जुह्वती”
इति प्रायश्चित्तविवेकः महाभारते । “यद्यकार्यं शतं कृत्वा
कृतं गङ्गाभिषेचनम् । सर्वं दहति गङ्गाश्च स्तूलराशिभि-
वानलः” ॥

अथ गङ्गामाहात्म्यम् । भविष्ये । “गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्
ध्यायन् जाग्रद् भुञ्जन् वसन् वदन् । यः स्मरेत् सततं गङ्गां
स च सुचेत बन्धनात्” ॥ तथा “भवनानि विचित्राणि विचि-
त्राभरणाः स्त्रियः । आरोग्यं वित्तसम्पत्तिर्गङ्गास्मरणजं फलम्” ।
ब्रह्माण्डे । “यैः पुण्यवाहिनी गङ्गा सकृद्व्रतयावगाहिता ।
तेषां कुलानां लक्षन्तु भवात्तारयते शिवा” । दानधर्मे ।
“अन्धाः क्लीवा जडा व्यङ्गाः पतिता रोगिणोऽन्त्यजाः । गङ्गां
संसेव्य पुरुषा देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम्” ॥ स्कान्दभविष्ययोः ।
“स्नानमात्रेण गङ्गायां पापं ब्रह्मबधादिकम् । दुराधर्षं कथं
याति चिन्तयेद् यो वदेदपि । तस्याहं प्रददे पापं कोटिब्रह्म-
बधोद्भवम् । स्तुतिवादमिमं मत्वा कुम्भीपाके महीयते ॥
आकल्पं नरकं भुङ्क्ता ततो जायेत गर्दभः” ॥ ब्रह्माण्डे ।
“ये गच्छन्ति स्वतो गङ्गां परांश्च प्रेरयन्ति ये । इह ते सर्व-
भोगानामन्ते ज्ञानस्य भाजनम्” ॥ यज्ञपार्श्वपरिशिष्टम् ।
“वित्तान्यर्जयितुं युक्तः प्रवासे ह्यग्निहोत्रिणः । वित्ते हि

सम्भवेदिज्या तीर्थाद्यर्थं न तु व्रजेत् ॥ स्कान्दमत्स्ययोः ।
 “तीर्थयात्रादिकं कृत्स्नमकुर्वाणोऽपि मानवः । गङ्गातीयस्य
 माहात्म्यात् सोऽप्यत्र फलभाग् भवेत् ॥ यात्राकरणे तु भवि-
 ष्यपुराणम् । “गङ्गाज्ञानसमायुक्तो विधिना स्वगृहात्ततः ।
 निर्गत्य मध्ये च नरः कुदेशे स्त्रियते यदि । गङ्गाज्ञानफलं
 सोऽपि नियतात्मा लभेत् सदा” ॥ समायुक्तः समुदयुक्तः
 विधिना यथोक्तविधिना । तथाविधकृतयात्र इत्यर्थः । तद्विधि-
 माह ब्रह्मपुराणम् । “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु गच्छेत्
 सुसंयतः सच पूर्वं गृहे स्वे । कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः
 संपूजयेद् भक्तिनम्रो गणेशम् । देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव
 साधून् धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि
 पुनस्तथैव देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च । एवं प्रकुर्वत-
 स्तस्य तीर्थाद् यदुक्तं फलं तत् स्यान्नात्र सन्देह एव” ॥ सुसंयतः
 पूर्वदिने कृतैकभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने कृतोपवास-
 स्तदुत्तरदिने गणेशं ग्रहानिष्टदेवताञ्च संपूज्य वृद्धिश्चाद्यं कृत्वा
 ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभलग्ने यात्रां कुर्यात् तीर्थ-
 यात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवासदिने मुण्डनमपि । “प्रयागे
 तीर्थयात्रायां पिष्टमाढवियोगतः । कचानां वपनं कार्यं न
 वृथा विकचो भवेत्” ॥ इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि
 तीर्थयात्रायामिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु श्राद्धं
 कुर्यात्तु सर्पिषा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च न
 संशयः” । इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली । वस्तु-
 तस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशे इत्येव वक्तव्यम् । यात्रा-
 प्रत्यागमनोत्तरस्वगृहप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्यागमनोत्तरत्वाभस्तु
 प्रत्यागतश्चापीति प्रागुक्तत्वात् व्यक्तमाह हलायुधधृतं कुर्म-
 पुराणवचनम् । “तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि

च । वृद्धिश्चाद्यं प्रकुर्वीत बहुसर्पिः समन्वितम् ॥ ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण आद्यमात्रं समुच्चितम् । न तु तस्य यात्रार्थत्वमपीति । एवं देवान् पितृनित्यभिधानात् तत् पूजनमेव पुनः कार्यं न तूपवासादिकमपि अन्यथा देवानित्यादिकं व्यर्थं स्यात् । मत्स्यपुराणम् । “तिलोदकाञ्जलिर्देयो जलस्थेस्तीर्थवासिभिः । सदानहस्तेनैकेन गृहे आद्यं समिष्यते” ॥ अत्र जलस्थैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थत्वं नियम्यते । तथा हि “अन्तरुदके आचान्तो अन्तरेव शुद्धो भवति । वहिरुदके आचान्तो वहिरेव शुद्धो भवति । तस्मादन्तरेकं वहिरेकञ्च पादं कृत्वा आचामेत् सर्वत्र शुद्धो भवति” इति पैठौनस्युक्तेन जलैकचरणकृताचमनेन उभयत्र कर्माहत्वात् । तर्पणकाले तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अन्यत्र त्वनियमः । तद्रूपाणां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति स्थलीपलक्षणम् । देवीपुराणे । “अकालेऽप्यथवा काले तीर्थश्चाद्यं तथा नरैः । प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् । पिण्डदानं तत्र शस्तं पितृणाञ्चातिदुर्लभम् । विलम्बो नैव कर्त्तव्यो न च विघ्नं समाचरेत् । आद्यं तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । श्रद्धाङ्गगृध्रकाकाणां नैव दृष्टिहृतञ्च यत्” ॥ ध्वाङ्गो दण्डकाकः । अत्राकाल इति न रात्र्यादावितिः पर्युदस्तप्रतिप्रसवः । तथात्वे तद्वाधापत्तेः । किन्तु पर्युदस्तेतराप्रशस्तकालपरम् । “तत् सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट्प्रकीर्त्तिताः” ॥ इत्यनुसारात् । काल इति प्रशस्तापराह्लादिकालपरम् । अत्र शुचेः प्राप्तुत्तरविहितप्रथमदिन एव आद्यं तेन पूर्वदिने रात्रसोवेलादावागमनेऽपि परदिने आद्यमविरुद्धम् । तथा च हलायुधधृतम् । “गत्वेव तीर्थं कर्त्तव्यं आद्यं तत् प्राप्ति-

हेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथवा प्रातर्देशे स्थात् पूर्वदक्षिणे” ॥ पूर्वाह्णे
सङ्गवे पूर्वदक्षिणे अग्निकोणे । पिण्डदानमिति आद्यासम्भवे
केवलपिण्डदानमिति न पौनरुक्त्यम् । पिण्डप्रतिपत्तिमाह
मत्स्यपुराणम् । “पिण्डांस्तु गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जले-
ऽपि वा । तीर्थंश्चाह्वे सदा पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थे विचक्षणः” ।
महाभारते । “यो लुब्धः पिशुनः क्रूरो नास्तिको विषया-
त्मकः । सर्वतीर्थेष्वपि स्नातः पापो मलिन एव सः” ॥ तथा
“विषयेष्वतिसंरागो मानसोऽमल उच्यते । तेष्वेव हि विरा-
गोऽस्य नैर्मल्यं समुदाहृतम् । पिण्डदानं तपः शौचं तीर्थसेवा-
श्रुतन्तथा । सर्वाण्येतान्यतीर्थानि यदि भावो न निर्मलः” ॥
भावः सात्त्विकराजसतामसान्यतममनोवृत्तिः स च निर्मलः
सात्त्विक इत्यर्थः । एतानि तीर्थे कृतान्यपि अतीर्थान्यतीर्थ-
कृतानि । यथा “प्रतिग्रहादपावृत्तः सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अहङ्कारविसृक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥ तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात्
पुण्येष्वायतनेष्वपि । निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेन्नरः” ॥
निमित्तेषु संक्रान्त्यादिषु । तथा “स्वकार्ये पितृकार्येऽपि
देवताभ्यर्चनेऽपि वा । निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्धनमश्नुते” ॥
शङ्खः । “तीर्थं प्राप्यानुषङ्गेन स्नानं तीर्थे समाचरन् । स्नानजं
फलमाप्नोति तीर्थयात्रा फलं न तु” ॥ तथा “यस्य पादौ च
हस्तौ च मनश्चैव सुसंयतम् । विद्या तपश्च कौर्त्तिश्च स तीर्थ-
फलमश्नुते ॥ नृणां पापकृतां तीर्थे भवेत् पापस्य संचयः ।
यथोक्तफलदं तीर्थं भवेच्छुद्धात्मनां नृणाम्” ॥ हस्तसंयमोऽत्र
निन्दितप्रतिग्रहादिनिवृत्तिः । पादसंयमस्तु अगम्यदेशादिग-
मननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
तत्तत्तीर्थफलबोधकसच्छास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा । तपः आभि-
न्नादिनिवृत्तिः । कौर्त्तिर्धर्मार्थतीर्थगमने धार्मिकत्वादिना प्र-

सिद्धिः । फलं सम्यगिति शेषः । एतच्च हस्तसंयमनादि-
तीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थयात्रामुपक्रम्याभिधानात् । तीर्थ-
स्नानादि कर्काङ्क्ष । शङ्केन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव स तीर्थ-
फलमश्नुते इति सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अत-
एव पैठौनसिः । “षोडशांशं स लभते यः परार्थेन गच्छति ।
अर्द्धं तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” ॥ परार्थेन वेतना-
दिना प्रसङ्गेन उद्देश्यान्तरप्रसङ्गेन ।

“तथा प्रतिकृतिं कृत्वा तीर्थवारिणि मज्जयेत् । मज्जयेत्तु
यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः” ॥ प्रतिकृतिः प्रतिनिधिः ।
अत्र दर्भंवटुः । शान्तिदीपिकायाम् । “सप्तभिर्नवभिर्वापि
सार्द्धद्वितयवेष्टितम् । प्रणवेन च मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुश-
द्विजम्” ॥ नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति कर्मोपदेशिन्यां पाठः ।
रत्नाकरे तु गृह्यपरिशिष्टम् । “ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
केशोऽत्रायः । तन्मज्जने मन्त्रः । “कुशोऽसि कुशपत्रोऽसि
ब्रह्मणा निर्मितः पुरा । त्वयि स्नाते स च स्नातो यस्यार्थं
यन्निबन्धनम्” ॥ स्कान्दे । “स्नापयेत् स्निग्धमित्रादौन् ज्ञाती-
स्त्रीर्थं नरोत्तमः । अन्यथापहरन्त्येते बलात्तीर्थभवं फलम्” ॥
विष्णुः । “स्वयमुद्दिश्य कर्त्तव्यं स्वार्थं तीर्थं नरोत्तमैः । अक-
र्तृणां हरन्त्येते तीर्थं पूर्वञ्च यत्कृतम्” ॥ नरोत्तमैः स्वयं
स्वार्थमात्मौयार्थमुद्दिश्य तीर्थं कर्त्तव्यम् । एते आत्मौयाः मदन-
पारिजाते मार्कण्डेयपुराणम् । “मातरं पितरं जायां भ्रातरं
सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः” ॥
अत्रिसंहितायामप्येतत् । निमज्जेत स्वयमिति शेषः ।
मत्स्यपुराणे । “ऐश्वर्यलाभमाहात्म्याङ्गच्छेद् यानेन यो नरः ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद् यानं विवर्जयेत्” ॥ गङ्गावाक्या-

वक्ष्याम् । “संवत्सरं द्विमासोनं पुनस्तौथं व्रजेद्यदि । सुण्डन-
ञ्चोपवासञ्च ततो यत्नेन कारयेत्” ॥ एतेन दशममासाभ्यन्तरे
पुनर्गमने सुण्डनोपवासौ न कार्याविति सूचितम् एवं तीर्थ-
प्राप्तिनिमित्तकश्चाहमपि । आकाङ्क्षायास्तौल्यात् । तदुक्तं
भट्टपादैः । “काकेभ्योरक्षतामन्नमिति वालोपदेशतः । उप-
घातप्रधानत्वात् किं खादिभ्यो न रक्षते” ॥

स्कान्दे । “सुण्डनञ्चोपवासञ्च सर्वतीर्थेष्वयं विधिः । वर्ज-
यित्वा गयां गङ्गां विशालां विरजां तथा” ॥ यत्तु “गङ्गायां
भास्करक्षेत्रे मातापितृर्मृते गुरौ । आधाने सोमपाने च
वपनं सप्तसु स्मृतम्” ॥ इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं
भास्करक्षेत्रं प्रयागः । तत्र पूर्ववचनं सामान्यतो गङ्गायां
निषेधकं परवचनन्तु प्रयागावच्छिन्नगङ्गायां विधायकमिति
न विरोधः । सप्तमत्वन्तु गङ्गात्वभास्करक्षेत्रत्वभेदात् । अत्र
सर्वतीर्थं पुराणभारतादिप्रसिद्धदेशविशेषतीर्थपरं शिष्टपरि-
ग्रहात् प्रयागेऽकरणे दोषोऽपि । तथा च “गङ्गायां भास्कर-
क्षेत्रे सुण्डनं यो न कारयेत् । स कोटिकुलसंयुक्त आकल्पं
रौरवे वसेत्” ॥ अत्र गङ्गाप्रयागयोर्वैशिष्ट्यं स्फुटम् । प्रयागे
स्त्रीणामपि सुण्डनं न तु वक्ष्यमाणवचनाभ्यां केशानां द्वाङ्गुल-
च्छेदमात्रम् । “केशमूलान्युपाश्रित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थस्नानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत्” ॥ इति वचनात् ।
अत्र कारयेत् वापयेत् इति अवणात् वपनं कारयिष्ये इति
प्रयोगः । सुण्डने फलमपि तथा च प्रयागमधिकृत्य “केशानां
यावती संख्या छिन्नानां जाङ्गवीजले । तावद्वर्षसहस्राणि
स्वर्गलोके महीयते ॥ यावन्ती नखलोमानि वायुना प्रेरितानि
वै । पतन्ति जाङ्गवीतोये नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ तावद्वर्ष-
सहस्राणि स्वर्गलोके महीयते” ॥ सर्वतीर्थेष्वित्यत्र कर्मधारयः ।

न च प्रयागमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् । “एवं कुरुष्व कौन्तेय सर्वतौर्थाभिषेचनम् । यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥ इत्यत्र सप्तम्यन्यपदार्थबहुव्रीहिदर्शनात्तदत्रापि तथेति वाच्यम् । लक्षणाप्रसङ्गात् ब्रह्मपुराणवचनेऽन्यथानुपपत्त्या तथा कल्प्यते बहुवचनानुपपत्तेश्च । न च गृहं संमार्ष्टीतिवदुद्देश्यगतत्वेन बहुत्वसंख्याया अविवक्षितत्वमिति वाच्यं प्रमाणान्तराप्राप्तत्वेनास्योद्देश्यत्वाभावात् । किन्तु पशुना यजेतेत्यत्र पक्षेकत्ववत् बहुत्वस्य विधेयत्वमिति गङ्गादिविशेषनिषेधानुपपत्तेश्च । न चायन्त्रिया वैमाषा इति वदत्यन्तनिषेधार्थमिति वाच्यम् । तत्र मौद्ग्यस्यैव तौर्थापदेशेऽपि प्रतिनिधिना माषप्राप्तेर्युक्तो निषेधः । अत्र प्रयागे मुण्डनं कुर्यादित्युक्ते गयादौ प्रसक्त्यभावात् कुतो निषेधः । सर्वतौर्थपदस्य तौर्थमात्रपरत्वे गयादौ प्रसक्त्या निषेधः सूच्यते । सामान्यशास्त्रप्राप्ताप्रजैवित्वात् पर्युदास एव तत्त्वम् । न च “गङ्गायां भास्करक्षेत्रे पित्रोश्च मरणं विना । ह्यथा छिनत्ति यः केशांस्तमाहुर्ब्रह्मघातकम्” इति कालिकापुराणवाक्यादन्यत्र निषेध इति वाच्यं पूर्वोक्तस्मृतिसमुच्चयवचनेनास्योपलक्षणत्वात् । विष्णुनापि “प्रयागे तौर्थायात्रायां पितृमातृवियोगतः । कचानां वपनं कुर्यात् ह्यथा न विकचो भवेत्” इत्यत्र तौर्थायात्रायामित्यधिकमुक्तम् । ततः प्रयागेऽवश्यमुण्डनमन्यतौर्थेषु गयागङ्गाविशालाविरजेतरेषु मुण्डने उपवासवत् फलाधिक्यम् । कूर्मपुराणे । “गङ्गायां ज्ञानतो मृत्वा मुक्तिमाप्नोति मानवः । अज्ञानात् ब्रह्मलोकश्च याति नास्त्यत्र संशयः” ॥ तथा “गङ्गायाश्च जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । अन्तरीक्षे च गङ्गायां गङ्गासागरसङ्गमे” ॥ चकारात् स्थलेऽपि । स्मृतिः । “शुक्लपक्षे दिवा भूमौ गङ्गायामुत्तरायणे ।

धन्या देहं विमुञ्चन्ति हृदयस्थे जनार्दने” ॥ आग्नेये । “अर्द्धो-
दके तु जाह्नव्यां स्त्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म
ब्रह्मसायुज्यमेति च” । अर्द्धोदकं चरणान्नाभिपर्यन्तम् । स्कान्दे ।
“गङ्गायां त्यजतः प्राणान् कथयामि वरानने । कर्णे तत् परमं
ब्रह्म ददामि मामकं पदम्” ॥ प्रागुक्तकूर्मपुराणवचनात् गङ्गा-
त्वज्ञानेन मुक्तिः तदज्ञाने ब्रह्मलोकगमनम् । इति ब्रह्माण्डे ।
“स्नानन्तु भक्त्या गङ्गायां कर्तुंकामस्य गच्छतः । पदे पदेऽश्व-
मेधस्य फलं मर्त्यस्य जायते” ॥ ब्रह्माण्डाग्नेययोः । “दृष्टा तु हरते
पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् । प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा
त्ववगाहिता ॥ अनेकजन्मसम्भूतं पापं पुंसां प्रणश्यति । स्नान-
मात्रेण गङ्गायां सद्यः स्यात् पुण्यभाजनम् ॥ अन्यस्थानकृतं पापं
गङ्गातीरे विनश्यति । गङ्गातीरे कृतं पापं गङ्गास्नानात् विन-
श्यति” ॥ ब्रह्मपुराणे । “षष्ठ्यादौ क्षणपक्षे तु भूमौ सन्निहिता
भवेत् । यावत् पुण्यममावास्यां दिनानि दश नित्यशः” ॥
गङ्गेति शेषः । तेनात्राधिकं फलमित्यर्थः । भविष्ये । “द्वादश्यां
श्रवणर्क्षे तु अष्टम्यां पुण्ययोगतः । आर्द्रायाञ्च चतुर्दश्यां
गङ्गास्नानं सुदुर्लभम्” ॥ तथा “क्षणाष्टम्यां सहस्रन्तु शतं
स्यात् सर्वपर्वसु । अमावास्यां शतगुणं सहस्रन्तु दिनक्षये” ॥
शतगुणं पर्वत्वेन पूर्वमुक्तं शतशतगुणमयुतमित्यर्थः । अन्यथा
पर्वत्वेन शतगुणप्राप्ते अमावास्यामिति वैयर्थ्यं स्यात् । तथा
“संवत्सरफलं तस्य नवम्यां कार्तिके तथा । मन्वादौ च युगादौ
च मासत्रयफलं नभेत् ॥ नैरन्तर्येण गङ्गायां मासं यः स्नाति
मानवः । स शक्रलोकेषु चिरंस्थित्वा कालं सगोत्रजैः ॥ ततो
ब्रह्मपुरे तिष्ठेत् कल्पकोटिशतायुतम्” ॥ तथा “षण्मासं
स्नाति गङ्गायां नैरन्तर्येण यो नरः । सर्वपापविनिर्मुक्तः
समस्तकुलसंयुतः ॥ समस्तभोगसंयुक्तो विष्णुलोके महौयते ।

परार्द्धद्वितयं यावत् नात्र कार्या विचारणा ॥ परमासमेकत्व-
परं सक्तदेवोत्तरायणे । एतदेव भवेत् पुण्यं विषुवे च तथैव
च” ॥ ब्रह्माण्डे । संक्रान्तिषु व्यतीपाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
पुण्ये स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्” ॥

व्यतीपातमाह बृहन्मनुः । “श्रवणाश्लिधनिष्ठार्द्रा नाग-
दैवतमस्तके । यद्यमारविचारेण व्यतीपातः स उच्यते” ॥
नागदैवतमश्लेषा । मस्तकं मृगशिरः । गङ्गामृतग्रन्थे भवि-
ष्यपुराणम् । “चतुर्दश्यां यदा योगो व्यतीपातेन चार्द्रया ।
तदा पुण्यतमः कालो देवानामपि दुर्लभः ॥ तदा यः स्नाति
गङ्गायां भक्त्या तत्फलमाप्नुयात् । यत्र यत्र विपन्नो हि गङ्गा
मरणजन्तु सः” ॥ व्यतीपातेन चन्द्रमा इति गङ्गावाक्यावबु-
ध्नापाठोऽनन्वितत्वाद्देयः । तथा “आत्मनो जन्मनश्चचे जाङ्गवी
गाङ्गते दिने । नरः स्नात्वा तु गङ्गायां कुलकोटीः समुद्धरेत्” ॥
नक्षत्रद्वये मार्कण्डेयपुराणम् । “तन्नक्षत्रमहोरात्रं यस्मिन्नस्तं
गतो रविः । यस्मिन्नुदेति सविता तन्नक्षत्रं दिनं स्युतम्” ॥
पूर्वार्द्धमुपवासनकौकभक्त्येषु । “तत्रैवोपवसेदृक्षे यन्निशैथादधो
भवेत् । उपवासे यदृक्षं स्यात्तद्धि नक्षैकभक्तयोः” ॥ इति स्कन्द-
पुराणात् । “उपोषितव्यं नक्षत्रं येनास्तं याति भास्करः ।
यत्र वा युज्यते राम निशैथे शशिना सह” ॥ इति विष्णु-
धर्मोत्तराच्च । यस्मिन्नुदेतीति तु परिशेषात् स्नानादाविति ।
गङ्गामर्त्यावतरणमाह आदित्यपुराणम् । “वैशाखे शुक्लपक्षे
तु तृतीयायां जनार्दनः । यवानुत्पादयामास युगञ्चारव्यवान्
कृतम् ॥ ब्रह्मलोकात् त्रिपथगां पृथिव्यामवतारयत् । तस्यां
कार्यो यवैर्होमो यवैर्विष्णुं समर्चयेत् ॥ यवान् दद्यात् द्विजा-
तिभ्यः प्रयतः प्राशयेद् यवान् । पूजयेच्छङ्करं गङ्गां कैलाशञ्च
हिमालयम् ॥ भगीरथञ्च नृपतिं सागराणां सुखावहम्” ॥

सागराणां सगरवंशभवानां “स्नानं दानं तपः श्राद्धं जपहोमा-
दिकञ्च यत् । अद्यया क्रियते तत्र तदानन्त्याय कल्पते” ॥
ब्राह्मे । “वैशाखे शुक्लसप्तम्यां जाङ्गवी जङ्गुना पुरा । क्रोधात्
पीता पुनस्त्यक्ता कर्णरन्ध्रात् सुदारुणात् ॥ तां यत्र पूजयेत्
देवीं गङ्गां गगनमेखलाम्” ॥ शङ्खः । “वैशाखे शुक्लपक्षे तु
तृतीयायां तथैव च । गङ्गातोये नरः स्नात्वा मुच्यते सर्वकि-
ल्बिषैः” ॥ नन्दास्नानफलमाह भविष्ये । “सप्तजन्मसु यद्भुक्तं
पतितान्नञ्च तैः सह । संसर्गश्च कृतः पञ्च पातकानि महान्ति
च ॥ तथानिर्वचनीयानि पापानि क्षयतामियुः । रजस्वलायाः
स्पृष्टान्नभोजनेनापि यद्भवेत् ॥ सततासत्यभाषेण स्वर्णस्य
हरणेन च । मणेश्चापि च रत्नस्य सामान्यसकलस्य च ॥ वस्तु-
नश्चापि हरणैर्बधैः सख्युर्हिजातयः । मित्रहिंसा विप्रहिंसा
मातृहिंसादिभिश्च यत् ॥ जनितानि महान्तीह रौरवादीनि
यानि च । तेष्वनवरतं विप्रास्ताडनञ्च निवारयेत् ॥ यमस्य
किङ्कराणां वै पापमाजन्म तत् कृतम् । बाल्ययौवनवार्द्धक्य-
दशा पापक्षयो भवेत् ॥ ब्रह्मपुरे वसेद्ब्रह्मा हंसञ्च परमन्ततः ।
धेनूनां कपिलानाञ्च लक्षं दत्त्वा द्विजन्मने ॥ चतुर्वेदाधीत-
काय यत् फलं लभते नरः । श्रीमन्नारायणस्येह वसते दक्षिणे
भुजे ॥ मर्त्यलोके ततो जन्म ततो गुणाश्रयो भवेत् । भुङ्क्ते
सर्वसुखं भोगं यश्चाप्नोति मानवः । नन्दास्नानेन गङ्गायां
नात्र कार्या विचारणा” ॥

अथात्र प्रयोगः । तत्सद्व्येत्यादि । सप्तजन्मावच्छिन्न-
पतितान्नभक्षणपतितसंसर्गकृतपापपञ्चमहापातकानिर्वचनीय-
पापक्षयरजस्वला-स्पृष्टान्नभोजनसततासत्यभाषणस्वर्णमणिर-
त्नापहरणसामान्यसकलवस्त्वपहरणसखिवधमित्रहिंसा विप्र-
हिंसा मातृहिंसादिजनितमहारौरवाद्यनवरतयमकिङ्करताड-

ननिवारणजन्मवात्ययौवनवार्द्धक्यदशा पापक्षयब्रह्मलोकाधि-
 करणकपरमहंसदर्शनपूर्वकवासाधीतचतुर्वेदब्राह्मणसम्प्रदानक-
 कपिलाधेनुलक्षदानजन्यफलश्रीमन्नारायणदक्षिणभुजवासतदु-
 त्तरमर्त्यलोकीयजन्मगुणाश्रयत्वसर्वसुखभोगयशः—प्राप्तिकामो
 गङ्गायां नन्दायां स्नानमहं करिष्ये । गङ्गायां रजो योगे प्रति-
 प्रसवमाह कन्दोगपरिशिष्टम् । “यव्यद्वयं आवणादिसर्वा नद्यो
 रजस्वलाः । तासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा समुद्रगाः” ॥
 यत्तु “आदौ कर्कटके देवी त्रहं यावद्रजस्वला । चतुर्थेऽहनि
 संप्राप्ते शुद्धा भवति जाह्नवी” ॥ इति तद्रजो योगमात्रं
 बोधयति न तु स्नानादिनिषेधकम् । अतएव निगमः ।
 “गङ्गा धर्मद्रवौ पुण्या यमुना च सरस्वती । अन्तर्गतरजो
 योगे सर्वाहः स्वेव निर्मलाः” ॥ तत्राहिकरजो योगस्तु नीरा-
 जनाव्यर्थ इति शङ्खधर इति कृत्यतत्त्वार्णवः । नारदोये ।
 “किमष्टाङ्गेन योगिन किं तपोभिः किमध्वरैः । वास एव हि
 गङ्गायां ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ॥ यज्ञैर्यमैश्च नियमैर्दमैः सव्या-
 सतोऽपि वा । न तत् फलमवाप्नोति गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम् ॥
 गङ्गामेवापरस्येह दिवसार्धेन यत् फलम् । न तत् फलं समर्थं
 न प्राप्तुं क्रतुशतैरपि” ॥ दानधर्मब्रह्माण्डाग्नेयेषु । “जाह्नवीतीर-
 सम्भूतां मृदं मूर्द्ध्ना विभर्त्ति यः । विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमो-
 नाशाय केवलम्” ॥ गङ्गामधिकृत्य वाराहे । “ब्रह्महा गुरुहा
 गोघ्नः सृष्टो वा सर्वपातकैः । तस्यास्तोयैर्नरः सृष्टः सर्वपापैः
 प्रमुच्यते” । ब्रह्मपुराणे । प्रवाहमवधिं कृत्वा यावद्वस्तचतु-
 ष्थम् । अत्र नारायणः स्वामी नाम्नः स्वामी कदाचन । अत्र
 न प्रतिगृह्णीयात् प्राणैः कण्ठगतैरपि” ॥ अत्र साधारणत्वेन
 सारदातिलोक्तहस्तो ग्राह्यः तथा च “चतुर्विंशत्यङ्गुलाभ्यं हस्तं
 तन्मविदो विदुः । यवानामष्टभिः कृतं मानाङ्गुलमुदीरितम्” ॥

प्रमाणञ्च पार्श्वेन । “षड्यवाः पार्श्वसम्प्रिताः” इति कात्या-
यनदर्शनात् । अनयोर्व्यवस्थामाह कपिलपञ्चरात्रम् । “षष्ट-
भिस्तैर्भवे ज्यैष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टम-
ङ्गुलं मुनिसत्तम” ॥ कन्यसं कनिष्ठम् । यवानां तण्डुला-
नाह कालिकापुराणम् । “यवानां तण्डुलैरेकमङ्गुलञ्चाष्टभि-
र्भवेत् । अदौर्धयोजितैर्हस्तश्चतुर्विंशतिभिरङ्गुलैः” ॥ दान-
धर्मे । “भाद्रकृष्णचतुर्दश्यां यावदा क्रमते जलम् । तारङ्गभं
विजानीयात् तदूर्ध्वं तौरमुच्यते” ॥ ब्रह्मपुराणे । सार्धहस्त-
शतं यावत् गर्भतस्तौरमुच्यते” ॥ गङ्गावाक्यावल्याम् । “गङ्गा-
तौरे कृतं यत्नात् कोटिकोटिगुणं भवेत्” ॥ स्कान्दे । “यज्ञो
दानं तपो जाप्यं श्राद्धञ्च सुरपूजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्वं
कोटिकोटिगुणं भवेत्” ॥ गङ्गायामिति तौरपरमिति गङ्गा-
वाक्यावली । पाद्मे “तौरे प्रतिग्रहस्त्यज्यस्त्याज्यो धर्मस्य
विक्रयः” ॥ स्कान्दे “तौराङ्गव्यूतिमात्रन्तु परितः क्षेत्रमुच्यते ।
अत्र दानं तपो होमो गङ्गायां नात्र संशयः । अत्रस्थास्त्रिदिवं
यान्ति ये मृतास्ते पुनर्भवाः” ॥ गव्यूतिः क्रोशयुगम् । न
श्मशानं न चादेशो गङ्गायां परिकीर्त्यते” ॥ तीर्थचिन्ता-
मणौ ब्रह्मपुराणम् । “अत्र दूरे समीपे वा सदृशं योजनद्वयम् ।
गङ्गायां मरणेनेह नात्र कार्या विचारणा” ॥ भविष्ये ।
“सुलभं सकलं पुण्यं यज्ञदानादिजं फलम् । गङ्गातोयैश्च
सतिलैर्दुर्लभं पितृतर्पणम्” ॥ अत्र निषिद्धेऽपि दिने तिल-
तर्पणम् । यथा स्मृतिः । “तीर्थे तिथिविशेषे तु गङ्गायां
प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि दिने कुर्यात् तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥
निषिद्धदिनमाह तत्रैव । “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां श्राद्ध-
वासरे । सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्य-
पुराणञ्च “संक्रान्त्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने तथा । श्राद्धे

जन्मदिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ आद्रपदम् अमावास्या
 आक्षेतरपरम् । “नौलषण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः ।
 वर्षासु दौषदानेन पितृणामनृणो भवेत्” ॥ इति वचनात्
 तौर्थेतरप्रतिप्रसवमाह स्मृतिः “अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां
 ग्रहणेषु च । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे । सूर्य-
 शुक्रादिवारोऽपि न दोषस्तिलतर्पणे” इति । एवञ्च भविष्ये ।
 सतिलगङ्गातोयस्य दुर्लभत्वाभिधानेन तौर्थे तिलाभावेऽपि
 प्रतिनिधिना तर्पणं सूचितम् । “तिलानामप्यभावे तु सुवर्ण-
 रजतान्वितम् । तदभावे प्रसिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण चाप्यथ” इति
 योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । सुवर्णरजतान्वितं सुवर्णरज-
 तस्पृष्टजलम् अतएव महाभारते । “त्रिषु लोकेषु ये केचित्
 प्राणिनः सर्व एव ते । तर्प्यमाणाः परां हस्तिं यान्ति गङ्गा-
 जलैः शुभैः” ॥ भविष्ये । “ये नरा दुःखिताः सम्यक् सर्वे ते
 सकुशैस्त्रिलैः । तर्पिता जाह्नवीतोयैर्नरेण विधिना सलत् ।
 प्रयान्ति स्वर्गलोकन्तु नात्र कार्या विचारणा” ॥ आभ्यां
 वचनाभ्यां तौर्थ्यचिन्तामणौ केवल गङ्गाजलेन सतिलजलेन च
 वाक्यभेदो लिखितः । यत्तु “तौर्थ्यमात्रे तु कर्त्तव्यं सतिलेनैव
 तर्पणम् । योऽन्यथा तर्पयेन्मूढः स विष्ठायां क्लमिर्भवेत्” ॥
 इति स्कन्दपुराणौयतौर्थे तिलरहिततर्पणनिन्दा साऽपि सप्त-
 म्यादिनिषिद्धतिलतर्पणस्य तौर्थे तिथिविशेषे चेत्यादिना
 प्राप्तप्रतिप्रसवपरा । सुवर्णादिप्रतिनिधिरहितपरा वा अन्यथा
 तिलाभावेऽपि प्रधानस्य बाधः । वचनप्राप्तप्रतिनिधेर्बाधश्च
 तौर्थे स्यात् ततश्च वचनान्तरप्राप्तप्रतिप्रसवेनैव उपपत्तौ
 बाधकल्पनाया अम्यायत्वात् । “नित्यं नैमित्तिकं काम्यं
 त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थि-
 तम्” ॥ इति जावालोक्तस्नानाङ्गतर्पणात् । यथा “तर्पणन्तु

शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः” इति योगियाज्ञवल्क्यो-
क्तस्य पिब्यन्नस्तु तर्पणमिति छन्दोगपरिशिष्टोक्तस्य च प्रधान-
तर्पणस्य सिद्धिस्तथा गङ्गादि काम्यतर्पणं सिद्धयति कामनावतः
प्रधाननिर्वाहस्य विशेषात् । एतेन गङ्गावाक्यावब्योक्तं पृथक्
तर्पणं निषिद्धम् । भावष्ये । “गयाश्राद्धं कृतं तेन उत्सृष्टश्च
वृषस्तथा । येन तद्वौचिसंसिक्ते तौरे श्राद्धमकारि च । गङ्गा-
याञ्च गयायाञ्च पिण्डदानं समं स्मृतम् । विशेषतः कलियुगे
गङ्गापिण्डः प्रशस्यते” ॥ ब्राह्मे । “सर्वाणि येषां गाङ्गेयैस्तोयैः
कृत्यानि देहिनाम् । देहं त्यक्त्वा नराः श्रैवे पदे तिष्ठन्ति
सर्वदा” ॥ तथा “भक्त्या तज्जलपक्वाशौ तज्जलं सेवते तु यः ।
अनायासेन हि नरो मोक्षोपायं स विन्दति” । स्कान्दे “गङ्गा-
तौरं परित्यज्य येऽन्यतौर्याभिलाषिणः । ब्रह्महत्याफलं तेषां
सततं संशयात्मनाम्” ॥ स्मृतिः “षष्टिविघ्नसहस्राणि गङ्गां
रक्षन्ति सर्वदा । निवारयन्त्यभक्तांश्च पापकर्मरतांस्तथा” ॥
महाभारते । “प्रद्युम्ननगराद् याम्ये सरस्वत्यास्तथोत्तरे ।
तद्वक्षिणप्रयागस्तु गङ्गातो यमुना गता । स्नात्वा तत्राक्षयं
पुण्यं प्रयाग इव लक्ष्यते” ॥ दक्षिणप्रयाग उन्मुक्तवेणौ सप्त-
ग्रामाख्यदक्षिणदेशे । तथा “गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासा-
गरसङ्गमे । स्नात्वैव ब्रह्मणो विष्णोः शिवस्य च पुरं व्रजेत्” ।
भविष्ये । “यत् पुण्यं जायते पुंसां दर्शने परमात्मनः । तद्भवे-
देव गङ्गाया दर्शने भक्तिभावतः” । स्कान्दे । “गण्डूषमाच-
पानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्रच्छन्दश्च पिबेदापः तस्य मुक्तिः
करे स्थिता । त्रिभिः सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्वथ यामुनम् ।
नार्मदं दशभिर्मासैर्गाङ्गं वर्षेण जीर्यति । वर्षेर्द्वादशभिर्याति
शालग्रामशिलाजलम् । नाभ्यन्तर्गततोयानां सृतानां क्वापि
देहिनाम् । तत्तत्तौर्यफलावाप्तिर्नात्र कार्या विचारणा ।

क्षेत्रस्थमुद्धृतं वापि शीतमुष्णमथापि वा । गाङ्गेयं हरते पाप-
 माजन्ममरणान्तिकम् ॥ भविष्ये । “अप्सु नारायणं देवं
 स्नानकाले स्मरेत् सदा । साक्षात् ब्रह्मस्वरूपिण्यां गङ्गायाञ्च
 विशेषतः । गङ्गायां मौषलं स्नानं महापातकनाशनम्” ॥
 तस्यां स्नाने मन्त्रौ विद्याकरलिखितौ । “विष्णुपादार्घ्यसम्भूते
 गङ्गे त्रिपथगामिनि । धर्मद्रवौति विख्याते पापं मे हर
 जाह्नवि । अहया भक्तिसम्पन्ने श्रौमातर्देवि जाह्नवि । अमृते-
 नास्वना देवि भागौरथि पुनौहि मां” ॥ अत्र “ब्रह्मचर्चाविशा-
 मेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि शूद्रस्य सनमस्का-
 रकं मतम्” ॥ इति योगियाञ्जवल्क्योक्तस्याप्यवाधः । गङ्गा-
 सागरसङ्गमे मन्त्रः । “त्वं देव सरितां नाथ त्वं देवि सरितां
 वरे । उभयोः सङ्गमे स्नात्वा सुञ्चामि दुरितानि वै” ॥ गाङ्गेये ।
 “पूजितायान्तु गङ्गायां पूजिताः सर्वदेवताः । तस्मात् सर्व-
 प्रयत्नेन पूजयेदमरापगाम्” ॥ पूजाजपमन्त्राः भविष्ये । “गां
 गङ्गायै विश्वमुख्यै शिवामृतायै शान्तिप्रदायिन्यै नारायण्यै
 नमो नमः” ॥ इति तथा “गङ्गायै नारायण्यै शिवायै च
 नमो नमः । इति मन्त्रेण सततं शतमष्टोत्तरं जपेत्” ॥ तथा ।
 “वासो हिरण्यरत्नानि पत्रपुष्पफलानि च । अन्नपानादिक-
 चापि यस्य यद्भवति प्रियम् ॥ तत्तद्भक्त्यैव गङ्गायै यः प्रय-
 च्छति मानवः । तत्तत्सुखमनन्तं हि संप्राप्येह च जन्मनि ॥
 प्रेत्यमाप्नोति निर्वाणं परमं यन्निरञ्जनम्” ॥ देवसम्प्रदानक-
 दानेऽपि ब्राह्मणाय दक्षिणा देया । “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
 दद्यात् कनकदक्षिणाम्” इति नन्दिपुराणादिति गङ्गावाक्या-
 वली । वस्तुतस्तु देवस्यापि पात्रत्वात् तस्यैव दक्षिणा देया ।
 तथा च भविष्ये । “सर्वेषामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।
 पतन्तं त्रायते यस्मादतौव नरकार्णवात्” ॥ महेश्वर इति

प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् । तथा च नन्दिपुराणम् । “पात्रा-
ख्याध्यात्मिका मुख्या विशुद्धाश्चान्निहोत्रिणः । देवताश्च तथा
मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमम्” ॥ सान्तानिकादौत्युपक्रम्य ।
“एतेभ्योऽपि द्विजातिभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम्” ॥ इति मनु-
वचने यस्मै दानं तस्मै दक्षिणा देया दक्षिणेति दर्शनाच्च ।
व्यक्तं मत्स्यसूक्ते । “देवे दत्त्वा तु दानानि देवे दद्याच्च
दक्षिणाम् । तत् सर्वं ब्राह्मणे दद्यादन्यथा निष्फलं भवेत्” ॥
दत्त्वात्वित्यत्र देयानीति वाराहोतन्त्रे पाठः । भविष्ये । “सर्व-
तत्त्वमयीं गङ्गां परमोत्तमस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्यपावनार्थाय
गाङ्गतां प्रणमेत् सदा ॥ यथा गौरौ तथा गङ्गा तस्मान्नैर्य्यास्तु
पूजने । विधिर्योऽभिमतः सम्यक् सोऽपि गङ्गाप्रपूजने” ॥ अतएव
क्वागघातसमाचारः ।

गङ्गायां अस्थिप्रक्षेपः । आदिपुराणे । “भागौरथी यत्र
यत्रास्ति तीर्थे कुलद्वये चापि यदा विपन्नः । तदा तदा तत्र
तस्याय भक्त्या भावेन चास्थौनि विनिक्षिपेच्च । स्नात्वा ततः
पञ्चगव्येन सिक्त्वा हिरण्यमध्वान्यतिलैश्च योज्य । ततश्च
मृत्पिण्डपुटे निधाय पश्यन् दिशं प्रेतगणोपगूढाम् । नमोऽस्तु
धर्माय वदन् प्रविश्य जलं स मे प्रीत इति क्षिपेच्च । उत्थाय
भास्वन्तमवेक्ष्य सूर्यं सदक्षिणां विप्रमुखाय दद्यात्” ॥ एतदङ्गं
तीर्थचिन्तामणौ अन्यथा पठितम् । तद्यथा । “स्नात्वा तथो-
त्तीर्थं च भास्करश्च दृष्ट्वा प्रदद्यादथ दक्षिणान्तु” इति । “एवं
कृते प्रेतपुरस्थितस्य स्वर्गे स्थितिः स्याच्च महेन्द्रतुल्या” । प्रेत-
गणोपगूढां दक्षिणां दिशं नमोऽस्तु धर्मायैति गङ्गाजलप्रवेश-
मन्त्रः । स मे प्रीतो भवत्विति अस्थिनिक्षेपमन्त्रः । इत्यनि-
रुद्धमष्टाः । अत्र विष्णुपुराणीये । गतप्राणाभिधानात् मृत-
स्यैवास्थिगङ्गासम्बन्धे पुण्यजनकमिति तेन जीवतो दन्तादि-

स्थाप्यते पञ्चात्तत्त्वस्वभावाय इत्याचारः । तत्र क्रमः । स्नात्वा-
 चस्यापसव्यं कृत्वाऽस्थौनि पञ्चगव्येन सिद्धा हिरण्यमध्वाज्य-
 तिलैश्च संयोज्य मृत्तिकापुटे स्थापयित्वा दक्षिणहस्तेन तत्-
 पुटकमादाय दक्षिणां दिशं पश्यन् नमोऽस्तु धर्मायेति वदन्
 जलं प्रविश्य स मे प्रौतो भवत्विति उक्त्वा प्रक्षिपेत् । ततो
 मज्जनं कृत्वा उत्थाय सूर्यं दृष्ट्वा दक्षिणामुत्सृजेत् । आदि-
 पुराणम् । “मातुःकुलं पित्रकुलं वर्जयित्वा नराधमः । अस्थी-
 न्यन्यकुलोत्पस्य नौत्वा चान्द्रायणचरेत्” ॥ एतत्तु धनग्रहणा-
 दिना । “अस्थौनि मातापित्रपूर्वजानां नयन्ति गङ्गामपि ये
 कदाचित् । सद्भावकस्यापि दयाभिभूतास्तेषान्तु तीर्थानि
 फलप्रदानि” इत्यादिपुराणे सद्भावकस्य भावशुद्धस्यान्यकुलज-
 स्यापि कृपातिशयात् धर्मबुद्ध्यास्थिप्रक्षेपे फलाभिधानात् ।
 कौर्म्ये । “यावन्यस्थौनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । ताव-
 द्द्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते । यावदस्थि मनुष्यस्य गङ्गा-
 तोयेषु गच्छति” ॥ इति दानधर्मे पूर्वार्द्धेन पाठात् कालस्यापि
 तावत्त्वं प्रतीयते यमः । “दशाहाभ्यन्तरे यस्य गङ्गातोयेऽस्थि
 मज्जति । गङ्गायां मरणे यादृक् तादृक् फलमवाप्नुयात्” ॥
 मिताचरायां स्मृतिः । “आत्मनस्त्यागिनां नास्ति पतितानां
 तथा क्रिया । तेषामपि तथा गङ्गातोये संस्थापनं हितम्” ॥
 भविष्ये । “सर्वतीर्थमयीं गङ्गां सर्वदेवमयीं पराम्” । तथा
 “सर्वानन्दप्रदायिन्यां गङ्गायाञ्च नरोत्तमः । अष्टाचरं जपेन्नित्यं
 मुक्तिस्तस्य करे स्थिता । नमो नारायणायेति प्रणवाद्यष्ट-
 वर्णकः” ॥ स्कान्दमातृस्योः । “क्रोधलोभैकवृत्तौनां विप-
 रीतक्रियावताम् । कामिनाञ्च तथान्यत्र जपयज्ञादिनिष्फलम् ॥
 गङ्गायां यत् कृतं सर्वं सफलं नात्र संशयः । परं ब्रह्मस्वरूपिण्यां
 गङ्गायाञ्च स्रभावतः” ॥ ब्रह्माण्डे । “सर्वभावा विशुद्धो हि

गङ्गायां कुरुते तु यः । सम्पूर्णफलमाप्नोति हेतुया तस्य
 कर्मणः ॥ पापानां पापहन्त्री त्वं स्वर्गमीक्षामिहेतुता । स्वभाव
 एव गङ्गायाः शैल्यं हिमवतो यथा ॥ अन्यत्र शङ्कः । “अश्व-
 हृधानः पापात्मा नास्तिको हिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्चैते
 न तीर्थफलभागिनः” ॥ अच्छिन्नसंशयः फलोपायेतिकर्तव्य-
 तासु निश्चयशून्यः । पुलस्त्यः । “कपटेनापि गङ्गायां स्नान-
 दानादि कर्म यत् । यो लाभख्यातिपूजार्थं कुर्यात् सोऽपि
 दिवं व्रजेत् ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे चैव मृतानां पिण्डकर्मणि ।
 महातीर्थे तु संप्राप्ते क्षतदोषो न विद्यते” ॥ अन्यत्र तु देवलः ।
 “सत्रणः सूतकौ सूर्यौ मत्तोन्नतरजस्वलाः । मृतबभ्रुरवभुश्च
 वर्ज्यानष्टौ स्वकालतः” ॥ इत्यनेन वर्ज्यतामाह अशुचित्व-
 मप्याह । “दन्तलग्नमसंहार्यं लेप्यं मन्येत दन्तवत् । न तत्र
 बहुशः कुर्यात् यत्नमुद्धरणे पुनः ॥ भवेदशौचमत्यन्तं दृण-
 वेधात् व्रणे कृते” ॥ रत्नाकरादयोऽप्येवम् । ब्रह्माण्डे । “गङ्गां
 पुण्यजलां प्राप्य चतुर्दश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं केशं
 निर्माल्यं मलघर्षणम् ॥ गात्रसंवाहनं क्रौडां प्रतिग्रहमथो
 रतिम् । अन्यतीर्थरतिञ्चैव अन्यतीर्थप्रसंशनम् ॥ वस्त्रत्याग-
 मथाघातं सन्तारञ्च विशेषतः” ॥ आचमनं मुखशोधनाच-
 मनपरम् । “गन्धादौन्निक्षिपेत्तूष्णीं तत आचमयेत् द्विजान्” ।
 इति कात्यायनवचने । “भुक्त्वाचामेद्यथोक्तेन विधानेन समा-
 हितः । शोधयेन्मुखहस्तौ च मृदङ्घ्रिघर्षणैरपि” इत्याचार-
 माधवीयधृतदेवलवचने च तथा दर्शनात् । न तु कर्माङ्गाच-
 मनादिपरम् । तदबाधेन चरितार्थत्वे तद्बाधा योगात् वस्त्रत्याग-
 मिति जले स्नानसाटीत्यागपरम् । स्कान्दे । “नाभ्यङ्गितश्च प्रवि-
 शेत् गङ्गायां न मलार्दितः । न जल्पन्न मृषा वीक्षन्न वदन्नानृतं
 वचः । मृषा वीक्षन्नितस्ततो वीक्ष्यमाणः” ॥ ब्राह्मे । “स्नायीत तैल-

वान् विप्रस्तुटभूमिमुपेयिवान्” । तटे गात्रं प्रक्षाल्य स्नायादित्यर्थः । योगियाज्ञवल्क्यः । “अग्राह्यास्वागता आपो नद्याः प्रथमवेगिकाः । प्रक्षोभितास्तु केनापि याश्च तौर्याद्विनिःसृताः” ॥ तौर्याद्विनिःसृता इति गङ्गाप्रवाहाद्विच्छिन्नाः । प्रवाहमध्ये विच्छेदे तु अन्तःसलिलप्रवाहित्वान्न दोषः । अन्यथा इदानीं गङ्गायाः सागरगामित्वानुपपत्तेः । “स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयोवर्णा द्विजातयः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ निरुद्धासु न कुर्वीरन्नं शभाक् तत्र सेतुकृत् । तस्मात् परकृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् । उद्धृत्य त्रीन् पिण्डान् वा कुर्यादापत्सु नो सदा” ॥ इति वीधायनवचने निरुद्धाया अपि स्रवन्तीत्वश्रुतेः सुतरामेवान्तःसलिलवाहित्वम् । योगियाज्ञवल्क्यः । “तूष्णीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिर्नरः । आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत्” ॥ शुचिरपि क्रियाङ्गस्नाने स्नातोऽधिकारौ भवति दैवे पैत्रे च कर्मणीत्युपपत्तये प्राङ्निमज्जति क्रियाङ्गस्नानस्य मज्जनरूपत्वात् तौर्यावाहनाद्यपक्रम्य वशिष्ठः । “योऽनेन विधिना स्नाति यत्र तत्राश्वसि द्विजः । स तौर्यफलमाप्नोति तौर्येषु द्विगुणं स्मृतम्” व्यासः । “नाभेरुर्ध्वं हरेदायुरधोनाभेस्तपः क्षयः । नाभेः समजलं कृत्वा स्नानं तर्पणमाचरेत्” ॥ नाभिमात्रे जले स्थित्वा इत्याद्युपक्रम्य ततस्त्रिराप्नुत्येत्यत्र । यद्यपि नाभिमात्रे जले स्थित एव कर्म कर्त्तुं शक्नोति नोपविष्टस्तथापि । स्थित्वेत्युपादानाद्बह्वदक एव नियमः । स्वल्पोदके तूपविष्टोऽपि एवमङ्गानां बाधकं विना प्रधानसमदेशत्वनियमात् । सङ्ख्यादि तत्रैव । स्कान्दे । “वारुणेन समायुक्ता मधौ कृष्णा त्रयोदशौ । गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्यग्रहशतैः समा” ॥ वारुणं शतभिषा । “शनिवारसमायुक्ता सा सहावारुणौ

स्मृता । गङ्गायां यदि लभ्येत कोटिसूर्यग्रहैः समा । शुभ-
योगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यदि । महामहेति विख्याता
त्रिकोटिकुलमुद्धरेत्” । ब्रह्मपुराणम् । “महाज्यैष्ठ्यान्तु यः
पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् । विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गा-
स्वमुज्जनात् । ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता” । ऐन्द्रे ज्येष्ठायाम् ।
प्रजापत्ये रोहिण्याम् । विना गुरुवारेणापि । “ऐन्द्रे गुरुः
शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा । पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महा-
ज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य गुरावपि । “ऐन्द्रे मैत्रे
यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः । पूर्णिमा शक्रचन्द्रेण महाज्यैष्ठौ
प्रकीर्त्तिता” ॥ अनुराधास्य चन्द्रेऽपि व्याघ्रभूतिः । “ऐन्द्रर्क्षे
त्वथवा मैत्रे गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ । पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य
महाज्यैष्ठौ प्रकीर्त्तिता” ॥ राजमार्त्तण्डे । “ज्यैष्ठसंवत्सरे चैव
ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्येष्ठाभेन समायुक्ता महाज्यैष्ठौ
प्रकीर्त्तिता” ॥ ज्यैष्ठसंवत्सरः “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षं
स्यात् शक्रदैवतम्” । इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो ग्राह्यः । न तु
संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतो वर्षविशेषः । ज्यैष्ठः इति विशेषण-
वैयर्थ्यापत्तेः । संवत्सरे यदि स्यादिति पाठस्तु काल्पनिकः ।
प्रपञ्चस्तु मलमासतत्त्वेऽनुसन्धेयः । वारुण्यादिषु पूर्णतिथौ
मध्याह्नादिसमये नक्षत्रसत्त्वे परदिने पूर्वाह्णतिथिनक्षत्र-
लाभेऽपि पूर्वदिन एव स्नानम् । “षष्टिदण्डात्मिकायाश्च
तिथेर्निष्क्रमणे परे । अकर्मण्यं तिथिमलं विद्यादेकादशीं
विना” ॥ इति स्मृतेः । न च “कर्मणो यस्य यः कालस्तत्काल-
व्यापिनौ तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत ज्ञासदृष्टौ न
कारणम्” ॥ इति वृद्धयान्नवलक्यवचनात् । “मैत्रं प्रसाधनं
स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् । पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च

पूजनम्” ॥ इति मनुवचनाच्च । पूर्वदिन एव कथमिति वाच्यम् । “दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते । अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात्” ॥ इति पराशरवचने दिवामात्रस्य स्नानाङ्गत्वात् मनुवचने मैत्रसाहचर्यात् स्नानपदं प्रातःस्नानपरम् एवमेव कुल्लूकभट्टः । मैत्रं पुरीषोत्सर्गः । मित्रदेवताक् पायुसम्बन्धात् । यत्तु बृहद्वशिष्ठः । “अरुग् विचारयेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः” । इति तत् पूर्वाह्णे विहिततत्तत्तिथ्यादिलाभे बोध्यम् अत्र अरुगित्युपादानात् चण्डालादिपरिस्पर्शे न रोगिणः स्नानम् । स्पष्टमाह रत्नाकरे बृहस्पतिः । “तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे । नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टि न दुष्यति ॥ आपद्यापि च कष्टायां रुग्भये पीडिते तथा । मातापितृगुरुंरोश्चैव निदेशे वर्त्तनात्तथा” ॥ स्पृष्टास्पृष्टि इत्यव्ययं क्रियाव्यतीहारे तथेति न दुष्यतीर्थः । प्रत्युत गङ्गायामुत्तरोत्तरकालप्राशस्त्यमाह भविष्यपुराणम् । “प्रातःस्नानाद्दशगुणं तुल्यं मध्यदिनं तथा । सायंकाले शतगुणमनन्तं शिवसन्निधौ” इति । “प्रातर्निशि तथा सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणोक्तवत् । “न देशनियमस्तत्र न कालनियमस्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधोऽस्ति हरेर्नामनि लुब्धक” ॥ इति संवत्सरप्रदीपोक्तवत् राहुदर्शनवच्च रात्रावपि गङ्गायां प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् । “दिवारात्रौ च सन्ध्यायां गङ्गायाञ्च प्रसङ्गतः । स्नात्वाश्वमेधजं पुण्ड्रं गृहेऽप्युद्धृत्य तज्जलैः” ॥ रात्रिचराधिकारमुपक्रम्यादिपर्वणि गान्धर्ववाक्यञ्च । “अतो रात्रौ प्राप्नुवतो जलं ब्रह्मविदो जनाः । गर्हयन्ति जलान् सर्वान् वनस्थानृपतीनपि” ॥ अत्रार्जुनस्य प्रतिवचनम् । “समुद्रे हिमवत्पार्श्वे नद्यामस्याञ्च दुर्मते ।

रात्रावपि च गङ्गायां कस्य गुप्तः परिग्रहः ॥ असंवाधा देव-
नदौ स्वर्गसंवादिनौ शुभा । कथमिच्छति तां रोहुं नैष धर्मः
सनातनः ॥ अनिर्वार्यमसंवाधं तव वाचा कथं वयम् । न
स्पृशामो यथा कामं पुण्यं भागौरथीजलम् ॥ स्मृतिः । “न
मन्त्रो न विधिश्चैव न मृदो न च गोमयम् । न कालनियम-
स्तत्र गङ्गां प्राप्य सरिद्धराम्” ॥ भविष्ये । “सर्व एव शुभः
कालः सर्वो देवस्तथा शुभः । सर्वोजनस्तथा पात्रं स्नानादौ
जाङ्गवीजले” ॥ गृहस्थरत्नाकरे देवलः । “महानिशा तु
सा ज्ञेया मध्यमं प्रहरद्वयम् । तस्यां स्नानं न कुर्वीत
काम्यनैमित्तिकादृते” ॥ अतएव कल्पतरुः । न नक्तं स्नाया-
दिति बौधायनवचनं रागप्राप्तस्नानविषयम् । अतएव “नद्यः
पुण्याः सदा सर्वा जाङ्गवी च विशेषतः” । इति शङ्ख-
वचनं तद्धृतमपि सङ्गच्छते । कल्पतत्त्वार्णवेऽपि स्कन्दपुराणम् ।
“विशेषतस्तु जाङ्गव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न काल-
नियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” ॥ एवञ्च गङ्गास्नानस्य
दिवारात्रि कर्त्तव्यत्वाविशेषात् तत्तन्निमित्ततिथिविशेषस्यापि
दिवारात्रिसम्बन्धित्वेनाविशेषः । कालमाधवीयेऽपि विशेष-
वचनाभावे सामान्यस्य स्वीकर्त्तव्यत्वादित्युक्तं तच्च “कर्मणो
यस्य यः कालः” इति प्रागुक्तत्वात् । “अहःसु तिथयः पुण्याः
कर्मानुष्ठानतो दिवा । नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशि-
ष्यते” ॥ जावालोक्तस्य दिवाविहितकर्मानुष्ठाने अहःसु
तिथयः पुण्याः नक्तादिब्रतयोगे रात्रिविहितकर्मणि रात्रिसम्ब-
न्धितिथयः पुण्या इत्युक्तत्वाच्च । न च रात्रौ गङ्गायां तीर्थ-
श्राद्धं स्यात् इति वाच्यं तस्य तीर्थप्राप्तिमात्रनिमित्तकत्वात् न
तु गङ्गात्वेन निमित्तकत्वमिति । एतेन वारुण्यादौ महाफल-
जनकत्वात् रात्रावपि गङ्गास्नानं कर्त्तव्यमिति महाव्यामोह

एव तस्या राहुदर्शनादिप्रतिप्रसूतेतरसर्वत्रकर्मणि पर्युदस्त-
त्वादिति निरस्तम् । स्नानेऽपि सुहृत्तनूनतिथिर्न ग्राह्या ।
यथा स्कन्दपुराणं “व्रतोपवासस्नानादौ घटिकैका यदा भवेत् ।
उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैलके” ॥ पद्मपुराणे ।
ग्राह्या इत्यत्र भद्रेति पाठः विष्णुधर्मोत्तरे । ग्राह्यादावस्त-
गामिनीति चतुर्थचरणे पाठः । घटिकात्र सुहृत्तपरा पैलक
इत्यनुरोधात् । भविष्ये भोजदेवधृतम् । “चैत्रकृष्णचतुर्दश्या-
मङ्गारकदिनं भवेत् । पिशाचत्वं पुनर्न स्यात् गङ्गायां स्नान-
भोजनात्” ॥ भविष्ये । “माहात्म्यं ये च गङ्गायां शृण्वन्ति
च पठन्ति च । तेऽप्यसंख्यैर्महापापैर्मुच्यन्ते नात्र संशयः” ॥

गोबधादौ बालत्वादिना प्रायश्चित्तभेदः । “कच्छांस्तु
चतुरः कुर्यात् गोबधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या तु द्वयं कुर्यात्
तदर्धं बालवृद्धयोः ॥ स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” ॥
अत्र शूद्रकर्तृकबधे अर्धश्रुतेः । “गोघ्नवद्विहितः कल्पशान्द्राय-
णमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शूद्रिमवाप्नुयात्” ॥
इत्यनेन उपपातकमात्रे गोबधधर्मातिदेशात् । तत्र शूद्रस्या-
र्धमन्येषां वर्णानां सम्पूर्णमिति । एवञ्च “शूद्राणाञ्च सधर्माणः
सर्वेऽपध्वंसजाः स्मृताः” ॥ इति मनूक्तेः प्रतिलोमजातानम-
प्यर्धं यत्र एकस्याव्यक्तेर्बालत्वं स्त्रीत्वञ्च तत्र यथा बालत्वादिना
अर्धं तथा स्त्रीत्वात्तदर्धं पादमात्रमिति यावत् । यथा मित-
क्षरायाम् । “अर्वाक् द्वादशवर्षीयादशीतेरुर्द्ध्वमेव च । अर्ध-
मेव भवेत् पुंसां तुरीयन्तत्र योषिताम्” ॥ न चैवं तस्याः
शूद्रत्वात्तदर्धमिति वाच्यम् । अनुग्रहे पादमात्रावधेरुक्तत्वात् ।
यथा हारौतः । “यथा वयो यथाकालं यथा प्राणञ्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रयोक्तव्यं ब्राह्मणैर्धर्मपाठकैः” ॥ वयो बाल्यादि ।
कालो ग्रीष्मादिः । यथा प्राणमशक्तत्वादि । “तस्मात् कच्छ-

अथाप्यर्द्धं पादं वापि विधानतः । ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ पादं वेति पादमेवेत्यर्थः । “वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये” । इति विश्वदर्शनात् । अतएव “पादं वेति ततो न्यूनं प्रायश्चित्तं न कल्पयेत्” इति प्रायश्चित्तविवेकः । शास्त्रीयं प्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रहः कार्यः इत्याहाङ्गिराः । “कृत्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवर्त्तिभिः । पश्चात् कार्यानुसारेण शक्त्या कुर्वन्त्यनुग्रहम्” ॥

अथ प्रायश्चित्तोपदेशादि । यमः । “एको द्वौ वा त्रयो वापि यद् ब्रूयुर्धर्मपाठकाः । स धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः” ॥ द्वादशातातपः । “अबुद्धा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं वदन्ति ये । प्रायश्चित्ती भवेत् पृतस्तत्पापं तेषु गच्छति” ॥ अतएव यमः । “वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणं धर्मार्थसंयुक्तवचः प्रमाणम् । यस्य प्रमाणं न भवेत् प्रमाणं कस्तस्य कुर्याद्वचनं प्रमाणम्” ॥ धर्मार्थसंयुक्तवचःमौमांसकसन्निबन्धवाक्यम् । यस्येत्यनन्तरोक्तं प्रमाण एवं यो न मन्येत इत्यर्थः । मनुरपि । “आर्षं धर्मोपदेशश्च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः” ॥ ऋषिजुष्टत्वादायं वेदं धर्मोपदेशं तन्मूलं स्मृत्यादिकम् । यस्तदविरुद्धेन तर्केण मौमांसादिना अनुसन्धत्ते विचारयति स धर्मं वेद जानाति न तु मौमांसानभिन्नः । अतएव भट्टपादैरुक्तम् । “धर्मे प्रमोयमाणे हि वेदेन करणात्मना । इति कर्तव्यताभागं मौमांसा पूरयिष्यति” ॥ इति मौमांसा वेदविचारः । सा च कर्मब्रह्मभेदात् जैमिनिवादरायणप्रणीता द्विविधा । अतएव ब्रह्मस्यतिः । “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः । युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते” ॥ वशिष्ठोऽपि । “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपहृहयेत् । विभेत्यल्पश्रुताद्देवो मामयं प्रहरिष्यति” ॥

श्रुतमर्थविबोधकव्याकरणमीमांसादिशास्त्राण्यष्टादश । यथा
विष्णुपुराणम् । “अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसान्यायविस्तरः ।
धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥ आयुर्वेदो धनुर्वेदो
गान्धर्वश्चेति ते त्रयः । अर्थशास्त्रं चतुर्थञ्च विद्या ह्यष्टादशैव
ताः” ॥ चतुर्दशधर्मप्रामितिप्रधानानि चतस्रः पुनर्दृष्टप्रधानाः
क्वचिदलौकिकमर्थप्रमाणयन्त्यो धर्मोऽपि प्रमाणम् । अङ्गानि
षडित्यष्टादशप्रायश्चित्तं जानतामनुपदेशे दोषमाहाङ्गिराः ।
“आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये द्विजाः । जानन्तो
न प्रयच्छन्ति तेऽपि तद्दोषभागिनः” ॥ प्रायश्चित्तोपदेशे पुण्य-
माह स एव । “यत् पुण्यमृद्धते विप्रे स्त्रियमाणे जलादिषु ।
तत् पुण्यं तारिते पापात् प्रार्थाश्चतैस्तु मानवे” ॥ अर्चां विना
न वक्तव्यम् “अनर्चितैरनाङ्गतैरस्पृष्टैश्चैव संसदि । प्रायश्चित्तं
न वक्तव्यं जानन्निरपि जल्पते” ॥ इत्यङ्गिरो वचनात् । व्यव-
हारचिन्तामणौ ज्योतिषे च । “नाष्टस्यां न चतुर्दश्यां प्राय-
श्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहश्च शनिभौमदिने तथा” ॥
विष्णुः । “ब्राह्मणादौनामशौचे यः सकृदन्नमश्नाति तस्य
तावदेवाशौचं यावत्तेषाम् । अशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्या-
दिति” । अशौचापगमे प्रायश्चित्तविधानादशौचादभ्यन्तरे
प्रायश्चित्तानाम् । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ इति
दक्षवचनेनापि न प्रतिप्रसवः । प्रायश्चित्तोपदेशाय वस्त्रादिना
ब्राह्मणस्तोषणीयः । यथा मिताक्षरायां पराशरः । “पापं
प्रख्यापयेत् पापी धेनुं दत्त्वा तथा वृषम्” । एतच्चोपलक्षणम् ।
“प्रख्याप्य पापं वक्तृभ्यः किञ्चिद्दत्त्वा व्रतं चरेत्” इति स्मृतेः ।
देवत्ववचने तोषयित्वा द्विजोत्तमानिति । अत्र तोषयित्वेति
श्रवणात् आनतिकरत्वेन तदग्रहणान्न दोषः । पापिभ्यः

प्रतिग्रह एव दोषश्रुतेः । प्रतिग्रहस्त्वदृष्टार्थतत्त्वद्रव्यस्वीकार इति प्रायश्चित्तविवेकः । अतएव प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे दोषं वदन्ति । क्षत्रियादिभ्यः प्रायश्चित्तोपदेशो ब्राह्मणमन्तर्धाय करणीयः । यथाहाङ्गिराः “न्यायतो मार्गमाथस्य क्षत्रियादेः प्रणामिनः । अन्तरा ब्राह्मणं कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत्” ॥ गोवधे तु स्वामिने गोमूल्यं दत्त्वा व्रतं करणीयम् । “आदौ गोपतये दत्त्वा गोमूल्यं साधुकल्पितम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् । न चैतदग्रहणे दोषः । “गवां विक्रयकारौ च गविलोमानि यानि च । तावद्वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे कृमिर्भवेत्” इति यमवचनादिति वाच्यम् । तदग्रहणस्य विक्रयत्वेन व्यवहाराभावान् । अवस्थितस्य गवादेर्मूल्यग्रहण एव व्यवह्रियते प्रतिरूपकस्थानीयत्वाच्च न हि प्रतिरूपकग्रहणं विक्रयः । तथा च पराशरः । “प्रमापणे प्राणभृतां प्रदद्यात् प्रतिरूपकम् । तस्यानुरूपं मूल्यं वा दद्यादित्य ब्रवीन्मनुः” ॥ प्रतिरूपकं तत्तुल्यप्राख्यन्तरम् । एवं चौरात् स्वामिनो वा क्रीतगवादिकं गोस्वामिने दत्त्वा तन्मूल्यं गृह्णतो न विक्रयः किन्तु उपाधिं विना यत्र स्वेच्छया लाभाय वा विक्रीणीते तत्र तथेति ।

अथ चौरालाभविनिर्णयः । याज्ञवल्क्यः । “विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं नृपोदमम् । क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद् यस्तस्य विक्रयी” ॥ क्रेतुश्चौरत्वेनाभिगृह्यत्वे सति विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिः । एतदप्रकाशक्रये । यथा बृहस्पतिः “प्रकाशं वा क्रयं कुर्यात् मूलं वापि समर्पयेत्” ॥ मूलं विक्रेतारम् । यस्तस्यापहृतद्रव्यस्य विक्रयी चौरस्तस्मात् स्वामी नष्टधनः सन् “नाष्टिकश्चैव कुरुते तद्धनं ज्ञातृभिः स्वकम् । अदत्तत्यक्तविक्रीतं कृत्वा स्वं लभते धनो” ॥ इत्युक्तं दीत्या स्वं द्रव्यं नृपश्चापराधानुरूपं दण्डं “धान्यं दशेभ्यः

कुम्भेभ्यो हरतोऽप्यधिकं बधः” ॥ इति मनूक्तादिदण्डं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति । कुम्भपरिमाणमाह कात्यायनः । “दश द्रोणा भवेत् खारौ कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः” । द्रोण उक्तो मिताक्षरायाम् । “अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कक्षयोऽष्टौ तु पुष्कलम् पुष्कलानि च चत्वारि आढकः परिकीर्तितः । चतुराढको भवेत् द्रोण इत्येतन्मानलक्षणम्” कल्पतरौ द्वादशप्रसृतिभिः कुडवस्तच्चतुर्गुणोत्तरं प्रस्थाढकद्रोणा इत्युक्तं कुडवचतुर्गुणादष्टचत्वारिंशत् प्रसृतिभिः प्रस्थस्तच्चतुर्गुणा द्विनवत्यधिकशतेन प्रसृतिभिराढकः । तच्चतुर्गुणादष्टषष्ठ्यधिकसप्तशतप्रसृतिभिर्द्रोणः । तद्दशगुणादशीत्यधिकषट्शत्यधिकसप्तसहस्रप्रसृतिभिः खारौ द्रोणविंशतिगुणात् षष्ठ्यधिकत्रिशताधिकपञ्चदशसहस्रप्रसृतिभिः कुम्भः । तेन षट्प्रसृतिभिः कुक्षिः । प्रस्थपुष्कलयोः पर्यायता इति कुक्षितण्डुलाश्च पुरुषाहारयोग्या इति गोपथब्राह्मणञ्च । “द्वात्रिंशत्पलिकं प्रस्थमुक्तं स्वयमथर्वणा । आढकस्तु चतुःप्रस्थश्चतुर्भिर्द्रोण आढकैः । पलप्रमाणन्तु वक्ष्यते । प्रकाशक्रये तु स्वामिनो ग्रहणे नारदबृहस्पती । “वणिग्वीथीपरिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः । अविज्ञाता श्रयात् क्रौतं विक्रेता यदि वा मृतः । स्वामौ दत्त्वार्द्धमूल्यन्तु प्रगृह्णीत स्वकम्बनम् । अर्द्धं द्वयोरपहृतं तत्र स्यात् व्यवहारतः । अविज्ञातक्रये दोषस्तथा चापरिपालनम् । एतद्वयं समाख्यातं द्रव्यहानिकरं परम्” ।

अथ क्रयनिर्णयः । मूल्यं दास्यामौति कृत्वा ग्रहणादपि क्रयसिद्धिः । तथा विवादचिन्तामणौ कात्यायनः । “पण्यं गृह्णीत्वा यो मूल्यमदत्त्वेव दिशं व्रजेत् । ऋतुत्रयस्योपरिष्टात्तद्वनं वृद्धिमाप्नुयात्” ॥ अतएव बृहस्पतिः । “गृह्येत्त्रादिकं क्रौत्वा तुल्यमूल्याक्षरान्वितम् । पत्रं कारयते यत्तु

क्रयलेख्यं तदुच्यते” । क्रौतेऽपि समयविशेषाभ्यन्तरे पञ्चा-
त्तापादसिद्धिः । यथा मनुः । “क्रौत्वा विक्रीय वा किञ्चित्
यस्येहानुशयो भवेत् । सोऽन्तर्दशाहे तत् द्रव्यं दद्याच्चैवाद-
दौत वा” । एतत् याज्ञवल्क्येतरपरम् । यथा याज्ञवल्क्यः ।
“दशैकपञ्चसप्ताहमासत्रयार्द्धमासिकम् । बीजायो वाह्यरत्न-
स्त्रौदोह्या पुंसां परीक्षणम्” ॥ अत्र बृहस्पतिः “अतोऽर्वाक्
पण्यदोषस्तु यदि संजायते क्वचित् । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत्
क्रेता मूल्यमवाप्नुयात्” ॥ अतस्तत् द्रव्यपरीक्षणकालात् ।
कात्यायनः । “अविज्ञातन्तु यत् क्रौतं दुष्टं पञ्चादिभावितम् ।
क्रौतं तत् स्वामिने देयं पण्यं कालेऽन्यथा न तु” । काले प्रागु-
क्तपरीक्षाकालाभ्यन्तरे । परीक्षे तु बृहस्पतिः । “परीक्षेत
स्त्रयं पण्यमन्येषान्तु प्रदर्शयेत् । परीक्षितं बहुमतं गृहीत्वा
न पुनस्त्यजेत्” ॥ अत्र विशेषयति नारदः । “क्रौत्वा मूल्येन
यो द्रव्यं दुष्क्रौतं मन्यते क्रयी । विक्रेतुः प्रतिदेयन्तत् तस्मि-
न्नेवाङ्गविचतम् । द्वितीयेऽङ्गि ददत् क्रेता मूल्यात् त्रिंशंश-
माहरेत् । द्विगुणन्तु तृतीयेऽङ्गि परतः क्रेतुरेव तत्” । आह-
रेत् दद्यात् विक्रेत्र इति शेषः । द्विगुणं त्रिंशंशस्य इति
याज्ञवल्क्यः । “राजदेवोपघातेन पण्यदोषे उपागते । हानि-
र्विक्रेतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः” ॥ नारदः । “उपहन्येत
वा पण्यं दह्येतापङ्क्रियेत वा । विक्रेतु रेव सोऽनर्थो विक्री-
यासंप्रयच्छतः । दीयमानं न गृह्णाति क्रौतं पण्यन्तु यः
क्रयो । स एवास्य भवेत् दोषो विक्रेतुर्योऽप्रयच्छतः” ॥

अथ प्रायश्चित्तपूर्वाह कथ्यम् । शङ्खलिखितौ । “वाप्य
केशान् नखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वह्निर्निशि । प्रत्येकं नियतं
कालमात्मनो व्रतमादिशेत् । प्रायश्चित्तमुपासौनो वाग्यत-
स्त्रिसवनं स्पृशेत्” ॥ घृतप्रशंसामाह मत्स्यपुराणं “यस्मात्तेजो-

मयं ब्रह्म ष्टते तच्च व्यवस्थितम् । तेजोऽमृतमयं दिव्यं महा-
पातकनाशनम् ॥ वह्निर्निशीतिपरेणान्वयः । “व्रतं निशा-
मुखे ग्राह्यं वह्निस्तारकदर्शनात्” इति लघुहारीतवचनैकवाक्य-
त्वात् प्रत्येकमित्यादि पूर्वं व्याख्यातम् । केशधारणेच्छायां
द्विगुणव्रतादिमाह लघुहारीतः । “राजा वा राजपुत्रो वा
ब्राह्मणो वा बहुश्रुतः । केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समा-
चरेत् केशानां धारणार्थंस्तु द्विगुणं व्रतमाचरेत् । द्विगुणेऽपि
व्रते चौर्ये द्विगुणा दक्षिणा भवेत्” । विद्वद्विप्रादीनान्तु महा-
पातकादि दोष एव मुण्डनम् । “विद्वद्विप्रनृपस्त्रीणां नेयते
केशवापनम् । ऋते महापातकिनो गांहन्तुश्चावकीर्णिनः” ॥
इति मिताक्षराधृतवचनात् । हारीतेन प्रायश्चित्तपूर्वाह्ने मुण्डन-
विधानात् । धेनुदानादावपि तथा । स्त्रीणां विशेषमाह
भवदेवभट्टहृतं “वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् । न
गोष्ठे शयनं तासां न चादध्याह्नवाजिनम् । सर्वान् केशान् समु-
हृत्य छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । सर्वत्रैव हि नारीणां शिरसो मुण्डनं
स्मृतम्” ॥ पराशरस्यैतदिति मिताक्षरा । सर्वत्र इति प्रागु-
क्तमहापातकादिपरं न तु प्रयागपरं केशमूलान्युपाश्रित्य
इति वचनात् ।

अथ बाल्यादिमेदात् प्रायश्चित्तम् । तत्रोनषोडशवर्षीय-
स्यार्द्धम् । “अशौतिर्यस्य वर्षाणि बालो वापूग्न षोडशः ।
प्रायश्चित्तार्द्धमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च” इति विष्णुशाता-
तपवचनात् । “पादो बाल्येषु दातव्यः सर्वपापेष्वयं विधिः” ॥
इति लघुहारीतवचनान्तु ऊनैकादशवर्षपञ्चवर्षाधिकबालविष-
यम् । यथाङ्गिराः “ऊनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षाधिकस्य च ।
चरेत् गुरुः सुहृदापि प्रायश्चित्तं विशुद्धये । ततो न्यूनतरस्यास्य
नापराधो न पातकम् । न चास्य राजदण्डोऽपि प्रायश्चित्तं न

विद्यते” ॥ ब्रह्मपुराणे । “रोगी वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्ब्रतं सदा” । दशमस्कन्धीयद्वादशाध्यायटीकायां श्रीधरस्वामि-
भृतवचनम् । पोगण्डमाह । “कौमारं पञ्चमाब्दान्तं पोगण्डं
दशमावधि । कैशोरमापञ्चदशाद्यौवनन्तु ततः परम्” ॥ दश-
मावधौत्यापञ्चदशादित्येकवाक्यत्वात् ऊनैकादशवर्षेत्यूनषोडश
इत्येतयोर्दशपञ्चदशपरतेति । दशवर्षाभ्यन्तरीयस्य बालस्य
पादविधानान्नास्यानुग्रहान्तरमिति प्रागेवोक्तम् ।

अथ धेनुमूल्यव्यवस्था । संवर्त्तः । “प्राजापत्यव्रताशक्तौ धेनुं
दद्यात् पयस्विनीम् । धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यं न
संशयः” ॥ पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय सा च
वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव दानं मुख्यं
तदभावे यथोचितं तन्मूल्यं तदभावे पुराणत्रयम् । “द्वात्रिंशत्-
पणिका गावो वत्सः पौराणिको भवेत्” इति कात्यायनवच-
नान् । षट्त्रिंशन्मत्तमिति कृत्वा पठन्ति । “धेनुः पञ्चभि-
राब्धानां मध्यानां त्रिपुराणिकौ । कार्ष्णपणैकमूल्या हि
दरिद्राणां प्रकीर्तिता” ॥ अत्र पुराणत्रयलभ्यं गोतमोक्तं
हिरण्यादिकमेव देयं तद्यथा । हिरण्यं गोर्वीर्योऽश्वो भूमि-
स्तिलाष्टतमन्नमिति देयानि । एतान्येवानादेशे विकल्पेन
क्रियेरन्निति अन्यथा इदमनर्थकं स्यात् इति प्रायश्चित्तविवेकः
तच्चिन्त्यं हिरण्यं गौरित्यादिना गोर्विकल्पकत्वेन हिरण्या-
दिकमुक्तं न तु गोमूल्यत्वेन ततश्च द्वात्रिंशत्पणिका इत्यादि-
वचनात् कार्ष्णपणत्रयदानमेव युक्तम् । तत्र “ताम्रिकः
वार्षिकः पणः” इति याज्ञवल्क्यवचनेन “गुह्याः पञ्चाव्य-
माषकः । ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री पलं कर्षचतुष्टयम्” इत्य-
मरसिंहोक्तेन अशौतिरत्तिकापरिमितताम्ने पणशब्दः सङ्के-
तितः स च तावत्संख्यकवराटकैर्लभ्यत इति वराटकेष्वपि

तथा व्यवहारः । एतन्मूलकं भविष्यमत्यन्तयोर्वचनम् ।
 “अशीभिर्वराटकैः पण इत्यभिधीयते । तैः षोडशैः पुराणं
 स्यात् रजतं सप्तभिस्तु तैः” इति गोतमोक्तपरिगणनीयनिय-
 मस्तु अनादिष्टे प्राथमिककल्याय आदिष्टे तत्तद्रव्यप्राधान्यं
 हिरण्यादेरानुकल्पिकत्वमिति विशेषः । अतएव यमेन सा-
 मान्यतो दानमुक्तं यथा । “शोषणेन शरीरस्य तपसाध्ययनेन
 च । पापकृन्मुच्यते पापात् दानेन दमनेन च” ॥ अतः कार्षा-
 पणत्रयलभ्यं रजतादि दीयते । यत्तु मिताचरायाम् । “गवा-
 मभावे निष्कः स्यात्तद्वर्षं पाद एव च” इति स्मरणान्निष्का-
 दिकमुक्तं तच्छक्ततमाद्यपेक्षया तच्चापि “चतुःसौवर्णिको निष्कः”
 इति मनूक्तनिष्कस्य न ग्रहणम् अत्यन्तविसदृशमूल्यत्वात्
 साष्टशतसुवर्णनिष्कवत् । किन्तु दीनारनिष्कस्य ग्रहणं तथा
 चामरः । “साष्टे शते सुवर्णानां हेम्नुरो भूषणे पले दीनारेऽपि
 च निष्कोऽस्त्री” इति दीनार उक्तो विष्णुगुप्तेन । “दीनारो
 रोपकैरष्टाविंशत्या परिकीर्तितः । सुवर्णसप्ततितमो भागो
 रोपक उच्यते” ॥ सुवर्णस्त्वशौतिरत्तिकापरिमितं हेम । तथा
 च मनुः । “पञ्चकणलको माषस्ते सुवर्णस्तु षोडश” इति
 अत्र काञ्चनं व्यक्तमाहामरसिंहः । “सुवर्णविस्ती हेम्नोऽक्षः”
 इति । एवञ्च सप्तमांशाधिकहेमरत्तिकारोपकः तदष्टाविंशत्या
 द्वात्रिंशद्रत्तिकापरिमितो दीनारो निष्कः ।

अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम् । तत्र गोबधस्य बुद्धिपूर्वकत्वं
 तदा भवति यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्तीति इच्छया इन्ति
 तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्यङ्गत्वात्तदभावे त्वबुद्धिपूर्व-
 कत्वम् । अतएव प्रवृत्त्यङ्गज्ञानस्य कामनाव्यभिचाराभावा-
 देव । “कच्छांस्तु चतुरः कुर्यात् गोबधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या
 च द्वयं कार्यम्” इति विश्वासितवचनेन ज्ञानाज्ञानाभ्यां

द्वैविध्यमुक्तम् अन्यत्र कामाकामाभ्याम् इत्युक्तम् । यथा बृह-
स्पतिः । “कामाकामकृतं त्वेवं महापापं द्विधा मतम् । पुरु-
षापेक्षया चैव निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता” ॥ इत्यञ्च गवयादि-
भ्रमेण यो गोबधस्तत्र गोबधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात्
यदि गोत्वेन ज्ञानन्नप्यन्योद्देशक्षिप्तनाराचादिना यदि हन्ति
तदापि न ज्ञानकृतत्वं तद्विषयकहननेच्छारूपद्वाराभावात् ।
बधनिरुक्तिरग्निपुराणे । “स्यात् प्राणवियोगफलकव्यापारो
हननं स्मृतम् । रागाद्वेषात् प्रमादाद्वा स्ततः परत एव वा” ॥

अथ विप्रादिस्वामिकगोबधप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुना
“गोषु ब्राह्मणसंस्थासु” इत्यनेन दण्डप्रकरणे ब्राह्मणस्वामिक-
त्वेन गोर्गुरुत्वमभिहितम् । नारदेन च । “देवब्राह्मणराज्ञाञ्च
द्रव्यं विज्ञेयमुत्तमम् । इत्युक्तम् अतस्तद्वधे गुरुप्रायश्चित्तं युक्तम् ।
तदाह मनुः । “उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिबेत् ।
कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ चतुर्थकालमश्रूया-
दक्षारलवणं मितम् । गोमूत्रेण चरेत् स्नानं द्वौ मासौ नियते-
न्द्रियः ॥ दिवानुगच्छेत्तागास्तु तिष्ठन्नूङ् रजः पिबेत् । शुश्रू-
षित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु
व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् । आसीनासुं तथासीनो नियतो वीत-
मत्सरः ॥ आतुरामभिग्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः । पतितां
पङ्कलग्नां वा सर्वप्राणैर्विमोचयेत् ॥ उष्णे वर्षति शीते वा
मारुते वाति वा भृशम् । न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु
शक्तितः ॥ आत्मानो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे खलेऽथ वा ।
भक्षयन्तीं न कथयेत् पिबन्तं चैव वत्सकम् ॥ अनेन विधिना
यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति । स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासै-
र्व्यपोहति ॥ वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः । अवि-
द्यमाने सर्वस्वं वेदविज्ञो निवेदयेत्” ॥ उपपातकसंयुक्तो

गोघ्नो न तु यागाद्यर्थं गोबधकर्त्तापि अतएव सामान्यत उक्तं
 हारीतेन “वृथा पशुघाते प्राजापत्यम्” । इति यागाद्यर्थोऽपि
 गोबधः कलौ निषिद्धः । “दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणं च
 कमण्डलोः । गोत्रान्मातृसपिण्डाद्वा विवाहो गोबधस्तथा ॥
 नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः” ॥ इति हला-
 युधशूलपाणिगृहस्थरत्नाकरधृतब्रह्मपुराणवचनात् । मद्ये नि-
 षेधं स्पष्टयत्युशना । “मद्यमपेयमदेयमनिर्ग्राह्यमिति” । एवञ्च
 दुर्गापूजादौ यन्मद्यदानमुक्तं तत्कलौतरपरम् । कृतवापः
 कृतसशिखवपनो हतगवीचर्मणा कृतपरिधानोत्तरावगुण्ठनो
 मासत्रयं गोष्ठे वसेत् । तत्र प्रथममासं यवान् यवागूकृतान्
 पिबेत् । अपरमासद्वये चतुर्थकालमश्नीयात् । पूर्वदिने
 उपोष्य परदिने रात्रौ भुञ्जीत । मुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तमिति
 श्रवणात् । अक्षारलवणम् अकृत्रिमलवणं मितं स्वल्पम् ।
 मासत्रयधर्मानाह दिवानुगच्छेत् इति । अनुः सहायः ।
 तिष्ठन्तोष्वित्यादिषु बह्वीनां धर्मः कार्यः । स चात्मक्लेशकरः
 वीरासनं भित्त्याद्यनाश्रित्योपवेशनम् अभिशस्ताम् अतिक्रान्तां
 भयैर्भयनिमित्तैः सर्वप्राणैः सर्वसामर्थ्यैः । विमोचयेत्तदपसा-
 रयेत् । अतएव विष्णुपुराणम् । “शमं नयति यः क्रुद्धान्
 सर्वबन्धुरमत्सरः । भौताश्वासनकृत् साधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं
 फलम्” ॥ गां न कथयेन्निवारणाभिप्रायेण पिबन्तं स्वन्यमिति
 शेषः । सुचरितव्रतः सम्यक्चरितव्रतः । दक्षिणार्थं वृषभ-
 सहितदश गा दद्यात् तदभावे स्वल्पमपि सर्वस्वं दक्षिणार्थं
 दद्यात् । धेनुसंकलनमाह । त्रैमासिकव्रते मासयवपानं
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं यतो यमेन अस्थ्यादिभङ्गे मासार्धयवपान-
 मुक्तं तत्रैव गोभिलेन प्राजापत्यमुक्तम् । यथा भवदेवमदृष्टत-
 यमवचनम् । “अस्थिभङ्गं गवां कृत्वा लाङ्गूलच्छेदनं तथा ।

पाटने कर्णशृङ्गाणां मासार्द्धन्तु यवान् पिवेत्” ॥ स्मृतिसागरे
 गोभिलः । “कर्णलाङ्गूलयोश्छेदमस्थिभङ्गं विधाय च । प्राजा-
 पत्यव्रतं कुर्युश्चत्वारो ब्राह्मणादयः” ॥ अत्र यत् शूद्रस्य
 द्विजतुल्यप्रायश्चित्तमुक्तं तदस्थिभङ्गादिमात्रपरं वैश्यतुल्यशूद्र-
 मात्रपरं वा एवञ्च यत् प्रायश्चित्तविवेके मासयावकपानं क्वचित्
 द्वादशप्राजापत्यतुल्यमुक्तं तद् गोमूत्रमात्रसिद्धयावकपरं क्वचिच्च
 प्राजापत्यद्वयतुल्यं तत् सिद्धान्तरप्रक्षिप्त-गोमूत्रपरमित्यवि-
 रोधः । मासद्वयचतुर्यकालभोजने त्रिंशदुपवासास्त्रिंशता
 नक्तैर्दशोपवासाः । तथा च शूलपाणिमहामहोपाध्यायैस्त्रिंशच्च
 निरन्तरोपवासाः पञ्चदश प्राजापत्यतुल्याः । मासोपवास
 धेनुसंकलने उक्ताः । अत्रैकान्तरितत्वादितिकर्तव्यतायोगाच्च ।
 एकादशप्राजापत्यतुल्याः तत्र त्रिंशन्नक्तभोजनं चतुःप्राजापत्य-
 तुल्यं मिलित्वा त्रैमासिकव्रतं सप्तदशप्राजापत्यतुल्यं तदभावे
 सप्तदशधेनवो देया इति बहुसम्प्रता व्यवस्था । भवदेवभट्ट-
 सम्प्रता तु द्वादशधेनव इति पूर्वोक्ता च दक्षिणा देया । तद-
 शक्तौ एकपञ्चाशत्षट्त्रिंशद्वा कार्षापणा देया । दक्षिणायान्तु
 वृषभमूल्यं कार्षापणपञ्चकं गोदशकमूल्यं कार्षापणदशक-
 मिति । पञ्चदशकार्षापणाः एतच्च ज्ञानत इति । अज्ञान-
 तोऽर्धम् । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा गौरेका दक्षिणा देया ।
 “भुक्तवत्सु च विप्रेषु गां वै दद्याद्विचक्षणः । गवामभावे
 दातव्यं गोमूल्यञ्च न संशयः” ॥ इति संवर्त्तवचनात्तन्मूल्यं
 कार्षापणमेकं वा दद्यात् एतच्च शस्त्रमुष्टिलोष्ट्रलगुडविषाग्न्या-
 दिभिः प्रायिकमृत्युफलकैर्हनेन बोध्यम् । तथा वृहस्पतिः ।
 “शस्त्रादिना तु गां हत्वा मानवं व्रतमाचरेत्” । स्त्रीशूद्र-
 बालवृद्धानामर्धम् एकस्योभयपरत्वे पादः । एवञ्च ब्राह्मणा-
 दीनां सगुणत्वनिर्गुणत्वादिना कालदेशादितारतम्येन च लघु-

गुरुप्रायश्चित्तान्तरं बोध्यम् । “समद्विगुणसाहस्रमानन्यच्च
यथा क्रमम् । दाने फलविशेषः स्यात् हिंसायां तद्वदेव हि” ॥
इति दक्षवचनात् । “सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
अधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे” ॥ ब्राह्मणब्रुवश्चाङ्गिर-
सोक्तः यथा । “गर्भाधानादिसंस्कारैर्युक्तश्च नियमव्रतैः ।
नाध्यापयति नाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणब्रुवः” ॥

क्षत्रियसम्बन्धिन्या गोर्बधे तु देवलः । “गोघ्नः षण्मासान्
तच्चर्मणा परिहृतो गोघ्रासाहारो गोव्रतो यवाशी गोभिरभि-
सञ्चरन् विप्रमुच्यत इति” । गोघ्रासाहारो गोघ्रासाहर्त्ता
कर्मण्यनिति साधुः । षण्मासयावकभक्षणं द्वादशप्राजापत्य-
तुल्यं दक्षिणा च विशेषानुपदेशाद् यथाशक्ति देयेति । एतज्-
ज्ञानादज्ञानादङ्घ्रिं स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्घ्यम् एकस्योभयपरत्वे
पादः ।

वैश्यसम्बन्धिन्या गोर्बधे तु । शातातपः । “पञ्चगव्येन
गोघातौ मासैकेन विशुद्ध्यति । गोमतीञ्च जपेद्विद्यां गवां
गोष्ठे च संवसेत्” ॥ पञ्चगव्यमाह शातातपः । “गोशक्तत्
द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्विद्याच्चतुर्गुणम् । चौरमष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्ये
तथा दधि” ॥ तथाष्टगुणम् । यमः । “आहुत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य
प्रणवेन च । प्रणवेन समालोड्य प्रणवेनैव तत् पिबेत्” ॥ उत्थाप्य
मिश्रीकृत्य एतद्वैकल्पिकं द्रव्यपरिमाणानन्तरम् । मन्वान्तरञ्च
ग्रन्थगौरवान्नोक्तम् । गोमतीविद्यामाह । प्रायश्चित्तकाण्ड-
कल्पतरौ यमः । “गोमतीं कौर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणा-
शिनीम् । तास्तु मे गदतो विप्राः शृणुध्वं सुसमाहिताः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुणुलुगन्धिकाः । गावः प्रतिष्ठ-
भूतानां गावः स्वस्थयनं महत् ॥ अन्नमेव परं गावो देवानां
हविरुत्तमम् । पावनं सर्वभूतानां क्षरन्ति च हवींषि च ॥

हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि । ऋषीणामग्निहोत्रेषु
गावो होमप्रयोजिकाः ॥ पावनं सर्वभूतानां गावः शरण-
मुत्तमम् । गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥ गावः
स्वर्गस्य सोपानं गावो धन्याः सनातनाः । नमो गोभ्यः श्रीम-
तौभ्यः सौरभेयीभ्य एव च ॥ नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो
नमो नमः । ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधाकृतम् ॥
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरन्यत्र तिष्ठति ॥ मन्त्राज्ञाने
मिताक्षरायां षट्त्रिंशन्नतम् । “जपहोमादि यत्किञ्चित्
कच्छ्रोतं सम्भवेन्न चेत् । सर्वं व्याहृतिभिः कुर्यात् गायत्र्या
प्रणवेन च” ॥ गवां गोष्ठ इति श्रवणकुण्डलवत् तात्कालि-
कगोसत्त्वावबोधाय गोमतीजपसहितमासपञ्चगव्यपानं प्राजा-
पत्यपञ्चकतुल्यम् एतदज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । स्त्रीशू-
द्रबालवृद्धानामर्द्धम् एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः । शूद्रसम्ब-
न्धिन्या गोवधे तु विश्वामित्रः । “कच्छांस्तु चतुरः कुर्यात्
गोवधे बुद्धिपूर्वके । अमत्या च हयं कार्यं तदर्द्धं बालवृद्धयोः ।
स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न संशयः” ॥ कच्छान् प्राजापत्यानि ।
तच्चतुष्टयाशक्तौ चतस्रो धेनवः । द्वादशकार्षापणा वा ।
एतज्ज्ञानकृते अज्ञानकृते प्राजापत्यद्वयं तदशक्तौ द्वे धेनू षट्-
कार्षापणा वा देयाः । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्द्धम् । एकस्यो-
भयधर्मपरत्वे पादः । स्वामिकृतविशेषस्तु प्रायश्चित्तविवेका-
नुसारादुक्तः । व्यवस्था तु तदुपदेशकं वस्त्रादिना परितोष्य
ग्राह्या । पत्रदाने तु शूद्रेणाज्ञानकृतशूद्रस्वामिकगवीवधजन्य
पापक्षयाय प्राजापत्यव्रतं प्रायश्चित्तं करणीयम् । तदशक्ता
वेकधेनुदानं तदशक्तौ कार्षापणत्रयम् । दक्षिणा च यथाशक्ति
दातव्या । एतत्सर्वं पूर्वदिने सशिववपनं कारयित्वा घृतं
प्राश्य उपोष्य करणीयम् । प्रायश्चित्तानन्तरं पार्वणविधिना

शुद्धयर्थं श्राद्धं कर्त्तव्यम् । दशान्यूनब्राह्मणेभ्यो भोज्यादिकं
 देयम् । एतत्सर्वं गोस्वामिनं मृल्यादिना परितोष्य करणीयम् ।
 अमुकस्य मतमेतदेवमन्यत्राप्युद्धेन लेख्यम् । विशेषदक्षिणोक्तौ तु
 सैव लेख्या । केशरक्षणे तु प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं दक्षिणा च द्विगुणा ।
 योषितां मुण्डने तु अङ्गुलिद्वयपरिमितसर्वकेशाग्रच्छेदनं कर-
 णीयमिति लेख्यम् । प्रायश्चित्तकरणे तु अमुकपापक्षयकाम
 इदं काञ्चनमिति वाक्ये विशेषो बोध्यः । नारायणश्च स्मर्त्तव्यः ।
 “प्रातर्निशि तथा सन्ध्या मध्याह्नादिषु संस्मरन् । नारायण-
 मवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः” ॥ इति विष्णुपुराणे पाप-
 क्षयश्रुतेः । गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह बृहस्पतिः “गर्भिणीं
 कपिलां दोम्ब्रीं होमधेनुञ्च सुव्रताम् । रोधादिना घातयित्वा
 द्विगुणं गोव्रतश्चरेत्” ॥ गर्भिणीबधे तु विशेषमाह बृहस्पतिः ।
 “गवां निपतने चैव गर्भनाशो यदा भवेत् । एकैकन्तु चरेत्
 कृच्छ्रं यथा पूर्वं तथा परम्” ॥ कृच्छ्रपदं व्रतपरम् । द्विगुणं
 गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् “पादमुत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ गात्र-
 सम्मिते । पादोनं व्रतमाचष्टे हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्ग-
 सम्पन्ने गर्भे चेतः समन्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं
 विशुद्ध्यै” ॥ मध्यमवचनं भवदेवव्याख्यातम् । यथा लगुडा-
 द्यभिघातेन गौर्जीवति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्र-
 पाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गात्रावयवोत्पत्तौ प्राय-
 श्चित्तपादद्वयं सकलगात्रसम्पत्तौ चैतन्याभावे प्रायश्चित्तपाद-
 त्रयम् । अर्थाच्चैतन्ययुक्तगर्भघाते कृत्स्नमेव प्रायश्चित्तमूहनी-
 यम् । मिताक्षरायान्तु । गर्भिणीबधे यदा गर्भोऽपि निहतो
 भवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकमावर्त्तत इति न्यायाद-
 विशेषेण द्विगुणव्रतप्राप्तौ षट्त्रिंशन्मते विशेष उक्तः । “पाद
 उत्पन्नमात्रे तु द्वौ पादौ दृढतां गते । पादोनं व्रतमुद्दिष्टं

हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेतः समन्विते ।
 द्विगुणं गोव्रतं कुर्यादेषा गोघ्नस्य निष्कृतिः” ॥ दोग्ध्रीं
 बहुक्षीराम् । वृहस्पतिः । “अतिवृद्धामतिक्रशामतिवालाञ्च
 रोगिणीम् । हत्वा पूर्वविधानेन चरेदहं व्रतं द्विजः” ।
 पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्तत्रैमासिकादिना अतिवृद्धा दणच्छेद-
 नासमर्था अतिक्रशा क्लृप्त्वेन दोहनवाहनायोग्या अति-
 बाला वर्षपर्यन्तं बाला तदतिक्रान्ता द्विवर्षीया । तथा च
 वृहदङ्गिराः । “वर्षमात्रा तु बाला स्यादतिबाला द्विवा-
 र्षिकी । अतः परन्तु सा गौः स्यात्तक्षणी दन्तजन्मनि” ॥
 अतएव वक्ष्यते “द्विपादस्तु द्विहायने” इति संवर्तः । “व्याप-
 नानां बहूनाञ्च बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषङ्मिथ्योपचारे
 च द्विगुणं गोव्रतश्चरेत्” ॥ एकप्रयत्ने निष्पन्ने बहूनां गवां
 बधे प्रायश्चित्तगौरवमुक्तं न तु तन्त्रता पापभेदाभावात् ।
 एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव गुरुतरपापमिति प्रायश्चित्तमपि
 तथा । बहूनामित्येकाधिकपरम् । तदविवक्षायामपि
 गोहयबधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्त-
 द्वैगुण्यं युक्तम् । अपिशब्दात् गृहदाहादिना क्रमकृते तु
 प्रायश्चित्तावृत्तिः । यथोपपातकानुवृत्तौ यमः । “गोघ्नवद्वि-
 हितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः-
 शुद्धिमवाप्नुयात्” । तयोर्गोबधतदन्योपपातकयोः प्रकृति-
 विकृतिरूपयोः संवर्त्तापस्तम्बौ । “एकाचेद्वहुभिः क्वापि दैवा-
 ह्मपादिता भवेत् । पादं पादञ्च हत्यायाश्चरेयुस्ते पृथक्
 पृथक्” । हत्याया यत्र यद्विहितं व्रतं तत्र तस्यैव पादं
 प्रत्येकं कुर्युः । एकाचेदित्युपलक्षणम् अतो बहुभिर्दयोर्बहू-
 नाञ्च हनने प्रतिपूरुषं पादद्वयं त्रयं वा कल्पनीयमिति मिता-
 चरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्नजन्य

बधे व्यापन्नानां बहूनामिति पूर्वोक्तवचनात् एकैकपुरुषस्य द्विपादं कृत्वा प्रायश्चित्तं प्रयत्नभेदे तु गोघ्नवदित्यनेन तन्व-
ताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्विपादावृत्तिरिति । एत-
च्चाकामतो बधे द्रष्टव्यम् । देवादिति विशेषोपादानात् काम-
कृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कृत्स्नदोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं
युक्तम् सत्रिणां फलमिव प्रतिपुरुषं कृत्स्नव्यापारसमवायात् ।
“एकं घ्नतां बहूनाञ्च यथोक्ताद्विगुणो दमः” ॥ इति प्रत्येकं
दण्डद्वैगुण्यदर्शनाच्चेति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे
“स्यात्त्वकामकृते यस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” ॥ इत्यङ्गिरो वचने-
नाज्ञानात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादत्रापि ज्ञाने द्विपाद एव युक्तः ।
सत्रे तु सप्तदशावरा ऋद्धिकामाः सत्रमुपासीरन्निति श्रवणात्त-
येति । एकं घ्नतामिति परवचनन्तु गोबधातिरिक्तविषयम् ।
गोबधे एकाचेदित्युपदेशेन दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्य-
तिदेशानवसरात् । तदवसरत्वे प्रत्येकं पूर्णं प्रायश्चित्तद्वैगुण्यं
स्यात् न पूर्णं प्रायश्चित्तमात्रम् अतएव प्रायश्चित्तविवेके एकं
घ्नतां बहूनामिति मनुष्यबधे उक्तं बहुभाष्यपादानात् द्वाभ्यां
हनने तु प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् ।

अथेकहायनादि गोबधप्रायश्चित्तम् । वृद्धप्रचेताः । “एक-
वर्षे गवि हते कच्छपादो विधीयते । अबुद्धिपूर्वं पुंसः स्यात्
द्विपादस्तु द्विहायने । त्रिहायणे त्रिपादः स्यात् प्राजापत्य-
मतः परम्” ॥ इदमपि प्रायश्चित्तलाघवेन अबुद्धिपूर्वकाधम-
शूद्रस्वामिकबधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । तेन यत्-
स्वामिकबधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्र पादादिकमूहनौय-
मत एवातिबालामित्यत्र तस्यैवोक्तम् अतः परम् चतुर्हा-
यणे इत्यर्थः बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः ।

अथ रोधादिनिमित्तक गोबधप्रायश्चित्तम् । अङ्गिराः ।

“रोधने बन्धने चापि योजने च गवां रुजः । उत्पाद्य मरणं
वापि निमित्तौ यत्र लिप्यते । पादचरेद्रोधबधे द्वौ पादौ
बन्धने चरेत् । योजने पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने” ।
निमित्तौ लिप्यत इति यथा कथञ्चित् मरणनिमित्ततारतम्येन
“यो भूय आरभते तस्मिन् फले विशेषः” इत्यापस्तम्बवचनात्
पापविशेषेण लिप्यते तद्विशेषात् प्रायश्चित्तविशेषमाह पाद-
चरेदित्यादि । रोधः क्षीणाया गोराहारप्रचारनिर्गमविरोधः ।
बन्धनमयथाबन्धनमकालबन्धनञ्च । योजनं हलशकटादौ
योजनं तत्रातिवाहादिनेति शेषः । अत्रैव विषये च्यवनः ।
“प्राजापत्यद्वयं गोहत्याप्रायश्चित्तं रोधनबन्धनयोक्तृबधे पाद-
बद्ध्या नखानि लोमानि शिखावर्जं सशिखं वपनं त्रिसवनं
गवानुगमनं सहशयनं सुमहत्तृणानि रथ्यासु चारयेत् व्रतान्ते
ब्राह्मणभोजनमिति” । रोधनबन्धनयोक्तृबध इत्यादेरयमर्थः
रोधनिमित्तकबधे प्राजापत्यस्य पादः प्रायश्चित्तं नखच्छेदन-
मात्रम् । बन्धननिमित्तकबधे प्राजापत्यस्य द्वौ पादौ नखानां
लोम्नाञ्च छेदनम् । योक्तृनिमित्ते च बधे प्राजापत्यपादत्रयं
नखलोमशिखावर्जकेशच्छेदनञ्च । दण्डादिप्रहारबधे संपूर्णं
प्राजापत्यम् । नखलोमकेशशिखाच्छेदनञ्च इति कल्पतरुः ।
एतद्विषय एव मिताक्षराष्टतं संवर्त्तवचनम् इत्येकवाक्यत्वात् ।
तदुच्यते । “पादेऽङ्गलोमवपनं द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
त्रिपादे च । शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने” ॥ अत्र प्राजा-
पत्यस्य पादादित्वे किं मानमिति चेत् । पराशरवचनम् ।
“रोधने तु चरेत् पादं बन्धने चार्द्धमेव हि । योजने पाद-
हीनं स्यात् प्राजापत्यं निपातने । कच्छमज्ञानताडने” इति
वार्हस्पत्यात् । दण्डोऽत्र हस्तप्रमाणो ग्राह्यः । तदधिके तु
द्विगुणप्रायश्चित्तविधानात् । यथाऽङ्गिराः । “अङ्गदमात्रः

स्थौल्येन बाहुमात्रः प्रमाणतः । सार्द्रंश्च सपलाशश्च दण्ड इत्यभिधीयते । अस्माद्रूढं प्रहारेण यदि गां विनिपातयेत् । द्विगुणन्तु भवेत्तत्र प्रायश्चित्तमिति स्थितिः ॥ सपलाशः सपत्रः । एतद्वचनविषय एव च्यवनोक्त प्राजापत्यद्वयमिति एतच्चाज्ञानतः । यथा बृहस्पतिः । “पादचूरेद्रोधबन्धे कच्छार्द्धं बन्धघातने । अतिवाहे च पादोनं कच्छमज्ञानताडने” ॥ अज्ञानञ्च क्षीणायामक्षीणत्वभ्रमः । क्षीणज्ञाने तु प्रायिक-मरणं ज्ञात्वा प्रवर्त्तकस्य चान्द्रायणपादादिकम् । यथा हारीतः । “नासाच्छेदनदाहेषु कर्णच्छेदनबन्धने । अतिदोहातिवाहाभ्यां कच्छं चान्द्रायणं चरेत्” ॥ इत्येति शेषः । कच्छं व्रतं तेन चान्द्रायणव्रतमित्यर्थः । इति शूलपाणि महामहोपाध्यायाः । भवदेवभट्टैस्तु । निपातने कूपावटादिषु इति व्याख्यातं तदपि युक्तम् अन्यथा तत्र पातजनकभयादिदर्शकस्य प्रायश्चित्तस्यानध्यवसायापत्तेः । “शस्त्रादिना तु हत्वा गां मानवं व्रतमाचरेत्” । रोधादिनात्वाङ्गिरसमापस्तम्बोक्तमेव चेति बृहस्पत्युक्तस्य प्रथमादि-पदान्मुष्ट-लोद्गलगुडविषाग्न्यादीनां प्रायिकमृत्युफलानां ग्रहणं रोधादिनेति यथा कथञ्चिन्निमित्त-मात्रस्य बन्धादेरिति शूलपाणिव्याख्यान्तराच्च । तस्मान्निपा-तनपरम् उभयपरम् एतच्च रात्रौ रक्षणार्थं रोधबन्धनव्यतिरि-क्तविषयम् । “सायं सञ्चमनार्थन्तु न दुष्येद्रोधबन्धयोः” इति अङ्गिरो वचनात् । बन्धने मिताचारायां विशेषमाह व्यासः । “न नारिकेलैर्न च शालतालैर्न चापि मौञ्जैर्न च बन्धशृङ्गलैः । एतैस्तु गावो न हि बन्धनीया बद्धा तु तिष्ठेत् परशुं गृह्णीत्वा । कुशैः काशैश्च बध्नीयात् स्थाने दोषविवर्जिते” ॥

अथापालननिमित्तगोबधप्रायश्चित्तम् । तत्र पराशरः । “शीतानिलहता चैव उद्धन्धनमृतापि वा । शून्यागाराद्यपेक्षायां

प्राजापत्यं विनिर्देशेत् । अपालनात् प्रणश्येत्तु गौश्वरन्ती
 कथञ्चन । जलौघपल्लवे मग्ना नागविद्युद्धताऽपि वा । श्वभ्रे
 वा पतिता कस्मात् श्वापदैर्वापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत्
 कच्छं गोस्त्रांसी व्रतमुत्तमम् । सशिखं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्य-
 मवगाहनम् । शृङ्गैर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गूलश्रवणादिभिः ।
 धार्द्रमेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसे-
 द्रात्रो दिवा ताभिः समं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततश्चौर्यं कुर्यात् ब्राह्मणभोजनम् ॥
 अनडुल्लहितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम्” । अत्र गोस्त्रांसी-
 त्यभिधानात् उत्सृष्टवृषवत्सतरीषु स्वत्वाभावादपालननिमित्त-
 कतद्वधे तदुत्सृष्टुर्दोषो नास्ति इति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावे-
 नान्येषां सन्भाव्यमानसौपादानिकस्वत्वं निराकरोति कल्प-
 तरुष्टतव्रह्मपुराणम् । “अथ वृत्ते वृषोत्सर्गे दाता वक्रोक्तिभिः
 पदैः । ब्राह्मणानाह यत् किञ्चित् मयोत्सृष्टन्तु निर्जने । तत्
 कश्चिदन्यो न नयेद्विभाज्यञ्च यथाक्रमम् । न वाह्यं न च तत्-
 क्षौरं पातव्यं केनचित् क्वचित्” ॥ वक्रोक्तिभिः काकूक्तिभिः
 स्वास्यभावेनोत्सृष्टपशोः पालननियमाभावाच्चान्यादि-भक्षणे
 मोच्यत्वमप्याह याज्ञवल्क्यः । “महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिका-
 गन्तुकादयः । पालो येषाञ्च ते मोच्या देवराजपरिभुताः” । महो-
 क्षोऽनिर्वाय्यः महाबलीवर्दः । उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन पित्रा-
 दिनिष्ठफलोद्देशेन चक्रायङ्कितास्यक्तपशवः । सूतिका अनि-
 र्गतदशाहाः । आगन्तुका ग्रामान्तरादागताः । आदिशब्दात्
 उशनसोक्ताश्च यथा । “अदण्ड्या हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाला हि
 ते स्मृताः । अदण्ड्याः काणकुण्ठाश्च वृषभः कृतलक्षणः” ॥ कुण्डः
 खञ्जः । अत्र काणकुण्ठशब्दाभ्यामत्यन्ताक्षम उच्यते । वृषभः कृत-
 लक्षणः । प्रागुक्तोत्सृष्टपशुः एते सपाला विपाला वा सर्वथा

मोच्याः । तथा च मनुः । “अनिर्दशाहं गां सूतां वृषान्
 देवपशून्स्तथा । सपालान् वा विपालान् वा अदण्डान् मनु-
 रब्रवीत्” । एतद्विद्वानां येषाञ्च पालोऽस्ति तेऽपि मोच्याः ।
 अर्थात्तत्र पालो दण्डनीयः । दैवराजपरिप्लुताः । गर्जादि-
 श्रवणात् सेनादिदर्शनाद्वा पलायिताः पशवो यदि क्षेत्रे चरन्ति
 तदा न दोष इत्यर्थः । पालकान्तरसत्त्वे तु मनुः । “दिवा
 वक्तव्यता पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे । योगक्षेमेऽन्यथा
 चेत्तु पालो वक्तव्यतामियात्” । दिवा पशूनां पालहस्तन्य-
 स्थानां योगक्षेमविषये दोषे जाते पालकस्य गर्हणीयता रात्रौ
 पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिनां दोषः । अन्यथा यदि रात्रा-
 वपि पालहस्तगता भवन्ति तदा दोषे उत्पन्ने पाल एव गर्ह-
 णीयतां प्राप्नोति इति कुल्लूकभट्टः । स्मृतिसागरसारे बृहद्-
 ङ्गिराः । “अनागतस्य चानेता आगतस्य च रक्षकः । रात्रा-
 वपि यदान्योऽस्ति तदा स्वामी न दोषभाक्” ननु दण्डप्रकर-
 णोक्तमनुवचनं प्रायश्चित्ते कथमिति चेन्न दण्डवत् प्रायश्चि-
 त्तानि भवन्तीति श्रुतेः तथा व्यवहाराच्च । एवञ्च “यत्राप-
 वर्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य च । तत्र स्वामी भवेद्दण्डो
 हिंसायां द्विशतं दमः” । इति मनुवचने यत्र सारथेरकौश-
 लात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामसुशिक्षित सारथि-
 नयोगात् स्वामी द्विशतं दण्डं दाप्यः सादिति कुल्लूकभट्ट-
 व्याख्यानदर्शनात् अयोग्यपालकसमर्पणे स्वामिनो दोषात्त-
 स्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । “यावत् शस्यं विनश्येत्तु क्षेत्री तावत्
 फलं लभेत् । पालस्ताड्योऽथ गोस्वामी पूर्वोक्तं दण्डमर्हति”
 याज्ञवल्क्यवचने गवादिदोषेण यावत् शस्यं विनश्यति । ताव-
 देव पालकात् प्राप्तव्यं पालकाशक्तौ पालकस्ताड्यः पूर्वोक्तं
 दण्डादिकमर्हतीति दर्शनाच्च । गोबधप्रायश्चित्ते पालकाद्व्या-

सम्भवे स्वामिना द्रव्यं दत्त्वा प्रायश्चित्तं कारयितव्यं कर्त्तव्यं वा ।
 स्नेच्छपालके स्वयं कर्त्तव्यम् । सशिखवपनमित्यत्र नैमि-
 त्तिकेन सशिखवपनेन सदा बद्धशिखेन तु इत्यस्य “गायत्र्या
 तु शिखां बद्धा नैऋत्यां ब्रह्मरन्ध्रतः । जुष्टिकान्तु ततो बद्धा
 ततः कर्म समाचरेत्” । इति ब्रह्मपुराणोक्तस्य च नित्यत्वस्य
 बाधो न दोषाय फलचमसेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चम-
 सस्य बाधवच्च । “सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानात् ब्रह्मचा-
 रिणा” इति कात्यायनकृततच्छन्दोगपरिशिष्टेऽप्येवम् । एतदेक-
 श्रुतिमूलकत्वात् तद्वृत्तपारस्करीये । पर्युप्तशिरसमिति सूत्रेऽपि
 तथैवार्थः तद्भाष्यकृता हरिशर्मणापि परिसर्वतोभावेनोप्तशिरसं
 मुण्डितशिरसमिति व्याख्यातम् । न च “एते लूनशिखास्तस्य
 दशनैरचिरोद्गतैः । कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा
 इव” । इति विष्णुपुराणीयेन सामगा इति विशेषणान्नान्येषां
 लूनशिखत्वमिति वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वेषां सशिखवपन-
 प्राप्तेः विध्यन्तरकल्पनापत्तेश्च । तृणसामगयोरौपस्यन्तु हरिण-
 सुखहेतुत्वेनाप्युक्तं तयोः सुखहेतुत्वञ्च भक्ष्यत्वेन गायकत्वेनेति
 शेषः । एवं प्राचीनावीतित्वादिना सदोपवीतिना भाव्यमित्य-
 स्यापि बाध इति प्रसङ्गादुक्तम् । ब्राह्मणस्य विशेषेणेति ब्राह्मण-
 गवानुगमनं मुख्यम् एतेनापालनकृतगोबधे प्राजापत्यं करणी-
 यमिति अत्रेति कर्त्तव्यतापि प्राजापत्यतुल्येति पण्डितसर्वस्वे
 हलायुधः । वृषभो गौश्च दक्षिणा ब्राह्मणभोजनं विशेषयति यज्ञ-
 पार्श्वः । “गर्भाधानादिकृत्येषु ब्राह्मणान् भोजयेद्दश” । प्राजा-
 पत्यद्वयाशक्तौ धेनुद्वयं तदशक्तौ षट्कार्षापणाः । एवञ्च वृषमूल्यं
 पञ्च कार्षापणाः । गोमूल्यं कार्षापणैकः । शूलपाणिप्रभृति-
 भिस्तु इतिकर्त्तव्यतायां विशेषो नादृतः । एतच्च शूद्रस्वामि-
 कीतरबधविषयम् । शूद्रस्वामिकस्याज्ञानात् साक्षाद्बधे यत्-

किञ्चिद्विष्णुककच्छद्वयस्य निबन्धुभिर्व्यवस्थापितत्वेनापालन-
 क्तबधे तदधिकस्यायुक्तत्वात् वरं तत्तुल्यं ककच्छद्वयं युक्तमुत्-
 पश्यामः । अतएव एतद्विषय एव स्मृतिसागरसारे वृहद-
 ङ्गिराः । “अरक्षिते तु कूपादौ हते व्याघ्रादिभक्षिते । व्रतार्द्ध-
 माचरेत् स्वामी रक्षिते नास्ति दूषणम्” ॥ व्रतार्द्धं काम-
 क्तव्रतार्द्धं नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्निवारयन्तं
 पालमतिक्रम्य गर्त्तकान्तारादौ म्रियते तदा नेत्यर्थः । अन्यत्र
 सत्येव पालके सम्यक्पालनाभावेन श्वभ्रादौ पाताहोर्मरणे
 प्रायश्चित्तमाह विष्णुः “पञ्चलौघवृकव्याघ्रश्वापदादिनिपातने ।
 श्वभ्रोहन्धनसर्पाद्यैर्मृते पादोनमाचरेत् ॥ अपालने तु ककच्छं
 स्यात् शून्यागाराद्युपप्लवे” ॥ पादोऽन्मं प्राजापत्यमेव उत्तरवचने
 ककच्छश्रवणात् । तथा “पादश्चाप्राप्तके देयो वत्से स्वामिन्य-
 रक्षिते” । अप्राप्तके अप्राप्तदम्यावस्ये त्रिहारणपर्यन्ते इति
 यावत् । एवम्भूते वत्सेऽरक्षिते श्वभ्रपातादिना मृते सति
 स्वामिना प्राजापत्यपादः करणीयः । अत्र पादमात्रप्राय-
 श्चित्तत्वात् बालत्वादिना नानुग्रहः ततश्चाप्राप्तदम्यावस्यवत्सा-
 पालननिमित्तकबधजन्यपापक्षयकाम इति प्रयोज्यम् । अत्र
 “विभ्रयाद्वेच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो भ्राता यथा पिता । भ्राताशक्तः
 कनिष्ठो वा शक्त्यपेक्षा कुले स्थितिः” ॥ इति नारदोक्तैक-
 गृहिरूपतया स्थितानामविभक्तानां संसृष्टानाञ्चापालनाहो-
 प्रणाशस्तत्रैकतमकृतेन प्रायश्चित्तेन सर्वेषां पापनाशः “एक-
 पाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् । एकं भवेद्विभक्तानां
 तदेव स्यात् गृहे गृहे” ॥ इति वृहस्पतिवचनेन “भ्रातृणा-
 मविभक्तानामेको धर्मः प्रवर्तते । विभागे सति धर्मो द्वि-
 भवेदेषां पृथक् पृथक्” ॥ इति नारदवचनेन च एकत्रवासि-
 नामेकतमकृतवैदिककर्माभावेण सर्वेषां फलभागित्वात् । अन्त्य-

धैकतमकृतपञ्चमहायज्ञैस्तादृशानां सर्वेषां पञ्चसूनापापनाशो
 न स्यात् तदुक्तं मनुना । “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु
 तर्पणम् । होमो दैवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥
 पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न ह्यापयति शक्तितः । खगृहेऽपि
 वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते” ॥ सूनादोषैः “पञ्चसूना
 गृहस्थस्य चुल्लौ पेषण्युपस्कारः । कण्डनौ चोदकुम्भश्च बध्यते
 यास्तु वाहयन्” इति स्त्रोतैः । सूना हिंसास्थानानि चुल्लौ
 पाकस्थानं पेषणौ दृषदुपल्लादि । उपस्कारः सम्मार्जन्यादि ।
 कण्डनौ सुषलोदूखलादि । एताः सूनाः स्वस्वकार्ये प्रापयन्
 पापेन युज्यते पुरुष इत्यर्थः । अन्यथा च दम्पत्योर्मध्यगं
 धनम् इत्यनेन तत्र गवि पत्न्याः स्वामित्वात्तस्या अपि प्राय-
 श्चित्तान्तरं स्यात् । ननु “आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे
 च सूरिभिः । शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा”
 इति बृहस्पतिवचनाज्जायापत्योर्विभागो न विद्यते तथा पुण्या-
 पुण्यफलेष्वित्यापस्तम्बवचनाच्च । एवञ्छ्रुतविषये भर्तृकृतादेव
 प्रायश्चित्तात्तन्नाश इति चेद् भ्रात्रादीनाम् अप्येकपाकेन वस-
 तामिति प्रागुक्तवचनद्वयात्तथेति तु साधारणधनदानेन प्राय-
 श्चित्तं कृतं तत्र सुतरां सर्वेषां पापक्षयः । अतएव विवाद-
 कल्पतरुप्रभृतिषु बृहस्पतिः । “बहूनां सन्मती यस्तु दद्यादेकं
 धनं नरः । करणं कारयेद्वापि सर्वैरेव कृतं भवेत्” ॥ तथा च
 “पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतान्जाततायिनः” इत्याद्युक्तं पाप-
 क्षयायाश्चमेधिके पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति व्यासवाक्यम् । “अश्व-
 मेधो हि राजेन्द्र पावनः सर्वपाप्मनाम् । तेनेष्टा वै विपाप्मा
 त्वं भविता नान्न संशयः” ॥ तत्रैव भगवद्वाक्यं “भीमसेनाजुंनौ
 चैव तथा माद्रवतौसुतौ । दृष्टवन्तो भविष्यन्ति त्वयौष्टवति
 पार्थिव” ॥ उपसंहारेऽपि वैशम्पायनः । “गत्वा द्वावसृष्टे

राजा विपाप्मा भ्रातृभिः सह । सम्भाज्यमानः शुशुभे महेन्द्र-
स्त्रिदशैरिव ॥ अविभक्तानां पालकानामप्येकं प्रायश्चित्तं
विभक्तानाञ्च पादं पादम् एका चेदिति प्रागुक्तत्वात् बहूनां
गवामपालने तु द्विगुणं प्रायश्चित्तं व्यापन्नानां बहूनाम् इति
प्रागुक्तत्वात्तत्रापि विभक्तं बहुकर्तृके तु द्विपादं प्रत्येकं प्राय-
श्चित्तमिति । गोबधे लघुगुरुप्रायश्चित्तान्तराणि यथायोग्यं
द्रव्यतत्त्वस्वामिसगुणत्वात्त्यन्तनिर्गुणत्वदेशकालविशेषप्रयोजका-
दिभेदेन व्यवस्थेयानि ।

अथ गोबधापवादः । पराशरः । “धूर्येषु वहमानेषु
दण्डेनाभिहतस्य च । काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु
ताडितः । मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव च ॥ एवं
गतानां धूर्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि । उत्थितस्तु पदं गच्छेत्
यच्च सप्त दशायवा ॥ आसं वा यदि गृह्णाति तोयं वा पिबति
स्त्रयम् । पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ यदि
व्याधिप्रयुक्तानां वृषाणां हलयोजनमात्रेण स्वल्पतरदण्डाघातेन
वा मूर्च्छया पतनं भवति अनन्तरं गमनग्रासादौ कृते मरणं
भवति तदागमनग्रासग्रहणतोयपानैस्तदानीन्तनमरणे हेत्व-
भावं निश्चित्य पूर्वव्याधिविनष्टत्वं ज्ञायते । यदि तु पूर्वव्याधि-
रहित एव प्रहारजनितव्याधिना ग्रासादि कृत्वापि म्रियते तदा
प्रायश्चित्तमस्यैव संवर्तते । “यन्त्रणे गोचिकित्सायां मूढगर्भ-
विमोचने । यत्र कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
औषधं स्नेहमाहारात् दद्याद्गो ब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राण-
वृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदशिराभेदप्रयत्नेरुपकुर्व-
ताम् । द्विजानां गोहितार्थं वा प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ मूढगर्भः
अन्तर्मृतगर्भः । सुहृदैचित्ते इत्यनेन तथार्थत्वात् । याज्ञवल्करः ।
“क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रेण पातकम् । विप्राके गोवृषा-

णाञ्च भेषजाग्निक्रियासु च” ॥ विशेषमाहाङ्गिराः । “शृङ्गभङ्गे-
ऽस्थिभङ्गे च चर्मनिर्मोचनेऽपि वा । दशरात्रं चरेत् वज्रं सुस्था
सा यदि गौर्भवेत्” ॥ द्विजानां गवाञ्च हितार्थमित्यर्थः । अत्र
प्राणरक्षार्थमाहारादिदानैर्मरणे दोषाभावस्य वाचनिकत्वात्
गललग्नानुसरणेनात्मघातादि । एवं “गोपालको गवां गोष्ठे धूमं
यस्तु न कारयेत् । मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते” ॥
इति देवीपुराणानुसारादग्निं प्रज्वाल्य तत्रैव स्थितस्य देवात्त-
दग्निना मरणे दोषाभावः । तत्रास्थितस्य तु अपालनं निमि-
त्तगोबधजन्यदोषः । मिताक्षरायां पराशरः । “कूपे खाते
च धर्मार्थे गृहदाहे च ये मृताः । ग्रामदाहे तथा घोरे प्राय-
श्चित्तं न विद्यते” ॥ इदन्तु बन्धनरहितस्य पशोः कदाचित्
दाहादिना मृतविषयम् । इतरत्रापस्तम्बोक्तम् । “कान्ता-
रेष्वथवा दुर्गे गृहदाहावटादिषु । यदि तत्र विपत्तिः स्यात्
पाद एको विधीयते” ॥ इति ज्ञेयम् एतद्वचनं यमस्येति भव-
देवभट्टः । चिकित्सायां पापाभावो यथावदुपचारो बोध्यः ।
न पुनः सन्निपाताभिभूतस्योदकपानादिना । अतएव मनुः ।
“चिकित्सायाञ्च सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः” । काश्यपीऽप्यत्र
प्रायश्चित्तमाह । “दोग्ध्री दमनातिदोहान्नासापाशदामघ-
ण्टाभरणयोजनात् । तैलपानीषधविनियोगाद्व्यापन्नानां प्राय-
श्चित्तं ब्राह्मणेभ्यो विनिवेद्य सशिखवपनं कृत्वा प्राजापत्य-
कृच्छ्रमाचरेत् । चीर्णान्ते गां दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् धेनुं
तिलधेनुं वेति” । अत्र गोधेनुतिलधेनुदानानां शक्त्यपेक्षो
विकल्पः । तिलधेनुमाह रत्नार्णवे वराहपुराणम् । “तिलधेनुं
प्रवक्ष्यामि सर्वपापप्रणाशिनोम् । यां दत्त्वा पापकर्मापि
मुच्यते नरकान्नरः ॥ चतुर्भिः सेतिकाभिश्च प्रस्थ एकः प्रकी-
र्तितः । ते षोडश भवेद्देनुश्चतुर्भिरवत्सको भवेत् ॥ इक्षुदण्ड-

मयाः पादा दन्ताः पुष्पमयास्तथा । नासागन्धमयी तस्या
जिह्वा गुडमयी तथा ॥ पृष्ठे ताम्रमयी सा स्याद्वण्टाभरण-
भूषिता । ईदृशीं कल्पयित्वा च स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत् ॥ कांस्यो-
पदोहां रौप्यसुरां पूर्वधेनुविधानतः । तिलधेनुं ततो दत्त्वा
द्वादश्यां नियतः शुचिः ॥ आत्मानं तारयेद् दुर्गात् नारकात्
कामभाग्भवेत् ॥ सेतिका कुडवः । स च द्वादशप्रसूति-
परिमितः । चतुर्भिरिति प्रस्थैरिति शेषः । कांस्योपदोहां
कांस्यक्रोडाम् । एतच्च गोः शक्तिमनपेक्ष्यैव दमनादितो मरणे
बोध्यम् । यत्तु व्यासेन “वण्टाभरणदोषेण विपत्तिर्यादि गोर्भ-
वेत् । कृच्छार्द्धमाचरेत्तत्र भूषणार्थं हि तत् कृतम् ॥ विरेक-
वमनाभ्याञ्च संघाते योजने तथा । लता सङ्कुलपाशेन सृते
पादोनमाचरेत्” ॥ इत्युक्तं तद्गोररण्यप्रवेशेन लतादिवद्ध-
वण्टादिदोषमरणे ज्ञेयम् । पुनर्व्यासः । “औषधं लवणञ्चैव
स्नेहं पिण्याकमेव च । अतिरिक्तं न दातव्यं काले स्तल्पञ्च
दापयेत् ॥ अतिरिक्ते विपन्नानां कृच्छ्रपादो विधौयते । औषधे
तु न दोषोऽस्ति स्नेच्छया पिबते यदि ॥ अन्यथा दोयमाने
तु प्रायश्चित्तं न संशयः” ॥ अन्यथा इच्छां विनातिरिक्तौषधे ।
तेनानिच्छया स्तल्पदाने दोषाभावात्तथा व्यवहारः । भवदेव-
भट्टहरिनाथोपाध्यायधृतं संवर्त्तवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे
च कटिभङ्गे तथैव च । यदि जीवन्ति षण्मासान् प्रायश्चित्तं
न विद्यते” ॥ अत्र षण्मासोत्तरमरणे तद्दोषोपशमनाय प्राय-
श्चित्तं नास्ति तदभ्यन्तरमरणे बधप्रायश्चित्तं भवति एवञ्च शृङ्ग-
भङ्गादिनिमित्तकपापे पृथक् प्रायश्चित्तं न कर्त्तव्यम् । बधप्राय-
श्चित्तेनैव गुरुणा प्रसङ्गात्तदपगमसिद्धेः । षण्मासोत्तरन्तु
शृङ्गभङ्गादिनिमित्तकपूर्वोक्तं मासार्धयवपानं प्राजापत्यं वा
कर्त्तव्यमिति । चर्मनिर्मोचनादिनिमित्तविहितप्रायश्चित्तमु-

क्त्वाऽङ्गनादौ तदपवादमाह तुः पराशराङ्गिरसौ । “अन्यत्राङ्ग-
नलक्ष्मभ्यां वाहनिर्मोचने कृते । सायं संयमनार्थन्तु न दुष्टे-
द्रोधबन्धयोः” ॥ अङ्गनं त्रिशूनादिकरणम् । लक्ष्म स्थिर-
चिह्नकरणम् । वाहनिर्मोचनं वाहनादिना चर्मनिर्मोचनम् ।
संवर्तः । “देवद्रोण्यां विहारे च कूपेष्वायतनेषु च । एषु
गोषु विपन्नासु प्रायश्चित्तं न विद्यते” ॥ देवद्रोणी स्वयम्भूलिङ्गा-
वस्थानगह्वरं विहारो गवां मैथुनम् आयतनं सौमानिवन्ध-
स्थानम् । अत्र कूपायतनकर्तुरेव प्रायश्चित्ताभावो न तु गोस्त्रा-
मिनः । सर्वत्रैवापालने तस्य दोषश्रुतेः । स्मृतिसागरसारे
गोभिलः । “मुष्कमोषकरो विप्रोऽव्रतं चान्द्रायणञ्चरेत् ।
प्रयोजकस्तु कुर्वीत व्रतस्यार्द्धं विशुद्धये ॥ हलैर्वा शकटैर्वापि
वाहयेत् यो वृषं स्वयम् । प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्द्विगुणं योषितां
गवाम् ॥ वृषभन्तु समुत्सृष्टं कपिलां वापि कामतः ॥ योज-
यित्वा हले कुर्यात् व्रतं चान्द्रायणद्वयम् । विक्रयैर्गां विनि-
मयेदंस्त्वा गोमांसखादके ॥ व्रतं चान्द्रायणं कुर्यात् बध्ने
साक्षाद्बधौ भवेत्” ॥ मुष्कमोषकरो वीजनाशकरः । याज्ञ-
वल्क्योक्तदण्डविधौ मृत्युलिङ्गच्छेदयोस्तुल्यत्वाभिधानात् प्राय-
श्चित्तेऽपि तथेति स्वरसः । यथा क्षुद्रपशूनां दुःखादौनुपक्रम्य ।
“लिङ्गस्य क्तेदने मृत्यौ मध्यमो मूल्यमेव च । महापशूनामेषु
स्थानेषु द्विगुणो दमः” ॥ मध्यमो मध्यमसाहसो दण्डः ।
स तु चत्वारिंशदधिकपञ्चशतपणकस्तेनैवोक्तः । यथा “साशौति-
पणसाहसो दण्ड उत्तमसाहसः । तदर्द्धं मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्ध-
मधमः स्मृतः” ॥ मूल्यमिति पशुस्त्रामिने च मूल्यम् । महा-
पशूनां गवाश्चादौनाम् एतेषु पूर्ववचनैतद्वचनोक्तेषु । गोमांस-
खादके जवनादौ । अत्र गवामपण्यत्वेन उपपातकत्वादपि
चान्द्रायणं युक्तं तथाच गीतमः । “पशवश्च हिंसा संयोग

इति” । अस्यार्थः यत्र विक्रीताः सन्तः पशवो हिंस्यन्ते तत्र
 तेषामपण्यत्वमिति प्रायश्चित्तविवेकः । अपण्यानाञ्च विक्रय
 इति मनुनोपपातकगणने पठितम् । विष्णुना च “उपपात-
 किनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः” । इत्यनेन चान्द्रायणं
 विहितम् । तत्र पापस्य लघुत्वाच्चान्द्रायणपदं शिशुचान्द्रायण-
 परम् । तत्पादोन्धेनुचतुष्टयेन संकलितं प्रायश्चित्तविवेकेन ।
 एतद्विषय एव “चान्द्रायणमकुर्वाणाः कुर्युः कच्छचतुष्टयम्”
 इति समूलत्वे बोध्यं बधे त्वज्ञानबधोक्तं सार्धधेन्वष्टकम् एत-
 दपि गुरुत्वात् ब्राह्मणस्वामिकविषयम् । ते नान्यत्र गोमांस-
 खादकसम्बन्धि-विक्रयादिमात्रे त्वज्ञानकृततत्तत्स्वामिकबध-
 प्रायश्चित्ताद् बधे सम्पूर्णमिति । रङ्गः कृतेषु प्रकीर्णोपपात-
 कानुपातकमहापातकेषु गायत्र्याः शतसहस्रायुतलक्षजपः ।
 तथा च मिताक्षरायाम् । गायत्रीमधिकृत्य शङ्केनोक्तम् । “शतं
 जप्ता तु सा देवी सर्वपापप्रणाशिनी । सहस्रं जप्ता च तथा
 पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥ दशसहस्रजापेन सर्वकल्मषनाशिनी ।
 लक्षं जप्ता तु सा देवी महापातकनाशिनी” ॥ कल्पतरौ
 यमः । “गायत्र्याः पादमर्द्धं वा ऋचः सर्वर्चमेव वा । ब्रह्म-
 हत्या सुरापानं सुवर्णहरणन्तथा ॥ गुरुदाराभिगमनं यज्ञा-
 न्यत् पातकं महत् । सर्वमेतत् पुनात्याह स्त्रियं देवस्त्वतो
 यमः” ॥ वौधायनः । “पूर्वाभिर्व्याहृतिभिः सर्वपात-
 केष्वाचामेत् । तस्मादेवाचमनात् सर्वस्मात् पापात् प्रमु-
 च्यते” ॥ अपहारे तु जावालः । “अश्वगोभूमिकन्याश्च
 हत्वा चान्द्रायणश्चरेत् । क्षुद्रपशूनपहृत्य प्राजापत्यं समा-
 चरेत्” ॥ चान्द्रायणे धेन्वष्टकम् । प्राजापत्ये धेनुरेका ।
 बालादौनामर्द्धादि । “अनाहिताग्नितास्त्रेय सृणानाञ्चानप-
 क्रिया” ॥ इत्यनेन मनुना उपपातकगणने महापातकानुप-

पातकास्त्रोयेतरस्वर्णस्त्रोयस्य निर्देशादावृत्तौ प्रायश्चित्तावृत्तिः
स्त्रीशूद्राणामर्षश्च प्रागुक्तत्वात् ।

अथ निमित्तिनो नरबधापवादः । मिताक्षरायाम् । आक्रो-
शादिजनितमन्युनात्मानं खड्गादिना प्रहृत्य मरणादवाक्
आक्रोशनादिकर्ता धनादिना सन्तोषितो यदि जनसमक्षमुच्चैः
श्रावयति । नात्राक्रोशकस्यापराध इति तदा न दोषः ।
यथा विष्णुः । “उद्दिश्य कुपितो हत्वा तोषितः श्रावयेत् पुनः ।
तस्मिन् मृते न दोषोऽस्ति द्वयोरुच्छ्रावणे कृते” । द्वयोरिति
बहूनामुपलक्षणम् । उच्छ्रावणम् उदुघोषः ।

अथ चाण्डालाद्यन्नभक्षणप्रायश्चित्तम् । यद्यपि द्रवद्रव्यस्य
कण्ठदेशादधो नयनमात्रं पानं तच्च एकस्मिन्नेव प्रयोगे अनेक-
धैव भवति तथापि न तथाविधोऽभ्यासोऽपेक्षितः । यतः
पिबति धात्वर्थस्याभ्यासो ह्यभ्यासः । एकफलोद्देशेन प्रवृत्त-
कृतिव्याप्यानां चैकोपक्रमाणां व्यापारनिचयानाम् अप्येक-
धात्वर्थत्वम् । यथा एकफलोद्देशेनैकप्रयत्नोपक्रमाणां स्थाली-
मार्जनादीनाम् ओदनपरीक्षणपर्यन्तानां व्यापारनिचयानाम्
एकपचिधात्वर्थत्वम् । यथा वा प्रहारलक्षणानां भिन्नत्वेऽपि
एकफलोद्देश्यकैकप्रयत्नोपक्रमत्वेन एकमेव हन्ति धात्वर्थत्वम् ।
अन्यथा पशुयागे प्रतिप्रहारं प्रहतं रक्ष इत्येवमादिमन्त्रा-
वृत्तिप्रसङ्गात् । तेनात्रापि एकफलोद्देशेन एकप्रयत्नोपक्र-
माणाम् अपि व्यवहाराणामेकस्मिन् प्रयोगे सकृत्पानत्वं
नाभ्यासः । प्रयोगभेदे त्वभ्यास एवेति सिद्धमिति सुरापाने
भवदेवभट्टोक्तवच्चाण्डालान्नभक्षणेऽपि सकृदभ्यासविचारः प्रयो-
गभेदादेवाशनभेदं व्यक्तमाह कात्यायनः । “मुनिभिर्द्विरशनं
प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तमस्त्रिन्यां
सार्धं प्रहरयामातः” । यद्यपि अन्नादौनां कण्ठादधो नयनमेव

भक्षणं न तु निष्ठौवनाय शृण्णादेः कपोलधारणं तथाविधे
 प्रयोगाभावात् । तथापि पापविषये तथाविधानुबन्धेऽपि
 प्रायश्चित्तं ब्रह्मबधे तथा दर्शनात् यथा याज्ञवल्क्यः “चरेद्भूत-
 महत्वापि घातार्थञ्चेत् समागतः” । अत्र हननप्रतिषेधेन
 तदङ्गभूताध्यवसायादेरपि प्रतिषिद्धत्वात् प्रायश्चित्तविधानं
 तथात्रापि भक्षणप्रतिषेधेन तदङ्गभूताव्यभिचरितान्नादिसंयो-
 गस्यापि प्रतिषिद्धत्वेन दोषस्य विद्यमानत्वात् भवत्येव प्राय-
 श्चित्तं मिताक्षरायामप्येवम् । अतएवोक्तं “जिघ्रन्न हि सुरां
 कश्चित् पिबतीत्यभिधीयते । यावन्न क्रियते वक्तो गण्डूषस्य
 प्रवेशनम्” इति । अत्र वक्तो गण्डूषस्य प्रवेशनेन पानाति-
 देशवद्भक्षणोद्यमेऽपि भक्षणातिदेशः । ततश्च “विप्रदण्डोद्यमे
 कच्छन्त्विति कच्छं निपातने” । इति याज्ञवल्क्यदण्डोद्यमे
 दण्डनिपातप्रायश्चित्तार्हवत् भक्षणोद्यमे कण्ठादधोनयनसम्भा-
 वनारहिते अर्हं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । विवेककृतापि प्रागुक्तं
 चरेद्भूतमहत्वापौत्यत्र तथा च व्यवस्थापितम् । तत्र भक्षण-
 प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । “अन्यावसायिनामन्नमश्नीयाद् यस्तु
 कामतः । स तु चान्द्रायणं कुर्यात् तप्तकच्छमथापि वा ।
 चण्डालः श्वपचः क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा । मागधायो गवौ
 चैव सप्तैतेऽन्यावसायिनः” । अत्र कामत एव चान्द्रायणतप्त-
 कच्छयोर्विषमशिष्टत्वेन इच्छाविकल्पा सम्भवात् अथापि वेल्य-
 नेन भवदेवभट्टोक्तसमुच्चया योगाच्च । कामतश्चान्द्रायणमका-
 मतस्तप्तकच्छमिति व्यवस्थितो विकल्पः । चण्डालाद्युत्पत्ति-
 माह मनुः । “क्षत्रियादिप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ । शूद्रादायोगवः क्षत्ता
 चण्डालश्चाधमो नृणाम् । वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्ण-
 शङ्कराः” । तथा “क्षत्तुर्जातस्तथोत्पन्नान् श्वपाक इति कौत्थते ।

क्षत्रियादिप्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ॥ क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तु-
 रग्नौ नाम प्रजायते” ॥ एतच्चान्द्रायणं सकृद्भोजने आपस्तम्बेन
 प्रमादत इत्यभिधानात् । यथा “चाण्डालान्नं यदा भुक्तं
 ब्राह्मणाद्यैः प्रमादतः । प्रायश्चित्तं कथं तत्र वर्णं वर्णं विधी-
 यते ॥ चान्द्रायणं चरेद्विप्रः क्षत्रः सान्तपनं चरेत् । षड्रात्रञ्च
 त्रिरात्रञ्च वर्णयोरनुपूर्वशः” ॥ यद्यपि प्रमादोऽनवधानता इत्य-
 मरः । तथापि सा न गृह्यते अङ्गिरसा कामत एव चान्द्रा-
 यणविधानात् अतएव प्रमादतः सकृदित्यर्थः । इति प्राय-
 श्चित्तविवेकः । चान्द्रायणाशक्तौ धेनुष्यकं देयम् । कापालि-
 कान्नभोजने तन्नारीगमने च ज्ञानाज्ञानाभ्यां कच्छचान्द्रायण-
 हयविधानात् यथापस्तम्बः । “कापालिकान्नभोक्तृणां तन्नारी-
 गामिनान्तथा । ज्ञानात् कच्छाब्दमुद्दिष्टमज्ञानादैन्दवहयम्” ॥
 कच्छाब्दम् अब्दं व्याप्य कच्छं प्राजापत्यमित्यर्थः । अस्य
 प्रायश्चित्तविवेके कैवर्त्तादितुल्यत्वाभिधानात् । ज्ञानाज्ञानाभ्या-
 मष्टधाभ्यस्तभोजने इदं प्रायश्चित्तम् अभिगमे तु द्विरभ्यस्ते
 ज्ञेयम् । “त्रहं प्रातस्त्रहं सायं त्रहमद्यादयाधितम् । त्रहं
 परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् द्विजः” ॥ इति मनुवचनात्
 प्राजापत्यस्य द्वादशाहसाध्यत्वेन मासे सार्द्धप्राजापत्यद्वयात्
 वर्षे त्रिंशत्प्राजापत्यानि । तदशक्तौ त्रिंशद्देनवः । “प्राजा-
 पत्यव्रताशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्त्रिनौम् । धेनोरभावे दातव्यं
 तुल्यं मूल्यं न संशयः” ॥ इति संवर्त्तवचनात् धेनुमूल्यन्तु
 कार्षापणत्रयं प्राग्व्यवस्थापितम् । “स्यात्त्वकामकृते यत्तु
 द्विगुणं बुद्धिपूर्वके” इत्यङ्गिरो वचनात् । ज्ञानात् यत् प्राय-
 श्चित्तम् अज्ञाने तदर्द्धप्राप्तेरत्रापि चान्द्रायणहये पञ्चदश धेनवः ।
 अर्थादेकस्मिन्नष्टौ धेनवः । तन्मूल्येऽपि सार्द्धसप्तधेनुमूल्यं सार्द्ध-
 द्वाविंशतिः कार्षापणा देयाः । एवं “जलान्युद्धन्वन्नभ्रष्टाः

प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायश्चित्तघातच्युताश्च ये ॥
 सर्वे ते प्रत्यवसिताः सर्वधर्मवहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्धये-
 स्तप्तकच्छद्वयेन वा ॥ इति यमवचनाच्चान्द्रायणार्धतुल्यत्वा-
 न्ननूक्ततप्तकच्छे पादोनधेनुचतुष्टयं तदशक्तौ सपादेकादश
 कार्षापणा देया इति । एतच्च क्षत्रियादीनां पादपादहान्या ।
 एतच्चाभक्ष्यभक्षणप्रकरणे विष्णुः । “विप्रे तु सकलं देयं
 पादोनं क्षत्रिये मतम् । वैश्येऽर्धं पादशेषन्तु शूद्रजातिश्च
 शस्यते” ॥ एवञ्चापस्तम्बोक्तं क्षत्रियादीनां सान्तपनादि आप-
 द्विषयम् आपद्युक्तत्वेनापि प्रायश्चित्तं क्लृप्तदर्शनात् यथा परा-
 शरः । “आपत्काले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रं गृहे यदि । मनस्तापेन
 शुद्धयेत्तु दुपदां वा शतं जपेत्” । अन्यत्र मनुना प्रायश्चित्ताधिक्य-
 मुक्तम् । तद्यथा । “राजानं तेज आदत्ते शूद्रानं ब्रह्मवर्चसम्”
 इत्यभिधाय “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं त्रयहम् ।
 मत्या भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतो विष्णून्ममेव च” ॥ सान्तपने
 धेनुद्वयं कामाकामाभ्यां सान्तपनप्राजापत्ययोर्विधानात् । यथा
 मनुः । “जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वान्यतममिच्छया । चरेत्
 सान्तपनं कच्छं प्राजापत्यममिच्छया” ॥ कच्छं व्रतम् ।
 षड्रात्रे धेनुरेका । षड्रात्रप्राजापत्ययोस्तुल्यत्वाभिधानात् । यथा
 मत्तक्रुद्धातुराणामित्युक्त्वा मनुः । “भुक्त्वा चान्यतमस्यान्नममत्या
 क्षपणं त्रयहम् । मत्या भुक्त्वा चरेत् कच्छं रेतो विष्णून्ममेव
 च” ॥ अज्ञानात् त्रयहमुपवासं विधाय ज्ञानात् द्वैगुण्येन
 षड्विंशतिः प्राजापत्यं विदधाति । एवं त्रिरात्रि चतुर्विंशतिः
 पणाः प्राजापत्यानुकल्पधेनुमूल्यार्धत्वात् । एवञ्च प्रायश्चित्ते
 शूद्रस्य त्रिरात्रोपवासविधानात् । “वैश्याः शूद्राश्च ये मोहा-
 दुपवासं प्रकुर्वते । त्रिरात्रं पञ्च रात्रं वा तेषां पुष्टिर्न विद्यते” ॥
 इति प्रायश्चित्तेतरकाभ्यपरम् । पुष्टिर्व्रतफलमिति रुद्रधरः ।

मनुः “चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य च । पतत्त्व-
ज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति” ॥ अन्या स्नेच्छा
जवनश्चपचादयः याज्ञवल्क्यदीपकलिकायामपि । अन्तेभवा
अन्याः यतोऽधमजातयो न सन्तीत्युक्तं प्रतिगृह्य अदृष्टार्थ-
त्यक्तद्रव्यं स्वीकृत्य तद्व्यन्तु वैदिककर्मानर्हमपि यथा
हारौतः । “पतितदुष्कृतिभ्यः प्रतिगृहीतमस्त्र्यर्घ्यमयज्ञियं न
तेन पुण्यार्थमाप्नोति” मिताचरायां यमः “योऽदत्तादायिनो-
हस्तालिप्सेत ब्राह्मणी धनम् । याजनाध्यापनेनापि यथा-
स्नेनस्तथैव सः” ॥ अदत्तादायिनश्चौरस्य पततीति प्रायश्चित्ते-
तरवैदिककर्मानधिकारौ सन् नरकभागी भवति । यथा
गोतमः “द्विजातिकर्मभ्यो हानिः पतनं परत्र चासिद्धिः तमेके
नरकमिति” । हरिस्मरणादौ तु विशेषवचनादेवाधिकारः ।
तथा च नारदीयम् । “सम्यक् सन्ध्यामुपासीत त्रिकालं
ज्ञानमाचरन् । अध्ययनाध्यापनादौनि वर्जयेत् संस्मरन् हरिम्” ॥
एवञ्च “पञ्चैतानि महापातकानि कृत्वा ब्राह्मणः सङ्गिर्नानु-
सम्भाष्यो नानुग्राह्योऽभिषक्तः सर्वकर्मविवर्जितः पतिततमो
भवति” इति देवलवचनेन महापातके पातित्याभिधानात्
अत्रापि तथाविधानात् तदीयप्रायश्चित्तमङ्गिरसीक्तं षड्विंश-
प्राजापत्यं युक्तम् । यथा “षड्भिर्वर्षैः कच्छचारौ ब्रह्महा तु
विशुद्ध्यति” । वर्षे त्रिंशत्प्राजापत्यानि पूर्वमुक्तानि षड्भि-
र्वर्षैः साशीतिशतं प्राजापत्यानि तदशक्तावशीत्युत्तरंधेनुशतं
देयम् तन्मूल्यं वा चत्वारिंशदधिकपञ्चशतकार्षापणा देया इति
गुरुत्वादेतस्य भोजनप्रतिग्रहयोरज्ञानादष्टचत्वारिंशदभ्यासवि-
षयता । यतः सकृदज्ञानात्तप्तकच्छविधानेन तत्र पादोन-
धेनुचतुष्टयं तस्याष्टचत्वारिंशदगुणेन साशीतिशतं धेनवो भव-
न्तीति तद्भोजनस्य निन्दितान्नादनं तथा इत्यनेन उपपातकगणे

मनुना निर्दिष्टत्वात् तदभ्यासे प्रायश्चित्ताधिक्यं “गोघ्नवद्वि-
 हितः कल्पश्चान्द्रायणमथापि वा । अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः
 शुद्धिमवाप्नुयात्” ॥ इति यमवचनात् अतो न तन्त्रता । भोज-
 नसाहचर्यात् प्रतिग्रहेऽपि तथा । अभिगमे तु सकृदज्ञाना-
 देव पातित्यमिति प्रायश्चित्तविवेकः । युक्तश्चायं चाण्डालान्त्य-
 स्त्रीगमनस्यानुपातकत्वात् यथा मनुः । “गुरुतल्पव्रतं कुर्यात्
 रेतः सिक्ता स्वयोनिषु । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारौष्वन्त्य-
 जासु च” ॥ विष्णुरपि । अन्यजागमनादीनुपक्रम्य । “अनु-
 पातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा । अश्वमेधेन शुद्ध्यन्ति
 तीर्थानुसरणेन वा” ॥ अश्वमेधप्रायश्चित्तन्तु राज्ञ एव तत्र
 तस्यैवाधिकारात् तथा चापस्तम्बः । “राजा सार्वभौमोऽश्व-
 मेधेन यजेत नाप्यसार्वभौम इति” अश्वमेधावभृथस्नाने विप्र-
 स्थाप्यधिकारः । तथा च कल्पतरुधृतं भविष्यपुराणम् ।
 “यदा तु गुणवान् विप्रो हन्याद्विप्रन्तु निर्गुणम् । अकामत-
 स्तदा गच्छेत् स्नानञ्चैवाश्वमेधिकम्” ॥ ततश्चावभृथस्नानं
 क्षत्रियविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकोक्तं हेयम् । स्त्रिया अपि
 तुल्य प्रायश्चित्तमाहाङ्गिराः । “व्रतं यच्चोदितं पुंसां पतित-
 स्त्रीनिषेवणात् । तच्चापि कारयेत् मूढां पतिता सेवनात्
 स्त्रियम्” ॥ ज्ञाने तु तत्तुल्यतया द्विगुणव्रताचरणेऽपि न व्यव-
 हार्यः । “प्रायश्चित्तरूपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत् । कामतो-
 ऽव्यवहार्यस्तु वचनादेव जायते” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।
 पापाभावे कथमव्यवहार्य इत्याह वचनादेवेति तथाचोक्तम् ।
 किमिदं वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभार इति ।
 पापस्य हे शक्ती नरकोत्यादिका व्यवहारविरोधिका चेति ।
 तत्रैकतरशक्तिविनाशे व्यवहारविरोधिका शक्तिरस्त्येति भावः ।
 तथा च मिताक्षरायामापस्तम्बः । “नास्यास्मिन् लोके

प्रत्याशक्तिर्विद्यते कल्पन्तु निहन्यते” इति । अतएव पापा-
न्तरेऽप्यव्यवहार्यत्वं याज्ञवल्क्योक्तम् । “शरणागतबालस्त्री-
हिंसकान् संवसेन्न तु । चीर्णव्रतानपि सदा कृतघ्नसंहिता-
निमान्” ॥ अत्र च कामतो महापातकादिद्वन्द्वत्पापकर्तुर-
व्यवहार्यत्व दर्शनात् कामतो बहुगुणयुक्तशरणागतादिहन्तृ-
णामव्यवहार्यत्वं न तु हीनतरहन्तृणाम् । अन्यथा विषम-
शिष्टतापत्तिः स्यात् अतएव शत्रुस्त्रीणामवध्यत्वमाह मत्स्य-
पुराणम् । “यदि त्वमिच्छसे वेरं पुरुषेष्वपकारिषु । स्त्रियः
किमपराध्यन्ते गृहपञ्जरकोकिलाः ॥ किं त्वया न श्रुतं
लोके त्ववध्याः शत्रुयोषितः” ॥ यद्यप्येवं तथापि स्त्रीहिंसका-
निति हीनवर्णोपभुक्ताघातकेतरपरं “हीनवर्णोपभुक्ता या
त्याज्या बध्यापि वा भवेत्” । इति बृहस्पत्युक्तेः “अकामतः
स्त्रियं हत्वा ब्राह्मणीं वैश्यवच्चरेत् । कामतो द्विगुणं प्रोक्तं
प्रदुष्टायां न किञ्चन” ॥ इति व्यासोक्तेः वैश्यवत् वैश्यहत्या
व्रतवत् एतेन यद्यापि व्यभिचारिस्त्रीबधे अलपीय एव प्रायश्चित्तम् ।
तथापि वाचनिकोऽयं व्यवहारप्रतिषेध इति मित्याचरोक्तं न
युक्तिसहम् “केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्त्तव्यो विनिर्णयः ।
युक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते ॥ पापे गुरुणि गुरुणि
स्वल्पान्यल्प च तद्विदः । प्रायश्चित्तानि सैत्रेय जगुः स्वायम्भु-
वादयः” ॥ इति बृहस्पतिवचनात् । एवञ्च हीनवर्णोपभु-
क्तायाः परित्यागविधानेनात्यन्तपातित्याज्ज्ञानतस्तदुपभोक्तुः
पत्युरपि गुरुपापसंसर्गित्वेन सद्यः पातित्यम् । जानन्नित्युप-
क्रम्य “याजनं योनिसम्बन्धं स्वाध्यायं सहभोजनम् । कृत्वा
सद्यः पतन्त्येते पतितेन न संशयः” ॥ इति देवलवचनात्
अज्ञानतस्तु वारहयेन यत्तु पतितस्वस्त्रीगमनस्य लघुत्वं प्राय-
श्चित्तविवेकवज्जिह्वितं तदत्याज्यापरम् । अतएव तैरेव स्त्रेया-

दिना पतितेत्युपक्रम्य उक्तम् । तत्राज्ञानतो वत्सरेण पातित्यं
 “संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् । याजनाध्यापनादु
 यौनात् एकशय्यासनाशनात्” ॥ इति हारौतवचनात् ।
 ज्ञानतो वत्सराहर्णेनेति । तदसंसृष्टुस्तद्दोषाभाव एव “बान्धवोऽपि
 पृथग् भूत्वा तत् पापं नाप्नुयात् क्वचित्” इति देवत्ववचनात्
 याज्ञवल्करदौपकलिकायां कृतघ्नमाह स्कन्दपुराणम् । “ब्रह्मघ्ने
 च सुरापे च चोरे च गुणतल्पगे । निष्कृतिर्विहिता सद्भिः
 कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । भर्तृपिण्डापहर्ता च पित्रपिण्डा-
 पहारकः । तस्माद् गृहीत्वा विद्याञ्च दक्षिणां न प्रयच्छति ।
 पुत्रान् स्त्रियश्च यो द्वेष्टि यश्चैतान् घातयेन्नरः । कृतस्य दोषं
 वदति सकामान्न करोति यः । न स्मरेच्च कृतं यस्तु आश्रयमान्
 यस्तु दूषयेत् । सर्वांस्तानृषिभिः सार्धं कृतघ्ना न ब्रवौन्मनुः” ।
 तस्मात् पित्रादिगुरोः कृतस्य सत्कर्मण इति शेषः । सका-
 मान्न करोति कृतस्य कर्तृनिति शेषः यत्तु विष्णुवचनम् ।
 “चाण्डालान्नं भुक्त्वा त्रिरात्रमुपवसेत् सिद्धं भुक्त्वा पराकः” इति
 तद्वलाङ्गोजनविषयम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । बलात् प्रवर्त्त-
 मानस्य विषयज्ञानमस्यैव स्वारसिकत्वाभावान्न तथा कारित्वं
 किन्त्वज्ञानकृतपापात्तत्र युक्तं पापाधिक्यमित्याशयः । त्रिरात्र-
 मामान्नविषयं परत्रसिद्धमित्युक्तेः । पराकमाह मनुः । “यता-
 क्षनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् । पराको नाम कच्छोऽयं
 सर्वपापापनोदनः” । तेनात्रामान्ने सिद्धान्नप्रायश्चित्ततुरीय-
 भागविधानात् अज्ञानादावपि तत्तुरीयकल्पनेति । पराके
 पञ्च घेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चकतुल्यत्वात् यथाङ्गिराः
 “षड्भिर्वर्षैः कच्छाचारौ ब्रह्महा तु विशुद्ध्यति । मासि मासि
 पराकेण त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति” । अत्र षड्भिर्वर्षैः साशीतिशत-
 प्राजापत्यानि पूर्वमुक्तानि । तथा प्रतिमासि एकैकपराकेण

वर्षे द्वादशपराकाः वर्षत्रये षट् त्रिंशत्पराकाः ततश्च षट्त्रिंश-
त्पराकाशौत्युत्तरप्राजापत्यशतयोः प्रत्येकं ब्रह्मबधपापक्षयैक-
कार्यकारित्वात् तुल्यत्वम् । षट्त्रिंशत् अशौत्युत्तरशतं पञ्च-
गुणं भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यं पराकः । शुष्कान्ने
पक्वान्नाहं प्रायश्चित्तं विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । यथा “यस्तस्य
भुङ्क्ते पक्वान्नं कृच्छ्राहं तस्य निर्दिशेत् । शुष्कान्नभोजिनः
पादमित्याह भगवान्मनुः” ॥ तस्याविज्ञातचाण्डालसहितै-
कवेश्मस्थसङ्करोकरणरूप-मूलपापकर्तुर्द्वितीय-संसर्गिणः तथा
चापस्तम्बः । “अन्यजातिरविज्ञातो निवसेद् यस्य वेश्मनि ।
स वै ज्ञात्वा तु कालेन कुर्यात्तत्र विशोधनम् । चान्द्रायणं
पराको वा द्विजातीनां विशोधनम् । प्राजापत्यन्तु शूद्राणां
तथा संसर्गदूषणे । यैस्तत्र भुक्तं पक्वान्नं कृच्छ्रं तेषां विनि-
र्दिशेत् । तेषामपि च यैर्भुक्तं तेषामहं विधीयते । तेषामपि
च यैर्भुक्तं कृच्छ्रपादो विधीयते” । अत्र तृतीयसंसर्गिण एव
प्रायश्चित्तदर्शनात् तुर्यसंसर्गजदोषो नास्ति । प्रायश्चित्तविवे-
कोऽप्येवम् । शङ्खः “शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुक्त्वा तथा रङ्गावता-
रिणः । चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्री मृगजीविनः । चाण्डा-
लान्नं भूमिपान्नमजजीविश्वजीविनाम् । शौण्डिकान्नं सूति-
कान्नं भुक्त्वा मासं व्रतौ भवेत्” । अत्राजजीविश्वजीविनामिति
श्रवणात् “मार्जारकुक्कुटच्छागश्ववराहविहङ्गमान् । पोषयन्न-
रकं याति तमेव द्विजसत्तम” इति विष्णुपुराणवचनमपि ।
जीविकार्थपोषणपरम् । तं रोमपूयवहं नरकम् । व्रतौ याव-
क्वेनेति प्रायश्चित्तविवेकः । मासयावकाहारे धेनुद्वयम् गोबधे
उक्तम् । एतच्छूद्रान्नादावभ्यासानुभ्यासाभ्यां यथासम्भवविष-
यम् । शौण्डिकान्नेत्वज्ञानतः सकृज्जीवने धेनुद्वयम् । यत्तु
मनुवचनम् । “श्ववतां शौकिण्डानाञ्च चेलनिर्णेजकस्य च ।

रजकस्य नृशंसस्य यस्य चोपपत्तिर्गृहे । भुक्ता चान्यतमस्यान्न-
ममत्या क्षपणं त्रयम्” इति । त्रिरात्रोपवासविधायकं तदा-
मानविषयं लघुप्रायश्चित्तत्वात् तत् वृत्तिहीनद्विजपरमिति
प्रायश्चित्तविवेकः । चाण्डालान्नेन तु प्रायश्चित्तलाघवात् सक-
दज्ञानादापद्भुक्तोत्तारितादिविशिष्टविषयम् । तथा चोत्तारादपि
पापक्षयमाह मनुः । “अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धि-
मिच्छता । अज्ञानाद् भुक्तमुत्तार्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः” ।
प्रमादाद्भुक्तं वमितव्यम् । तदसम्भवे यथोक्तप्रायश्चित्तैः शोध-
नीयम् वमनपक्षेऽपि अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव विष्णुसूत्रे तथा
दर्शनात् तद् यथा । “आमश्चाद्वाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तत
ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्तरात्रमुपवसेदिति” ॥
आमश्चाद् गृहितैर्यत् क्रियते पयसा चौरैण तत्राप्यायुर्वेदोक्त
परिभाषा । “पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेवाभिधौयते । विशेषो
यत्र नोक्तः स्यादेष तत्र विधिः स्मृतः” । एवम् उच्छिष्टे यः
पराक् उक्तोऽङ्गिरसा सोऽपि प्रागुक्तसकृदापदादिविषये बोध्यः ।
विष्णुनापि अनुच्छिष्टे पराकोक्तेः । तथा चाङ्गिराः । “चण्डा-
लपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षणे । द्विजः शुद्धेत् पराकेण
शूद्रः कृच्छ्रेण शुद्धयति” । यत्तु मिताक्षरायामापस्तम्बः ।
“अन्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं
तदर्हन्तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः” । चान्द्रं चान्द्रायणम् । कृच्छ्रं
तप्तकृच्छ्रम् एतच्च ब्राह्मणस्य सकृदज्ञानविषयं बलात्कारा-
नुत्तारेऽप्यन्नेतरताम्बूलाद्युत्सृष्टपरञ्च तत्राज्ञाने आपस्तम्बेन
उच्छिष्टे चान्द्रायणविधानात् अङ्गिरसा अन्यावसायिनामि-
त्यादि प्रागुक्तवचने सामान्यतस्तप्तकृच्छ्रविधानात् अनुच्छि-
ष्टेऽपि तथात्वादेव सर्वत्रानुच्छिष्टादुच्छिष्टे द्वैगुण्यं बोध्यम् ।
प्रायश्चित्तविवेके संसर्गप्रकरणेऽप्येवं क्षत्रियविशोच्चापदि ज्ञेयम् ।

अङ्गिरो वचने पतितपदस्य सर्वधर्मवद्दिष्टतवाचिनः प्रायश्चित्तगौरवेण चाण्डालजातिसाहचर्येण च जवनादिस्नेच्छजातिवाचित्वं न तु ब्रह्महत्यादिपतितवाचित्वं तत्र सक्तदुच्छिष्टाशने स्नानप्रायश्चित्तत्वात् । अतएव ब्रह्महत्यादि उच्छिष्टाशने ज्ञानान्मासत्रयादेव साम्यं प्रायश्चित्तविवेककृद्भिः संसर्गिप्रकरणे उक्तम् । अत्र तु ज्ञानेन द्वादशवारान्तयेति जवनादीनान्तु सर्वधर्मराहित्यमुक्तम् हरिवंशे । “सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्चयं च । धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह । अर्धं शकानां शिरसो मुण्डयित्वा व्यसर्जयत् । जवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानान्तथैव च । पारदा मुक्तकेशाश्च पङ्गवाः श्लशुधारिणः । निःसाध्यायवषट्काराः कृतास्तेन महात्मना । शका जवनकाम्बोजाः पारदाः पङ्गवास्तथा । कीलिसर्पाः समहिषा दर्वाश्चोलाः सकेरलाः । वशिष्ठवचनाद्राजन् सगरेण महात्मना” । शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम् एवं जवनादीनामिति । अत्र जवनशब्दस्तद्देशोद्भववाचो चवर्गं दृतीयादिः । जवनो देशवेगिनोरिति त्रिकाण्डशेषाभिदर्शनात् । तेषां स्नेच्छत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथा कृतान् जवनादीनुपक्रम्य ते चात्मधर्मपरित्यागात् स्नेच्छत्वं ययुरिति । वीधायनः । “गोमांसखादको यस्य विद्वहं बहुभाषते । सर्वाचारविहीनस्य स्नेच्छ इत्यभिधीयते” । अतएव चाण्डालेन सह स्नेच्छानां साम्यमाह देवलः । “दासीकृतो बलात् स्नेच्छैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः । अशुभं कारितः कर्म गवादेः प्राणहिंसनम् । उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम् ॥ खरोद्भविङ्गवराहाणामामिषस्य च भक्षणम् । तत् स्त्रीणाञ्च तथा सङ्गस्ताभिश्च सह भोजनम् ॥ मासोषिते द्विजातौ च प्राजापत्यं विशोधनम् । चान्द्रायणत्वाहिताग्नेः

पराकस्त्वथ वा भवेत् ॥ चान्द्रायणं पराकं वा चरेत् संवत्सरो-
 षितः । संवत्सरोषितः शूद्रो मासाहं यावकं पिवेत् ॥ मासं
 विप्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ॥ विप्रोषितो विप्र-
 शेण प्रकर्षेण उषितः । “ऊर्ध्वं संवत्सरात् कल्पं प्रायश्चित्तं
 द्विजोत्तमेः । संवत्सरैश्चतुर्भिश्च तद्भावं सोऽधिगच्छति । क्वासो न
 विद्यते तस्य प्रायश्चित्तैर्दुरात्मनः” ॥ तदिह स्नेच्छचाण्डालाद्यैर्दस्यु-
 भिर्यदा नाहिताग्निर्द्विजातिरुच्छिष्टमार्जनोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्र-
 विड्भ्वराहमांसभक्षणस्नेच्छस्त्रीसंसर्गतदीयस्त्रीसहभोजनादिकु-
 त्सितं कर्म बलात् मासैकं कारितः तदा तेन प्राजापत्यम् ।
 साग्निना तु चान्द्रायणं कार्यं क्षत्रियवैश्याभ्यां पराकव्रतम् अन-
 ग्निना ब्राह्मणेन तु संवत्सरैकदास्यकरणे चान्द्रायणं कार्यम् इत-
 राभ्यां पराकः । शूद्रेण तु मासैककरणे कृच्छ्रपादं संवत्सरैकदा-
 स्यकरणे मासाहं यावकपानम् । संवत्सरादूर्ध्वं वत्सरचतुष्टयं
 यावत् भागहारेण प्रायश्चित्तमूहनौयम् । तदूर्ध्वं तत्समत्वेन
 पतितत्वात् प्रायश्चित्ताभावात् मरणमिति यत् प्रायश्चित्त-
 विवेकोक्तं तत् पापाधिक्यसम्भवेन प्रायश्चित्तलाघवात् अनुप-
 नौताष्टवर्षाभ्यन्तर-बालविषयम् । “चतुर्थाहत्सरादूर्ध्वं मष्टमं
 यावदेव हि । शिशोर्व्रतं प्रकुर्वन्ति गुरुसम्बन्धिबान्धवाः” ॥
 इति ब्रह्मपुराणौयमप्येतत्परमिति । अत्र जातमात्रस्याहि-
 ताग्नित्वसम्भवः तथा च जावालः । “जाते कुमारेऽरणिं
 मथित्वा तस्मिन्नायुष्यहोमान् जुहोति तस्मिंश्चूडाकरणोप-
 नयनव्रतादेशगोदानक्रियास्तस्मिन्नेवैनमुद्वाहयेयुः सशालाग्नि-
 रिति” । यत्तु कुमारवचनम् । “जातमात्रः शिशुस्तावत्
 यावदष्टौ समावयः । स हि गर्भः समो ज्ञेयो व्यक्तिमात्रप्रद-
 र्शकः ॥ भक्ष्याभक्ष्ये तथा पेये वाच्यावाच्ये तथानृते । तस्मिन्
 काले न दोषः स्यात् स यावन्नोपनीयते” ॥ इति तदुक्तव्यति-

रिक्ताल्पपापहरम् । अष्टवर्षग्रहणम् । अनुपनीतस्यापि पर-
स्ताद्विषयम् उपनयनपदञ्च पञ्चवर्षाद्युपनीतस्य वर्षकाष्टकेभ्यः
प्रागपि दोषज्ञापनार्थं प्रायश्चित्तविवेकेऽपि “सुरापाननिषेधो-
ऽयं जात्याश्रय इति स्थितिः । न पिबेद् ब्राह्मणो मद्यं निषिद्ध-
मपि चापरम्” इति कुमारवचनान्तरदर्शनात् पूर्ववचनं मद्ये-
तरपरम् इत्युक्तं तथा च बृहस्पतिः । “स्यात् कामाचार-
भक्षीक्तिः महतः पातकादृते” । ततश्च “पतितान्नन्तु यो
भुङ्क्ते सप्ताहमुदके वसेत् । पानीयपानतश्चापि कुशवारि पिबे-
त्तग्रहम्” ॥ इत्यङ्गिरो वचनमपि । शूद्रान्नं ब्राह्मणो भुङ्क्ते
इति शङ्खवचनसमानविषयम् । अतएव सप्ताहोदकवासोऽपि
धेनुद्वयेन सङ्कलितः प्रायश्चित्तविवेककृतेति । एवञ्च तत्तत्-
पानीयपानेऽप्यज्ञानादौ तत्तद्भोजनप्रायश्चित्तपादो बोध्यः ।
गायत्र्यादिरहिताऽग्रयाद्वहारकाऽन्यजपुरोहितादिरूपपतित-
ब्राह्मणान्नभक्षणपरं वा अङ्गिरो वचनं तेषां बधेऽत्यन्तलघुप्राय-
श्चित्तश्रुत्याऽत्यन्ताल्पप्रायश्चित्तमत्रापि । तथा च कल्पतरो
भविष्यपुराणम् । “यदात्यन्तगुणैर्हीनो गायत्र्या च विवर्जितः ।
निहतः कामतश्चैव तदा यत् स्यात् निवोध मे ॥ हन्ता यदा-
समर्थश्चेत् तत्रेदं परिकल्पयेत् । वशिष्ठेन यदाख्यातं ब्रह्महत्या
व्यपोहनम्” ॥ द्वादशरात्रमुपवसेदित्यर्थः । यत् प्रायश्चित्त-
विवेककृताप्यत्र “ब्रह्महा वत्सरं कृच्छ्रं चरेत् पूर्णं तु वत्सरे ।
हिरण्यमणिगोवृषान्नतिलभूमिसर्पीषि ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्”
इति सुमन्तूक्तं प्रायश्चित्तमुक्तं तत् समर्थपरं भोजनवत्तदभि-
गमनरूपसंसर्गेऽप्येवम् ।

अथान्यजस्त्वौगमनभोजनप्रायश्चित्तम् । तत्र संवर्त्तः । “नटीं
शैलुषिकीञ्चैव रजकीं वेणुजीविनीम् । गत्वा चान्द्रायणं
कुर्यात् तथा चर्मोपजीविनीम् । कामतस्तु यदा गच्छेच्चरे-

चान्द्रायणद्वयम्” ॥ ततश्चाज्ञानतश्चान्द्रायणं चान्द्रायणे धेन्व-
 ष्टकम् । शैलुषिकः “वृत्त्यन्वेषी नटानान्तु स तु शैलूषिकः
 स्मृतः” । इति ब्रह्मपुराणोक्तम् इति प्रायश्चित्तविवेकः । यत्त-
 यमवचनं “रजकश्चर्मकारश्च नटो वरुड एव च । कैवत्तमेद-
 भिक्षाश्च सप्तैते चान्यजाः स्मृताः ॥ एतेषान्तु स्त्रियो गत्वा
 भुक्ता च प्रतिगृह्य च । पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु
 गच्छति” ॥ इति पातित्याभिधायकम् । तत्र रजकादीनां
 प्रागुक्तमनुवचने शौण्डिकतुल्यत्वात् । शौण्डिके प्रागुक्तशङ्ख-
 वचनेन मासयावकपानव्रतविधानात् । तत्र प्राजापत्यद्वय-
 संकलनात् । बह्वनामेकधर्माणामिति वीधायनवचनात् । एते-
 श्वपि तथाकल्पनात् अज्ञानतः सकृद्भोजने प्राजापत्यद्वयं तत-
 श्चाज्ञानात् यत् पातित्यमभिहितं तत् नवतिवारभोजने
 ज्ञेयम् । पातित्याश्च द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्ताहंता ज्ञानतस्तु
 कृतेऽपि द्विगुणप्रायश्चित्तेऽव्यवहार्यता अन्यथा तत् संसर्गिणि
 प्रायश्चित्तव्यवस्था न स्यात् । प्रतिग्रहेऽप्येवम् । अभिगमने तु
 चतुर्विंशतिवारात्पातित्यमज्ञानात् ज्ञानात्तु साम्यमिति । चा-
 ण्डालसृष्टोदके त्वङ्गिराः । “यस्तु चाण्डालसंसृष्टं पिबेत्तोयमका-
 मतः । स तु सान्तपनं कच्छ्रं चरेत् शुद्ध्यर्थमात्मनः” ॥ सान्त-
 पनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशोदकश्च गोक्षौरं दधि मूत्रं शकृत्
 घृतम् । प्राश्यापरेह्युपवसेत् कच्छ्रं सान्तपनं चरन्” ॥ एत-
 द्वादशार्थं तदशक्तौ षडुपवासद्वितीयभागात् पुराणो देयः ।
 चाण्डालादि सृष्टान्नभक्षणेऽपि प्राजापत्यम् । “अमेध्यपतित-
 चाण्डालपुक्कशरजस्रलावधूतकुनिकुष्ठि-कुनखिसृष्टानि भुक्त्वा
 कच्छ्रमाचरेत्” इति शङ्खवचनात् एतत् सकृदज्ञानविषयम् ।
 एवं प्रायश्चित्तमधिकृत्य “बालस्याशक्तस्य वा तत्पिताऽनुध्याय
 मनसा सर्वकर्माणि कुर्वीत पितुरभावे सत्याचार्याः” इति

पैठौनसिवचनात् । “रोगी वृद्धस्तु पोगण्डः कुर्वन्त्यन्यैर्ब्रतं सदा” इति ब्रह्मपुराणाच्चाशक्तौ प्रायश्चित्तमन्येन कार्यम् अनु-
ध्याय तदौयं पापं मनसा सङ्कल्पेत्प्रत्यर्थः ।

तदयं संक्षेपः । चाण्डालाद्यन्नभक्षणीयमे कण्ठादधीनय-
नसम्भावनारहितेऽर्द्धं प्रायश्चित्तम् । चाण्डालाद्यन्नभक्षणे तप्त-
कच्छमज्ञानात्तदशक्तौ पादोनधेनुचतुष्टयम् । सपादैकादश
कार्षापणा वा देयाः । चान्द्रायणं ज्ञानात् तदशक्तौ धेन्वष्टकं
सार्द्धद्वाविंशति कार्षापणा वा देयाः । पराको बलात्कारे
तदशक्तौ पञ्च धेनवः । पञ्चदश कार्षापणा वा देयाः । सर्वत्रो-
च्छिष्टे तु व्रतद्वैगुण्यम् आपदज्ञानभुक्तोत्तारिते मासयावक-
व्रतम् । तदशक्तौ धेनुद्वयं षट् कार्षापणा वा देयाः । तत्रो-
च्छिष्टान्ने पराक इति । अभ्यासभेदे त्वावृत्तिरूहनीया । शुष्कान्ने
सर्वत्रार्द्धं जलामान्नयोः सर्वत्र तुरीयांशः अज्ञानतः चाण्डाल-
स्पृष्टोदकपाने द्वग्रहसाध्यं सान्तपनं तदशक्तौ कार्षापणैको
देयः । अज्ञानतः चाण्डालस्पृष्टान्नभक्षणे प्राजापत्यं तदशक्तौ
धेनुरेका कार्षापणत्रयं वा देयम् । एतच्च ब्राह्मणस्य क्षत्रिया-
दीनां तु पादपादहानिः स्त्रीबालवृद्धरोगिणामर्द्धम् ।

अथ गोमांसादिभक्षणप्रायश्चित्तम् । सुमन्तुः । “गोमांस-
भक्षणे प्राजापत्यं चरेदिति” । इदमज्ञानतः सक्तज्ञोजनविषयम्
एतत् प्रायश्चित्तान्ते पुनरुपनयनमाह विष्णुः । “ग्रामकुक्कुट-
नरगोमांसभक्षणे च सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्रायश्चित्तान्ते पुनः
संस्कारं कुर्यादिति” प्राजापत्ये धेनुरेका कार्षापणत्रयं वा
देयम् । चाण्डालान्नभक्षणप्रकरणे उपनयनं चान्द्रायणसम-
मिति शूलपाणि महामहोपाध्यायसङ्कलनात् संस्काराशक्तौ
धेन्वष्टकं सार्द्धद्वाविंशतिकार्षापणा वा देयाः । शङ्खः । “ग्रामश्वं
कुञ्जरोष्ट्री च सर्वं पञ्चनखन्तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं

कुर्यात् संवत्सरं व्रतम्” ॥ तथेति भुक्तेत्यर्थः । एतच्च चिर-
 कालाभ्यासे संवत्सरव्रते पञ्चदश धेनवः । पञ्चचत्वारिंशत्
 कार्षापणा वा देयाः । अभ्यासे तु प्राजापत्यमात्रावृत्तिः ।
 तत्तुल्यव्रतान्तरं वा । संस्कारस्तु सक्तदेव । हारीतः । “मत्स्य-
 कण्टकशम्बूकशङ्खशुक्तिकपर्दकान् । पीत्वा नवोदकञ्चैव पञ्च-
 गव्येन शुद्ध्यति” ॥ नवोदकं नवखातजलं वर्षोदकञ्च । तथा
 च ब्रह्मपुराणम् । “नवखातजलं गावो महिष्यश्वागयोनयः ।
 शुद्ध्यन्ति दिवसैरेव दशभिर्नात्र संशयः” ॥ मिताचरायां
 स्मृतिः । “काले नवोदकं शुद्धं न पातव्यन्तु तत् त्रयहम् ।
 अकाले तु दशाहं स्यात् पीत्वा नाद्यादहर्निशम्” ॥ काले
 वर्षाकाले । शङ्खः । “स्नानमाचमनं दानं देवता पिबितपं-
 णम् । शूद्रोदकैर्न कुर्वीत तथा मेघादिनिःसृतैः” ॥ पाना-
 दौतरस्पर्शादौ च हरिवंशः । “अभौममन्त्रो विसृजन्ति मेघाः
 पूतं पवित्रं पवनैः सुगन्धिः” जावालः । “केशकौटावपन्नञ्च
 स्त्रीभिः स्पृष्टं तथैव च । शूद्रोदक्या शूद्रसंस्पृष्टं पञ्चगव्येन
 शुद्ध्यति” ॥ भुक्तेति शेषः । अवपन्नं केशादिभिः सह
 पक्तम् । स्त्री शूद्रा पञ्चगव्येन तन्मात्रपानेन व्रतरूपत्वात्
 तेन तत् पीत्वोपवसेत् । तदशक्तौ अष्टौ पणा देयाः ।

अथ भार्यायां मातृत्वादि वदतः प्रायश्चित्तम् । यथा
 स्मृतिसागरे यमः । “क्रोधान्नोहावदन् भार्यां मातरं भगि-
 नौमपि । प्राजापत्यव्रतं कुर्यात् सर्ववर्णेष्वयं विधिः” ॥
 त्यागानन्तरसंग्रहे मत्स्यतन्त्रे “क्रोधाद् यदि त्यजेद्भार्यां वयः-
 स्थाञ्च गुणाधिकाम् । ऋषिचान्द्रायणं कृत्वा पुनः संग्रह-
 मादिशेत्” ॥ ऋषिचान्द्रायणमाह यमः । “स्त्रीं स्त्रीन्
 पिण्डान् समश्नीयान्नियतात्मा दृढव्रतः । हरिश्चान्नस्य वै मासं
 ऋषिचान्द्रायणं स्मृतम्” ॥ ऋषिचान्द्रायणे पादोनधेनु-

चतुष्टयम् । याज्ञवल्क्येनाप्यत्र दण्डविधानात् । प्रायश्चित्तं सूचितम् । यथा “अयुक्तं शपथं कुर्वन्नयोग्योयोग्यकर्मकृत् । वृहत्क्षुद्रपशूनाञ्च पुंस्त्वस्य प्रतिरोधकृत् ॥ साधारणस्याप-
लापो दासौगर्भविनाशकृत् । पित्रपुत्रसुहृद् भ्रातृदम्पत्या-
चार्यशिशुकाः ॥ एषामपतितानान्तु त्यागी च शतदण्डभाक्” ॥
अयुक्तं शपथं कुर्वन्निति स्वभार्यां प्रति यदि त्वां गच्छामि तदा
मातरमेव गच्छामौत्ययुक्तशपथकर्त्तेति शूलपाणिमहामहो-
पाध्यायाः ।

अथोपवीतच्छेदनप्रायश्चित्तं कामरूपीयनिवन्धे स्मृति-
सागरे आपस्तम्बः । “ब्राह्मणेन यदा दैवाच्छिन्नं यज्ञोपवी-
तकम् । मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥ प्राणा-
यामत्रयं कृत्वा निराहारः क्षिपेद्दिनम्” ॥ वृहन्मनुः । “उप-
वीतं ब्राह्मणस्य छिन्नं शूद्रेण कामतः । अन्यदादाय मन्त्रेण
जपन्नुपवसेद्दिनम्” ॥ अनादेशे गायत्रीमिति वचनात् ।
अनिर्दिष्टे शतमिति वचनाच्छतावृत्तिगायत्रीजपं कृत्वा उप-
वसेत् ऋथशृङ्गः । “चाण्डालैः श्वपचैर्वापि छिन्नं यज्ञोपवीत-
कम् । मुनिभिस्तु विनिर्दिष्टं महासान्तपनद्वयम्” ॥ महा-
सान्तपनमाह याज्ञवल्क्यः । “कुशोदकञ्च गोक्षीरं दधि मूत्रं
शकृद्दधृतम् । प्राश्यापरेह्युपवसेत् कुच्छं सान्तपनं चरन् ॥
पृथक् सान्तपनद्वयैः षड्वहः सोपवासकः । सप्ताहेनैव कच्छो-
ऽयं महासान्तपनः स्मृतः” ॥ सप्ताहसाध्यमहासान्तपनो
धेनुद्वयसमान इति प्रायश्चित्तविवेकः । वृहस्पतिः । “शूद्रेण
तु यदा छिन्नमुपवीतं द्विजन्मनः । दण्डं त्रिंशत् पणं दत्त्वा
प्राजापत्येन शुद्ध्यति” ॥ प्राजापत्यं धेनुदानसमं तत्तुल्यं
कार्पापणत्रयम् । हारीतः । “चाण्डालपुत्रश्च नृच्छान्त्य-
जकापालिकैस्तथा । छिन्नयज्ञोपवीतो यः सोऽतिकच्छेप
शुद्ध्यति” ॥ अतिकच्छे द्वे धेनू ।

अथ रेतो मूत्रपुरीषभक्षणप्रायश्चित्तम् । बृहस्पतिः ।
 अलेह्यानामपेयानामभक्ष्याणाञ्च भक्षणे । रेतोमूत्रपुरीषाणां
 शुद्धे चान्द्रायणश्चरेत् ॥ गौतमः । “अमत्या पाने पयो
 घृतमुदकं वायुं प्रति त्र्यहं पिवेत् सतप्तकच्छः । ततः संस्कारः
 मूत्रपुरीषरेतसां प्राशने चैवमिति” ॥ वायुं तप्तदुग्धवाष्पम्
 अयं द्वादशाहसाध्यस्तप्तकच्छः । चान्द्रायणतप्तकच्छयोज्ञाना-
 ज्ञानाभ्यां व्यवस्था संस्कारस्तूभयत्रैव । चान्द्रायणे धेनुष्टकं
 तप्तकच्छे धेनुचतुष्टयम् । उपनयनं चान्द्रायणसमम् । प्राय-
 श्चित्तविवेककृतापि चाण्डालान्नभक्षणप्रायश्चित्ते तथा संकल-
 नात् । उपनयने विशेषयति मनुः । “वपनं मेखला दण्डो
 भैक्ष्याचार्या व्रतानि च । निवर्त्तेत द्विजातीनां पुनः संस्का-
 रकर्मणि” ॥ स्वाध्यायाद्यपेक्षा नास्तौत्याह गर्गः । “विप्रस्य
 क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्य्यं
 नानध्याये न संक्रमे ॥ अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य नैमित्तिकं
 भवेत्” ॥ अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः समुच्चयः । मल-
 मासादिदोषोऽप्यत्र नास्ति प्रायश्चित्तरूपत्वेन प्रतिप्रसृतत्वात् ।
 तथा च दक्षः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा
 यथा । तथा तथैव कार्य्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ संवर्त्तः ।
 “विष्णुमूत्रभक्षणे विप्रः प्राजापत्यं समाचरेत्” ॥ एतद्वलात्का-
 रविषय इति प्रायश्चित्तविवेकः । वस्तुतस्तु अज्ञानाद्वलात्कारे
 आधिक्यं प्राक् प्रतिपादितम् । अत्र ऊनैकादशवर्षीयबाल-
 विषयमिदम् । क्षत्रियादौ पादपादहानिः ।

अथोच्छिष्टस्य चाण्डालादिस्पर्शप्रायश्चित्तम् । आपस्तम्बः ।
 “भुक्तोच्छिष्टस्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वपचेन वा । प्रमादात्
 स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्विशोधनम् ॥ गायत्र्यष्टसहस्रन्तु
 दुपदां वा शतं जपेत् । तिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन

शुद्धति ॥ भुक्तोच्छिष्टोऽन्यजैः स्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ।
अर्धोच्छिष्टे स्मृतः पादः पाद आमाशने तथा ॥ प्राजापत्यं
ज्ञाने अर्धोच्छिष्टो येनाद्यग्रासः आस्ये निक्षिप्तः । न तु
निगौर्यः । दक्षः । पाने मैथुनसंसर्गे तथा मूत्रपुरीषयोः ।
संस्पर्शं यदि गच्छेत्तु श्वोदक्यान्यजैः सह ॥ दिनमेकं चरेन्मूत्रे
पुरीषे तु दिनद्वयम् । दिनद्वयं मैथुने स्यात् पाने स्याच्च
चतुष्टयम् ॥ काश्यपः । “श्वशूकरान्य चाण्डालमद्यभाण्ड-
रजस्वलाः । यद्युच्छिष्टः स्पृष्टेत्तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत्” ॥
एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम् । ब्रह्मपुराणे । “उच्छि-
ष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृष्टन्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात्
शुना संस्पृष्ट एव वा ॥ उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु
तादृशः । उभौ स्नानं प्रकुरुतं सद्य एव समाहितौ” ॥ अनु-
च्छिष्ट ब्राह्मणस्य नक्तमिति प्रायश्चित्तविवेकः ।

अथ रजस्वलास्पर्शप्रायश्चित्तम् । काश्यपः । “रजस्वला
संस्पृष्टा ब्राह्मण्या ब्राह्मणी यदि । एकरात्रं निराहारा
पञ्चगव्येन शुद्धति ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा राजन्या ब्राह्मणी तु
या । त्रिरात्रेण विशुद्धिः स्यात् व्याघ्रस्य वचनं यथा ॥ रजस्वला
तु संस्पृष्टा वैश्यया ब्राह्मणी च या । पञ्चरात्रनिराहारा
पञ्चगव्येन शुद्धति ॥ रजस्वला तु संस्पृष्टा शूद्रया ब्राह्मणी
यदि । षड्रात्रेण विशुद्धेत्तु ब्राह्मणी कामचारतः । अकाम-
तस्तदद्वं ब्राह्मणी सर्वजातिषु” ॥ एतेन रजस्वलायाः
ब्राह्मण्याः सवर्णरजस्वलास्पर्शे एकरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानं
कामतः । अकामतस्तदद्वं नक्तव्रतं असवर्णरजस्वलास्पर्शे
त्रिरात्रपञ्चरात्रषड्रात्रोपवासाः । अकामतस्तदद्वम् । एतच्च-
तुर्थाहानन्तरं कर्त्तव्यम् । “चाण्डालेन श्वपाकेन संस्पृष्टा
चेद्रजस्वला । अतिक्रम्य तान्यहानि प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

त्रिरात्रमुपवासः स्यात् पञ्चगव्येन शुद्धति । तां निशां तु व्यतिक्रम्य स्वजात्यक्तान्तु कारयेत् ॥ इति वचनान्तरदर्शनात् एतत् कामतः । अत्र दिनभेदोऽपि नास्ति । अज्ञाने बृहस्पतिः । “पतितान्यश्चपाकैस्तु संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला । तान्यहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ प्रथमेऽङ्गि त्रिरात्रान्तु द्वितीये द्व्यहमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत्” ॥ चतुर्थेऽङ्गि शुद्धिसानात् पूर्वं व्याघ्रः । “रजस्वला यदा स्पृष्टा श्वजम्बुकखरैः क्वचित् । निराहारा भवेत्तावत् यावत् स्नानेन शुद्ध्यति” ॥ अत्रापि बृहस्पत्यक्तदिनभेदव्यवस्था । बृहशतातपः । “रजस्वले तु येनार्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि । सवर्णे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतः परम्” ॥ पञ्चगव्यपानं व्रतरूपम् । तेनोपवासः । ब्रह्मकूर्चमाह जावालः । “अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः” ॥ तदशक्तौ पुराणैकं दातव्यम् । उच्छिष्टशूद्रादिस्पर्शे बृहस्पतिः । “शुना चोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टा द्व्यहमाचरेत् । अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत्” ॥ परतश्चतुर्थदिने स्नायात् पूर्वमिति ज्ञेयम् । इति श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविराचितप्रायश्चित्ततत्त्वं समाप्तम् ।

ज्योतिस्तत्त्वम् ।

नमो गणेशाय ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भास्करं जगदीश्वरम् ।

ज्योतिःशास्त्रस्य तत्त्वानि वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥

“राश्यादिनिर्णयस्तत्र चन्द्रादेश्च प्रतिक्रिया । प्रकीर्णं सर्वतोभद्रं बालाद्युपयमन्तथा ॥ गर्भाधानं सवः पुंसां सीमन्तो जातभद्रता । जातनामकनिष्क्रामक्रियान्नाशनचूडकाः ॥ कर्णवेधस्तथा विद्यारम्भोपनयनिर्णयः । गृहाद्यं कृषिराहुत्यं यानं कृत्रं नृपासनम्” ॥

अथ राश्यादिनिर्णयः । “मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्यातुलाथ वृश्चिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः” ॥ राशिकथनम् । “अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादः कौर्त्तितो मेषः । वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धं च मृगशिरसः ॥ मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोस्त्रिपादं मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः ॥ सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनौपाद उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ताचित्रार्द्धं कन्यकाख्यः तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातीविशाखायाश्च पादत्रयं अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापौर्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः” ॥ राशिनक्षत्रभेदकथनम् । “राशिनामानि च चेतं

भस्मृत्तं गृहनाम च । मेषादीनाञ्च पर्यायं लोकादेव विचि-
 न्तयेत् ॥ राशिपर्यायकथनम् । “क्रिय-तावुरि-जित्तम-
 कुलीर-लेय-पाथेय-यूक-कौर्पाख्याः । तौक्षिक आकोकेरी
 ऋद्रोगश्चान्यभं चेत्यम्” ॥ “अरुणसित-हरित-पाटल-पाण्डु-
 विचित्राः सितेतरपिषङ्गौ । पिङ्गलकर्वुरवभ्रूमलिनारुचयो
 यथासंख्यम्” ॥ मेषादीनां वर्णभेदकथनम् । “मत्स्यौ घटौ
 नृमिथुनं सगदं सवीणं चापीनरोऽश्वजघनो मकरो मृगास्यः ।
 तौलीसशस्य दहनाप्लवगा च कन्या शेषाः खनामसदृशाः
 खचराश्च सर्वे” ॥ मेषादीनां विशेषनामकथनम् । अश्व-
 जघनः अश्वाकारजघनो न त्वश्वारुद्रजघनः । उत्तरत्र चतु-
 शरणत्वकथनात् । राश्यधिष्ठातृदेवताकथनम् । “क्रूरोऽथ
 सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च । चर-
 स्थिरद्वयात्मकनामधेया मेषादयोऽमौ क्रमशः प्रदिष्टाः” ॥
 राशीनां क्रूरसौम्यादिविवेकः । देवज्ञमनोहरे । “पुण्यश्च
 पुष्करश्चैव आधानाख्यस्तथैव च । श्रुत्या वृत्त्या भवन्त्येते
 नित्यं द्वादश राशयः” ॥ पुण्यादिविवेकः । “मिथुनतुला-
 घटकन्या द्विपदाख्याद्यापपूर्वभागश्च । मृगधनुराद्यन्तार्धे
 वृषाजसिंहाश्चतुश्चरणाः” ॥ द्विपदचतुष्पदकथनम् । “कर्कट-
 वृश्चिकमीना मकरान्त्यार्धे च कौटसंज्ञाः स्युः वृश्चिकराशि-
 र्मुनिभिः सरोरुपत्वेन निर्दिष्टः” ॥ कौटसरोरुपकथनम् ।
 “द्विपदवशगाः सर्वे सिंहं विहाय चतुष्पदाः । सलिलनिलया
 भक्ष्या वश्याः सरोरुपजातयः ॥ मृगपतिवशे तिष्ठन्त्येते विहाय
 सरोरुपान् । अकथितगृहेषूच्चं वश्यं जनव्यवहारतः” । सरो-
 रुपजातय इति बहुवचनात् कौटस्यापि परिग्रहः । राशीनां
 वश्यावश्यकथनम् । “ग्राम्यामिथुनतुला स्त्री चापालिघटा
 निशाशु वृषमेधौ । मकरादिमार्गं सिंहौ वन्यौ दिवसेऽजवृषभौ

च । जलजो कर्कटमौनौ मकरान्यार्धे च शिवमते कुम्भः” ॥
 आस्यारख्यजलजराशिकथनम् । “ऋखास्तिमिगोविघटा मि-
 थुन धनुः कार्कसृगमुख्याश्च समाः । हस्विककन्यामृगपति-
 वणिजो दीर्घाः समाख्याताः” ॥ राशीनां ऋखदौर्घकथनम् ।
 “प्रागादिककुम्भां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् । मेषाद्या राशयो
 ज्ञेयास्त्रिरावृत्तिपरिभ्रमात्” ॥ दिग्धिपकथनम् । “स्वजा-
 तौयाऽनेकसंख्याप्रस्तारे वामतो गतिः । हन्तिः पूर्त्तिश्च गुणने-
 युतो तन्मात्रयोजनम् ॥ यावद्गन्तुश्च शक्नोति तावद्गच्छति
 हारकः । लब्धं तत्संख्यकं प्राहुर्हीने तन्मात्रखण्डनम्” ॥
 अङ्गप्रस्तारकथनम् । “यदोदेति तदा लग्नं राशिः स्यादन्वहं
 क्रमात् । अयनांशल्लग्नमानं तद्रूढमिति नोच्यते ॥ राढौय-
 औनिवासोक्तं तन्मानं स्थूलतोऽत्र तु । रामोऽगवेदै ३ । ४७ ।
 जलधिस्तु मैत्रै ४ । १७ । वर्षाणोरसैः ५ । ६ । पञ्चखसागरैश्च ५ । ४० ।
 वाणः कुवेदै ५ । ४१ । विषयोऽङ्गयुग्मैः ५ । २८ । क्रमोत्क्रमा-
 न्मेषतुलादिमानम् । ते दण्डास्तैः पलैर्लग्नं राविभुक्तांशकाः
 क्रमात् । रात्रौ तत्सप्तमर्चांशाः प्रविष्टा दिवसे तथा । लग्नं
 दण्डपलं द्विघ्नं तत्संख्यं क्रमतः पलम् । विपलञ्च रवेर्भोग्य-
 मेवं कल्पनमस्तमे” ॥ लग्नविवेकः । “अर्काङ्गुला तु शूच्यग्रा
 काष्ठो द्रुमङ्गुलमूलिका । शङ्खसंज्ञा भवेच्चैव तच्छायां परि-
 कल्पयेत् ॥ मध्याह्नहौनैरादित्ययुक्तैश्छायाङ्गुलैर्हरेत् । षट्-
 पूरितदिवादण्डं लब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥ पूर्वाह्णच्छाययातीतं
 पराह्णच्छाययैश्चकम् । शून्यैकरामवाणेभदिशो रुद्राः १० । १ ।
 ३ । ५ । ८ । १० । ११ । क्रमोत्क्रमैः । आषाढादिषु मासेषु
 छाया माध्याह्निकौ मता ॥ अयनांशजमासान्ते व्युत्क्रमेणा-
 दितो बुधैः । संख्योक्तान्यदिने भागहारे वृद्धौतरे तथा” ।
 प्रकारान्तरन्तु । “पञ्चाब्धि रामयुग्मैकशून्यैकयुग्मवद्भयः ।

चतुःपञ्चत्तवो ५ । ४ । ३ । २ । १ । ० । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ६ । माघात्छायापादा दिनार्द्धके । अयनांशजमासान्ते विपाद-
 गणनक्रमात् । दिने दिने भागहारो मध्यच्छायापदे मतः ॥
 अङ्गुः षष्ठ्यंशकोव्यङ्गिरङ्गुलेर्व्यङ्गुलिस्तथा । सद्यूनं द्विशतं हीनं
 मध्यपादैश्च षड्गुणैः । छायापादैश्च मध्यो नै षड्युतैर्द्विगुणै-
 र्हरेत् । ग्राह्यमादिपदार्द्धन्तु लब्धा दण्डा गतैश्चकाः । प्राक्-
 पश्चिमदिनार्द्धात्तु शेषात् षष्टिगुणात् पलम् ॥ दिवादण्डादि-
 ज्ञानम् । “मृगसंक्रान्तिकः पूर्वं पश्चात्तारादिनान्तरे । एक-
 वर्षे चतुःपञ्चपलमानक्रमेण तु । षट्षष्टिवत्सरानेकदिनं स्या-
 दयनं रवेः । एवं चतुःपञ्चदिनमयनारम्भणं क्रमात् व्युत्क्रमेण
 च तद्वत् स्यादुदयानं रवे भ्रुवम् । कर्किसंक्रमणे तद्वदभितो
 दर्शयानम् । अयनांशक्रमेणैव विषुवारम्भणं तथा । रवि-
 संक्रान्तितो मेषतुल्योरभितः पुनः । विषुवं मीनकन्यार्द्धं
 त्वेकाचोन्द्रशकाब्दके । दिनमानाय मीनार्द्धाम्नेषार्द्धं पालिकं
 शतम् । ततो वृषार्द्धपर्यन्तमशीतिः पलभाजिनौ । मिथुनार्द्धं
 चतुस्त्रिंशत्पलानां वर्द्धते क्रमात् । कर्कटार्द्धन्तु षट्त्रिंशत्
 सिंहार्द्धन्तु द्व्यशीतकम् । कन्यार्द्धश्च दिनवतिः क्रमात् त्र्युति
 वासरे । कन्यार्द्धाद्रजनीमानं बोध्यं पूर्वक्रमेण द्वि । दिने
 दिने भागहारान्मानं बोध्यं दिवानिशोः । एकमानं दण्ड-
 षष्ठ्या त्यक्तान्यमाननिर्णयः । षट्षष्टिवत्सरानेवं ततः स्यात्
 षोडशांशके । पुनस्तद्वत्सरांस्तद्वत् एवं सप्तदशादिके ॥ दिन-
 रात्रिमानम् ।

पलदण्डयोः प्रमाणन्तु । “दशगुर्वचरोच्चारः कालः प्राणः
 षड्वात्मकैः तैः पलं स्यात्ततः षष्ट्यादण्ड इत्यभिधीयते” । तेन
 च “मासान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशे देशे स्वाप्सोः कान्तं वक्त्रं
 वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्रौ चेत् । चुल्कामः प्राटंश्चेतश्चेतो

राहुः क्रूरः प्राद्यात्तस्माद्धान्ते इम्यस्यान्ते शय्यैकान्ते कर्त्तव्या” ।
 अस्यैकपाठात् पलं षष्टिपाठादण्डः । “सामर्थ्यं तनुकल्पते
 समुदये विसं क्लृप्सु ततो विक्रान्तिं सहजं तृतीयभवने
 योधच्चं सञ्चिन्तयेत् । बन्धुं वाह्यसुखालयानपि ततोधीमन्त्र-
 पुत्रांस्ततः षष्ठेऽथ चतविद्दिषौ मदगृहे कामं स्त्रियं वर्ष्म च ।
 रन्ध्रायुर्मृतयोऽष्टमे गुरुतपोभाग्यानि चित्तं ततो मानाज्ञास्यद-
 कर्मणां दशममे कुर्यात्ततश्चिन्तनम् । प्राप्तारावथचिन्तयेद्भव-
 गृहे ऋपूफैतु मन्त्रिव्ययी । सौम्यस्वामियुते क्षणैरुपचिति-
 शेषां क्षतिस्त्वन्यथा” ॥ रन्ध्रं पापमिति भट्टोत्पलः । द्वादश-
 भावविवेकः । “अरातिव्रणयोः षष्ठे त्वष्टमे सृत्यरन्ध्रयोः ।
 व्ययस्य द्वादशस्थाने वैपरीत्येन चिन्तनम्” ॥ अरात्यादिभा-
 वापवादः । अर्द्धमिन्द्रकसौराराः पापाः सौमास्तथा परे पाप-
 युक्तो बुधः पापो राहुकेतू च पापदौ । पापसौम्यविवेकः ।
 दशमे च तृतीये च पाददृष्टिरुदाहृता । अर्द्धदृष्टिश्च नवमे
 पञ्चमे परिकीर्तिता । चतुर्थे त्वष्टमे चैव पादोना परिकीर्तिता ।
 सप्तमे परिपूर्णा च फलमेवं प्रकल्प्यते । तृतीयदशमावार्किः
 पश्यन् पूर्णफलप्रदः । त्रिकोणगान् गुरुश्चैव चतुर्थाष्टमगान्
 कुजः । सुतमदननवान्त्ये पूर्णदृष्टिः सूरार्युगलदशमराशौ
 दृष्टिपादत्रयार्हः । सहजरिपुचतुर्थेष्वष्टमे चार्द्धदृष्टिः स्थिति-
 भवनमुपान्त्यं नैव दृश्यं हि राहोः” । ग्रहाणां राहोश्च दृष्टिः ।
 मेषो वृषो मृगः कन्याकर्किमीनतुलाधराः । भास्करादेर्भव-
 न्त्युच्चा राशयः क्रमशस्त्रिमे । रविर्मेघे वृषे चन्द्रो गुरुः कर्के
 बुधः स्त्रियां शनिर्युके मृगे भीमः शुक्रो मीने च तुङ्गिनः ।
 त्रिंशद्भागे दिशोरामा अष्टाविंशस्तिथिस्तथा । पञ्च वै सप्त-
 विंशाश्च विंशतिश्चोच्च संज्ञकाः । खोच्चाच्च सप्तमं नौचं प्राग्व-
 द्भावैर्विनिर्दिशेत् । उच्चान्तःसूत्रसंज्ञः स्यात् नौचान्तस्तु सुनी-

चक्रः । परिपूर्णवलः सूत्रे सुनौचे दुर्वलो ग्रहः । सूत्रसुनौ-
चेयोरन्तर्भाग द्वारात् फलं तथा । उच्चनौचकथनम् । “सिंहो
वृषश्च मेषश्च कन्या धनूधटो घटः । अर्कादौनां त्रिकोणानि
मूलानि राशयः क्रमात्” । मूलत्रिकोण कथनम् । रवि-
भौमजीवभार्गवशनैश्चराणां त्रिकोणभागाः स्युः । नखरविदिक्-
तिथिनखराज्ञेन्दोर्दिग्भां शकाः सूत्रात्” ॥

मूलत्रिकोणां व्यवस्था । “उच्चं नृयुष्मं घटमं त्रिकोणं
कन्यागृहं शुक्रशनी च मित्रे । सूर्यः शशाङ्को धरणीसुतश्च
राहोरिषुर्विशतिकः परांशः । सिंहस्त्रिकोणं धनुरुच्चसंज्ञं
मौनो गृहं शुक्रशनीविपक्षी । सूर्यारचन्द्राः सहृदः समानौ
जीवेन्दुजौ षट्शिखिनः परांशाः । बाहुकेलोरुच्चादिचेत्रं
होराथ द्रेक्काणोनवांशोद्वादशांशकः । त्रिंशांशकश्च षड्वर्ग-
स्त्रयादि प्राप्त्याफलप्रदाः” । इति षड्वर्गः । “कुजशुक्रबुधे-
न्दर्कसौम्यशुक्रावनीभुवाम् । जीवार्किर्भामुजेज्यानां चेत्राणि
स्थुरजादयः । विषमर्क्षेषु प्रथमा होराः स्युश्चण्डरोचिषः
द्वितीयाः शशिनो युक्षुव्यत्ययादगणयेत् सदा । स्वपञ्चनवमानां
ये राशीनामधिपा ग्रहाः । ते द्रेक्काणाधिपाराशौ द्रेक्काणा-
स्तय एव हि । मेषकेशरिधनुषां मेषाद्याश्च नवांशकाः । मृग-
कन्या वृषाणाञ्च मृगाद्यास्तु नवांशकाः । तुलामिथुनकुम्भानां
तुलाद्याः समुदाहृताः । कर्किवृश्चिकमीनानां कर्कटाद्या नवां-
शकाः । चराणां प्रथमे चांशे स्थिराणां पञ्चमे तथा । नवमे
द्यात्मका नाञ्च वर्गोत्तम इति स्मृतः । स्वनवांशस्तु राशीनां
वर्गोत्तम इति स्मृतः सर्वेषां मेषपूर्वाणां स्रर्क्षाद्या द्वादशां-
शकाः । कुजार्किर्गुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् ।
पञ्चपञ्चाष्टसप्तषु ज्ञेयमोजःसु राशिषु । त्रिंशांशाव्यत्यया देते
युग्मराशिषु कौर्त्तिताः” । इति षड्वर्गकथनम् । “अजोगो-

पतियुग्मञ्च कर्किधन्विमृगास्तथा । निशासंज्ञाः स्मृताश्चैते
 शेषाद्यान्ये दिनात्मकाः । निशा संज्ञा विमिथुनाः स्मृताः
 पृष्ठोदयास्तथा । शेषाः शीर्षोदयाह्येते मौनश्चोभयसंज्ञकः ।
 निशादि संज्ञाकथनम् । “षष्ठत्रिदशलाभाश्च लग्नादुपचयाः
 स्मृताः । पञ्चमं नवमं स्थानं त्रिकोणं केवलं स्मृतम्” । उप-
 चयत्रिकोणकथनम् । केन्द्रं चतुष्टयं कण्टकञ्च लग्नास्तदश-
 चतुर्थानां संज्ञा” । केन्द्रपर्याय तत् स्थानयोः कथनम् । पन-
 फरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदुः । तृतीयषष्ठनवममन्यञ्चापो
 क्लिप्तं विदुः” । पनफरापो क्लिप्तं तत् स्थानकथनम् । “पातालं
 द्विवृकञ्चैव सुहृदभश्चतुर्थकम् । त्रित्रिकोणञ्च नवमं दुष्टिकं
 स्यात् तृतीयकम् । धौस्थानं पञ्चमं ज्ञेयं यामित्रं सप्तमं स्मृतम् ।
 द्युनं द्यूनं तथास्ताव्यं षट्कोणं रिपुमन्दिरम् । कर्मस्थानञ्च
 दशमं खं मे शूरणमास्यदम् । क्षिद्राव्यमष्टमं स्थानं रिप्फाव्यं
 द्वादशं स्मृतम् । चतुर्थमष्टमञ्चैव चतुरस्रं विदुर्बुधाः” ॥ चतु-
 र्थादिपर्यायः । “हेलिः सूर्यश्चन्द्रमाः शीतरश्मिर्हेन्ना विज्ज्ञो
 बोधनश्चेन्दुपुत्रः । आरोवक्रः क्रूरदृक्चावनेयः कालो मन्दः
 सूर्यपुत्रोऽसितश्च । जीवोऽङ्गिराः सुरगुरुर्वचसां पतौज्यौ शुक्रो
 भृगुर्भृगुसुतः सित आस्कुजिञ्च । राहुस्तमो गुरुसुरश्च शिखी
 च केतुः पर्यायमन्यमुपलभ्य वदेच्च लोकात्” । ग्रहसंज्ञाकथ-
 नम् । “रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नात्युच्चाङ्गो रक्तगौरो
 महौजः । दूर्वाश्यामोऽज्ञो गुरुर्गौरगात्रः श्यामः शुक्रो भास्करिः
 कृष्णदेहः” । ग्रहाणां वर्णकथनम् । “सूर्यः शुक्रः क्षमापुत्रः
 सैहिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादि दिग-
 धीश्वराः । प्राच्यां सौम्य सुराचार्य्यौ याम्यां भास्करभूमिजौ ।
 प्रत्यक् सौरिरुदीच्यान्तु सितेन्दू दिग्वलान्वितौ” । दिग्वलि-
 कथनम् । “भौमार्कजीवाः पुरुषाः क्लौवो सोमजभानुजौ ।

स्याख्यौ भार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्पतित्वात्तथोच्यते” । पुंश्रहादिनि-
र्णयः । “चन्द्रार्कजौवाञ्जसितौ कुजार्कौ यथाक्रमं सत्त्वरज-
स्तमांसि । कटुलवणतिक्तमिश्रितामधुरान्तौ च कषायकोऽ-
र्कतः” । गुणरसाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्रवागौशौ क्षत्रिये
भौमभास्करो । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ।
जात्यधिपकथनम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपः
सितः । सामवेदाधिपो भौमः शशिशोऽथर्ववेदराट्” । वेदा-
धिपकथनम् । मधुपिङ्गलट्क्चतुरस्तनुः पित्तप्रकृतिः सवि-
ताल्पकचः । तनुवृत्ततनुर्वहुवातकफप्राज्ञः शशी मृदुवाक्
शुभट्क् । भूमिजस्तरुणमूर्तिरुदारः पौत्तिकः सुचपलकृश-
मध्यः । श्लिष्टवाक् सततहास्यरुचिर्ज्ञः पित्तमारुतकफप्रकृ-
तिश्च । वृहत्तनुः पिङ्गलमूर्ध्वजेक्षणो वृहत्सतिः श्रेष्ठमतिः
कफात्मकः । भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिलात्मा
सितवक्रमूर्ध्वजः । मन्दोऽलसः कपिलट्क् कृशदौर्घगात्रः
स्थूलद्विजः परुषलोमकचोऽनिलात्मा । रव्यादीनां क्रमेण
स्वभावकथनं मित्राणि सूर्याच्छशिभौमजौवाः सूर्येन्दुजौ
सूर्यशशाङ्गजौवाः । आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा बुधार्कजौ
चन्द्रजभार्गवौ च । एकैकविभक्त्यन्तैः सूर्यादेः क्रमेण मित्र-
कथनम् । “सितासितौ चन्द्रमसो न कश्चित् बुधः शशी सौम्य-
सितौ रवौन्दू । रवौन्दुभौमा रवितस्त्रमित्रामित्रांशेषस्तु
समः प्रदिष्टः ॥ बुधः कुजेज्यास्फुजिदर्कपुत्राः शुक्रार्कजौ भौम-
सुरेज्यमन्दाः । शनिः कुजेज्यौ सुरराजमन्त्रौरव्यादितोऽमौ
समसंज्ञिता स्तुः” ॥ एकैकविभक्त्यन्तैः शत्रु समकथनम् ।
“चतुर्यदशवित्तान्यत्रिलाभस्थाः परस्परम् । तत्कालमित्राण्यु-
ख्यः कौशुदुक्तोऽन्यथा रिपुः” ॥ तत्कालमित्रादिविवेकः ।
हितसमरिपुसंज्ञा ये निसर्गे निरुक्ताः अधिहितहितमध्यास्तोऽपि

तत्कालमित्रैः । रिपुसमसुहृदाख्या ये निसर्गोपदिष्टाः
अधिरिपुरिपुमध्याः शत्रुभिश्चिन्तनीयाः । अधिमित्रादिकथ-
नम् । स्त्रोच्चे स्थिताः श्रेष्ठबला भवन्ति मूलत्रिकोणे खगृहे
च मध्याः । इष्टेक्षिता मित्रगृहाश्रिता वा वीर्यं कनीयः
समुपावहन्ति । लग्नांशाधिपयोर्यादृक् बलं तादृक् तयोरपि ।
पतितत्प्रियबुधसौम्योच्चस्थैर्युतवौक्षितो बलौ राशिः । “अल्प-
बलौऽन्यैर्मिश्रैर्मध्यबलः सर्वायुतेक्षितस्त्वबलः । जीवज्ञपतिभि-
र्दृष्टोयुतो वातिबलो भवेत् ॥ मिश्रैर्मिश्रबलो ज्ञेयो राशिः
पापैस्तु दुर्बलः । स्त्रोच्चत्रिकोणहितभखगृहादिवर्गसंस्थाः
समे शशिसितौ विषमेऽवशेषाः । पुंस्त्रीनपुंसकखगाभमुखा-
न्यमध्यसंस्थाः शुभेक्षितयुतास्थिति वीर्यवन्तः” ॥ ग्रहाणां
बलकथनम् । मार्कण्डेयपुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु भृत्येषु
सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाञ्च ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां
नृणाम् ॥ आत्मन्यथात्पुण्यानां सर्वत्रैवातिपापिनाम् । न
कुत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते भयम्” ॥ भविष्यपुराणम् ।
“अहिंसकस्य दान्तस्य धर्माजितधनस्य च । नित्यञ्च नियम-
स्थस्य सदानुग्रहिकाग्रहाः” ॥ ज्योतिषे । “रविर्मासं निशा-
नाथः सपाददिवसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिपुत्तो बुधोऽष्टादश
वासरान् ॥ वर्षमेकं सुराचार्यश्चाष्टाविंशदिनं भृगुः । शनिः
सार्द्धद्वयं वर्षं स्वर्भानुः सार्द्धवत्सरम् ॥ एवं प्रमाणात् सकलाः
स्वराशिं भुञ्जते ग्रहाः । वक्रशौघ्रगतिश्चेत् स्यात् भौमादिप-
ञ्चकेऽन्यथा ॥ केतूपल्पवभौममन्दगतयः षष्ठत्रिसंस्था शुभाः
चन्द्रार्कावपि ते च तौ च दशमौ चन्द्रः पुनः सप्तमः । जीवः
सप्तनवद्विपञ्चमगतो युग्मेषु सोमात्मजः शुक्रः षड्दशसप्तवर्ज-
मितरे सर्वेऽप्युपान्ते शुभाः” । गोचरशुद्धिः । राजमार्तण्डे ।
“वक्रातिचारोपगताग्रहेन्द्रा यत्र स्थितास्तस्य फलं प्रदद्युः । अति-

ष्टमिष्टं नियतं नराणां भौमादयो यानविवाहजन्मसु” ॥ गोचरे तु । “वक्रातिचारोपगमे ग्रहाणां कृत्स्नं फलं राशिगतं वदन्ति । शुभाशुभौ जीवबुधौ न तस्मिंस्तयोस्तु पूर्वं फलमादिशन्ति । ताराबलादिन्दुरथेन्दुवीर्याद्दिवाकरः संक्रममाण उक्तः । ग्रहास्तु सर्वे सवितुर्बलेन महौसुताद्याः शुभदा निरुक्ताः । नाडौनक्षत्र-दिवसे रविभौमशनेश्वराः । संक्रान्तिं यस्य कुर्वन्ति तस्य क्लेशोऽभिजायते । गोमूत्रसर्षपैः स्नानं सर्वौषधिजलेन च ॥ विशुद्धं काञ्चनं दद्यात् नाडौदोषोपशान्तये । सुरामांसी वचाकुष्ठं शैलेयं रजनौद्वयम् ॥ शठीचम्पकमुस्तच्च सर्वौषधि-गणः स्मृतः” ॥ कषायावयवग्रहणे मत्स्यपुराणम् । “एषां पञ्चाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च । एवमादीनि चान्यानि कषायाख्यो गणः स्मृतः” ॥ । अत्रायुर्वेदोक्तपरिभाषा । “अङ्गेऽप्यनुक्ते विहितन्तु मूलं भागेऽप्यनुक्ते समता विधेया । द्रव्येऽप्यनुक्ते विहितन्तु तोयं कालेऽप्यनुक्ते दिवसस्य पूर्वम् ॥ धुस्तूरबीज-सलिलैः स्नायात् संक्रान्तिं शान्तये । तथा सर्वौषधीभिश्च विष्णुमन्त्रांश्च संजपेत्” ॥

अथ रविसंक्रान्तिगणनम् । “नवाष्टशक्रहीनेन शकाब्दा-ङ्गेन पूरिताः । भूर्वाणचन्द्रावेकाग्नि कुरामौ वेदयुग्मके । १ । १५ । ३१ । ३१ । २४ । अङ्गा अनुपलादेस्तु षष्ठ्या लब्धा-ङ्गमिश्रिताः । दण्डात् खान्नी द्वयेषु च । ३० । ५७ । पला-द्वित्वा ततः पुनः । सप्तावशिष्टा वाराः स्युस्ततो दण्डादिकाः परे । मेषसंक्रमणे भानोः सिद्धान्तस्फुटसम्पताः । भुजौ षड्-पूरामाग्नी । २ । ५६ । ३३ । कालो जातिर्गजावनो । ६ । २२ । १८ । रामचन्द्रोऽग्नियुग्मश्च ३ । १ । २३ । तर्कोऽङ्गदृक् नवा-शुगौ । ६ । २८ । ५८ । द्वावङ्गदृक् वेदवाणा २ । २८ । ५४ । अर्ध्वर्वाणशरी सुराः । ४ । ५५ । ३३ । षष्ठागवेदौ शून्येन्दू ।

६ । ४८ । १० । एकं शैलभुवो शराः १ । १७ । ५ । द्वौ षडङ्गौ
तथाकाला । २ । ३६ । ६ । अध्वीरामाः शरावनी । ४ । ३ ।
१५ । पञ्चाङ्गौषु तथा रुद्रा ५ । ५३ । ११ । मेषसंक्रमवारतः ।
अङ्गैर्योन्या वृषादेस्तु वाराद्या संक्रमे रवेः । मृगकर्कटसंक्रान्तौ
वे तूदगदक्षिणायने ॥ विषुवती तुला मेषे गोमध्ये तथापराः ।
धनुर्मिथुनकन्यासु मीने च षडंशौतयः ॥ वृषवृश्चिककुम्भेषु
सिंहे विष्णुपदौ स्मृता । मूर्द्धि सप्तमुखे त्रीणि हृदये पञ्च
विन्यसेत् ॥ त्रितयं हस्तपादेषु महाविषुवभक्रमात् । मस्तके
भूपतेः सौख्यं वदने पटुता शुभे ॥ हृदये च घनाध्यक्षोऽर्थ-
प्राप्तिर्दक्षिणे करे । वामे करे महदुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।
भ्रमणं वामपादे च कथितं विषुवत् फलम् ॥

षड्मूर्द्धि वदने पञ्च चत्वारि हृदये तथा । त्रितयं कर-
पादेषु पयो विषुवभक्रमात् । मानं मूर्द्धि मुखे चैरं हृदये
सुखसम्भवः । दोः पदोर्दक्षयोर्भोगस्त्रासश्च वामयोः स्वभे” ।
जलविषुवफलम् । “शीर्षे पञ्चमुखे त्रीणि हस्तयोश्च त्रयं त्रयम् ।
हृदि पञ्च शशीनाभौ गुदे च पादयो रसाः । उत्तरायणभाज-
ज्ञेयं स्वनक्षत्रस्थितेः फलम् । शीर्षेऽथ लाभो वदने सुखानि
दक्षे करेऽङ्गौ हृदये च सौख्यम् । नाभौ शुभं वामकरेऽर्थ-
नाशो गुह्ये भयं वामपदे प्रवासः” । उत्तरायणफलम् । “शीर्षं
त्रीणि मुखे त्रीणि हृदये पञ्च हस्तयोः । अष्टौ पादद्वयेऽप्यष्टौ
दक्षिणायनभक्रमात् । शीर्षं मानं मुखे विद्या हृदये वित्त-
सञ्चयः । प्रवासः स्यात् करे वामे भिक्षालाभश्च दक्षिणे ।
निष्फलं वामपादे च किञ्चिन्नाभश्च दक्षिणे” । दक्षिणायन-
फलम् । “ऋचे संक्रमणं यत्र विष्णुपद्यां मुखे तु तत् । चत्वारि
दक्षिणे बाह्वौ त्रीणि त्रीणि पदद्वये । चत्वारि वामबाह्वौ च
हृदये पञ्च निर्दिशेत् । अक्षोर्द्वयं द्वयं योज्यं मूर्द्धि द्वौ चैककं

गुदे” । फलम् । रोगो भोगस्तथा यानं बन्धनं लाभ एव
 च । ऐश्वर्यं राजपूजा च अपमृत्युरिति क्रमात्” । विष्णुपदौ-
 फलम् । “मुखे चैकं करे वेदाः पादयुग्मे द्वयं द्वयम् । क्रोडे
 वाणस्तथा वेदाः करे सव्येतरेऽपि च । द्वयं द्वयं तथा नेत्रे
 मस्तके त्रितयं तथा । द्वयञ्चैव तथा गुह्ये षडशीत्यां स्वभे
 स्थिते । मुखे दुःखं करे लाभः पादयोर्भ्रमणं हृदि । कान्ता
 स्याद्वन्धनं वामे हस्ते स्यात् स्त्रीयभे नृणाम् । सम्मानं नेत्रयो-
 र्चैव अपमानञ्च मस्तके । गुह्ये चैव भवेन्मृत्युः षडशीतिफल-
 श्रुतिः” । षडशीतिफलम् । “शौर्षे चत्वारि राज्यं जलधि-
 रपि करे दक्षिणे चापि सौख्यं चैकं कण्ठे विभूतिं मदनशर-
 मितं वक्षसि प्रीतिसंघम् । पादस्थाः षट् च पौडां पुनरपि
 जलधिर्वामहस्ते च मृत्युं नेत्रे त्रीणि प्रदद्युः सुखमथ निजभे
 वाक्पतेः संक्रमर्चात्” । गुरुसञ्चारफलम् । गौचरपौडाया-
 मपि राशिर्वलिभिः । शुभग्रहैर्दुष्टः । पौडां न करोति तथा
 पापैरेवं विपर्ययाः” । गोचरापवादः । “दिनकररुधिरे
 प्रवेशकाले गुरुभृगुजौ भवनस्य मध्ययातौ । रविसुतशशिनौ
 विनिर्गमस्थौ शशितनयः फलदस्तु सर्वकालम्” । राशिचिभा-
 गात् फलम् । “सप्तमोपचयाद्यस्थश्चन्द्रः सर्वत्र शोभनः । शुक्ल-
 पक्षे द्वितीयस्तु पञ्चमो नवमस्तथा । सितशनिकुजजौवार्कास्त
 इन्दुर्नराणां व्ययसुखनवमस्थोऽपौष्टदाताथ तेषाम् । खसुतनि-
 धनगश्चेत् मृत्युपुत्रार्थगोऽपि प्रचुरशुभफलः स्यात् वामवेधेन
 शुद्धः” । वामवेधत्वञ्च दूनजन्मेति एवमन्नेति वक्ष्यमाणवचना-
 भ्यामेकार्थत्वाद्बोध्यव्यम् । “उपचयकरयुक्तः सव्यगः शुक्लपक्षे
 शुभमभिलषमाणः सौम्यमध्यस्थितो वा । सखिवशिष्टद्वयुक्तः
 कारकर्त्तेऽपि चेन्दुर्जयधनसुखदाता तत् प्रवृत्तान्यथातः” ।
 सव्यग उत्तरायणचारी । उपचयकरस्य पञ्चाद्वर्त्ती वा अत-

एवोक्तम् । “भानां यथा सन्भवमुत्तरेण पञ्चाङ्गहाणां यदि
 वा शशाङ्कः । शुभप्रदानां शुभदः प्रयाणे यास्येन यातो न शुभः
 शशाङ्कः । यो यस्य दशमगृहगः स तस्य वश्यो भवति निय-
 मेन । स्वर्चतुङ्गमूलत्रिकोणगाः कण्टकेषु यावन्त आस्थिताः ।
 जन्मकालवशगास्ते तु कारकाः कर्मगास्तु तेषां विशेषतः ।
 सितपक्षादौ चन्द्रे शुभे शुभं पक्षमशुभमशुभे च । कृष्णे गोच-
 रशुभदो न शुभः पक्षः शुभोऽतोऽन्यः” । भौमपराक्रमे । “शुक्ले
 पक्षे प्रतिपदि चन्द्रे शिवे शिवं पक्षम् । कृष्णे प्रतिपदि तारा-
 शुद्धौ शुभं विदुः पक्षम्” । वादरायणः । “श्रीतांशुर्मिष्टमन्नं
 जनयति सततं जन्मराशौ नराणां हर्षं दैत्येन्द्रमन्त्रो दिवसकर-
 कुजौ शत्रुपक्षस्य वृद्धिम् । हानिं कुर्यादसूनां किरणपति-
 सुतो बन्धनं सोमपुत्रो नित्यं निर्धूतबुद्धिं प्रवलरिपुबलं वित्त-
 नाशञ्च जीवः । भेदं मित्रजने करोति दिनकृत क्लेशाश्रयं
 चन्द्रमाः । सौरिर्वित्तविनाशमृच्छति सदा लाभं ददातीन्दुजः ।
 हानिं भूमिसुतः करोति मङ्गली भोगान् भृगोरात्मजा ज्ञानं
 दीपयति द्वितीयभवने जीवो नृणां निर्हतिम् २ । तृतीये तिष्ठन्तः
 खरकिरणभौमार्कतनयाः स्थिरस्थानप्राप्तिं ददति भृगुसूनुश्च
 परमाम् । विनाशं शत्रूणां जनयति शशी चन्द्रतनयः परं
 हृत्सन्तापं त्रिदशपतिमन्त्रो च कुरुते । ३ । सूक्ष्मां शास्त्रविरो-
 धिकामपि धियं मूढां करोत्यङ्गिराः घोरां दुःखपरम्परां दिन-
 कारः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः । सौम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां
 रोगक्षयं भार्गवो भौमः शत्रुभयं चतुर्थभवने सौरिश्च वित्तक्ष-
 यम् । ४ । दीर्भाग्यं शशलाञ्छनः क्षितिसुतश्चोद्दिग्गतां चेतसो
 दोषोत्पत्तिमनुत्तमां रविसुतः स्निग्धैर्वियोगं रविः । दीर्भाग्यं
 विदधाति चन्द्रतनयः प्राप्तिं परां भार्गवः कुर्यात् पञ्चमराशि-
 गोचरगतो जीवो नृणां निर्हतिम् । ५ । स्थिताः षष्ठे राशौ

दिनकरमहीजाकृतनया बुधश्चन्द्रश्चैवं प्रचुरधनधान्यानि ददति ।
 समृद्धिं शत्रूणां मनसि च विषादं सुरगुरुर्भृगुर्नाशं कुर्यात्
 युवतिक्ततवैरश्च परमम् । ६ । स्त्रीलाभं शशलाञ्छनोऽकृतनय-
 शोद्धिगतां चेतसो भौमश्चापि धनक्षयं सुरगुरुर्वस्त्रादिकाः
 सम्पदः । सौम्यो रोगकरो भवेत् प्रकुपितो रोगाश्रयं भार्गवः
 सूर्यश्चापि करोत्यनिष्टमतुलं राशौ स्थितः सप्तमे । ७ । हुतवह-
 भयमारश्चन्द्रजः सौख्यमुग्रं धनहरणमथाकिर्भार्गवश्चार्थलाभम् ।
 मरणमथ पतङ्गस्थाननाशं सुरेज्यः सृजति निधनसंस्थो नेत्र-
 रोगश्च चन्द्रः । ८ । धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्यात्-
 द्रोगं सौम्यो धरणितनयोर्भार्गवश्चार्थलाभम् । त्रासं सोमो
 जनयति नृणां शोकविद्वेषमर्कः स्थानं मानं पशुसुतयुतश्चापि
 जीवः प्रकामम् । ९ । सौम्योऽन्तःशान्तिमुग्रां जनयति दशमः
 सूर्यसूनुः प्रकामां ख्यातिं भौमः समृद्धिं पशुपतिमुकुटोदृष्ट-
 पादः शशाङ्कः । प्राधान्यश्चार्थलाभं दशशतकिरणः कर्मगः
 कर्मसिद्धिं मित्राणां दैत्यपूज्यः क्षतिमपि कुरुते प्रीतिभेदश्च
 जीवः । १० । जीवावनेय रविसौरिसुरारिपूज्यश्चन्द्रश्च चन्द्र-
 तनयश्च विधुन्तुदश्च । एकादशे च भवने सततं नराणां सौभा-
 ग्यमानधनधान्यकरा भवन्ति । ११ । जीवः सहस्रकिरणश्च
 शनैश्चरश्च वक्रश्च वक्रचरितश्च निशाकरश्च । कुर्युर्वियोगवध-
 बन्धभयं नराणां शुक्रेन्दुजौ धृतिकरौ रविसंख्यराशौ । १२ ।
 रत्नकोषे । “स्थानं जन्मनि नाशयेद्दिनकरः कुर्याद्द्वितीये भयं
 दुस्त्रिके श्रियमातनोति द्विवुके मानक्षयं यच्छति । दैन्यं
 पञ्चमगः करोति रिपुहा षष्ठेऽर्थहा सप्तमः । पौडामष्टमगः
 करोति नितरां कान्तिक्षयं धर्मगः । कर्मवृद्धिजनकस्तु कर्मणो
 वित्तलाभकृदथायसंस्थितः । द्रव्यनाशजनितां महापदं
 यच्छति व्ययगतो दिवाकरः । १ । जन्मन्यथै दिशति हिम-

गुर्वित्तनाशं द्वितीये दद्याद्द्रव्यं सहजभवने कुक्षिरोगं चतुर्थः ।
 कार्यभ्रंशं तनयगृहगोवित्तलाभञ्च षष्ठो द्यूने द्रव्यं युवति-
 सहितं मृत्युसंस्थोऽपि मृत्युम् । नृपभयं कुरुते नवमः
 शशौ दशधामगतस्तु महत्सुखम् । विविधमायगतः
 कुरुते धनं व्ययगतस्तु रुजं सधनक्षयाम् । च “प्रथम
 गृहः क्षीणोऽसूनुः करोत्यरिजं भयम् । क्षपयति धनं वित्त-
 स्थाने तृतीयगतोऽर्थदः अरिभयकरः पातालेऽसूनुं क्षिणोति
 च पञ्चमो रिपुगृहगतो धत्ते वित्तं शुचं मदनस्थितः । जनयति
 मरणस्थः शस्त्रधारा धराजो दिशति च नवमस्थः कार्यपौडा-
 मतौव । शुभमपि दशमस्थो लाभगो भूमिलाभं व्ययभवन-
 गतोऽसौ व्याध्यनर्थार्थनाशान्” । मं । “बुधप्रथमधामगो दिशति
 बन्धमर्थे धनं बधं रिपुभयान्वितं सहजगच्छतुर्थेऽर्थदः । अनि-
 र्वृतिकरो भवेत् तनयगोरिगः स्थानदः करोति मदनस्थितो
 बहुविधां शरौरापदम् । अष्टमे शशिसुते धनलब्धिधर्मगोऽति-
 महतीं तनुपौडाम् । कर्मगो सुखमथायगतोऽर्थदो द्वादशे
 भवति वित्तविनाशः” । वु । “भयं जन्मन्याय्यो जनयति
 धनस्थोऽर्थमतुलं तृतीयोऽङ्गे क्लेशं दिशति च चतुर्थोऽर्थ-
 विषमम् । सुखं पुत्रस्थाता शुभमपि च कुर्त्यादरिगृहे द्यूने
 भूभृत् पूजां धननिचयनाशञ्च निधने । धर्मगतो धनवृद्धिकरः
 स्यात् प्रीतिहरो दशमोऽमरपूज्यः । स्थानधनानि ददाति
 स चाये द्वादशगस्तनुमानसपौडाम्” । वृ । “जन्मन्यरिचय-
 करो भृगुजाऽर्थदोऽर्थे दुश्चिक्वगः सुखकरो धनदश्चतुर्थे स्यात्
 पुत्रगस्तनयगोऽरिगतोऽरिवृद्धैः शोकप्रदो मदनगा निधनेऽर्थ-
 दाता । जनयति विविधाम्बराणि धर्मेण शुभकरो दशम-
 स्थितस्तु शुक्रः । धननिचयकरस्तु लाभसंस्थो व्ययभवनेऽपि
 धनागमं करोति” । शु । “वित्तभ्रंशं दिनकरतनयो जन्मराशिं

प्रपन्नश्चित्तक्लेशं द्वितीयो रिपुहननकृतं वित्तलाभं तृतीयः ।
 पाताले शत्रुवृद्धिं सुतभवनगतः पुत्रभृत्यार्थनाशं षष्ठस्थानेऽर्थ-
 लाभं जनयति मदने दोषसंघातमार्किः । शरीरपौडां निधने-
 ऽथ धर्मे धनक्षयं कर्मणि दौर्मनस्यम् । उपान्तगो वित्तमनर्थ-
 मन्ते शनिर्ददातीत्यवदत् सुवित्तम् ॥ श । “जन्मान्त्यपञ्च-
 वसुरन्ध्रचतुर्दिसप्तराशौ स्थितो यदि भवेदसुरः कदाचित् ।
 अर्थक्षयं रिपुभयं बहुकार्यहानिं रोगप्रवासमरणान्निभयं
 करोति” ॥ रा । “एकादशत्रिदशषष्ठगतो नराणां सम्मान-
 भोगनृपमानसुखार्थदाता । आज्ञाकराश्च पुरुषाः प्रमदाश्च
 नित्यं सौख्यादिकं दिशति पुण्यमयञ्च केतुः” ॥ के । इति
 ग्रहाणां गोचरफलम् ।

अथाष्टवर्गः । “जन्मकालग्रहस्थित्या फलं वक्ष्ये शुभाशुभम् ।
 स्वादिनकृतं शुभदः क्षितिपक्षसमुद्रनगादिकपञ्चगतो १ । २ ।
 ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ विभावरिभर्तुस्त्र्यङ्गदशेष-
 गतो । ३ । ६ । १० । ११ । ऽथ कुजाद्रविव । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । ९ । १० । ११ । दथ सोमसुतान्तिशरर्तुनवादिषु यातः ।
 ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । १२ । देवगुरोर्विषयर्तुनवेशगतो ।
 ५ । ६ । ९ । ११ । ऽथ सुरारिगुरोः समयाचलभास्करयातः ।
 ६ । ७ । १२ । तीक्ष्णमरीचिसुतादपि भास्करवत् १ । २ । ४ ।
 ७ । ८ । ९ । १० । ११ । अथ लग्नगृहात् विहताङ्गदशादिषु
 यातः” । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १२ । रविरेखाः । ४८ ।
 “चन्द्रः शुभोऽर्काक्षिकालाद्रिदन्तावलाशाशिवस्थः । ३ । ६ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । स्ततः स्वात्कुरामर्त्वगाशाशिवस्थः । १ । ३ ।
 ६ । ७ । १० । ११ । क्षाजाक्षिवङ्गेषु षड्भोदिगौशेष्वथ । २ ।
 ३ । ५ । ६ । ९ । १० । ११ । ज्ञात्कुरामाब्धिवाणागदन्तावला-
 शाशिवस्थः । १ । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ । १० । ११ । जौवात्

कुट्टवेदशैलेभकाष्ठाशिवस्थोऽथ । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० ।
 ११ । शुक्राक्षिवेदेषु शैलग्रहाशाशिवस्थः । ३ । ४ । ५ । ७ । ८ ।
 १० । ११ । तीक्ष्णांशुदेहोद्भवाद्रामवाणर्तुशम्भुस्थितो । ३ । ५ ।
 ६ । ११ । ऽथोदयाद्यव्यवाहर्तुकाष्ठाशिवस्थः । ३ । ६ । १० ।
 ११ । चन्द्ररेखाः । ४८ । “कुजोऽर्काच्छुभो वज्रिवाणर्तुदिक्-
 शम्भुगो । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । ऽथेन्दुतो रामकालेशग । ३ ।
 ६ । ११ । स्ततः स्वात् कुट्टवेदसप्ताष्टदिक्शम्भुगः स्यात् । १ ।
 २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । निशानाथपुत्रादगुणेष्वङ्गरूप-
 यातः । ३ । ५ । ६ । ११ । ततो जीवतः कालकाष्ठाशिवार्कोप-
 यातो । ६ । १० । ११ । १२ । ऽथ देवारिपूज्यादनेहो गजेशा-
 र्कसंस्थः । ६ । ८ । ११ । १२ । ततः सूर्यपुत्रात् कुवेदागनाग-
 ग्रहाशाशिवस्थो । १ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ऽथ लग्नात्
 कुरामाङ्गदिक् शम्भुयातः । १ । ३ । ६ । १० । ११ । कुज-
 रेखाः । ३८ । “ऋः शुभोऽर्कतः शरर्तुगो शिवार्कगो । ५ । ६ ।
 ८ । ११ । १२ । ऽथ चन्द्रतो द्विवेदकालनागदिहेश्वरेषु गः ।
 २ । ४ । ६ । ८ । १० । ११ । भूमिजात् कुट्टक्लृतागनागगो
 दशेशगः । १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । ततः स्ततः
 कुवज्रिपञ्चपन्नवादिकेषु गः । १ । ३ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ ।
 १२ । वाक्पतेरसाष्टशम्भुसूर्यगो । ६ । ८ । ११ । १२ । ऽथ
 शुक्रतः कुवाहुवज्रिवेदपञ्चनागगो शिवेषु । १ । २ । ३ । ४ ।
 ५ । ८ । ९ । ११ । पङ्कतः कुट्टक्लृतागनागादिपञ्चकस्थितोऽथ ।
 १ । २ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १२ । लग्नतः क्षिति-
 द्विवेदकालनागदिक् शिवेषु गः । १ । २ । ४ । ६ । ८ । १० ।
 ११ । वृधरेखाः । ५५ । “सुरराजगुरुः शुभदो रवितः कुयमा-
 नलवेदनगादिकपञ्चगतो । १ । २ । ३ । ४ । ७ । ८ । ९ । १० ।
 ११ । ऽथ विधोर्द्विशराचलगो शिवगो । २ । ५ । ७ । ८ । ११ ।

वसुधातनयात् कुयमाब्धिनगाष्टदशेशगतो । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । ५थ वुधात् क्षितियुग्मकृतेषु रसग्रहदिकगिरि-
 शोपग । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ८ । १० । ११ । स्तदनुसृत एक-
 यमानलवारिधिपर्वतनागदशेशगतो । १ । २ । ३ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । ५थ सिताद्यमपञ्चरसग्रहदिकशिवगो । २ । ५ ।
 ६ । ८ । १० । ११ । रविनन्दनतो दहनेषु रसार्कगतः । ३ । ५ ।
 ६ । १२ । स्वथ लग्नगृहात् कुयमाब्धिशरत्तुनगदिगिरिशोप-
 गतः" । १ । २ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । १० । ११ । गुरुरेखाः ।
 ५६ । "भृगुः शुभो रवेर्गजेशसूर्यगो । ८ । ११ । १२ । ५थ
 चन्द्रतः क्षमादिपञ्चकाष्टगो शिवार्कगः । १ । २ । ३ । ४ । ५ ।
 ८ । ८ । ११ । १२ । कुजाक्षिवेदकालगो शिवार्कगो । ३ । ४ ।
 ६ । ८ । ११ । १२ । ५थ वुधाक्षिवाणकालरन्ध्रद्रुसंस्थितः । ३ ।
 ५ । ६ । ८ । ११ । गुरोः शराष्टरन्ध्रदिङ्महेशग । ५ । ८ । ८ ।
 १० । ११ । स्ततः स्ततः कुपञ्चकाष्टरन्ध्रदिक् शिवोपगः । १ ।
 २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । शनेर्गुणाब्धिपञ्चनागगो
 दशेशगो । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । १० । ११ । ५थ लग्नतः कुपञ्च-
 काष्टगो शिवस्थितः" । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ८ । ११ ।
 शक्ररेखाः । ५२ । "शुभः पङ्कुरर्कात् क्षमायमाब्धोधिशैलाष्टदिक्
 शम्भुग । १ । २ । ४ । ७ । ८ । १० । ११ । इन्दुतो रामकालेश-
 गतः । ३ । ६ । ११ । क्षमासुताहक्लिवाणर्तुकाष्ठा शिवार्कोपगो
 । ३ । ५ । ६ । १० । ११ । १२ । ५थ ज्ञतः कालदन्तावलादि-
 स्थितो । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । १२ । जीवतो वाणकालेश-
 मात्तण्डयात । ५ । ६ । ११ । १२ । स्ततो दैत्यपूज्यादनेहः
 शिवार्कोपयातः । ६ । ११ । १२ । स्ततो वीतिहोत्रेषु कालेश-
 यात । ३ । ५ । ६ । ११ । स्ततो लग्नतः क्षमागुणाब्धिषड्-
 दिङ्महेशस्थितः" । १ । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । शनिरेखाः । ३८ ।

“राहुः शुभोऽर्काद्भुजवह्निवेदतुरन्ध्रगो । २ । ३ । ४ । ६ । ८ ।
 अथ चन्द्रात् कुरामवेदाङ्गग । १ । ३ । ४ । ६ । स्ततः कुजा-
 द्द्विवाणाङ्गरन्ध्रगतोऽथ ३ । ५ । ६ । ८ । बुधाच्छशिपक्षवह्नि-
 वाणरन्ध्रग । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । स्ततो जीवाद्द्व्यवाह-
 वेदाङ्गरन्ध्रग । ३ । ४ । ६ । ८ । स्ततः शुक्रात् पक्षवह्निवाण-
 रन्ध्रगत २ । ३ । ५ । ८ । स्ततः सौरात् पक्षवाणर्तुग । २ । ५ ।
 ६ । स्ततः स्ततः शशिवेदवाणरिपुरन्ध्रगोऽथ । १ । ४ । ५ । ६ ।
 ८ । लग्नाद्देवरन्ध्रदिशुद्रसूर्यगतः” । ४ । ८ । १० । ११ । १२ ।
 राहुरेखाः । ३८ । “सृगेन्द्रविलासाभिधानदण्डकेन राहोरष्ट-
 वर्गः । सूर्यादेकत्रिचतुःसप्ताष्टदशैकादशेषु । १ । २ । ४ । ७ ।
 ८ । १० । ११ । सोमाक्षिषड्दशैकादशेषु । ३ । ६ । १० । ११ ।
 भौमाक्षिपञ्चषड्दशैकादशेषु । ३ । ५ । ६ । ११ । बुधात् षडष्ट-
 नवदशैकादशेषु । ६ । ८ । ८ । १० । ११ । गुरोः पञ्चषड्का-
 दशद्वादशेषु । ५ । ६ । ११ । १२ । शुक्रात् षड्कादशद्वादशेषु
 ६ । ११ । १२ । शनेस्त्रिपञ्चाष्टदशैकादशेषु । ३ । ५ । ८ ।
 १० । ११ । लग्नादेकत्रिचतुःषड्दशैकादशेषु” । १ । ३ । ४ ।
 ६ । १० । ११ । एवं लग्नरेखाः । ३७ । “इति निगदितमिष्टं
 नेष्टमन्यद्विशेषादधिकफलविपाकं जन्मभात्तत्र दद्युः । उप-
 चयगृहमित्रस्त्रोच्चगाः पुष्टमिष्टं त्वपचयगृहनीचारातिभे नेष्ट-
 सम्पत् । यावतौ यावतौ रेखा ग्रहाणामष्टवर्गके । तावतीं
 द्विगुणौकृत्य अष्टाभिः परिशोधयेत् । अष्टोपरि भवेद्रेखा
 अष्टाभ्यन्तरविन्दवः । अष्टाभिस्तु समो यत्र तत्समं परि-
 कीर्तितम् । रेखाग्रहाच्छुभे देया विन्दवश्चेतरत्र तु । रेखा
 विन्दु समानौ चेत् समस्तत्र निगद्यते । रेखाधिक्ये शुभं ज्ञेयं
 तद्वह्निन्दोरथाशुभम् । श्रीरानन्दस्तथा श्रेयो भोगो राज्यं
 भवेत्तथा । मलिनोऽथ विपक्षैव हानिर्मृत्युर्भवेत्तथा । ह्यादि-

रेखा द्वाादिविन्दोः फलान्येतान्यनुक्रमात् । रेखायां वत्सरो
ज्ञेयः सार्द्धसप्तदिनं समे । अष्टवर्गदशायुः स्यात् दिनं चतुर्षु
विन्दुषु” ॥ इत्यायुर्दायः । इत्यष्टवर्गः । नन्दी । “अष्टवर्ग-
शुभैः श्रीमान् कर्म कुर्यान्नभश्चरैः । गोचरस्थैस्तदप्राप्तौ तद-
प्राप्तौ च वेधगैः ॥ व्रतारम्भे विवाहे च यात्रायां क्षुरकमणि ।
अविशुद्धाष्टवर्गस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥ सततं दिशति
नराणां राशौ मध्येऽष्टवर्गफलं निखिलम् । भावफलं प्रथमार्धे
दृष्टिफलान्यर्धभुक्तेषु” ॥ इत्यष्टवर्गार्थकथनम् ।

“लाभविक्रमखशत्रुतः स्थितः शोभनो निगदितो दिवाकरः ।
खेचरैः सुततपो जलान्त्यगैर्व्याकिंभिर्यदि न विध्यते तदा ।
द्यूनजम्भरिपुलाभखत्रिगञ्जन्द्रमाः शुभफलप्रदस्तदा । स्वात्म-
जान्त्यसृतिबन्धुधर्मगैर्विध्यते न विवुधैर्यदि ग्रहैः । विक्रमाय-
रिपुगः कुजः शुभः स्वात्तदान्त्यसुतधर्मगैः खगैः । चेन्न विद्ध
इनसूनुरप्यसौ किन्तु धर्मघृणिना न विध्यते । स्वास्वशत्रु-
सृतिस्वायगः शुभो ज्ञस्तदा न खलु विध्यते यदा । आत्मज-
त्रिनवकाद्यनैधनप्रान्त्यगैर्विविधुभिर्नभश्चरैः । स्वाध्यायधर्म-
तनयद्युनस्थितो नाकनायकपुरोहितः शुभः रिप्फरन्ध्रखजल-
त्रिगैर्यदा विध्यते गगनचारिभिर्न हि । आसुताष्टमतपो-
व्ययायगो । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ८ । ९ । १२ । ११ । विद्ध
आस्फुजिदशोभनः स्मृतः नैधनास्ततनुकर्मधर्मधौलाभवैरि-
सहजस्थखेचरैः । ८ । ७ । १ । १० । ९ । ५ । ११ । ६ । ३ ।
एवमत्र खचराव्यधान्विताः सत्फलं न हि दिशन्ति गोचरे ।
वामवेधविधिना त्वशोभना अप्यसौ शुभफलं दिशन्त्यलम् ।
नो विदन्ति खचरव्यधक्रमं ये ग्रहक्रमविदो हि गोचरे । ते
मृषावचनभाषिणां जना यान्ति हास्यमपकीर्त्तिलाञ्छिताः” ॥
सप्तानां ग्रहाणां दक्षिणवेधवामवेधौ “नृजसन्निगताः खेटा

राशिसन्धिगतास्तथा । एतर्चादेः फलं दद्युर्वक्त्रे च विप-
 रीतकम् ॥ लग्नेशो यदि वक्रौ स्यात् पुंसः कार्येषु वक्रता ।
 लग्नेशेऽस्तं गते मर्त्यो दुःखादिव्याधिसंयुतः ॥ असत्फलः
 सौम्यानिरोक्षितश्च शुभप्रदश्चाप्यशुभेक्षितश्च । तौ निष्फलो
 द्वावपि खेचरेन्द्रौ यः शत्रूणां स्वेन निरोक्षितश्च ॥ सुनीचगे-
 ऽस्तगेऽपि वा रिपोर्गृहे स्थिते ग्रहे । इथाफलं प्रकीर्तितं
 समस्तमेव सूरिभिः” ॥ वराहस्तु “सूर्याच्छन्नद्युतिषु च दलं
 प्रोज्झ्य शुक्रार्कपुत्रौ” । दलं अर्धं फलस्येति शेषः । “जन्म-
 राशेः शुभः सूर्यास्त्रिषष्ठदशलाभगः । द्विपञ्चनवगोऽपीष्टस्त्रयो-
 दशदिनात् परः ॥ रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ ।
 चौरं तारकशुद्धराशेषं चन्द्राश्रितं कर्म ॥ सदा सर्वेषु कार्येषु
 चित्तशुद्धिर्विशेषतः । सितेन्दुवधजोवानां वाराः सर्वत्र शोभनाः ।
 भानुभूसुतमन्दानां शुभकर्मसु केचपि । कुर्यान्मङ्गलपौष्टि-
 कानि नृपतेर्यात्राभिषेकौ तथा ॥ सेवा भेषजवह्निर्कर्मकरणं
 चारोग्यकर्माणि च । विद्याज्ञानवरव्रतानि हवनं शिल्पं रणं
 साहसं शिञ्जालङ्करणे दिने दिनपतेर्लग्ने स्थिते वा रवौ । रक्त-
 स्त्रावविषासकर्महुतभुक् कार्यं विवादं रणं कुर्याद्वन्द्वविधिं
 सुदुष्टदमनं सेतुप्रभेदं तथा । वृक्षच्छेदनभेदनानि मृगयां
 चौर्यं तथा साहसं सेनान्यं कृषिकर्मधातुकरणं भौमस्य लग्ने-
 ऽङ्गि वा । स्थाप्यं समाप्यं क्रतुदामकार्यं गृहे प्रवेशो नगरे
 पुरे वा । भौमोक्तकार्यं गजवाजिबन्धो दिने प्रसिध्यन्ति
 शनैश्चरस्य” ॥

वारफलम् । “कृतमुनियमशरमङ्गलरामर्तुषु भास्करादि-
 यामार्द्धे” । प्रभवति हि वारवेला न शुभाशुभकार्यकरणाय” ॥
 वारवेला । “कालस्य वेलारवितः शराक्षिकालानलागास्वधयो
 गजेन्दु । दिने निशायामृतुवेदनेत्रनगेषु, रामाविधदन्तिनौ

च” ॥ कालवेला । “वेदा ४ नङ्गेषु ५ शैला ७ मुनि ७
 नयन २ रसा ६ युग्म २ षट् ६ कामवाणा ५ वाण ५ शोनाक्षि ३
 वेदा ४ वसु ८ मुनि ७ हरदृक् ३ चाग्निवेद ४ इयानि २
 षष्ठाष्टैकं दिनेशात् क्रमश इह दिने मन्त्रिचण्डेश्वरोक्तः पूर्व-
 वाराह्यामः कुलिक इह परो मध्यमश्चेति कालः” ॥ वार-
 कालकुलिकवेलाकथनम् । विशेषतः कुलिकवेलाप्रयोजनन्तु
 “जपित्वासितगुञ्जानां कुडवं कुलिकोदये” । इत्यनेन नव-
 दुर्गामन्त्राभिचारकर्मणि सारदायामुक्तम् । तद्वैकाकारराघव-
 भट्टस्तु । “मन्वर्कादिग्वस्त्रुवेदपक्षैरर्कान्मुहूर्तैः कुलिका भवन्ति ।
 दिवा निरेकैरथ यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु शोभनेषु”
 निरेकैः पूर्वोक्तमन्त्रादिमुहूर्तैरेकोनैरित्यर्थः । “यात्रायां मरणं
 काले वैधव्यं पाणिपौडने । व्रते ब्रह्मवधः प्रोक्तः सर्वं कर्म
 ततस्त्यजेत् ॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहस्य तदा-
 मरम् । भवति दक्षिणमन्यऋतुत्रयं निगदिता रजनौ मरुताश्च
 सा ॥ सौम्यायने कर्म शुभं विधेयं यद्गर्हितं तत् खलु दक्षिणे
 तु” सौम्यायनेन शुक्तः कृष्णो याम्यायनेन सम उक्तः । फलतः
 कर्मतोऽपि पक्षयोर्गर्गादिभिर्मुनिभिः । “नन्दा-भद्रा-जया-
 रिक्ता-पूर्णा च नाम सट्शफला । न्यूनसमेष्टाः शुक्ले कृष्णे
 तिथयः प्रतीपास्ताः । सदैव दर्शे पितृकर्म मुक्ता नान्यद्दिद-
 ध्यात् शुभमङ्गलानि । तिथिफलम् ।

“तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवारः स्पृशति यत्र तद्भवत्यवमदिनम् ।
 त्रिदिनस्पृक् तिथित्रयस्पर्शनादङ्गः” ॥ अवमत्राहस्पृशौ । कौर्मे
 पाद्मेऽपि । “हो तिथ्यन्तावेकवारं यत्र स स्याद्दिनत्रयः” ।
 वाशष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां त्रितयं यदा ।
 तदा दिनत्रयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” ॥ साहस्रिकं
 फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । “अधिमासे दिनपाले

बनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि सुप्ते कुर्व्यान्नो
माङ्गल्यं विवाहञ्च ॥ इति भौमपराक्रमात् दिनपाते दिन-
क्षये । “तत्रहसृशं नाम यदेतदुक्तमत्र प्रयत्नः कृतिभिर्विधेयः ।
विवाहयात्रा शुभपुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं त्रिदिनसृशे तु ॥
आद्याश्वतसः क्रियपूर्वकाणामेषां चतुर्णामपि पञ्चमौ स्यात् ।
पराः परेषां परतस्तथैषां सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्” ॥ मेघे
चेत् पापग्रहस्तदा प्रतिपददुष्टा वृषे चेत् द्वितीया मिथुने
तृतीया कर्कटे चतुर्थी चतुर्थं पञ्चमौ । एवं सिंहादौ षष्ठ्या-
दयः ।

“अश्विनौ भरणी चैव कृत्तिका रोहिणी तथा । मृग-
शीर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुकपुष्यकौ ॥ अश्लेषा च मघा पूर्व-
फल्गुन्युत्तरफल्गुनौ । हस्ता चित्रा तथा स्वाती विशाखा
चानुराधिका ॥ ज्येष्ठा मूलं तथाषाढे पूर्वोत्तरपदादिके ।
श्रवणा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभाद्रिका । उत्तरादिभाद्र-
पदा रेवती भानि च क्रमात्” ॥ नक्षत्रकथनम् । “अश्वि-
यमदहनकमलजशशिशूलभृददिति जीवफणि पितरः । योऽ-
न्यथ्यमदिनकृत्तष्टृपवनशक्राग्निमित्राः । शक्रो निऋतिस्तोयं
विश्वविरिञ्चो हरिर्वसुर्वरुणः ॥ अजपादो हि ब्रह्मः पूषा
चेतोश्चरा भानाम्” ॥ विशाखायाः शक्राग्न्योर्मिलितदेवतत्वम्
अभिजितो भिन्नत्वेन अष्टाविंशतिता तच्च वक्ष्यते । नक्षत्रा-
धिपकथनम् ।

“उग्रः पूर्वमघान्तका ध्रुवगणस्त्रीण्युत्तराणि स्वभूर्वातादि-
त्यहरित्रयं चरगणः पुष्याश्विहस्ता लघुः । चित्रा मित्रमृग-
न्यमं मृदुगणस्त्रीक्ष्णो हि रुद्रेन्द्रयुक् । मित्रोऽग्निः सविशाखभः
शुभकराः सर्वे स्वकृत्ये गणाः” ॥ गणकथनम् । “अश्लेषवज्रि-
यमपित्रविशाखयुक्तं पूर्वात्रयं शतभिषा च नवाप्युडूनि ।

एतान्यधोमुखगणानि शिवानि नित्यं विद्यार्थभूमिखननेषु च
 भूषितानि” ॥ अधोमुखनक्षत्रकथनम् । “रविः स्थिरः
 शीतकरश्चरश्च महीज उग्रः शशिजश्च मिश्रः । लघुः सुरेज्यो
 भृगुजो मृदुश्च शनिश्च तीक्ष्णः कथितो मुनीन्द्रेः ॥ शशाङ्क-
 तारयोः शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्मसु । ग्रहाणामपि सर्वेषां
 तच्छुद्धौ फलदाढता” ॥ श्रीपतिसमुच्चये । “ताराचन्द्रबले
 प्राप्ते दोषाश्चान्ये भवन्ति ये । ते सर्वे विलयं यान्ति सिंहं
 दृष्ट्वा गजा इव ॥ जन्मसम्पत् विपत्क्षेमः प्रत्यरिः साधको
 बधः । मित्रं परममित्रञ्च जन्मभाश्च पुनः पुनः ॥ सर्वमङ्ग-
 लकार्याणि त्रिषु जन्मषु कारयेत् । विवादश्राद्धभैषज्ययात्राक्षौ-
 रादि वजयेत् ॥ यात्रायां पथि बन्धनं कृषिविधौ सर्वस्य नाशो
 भवेत् । भैषज्ये मरणं तथा सुनियतं दाहो गृहहारभ्रणे ॥
 क्षौरे रोगसमागमो बहुविधः श्राद्धेऽर्थनाशस्तथा । वादे बुद्धि-
 विनाशनं युधि भयं प्राप्नोत्ययं जन्मभे ॥ पापाख्या तु त्रिविधा
 पञ्चचतुर्दशविंशतिस्त्रियुता । सिद्धिफला वृद्धिकरी विनाश-
 संज्ञा क्रमात् कथिता” ॥

“जन्माद्यं कर्म ततोऽपि दशमं सांघातिकं षोडशमम् ।
 ससुदयमष्टादशमं विनाशसंज्ञं त्रयोविंशम् ॥ आद्यात्तु
 पञ्चविंशं मानसमेवं नरः षडक्षः स्यात् नवनक्षत्रो नृपतिः
 स्वजातिदेशाभिषेकचैः” ॥ जात्यर्चस्तु । “पूर्वात्रयं सानल-
 मग्रजानां राज्ञान्तु पौष्णेन सहोत्तराणि । सपौष्णमित्रं पितृ-
 देवतञ्च प्रजापतेर्भक्ष कृषीबलानाम् ॥ आदित्यहस्ताभिजि-
 दश्विभानि तान्यन्यजातेः प्रभविष्णुतायाम्” ॥ देशमं देश-
 नामर्चम् । नाडीनक्षत्राणि । “ईडादेहार्थहानिः स्याज्ज-
 न्मर्चं उपतापिते । कर्मर्चं कर्मणां हानिः पीडामनसि
 मानसे ॥ मूर्तिद्रविणबन्धूनां हानिः सांघातिके तथा । संतप्ते

सामुदयिके मित्रभृत्यार्थसंचयः ॥ वैनाशिके विनाशः स्यात्
देहद्रविणसम्पदाम् ॥ नाडीनक्षत्रफलम् । “जातिमे कुल-
नाशः स्याद्वन्धनञ्चाभिषेकमे । देशमे देशभङ्गः स्यात् क्रूरैरेवं
शुभैः शुभम् ॥ यस्मिन् राजाभिषिक्तो भवति तदाभिषेचनि-
कभम् । अ इ उ ए कृत्तिका श्री व वि वु रोहिणीत्यादिदेश-
भम् ॥ सर्वेषां पौड़ायां दिनमेवमुपोषितोऽनलं जुहुयात्
सावित्र्या चौरतरोः समिद्धिरमरद्विजानुरतः” ॥

अथ ग्रहणम् । “भत्रिपादान्तरे राहोः केतोर्वा संस्थितो
रविः । चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रहः ॥ यस्मिन्
ऋक्षे रविस्तस्माच्चतुर्दशगतः शशी । पूर्णिमा प्रतिपत्सन्धौ
राहुणा ग्रस्यते शशी” ॥ तस्मात्तमारभ्य परतो वा । “कृष्ण-
पक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते । ततस्त्रयोदशे सूर्ये
राहुणा ग्रस्यते रविः” ॥ मासर्क्षं वैशाखज्येष्ठादौ विशाखा
ज्येष्ठादि एतदपि भत्रिपादान्तरे सति राहोः पादभोगश्च
मासद्वयेन । “रविभौमनवांशे च निरभ्रं ग्रासमादिशेत् ।
बुधसौरिनवांशे च मलिनं क्षुद्रवर्षणम् ॥ गुरोरंशकमासाव्य
दृश्यते सबलाहकः । शनिशुक्रनवांशे च प्रावृट् काले मह-
ज्जलम् ॥ अन्यत्राव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते छादिताम्बरी” ॥ तौ
चन्द्रार्कौ । कृत्यचिन्तामणौ वराहः “श्वेते क्षेमसुभिर्क्षं ब्राह्मण-
पडाच्च निर्दिशेद्राहौ । अग्निभयमनलवर्णे पौड़ा हुताश-
वृत्तीनाम् ॥ हरिते रोगोऽनुतापः शस्यानामीरितो ध्वंसः ।
कपिले शौघ्रगसत्त्वस्त्रेच्छध्वंसोऽथ दुर्भिर्क्षम् ॥ अरुणकिरणा-
नुरूपे दुर्भिर्क्षं वृष्टयो विहगपौड़ा च । धूम्राभे क्षेमसुभिर्क्ष-
मादिशेन्नन्दवृष्टिश्च । कापोतारुणकपिले श्यामाभे च क्षुद्रयं
विनिर्दिशेत्” ॥ कापोतः शूद्राणां व्याधिकारः कृष्णवर्णश्च ।
“विमलकमलपौताभो भवेद्द्वैश्वदेष्टौ सुभिर्क्षाय । सार्चिस्त्र-

त्वग्निभयं गैरिकरूपे च युद्धानि ॥ दूर्वाकाण्डश्यामे हारिद्रे च
 विनिर्दिशेत् मरकम् । अग्निभयसम्प्रदायी पाटलकुसुमोपमो
 राहुः ॥ राजमार्त्तण्डे । “सप्ताष्टजन्मशेषाङ्गचतुर्थं दशमे
 विधौ । त्रिजन्मनि त्रिनिधने न कुर्याद्राहुदर्शनम् ॥ दृष्टस्तु
 जनयेद्भौतिं क्लेशं रोगं धनक्षयम् । देवात्तत्र विधुं दृष्ट्वा
 दद्यात् स्त्र्यं द्विजातये” ॥ ग्रहणग्रहपरिपौडितनाडीनक्षत्र-
 दोषोपशमनाय । “सह शतपुष्पैः स्नायात् फलिनी फल-
 चन्दनोशीरेः” । शतपुष्पा शोलुफा इति ख्याता फलिनी
 प्रियङ्गुः फलं जातीफलम् उशीरम् वीरणमूलम् । “ताम्रपात्रं
 तिलैः पूर्णं पूर्णं वा गव्यसर्पिषा । भास्करग्रहणे दद्यात् नाडी-
 दोषोपशान्तये ॥ घृतकुम्भोपरिनिहितं शङ्खं नवनीतपूरितं
 दद्यात् । नाड्यादिदोषशान्त्यै द्विजाय दोषाकरग्रहणे ॥
 यस्य राशौ ग्रहाः पञ्चाथवा सप्त नराधिप । ग्रहणं चन्द्र-
 सूर्यस्य ग्रहेवाष्टमसंस्थिते ॥ वलिदानं प्रकर्त्तव्यं मातृणां
 पूजनं हितम् । सूर्यस्याभ्यर्चनं कार्यं शिवस्याशुभनाशनम्” ॥
 वराहसंहितायां “ग्रस्तावुदितास्त्रिमितौ शारदधान्यावनौश्वर-
 क्षयदौ । सर्वग्रस्तौ च दुर्मिक्षमरकदौ पापसंष्टौ । मुक्ते
 सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽर्थसंचयं कुरुते । नौहारो रोगभयं
 भूकम्पः प्रचुरनृपसृत्यम् । उल्कामन्त्रिविनाशं नानावर्णा-
 घनाशभयमतुलम् । स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरि-
 पौडाम् । परिवेशोरुक्पौडां दिग्दाहो नृपभयञ्च साग्नि-
 भयम् । रुक्षो वायुः प्रवलश्चौरसमुत्थं भयं धत्ते । निर्घातः
 स्रुरचापो दण्डश्च क्षुब्धयं स्वपरचक्रम् । ग्रहयुद्धे नृपयुद्धं केतुश्च
 तथैव निर्दिष्टः । अविकृतसलिलनिपातैः सप्ताहान्तः सुभि-
 क्ष्यमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति ।
 राशौ यत्र विधुन्तुदेन तरणिश्चन्द्रोऽथवा ग्रस्यते तस्माद्देदहुता-

शशङ्कर रसाः कल्याणदा राशयः । मध्यस्था रविशायकाङ्क-
दशमाः सामान्यभोगप्रदा युग्माग्नौ तुरगाष्टमः खलुः नृणां
यच्छन्ति नेष्टं फलम् । क्रम्यहे नाशितमन्वितश्च मोक्षव्य-
मुत्पातनिपौडितश्च । ऋत्वं तथोपग्रहदूषितश्च विवर्जयेदुह-
हनादिकार्यम् । उपग्रहो वक्ष्यते सर्वतो भद्रे । “विवाहे
विधवात्वश्च गमनेन निवर्त्तनम् । कृषिश्च निष्फला ज्ञेया
वापितं न प्ररोहति । यत् किञ्चित् कुरुते कर्म तत् सर्वं
निष्फलं भवेत् । केचिदाहुर्ग्रहस्तिष्ठेत् यस्मिन् पादे शुभप्रदः ।
सपादः पौड्यते शेषाः पादास्तु शुभलक्षणाः । शिवभुजगमित्त-
पितृवसुजलविश्वविरिञ्चिपङ्कजप्रभवाः । इन्द्राग्नौन्द्रनिशाच-
रवर्णार्थमयोनयश्चाङ्गि । ६ । ८ । १७ । १० । २३ । २० । २१ ।
० । ४ । १८ । १६ । १८ । २४ । १२ । ११ । रुद्रोऽजोऽहि-
व्रंशः पूषा श्वान्तकाग्निधातारः । इन्द्रदितिगुरुहरिरवित्वष्ट-
निलाख्याः क्षणा रात्रौ । ६ । २५ । २६ । २७ । १ । २ । ३ ।
४ । ५ । ७ । ८ । २२ । १३ । १४ । १५ । अङ्गः पञ्चदशांशो-
रात्रेश्चैवं मुहूर्त्त इति संज्ञा । नक्षत्रे यदिहितं तत् कार्यं
तन्मुहूर्त्तेऽपि । ववबालवकौलवतैतिलगरवणिजाः सविष्टयः
सप्त । शकुनि चतुष्पन्नागाः किन्तु घ्नश्च घ्नवाणि करणानि ।
शुक्लादितिथिशेषार्द्धात् पञ्चमे तत्तुरोयके । आद्यन्तार्द्धात्
क्रमेण स्वरष्टावृत्त्या ववादयः । एकादश्याश्चतुर्थ्याश्च शेषार्द्धे
शुक्लपक्षके । अष्टमी पौर्णमास्योश्च पूर्वार्द्धे विष्टिरौरिता ।
कृष्णपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः । सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः
पूर्वार्द्धे विष्टिसम्भवः । विहाय विषरौद्राणि विष्टिं सर्वत्र वर्ज-
येत् । विष्टिशेषे त्रिदण्डे हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ।
कर्मप्रकाशे । “नाद्यस्तु पञ्चवदनं गलकस्तथैकावचो दशैक-
सहिता नियतं चतस्रः । नाभिः कटिः षडथ पुच्छलता च

तिस्रो विष्टेर्भुवं निगदितोऽङ्ग विभाग एषः । सुखे कार्यध्व-
 स्तिर्भवति मरणञ्चाथ गलके धनग्लानिर्वक्ष्यथ कटितटे बुद्धि-
 विलयः । कलिर्नाभौदेशे विजयमथ पुच्छे च जगदुःशरौरं
 भद्रायाः पृथगिति फलं पूर्वमुनयः । मनुवसुमुनितिथि युग-
 दशशिवगुण संख्यासु तिथिसु” । १४ । ८ । ७ । १५ । ४ । १० ।
 ११ । ३ । पूर्वाग्ना । “आयाति विष्टिरेषा पृष्ठे शुभदा पुर-
 स्त्वशुभदा” । पूर्वाग्ना पूर्वाग्नादि दिङ्मुखौ भवतौत्यर्थः ।
 “एकेन द्वौना द्विगुणा तिथिस्तु सप्तावशिष्टं करणं ववादि ।
 पूर्वपरेऽप्येवमयं विशेषो द्विसंगुणा चन्द्रविवर्जिता च । किन्तु
 घ्नसंज्ञं करणं प्रदिष्टमादेस्तिथेरादिदले सदैव । उपान्त्यशेषे
 शकुनिस्तु दर्शे पूर्वे चतुष्पादपरे च नागः” । करणकथनम् ।
 “इन्द्रकमलजमित्त्रार्थमभूश्चियः सयमाबवादेः । कलिवृष-
 फणिमारुता पतयः शकुन्यादेः” । ववाद्यधिपकथनम् “पौष्टि-
 कस्थिर शुभानि ववाख्ये बालवे द्विज हिताद्यपि कर्मकौलवे
 प्रमदमित्तविधानं तैतिले शुभगताश्रयकर्म । गरे च वौजा
 श्रयकर्षणानि वणिज्यपि स्थैर्यवणिक्रिया च । न सिद्धि-
 माप्नोति कतञ्च विष्ट्यां विषाभिघातादिषु तत्र सिद्धिः । मन्त्रौ-
 षधानि शकुनो च सपौष्टिकानि गोवि प्रराज्यपितृकर्मचतु-
 ष्यदे तु । सौभाग्यदारुणकृति भ्रुवकर्मनागे किन्तुघ्ननाम्नि
 शुभपौष्टिकमङ्गलानि । विष्कुम्भः प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः
 शोभनस्तथा । अतिगण्डः सुकर्मा च धृतिः शूलस्तथैव च ।
 गण्डो हृद्धिर्भ्रुवश्चैव व्याघातो हर्षणस्तथा । वज्रश्चासृक् व्यती-
 पातो वरीयान् परिघः शिवः सिद्धः साध्यः शुभः शुक्रो ब्रह्मेन्द्रे
 वैधृतिस्तथा । परिघस्य त्यजेदर्धं शुभकर्म ततः परम् । त्वजदौ
 पञ्च विष्कुम्भे सप्त शूले च नाडिकाः । गण्डव्याघातयोः षट्
 च नवहर्षण वज्रयोः वैधृति व्यतिपातौ च समस्तौ परिवर्ज-

येत् । शेषा यथार्थनामानो योगाः कार्येषु शोभनाः । न सकलगुणसम्पन्नभ्यतेऽल्पैरहोभिर्वहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्गलेषु । प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सलिललव इवाग्नेः संप्रदोषेभ्यनस्य । गुणशतमपि दोषः कश्चिदेकोऽतिवृद्धः क्षपयति यदि नान्यस्तद्विरोधो गुणोऽस्ति । घटमिव परिपूर्णं पञ्चगव्येन सद्यो मलिनयति सुराया विन्दुरेकोऽपि सर्वम्” ।

अथ नाम्ना नक्षत्रज्ञानार्थं शतपदचक्रमाह । “चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋचांशाक्षरसम्भवम् । नामादि वर्णतो ज्ञेया ऋक्षराश्यांशकास्तथा । तिर्यगूर्ध्वगता रेखा रुद्रसंख्या लिखेदुधः । जायते कोष्ठकानाञ्च शतैकं १०० नात्र संशयः । अ व क ङ ङा ऐशान्यां म ट प व ता हरिति चाग्नेय्यां न य भ ज स्वा नैऋत्यां ग स द च ला वायव्याम् । पञ्च पञ्च क्रमेणैव विंशवर्णान् प्रयोजयेत् । पञ्चस्वरसमा योगे एकैकं पञ्चधा कुरु । अवर्णाद्यास्त्रयो ज्ञेयाः सम्यक्षर युता स्तथा । सजातीयैक्यमास्थाय पञ्चस्वरविनिर्णयः । ऋद्वल्लतोरप्यकारेण श्रेणसस्य परिग्रहः । कुर्यात् कुपुभुदुस्थाने त्रीणि त्रीण्यक्षराणि च । कुघङ्का भवेत् स्तम्भे रौद्रे त्वीशानगोचरे । पुषण्ठा भवेत् स्तम्भे हस्ते चाग्नेय संज्ञके । भुधफ भवेत् स्तम्भे पूर्वाषाढे च नैऋते । दुथभङ्गा भवेत् स्तम्भे वायव्ये भाद्र उत्तरे । एवं स्तम्भचतुष्काञ्च ज्ञातव्यं स्वरवेदिभिः । धिष्ट्यानि कृत्तिकादीनि प्रत्येकं चतुरक्षरैः । साभिजित्यांशकास्तत्र शतैकं द्वादशाधिकम् । यष्ट्यांशककोष्ठस्थः क्रूरः सौम्योऽपि वा ग्रहः । तत्रस्थो वेधयेत् सम्यक् पुंसो नामादिमाक्षरम् । सौम्यैर्विद्धं शुभं ज्ञेयमशुभं पापखेचरैः । मिश्रैर्मिश्रफलं तत्र निर्वेधेन शुभाशुभम् । यद्वाच्यं सर्वतो भद्रे ग्रहोपग्रहवेधतः । शुभाशुभफलं सर्वं तदिहापि विचिन्तयेत् । पञ्चस्वरा अ इ ए ओकारास्तैर्योगे धिष्ट्यानि

नक्षत्राणि । अत्र चतुर्भिर्वर्णैरेकं नक्षत्रं यथा । अइउए ३ ।
 वविवु । ४ । वेवोककि । ५ । कुघडछ । ६ । केकोहहि । ७ ।
 हुहेहोउ । ८ । डिडुडेडो । ९ । ममिसुमे । १० । मोटटिटु ।
 ११ । टेटोपपि । १२ । पुषणठ । १३ । पेपोररि । १४ । रुरे-
 रीत । १५ । तितुतेतो । १६ । ननिनुने । १७ । नोययियु ।
 १८ । येयोभभि । १९ । भुधफढ । २० । भेभोजजि । २१ ।
 जुजेजोख । २२ । खिखुखेखो । २३ । गगिगुगे । २४ । गोश-
 शिशु । २५ । शेषोददि । २६ । दुधऋज । २७ । देदोचचि ।
 २८ । चुचेचोल । २९ । लिलुलेलो । ३० । ऋल्लयुक्त अकार-
 युक्तेन ज्ञेयः । ऋस्वेन दीर्घो ज्ञेयः तालव्यशकारेण दन्त्य
 सकारो ज्ञेयः । इति शतपदचक्रम् ।

अथ चन्द्रताराद्यशुभप्रतीकारः । “कर्म कुर्यात् फलावाप्तैश्च
 चन्द्रादिशोभने बुधः । सुस्थकाले त्विदं सर्वं नार्त्तः कालमपे-
 क्षते ॥ चन्द्रे च शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलांश्च ।
 धान्यञ्च दद्यात् करणर्चवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने ॥
 योगस्य हेम करणस्य च धान्यमिन्दोः शङ्खञ्च तण्डुलमणी
 तिथिवारयोश्च । तारावलाय लवणान्यथ गाञ्च राशेर्दद्यात्
 द्विजाय कनकं शुचि नाडिकायाः” ॥ वामनपुराणे । “विष्टयो
 व्यतीपाताश्च येऽन्ये दुर्नीतिसम्भवाः । ते नाम स्मरणाद्विष्णो-
 र्नाशं यान्ति महात्मनः ॥ लवणैर्युवतिप्रतिमामभिनवसूपोदरे
 समालिख्य । तारादोषोपशमनाय द्विजाय दद्याद्विशुद्धये ॥
 एकत्रिपञ्च सप्त द्विजाय दद्यात् पलानि लवणस्य । क्रमशो
 जन्मानि विपदि प्रत्यरिमरणाख्यतारासु । पलन्तु लौकिकै-
 र्मानैः साष्टरत्तिद्विमाषकम् ॥ तोलकत्रियतयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञः
 स्मृतिसम्मतम् । विपत्तारे गुडं दद्यात् शाकं दद्यात्त्रिजन्मानि ॥
 प्रत्यरौ लवणं दद्यात् निघने तिलकोञ्चनम्” ॥ राजमार्तण्डे

ग्रहदोषे द्रव्यधारणमाह । “दोषो न स्यादग्रहाणामग्निशिर-
 किरणे ताम्रमिन्दौ च शङ्खं पृथ्वीपुत्रे प्रवालं शशधरतनये
 श्रातकुम्भं भुजेन । देवाचार्य्यं च सुक्तां मणिरसुरगुरौ सीसकं
 सूर्यसूनौ राहौ सारं गिरीणां कमलजतनये राजपट्टं विभर्तुः” ।
 श्रातकुम्भं सुवर्णम् । राजपट्टं कर्पूराणीति प्रसिद्धम् । गिरीणां
 सारं लौहं गिरिसारस्तु विज्ञेयो लौहे मलयपर्वते इति त्रिका-
 ण्दशेषात् । “यद्यदग्रहस्य यद्रव्यं तत्तस्मिन् विषमे स्थिते ।
 दद्यात् सत्कृत्य विप्रेभ्यः स्वयञ्च विभृयात् सदा” ॥ बुद्धिप्रकाशे
 “त्रिशूलीं चौरिकामूलं गोजिह्वां वृद्धदारकम् । ब्रह्मयष्टीं
 सिंहपुच्छीं वाय्यालं चन्दनं सितम् ॥ अश्वगन्धं क्रमात् सूर्या-
 दद्याद्दोषोपशान्तये । ताम्रादीनामभावे तु स्वयञ्च दक्षिणे
 भुजे” ॥ त्रिशूली विल्वः गोजिह्वा अनन्तमूलं वृद्धदारकं वौर-
 ताडकं सिंहपुच्छौ रामवासकः । “श्वेतं वासः सिता धेनुः
 शङ्खो वा चौरपूरितः । देयो वा रजतश्चन्द्रश्चन्द्रदोषोपशान्तये ॥
 सिद्धार्थलोभ्ररजनौदयमुस्तधान्यं लामज्जकं सफलिनी सवचा
 च मांसी । स्नानं कुरु ग्रहगणप्रशमाय नित्यं सर्वे रविप्रभृतयः
 सुमुखी भवन्ति” ॥ लामज्जकं वौरणमूलम् । “संग्रामे सङ्कटे
 दुर्गे चौरव्याघ्रादिपौडिते । कान्तारे प्राणसन्देहे विषवह्नि-
 जलेषु वा ॥ राजादिभ्यश्च संवासे ग्रहरोगादिपौडिते । स्मृत्वा
 तं पुरुषं सर्वैरापदा विप्रमुच्यते” ॥ तं नरसिंहम् । “देव-
 ब्राह्मणपूजनात् गुरुवचःसम्पादनात् प्रत्यहं साधूनामथ भाष-
 णात् श्रुतिवचः श्रेयःकथाकीर्तनात् । होमादध्वरदर्शनात्
 शुचिमनोभावाज्जपादानतो नो कुर्वन्ति कदाचिदेव पुरुषस्यैवं
 ग्रहाः पौडनम्” ॥ गर्गः । “शतमिन्दुस्त्रयं भौमो द्वात्रिंशद्-
 भृगुनन्दनः । पञ्चपञ्चाशतो जौवः सौरिस्तु सप्तसप्ततिः ॥
 तथाकां द्वादशं बुधः षोडशं परिकौर्त्तितम् । हरन्ति क्रूर-

खचरा ददते च शुभग्रहाः” ॥ पञ्चाशतः पञ्चसार्धशतद्वयमिति
यावत् । अथ नवानां ग्रहाणां दानानि । “सूर्यं धेनुञ्च
ताम्रञ्च गोधूमं रक्तचन्दनम् । चन्द्रे चन्दनशङ्खौ च वस्त्रञ्च
तिलतण्डुलान् ॥ कुजे वृषः प्रदातव्यो रक्तवस्त्रं गुडोदनम् ।
बुधे कर्पूरमुद्गञ्च हरिद्वस्त्रं हिरण्यकम् ॥ घृतवस्त्रद्वयं जोदे
हरिद्राकनकानि च । अश्वः शुक्रो सितो देयः शुक्लधान्यानि
यानि च ॥ शनौ च सतिला देया कृष्णा गौर्लोहमुत्तमम् ।
राहो च महिषीच्छागौ माषाश्च तिलसर्षपाः ॥ अजामेधौ च
दातव्यौ केतौ चान्नञ्च मिश्रितम् । स्वर्णं गोविप्रपूजाभिः सर्वेषां
शान्तिरुत्तमा” ॥

तिथ्यादीनां क्रमेण बलवत्त्वं यथा “तिथिदिनकरणार्त्त-
लग्नवीर्यं प्रति रयमाह पराशरः क्रमेण” । रयोवेगः । “तिथि-
रेकगुणा प्रोक्ता वारश्चैव चतुर्गुणः । ऋत्वं स्यात् षोडशगुणं
योगश्चैव शताधिकः ॥ सहस्रेणाधिकः सूर्यश्चन्द्रो लक्षगुणा-
धिकः । वर्जयित्वा बलं सर्वं तस्माच्चन्द्रबलं बलम् ॥ लग्न-
मात्मा चन्दमाश्च मनःकर्मफलं प्रति । तस्मात्लग्नाच्छाङ्काच्च
नराणां फलमादिशेत्” ॥ ब्रह्मसिद्धान्ते । “तिथिरेकगुणा
प्रोक्ता नक्षत्रञ्च चतुर्गुणम् । करणं षड्गुणं प्रोक्तं वारश्चाष्टगुणः
स्मृतः” ॥ एवञ्चाशुभचन्द्रादौ प्रतौकारविधानात् प्रभवति हि
न दीपो भूरिभावे गुणानामित्याद्यभिधानात् अष्टवगप्रकरणे
कष्टाभीष्टे तुल्यसंख्ये फले चेत् स्यातां नाशफलयोस्तत्र वाच्यः ।
“वाच्या पङ्क्तिर्योऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैवं
प्रदिष्टा” इति वादरायणवचनात् पङ्क्तिः परौपाकः । ये
ग्रहारिष्टसूचका इत्यभिधानाच्च राजमार्तण्डे । “चन्द्रान्नि-
धनगाः पापालग्नान्ना निधनोपगाः । कर्तुश्च फलनाशः
स्याद्भग्नभाण्डे पयो यथा ॥ इन्द्रष्टमगान् पापान् वर्जयेन्नेधनं

विलग्नञ्च चन्द्रञ्च निधनसंस्थं सर्वारम्भप्रयोगेषु” इत्यादि-
ज्योतिःशास्त्रोक्तनिषेधस्य न पर्युदासता ततोऽष्टमचन्द्रादौ तत्
प्रतीकारकरजतदानादिपूर्वकं नवान्नश्राद्धादिकरणे तन्निष्पत्ति-
र्भवति न तु रात्र्यादौ श्राद्धकरणे श्राद्धानिष्पत्तिरिव कर्मा-
निष्पत्तिरिति । किन्तु यदि प्रतीकारपूर्वकं करोति न दोष-
जनकम् अन्यथा अनिष्टजनकमिति अतएव ग्रहाणां सूचकत्वेन
पूर्वसिद्धत्वात् पूर्वमपि प्रतीकाराय प्रायश्चित्तानुष्ठानमिति ।
तथोक्तं भगवत्या कृष्णिण्या भविष्यद्विवाहे श्रीभागवते । “चक्रुः
सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्वविद्वे
जुहाव ग्रहशान्तये ॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुड-
मिश्रितान् । प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥

“शनिचक्रं नराकारं लिखित्वा सौरिभादितः । नाम
ऋक्षं भवेद्यत्र फलं तत्र शुभाशुभम् ॥ एकं मुखे दक्षहस्ते
चत्वारि षट् पदद्वये । हृदि पञ्च करे वामे चत्वारि मस्तके
त्रयम् ॥ द्वयं नेत्रद्वये गुह्ये द्वयं तत्र न्यसेदुधः । मुखे हानि-
र्जयो दक्षे भ्रमः पादे श्रियो हृदि ॥ वामे भीर्मस्तके राज्यं
नेत्रे सौख्यं मृतिर्गुदे । ताम्राष्टद्वादशे ऋक्षे यदा विघ्नकरः
शनिः ॥ तदा सौख्यं वपुस्थन्तु हृत्शीर्षे नेत्रद्वयोः । तृती-
येकादशे षष्ठे यदा सौख्यकरः शनिः ॥ तदा विघ्नः शरीरस्थो
गुह्ये वक्त्रेऽङ्घ्रिवामयोः । यस्य पौडाकरः सौरिस्तस्य चक्रे
फलन्त्विदम् । लिखित्वा कृष्णद्रव्येण तैलमध्ये क्षिपे-
त्ततः ॥ निक्षिप्य भूमिमध्यस्थं कृष्णपुष्पैः प्रपूजयेत् । तुष्टिं
याति न सन्देहः पौडां त्यक्त्वा शनैश्चरः” ॥

अथ प्रकीर्णकम् । “गुरोर्युगोरस्तबाल्ये-वार्द्धके सिंहगे
गुरौ । गुर्वादित्ये दशाहे तु वक्त्रे जौवाष्टविंशके ॥ पूर्वरारा-
वनायातातिचारिगुरुवत्सरे । प्राग्नाशिगन्तृजीवस्य चातिचार-

त्रिपक्षके ॥ कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नौचस्थज्ये मलिन्नुचे । भानु-
 लङ्घितके मासि क्षये राहुयुते गुरौ ॥ पोषादिकचतुर्मासे
 चरणाङ्घ्रितवर्षणे । एकेनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥
 तृतीये तु सप्ताहे माङ्गल्यानि जिजीविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधौ
 चूडोपनयनोदहान् ॥ तौर्यस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्ष-
 णम् । परीक्षा रामयज्ञांश्च पुरश्चरणदौक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे
 च गृह्यारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेः परिवर्जयेत् ॥
 द्वात्रिंशद्विंशत्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महत्त्यस्ते
 पादास्ते द्वादशक्रमात् ॥ अस्तात् प्राक् परयोः पक्षं गुरोर्वा-
 द्वेकबालते । पक्षं बृहो महास्ते तु भृगुर्बालो दशाहिकः ॥
 पादांस्ते तु दशाहानि बृहो बालो दिनत्रयम् ॥ अत्यन्ता-
 शक्ती राजमार्त्तण्डे । “दाज्ञे बृहो च सन्ध्यांश्च चतुःपञ्च त्रिंश-
 सरान् । जीवे च भार्गवे चैव विवाहादिषु वर्जयेत् ॥ बाल-
 भृगौ परिणीता युवतिरसाध्वौ भवेदवश्यम् । बृहो तस्मिन् बन्ध्या
 सन्ध्यास्ते मृत्युमभ्येति ॥ एकराशौ गतौ स्यातामेकैर्च विषयौ
 यदि । गुर्वादित्यौ तदा त्यज्या यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” ॥
 गुर्वादित्ये दशाहे त्विति प्रागुक्तं नक्षत्रभेदविषयम् । रवि-
 ग्रहयोरंशकविशेषाभ्यन्तरस्थित्या अस्तत्वमाह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “एकादशमरेज्यस्य तिथिसंख्यार्कजस्य च । अस्तांशा भूमि-
 पुत्रस्य दशसप्ताधिकास्तथा ॥ चन्द्रो द्वादशभिः पश्चात् दृश्यः
 प्राग्यात्यदृश्यताम् । पश्चादस्तमयोऽष्टाभिरुदयः प्राङ्महत्तया ॥
 प्रागस्ते तूदयः पश्चात् स्वल्पत्वात् दशभिर्भृगोः । एवं बुधे
 द्वादशभिस्तुर्दशभिरंशकैः ॥ वक्रशौघगतिश्चार्कात् करोत्यस्त-
 मयोदयौ” ॥ क्वचित् प्रतिपच्छेषेऽपि चन्द्रदर्शनम् । “अन-
 भ्रायाच्च शरदि हेमन्तेऽप्यतुषारिणि । रवेः सार्धदशांशेऽपि
 दृश्यतामेति चन्द्रमाः” ॥ शतानन्दः । “माघ्यां यदि मघा

भास्ति सिंहे गुरुरकारणम्” ॥ अत्रैव माण्डव्यः । “श्रुति-
बोधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः । रविभवनस्थे जीवे
कार्योवर्ज्यो विवाहस्तु” ॥ रविभवनस्थे सिंहस्थे विवाहे
विशेषो वक्ष्यते । भोजराजः । “एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
पाणिग्रहं ग्रहे । प्रयाणे सप्तरात्रन्तु त्रिवारं व्रतबन्धने ॥ अनिष्टे
त्रिविधोत्पाते सिंहिकासूनूदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रो-
द्वाहादिमङ्गलम्” ॥ व्रतबन्धने उपनयने । भृगुः । “कम्पे
राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां च ग्रहस्तथा । शूद्रस्यार्धदिनं प्रोक्तं
सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ गर्गः । “दिग्दाहे दिनमेकन्तु ग्रहे
सप्तदिनानि च । भूकम्पे च समुद्भूते त्र्यह्वाणि परिवर्जयेत् ॥
उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्चदिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं
वर्जयेत् सर्वकर्मसु” ॥ भोजराजः । “ग्रहे रविन्दोरवनि-
प्रक्रम्ये केतून्मोल्कापातनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति
तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ ग्रहणकाले भूक-
म्प्योल्कापातकरकापातवज्रपातादिसमाहारे त्रयोदशाहमशु-
द्धम् । किञ्चिद्दूनतत्समाहारे दशाहम् एकैकोदये त्र्यहमिति
मिश्राः । काश्यपः । उल्कालक्षणम् । “वृहच्छिखा च
सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला । पौरुषौ च प्रमाणेन उल्का
जानाविधा मता” ॥

अथ निर्घातः । गर्गः । “यदान्तरीक्षे बलवान् मारुतो
मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” ॥

अथ केतुः । “केतवश्च शिखावन्ति ज्योतींषि स्थिरतरा-
श्रुत्पातरूपाणि” । दौपिकायां “गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे
शुक्रे मलिन्मुचे ॥ यास्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥
प्रतिप्रसवे न्यूनाधिकादिविरोधे राजमार्त्तण्डः । “उक्तानि
प्रतिषिद्धानि पुनः सम्भावितानि च । सापेक्ष्यनिरपेक्षाणि
मौमांस्यानोह कोविदैः” ॥

अथाकालवृष्टिः । कृत्यचिन्तामणौ । “मार्गान्मासात् प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाश्चैत्रं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं वदन्ति । नाड्यौजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वन्ति वृष्टेरकालौ मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः” ॥ स्मृतिसारे ज्योतिषम् । “एकराशिस्थितौ स्यातां यदि राहुवृहस्यतौ । विवाहव्रतयज्ञादि तदा सर्वत्र वर्जयेत्” ॥ भीमपराक्रमे । “वापीकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगे गुरौ । मकरस्थे तु तत् कार्यः न दोषः काललोपजः ॥ कार्यं मकरगे जीवे विवाहा-द्यखिलं बुधे । न तु सिंहगते जीवे कुर्वाणो नृत्युमाप्नुयात्” ॥ मुहूर्त्तास्मृते । “अतिबलवान्न हि चन्द्रोऽनिष्टफलः क्षणा-पञ्चमोपरतः । अतिविषमगतापि तारा सितपक्षे नाशुभं कुरुते ॥ ग्रहेण बिद्धोऽप्यशुभान्वितोऽपि विरुद्धतारोऽपि विलो-मगोऽपि । करोति पुंसां सकलार्थसिद्धिं विहाय पाणिग्रहणं हि पुण्यः ॥ पुण्यः परकृतं हन्ति न च पुण्यकृतं परः । अपि द्वादशगे चन्द्रे पुण्यः सर्वार्थसाधकः ॥ ध्रुवममृतकरेऽष्टमेऽपि पुण्यो विहितमुपयाति सदैव कर्मसिद्धिम्” ॥ वशिष्ठः । “क्षौणोऽपि यस्येह शुभक्रियासु क्रूरोविलग्ने मदनेऽथवा स्यात् । आसन्नमृत्युं तमुदौरयन्ति सन्तोऽथवा मृत्युगृहं प्रपन्नः ॥ लग्नदोषाश्च ये केचित् ग्रहदोषास्तथापरे । ते सर्वे विलयं यान्ति लग्ने गुरुभूय यदा” ॥ औपतिव्यवहारनिर्णये । “विष्टावङ्गारके चैव व्यतीपाते शनैश्चरे । निधने जन्मनक्षत्रे मध्याह्नात् परतः शुभम्” ॥ तथा “रेवतौ रविवारेण हस्ता सोमेन संयुता । पुण्योऽप्यवनिपुत्रेण रोहिणी बुधसंयुता ॥ स्वाती च गुरुणायुक्ता शुक्रेणोत्तरफल्गुनी । मूलान्तु पङ्कनङ्गेन सर्वकार्येषु शस्यते” ॥ भीमपराक्रमे । “अश्विनौ सह सूर्येण सौमे मृगशिरास्तथा । अश्लेषा भीमवारेण बुधे हस्ताः प्रकी-

र्त्तितः ॥ अनुराधा गुरोर्वारे विश्वदेवस्तु भार्गवे । वारुणं
 शनिसंयुक्तमानन्दोऽयं प्रकीर्त्तितः ॥ दीपिकायाम् । भूमि-
 पुत्रार्कयोरङ्गिनन्दामरुद्धारुणार्द्रान्त्यचित्राहिमूलाग्निभिः । भा-
 र्गवैणाङ्कयोरङ्गि भद्रा भवेत् फल्गुयुग्माजयुग्मोडुसंयुता ।
 सोमपुत्रस्य वारे जया स्यान्मृगोपेन्द्रगुर्विन्द्रयाभ्याभिजिह्वा-
 जिभिः । गौष्पतेरङ्गि रिक्ता च युक्ता यदा विश्वशक्राग्नियुक्
 पित्रादित्यम्बुभिः । सूर्यसुतस्य दिने यदि पूर्णा ब्रह्मदिना-
 धिपतिद्रविणैः स्यात् योगवरास्त्रिभिरेव समेताः सर्वसमी-
 हितसिद्धिनियुक्ताः । त्रयस्मृतम् । “ध्रुवगुरुकरमूला पौष्ण-
 भान्यर्कवारे हरियुगविधियुग्मे फल्गुनौ भाद्रयुग्मे दिवसकर-
 तुरङ्गौ शर्वरौनाथवारे । गुरुयुगनलवातोपान्त्यपौष्णानि कौजे
 दधनविधिप्रताख्या मैत्रभं सौम्यवारे । मरुददितिभपुष्या-
 मैत्रभं जीववारे भगयुग जयुगश्चोविष्णुमैत्रे सिताहे श्वसन-
 कमलयोनौ सौरिवारेऽस्मृतानि” ।

अस्मृतम् । राजमार्त्तण्डे । “चन्द्रार्कयोर्भवेत् पूर्णा कुजे
 भद्रा गुरौ जया । बृधमन्दौ च नन्दायां शुक्रे रिक्तास्मृता-
 तिथिः । आदित्यहस्ता गुरुपुष्ययुक्ता वृधानुराधा शनिरो-
 हिणी च । सोमे च विष्णुः कुजरेवतौ च शुक्राश्विनौ चास्मृत-
 योगवर्गाः । यदि विष्टिव्यतीपातौ दिनं वाप्यशुभं भवेत् ।
 हन्यतेऽस्मृतयोगिन भास्करेण तमो यथा” । कस्य मते वैष्टव्या-
 दियोगहननेऽस्मृतयोगस्य न सामर्थ्यम् । तथा राजमार्त्तण्डः ।
 “हन्यस्मृताख्यो योगः सर्वाण्यशुभानि हेलया नियतम् । न
 भवति पुनरिह शक्तो वैष्टति विष्टिव्यतीपाते । वाराः क्रूरा-
 स्तिथिर्भद्रापादैकखण्डितञ्च भम् । एतत्त्रयसमायोगे त्रिपुष्कर-
 मुदाहृतम् । त्रिपुष्करे तु यत् किञ्चित् शुभं वा यदि वा शुभम् ।
 जायते त्रिगुणं सर्वं प्राणौजातस्तु जारजः । लाभोद्धानिर्जयो

वृद्धिः पुत्रजन्य तथैव च । नष्टं दत्तं मृतं वापि तत् सर्वं त्रिगु-
 णायते । सर्वदेशाविशेषेण फलं स्यात् शुभयोगजम् । अमृतं
 सिद्धियोगश्च यद्येकस्मिन् दिने भवेत् । तद्दिनन्तु भवेद्दृष्टं
 मधुसर्पिर्यथाविषम् । वराहः । “दुःखप्रनाशको वारो नक्षत्रं
 पापनाशकम् । तिथिरायुष्करौ प्रोक्ता योगो बृद्धिविवर्द्धकः ।
 चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः । शुभदायकः करणाल्लभते लक्ष्मीं
 यः शृणोति दिने दिने । आरूढो द्विरदे रथे च तुरगे पाषाण-
 काष्ठादिके नौकायां तरणे उपान हि कथाशक्ते तथा क्रोधने ।
 उच्छिष्टे दिनरात्रिशेषसमये नक्षत्रवारादिकं देवज्ञो न पठेत्
 पठेद्यदि पुनः श्रोता श्रियं नाप्नुयात्” । आर्त्विज्ये वर्ज्यम-
 धिक्कृत्य भविष्ये । “तिथिनक्षत्रयोगानां वाराणाञ्च तथा
 विभो । सूतको जौविकार्यञ्च यश्च मूल्येन पाठयेत्” । अत-
 एव यमः । नक्षत्रैर्जीव्यते यश्च सोऽन्धकारं प्रपद्यते” । जोतिषे ।
 “सर्वत्र कार्यं बुधशुक्रजीवाः केन्द्रत्रिकोणोपगताः प्रशस्ताः ।
 तृतीयलाभारि गताश्च पापास्तिथिर्विरिक्ता शुभदस्य चाहः” ।
 शतानन्दरत्नमालायाम् । “न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ विशे-
 षतो भौमशनेश्वरार्काः । शुभपापग्रहक्षेत्रं केवलं फलदं
 तथा । ग्रहयुक्तेक्षिते तु स्यात् फलं तदनुसारतः । तारापतिं
 विलग्नं वा दुरितग्रहमध्यगम् । विवाहादिषु कार्येषु त्यजे-
 च्चिरजिजीविषुः । कार्यारम्भे विलग्नादष्टममिन्दुं विवर्जयेत् ।
 क्रूरं सपापं पापवर्गस्थं लग्नं चन्द्रञ्च वर्जयेत् । बलनिर्द्धा-
 रणा देव सर्वत्र फलनिश्चयः । निरंशं दिवसं विष्टिं व्यतीपा-
 तञ्च वैष्टितिम् । केन्द्रं वापि शुभैर्हीनं पापाहमपि वर्जयेत् ।
 नन्दाद्याः सिद्धियोगा भृगुजबुधकुजाकीर्ण्यवारैः प्रशस्ताः सूर्य्य
 शाशान्निषड्दृगमुनिमिततिथयोऽर्कादिवारैः प्रदग्धाः” । राज-
 मार्त्तण्डे । “भासारुद्रादिशो रामा षट्पक्षमुनयस्तथा । दक्षान्ते

तिथयः सप्त रव्यादि सप्तभिर्ग्रहैः । द्वादश्यर्कयुता भवेदशुभदा
सोमेन चैकादशौ भौमे चापि युता तथैव दशमौ नेष्टा द्वितीया
बुधे षष्ठौ नेष्टफलप्रदा सुरगुरौ शुक्रौ द्वितीया तथा सर्वारम्भ-
विनाशविघ्नजननी सूर्यात्मजे सप्तमौ । पापोऽर्काहे विशा-
खात्रययममुडूपस्याङ्ग चित्रा चतुष्कं तोयं विश्वाभिजिज्ञं त्वथ
कुर्जादिवसे स्वत्रयं विश्वरुदौ ज्ञाहे मूलाविशाखा यमधनतुर-
गान्त्यानिजैवेङ्गि पितृं रोहिण्यार्द्रायमेन्दूगतममथ मृगोर्गङ्गा-
पुण्यात्रयेन्दौ सौराहे हस्तयुग्मार्यमयमजनयुक्पौष्णपुष्याध-
नानि घण्टोऽखण्डर्चयुक्ते स्वगृहपतिदिने सोम्यवारैर्यमापि ।
सिद्धिदग्धपापयमघण्टयोगा । “रव्यादि दिवसे युक्ता विशा-
खादिचतुश्चतुः । उत्पाटाऽमृत्यवः काला अमृतानि यथाक्ल-
मम्” । उत्पाटादियोगः । “वाजिचित्तोत्तराषाढा मूलपा-
शीज्यभान्तकाः । सूर्यादिवारसंयुक्ता योगाः करकचाः
स्मृताः” । करकचा योगः । “आदित्य भौमयोर्नन्दा भद्रा
शुक्रशशाङ्कयोः । बुधे जया गुरौ रिक्ता शनी पूर्णा च मृत्युदा ।
यमघण्टे त्यजेदष्टौ मृत्यौ द्वादशनाडिकाः । अन्येषां पापयो-
गानां मध्याह्नात् परतः शुभम्” । यमघण्टादौनां वर्ज्यकाल-
निर्णयः । राजमार्तण्डे “द्वितीया मौनधनुषाश्चतुर्थी वृष-
कुम्भयोः । मेषकर्कटयोः षष्ठौ कन्यामिथुनकेऽष्टमौ । दशमौ
वृश्चिके सिंहे द्वादशौ मकरे तुले । आद्या धनुःसु सफरीषु ।
परा द्वितीया एकान्तरे दिनकरे तिथयः प्रदग्धाः । कार्मुके
च तथा कुम्भे मेषे युग्मे हरी घटे । एषु शुक्लाद्वितीयाद्या
दग्धाः कृष्णा भूषादिषु । राश्याश्चन्द्रस्य च रवेः स्थित्या वाच्यं
फलं बुधैः । याः प्रोक्तास्तिथयो दग्धाः मेषादिषु च राशिषु
शुक्लास्ताविषमे राशौ समे कृष्णाः प्रकौर्त्तिताः । एभिर्जातो न
जीवेत यदि शुक्रसमो भवेत् । विवाहे विधवा नारी यात्रायां

मरणं भवेत् । निष्फलं कृषिवाणिज्यं विद्यारम्भं च मूर्खता ।
 गृहप्रवेशे भङ्गः स्याच्चूडायां मरणं ध्रुवम् । ऋणदाने फलं नास्ति
 व्रतदाने च निष्फले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्याद्विच-
 क्षणः” ॥ उक्तराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धायां व्यक्तत्वं यथा
 “षष्ठौ मेषकुलौरयोर्हिमकरे कन्यायुगे चाष्टमौ सिंहो वृश्चिक-
 राशिगे च दशमी तौ लौ मृगे द्वादशौ चापे चाथ भषेद्विका
 यदि वृषे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धाख्यास्तिथयो वदन्ति मुनय-
 स्यज्या सदा कर्मसु । त्यज रविमनुराधे वैश्वदेवञ्च सोमे शत-
 भिषमपि भौमे चन्द्रजे चाश्विनौ च । मृगशिरमपि जीवे
 सर्पदेवञ्च शुक्रो रविस्तुतमपि हस्ते वर्जनौयाश्च सप्त । अयोगेषु
 च सर्वेषु पूर्वयामं परित्यजेत् । अयोगाश्च विनश्यन्ति चन्द्रशुद्धि-
 हता इमे । करकचासृत्ययोगाश्च दिनं दग्धं तथा परे । शुभे चन्द्रे
 प्रणश्यन्ति वृक्षा वज्राहता इव” । शुभचन्द्रेण करकचा शान्तिः ।
 श्रोपतिः । “विरुद्धसंज्ञास्तिथिवारयोगा नक्षत्रवारप्रभवाश्च
 ये वै । ह्नाङ्गवङ्गेषु खशेषु वर्ज्याः शेषेषु देशेषु न ते
 विरुद्धाः” ॥

अथ सर्वतो भद्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं त्रैलोक्य-
 दौपनम् । विख्यातं सर्वतोभद्रं सद्यः प्रत्ययकारकम् ।
 उर्ध्वगा दश विन्यस्य तिर्यग्रेखास्तथा दश । एकाशीतिपदं
 चक्रं जायते नात्र संशयः । अकारादि स्त्रराः कोष्ठेष्वीशादौ
 विदिशि क्रमात् । प्रदक्षिणक्रमाज्ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशा-
 रदैः । कृत्तिकादौनि धिष्ट्यानि पूर्वाशादि लिखेत्ततः । सप्त
 सप्त क्रमेणैव अष्टाविंशतिसंख्यया । अवकहडाः पूर्वस्यां
 मटपरताहरिति दक्षिणस्यां नयभजखा वारुण्यां गशदचला-
 शोत्तरस्यां स्युः । त्रयस्त्रयो वृषाद्यास्तु पूर्वादि क्रमतो बुधैः ।
 राशयो द्वादश स्याप्या मेषान्ता दक्षमार्गतः । शेषेषु कोष्ठके-

खेवं नन्दादि तिथिपञ्चकम् । वाराणां सप्तकं लेख्यं भौमाद्यं
तत्तिथिक्रमात् । इत्येष सर्वतोभद्र प्रस्तावः कथितो मया ।
यस्मिन्नृत्ते स्थितः खेटस्ततो वेधत्रयं भवेत् । ग्रहदृष्टिवशेनात्र
वामदक्षिणसंमुखे ॥ भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं बिद्धं क्रूरगृहेण भम् ।
शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥ वक्रगे दक्षिणादृष्टिर्वामा-
दृष्टिश्च शीघ्रगे । संमुखी मध्यचारे च ज्ञेया भौमादिपञ्चके ॥
सूर्यमुक्ता ग्रहाः शीघ्रास्तथा चार्कं द्वितीयगे । समास्रुतौयगे
ज्ञेया मन्दा भानौ चतुर्थगे ॥ वक्रा स्युः पञ्च षष्ठेऽर्के त्वतिवक्रा
नगाष्टगे । नवमे दशमे भानौ जायते सहजा गतिः ॥ द्वाद-
शैकादशे सूर्ये लभन्ते शीघ्रतां पुनः ॥ रविस्थित्यंशकस्त्रिंशा बधेः
संख्यात्र कल्प्यते । न तु राश्यन्तरस्यर्शात् द्वितीयादिनिरू-
पणम् ॥ राहुकेतू सदा वक्रौ शीघ्रगौ चन्द्रभास्करो । गते-
रेकस्वभावत्वादेष्टां दृष्टित्रयं सदा ॥ क्रूरा वक्रा महाक्रूराः
सौम्या वक्रा महाशुभाः । स्युः सहजस्वभावस्थाः सौम्या क्रराश्च
शीघ्रगाः ॥ घड्ढाः षण्ठाश्चैव धफढाः भजास्तथा । एतत्त्रिकं
त्रिकं बिद्धं बिद्धैः कपभदैः क्रमात् ॥ घड्ढा रौद्रगे वेधे
षण्ठाऽस्तगे ग्रहे । धफढा पूर्वाषाढायां यभजा भाद्र उत्तरे ।
रवौ शसौ खषौ चैव जयौ णनौ परस्परम् ॥ एकेन हि द्वयं
ज्ञेयं शुभाशुभग्रहव्यधे । अवर्णादिस्वरहन्ते त्वेकवेधात् द्वयो-
र्व्यधः ॥ युग्मवर्णात्मके वेधे अनुस्वारविसर्गयोः ॥ सका-
रादियुग्म-वर्णात्मकवेधवदनुस्वार-विसर्गयोरेक-वेधादुभयवेध
इत्यर्थः । “कोणस्थ ऋक्षयोर्मध्ये अन्त्यादिपादगे ग्रहे ।
अकरादिचतुष्के तु वेधः पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्कूरवेधेन
फलं पुंसां प्रजायते ॥ उद्देगश्च भयं हानिर्व्याधिर्मुत्युः क्रमेण
च । ऋक्षे भ्रमोक्षरे हानिः स्त्ररे व्याधिर्भयं तिथौ ॥ राशौ
बिद्धे महाविघ्नः पञ्च बिद्धो न जीवति । एकवेधे भयं युद्धे

युग्मवेधे धनक्षयः ॥ त्रिवेधे तु भवेद्भक्तौ मृत्युर्वेधे चतुर्वेधैः ॥
 दृष्टित्रये उदाहरणमाह “भरणकारणमभं नन्दां भद्रां तुलाञ्च
 भम् । विशाखां हरिभं विधेद् ग्रह आग्नेयसंस्थितः” ॥ उदा-
 हरणान्तरमाह “वं युग्ममौखरं कन्या रेफं स्वातीमुकारकम् ।
 अश्विनीं रोहिणींस्थोऽभिजिज्ञमेवं परेष्वपि ॥ यथा दृष्टफलाः
 क्रूरास्तथा सौम्याः शुभप्रदाः । क्रूरयुक्तः पुनः सौम्यो ज्ञेयः
 क्रूरफलप्रदः ॥ अर्कवेधे मनस्तापो द्रव्यहानिश्च भूसुते । रोग-
 पीडाकरः सौरौ राहुकेतू च विघ्नदौ ॥ चन्द्रे मित्रफलं पुंसां
 रतिलाभश्च भार्गवे । बुधवेधे भवेत् प्रज्ञा जीवः सर्वशुभप्रदः ॥
 स्वचक्षुष्ये बलं पूर्णं पादोनं मित्रगे ग्रहे । अर्धं समग्रहे प्रोक्तं
 पादं शत्रुग्रहे स्थिते ॥ इदञ्च सौम्य क्रूराणां बलं स्थानवशात्
 समम् । एतदेव फलं बिम्बे सौम्यैः क्रूरैर्विपर्ययात् ॥ स्थान-
 वेधसमायोगात् यत् संख्यं जायते बलम् । तत् संख्यं वेध्य-
 वस्तूनां फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ॥ दृष्टिहीने पुनर्वेधे न स्यात्
 किञ्चित् शुभाशुभम् । ग्रहाः सौम्यास्तथा क्रूराः वक्राः शीघ्रो-
 च्चनौचगाः ॥ स्थानञ्च वेध्यमित्येवं बलं ज्ञात्वा फलं वदेत् ।
 वक्रग्रहे फलं द्विघ्नं त्रिगुणं खोच्चसंस्थिते ॥ स्वभावजं फलं
 शीघ्रे नौचस्थोर्ध्वफलो ग्रहः । तिथिराश्विनक्षत्रं बिम्बं क्रूर-
 ग्रहेण यत् ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु वर्जयेत्तत् प्रयत्नतः । न नन्दति
 विवाहे च यात्रायां न निवर्तते ॥ रोगादिमुच्यते रोगी वेध-
 वेला कृतोद्यमः । रोगकाले भवेद्देधः क्रूरस्वेचरसम्भवः ॥ वक्र-
 गत्या भवेन्मृत्युः शीघ्रे चाप्यरुजान्वितः । वेधस्थाने रणे भङ्गो
 दुर्गे खञ्जः प्रजायते ॥ कविप्रवेशनं तच्च योधाघातश्च तत्र वै” ॥
 कविशौरयोद्धा । “यत्र पूर्वादिकाष्टायां वृषराश्यादिगो रविः ।
 सादिगस्तमिता ज्ञेया शेषास्तिस्रः सदादिताः ॥ ईशानस्थाः
 खराः प्राच्यां ज्ञेया ग्राम्यामथाग्निगाः । नैर्ऋतस्थाश्च वारुण्यां

वायव्यां सौम्यगा भताः ॥ नक्षत्राणि स्वरा वर्णा राशयस्ति-
थयो दिशः । ते सर्वेऽस्तमिता ज्ञेया यत्र भानुस्त्रिमासिकः ॥
नक्षत्रेऽस्ते रुजा वर्णे हानिः शोकः स्वरेऽस्तगे । राशौ विघ्न-
स्थिथौ भीतिः पञ्चास्ते मरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च
द्वारं प्रासादहर्म्ययोः । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ताशाभिमुखं
नरैः । अस्ताशायां स्थितं यस्य नाम्नः प्रथममक्षरम् । स
आर्त्तः सर्वकार्येषु ज्ञेयो दैवहतो नरः । करौ कोष्ठे तथा
द्वन्द्वे चातुरङ्गमहावले । वर्ज्याश्चास्तं गता योधा यदौच्छे-
द्विजयं रणे । नक्षत्रेऽभ्युदिते पुष्टिर्वर्णे लाभः स्वरे सुखम् ।
राशौ जयस्थिथौ तेजः पदाप्तिः पञ्चकोदये । प्रश्नकाले भवे-
द्विद्धं यत्नग्नं क्रूरखेचरैः । तद्दृष्टं शोभनं सौम्यैर्मिश्रैर्मिश्रफलं
भवेत् । ग्रहाविद्वन्तु यत्नग्नं फलं लग्नस्रभावतः । ज्ञातव्य-
मौचिते केन्द्रे भाषितं यच्चरादिकम् । शीर्षोदये सौम्य विल-
ग्नवर्गे लग्नेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा हेतु
तदन्यथात्वं मिश्रं विमिश्रैरधिकं बलाढ्यैः । केन्द्रोपगा नवम
पञ्चमगाश्च सौम्याः केन्द्राष्टवर्जमशुभस्त्याय षष्ठसंस्थाः । सर्वार्थ-
साधनकराः परिपृच्छतां स्युरेभिर्विपर्ययगतैस्तु विपर्ययः
स्यात् । लग्नाधिनाथो यदि केन्द्रगः स्यात् तन्मित्रमेतस्य च
केन्द्रगं वा । व्ययष्टकेन्द्राण्यपहाय पापा अन्यत्र याता यदि
तच्छुभं स्यात् । आद्योलग्नाधिपः कार्ये लग्ने कार्याधिपो यदि ।
द्वितीयो लग्नपो लग्ने कार्ये कार्याधिपो यदि । लग्नपः कार्य-
पश्चापि लग्ने यदि तृतीयकः । चतुर्थः कार्यपो स्यातां यदि
लग्नपकार्यपो । कार्यसिद्धिस्तदा ज्ञेया मित्रच्चेदधिकं मतम् ।
एवं दृष्टिवशाज्ज्ञेयं फलं यद्वच्चतुष्टयम् । पूर्णनाडीस्थितो दूतो
यत् पृच्छति शुभाशुभम् । तत् सर्वं सिद्धिमाप्नोति शून्ये शून्यं
समीरणे । आदौ शून्यगतः पृच्छेत् पश्चात् पूर्णं विशेद्

यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् वामे वामं न संशयः । श्वास-
 प्रवेशकाले चेद्दूतो जल्पति वाञ्छितम् । तस्यार्थः सिद्धिमाप्नोति
 निर्गमे नास्ति सुन्दरम् । ऊर्ध्ववामाग्रतो दूतो ज्ञेयो वामपथ-
 स्थितः । पृष्ठे दक्षे तथाधस्तादक्षबाहौ गतो मतः । यात्रा-
 दानविवाहेषु वस्त्रालङ्कारभूषणे । शुभे कर्मणि सन्धौ च
 प्रवेशे वामगः शुभः । कलहद्यूतयुद्धेषु स्नानभोजनमथुने ।
 व्यवहारे भये भङ्गे दक्षनाडौ प्रशस्यते । क्रूरैरुभयतो विद्वा
 यस्याक्षरतिथि स्वराः । राशिर्धिष्ण्यश्च पञ्चापि तस्य मृत्युर्न
 संशयः । मण्डलं नगरं ग्रामो दुर्गं देवालयं पुरम् । क्रूरै-
 रुभयतो वेधे विनश्यन्ति न संशयः । कृत्तिकायां तथा पुष्ये
 रेवत्याञ्च पुनर्वसौ । विद्धे सति क्रमाद्देधो वर्णेषु ब्राह्मणादिषु ।
 तैलं भाण्डं रसो धान्यं गजाश्वादि चतुष्पदाः । सर्वं महार्घतां
 याति यावत् क्रूरव्यधे स्थितम् । क्रूरवेधसमायोगे यस्योप-
 ग्रहसम्भवः । तस्य मृत्युर्न सन्देहो रोगाद्याथ रणादपि । सूर्यभात्
 पञ्चमं धिष्ण्यं ज्ञेयं विद्युन्मुखाभिधम् । शून्यञ्चाष्टमगं प्रोक्तं सन्नि-
 पातं चतुर्दशम् । केतुमष्टादशं प्रोक्तमुल्का स्यादेकविंशतिः ।
 द्वाविंशतितमं कम्पं त्रयोविंशच्च वज्रकम् ॥ निर्घातञ्च चतुर्विंश-
 सुक्ता अष्टावुपग्रहाः । प्रस्थाने विघ्नदाः प्रोक्ताः सर्वकार्येषु
 सर्वदा ॥ जन्मभं कर्म आधानं विनाशं सामुदायिकम् । सांघा-
 तिकमिदं धिष्ण्यं षट्कं सार्वजनौनकम् ॥ जातिदेशाभिषे-
 कैश्च नव धिष्ण्यानि भूपतेः । वेधं ज्ञात्वा फलं ब्रूहि सौम्यैः
 क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ जन्मभं जन्मनक्षत्रं दशमं कर्मसंज्ञकम् ।
 एकोनविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् ॥ अष्टादशञ्च नक्षत्रं
 सामुदायिकसंज्ञकम् । सांघातिकञ्च विज्ञेयं धिष्ण्यं षोडश-
 मेव हि ॥ षट्त्रिभं राजजातञ्च जाति नाम्ना स्वजातिभम् ।
 देशभं देशनामर्क्षं राज्यभं चाभिषेकभम् ॥ मृत्युः स्याज्जन्ममे

विद्धे कर्ममे क्लेश एव च । आधानार्त्तं प्रवासः स्यात् विनाशे
बन्धुविग्रहः ॥ सामुदायिकभेरिष्टं हानि सांघातिके तथा ।
जातिमे कुलनाशः स्यात् बन्धनञ्चाभिषेकमे ॥ देशर्त्तं देशभङ्गः
स्यात् क्रूरैरेवं शुभैः शुभम् । उपग्रहसमायोगे मृत्युर्भवति
नान्यथा ॥ भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतिः । क्रूरैरे-
कादिपञ्चान्तर्युधि वेधे फलं भवेत् ॥ तिथिं धिष्णां स्वरं राशिं
वलञ्चैव तु पञ्चमम् । यदिने वेधयेच्चन्द्रस्तदिने स्यात् शुभा-
शुभम्” ॥

अथ बालादिचक्रम् । “ऋवर्णञ्च लृवर्णञ्च त्यक्त्वा कोष्ठेषु
पञ्चसु । अकाराद्याः स्वरा लेख्या एकैकस्मिन् द्विकं द्विकम् ॥
कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङञ्जणोज्झितान् । तिर्थेक्
पङ्क्तिक्रमेणैव पञ्चत्रिंशत् प्रकोष्ठके ॥ अकारादिक्रमात्
न्यस्य नन्दादितिथिपञ्चकम् । अर्ककुजौ विभुजौ च गुरुः
शुक्रः शनिस्तथा ॥ वाराः कोष्ठेष्वथो लेख्या अस्वरे सप्तभानि
च । पञ्च पञ्च इकारादौ रेवत्यादिक्रमेण च ॥ प्रसूतो बोध्यते
येन येनागच्छति शब्दितः । तस्य नाम्नस्त्वादिवर्णो यत्र
तिष्ठेन्नरस्य च ॥ तस्माद्बालः कुमारश्च युवा वृद्धो मृतः क्रमात् ।
किञ्चित्कालाभकरो बालः कुमारस्त्वर्द्धलाभदः ॥ सर्वसिद्धिं युवा
धत्ते वृद्धे हानिर्मुते चयः । यदि नाम्नि भवेद्वर्णः संयुक्ताक्षर-
लक्षणः ग्राह्यस्तस्यादिमो वर्णः इत्युक्तं ब्रह्मयामले ॥ तिथि-
वारर्त्तमेदेन प्रत्येकं बालकादिना । नामवर्णादितो ज्ञेयं फलं
पुंसां दिने दिने ॥ तिथ्यादिमेलनवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
यूनि त्रये शुभं पूर्णमशुभञ्च मृतित्रये । अन्यत्राप्येवमूह्यं
स्यात् शङ्करेण शुभाशुभम्” ॥

अथ विवाहः । “प्रसूत्याधानतः शुद्धिर्विषमेऽन्दे समे क्रमात् ।
विवाहे योषितां चन्द्रार्कज्यशुद्धिर्नृयोषितोः ॥ सभर्त्तृकक्रिया-

रश्मे भर्तुर्गोचरशुद्धितः । यात्रोद्वाहे गर्भकृत्ये स्वशुद्ध्याप्नोति
तत्फलम् ॥ प्रारभ्य जन्मसमयात् युवतेर्विवाहमोजाब्दकेषु
मुनयः शुभमादिशन्ति । आधानतः प्रभृतितः समवत्सरेषु
प्रोक्तस्तयीर्न शुभदस्तु विलोमवर्षे ॥ अयुग्मे दुर्भगा नारी
युग्मे च विधवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
व्रता ॥ मासत्रयाद्दूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मेऽपि मासत्रयमेव यावत् ।
विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सर्वे वात्स्यादयो ज्योतिषि जन्ममासात् ॥
युग्माब्दकेषु युवतेरपि जन्ममासात् । मासत्रयं विवहने
परमब्दशुद्धिं प्राहुः समस्तमुनयो विषमे तु वर्षे मासत्रयादुप-
रितः खलु जन्ममासात्” । राजमार्त्तण्डे । “माङ्गल्येषु विवा-
हेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविव-
र्जिताः । कन्यासंवरणे हस्तोदकविधौ दम्पत्योर्द्दिनवाष्ट-
राशिरहिते दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजार्किशुक्रविद्युते
मध्येऽथवा पापयोः । त्यक्ता च व्यतिपातवैष्टतिदिनं विष्टिञ्च
रिक्तां तिथिं क्रूराहायणचैत्रपौषरहिते लग्नांशके मानुषे” ।
योगविशेषे दोषविशेषानाह रत्नमालायाम् । “कुलीच्छेदो
व्यतीपाते परिघे स्वामिघातिनौ । वैष्टतौ विधवा नारी विष-
दाहोऽतिगण्डके । व्याघाते व्याधिसंघातः शोकार्त्ता हर्षणे
तथा । शूले च व्रणशूलं स्यात् गण्डे रोगभयं तथा विषकु-
भोऽप्यह्निदंशः स्यात् वज्रके मरणं भवेत् । एते वै दारुणाः
सर्वे दश योगाः प्रकौर्त्तिताः” । आश्वलायनः । “उदगयने
आपूर्य्यमाणे पक्षे कन्यानक्षत्रे चौडकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः” ॥ विवाहः सार्वकालिक इत्येके इति । “आषाढे
धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा आवणे वेश्या भाद्रपदे इषे च
मरणं रोगान्विता कार्त्तिके । पौषे प्रेतवती वियोगबहुला
चैत्रे मदोन्मादिनौ अन्येष्वेव विवाहिता पतिरता नारी समृद्धा

भवेत् । हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते शशिन-
 क्षयं गते । राजग्रस्ते तथा युद्धे पितृणां प्राणसंशये । अति-
 प्रौढा च या कन्या नानुकूलं प्रतीक्षते । अतिप्रौढा च या
 कन्या कुलधर्मविरोधिनी अविशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नबलेन
 तु । अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः । राशिं कर्का-
 टकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम्” इति विष्णुपुराणोक्तस्य चूडा-
 दावयनस्य परिग्रहः दिनमानादि बोधे तु सिद्धान्तादयनपरि-
 ग्रहः । सार्वकालिक इत्यस्य विषयमाह भुजबलभीमे । “ग्रह-
 शुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक्दश-
 वर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत्परन्तु विज्ञेय-
 सङ्गिरो वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न
 विद्यते । मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः
 प्रति सदा दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता” । कृत्यचिन्तामणौ ।
 “वापीकूपतडागयागगमनचौर प्रतिष्ठाव्रतं विद्यामन्दिर कर्ण-
 वेधन महादानं वनं सेवनम् । तीर्थस्नान विवाहदेवभवनं
 मन्त्रादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परिहरेदस्त्रं गते भार्गवे” ।
 बृहद्राजमार्तण्डे । “सर्वाणि शुभकर्माणि कुर्यादस्त्रं गते
 सिते । विवाहं मेखला बद्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” । याचा-
 ष्वेति चकारो वचनान्तरोक्त प्रातिस्निकनिषिद्धकर्मान्तरं समु-
 च्चिनोति । “बाले शुक्ले वृद्धे शुक्ले नष्टे शुक्ले जीवे नष्टे ।
 बाले जीवे वृद्धे जीवे सिंहादित्ये गुर्वादित्ये । तथा मलिन्मुचे
 मासि मुराचार्येऽति चारगे । वापीकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्त्यजेत् । अतीचारं गते जीवे वक्त्रे चैव बृहस्पतौ ।
 कामिनौ विधवा प्रोक्ता तस्मात्तौ परिवर्जयेत् । अतीचारं
 गतो जीवः पूर्वम् नैव गच्छति । समचारेऽपि कर्माणि नैव
 तत्रैव संस्थिते” । देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते

दैत्यमन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरिकनाशनम् ।
 प्रागुक्ततः शिशुरहस्त्रितयं सितः स्यात् । पश्चाद्दशाहमिति
 पञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितोऽत्र वशिष्ठगर्गैर्जीवस्तु
 पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । अत्यन्ताशक्तौ राजमार्त्तण्डः
 “बाले वृद्धे च सन्ध्यांश्च चतुःपञ्च त्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे
 चैव विवाहादिषु वर्जयेत् । वक्रो चैवातिचारे त्रिदशपतिगुरो
 देवपूज्ये च सुप्ते गुर्वादित्येऽधिमासे दिवसकररिपौ वाक्पतौ
 चैत्रपोषे । विष्ट्यां केतून्ममे वा शरदि सुरगुरौ सिंहसंस्थे मनोज्ञे
 वर्षादाप्नोति चोढा सुनियतमरणं देवकन्यापि भर्तुः” ॥ शुक्र-
 मधिकृत्य राजमार्त्तण्डे “बाले च दुर्भंगा नारौ वृद्धं नष्टप्रजा
 भवेत् । नष्टे च मृत्युमाप्नोति सर्वमेतद् गुरावपि ॥ सिंहे
 गुरौ परिणीता पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु
 पित्रादिषु वशिष्ठगर्गादयः प्राहुः । गुरौ हरिस्थे न विवाह-
 माहुर्हारीतगर्गप्रमुखा मुनीन्द्राः । यदा न माघौ मघसंयुता
 स्यात् तदा तु कन्योद्बहनं वदन्ति” ॥ अत्रैव भाण्डव्यः ।
 “मघा ऋत्तं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्भवेत् । तदाब्दे
 कन्यका चोढा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ हारीतः । “अतीचारं
 गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । यज्ञोद्वाहादिकं कुर्यात्तत्र
 कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “अतीचारं गते
 जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः । तत्र चोद्वाहिता कन्या संप्रणीयात्
 कुलद्वयम्” ॥ सङ्केतकौमुद्यां भीमपराक्रमे “यदातिचारं
 सुरराजमन्त्रौ करोति गोमन्त्रयमौनसंस्थः । न याति चेद्यद्यपि
 पूर्वराशिं शुभाय पाणिग्रहणं वशिष्ठः ॥ अतीचारं गते जीवे
 स्थिरराशौ च संस्थिते । तत्र न लुप्यते कालो वदत्येवं परा-
 शरः ॥ वाणिकूपतडागादिनिषिद्धं सिंहगौ गुरौ । मकरस्थे
 तु तत् कार्यं न दोषः काललोपजः” ॥ यत्तु “कन्यावृश्चिक-

भेषेषु मिथुने च भूषे वृषे । अतीचारेऽपि कर्त्तव्यं विवाहादि
 बुधैः सदा” इत्येतदमूलं द्वैतनिर्णयेऽप्युक्तं दीपिकायां “त्रिकोण-
 जाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयातः । यदा तदा
 ग्राह शुभे विलम्बे हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥ देवीपुरा-
 णम् । “मकरस्थो यदा जीवो वर्जयेत् पञ्चमांशकम् । शेषेष्वपि
 च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” ॥ भोजराजः । “यो जन्म-
 मासे क्षुरकर्णयात्रां कर्णस्य वेधं कुरुते च मोहात् । नूनं
 स रोगं धनपुत्रनाशं प्राप्नोति मूढो बधबन्धनानि ॥ जातं दिनं
 दूषयते वशिष्ठश्चाष्टौ च गर्गो यवनो दशाहम् । जन्माख्यमासं
 किल भागुरिश्च चौडे विवाहे क्षुरकर्णवेधे” ॥ श्रीपतिसमुच्चये
 “स्नानं दानं तपोहोमः सर्वमङ्गल्यवर्धनम् । उद्वाहश्च कुमा-
 रीणां जन्ममासे प्रशस्यते” ॥ कृत्यचिन्तामणौ “जन्ममासे च
 युताढ्या धनाढ्या च धनोदये । जन्मभे जन्मराशौ च कन्या
 हि ध्रुवसन्ततिः” ॥ गर्गः । “ज्यैष्ठे मासि तथा मार्गे चौरं
 परिणयं व्रतम् । ज्येष्ठपुत्रदुहितोश्च यत्नतः परिवर्जयेत्” ॥
 अथ ज्येष्ठत्वमादिगर्भजातत्वं तथा च “जन्ममासि न च जन्मभे
 तथा नैव जन्मदिवसेऽपि कारयेत् । आद्यगर्भभवपुत्रकन्ययोः ।
 ज्यैष्ठमासि न च जातु मङ्गलम्” । अत्र जन्ममासादौ पुत्र-
 मात्रस्य निषेधः ज्यैष्ठमासे तु ज्येष्ठपुत्रस्येति विशेषः । “कृत्ति-
 काख्यं रविं त्यक्त्वा ज्यैष्ठे ज्यैष्ठस्य कारयेत् । उल्लवेषु च सर्वेषु
 दिनानि दश वर्जयेत् ॥ रेवत्युत्तररोहिणौमृगशिरो-मूलातु-
 राधा-मघा-हस्ता-स्वातिषु । तौलिषष्ठमिथुनेषु द्यक्षु पाणि-
 ग्रहः । सप्ताष्टन्यवह्निःशुभैरुपतावेकादशद्वित्रिगे क्रूरैस्त्याय-
 षडष्टगैर्न तु मृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे” ॥ ज्योतिर्विहितनक्षत्रा-
 दधिकं चित्राश्रवणा-धनिष्ठाश्विनौनक्षत्रपारस्करेणोक्तं यथा
 “कुमार्याः पाणिं मृह्नीयात्त्रिषूत्तरादिषु उत्तरफल्गुन्यादि-

त्रयोत्तराषाढाचित्रयोत्तरभाद्रपदादित्रयेषु नवसु नक्षत्रैश्चि-
त्यर्थः । भौमपराक्रमे “पूर्वात्रये विशाखायां शिवाद्ये भचतु-
ष्टये । ऊढा चासुभवेत् कन्या विधवातो विवर्जयेत् ॥ विष्णु-
भाद्ये त्रिके चित्रे ज्येष्ठायां ज्वलने यमे । एभिर्विवाहिता
कन्या भवत्येव सुदुःखिता” ॥ एवञ्च पारस्करोक्तं यजुर्वेदि-
विषयमापदिषयं वा बोध्यम् । “आद्ये सघा चतुर्भागे नैऋत-
स्याद्य एव च । रेवत्यन्तचतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः । कर्ण-
वेधे विवाहे च व्रते पुंसवने तथा । प्राशने चाद्यचूडायां
बिह्वृत्तं विवर्जयेत्” ॥

बिह्वर्त्तन्तु “तिथि १५ अङ्ग ६ वेद ४ एक १ दश १०
जनविंश १८ भ २७ एकादश ११ अष्टादश १८ विंश २०
संख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूखेदशयोगभङ्गः” ॥
कर्मकालीननक्षत्रसूर्यभुज्यमाननक्षत्रयोर्मेलने यदि पञ्चद-
शाद्यन्यतमसंख्या भवति तदा न कर्मयोग्यमित्यर्थः ।
सप्तविंशधिकत्वे सप्तविंशतिमपहाय शेषात् फलं अन्यथैक-
संख्यानुपपत्तेः । अपवादस्तु । “आद्यपादे स्थिते सूर्ये”
तुरीयांशं प्रदुष्यति । द्वितीयस्थे तृतीयन्तु विपरीतमतोऽ-
न्यथा” ॥ व्यक्तमाह खरोदये । “आद्यांशेन चतुर्थांशं चतु-
र्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयन्तु तृतीयेन द्वितीयकम्” ॥

अत्रैव खर्जूरवेधः । तथा च रत्नमाला । “एकामूर्द्ध्वगतां
त्रयोदश तथा तिर्य्यगताः स्थापयेत् । रेखाश्चक्रमिदं बुधैरभि-
हितं खार्जूरिकं तत्र तु ॥ व्याघातादि तु मूर्द्ध्वं भन्तु कथितं
तत्रैक्यरेखास्थयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथो निगदिता दृक्पात
एकार्गलः” ॥ व्याघातादौति व्याघातयोगसंख्याङ्गस्त्रयोदशा-
ङ्गम् । तथा च हस्तादीनि नक्षत्राणि देयानीत्यर्थः ।

दौपिकायां “कृत्तिकादिचतुःसप्त रेखा राशौ परिभ्रमन् ।

ग्रहयेदेकरेखास्थो वेधः सप्तशलाकजः ॥ सप्त सप्त विलिखेत्
प्ररेखिकास्तिर्य्यगूर्ध्वमथ कृत्तिकादिकम् । लेखयेदभिजिता
समन्वितं चैकरेखगखगेन विध्यते ॥ वैश्यस्य चतुर्थेऽंशे श्रव-
णादौ लिप्तिकाचतुष्के च । अभिजित् तत्स्थे खेचरे विज्ञेया
रोहिणी विद्या” ॥ लिप्तिका दण्डः । “यस्याः शशी सप्त-
शलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे । रक्तांशुकेनैव तु रोद-
माना श्मशानभूमिं प्रमदा प्रयाति” ॥ सप्तशलाकवेधः ।

अस्यापवादो यथा राजमार्त्तण्डे । “विषप्रदिग्धेन हतस्य
पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं क्षतादृते । यथा तथात्राप्युडुपाद
एव प्रदूषितोऽन्यभ्रिपदं शुभावहम् ॥ ऊर्ध्वं रेखास्थिताः पञ्च
तिर्य्यक् पञ्च तथैव च । द्वे द्वे च कोणयोरेखे साभिजित्
कृत्तिकादिकम् ॥ शम्भुकोणे द्वितौ ये तु लेखयेत् सर्वकर्मणि ।
क्रूरैर्भिन्नमथो सौम्यैर्नक्षत्रं परिवर्जयेत् ॥ न त्वापाते च ये
दोषा ये च सप्तशलाकके । ते सर्वे प्रभवन्त्यत्र नाम्ना पञ्च-
शलाकके ॥ अथ चक्रान्नये कश्चित् पादवेध इहेष्यते” ॥ तदुक्तं
रत्नमालायाम् । कैश्चित्तत्रापीथ्यते पादवेध इति । इति पञ्च-
शलाकचक्रम् ।

रत्नमालायाम् । “ऋक्षं द्वादशमुष्णरश्मिरवनीसूनुस्तृतीयं
गुरुः षष्ठं चाष्टममर्कजस्तु पुरतो हन्ति स्फुटं न त्वया । पश्चात्
सप्तममिन्दुजस्तु नवमं राहुः सितः पञ्चमं द्वाविंशं परिपूर्ण-
मूर्तिरुडुपः सन्ताडयेन्नतरत् । नत्वापातोऽयम् । “पापात् सप्त-
मगः शशी यदि भवेत् पापेन वा संयुतो यन्नात्तं परि-
वर्जयेत् मुनिमतो दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे
सुतबधः क्षीरेषु रोगोद्भवोऽप्युदाहे विधवा व्रते च मरणं शूलञ्च
पुंस्कर्मणि” ।

“रविमन्दकुजाक्रान्तं मृगाङ्गात् सप्तमं त्यजेत् । विवाह-

यात्राचूडासु गृहकर्म प्रवेशने” ॥ यामित्रवेधः । “मूल-
त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ पूर्णो मित्रर्च सौम्य गृहगोऽथ तदौ-
चितो वा । यामित्रवेधविहितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः
शुभमनेकविधं विधत्ते” ॥

भोजराजः । “त्रिषड्दशैकादशगो दिनेशः सुतार्थसौभा-
ग्यशुभप्रदः स्यात् । वैधव्यदाताष्टमराशिसंस्थः शेषेषु रुग्-
दुःखशुचः करोति” ॥ रविशुद्धिः । “कन्यानक्षत्रशुद्धौ स्याद्वि-
वाहः शुभकनृणाम् । पश्चात् भर्तुर्विशुद्ध्या तु यात्रा पुण्योत्स-
वादयः” ॥ विद्याधरौविलासे । “पुंसामर्कः स्मृतो योनिर्यो-
षिताममृतद्युतिः । अतः पुंयोषितोः शस्तं बलमर्कशशाङ्क-
जम् ॥ गोचरशुद्धा विन्दुं कन्याया यत्नतः शुभं वीक्ष्य । तीक्ष्म-
किरणञ्च पुंसः शेषैरबलैरपि विवाहः ॥ द्वितीयपुत्राङ्कगतः
प्रभाकरः त्रयोदशाहात् परतः शुभप्रदः । न जन्मसप्तव्यय-
रन्ध्रगस्तथा करोति पुंसामपि तादृशं फलम्” ॥ तथा त्रयो-
दशाहात् परतः । “त्रयोदशदिनान्यर्को दशषड्धरणीसुतः ।
सार्द्धं दिनञ्च शीतांशुर्मासमेकादशं तमः ॥ सौरिः पादाधिकं
वर्षं मासानष्टौ वृहस्पतिः । भवनार्द्धं भृगुः सौम्यो यावद्राश्य-
शुभाः फलम् ॥ कष्टं व्रतादिके द्युर्न तथा शेषभागगाः ।
लग्ने तत् पञ्चमे तुर्ये दशमे नवमे तथा ॥ गुरुर्भृगुर्वा दोषघ्नो
विवाहे वर्द्धते सुखम्” ॥ अयमेव सुतद्विवेकयोगः ।

“गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारौ विवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डौकते भास्करे । शोषे-
ऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां सूर्ये चास्तमुपागते
च नियतं प्रावृट् शरत्कालयोः । लग्नं यदा नास्ति विशुद्ध-
मन्यहोधूलिकां तत्र शुभां वदन्ति । लग्ने विशुद्धे सति वीर्य-
युक्ते गोधूलिका नैव फलं विधत्ते ॥ नास्मिन् ग्रहा न तिथयो

न च विष्टिवारा ऋक्षाणि नैव जनयन्ति कदापि विघ्नम् ।
 अव्याहतः सतमेव विवाहकाले यात्रासु चायमुदितो भृगुर्जे न
 योगः । मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा माघमासे तथैव
 पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे । वैशाखे
 सुखदा प्रजाधनवती ज्येष्ठे पतेर्मानदा आषाढे धनधान्यपुत्र-
 बहुला पाणिग्रहे कन्यका” । विवाहपटले । “व्यूढा धनुषि
 च कुलटा तत्पूर्वाङ्गे सतीत्यपरे जगुः” ॥ ज्योतिःसारसंग्रहे
 “विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता । विवाहानल-
 दग्धा सा नियतं स्वामिघातिनी” ॥ महाभारते । “रात्रौ
 दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् । विद्यां कन्यां
 द्विजश्रेष्ठा दीपमन्त्रं प्रतिश्रयम्” ॥ व्यासः । “रिक्तासु विधवा
 कन्या दर्शेऽपि स्यात् विवाहिता । शनैश्चरदिने चैव यदा
 रिक्ता तिथिर्भवेत् ॥ तस्मिन् विवाहिता कन्या पतिसन्तान-
 वहिता” ॥ स्मृतिः “धर्मार्थकाममोक्षाणां दाराः संप्राप्ति-
 हेतवः । परौक्षन्ते प्रयत्नेन पूर्वमेव करग्रहात्” ॥ मनुः ।
 “अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनान्नीं हंसवारणगामिनीम् । तनुलोमकेश-
 दशनां मृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम्” ॥ शातातपः “हंसस्त्रनां
 मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् । तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः
 सुखमेधते” ॥ भविष्ये “प्रतिष्ठिततलाः सम्यक् रक्ताभोज-
 समत्विषः । तादृशाश्चरणा धन्या योषितां भोगवर्धनाः” ॥
 प्रतिष्ठितो भूमौ लग्नः समस्तलोऽधोभागो शेषां ते तथा
 मनुः । “नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोन्नीं न वाचालां न पिङ्गलाम् ॥ नर्च-
 वृक्षनदी नान्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् । न पक्ष्यहि प्रैथनान्नीं
 न च भौषणनामिकाम्” ॥ प्रतिप्रसवमाह मत्स्यसूक्ते । “गङ्गा
 च यमुना चैव गोमती च सरस्वती । नदीस्त्रासां नाम वृद्धे

मालती तुलसी अपि ॥ रेवती चाश्विनीभेषः रोहिणी शुभदा भवेत् ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा स्याद्दुःशीला श्यावलीलेक्षणा च । कूपो यस्या गण्डयोः सम्मित योनिः सन्दिग्धां बन्धकीं तां वदन्ति” ॥ नन्दिकेश्वर-पुराणे । “श्यामा सुकेशौ तनुलोमराजौ सुभ्रूः सुशीला सुगतिः सुदन्ता ॥ वेदौ विमध्या यदि पङ्कजाक्षौ कुलेन हीनापि विवाहनीया । धृष्टा कुदन्ता यदि पिङ्गलाक्षौ लोम्ना समा-कीर्णसमाङ्गयष्टिः ॥ मध्ये पुष्टा यदि राजकन्या कुलेऽपि योग्या न विवाहनीया” ॥ हारीतः । “तस्मात् कुलनक्षत्र-विज्ञानोपपन्नां वरयेत् । नक्षत्रोपपन्नां नाडीनक्षत्रहीनाम्” ॥

नाडीनक्षत्रमाह खरोदये । “अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिनाडिकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवाहादि-शुभाशुभम् ॥ त्रिनाडीवेधनक्षत्रमश्विन्यार्द्रा युगोत्तराः । हस्तेन्द्रमूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा ॥ याम्यः सौम्यो गुरुर्योनिश्चित्रामित्रजनाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्य-नाडी व्यवस्थिता ॥ कृत्तिका रोहिणी सर्पौ मघा स्वातौ विशाखके । उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ॥ अश्वरादिनाडीवेधर्त्तं षष्ठं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादितुण्ड-तुर्थ्यश्च कृत्तिकादिद्विषट्ककम् ॥ एवं निरौचयेद्देधं कन्यामन्त्रे सुरे गुरौ । पण्य श्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥ एक-नाडीस्थधिष्णयानि यदि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजा-नीयात् गुर्वादिषु तथैव च ॥ प्रकटं यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्म-र्त्ततो व्यधः । प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्त्ततो वदेत् ॥ द्वयोर्जन्मभयोर्वेधो द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्त्तयोर्वेधो न कर्त्तव्यं कदाचन ॥ एकनाडीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्ना-शाय चाङ्गना । तस्मान्नाडीव्यधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥

प्राङ्नाद्या वेधतो भर्ता मध्यनाड्यो भयं तथा । पृष्ठनाड्यव्यधे
कन्या स्त्रियते नात्र संशयः ॥ एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च
देवता । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् ॥ प्रभुः
पञ्चाङ्गनामित्रं देशो ग्रामः पुरं गृहम् । एकनाडी गता
भक्षा अभव्या वेधवर्जिताः ॥ प्रतिप्रसवमाह ज्योतिषे ।
“एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते” । स यथा
“एकराशौ च दाम्पत्ये शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे
चैव तृतीयैकादशे तथा” ॥ समग्रहणाद्विषमसप्तके दोषः ।
तथा च । “घोटके सप्तके मेषतुले युग्मद्वयौ तथा । सिंह-
घटौ सदा वज्र्यौ मृतिं तत्राव्रज्यौच्छिवः” ॥ श्रीपतिव्यवहार-
निर्णये । “सुहृदेकाधिपयोगे तारावले वश्यराशौ वा । अपि
नाद्यादिवेधे भवति विवाहो द्वितार्थाय” ॥ राजमार्त्तण्डे ।
“न राजयोगे ग्रहवैरिता च न तारशुद्धिर्न गणत्रयं स्यात् न
नाडीदोषो न च वर्णादुष्टिर्गर्गादयस्ते मुनयो वदन्ति” ।
राजयोगस्तु एकराश्यादियोग एव तत्रैव नाद्यादिप्रतिप्रस-
वात् । श्रीपतिरत्नमालायाम् । “अश्वे भाजफणिद्वयं
श्व वृषभृद्धे षोण्डुरुमूर्षकश्चाखुर्गौः क्रमशस्ततोऽपि महिषौ
व्याघ्रः पुनः सौरभौ” । व्याघ्रणी मृगकुक्करो कार्पश्योरभ्र-
द्वयं वानरः सिंहोऽश्वो मृगराट् पशुश्च करटौयोनिश्च भाना-
मियम् । गोव्याघ्रं गजसिंहमश्वमहिषं श्वैणश्च वक्षूरगं वैरं
वानरमेषकश्च सुमहत्तद्विडालोन्दुरुम् । लोकानां व्यवहार-
तोऽन्यदपि च ज्ञात्वा प्रयत्नादिदं दम्पत्योर्नृपमृत्ययोरपि सदा
वज्यं शुभस्यार्थिभिः । मकरसमेतं मियुनं कन्या कलसौ
मृगेन्द्रमोनौ च । वृषभतुले षलिमेषौ कर्कटधनुषौ च मित्र-
विधौ” । षट्काष्टकाविति शेषः ।

अरिषडष्टकमाह । “मकरः करिकुलरिपुणा कन्या

मेघेण सह ऋषस्तुलया । कर्किघटी वृषधनुषी वृश्चिकमिथुने
 चारिविधौ ॥ यदि कन्याष्टमे भर्ता भर्तुः षष्ठे च कन्यका ।
 षट्काष्टकं विजानीयात् वर्जितं त्रिदशैरपि ॥ पुंसो गृहात्
 सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता सुतवती पतिवत्सभा च ।
 द्विर्द्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिप्ते स्थिता धनवती
 पतिवत्सभा च” ॥ षडष्टकादौ तारानियममाह भीमपरा-
 क्रमः । “सौहृद्ये ह्युभयोर्द्वयोरपि तयोरैकाधिपत्येऽपि वा
 ताराषट्सुमित्तमित्रज्वलनक्षेमार्थसम्पद यदि । षट्काष्टे
 नवपञ्चके व्ययधने योगे च पुंयोषितोः प्रौत्थायुः सुखबुद्धिपुष्टि-
 जनकः कार्थ्यो विवाहस्तदा” । गर्गः । “मरणं तारविरोधे
 ग्रहरिपुभावे चिरेण । रोगादिनरनार्योः षट्काष्टके वैर-
 मवश्यं भवेदाशु” ॥ व्यासः । “मैत्रादियोगेऽपि षडष्टकादौ
 ताराविपत् प्रत्यरिनेधनाख्याः । वर्ज्या विवाहे पुरुषोऽदुतो
 हि प्रीतिः परा जन्मसु तारकासु । नक्षत्रमेकं यदि भिन्न-
 राशिर्न दम्पती तत्र सुखं लभेताम् ॥ विभिन्नसूक्ष्मं यदि
 चैकराशिस्तदा विवाहः सुतसौख्यदायी । एकर्चा च यदा
 कन्या राशयेका च यदा भवेत् । धनपुत्रवती नारी साध्वी
 भर्तृप्रिया सदा ॥ षडष्टके गोमिथुनं प्रदेयं कांस्यं सरूप्यं
 नवपञ्चके तु । द्विर्द्वादशाख्ये कनकान्नताम्रं विप्रार्चनं हेम
 च नाडिदोषे ॥ मरणं नाडीदोषे कलहः षट्काष्टके विप-
 त्तिर्वा । अनपत्यता त्रिकोणे द्विर्द्वादशे दारिद्र्यम्” ॥

कृत्यचिन्तामणौ । “हस्ता स्वातिश्रुतिसृगशिरः पुष्यमैत्रा-
 श्विभानि पौष्णादित्ये जगुरिह बुधा देवसंज्ञानि भानि ।
 पूर्वास्तिष्ठः शिवभभरणौ रोहिणी चोत्तराश्व प्राङ्मुर्मर्त्याह्वय-
 सुडुगणं नूनमेतं मुनीन्द्राः ॥ चित्राश्लेषा निर्वर्तति पितृमे-
 वासवं वासवर्क्षं शक्रान्त्योर्भे वरुणदहनर्क्षे च रक्षो गणोऽयम्” ॥

फलमाह श्रीपतिः “स्वकुले चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा देवमानुषे ।
देवासुरे कनिष्ठा च मृत्युर्मानुषराक्षसे ॥ राक्षसी च यदा
कन्या मानुषश्च वरो भवेत् । तदा मृत्युर्न दूरस्थो निर्धनत्व-
मथापि वा” ॥ राजमातृगण्डे । “यदि स्याद्राक्षसी भर्ता
कन्यका मानुषो भवेत् । विवाहे सुखमाप्नोति वैपरीत्यं
विवर्जयेत्” ॥ युद्धजयार्णवे । “देवा जयन्ति युद्धेन सर्वथा
नात्र संशयः । रक्षसां मानुषाणाञ्च संग्रामे निश्चया मृतिः ॥
कर्किसौनालयो विप्राः क्षत्राः सिंहतुला हयाः । वैश्या
युग्माजकुम्भाख्याः शूद्रा वृषमृगाङ्गनाः ॥ सर्वाः परिणयेद्विप्रः
क्षत्रियो नवभागभवेत् । षड्भाग्यो भवेद्वैश्यस्त्रिभूतः शूद्रे
प्रकौर्त्तिताः ॥ वर्णश्रेष्ठा च या नारी हीनवर्णश्च यः पुमान् ।
महत्यपि कुले जाता नासौ भर्तारि रज्यते” ॥

अथ नववध्वागमनम् । दौपिकायां “स्त्रीशुद्ध्यालि घटा-
जसंयुतरवौ काले विशुद्धे भृगुं संत्यज्य प्रतिलोमगं शुभदिने
यात्रा प्रवेशोचिते । त्यक्त्वा हस्तु निरंशकं नववधूयात्राप्रवेशौ
पतिः कुर्यादेकपुरादिषु प्रतिभृगोर्नेच्छन्ति दोषं बुधाः ।
पैत्रागारे कुचकुसुमयोः सन्भवो वा यदि स्यात् कालः शुद्धो न
भवति यदा संमुखो वापि शुक्रः । मेघे कुम्भेऽलिनि च भवेत्
भास्करश्चेत्तथापि स्वामी भद्रेऽहनि नववधूं वेशयेन्मन्दिरं स्वम् ।
भर्तुर्गोचरशोभने दिनपतौ नास्त्यं गते भार्गवे सूर्ये कौटघटा-
जगे शुभदिने पक्षे च क्षणेतरे । हित्वा च प्रतिलोमगौ
बुधसितौ जीवस्य शुद्धौ तथा चानौता गुणशालिनी नववधू
नित्योत्सवा मोदते । एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
पतिना नौयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति” ॥ तथा “काश्य-
पेषु वशिष्ठेषु भृगवादित्यङ्गिरःसु च । भारद्वाजेषु वात्स्येसु
प्रतिशुक्रो न दोषभाक्” ॥

श्रीपतिसंहितायां प्रचेताः । “पुण्यादित्यसमौरणादिति वसुस्रप्युत्तरा रेवती तारानायकरोहिणीषु शुभदो मेषालि-
कुम्भे रवौ वारेष्विज्यसितेन्दुवित्सु शुभदे तारे प्रशस्ते विधौ
कन्यामन्मथमौनतौलिमृगमे स्यादङ्गना ह्यगमः” । नारायण-
पद्धतौ “वृत्ते पाणिग्रहे गेहात् पितुः पतिगृहं प्रति । पुनरा-
गमनं बध्वा स्तहिरागमनं विदुः” ॥ ज्योतिःसारसंग्रहे “विवाह-
मासि प्रथमं बध्वा नागमनं यदि । तदा सर्वमिदं चिन्त्यं
युग्माद्यब्दं विचक्षणैः” ॥ कृत्याचिन्तामणौ । “श्वश्रून् हन्त्य-
ष्टमे वर्षे श्वशुरश्च दशाब्दिके । संप्राप्ते द्वादशे वर्षे पतिं हन्ति
हिरागमे” ॥ मत्स्यसूक्ते “भुङ्क्ता पित्रगृहे कन्या भुङ्क्ते
स्वामिगृहे यदि । दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुल-
नायिकाः” ॥

अथ प्रथमरजोयोगः । नारायणपद्धतौ । “आदित्ये
विधवा नारौ सोमे चैव पतिव्रता । वेश्या मङ्गलवारे च बुधे
सौभाग्यमेव च ॥ वृहस्पतौ पतिः श्रीमान् शुक्रे चापत्यमेव
च । शनौ बन्धां विजानीयात् प्रथमे स्त्री रजस्वला ॥ पूर्वात्रये
याम्यभुजङ्गरौद्रे वैधव्यमस्या विदधाति नूनम् । मघे सशोका-
प्यथभेऽदितोशे सा बन्धकीन्द्रोनलभे दरिद्रा । पुष्यं दुष्टं
निन्दिते भे यदि स्यात् शान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ॥ तत्-
संयोगं बान्धवा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तभे तत् । ज्येष्ठे
स्याद्विधवा नारौ आषाढे धनसंयुता । आक्वे च सृतापत्या
भाद्रे च बहुरोगिणौ ॥ आश्विने च सृतापत्या कार्तिके कुल-
नाशिनौ । मार्गशीर्षे धर्मशौला पौषे च रतिविह्वला ॥ माघे
पतिव्रता नारौ फाल्गुने बहुपुत्रिणौ । चैत्रे च मदनोन्मत्ता
वैशाखे प्रियवादिनौ” ॥ इति मासफलम् । “कर्त्तिकादीनि
ऋक्षाणि दिक्ष्वष्टसु लिखेद्बुधः । चत्वारि दिक्षु ऋक्षाणि

जोनेषु च त्रयं लिखेत् ॥ पूर्वादिक्रमतो लेख्यं फलं तेनैव निर्दिशेत् । स्त्री बन्ध्या सुभगा चैव विपुत्रा पुत्रिणी तथा ॥ विधवा सर्वसम्पन्ना वेश्या चेति क्रमात् फलम् । आद्ये रजसि संभूते स्त्रीणाञ्च फलं भवेत् ॥ इति नक्षत्रफलम् ।

अथ गर्भाधानम् । “ज्येष्ठा मूला मघाश्लेषा रेवती कृत्तिकाश्विनी । उत्तरा त्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्जं व्रजेदृती” ॥ पर्वाण्याह विष्णुपुराणम् । “चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमा- वास्याथ पूर्णिमा । पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च” ॥ शौनकः “पुनश्चत्वारिणि चैतानि तिथौ हस्तः पुनर्वसुः । अभि- जित् प्रौष्ठपञ्चैवानुराधाषाढश्रावणयुक् ॥ हस्तो मूलं श्रवणः पुनर्वसुर्मृगशिरस्तथा पुष्यश्च गर्भाधानादिकार्येषु पुंनामायं गणः शुभदः । रोहिण्यन्तकचित्रार्हविशाखा शतवर्जिते । भे पुंग्रहाहे स्त्री शुद्धा फलबन्धनमिष्यते ॥ पुष्यार्कचन्द्रशिव- मूलपुनर्वसुः स्यादाषाढयुग्महरिभाद्रपदद्वयश्च । एतानि पुंसि कथितानि शुभानि भानि चान्येषु गर्भपतनादिभयश्च भेषु । नन्दा भद्रा भवेत् पुंसि स्त्रीषु पूर्णा जला स्मृता । रिक्ता नपुंसके त्वाहुस्तस्मात्तां परिवर्जयेत् । स्त्रीणाञ्चतुर्भवति षोडश- वासराणि तत्रादितः परिहरेच्च निशाश्वतप्तः । युग्मासु रात्रिषु नराविषमासु नार्यः कुर्यान्निषेकमथ तास्तपि पर्व- वर्जम् । मूलर्क्षं स्मृतिदुष्टत्वाद्गर्भाधानेषु नेष्यते । तस्य पुंस- वनादौ तु पुंसञ्जत्वे प्रयोजनम्” । यथा याज्ञवल्क्यः । “एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाञ्च वर्जयेत् । शस्त इन्दौ सक्तत् पुत्रं लक्ष्णं जनयेत् पुमान्” ॥ क्षामाम् आहार- लाघवादिना क्षीणाम् । फलञ्च “युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो युग्मासु रात्रिषु । तस्माद् युग्मासु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः”

इति मनूक्तम् । एवञ्च “युग्मायामपि रात्रौ चेत् शोणितं प्रचुरं
 तदा । कन्या पुंवद्भवति शुक्राधिक्ये पुमान् भवेत् ॥ कन्यैव
 युग्मरात्रौ च प्राधान्यं समवायिनः । निमित्तकारणात् काला-
 च्छुक्रशोणितयोर्यतः ॥ पौड़ा राशौ भीमदृष्टे शशाङ्के मासं
 मासं योषितामार्त्तवं स्यात् । व्रंशे शान्तं यच्च रक्तं जवाभ
 तद्गर्ग्यं वेदनागन्धहीनम्” ॥ गर्भयोग्य ऋतुनिरूपणम् ।
 “पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत् लग्नक्षपा स्वामिषु तदूनेषु
 शुभोन्मिक्तेषु विकुजे छिद्रे विपापे सुखे । सद्युक्तेषु त्रिकोण-
 कण्टकविधुष्यायत्रिषष्ठान्विते पापे युग्मनिशासु गण्डसमये
 पुंशुद्धितः सङ्गमः । मूलमघास्त्रिनौनामाद्यं ज्येष्ठान्त्य-
 सर्पाणाम् । अन्यं गण्डपदं त्यक्त्वा षोडशाहे ऋतौ व्रजेत् ।
 अशक्तौ तु भुजबलभीमे “अन्यं पौष्णेन्द्रसर्पाणामाद्यं पितृश्वि-
 मूलगम् । गण्डं दण्डत्रयं ख्यातं सर्वकार्येषु कल्पितम् ।
 पुमान् विंशतिवर्षश्चेत् पूर्णषोडशवर्षया । स्त्रिया सङ्गच्छते
 गर्भाशये शुद्धे रजस्यपि । अपत्यं जायते भद्रं तयोर्न्यूनेऽधमं
 स्मृतम् । मासेशैः सितकुजगुरुरविशनि सौम्यलग्नपशुशौनैः
 कलुषैः पौड़ा गर्भस्य पौडितैः पतनमन्यथा पुष्टिः” ॥ कालुष्यं
 मासेशेन पापग्रहयोगशत्रुगृहास्थिति नौचगृहयोग उपग्रह-
 योगादि । मासेशनक्षत्रनक्षत्रे पापग्रहयोगः पौड़ा येषां जन्म-
 र्क्षाणि १६ । ३ । २० । २२ । ११ । ८ । २७ । २ । मासेश-
 शान्त्यादौ कृते न गर्भपौड़ा । अथ प्रश्नात् पुत्रादिज्ञानम् ।
 “विवाहलग्नं विषमर्क्षसंस्थः सौरोऽपि पुंजन्मकरो विलग्नात् ।
 स्यादिग्रहाणामवलोक्य वीर्यं वाच्यः प्रसूतौ पुरुषोऽङ्गना वा” ।

अथ षोडशवर्षीया गर्भिणीचिन्ता । “या सूता षोडशे
 वर्षे तत्र वा घृतगर्भिका । सत्युस्तस्याः सपुत्रायाः पितुश्चापि
 च सम्मतः ॥ मांसीप्रियङ्गुरजनीगुम्बुर्लवणलोचना । तालिशेन

तिलालाजा गर्भिणीस्नानमुत्तमम् ॥ गौरीं संपूज्य तत्पश्चात्
संक्रमेच्छिवसन्निधौ । छागी गर्भवती देया देवज्ञायाथ गोयुगम् ।
कांस्यपात्रस्थितं चन्द्रं सितवस्त्राजसंयुतम् । वस्त्रैः कृष्णैश्च
शतपुष्पैश्चन्दनागुरुधूपकैः । कृत्वापमार्जयेन्नारी भोजयेद्
ब्राह्मणांस्ततः” ॥

अथ पुंसवनम् । “कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सभद्रे
तिथौ भाद्राषाढनृमेश्वरेषु नृदिने वेधं विनेन्दौ शुभे । अचौणे
नवपञ्चकण्टकगते सौम्ये शुभे वृद्धिषु स्त्रीशुद्ध्या घटयुगमसूर्य-
गुरुभेषूद्यत्सु मासत्रये” ॥ नृदिने पुंश्रवणवारे । वेधो दशयोग-
भङ्गः । वृद्धिरुपचयस्थानम् ।

अथ पञ्चामृतम् । “रेवत्यश्विपुनर्वसुद्वयमरुग्मूलानुराधा-
मघाहस्तासूतरफलगुमेषु भृगुजे जौवार्कवारे तथा । लग्नर्क्ष-
दुपशोभने च नियतं संत्यज्य रिक्तां तिथिं न देयं मासि तु
पञ्चमे सुकरणे पञ्चामृतं योषिताम् । दुग्धं सशर्करं चैव घृतं
दधि तथा मधु । पञ्चामृतमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु” ॥

अथ सौमन्तोन्नयनम् । “षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गौज्यकुजदिन-
कृतां नन्दभद्रे तिथौ च मैत्रे मूले मृगाक्षे करपितृपवने
पौष्णविष्णुत्रियुग्मे । तिष्याश्रवादित्यरौद्रे युवतिहरिभक्षे
वृश्चिके वापि लग्ने चन्द्रे तारेऽनुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च
सौमन्तकर्म” । त्रियुग्मे पूर्वोत्तरत्वेन युग्मरूपासु फलगुण्या-
षाढभाद्रपदासु । “भृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंश्रवणस्य च ।
केचिद्वदन्ति सौमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ” ॥ शङ्खलिखितौ
वस्त्रदानं नवबध्वै । “मघाष्टकेऽम्बुत्रितयेऽदितिद्वये पौष्णद्वये
धातृयुगे गुरुद्वये । मासे च षष्ठेऽथ चतुष्टये स्त्रियाः शुद्धाश्र-
मन्दाह वहिर्धटौ शुभा” ॥ गर्भस्पन्दने सौमन्तोन्नयनं यावन्न
बालप्रसव इति । भुजबले “श्रीफलञ्च करे दत्त्वा स्थित्वा

भद्रासने तथा । गृह्योदितेन होमञ्च शान्तिं चैवान्न कारयेत् ॥
 ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं जातिञ्च विद्रुमम् । गुवाकं रजतं
 हेम दद्यात् स्ननतटान्तरे ॥ तत्प्रभृतिनदीतीरं देवखातोदकं
 त्यजेत् । सन्ध्याटनं तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत् ॥ बृह-
 द्राजमार्त्तण्डे । “या नार्थः कृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन ।
 अङ्गे निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥ अतएव छन्दोग-
 परिशिष्टं “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत् कथञ्चन ।
 ह्रुत्वैतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥ इति सामान्यत उक्तम् ।
 देवतः “सकृच्च संस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता” ।

अथ जातभद्रादि । तत्र दन्तजन्मचिन्ता । “जातः सदन्तः
 पितृमातृहन्ता तातं विहन्यात् प्रथमे तु मासे । अस्मां
 द्वितीये सहजं तृतीये मासे चतुर्थे शुभकारकः स्यात् ॥ मिष्टान्न-
 भोजी सुभगः सुताख्ये षष्ठे सुखी पण्डितकल्पबुद्धिः । ततो-
 ऽधिकः स्याद्वलवान् युनाख्ये मासेऽष्टमे वित्तसुखेर्विहीनः ।
 सुरप्रतापी नवमे मृत्युश्च दशमे तथा ॥ एकादशे द्वादशे च
 सुखी च सुभगो भवेत् । अष्टौ पुत्तलकान् कृत्वा सुगन्धै-
 र्गन्धकैस्तथा ॥ स्रोतःसु संक्रमे चापि स्नापयेत् शुक्लपुष्पकैः ।
 स्नानं संक्रमणस्याधः शब्दोर्दर्शनमन्ततः ॥ होमं विप्रार्चनञ्चैव-
 मशुभे दन्तदर्शने” ॥

प्रसवात् पूर्वं गृहसंस्कारमाह सांख्यायनगृह्यम् । “काका-
 दन्या मेचकधातक्या बृहत्याः कोषातक्याः कालकौतकस्येति
 मूलानि पेषयित्वा उपलेपयेद्देशं यस्मिन् प्रजायते रक्षसा-
 मपहृत्यै” इति । काकादनी काकजङ्घा मेचकधातकौ
 काकमोचिका कोषातकौ घोषकः कालकौतकाः यष्टि-
 मधुकेति कल्पतरुः । अतएव हरिवंशे । “एष मानुषको
 यज्ञो मानुषैरेव साध्यते । अयतां येन दैवं हि मद्भिधैः प्रति-

हन्यते । मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्चैव योजितैः । यत्नेन
 चानुकूलेन देवमप्यनुलोम्यते” । इत्यनुचरान् प्रति कंसवाक्यम् ।
 “अस्ति गोदावरौतौरे जम्बला नाम राजसो । तस्याः स्मरण-
 मात्रेण विशल्या गर्भिणी भवेत् । पञ्चरेखाः समुज्जिह्व तिर्य्य-
 गूर्द्धक्रमेण हि । पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमाद्ये मुनौ त्रयम् ।
 नवमे सप्त दद्यात्तु बाणं पञ्चदशे तथा । द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट्
 दिशि द्वौ षोडशे श्रुतिम् । एकादिना समं देयम् इच्छाद्वाङ्गं
 त्रिकोणके । तदा द्वात्रिंशदादिः स्यात् चतुः कोष्ठेषु सर्वतः ।
 दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं स्यादेषु कर्मसु । द्वात्रिंशत् प्रसवे
 नार्याश्चतुस्त्रिंशद्गमे नृणाम् । भूताविष्टेषु पञ्चाशत् मृतापत्यासु
 वै शतम् । द्वासप्ततिस्तु सन्ध्यायां चतुःषष्टीरणाञ्चनि । विषे
 विंशो धान्यकौटेष्वष्टाविंशतिरेव च । चतुरष्टौ च बालानां
 रोदने परिकौर्त्तिता” भौमपराक्रमे “वाच्यं शिशोर्जन्मपितुः
 परोक्षं क्षपाकरे पश्यति नैव लग्नम् । चरस्थितेऽर्केऽष्टमधर्मगे
 वा जातः परोक्षे पितरौति वाच्यम् । लग्नस्थिते वा दिननाथ-
 भूमौ यामित्रसंख्येऽप्यथवा महीजे । चन्द्रे च शुक्रेन्दुजमध्यगे
 वा विदेशसंख्ये पितरि प्रजातः । सुप्रसूतिर्भवेच्चन्द्रे शुभग्रह-
 युतचित्ते । दुर्ग्रहेचित्तयुक्ते च प्रसूतिर्दुःखदा भवेत् । द्वारं
 वास्तुनि केन्द्रोपगात् ग्रहादसति वा विलग्नर्क्षात् । दौपोऽर्का-
 दुदयाद्वर्त्तिरिन्दुतः स्नेहनिर्देशः । लग्ने याद्विरंशांशस्तदभि-
 मुखं सूतिकागृहद्वारम् । वासगृहोद्यानगतं द्वारं दिग्वलि-
 ग्रहाद्वलोपेतात् । द्वादशभागविभक्ते वासगृहे व्यर्वास्थिते
 सहस्रांशौ । दौपश्चरस्थिरादिषु तथैव वाच्यः प्रसवकाले ।
 लग्नस्य यस्तु वर्णो निर्दिष्टो वर्त्तिस्तेन निर्देश्या । यावान् भाग-
 क्षयमुपगतो दौपवर्त्तश्च । तस्यास्तावद्भागे क्षयमुपगतं लग्नराशिः
 प्रसूतिः । इन्दोर्भागवशाद्वाग्ने दीपे तैलस्य संस्थितिः । केचित्

पूर्णादिभेदेन वदन्येवं मनौषिणः । मेषे चापमृगेन्द्रयोः किल
 शिशुः प्राचौ शिवा जायते गोकन्या मकरेषु दक्षिणशिरा
 जातो भवेन्नश्चितम् । मौने वृश्चिककर्किणोर्यदि तदा कौवेर-
 मूर्द्धा भवेत् कुम्भर्त्तुं धटयुग्मयोर्यदि तदा पाश्चात्यमूर्द्धा नतः ।
 युग्मायुग्मलग्नवशात् प्रसवस्य च कारिणी । विधवा सधवा
 ज्ञेया क्रमात् खलु विचक्षणैः” । बृहज्जातके । “मेषकुलौर-
 तुलानि घटेः प्रागुत्तरतो गुरुसौम्य गृहेषु । पश्चिमतश्च वृषेण
 निवासो दक्षिणभागकरो मृगसिंहौ । वास्तुदेशे प्रागादिगृह-
 प्रसवज्ञानम् । द्वौ द्वौ राशौ मेषात् पूर्वादिषु संस्थितौ गृह-
 विभागे । कोणेषु द्विशरौराणि लग्नस्थाने शिशोः शयनानि” ।
 गृहस्य प्रागादिदिग्बिभागे बालस्य शय्या । लग्ननवांशकतुल्य-
 तनुः स्यात् वीर्ययुतग्रहतुल्यतनुर्वा । चन्द्रमसे तु नवांशपवर्णः
 कादिविलग्नविभक्तभगावः । लग्नादयो राशयः कादिषु शिरः
 प्रभृतिगात्रेषु परिकल्प्य तेन तदधिपातद्वैर्घ्यादिभेदात् तद-
 ङ्गानां तथा । यथाह सत्यः । दौर्घपतिदौर्घगृहस्थितोऽवयव-
 दौर्घकृद्भवति । मिश्रत्वे मिश्रफलमेव मन्येषु वाच्यम् । कटक्-
 श्रोत्रनसाकपोलहनवो वक्त्रश्च होरादयस्ते कण्ठांशकबाहुपा-
 र्श्वहृदयक्रोडानि नाभिस्ततः । वस्ति शिश्नगुदे ततश्च वृषणावूरू
 ततो जानुनौ । जङ्घाङ्गौ ह्यभयत्र वाममुदितैरेकाग्रभागै-
 स्त्रिधा । लग्नादयो राशयस्त्रिधा द्वेकाग्रभागैस्तत्र प्रथमे शीर्षा-
 दयो भवन्ति ते लग्नादयः द्वितीये कण्ठादयः तृतीये वस्त्या-
 दयः उदितैरुदय प्राप्तेर्भुक्तैरिति यावत् । तैर्द्वादशभिः राशि-
 भिर्वाममङ्गमिति शेषः । अर्थात् द्वितीयादिभिर्भागैर्दक्षिणं
 तेन लग्नात् द्वितीयो राशिर्दक्षिणं चक्षुः द्वादशश्च वाममित्यादि
 ज्ञेयम् । “तस्मिन् पापयुते व्रणं शुभयुते सौम्यं हि लक्ष्मादि-
 शेत् । स्वर्चांशे स्थिरसंयुतेषु सहजः स्यादन्यथा गन्तुकः ।

मन्देष्वानिलजोऽग्निशस्त्रविषजो भौमे बुधे भूभवः सूर्ये काष्ठ-
चतुष्पदेन ह्रिमगौ शृङ्गजोन्यैः शुभः” । तस्मिन् द्रेक्षाणे ।
द्रेक्षाणस्थितग्रहफलनिर्णयः । “श्रीर्षमुखबाह्वदयोदराणि
कटिवस्तिगुह्यसंज्ञकानि । ऊरुजानूकजङ्घे चरणाविति च
राशयोऽजाद्याः । इति कालनरस्याङ्गे सदसदुग्रहयोगतः ।
पुंसामपि तदङ्गेषु शुभाशुभफलं वदेत् । न लग्नमिन्दुश्च गुरु-
निरोक्षते न वा शशाङ्गं रविणा समायुतम् । सपापकोऽर्केण
युतोऽथवा शशीपरेण जातं प्रवदन्ति निश्चयात् । भग्नपाद-
र्क्षसंयोगात् द्वितीया द्वादशी यदि । सप्तमी चार्कमन्दारे
जायते जारजोऽध्रुवम् । जारजयोगः । “गुरुक्षेत्रगते चन्द्रे
तदयुक्ते वामवेश्मनि । तद्रेक्षाणे नवांशे वा जायते न परेण
सः” । जारजयोगभङ्गः इति लग्ननिर्णयः ।

“यादृक् पश्यति सौम्यस्तत्तुल्यगुणं सुतं समाधत्ते । पितृ-
जननीसादृश्यं रवेः शशाङ्गाच्च बलयोगात् । सत्त्वं रजस्तमो
यत्तु त्रिंशंशे रविस्तादृक्” । एतेऽन्तरात्मानः स्वां प्रकृतिं
जन्तोः प्रयच्छन्ति सत्त्वादिग्रहात्रिंशंशके रविस्थित्या सात्त्विक-
कादिज्ञानम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “तामसा राजसाश्चैव
सात्त्विकाश्च तथा स्मृताः । मनुष्या भृगुशार्दूल वातपित्त-
कफाधिकाः ।

अथ गण्डयोगः । “अश्विनौमघमूलानां गण्डा आद्या-
स्त्रिणाडिकाः । अन्याः पौष्णोरगेन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ।
मूलेन्द्रयोर्दिवागण्डो निशाच पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा
ज्ञेये रेवतौतुरगक्षयोः । सन्ध्यारात्रि दिवाभागे गण्डयोगो-
द्भवः शिशुः । आत्मानं मातरं तातं विनिहन्ति यथाक्रमम् ।
सर्वेषां गण्डजातानां परित्यागो विधौयते । तातेनादर्शनं
वापि यावत् प्राण्मासिको भवेत् । कुङ्कुमं चन्दनं कुष्ठं गोरु-

चनमथापि वा । दृते नैवान्वितं कृत्वा चतुर्भिः कलसैर्बुधः ।
 सहस्राक्षेण मन्त्रेण बालकं स्नापयेत्ततः । पितृयुक्तं दिवा-
 जातं मातृयुक्तञ्च रात्रिजम् । स्नापयेत् मातृपितृभ्यां सन्ध्ययो-
 रुभयोरपि । कांस्यपात्रं दृतैः पूर्णं गण्डदोषोपशान्तये ।
 दद्याद्धनुं हिरण्यञ्च ग्रहांश्चापि प्रपूजयेत् । मूलायाः प्रथमे
 पादे पितुर्वपुः प्रणश्यति । द्वितीये नियतां पौडां मातुः
 कुर्यात् पितुस्तथा । तृतीये धननाशाय चतुर्थे सर्वसम्पदः ।
 व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमश्लेषास्त्रपि पूर्ववत् । बल्लोकमृत्तिकां
 दद्यात् नद्याश्च तटमृत्तिकाम् । गोविषाणमृदञ्चैव दन्तिमृदञ्च
 निक्षिपेत् । तीर्थाश्वः पञ्चगव्येन स्नानं मातुः पितुः शिशोः ।
 दिवा जाता तु या कन्या निशि जातस्तु यः पुमान् । नोभयो-
 र्गण्डदोषोऽस्ति नाचलो हन्ति पर्वतम् । दिवागण्डे निशाजातो
 निशिगण्डेऽथवा दिवा । नोभयोर्गण्डदोषः स्यान्नाचलो हन्ति
 पर्वतम् ॥ इति गण्डनिर्णयः । “मयूरचूलिकामूलमादि-
 त्यग्रहणोद्धृतम् । बालस्य च गले बद्धं समस्तग्रहदोषहृत् ॥
 मयूरचूलिका अपामार्गः । “शङ्खोत्पलवचा कुष्ठं क्षणलीह-
 विधारणम् । सर्वोपद्रवतो बालं क्ष्वादापि च रक्षति ॥
 अर्कदुग्धं निशा शुण्ठा गोघृतेन विलेपनम् । सर्वोपद्रवदाषेभ्यो
 बालं रक्षति सन्ततम् ॥ मागधिकासैन्धवसुरभिपित्तमधुमरिच-
 रचितमतिप्रकटम् । भूतहरमञ्जनमिदं दुर्हरग्रहदर्पविदार-
 णम् ॥ सुरभिपित्तं गोपित्तं मार्गधिका पिप्पली । दारु-
 हरिद्रां पुष्पे प्लक्षरसेन मर्दयित्वा रचिता ॥ अञ्जनगुटिका
 ग्रहहृन्मन्दिता भूतविद्रावणौ प्लक्षरसेन कुशाण्डरसेन ।

अथ पताकीवेधः । “तिर्य्यगूर्ध्वगता रेखास्तस्रो देयाः
 पताकया । युताः कार्या वेदविदा सर्वसङ्गतरेखया ॥ दक्ष-
 स्थोन्नतरेखातो वामं मेशाद्यरार्थयः । पञ्चाष्टयुगमविंशाश्च

षड्दशेन्द्रामिसागराः ॥ कर्कटान्मीनपर्यन्तमङ्गा देया यथा-
क्रमम् । बालस्य जन्मकालौनग्रहलग्नमजादिषु ॥ विन्यस्य
चिन्तयेत् प्राज्ञः शुभाशुभं यथाक्रमम् । शुभदण्डयोगवेधैर्ल-
म्बाद्बालस्य शोभनम् । पापदण्डयोगवेधैराश्वङ्गा दृष्टिकाल-
वत् । बलाधिके दिनं मध्ये मासो हीने च हायनम् ।
कर्किर्मीनधनुर्भ्याञ्च हरिः कौटघटेन च । स्त्रियास्तौलिमृ-
गाभ्याञ्च घटे मीनेन कन्यया । धनुषो मृगकर्किभ्यां मकरे
धनुषा स्त्रिया । मीने कर्कितुलाभृदभ्यां मीनस्त्रीधनुषात्तजे ।
तुलाकर्किमृगैर्द्वन्द्वे कौटकुम्भद्वेषु च । सिंहवधे च एतेषु
वामदक्षिणसंमुखे । राहुकेत्वर्कसौरारैः पापैर्विद्धो युतोऽशुभः ।
तदन्यैर्युतविद्धस्तु लग्नराशिः शुभप्रदः । एकोनविंशतिः कर्के
सिंहे सप्तदशैव तु । षट्त्रिंशदवलायाञ्च षड्विंशतिस्तुला-
धरे । वृश्चिके सिंहवत् ज्ञेयं मूनत्रिंशच्छरासने । षड्विंशं
मकरे ज्ञेयं कुम्भे सप्तदश स्मृता । नवयुग्मे तथा मीने मेघे
षड्दशभिस्तथा । वृषभे च यथा सिंहे युग्मेऽङ्गहरलोचने ।
त्रितयाङ्गादियं संख्या दिनमासान्दनिर्णये । एकाङ्गात् द्विगु-
हाङ्गाद्वा क्वचित् दृष्टेऽपि सम्भवः । वारेशादर्द्धयामेषु रात्र्यङ्गोः
पञ्चषट् क्रमात् । अधिपाः स्युर्ग्रहास्तत्र यथाकांक्षे भवन्ति
हि । वरीज्येन्दुभृगुक्ष्माजशनिज्ञरवयो निशि । रविशुक्रज्ञ-
रात्रौशशनीज्यकुजभास्कराः । दिने तूद्ध्याः परेष्वेवं तथा
ऋक्षाश्चतुर्ग्रहाः । पापदण्डे भवेद्रिष्टिः शुभदण्डे शुभं
भवेत् । शुभग्रहस्य दण्डे तु कर्मारम्भाच्छुभं भवेत् । आर-
म्भात् पापदण्डे तु कर्म निष्फलतां व्रजेत् । यस्यार्द्धयामस्त
स्यैव प्राग्दण्डः समुदाहृतः । षट्षट् परीत्य दण्डाश्च त्रयो रात्रौ
मतास्तथा । आदित्ये भृगुजो बुधोऽपि च शशी सोमे शनीज्यौ
कुजो भीमेऽर्कः सितसोमजौ च शशिजे सोमः शनिर्वाक्पतिः ।

जीवेऽङ्गाररवौ भृगुर्भृगुसुते सौमेन्दुमार्त्तण्डजाः । काले जीव-
महौजतिग्मकिरणा रात्रौ च दण्डाधिपाः । यामार्द्धाधिप-
संख्यातो द्वितीयस्तु तदर्धतः । तदर्धात्तु तृतीयः स्यात्तदर्धात्तु
तुरीयकः । अङ्काभावे तु राहुः स्यात्तदर्धो वसुसंख्यकः । भग्ना-
ङ्गस्य परित्यागाद्दिवादण्डाधिपा यथा । रविदनुजबुधग्लौञ्च-
न्द्रसुरासुरज्ञा कुजरविदनुजज्ञाः जेन्दुसुरासुराश्च । गुरुशशिर-
विदैत्याः शुक्रभौमार्कदैत्याः शनिकुजरविदैत्या दण्डपाद्यर्द्ध-
यामे” । दनुजो राहुः । अर्द्धयामे । दिनार्द्धप्रहरे । शुभ-
दण्डमाह । “शेषावर्कस्य दण्डौ सततशुभकरावादिशेषौ
तथेन्दोः शेषो दण्डः कुजस्याप्यथ गुरुबुधयोराद्यमाद्यं प्रश-
स्तम् । आदिर्दण्डस्तथैको भृगुकुलनृपतेः सर्वकार्ये हि शस्तः ।
दण्डाद्यत्वार एते कचिदपि समये नैव सौरेः प्रशस्ताः । प्रति-
दण्डं पलान्येषां ज्ञात्वा वाच्यं कचिच्छुभम् । रवौ च वेदा
वसवः सुधांशौ कुजे चराणां शशिजे तथाङ्गाः । शनावृतुर्दिक
च वृहस्पतौ स्याद्राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः । अशुभे दण्ड-
संयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते । बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः
समन्वितम् । अशुभग्रह दण्डे तु सर्वत्र पापवर्जिते । बालस्य
कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् । अशुभो दण्डनाथो हि वेध-
स्वेत्तेन लभ्यते । मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ।
पापस्य दण्डमात्रे तु तद्व्योगवेधवर्जिते । बालस्य कुशलं तत्र
शुभैर्यदि समन्वितम्” । इति पताकौवेधः ।

“पापास्त्रिकोणकेन्द्रे सौम्याः षष्ठाष्टमव्ययगताः । सूर्यो-
दये प्रसूतः सद्यः प्राणांस्त्यजति जन्तुः” । सूर्यरिष्टम् । “षष्ठे-
ऽष्टमे च चन्द्रः सद्यो मरणाय पापसंज्ञः । षष्ठाभिश्च शुभैर्दृष्टो
वर्षैर्मिश्रैस्तदर्धेन” । चन्द्ररिष्टम् । “सुतमदननवान्धलग्न-
रन्ध्रेष्वशुभयुतो मरणाय शीतरश्मिः । भृगुसुतशशिपुत्रदेव-

पूज्यैर्यदि बलिभिर्न युतोऽवलोकितो वा” । पापयुतचन्द्र-
रिष्टम् । “द्यूनचतुरस्रसंस्थे पापद्वयमध्यगे शशिनि जातः ।
विलयं प्रयाति नियतं देवैरपि रक्षितो बालः” । पापमध्यग-
चन्द्ररिष्टम् । “क्षौणे शशिनि विलग्ने पापैः केन्द्रेषु मृत्यु-
संस्थैर्वा । भवति विपत्तिरवश्यं जवनाधिपतेर्मतश्चेतत्” ॥
क्षौणचन्द्ररिष्टम् । “नाग ८ । गो ८ । सिंह २४ । जातो २२ ।
इषु ५ । क्ष्मा १ । अश्वि ४ । वृश्चि २३ । धृति १८ । नखाः
२० । क्ष्माग्नि २१ । दिक १० । चेत्यजाद्यंशे तत्तुल्यान्दैर्विधौ
व्यसुः” । मेषादीनां त्रिंशांशविशेषस्थचन्द्ररिष्टम् । “भौमे
विलग्ने शुभदैरदृष्टः षष्ठेऽष्टमे वार्कसुतेन युक्तः । सद्यः शिशुं
हन्ति वदेन्मुनोन्द्रः स्मरे यमारौ न शुभे क्षितौ च” । त्रिविध-
भौमरिष्टम् । “कर्कटधामनि सौम्यः षष्ठाष्टमराशिगोविलग्न-
र्चात् । चन्द्रेण दुष्टमूर्तिर्वर्षचतुष्टयेन मारयति” ॥ बुधरिष्टम् ।
“वृहस्पतिभौमगृहेऽष्टमस्थः सूर्य्यन्दुभौमार्कजदृष्टमूर्तिः । वर्षै-
स्त्रिभिर्भागवदृष्टिहीनो लोकान्तरं प्रापयति प्रसूतम्” ॥ वृह-
स्पतिरिष्टम् । “रविशशिभवने शुक्रो द्वादशरिपुरन्द्रगोऽशुभैः
सर्वैः । दृष्टः करोति मरणं षड्भिर्वर्षैः किमिह विचित्रम्” ॥
शुक्ररिष्टम् । “मारयति षोडशाहात् शनैश्चरः पापवीक्षितो
लग्ने । संयुक्तो मासेन वर्षाच्छुद्धस्तु मारयति” ॥ त्रिविध-
शनिरिष्टम् । “राहुश्चतुष्टयस्थो मरणाय वीक्षितो भवति
पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥
घटसिंहवृश्चिकोदयकृतस्थितिजीवितं हरति राहुः । पापैर्नि-
रौक्ष्यमाणः सप्तमितैर्निश्चितैर्वर्षैः” ॥ राहुरिष्टम् । “केतुर्य-
स्मिन्नृक्षेऽभ्युदितस्तस्मिन् प्रसूयते जन्तुः । रौद्रे सर्पमुहूर्त्ते वा
प्राणैः संत्यजते चाशु” ॥ केतुरिष्टम् । लग्ने ये द्रेक्षाणा
निगडाहिविहङ्गमपाशधरसंज्ञाः । मरणाय सप्तवर्षे क्रूरयुतान्

स्त्रपति दृष्टाः । द्रेक्षाणरिष्टम् । “मीनकर्कटयोरन्त्यौ वृश्चिकस्याद्यमध्यमौ । सर्पाश्चत्वार एवैते द्रेक्षाणा निगडाश्च ते ॥ तुलामध्यान्तसिंहाश्च कुम्भाद्याः पक्षिणः स्मृताः । वृषाद्यमकराद्यन्ता द्रेक्षाणाः पाशधारिणः ॥ लग्नाधिपजन्मपतौ षष्ठाष्टमरिप्फगौ प्रसवकाले । अस्तमितौ मरणकरो राशिप्रमितैर्वेदेद्वर्षैः” ॥ जन्मपतिर्जन्मराश्यधिपः लग्नाधिपजन्माधिपरिष्टम् । “सौम्याः षष्ठाष्टमगाः पापैर्वक्रोपगतैर्दृष्टाः । मासेन सृत्तुदास्ते यदि न शुभैस्तत्र संदृष्टाः” ॥ सौम्यग्रहरिष्टम् । “एकः पापोऽष्टमगः शत्रुगृही शत्रुवोचितो वर्षात् । मारयति नरं प्रसूतं सुधारसो येन पीतोऽपि” ॥ पापग्रहरिष्टम् । “होरायाः सप्तमे सौरिर्हिंवुकस्थश्च भास्करः । अस्मिन् योगे तु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति प्रिये ॥ वसुषष्ठगते जीवे सप्तमसप्तगते शनौ । द्वादशस्थो यदा भानुवर्षमेक न जीवति ॥ प्रतिपद्यत्तराषाढा नवम्यामेव कृत्तिका । पूर्वभाद्रपदष्टम्यामेकादश्याश्च रोहिणी ॥ द्वादश्याश्च यदाश्लेषा त्रयोदश्यां यदा मघा । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमो भवेत्” ॥ इति शिशुरिष्टम् ।

“लग्नाच्चतुर्थगः पापो यदि स्याद्बलवत्तरः । तदा मातृबधं कुर्यात्तत्केन्द्रे चापरो यदि ॥ केन्द्रत्रिकोणगः पापो मातृह्ना सप्तवासरात् । सपापात् भार्गवात् पापो हिवुके मातृनाशकत ॥ चन्द्रमा यदि पापेन त्रयेणैवेह वीक्षितः । मातृनाशो भवेत्तस्य षष्ठः पापो भवेद् यदा” ॥ इति मातृरिष्टम् । “कर्मस्थाने स्थिते सौम्ये रिपुस्थाने च चन्द्रमाः । कुजे च सप्तमस्थाने म्रियते पितृसंज्ञकः ॥ तमोहा यदि पापेन त्रयेणैव हि वीक्षितः । शुभैर्युतदृष्टश्च पितुरप्यन्तमादिशेत्” ॥ इति पितृरिष्टम् । “लग्नाच्चतुर्थो रविजोऽथ भौमः कर्मस्थितो मातृवियोगदुःखम् । ददाति शौघं खलु सप्तमे च तातस्य

मृत्युं यदि लग्नसंस्थः ॥ दिवाकरेन्दोः स्मरगौ कुजार्कजौ
रोगप्रदौ पुंगवयोषितस्तदा । व्ययस्मरगौ मृत्युकरो युतौ यदा
तदेकदृष्टा मरणाय कल्पितौ ॥ यमवक्रौ द्युने चार्कात् पुंसो
रोगप्रदौ स्त्रियाश्च चन्द्रात् । तन्मध्यगयोर्मृत्युस्तदेकयुतदृष्ट-
योच्चापि” ॥ इति माता पित्रहायोगः ।

“एकोऽपि केन्द्रभवने नवपञ्चमे वा भास्वन्नयूखविमलौ-
कतदिहिभागः । निःशेषदोषमपहृत्य शुभं प्रसूतं दीर्घायुषं
विगतरोगभयं करोति” ॥ सर्वरिष्टभङ्गः । “सौम्यग्रहैरति-
बलैर्विबलैश्च पापैर्लग्नश्च सौम्यभवनं शुभदृष्टिदृष्टम् । सर्वा-
पदा विरहितो भवति प्रसूतः पूजाकरः खलु यथा दुरितै-
र्ग्रहाणाम् ॥ चन्द्रः पूर्णतनुः सौम्यर्चगतः स्थितः शुभस्यांशे ।
प्रकरोति रिष्टभङ्गं विशेषतः शुक्रसंदृष्टः ॥ सौम्यदयान्तरगतः
संपूर्णस्निग्धमण्डलः शशभृत् निःशेषरिष्टहन्ता भुजङ्गलोकस्थ
गरुड इव । स्वोच्चस्थः स्वगृहेऽपि वा स्वसुहृदां वर्गेऽपि सौम्ये-
ऽपि वा संपूर्णः शुभवौक्षितः शशधरो वर्गे स्वकीयेऽपि वा ।
शत्रूणामवलोकनेन रहितः पापैर्युक्ते क्षितो रिष्टिं हन्ति
सुदुस्तरां दिनपतिः प्रालेयराशिं यथा ॥ शुक्रः पञ्चसहस्राणि
बुधः पञ्चशतानि च । लक्षमेकन्तु दोषाणां हन्याच्चैवोदिते
गुरुः ॥ सप्ताष्टषष्ठाः सौम्या हरन्ति शशिनः कष्टफलम् ।
पापैरमिश्रचाराः कल्याणघृतं यथोन्मादम् ॥ पक्षे सिते भवति
जन्म यदि क्षपायां कृष्णे तथाहनि शुभाशुभदृष्टमूर्तिः । तं चन्द्रमा
रिपुविनाशगतोऽपि यन्नादापत्सु रक्षति पितेव शिशुं न हन्ति ।
तुलाकोदण्डमौनस्थो लग्नस्थश्च शनिर्यदा ॥ सर्वरिष्टिं निह-
न्याशु शेषे जातो भवेद्ग्रसुः । राहुस्त्रिषष्ठलाभे लग्नात्
सौम्यैर्निर्दोक्षितः सद्यः नाशयति सर्वरिष्टिं मारुत इव तूल-
सङ्घातम् । अजवृषभकर्किलग्ने रक्षति राहुः समस्तरिष्टिभ्यः ।

पृथिवीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषम् ॥ भीमपरा-
क्रमे । “निधनारिगते चन्द्रे लग्नांशं जायते यदि । अथ
केन्द्रगते जीवे जीवेद्वर्षशतं नरः ॥ कर्कटस्थो यदा जीवः
सप्तमो भार्गवो यदि । बुधे च लग्नसंप्राप्ते शतं जीवति
बालकः” ॥ इति रिष्टभङ्गः । “स्वर्चस्थैश्च चतुष्टयेऽथ बलिभिः
स्त्रोच्चस्थितैर्वा ग्रहैः शुक्राङ्गारकमन्दजीवशशिजैरैतैर्यथानु-
क्रमम् । मानव्यो रुचकः शशोऽथ कथितो हंसश्च भद्रस्तथा
माहात्म्यात् पुरुषाः कुलाधिकतया ख्यात्यादिभाजः सदा ।
विद्यावान् जनसुभगः सत्यरतो धार्मिकः सदा पुरुषः ॥ बान्धव-
सुहृदुपकर्त्ता केन्द्रकोणे स्थिते जीवे । स्त्रोच्चस्थितः शुभफलं
प्रकरोति पूर्णं नीचर्चगस्तु विफलं रिपुमन्दिरेऽल्पम् ॥ पादं
फलस्य हितमे स्वगृहे तथार्धं पादत्रयं शुभखगः स्थितवांस्त्रि-
कोणे । नीचर्चगः सकलमेव करोति दोषं नूनञ्च किञ्चिदरिभे
विफलं सुतुङ्गे । पादत्रयं हितगृहे विहगः शुभोऽर्धं स्वर्चं
फलञ्च चरणं स्थितवांस्त्रिकोणे” ॥ इति भावफलम् । “यत्र
तत्र स्थितो भीमो गुरुणापि समायुतः । तत्रोच्चफलमाप्नोति
स्यादुच्चं त्रिगुणं फलम्” ॥ राजयोगमाह । “नीचस्थिते
जन्मनि यो ग्रहश्च तद्राशिनाथोऽपि तदुच्चनाथः । यदा
त्रिकोणे यदि केन्द्रवर्त्ती भवेत्तदासौ नृपचक्रवर्त्ती ॥ अन्धं
दिगम्बरं मूर्खं परपिण्डोपजीविनम् । कुर्यातामतिनीचस्थौ
पुरुषं शशिभास्करो ॥ वक्रिणस्तु महावीर्याः शुभा राज्यप्रदा
ग्रहाः । पापा व्यसनदाः सर्वे कुर्वन्ति च वृथाटनम्” ॥

अथ जन्मराशिफलम् । “मेषः सौख्यमुपैति गर्वमपि
गौर्नानामतिर्मन्मथे क्रूरः कर्कटके धृतिर्वनचरे कन्या च
मायाविनौ । सत्यं रौति तुलाप्यलो मलिनता चापस्तु
पापाशयो मौख्यं मकरे घटे चतुरता मौने च धीरा मतिः

ऋतुः स्वर्गोऽप्यपराधे बहुवैरानुबन्धकत्” । इष्टवियोगानिष्ट-
प्राप्तौ चित्तस्य यथा पूर्वमवस्थानम् । अस्थिरविभूतिमित्रं
चलमटनं स्वलितनियममपि चरभे । तद्विपरीतं क्षमान्वितं
दीर्घसूत्रञ्च । द्विशरीरे त्यागयुतं कृतज्ञमुत्साहिनञ्च विविध-
चेष्टम् । ग्राम्यारण्यजलोद्भवराशिषु जातास्तथा शोलाः ।
अदीर्घसूत्रश्च भवेत् सर्वकर्मसु पार्थिवः । दीर्घसूत्रस्य भूपतेः
कर्मनष्टं भवेत् ध्रुवम् । रागे दर्पे च माने च द्रोहे पापे च
च कर्मणि । अप्रिये चैव कर्तव्ये दीर्घसूत्रं प्रशस्यते” ॥
इति राशिफलम् ।

अथ जन्मनक्षत्रफलम् । “शतानलादित्यविशाखमैत्र-
शक्रोद्भवामिश्रगुणाः प्रदिष्टाः । शिवाजहस्ता हि भवाजघन्याः
शेषोद्भवाः सत्पुरुषा भवन्ति ॥ कालात्मा दिनकृत् मनस्तुहि-
नगुः सत्त्वं कुजोद्भोवजो जौवो ज्ञानसुखे सितश्च मदनो
दुःखे दिनेशात्मजः । राजानौ रविशीतगू चित्तिसुतो नेता
कुमारो बुधः । सूरिर्दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेथः सहस्रांशुजः” ॥
समुत्साहः शौर्यमिति भट्टोत्पल नेता सेनाध्यक्षः । “बलाबलात्
ग्रहाणां स्यादात्मादीनां बलाबलम् । नृपाद्याः प्रबला कुर्युः
स्वं रूपं शनिरन्यथा” ॥

सत्याचार्यः । “षट्सूर्यस्य दशा ज्ञेयाः शशिनो दश
पञ्च च । अष्टावङ्गारके प्रोक्ता बुधे सप्तदश स्मृता ॥ शनै-
श्चरे दश प्रोक्ता गुरोरेकोनविंशतिः । राहौ द्वादशवर्षाणि
भृगोरप्येकविंशतिः । दिक्षु त्रयं त्रयं ज्ञेयं विदिक्षु च
चतुष्टयम् । कृत्तिकादिप्रदातव्यं दिगम्बरमता दशा ॥ कृत्ति-
कादित्रये सूर्यः सोमो रौद्रचतुष्टये । मघादित्रितये भौमो
बुधो हस्तचतुष्टये ॥ अनुराधा त्रये सौरिर्गुरुः पूर्वचतुष्टये ।
धनिष्ठात्रितये राहुः शेषे शुक्रः प्रकीर्तितः ॥ सूर्योपप्लव-

भौमार्किदशातिकष्टदा नृणाम् । गुरुज्जचन्द्रशुक्राणां यथेप्सित-
 फलप्रदा” ॥ वराहः “स्वशाकहीनशाकाब्दात् प्रत्यब्दं पञ्च
 वासरान् । तिथीश्च चन्द्रशिखिनौ ज्ञागुणौ च कृताश्विनौ ॥
 दण्डपलविपलान्यनुपलानि च सावने । वर्धयित्वा ऋचशेष-
 भोग्यात्तु गणनक्रमात्” ॥ अन्तर्दशाज्ञानमाह । “स्वदशाभि-
 र्दशां हत्वा नवभिर्भागमाहरेत् । लब्धा मासास्तु तच्छेषं
 पूरयित्वा तु त्रिंशता ॥ अङ्गैर्हत्वा दिनं लभ्यं तच्छेषे षष्टि-
 पूरिते । नवभिश्च हृते लब्धा ज्ञेया दण्डास्तदन्तरे ॥ रवेः
 षड्वर्षमध्ये तु विदा ४ मासा रवेर्निजाः । चन्द्रस्य दश मासाश्च
 दिक्दिनं पञ्च मासकाः ॥ कुजस्य ज्ञस्य रुद्रास्तु मासादिक-
 दिवसाः शनेः । ऋतुमासाद्युविंशश्च गुरोर्वर्षाद्युविंशतिः ॥
 राहोर्मासाष्टका ज्ञेया भृगोर्वर्षस्तु मासकौ । एवं ग्रहाणा-
 मन्येषामूच्याश्चैवान्तरोदयः ॥ यद्ग्रहस्यान्तरे यस्तु यत् संख्यं
 कालमाप्तवान् । तत् संख्यं स्वान्तरे तस्मै स दद्यादिति
 निश्चयः ॥ स्वान्तरग्रहणे स्वांशं स्वांशेन पूरयेत् सदा” ॥ दशा-
 फलन्तु । “उद्दिग्गचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगद-
 पीडितपक्षघातैः । संचोभितस्वजनबन्धुवियोगदुःखैर्भानोर्दशा
 भवति कष्टकरो नराणाम्” ॥ र । “सौख्यं विभर्त्ति वर-
 वाहनयानरत्नकौर्त्तिप्रतापबलवीर्यशुभान्वितश्च । मिष्टान्नपान-
 शयनासनभोजनानि चान्द्रौ ददाति धनकाञ्चनभूमिशङ्खम्” ॥
 च । “शस्त्राभिघातबधबन्धनरेन्द्रपीडाचिन्ताज्वरं विकलताञ्च
 गृहे करोति । चौराग्निदाहभयभङ्गविपत्तिरोगकौर्त्तिप्रताप-
 धनहा च दशा कुजस्य” ॥ म । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्-
 पदत्वं लीलाविलासशयनासनभोजनञ्च । नानाप्रकारविभ-
 वागमकोषहृदिः क्षिप्रं भवेद्बुधदशासु हितार्थसिद्धिः” ॥ बु ।
 “मिथ्यापवादधवन्धनकार्यहानिमात्सर्ययुक्प्रियसुखद्रविणे-

विहीनः । मित्रेषु वैरमभिवाञ्छति वैरयुक्तः कष्टासु पापद-
 दशासु शनैश्चरस्य ॥ श । “रस्यं गृहं विनयसञ्चयमानवृद्धिं
 प्राप्नोति सौख्यधनधान्यविभूतियोगम् । धर्मार्थकामसुख-
 भोगबहूपयुक्तं यावत् बृहस्पतिदशा पुरुषो हि तावत्” ॥ वृ ।
 “बुद्ध्याविहीनमतिनाशवियोगदुःखं नष्टार्थसिद्धिभयभङ्गविषा-
 र्त्तिरोगम् । सन्तापशोकपरदेशगतं करोति राहोर्दशा भवति
 जीवनसंशयाय” ॥ रा । “मन्त्रप्रभावाग्निपुणः प्रमदाविलासः
 श्वेतातपत्रनृपपूजितदेशलाभः । हस्त्यश्वलाभधनपूर्णमनोरथः
 स्यात् शौक्लोदशा भवति निखलराजलक्ष्मीः” ॥ शु । रवेः
 स्थूलदशावर्षाणि ६ । तस्यैवान्तर्दशा मासाः ४ । तत्फलम् ।
 “उद्दिग्धचित्तपरिखेदितवित्तनाशक्लेशप्रवासगदभौतिमहाभि-
 घातान् । दुःखप्रवासबधबन्धभयानि चैव भानोर्दशा प्रकुरुते
 खलु राजपीडाम्” ॥ रर । सोमस्य मासाः १० । तत्फलम् ।
 “गदसङ्कटसन्नासं स्वेच्छाहानिं धनक्षतिम् । कुरुते रजनो-
 नाथो भानोरन्तर्दशां गतः” ॥ रच । कुजस्य मासाः ५ ।
 दिनानि १० । फलम् । “स्वर्णप्रवालसौख्यानि रत्नानि कौर्त्ति-
 सुत्तमाम् । ददाति भूसुतोऽभौष्टं भानोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ रम
 बुधस्य मासाः ११ । दिनानि १० । “दद्रुं विचर्चिकाञ्चैव
 बलदुष्टादिबाधकान् । चन्द्रजः कुरुते शोकं भानोरन्तर्दशां
 गतः” ॥ वर । शनेर्मासाः ६ दिनानि २० । फलम् । “सन्तापं
 वित्तनाशञ्च बन्धुनाशं पराजयम् । सौरिः करोति वैकल्यं
 भानोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ रश । गुरोर्वर्षादि १ । ० । २० ।
 “धर्मार्थकामसौख्यानि ददाति विबुधार्च्चितः । कुष्ठादि-
 व्याधिहन्ता च भानोरन्तर्दशां गतः” ॥ रवृ । राहोर्मासाः ८ ।
 “अशुभामुभवोद्देगं व्याधिभौतिसुतक्षयान् । कुरुते सिंहिका-
 सुनू रवेरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ ररा । शुक्रस्य वर्षं १ । मासौ २ ।

“कोष्ठग्रौवाशिरोरोगज्वरान् शूलादिदारुणान् । शोकं करोति
 भृगुजः सूर्यस्यान्तर्दशाङ्गतः” ॥ रशु । एवं रवेर्वर्षाणि । ६ ।
 चन्द्रस्य स्थूलदशावर्षाणि १५ । तस्यैवान्तर्दशावर्षे २ । मासः १ ।
 फलम् । “कुर्याद्भिभूतिवरवाहनमातपत्रक्षेमप्रतापबलवीर्य-
 समन्वितानि । मिष्टान्नपानशयनासनभोजनानि चान्द्रीदशा
 प्रचुरकाञ्चनभूमिदात्री” ॥ चच । कुजस्य वर्षं १ । मासाः ८ ।
 दिनानि १० । फलम् । “पित्तशोणितपौडाञ्च चौराणाञ्च
 भयं तथा । मङ्गलः कुरुते नित्यं विधोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ चम ।
 बुधस्य वर्षं २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “सर्वत्र द्रव्यलाभञ्च
 गजाश्वगोधनानि च । चन्द्रजः कुरुते सौख्यं विधोरन्तर्दशां
 गतः” ॥ चवु । शनेर्वर्षं १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “बन्धु-
 क्लेशं नृपाङ्गीतिं व्यसनं शोकशङ्कुलम् । विनाशं कुरुते शौरि-
 चन्द्रस्यान्तर्दशाङ्गतः” ॥ चश । गुरोर्वर्षं २ । मासाः ७ ।
 दिनानि २० । “दानसौख्यानि सम्भोगवस्त्रालङ्कारभूषणम् ।
 कुरुते विबुधाचार्यो विधोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ चह । राहो-
 र्वर्षं १ । मासाः ८ । “वह्निशत्रुभयं दुःखं शोकं बन्धुधनक्षयम् ।
 कुरुते राहुतल्यर्थं चन्द्रपाकदशाङ्गतः” ॥ चरा । शुक्रस्य वर्षं २ ।
 मासाः ११ । “सेव्यते वरनारीभिर्नरो लक्ष्मीः प्रवर्तते । मुक्ता-
 हारमणिप्राप्तिर्विधोरन्तर्गतं सिते” ॥ चशु । रवेर्मासाः १० ।
 “ऐश्वर्यं बहुसौख्यञ्च व्याधिनाशमरिचयम् । नृपतेजो रविः
 कुर्यात् विधोः पाकदशाङ्गतः” । चर । एवं चन्द्रस्य वर्षाणि १५
 कुजस्य स्थूलवर्षाणि ८ । तस्यान्तर्दशा मासाः ७ । दिनानि ३ ।
 दण्डाः २० । “क्रूराभिघातबधबन्धभयानि धत्ते चिन्ताज्वरं
 विकलशून्यगृहाश्रमञ्च । चौरान्निभौतिधनहानिनरेन्द्रपौडाः
 कुर्याद्दिनाशनधनञ्च दशा कुजस्य” ॥ मम । बुधस्य
 वर्षं १ । मासाः ३ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “परमैश्वर्य-

मतुलं नानाविधसुखाश्रयम् । करोति सोमपुत्रश्च क्षिति-
जान्तर्दशाङ्गतः” ॥ मबु । शनेर्मासाः ८ । दिनानि २६ ।
दण्डाः ४० । “रिपुचौराग्निभीतिश्च रोगमन्तरमन्तरम् । महा-
जनकतो द्वेषः कुजस्यान्तर्गते शनौ” ॥ मश । गुरोर्वर्षे १ ।
मासाः ४ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “पुष्पधूपान्नवस्त्राद्यै-
र्देवब्राह्मणपूजनम् । नृपतुल्यत्वमाप्नोति कुजस्यान्तर्गते गुरौ” ।
मव । राहोर्मासाः १० । दिनानि २० । “कार्यार्थनाशं सर्वञ्च
बन्धचौरादिसाध्वसम् । कुरुते सिद्धिकापुत्रो भौमस्यान्तर्दशां
गतः” ॥ मरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० ।
“धनवृद्धिसुखादींश्च नानावस्त्रं वरस्त्रियः । प्राप्नोति विपुलां
लक्ष्मीं कुजस्यान्तर्गते भृगौ” ॥ मशु । रवेर्मासाः ५ । दिनानि
१० । “नानारत्नञ्च सौख्यञ्च भूमिलाभमथापि वा । नृप-
पूजामवाप्नोति कुजस्यान्तर्गते रवौ” ॥ मर । सोमस्य वर्षे १ ।
मासाः १ । दिनानि १० । “धनलाभं सुखं भोगं शरीरारोग्य-
मेव च । लोकानन्त्यमवाप्नोति क्षितिजान्तर्गते विधौ” ॥ मच ।
एवं कुजस्य वर्षाणि ८ । अथ बुधस्य स्थूलदशा वर्षाणि १७ ।
तस्यान्तर्दशा वर्षे २ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० ।
फलम् । “दिव्याङ्गनावदनपङ्कजषट्पदत्वं लीलाविलासवरभोग-
सुखोदयञ्च । नानाप्रकारविभवागमकोषवृद्धिं क्षिप्रं सृजेद्बुध-
दशा विपुलाञ्च सिद्धिम्” ॥ बुबु । शनेर्वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “वातश्लेष्मकृता पौडा विरहो बन्धुभिः
सह । विदेशगमनञ्चैव बुधस्यान्तर्गते शनौ” ॥ बुश । गुरोर्वर्षे
२ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “व्याधिशत्रु-
भयैस्त्र्यक्तो घनाब्धौ नृपवत्सभः । लभेद्भार्यां सुपुत्रञ्च बुधस्या-
न्तर्गते गुरौ” ॥ बुव । राहोर्वर्षे १ मासाः १० । दिनानि २० ।
“बन्धुनाशं मनस्तापं देशत्यागञ्च बन्धनम् । करोति बड्-

दुःखानि बुधस्यान्तर्गतं तमः” ॥ तमो राहुः । बुरा । शुक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “धनाढ्यं बहुपुत्रञ्च धर्मवृद्धिं धनागमम् । कुरुते दानवाचार्यो बुधपाकदशाङ्गत” ॥ बुशु । रवेर्मासाः ११ । दिनानि १० । “अथिया परमयायुक्तं गजवाजिधनान्वितम् । प्रभाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः” ॥ बुर । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ४ । दिनानि १० । “कण्टकादिप्रवेशञ्च शृङ्गिभ्यो भयमेव च । निशाकरः करोत्याशु बुधपाकदशाङ्गतः” ॥ बुच । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “कफपित्तसमुद्भूतां शिरःपौडां भयावहाम् । मङ्गलः कुरुते शोकं बुधस्यान्तर्दशाङ्गतः” ॥ वम । एवं बुधस्य वर्षाणि १७ । अथ शनेः स्थूलदशा वर्षाणि १० । तस्यान्तर्दशा मासाः ११ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “मिथ्याप्रवासबधबन्धनिराश्रयत्वं चौरादिभूपतिभुजङ्गमभीतिमुग्राम् । आशानिरासमथवार्जनकार्यहानिं पङ्कोर्दशा प्रकुरुते नियतं नराणाम्” ॥ शश । गुरोर्वर्षे १ । मासाः ८ । दिनानि ३ । दण्डाः २० । “देवतानुरतं शान्तं नानाप्राप्तिं करोति च । तुङ्गसौख्यसमायुक्तं पङ्कोरन्तर्गतो गुरुः” ॥ शव । राहोर्वर्षे १ । मासः १ । दिनानि १० । “नृपाङ्गयं ज्वरं घोरं द्रुखञ्च प्राणसंशयम् । धनक्षयञ्च कुरुते शनेरन्तर्गतं तमः” ॥ शरा । शुक्रस्य वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “सुहृद्वन्धुधनैः पूर्णो भार्या वित्तसमन्वितः । स्वर्णं सुखञ्च लभते सौरस्यान्तर्गते सिते” ॥ शशु । रवेर्मासाः ६ । दिनानि २० । “परदाराभिगमनं करोति खरदौघितिः । जीवनस्य च सन्देहं शनेरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ शर । सोमस्य वर्षे १ । मासाः ४ । दिनानि २० । “स्त्रौणाशं कुक्षिरोगञ्च कफपित्तगदं शशी । बन्धुवेषञ्च कुरुते पङ्कोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ शच । कुजस्य मासाः ८ ।

दिनानि २६ । दण्डाः ४० । फलं “देहक्षैणं महारोगं नाना-
दुःखानि भूमिजः । धननाशश्च कुरुते शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
शम । बुधस्य वर्षं १ । मासाः ६ । दिनानि २६ । दण्डाः
४० । “आयुरारोग्यविजयं बहुवित्तानि सोमजः । करोति
चादरं लोके शनैरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ शबु । एवं शनैर्वर्षाणि
१० । गुरोः स्थूलदशा वर्षाणि १८ । तस्यैवान्तर्दशा वर्षाणि
३ । मासाः ४ । दिनानि ३ । दण्डाः १० । “राज्यास्यदं
तनयवित्तविनाशभोगान् पर्याप्तसौख्यधनधान्यसमाश्रयश्च ।
विद्याप्रसादवररत्नसुखार्थभोगसिद्धिं दशा सुरगुरोः कुरुते
श्रियश्च” ॥ वृह । राहोर्वर्षं २ । मासः १ । दिनानि १० ।
“बन्धुद्वेषं मृषावादं स्थानभ्रंशं निराश्रयम् । कलहं कारये-
द्राहुर्गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥ वृरा । शुक्रस्य वर्षाणि ३ । मासाः
८ । दिनानि १० । “कलहं बन्धुभिः सार्द्धं वित्तनाशं धन-
क्षतिम् । स्त्रीवियोगश्च कुरुते जीवस्यान्तर्गतः सितः” ॥ वृशु ।
रवेर्वर्षं १ । दिनानि २० । “बहुमित्रं बहुधनं सौभाग्यं
राजवज्रभम् । कुरुते भास्करः शान्तिं गुरोरन्तर्दशाङ्गतः” ॥
वृर । सोमस्य वर्षं २ । मासाः ७ । दिनानि २० । “भोगाढ्यो
बहुभार्य्यश्च रिपुरोगविवर्जितः । नृपतुल्यो भवेच्चैव गुरोरन्त-
र्दशाङ्गतः” ॥ वृच । कुजस्य वर्षं १ । मासाः ४ । दिनानि
२६ । दण्डाः ४० । “तौक्ष्णरोषो रिपोर्हन्ता गजवज्रीमदर्शनः ।
सुखसौभाग्यसंयुक्तः कुजे चान्तर्गते गुरोः” ॥ वृम । बुधस्य
वर्षं २ । मासाः ११ । दिनानि २६ । दण्डाः ४० । “सुस्थो-
ऽसुस्थः सुखीदुःखी शत्रुवृद्धिः पुनः पुनः । देवार्चनपरो नित्यं
जीवस्यान्तर्गते बुधे” ॥ वृबु । शनैर्वर्षं १ । मासाः ८ ।
दिनानि ३ । दण्डाः २० । “वेश्याजनाश्रयात् सौख्यं भवे-
द्वित्तविवर्जितः । लुप्तनीतिमना नित्यं गुरोरन्तर्गते शनौ” ॥

वृश्च । एवं गुरोर्वर्षाणि १८ । राहो स्थूलदशा वर्षाणि १२ ।
 तस्यान्तर्दशा वर्षा १ । मासाः ४ । “भार्यादिद्रूषणनिदान-
 विवादबन्धशस्त्राभिघातभयहीनपराक्रमश्च । अप्राप्तसौख्यधन-
 काञ्चनहीनदेहो राहोर्दशा भवति जीवनसंशयाय” ॥ रारा ।
 शुक्रस्य वर्षे २ । मासाः ४ । फलम् । “शिरोरोगं कुदेहञ्च
 कुर्याद्भार्याञ्च चञ्चलाम् । बान्धवैः कलहो नित्यं राहोरन्त-
 र्गते भृगौ” ॥ राशु । रवेर्मासाः ८ । “शिरोरोगभयं घोरं
 मृत्युशोकञ्च दारुणम् । बृहदग्निभयं कुर्याद्राहोरन्तर्गतो
 रविः ॥ रार । सोमस्य वर्षा १ । मासाः ८ । “स्त्रीपुत्रकलह-
 ञ्चैव वित्तनाशं मनःक्षतिम् । करोति क्लेशमत्यन्तं राहोरन्त-
 र्गतो विधुः” ॥ राच । कुजस्य मासाः १० । दिनानि २० ।
 “विषशस्त्राग्निचोरेभ्यो नियतं दारुणं भयम् । पातस्यान्त-
 र्गतः कुर्यान्नरस्य भूमिनन्दनः” ॥ राम । बुधस्य वर्षा १ ।
 मासाः १० । दिनानि २० । “ज्वरक्षुदक्षिपीडाञ्च कलहं
 स्वजनैः सह । मृत्यापत्येषु बिद्वेषं कुर्यात् पातान्तरे बुधः” ॥
 रावु । शनेर्वर्षा १ । मासः १ । दिनानि १० । “स्त्रीपुत्रैः
 कलहो नित्यं बान्धवैः सह वैरिता । भवेत्तु बहुधा दुःखं
 राहोरन्तर्गते शनौ” ॥ राशु । गुरोर्वर्षे २ । मासः १ । दिनानि
 १० । “व्याधदुःखभयैस्त्यक्तो देवज्जाह्नपूजकः । कार्य-
 सिद्धिर्भवेदिष्टा राहोरन्तर्गते गुरौ” ॥ रावु । एवं राहोर्वर्षाणि
 १२ । शुक्रस्य स्थूलदशा वर्षाणि २१ । तस्यान्तर्दशा वर्षाणि
 ४ । मासः १ । फलम् । “मन्त्रप्रचारश्चिरप्रमदाविलास-
 सम्मानदाननृपपूजनकोपलाभात् । हस्त्यश्वयानपरिपूर्णमनो-
 रयञ्च श्रीक्री दशा सृजति निश्चलराजलक्ष्मीम्” ॥ शुशु ।
 रवेर्वर्षा १ । मासौ २ । “देहस्तौत्रत्रणाक्रान्तस्तौत्रतापो-
 ऽधनान्वितः । त्यक्तः स्याद्बान्धवैः सर्वैर्भार्गवान्तर्गते रवौ” ॥

शुभ । सोमस्य वर्षे २ । मासाः ११ । “सम्माननाशो रोगश्च कर्मनाशश्च नित्यशः । शुक्रस्यान्तर्गते चन्द्रे स्त्रीनाशो नियतं भवेत्” ॥ शुच । कुजस्य वर्षे १ । मासाः ६ । दिनानि २० । “उत्साही धनधान्याढ्यः कल्यश्च सुमनाः सुखी । भूमि-
लाभो भवेच्चैव शुक्रस्यान्तर्गते कुजे” ॥ शुभ । बुधस्य वर्षाणि ३ । मासाः ३ । दिनानि २० । “सर्वत्र लभते सौख्यं मान-
सञ्चयभूषणम् । भार्या सुशीलतामिति भार्गवान्तर्गते बुधे” ॥ शुभ । शनेर्वर्षे १ । मासाः ११ । दिनानि १० । “शत्रुक्षय-
मवाप्नोति मित्रवृद्धिश्च जायते । चौराद्वित्तस्य लाभः स्याच्छुक्र-
स्यान्तर्गते शनौ” ॥ शुभ । गुरोर्वर्षाणि ३ । मासाः ८ । दिनानि १० । “राजपूजा सुखं प्रीतिः कन्याजननमेव च । भार्गवा-
न्तर्गते जीवे चौरान्नष्टश्च लभ्यते” ॥ शुभ । राहोर्वर्षे २ । मासाः ४ । “बन्धनं बन्धुपुत्रादेर्वन्धुनाशो रिपोर्भयम् । शरीरदैर्घ्य-
माप्नोति राहावन्तर्गते भृगोः” ॥ शुभ । एवं शुक्रस्य वर्षाणि २१ । इत्यन्तर्दशाफलम् ।

अथ प्रत्यन्तर्दशाफलम् । “ग्रहान्तरं दिनं कृत्वा षष्टिलब्धं ध्रुवं भवेत् । ध्रुवश्च गणयेद्दीमान् रव्यादिक्रमतो यथा ॥ रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ कुजे च बाणा नव चन्द्रपुत्रे । शनौ रसादिक् च वृहस्पतौ च राहौ तुरङ्गा भृगुजे च रुद्राः ॥ रवे-
रन्तरमध्ये तु वसवश्च रवेर्निजाः । चन्द्रस्य षोडश प्रोक्ताः कुजस्य च दश स्मृताः ॥ बुधस्य वसुचन्द्रौ च द्वादशश्च शनेः क्रमात् । गुरोश्च विंशतिश्चैव राहोश्चतुर्दश स्मृताः ॥ एष एव विधिः प्रोक्तो भृगोर्द्वाविंशतिः क्रमात् । एवं दिनानि चान्येषां ज्ञात्वा प्रत्यन्तराणि च ॥ यस्मिन् प्रत्यन्तरे यस्तु यत्संख्यं दिनमाप्तवान् । तद्दिनस्य प्रमाणेन शुभाशुभफलं वदेत्” ॥ ध्रुवाणि ध्रुवाङ्काः वेदाङ्कैः पूरयित्वा यत्संख्यं तत्संख्यदिनं स्वेः प्रत्यन्तर्दशायाम् एवमन्येषां ग्रहाणामित्यर्थः ।

अथ वर्षपताकौ । “रविश्चन्द्रः कुजः सौम्यः शनिर्जीव-
स्तमो भृगुः । इन्द्रेणाद्यष्टरेखासु मध्ये केतुरिमेऽब्दपाः ॥ कृत्ति-
कादित्विरावृत्तिर्यथा केतौ मघा भवेत् । स्वनक्षत्राद्वर्षफलं
ज्ञेयं केतोः पताकया ॥ रविणा भ्राम्यते देशान् सन्ताप-
व्याधिपीडितः । कान्तारसङ्कटं शोकं करोति च भयान्वितम्” ॥
र । “चन्द्रे तुष्टिस्तथा पुष्टिः सुखसम्पत्तिरेव च । आरोग्यं
लभते नित्यं धनपुत्रसमन्वितम्” ॥ च । “भौमे सदा कार्य-
हानिः क्रूरकर्मणि योजनम् । चर्मरोगो भवेत्तत्र सन्तापश्च
दिने दिने” ॥ म । “बुधे बोधश्च कार्यञ्च कन्यालाभो महा-
सुखम् । राजसम्मानभाङ्गित्वं धनलाभो दिने दिने” ॥ बु ।
“जीवे विद्या सुखं मानं लोकपूजाधनागमः । सर्वाङ्गाभरणं
कण्ठे स्वर्णहारविभूषणम्” ॥ वृ । “शुक्रः पौरुषमाख्याति
पुष्टिकर्मसुखानि च । सुक्तारत्नप्रवालञ्च राजसम्मानमेव च” ॥
शु । “शनौरोगभयं शोकं बन्धनं भयमेव च । अर्थहानिं
कुवाक्यञ्च प्राणनाशं करोति च” ॥ श । “रक्तस्त्रावो भवेदङ्गे
राहो द्वेषो जनस्य च । विदेशगमनञ्चैव वङ्गिवारिभयं तथा” ॥
रा । “राजकार्यभयं चौर्यं गृहदाहश्च बन्धनम् । केतोर्वर्षं
भवेद् घातस्त्रेषामन्तर्दिनानि तु” ॥ के । अथान्तर्वर्षगणः ।
“दिनत्रयं विंशदण्डान् स्वदशाभिः प्रपूरयेत् । वर्षेश्वरात्
समारभ्य नाक्षत्रिकविधानतः ॥ रवेर्नखा २० चन्द्रमसः
खवाणाः ५० कुजेष्टयुग्मे २८ विदिषद् च पञ्चकं ५६ शने-
गुणगन्ती ३३ गुरुतोऽग्निकाली ६३ राहोः खवेदा ४० भृगुतः
खशैलाः ७०” । राहोरित्येकदेहत्वात् केतुपरमपि तेन राहु-
केत्वोर्विंशतिर्विंशतिः इति वर्षफलम् । “लग्ने द्विपापे पतित-
स्त्रिपापे सङ्करोऽधमः । आत्महा स्याच्चतुष्पापे भवेदेके तु
वाच्यता ॥ वर्गोत्तमगते चन्द्रे चतुरादिभिरोचिते । विलग्नो

या नृपजन्म भवति राज्यं नृपयोगे बलयुत दशायाम् ॥ कुल-
तुल्यः कुलश्रेष्ठो वन्धुमान्यो धनी सुखी । क्रमात् नृपसमो
भूयात् अर्काद्यैः स्वगृहस्थितैः ॥ नृपादियोगः । “सूर्या-
द्वयगैर्व्योशिर्द्वितौयगैश्चन्द्रवर्जितैर्वेशिः । उभयस्थितैर्ग्रहेन्द्रे-
रुभयचरौषामतः कथिता” ॥ व्योश्वादियोगः । “रविवर्जं
द्वादशगैरनफाचन्द्रात् द्वितीयगैः सुनफा । उभयस्थितैर्दुरधुरा-
केमद्रुमसंज्ञितोऽन्यः” ॥ अनफादियोगः । “मन्ददृगस्थिर-
वचनः परिभूतपरिग्रहो भवेद्दोषी । उदृष्टवचाः स्मृतिमान्
स्तद्वगतिः सात्त्विको भवेद्देशी ॥ सुभगो बहुभृत्यधनो बन्धूना-
माश्रयो नृपतितुल्यः । नित्योत्साही हृष्टो भुनक्ति भोगानुभय-
चर्याम्” ॥ व्योश्वादिफलम् । “सच्छीलं विषयसखान्वितं
प्रभुं ख्यातियुक्तमनफायां सुनफायां धीधनकौर्त्तियुक्तमात्मा-
र्जितैश्चर्य्यञ्च बहुभृत्यकुटुम्बारम्भमुद्दिग्गचित्तमपि दौर्धुरे ।
भृतकं दुःखिनमधनं जातं केमद्रुमे विद्यात्” ॥ अनफादि-
फलम् । “एते न च यदा योगाः केन्द्रञ्च ग्रहवर्जितं शशाङ्कश्च ।
केमद्रुमोऽतिकष्टः शशिनि समस्तग्रहादृष्टे लग्नादतौव वसुमान्
वसुमान् शशाङ्कात् सौम्यग्रहैरुपचयोपगतैः समस्तैः द्वाभ्यां
समोऽल्पवसुमांश्च तदूनतायाम् अन्येषु सत्स्वपि फलेष्विदमुत्-
कटेन लग्नचन्द्रोपचयस्थशुभग्रहैर्वित्तज्ञानम् । अधमसमवरि-
ष्ठान्धर्ककेन्द्रादिसंख्ये शशिनि विनयवित्तज्ञानधीनैपुणानि ।
अहनि निशि च चन्द्रे खेऽधिमिचांशके वा सुरगुरुसितदृष्टे वित्त-
वान् स्यात् सुखी च । सूर्य्यकेन्द्रादिस्थानत्रयस्थचन्द्रवशेन
विनयादीनामधमादिनिर्णयः । प्रायः शुभाः समेता धनभोग-
यशोऽन्वितं भूपतियुष्टम् । पापाश्च दुःखतप्तं कुर्वन्त्यधनं खदु-
भगं दौनम्” ॥ ग्रहयोगफलं “बुधगुरुभार्गवदृष्टो विद्वान्
दीर्घायुरर्थपरिपूर्णः । सुवचाः सुशरीरधरः सुतधनसौख्यान्वितः

ख्यातः । रविशनिलोहितदृष्टो जातो मलिनोऽलसश्च रोगार्तः ।
निर्धनो विरूपदेहः प्रैष्यो मूढः खलोऽतिदीनश्च । जीवेक्षितः
पण्डितशान्तमूर्तिर्वेदार्थशास्त्रागमपारदृष्टिः । दीर्घायुरत्यन्त-
शुचिः सुशौलो जातः सुपूर्णं भजते विभूतिम् ॥ यं पश्यति
भृगुतनयो लग्ने जन्मनि कटाक्षमात्रेण । सौरिः कुलाचल-
कुलिशः कुम्भितकुलजोऽपि राजा स्यात् ॥ शान्तात्मा चिर-
जीवी च सुशौलोऽपि बहुप्रजः । शोभनाङ्गो महाप्राज्ञश्चन्द्र-
दृष्टो भवेन्नरः ॥ इत्यादिग्रहसंदृष्टं प्रायेण शुभावहं भवति
लग्नम् । एकेनापि शुभेन न च पापैरिष्यते सङ्गिः ॥ लग्ने
सर्वग्रहदृष्टे नृपतुल्योऽथवा भवेत् । शुभक्षेत्रे त्विदं वाच्यं
पापक्षेपं रिष्टवर्जितम् ॥ लग्ने पापग्रहे रोगौ दुर्बलः शत्रु-
पौडितः । शुभेक्षिते तु तत्रैव भवेत् परबधूरतः” ॥

अथ क्रमेण लग्नदृष्टिफलम् । “स्त्रौजितो मृदुवाक्यश्च
स्थूलशेफाश्च शिल्पवित् । सच्छीलश्च सुरूपश्च दुःखी सूर्यादि-
वीक्षणात् ॥ सौम्यग्रहस्य वर्गे जातः सुखभाग्विनौतकचिराङ्गः ।
धीधर्मख्यातियुतो विद्वान् दीर्घायुरतिसुभगः ॥ जातश्च पाप-
वर्गे दुःखी मलिनोऽलसश्च रोगार्तः । प्रैष्यः खलोऽतिदीनो
मूर्खस्तेनोऽर्थहीनश्च” ॥ इति षड्वर्गफलम् ।

गुह्यजयार्णवे । यस्मिन्नृचे स्थितो भानुस्तदादि त्रीणि
मस्तके । मुखे त्रीणि तथा द्वे मे स्कन्धयोर्भुजयोरुभे ॥ द्वे
हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेकं तथा गुदे । तथा जानुयुगे द्वे
द्वे पादयोजलधिं न्यसेत् ॥ चरणक्षेपेषु यो जातः सोऽल्पायुर्भवति
प्रिये । जानुनोर्भ्रमणाशक्तो गुह्ये स्यात् पारदारिकः ॥
नाभौ स्वल्पधनो देवि हृदये स्यान्महाधनः । पाण्ड्योर्जातो
भवेच्चौरो भुजयोर्दुःखभाजनम् ॥ स्कन्दयोर्भोगभोगी च मुखे
धर्मरतो धनी । मूर्ध्नि राजा भवेद्देवि बालानां जन्मतो

वदेत्" ॥ खरोदये । "मुखे शीर्षे शतं वर्षं नवतिः स्कन्दयो-
र्द्वयोः । पञ्चाशौतिर्हृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्ततिः क्रमात् ॥
वाह्नोः षट्षष्टिवर्षाणि गुह्ये षट्षष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जङ्घयोः पादे निर्धनश्चाल्पजीवनः" ॥ इति जातकचक्रम् ।

"चतुरादिभिरेकस्थैः प्रव्रज्यां स्वां ग्रहः करोति बलौ ।
बहुवीर्य्येस्ता वह्न्य प्रथमा वीर्य्याधिकस्थैव" । ग्रहैः प्रव्रज्या-
योगो भवति तेषां मध्ये यो बलौ स स्वां प्रव्रज्यां करोतीत्यर्थः ।
प्रव्रज्यायोगः । "तापसबुद्धसावकरक्तपटाजीविभिक्षुचरका-
णाम् । निर्ग्रन्थानाञ्चार्कात् पराजितैः प्रच्युतिर्बलिभिः । रवि-
स्तपस्वौ चन्द्रो बुद्धः सत्यासौत्यादि ज्ञेयम् । प्रव्रज्यानिर्णयः
लग्ने सूर्य्येऽचिरोगी शशिनि वल्युतो रूपवान् वित्तयुक्तो
भौमे व्यङ्गः सुवाग्मौ शशधरतनये सर्वशास्त्रार्थवेत्ता । जीवे
दाता पवित्रः सुकविरथ गते भार्गवे मण्डलेशः सौरौ कण्डूति-
गात्रस्तमसि च नियतं वञ्चितो धर्महोनः" ॥ १ ॥ "वित्तेऽर्के
चैव रोगी सततगदयुतो रात्रिनाथे धनाढ्यो भौमे नित्यं प्रवासी
क्षप्तिमुतधनवान् सोमपुत्रे प्रधानः । जीवे लक्ष्मौप्रमोदी
विलसति भृगुजे दर्पितः श्रौनिकेतः । सौरे दीनोऽतिनित्यं तमसि
च नियतं चौरिकावित्तजौवी" । २ । "भ्रातर्य्यर्के सधर्मः स
भवति नियतं भ्रातृहा रात्रिनाथे । हिंस्रो भौमेऽनुजानां सपदि
बधकरो भूमिकावृत्तिजौवी । सौम्ये सत्यस्य हन्ता भवति
सुरगुरौ कामदेवस्वरूपः । शुक्रे राज्याधिकारी रविजदनुजयो-
भ्रातृहन्ता धनाढ्यः" । ३ । "अर्के बन्धो सुदुःखौ स्वजनपरि-
वृतः शीतगौ जानुरोगी । भौमे कुग्रामवासी भवति शशिसुते
भ्रातृपुत्रान्वितोऽपि । जीवे रत्नोपजीवी त्रिदशरिपुगुरौ सर्व-
सौख्याधिकारी । सौरौ गेहे निवासी भवति शशिरिपौ मन्द-
कर्मा कुचेलः" ॥ ४ ॥ "पुत्रस्थेऽर्के नरोऽसौ प्रथमसुतवृत्तः

सिंहराशौ सुपुत्रः । सोमे सर्वाधिकारी भवति धरणिजे पुत्रशो-
 काकुलोऽसौ । सौम्ये सुस्थः सुदेहः प्रचुरधनयुतो देवपूज्यः
 सुपुत्रः कन्यायुक्तो हि शुक्रो रविजदनुजयोः पुत्रपौत्रैर्विहीनः” । ५ ।
 “षष्ठेऽर्के शत्रुशङ्कारिपुण्यरहितः क्षीणचन्द्रे गतायुः । पूर्णे शत्रुश्च
 हन्यात् भवति धरणिजे हीनदेहोऽतिदीनः । सौम्ये शास्त्रार्थ-
 युक्तस्त्रिदशपतिगुरौ राज्यसौख्योपभोगी । दैत्याचार्योऽतिरोगी
 रविजदनुजयोः पापभुङ्गित्यदुःखी” । ६ । “पक्षग्रामर्के च
 जायापतिरतिविसुखी शीतरश्मौ सुपुत्रः । सुस्थो भूयान्नरोऽसौ
 भवति धरणिजे हीनभार्य्यश्च नूनम् । सौम्येऽसुस्थः सुदेहस्त्रिद-
 शपतिगुरौ शास्त्रवेत्ता शतायुः । शुक्रे पुत्रप्रमोदी रविजदनुजयो-
 र्हीनभार्य्यश्च हीनः” । ७ । “मृत्यौ चार्के स्मृत्युर्भवति च
 नियतं शीतरश्मौ गतायुः भूमेः पुत्रे च रोगी शशधरतनये शूल-
 रोगी विकर्मा । जीवे तौर्येषु मृत्युर्भवति मृगुसुते धार्मिक-
 स्तौर्यगोऽसौ, सौरौ शूलौ गतायुर्भवति विधुरिपौ वेदमुक्तो
 गतायुः” । ८ । “धर्मे चार्के नरोऽसौ विविधधनयुतः शीतगौ
 पुण्यकर्मा, लक्ष्मीवान् पुण्यचेता भवति धरणिजे देववित्ताप-
 हारी । सौम्ये धर्मः सुशीलस्त्रिदशपतिगुरौ राजतुल्यः सुधर्मा,
 शुक्रे तौर्यानुरागौ रविजदनुजयोः पापशीलः सुदुःखी” । ९ ।
 “कर्मण्यर्के प्रतापौ प्रचुरधनयुतः क्षीपदी क्रोधदृष्टिः, सोमे
 श्लेषान्वितोऽसौ विविधधनयुतो भूमिजे बन्धुहीनः । नित्यो-
 त्साही च सौम्ये प्रचुरधनयुतो देवपूज्योऽतिमानी, दिव्यस्त्रीशो-
 ऽपि शुक्रे नृपतिसमधनः सौरिदैत्ये सुखी च” । १० । “आये
 चार्के नरोऽसौ पितृधनसहितः शीतगौ चारुशीलो, भौमे नित्यं
 स रोगी शशधरतनये सर्वदा क्रोधयुक्तः । जीवे श्रीमान्
 प्रदाता करितुरगपतिभागवे शास्त्रविज्ञश्च स्त्रीरत्नादियुक्तो रवि-
 दनुजयोः क्रूरकर्मा कुचेलः । ११ । “अर्के संख्ये व्ययेऽसौ पुर-

धनरहितः सर्वभोगी सुदुःखी । सोमे खेदान्वितोऽसौ भवति
 धरणिजे द्युतरक्तो विबुद्धिः । सौम्ये धर्मार्थकारी दिनकर-
 रहिते देवपूज्योऽतिमानौ, शुक्रे शास्त्रानुरागी रविजदनुजयोः
 क्रूरकर्मा कुचेलः” । १२ । इति लग्नादिस्थग्रहफलम् । बृह-
 ज्जातके । “तौष्णांशुः शशिना समं प्रकुरुते यत्राश्मकारं
 नरं भौमेनाघरतं बुधेन निपूणं सौभाग्यं सौख्यान्वितं क्रूरं
 वाक्पतिनाऽन्यकार्यनिरतं शुक्रमेण वङ्गायुधैर्लब्धस्त्वं रविजेन
 धातुकुशलं भाण्डप्रकारेण वा” । १ । “कूटस्थ्यासवदन्तपण्य-
 मशिवं मातुः सवक्तुः शशीसङ्गः सुनृतवाक्यमर्थनिपुणं सौभा-
 ग्यकौर्त्यान्वितम् । विक्रान्तं कुलमुख्यमस्थिरमतिं वित्तेश्वरं
 साङ्गिराः वस्त्राणां ससितः क्रयादिकुशलं सार्किः पुनर्भूसुतम् ।
 मूलादिस्नेहकूटे व्यवहरति बणिक् बाहुयोद्धा ससौम्ये पृथ-
 ध्यक्षः सजीवे भवति नरपतिः प्राप्तविद्यो द्विजो वा । गोपो
 मल्लोऽथ दक्षः परयुवतिरतो द्यूतकृत् सासुरेज्ये दुःखार्तो सत्य-
 सन्धः सविद्वतनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये रङ्गचरो
 बृहस्पतियुते गौतमप्रियो नृत्यवित् वाग्मौ भूगणपः सितेन
 शशिना मायापटुर्लङ्घकः । सहिद्यो धनदारवान् बहुगुणः
 शुक्रमेण युक्ते गुरौ । ज्ञेयःस्तब्धकरोऽसितेन घटकृज्जातोऽश्मका-
 रोऽपि वा । असितसितसमागमेऽल्पचक्षुर्युवतिसमाश्रय संप्र-
 बद्धचित्तः । भवति च लिपिचित्रपुस्तकवेत्ता कथितफलैः
 पुरतोऽपरेऽपि कल्प्याः” । इति द्विग्रहयोगफलम् । “नाना-
 गमग्रन्थविशेषबोध व्याख्यातनामा नृपपूजितश्च” । “साधुः
 सधर्मा भवति लग्नस्थिते चन्द्रसुते चिरायुः । तुङ्गिफलमाह
 “सुविक्रमः सत्यवचाः सुरूपः प्रियंवदो धर्मपरो नरेन्द्रः ।
 सौम्ये तु तुङ्गोपगते विलग्ने विलक्षणः कान्तिधरो गरिष्ठः ।
 कचिरतर प्रमदाजनरक्तः शुक्रमे निर्मलविद्यायुक्तः । लग्नगते

रुचिराङ्गजमूर्तिः धर्मरतः पृथुसाहसवृत्तिः । प्रचण्डरूपः
 पुरुषः प्रलापी प्रजाधिपः स्वल्पवचाः सङ्घिष्णुः पित्तप्रधानः
 प्रणतप्रियश्च बुधे विलग्ने भवति प्रजातः । शुभं वर्गोत्तमे जन्म
 वैशिष्ट्याने च सद्ग्रहे । अशून्येषु च केन्द्रेषु कारककर्त्तृ ग्रहेषु
 च । सत्याचार्यः वर्गोत्तमे कुले मुख्यकारककर्त्तृ प्रागुक्तकार-
 ककर्त्तृ । “धर्माधिपः पश्यति धर्मभावं लग्नाधिपः पश्यति
 चेद्विलग्नं सृत्यं यदा पश्यति सृत्युनाथस्तदा तु तीर्थे नियतं
 सृतिः स्यात् । षष्ठाष्टमकण्टकगोगुरुचुचौ मीनसंज्ञलग्ने वा ।
 शेषैर्बलैर्जन्मनि मरणे वा मोक्षगतिमाहुः” । जन्ममरणकाल-
 योर्मीक्षनिर्णयः । “त्रयो ग्रहा यदैकत्र राशिलग्नविवर्जिता ।
 भुक्ता च विविधान् भोगान् स्त्रियते जाङ्गवौजले । सूर्यादिभि-
 र्निधनगैर्हुतवडसलिलायुधज्वरामयजः । दृष्टुत्कृतश्च सृत्युः
 परदेशादौ चरादिभे निधने निधनस्थ ग्रहबलेन निर्णया-
 निर्णयः । यो बलवान्निधनं पश्यति तद्वातुकोपजो सृत्युः ।
 निधनयुगाधिकविंशद्रेक्षाणेशश्च सृत्युवौजम्” । ग्रहधातवश्च ।
 “स्नायुस्थसृक्त्वगश्च शुक्ररसे च मज्जा मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्र-
 सुरेज्यभौमाः” स्नायुवस्तिबन्धनम् । “रविः पित्तो शशौ
 वातकफात्मा पैत्तिकः कुजः । वातपित्तकफौ ज्ञश्च कफौज्यो
 भृगुनन्दनः । कफवातात्मको ज्ञेयः शनिर्वातात्मकस्तथा” ।
 बलवद्ग्रहदर्शनादिभिर्निर्याणज्ञानम् । “पापद्रेक्षाणे दाहो
 द्वाविंशे शुभद्रेक्षाणे क्लेदः । शेषो मिश्रद्रेक्षाणे विष्टान्त्यो व्याड-
 वर्गेषु” ॥ अग्न्यादिनाशवपरिमाणज्ञानम् । “व्याडाः कुम्भालि
 मध्याद्याः कर्किसौनान्यसम्भवौ । सिंहाद्यन्त्यौ सृगाद्यश्च
 तुला मध्यान्त्यसम्भवौ” ॥ व्याडद्रेक्षाणाः । “स्त्रीपुंसोर्जन्म-
 फलं तुल्यं किन्त्वत्र चन्द्रलग्नस्थम् । तद्वलयोगाहपुराकृतिः
 सौभाग्यमस्तमये ॥ बाल्ये विधवा भौमे पतिसंत्यक्ता दिवा-

करेऽस्तगे सौरे पापैर्दृष्टे कन्यैव जरां समुपयाति । क्रूरैरस्ते
विधवा पुनर्भूः शुभाशुभैर्नारी ॥ क्रूरेऽष्टमेऽपि विधवा सत्-
स्वर्थे सा स्वयं म्रियते । ओजे लग्नेन्दोः स्त्री दुःशीला शील-
संयुता युग्मे ॥ शून्येऽबले कदर्थः पतिश्चरे हस्ते प्रवासौ
स्यात् ॥ इति स्त्रीणां शुभादि । भविष्ये । “यस्य पाणि-
तले रेखा कनिष्ठामूलमुत्थिता । गतामूलं प्रदेशिन्याः सजीवे-
च्छरदांशतम् ॥ दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च विद्यते ।
सर्वविद्या प्रवक्ता च स भवेन्नात्र संशयः ॥ चिपिटा विरला
शुक्ला यस्याङ्गुल्यो भवन्ति वै । स भवेद् दुःखितो नित्यं बल-
हीनश्च वै गुहः ॥ श्वेतैर्नखैर्विरुद्धैश्च पुरुषा दुःखभागिनः ।
कुशीलाः कुनखा ज्ञेयाः कामभोगविवर्जिताः ॥ नखैस्ताम्रै-
स्तथैश्वर्यं पुष्पितैः सुभगो भवेत् । चतुरस्रमुखी धूर्ता मण्ड-
लास्या शठा भवेत् ॥ अप्रजा वाजिवक्ता च महावक्ता च
दुर्भगा । अधना स्त्री कृशग्रीवा दीर्घग्रीवा च बन्धकी ॥
ऋक्षग्रीवा स्थिरापत्या स्थूलग्रीवा च दुःखिता । स्पष्टं रेखात्रयं
यस्याः ग्रीवायां चतुरङ्गुलम् ॥ मणिकाञ्चनरत्नाढ्यं सा दधाति
विभूषणम् ॥ अन्यत्र तु । “तातस्यैव सुतः प्रोक्तो मेलने
मध्यरेखयोः । पृथक्त्वे जारजो ज्ञेयो लक्षणे रिति निश्चितम् ॥
कनिष्ठाङ्गुलिमूले तु रेखयोद्वाहनिर्णयः । रेखाभिर्बहुभिः
क्लेशं स्वल्पाभिर्धनहीनता ॥ रक्ताभिः सुखमाप्नोति कृष्णाभिः
प्रेथतां व्रजेत् । तर्जनीमूलगामिन्यां रेखायां छिद्रता यदि ॥
श्वापन्मूषिकमार्जारसर्पदष्टो भविष्यति” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे ।
“दृष्टिः प्रसन्ना मधुरा च वाणी मत्तेभतुल्या च गति ग्रशस्ता ।
एकैककूपप्रभवाश्च रोमाः सकृत्क्षुतं हास्यमनुत्तमञ्च ॥
श्रान्तस्य यानमशनञ्च बुभुक्षितस्य पानं तृषा परिगतस्य भयेषु
ब्रह्मा । एतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले तं धन्यमाहुरिह

वै पुरुषं द्विजेन्द्राः ॥ पतिप्रिया पतिप्राणा या नारी पति-
देवता । अलक्षणापि सा ज्ञेया सर्वलक्षणसंयुता ॥ संचेपतस्ते
कथितं मयैतद् यत्नक्षणं चारु नितम्बिनोनाम् । प्रायो विरू-
पासु भवन्ति दोषा यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” ॥ इति
देहलक्षणम् ।

अथ जातकर्म । मनुः “प्राङ्नाभिवर्द्धनात् पुंसो जात-
कर्म विधीयते । मन्त्रवत्प्राशनञ्चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम्” ॥
नाभिवर्द्धनात् नाभिसम्बद्धनाडीच्छेदनात् । वर्द्धनं छेदनेऽथ
द्वे इत्यमरः । वैजवापः । “जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म
यथाविधि । देवादतीतः कालश्चेत् अतीते सूतके भवेत्” ॥
एवञ्च “मृदु ध्रुवचरक्षिप्रभेष्वेषामुदयेऽपि वा । गुरौ शुक्रेऽथवा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” ॥ इति ज्योतिः शास्त्रोक्तं देवा-
त्कालोत्कर्षे वेदिब्रह्म्यं अनुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादि नियमो न नैमि-
त्तिकस्य निमित्तान्तरभावित्वेन निरवकाशत्वात् ।

अथ षष्ठौ पूजा । विष्णुधर्मोत्तरे । “सूतिकावासनिलया
जन्मदा नाम देवताः । तासां यागनिमित्तार्थं शुद्धिर्जन्मानि
कीर्त्तिता ॥ षष्ठेऽङ्गे रात्रियागन्तु जन्मदानाच्च कारयेत् ।
रक्षणीया सदा षष्ठौ निशां तत्र विशेषतः । राम ! जागरणं
कार्यं जन्मदानां तथा बलिः” ॥ रामेति सम्बोधनम् । तत्रा-
शौचान्तरदोषोऽपि नास्ति । “अशौचे तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म
यदा भवेत् । कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिः पूर्वाशौचाद्विशुध्यति” ॥
इति प्रजापतिवचनात् । पुत्रजन्मेति अवणात् पितुरेवा-
शौचाभावः न तु मातुः कर्तुरिति पुलिङ्गनिर्देशाच्च । कारये-
दिति अन्यगोत्रजाभिप्रायेण । तत्रादौ विनायकादिसंहित-
प्रोङ्गशमाहृकापूजनम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ । “क्वाग-
जागरणं कार्यं खड्गो धार्यः समीपतः । आवाह्य पूजयेद्देवीं

गणेशं मातरं गिरिम्” ॥ देवीं षष्ठीं गिरिं मन्यानदण्डम् ।
 मातृनामान्याह वद्वृचगृह्यपरिशिष्टम् । “गौरौ पद्मा शची
 मेधा सावित्री विजया जया । देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो
 लोकमातरः ॥ शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।
 आदौ विनायकः पूज्योऽन्ते च कुलदेवता” ॥ ताश्चाभिधाय
 भविष्ये “पूज्यास्त्रितेऽथवा कार्या वरदा भयपाणयः” । मातर
 इति सर्वासां विशेषणम् अतएव गौर्यै मात्रे नम इत्यादि-
 प्रयोगः । एता मातरो लोकमातरो ज्ञेयाः अतएव तयोर्बहु-
 त्वेन निर्देशः । गणेशपूजायां प्रार्थनमन्त्रो यथा । “सर्वविघ्न-
 हरो देव एकदन्तो गजाननः । षष्ठौ गृहेऽर्चितः प्रीत्या शिशुं
 दौर्घायुषं कुरु ॥ आयाहि वरदे देवौ महाषष्ठीति विश्रुता ।
 शक्तिरूपेण मे पुत्रं रक्ष जागरवासरे” ॥ इति षष्ठ्या आवा-
 हनम् । ततः षष्ठीं पूजयेत् । “गौर्याः पुत्रो यथा स्कन्दः
 सदा संरक्षितस्त्वया । तथा ममाश्रयं बालो रक्ष्यतां षष्ठि ते
 नमः” ॥ इति त्रिःपूजयेदिति भोजराजः । “गणेशश्चैव
 नन्दा च पूतनामुखमण्डिका । विवानिका शकुनिका शुष्क-
 नन्दा च जम्बिका ॥ आचार्यका रेवती च पिलिपिच्चा ततः
 परम् । स्कन्दा च द्वादशैतेऽर्च्यारं रक्षार्थं मातृका ग्रहाः” ॥
 कृत्यचिन्तामणौ स्तुतिः । “जय देवि जगन्मातर्जगदानन्द-
 कारिणि । प्रसौद मम कल्याणि नमोऽस्तु षष्ठि देवि ते” ॥
 वरप्रार्थनं “रूपं देहि यशो देहि भाग्यं भगवति देहि मे ।
 पुत्रान् देहि धनं देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे ॥ धात्रि त्वं
 कार्त्तिकेयस्य महाषष्ठीति विश्रुता । त्वत्प्रसादादविघ्नेन
 चिरं जीवतु बालकः ॥ देवतानामृषीणाञ्च सर्वेषां हित-
 कारिणि । समर्पितं रक्ष पुत्रं महाषष्ठि नमोऽस्तु ते” ॥ इत्यनेन
 बालं व्यजनस्थं कृत्वा समर्पयेत् । मन्यानदण्डं पूजयेत् ।

“मन्यानमन्दरोऽसि त्वं मथितः सागरन्वया । तथा ममापि पुत्रस्य मन्यविघ्नं नमोऽस्तु ते” ॥ ततः षट्कृतिकाः पूजयेत् । ताश्च । “श्रिवा सम्भूतिनाम्नी च कीर्त्तिः सन्ततिरेव च । अनसूया क्षमा चैव षडेताः कृतिकाः स्मृताः” ॥ मार्कण्डेय-पुराणम् । “अग्न्यम्बुपशुशून्ये च निर्यूपे सूतिकागृहे । अदौपशस्त्रमुषले भूतिसर्षपवर्जिते ॥ अनुप्रविश्यया जातमप-ङ्गत्यात्मसम्भवम् । क्षणप्रसविनौ बालं तत्रैवोत्सृज्यते द्विज ॥ सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशना । तस्मात् संरक्षणं कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे” ॥ यूपो बद्धछागस्तम्भः पशुच्छागः छागजागरणं कार्यमित्येकवाक्यत्वात् । पाञ्च “पायसं सर्पिषा मिश्रं द्विजेभ्यो यः प्रयच्छति । गृहं तस्य न रक्षांसि धर्षयन्ति कदाचन” ॥

अथ नामकरणम् । श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे वाहर्त्तन पिता नाम कुर्यादिति । एकादशे इति मुख्यः कल्पः असमर्थस्य क्षेपायोगादिति न्यायात् अतएव भट्ट-भाष्ये श्रुतिः । “न श्वः समुपास्योत को हि समर्थस्य श्वो वेदेति” लिङ्गपुराणे । “श्वः कार्यमद्य कर्त्तव्यं पूर्वाह्णे चापरारक्षिकम् । न हि प्रतीक्षते सृत्युः कृतमस्य न वा कृतम्” ॥ एतच्च परपरप्रशस्ततरतमकालोदितकर्मेतरकर्म-परम् । गोभिलः । “जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे संवत्सरे वा नामधेयकरणमिति” व्युष्टे गते । गर्गः । “आदौ घोष-वदक्षरं यवरत्नान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घं विसर्जनौयरहितं नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋक्षे तिथ्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रा-नुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोहिणीषु शुभकृत् पुंसां समैरक्षरैः” ॥ दौपिकास्वरसात् स्वातौ शतभिषा श्रवणा अत्र याज्ञा गोभि-लसम्मतं पूर्वाह्णं तेन नारायणजनार्दनादि नाम कुर्यात् । यत्तु

नामकरणम् । “कुलदेवता नक्षत्राभिसम्बन्धं पिता नाम
 कुर्यादन्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्पतरुधृतशङ्खलिखितवचने
 नाभिवादनीयं नामधेयं कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं
 गोत्राश्रयमप्येक इति गोभिलसूत्रेणोपनयनकाले च नक्षत्राभि-
 सम्बन्धेन नामाभिधानं तत्शतपदचक्रानुसारात् स्तनक्षत्रपदा-
 नुसारात् ज्ञेयम् । पाश्चात्यानां तथैव व्यवहारः । यत्र तु
 न तथाकृतं तत्र नामाक्षरानुसारनक्षत्रादपि फलं ज्ञेयम् । अत्र
 कुलवृद्ध इति दर्शनात् संस्कारान्तरे तथैव व्यवहारः । मनुः ।
 “स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरं विस्मयार्थं मनोहरम् । माङ्गल्यं दीर्घ-
 वर्णान्तमाशौर्वादाभिधानवत्” ॥ गोभिलः । अयुग्मान्तं
 स्त्रीणामिति । यथा यशोदा वसुदादि । नारायणपद्मती ।
 “नामकरणं स्थिरलग्ने केन्द्रपञ्चनवमस्थिते सौम्ये । त्राय-
 षष्ठसमधिष्ठितपापे जीवशक्रशशिसौम्यदिनेषु” ॥ प्रसादप्राप्त-
 नान्नाप्येवम् । व्यासः । “न स्नायादुत्सवेऽतीते निर्वर्त्यापि
 च मङ्गलम् । अनुव्रज्य सुहृद्वन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः” ॥

अथ निष्क्रामणम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “चतुर्थे मासि
 कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्” । दीपिकायाम् । “आर्द्रा-
 धोमुखवर्जितानुपहृते वृक्षेष्वरित्ते तिथौ वारे भौमशनीतरे
 घटतुलाकन्यामृगेन्द्रोदये । सहस्रेऽथ चतुर्थर्मासि यदि वा मासे
 ढृतौये विधावक्षीये शुभदे शिशोरभिनवं निष्क्रामणं कारयेत्” ।
 अधोमुखानि भानि च । “अश्लेषवह्नियमपित्रयविशाखयुक्तं
 पूर्वात्रयं शतभिषा च नवाप्युडूनि । एतान्यधोमुखगणानि
 शिवानि नित्यं विद्याधर्भूमिखननेषु च भूषितानि” । चतुर्थ-
 मासौति ऋग्वेदियजुर्वेदिनोः । यथाह विष्णुः । “चतुर्थ-
 मास्यादित्यदर्शनमिति” । शौनकोऽपि । “चतुर्थे मासि
 पुण्यर्चे शुक्ले निष्क्रमणं शिशोः” । पारस्करः । “चतुर्थे

मासि निष्क्रमणिका सूर्यमुदौचयति तच्चक्षुरितौति" । मासे
 तृतीय इति तु छन्दोगानां गोभिलेन जननान्तरं तृतीयशुक्ल-
 पञ्चतृतीयायां चन्द्रदर्शनरूपनिष्क्रामणविधानात् यथा
 गोभिलः । जननाद् यस्तृतीयो ज्यौत्स्नस्तृतीयायामित्यादि ।
 ज्यौत्स्नः शुक्लपक्षः । अत्रैव कृत्यचिन्तामणिः । "तस्मात्
 स्नस्त्रविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं विशुं दापयेत्" । अर्घ्यमन्त्रश्च ।
 "एहि सूर्य सहस्रांशो तेजोराशे जगत्पते । अनुकम्पय मां
 भक्तं गृहाणार्घ्यं दिवाकरः" ॥ चन्द्रार्घ्यमन्त्रश्च । "क्षीरो-
 दारणवसम्भूत अत्रिनेत्रसमुद्भव । गृहाणार्घ्यं शशाङ्केदं रोहिण्या
 सहितो मम" ॥

अथान्नप्राशनम् । "ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं
 यथाविधि । अष्टमे वाय कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलं कुले" ॥ षष्ठ
 इति मुख्यः कल्पः प्रागुक्तन्यायात् । कृत्यचिन्तामणौ । "अन्नस्य
 प्राशनं कार्यं मासि षष्ठेऽष्टमे बुधैः । स्त्रीभ्यान्तु पञ्चमे मासि
 सप्तमे प्रजंगौ मुनिः ॥ द्वादशौ सप्तमौ नन्दा रिक्तासु पञ्च-
 पर्वसु । बलमायुर्यशो हन्यात् शिशूनामन्नभक्षणम्" ॥ भुज-
 बलभीमे । "षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तेतरे वा त्रिथौ
 सोम्यादित्यसितेन्दुजीवदिवसे पक्षे च कृष्णेतरे । प्राजेशा-
 दिति पौष्णवैष्णवयुगेर्हस्तादि षट्कोत्तरैराग्नेयाप्यतिसित्रभैश्च
 नितरामन्नादि भक्ष्यं शुभम्" ॥ युगेरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं
 सम्बध्यते । तथात्रापि तिथ्यादिविद्वष्टृत्वं विवर्जयेत् ॥ वृष-
 हन्धधनुर्मीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम् । त्रिकोणाष्टकयूकान्य-
 ग्रहा यद्वत्तथा फलम् ॥ दुष्टः शशधरो लग्नात् षष्ठाष्टयोऽन्न-
 भक्षणे" ॥ मार्कण्डेयः । "देवता पुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य
 च । अलङ्घृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काञ्चने ॥ मध्वाज्य-
 कनकोपेतं प्राशयेत् पायसं ततः । कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातु-

बालन्तु तं न्यसेत् ॥ देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिल्पभाण्डानि
सर्वयः । शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत् सृष्टेर्द्वालः शिल्पभाण्डं स्वयं तथा । जीविका
तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥

अथ नवान्नम् । दौपिकायाम् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च
नन्दां जन्मर्चनतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरौज्येन्दुकरान्त्य-
मैत्रध्रुवेषु च आद्यविधानमिष्टम् ॥ भेषूग्रा हि शिवान्येषु
विभौमग्रनिवासरे । अन्नप्राशनवत् कुर्यान्नवान्नफलभोजनम् ॥
सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे त्रिजन्मान्विते नन्दा मन्द-
महौजकाव्यदिवसे पौषे मधौ कार्तिके । भेषूग्रा हि शिवेषु
विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे आद्यं भोजनकं नवान्नविहितं
पुत्रार्थनाशप्रदम् । ज्येष्ठाशेषार्द्धगे सूर्ये मृगनेत्रानिशात्मके ।
नवान्नैर्भोजनं आद्यं जन्मचन्द्र तिथौ न च” ॥ ब्रह्मपुराणे ।
“प्राशौयाहधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ॥

अथ जन्मतिथिः । “जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य ध्रुवं
जन्मतिथिर्भवेच्च । भवन्ति संवत्सरमेव तावत् नैरुज्यसम्मान-
सुखानि तस्य । कृतान्तकुजयोर्वारे यस्य जन्मतिथिर्भवेत् ॥
अनृक्षयोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे । तस्य सर्वौषधिसन्धानं
ग्रहविप्रसुरार्चनम् ॥ सौरारयोर्दिने मुक्ता देयानृक्षे तु काञ्च-
नम् । जन्मनृक्षे यदि स्यातां वारौ भौमग्रनैश्चरौ । मासः
सकलसो नाम मनो दुःखप्रदायकः” ॥

अथ चूडाकरणम् । मनुः । “चूडाकर्म द्विजातीनां
सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्तव्यं स्मृति-
चोदनात्” ॥ नात्र प्रागुक्तन्यायात् प्रथमाब्दस्य प्राधान्यं
किन्तु तृतीयाब्दस्य । तथा च “चूडाकार्ये तृतीयाब्दः सर्व-
गृह्यादिसम्मतः तत्कालेऽग्नौ च दध्वा मुख्य इत्यवगम्यते” ॥ शङ्खः

लिखितौ । “तृतीयवर्षे चूड़ाकरणं पञ्चमे वा” इति । ज्योतिषिः ।
 अयुग्माब्दे चूड़ाभौमश्रनैश्वरे । “षर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्म-
 मासेन्दुमेतरे । रिक्ता दर्शाष्टमौ षष्ठौ प्रतिपद्वर्जिते सिते” ॥ दक्षो-
 ऽपि सामान्यतो दोषमाह । “षष्ठ्यष्टमौ पञ्चदशौ उभे पक्षे चतु-
 र्दशौ । अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ मेषसिंह तुला
 कर्किकृत्तिकेतरलग्नके । श्रवणादित्रयस्त्राती चित्रा पुष्याश्विच-
 न्द्रमे । आदित्यरेवतौ हस्ताज्येष्ठामूले च चौडकम् । पौष्णाश्वि-
 पुष्यवसुवामवासुदेवब्रह्मार्कचन्द्रवरुणादितिचित्रभेषु । वारेषु
 सोमबुधवाक्पतिभार्गवाणां क्षौरं करोति कुशलं खलु मानवा-
 नाम्” इति वचनात् रोहिण्यामपि चूड़ाकरणम् । अत्रापि
 तिथ्यादिविद्वद्भूतं वर्जयेत् । “सूर्ये दक्षिणमार्गगामिनि हरेौ
 सुप्ते निरंशे रवौ क्षौणे श्रौतरुक्षौ महीजयमयोर्वारे निशा-
 सन्ध्ययोः । भुक्तेऽभ्यक्ततनौ निषिद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ
 क्षौरादोगभयं वदन्ति यवना मृत्युं तथान्ये जगुः” ॥ राज-
 मार्त्तण्डे । “मानं हरेत् क्षौरमिहायुषोऽर्कः श्रनैश्वरः पञ्च-
 कुजस्तथाष्टौ । आचार्यं भृग्विन्दु बुधाः क्रमेण दद्युर्दशैका-
 दशसप्तपञ्च” ॥ जीवादिवारे क्षौरं प्रशस्तम् । भोजराजः ।
 “उत्तरशिखिसन्निधाने च चूड़ाकरणं जगुः शुभं यवनाः । चैत्रे
 मासि दिवाकरवारे वर्त्मनि सवितरिदिवाकरवारविनिर्मोके
 तु” ॥ गर्गः । “जन्मर्त्ते जन्ममासे च युग्ममासे च बत्सरे । न
 कुर्यात् प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैत्रपौषयोः” ॥ ज्येष्ठपुत्रकन्ययोस्तु
 ज्येष्ठदशाहाभ्यन्तरे चूड़ानिषेधो विवाहप्रकरणे उक्तः । नित्य-
 क्षौरे तु राजमार्त्तण्डः । “न स्नानमात्रगसनोत्सुकभूषिता-
 नामभ्यक्तभुक्तरणकालनिरासनाजाम् । सन्ध्या-निशा-शनि-
 कुजार्कदिनेषु रिक्ते क्षौरं हितं प्रतिपदङ्गि न चापि रिष्याम् ॥
 प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि भूत्वा कुर्यान्नरः क्षौरमनुत्कटस्थः ।

उत्तरात्रितययाम्यरोहिणौरौद्रसर्पपितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रु-
कर्मसकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्यमपि बुद्धिमान्नरः । प्रेतकार्यं
पतितप्रेतसम्पदानकदासी घटदानविषयकम् । अन्यथा वक्ष्यमा-
णवचनविरोधः स्यात् “चन्द्रशुद्धिर्यदा नास्ति तारायाश्च विशे-
षतः । अक्षौरिभेऽपि कर्तव्यं चन्द्रचन्द्रजयोर्दिने ॥ मानं क्षौरं हन्ति
गुरुः शुक्रं शुक्रो धनं रविः । आयुरङ्गारको हन्ति सर्वं हन्ति
शनैश्चरः” ॥ श्रीपतिरत्नमालायाम् । “आज्ञया नरपतेर्हि जन्मनां
दारकर्मसूतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमखदौक्षणेऽपि क्षौरमिष्टम-
खिलेषु चोड्यु ॥ देवकार्यं पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये । क्षुरि-
कर्म न कुर्वीत जन्ममासे च जन्मभे” ॥ वृद्धगार्ग्यः । “केशवमा-
नर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरीमहिष्कचाम् । दितिर्मादितिश्च स्मरतां
क्षौरविधौ भवति कल्याणम्” ॥ अत्र क्रमो वराहपुराणे ।
“श्मश्रुकर्म कारयित्वा न खच्छेदमनन्तरम्” ।

अथ कर्णवेधः । माण्डव्यवृद्धद्राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणिषु ।
“यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । षट्कर्णं तं विजा-
नीयात् गर्हितञ्च त्रयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये शुद्धिर्यस्याथ
वत्सरे । कर्णवेधौ हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठविचारणा ॥ षट्-
कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्ध्या समेऽपि च । कर्णौ वेध्यौ न
दोषः स्यात् अन्यथा मरणं भवेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे “न जन्म-
मासे न च चैत्रपौषे न युग्मवर्षे न हरी प्रसुप्ते । रवौ च
दुष्टे न च कृष्णपक्षे न जन्मभे कर्णविधिः प्रशस्तः” ॥ दीपि-
कायाम् । “नो जन्मेन्दुभमास सूर्यरविजह्माजाहसुप्ताच्युते
शस्तेऽर्के लघुयुग्मविष्णुसृदुभे स्वात्युत्तरादित्यभे । सौम्यैस्त्याय-
त्रिकोणकण्टकगतैः पापैस्त्रिलाभारिगैरौजोऽब्दे श्रुतिवेध इज्य-
सितभे लग्ने तु काले शुभे” ॥ अत्रापि तिथ्यङ्गादिविद्वत्सूत्रं
वर्जयेत् । मर्गः । “कर्णवेधव्रते कुर्यादुदङ्गार्गस्थिते रवौ ।
दक्षिणाशास्थिते भानौ नैव कुर्याद्विचक्षणः” ॥

अथ विद्यारम्भः । विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे
 अप्रसुप्ते जनार्दने । षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमौम् ॥
 रिक्तां पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमदिनं तथा । एवं सुनिश्चिते
 काले विद्यारम्भान्तु कारयेत् ॥ पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवी-
 ञ्चापि सरस्वतीम् । स्वविद्या सूत्रकारांश्च स्वाच्च विद्यां विशे-
 षतः” ॥ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने । स्वाहेत्यनेन
 हरिं त्रिःपूजयेत् । “भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो
 नमः । वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्थानेभ्य एव च” स्वाहेति
 ब्रह्मपराणीयेन च त्रिःपूजयेत् । लिखनविधिमाह नन्दि-
 पुराणम् । “शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वारे दिनग्रहे । लेखयेत्
 पूज्यदेवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्दनान् ॥ पूर्वदिग्वदनो भूत्वा लिपिज्ञो
 लेखकोत्तमः । निरोधो हस्तबाह्वोश्च मसौपत्रावधारणे” ॥
 मत्स्यपुराणञ्च । “शौर्षोपेतान् सुसम्पूर्णान् समश्रेणिगतान्
 समान् । अक्षरान् विलिखेद् यस्तु लेखकः स परः स्मृतः” ॥
 नाधोयीतेत्यनुवृत्तौ मनुः । “रुधिरं च स्मृते गात्रात् शस्त्रेण
 च परीक्षते” । रुधिरस्त्रवं विना शस्त्रेण क्षतमात्रेऽपि ।
 दौपिकायाम् । “लघुचरशिवमूलाधोमुखत्वष्टृपौष्णशशिषु च
 हरिवोधे शुक्रजीवार्कवारे । उदितवति च जीवे केन्द्रकोणेषु
 सौम्यैरपठनदिनवर्जं पाठयेत् पञ्चमेऽब्दे” ॥ मदनपारिजाते ।
 “विद्यारम्भे गुरुः श्रेष्ठो मध्यमो भृगुभास्करो । मरणं शनि-
 भौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः” ॥ “विद्यारम्भः सुरगुरुसितञ्जे-
 ष्वभौष्टार्थदायी कर्तुं चायुश्चिरमपि करोत्यंशुमान् मध्यमोऽत्र ।
 नीहारांशौ भवति जडता पञ्चता भूमिपुत्रे छायासूनावपि
 च मुनयः कौर्त्तयन्त्येव माद्याः ॥ रवेर्गुरोर्भृगोर्लग्ने तत् स्थेऽर्के-
 ऽपीन्दुवृद्धितः । गुर्वर्केन्दूडुशुद्धौ च विद्यारम्भः प्रशस्यते” ॥
 वृहत्सतिः । “प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।

अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम् ॥ कूर्मपुराणम् ।
 “स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः” । शिवधर्मे ।
 “संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैर्यः शिष्यमनुरूपतः । देशभाषाद्यपायैश्च
 बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” ॥ आदिः ग्रन्थकरणादिः नन्दि-
 पुराणम् । “प्रशस्तशब्दसंयोगे कुर्याद्यतिविरामणम्” । विरा-
 मणं तद्दिनपाठसमाप्तिम् । “समाप्ते वाचकाभौष्टं कुर्यादेव
 विचक्षणः । सुश्रुतं सुव्रतं भूयादस्तु व्याख्या तु नित्यदा ॥
 लोकः प्रवर्त्ततां धर्मे राजा चास्तु सदा जयौ । धर्मवान् धन-
 सम्पन्नो गुरुश्चास्तु निरामयः ॥ इति प्रोच्य यथायातं गन्तव्यञ्च
 विभावितैः । शिष्टैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनौयं विचक्षणैः ॥
 कथावस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानसम्भवंः । युक्तिभिश्च स्मरे-
 द्वाख्यां चिह्नैश्चापि स्वयं कृतैः ॥ एवं दिने दिने व्याख्यां
 शृणुयान्नियतो नरः” ॥ विष्णुपुराणम् । “पुत्रैरध्यापिता ये
 च ते पतन्ति स्वभोजने” । सूत उवाच । “प्राग्लभ्यद्दीनस्य
 नरस्य विद्या शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते । न तस्मिन्मुत्पादयते
 शरीरे अन्धस्य दारा इव दर्शनौयाः” ॥ लिङ्गपुराणम् । “यो
 गुरुं पूजयेन्नित्यं तस्य विद्या प्रसीदति । तत्प्रसादेन यस्मात्
 स प्राप्नुते सर्वसम्पदः” ॥ दुर्वासाः । “सन्ध्यायां गर्जिते मेघे
 शास्त्रचिन्तां करोति यः । चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयु-
 विद्यायशो बलम्” ॥ अधीतस्यार्थिने दानमावश्यकम् । तथा
 च श्रुतिः । “योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां न प्रयच्छेत् स
 कार्यहा स्यात् श्रेयसो हारमावृणुयात्” । इति । तद्वा-
 नञ्च । अध्यापनेन व्याख्यया विलिख्यार्पणेन च सम्भवतीत्य-
 तोधीमङ्गिर्निर्वन्धः क्रियते । तथा च विष्णुपुराणम् । “प्राणि-
 नामुपकाराय यदेवेह परत्र च । कर्मणा मनसा वाचा तदेव
 मतिमान् भजेत्” ॥ बृहस्पतिरपि । “अज्ञानतिमिरोपेतान्

सन्देहपटलान्वितान् । निरामयान् यः कुरुते शास्त्राञ्जन-
 शलाकया ॥ इह कौर्त्तिं राजपूजां लभते सन्नतिञ्च सः ।
 पाण्डुमासिकेऽपि समये भ्रान्तिः संजायते यतः ॥ धात्राक्षराणि
 सृष्टानि पत्रारुढान्यतः पुरा । उपदेष्टानुमन्ता च लोके तुल्य-
 फलो स्मृतौ ॥ एवञ्च । एकलव्येनानुपदेष्टापि द्रोणाचार्यो
 गुरुः कृतः । अतो ग्रन्थकर्तुः सुतरां गुरुत्वम् । यथा महा-
 भारते । “अरण्यमनुसंप्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम् । तस्मिन्ना-
 चार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा ॥ इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं
 निश्चयमागतः” ॥ शङ्खलिखितौ । “न वेदमनधौत्वान्यां विद्या-
 मधौयोतान्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्यः” ॥ अङ्गानि च “शिच्चाकल्पो
 व्याकरणं छन्दो ज्योतिषमेव च । निरुक्तञ्चेत्यङ्गानि वेदानां
 गदितानि षट्” ॥ स्मृतिस्तु धर्मसंहितेत्यमरः । शिष्यस्य
 गुरुषु ऋणित्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः
 शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्वत्थं यदृत्त्वा सोऽनृणौ
 भवेत्” ॥ नन्दिपुराणे । “यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं
 प्राप्य वै दृढम् । अन्यस्य जनयेत् कौर्त्तिं गुरोः स ब्रह्महा
 भवेत् ॥ विस्मरेच्च तथा मौढ्यात् योऽपि शास्त्रमनुत्तमम् । स
 याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनम्” ॥ अतएव गृहस्थादौ-
 नामपि पुनरध्ययनमाह आपस्तम्बः “यया विद्यया न विरोधेत
 पुनराचार्य्यमुपेत्य साधयेदिति” ॥ विष्णुः । “यश्च विद्या-
 मासाद्य तया जीवेत् न च सा तस्य परलोकफलप्रदा भवति
 यश्च विद्यया परेषां यशो हन्तौति” । देवलः । “इष्टं दत्त-
 मधौतं यद्दिनश्रत्यनुकौर्त्तनात् । श्लाघानुशोचनाभ्याञ्च भग्न-
 तेजो विभिद्यते ॥ तस्मादात्मकृतं पुण्यं हृथा न परिकौर्त्तयेत्” ॥
 अनुकौर्त्तनं कथनम् । श्लाघा प्रशंसा अनुशोचनं धनव्ययेन
 पश्चात्तापः ॥ भग्नतेजः फलजनकशक्तिहीनं हृथा रक्षादि

प्रयोजनं विना । वैष्णवाभ्युदये भविष्यपुराणम् । “उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयति द्विजान् । किञ्च दत्तं भवेत्तेन धर्म-
कामार्थमिच्छता” ॥

अथोपनयनम् । उपनयनकालश्च । “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनयनं राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथा कुलम् । ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे” ॥ सैके द्वादशे । त्रयोदशे प्रायश्चित्तं कृत्वा तदुत्तरे कार्यम् । “गृह्योक्तकर्मणा येन समीपं नौयते गुरोः । बालो वेदाय तद्योगं बालस्योपनयं विदुः ॥ रक्तस्त्रावे तथा शस्त्रक्षते पाठनिषेधनात् । उपनयनं तत्र स्यादिति मन्वादिसम्मतम्” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्ममे वा । व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥ अस्तं गते दैत्यगुरौ गुरौ वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनीतो दिवसे प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” ॥ उदये लग्ने व्रतेन उपनयनेन । भुजबलभीमकृत्यचिन्तामण्योः “स्वातीशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णज्यचित्राहरिष्विन्दौ तोयपती भगे दितिसुते भाद्रपदे सागरे । केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरः शशिसुते चन्द्रे च तारे शुभे कर्त्तव्यं व्रतकर्ममङ्गलतिथौ वाराः सितार्कज्यकाः” ॥ तोयपतिः शतभिषा अदितिसुत उत्तरफलगुनी सागर पूर्वाषाढा दौषिकायाम् । “जीवार्कन्दूडुशुद्धौ हरिशयन वह्निर्भास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे क्षीरभे नादितौ च । शुक्रार्कज्यर्चलग्ने रविमदनतिथिं प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारेऽर्कसितगुरुदिने कालशुद्धौ व्रतं स्यात्” ॥ रविमदनतिथिं सप्तमीं त्रयोदशीम् । कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविणशीलाब्धः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावौ वैशाखे कोविदो भवेत् ॥ ज्येष्ठे

गहननौतिन्न आषाढे क्रतुभाजनः । शेषेष्वन्येषु रात्रिः
 स्थान्निषिद्धं निशि च व्रतम् ॥ राजमार्तण्डे । “पुनर्वसौ
 कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । वृद्धगर्गः । “स्मृतिषूक्ता-
 ननध्यायान् सप्तमो च त्रयोदशीं पक्षयोर्माघमासस्य द्वितौ-
 याम्” ॥ परिवर्जयेत् चैत्रशुक्लद्वितीया आषाढशुक्लदशमौ
 मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्लद्वितीया युगादित्वेन
 निषिद्धेति । षष्ठग्रामशुचिरभार्यो रिक्तासु बहुदोषभाक् ।
 शुक्लपक्ष एव विहितः प्रागुक्ताश्वलायनवचनात् । सामगानां
 कुजवारेऽप्युपनयनं श्रीपतिरत्नमालाकृत्यचिन्तामणिधृत वात्स्य-
 वचनात् यथा । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिं
 वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नौचस्थितेऽरिगृह-
 नेऽथ पराजिते वा जीवे भृगावुपनयनः स्मृतिकमहौनः” ॥
 अस्य शाखाधिपस्य दौपिकायाम् । “ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो
 यजुर्वेदाधिपः सितः । सामवेदाधिपो भौमः शशिकोऽथर्ववेद-
 राट्” । वेदाधिपकथनम् । “ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये
 भौमभास्करो । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे जने” ॥
 वर्णाधिपकथनम् । पराजयक्षक्षणां वक्ष्ये यात्रायाम् । अत्रापि
 विवाहवद्दशयोगभङ्गवर्जनम् । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाब्दो
 हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः स चतुर्थी च
 वैश्यस्य परिकौर्त्तता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं निव-
 र्त्तते” ॥ अत्र षोडशवर्षस्य उपनयनाङ्गता प्रतीयते । “पतिता
 यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा
 राजन्य वंश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रोवाच वदतां वरः” ।
 इति यमवचने तदनङ्गता प्रतीयते अनयोर्गर्भजन्मप्रभृतिगण-
 नाभ्यामविरुद्धार्थता तथा च माण्डव्यः । व्रतबन्धविवाहे च
 वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वकमेके प्रसूति-

पूर्वं सदान्ये तु । यत्तु द्विजानुपक्रम्य पैठीनसिवचनं द्वादश-
षोडश विंशतिश्चेदतीता अवर्द्धकाला भवन्ति इति द्वादश-
वर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति होमप्रायश्चित्तार्थम् ।
षोडशोपरि तु ब्राह्महोमादि गुरुप्रायश्चित्तार्थमिति इत्युप-
नयनम् ।

अथ समावर्त्तनम् । “भौमभानुजयोर्वारे नक्षत्रे च व्रतो-
दिते । ताराचन्द्र विशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते” इति समा-
वर्त्तनम् अथाग्निग्रहणम् । “वर्द्धग्रहं कुजगुरुद्विनेश्वारे
माघादि षट्सु च सृदुध्रुववर्द्धिभेषु । कुम्भाजभांशकविलग्न-
मशुद्धकालं लग्नस्थशीतगुप्तिती च विहाय कुर्यात्” ॥ अग्नि-
ग्रहणशुद्धिः । अथ सत्रासग्रहणम् । जीवार्केन्दूदुशुद्धौ ध्रुव-
सृदुभगणे चोत्तरस्थे दिनेशे प्रव्रज्येशे सुवीर्ये स्थिरभवन-
विलग्नस्थितेऽर्केज्यवारे । प्रव्रज्यास्थेषु योगेष्वशुभगगनगै-
र्वीर्यहोनैः सवीर्ये जीवे धर्मेऽम्बरे वा स्थिरभवननरांशो-
दये मोक्षदौक्षा” । इति सत्रासकरणम् । “शुभग्रहा-
र्कवारेषु सृदुक्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्ति-
कपौष्टिकम्” ॥ शान्तिकादिशुद्धिः । ज्ञानग्रहणं रत्नमा-
लायाम् । “श्रीतांशौ बुधराशिस्थे शुभेषूदयवर्त्तिषु । ज्ञानस्थ
ग्रहणं कार्यं द्वित्वा पापग्रहोदयम्” ॥ राजमार्त्तण्डे । “वसु-
पुनर्वसुपूर्वभुजङ्गमैः करनिशाकरशङ्करदैवतैश्च सह वाक्पतिभिः
सह चित्रायां गुणगणार्जनमेभिरभौषितम्” । गुणार्जन-
विधिः ।

“ग्रामाक्षरं रसैर्मिश्रं बाणघ्नं ऋक्षहारितम् । शेषाङ्गो
ग्रामराशिः स्यात् शुभाशुभकरं नृणाम् ॥ दीर्घप्रस्तारहस्ताङ्गं
त्रियुतं वसुभिर्हरत् । तच्छेषाङ्गेन बौद्धभ्या वास्तुजातिर्विच-
क्षयैः ॥ एकाङ्गे वर्त्तमाने तु विप्रजातिर्लभेत् ध्रुवम् । ब्राह्मणः

क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च नौचसंज्ञकः ॥ जवनो नर्त्तको हाडौ
भवन्त्येते यथाक्रमम् । धननाशकरो विप्रः क्षत्रियो युद्धदायकः ॥
धनहा च भवेद्वैश्यः शूद्रः पीडाकरः स्मृतः । नौचः सम्मान-
दाता च जवनो धनदायकः । नित्यानन्दकरो नर्त्तो हाडौ
च सर्वलक्षणः” ॥

अथ गृहादि । “सुनिश्चितां मन्दिरभूमिमादौ निखाय
तोयावधि यत्नस्ताम् । कुर्याद्विशल्यामथवा नृमाणं खात्वा-
थवा प्रश्रवशाद्विधिज्ञः ॥ दूर्वा प्रवालाक्षतपुष्पाणिः शुचिः
शुचिं देवविदं समेत्य । पृच्छेद्विनौतो मधुरस्वरेण शल्यस्य तत्त्वं
भवने तदीशः ॥ ततः प्रश्नादिमो वर्णः सन्धार्यो यत्नतोऽथवा ।
क्रमात् पुष्पापगादेव फलानां ब्राह्मणादितः ॥ प्रणवो धरणी-
धारिणौ करो च तदनन्तरम् । न भूत्यै नम इत्येष मन्त्रो
वह्निप्रियात्मकः” ॥ वह्निप्रिया स्वाहा । “मन्त्रेणानेन काठि-
नौमभिमन्त्र्य विभाजयेत् । नवधा सदनक्षेत्रं तथा पञ्चाद्विले-
खयेत् ॥ वकचत एहाः शपया नव चैत् प्रश्नाक्षराणि जायन्ते ।
प्रागादिकोष्ठे नवके वर्णास्ते शल्यमाख्यान्ति ॥ प्रश्ने वकारः
परतो नरास्थि ब्रवीति शल्यं मरकप्रदायि । क्षीणैशदण्डोर-
गहेतुमृत्युप्रदं वकारः खरशल्यमम्भौ ॥ याम्यां चकारः प्लव-
गास्थिवेश्मप्रभोर्विनाशं प्रकरोति शल्यम् । रक्षोदिशि श्वास्थि-
गृहस्थितानां महद्भयं वक्ति सुनिश्चितं तः । एः पाश्र्विदिश्य-
स्थिशिशोर्ब्रवीति मृत्युं प्रवासाद्गृहमेव शल्यम् ॥ होवायुकोणे
नररूपमस्थिदारिद्र्यमित्रक्षयकृद्विधत्ते । धनपदिशि शकारः
प्राह विप्रास्थिवित्तक्षयकृदथ पकारो वक्ति ऋक्षास्थिशम्भौ ॥
तदिह कुलविनाशं गोधनानाञ्च हानिं वितरति गृहनाथस्यापि
गुप्तस्य देवैः । यो मध्यभागे भसितं कपालं कालायसं चाह
कुलक्षयाय ॥ यत्नादपास्यान्यधुना प्रमाणं सर्वत्र तथ्यं कथयासि

शल्ये । इन्द्रचो जलेशाने शल्यं सार्द्धकरे कटी । वङ्गान्त-
ककुवेरेषु पुरुषे मध्यवातयोः” ॥ इति शल्योद्धारः ।

देवौपुराणम् । “पुरुषाधः स्थितं शल्यं न गृहे दोषदं
भवेत् । प्रासादे दोषदं शल्यं भवेत् यावज्जलान्तकम् ॥ गृहा-
रन्ध्रेऽतिकण्डूतः स्वाम्यङ्गे यदि जायते । शल्यं त्वपनयेत्तत्र
प्रासादे भवनेऽपि वा” ॥ वाटीव्यवस्था हस्तोऽप्यत्र कफोन्मुप-
क्रममध्यमाङ्गुल्यप्रपर्यन्तः । मध्यमाङ्गुलौर्परयोर्मध्ये प्रामा-
णिकः कर इत्यभियुक्तस्मरणादिति कल्पतरुत्ताकरो । भौम-
पराक्रमे भोजराजः “स्वामिहस्तप्रमाणेन धर्मपत्नीकरणे वा ।
मापयेद्गर्भमात्रन्तु गृहकर्मणि कोविदः ॥ रूपाष्टकौ ८१ विनि-
हतो भवनस्य बन्धः कर्तुः स्मृच्चमिह युग्मशरैकनिघ्नं १५२ ।
एकोक्तं रसनिशाकरयुग्मभक्तशेषं ततो भवति पिण्डपदं
गृहस्य । गृहभूमिसमाहृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैर्गु-
णितम् । रविभूधरत्रिंशद्योगहृतं भवनायव्ययस्थिति ऋच-
पदम्” ॥ रूपाष्टकैकाशीत्या विहिततः पूरितः । भवनस्य
बन्धो दीर्घप्रस्तरमिलितहस्तः स्मृच्चं तत्संख्यानं युग्मशरैक-
विघ्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशतपूरितम् एकोक्तं पूर्वाङ्गेन मिलितं
रसनिशाकरयुग्म २१६ । भक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहृता-
वशिष्टं संख्यानं पिण्डपदसंज्ञं गृहस्य भवति तद्गृहभूमिसमा-
हृतपिण्डपदं वसुलोचनरन्ध्रगजैः अष्टदिनवाष्टभिर्यथाक्रमं
गुणितं पूरितं यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशद्योगहृतं द्वादशसप्त-
त्रिंशत्सप्तविंशतिभिर्हृतं गृहस्य यथाक्रमम् आयव्ययस्थिति
ऋचपदं भवतौत्थर्थः । “रुद्रहस्तामते बन्धे भरण्या योगतो
यथा । आयादयो भवन्त्येव वसुषट्तिथियुज्जिताः” ॥ ८ । ६ ।
१५ । २ । अत्र यन्नक्षत्रं दीयते पश्चात्तदेवायातौति । यत्र
तु शेषो नास्ति तत्र हारकाङ्कः शेषः “शेषाङ्गेन फले बोधे

शेषाभावे तु हारकात् । अङ्गादेव फलं बोध्यमिति तन्त्रविदां
मतम् ॥ इत्युक्तत्वात् । “व्ययाधिकं न कर्त्तव्यं गृहमाया-
धिकं शुभम् । अष्टाविंशप्रेतभागा नरभागाश्च विंशतिः । भागा
द्वादश गन्धर्वाश्चत्वारो देवतांशकाः । प्रेतभागं परित्यज्य
नरभागे गृहं शुभम्” ॥ सारसंग्रहे । “न कोणेषु गृहं कुर्यात्
नाप्यन्तेनापि मध्यतः । कोणे च धनहानिः स्यादन्ते रिपुभयं
भवेत् ॥ मध्ये च सर्वनाशः स्यात्तस्मादेतद्विजयेत् । पूर्वप्लवो
वृद्धिकरो धनदक्षोत्तरप्लवः ॥ दक्षिणप्लवतो मृत्युः धनहा
पश्चिमप्लवः” ॥ वास्तुनः प्रागादिनौचत्वफलम् । “प्रागादिस्थे
सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयञ्च । स्त्रौकलहः स्त्रौदोध्यं
नेखं वित्तात्मजविवृद्धौ च ॥ भवनस्य वटः पूर्वं जातः स्यात्
सर्वकामिकः । उडम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ॥
प्लवक्षोत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्यये । जम्बोरपूगपनसा-
म्रककेतकौभिर्जातोसरोजतगरपत्रमल्लिकाभिः ॥ यन्मारिकेल-
कदलौदलपाटलाभिर्युक्तं तदाश्रमपदं श्रियमातनोति ।
शोभना दाडिमाशीकपुन्नागविल्वकेशराः ॥ रक्तपुष्पाङ्गयं
प्राङ्गः क्षीरिणा च पशोर्भयम् । कण्टक्यरिभयं कुंभ्यात् गृह-
भेदश्च शालमलिः ॥ कृत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्तसप्तोदिताः
क्रमात् । यद्दिश्यं यस्य नक्षत्रं तत्र तस्य शुभं गृहम्” ॥ स्वन-
क्षत्रेण गृहदिङ्निर्णयः । “वास्तु प्रमाणेन तु मात्रकेण
वामेन शीते खलु नित्यकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परिवृत्त्य
भूमौ तं वास्तुनागं प्रवदन्ति सिद्धाः ॥ भद्रादिके वासवदिक्-
शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु याम्यमूर्द्धा । प्रत्यक्शिराः
स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्येष्ठादिकौवेरशिराः सनागः । मूर्द्धि
खाते भवेन्मृत्युः पृष्ठे स्यात् पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्थक्षयं विद्यात्
सर्वसम्पत्तयोदरे । एकं नागोडुसंशुद्धौ द्वे चेद्दक्षिणपश्चिमे

त्रिशालं पूर्वतो हौनं कार्यं वा सौम्यवर्जितम् ॥ केचिद्वक्षिणभागे
तु वदन्येकं गृहं बुधाः । ऐशान्यां देवशाला स्यात् आग्नेय्याच्च
महासनम् ॥ आयुष्कारन्तु नैऋत्यां वायव्यां कोषमन्दिरम् ॥
मत्स्यपुराणे । “चैत्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
वैशाखे धनरत्नानि ज्यैष्ठे मृत्युस्तथैव च ॥ आषाढे धनरत्नानि
पशुवर्जमवाप्नुयात् । श्रावणे काञ्चनं पुत्रान् हानिं भाद्रपदे
तथा ॥ पक्षौनाश इषे मासि कार्तिके धनधान्यभाक् । मार्ग-
शौर्षे तथा भक्तं पौषे तस्करतो भयम् ॥ माघे चाग्निभयं
विद्यात् फाल्गुने काञ्चनं सुतान् । शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं
वृश्चिके तस्करतो भयम्” ॥ विशेषयति भोजः । “कर्किकुम्भ-
हरिनक्रगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेषवृष-
वृश्चिकजातदक्षिणोत्तरमुखानि कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति
दुर्मतिर्व्याधिशोकधनहानिमश्नुते । मौनचापमिथुनाङ्गनागते
कारयेन्न गृहमेव भास्करे ॥ न प्रधानगृहारम्भं कुर्यात् पौषे
शुचावर्ष । यदि कुर्यात् सोऽचिरेण महतीमापदं व्रजेत्” ॥
महाभारते । “निषिद्धेऽपि हि काले तु स्वानुकूले शुभे दिने ।
वृषवस्त्रगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥ छेदनं संग्रहञ्चैव
काष्ठादौनां न कारयेत् । श्रवणादौ बुधः षट्के न गच्छेद्वक्षिणां
दिशम् ॥ अग्निपौड़ा भयं शोको राजपौड़ा धनक्षयः । संग्रहे
वृषकाष्ठानां कृत्रे वस्त्रादिपञ्चके ॥ क्षीरिवृक्षोद्भवं दारु गृहेषु
न निवेशयेत् । कृताधिवासं विहगैरनिलानलपौडितम् ॥
गजैर्विभग्नञ्च तथा विद्युच्चिर्घातपौडितम् । चैत्रदेवालयोत्पन्नं
वज्रभग्नं श्मशानजम् ॥ देवाद्यधिष्ठितं दारु नौपनिष्वविभो-
तकान् । कण्टकिनोऽसारतरुन् वर्जयेत् गृहकर्मणि ॥ वटा-
श्वत्थो च निर्गुण्डो कोविदारविभीतकौ । मूचकं शाख्मलौघैव
पलाशञ्च विवर्जयेत् ॥ विस्वारात् द्विगुणोच्छ्रायं द्वारं कुर्या-

तथा गृहम् ॥ गृहारम्भस्तु श्रवणादावप्याह राजमार्तण्डः ।
 “आदित्येज्यभरोहिणौ-सृगग्रिरश्चित्राधनिष्ठोत्तरापोष्णौविष्णु-
 शतानुराधपवनैः शुद्धैः सुतारान्वितैः । सौम्यानां दिक्सेऽथ
 पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ विष्टित्यक्तदिने वदन्ति सुनयो
 वेश्मादिकार्यं शुभम् ॥ मात्स्ये । “चन्द्रादित्यवलं लब्धा
 लग्नं शुभनिरोक्षितम् । स्तम्भोच्छ्रायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
 वर्जयेत् ॥ अश्विनीरोहिणीमूलमुत्तरत्रयमैन्दवम् । स्वाती-
 ङ्गस्तानुराधा च गृहारम्भे प्रशस्यते ॥ वज्रव्याघातशूले च
 व्यतौपातेऽतिगण्डके । विष्णुभगण्डपरिघवर्जं योगेषु कारयेत् ॥
 आदित्यभौमवर्ज्यास्तु सर्वे वाराः शुभावहाः । प्रसादेऽप्येवमेव
 स्यात् कूपवापीषु चैव हि” ॥ कल्पतरौ देवौपुराणम् । “यस्य
 देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणे । गत्वा पूरशिलान्यासे
 शुभदस्तस्य पूजितः” ॥ यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणे यः
 कालः शुभदस्तस्य गत्वापूरशिलान्यासे स कालः पूजित
 इत्यर्थः । मात्स्ये । “चैत्रेऽथ फाल्गुने वापि ज्यैष्ठे वा
 माघवेऽपि वा । माघे वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत्” ॥
 प्रतिष्ठासमुच्चये ज्यैष्ठाषाढकयोर्वापि इत्युक्तेराषाढे दक्षिणायने-
 ऽपि दुर्गाप्रतिष्ठामाह देवौपुराणम् । “महिषासुरहन्त्राश्च
 प्रतिष्ठा दक्षिणायने” । यत्तु कृत्यचिन्तामणौ । “गृहेषु यो
 विधिः प्रोक्तो विनिवेशप्रवेशयोः । स एव विदुषा कार्थ्यो
 देवतायतनेष्वपि” ॥ एतत्तु मासव्यतिरिक्तशुभचन्द्रादिविषयम्
 अन्यथा प्रागुक्तविरोधापत्तेः । ज्योतिषे । “उग्रं विशाखा-
 मदितिच शक्रं भुजङ्गमग्निच विहाय गेहम् । आस्य खलम्न-
 स्थिरमन्दरेषु कुर्याच्छुभैर्युक्तनिरोक्षेतेषु ॥ नवग्रहा भवेयुश्च
 यदि केन्द्रत्रिकोणगाः । दोषस्तदा क्षयं याति तमः सूर्योदये
 यथा” ॥ राजमार्तण्डे । “पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत् पूर्वाश्विं

वजयेद् गृहम् । उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशौम् ॥
 अमावास्याष्टमीमध्ये पश्चिमास्यं विवर्जयेत् । नवमीतस्य
 याम्यास्यं यावच्छुक्लचतुर्दशौम् ॥ दौपिकायाम् । “गणेशं
 गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालानथ ब्रह्मान् । पूजयेत् क्षेत्रपालांश्च
 क्रूरभूतांश्च बाह्यतः । ब्रह्माणं वास्तुपुरुषं तद्देहस्याश्च देवताः” ॥
 ताश्च शिखिप्रभृतयो यथा । “शिखि चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः
 कुलिशायुधः । सूर्यः सत्यो भृगुश्चैव आकाशो वायुरेव च ॥
 पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ । गन्धर्वो भृगुराजश्च
 मृगः पितृगणस्तथा ॥ दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तो जला-
 धिपः । असुरः शेषपापौ च रोगो हि सुख्य एव च ॥ भस्माटः
 सोमसर्पौ च अदितिश्च दितिस्तथा । आपश्चैवाथ सावित्रो
 जयो रुद्रस्तथैव च ॥ अर्यमा सविता चैव विवस्वा विबुधा-
 धिपः । मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात् ॥
 आपवत्सस्तथा ब्रह्मवास्तुदेहगतास्त्विम । चरकौ च विदारौ
 च पूतना पापराक्षसौ ॥ स्कन्दार्थ्यमा जम्भकाश्च पिलिपिच्छ-
 स्तथाष्टमः । एतान् मत्स्यपुराणोक्तान् गृहहारम्भे प्रपूजयेत्” ॥
 महाकापलपञ्चरात्रे “जलाधारगृहायञ्च यजेद्वास्तु विशेषतः ।
 ब्रह्माद्यदितिपर्यन्ताः पञ्चाशन्नयसंयुताः ॥ सर्वेषां किल
 वास्तूनां नायकाः परिकीर्त्तिताः । असंपूज्य हितान् सर्वान्
 प्राप्तादादौह कारयेत् ॥ अनिष्पत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्म-
 धर्मिणोः” ॥ तत्तद्देवताभेदेन वलिमन्त्रोभयविशेषानुक्ता ।
 “स्वर्गपातालमर्त्येषु ये देवा वास्तुसम्भवाः । गृह्णन्त्विम वलिं
 ह्वयं तुष्टायान्तु स्वमालयम् ॥ मातरौ भूतवेतालो ये चान्ये
 वलिकाङ्घ्रिणः । विष्णोः पारिषदा ये च तेऽपि गृह्णन्त्विमं
 वलिम् ॥ पितृभ्यः क्षेत्रपालेभ्यो वलिं दत्त्वा प्रकामतः ।
 अभावादुक्तमार्गस्य कुशपुष्पादिभिर्यजेत् ॥ आकुञ्चितकरं

वास्तुमुत्तानमसुराकृतिम् । स्मरेत् पूजासु कुद्यादिनिवेशे
 त्वधराननम् ॥ देवौपुराणे । “मध्यभागे ततः कुर्यात् वासु-
 देवस्य पूजनम् । अथैव पूजनं कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
 गन्धार्घ्यपुष्पनैवेद्यधूपार्घ्यैः सुरसत्तम । ततः संपूजयेत्तस्मिन्
 सर्वलोकधरां महीम् ॥ सुरूपां प्रमदारूपां दिव्याभरण-
 भूषिताम् । ध्यात्वा तामर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्मिताननाम् ॥
 ततः प्रणम्य विज्ञाप्य तन्मयत्वेन चिन्तयेत्” ॥ तथा । “एवं
 प्रपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा नृणाम् । अप्रपूजिता विनिघ्नन्ति
 गृहारम्भेषु कारकम् ॥ गृहादेः शिल्परूपत्वात् विश्वकर्मापि
 पूज्यते । शिल्पाचार्याय देवाय नमस्ते विश्वकर्माणे । स्वाहा
 ब्रह्मपुराणीयमन्त्रेणेति मतं मम” ॥ ज्योतिषे । “तद्वस्तायत-
 मात्रगर्तमतुलं कर्तुर्विशुद्धे दिने खात्वा शाद्वलगोमयैः शुचितरं
 कृत्वाम्बुपूर्णं सुरान् । संपूज्यामलपुष्पकैर्जलघटं कृत्वास्त्र-
 शाखायुतं दद्यादर्घ्यमनेन विप्रवचसा मन्त्रेण वास्तोष्पतेः ॥
 वास्तोष्पते त्वमुत्तिष्ठ संसारस्थितिकारक । गृहाणार्घ्यं मया
 दत्तं गृहारम्भं करोम्यहम् ॥ मम सर्वहितार्थाय विष्णु-
 लोकाय वै नमः । गर्ते तस्मिन् सलिलभरिते निश्चलं वारि-
 भर्तुः स्त्रैर्यं प्रकुर्याज्जनयति हितं दक्षिणावर्तयोगात् ।
 वामावर्तं भवति विपदे स्वामिनाश्च कुर्यात् भूमिच्छेदाद्
 व्रजति लघुतां वित्तनाशं लभेद्वा” ॥ देवौपुराणे । “ततो गर्तं
 खनेन्यध्ये हस्तमात्रं प्रमाणतः । चतुरङ्गुलमात्रं तदधः खन्यात्
 सुसंमितम् । आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतुर्मुखम् ।
 अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ कुम्भतोयेन मन्त्रवित् । तस्मिन् शुक्तानि
 पुष्पाणि प्रक्षिपेदोमितिस्मरन् । तदागर्तं परीक्षेत दधिभक्ता-
 न्वितं क्षिपेत् । ईशाने सूत्रपातः स्यादाग्नेय्यां स्तम्भरोप-
 णम् । द्वारं नवमभागे तु कार्यं वामात् प्रदक्षिणम्” ॥

हारस्य विशेषमाह “तृतीयतुर्ययोः प्राच्यां याम्ये तुर्ये च पश्चिमे । तुर्यपञ्चमयोः पञ्च त्रिचतुर्थेषु चोत्तरे” । वामात् प्रदक्षिणमिति गृहाभ्यन्तरे स्थित्वा ऐशान्यादिक्रमेण कार्यमित्यर्थः । तत्र प्रयोगः । कृतस्नानादिः शुभे लग्ने वास्तु-
दक्षिणभागे चतुरङ्गलखातहस्तमात्रगते बहुतरनूतनदण्डगो-
मयोपलिप्तजलपूरिते शालग्रामे वा गणेशादीन् प्रणवादि नमो-
ऽन्तेन स्व स्व नाम्ना पूजयेत् । गणेशाय इन्द्राय वक्रये यमाय
नैऋताय वरुणाय कुबेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय सूर्याय
सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे
केतुभ्यः क्षेत्रपालेभ्यः क्रूरभूतेभ्यः ब्रह्मणे वास्तुपुरुषाय शिखिने
पर्जन्याय जयन्ताय इन्द्राय सूर्याय सत्याय ऋषाय आकाशाय
वायवे विष्णवे पूष्णे वितथाय गृहक्षताय यमाय गन्धर्वाय
ऋङ्गराजाय ऋषाय पितृभ्यः दैवारिकाय सुग्रीवाय पुष्पदन्ताय
वरुणाय असुराय शेषाय पापाय रोगाय अहये मुख्याय भस्मा-
टाय सोमाय सर्पाय अदित्यै दित्यै आपाय सावित्रे जयाय
रुद्राय अर्यम्णे सवित्रे विवस्वते इन्द्राय मित्राय राजयक्षणे
पृथ्वीधराय आपवत्साय ब्रह्मणे चरक्यै विद्यायै पूतनायै पाप-
राक्षस्यै स्कन्दाय अर्यम्णे जम्भकाय पिलिपिच्छाय वासुदेवाय ।
नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा इत्यनेन पूजयेत् ।
अथै वासुदेवगणाय पृथिव्यै । ८१ । पृथिव्यर्घ्यमन्त्रस्तु ।
“हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्त्रोपरिशायिनि । वसाम्यहं तव पृष्ठे
गृहाणार्घ्यं धरित्रि मे” ॥ ततः प्रणम्य प्रार्थयेत् “शुभे च
शोभने देवि ! चतुरस्रे महौतले । शुभदे शुभगे देवि ! गृहे
काश्याप रम्यताम् ॥ अव्यङ्गे चाक्षते पूर्णे मुनेश्चाङ्गिरसः सुते ।
तुभ्य कृता मया पूजा समृद्धिं गृहिणः कुरु । वसुधारे वरा-
रोहे स्थानं मे दौयतां शुभे ॥ त्वत्प्रसादान्महादेवि ! कार्यं

मे सिध्यतां द्रुतम् । अग्निभ्योऽप्यथ सर्पेभ्यो ये चान्ये तत्समा-
 श्रिताः । तेभ्यो वलिं प्रयच्छामि पुण्यमोदनमुत्तमम् । भूतानि
 राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन ॥ ते गृह्णन्तु वलिं सर्वे
 वास्तुगृह्णाम्यहं पुनः” । इति मन्त्राभ्यां माषभक्तबलिं दद्यात् ।
 ततः “प्रणमेद्वण्डवद्भूमौ मन्त्रेणानेन भक्तितः । भूतानि यानौह
 वसन्ति तानि वलिं गृह्णीत्वा विधिनोपपादितम् ॥ अन्यत्र
 वासं परिकल्पयन्तु क्षयन्तु तानौह नमोऽस्तु तेभ्यः” । तत-
 स्तस्मिन् गर्ते दधिदूर्वापुष्पफलाम्बुपल्लवमुखेनाम्बुपूर्णघटेन
 एषोऽर्घ्यः वास्तोष्पतये नम इत्यर्घ्यं दद्यात् । “शिल्पाचार्याय
 देवाय नमस्ते विश्वकर्मणे” । स्नाहेत्युचार्य विश्वकर्मणे नम
 इति पूजयेत् । ततः “वास्तुदेवगणाः सर्वे पूजामादाय याज्ञि-
 कात् । इष्टकर्मप्रसिद्धार्थं पुनरागमनाय च” । क्षमध्वमिति
 विसर्जयेत् । ततस्तदर्घ्यं जलपूरितगर्ते प्रणवेन शुक्लपुष्पं क्षिप्वा
 शुभाशुभं पश्येत् निश्चलं चेत् कर्तुः स्वैर्यं जनयति दक्षिणाव-
 र्त्तात् हितं वामावर्त्तात् विपदं नाशं भूमिच्छेदादित्तनाशं
 लघुतां वा ततस्तत्र दधिदूर्वादिकं दत्त्वा मृत्तिकया गर्तं पूर-
 येत् । ततः सूत्रपाताय ईशानादि प्रदक्षिणाच्चतुरः कौलकान्
 “विशन्तु ते तले नागा लोकपालाश्च कामगाः । गृहे त्वस्मिंश्च
 तिष्ठन्तु आयुर्वलकराः सदा” इति मन्त्रेण चतुष्कीर्णेषु दृढं
 रोपयेत् । तत ईशानादिक्रमेण सूत्रेण तं वेष्टयेत् । तत
 आग्नेय्यां गर्ते गन्धपुष्पाद्यलङ्घितं स्तम्भं रोपयेत् । तत्र
 मन्त्रः । “यथाचलोगिरिर्मेरुर्हिमवांश्च यथाचलः । शुभप्रद-
 गृहस्तम्भ तथात्वमचलो भव” ॥

अथ गृहप्रवेशः । “स्वायं समायं क्रतुयूपकाष्टं गृह-
 प्रवेशो गजवाजि बन्धः । ग्रामे प्रवेशो नगरे पुरे वा दिने
 प्रशस्तानि शनैश्चरस्य ॥ ज्येष्ठादितिभ्यां संयुक्तं गृहहारभोदि-

तच्च यत् । सत्सर्वं योजयेद्देशमप्रवेशे देवचिन्तकः ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्यस्तकरः प्रविशेच्च गृहं गृहो । अनु-
लिप्तः सुखौस्रग्वीसपत्नीकस्तथैव च ॥ कृत्वाग्रतो द्विजवरानथ
पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रदलपुष्पफलोपशोभम् । दत्त्वा हिरण्य-
वसनानि तदा द्विजेभ्यो माङ्गल्यशान्तिनिलयं निलयं विशेच्च” ॥
महाभारते “पारावतमयूराश्च शुका वै सारिकास्तथा । गृह-
स्थेन सदा पोष्या आत्मनः श्रेय इच्छता” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“गोगजाश्चाविशालास्तु तत् पूरौषस्य निर्गमम् । अस्तं गते न
कर्त्तव्यं देवदेवे दिवाकरे” ॥ गृहसुपक्रम्य गोभिलः । “वर्ज-
येत् पूर्वतोऽश्वत्थमक्षं दक्षिणतस्तथा । न्यग्रोधमपराद् शत्रुत्त-
राच्चाप्युडुम्बरम् ॥ अश्वत्थोऽग्निभयं कुर्यात् अक्षो ब्रूयात्
प्रमायुकान् । न्यग्रोधी राजसं पीडा कुक्ष्यामयमुडुम्बराः” ॥
अक्षः पर्कटौ प्रमायुकान् प्रकष्टपित्तानमायुः पित्तमित्यमरः ।
इति गृहारम्भप्रवेशौ ।

“ब्रह्मानुराधवसुतिस्यविशाखहस्तचित्रोत्तराग्निपवनादि-
तिरेवतौष । जम्बर्चं जीवबुधशुक्रादिनोत्सवादौ धार्यं नवं
वसनमौश्वरदेवतुष्टौ । नववस्त्रपरोधानम् ॥ पुण्यार्कादिति-
पित्रमित्रशशभृदित्तध्रुवत्वष्टृषु मुक्तादन्तसुवर्णविद्रुममणौन्
दध्याद्विबुधे हरो । पुष्टेज्ये समये शुभे ध्रुवसुराचार्यादितौ-
शेऽङ्गना नो रत्नं विभृयात् प्रवालकमणौन् शङ्खं हिता
स्वामिने” । इति रत्नधारणम् । पूर्वं स्त्रौपुंसामान्येन विधाय
पश्चात् स्त्रिया विशेषनिषेधः । “मूलेन्दुपूर्वात्रययाम्यपित्र-
सर्पाग्निशक्रानिलशूलिनश्च । खड्गादिसम्भारणमेषु कुर्यात्
तिथौ विलम्बे च शुभे शुभाहे” इति खड्गादिधारणम् । “मैत्रे-
न्दुपौष्ण-पितृभादितिवाजिचित्रा-हस्तोत्तरात्रयहरीज्याविधाह-
भानि । एतेष्वभौष्टयनासनपादुकादि-सम्भोगकार्यमुदितं

मुनिभिः शुभाहे” । औपतिसंहितायाम् । “हस्तादिति
ब्रह्मगुरुत्तरेषु पौष्णाश्विभूलेन्दुभचित्रभेषु । वारेन्दुजीवेष्वा-
सितेन्दुजानां शय्यासनादीनि हितप्रदानि” । चिन्तामणौ
हारीतः । “हरिकरमरुदनुराधाविधातृपौष्णादितिद्वयोत्तरभे
भोजनविधिश्चय्यासनभोगारभो हितार्थाय” इत्यलङ्कारादि-
धारणम् ।

“पुष्या मैत्रकरोत्तरस्ववरुणब्रह्माश्विपित्रेन्दुभैः शस्तेऽर्के
शुभवारयोगतिथिषु क्रूरे स्ववीर्येषु च । पुष्णेन्दौ जलराशिगे
दशमगे शुक्रे शुभांशोदये प्रारम्भः सलिलालयस्य शुभदो
जीवेन्दुपुत्रोदये । वारुणमूलविशाखसौम्यभ्रुवहस्तपौष्णपुष्येषु ।
तर्कुल्ललतादीनामारोपणं प्रशस्तम्” ॥ वृक्षादिरोपणम् ।

अथ पुष्करिण्यारम्भः । मत्स्यपुराणे । “प्राप्य पक्षं शुभं
शुक्लमतीते चोत्तरायणे । आषाढे हे तथा मूलमुत्तरा त्रयमेव
च ॥ ज्येष्ठाश्रवणरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदे तथा । हस्ताश्विनौ
रेवतौ च पुष्यो मृगशिरस्तथा ॥ अनुराधा तथा स्वाती प्रति-
ष्ठादिषु शस्यते” ॥ अतीते प्राप्ते गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् ।
भविष्ये । “प्रतिपक्ष द्विताया च तृतीया पञ्चमी तथा । दशमी
त्रयोदशी चैव पौर्णमासी च कीर्तिता ॥ सोमो वृहस्पतिश्चैव
शुक्रश्चैव तथा बधः । एते सौम्यग्रहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठायाग-
कर्मणि” ॥ व्यवहारसमुच्चये । “प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य
विशेषतः । उत्तरायणमापन्ने शुक्लपक्षे शुभे दिने ॥ कृष्णपक्षे
च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शस्यते । द्वादश्येकादशौराका शुक्ले
कृष्णे च पञ्चमी ॥ अष्टमी च विशेषेण प्रतिष्ठायां हरेः शुभाः ।
भ्रुव लघु मृदुवर्गे वारुणे विष्णुदैवे मरुददितिधनिष्ठे शोभने
वासरे च । त्रिदशमदनजम्बैकादशे शीतरश्मौ विबुधकृति-
रभीष्टा नाङ्गिनचक्रहीने” ॥ देवताघटनम् । प्राजेशवासव-

करादिति भाष्येनौषु पौष्णामरेज्यशशिभेषु तथोत्तरासु । कर्तुः शुभे शशिनि केन्द्रगते च जीवे कार्या हरे शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥ पुष्याश्विनशक्रभगदेवतवासवेषु पौष्णानिलेशमघ-रोहिणौमूलहस्ते पौष्णानुराधहरिभेषु पुनर्वसौ च कार्या-भिषेकतरुभूतपतिप्रतिष्ठा” ॥ महेशादिप्रतिष्ठा । ध्रुव-मृदुनक्षत्रगणे रवि शुभवारेषु सुतिथौ दीक्षा । स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे । दीक्षाकरणम् । भुजवले । “युगादा-वयने पुण्ये कर्त्तव्यं विषुवद्वये । चन्द्रसूर्यग्रहे वापि दिने पुण्येऽथ पर्वसु ॥ या तिथिर्यस्य देवस्य तस्यां वा तस्य दीक्षणे । गृह्यागमविशेषेण प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी” ॥ पद्मपुराणे । “प्रतिपद्मनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः । श्रिया देव्या द्वितीया च तिथौनामुत्तमा स्मृता ॥ तृतीया त्वथवान्या च चतुर्थी तत्सुतस्य च । पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठौ प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥ सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तिथिः । मातृणां नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥ एकादशी ऋषौणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः” ॥ चक्रपाणिन इति पणव्यवहार इत्यस्मात् । “त्रयोदशी त्वनङ्गस्य शिवस्य च चतुर्दशी । मम चापि मुनिश्रेष्ठ पौर्णमासौ तिथिः स्मृता” ॥ इति देवप्रतिष्ठा ।

“शुभहरिघटलग्ने देवराट्युग्विशाखात्रिनयनविधियाम्य-हन्वसर्पान्यभेषु सुकरणतिथियोगे शुक्रजीवार्कवारं तरणिघटन-मिष्टं चन्द्रताराविशुद्धौ” । नौकाघटनं “शुभाहे विष्णुयुग्मे-न्दुभगमैत्राश्विपाणिषु । चालनं घटनस्थानात् नावः शुभ-तिथौन्दुषु” ॥ निष्पन्न नौकाचलनम् । “अश्विकरेज्यसुधा-सुधानिधिपूर्वामित्रधनाच्युतमे शुभलग्ने । तारकयोगतिथौ-न्दुविशुद्धौ नौगमनं शुभदं शुभवारं” ॥ नौयात्रा । हारौतः । “जन्माधाने निधनमे प्रत्यरौ च विपत्करे । यदि व्याधिः

समुत्पन्नः क्षेशाय मरणाय वा ॥ यदा ताराः शुभाः पुंसां
 नक्षत्रस्याशुभं फलम् । तत्र नात्यन्तिकं ज्ञेयमेवमन्यत्र
 पण्डितैः ॥ तद्यत्र चन्द्रमास्तस्य गोचरे चाशुभप्रदः । तदा
 नूनं भवेन्मृत्युः सुधासम्पीतदेहिनः ॥ शिखिगुणरसेन्द्रिया-
 नलशशिविषयगुणर्तुपञ्चमपक्षाः । विषयैकचन्द्रयुग्मार्णवा-
 ग्निरुद्रानिलदहनाः । भूतगतपक्षवसवो द्वौ त्रिंशच्छततार-
 कामानम् ॥ तदनुसारेण फलकथनम् । “आर्द्रा श्लेषा
 स्वाती पूर्वा ज्येष्ठासु च यस्य रोगजन्यं स्यात् । धन्वन्तरि-
 णापि चिकित्सितस्य तस्यासवो न स्युः” कौशिकः । “कृत्ति-
 कासु यदा व्याधिर्दृष्टां संप्रतिपादितः । नवरात्रं भवेत्
 पीडा त्रिरात्रं रोहिणीषु च ॥ सुगशौर्षे पञ्चरात्रमार्द्रायां
 मुच्यतेऽसुभिः । पुनर्वसौ तथा पुष्ये सप्तरात्रं विधीयते ॥
 नवरात्रं तथाश्लेषे मासमेकं मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफल्गु-
 न्यामुत्तरासु त्रिपञ्चकम् ॥ हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्द्ध-
 मासकम् । मासद्वयं तथा स्वात्यां विशाखे दिनविंशतिः ॥
 मैत्रे चैव दशाहानि ज्येष्ठायामर्द्धमासकम् । मूले न जायते
 मोक्षः पूर्वाषाढे त्रिपञ्चकम् ॥ उत्तरे विंशतिर्ज्ञेया द्वौ मासौ
 श्रवणे तथा । धनिष्ठायामर्द्धमासं वारुण्याच्च दशाहकम् ॥
 न च भाद्रपदे मोक्ष उत्तरासु त्रिपञ्चकम् । रेवत्यां दिनविं-
 शत्या चाहोरात्रं तथाश्विनौ ॥ प्राणैर्विमुच्यते नित्यं भरण्यां
 नात्र संशयः । कौशिकेन समादिष्टा नक्षत्रव्याधिसम्भवाः ॥
 नक्षत्रं प्रतिकर्तव्यं नक्षत्रपथजानता । चौरवृक्षस्य समिधो
 जुहुयादग्निदेवते ॥ तिलमक्षतान् यास्ये घृतमेवाग्निदेवते ।
 प्राजापत्ये जुहुयात्तु ग्रास्यवोजकरञ्जकम् ॥ सौम्ये गव्यं पयो
 रौद्रे सर्पिर्मधुसमन्वितम् । अदितिर्देवता यस्य घृताक्तास्त्रि-
 तण्डुलाः ॥ प्रायसं सर्पिषा चैव वृहस्पत्यधिदेवते । आस्यो-

षधिस्र पत्रञ्च सर्पिः सर्पाधिदैवते ॥ पितरो देवता यस्य
 घृताक्तास्तिलतण्डुलाः । अक्षता नाज्ययुक्ताश्च भगे सर्पिस्त-
 थोत्तरे ॥ सावित्रे दधिहोमो त्वष्ट्रे चित्रोदनं हविः । यवाः
 स्वात्याञ्च होतव्याश्चन्द्राग्निभे तु पायसम् ॥ मैत्रे सर्पिस्तु जुहु-
 यात्तदेव चेन्द्रदैवते । यथोपपन्नमन्नञ्च जुहुयान्नैर्ऋते तथा ॥
 अर्धदैवते शालिवीजं वैश्वदेवे तु रूषकम् । रक्तानां तण्डुला-
 नाञ्च होतव्यं विष्णुदैवते ॥ न्यग्रोधोडुम्बराश्वत्थसमिधो वसु-
 दवते । वारुणे वारिजातानां पुष्पाणां होम इष्यते ॥ अजैक-
 पादे होतव्यं प्राजापत्येन तत्तसमम् । अहि ब्रध्ने तु नक्षत्रे
 पिष्टकान्नं प्रशस्यते ॥ पौष्णे फलान्यखण्डानि हुनेदष्टोत्तरं
 शतम् । सावित्र्या हुतमेतत्तु ब्राह्मणाभिहितं पुरा ॥ ज्ञात्वा
 चैव तु होतव्यं सद्यो ज्वरहरं परम् ॥ भीमपराक्रमे । “कृत्ति-
 कायां पिष्टकक्षागमुखे दध्युदकञ्च देयम् । रोहिण्यां पिष्टक-
 गोमुखे शाकम् ॥ मृगशिरसि पिष्टकमृगमुखे माषो देयः ।
 आर्द्रायां पिष्टकगोमुखे रक्तम् । पुनर्वसौ पिष्टकवराहमुखे
 पटोलम् । पुष्ये पिष्टकक्षागमुखे पायसम् । अश्लेषायां पिष्ट-
 कवराहमुखे घृतम् । मघायां पिष्टकवानरमुखे तिलाः ।
 पूर्वफल्गुन्यां पिष्टकनरमुखे मुहुरितिलपूपिकाः । उत्तरफल्गुन्यां
 पिष्टकवलीवर्दमुखे शाकम् । हस्तायां पिष्टकमहिषमुखे
 पुष्करमूलम् । चित्रायां पिष्टकव्याघ्रमुखे तगरपुष्पम् । स्वात्यां
 पिष्टकमार्जारमुखे तिलाः । विशाखायां पिष्टकव्याघ्रमुखे
 गुडभक्तम् । अनुराधायां पिष्टकमृगमुखे कुलत्यम् । ज्येष्ठायां
 पिष्टकमूषिकमुखे धन्याकम् । मूले पिष्टकमार्जारमुखे तिलम् ।
 पूर्वाषाढायां पिष्टककुम्भीरमुखे वचा । उत्तराषाढायां पिष्ट-
 कवृषमुखे शाकभक्तम् । श्रवणायां पिष्टकमहिषमुखे रक्तम् ।
 धनिष्ठायां पिष्टकनरमुखे शाकभक्तम् । शतभिषायां पिष्टक-

वानरमुखे पिप्पली । पूर्वभाद्रपदायां पिष्टकनरमुखे सित-
तण्डुलाः । उत्तरभाद्रपदायामप्येवम् । रेवत्यां पिष्टकनरमुखे
गुडभक्तम् । अश्विनौ भरण्योरप्येवम् । एवं नक्षत्रदोहदे कृते ज्वरो
नश्यति । एताद्विधानन्तु प्रथमं गन्धपुष्पधूपदौपनैवेद्यैः सद्योप-
माख्यपताकैः प्रपूज्य कार्यम् । “उरगशताभषाद्राज्ये ष्ठयाम्य-
त्रिपूर्वाखपि च रविजभौमे चार्कवारेण योगे । यदि भवति
चतुर्थी द्वादशी भूतषष्ठी निगदित इह जन्तोर्नाशकालः प्रविष्टः ॥
चरराशौ विलग्नस्थे द्विदेहार्द्धे च पश्चिमे । रोगस्य प्रशमः प्रश्ने
विपर्य्यासे विपर्य्ययः ॥ शुभग्रहाः सौम्यनिरोक्षिताश्च विलग्न-
सप्ताष्टमपञ्चमस्थाः । त्रिषड्दशा येषु निशाकरः स्यात् शुभं
वदेद्रोगनिपौडितानाम् ॥ पापक्षेषु प्रश्नलग्ने पापसंयुतवौक्षिते ।
तथैव चाष्टमस्थाने रोगिणां मरणं भवेत्” ॥ मरणसूचकयोग-
द्वयम् । “मन्दः पापसमेतो लग्नान्नवमः शुभैरयुतदृष्टः ।
रोगार्तः परदेशे चाष्टमगो मृत्युकर एव” ॥ परदेशस्थस्य
रोगज्ञानं मृत्युज्ञानञ्च । “मूलमघार्द्राश्लेषा भरणी विशाखाग्नि-
दैवतेषु नरः । गरुडप्रियोऽपि दृष्टो न प्राणिति दन्दशूकेन ॥
पालाञ्चनानलेपनलावणैस्तु दैवविषं समुत्सारयति” ॥ दृष्टस्य
गारुडीमूलं यदि दृष्टमश्यामलं भवति । गारुडी पुनर्नवा ।
“अर्कजटावल्कलमसृणं चूर्णमतिशिशिरसलिलसंयुक्तम् । पीत-
महिकनकगोनाशहयारिविषाणां विद्रावणम् ॥ ओषसलिल-
मसृणवर्तितकाकलिकामूलपानलेपनेन । अपसरति मण्ड-
लिविषं मारुतविक्रतमिव घनवृन्दम्” ॥ ओषसलिलं काञ्चिकं
काकलीमूलं गुञ्जामूलम् । “लज्जालुकामूलं नीलीमूलमात-
पतण्डुलजलेन । मण्डलिविषमतिविषममपि पीतं निवा-
रयति ॥ यः पिबति पुण्यदिवसे जलपिष्टं सितं पुनर्नवा-
मूलम् । पार्श्वेनापि न खलु विचरति तस्याहि वृषिको

वर्षम्” ॥ श्वातातपोयकर्मविपाके । “महापातकजं चिह्नं
सप्तजन्मसु जायते । उपपातकजं पञ्च त्रौणि पापसमुद्भवम् ॥
दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमात् शमम् । जपैः सुरा-
र्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् ॥ पूर्वजन्मकृतं पापं नरकस्य
परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य कच्छादिभिः शमः ॥
कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणौ तथा । मूत्रकच्छाश्मरौ-
काशा अतौसारभगन्दरौ ॥ दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाघातो-
ऽन्तिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः स्मृताः ॥
जलोदरयक्तत्प्लीहशूलरोगव्रणानि च । श्वासाजौर्णज्वरच्छर्दि-
भ्रममोहगलग्रहाः ॥ रक्तावुदविसर्पाद्या उपपापोद्भवा गदाः ।
दण्डावतान कश्चित् वपुः कम्पविचर्चिकाः ॥ वल्मीकपुण्ड-
रीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः । अर्श्वं आद्या नृणां रोगा
अतिपापोद्भवा मताः ॥ अन्ये च बहवो रोगा जायन्ते रोग-
सङ्गराः । उच्यन्तेऽथ निदानानि प्रायश्चित्तानि च क्रमात् ॥
महापापे तु सर्वं स्यात्तदर्हन्तूपपातके । दद्यात् पापे तु षष्ठांशं
कल्प्य व्याधिवलाबलम् ॥ लक्षमुच्चावचं पुष्पं प्रदद्याद्देवता-
र्चने । दद्याद्द्विजसहस्राय मिष्टान्नं द्विजभोजने ॥ गोदाने
वत्सयुक्ता गौः सुशीला च पयस्विनौ” ॥ गोदानमधिकृत्यादि-
पुराणि । “अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः” ॥ मनुः ।
“श्रीषधान्यगदो विद्या दैवी च विविधा स्थितिः । तपसैव
प्रसिध्यन्ति तपस्तेषां हि साधनम्” ॥ अगदोनैरुज्यम् ।
शातातपः । “यथा निदानं दोषोत्थः कर्मजो हेतुभिर्विना ।
महारम्भोऽल्पके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ॥ सारावल्याम् ।
पथाग्निनां शैलवतां नराणां सदृष्टिभाजां विजितेन्द्रियाणाम् ।
एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा ब्रह्मसुनिप्रवादः” ॥
व्यक्तमाह याज्ञवल्क्यः । “वर्त्याधारस्नेहयोगाद् यथा दौपस्य

संस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले प्राणसंशयः ॥
यथा चाविकलवर्त्यादिसत्त्वे प्रचण्डवातादिना दीपनाशस्तथा
सत्यप्यायुषि चाशुभकर्मवशात् नौदुर्गवत्संयुद्धापथ्यसेवित्वा-
दिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथाशास्त्रञ्च निर्णीतो
यथा व्याधिचिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः स ज्ञेयः
कर्मजो बुधैः” ॥ तच्चिकित्सायां भारतीयभट्टाचार्यः । “दानै-
र्दयादिभिरपि द्विजदेवता गोगुर्वर्चनाप्रणतिभिश्च जपैस्त-
पोभिः । इत्युक्तपुण्यनिचयेरुपचोयमानाः प्राक् पापजा यदि
रुजः प्रशमं प्रयान्ति” ॥ अतएव हेमाद्रिधृतदानखण्डे तत्त-
द्रोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
सर्वेषां रोगाणां शमकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं
कमलोद्भव” ॥ कर्मदोषोभयजव्याधौ च । “दानादिभिः
कर्मभिरोषधौभिः कर्मक्षये दोषपरिचये च । सिद्धयन्ति ये
यत्नवतां कथञ्चित्तत्त्वमर्मदोषप्रभवा गदास्तु” ॥ अतएवोक्तम् ।
“प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्णमघं
यस्माद्विगुणं परिपच्यते” ॥ केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टै-
रनिलादिदोषैरुपप्लुतैः स्वेषु परिष्वलाङ्गिः । भवन्ति ये प्राण-
भृतां विकारास्तो दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः” ॥ बृहस्पतिः ।
“अज्ञातोषधमन्त्रस्तु यस्य व्याधेरतत्त्ववित् । रोगिभ्योऽर्थं
समादत्ते सदण्डप्रश्नैरवद्विषक्” ॥ नन्दिपुराणे । “अप्येकं
नीरुजं कृत्वा जन्तुं यादृशतादृशम् । आयुर्वेदप्रभावेण किञ्च
दत्तं भवेद्भुवि” ॥ किञ्च दत्तं भवेदिति सर्वदानफलं लभते
इत्यर्थः । लिङ्गपुराणम् । “आयुष्ये कर्मणि क्षौणे लोकोऽयं
दूयते मया । ओषधानि च मन्त्राश्च न होमो न पुनर्जपः ।
वायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम्” ॥ इति काल-
वाक्यम् । हरिवंशेऽपि । “दैवं पुरुषकारेण न शक्यमति-

वर्त्तितुम्” इति । “न गृह्णन्ति न शृण्वन्ति न पश्यन्ति गता-
युषः । दीपनिर्वाणगन्धश्च सुहृद्वाक्यमरुन्धतीम्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरे । “हरिं गोविजचन्द्रार्कसुराग्नीन् प्रतिपूज्य च ।
शृण्वन् मन्त्रमिमं पुण्यं विद्वान् भेषजमारभेत् ॥ ब्रह्मदक्षा-
श्विरुद्रेन्द्राभूचन्द्रार्कानिलानलाः । ऋषयश्चौषधिग्रामा भूत-
संघाश्च पान्तु ते ॥ रसायनमिवर्षीणां देवानाममृतं यथा ।
स्वधैवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते” ॥ स्वयं भक्षणे तु ते
इत्यत्र मे इति वदेत् । अविशेषेण भक्षणेऽपि पठेत् । “ह्यङ्गो-
दये गुरुबुधेन्दुसितेषु तेषां वारे रवेश्च सुविधौ सुतिथौ सुयोगे
भेषूपपन्नगविशाखशिवेतरेषु जन्मर्क्षविष्टिरहितेष्वगदः शुभाय” ॥
औषधकरणम् “चित्रायुगे विधियुगे मित्रयुगे लघुषु वारुण-
विष्णौ । वस्तिविरेचनवेधाः शुभदिनतिथिचन्द्रलग्नेषु” ॥ वस्ति-
श्चर्मपुटः विरेचनं विरेकः । वेधो व्रणादिवेधः । “पौष्णा-
श्विनौ द्रविणशक्रसमौन्द्रपुष्याहस्तादितौन्दुहरिमूल हुताश-
मित्रैः । चित्रान्वितैर्भृगुबुधेन्दुरवौज्यवारे भैषज्यपानमचिरा-
दपहन्ति रोगान्” ॥ उत्तरात्रयेऽपि बहुलमृगेति वचनात् ।
रत्नमालायाम् । द्यूनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सद्गृहेषु नितरां बल-
वत्सु । आयुषश्च हितकारिणि योगे कौर्त्तिता नियतमौषधसेवा ।
द्यूनादिषु पादयोगे क्षणशून्येषु आयुष्मानित्यादिनित्ययोगे ।
भीमपराक्रमे । “भैषज्यपाने गुरु सोमशुक्राः शुभं विलग्नं दिवसो
रवेश्च । तिथावरिक्ते करणे च शस्त्रे योगे च लग्ने द्विशरौर-
सङ्गे” ॥ तत्रैव “रोहिणी चानुराधा च शस्त्रमौषधभक्षणे” इति
वचनाद्रोहिण्यामपि । “व्यादित्येषु चरेषु शक्रादिनक्षत्रपुष्योग्र-
चन्द्रेषु च । क्रूराहव्यतिपातविष्टिर्दिवसेष्विन्दावशस्त्रे तथा ॥
केन्द्रस्थेष्वशुभेष्वकामतिथिषु ज्ञानं गदो मुक्तिः । शस्त्रं तत्र
न शोभनाविधिभुजङ्गर्क्षेन्दु सद्वासराः” ॥ रोगिज्ञानम् । “सेवा

चक्रे सप्तशीर्षे सप्तपृष्ठे तथोदरे । पादयोः सप्त ऋक्षाणि
 साभिजिन्ति न्यसेद्वधः ॥ स्वामिभाङ्गृत्यभं गण्यं भृत्यभात्
 स्वामिमं ततः । निष्फलं पादपृष्ठस्थे सफलं मस्तकोदरे ॥
 सेवा चक्रम् । “भ्रुवलघुसृदुवर्गे वासवे विष्णुदेवे विकुजरविज-
 वारे केन्द्रकोणेषु सत्सु । द्वितनुवृषभपञ्चास्योदये चन्द्रशुद्धौ
 सुतिथिकरणयोगे दर्शनं भूमिपानाम्” ॥ राजदर्शनम् ।
 मत्स्यपुराणे । “राज्ञस्तु दक्षिणे पार्श्वे वामे चोपविशेत्तथा ।
 पुरस्तात् तथा पश्चात् आसनन्तु विगर्हितम् ॥ स्वयं तथा न
 कुर्वीत स्वगुणाख्यापनं पुनः । स्वगुणाख्यापने चैव परमेव
 प्रयोजयेत् । परार्थमस्य वक्तव्यं सुखे चेतसि भार्गव । स्वार्थं
 सुहृद्भिर्वक्तव्यं न स्वयन्तु कदाचन” ॥ अस्य राज्ञः । “अज्ञा-
 प्यमाने चान्यस्मिन् समुत्थाय त्वरान्वितः । अहं किं करवा-
 ण्यौति वाच्यो राजा विजानता । नातिवक्ता न निर्वक्ता न च
 मात्सरिकस्तथा ॥ आत्मसम्भावितश्चैव न भवेच्च कथञ्चन ।
 आराधनासु सर्वासु भृत्यवच्च विचेष्टिते । कक्षासु दोषं क्षिपति
 वाक्यभङ्गं करोति च । विरक्तलक्षणं ह्येतदनुरक्तस्य लक्षणम् ।
 दृष्ट्वा प्रसन्नो भवति वाक्यं गृह्णाति चादरात् । कुशलादि-
 परिप्रश्नौ संप्रापयति चासनम् । इति रक्तस्य कर्त्तव्या सेवा
 रविकुलोद्भव । यदप्यल्पतरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ॥ पुरु-
 षेणासहायेन किन्तु राज्यं महत्पदम् । कामं क्रोधं मदं मानं
 लोभं हर्षं तथैव च । जेतव्यमरिषड्वर्गं सत्वरं पृथिवी-
 क्षिता । न राज्ञा सृदुना भाव्यं सृदुर्हि परिभूयते । न भाव्यं
 दारुणेनापि तौक्ष्णादुद्भिजते जनः । अदौर्घसूत्रश्च भवेत् सर्व-
 कर्मसु पार्थिवः । दौर्घसूत्रस्य नृपतेः कर्म नष्टं भवेत् स्वयम् ।
 रोगे दर्पे च मान्ये च द्रोहे पापे च कर्मणि । अप्रिये चैव
 कर्त्तव्ये दौर्घसूत्रः प्रशस्यते । भृत्यैः सह महीपालः परोहा-

सच्च वर्जयेत् । भृत्याः परिभवन्तीह नृपं हर्षणसत्कथम् ।
 पौरुषं दैवसम्पत्त्या काले फलति पार्थिव । त्रयमेतन्मनुष्यस्य
 पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कपेर्दृष्टिसमायोगात् दृश्यन्ते
 फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
 महाभारते । “लाभेन हर्षयेद् यस्तु न व्यथेद् यो विमानितः ।
 असंमूढश्च यो नित्यं स राजवसतिं वसेत् । बलवान् शूर
 अग्लानश्छायेवानुगतः सदा । सत्यवादौ मृदुर्दान्तः स राजव-
 सतिं वसेत्” ॥ नयमाह हरिवंशे नारदः । “अनुक्ते वापि
 सुहृदा वक्तव्यं जानता हितम् । न्याय्यञ्च प्राप्तकालञ्च परा-
 भवमजानता । वक्तव्यं सर्वदा सद्भिरप्रियञ्चापि यद्वितम् ।
 आनृण्यमेतत् स्नेहस्य सद्भिरेवादृतं पुरा । यस्योत्तापकरं पश्चात्
 आरब्धं कार्यमौदृशम् । आरभेन्नैव तद्विद्वान् स च बुद्धिमतां
 नयः । कुमित्रे सौहृदं नास्ति कुभार्यायां कुतो रतिः । कुतः
 पिण्डं कुपुत्रे तु नास्ति सत्यं कुराजनि । कुसौहृदे क्व विश्वासः
 कुदेशे न प्रजौव्यते । कुराजनि भयं नित्यं कुपुत्रे सर्वदा भयम् ।
 अपकारिणि विश्रब्धं यः करोति नराधमः । अनाथो दुर्बलो
 यस्तु न चिरं स तु जीवति । न विश्वसेद् विश्वस्ते विश्वस्ते नाति-
 विश्वमेत् । विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निवृण्वन्ति । राज-
 सेविषु विश्वासं गर्भसङ्गरितेषु च । यः करोति नरो मूढो न
 चिरं स तु जीवति । शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप ।
 पुनर्वर्हन्ति संभूय ततः शेषं न शेषयेत् । अद्रोहं समयं कृत्वा
 मुनीनामग्रतो हरिः । जघान् नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव ।
 कृत्वा सम्बन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि । पुलोमानं
 जघानादौ जामातापि शतक्रतुः । न चासन्नं निवस्तव्यं सर्वैरे
 वर्द्धिते रिपौ । पातयेत्तं समूलं हि नटौकूलमिव द्रुमम्” ।
 विष्णुपुराणे । “अल्पहानिस्तु सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ।

उपायतः समारब्धा सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः” ॥ ज्योतिषे ।
 “अन्धकं तदनुमन्दलोचनं मध्यलोचनमतः सुलोचनम् । रोहि-
 णीप्रभृतिभं चतुर्विधं नूनमत्र गणयेत् पुनः पुनः । लाभोऽन्धके
 निकट एव इतस्य चौरैर्द्रव्यस्य लब्धिरिह केकरके प्रयत्नात् ।
 द्रव्यश्रुतिर्भवति मध्यमलोचनार्त्तं न प्राप्तिरुत्तमविलोचनमे
 कदाचित्” । मत्स्यपुराणे । “कार्तवीर्यार्जुनो नाम राजा
 बाहुसहस्रभृत् । येन सागरपर्यन्ता धनुषा निर्जिता मही ।
 यस्तस्य कौर्त्तयेन्नाम कल्यमुत्थाय नित्यशः । न तस्य वित्त-
 नाशः स्यान्नष्टश्च लभते पुनः” ॥ कल्यं प्रातः ।

अथ परीक्षा । “नो शुक्रान्तेऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्म-
 मासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे मलाख्ये कुजशनिदिवसे जन्मतारासु
 चाथ । नाडीनक्षत्रद्वौने गुरु रविरजनौनाथ ताराविशुद्धौ प्रातः
 कार्या परीक्षा द्वितनुचरगृहशोदये शस्तलग्ने । अष्टम्याश्च
 चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपरीक्षणे । न परीक्षा विवाहश्च शनिभौम-
 दिने भवेत् । प्रायश्चित्तं अनुराधा स्वधनिष्ठा पुष्या हस्ता-
 त्रयं तथा । ज्येष्ठावारुणपौष्णे च नाट्यारम्भे शुभोगणः” ।
 नाट्यारम्भः ।

अथ कृषिकर्म । तत्र कूर्मचक्रम् । “प्राङ्मुखी भगवा-
 न्देवः कूर्मरूपौ व्यवस्थितः । आक्रम्य भारतं वर्षं नव भेदं
 यथाक्रमम् । मध्यप्रागग्नि याम्यादि कृत्तिकादित्रयत्रयैः
 क्रूरवेधयुतैस्तेस्तु पौष्यन्ते तन्निवासिनः । पूर्वापरि भवेद्देवी-
 वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानरक्षसोर्वेधो वैध आग्नेय मारुते ।
 तारात्रयान्वितं तत्र मौरिं यत्नेन चिन्तयेत् । नाभिशीर्षचतु-
 ष्यादकक्षपुच्छे च संस्थितम् । अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा
 मूषिकाः खगाः । स्वचक्रं परचक्रञ्च सप्तैते सम्भवन्ति च ।
 एवं देशगृहग्रामक्षेत्रनामर्चतो वदेत्” ॥ तथा च “यत्र यत्र

च नक्षत्रे दिव्यपार्थिवनाभसाः । दृश्यन्ते सुमहोत्पाताः स्वां
दिशं तत्र पौडयेत् । सौरिर्वलाधिको दुष्टः स्वल्पवीर्यः शुभा-
वहः । एकदा पौडयेद् यत्र भानुजः कूर्मपञ्चके । तत्र स्थाने
महाविघ्नो जायते नात्र संशयः । दृष्टस्थाने गते चन्द्रे कर्त्तव्यं
शान्तिपौष्टिकम् । कूर्माङ्गस्थदेशानाह । “मध्ये सारस्वता-
मत्स्याः शूरसेनाः समाधुराः । पञ्चालशालमाण्डव्यकुरुक्षेत्र-
गजाङ्गयाः । मरुनैमिषबिन्धाद्रिपाण्ड्यघोषाः सयामुनाः ।
काश्ययोध्या प्रयागश्च गया वैदेहकादयः । प्राच्यां मागधशोणौ
च वारेन्द्रौगौडराट्टकाः । वर्द्धमानतमो लिप्त प्राग्ज्योतिषोदया-
द्रयः । आग्नेय्यामङ्गवङ्गोपवङ्गचैपुरकोशलाः । कलिङ्गौद्राम्भ-
किष्किन्ध्या-विदर्भशवरादयः । दक्षिणैवन्ति-माहेन्द्रमलया
ऋथमूककाः । चित्रकूटमहारण्यकाञ्चीसिंहलकोङ्कनाः । का-
वेरौ ताम्रपर्णी च लङ्कात्रिकूटकादयः । नैऋते द्विविडानर्त्त-
महाराष्ट्राश्च रैवतः । जवनः पल्लवः सिन्धुः पारसीकादयो
मताः । पश्चिमे हैहयास्ताद्रिस्तेच्छवासशकादयः । वायव्ये
गुज्जराटश्च नाटजालन्धरादयः । उत्तरे चोननेपालङ्गनकैकेय-
मन्दराः । गान्धारहिमवत्क्रौञ्चगन्धमादनमालवाः । कैलाश-
मद्रकाश्मीरस्तेच्छदेशाः खशादयः । ईशाने स्वर्णभौमश्च गङ्गा-
हारश्च टङ्गनः । काश्मीरब्रह्मपुरककिरातादरदादयः” ॥ इति
कूर्मचक्रम् । देवलः । “सिन्धुसौवीरसौराष्ट्रास्तथा प्रत्यन्त-
वासिनः । अङ्गवङ्गकलिङ्गौद्रान् गत्वा संस्कारमर्हति” ॥ तौर्थ-
याचाव्यतिरेकेणेति दृष्टव्यमिति मिताक्षरा । व्यासः । “उपरा-
बहुना भूमिः पन्थानस्तस्कराहताः । सर्वे वाणिजिकाश्चैव
भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ शस्यानिष्पत्तिरफला तरुणा वृद्धि-
शीलिनः । भविष्यत्यफलो हर्षः क्रोधश्च सफलो नृणाम् ॥
युरुष्ठात्वं बहुस्त्रीकं तद्युगान्तस्य लक्षणम्” ॥ तत्र ग्रामादिषु

स्वनामफलम् । ज्योतिषे । “अवर्गेऽष्टाविषुः के च षट्चे
वेदाष्टवर्गके । एकं ते सप्त पे वर्गे ये द्वयं शे च वङ्गयः ॥ इत्य-
मष्टसु वर्गेषु याः संख्याः कथिताः क्रमात् । नान्निवर्गात्
स्वराच्चैव प्रत्येकं तां प्रकल्पयेत् ॥ एकीकृत्याष्टभिर्भुक्ते शेष-
संख्या ध्वजादयः । ध्वजो धूम्रश्च सिंहः श्वा वृषभो रासभो
गजः ॥ ध्वाङ्गश्चक्रमतो ज्ञेयः फलं तत्र बलक्रमात् । ध्वाङ्ग-
श्चधूम्रवृषभा गजः सिंहो ध्वजः खरः ॥ यथोत्तरबला एते
ज्ञातव्याः स्वरपारगैः । प्रभौ योधे पुरे देशे मित्रनारौ गृहेषु
च ॥ बलात् प्रायो भवेत्लाभो न लाभो बलवर्जितात् ।
अ गरुडः क मार्जारश्च सिंहश्च शुनीसुतः ॥ त भुजङ्गः प आसुः
स्यात् य वर्गे भः श मेषकः । नामादिवर्णतो ज्ञेया अष्टौ वर्गाः
क्रमादमौ ॥ यद्वर्गभक्ष्यो यः प्रोक्तस्तस्मात्तस्य भवेत् क्षयः ।
ग्रामवर्गस्य ये भक्ष्यास्त्यन्यास्तद्ग्रामवासिनः ॥ एवं दुर्गे रणे
त्यन्या न कर्तव्या गडाधिपाः । अवर्गाद्यष्टकं ज्ञेयं प्रागाद्यष्ट-
दिशां क्रमात् । स्ववर्गात् पञ्चमे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते” ॥
व्यासः । “धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यश्च पञ्चमः । पञ्च
यत्र न विद्यन्ते तत्र न दिवसं वसेत्” ॥ मत्स्यपुराणे । “फाल-
कृष्टे तथा देशे सर्ववौजानि रोपयेत् । त्रिपञ्चसप्तरात्रेण यत्र
रोहन्ति तान्यपि । ज्येष्ठामध्याकनिष्ठाभूर्वर्जनीयेतरा मता” ॥

अथ लाङ्गलचक्रं स्वरोदये । “लाङ्गलं दण्डिका यूपं
योक्तद्वयसमन्वितम् । दण्डिकादिलिखेद्भानि दिनेशाक्रान्त-
भादितः ॥ दण्डिका हलयूपानां द्विद्विस्थाने त्रिकं त्रिकम् ।
योक्तयोश्च त्रिकश्चैव मध्ये पञ्चायके द्वयम् ॥ दण्डस्थे च गवां
हानिर्यूपस्थे स्वामिनो भयम् । लक्ष्मीर्लाङ्गलयोक्तादौ क्षेत्रा-
वग्नदिनर्त्तके” ॥ इति लाङ्गलचक्रम् ।

अथ वौजोत्तिचक्रम् । “सूर्यभादुरगः स्थाप्यस्त्रिनाद्येका-

न्तरक्रमात् । सुखे त्रीणि गले त्रीणि भानि द्वादश तूदरे ॥
पुच्छे चतुर्वह्निः पञ्च दिनभाच्च फलं वदेत् । वदने चोचकं
विद्यात् गलकेऽङ्गारकस्तथा ॥ उदरे धान्यवृद्धिः स्यात् पुच्छे
धान्यक्षयो भवेत् । इति रोगभयं राज्ये चक्रे वीजोप्तिसम्भवे ॥
सूर्यभात् सूर्यभुज्यमानमक्षत्रात् । त्रिनाड्येकान्तरक्रमादिति
यद्यश्विन्यां रविस्तदा तामारभ्य गणयेत् । त्रिनाडीषु अश्विनौ-
भरणौकृत्तिका दत्त्वा रोहिणी वह्निः कार्या मृगशिरस आर्द्रा
पुनर्वसु नाडीषु दत्त्वा पुष्यो वह्निः कार्यः एवं क्रमेणान्या
लेख्याः । चोचकं शस्यशून्यताम् । ईतयः । “अतिवृष्टिरना-
वृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाच्च राजानः षडेते
ईतयः स्मृताः” ॥ इति वीजोप्तिचक्रम् ।

अथ वृषचक्रम् । “वृषचक्रं वृषाकारं सर्वावयवसंयुतम् ।
लिखित्वा विन्यसेद्भानि वृषनामर्चपूर्वकम् ॥ सुखाक्षिकर्ण-
शौर्षेषु शृङ्गे स्कन्धे द्विकं द्विकम् ॥ चौरिणि पृष्ठे द्वयं पुच्छेऽष्टौ
पादे तूदरे त्रिकम् । हलप्रवाहवीजोप्तिप्रारम्भादिदिनर्चकम् ॥
यदङ्गेषु स्थितं तस्माद्वक्ष्ये सर्वं शुभाशुभम् । आस्ये हानिः सुखं
नेत्रे कर्णे भिक्षाटनं तथा ॥ शौर्षे धृतिस्तथा शृङ्गे सौख्यं
स्कन्धे च मङ्गलम् । पृष्ठे कष्टं शुभं पुच्छे भ्रमः पादे सुखं
हृदि । चन्द्रयोगादिदं प्रोक्तं वृषचक्रफलं बुधैः” ॥ इति वृष-
चक्रम् ।

दौपिकायाम् । “पूर्वाग्नियाम्यफणिपित्रशिवान्यभेषु रिक्ता-
ष्टमीविगतचन्द्रतिथिं विहाय । इयङ्गानिगोसमुदाये विकु-
जार्किवारि शस्तेन्दुयोगकरणेषु हलप्रवाहः । हलप्रवाहवद्बीज-
वपनस्य विधिः स्मृतः । चित्रायाच्च शुभे केन्द्रे स्थिर स्वमनु-
जोदये” ॥ भौमपराक्रमे । “वामे कृष्णं वलीवर्हं दक्षिणे
लोहितं न्यसेत् । उत्तराभिमुखो भूत्वा कर्षकः कृषिमारभेत् ॥

हले तु योजिते यत्र क्षेत्रे ग्रासं करोति गौः । तत्र स्याद्विगुणं
 शस्यमवश्यं गर्गभाषितम् ॥ कृत्यचिन्तामणौ वलभद्रः ।
 “सुखदः प्रतिपच्चैव द्वितीया कार्यसाधिनी । आरोग्यदा
 तृतीया च चतुर्थी कौटक्तत् सदा ॥ पञ्चमी श्रीपदा नूनं
 षष्ठी च कलहप्रिया । सप्तमी स्थानदा भोग्या वृषं हन्ति
 तथाष्टमी । नवमी शस्यनाशाय दशमी भूतिदा सदा । एका-
 दशी तथा कुर्याद्धनं धान्यं मनोरथम् । द्वादशी प्राणसन्देहा
 सर्वसिद्धा त्रयोदशी । चतुर्दशी पतिं हन्ति पञ्चदश्येव
 निष्फला । अमावास्याष्टमी षष्ठी रिक्ता च परिवर्जयेत् ।
 सौरिभौमदिने चैव कृष्यारम्भे धनक्षयः । प्राजेशविष्णुतिथ्येषु
 पितृकरोत्तरेषु च अश्विनी वातपौष्णेषु मूलादितौन्दुमे तथा ।
 वारे भानुजशुक्रे च जीवे शीतकरे तथा । लग्ने स्त्रीगोमौन-
 युग्मे कृष्यारम्भं शुभं विदुः । ऐशान्यां पुष्यनैवेद्यैः क्षेत्रपालञ्च
 पूजयेत् । सालङ्कारो हलधरः स्नग्भिश्च पूजितं हलम् । दध्या-
 ज्यमधुभिः श्रेष्ठं फालाग्रञ्च प्रलेपितम् । कर्पं प्रावर्तयेत्
 प्राज्ञो नूतनेन हलेन च । हस्ताश्वितिथ्यचन्द्रेषु ब्रह्मेन्द्रविष्णु-
 वारुणे । वायव्येन्द्राग्निभे चैव रोहिण्यामुत्तरासु च । वारे
 जीवन्नशुक्रे च सोमे दिनकरे तथा । युग्मे युवति गो मौने
 शस्तं स्याद्बीजवपनम् ॥ राजमार्तण्डे । “प्राजेशश्रवणो-
 त्तरादिति मघा मार्तण्डतिथ्याश्विनी पौष्णानुष्णमरौचयः शत-
 भिषा स्वातिर्विशाखा तथा । जौवार्केन्दुसितेन्दुनन्दनदिने
 वारे स्थिरस्योदये शस्यानां वपने भवन्ति लवने शस्ते तिथौ
 रोपणे” । देवलः । “गुरुसोमसूर्यशुक्राः क्षेम्याः सम्पत्कराः
 शुभाः । बुधार्किभूमिपुत्राश्च न भवन्ति फलप्रदाः । हन्ति मेषः
 पशून् सर्वान् स्वभावेनाथ वृश्चिकः । कर्कटे न भवेत् सौख्यं
 तुलायां न मरोहति । केशरौ शस्यघातौ स्यात् पार्थिवोपद्रवः ।

धनुः ॥ मकरे चैव कुम्भे च भयमेव विनिर्दिशेत् । गोस्त्री-
मन्त्रशमीनेषु शस्यं सम्पद्यते महत् ॥ प्रशस्ते चन्द्रतारे च
शुचिः शुक्लेन वाससा । स्नात्वा गन्धैश्च पुष्पैश्च पूजयित्वा
विधानतः ॥ पृथ्वीञ्च ग्रहसंयुक्तां पूजयित्वा प्रजापतिम् ।
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य दौयते भूरिदक्षिणा ॥ कृष्णी वृषी
नियोक्तव्यौ नवनौतैर्घृतेन वा । सुखपार्श्वं तयोर्लिप्यात् फालाग्रं
कनकैः स्पृशेत् ॥ उत्तराभिमुखो भूत्वा क्षीरेणार्घ्यं प्रदापयेत् ।
ततः शुभकरः श्रीमान् कृषिकर्म समाचरेत् ॥ वर्जयेद्भग्न-
शृङ्गञ्च क्षुरभग्नञ्च वर्जयेत् । विकूलं छिन्नलाङ्गूलं कपिलं
वृषभं तथा ॥ हलप्रवाहनं कार्यं नौकग्निः कृषिकर्मकैः ।
हलादिभिर्दृढैः क्षेमं कुट्टिदैर्न शुभं वदेत् ॥ वृषभा यदि सुह्यन्ति
तस्य विघ्नप्रदा भवेत् ॥ कृषिरिति शेषः “तस्मात् सर्वप्रय-
त्नेन निर्विघ्नं कारयेत् सदा । एका जयकरो रेखा ततोया
चार्यदायिका ॥ पञ्चमो या भवेद्रेखा बहुशस्यफला हि सा ।
अत ऊर्ध्वं न कर्त्तव्यं महादोषस्ततो भवेत् ॥ संपूज्याग्निं
द्विजं देवं कुर्याद्बलप्रवर्त्तनम् । हेमनिष्ठफालाग्रं छिन्नरेखां
न कारयेत् ॥ स्मर्त्तव्या वसवश्चेन्द्रः पृथूरामः सचन्द्रमाः ।
पराशरो बलभद्रः सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ हले प्रवाह्यमाने
तु कूर्म उत्पद्यते यदि । गृहिणी म्रियते तस्य ततोऽग्नेश्च
भयं भवेत् ॥ लाङ्गूलं भिद्यते चापि प्रभुस्तत्र विनश्यति ।
ईशाभङ्गो यदा कर्त्तुः संशयो जीवितस्य च ॥ सुतनाशो युगा-
भङ्गे समौने म्रियते सुतः” ॥ समौने योक्तबन्धनकाष्ठद्वये ।
“योक्तच्छेदे तु व्यासङ्गः शस्यहानिश्च जायते । हले प्रवाह्य-
माने तु गौरेकः प्रपतेद् यदि ॥ प्रपतेन्मुक्तमात्रस्तु बन्धनं स
प्रपद्यते । ज्वरातिसाररोगेण कृषिभङ्गं विनिर्दिशेत् ॥ प्रवाह-
सुक्तमात्रस्तु ततो गौः प्रपतेत् यदि । वत्सालीढेन नर्दन्ति

ततो शस्यं चतुर्गुणम् ॥ हेमवारिविलिप्तस्य वीजस्योन्नयतः
 शुचिः । इन्द्रं चित्ते निधायाथ स्वयं सुष्टितयं वपेत् ॥ कृत्वा
 चान्योन्यप्रोत्साहं नर्त्तको हृष्टमानसः । प्राङ्मुखः कलसं गृह्य
 इमं मन्त्रमुदौरयेत् ॥ त्वं वै वसुन्धरे सौते बहुपुष्पफलप्रदे ।
 नमस्ते मे शुभं नित्यं कर्षिं मेघां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्व-
 शस्यानि काले देव प्रवर्षतु । कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन
 च धनेन च स्नाहा ॥ कृत्यरत्नाकरे ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे च
 कृष्णपञ्चम्यां काश्मीरा च रजस्वला । नित्यं भवति तस्मात्तां
 कृत्वा शैलमयीं स्त्रियम् ॥ अभ्यङ्गवस्त्रनैवेद्यैः पूजयेच्च दिन-
 त्रयम् । पुष्पालङ्कारधूपैश्च गौरसं वर्जयन्ति च” ॥ काश्मीरा
 पृथ्वी । “अष्टम्याच्च ततः स्नाप्य ताभिरेव गृहे गृहे । सुस्ना-
 ताभिः प्रहृष्टाभिर्जीवपत्नीभिरेव च ॥ अनन्तरं द्विजैः स्नाप्य
 सर्वौषाधयुतैर्जलैः । गन्धैर्वीजैस्तथा रत्नैः फलैः सिद्धार्थकैस्तथा ॥
 स्नापयित्वा च तां देवीं गन्धैर्माल्यैश्च पूजयेत् । तन्निवेदित-
 शिष्टं तु प्रांशतव्यं गृहे गृहे ॥ अतः परं स्नाता गर्भं गृह्णाति
 ऋतुमदिना” ॥ तथा “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभौ-
 गृहे । इन्द्र प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवङ्गयः ॥ वलदेवे
 हलं भूमिर्दृषभं रामलक्ष्मणौ । रक्षोघ्नौ जानकौ सौता युगं
 गगनमेव च” ॥ सौता लाङ्गलपद्धतिः । युगं युगकाष्ठम् ।
 “एते द्वाविंशतिः प्रोक्ता प्रजानां पतयः शुभाः । गोमङ्गले तु
 संपूज्याः कृष्यारम्भे महोत्सवे ॥ अर्घ्यैः पुष्पैश्च धूपैश्च माल्यै
 रत्नैः पृथक् पृथक् । हलेन वाहयेद्भूमिं स्वयं स्नातः स्त्रलङ्कृतः” ॥
 तथा । “उप्ता वीजन्तु तत्रैव भोक्तव्यं बान्धवैः सह” ॥ वीज-
 वपनं प्राजापत्यतीर्थेन यथा हारीतः । “कनिष्ठायाः पश्चात्
 प्राजापत्यमावपनं होमतर्पणे प्राजापत्येन कुर्यात्” इति ।
 राजमार्त्तण्डे । “नित्यं दश हले लक्ष्मीर्नित्यं पञ्च हले

धनम् । नित्यञ्च त्रिहस्ते भक्तं नित्यमेकहस्ते ऋणम् ॥ होम-
 तर्पणे लाजहोमसनकादितर्पणे पराशरः । “वैशाखे वपनं
 श्रेष्ठं मध्यमं रोहिणी रवौ । अतःपरस्मिन्नधमं न जातु श्रावणे
 शुभम्” ॥ ज्योतिषे । “पूर्वभाद्रपदा मूलं रोहिण्युत्तर-
 फल्गुनौ । विशाखा शतभिषा वाथ धान्यानां रोपणे वरा ॥
 सदोसा रजनीं नीलीं पुत्रवित्तैर्वियुज्यते । स्वयं जाते पुनस्ते
 द्वे पाण्डयज्ञैव दुष्यति ॥ आरामे गृहमध्ये वा मोहात् सर्पप-
 मावपन् । पराभवं रिपुर्याति ससाधनधनक्षयम् ॥ निशा
 नीली पलाशश्च चिञ्चा श्वेतापराजिता । कोविदारश्च सर्वत्र
 सर्वं निघ्नन्ति मङ्गलम्” ॥ निशा हरिद्रा । कोविदारको
 रक्तकाञ्चनः । “हेमाम्बसा वृक्षबीजं स्नातो मन्त्रेण रोपयेत् ।
 वसुधेति सुशैतेति पुण्यदेति धवेति च ॥ नमस्ते शुभगे नित्यं
 दुर्मोऽयं वर्धतामिति । अरिष्टाशोकपुन्नागवकुलाम्प्रियङ्गवः ॥
 माङ्गल्याः पूर्वमारामे रोपणीया गृहेषु च । अश्वत्थमेकं पिचु-
 मर्दमेकं द्वौ चम्पकौ चौख्यथ केशराणि ॥ तालाष्टकं श्रीफल-
 सप्तकञ्च पञ्चाश्वरोपौ नरकं न पश्येत्” ॥ दानरत्नाकरे देवी-
 पुराणम् । “ये च पापा दुराचाराः शीतरुच्छेदकारिणः ।
 तेष्विवीच्यादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणो दिनम् ॥ सृतास्ते जीव्य-
 मानास्तु ब्रह्मन्नकीर्तिता भुवि । तस्मिन् देशे भयं नित्यं
 राजानो न चिरायुषः । न च नन्दत्ययं लोके यत्र श्रीफल-
 भेदिनः” ॥ शीतरुर्विल्वः । “लिखित्वालक्तकेनापि मन्त्रं
 शस्येषु बन्धयेत् । न व्याधिकौटह्निस्त्राणां भयं तत्र भवेत्
 क्वचित् ॥ सिद्धिः प्रचलतरङ्गतरलितशृङ्गुतरसमीरण वनोद्देशे
 श्रीमद्रामभद्रपादाः कुशलिनः समुद्रतटे नानाशतसहस्रवान-
 राणां मध्ये खरनखरपद्मोर्ध्वलाङ्गूलं पवनसुतं वायुवेगं परचक्र-
 प्रमथनं श्रीमद्वनमन्तमाज्ञापयन्ति अमुकस्याखण्डक्षेत्रे वाता-

भोऽम्भोगान्धौरुतीपाण्डुरमुण्डीधूली शृङ्गारतल्पाकषरा कृता-
फडिङ्गा एलावानरा गरुडा इमडुकमहिषादिरोगम् । खण्ड-
यतक्षणमपि विलम्बं माचरतः विलम्बं कारयत तदा युष्मान्
शतखण्डं कारयामीति । भ्रां भ्रीं भ्रीं श्रीरामाय नमः” ॥
इति शस्त्रेषु बन्धयेत् ।

अथ मुष्टिग्रहणम् । दीपिकायाम् “याम्याजपादाहि-
धनानलतोयशक्रचित्रे तरेषु कुजार्कजवारवर्जम् । शस्त्रेन्दु-
योगकरणेषु तिथौ विरिक्तो धान्यच्छेदिः स्थिरनरस्वमृगोदयेषु” ॥
वल्लभद्रः । “रेवतौ हस्तमूलेषु श्रवणे नागयाम्ययोः । पितृ-
देवे तथा सौम्ये धान्यच्छेदं मृगोदये” ॥

अथ धान्यच्छेदनप्रकारः । “सप्तमी मासमुद्गी च यवधान्ये
सकाण्डके । छिन्यात्तिलञ्च निष्पत्तमेतत् पाराशरं मतम्” ॥
पराशरः । “न मुष्टिग्रहणं कुर्यात् कदाचिद्धटपौषयोः ।
ईशाने लवनं कुर्यात् सार्द्धमुष्टिद्वयं शुचिः ॥ पौष्णे पुष्ये शुभाहे
वा पूजयित्वेष्टदेवताम् । शस्यविघ्नप्रशान्त्यर्थं क्षेत्रे वा हव्यभोज-
नम्” ॥ वीधायनः । “रथाश्वगजाधान्यानां गवां चैव रजः
शुभम् । अथाशस्तं समूहिन्याः श्वाजाविखरवायसाम्” ॥
समूहिनो संमार्जनौ । कृत्यचिन्तामणौ मेधिरोपणम् । “वटश्च
सप्तपर्णश्च गम्भारी शात्मली तथा । औडुम्बरी तथा धात्री
या चान्या चौरधारिणी ॥ स्त्रीनान्नी कर्षकैर्मित्यं मेधिः
कार्या फलप्रदा” ॥

अथ वीजसञ्चयः । “हस्ता चित्रादितिखाती रेवत्यां
श्रवणद्वये । स्थिरे लग्ने गुरौ शुक्रौ वीजं धार्यं ज्ञवासरे ॥ माघे
वा फाल्गुने वापि सर्ववीजानि संग्रहेत् । शोषयेत्तापयेद्गौद्रे
रात्रौ चोपनिधापयेत् ॥ ततश्च पुटिकां बद्ध्वा शोषयेच्च पुनः
पुनः । स्थापयेच्च प्रयत्नेन यथा भूमिञ्च न स्मृशेत् ॥ दीपा-

ग्निना च संस्पृष्टं दृष्ट्वा चोपहतञ्च यत् । वर्जनीयं तथा वीजं
यत् स्यात् कौटसमन्वितम् ॥ याम्याग्निरुद्राहि विशाखपूर्वा-
माहेन्द्रपित्रेतरभैः शुभाहे । धान्यादिसंस्थापनमेषु शस्तं
मृगस्थिरद्वयङ्गुहोदयेषु ॥ सौम्यादितिमघा ज्येष्ठानुत्तरेषु
च कारयेत् । मौने लग्ने शुभे चन्द्रे निर्धनक्रूरवर्जिते ॥ क्षेप्तव्यं
कोष्ठके धान्यं गर्गो वदति सर्वदा । धनदाय सर्वलोकहिताय
देहि मे धान्यं स्वाहा ॥ नम ईहायै ईहादेवौ सर्वलोकवि-
वर्द्धिनौ कामरूपिणि धान्यं देहि स्वाहा । लेखयित्वा इमं
मन्त्रं धान्यागारे विनिक्षिपेत् ॥ पुराणसर्वस्वे । “मन्त्रं
लिखित्वा पत्रे च मध्ये धान्यस्य धारयेत् । पत्रञ्च धान्यराशेस्तु
मूषिकादिनिवृत्तये ॥ दक्षिणदिङ्मुखगमनं स्यादभिनवासु
नारौषु । व्ययमपि शस्यफलानां न बुधो बुधवासरे कुर्यात् ॥
त्रिषूत्तरे रेवत्यां धनिष्ठा वारुणेषु च । एतेषु षट्सु विज्ञेयं
धान्यनिष्क्रमणं बुधैः ॥ श्रवणात्रयं विशाखा ध्रुवपौष्णपुनर्व-
सूनि पुण्यञ्च । अश्विन्यथ ज्येष्ठा धनधान्यविवर्द्धिनौ कथिता ॥
धान्यादिस्थापनम् । “कुम्भमासेऽपि सर्वेषां मन्दिराणामुप-
क्रमम् । महर्षयः प्रशंसन्ति धान्यागारं विहाय च” ॥ अत्र
प्रयोगः । पौर्णमास्यन्तचैत्रीकृष्णपञ्चम्यां पृथ्वी रजस्वला तां
दिनत्रयमेकस्मिन् पर्वताकारे उच्चप्रदेशे सधवाः स्त्रियः प्रपूजये-
युरष्टम्यां तां स्नापयित्वा ताः पूजयेयुः । ततः शुभदिने वीज-
वपनदिने वा सर्वौषधिगन्धवीजरत्नफलश्वेतसर्पपैः पृथ्वीं स्नाप-
यित्वा गन्धादिभिः पूजयेत् । नैवेद्यशेषञ्च पश्चाद्भोक्तव्यम् ।
अथ हलप्रवाहदिने वीजवपनदिने च कृतस्नानादिराचान्तो
गर्तं क्षेत्रे कृत्वा जलेनापूर्य्य तत्र प्रजापतिं सूर्यादिनवग्रहान्
पृथ्वीञ्च पूजयेत् । “हिरण्यगर्भे वसुधे शेषस्त्रीपरिशायिनि ।
वसाम्यहं तव पृष्ठे गृहाणार्य्यं धारत्रि मे” ॥ इति मन्त्रेण

क्षीरेणाघ्यं दद्यात् । ऐशान्यां पुष्पनेवेद्यैः प्रणवादिनमोऽन्तेन
 ब्रह्मणे नमः नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहा
 इत्यनेन त्रिःपूजयेत् । रुद्राय कश्यपाय सरस्वत्यै इन्द्राय
 तदर्घ्यमन्त्रस्तु । “शक्रः सुरपतिः श्रेष्ठो वज्रहस्तो महाबलः ।
 शतयज्ञाधिपो देव तुभ्यमिन्द्राय वै नमः” ॥ प्रचेतसे पर्जन्याय
 शेषाय चन्द्राय अर्काय वज्रये वलदेवाय हलाय भूमये वृषभाय
 रामाय लक्ष्मणाय जानक्यै सीतायै स्वर्गाय गगनाय इति द्वाविं-
 शतिं पूजयेत् चेत्रपालमग्निं द्विजश्च पूजयेत् । अग्निं प्रद-
 क्षिणौक्त्य ब्राह्मणाय दक्षिणां दद्यात् । आत्मपत्नवौदनद-
 धौनि गर्त्ते निक्षिप्य मृत्तिकाभिः पूरयेत् कृष्टौ वृष्टौ नवनौते-
 ष्टंतेन वा सुखपार्श्वयोर्निक्षिपेत् । हलप्रवाहकान् गन्धा-
 दिना भूषयित्वा हलं मात्यादिभिः पूजयित्वा दधिघृतमधुभिः
 फालाग्रं प्रक्षिप्य हेम्ना फालाग्रं घर्षयित्वा कर्षयेत् वस्त्रिन्द्र-
 पृथुरामेन्दु पराशरवलभद्रान् स्मरेत् । एका तिस्रः पञ्च रेखा
 हलेन कार्याः भग्नशृङ्गशुरलाङ्गूलाः कपिलाश्च वृषा न योक्तव्या
 हलप्रवाहकाश्च समर्थाः कर्त्तव्याः हलानि नवानि दृढानि
 कर्त्तव्यानि वृषभयुद्धादिकं न शुभदं वृषभाणां नर्दनेन चतु-
 र्गुणं शस्यं मूत्रपुरौषोत्सर्गे तथा । वीजवपने त्विदमधिकं
 सुवर्णजलसंयुक्तं वीजमुष्टित्रयम् इन्द्रं ध्यायन् स्वयं प्राजापत्येन
 तीर्थेन वपेत् उभयत्रैव प्राङ्मुखः जलपूर्णकलसं गृह्णीत्वा
 “त्वं वै वसुन्धरे सीते बहुपुष्पफलप्रदे । नमस्ते मे शुभं नित्यं
 कृषिं मेधां शुभे कुरु ॥ रोहन्तु सर्वशस्यानि काले देवः प्रवर्ष-
 तु । कर्षकास्तु भवन्त्यग्रा धान्येन च धनेन च” स्वाहेति
 प्रार्थयेत् ।

अथ षष्टिसंवत्सरगणना । “शकेन्द्रकालः पृथगाकृति २२ ।
 घ्नः शशाङ्कनन्दाश्वियुगेः ४२६१ समेतः । शराद्रिवस्त्रिन्दु

१८७५ । हृतः सलब्धः षष्ठ्यावशिष्टाः प्रभवादयोऽब्दाः । वर्ष-
वर्जन्तु यच्छेषं सूर्यैः संपूर्य्य खोर्मिभिः । ६० । हृत व्युत्क्रमतः
खाग्निहृतेऽंशे मासकादयः” ॥ अस्यार्थः । शकेन्द्रकालः
शक राजाब्दकालः पृथक् आकृतितमः २२ । द्वाविंशत्या पूरितः
शशाङ्कनन्दाश्विगुरैकनवत्यधिकशतद्वयाधिकचतुःसहस्रैः समे-
तोऽङ्कः शराद्रिवस्त्रिन्दुहृतः पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतैर्यावत्
संख्यं वर्त्तुं शक्नोति तावता हृतः कर्त्तव्यः सलब्धः पूर्वशकाब्दः
शरत्यादिना लब्धसंख्यया युतः कार्यः षष्ठ्याप्तशेषे पञ्चादेषोऽङ्कः
पूर्ववत् षष्ठ्याहृतलब्धस्यावशिष्टे प्रभवादयः एकावशेषे प्रभवः-
द्वाद्यवशिष्टे विभवादिः वर्षवर्जन्तु यच्छेषं वर्षातिरिक्तं शरा-
द्रिवस्त्रिन्दुहृतावशिष्टं तत् सूर्यैर्द्वादशभिः संपूर्य्य खोर्मिभिः
षष्ठ्याहृते व्युत्क्रमत इत्यनेन षष्टिहृतावशिष्टाः अङ्का दण्डाः
षष्टिहृतलब्धांशके खाग्निहृते त्रिंशता हृतेऽवशिष्टा अंशका-
लब्धा मासाः स्युरिति । प्रभवादि वर्षाण्युपक्रम्य “आद्या तु
विंशतिर्ब्राह्मो द्वितीया वैष्णवौ स्मृता । तृतीया रुद्रदेवत्या
श्रेष्ठा मध्याधमा भवेत्” ॥ भविष्यपुराणे भैरव उवाच ।
“षष्ठ्यब्दं कथयाम्यत्र क्रूराः सौम्याश्च ये प्रिये । संवत्सरफलं
मुख्यं प्रभवादौ वरानने ॥ बहुतोयास्तथा मेघा बहुशस्या च
मेदिनौ । बहुक्षीरास्तथा गावो व्याधिरोगविवर्जिताः ॥
प्रशान्ताः पार्थिवाश्चैव प्रभवे परिकीर्त्तिताः । १ । “सुभिक्षं
क्षेममारोग्यं सर्वं व्याधिविवर्जिताः । प्रशान्ता मानवास्तत्र
बहुशस्या वसुन्धरा । हृष्टास्तुष्टा जनाः सर्वे विभवे च वरा-
नने” । २ । “रोगा बहुविधाश्चैव मनुष्या वाजिकुक्षराः । सर्व
एव प्रमथ्यन्ति शुक्ले वर्षे वरानने” । ३ । “उन्नतश्च जगत् सर्वं
धनधान्यसमाकुलम् । नित्योत्सवः प्रजावृद्धिः प्रमोदे जायते
प्रिये” । ४ । “नीरोगाश्च निराबाधा मानवा विगतद्विषाः ।

बहुक्षौरास्तथा गावः प्राजापत्ये वरानने" । ५ । "निरातङ्गं
 जगत् सर्वं धनयौवनगर्वितम् । अङ्गिरसि प्रजाः सर्वा
 नित्योत्साहा वरानने" । ६ । "सुभिच्छं क्षेममारोग्यं वर्षा-
 कालं सुशोभनम् । शस्यवृद्धिं विजानौयात् श्रीमुखे सुर-
 वन्दिते" । ७ । "बहुक्षौरास्तथा गावो धान्यञ्च बलवत्तरम् ।
 जायन्ते सर्वशस्यानि भावे वर्षे वरानने" । ८ । महार्घं
 जायते सर्वं घृततैलरसादिकम् । प्रजानाञ्च भवेद्दृष्टिर्यूनि-
 संवत्सरे शुभे । ९ । "निष्पत्तिः सर्वशस्यानां मध्या धातरि
 कौत्तिता । इक्षुक्षौरगुडादीनां प्रवल्तत्वं वरानने" ॥ १० ।
 "सुभिच्छं क्षेममारोग्यं कार्पासस्य महार्घता । लवणं मधुगव्यञ्च
 ईश्वरे दुर्लभं प्रिये" । ११ । "सुभिच्छं क्षेममारोग्यं प्रशान्ताः
 पार्थिवाः प्रिये । तत्स्करोपहतं वित्तं बहुधान्ये वरानने" ॥
 १२ । "राष्ट्रभङ्गश्च दुर्भिच्छं तत्स्करैश्चोपपौडनम् । जानौया-
 द्विग्रहं घोरं प्रमाथिनि वरानने" । १३ । "जायन्ते सर्वशस्यानि
 मेदिनौ निरुपद्रवा । लवणं मधुगव्यञ्च महार्घं विक्रमे प्रिये" ॥
 १४ । "कोद्रवाः शालिमुद्गाश्च शक्तुमाषास्तथैव च । महार्घं
 जायते सर्वं वृषे च सुरवन्दिते" । १५ । "चनकामुद्गमाषाश्च
 अन्यञ्च विदलं प्रिये । महार्घं जायते सर्वं चित्रभानौ वरानने" ।
 १६ । "सुभिच्छं क्षेममारोग्यं विश्वञ्च निरुपद्रवम् । व्यवहारो
 भवेत् हृष्टः स्वर्भानौ देवपूजिते" । १७ । "अतिवृष्टिश्च जायेत
 धान्यस्याथ प्रपौडनम् । शस्यं भवति सामान्यं दारुणे सुर-
 वन्दिते" । १८ । "बहुशस्यानि जायन्ते सर्वदेशे सुलोचने ।
 सौराष्ट्रे लाटदेशे च पार्थिवे नात्र संशयः" । १९ । "दुर्भिच्छं
 जायते घोरं सर्वोपद्रवसंयुतम् । अनावृष्टिः समाख्याता व्यये
 संवत्सरे प्रिये" । २० । "उद्यतो वर्षणे मेघो जलं नैवोपजायते ।
 महार्घं सर्वजिह्वर्षे सर्वमेव वरानने" । २१ । "कोद्रवाः शालि-

सुज्ञाश्च कङ्कुमाषास्तथैव च । सुलभं जायते सुखं जगद्दे सर्व-
 धारिणि” । २२ । “अनग्निप्रबला लोका धान्यौषधिप्रपीडनम् ।
 जायते मानुषे कष्टं विरोधिनि न संशयः” । २३ । “सर्वाः
 प्रजाः प्रपीड्यन्ते व्याधिः शोकश्च जायते । शिरोवक्षोऽक्षि-
 रोगाश्च पापाद्धि विवृते जनाः” । २४ । “उपद्रुतं जगत् सर्वं
 तत्स्करैर्मूषिकैः खगैः । पीडिताश्च प्रजाः सर्वाः देशभङ्गा खरे
 प्रिये” । २५ । सुभिच्छं क्षेममारोग्यं शस्थं भवति शोभनम् ।
 बहुक्षीरास्तथा गावो नन्दनं नन्दने प्रिये” । २६ । “अल्प-
 तोयास्तथा मेघा वर्षन्ति खण्डमण्डले । नश्यन्ति सर्वशस्यानि
 विजये नात्र संशयः” । २७ । “क्षत्रियाश्च तथा वैश्याः शूद्राश्च
 नटनर्त्तकाः । पीडितास्ते वरारोहे जये सर्वे न संशयः” । २८ ।
 “सरोगश्च तथा देवि दाहज्वरसमन्वितम् । अभिभूतं जगत्
 सर्वं मन्त्रये सुरवन्दिते” । २९ । “ओषधान्यक्षयो देवि सर्व-
 शस्थमहार्घता । व्यवहाराश्च नश्यन्ति दुर्मुखे दुर्मुखाः प्रजाः” ॥
 ३० । “पीड्यन्ते सर्वशस्यानि देशे देशे शुचिस्मिते । हेमलब्धे
 प्रजाः सर्वाः क्षीयन्ते नात्र संशयः” । ३१ । “तत्स्करैः पार्थिवै-
 श्वैव अभिभूतमिदं जगत् । अर्घो भवति सामान्यो विलम्बे
 तु भयं महत्” । ३२ । “विषमस्थं जगत् सर्वं विरोधे भयं
 संप्लवम् । विकारौ सर्वतोपायो मम वाक्यन्तु नान्यथा” । ३३ ।
 “क्वचिद्वर्षति पर्जन्यो देशे संच्छिन्नमण्डलः । दुर्भिच्छं सर्वरौवर्षं
 व्यवहारो विपर्ययः” । ३४ । “दुर्भिच्छं जायते सर्वाः मेदिनौ
 दुष्यति प्रिये । प्लवे प्लवन्ति तोयानि पीडिता मानवा भुवि” ।
 ३५ । “सुवर्णरूप्यधान्यानि जगत् सर्वं सुशोभनम् । ब्राह्मणा
 वणिजस्तुष्टाः सुभिच्छे शुभकृत् प्रिये” । ३६ । “सुभिच्छं क्षेम-
 मारोग्यं तृप्ता गोब्राह्मणाः प्रिये । सुस्थिताः शोभने वर्षे प्रजाः
 सर्वाः सुलोचने” । ३७ । “विषमस्थं जगत् सर्वं व्याकुलं समु-

दाहृतम् । जनानां जायते भद्रे क्रोधे क्रोधः परस्परम्” । ३८ ।
“सर्वत्र जायते क्षेमं सर्वशस्यमहार्घता । विस्वावसौ वरारोहे
कार्पासस्य महार्घता” । ३९ । “पार्थिवैर्नृपसैन्यैश्च समस्तैः
खण्डमण्डले । प्रपौद्यन्ते जनाः सर्वाः भयभीताः पराभवे” ।
४० । “दृणधान्यानि पौद्यन्ते ग्रीष्मे वर्षति वासवाः । प्लवङ्गे
पौडिताः सर्वाः प्रजाश्च सुरवन्दिते” । ४१ । “जायन्ते सर्व-
शस्यानि सुभिन्नं निरुपद्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा कालिके
च शुभं वदेत्” । ४२ । “सुभिन्नं क्षेममारोग्य सुखञ्च निरुप-
द्रवम् । सौम्यदृष्टिर्भवेद्राजा सौम्ये सौख्यं प्रकौर्त्तितम्” । ४३ ।
“तोयपूर्णो भवेन्नेधो वर्षते च दिने दिने । निरुपद्रवाश्च
राजानः सर्वसाधारणे प्रिये” । ४४ । “वासवो वर्षते देवि !
देशे चाखण्डमण्डले । अहिच्छत्रे कान्यकुब्जे विरोधिकृषि-
नाशकृत्” । ४५ । “अभिभूतं जगत् सर्वं क्लेशैर्बहुविधैः प्रिये ।
मारुतैः फलदाहैश्च परिवारिणि शोभने” । ४६ । “निष्पत्तिः
सर्वशस्यानां सुभिन्नं भवति प्रिये । प्रमाथिनि जलोद्धारौ
जलदो मोदते प्रजाः” । ४७ । “निष्पत्तिः सर्वशस्यानां सर्व-
शस्यमहार्घता । घृतं तैलसमं याति आनन्दे नन्दिनि प्रजाः” ।
४८ । “कोद्रवाः शालिसुक्ताश्च पौद्यन्ते वरवर्णिनि । सर्वौ-
षधौनि धान्यनि राक्षसे निष्ठुराः प्रजाः” । ४९ । “दुभिन्नं
जायते घोरं धान्यौषधिप्रपौडनम् । अनले च समाख्यातं
नात्र कार्या विचारणा” । ५० । “देशभङ्गः सुदुर्भिन्नं समासात्
कथयाम्यहम् । पिङ्गले चारुपद्माक्षि दुर्भिन्नं नर्मदातटे” ।
५१ । “गोमहिष्यो विनश्यन्ति ये चान्ये नटनर्त्तकाः । वासवो
वर्षते देवि शस्यञ्च न हि जायते” ॥ “तिलसर्पपमाषादिका-
र्पासानां महार्घता । गोमहिष्यः सुवर्णानि कांस्यताम्राद्य-
श्रेष्ठतः ॥ तत् सर्वं देवि विक्रीय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः । तेन

धान्येन लोकोऽयं निस्तरिष्यति दुर्दिनम् ॥ पार्थिवाभोषका-
दीनाः कालयुक्ते प्रपौडिताः” । ५२ । “तोयपूर्णाः स्मृता
मेघा बहुशस्या च मेदिनौ । निष्ठुराः पार्थिवा देवि सिद्धार्थे च
वरानने” । ५३ । “अल्पतोयघनाश्चैव कौटकाः प्रबला स्मृताः ।
विरुद्धाः पार्थिवा देवि रौद्रे संवत्सरे प्रिये” । ५४ । “दुर्भिच्चं
मध्यमं प्रोक्तं व्यवहारो न वर्तते । भवेद्द्वै मध्यमा दृष्टिर्दुर्मतौ
समुपस्थिते” । ५५ । “दुर्भिच्चं जायते लोकाः सर्वे द्रविण-
वर्जिताः । प्राणिनां जायते हर्षो दुन्दुभौ वरवर्णिनि” । ५६ ।
“महिषौगोहिरण्यादितान्त्रकांस्याद्यशेषतः । तत् सर्वं देवि
विक्रौय कर्त्तव्यो धान्यसञ्चयः ॥ रक्ते संवत्सरे देवि क्रूरबुद्धि-
र्नराधिपः । मानवाः क्रूरचेष्टाश्च संग्रामे रुधिरं भवेत्” । ५७ ।
“दुर्भिच्चं मरणं घोरं धान्यौषधिप्रपौडनम् । पापरोगो भवे-
द्देवि रक्ताख्येऽमरवन्दिनि” । ५८ । “रोगी मरणदुर्भिच्चं
विरोधोत्तरसङ्कुलम् । क्रोधे तु विषमं सर्वं समाख्यातं हर-
प्रिये” । ५९ । “मेदिनौ लभते देवि सर्वभूतं चराचरम् ।
देशभङ्गश्च दुर्भिच्चं क्षये सञ्चीयते प्रजाः ॥ सौराष्ट्रे मालवे
देशे दक्षिणे कोङ्कने तथा । दुर्भिच्चं जायते घोरं क्षये संवत्सरे
प्रिये ॥ कौमुदी नर्मदाद्याश्च यमुना नर्मदातटम् । बिन्ध्यायां
सैन्धवञ्चापि विनश्यति न संशयः ॥ सिंहलं मध्यदेशश्च
कालञ्जरं तथैव च । क्षये क्षयन्ति सर्वाणि नान्यथा वर-
वर्णिनि” । ६० । वराहसंहितायाम् “नक्षत्रेण सहोदयमस्तं
वा याति येन सुरराजमन्त्रौ । तत्संख्यं कर्त्तव्यं वर्षं मासक्रमे-
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाङ्गद्वयानुयोगौनि क्रम-
शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्त्यञ्च विज्ञेयं नक्षत्रेण गुरुभुज्यमान-
नक्षत्रेण । आग्नेयं कृत्तिका पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम् अन्यमा-
श्विनम् उपान्त्यं भाद्रम् । अन्योपान्त्यौ त्रिभौ ज्यौ फाल्गु-

नश्च त्रिभो मतः । शेषा मासादिभा ज्ञेया कृत्तिकादिव्यव-
स्थया । हे हे चित्रादिताराणां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । समाश्चैत्रा-
दयो ज्ञेया स्त्रिभैः षष्ठान्यसप्तमाः” इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च ।
पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीयुते हे हे तारे तदेकवाक्यतया पूर्व-
वचने पौर्णमासी लाभः । यथा मासानां पौर्णमास्यां कृत्ति-
कादिसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तथा वर्षाणामपि गुरोः कृत्ति-
कादावस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन कृत्तिका रोहिण्यो-
रेकतरस्मिन् गुरोरस्तोदयेऽन्यतरलाभे कार्तिकं वर्षम् एवं
मार्गशौर्षादि । अत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन्नस्तं
गतो गुरुरन्यतरस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिको-
त्तरं मार्गशौर्षं ततः पौषमित्यादिक्रमाद्गतिरिति । फलानि
च । शकटानलोपजौविकपौड़ा व्याधिशोकः वृद्धिस्तु रक्त-
पीतककुसुमानां कार्तिके वर्षे ॥ १ ॥ “सौम्येऽब्देऽनावृष्टि-
मृगास्तुशलभाण्डजैश्च शस्यनाशः । व्याधिभयं मित्रैरपि
भूपानां जायते वैरम्” ॥ २ ॥ “शुभकृज्जातः पौषो निवृत्त-
वैराः परस्परं भूपाः । द्वित्रिगुणो धान्यार्घ्यः पौष्टिककर्म-
प्रसिद्धिः” ॥ ३ ॥ “पितृपूजापरिवृद्धिर्माघे हार्दश्च सर्वभूतानाम् ।
आरोग्यवृष्टिधान्यार्घसम्पदो वित्तलाभश्च” ॥ ४ ॥ “फाल्गुने
वर्षे विद्यात् क्वचित् क्वचित् क्षेमवृष्ट्यादिशस्त्रानि । दौर्भाग्यं
प्रमदानां प्रबलास्त्रीरा नृपास्त्रोग्राः” ॥ ५ ॥ “चैत्रे मन्दा वृष्टिः
प्रियमन्नं क्षेममवनिपा मृदवः । वृद्धिश्च कोषधान्यस्य भवति
पौड़ा च रूपवताम्” ॥ ६ ॥ “वैशाखे विगतभया धर्मपराः
प्रमुदिताः प्रजाः सनृपाः । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिर्निष्पत्तिः सर्व-
शस्यानाम्” ॥ ७ ॥ “ज्येष्ठे ज्ञातिकुलधर्मश्रेणौ श्रेष्ठा नृपाः
स्वधर्मज्ञाः । पौषान्ते धान्यानि च हित्वा कङ्गुशमीजानि” ॥
८ ॥ “आषाढे जायन्ते शस्यानि क्वचित् वृष्टिरन्यत्र । योग-

क्षेमं मध्यं शस्यव्यग्रा भवन्ति भूपाः” ॥ ८ ॥ “आवर्णे वर्षे
क्षेमं शस्यानि पाकमुपयान्ति । क्षुद्रा ये पार्थिवास्ते पीड्यन्ते
ये च तद्भक्ताः” ॥ १० ॥ “भाद्रपदे वल्मीकं निष्पत्तिं याति
सर्वशस्यञ्च । न भवत्यपरं शस्यं क्वचित् सुभिक्षं क्वचित् दुर्भि-
क्षम्” ॥ ११ ॥ “आश्वयुजेऽप्यजस्रं पतति जलं प्रमुदिताः
प्रजाः क्षेमम् । प्राणचयः प्राणभृतां सर्वेषामर्थबाहुल्यम्” ॥
“रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्वदेवो न विंशतिः । ११ । १७ । ८ । १५ ।
७ । १३ । १८ । सप्तभिः शेषितच्छाकात् क्रमाद्वर्षादिकं
वदेत् । वर्षा धान्यं दणञ्चैव शीतं घर्मं समीरणम् । प्रजा-
वृद्धिं तत्क्षयञ्च राजविग्रहमेव च” ॥ रुद्रमैत्राङ्गतिथ्यद्रिविश्व-
देवो न विंशतिः । एकादशसप्तदशनवपञ्चदशसप्तत्योदशो न-
विंशतयः । तत्र सप्तभिर्हृतैश्चकाब्दे एकावशेषे तद्वर्षे रुद्रसंख्या
वर्षा मैत्रसंख्यं धान्यमित्यादि । मालान्यायेन रुद्रमैत्राभ्यां
क्षयविग्रहौ ज्ञेयौ । एवं ह्यवशेषे मैत्रसंख्या वर्षादि । एवमन्यत्र ।
“जीवाकंबुधमन्दारकाव्यचन्द्रमसः क्रमात् । राजा मन्त्री
जलाधौशः शस्यपोऽद्रिहृतात् शकात्” ॥ अत्रापि मालान्यायेन
सप्तहृतशकाब्दे एकावशेषे जीवो राजा अर्को मन्त्री बुधो वर्षा-
धिपः शनिः शस्याधिपः ह्यवशेषे रव्यादिरेवमन्यत्र । राजफले
शौनकः मार्तण्डे । “परिशोषमेति सलिलं सोमे पयो विस्तरं
क्षौणीजेऽपि च वर्षणं कथमपि ज्ञे च प्रभूतं पयः । पृथ्वी
शस्यवती गुरौ भृगुसुते शस्यञ्च नानाविधं मन्दे प्राणिकबन्ध-
शङ्खधवला वर्षाधिपे निश्चितम् । लग्नेशो जम्बराशौशो यस्मिन्
वर्षे नृपो भवेत् । उच्चस्थो वा हर्षितो वा क्रूरोऽपि शुभ-
मादिशेत् । त्रिषु ते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ॥
आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् । आवर्त्तो निर्जलो
मेघः संवर्त्तश्च वह्नदकः ॥ पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्य-

प्रपूरकः । पूर्वाषाढां गतो भानुर्जामृतैर्यदि दृश्यते । तदा
 त्रयोदशाहानि मिथुनादिषु वर्षति ॥ भुजबलभौमे । “व्रजति
 यदि कुजः पतङ्गमार्गे घट इव भिन्नतलो जलं ददाति अथ
 भवति दिवाकराग्रतश्चेत् प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् ।
 यावन्मार्त्तण्डसूनुश्चरति धनुरथो मन्त्रथं मौनकन्ये तावद्भिन्न-
 पौडा भवति च मरणं क्षुत्पिपासादिघोरम् उर्वी निस्तूर्य-
 शब्दाश्वशिरपटले नर्तयन्ते पिशाचाः ग्रामाः शून्या भवेयुर्नर-
 पतिरहिता ह्यस्ति कङ्कालमाला । वक्रं करोति रविजो धरणी-
 सुतो वा मूलर्चहस्तमघरेवतिमैत्रभेषु । कृतोपभङ्गपतनादि
 च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः । यदा च
 सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेत्य तिष्ठेत् कचिदृक्षमण्डले । तदा-
 ङ्गवङ्गान्ध्रककोशलेषु त्रिभागशेषां कुरुते वसुन्धराम् । तिष्ठेतां
 यावदेकर्चं वाक्पत्यवनिजौ पदे । तावत् क्षुद्रोगसंग्रामात्
 प्रजानां क्षयमादिशेत् । आरभ्य शुक्लप्रतिपत्तिं मार्गात्तु
 चैत्रकं गर्भोनीहारजलदैरिति प्राष्टपरीक्षणम् । यन्नक्षत्रं
 गतवति विधौ जायते तत्र गर्भः पञ्चादस्मान्नवतिशतके चाङ्गि
 तस्य प्रसूतिः ॥ वराहः । “पञ्चम्यादिषु पञ्चषु कुम्भेऽर्के
 यदि भवति रोहिणीयोगः । अधमतमाधममध्यममतिमहद-
 असां पातः । प्रतिपदि मधुमासे भानुवारः सितायां यदि
 भवति तदा स्यान्नर्जला वृष्टिरन्दे । अविरतजलधारासान्द्र-
 विन्दुप्रवाहैर्धरणितलमशेषं व्याप्यते सोमवारे । अवनितनय-
 वारे वारिवृष्टिर्न सम्यक् बुधगुरुसितवारे शस्यमम्यत् प्रमोदः ।
 जलनिधिरपि सौरे शुष्यते क्वाम्बुवृष्टिः सकलमिदमुदारेणाम्बु-
 वेद्यं पृथिव्याम् । आप्राक्यां पौर्णमास्यां सुरपतिककुभोवा-
 तिवातः सुवृष्टिम् । शस्यध्वंसं प्रकुर्यादिह दहनदिशो मन्द-
 वृष्टिर्यमेन । नैर्ऋत्यां निष्कला स्यात् वरुणबहुजलो वायुना

धायुकोपः कौर्व्यां शस्यपूर्णा भवति समुदिता मेदिनी शम्भु-
नापि । रवेः कर्कटसंक्रान्तौ द्रेक्षाण्ययमेदतः । आदिमध्या-
न्तभेदेन वर्षायाः कालनिर्णयः । त्रिंशद्वयोजनविस्तीर्णं
शतयोजनमायतम् । आदकस्य भवेन्मानं मुनिभिः परि-
कौर्त्तितम् । युग्माजगोमौनगते शशाङ्के रविर्यदा कर्कटकं
प्रयाति । जलं शतादं हरिकार्मुकेऽर्द्धं वदन्ति कन्या मृग-
योरशीतिम् । कुलीरकुम्भालि तुले शशाङ्के षड्भिस्र युक्तां
नवतिं वदन्ति । समुद्रे दशभागाः स्युः षड्भागाश्चापि पर्वते ।
पृथिव्यां चतुरो भागान् सदा वर्षति वासवः । दशादिभिस्तु
भागाङ्कैः पूरयित्वा शतादिकम् । विंशत्या हारलब्धाङ्काः
समुद्रादौ प्रकौर्त्तिताः । यदा । १०० । तदा स ५० प ३० पृ २०
यदा ५० स २५ प १५ पृ १० यदा ८० स ४० प २४ पृ १६
यदा ८६ स ४८ प २८ रेखात्रयम् । पृ १८ । रेखैका एव-
मादका ज्ञेयाः । सार्धदिनद्वयं कृत्वा पौषे पौषादिना बुधः ।
गणयेत् कालिकीं वृष्टिमवृष्टिं वानिलक्रमात् । मतान्तरञ्च
चापे च मौने परिवृत्तशाके । ज्यैष्ठे शुचौ कर्कटके च सिंहे
कन्यातुलायां मकरे च कुम्भे मार्गे स्वयं शुध्यति पौषमासः ।
शुचेर्निशांशे प्रथमेऽतिवृष्टिः शस्यानि सर्वाण्युपयान्ति सिद्धिम् ।
आद्ये द्वितीये तिलमुद्गमाषा भागे तृतीये खलु शारदानि ।
चित्रास्वातीविशाखास्तु ज्यैष्ठे मासि निरभ्रता । तास्वेव आवणे
मासि यदि वर्षति वर्षति । शुचौ शुक्ले नवम्याच्चेत् उदेत्यर्की
निरभ्रकः । परिवेशो मध्यदिने चास्तं यातो घनावृतः । त्रयं
द्विकमथैकं वा वृष्टिमिष्टां समादिशेत् । अश्लेषायां गबो भानु-
र्बदि वृष्टिं न मुञ्चति । मघापञ्चकमासाद्य करोत्येकार्णवां
महीम् । चतुर्थ्यां कर्कटस्यार्के वृष्टिर्जानपदे यदि । विफलाः
सर्वसंज्ञकाः कर्षकाणां भवन्ति च । वृष्टे द्युभागे प्रथमे सुवृष्टि-

मवेत् द्वितीये तिलकीटसर्पाः । वृष्टिस्तु मध्यापरभागवृष्टि-
 निष्क्रिद्रवृष्टिस्तु निशाप्रवृत्ते । स्वातीमैत्रेन्द्ररद्रेषु प्राजापत्यो-
 त्तरासु च । सञ्चरन् जलदान् हन्ति भौमः संवत्सकानपि ।
 चित्रां गते भृगौ जीवे सौरियुक्तेऽब्धुवर्षणम् । शुभायुक्तसिंह-
 कुजे शीघ्रं याति महाघनः । पापवर्षशुभायुक्त तुलाशुक्ले
 महार्घता । प्रावृषि शीतकरो भृगुपुत्रात् सप्तमराशिगतः
 शुभदृष्टः । सूर्यसुतान्नवपञ्चमगो वा सप्तमगश्च जल्लागमनाय ।
 औपतिव्यवहारनिर्णये । “माघे मासि च सप्तम्यां पञ्चम्यां
 फाल्गुनस्य च । चैत्रस्य तृतीयायां वैशाखप्रथमेऽहनि मेघस्य
 गर्जितं श्रुत्वा जलदस्य च दर्शने । आरभ्य चतुरो मासान्
 सप्तम्यवर्षति वासवः ॥ सप्तम्यां स्वातियोगे यदि भवति नभो
 दृष्टचन्द्रार्कतारं विज्ञेया प्रावृडेषा बहुजलविपुला सर्वशस्यानु-
 कूला । वर्षप्रश्ने सलिलराशिमाश्रित्य चन्द्रो लग्नं यातो भवति
 यदि वा केन्द्रगः शुक्लपक्षे । सौम्यैर्दृष्टः प्रचुरमुदकं पापदृष्टो-
 ऽल्पमन्त्रः प्रावृट्काले सृजति हितदा चन्द्रवत् भार्गवोऽपि ।
 प्रश्नात् सद्यो वृष्टिज्ञानम् । “यद्येकराशौ वसतः सितेन्दुजो
 पयोऽतिपूर्णां कुरुते वसुन्धराम् । तयोश्च मध्ये यदि पद्म-
 बान्धवो न संशयं शीघ्रमुपैति मेदिनी । विनोपघातेन पिपौ-
 लिकानामण्डोपसंक्रान्तिरहिव्यवायः । द्रुमादिरोहश्च भुजङ्ग-
 मानां वृष्टिर्निदानानि गवां प्लूतानि । रथ्यायां शिशवः सेतून्
 खान् भेकांश्च क्लृवते पवनश्च यदा शीतो वात्यायाश्च विव-
 र्त्तनम् । गवां निरीक्षणं व्योम्नि तदाश्वेव प्रवर्षति” ॥ भौम-
 पराक्रमे । “तरुशिखरेषु गताः क्लकलासा गगनतलस्थिरवृष्टि-
 निर्पाताः । यदि गवां निरीक्षणमूर्ध्वं निपतति वारिपतन-
 मचिरेण । यदि स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा रुवन्ति वा यदि
 विततं दिवोन्मुखाः दिवातलं मुदित पिनाकिदिङ्मुखा तथा

क्षमा भवति जलौघसंयुता निदाघवातातप उष्णशीतले रटन्ति ।
मण्डूकशिवाहिचातकाः मयूरकण्ठद्युति सूर्यमण्डले दिनचयं
वा विपतन्ति भूतले” ॥ बृहस्पतिः । “कुषौदं कृषिवाणिज्यं
प्रकुर्वीता स्वयं कृतम् । आपत्काले स्वयंकुर्वन्नेनसा लिप्यते
द्विजः ॥ राज्ञे च दत्त्वा षड्भागं देवतानाञ्च विंशकम् ।
त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं दत्त्वा न दोषभाक्” ॥ तथा
“मूषितं घातितं यत्न सौमायाञ्च समन्ततः । अकृतोऽपि भवेत्
माक्षी ग्रामस्तत्र न संशयः” ॥ हारीतः । “अष्टागवं धर्मद्वलं
षड्गवं जीवितार्थिनाम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं ब्रह्म-
घातिनामिति विष्णुधर्मोत्तरे पाठः । “अङ्गः पूर्वं द्वियामं वा
धूर्याणां वाहनं स्मृतम् । विश्वामेन्द्राध्यभागे च भागे चान्ते
यथासुखम्” ॥ उग्रनाः । “गोभिः प्रणाशितं धान्यं यो नरः
प्रतियाचते । पितरस्तस्य नाश्रन्ति नाश्रन्ति च दिवौकसः” ॥
ज्योतिषे । “हृशपूरोरवं मूल्यं पक्षादौ लक्षयेद्बुधः । उक्तमूले
समं विद्याच्छेषे धान्यमधःक्रयः ॥ हस्ताशतभिषा पूर्वादि-
त्रयोहिण्यः । उत्तरादित्रयकृत्तिकामूलारेवत्यः हशेत्याद्य-
क्षरात् सूचिताः ॥ रवौ शनौ कुजे वारे पौषे दर्शो भवेद्
यदि । तदा धान्यस्य मूलं स्यादेकद्वित्रिगुणं क्रमात् ॥ दर्शे
पौषस्य रात्रौ चेत् ज्येष्ठामूलजलानि च । क्रमान्मूल्यविबुद्धिः
स्यात् धान्यानां वत्सरे तथा ॥ संक्रान्ति ऋक्षं तिथिवारयुक्तं
द्रव्याक्षरं रामद्वतं भवेत्तु । एके समर्धं समतां द्वितीये शून्ये
महार्धं मुनयो वदन्ति ॥ यमाहिशक्राग्निहुताशपूर्वा नेष्टाः
क्रये विक्रयणे प्रशस्ताः पौष्णाश्विचित्राशतविष्णुवाताः क्रये
हिता विक्रयणे निषिद्धाः” ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “क्षिप्राणि
यानि ऋक्षाणि चराणि च मृदूनि च । वाणिज्ये तानि
शस्यन्ते तिथिं रिक्तां विवर्जयेत् ॥ प्रतिपद्वादशीषष्ठीनक्षत्राणि

ध्रुवाणि च । कुषीदे वर्जनौयानि दिनं सूर्यसुतस्य च” ॥ क्रय-
विक्रयनक्षत्राणि । “दर्शाष्टमीभूततिथिप्रजेशपूर्वोत्तराकेशव-
याम्यचित्राः । क्रूराहविष्टिव्यतिपातयोगा नेष्टा गवां विक्रय-
चालनादौ ॥ आजं यमद्वन्द्वमहित्रयञ्च शक्रद्वयं वायुयुगं
महेशः । कार्यो न चैतेषु धनप्रयोगो मृदौ गणे ब्राह्मसृणं
न देयम्” ॥ धनप्रयोगनिषेधः ।

अथाङ्गुतम् । अङ्गुतसागरे आश्वर्षणाङ्गुतवचनं प्रकृति-
विरुद्धमङ्गुतवचनम् । प्रकृतिविरुद्धमङ्गुतमापदः प्राक् प्रबो-
धाय देवाः सृजन्तीति । तेनापज्ज्ञानाय भूस्यादौनां पूर्वं
स्वभावप्रच्यवो देवकर्तृकोऽङ्गुत इति । एवञ्च बुधोदयपर्वणि
ग्रहादौनां गणितागणितत्वेन प्रकृतानामपि यदुत्पातत्वं तद्भाक्तं
तत्कारणञ्च गर्गसंहिता-वार्हस्यत्ययोः । “अतिलोभादसत्याद्वा
नास्तिक्वाद्वाप्यधर्मतः । नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्तते ॥
ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः । ताः सृजन्यङ्गुतां-
स्तास्तु दिव्यनाभसभूमिजान् । त एव त्रिविधा लोके उत्पाता
देवनिर्मिताः । विचरन्ति विनाशाय रूपैः सस्योधयन्ति च” ॥
तांश्च परं न दर्शयेदित्याह विष्णुः । “नोत्पातं दर्शयेदिति” ।
तत्र वेलानक्षत्रमण्डलनिरूपणम् । यथा दौपिकायाम् ।
“प्राग्द्वित्रिचतुर्थयामेषु द्युनिश्चोरङ्गुतेषु सर्वेषु अनिलाग्निशक्र-
वरुणा मण्डलपतयः शुभाशुभाभैश्च । अर्यन्नादिचतुष्कचन्द्र-
तुरगादित्येषु वायुर्भवेत् देवेज्याजविशाख्याम्ययुगले पित्राद्वये
चालनः । विश्वादित्रयधाद्वसैत्रयुगलेष्विन्द्रो भवेन्मण्डलः सर्पो-
पान्यमृगम्यमूलयुगले शानेष्वपामीश्वरः । पवनदहनो नेष्टो
योगस्तयोरतिदुष्करः । सुरपवरुणौ शक्तौ योगस्तयोरति-
शीभनः सवरुणमरुच्चिशः शक्रस्तथाग्निसमायुतः । फल-
विरहितः सेन्द्रो वायुस्तथाग्नियुतोऽम्बुपः । यन्मण्डलेऽङ्गुतं

जातं शान्तिस्तद्देवताश्रया तथा शान्तिद्वयं कार्यं मण्डल-
 हयजाङ्गुत ॥ विष्णुधर्मोत्तरे । “ग्रहर्क्षवैकृतं दिव्यमान्तरीक्षं
 निबोध मे । उल्कापातो दिशां दाहः परिवेशस्तथैव च ॥
 गन्धर्वनगरश्चैव दृष्टिश्च विक्षता तथा । एवमादौ नि लोके-
 ऽस्मिन् नाभसानि विनिर्दिशेत् । चरस्थिरभवं भौमं भूकम्प-
 मपि भूमिजम् । जलाशयानां वैकृत्यं भौमं तदपि कौर्त्तितम् ।
 भौमं चाल्पफलं ज्ञेयं चिरेण परिपच्यते । नाभसं मध्यफलदं
 मध्यकालफलप्रदम् । दिव्यं तीव्रफलं ज्ञेयं शीघ्रकारि तथैव
 च । शैतोष्णताविपर्ययासौ ऋतूनां रिपुजं भयम् । पुष्पे
 फले च विक्षतौ राज्ञो मृत्युं तथा दिशेत् । अकालप्रभवा नार्यः
 कालातीताः प्रजास्तथा । विक्षताः प्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनं
 तथा । हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा त्रयः । पशवः
 पक्षिणश्चैव तथैव च सरीसृपाः । विनाशं तस्य देहस्य कुलस्य
 च विनिर्दिशेत् । प्रदोषे कुक्कुटारावो हेमन्ते चापि कोकिलाः ।
 अर्कीदयेऽर्काभिमुखः श्वारावो नृभयं दिशेत् । उलूको वसते
 यत्र निपतेद्वा तथा गृहे । ज्ञेयो गृहपतेर्मृत्युर्धननाशस्तथैव
 च । गृध्रः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्येन एव च । चित्तश्च
 चर्मचित्तश्च भासः पाण्डुर एव च । गृहे यस्य पतन्त्येते गेहं
 तस्य विपद्यते । पक्षान्मासात्तथा वर्षान्मृत्युः स्याद् गृहमेधिनः ।
 पत्न्याः पुत्रस्य वा मृत्युर्द्रव्यञ्चापि विनश्यति । ब्राह्मणाय गृहं
 दत्त्वा दत्त्वा तन्मूल्यमेव वा । गृह्णीयाद् यदि रोचेत शान्ति-
 चेमां प्रयोजयेत् । मांसास्थौनि समादाय श्मशानाद् गृध्र-
 वायसाः । श्वाशृगालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चेत् ।
 विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा महौ भवेत् । चोरेण
 हन्यते लोकः परचक्रसमागमः । संग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं
 मरकन्तथा । अङ्गुतानि प्रसूयन्ते तत्र देशस्य विद्रवः । अकाले

फलपुष्पाणि देशविद्रवकारणम्” । मत्स्यपुराणे । “अतिवृष्टि-
रनावृष्टिर्दुर्भिक्षादिभयं मतम् । अनृतौ तु दिनादूर्ध्वं वृष्टि-
र्ज्ञेया भयाय च । निरम्ने वाथ रात्रौ वा श्वेतं यस्योत्तरेण तु ।
इन्द्रायुधं ततो दृष्ट्वा उल्कापातं तथैव च । दिग्दाहपरिवेशौ
च गन्धर्वनगरं तथा । परचक्रभयं विद्यादेशोपद्रवमेव च” ।
भासो वनकुक्कुटः । कंसनिधनसूचने हरिवंशः । “वक्रमङ्गा-
रकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः । चक्षत्यपर्वणि मही गिरीणां
शिखराणि च” ॥ बाणोत्पाते स एव । “दक्षिणां दिशमा-
स्थाय धूमकेतुः स्थितो भवेत् । वक्रमङ्गारकश्चक्रे कृत्तिकासु
भयङ्करः” ॥ कृत्यचिन्तामणौ । “त्यक्ता शौचविवेकतत्त्व वसुधा
लोकाः क्षुधापोडिताः विप्रा वेदहतास्तथाप्रचक्षिता वह्वाग्निनो
दुःखिताः । क्षौणी मन्दफला नृपाश्च विकलाः संग्रामघोरा
मही प्रेताघातदुरन्तपीडिततरा देवेज्यराहोर्युतौ । रक्ते
शास्त्रोद्योगो मांसास्थिवशादिभिर्मरकः । धान्यहिरण्यत्वक्-
फलकुसुमाद्ये वर्षिते भयं विद्यात् । अङ्गारपांशुवर्षे विनाश-
सुपयाति तन्नगरम् । उपलं विना जलधरैर्विक्रता वा यदा
प्राणिनो वृष्ट्या । छिद्रं वाप्यतिवृष्टिं शस्यानामौति संजन-
नम्” । बुधकौशिकसंवादे । “बल्लवाः प्रपाते च फलं शरटस्य
प्ररोहणे । शीर्षे राजश्रियोऽवाप्तिर्भानौ चैश्वर्यमेव च । कर्ण-
योर्भूषणावाप्तिर्नेत्रयोर्बन्धुदर्शनम् । नासिकायाश्च सौगन्ध्यं
वक्त्रे मिष्टान्नभोजनम् । कण्ठे चैव श्रियोऽवाप्तिर्भुजयोर्विभवो
भवेत् । धनलाभो बाहुमूले करयोर्धनवृद्धयः । स्तनमूले च
सौभाग्यं हृदि सौख्यविवर्धनम् । पृष्ठे नित्यं महीलाभः पार्श्व-
योर्बन्धुदर्शनम् । कटिहये वस्त्रलाभो गुह्ये मृत्युसमागमः ।
जङ्घे चार्थक्षयो नित्यं गुदे रोगभयं भवेत् । ऊर्वोस्तु वाह-
नावाप्तिर्जानुजङ्घेऽर्थसंचयः । वामदक्षिणयोः पादोर्भ्रमणं

नियतं भवेत् । बल्ल्याः प्ररोहणे चैव पतने शरटस्य च ।
व्यत्यासाच्च फलञ्चैव तद्वदेवं प्रजायते । बल्ल्याः प्ररोहणं रात्रौ
शरटस्य प्रपातनम् । निधनार्थाय भवति व्याधिपौडा विप-
र्ययौ । पतनानन्तरञ्चेवारोहणं यदि जायते । पतने फल-
सुत्कृष्टं रोहणेऽन्यत् फलं भवेत् । आरोहणञ्चोद्धवक्त्रे
अधोवक्त्रे च पातनम् । भवेदिष्टफलं तस्य तत्फलं जायते
ध्रुवम् । सृष्टमात्रेण यः सद्यः सचेलं जलमाविशेत् । पञ्चगव्य-
प्राशनञ्च कुर्यादर्कावलोकनम् । बल्ल्वीरूपं सुवर्णस्य रक्तवस्त्रेण
वेष्टयेत् । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैस्तदग्रे पूर्णकुम्भके । पञ्चगव्यं
पञ्चरत्नं पञ्चाभृतं स पक्षवम् । पञ्चवृक्षकषायञ्च निक्षिप्या-
वाहयेत्ततः । पूजयेद्गन्धपुष्पाद्यैर्लोकपालांस्तथा क्रमात् ।
मृत्युञ्जयेन मन्त्रेण समिद्धिः खदिरैः शुभैः । तिलैर्व्याहृतिभि-
र्होममष्टोत्तरसहस्रकम् । बल्ल्वौ गृहगोधिका । मृत्युञ्जय-
मन्त्रस्यैव कर्मन्त्र इति विद्याकरः । गर्गसंहितावार्हस्पत्ययोः ।
“ये तेषु शान्तिं कुर्वन्ति न ते यान्ति पराभवम् । ये तु न
प्रतिकुर्वन्ति क्रिययाऽश्रद्धयान्विताः । दाम्भिक्याद्वा विमो-
हाद्वा विनश्यन्त्येव तेऽचिरात्” । अत्र निमित्तनिश्चयवतो-
ऽधिकारः अन्यथा दोष इत्याह मत्स्यपुराणम् । “भिन्नमण्डल-
वेलायां ये भवन्त्यङ्गुताः क्वचित् । तत्र शान्तिद्वयं कार्यं निमित्ते
सति नान्यथा । निर्निमित्तकृता शान्तिर्निमित्तमुपपादयेत्” ।
एतच्च तत्तद्विशेषविहितशान्तिविषयम् । अन्यथा वेलामण्डल-
सन्देहे शान्तिर्न स्यात् । अतएवोक्तं योगियाज्ञवल्क्येन । “यत्र
यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः । तत्र तत्र तिलैर्होमो
गायत्र्या समुदाहृतः । गायत्र्या प्रयतः शुद्धः सर्वपापैः प्रमु-
च्यते । शान्तिकामश्च जुहुयात् गायत्रीमन्त्रतैः शुचिः । हन्तु-
कामश्च नृपतेर्घृतेन जुहुयात् शुचिः । सावित्र्या शान्तिर्हो-

मांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः । प्रणवव्याहृतिभ्याञ्च स्वाहान्ता-
होमकर्मणि । प्रतिलोमा प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके” ।
विश्वामित्रेणापि निमित्तसन्देहे कृच्छ्रादौन्युक्तानि यथा ।
“कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्धाभ्युदयकारणम् । प्रकाशे च
रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे” । मार्कण्डेयपुराणम् । “दिग्-
देशजनसामान्यं नृपसामान्यमात्मनि । नक्षत्रग्रहसामान्यं
नरो भुङ्क्ते शुभाशुभम् । परम्पराभिरक्षाभिर्ग्रहदोषेषु
जायते” । तथा । “तस्माच्छान्तिपरः प्राज्ञो लोकवादरत-
स्तथा । लोकवादांश्च शान्तौश्च ग्रहपौडासु कारयेत् । भूदो-
हानुपवासांश्च शस्तचैत्याभिवन्दनम् । कुर्यात् होमं तथा दानं
श्राद्धं क्रोधविवर्द्धनम् । अद्रोहं सर्वभूतेषु मैत्रीं कुर्याच्च पण्डितः ।
वर्जयेदुषतीं वाचमतिवादास्तथैव च । ग्रहपूजाञ्च कुर्वीत
सर्वपौडासु मानवः । एवं शास्त्रन्यशेषाणि घोराणि द्विज-
सत्तम । प्रयतानां मनुष्याणां ग्रहर्क्षोत्थान्यनेकशः” । लोक-
वादाश्च तत्रैवोक्ता यथा । “आकाशाद्देवतानाञ्च देव्यादौनाञ्च
सौहृदात् । पृथिव्यां प्रतिलोके च लोकवादा इति स्मृताः” ।
ते च सर्वभूतडाकिन्याद्यभिभवशान्त्यर्थं लौकिकौषधमन्त्रा-
दयः विषहरोमङ्गलचण्डिकागौतादयः चैत्यवृक्षादौ चैत्र-
पालदेवतापूजा च । तथा चापस्तम्बः । “स्त्रीभ्योऽवर-
वर्णेभ्यो धर्मशास्त्रं प्रतीयादित्येक इति” । धर्मशेषान्
श्रुतिस्मृतिसदाचारेष्वप्रसिद्धानिति नारायणोपाध्यायः । भूदो-
हश्च पात्रं विना भूमौ गोस्तनं निष्पौड्य दुग्धोत्सर्गः । चैत्यः
पूज्यत्वेन ख्यातो वृक्षः । तथा च बाणोत्पाते हरिवंशः ।
“अनेकशाखस्यैत्यञ्च निपपात महीतले । अर्चितः सर्वकन्या-
भिर्दानवानां महात्मनाम्” ॥ उषतीमकल्याणीम् । अति-
त्रादश्च पूज्यमतिक्रम्य भाषणम् । मत्स्यपुराणम् । “काकस्यै-

करवश्चावः प्रभाते दुःखदायकः । काको मैथुनकासक्तः श्वेतो
 वा यदि दृश्यते ॥ उलूको वसते यत्र निपतेद्वा तथा गृहे ।
 ज्ञेयो गृहपतेर्भृत्युर्धननाशस्तथैव च” ॥ वराहसंहितायाम् ।
 “क्रीडानुरक्तो रतिमांसलुब्धो भीतो रुजार्तः पतितो विहङ्गः ।
 नासौ गृहस्थस्य विनाशहेतुर्दोषः समुत्पाद्यत आहुरार्याः ॥
 गृहे पक्षिविकारेषु कुर्याच्चाभरतर्पणम् । देवाः कपोता इति
 वा जप्तव्यं सप्तभिर्द्विजैः ॥ गावश्च देया विविधा द्विजानां
 सकाञ्चना वस्त्रयुगोत्तरीयाः । एवंकृते पापमुपैति शान्तिं
 मृगैर्द्विजैर्वापि निवेदितं यत्” ॥ द्विजैः पक्षिभिः अपि नाऽन्यै-
 रपि । भुजवलभीमे । “एकोद्वषस्तयोगावः सप्ताश्वा नव
 दन्तिनः । सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः” ॥
 मत्स्यपुराणे । “अङ्गे दक्षिणभागे तु शस्तं विष्फुरणं भवेत् ।
 अग्रशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥ लाञ्छनं पिटकं
 चैव ज्ञेयं विष्फूर्जितं तथा । विपर्ययेण विहितं सर्वं स्त्रीणां
 फलं तथा ॥ अनिष्टचिह्नोपगमे द्विजानां कार्यं सुवर्णेन च
 तर्पणं स्यात्” सिंहप्रसूतिका गावः । शङ्खः । “दुःस्वप्नानिष्ट-
 दर्शनादौ घृतं हिरण्यञ्च दद्यादिति” । मात्स्ये । “नमस्ते
 सर्वलोकेश नमस्ते भृगुनन्दन । कवे सर्वार्थसिद्धयर्थं गृहाणार्घ्यं
 नमोऽस्तु ते ॥ एवं शुक्रोदये कुर्वन् यात्रादिषु च कारयेत् ।
 सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुलोके महीयते ॥ नमस्तेऽङ्गिरसां
 नाथ वाक्पतेऽथ ब्रह्मस्यते । क्रूरग्रहैः पीडितानाममृताय
 नमो नमः ॥ संक्रान्तावपि कौन्तेय यात्रास्त्रभ्युदयेषु च ।
 कुर्वन् ब्रह्मस्यतेः पूजां सर्वान् कामान् समप्नुते” ॥ वैष्णवामृते
 व्यासः । “ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा द्विज ।
 महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान्
 दारुणान् पुंसां दुर्निमित्ताननेक्रशः । तुलस्या पूजितो भक्त्या

महाशान्तिकरो हरिः” ॥ अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । “नमस्ते
 बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति” । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “अथातो रजस्वलाभिगमने गोऽश्वभार्यासु गमने यमजजनने
 विजातीयजनने वा काककङ्कगृध्रवकश्येनभासभित्त्वकपोतानां
 गृहप्रवेशे महिषस्योपरि विश्रामणे एषामेव क्रियमाणे गृह-
 द्वारारोहणे वाङ्मतेषु कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुपसमाधाय
 प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति अङ्गुताय अग्नये स्वाहा सोमाय
 विष्णवे रुद्राय वायवे सूर्याय सत्यवे विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति
 स्थालीप्राकृतान्यदिति” ॥ कपोतं विशेषयति शौनकः ।
 “रक्तपादः कपोताख्यो अरण्योकाः शुकच्छविः । स चेच्छालां
 विशेच्छाला समीपञ्च व्रजेद्यदि ॥ अन्येषु गृहमध्ये वा वत्सोक-
 स्योद्गमादिषु” ॥ कल्पदृष्टेन विधिना गृह्योक्तेन प्रायश्चित्ता-
 ज्याहुतीः अङ्गुतदोषप्रशमनार्थाः सप्ताज्याहुतीः । अङ्गुतायाग्नये
 स्वाहा इत्यादिमन्त्रैः तत्र स्थालीपाकेतिकत्तव्यतायां पायस-
 चरुभिरेतेभ्यो देवेभ्यो जुहुयात् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “पश्चात्
 घृतपायसेन ब्राह्मणान् भोजयित्वा गोवरं दत्त्वा शान्ति-
 भवतीति गोवरं गोश्रेष्ठं दक्षिणां तां गां कृत्वा दोषशान्ति-
 भवतीति” । तथाचोक्तम् । “गौर्विशिष्टतमा लोके देयेष्वपि
 निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्वरमुच्यते” ॥ छन्दोग-
 परिशिष्टम् । “यस्त्वेषोमन्यतममापन्नः प्रायश्चित्तं न कुर्यात्
 तस्य गृहपतेर्मरणं सर्वस्वनाशो वा भवति तस्मात् प्रायश्चित्तं
 कर्त्तव्यं कर्मापवर्गे वामदेव्यमान शान्तिः शान्तिरिति” अपवर्गे
 समाप्तौ । वामदेव्यगानं शान्तिः कार्या आहुतिः प्रकरण-
 समाप्त्यर्था । वार्हस्पत्ये । “शमयन्त्या सप्ताहात् कम्पादिकृतं
 निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोपवासव्रतदौचाजप्यहवनानि” ॥
 वराहः । “ये च न दोषं जनयन्त्युत्पातांस्तानृतुस्वभावकृतान्

ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेभिः समासोक्तैः” । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “वज्राशनिमहौकम्पसन्धानिर्वातनिखनाः । परि-
वेशरजोधूमरक्ताकारास्तमयोदयाः । द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधु-
पुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे । तारो-
ल्कापातकलुषं कपिलाकैन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनं स्फोटं
धूमरेणुमिवाकुलम् । रक्तपद्माक्षणा सन्ध्या नभःक्षुब्धार्णवो-
पमम् । सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् । शक्रा-
युधपरोवेशौ विद्युच्छुष्कविरोहणम् । कम्पोदत्तनवैक्त्यं रसनं
दरणं क्षितेः । नद्युदपानसरसां वृष्टिर्द्वा भवनप्लवाः । पतन-
च्चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम्” ॥ हरिवंशे वर्षावर्ण-
नायाम् । “क्वचित् कन्दरहासाढ्यं शिलीन्ध्राभरणं क्वचित्”
इति दर्शनात् वर्षासु शिलीन्ध्रीद्गमो न भयावहः । “दिव्यस्त्री-
भूतगन्धवं विमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनञ्च
दिवास्वरे ॥ गौतवादित्रनिर्घोषो वनपर्वतसानुषु । शस्यवृद्धि-
रसोत्पत्तिरपापाः शरदि स्मृताः ॥ शीतानिलतुषारत्वं नर्दनं
मृगपक्षिणाम् । रक्षीयच्चादिसत्वानां दर्शनं वागमानुषी ॥
दिशो धूमान्धकाराश्च शलभा वनपर्वताः । उच्चैः सूर्योदयो-
स्तत्त्वं हेमन्ते शोभना मताः ॥ हिमपातानिलोत्पातविरूपा-
द्भुतदर्शनम् । दृष्ट्वाञ्जनाभमाकाशं तारोल्कापातपिञ्जरम् ॥
चित्रागर्भोद्भवाः स्त्रीषु गोजाश्चमृगपक्षिणाम् । पत्राङ्गुरलता-
नाञ्च विकाराः शिशिरे शुभाः ॥ ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टाः
स्वर्तौ शुभावहाः । ऋतावन्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते भृश-
दारुणाः ॥ उन्मत्तानाञ्च या गाथाः शिशूनां चेष्टितञ्च यत् ।
स्त्रियो यश्च प्रभाषन्ते तत्र नास्ति व्यतिक्रमः ॥ पूर्वञ्चरति
देवेषु पञ्चाङ्गच्छति मानुषान् । नादेषिता वाग्वदति सत्या
ह्येषा सरस्वती” ॥ बृहस्पतिः । “ज्योतिर्ज्ञानं तथोत्पातः

मविदित्वा तु ये नृणाम् । आवयन्त्यर्थलोभेन विनेयास्तेऽपि
यत्नतः” ॥ विनेया दण्डनीयाः ।

अथ यात्रा । मत्स्यपुराणे । “ऋक्षेषु षट्सु शुद्धेषु ग्रहेष्वनु-
ग्रहेषु च । प्रशकाले शुभे जाते परान् यायान्नराधिपः” ॥ ऋक्षेषु
षट्सु नाडीनक्षत्रेषु । दुर्ग्रहवतान्तु “अर्थो ह्यनर्थतां याति
दुर्भगाणां यथा विभो । विषमे तत्समुद्भूतमस्माच्चामृतकाङ्क्षया” ॥
अस्मात् समुद्रमथनात् । भागुरिः । “दिगौशं हृदये ध्यात्वा
गन्तव्याशामुखः स्थितः । अन्तःसमीरणे देहप्रवेशे समुपस्थिते ।
स्वस्तीति दक्षिणं पादमासनादवतारयेत्” । राजमार्त्तण्डे । “व्रजे-
दिगौशं हृदये निधाय यथेन्द्रमैन्द्र्यामपराञ्च तद्वत् । सुशुक्ल-
माल्याम्बरभृन्नरेन्द्रो विसर्जयेद्दक्षिणपादमादौ । स्नातः सिता-
म्बरधरः सुमनाः सुवेशः संपूजितोऽमरगुरुद्विजगोदिगौशः ।
कृत्वा प्रदक्षिणशिखं शिखिनं कृताशीर्गच्छेन्नरः शकुनसूचित-
कार्यसिद्धिः” विष्णुपुराणम् । “माङ्गल्यपुष्परत्नाद्यैः पूज्यानन-
भिवाद्य च । न निष्क्रमेत् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥
गृहाद् गृहान्तरं गर्गः सौम्यः सौमान्तरं भृगुः । शरक्षेपाङ्गर-
द्वाजो वशिष्ठो नगराद्वहिः” ॥ यात्रानन्तरं वराहः । “संत्यजे-
ज्जोजनागारं तथा शयनमन्दिरम् । दूरस्थं जलमध्यस्थं शयानं
व्याधिपौडितम् ॥ गच्छन्तमपि यानस्थं ब्राह्मणं नाभिवाद-
येत्” ॥ बृहत्यात्रायां राजमार्त्तण्डे “प्राच्यामहानि मुनयः
प्रवदन्ति सप्त यास्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । त्रीण्येव
पश्चिमदिशि चित्तिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसत्रयमुत्तरस्याम् ॥
एतच्चायुक्तमित्याहुर्होराशास्त्रविदो बुधाः । यात्रां त्रिपञ्चसप्ताहा
पुनर्भद्रेण योजयेत् ॥ वार्ष्कितार्थफलावाप्ती यात्रापरिसमा-
प्यते । जन्मर्त्तं चाष्टमे चन्द्रे वारे भौमशनैश्चरे ॥ प्रास्थितेऽपि
न गन्तव्यमत्यन्तगर्हिते दिने । जन्मभे जन्ममासे वा योग-

च्छेदष्टमे विधौ ॥ आयुक्षयमवाप्नोति व्याधिञ्च बधबन्धने” ॥
 विष्णुपुराणम् । “वर्षातपादिके छत्रौ दण्डी रात्रष्टवीषु च ।
 शरीरत्वाणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥ नोर्द्ध्वं न तिर्यग्-
 दूरं वा निरोक्षन् पर्यटेत् बुधः । युगमात्रं महीपृष्ठं नरो
 गच्छेद्विलोकयन् ॥ चतुष्पथान्नमस्कुर्व्यात् चैत्य वृक्षं तथैव
 च । प्रश्ने मनीरमाभूमाङ्गल्यद्रव्यदर्शनश्रवणे ॥ यदि वादरेण
 पृच्छति देवज्ञं निर्दिशेद्विजयम्” ॥ यात्राप्रश्नविधिः । “स्तन-
 चरणतलोष्ठाङ्गुष्ठहस्तोत्तमाङ्गश्रवणवदन-नासा गुह्यरन्ध्राणि
 भूपः । सृशतिः यदि कराग्रैर्गण्डकव्यशकं वा द्युतिगतिशुभ-
 शब्दान् व्याहरन् शास्ति शत्रून्” ॥ प्रश्ने स्पर्शादिभिर्जयज्ञानम् ।
 व्यासः । “चिरप्रवासयात्रायां गृहे कर्णस्य वेधने । चूडाकृतौ
 प्रतिष्ठायां भानुशुद्धिर्विधीयते ॥ आरोग्यसृक्षेण धनं क्षणेन
 कार्यस्य सिद्धिं तिथिनाप्नुयाच्च । राशुद्गमे चाध्वनिसिद्धिमाहुः
 प्रायः शुभानि क्षणदाकरेण” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “सिंहे
 धनुषि मौने च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । यात्रोद्वाहगृह्वारम्भचौर-
 कर्माणि वर्जयेत्” ॥ एष यात्राप्रतिषेधो राजेतरपरः । “मार्ग-
 शौर्षे शुभे मासि यायादयात्रां महीपतिः । फाल्गुनं वाथ
 चैत्रं वा मासं प्रति यथाबलम्” ॥ इति मनुवचनात् । “श्रावणे
 भाद्रमासे युवतिगृहगते चार्थलाभः प्रदिष्टो मासे पौषे तु यात्रा
 भवति नरपतेरर्थसिद्धिप्रदात्री” इति राजमार्तण्डाच्च । “शुक्लाद्या
 स्याच्छुभे चन्द्रे कुजार्कभृगुराशिगे । तत्पक्षे शुभदा यात्रा
 कृष्णपक्षे ततोऽन्यथा” ॥ यात्रायां पक्षशुद्धिः । “षष्ठ्यष्टमी
 द्वादशौषु न गच्छेत् त्रिदिनस्युषि । पूर्णिमाप्रतिपद्दर्शरिक्ताव-
 मदिनेषु च ॥ तथा यामद्वितीयायां यात्रायां सरणं भवेत् ।
 अजातचन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वथा सिद्धिकरी न पुंसाम् ॥
 काली न चन्द्रा प्रतिपत्तिथिर्या सा सर्वदा सिद्धिकरी नियुक्ता ।

प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संशयः । द्वितीयायां शुभः
 पत्न्यास्तृतौयायां जयौ भवेत् ॥ बधबन्धनसंक्षेपश्वतुर्थ्यां नात्र
 संशयः । पञ्चम्यामौषितार्थः स्यात् षष्ठ्यां व्याधियुतो भवेत् ॥
 सप्तम्यामर्थलाभः स्यादष्टम्यामस्त्रपीडनम् । नवम्यां सृत्यसंयो-
 गान्न गन्तव्यं कदाचन ॥ दशम्यां भूमिलाभः स्यादेकादश्या-
 मरोगिता । द्वादश्याच्च न गन्तव्यं सर्वसिद्धा त्रयोदशी ॥ चतु-
 र्दश्यां पञ्चदश्यां गमनञ्च निषेधयेत् । संत्यजेद्दिवसे यात्रां
 सूर्यावाकीर्णवक्रिणाम् ॥ अष्टवर्गदशापाकेष्वनिष्टफलदस्य
 च । सूर्यदिनेऽध्वनि नाशश्चन्द्रे शक्तिचयोऽर्थहानिश्च । ज्वलना-
 स्तृक्पित्तरुजः कौजे बुधे सुहृत्प्राप्तिः । जैवे धनजयलब्धिः शौक्रे
 स्त्रौवस्त्रगन्धधनलाभान् ॥ दैन्यबधबन्धरोगान् प्राप्नोति दिने-
 ऽकंपुत्रस्य । उपचयग्रहदिने सिद्धिः क्रूरेऽपि यात्रिन्यां भवति ॥
 सौम्येऽप्यनुपचयस्थे न भवति यात्रा शुभा यातुः । शुक्लादित्य-
 दिने न वारुणदिशं न च्चे कुजे चोत्तरां मन्देन्दोश्च दिने न
 शक्रककुभं यास्यां गुरौ न व्रजेत् ॥ शूलानौति विलङ्घ्य यान्ति
 मनुजा ये सौख्यवित्ताशया भ्रष्टाशाः पुनराप्रतन्ति यदि ते
 शक्रेण तुल्या अपि । दिगौशाहे शुभा यात्रा पृष्ठाहे मरणं
 भ्रुवम् ॥ गर्गेऽपि । “दिगौश्वारे गमनं प्रशस्तं विहाय
 सौम्यं यदि जीविताशया ॥ न वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ
 विशेषतोऽर्कावनिभूषणीनाम् । गुणवति तिथा वृद्धेऽनिष्टे
 दिवागमनं हितम् । निशि च भगुणैः शस्तं यानं तिथिगुण-
 वर्जिते” ॥ भतिथिगुणवर्जिते । “भतिथि कथितान् दोषान्
 प्राप्नोत्यतः प्रतिलोमगः ॥ गुणमपि तथोर्यस्मात् सम्यग्जगाद
 भृगुमुनिः । यास्यायने निशायात्रा शुभा स्यादुत्तरे दिवा ॥
 चन्द्रसूर्यो सृगादिस्थौ पूर्वां यायात्तथोत्तराम् । दक्षिणां
 पश्चिमामाशां कर्कादी तौ स्थितौ यदा ॥ अन्यथा बधबन्धा-

दिल्लेशमाप्नोत्यसंशयम्” ॥ योगिनी तु । “प्रतिपन्नवमी
पूर्वे रामारुद्राश्च पावके । शरच्चयोदशौ यास्ये वेदामासाश्च
नैर्ऋते ॥ षष्ठी चतुर्दशौ पश्चात् वायव्यां मुनिपूर्णमे । द्वितीया
दशमौ यत्ने ऐशान्यामष्टमौ कुहः ॥ योगिनी नवदण्डास्तु
शेषा वर्ज्या विशेषतः । दक्षसंमुखयोगिन्यां गमनं नैव कार-
येत् । वामे शुभकरो देवौ पृष्ठे सर्वार्थसाधनौ” ॥ राहुभ्रमण-
चक्रम् । “पश्चादर्के विधौ वङ्गौ सौम्यां च वायवे कुजे ।
रक्षो दिशि भृगौ यास्यां गुरावीशे शनौ दिने ॥ राहुभ्रमति
यामार्द्धदशगत्या च वामतः । प्रतीचां वङ्गकोणे तु ततः
सौम्यामतो सृपे ॥ ततो प्राच्यामतो वायौ तस्माद् यास्यां
ततः शिवे । रवावेवमन्यवारेषु ह्येवं क्रमेण हि ॥ द्यूते ।
युद्धे विवादे च यत्रायां संमुखस्थितम् । राहुं विवर्जयेत् यत्राद्
यदौच्छेत् कर्मणः फलम्” ॥ राहुसंमुख्यनिषेधः । “अश्वि-
हस्तागुरुमैत्रदेवतैः पौष्णविष्णुवसुशीतरश्मिभिः । यानमेभि-
रतिसुन्दरं विदुः सर्व एव मुनयस्तु नेतरैः ॥ चित्राश्लेषास्वाति
विशाखा भरणी पितृशक्रतिकाः । नातिशुभदा प्रयाणे
शेषाणि शुभाशुभानि धिष्यानि ॥ दग्धं शत्रुपुरं सदग्निभ-
सुदेत्यर्को न चेदुत्तरे रोहिण्याञ्च विशाखभे च न गमः पूर्वाह्ण-
काले शुभः । मध्याह्ने न शिवाहिमूलवल्गभिज्ञेष्वङ्गिशेषेऽश्वि-
लोहस्तापुष्यमरुत्सुचित्रशशिमैत्रान्ये न रात्र्यादितः । रात्रे-
र्मध्यमसत्तु पूर्वभरणी पितृषु शेषे निशो हय्यादित्रितयादि-
तिष्वपि जलं मध्याह्नरात्रग्रन्थयोः । पुष्याहस्तमृगाच्युतेषु
शुभदाः सर्वेऽपि कालास्तथा सार्वद्वारिकसंज्ञितानि गुरुभं
हस्ताश्विमैत्राणि च । पूर्वार्द्याग्नमघानुराधवसुभादोन्यत्र
दण्डोऽन्तरे वायुग्न्योर्न स लङ्घ ऐक्यमनलप्राच्योस्तथान्यावि-
दिक् । लग्ने दिग्वदनेऽतिदण्डगमनं प्राच्यादि शूलं विना

तेजोऽष्टाजपदं सरोजनिलयः स्यादुत्तराफल्गुनो” । अतिदण्ड-
 गमनं दण्डमुल्लङ्घ्य गमनम् । “दिशोरष्टमभागश्च विदिको-
 णश्च कथ्यते । मेषाद्यास्त्रिभ्रमाज्ज्ञेयाः प्रागादि दिक्षु खाः
 ग्रहाः । शौर्षोदये समभिवाञ्छितकार्यसिद्धिः पृष्ठोदये विक-
 लता चलचित्तता च । यातव्यदिङ्मुखगतस्य सुखेन सिद्धि-
 र्वर्त्मभ्रमो भवति दिक्प्रतिलोमगन्ते । केचिदाहुर्न यायात्तु
 श्रुत्यां प्राच्यान्तु दक्षिणे । अश्विन्यां पश्चिमे पुष्ये नोदौच्यां
 हस्तमे न तु । गुरुहस्ताश्विमैत्राणि सर्वदिक्षु शुभं युजि ।
 अतो दिग्भेददोषोऽत्र वराहादेरसम्मतः” । नेशाजाग्निविशा-
 खवाय्वह्निमघायाभ्यैः परार्द्धं न सच्चित्राह्यन्तकजं परप्रथमजं
 पित्रगानिले चाखिले । राहुक्रूरयुगस्तसन्निधितथोत्पातप्रदुष्टं
 ग्रहैर्द्वाद्यैर्युग्ममसद्भिने निशि तिथावृत्तेऽप्यनिष्टे गमः । “ऋत्ते
 द्वाद्यैः संयुतेऽन्तः प्रकोपो लक्ष्मौभ्रंशो राहुणार्केन योगः ।
 केतूत्कानां पौडिते देहनाशः क्लेशो भौमे सोष्णरश्मिप्राप्तये
 च । उपग्रहाख्य ऋत्तेषु वर्जयेद्गमनं नृपः । उपग्रहगतस्त्रो-
 यजन्मर्त्ते न व्रजेत् क्वचित्” । उपग्रहाश्च सर्वतो भद्रचक्रे
 प्रागुक्ताः । “पूर्वोक्तजन्मकर्मादि नाडीनक्षत्रदोषवान् । याता
 शत्रुवशं याति विशुद्धौ शत्रुनाशकत् । यात्रायां शोभनास्ताराः
 समाः कर्मान्यसंयुताः । यात्राभङ्गविधावसत्यथ भवेत् सोऽर्का-
 त्रिकोणे विधौ । भौमाज्ज्ञादिषु वा बलिन्यथ सुते गन्तव्य-
 दिक्पालतः” । सुते इत्यत्र शुभे इत्यपपाठः । “यात्रादिगौशादु-
 यदि पञ्चमेऽन्यो गृहे ग्रहो वीर्ययुतोऽवतिष्ठेत् । यात्रोद्यत-
 स्तत्र न याति याता तयोर्बलीयान्नयति स्व काष्ठाम्” इत्यनेन
 विरोधात् । “सर्वं शुभफलं नश्येद् यात्राभङ्गे गतस्य च । व्यसनं
 प्राप्नोति महद्घातौपातविनिर्गतोऽथवा मृत्युम् । वैष्टितिगमने-
 ऽप्येवं त्रयस्पर्शेऽप्युपदिशन्त्येके” । व्यसनान्याह मनुः । “काम-

जेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः । विद्युज्यतेऽर्थधर्माभ्यां
क्रोधजेष्वात्मनैव तु । मृगयाक्षो दिवास्वप्नः परोवादस्त्रियो
मदः । तौर्यत्रिकं वृथाया च कामजो दशको गणः । पैशुन्यं
साहसं द्रोह ईर्ष्यासूयार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पाकृष्यं
क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः” । तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यानि
त्रिणीति दश । पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविष्करणम् । साहसं
साधोर्वन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा । ईर्ष्या अन्य-
गुणासहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविष्करणम् । अर्थ-
दूषणम् अर्थानामपहरणं देयानामदानञ्च । भौमपराक्रमे ।
“न विष्कुम्भो न वा गण्डो न व्यतीपातवैष्टौ । चन्द्रतारा
बले प्राप्ते दोषागच्छन्त्यसंमुखाः । गरवणिजविष्टिविर्वर्जि-
तानि करणानि यातुरिष्टानि । गरमापि कैश्चिद्ददितं वणिजस्तु
वणिकक्रियास्वेव । पूर्वाह्णे तूत्तरां गच्छेत् मध्याह्णे पूर्वतो
व्रजेत् । अपराह्णे व्रजेत् याम्यां अर्द्धरात्रे च पश्चिमाम् । नव-
म्यङ्गारको विष्टिः शनैश्चरदिनं तथा । व्यतीपातो न दुष्येच्च
यस्यार्को दक्षिणे स्थितः । राशौ राशौ द्वादशेन्दोरवस्थाः
प्रोक्ताः कैश्चित् सुरिभिः प्रोषिताद्याः । यात्रोद्वाहाद्येषु कार्येषु
नूनं संज्ञातुष्यं तत्फलं चिन्तनीयम् । प्रवासनष्टाख्य नृताज-
याख्याहास्यारतिक्रोडितसुप्तभुक्ताः । ज्वराह्वया कम्पितमूर्च्छिते
द्विषट्कसंख्या द्विमगोरवस्थाः” । चन्द्रस्य द्वादशावस्थागणन-
माह “अश्वरादिभुक्तोडुधटासमूहाद्देदा ४ इताद्वाण समुद्र
४५ । भुक्तात् लब्धार्कशेषे शशिनः क्रियाद्या भवन्त्यवस्था
गतगम्यरूपाः । सप्तादाः शूलभृद्गण्डा एकावस्था भवेत्ततः ।
स्त्रलग्नहौनान्यगुणान्वितापि प्रीतिं न यात्रा मनसः करोति ।
स्त्रलङ्घितारूपगुणान्वितापि प्रभ्रष्टशौला वनितेव पुंसः । मौने
कर्किन्यलिलि च वृषे जम्बकालस्थपापे वामे वा दिग्द्युनिश-

बलिनां जन्मलग्नाष्टमे वा । वर्गे पापानुपचयकृतां वक्रिणां
 पृष्ठलग्ने पापान्तःस्थे न शुभमवलं जन्मलग्नानधीने” । वामे
 विपरौते । “घटमिथुनकुलोराश्चापगो मौनकन्याः खलु शुभ-
 भवनत्वाद्वाशयः सप्त सौम्याः । अलिघटमृगसिंहाजास्तु पापा-
 श्रयत्वान्मुनिभिरभिहितास्ते प्रायशः क्रूरभावाः” । अन्यत्र ।
 “लग्ने कार्मुकमेषतौलिमिथुने कार्यं विलग्नने नृणां पञ्चास्ये
 मकरे तथा शनिगृहे तद्वत्फलं वृश्चिके । सिंहे वा यदि गोध-
 टेषु गमनं सर्वार्थसिद्धिप्रदं स्यादाशापतिषु प्रयाति सकलं
 कन्याभूषे मन्मथे” । तथा । “नेष्टं दिशन्ति मकराणि कुलो-
 रलग्ने मेषे घटे धनुषि दीर्घकरी हि यात्रा । युग्माङ्गना
 भूषहृषे ध्रुवमर्थलाभो ज्योतिर्विदाः सकलसिद्धिमुपैति लक्ष्मीः” ।
 यात्रायां सामान्यलग्नविवेकः “मौने च कुटिलो मार्गो भवति
 तदंशेऽन्यराशिलग्नोऽपि । नौयानमाप्यलग्ने कार्यं तेषां
 नवांशे वा” । दिगादि बलिनो यथा । “ऐन्द्र्यां मानुषराश-
 यस्तु पशवो याम्ये सवौर्या अलिर्वारुण्यां बलयुक् तथैव बलिनः
 पानौयजस्योत्तरे । सर्वे मानुषराशयो दिनबलारात्रौ स वौर्या-
 श्चतुष्पादाः शेषगणास्तथैव बलिनः सन्ध्याद्वये कौर्त्तिताः । स्व-
 राशिलग्नान्मन्मथयोश्च स्वशत्रुभाच्छत्रुगृहोदये वा । तद्वा-
 शिगैर्वा गमनं विलग्नने तुल्यं नराणां विषभक्षणेन । उपचय-
 करस्य वर्गः क्रूरस्यापि प्रशस्यते लग्ने । चन्द्रे वाप्युक्तेन तु
 विपरौतस्य सौम्यस्य । याने भं जन्मराशेरुपचयमुदयारित्रि-
 लाभश्च वेशिर्मित्रं वश्यं स्वजन्मस्वनुगृहयोर्यदुग्रहैर्नो निरंशम् ।
 स्थानं सौम्यस्य जन्मन्यभिमतफलदस्यापि यत्र प्लवश्च याम्यां
 त्यक्ताभिजिह्वं शुभफलदखगेन्दोश्च या कारुहोरा स्वाधिपते-
 र्दिशि राशिः प्लव इति यवनैः सदा कथितम् । तत् प्लवगो विनि-
 हन्त्यादचिरेण महीपतिः शत्रून् सर्वद्वारः सर्वार्थसाधकः सर्व-

कर्मसु तथेष्टः । सर्वेषां वर्णानामभिजित्संज्ञको मुहूर्तः स्यात् ।
 अष्टमो दिवस्यार्धे त्वभिजित्संज्ञकः क्षणः । स ब्रह्मणो वरान्नित्यं
 सर्वकामफलप्रदः । चक्रमादाय गोविन्दः सर्वान्दोषान्नि-
 कृन्तति । अभिजिन्न बुधे शस्त्रं यास्यान्तु गमने तथा । अन्य-
 दिग्गमने शस्त्रं सर्वसिद्धिप्रदायकम् । वारप्रवृत्ते घटिका
 द्विनिघ्नाः कालाख्यहोरा पतयः शराप्ताः । दिने निशाया
 मृत्युवाणहत्या निजाहनायां पतयः प्रकल्प्याः । रेखा पूर्वा-
 परयोर्वारः सूर्योदयात् परस्तात् प्राक् । देशान्तरयोजनमि-
 तविघटौभिः पादहीनाभिः । द्वादशाङ्गुलिकाच्छङ्कोः समरा-
 त्रिदिनार्धके । छायापादानुसारेण रेखा स्वदेशयोजनम् ।
 सुमेर्वादिस्तु लङ्घान्ता भूमिरेखास्ति तद्वतः । रोहितकमवन्तो
 च तथा सन्निहितं सरः । रेखादेशे त्र्यङ्गुभातामपास्य स्वदे-
 शजाम् । हत्वा षष्ठ्या योजनानि स्वदेशान्तजानि वै ।
 तत्काले तु नवद्वीपे दिग्वाङ्गुलशराङ्गनाः । तच्छोधनाद्भव-
 त्यत्र सत्रिंशच्छतयोजनम् । तत्पादहीनतो दण्डादसु-
 त्रिंशत्पलाधिका । वारप्रवृत्तनं तस्मात् कालहोरा-
 विरेचनम् । दिनाधिपाद्यानिजषष्ठषष्ठाः सूर्यास्फुजिजेजन्दु-
 शनौज्यभौमाः ॥ कर्मान्तरे तु वारप्रवृत्तिरुदयावधिरेव
 तथा च सूर्यसिद्धान्तः । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमासाब्द-
 पास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता । उदया-
 दोदयं भानोभौमसावनवासराः ॥ भौमेति पितृदेवदिन-
 व्यावृत्त्ययम् । अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं
 सावनगणनात्कं लोकव्यवहारोऽपि तथेति । “तिर्य्यगधः ऊर्ध्व-
 वदना होराः स्युः सूर्ययोगतः क्रमशः । वाञ्छितफलदोर्ध्व-
 मुखौ द्वे शेषे चाशुभे यातुः ॥ यात्रायां होराफलम् । “सदृग्रहस्य
 च द्वेक्लाणे रत्नभाण्डान्वितेऽपि वा । फलपुष्पयुते यायाच्छुभ-

ग्रहविलोकिते ॥ रत्नभाण्डान्वितौ ज्ञेयौ धनुर्मध्यतुलादिमौ ।
 द्वेक्षाणः कर्कटाद्यश्च फलपुष्पयुतः स्मृतः ॥ नवभागे च
 तिग्मांशोर्वाहननाशो विलग्नसंप्राप्ते । कच्छात् खगद्वगमनं
 प्रभावमृदुता चन्द्रांशे ॥ कौजेऽग्निभयं वीधे मित्रप्राप्तिर्धना-
 गमो जैवे । भोगविवृद्धिश्च शौक्रे मृत्युविनाशो रविसुतांशे ॥
 यत् प्रोक्तं राशुदये द्वादशभागेऽपि तत् फलं वाच्यम् ॥ यच्च
 नवांशकविहितं तत्त्रिंशांशोदयेऽपि स्यात् । “पापः क्षीणो
 विधुरविदिनं यस्य जन्मर्चापौडा होरा जन्माष्टमगृहपतिर्जन्मभं
 प्रत्यनिष्टः । नीचस्थास्तं गतपरजिता लग्नजन्मेशशत्रुर्लग्ने
 नेष्टाः खचररहितं वक्रियुक्तञ्च केन्द्रम्” ॥ यात्रायां लग्नस्थ-
 ग्रहनिर्णयः । शून्यकेन्द्रवक्रियुक्तकेन्द्रनिशेषधश्च । होरालग्नम् ।
 तथा च होराराश्यर्क्षलग्नयोः । विशाखानलतोयानि वैष्णवं
 भगदैवतम् । पुष्यः पौष्णं यमः सर्पो जन्मर्चाण्यर्कतः क्रमात् ॥
 अस्तं गतादित्यमाह । “दिवसकरेणास्तमयः समागमश्च शीत-
 रश्मिसञ्चितानां कुसुतादीनां युद्धं निगद्यतेऽन्योन्ययुक्तानाम् ।
 रश्मिलोहितः श्यामः पुरुषः सूक्ष्मतारकः । अपसव्यकृतो
 यश्च दक्षिणस्थः पराजितः । उदङ्मार्गगतिः स्निग्धो विमलो
 विमलप्रभः ॥ वृहद्रूपोऽतिशुक्लश्च विजयी कथितो ग्रहः ।
 विपुलः स्निग्धो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्तः सर्वे
 जयिन उदक्संस्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्रः । ग्रहस्य यो
 यस्य हतस्य वश्याः पौडां समृच्छन्ति त एव तस्य । संप्राप्त-
 वीर्यस्य जये समृद्धा जयन्ति सर्वत्र मतं मुनीनाम् । क्रूरोऽप्य-
 नुकूलस्थः शस्त्रोलग्नेशुभोऽपि नानिष्टः । केन्द्रत्रिकोणेषु
 शुभाः प्रशस्तास्तेष्वेव पापा न शुभप्रदाः स्युः । पापोऽपि
 कामं बलवान्वियोज्यः केन्द्रेषु शून्येषु शिवान यात्रा । स्थानेऽर्कः
 स्वस्य सूनोरुदयमुपगतः शस्त इन्दुः स्वकौये भौमः सौरे बुधा

देरथ शनिसितान्यस्य जीवोऽथ शुक्रः । सौम्यः स्वस्थानसंस्थः
 शनिरपि तरणे रक्षकाजन्मकाले ॥ तालः स्यात् कारको वा
 सुहृदपि शुभकल्लग्नजन्मेशयोर्यः ॥ यात्रायां लग्नस्थग्रहाप-
 वादः । तालानाह । “जन्मसमये शशाङ्काद्ये ह्यपचय-
 स्थिताः ग्रहाः केचित् । ते सर्गे तालाख्याः क्रूराः सौम्याश्च
 संचिन्त्याः ॥ लालाटिनि दिग्धीशे दिग्वलिविहगे ललाटगे
 वापि । प्रतिभृगुजे प्रतिशशिजे कालाशुद्धौ संत्यजेद् यात्राम् ॥
 यात्रार्हलक्षणं पूर्वस्थां तत्क्रमेण च खेचरान् । न्यस्य यात्रार्ह-
 दिक्स्थित्या पुरः खेटान् विलोकयेत् ॥ एतत् स्पष्टं क्रमेण
 यथा । “लग्नेऽर्के व्ययलाभयोर्मृगसुते कर्मस्थिते भूमिजे
 राहौ धर्मविनाशयो रविसुते द्यूनेऽरिमूर्खोर्विधौ । बन्धौ ज्ञे
 सहजार्थयोः सुरगुरोरेवं ललाटोद्भवे योगे दिक्पतिभिः कृते
 क्षयभुजः प्रागादिकाष्ठां गताः । लग्ने सौम्यगुरूप्राच्यां याम्यां
 खे कुजभास्करो ॥ पश्चिमेऽस्ते तथा सौरिं सौम्यां बन्धौ
 विधुं सितम् । एवं दिग्वलिनो याने त्यजेद् यन्नाल्ललाटगान् ॥
 लग्ने व्यया ये दशमेऽष्टधर्मे द्यूनेऽरि मृत्वोर्हिवुके त्रिविक्ते ॥
 प्रतौपगा येषु सितेन्दुपुत्रौ प्राच्यादिकाष्ठासु न यातु रिष्टौ ॥
 नीचगे ग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्त्रगे वा । प्रस्थितो
 नरपतिः प्रबलो वा क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम् ॥ एवंविधेऽपि
 शुक्ले यायाद् यदि चन्द्रजोऽनुकूलस्थः । प्रतिबुधयातस्य न
 परित्राणे ग्रहाः शस्ताः ॥ राजमार्त्तण्डे । “सौम्यां लग्नगते
 बुधे शिवदिशं वाचस्पतावहमे प्राचीं तीक्ष्णकरे कुजे च दशमे
 याम्यां प्रयातो नरः । आग्नेयीं भृगुजे च शीतकिरणे बन्धु-
 स्थिते वायवीं मन्दे सप्तमगे पश्चिमदिशं याति द्विषां वश्यताम् ।
 नाशीचसूतकोत्सवदिवसाश्च यियासतां शुभदाः । उद्देगस्तपने
 सुखं शशधरे रोगो महौनन्दने लाभश्चन्द्रसुते गुरौ च कथितः

शुक्रे चलत्वं ध्रुवम् । मन्दं मन्दगतेर्गतागतविधौ ज्ञेया सदा
 पण्डितैरात्रौ पञ्चभिरङ्गि षड्भिरुदिता यात्रार्द्धयामात्मिका” ॥
 दैवज्ञमनोहरे । “वृषादौ चन्द्रमा ज्ञेयो मेषादौ लग्नमेव
 हि । परियोज्य समं मिथ्या त्रिभिर्भागं हरेत्ततः ॥ शून्ये
 मृत्युर्द्वये हानिरेकाङ्के विजयी भवेत्” ॥ इत्येकाङ्को । भीम-
 पराक्रमे । “दिनं तिथिं वारयुक्तं स्वनक्षत्राङ्गयोजितम् ।
 सप्तभिश्च हरेद्भागं शेषे यात्रां विनिर्दिशेत् ॥ प्रथमे शोभना
 यात्रा द्वितीये लाभकृद्भवेत् । तृतीये वित्तलाभः स्याच्चतुर्थे
 सिद्धिरुत्तमा ॥ पञ्चमे मार्गविघ्नः स्यात् षष्ठे निधनमेव च ।
 उक्तं प्रत्ययमुनिना शून्ये श्रीः सर्वतसुखी ॥ अतिवलिनीन्दौ
 सुखगे गमनं यत्नाद्विवर्जयेज्जग्नात् । सप्ताद्वच्च न यायात्त्रि-
 विधोत्पातेष्वनिष्टेषु” ॥ वराहः । “देहः कोषो योऽधो बाह्यं
 मन्त्रः शत्रुमार्गोऽथायुः । कर्मप्राप्तिर्मन्त्रो यात्रालग्नार्द्धावा-
 श्विन्याः ॥ त्रिलाभवर्जं रविसौरिभौमा विघ्नन्ति नो कर्मणि
 सूर्यभौमौ । पुण्णन्ति सौम्याः परिहाय षष्ठमस्तं भृगुर्मृत्यु-
 विलग्नमिन्दुः ॥ केन्द्रकोणार्थगो नेष्टः क्षीणः पूर्णः शुभः शशी ।
 सदैवत्रयायगः शस्त्रो न शस्त्रोऽन्यारिरन्ध्रगः ॥ आदित्येन्दु-
 महीजराहुरविजैः संप्रस्थितो लग्नगैः क्षुत्तृष्णा विषमव्यथामनु-
 भवेद्दोगांश्च नानाविधान् । जीवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो
 यात्रोदयस्थो यदा सा यात्रा धनभोगपुत्रसुखदा पुण्यैः कृतै-
 र्लभ्यते । कोषस्थाने नराणामसुरगुरुबुधे धर्मकामार्थलाभो
 वस्त्रोत्पत्तिश्च जीवे हृदि सुखमतुलं शत्रुपक्षक्षयश्च । पङ्क-
 र्बन्धं सुदीर्घं क्षितिसुतसहितः कोषहानिश्च भानुश्चन्द्रः कुर्यात्
 प्रयागे प्रियजनसहितं राहुकल्पातमुग्रम्” ॥ २ ॥ “प्रस्थाने
 भूमिपथ क्षितिसुतरविजौ भानुना संप्रयुक्तौ शुक्रश्चन्द्रात्मजो
 वा सुरगुरुरथवा शीतरश्मिर्यदा वा । भ्रातृस्थाने स्थिताः

स्युर्नरपतिगमने सर्वकामार्थसिद्धिं जित्वा शत्रूनशेषान् परि-
 चरति रणे गोकुले पुङ्गवाभः” ॥ ३ ॥ “बन्धुस्थानगतो ददाति
 विपुलं भोगं गुरुभार्गवः शत्रूणां क्षयमोहते नरपतेः सौख्यं
 तथा चन्द्रजः । हानिं कोषगतां करोति रविजः स्नेहक्षयं चन्द्रमा
 राहुभूमिसुतस्तयोष्णकिरणः कुर्वन्ति दुःखं महत्” ॥ ४ ॥ “जीवः
 पुत्रार्थलाभं जनयति भृगुजः सम्पदं स्थानलाभं प्रीतिं चैवोपपत्तिं
 कुमुदवनसुहृत् सूनुरर्थं प्रदत्ते । सूर्यश्चन्द्रोऽथ भौमो दिन-
 कारतनयः सिंहिकासुनुयुक्तः । सर्वे ते पञ्चमस्थाः स्वसुत-
 भयकराः पार्थिवानां भवन्ति” ॥ ५ ॥ “षष्ठस्थाने स्थिताश्चे-
 दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः शीतांशुर्देत्यमन्त्रौ रजनिकर-
 सुतः सैहिकेयोऽथ जीवः । कुर्वन्त्येतेऽर्थलाभं यदपि हृदि गतं
 सिध्यते तच्च कार्यं यत्रैषा पार्थिवानां परबलमथनौ सर्वकामा-
 र्यदात्रौ” ॥ ६ ॥ “नेष्टाः शुक्रदिवाकरार्कतनया राहुस्तथा
 भूमिजः क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पुरुषं स्थाने स्थिताः सप्तमे ।
 सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः कार्यार्थसिद्धिं नृणाम् । चन्द्रः
 श्रेष्ठफलं ददाति नियतं यात्रोद्गमे भूभुजाम्” ॥ ७ ॥ “सूर्यो
 मृत्युं विधत्ते हिमरुचिरथवा शोकमुग्रं प्रदत्ते भौमो रोगञ्च बन्धं
 रजनिकरसुतो भव्यदः क्लेशकृत् । मृत्युं जीवोऽष्टमस्थः खलु
 दनुजगुरुः सूर्यपुत्रश्च कुर्यादग्ने शस्त्रादिषाद्वा बधमिह नियतं
 शस्त्रघातञ्च राहुः” ॥ ८ ॥ “शुक्रोऽतिसौख्यं नवमो बुधस्तु
 जीवोऽपि संरक्षयति प्रयातम् । चन्द्रार्कसौराः सह भूमिजेन
 कुर्वन्ति रोगान् सुबहुन्नराणाम्” ॥ ९ ॥ “कर्मस्थाने स्थितो-
 ऽर्कः प्रचुरधनकरः पुष्टिदः शीतरश्मिर्जीवः संग्रामकाले भवति
 विजयदः सौम्यशुक्रौ तथार्थम् । नित्यं यात्रोद्यतानां भवति
 विजयदः सर्वकार्येषु भौमो राहुर्वैकल्यमुग्रं जनयति सरुजं
 दीर्घवासित्वमार्कः” ॥ १० ॥ “भृगुसुतबुधजीवैश्चन्द्रसूर्या-

किंभौमैर्ब्रजति यदि नरेन्द्रः क्षिप्रमेकादशस्थैः । स जयति
रिपुदपं स्वेच्छया वैरिशङ्को विचरति गृहमध्ये सिंहपोतो
यथैकः” ॥ ११ ॥ “रविसुतकधिराकां बुद्धिमोहं नराणां विद-
धति कुमुदेष्टः स्त्रेषु भेदेषु भेदम् । स जयति रिपुदपं मृत्युहो-
नोऽप्यवश्यं यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादशस्था भवन्ति” ॥ १२ ॥
“तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविलोमतः । उषां गोधूलि-
योगं वा स्त्रौकृत्य गमनं भवेत् ॥ प्राच्यामुषां प्रतौच्याञ्च
गोधूलिं वर्जयेन्नृपः । दक्षिणे चार्भाजिच्चैवमुत्तरे च निशां
तथा” ॥ व्यासः । “लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति प्राप्तकालोऽति-
वर्तते । अविशेषेण वर्णानां तदा गोधूलिरिष्यते ॥ आरक्त-
सन्धं रजनीविरामं वदन्त्युषायोगमिह प्रवीणाः । आहुः
प्रयातेः सकलार्थसिद्धिं संलक्षते हस्ततलस्थितेव ॥ सन्ध्यात-
पारुणितपश्चिमदिग्विभावे व्योम्नि स्फुरद्विस्लतारकसन्निवेशे ।
कृद्धे गवां खुरपुटोद्गलितैरजोभिर्गोधूलिरेष कथितो भृगुजेन
योगः” ॥ सूर्यसिद्धान्ते । “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिह्वानिरुषा भानोरर्द्धोदयं
यावत्” ॥ एतद्वचनैकवाक्यतया सन्ध्याषयोः सन्ध्यागोधूल्यो-
रैक्यम् । अतएवोक्तं “सन्ध्यामुहूर्तमाख्यातं क्लासद्वयौ समा-
स्मृता । लाभशत्रुसहजेषु यमारौ सौम्यशुक्रगुरवो बलयुक्ताः ॥
गच्छतो यदि ततोऽस्य धरित्रौ सागराम्बुवसना वशमेति” ॥
धरित्रौयोगः । “केन्द्रोपगतेन गुरुणा वीक्षिते त्रयायचतुर्थमे-
सिते । पापैरनवाष्टसप्तमगैर्वसुकिं न यदाप्रयाजतः” ॥ किंवसु-
योगः । “शशिनि चतुर्थगृहं समुपेते बुधसहितेऽस्तगते
भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति रिपून् समरेषु
विनैव” ॥ विनासमरयोगः । “सितेन्दुजौ चतुर्थगौ निशा-
करश्च सप्तमे । यदा तदा गतो नृपः प्रशास्यरीन् विना

रणात्” ॥ विनारणयोगः । “एकान्तरर्क्षे भृगुजात् कुजाद्वा
 सौम्यो स्थिते सूर्यसुताद्गुरोर्वा । प्रध्वस्यतेऽरिर्न चिरात्तस्य
 वैशाधिको भूत्य इवेश्वरस्य” ॥ अरिप्रध्वंसयोगः । “गुरुद्वये
 रिपुराग्निगतोऽर्को यदि निधनेन च शीतमयूखः । भवति
 गतोऽत्र शशौव नरेन्द्रो रिपुवनिता ननतामरसानाम्” ॥ शशि-
 नरेन्द्रयोगः । “लग्नारिकर्महिवुक्तेषु शुभे चिते ज्ञे द्यूनान्त्य-
 लग्नरहितेष्वशुभग्रहेषु । यातुर्भयं न भवति प्रभवेत् समुद्रं
 यद्यश्मनापि किमुतारिसमागमेषु” ॥ शिलाप्रतरणयोगः ।
 “मूर्तिवित्तसहजेषु संस्थिताः शुक्रचन्द्रसुततिष्मरश्मयः । यस्य
 यानसमये रणानले तस्य यान्ति शलभा इवारयः” ॥ अरि-
 शलभयोगः । “शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि
 लग्नगतेऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति ह्यतार्थो वैनतेयवदरीन्
 विनिगृह्य” ॥ अरिवैनतेययोगः । “त्रिषण्णवान्धेयवदः
 शशाङ्कश्चान्द्रिर्वक्त्रो यस्य गुरुश्च केन्द्रे । तस्यारियोषाभरणैः
 प्रियाणि प्रियाः प्रियाणां जनयन्ति सैन्ये” ॥ अरियोषाभरण-
 योगः । “वर्गोत्तमगते चन्द्रे लग्ने वा चन्द्रवर्जिते । चतुरायै-
 र्यहैर्दृष्टे नृपाद्वा विंशतिः दम्यताः” ॥ राजयोगः । “मेषादि-
 द्वादशराशीनां स्त्रीयनवांशस्थे लग्ने चन्द्रे च यत्र कुत्रापि स्थिते
 चन्द्रवर्जितैश्चतुरादिभिर्ग्रहैर्वीक्षिते” ॥ अयमर्थः । द्वादश-
 राशिषु लग्नस्य द्वादश एव स्त्रीयनवांशास्तत्र कुत्रां वर्जयित्वा
 एकादशैव स्थिता एवं चन्द्रस्यापि वृश्चिकवर्जनात् एकादशैव
 स्थानानि स्युरिति द्वाविंशतिः कुम्भलग्ने दोषदर्शनात् त्यागः ।
 यथा । “न कुम्भलग्ने शुभमाह सत्यो न भागभेदान् यवना
 वदन्ति । वृश्चिकराशिश्चन्द्रस्य नीचगृहमिति चन्द्रपक्षे वृश्चि-
 कवर्जनम् ॥ सर्वैर्गगनभ्रमणैर्दृष्टे लग्ने भवति सहीपालः ।
 बलिभिः शुभैः सर्वैर्विगतभयो दीर्घजीवौ च” ॥ जातकोत्तः

राजयोगः । “जातकोक्तनृपयोगगतानां प्रतिदिनं राज्य-
विवृद्धिः । वातघूर्णितमिवार्णवयानं शात्रवं बलमुपैति
विनाशम्” ॥ राजयोगयात्राफलम् । “लाभार्थलग्नेषु शुभो
रविश्चेद्दुःखस्यारसौरो सहजेऽरिमे च । तस्यार्थकोषः समुपैति
वृद्धिं लोभो यथा प्रत्यहमर्थवृद्ध्या” ॥ अर्थवृद्धियोगः । “लग्ने
गुरुर्बुधभूगू द्विवुकात्मजस्थौ षष्ठौ कुजार्कतनयौ दिनकृतृतीयः ।
चन्द्रश्च यस्य दशमो भवति प्रयातुस्तस्याभिवाञ्छितफलाप्तिरलं
नृपस्य” ॥ फलाप्तियोगः । “गुरौ विलग्ने यदि वा शशाङ्के
षष्ठे रवौ कर्मगतेऽपुत्रे । सितज्ञयोर्बन्धुसुतस्थयोश्च यात्राजनि-
त्रौव सुखानि धत्ते” ॥ यात्राजनित्रौयोगः । “एकेन वा
बुधवृहस्पतिभार्गवाणां योगो भवेन्नवमपञ्चमकाष्टकेषु । द्वाभ्यां
वदन्ति मुनयोऽप्यधियोगमेव योगाधियोगमपरे त्रिभिरुद्दि-
शन्ति । योगेन ये नृपतयोऽरिपुरं प्रयान्ति क्षेमे गते गमन-
मागमनञ्च । कुर्युः । क्षेमं यशो विजयमर्थमथाधियोगे
योगाधियोगगमने न जयहरित्रीम् । एकस्मिन्नपि केन्द्रे यदि
सौम्येन ग्रहोऽस्ति यात्रायाम् । जन्मनि कर्मगणे वा न शुभं
प्राहुराचार्याः त्रिकोणकेन्द्रेषु भवन्ति सौम्या दुःशक्यलाभारि-
गृहेषु पापाः । यस्य प्रयाणे तमुपैति रागादिपक्षलक्ष्मौरभि-
सारिकेव । महीभृतां योगवशात् फलोदयो द्विजन्मना-
मृच्चगुणैस्तु जायते । शतम्बुरादेः शकुनिप्रभावतो जनस्य
शेषस्य मुहूर्तशक्तिः । मच्चिकाकचसिकतानुबिद्धमन्त्रं दुर्गन्धं
क्षयकङ्कूरं यच्च दग्धम् । सुस्निग्धं शुचि रुचिरं मनोऽनुकूलं
स्वादन्नं बहुवृत्तिजं विजयाय यानकाले । प्राणादिघृतं
तिलोदनं मत्स्यान् क्षीरमिति प्रदक्षिणम् । आद्या नृपतिर्यथा
दिशं नक्षत्राभिहितञ्च सिद्ध्ये” ॥ एवञ्च “यात्रायां वर्जयेत्
क्षीरं विवादं क्षीरभोजनम् । अक्षौः क्लौडां दिवास्वप्नं दुर्नि-

मित्तं कुभोजनम्” ॥ भोजने क्षीरवर्जनम् उत्तरदिगितरपरम् ।
 पूर्वादिप्राशनविधिः । भुजबलभीमः । “सर्पिंस्त्रिलौदन-
 भक्षैः पयसा च भुक्त्वा पूर्वादिवारणरथाश्चनरैर्गतस्य । सोढुं
 प्रतापमरयो न नृपस्य शक्ता गन्धद्विपस्य शलभा इव दानग-
 न्धम् । शुभाशुभानि सर्वाणि निमित्तानि स्युरेकतः । एक-
 तस्तु मनो यातुस्तद्वि शुद्धं जयावहम् । रिक्तः कुम्भोऽनुकूलस्थः
 शस्तोऽम्भोऽर्थीययासतः । चौर्यविद्या वणिज्यार्थमुद्यतानां
 विशेषतः । मेघाः शस्ता घनास्त्रिधा गजह्वंहितशब्दिताः ।
 अनुलोमातडिच्छस्ता शक्रचापस्तथैव च । अप्रशस्ते तथा
 ज्ञेये परिवेशप्रवर्षणे । जलजानि च पुष्पाणि देवदूर्वाद्रीगो-
 मयम् । रूष्यताम्न यवाः शस्ताः शवारुदितवर्जिताः । अनु-
 लोमो वृषो नर्दन् धन्या गौर्महिषस्तथा । गमनप्रतिषेधाय
 गावः प्रत्युरसिस्थिताः । प्रागुदौच्योः शिवाः शस्ताः शान्ताः
 सर्वत्र पूजिताः । धूमिताभिमुखी हन्ति खरदौसादिगोश्व-
 रान् । मुक्तिप्राप्तिश्च सूर्याच्च फलं दिक्षु तथाविधम् । अङ्गार-
 दौप्तधूमिन्यस्ताश्च शान्तास्ततो परा” ॥ दग्धादि दिङ्निर्णयः ।
 “विव्ययंश्चाग्रतः पक्षौ धुन्वन् ध्वांचो भयङ्करः । प्रत्युरस्युप-
 सर्पस्तु संसृशंश्च भयङ्करः । ध्वांचः पार्श्वद्वयेनापि शस्तापात्रा-
 नुलोमगः । वामे श्वशिवा कुम्भा दक्षिणे गोमृगद्विजाः” ॥
 दौपिकायाम् । “नृहयातपवारणेभश्चस्त्रध्वज देहानवसूत्रयन्
 जयाय । सभयो विचरन् विना निमित्तं न शुभः श्वाभिमुखो
 भवन् निखनगाम् । हन्द्दरोगार्दितास्त्रस्ताः कलहामिषका-
 द्विणः । आपगान्तरितामत्तान् ग्राह्याः शकुनाः क्वचित् ।
 क्रोशादूर्ध्वं शकुनचरितं निष्फलं प्राङ्दुरेके । तत्रानिष्टे प्रथम-
 शकुने मानयेत् पञ्चवदा । प्राणायामान्नृपतिरशुभे षोडशैव
 द्वितीये प्रत्यागच्छेत् स्वभवनमुतो यद्यनिष्टिसृतीयः” ॥ मत्स्य-

पुराणे “दृष्ट्वा निमित्तं प्रथममङ्गल्यविनाशनम् । केशवं पूज-
येद्विद्वान् स्तवेन मधुसूदनम् । द्वितीये तु ततो दृष्टे प्रतोपे
प्रविशेद्गृहम् । एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।
गच्छेति पश्चाच्छुभदः पुरस्ताच्च विगर्हितः । उत्तानशय्या-
सनपादुकादि निष्ठुतिदुर्दर्शनमैथुनानि । नेष्टानि शब्दाश्च
तथैव यातुरागच्छति स्वप्रविशस्थिराद्याः । विसर्जयति यत्नेन
एकश्च प्रतिषेधति । सविरोधोऽशुभायातुर्ग्राह्यो वा बलवत्तरः ।
अनुलोमगते प्रदक्षिणसुरभी देहसुखेऽनिले गतः । तिमिरा-
लिंगभस्त्रिमालिरप्रसभं हन्ति बलानि विद्विषाम् । ध्वजात-
पत्राश्वसन्निपातक्षितौ प्रयागे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो
वाऽसुरमिति सङ्गं यातोऽथवा तन्नृपतेः क्षयाय । पौषादि
चतुरो मासान् वृष्टिं दृष्ट्वा न संव्रजेत् । यस्तु संप्रस्थितो यात्रां
ब्राह्मणानुपमन्यते । स्वकीयां परकीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव
च । ताडयित्वा तु यो गच्छेत्तदन्तं तस्य जीवितम् । यात्रा-
काले तु संप्राप्ते मैथुनं यो निसेवते । रोगार्तः क्षौणकायश्च स
निवर्त्तत वा न वा । कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते यः प्रति-
ष्ठते । नासौ प्रतिनिवर्त्तत दुःखञ्च प्राप्नुयान्नरः । कटुतैल-
गुडक्षौरपक्वमांसाशनन्तथा । भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहादग्राधितः
स निवर्त्तते” । वराहपुराणे । “दृणोदकाब्जेषु वनेषु मत्ताः
क्रौडन्तु गावः स वृषाः स वल्गाः । क्षौरं प्रमुञ्चन्तु सुखं स्वपन्तु
शैतातपव्याधिभयैर्वियुक्ताः । इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रौडन्
समुत्सृजन् । महाभयेषु सर्वेषु विषमेषु समेषु च । प्रयाण-
काले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्” । मत्स्यसूक्ते “बलिकर्मणि
यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च माङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां
ध्वनिः शुभः” । ध्वनिरुध्वनिः । दीपिकायाम् । “सिद्धा-

त्मकादर्शपयोऽञ्जनानि वद्वैकपश्चामिषपूर्णकुम्भाः । उष्णीष-
 मृङ्गारन्तुबद्धमानपुंयानवौणातपवारणानि” । मृङ्गारः कनका-
 लुका । “दधिमधुघृतरोचनाकुमार्योध्वजकनकाश्रुज तत्र
 पौठशङ्काः । सितवृषकुसुमायुवालिमीनद्विजगणिकासजनाश्च
 चारुवेशाः । ज्वलितशिखिफलाक्षतेक्षुभस्यद्विरदमृदङ्गाङ्कुश-
 चामरायुधानि । मरकतकुरु विस्वपद्मरागस्फटिकमणिप्रमु-
 खाश्च रत्नभेदाः । स्वयमथ रचितान्य यत्नतो वा यदि कथि-
 तानि भवन्ति मङ्गलानि । स जयति सकलां ततो धरित्रौ
 ग्रहणशृगालभनश्रुतेरुपास्य निर्गतस्य तु हाराद्यैः” शिरसश्चा-
 भिघातनम् । “कृत्रध्वजादि वस्त्राणां पतनञ्च तथाशुभम् ।
 करौशर्गभिर्णौ वापि भग्नभाण्डावलोकनम् । कार्पासौषध-
 कष्टधान्यलवणक्षौवास्थितैलं वसापङ्गाङ्गारगुडाद्विचर्मसक्ततः
 क्लेशायः स व्याधिताः । वान्तोन्मत्तजटीन्धनं दणतुषक्षत्चा-
 मतक्रावयो मुण्डाद्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः ।
 कुटुम्बकलहा गृहज्वलनमात्तवं योषिताम् । विडालसमरं
 क्षुतं स्वलितमम्बरादेस्तथा । दुरुक्तमतिकोपिता महिषयोश्च
 युद्धं भवेत् । प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छिन्नये” ॥
 यान्यत्र मङ्गलामङ्गलानि निर्गच्छतां प्रदिष्टानि । स्वप्नेऽपि
 तानि शुभाशुभानि विङ्ग्लेपनं पुनर्धन्यम् । एकस्यां यदि
 चेद्रात्रौ शुभं वा यदि वाशुभम्” । तथा च मत्स्यपुराणे
 पुरुरवसा कृतम् । “कृतकृत्यो यथा कामं पूजयित्वा जना-
 र्दनम् । स्वप्नन्तु देवदेवस्य न्यवेदयत धार्मिकः” इति । दुःख-
 प्राकथनं धन्यं पुनः प्रस्थापनन्तथा । प्रातःस्नानं तिलैर्होमो
 ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् । स्तुतिश्च वासुदेवस्य तथा तस्य च
 पूजनम् । चक्षुस्यन्दं भुजस्यन्दं तथा दुःखप्रदर्शनम् । शत्रूणाञ्च
 समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे । अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे

जनार्दनः । मन्त्रेणानेन चाश्वत्थं प्रार्थयेद्दोषसूचने । चिन्ता-
दुष्टेन शोकेन व्याधिग्रस्तेन वा पुनः । कामशुष्केण चित्तेन
स्वप्ने न फलभाग्यवेत् । अविज्ञातस्वरूपाणां नराणां ज्ञान-
हेतवे । स्वप्ने दृष्टानि वक्ष्यामि पुण्यपापोद्भवानि च” । एव-
ञ्चैषां सूचकत्वं न कारकत्वम् “आदित्यमण्डलं स्वप्ने चन्द्रं वा
यदि पश्यति । व्याधिभ्यो मुच्यते रोगौ अरोगौ सुखमाप्नुयात् ।
दौषमन्त्रं फलं वस्त्रं कन्यारत्नं रथध्वजम् । यस्तु पश्यति स्वप्नान्तो
लभते चोत्तमां श्रियम् । उपानहौ च कृत्स्नं लब्ध्वा यः प्रति-
बुध्यते । असिं वा निर्मलं तौक्ष्णमध्वानं तस्य निर्दिशेत् ।
देवताश्च द्विजा गावः पितरो लिङ्गिनः स्त्रियः । यद्वदन्ति नरं स्वप्ने
तत्तथैव भविष्यति । आरोहणं गोहयकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रव-
नस्पतीनाम् । आरुह्य नौकां प्रतिगृह्य वीणां भुक्त्वा रुदित्वा ध्रुव-
मर्थलाभः । भक्षणञ्चार्द्रमांसस्य मत्स्यस्य पायसस्य च । दर्शनं
रुधिरस्यापि स्नानं वा रुधिरं च । सुरारुधिरमद्यानां पानं
क्षीरस्य शोभनम् । जीवतां भूमिपालानां सुहृदामपि दर्शनम् ।
उरगो वृश्चिकश्चैव जलौका दृश्यते यदि । तदा पुत्रादि लाभः
स्यादगम्यागमने शुभम् । सर्वाणि शुक्लानि सुशोभनानि कार्पा-
सभस्मास्थिकपालवर्जम् । सर्वाणि कृष्णानि विनिन्दितानि
गोहस्तिदेवद्विजवाजिवर्जम् । मरणं बन्धनं धन्यं वङ्गिदाहो
गृहादिषु । शुक्लपीताम्बरा नारी शुक्लपीतानुलेपना । अव-
गूहति यं स्वप्ने तस्य स्यात् सर्वतः सुखम् । कृष्णरक्ताम्बरा नारी
रक्तकृष्णानुलेपना । अवगूहति, यं स्वप्ने व्याधिं मृत्युञ्च
निर्दिशेत् । वराहर्क्षखरोष्ट्राणामारोहो महिषस्य च । भक्षणं
पर्च्यमांसानां तैलस्य कृशरस्य च । नर्तनं हसनञ्चैव विवाहो
गीतमेव च । तन्त्रौवाद्यविहीनानां वाद्यानामपि वादनम् ।
दिव्यान्तरौचभौमानामुत्पातानान्तु दर्दनम् । स्वप्ने पश्यति

चात्मानं रक्ताम्बरविभूषणम् । मलिनाम्बरधारित्वमभ्यङ्ग-
चौरनग्नता । उत्सवाचरणं पातो दोलारोहश्च निन्दितः” ॥
इति स्वप्नफलम् ।

“सर्वतः क्षुतमशीभनं स्मृतं गोक्षुतं मरणमेव करोति ।
केचिदाहुरफलं बलात् क्षतं वृद्धपीनसितवालक्षतञ्च ॥ वित्तं
ब्रह्मणि कार्यसिद्धिरतुलाशक्ते हुताशे भयं याम्यमग्निभयं
सुरद्विषि कलिर्लाभः समुद्रालये । वायव्यां वरवस्त्रगन्धसलिलं
दिव्याङ्गना चोत्तरे । ऐशान्यां मरणं भ्रुवं निगदितं दिग्लक्षणं
खञ्जने । ज्येष्ठौरुते क्षुतेऽप्येवमूचुः केचिच्च कोविदाः” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे । विष्णोरित्यधिकृत्य “नाम संकीर्तनं नित्यं
क्षुतः प्रसन्नलितादिषु । वियोगं शीघ्रमाप्नोति सर्वात्मा नात्र
संशयः” ॥ अतएव विष्णुपुराणम् । “स्मृते सकलकल्याण-
भाजनं यत्र जायते । पुरुषन्तमजं नित्यं ब्रजामि शरणं
हरिम्” ॥ युद्धयात्रायाम् । “यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं
तद्विनिर्दिशेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे तस्य पृष्ठं प्रतिष्ठितम् ।
राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षे त्रयोदश । त्रयोदशैरभो-
ग्यानि मृतपक्ष्यगतानि च ॥ मृतपक्षे सुखं तस्य गुदं जीवार्ध-
मध्यगम् । जीवपक्षे क्षपानाथे मृतपक्षे रवौ स्थिते ॥ तदा
रणे शुभा यात्रा विपरीते तु हानिदा । चन्द्रादित्यौ यदा
युक्ता जीवपक्षे व्यवस्थितौ ॥ तत्र क्षेमं जयोलाभो यात्राकाले
न संशयः । मृतपक्षे यदा काले संस्थितौ चन्द्रभास्करो ॥
तदा हानिर्भयो भङ्गो मृत्युर्यात्राफलं मतम् । जीवपक्षे स्थिते
चन्द्रे कार्यः स्यादमृतोपमम् ॥ मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्र-
बलाबलम् । युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगेन लभ्यते ॥ उत्-
पत्त्यौ तु तदा शीघ्रं तत्कालेन्दुदिवाकरो । इष्टा नाद्यो हता
धिष्ठ्योऽष्टिभागात्तशेषके ॥ अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन योगात्तत्काल-

चन्द्रमाः । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्तव्यश्रेष्ठकालिकः । अहो-
 रात्रस्य मध्ये तौ विभ्रान्तौ धिद्यमण्डले ॥ सर्वेषु शुभकार्येषु
 यात्राकाले विशेषतः । दण्डैश्च पञ्चभौराशावेवं स्युर्द्वादशं
 क्रमात् ॥ लग्नवद् भुक्तभाग्यस्य त्यागाच्छेषक्रमात् क्रमः” ॥
 दृष्टा नाद्यः कर्मकालीनदण्डसंख्या सूर्योदयावधि गतरात्रि-
 प्रविष्टनक्षत्रदण्डसंख्यावधि वा सप्तविंशत्या पूरिताः षड्या
 यो लब्धः सोऽश्विन्यादिचन्द्रभुक्तहृत्या नक्षत्राङ्कयुक्तः सप्तविंशा
 धिकश्चेत्तमपहाय यत् संख्यानं तेन नक्षत्रं तत्र चन्द्रः । यः
 शेषस्तत्रोदयावधि कर्मकालीनदण्डसंख्याया गतरात्रिप्रविष्ट-
 नक्षत्रदण्डसंख्यायोगात् यो भवति तत्संख्यदण्डा भोग्याः । सूर्य-
 पक्षे सूर्यभुक्तनक्षत्राङ्कयुक्तो लब्धाङ्क इति विशेषः । “प्रवासः
 सुस्थता मृत्युर्हास्यं जायाञ्चरोऽरतिः । नष्टता शून्यता क्रौडा
 सुप्तिर्भुक्तिश्च मेषतः । एताश्चेद्वादशावस्था शशाङ्कस्य दिने
 दिने । शुभाशुभेषु कार्येषु फलं नाभ्यनुरूपतः” ॥ इति तत्-
 कालीनराहु तत्कालचन्द्रादित्यव्यवस्था च यात्रायां निर्दिष्टव्या ।
 हरिवंशे “मरणं सहमानानां युद्धगतां विजयो ध्रुवम्” ॥ विदे-
 शगतभ्रात्रान्वेषणायं न गन्तव्यम् । यथा विष्णुपुराणम् ।
 “ततःप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः । प्रयातो नश्यति
 तथा तन्न कार्यं विजानता” ॥ ततः समस्तपृथिवीं द्रष्टुं
 गतानां हर्षश्वादीनां तदनुगामिनाञ्च तद्भ्रातृणां सबलाश्वा-
 दीनाम् अनिवर्त्तनदर्शनात् । मत्स्यपुराणेऽपि । “ततःप्रभृति
 न भ्रातुः कनौयान् मार्गमिच्छति । अन्विष्य दुःखमाप्नोति
 तेन तत् परिवर्जयेत् ॥ तिथावरित्ते शुभदे च चन्द्रे पापेषु
 केन्द्राष्टमवर्जितेषु । ग्राम्ये स्थिरे वा निजभे सुलम्ने गृहं
 विशेषा न निवृत्तभूपः । परविषयपुराप्तौ साधुदेवद्विजस्वं
 कुलजनवनिताश्च क्षाधिपो नोपरुन्म्यात् । विहगतुरगशस्त्रा-

नार्त्तभौतांश्च हन्याच्छुभतिथिदिवसर्चं दृष्टसैन्यो विशेषः ।
पुष्टैः शुक्रेन्दुजौवे ध्रुवलघुवलभिद्विष्णुमैत्रेन्दुपौष्णैः सप्तग्ने
पापजन्मोदयपतिषु विरन्ध्रारिगेन्दारसौम्यैः । त्रयायारिस्थै-
रथाध्वयगृहहरहितैः सदग्रहैः केन्द्रकोणे वीर्यान्धे क्षत्रियांश्च
सुदिनतिथिशुभेन्दौ नृपस्याभिषेकः” ॥

अथ छत्रचक्रम् । “आदौ चक्रं खमालिख्य छत्रत्रयं सुशो-
भनम् । अश्विन्यादिलिखेत्तत्र सप्तविंशतिभानि च ॥ अश्वि-
न्याद्यं मघाद्यञ्च मूलाद्यञ्च क्रमेण तु । उत्तरे पूर्वदक्षे च
एतच्छत्रत्रयं मतम् ॥ प्रतीचौमध्यरेखाग्रादेशान्यन्तं हया-
धिपः । आग्नेय्यन्तं नराधीशो नैऋत्यन्तं गजाधिपः ॥ अश्वा-
ध्यक्षो नराध्यक्षो गजाध्यक्षः क्रमेण तु । एषां छत्रविभागेन
ज्ञातव्यञ्च शुभाशुभम् ॥ अन्येषां भूभृतामृचं यत्र छत्रे व्यव-
स्थितम् । तच्छत्रं तस्य भूपस्य शुभाशुभफलप्रदम् ॥ चामरं
कलसी वीणा छत्रं दण्डः पतदग्रहः । आसनं कौलकं रज्जु-
नवभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ यस्य छत्रे स्थितः सौरिः भङ्गं तस्य
विनिर्दिशेत् । फलञ्च चामरादीनां प्रत्येकञ्च वदास्यहम् ॥
चामरे चण्डता वायोरनावृष्टिस्तु जायते । दुर्भिक्षञ्च भवेद्द्वोरं
प्रजापौडा न संशयः । कलसस्थे भवेद्युद्धं रणे भङ्गो महद्भयम् ।
घातपातादिकं सर्वं जायते नात्र संशयः । वीणासंस्थेऽर्कतनये
पट्टराज्ञी विनश्यति । चलच्चित्तो भवेद्राजा भयभोता च
मेदिनो । यदा ऋक्षत्रये सौरिश्छत्रे दण्डे पतदग्रहे । तदा
तस्य भवेद्भङ्गश्छत्रस्यापि न संशयः । आसनस्य भवेन्नाश
आसनस्थे शनैश्चरे । युवराजक्षयः कौले बन्धनं रज्जुसंज्ञिते ।
सौम्ययुक्तोऽतिचारस्थः शनिरुक्तफलो न हि । वक्रगः क्रूर-
युक्तश्च सर्वक्रूरं करोति सः । शनिराहुकुजादित्या यदा
जौवेन्दुसंयुताः । उत्तराधीशराज्ञो वै निश्चितं छत्रभङ्गदाः ।

क्रूरचतुष्टयञ्चैव बुधचन्द्रेण संयुतम् । पूर्वच्छत्रविनाशाय सूचितं
 पूर्वसूरिभिः । एवं पापचतुष्कञ्च यदा शुक्रेन्दुसंयुतम् । दक्षि-
 णाशापतेच्छत्रविनाशी भाषितो बुधैः । एवमन्येषु राज्येषु
 यत्र यस्य च सम्भवः । उक्तग्रहसमायोगाच्छत्रभङ्गं विनि-
 र्दिशेत् । यथा दुष्टफलः सौरिस्तथा सौम्यफलो गुरुः । भौम-
 ज्ञौ गुरुराह च रविचन्द्रौ बले समौ । यथा हानिकराः
 क्रूरास्तथा सौम्याः शुभङ्गराः । क्रूरयुक्तो बुधः क्रूरचन्द्रः
 पूर्णस्तथाशुभः । सौम्याः क्रूराः यदा छत्रे दृष्ट्या वै छत्र-
 संस्थिताः । छत्रभङ्गो भवेत्तस्य परचक्रागमेन च । नृपनामार्च-
 गोराहुः केतुर्वा यदि संस्थितः । छत्रभङ्गो भवेत्तस्य विष-
 दानेन भूपतेः ॥ सृगयां साहसं यात्रां दृष्ट्वाश्वगजवाहनम् ।
 विग्रहञ्च त्यजेद्राजा छत्रस्थे क्रूरखेचरे ॥ एवं ज्ञात्वा यदा
 राजा करोति ग्रहशान्तिकम् । यदुक्तं यामले तन्त्रे तेन शान्तो
 भवेन्नृपः ॥

अथ सिंहासनचक्रम् । “अथातः संप्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहा-
 सनत्रयम् । सप्तविंशतिनक्षत्रैरेकैकञ्च नरात्मकम् ॥ अश्विनौ-
 मघमूलाद्यं पञ्चनाडौ विभेदतः । अश्विन्याद्युत्तरे भागे
 मघाद्यं पूर्वतः स्थितम् ॥ मूलाद्यं दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं
 नृपतित्रयम् । इतरेषु च वाक्येषु नृपनामर्चतो वदेत् ॥ शुभा-
 शुभमिदं सर्वं यत्र यस्य शनिः स्थितः । नाडिकापञ्चवेधेन
 एकैकस्यासनं भवेत् ॥ आधारमासनं पट्टं सिंहं सिंहासन-
 न्तथा । ग्रहैर्वेधवशाज्ज्ञेयं सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् ॥ ऋक्ष
 आधारगे राजा अभिषिक्तो यमासने । पराधीनगतं राज्यं
 कुरुते नात्र संशयः ॥ आसनस्थेन ऋक्षेण नौतियुक्तो भवे-
 न्नृपः । प्रधानपुरुषो देवः प्रजाशान्तिकरो भवेत् ॥ पट्टं ऋक्षे
 यदा राजा उपविष्टो नृपासने । पूर्वराजस्थितेस्तुल्यस्त्रिरं पाञ्च-

यते महौम् ॥ सिंहरूपौ भवेद्राजा सिंहर्क्षेणासने स्थितः ।
 संग्रामस्य प्रियो नित्यमसाध्यो मन्त्रिमण्डलैः ॥ सिंहासनगते
 धिष्ये तेजस्वौ भौषणाकृतिः । चलच्चित्तो महाक्रोधो प्रजा-
 पीडाकरो नृपः ॥ तत्कालेन्दुगते ऋक्षे क्रूरनिर्वेधनाङ्गिके ।
 शुभावस्था शुभे लग्ने संस्थाप्यो नृप आसने ॥ ईदृशे च समा-
 योगे उपविष्टो य आसने । उच्छाद्य शत्रुसंघातमेकच्छत्रं
 करोति सः ॥ क्रूरग्रहगता नाडीमुपविष्टो य आसने । बन्धनं
 भूमिनाशश्च तथा मृत्युः प्रजायते ॥ आधार ऋक्षगः सौरि-
 रनावृष्टिं करोति च । दुर्भिर्क्षं रौरवं तत्र प्रजापीडा च
 जायते ॥ आसने च यदा सौरिर्युद्धे भङ्गप्रदा भवेत् । अथवा
 व्याधिपीडा च मनोदुःखं प्रजायते ॥ पट्ट ऋक्षे यदा सौरिः
 पट्टराज्ञौ विनश्यति । प्रियो वाथ कुमारो वा मन्त्रिवन्धु-
 क्षयोऽपि वा ॥ सिंहे सिंहासने वापि यदा तिष्ठति सूर्यजः ।
 तदा मृत्युर्न सन्देहो यदि शक्रसमो नृपः ॥ शनिराह्वर्कमा-
 हेया यदा चन्द्रेण संयुताः । यस्यासनगता एते तस्य राज्ञो
 भयङ्कराः ॥ क्रूरयुक्तोऽथ वक्रस्तु क्रूरनाडीगतोऽपि वा ।
 आसने चन्द्रयोगेन कालरूपी शनैश्चरः । एवं शुभफलं दद्या-
 द्वेवमन्त्रो न संशयः । करोति विपुलं राज्यं यस्यासनगतो
 गुरुः ॥ इति वन्द्यघटौयहरिहरभट्टाचार्यात्मज-श्रीरघुनन्दन-
 भट्टाचार्यविरचितं ज्योतिस्तत्त्वं समाप्तम् ।

मलमासतत्त्वम् ।

“प्रणम्य सच्चिदानन्दं परमात्मानमौश्वरम् । मुनौन्द्राणां
स्मृतेस्तत्त्वं वक्ति श्रीरघुनन्दनः ॥ मलिन्नुचे दायभागे
संस्कारे शुद्धिनिर्णये । प्रायश्चित्ते विवाहे च तिथौ जन्माष्टमौ-
व्रते ॥ दुर्गोत्सवे व्यवहृतावेकादश्यादिनिर्णये । तडागभवनो-
त्सग वृषोत्सर्गत्रये व्रते ॥ प्रतिष्ठायां परोक्षायां ज्योतिषे
वास्तुयज्ञके । दीक्षायांमाङ्गिके कृत्ये क्षेत्रे औपुरुषोत्तमे ॥
सामन्त्रादे यजुःत्रादे शूद्रकृत्यविचारणे । इत्यष्टाविंशतिस्थाने
तत्त्वं वक्ष्यामि यत्नतः ॥ प्रणम्य भारतीकान्तमज्ञानध्वान्त-
भास्करम् । सतां मुदे स्मृतेस्तत्त्वं तत्त्वं भाषे मलिन्नुचे ॥
मासशक्यं तथोत्पत्तिवाक्यं दर्शादिकस्य च । प्रकृतौ विष्णुते-
र्धर्मः पक्षादिकालनिर्णयः ॥ चान्द्रसावननाक्षत्र सौराणाञ्च
निरूपणम् । तथा कर्मविशेषेषु चान्द्रादिमासनिर्णयः ॥ सिंहा-
कादौ न यात्रा स्याद्दशाष्टौ व्यसनानि च । दैवस्य लक्षणं
कर्मसिद्धये दैवपौरुषौ ॥ कालश्च हेतवः कष्टो रिपुरर्घ्यप्रदा-
नकम् । अगस्त्यस्य मुनेर्वाच्यमुत्तरायणशुक्लयोः ॥ चूडोप-
नयनं सन्ध्याकालेऽतौतेऽपि सा भवेत् । सीमन्तोन्नयनं जाते-
ऽप्युपनायोत्तरावधि ॥ स्नाने च कार्तिकादेस्तु सौरचान्द्रवि-
कल्पनम् । तदशक्तौ प्रतिनिधिर्माघस्नानविधिस्तथा ॥ स्नान-
तपणयोर्मध्ये प्रातःसन्ध्याकृतिस्तथा । पौर्णमास्यन्तमासेन
मूलकानामभक्षणम् ॥ सौरेण माधवस्नानं नाक्षत्रस्य प्रयो-
जनम् । चान्द्रसौरोक्तकार्याणां वाक्ये मासौ तथाविधौ ॥
अन्यत्र मुख्यचान्द्रः स्यादद्योक्षेखस्य साधकम् । मासशब्दस्य
दर्शान्तशक्यत्वे साधकान्तरम् ॥ तिथेरलक्ष्य दिनत्वञ्च धर्म-

शास्त्रेण बाध्यता । अर्थशास्त्रस्य भोगानां त्रिपुरुषत्वनिर्णयः ॥
 त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो लग्नमानादिनिर्णयः । नाक्षत्रवत्स-
 रैरायुर्मुताह प्राक् तिथौ तथा ॥ घाण्मासिकाब्दिके आह्वे
 चैवादेशान्द्रवाचिता । हेतुव्यायचर्चात्र मेषादिराशिनिर्णयः ॥
 शक्तिग्राहकमानश्च चैत्रादेरब्दवाचिता । महाज्यैष्ठ्ये विचारोऽत्र
 संवत्सरनिरूपणम् ॥ लक्षणं मलमासस्य तद्युग्मस्यैकहायने ।
 विचारः सावनाहेन सहवारप्रवर्त्तनम् ॥ क्षयमासा द्विमासत्वं
 संचेपो मलमासके । दौक्षाकालविधानश्च दौक्षा प्रतिप्रसूतिका ॥
 शूद्रस्योद्धारयुष्मन्त्रनिषेधश्च स्त्रिया अपि । सूतकेऽपि च
 पूजादिरशौचे विष्णुकीर्त्तनम् ॥ अधिमासे विवाहादिनिषे-
 धस्य निरूपणम् । सपिण्डीकरणश्चाद्धात् सिद्धिः स्यादाब्दि-
 कस्य च ॥ अहदौःस्थफलस्यापि द्रव्यादौ पाकनिर्णयः ।
 स्मार्त्ते शूद्राधिकारश्च प्रायश्चित्तं मलिश्लुचे ॥ दत्तनष्टस्त्रणदानं
 गजच्छाया निरूपणम् । शूद्रस्यापि मघाश्राद्धमविभक्तैः
 पृथक् क्रिया ॥ मघानिमित्तके आह्वे पुत्रौ पिण्डं विवर्जयेत् ।
 अपिण्डकमघाश्राद्धात् पक्षश्राद्धकृतं भवेत् ॥ पार्वणासन-
 दानादौ ये चात्र त्वेति भाषणम् । पर्युदासो गयायान्तु काल-
 दोषा प्रतीक्षणम् ॥ नवान्नश्राद्धकालश्च त्रिजन्मादिविवेचनम् ।
 कालाशुद्धिविचारोऽत्र चातुर्मास्य व्रतं तथा ॥ ऋतुभेदात्तथो-
 त्याते दोषाभावविनिर्णयः । काम्यं कृष्णस्य तुष्ट्यर्थं प्रकर्त्तव्यं
 मुमुक्षुणा ॥ मघादानस्य गणना तथा तस्य च लक्षणम् ।
 व्रतं यन्मलमासाहं पितृपक्षमृतक्रिया ॥ अश्वयुक् कृष्णपक्षौय-
 श्राद्धसम्यक् निरूपणम् । मलमासे त्वमावास्या प्रत्याब्दिकविवे-
 चनम् ॥ सपिण्डनस्यापकर्षो गर्भकृत्यादिहेतुकः । सव्यास-
 प्रतिषेधश्च कलौ चत्रविशोर्भवेत् ॥ पुत्रेतरण कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं
 मृताहनि । न पार्वणं कदाचित्तु दर्शादिकमृतस्य च ॥ मल-

मासान्तरेऽपि स्थान्मलमासमृताब्दिकम् । निबन्धान् बहुधा-
लोच्य निबध्यन्ते सतां मुदे” ॥

अथ मासशक्यम् । तत्र लघुहारीतः । “इन्द्राग्नी यत्र
ह्वयेते मासादिः स प्रकीर्तितः । अग्नीषोमी स्मृतौ मध्ये
समाप्तौ पितृसोमकौ” ॥ यत्र शुक्लप्रतिपदि । “तथाहि
अमावास्यायाममावास्याया यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्या
यजेत” इति श्रुतिविहितदर्शपौर्णमासयागयोः कर्मस्वरूप-
ज्ञापकश्रुतीश्च समामनन्ति यथा “आग्नेयाष्टाकपालोऽमावा-
स्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्युतो भवति उपांशुयाजमन्तरा यजति
ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमासे प्रायच्छत् ऐन्द्रं
दध्यमावास्यायाम् ऐन्द्रं पयोऽमावास्यायामिति” । ताभ्याम्
आग्नेयाष्टाकपालोपांशुयाजाभ्यां तेनाग्नेयाष्टाकपालोपांशु-
याजाग्नीषोमीय एकादशकपालयागास्त्रयः पौर्णमास्याम्
आग्नेयाष्टाकपालैन्द्र-दधि-पयो यागास्त्रयोऽमावास्यायामि-
त्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्या पौर्णमासौपदानि प्रतिपत्-
सहिततदुभयपराणि तत्र पूर्वयोर्यागारम्भः प्रतिपदोर्यागः तथा
च “हे ह वै पौर्णमास्यौ हेऽमावास्ये तस्मात् प्रतिपद्युपवसन्
यजेतापरेद्युः” । इति श्रुतिः अत्र पौर्णमास्यौ पौर्णमासौ
प्रतिपदौ अमावास्येऽमावास्या प्रतिपदौ शातपथब्राह्मणेऽपि
“पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमह्यजतीति” । स्मृतयश्च यथा
गोभिलः । “पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः” ।
पारस्करः । “पक्षादिषु स्थालीपाकं अपयित्वा दर्शपौर्णमास-
देवताभ्यो जुहोतीति” तथा कल्पसूत्रम् । “दर्शपौर्णमासाभ्यां
मासं यजन्ते पक्षादौ यज्ञविस्तत्सर्वस्मिन्निति” । अस्यार्थः ।
यावज्जीवकयोर्दर्शपौर्णमासयोः प्रकृतौभूतयोर्विकृतौभूतौ मास-
साध्यौ दर्शपौर्णमासौ कौण्डपायिनामयनौयौ पक्षादौ यष्ट्यौ ।

अत्र पक्षादौ यद्विस्तृतसर्वस्त्रिभित्ति । नमासीत्यनेन विवृति-
 गतेन पक्षादावित्यनेन प्रकृतौभूतयोरपि दर्शपौर्णमासयोः
 पक्षादिकालत्वमवधारितम् । यथा ज्योतिष्टोमे । द्वादश-
 शतगोदक्षिणा विभागः षोडशर्त्विजां तद्विह्वलीभूते सत्रात्मके
 द्वादशाहसाध्ये शतेनार्द्धिनोदौक्षयन्तीत्यादिदर्शनेन निर्णी-
 यते । तत्र विभागं मनुरप्याह । “सर्वेषामर्द्धिनो मुख्या-
 स्तदर्द्धेनार्द्धिनोऽपरे । तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थ्याश्चैकपादिनः” ।
 दक्षिणा गोशतविभागाय श्रौतकाल्यायनोऽपि अथ द्वादशद्वाद-
 शाद्येभ्यः षट्षट्द्वितीयेभ्यश्चतस्रश्चतस्रस्तृतीयेभ्यस्त्रिस्त्रिस्त्रि-
 इतरेभ्य इत्यत्र षोडशानामृत्विजां चतुरश्रतुरः कृत्वा चत्वारो
 वर्गा इति तेन दर्शपौर्णमासयाजिना पक्षादियाजिना च यत्र
 शुक्लप्रतिपदि इन्द्राग्नौ ह्वयेते समासादिः मध्ये मासमध्ये
 कृष्णप्रतिपदि अग्नौषोमौ ह्वयेते इति कृत्वा स्मृतौ एवममा-
 वास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेनाचरन्तीति शुल्यक्तपिण्ड-
 पितृयज्ञाङ्गाग्नौकरणहोमौयसोमाय पितृमते स्वाहेति मन्त्र-
 प्रकाश्यौ पितृसोमकौ समाप्तौ माससमाप्तौ अमावास्यायां
 ह्वयेते इति कृत्वा स्मृताविति अत्र विशेषतो मासादिमध्यान्त-
 कौर्त्तनात् शुक्लप्रतिपदि दर्शान्त एव मासशब्दस्याभिधेयतायां
 मुनेः स्वरसोऽवगम्यते सावनसौरादौनां गौणतायामपीति ।
 अत्र “पर्वणो यस्तुरीयांश आद्याः प्रतिपदस्त्रयः । यागकालः
 स विज्ञेयः प्रातर्युक्तौ मनौषिभिः” ॥ इति वौधायनवचनेन
 ऋग्वेदिनां यागकालतया बोधितोऽपि दर्शपौर्णमास्यंशोऽनि-
 यततया न मासादिमध्यघटकः किन्तु पूर्वोक्त शुल्यादेः ऋग्वेदो-
 परिशिष्टात् गर्गवचनाच्च पर्वकालकरणपक्षेऽपि प्रतिपदि
 समापनस्यावश्यकतया प्रतिपदेव तदुघटिकेति । तथा च
 ऋग्वेदोपरिशिष्टम् । “पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिक-

ध्वजम् । पूर्वाह्न एव कुर्यात् बिद्धेऽप्यन्ये मनोषिणः” ॥ बिद्धे
 द्वितीयाविद्धे पक्षादावेत्ययोगव्यवच्छेदपरं न त्वन्ययोग-
 व्यवच्छेदपरम् । तथा कालादर्शकालमाधवौयप्रभृति दाक्षि-
 णात्य वैदिकग्रन्थेषु गर्गः । “प्रतिपद्यप्रविष्टायां यदि चेष्टिः
 समाप्यते । पुनः प्रणीय कृत्तेष्टिः कर्त्तव्या योगवित्तमैः” ॥
 प्रणीयाग्निमिति शेषः । गोभिलोऽपि । “आवर्त्तने यदा सन्धिः
 पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदहर्याग इष्येत परतस्येत् परेऽहनि” ॥
 पूर्वाह्नापराह्णद्विधाविभक्तदिनस्यावधित्वेनावर्त्तनमाह स्कन्द-
 पुराणम् । “आवर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे ह्यपराह्णस्ततः परम् । आव-
 र्त्तनाद्वासरस्य ह्यायायाः परिवर्त्तनात्” ॥ प्राक् पूर्वाह्नः । अत-
 एवोक्तम् । “अश्वत्थं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाह्णे प्रहरद्वये । अत ऊर्ध्वं
 न वन्देत अश्वत्थन्तु कदाचन” ॥ परतोऽपराह्णे । त्रिधा-
 विभक्तदिनाभिप्राये तु लोकाक्षिः । “पूर्वाह्णे मध्यमे वापि
 यदि पर्व समाप्यते । तदोपवासः पूर्वद्युस्तदहर्योग इष्यते ॥
 अपराह्णेऽथ वा रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि
 शोभूते याग इष्यते” ॥ उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरम् ।
 किन्तु कृतेऽग्न्याधाने देवा यजमानस्य समोपमुपवसन्तीति उप-
 वासशब्देनाग्न्याधानमुच्यते । तैत्तिरीय ब्राह्मणे तथा श्रुतेः
 यथा उपास्मिन् शोयक्ष्यमाणे देवता वसन्ति एवं विद्वानग्नि-
 मुपसृणोति । वृद्धशातातपः । “सन्धिश्वेदपराह्णे स्यात् पादः
 प्रातः परेऽहनि । कुर्वाणः प्रतिपद्भागे तुरीयेऽपि न दुष्यति” ॥
 ननु चान्द्रवत् सावनादिष्वपि विष्णुधर्मोत्तरे मासपदं सङ्केतितं
 यथा “चन्द्रमाः कृष्णपक्षान्ते सूर्येण सह युज्यते । सन्निकर्षा-
 दथारभ्य सन्निकर्षमथापरम् ॥ चन्द्रार्कयोर्बुधैर्मासश्चान्द्र इत्य-
 भिधीयते । सावने च तथा मासि त्रिंशत्सूर्योदयाः स्मृताः ॥
 आदित्यराशिभोगेन सौरो मासः प्रकीर्त्तितः । सर्वर्क्षपरि-

वर्त्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥ चन्द्रार्कयोः सन्निकर्षात्
दर्शात् । अथानन्तरं प्रतिपदमारभ्य अन्यथा सन्निकर्षमार-
भ्येति ब्रूयात् अपरं सन्निकर्षं यावत् तावत्कालश्चान्द्रः । एतेन
सन्निकर्षादि सन्निकर्षान्तो मास इति नारायणोपाध्यायमतं
निरस्तम् । त्रिंशदहोरात्रात्मकः सावनः आदित्यैकराशि-
भोगावच्छिन्नः सौरः सप्तविंशतिनक्षत्रावच्छिन्नो नाक्षत्र इति
चतुर्विधा मासाः । तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते “चान्द्रः शुक्लादि
दर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः । एकराशौ रविर्यावत् कालं
मासः सभास्करः । सर्वर्क्षपरिवर्त्तैस्तु नाक्षत्र इति चोच्यते” ॥
मैवं चान्द्रसौरसावननाक्षत्र मासोल्लेखित कर्मसु ते कौटुशा
इत्याकाङ्क्षायां विष्णुधर्मोत्तरादिवचनस्य तत्परिचायकत्वेनोप-
पत्तौ मासशब्दस्य तत्र तत्र शक्तिग्राहकत्वे प्रमाणाभावात् ।
अनेकशक्तिकल्पने गौरवात् वक्ष्यमाणयुक्तिभ्यश्च चान्द्र एव
शक्तिः ।

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पितामहः ।
“आब्दिके पितृकृत्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः । विवाहादौ
स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” ॥ प्रथमादिपरं यात्रा-
ग्रहचारपरम् । यत्कमसूर्यभोग्यराश्यल्लेखेन यच्च विशेषोद्-
गयनादिविहितं तत्परञ्च अयनस्य सौरमासघटितत्वेन वक्ष्य-
माणत्वात् तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं सत्रमृति-
वृद्धिप्रायश्चित्तायुर्दायाशौचगर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयननाम-
करणान्नप्राशननिष्क्रमणचूडादिपरम् । तत्र चूडादावेकत्रैव
सौरसावनग्रहणं पश्चादुपपादयिष्यामः । तथा च विष्णुधर्मो-
त्तरे । “अध्वायनञ्च ग्रहचारकर्म सौरेण मानेन सदाध्यवस्येत् ।
सत्राण्युपास्यान्यथ सावनेन लोक्यञ्च यत्स्याद्ग्रहवहारकर्म” ॥
अध्वायनम् अध्वगमनं यात्रेति यावत् । संवत्सरप्रदीपे । “सिंहे

धनुषि मीने च स्थिते सप्त तुरङ्गमे । यात्रोद्वाहगृह्णारम्भचौर-
 कर्माणि वर्जयेत् ॥ एतन्मासत्रय यात्रानिषेधो राजेतरपरः ।
 राज्ञः कार्यानुरोधात् सर्वदा यात्राविधानात् । यथा मनुः ।
 “मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महीपतिः । फाल्गुनं
 वापि चैत्रं वा मासं प्रति यथावलम् ॥ अन्येष्वपि तु कालेषु
 यदा पश्येत् ध्रुवं जयम् । तदा यायाद्दिगृद्यैव व्यसने चोत्थितो
 रिपोः” ॥ व्यसनान्याह स एव । “कामजेषु प्रसक्तो हि
 व्यसनेषु महीपतिः । वियुज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव
 तु ॥ मृगयाच्चो दिवास्त्रपः परीवादस्त्रियो मदः । तीर्थत्रिकं
 वृथाद्या च कामजो दशकी गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह
 ईर्ष्यासूयायदूषणम् । वाग्दण्डजश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणो-
 ऽष्टकः” ॥ अचो द्यूतक्रीडा । तीर्थत्रिकं, नृत्यगीतवाद्यानि
 त्रौणि । दश पैशुन्यमविज्ञातपरदोषाविस्करणम् । साहसं
 साधोर्बन्धनादिना निग्रहः । द्रोहो जिघांसा ईर्ष्याऽन्यगुणा-
 सहिष्णुता । असूया परगुणेषु दोषाविस्करणम् अर्थदूषणम्
 अर्थानामपहारः देयानामदानाच्च । अतएव दौपिकायाम् ।
 “दैवहीनं रिपुं जेतुं यायाद्देवान्वितो नृपः । योज्या देवा-
 न्वितामात्या दैवहीने तथात्मनि ॥ व्यसनी विनष्टधर्मा
 त्रिविधोत्पातपीडितो यश्च । पुरुषः स दैवहीनः कथितो
 देवान्वितोऽन्यः” ॥ अतएव याज्ञवल्क्यः । “दैवे पुरुषकारे
 च कर्मसिद्धिर्व्यवस्थिता । तत्र दैवमभिव्यक्तं पौरुषं पौर्व-
 देहिकम्” ॥ अभिव्यक्तं फलोन्मुखौभूतम् । मनुरपि । “युक्ते
 दैवे च युज्येत जयप्रेम्सुर्व्यपेतभीः । साम्ना दानेन भेदेन
 समस्तोरथवा पृथक् ॥ विजेतुं प्रयतेतारीन् न युद्धेन कदा-
 चन । अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युद्धप्रमाणयोः । परा-
 जयश्च संग्रामे तस्माद् युद्धं विवर्जयेत् । त्रयाणामप्युपा-

यानां पूर्वोक्तानां परिचये । तथा युद्धेत संयत्तो विजयेत
रिपून् यथा” ॥ संयत्तः सम्यक्प्रयत्नवान् । कष्टरिपुमाह
स एव । “प्राज्ञं कुलीनं शूरञ्च दत्तं दातारमेव च । कृतज्ञं
धृतिमन्तञ्च कष्टमाहुररिं बन्धुः” ॥ कालोऽपि फलहेतुरि-
त्याह मत्स्यपुराणम् । “देवं पुरुषकारश्च कालश्च पुरुषोत्तमः ।
त्रयमेतन्मनुष्याणां पिण्डितं स्यात् फलावहम् । कृषेष्टंष्टि-
समायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवा-
काले कथञ्चन” ॥ सत्राणि गवामयनादीनि माससंवत्सर-
साध्यानि । लौक्यं व्यवहारकर्म भूतिवृद्ध्यादिकं मासेन
यास्यसि मासेन दास्यसीत्यादिकम् । अगस्त्यार्घ्यं दानं सौरेण
सिंहराशौ विधानात् । यथा ब्रह्मवैवर्ते “अप्राप्ते भास्करे
कन्यां शेषभूतैस्त्रिभिर्दिनैः । अर्घ्यं दद्यादगस्त्याय गौडदेश-
निवासिनः” ॥ नारसिंहे । “शङ्खे तोयं विनिक्षिप्य सितपुष्पा-
चतैर्युतम् । मन्त्रेणानेन वै दद्यादक्षिणाशामुखस्थितः ।
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भवः । मित्रावरुणयोः पुत्र
कुम्भयोने नमोऽस्तु ते” ॥ प्रार्थनन्तु । “आतापिर्भक्षितो येन
वातापिञ्च महासुरः । समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसौ-
दतु” ॥ गन्धादिकन्तु । अगस्त्याय नमः इत्यनेन देयं विशेष-
षानुद्देशे सामान्यतः प्राप्तत्वात् दक्षिणाशामुखस्थित इति
गन्धादावपि प्रयोगाङ्गकर्तृधर्मत्वात् इति रत्नाकरः । तत्पक्षार्घ्य-
मन्त्रस्तु । “लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते । गृहान-
र्णार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणि वल्लभे” । आश्वलायनः । उद्ग-
याने अपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चौडकर्मोपनयनगोदान-
विवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके” । विवाहे विषय-
भेदमाह गृह्यपरिशिष्टम् । “धर्म्येष्वेव विवाहेषु कालपरौ-
क्षणं नाधर्म्येषु” ॥ व्यक्तं भुजबले । “ग्रहशुद्धिमद्दशवि-

मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति
 कन्यकानाम् ॥ ननु “चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकासु
 च । मार्गे च फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयो-
 र्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रत-
 बन्धशुभक्रियाम्” । इति भुजबलोक्तं कथं सङ्गच्छता उपन-
 यनस्याश्वलायनेनोत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् पारस्करेणापि
 उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुण्याह इति कर्ममात्रे परिभा-
 षितम् असमासकरणं गर्भाधानादिषु कालविशेषनियतेषु
 उदगयनादौनां यथासम्भवं नित्यत्वानित्यत्वप्रतिपादनार्थमिति
 हरिशर्मा । गोभिलेनापि “उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि
 प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यात्” इति यामहयात्मकपूर्वाह्नमध्य-
 धिकं परिभाष्य यथा देशश्चेति पुनः कृतं यथा देशमित्यनेन
 खण्डोक्तानां प्रौष्ठपद्याम् उपकर्मकरणस्यामावास्यायामप-
 राह्णे पिण्डपितृयज्ञस्यान्यस्याप्येवंविधस्योदगयनादि विरुद्ध-
 विहितस्य ऋतुकालगर्भस्यन्दन-पूर्वकालषष्ठमासादि विहिता-
 धानपुंसवनसौमन्तोन्नयनादौनाञ्च दक्षिणायनादावनर्थानुप-
 पत्त्या ग्रहणम् । अथैवं यथा देशश्चेति सूत्रमवाच्यं तत्तद्विशेष-
 विधानादेव सिद्धेर्नायं दोषः । यथादिष्टकालस्य क्रियाया-
 मादरार्थमुक्तं तेन तत्तत्कालातिपत्तौ केषाञ्चिन्नोपः यथा अष्ट-
 कापिण्डपितृयज्ञादीनां विद्याकराङ्गिककृत्येऽपि । “अकाले
 चेत् कृतं कर्म काले तस्य पुनः क्रिया । कालातौतश्च यत्
 कुर्यादकृतं तद्विनिर्दिशेत्” । यत् कर्म यस्मिन् काले विहितं
 तत्कालाभावेऽपि नाङ्गान्तराभाव इव तत्कर्मनानुष्ठानं नित्य-
 कर्मसु यथाशक्तौत्थुपदेशस्य कृतिसाध्याङ्गमात्रविशेषत्वात्
 कालस्यानुपादेयत्वान्न तथेति । तदुक्तम् “अङ्गत्वेऽपि च कालस्य
 न त्यागोऽन्याङ्गवत् कुतः । अनुपादेयरूपत्वात् काले कर्म-

विधीयते” ॥ वचनात् कालातिपत्तौ केषाञ्चित् प्रायश्चित्तं कृत्वाऽनुष्ठानं यथा सन्ध्यावन्दनादीनां तदुपयथा सांख्यायन-
 गृह्यम् । “अरण्ये समित्पाणिः सन्ध्यामुपास्ते नित्यं वाग्यत
 उत्तरापराभिमुखोऽन्वष्टमदिशमानक्षत्रदर्शनात् अतिक्रान्तायां
 महाव्याहृतौः सावित्रौः स्वस्थयनादि जपित्वा एवं प्रातः प्राङ्-
 मुखस्तिष्ठन्नामण्डलदर्शनात्” इति । उत्तरापराभिमुखो वायु-
 कोणाभिमुखः कोणं विवृणोति अन्वष्टमदिशमिति उभयदि-
 गष्टमभागमिति यावत् । व्यासः । “सन्ध्याकाले व्यतीते तु
 न च सन्ध्यां समाचरेत् । गायत्रीं दशधा जप्त्वा पुनः सन्ध्यां
 समाचरेत्” ॥ जपे स्मृतिः । “कृत्वोत्तानौ करौ प्रातः साय-
 ञ्चाधौ मुखौ करौ । मध्ये तिर्यक्करौ प्रोक्तौ जप एव मुदा-
 हृतः” । पितृदयितायामप्येवम् । यत्तु काशीखण्डम् । “विधि-
 नापि कृता सन्ध्या कालातीता वृथा भवेत् । अयमेव हि
 दृष्टान्तो बन्ध्या स्त्री मेथुनं यथा” । इति तदकृतप्रायश्चित्त-
 परम् । हरिहरपद्धतौ । “यद्वागामिक्रियामुख्यकालस्याप्य-
 न्तरालवत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राक्तनकर्मणि” ।
 यद्वेति पक्षान्तरं प्राक्तनकार्यं मध्यकालवत् आगामिक्रिया-
 मुख्यकालस्यापि गौणकालत्वं तेन सायं सन्ध्याया रात्रिः प्रातः-
 सन्ध्याकालश्च गौणकाल इत्यर्थः । एवमन्यत्रापि । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत्
 कथञ्चन । इत्वेतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” । एतदिति
 महाव्याहृतिहोमादिप्रायश्चित्तम् । अधः पूर्वम् । बृहद्राज-
 मार्त्तण्डे । “या नार्यकृतसौमन्ता प्रसूते च कदाचन । अङ्गे
 निधाय तं बालं पुनः संस्कारमर्हति” ॥ देवलः । “सकृच्च
 संस्कृता नारो सर्वगर्भेषु संस्कृता । यं यं गर्भं प्रसूयेत स गर्भः
 संस्कृतो भवेत्” ॥ संस्कारक्रमनियममाह नारदः । “येषान्त-

न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्त्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
 पैतृकादेव तद्वनात् ॥ अविद्यमाने पितृर्थे स्वांशादुद्धृत्य वा
 पुनः । अवश्यकार्याः संस्काराः भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः ॥
 क्रमाद् भ्रातृणां येषामित्यनेन प्राप्तानां संस्काराणाञ्च पौर्वा-
 पर्यक्रमात् भ्रातृक्रमस्तु सोदरविषयकः । विवाहे तथा
 दर्शनात् । कर्णवेधस्य संस्कारत्वाभावान्न तथा नियमः ।
 बृहद्राजमार्त्तण्डकृतचिन्तामण्योर्माण्डव्यवचने तथा दर्शनात्
 यथा । “यदापत्यद्वयं तिष्ठेत् सम्भवोऽप्यपरस्य च । कर्ण-
 षट्कं विजानीयात् गर्हितं तत्तयस्य च ॥ इत्याशङ्क्य द्वयोर्मध्ये
 शुद्धिर्यस्याथ वत्सरे । वर्णवेधो हितस्तस्य नात्र ज्येष्ठादि-
 भावना ॥ षट्कर्णोत्पत्तिमाशङ्क्य भानोः शुद्ध्या समेऽपि च ।
 कर्णौ वैध्यौ न दोषः स्यादन्यथा मरणम्भवेत्” ॥ भ्रातृभिरिति
 बहुवचनादन्येषां ग्रहणम् । अतएव नारायणपद्धतौ “अष्टौ
 संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्ये
 वा तदभावेऽपि तत्क्रमात्” इत्यत्रान्यो वेत्युक्तम् । न च प्रागुक्त-
 गोभिलसूत्रे उदगयनादावसमासकरणम् एकैकस्यानुगुणद्योत-
 नार्थं समुच्चयोपलब्धो महानभ्युदय इति भट्टनारायणव्याख्या-
 नात् दक्षिणायनक्षणपक्षयोरप्युपनयनमिति वाच्यं पूर्वोक्ता-
 खलायनवचनेन चोड्कर्मोपनयनयोर्विशिष्य उदगयनशुक्त-
 पक्षयोर्विहितत्वात् । भोजराजेनापि । “माघादिमासषट्-
 केषु शार्ङ्गिणः शयनावधि । चूडकर्म प्रकुर्वन्ति मुनयो व्रतमेव
 च” ॥ इति व्रतमुपनयनम् । कृत्यचिन्तामणौ दक्षिणायन-
 निषेधोऽपि । “रात्रिभागः समाख्यातः स्वरांशोर्दक्षिणायनम् ।
 व्रतबन्धादिकं तस्मात् चूडाकर्म च वर्जयेत्” ॥ तत्कथमुपन-
 यनादिके विशिष्य मार्गादिकक्षणद्वितीयादिनिषेधः । उच्यते ।
 दक्षिणायने वैश्यस्योपनयनविधानात् क्षणपक्षे प्रायश्चित्ता-

लक्ष्मीपनयनविधानाच्च तत्परः । न चात्रायुदगयनाद्यपेक्षा ।
 कृते निःसंशये पापे इत्यादिनिन्दार्थवादेन विलम्बासङ्ख्यात्
 एकदिनस्योपवासेन गमयितुं शक्यत्वात् । यथा गर्गः ।
 “विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च
 विशां कर्त्थं नानध्ययनसंक्रमे ॥ अनध्यायेऽपि कुर्वीत यस्य
 नैमित्तिकं भवेत्” ॥ अपिना दक्षिणायनक्षणपक्षयोः समुच्चयः
 नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपं पारस्करः । “विवाहोत्सवयज्ञेषु सौरं
 मानं प्रशस्यते । पार्वणे त्वष्टकाश्राद्धे चान्द्रमिष्टं तथाब्दिके” ॥
 अत्र यज्ञपदमुदगयनादिविहितपशुयागाभिप्रायं पितामहोक्त-
 विष्णुधर्मोत्तरोक्तसत्रपरञ्च । गर्गः । “आयुर्दायविभागश्च
 प्रायश्चित्तक्रिया तथा । सावनेन तु कर्त्तव्या मन्त्राणामप्यु-
 पासना” ॥ सूर्यसिद्धान्ते । “सूतकादिपरिच्छेदो दिनमा-
 साब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता” ॥
 मध्यमग्रहभुक्तिर्ज्योतिर्गणनाप्रसिद्धा । याज्ञवल्क्यः । “गर्भा-
 धानमृतौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः
 प्रसवे जातकर्म च ॥ अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि
 निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥
 एवमेनः श्रमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्” ॥ ऋतौ ऋतुकाले ।
 यथा मनुः । “ऋतुकालाभिगामौ स्यात्” इति स च कालो
 याज्ञवल्क्योक्तः । “षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणां तासु युग्मासु
 संविशेत्” । तेन गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षितः काल ऋतुः ।
 स च रजोनिःसरणकालमारभ्य षोडशाहोरात्रात्मकः ततश्च
 गर्भाधानसंस्कारोपक्रमे सावनगणनासिद्धा । पुंसवने चतुर्थे
 स्पन्दते ततः । इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्वं द्वितीयमासः
 कालः तत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेकमासस्यापि
 तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सत्यधिकन्यूनकालयोर्गर्भस्पन्दन-

मनियंतमापद्येत । सावने तु नियतं तेनात्रापि सावनगणना-
युक्ता योषिद्वयवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम इत्यत्रापि
“अशौचव्यपगमे नामधेयम्” इति विष्णुसूत्रात् । सूतकोत्तर-
दिनपरमेकादशपदं पूर्वोक्तसूर्यसिद्धान्तोक्तवचनेन सूतकस्य
सावनदिनघटितत्वात् तदुत्तरकालस्यापि तथात्वं तस्मान्नर्भा-
धानपुंसवननामकरणेषु सावनदर्शनात् तत्साहचर्यात् सोम-
न्तोन्नयनादावपि मासवर्षगणनायां तथेति अतश्चोपनयना-
दिषु वर्षगणना सावनेन शुभाशुभगणनन्तु सौरेणेति सिद्धम् ।
एवमेव इति एवमुक्तप्रकारगर्भाधानादिभिरेनः पापं वीजगर्भ-
समुद्भवं शुक्रशोणितसम्बन्धं गात्रव्याधिसंक्रान्तिनिमित्तं नाशं
याति नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकमेतत् । उपनयनोत्तरावधिमाह
याज्ञवल्करः । “आषोडशाच्च द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविंशं काल औपनायनिकः परः” ॥ आह अभि-
विध्यर्थः । मर्यादाभिविधिसन्देहे कार्यान्वितत्वेनाभिविधेरेव
बलवत्त्वात् एवमेव भट्टभाष्यसरलाभवदेवभट्टमिताक्षराकुल्लक-
भट्टकल्पतरुस्मृतिसारप्रभृतयः । शूलपाणिरपि याज्ञवल्कर-
टीकायामेव किन्तु प्रायश्चित्तविवेके मर्यादार्थकतामाह यम-
वचनात् । यथा “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्तं भवे-
देषां प्रोवाच वदतां वरः” ॥ कुल्लकभट्टप्रायश्चित्तकल्पतरुप्र-
मयेतत् । अत्र ब्रूमः । “औपनायनिकः कालः परः षोडश-
वार्षिकः । द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्वाच्चतुर्विंशतिः परः” इति
कल्पतरुप्रमत्तव्यासवचनं परोऽन्यः षोडशवार्षिक षोडशवर्षं
वाप्य भूतः स्थित इति यावत् । तमधीष्टो भूतो भूतो भावौति
ठक् वर्षस्या भविष्यतीति उत्तरपदद्वयः अधीष्टोऽध्येषणायुक्तो
गुरुः भूतो भूतिगृहीतो दासः । राजमार्त्तण्डे कृत्यचिन्ता-

अणौ च मार्कण्डेयः । “विप्रस्य षोडशवर्षाद्राज्ञौ द्वाविंशतेः परम् । वैश्यस्याष्टत्रिकादब्दात् सावित्री पतनं भवेत्” ॥ अष्टत्रिकाच्चतुर्विंशतेः । विष्णुधर्मोत्तरे । “षोडशाब्दा हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी च वैश्यस्य परिकौर्त्तिता । सावित्री नातिवर्त्तते अत ऊर्ध्वं निवर्त्तते” ॥ आभ्यां षोडशवर्षाद्युपरि यमेन पञ्चदशवर्षोपरि यत् पतनमभिहितं तद्गर्भजन्मप्रभृतिगणनाभ्यामविरुद्धम् । तथा च कृत्यचिन्तामणौ माण्डव्यः । “व्रतबन्धविवाहे च वत्सरपरिकल्पनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके प्रसूतिपूर्वं सदान्येतु” ॥ एवञ्च व्यासमार्कण्डेयादिवाक्यैकवाक्यतया न्यायसिद्धतया च आषोडशादित्यादावाङ्गोऽभिविध्यर्थतैव तत्रापि गर्भातिरिक्ते वर्षगणनासावनेनैव । यत्तु द्विजानामुपनयनमुपक्रम्य पेठौनसिवचनम् । “द्वादश-षोडशविंशतिश्चेदतोता अवर्द्धकाला भवन्तीति” । तत् द्वादशवर्षाद्युपरि प्रत्यवायाल्पत्वज्ञापनपरमिति शूलपाण्युपाध्यायाः अत्र महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तं तदुत्तरं ब्राह्मप्रायश्चित्तमिति मैथिलास्तु । “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः । शेषे कर्मणि चान्द्रः स्यादेष मासविधिः स्मृतः” ॥ शेषे सौरादिविशेषोल्लेखरहित इत्याहुः । गङ्गावाक्यावल्यां दक्षः । “चान्द्रेण तिथिकृत्यन्तु यथाविहितमाचरेत्” । कार्तिकादिज्ञाने च चान्द्रसौरयोर्विकल्पेनानुष्ठानं यथा कृत्यकौमुद्यां पितामहः । “कार्तिकस्य तु यत् स्नानं माघे मासि विशेषतः । कृच्छ्रादिनियमानाञ्च चान्द्रमानप्रमाणतः” यज्ञपुराणम् “तुलामकरमेषु प्रातःस्नानं विधीयते । हविष्यं ब्रह्मचर्यञ्च महापातकनाशनम् ॥ अत्रोदितानुदितहोमवद्विकल्पेनानुष्ठानमिति हेमाद्रिः । कार्तिके मन्त्रस्तु । कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन । प्रीत्यर्थं तव देवेश

दामोदर मया सह" । मया लक्ष्म्या । स्कन्दपुराणे । "संप्राप्ते
 मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे सदा । कर्त्तव्यो नियमः कश्चित्
 व्रतरूपी नरोत्तमैः" । आरब्धकार्त्तिकिकादिकाभ्यस्नाने तु
 व्याध्यादिनाऽसामर्थ्यं पुत्रादिप्रतिनिधिना कारयितव्यम् । नानु-
 कल्पविधिना । नित्यस्नान एव तद्विधानात् इति विद्याकरो
 युक्तश्चेतत् । "जिह्वां त्यजेयुर्निर्लाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक् कर्षककर्मिणाम्" इति सम्भूय-
 वाणिज्ये याज्ञवल्क्यवचनात् जिह्वो मित्रवच्चकः । तं निर्लाभं
 कृत्वा त्यजेयुर्वहिष्णुकुर्युः । गारुडे । "गङ्गायां येऽवगाहन्ते माघे
 मासि नराधिप । चतुर्युगसहस्रान्ते न पतन्ति सुरालयात् ।
 दिने दिने सुवर्णानां सहस्रान्तु विशाम्यते । तेन दत्तं हि
 गङ्गायां यो माघे स्नाति मानवः" ॥ पद्मपुराणे । "मकरस्थे
 रवौ माघे प्रातःकाले सदा मुने । गोस्पदेऽपि जले स्नानं
 स्वर्गदं पापिनामपि" ॥ स्कान्दे । "मकरस्थे रवौ माघे न
 स्नात्यनुदिते रवौ । कथं पापैः प्रमुच्येत कथं स त्रिदिवं
 व्रजेत्" ॥ अनयोः सूर्योदयात् प्रागेव स्नानं प्रतीयते । तथा
 च सामान्यतः प्रातःस्नाने विष्णुः "प्रातःस्नात्यरुणकिरणशस्तां
 प्राप्नोमवलोक्य स्नायात्" । दक्षोऽपि । "सम्यास्नानं निशान्ते
 तु मध्याह्ने तु ततः पुनः" । यत्तु पद्मपुराणम् । "माघे मासि
 रटन्त्यापः किञ्चिदभ्युदिते रवौ । ब्रह्मघ्नमपि चाण्डालं कं
 पतन्तं पुनोमहे" ॥ इति तद्रटन्त्याख्यचतुर्दशीविषयम् । यथा
 यमः । "माघे मास्यसिते पक्षे रटन्त्याख्या चतुर्दशी । तस्या-
 मुदयवेलायां स्नाता नावेक्षते यमम्" ॥ स्नाता स्नानकारी ।
 "अनर्काभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशीम् । स्नात्वा सन्त-
 र्प्यन्तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते" ॥ अनर्काभ्युदित इति ईषदर्थे
 नञ् अतो न उदयवेलायामित्यनेन विरोध इत्याहुस्तच्चिन्त्यं

“परवचनार्द्धयोर्मध्ये सतारव्योमकाले तु तत्र स्नानं महा-
फलम्” इति समुद्रकरभाष्यदृष्टात् । किन्तु उदयवेलाया-
मरुणोदयवेलायामित्यर्थः । किञ्चिदभ्युदिते रवावित्यनेन माघ-
प्रातःस्नानकालोत्तरावधित्वमुक्तम् । तथा वराहः “तेजः परि-
हानेरुषा भानोरर्द्धोदयं यावत्” । अतएव “यो माघमास्युषसि
सूर्यकराभिताम्ने स्नानं समाचरति चारुनदीप्रवाहे । उद्धृत्य
सप्तपुरुषान् पितृमातृवंशान् स्वर्गं प्रयात्यमरदेहधरो नरो-
ऽसौ” ॥ इत्यत्र ऊषसि इत्यभिधाय सूर्यकराभिताम्न इत्युक्तं
सूर्योदयात् प्रागपि तत्करसम्भवात् न तु सूर्याभिताम्न इत्युक्तं
विधिमाह पाद्मे । “माघमासमिमं पुण्यं स्नाम्यहं देव
माधव । तीर्थस्यास्य जले नित्यं प्रसीद भगवान् हरे ॥ दुःख-
दारिद्र्यनाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च । प्रातःस्नानं करोम्यद्य
माघे पापप्रणाशनम् ॥ मकरस्थे रवौ माघे गोविन्दाच्युतः
माधव । स्नानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥ एतन्मन्त्रं
समुच्चार्य स्नायान्मौनं समाहितः । वासुदेवं हरिं कृष्णं
श्रीधरञ्च स्मरेत्ततः ॥ दिवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु
ते । परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघस्नानं महाव्रतम्” ॥ चान्द्रस्नाने
तु मकरार्कासृष्टकाले मकरस्थे रवाविति मन्त्रो न पठनीयो-
ऽसमवेतार्थत्वात् प्रातःस्नानेऽपि “यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं
स्नायादनातुरः” । इति कन्दोगपरिशिष्टीयेनाहः स्नानधर्माति-
देशात् सन्ध्यावन्दनोत्तरत्वं पञ्चपुराणौय तदङ्गतर्पणस्य तद्यथा ।
“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते । तर्पणन्तु
भवेत्तस्य अङ्गत्वेन व्यवस्थितम्” ॥ नित्यं प्रात्यहिकं प्रात-
र्मध्याह्नसम्बन्धिनैमित्तिकमुपरागादिनिमित्तकं काम्यं तीर्थादौ
क्रियमाणम् अतएव यद्यपि स्नानाङ्गं तर्पणं तत्रयोगान्तर्भवितुमर्हति तथापि सन्ध्यानुष्ठानसत्त्वे तस्य वाचनिकं सन्ध्योत्तरत्वं

चन्द्रग्रहाणादौ तु तदभावात् ज्ञानप्रयोगान्तर्गतत्वमिति
 छन्दोगाह्निकादयः मध्याह्नज्ञानप्रयोगान्तर्गततर्पणन्तु “तर्प-
 णन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः । देवेभ्यश्च ऋषि-
 भ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम्” इति श्रुतातपोक्त प्रधानतर्पणस्य
 प्रकृतौभूतं नित्याग्निहोत्रमिव सत्राग्निहोमस्य तत्राङ्गतर्पणे
 सन्ध्योत्तरत्वं साक्षादुक्तम् । विवृतावपि सम्भवप्राप्तम् । यथा
 ज्योतिष्टोमस्येष्ट्युत्तरकालत्वं विवृतीभूतसोमेऽप्यतिदेशप्राप्तम् ।
 किञ्च गृहमेधीय यागकालमध्ये अग्निहोत्रकाल आगते तत्-
 पदार्थक्रमवाधेनाग्निहोत्रानुष्ठानं निर्णीतं तथा स्नानानन्तरं
 सन्ध्याकाल आगते तर्पणमकृत्वैव सन्ध्यानुष्ठानं युक्तमिति
 विद्याकरवाजपेयौ व्यवहारोऽपि तथेति माघाधिकारे गारुडे
 “मातरं पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् । यमुद्दिश्य निम-
 ज्जेत द्वादशांशं लभेत सः” ॥ मार्कण्डेयः । “सितासितेषु
 यः स्नायात् माघे मासि युधिष्ठिर । न तेषां पुनरावृत्तिः
 कल्पकोटिशतैरपि । दशकोटिसहस्राणि षष्टिकोव्यस्तथापराः ॥
 माघे मासि प्रयागे तु गङ्गायामुनसङ्गमे” ॥ वैष्णवास्मृते
 स्कन्दपुराणम् । “पौष्णान्तु समतौतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
 माघमासस्य देवेश पूजाविष्णोर्विधीयते” ॥ पौर्णमास्यन्त-
 माघमुपक्रम्य “पितॄणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।
 ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥ ब्राह्मणो मूलकं
 भुक्त्वा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् । अन्यथा याति नरकं क्षत्रविट्-
 शूद्र एव च” ॥ तथा “वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पिबेद्वा गर्हितश्च
 यत् । वर्जनौयं प्रयत्नेन मूलकं मदिरासमम्” ॥ वैशाख-
 ज्ञानान्तु सौरेण यथा भविष्ये “गवामर्द्धप्रसूतानां लक्षं दत्त्वा तु
 यत् फलम् । तत्फलं लभते राजन् मेषे स्नात्वा तु जाह्नवीम्” ॥
 नाक्षत्रमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे । “नक्षत्रसत्राण्ययनादि

चेन्दोर्मासेन कुर्याद्भगणात्मकेन” । नक्षत्रसत्राणि माससाध्य-
यागविशेषाणि याज्ञिकप्रसिद्धानि इन्दोरयनानि सोमायनाख्य-
सत्राणि इति समयप्रकाशः । एवं जन्मनक्षत्रे शनिभौमवार-
फलं नाक्षत्रमासेन योग्यत्वात् यथा दौर्पिकायाम् “जन्मनृत्ते
यदि स्यातां वारौ भौमशनैश्चरौ । स मासः कल्मषो नाम
मनोदुःखप्रदायकः” ॥ तस्मादेभिश्चान्द्रसौरसावननाक्षत्रमा-
सेषु कर्माणि विहितानि तत्परिचायकानि चन्द्रमाः कृष्ण-
पक्षान्ते इत्यादि विष्णुधर्मोत्तराद्युक्तवचनानि न तु शक्ति-
ग्राहकाण्येति सिद्धम् । अतस्तत्तत्कर्मसङ्ख्ये “मासपक्ष-
तिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः । उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य
फलभागभवेत्” ॥ इति ब्रह्माण्डपुराणात्तेन तत्तद्विहितमास
एव निर्देश्यः । अत्र चकारद्वयश्रुतेर्मासपक्षतिथीनाञ्चेति न
निमित्तविशेषणं किन्तु स्वातन्त्र्येणैव यथासम्भवमुभयोरुल्लेखः ।
तथा च द्वैतनिर्णये दर्शनाद्वादौ कृष्णादिरेव मासो निर्देश्यः
तस्य तत्तिथिपुरस्कारेणैव करणात् तदितरत्र सांवत्सरिकादौ
शुक्लादिरेव निर्देश्यः तस्य प्रयाणतिथिकर्तव्यत्वेन त्रिंशत्तिथि-
साधारणतया तत्तिथिनियतब्रह्मपुराणास्यर्शादित्युक्तम् ।
आहचिन्तामणावपि आह्वाटिकर्मणि विशेषवचनं विना शुक्ला-
दिरेव निबन्धुभिरादरणादित्युक्तम् । गङ्गावाक्यावल्यामपि
वारुणीस्नाने मधुकृष्णात्रयोदश्यामिति वाक्यरचना । किञ्च
यदि सर्वकर्मणि मुख्यचान्द्रेणैव वाक्यरचना स्यात्तदाश्वयुक्-
कृष्णपक्षौयश्चाहोपि मुख्यचान्द्रत्वेन भाद्रपदप्रयोगः सम्भवति
तत्राश्वयुक्पदप्रयोगो मुनीनां व्यर्थः स्यात् तस्येदमेव प्रयोजनं
यत्तेन निर्देशः । एवं विवाहादौ सौरेणाभिलाषः एवञ्च सावने
नाक्षत्रे च चैत्रादिनामानुल्लेखान्मुख्यचान्द्रेणैव निर्देशः अतएव
स्मृतिसारे ब्रह्मपुराणम् । “तिथिकृत्ये च कृष्णादिं व्रते शुक्लादि-

मेव च । विवाहादौ च सौरादिं मासं कृत्ये विनिर्दिशेत् ॥
 सौरः सूर्यसंक्रमः । संकल्ये मासादिवदद्योक्षेत्रोऽपि “ब्राह्मणा-
 नुपामन्त्रयेत् श्लोऽद्येति वा आहमाचरिष्ये” इति शङ्खलिखित-
 दर्शनात् । अद्यकृष्णाष्टमीं देवौमिति वचनात् अद्यचन्द्रार्कग्रहण-
 मिति भविष्याच्च एतेनाहः पदस्य रात्रिपरत्वाभावात् रात्रौ
 चेत् अस्यां रात्रौ इति वक्तव्यं नाद्येति मतं चिन्त्यं रात्रिपदो-
 क्षेत्रे मानाभावात् एवमनेकाहसाध्ये कर्मणि तिथ्युल्लेखानन्तर-
 मारभ्येत्युल्लेखः । अन्यथा तन्मासपक्षतिथिविशेषादीनां दिना-
 न्तरासत्त्वेनानन्वयः स्यात् ।

अथ दर्शान्तमासशक्यत्वे साधकान्तराणि । मत्स्यपुराणे ।
 “प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः” । इत्यादि चतु-
 र्दशकल्पानुक्ता “कौर्म्यः पञ्चदशो ब्रह्मन् पौर्णमासी प्रजापतेः ।
 षोडशो नारसिंहस्तु” इत्यादिना जनत्रिंशत् कल्पानुक्ता “पितृ-
 कल्पस्तथान्ते तु या कुङ्कुर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्ययं ब्रह्मणो मासः
 सर्वपापप्रणाशनः । आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य
 विधौयते । तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा” ॥
 अत्र ब्रह्मणोदर्शान्ते मासपदशङ्केतादन्येषामपि तथैव युक्तम् ।
 श्रुतिरपि “पूर्वः पक्षो देवानामपरः पक्षः पितॄणाम्” इति
 मासान्तर्गतशुक्लकृष्णपक्षावेव पूर्वापरत्वेन विदधाति । संवत्सर-
 प्रदीपे । षट्त्रिंशत्तमं “तत्र पक्षावभौ मासे शुक्लकृष्णौ
 क्रमेण हि । चन्द्रवृद्धिकरः शुक्लः कृष्णश्चन्द्रचयात्मकः । पक्ष-
 त्याद्यास्तु तिथयः क्रमात् पञ्चदश स्मृताः । दर्शान्ताः कृष्ण-
 पक्षे ताः पूर्णिमान्ताश्च शुक्लके” । पक्षतिः प्रतिपत् । अमर-
 कोषे “पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावभौ” । अत्र
 यदि दर्शान्तमात्रे मासपदस्य शक्तिर्न स्यात् तदा चान्द्रमास
 इत्येव विदधात् । मासविशेषवाचनश्चेत्त्रादयोऽपि चान्द्रे

शक्ता वक्ष्यन्ते । चान्द्रे यौगिकोऽपि मासशब्दस्तथा हि मास-
 शब्दस्यायं वृद्धिक्लासहेतुर्नक्षत्रभोगात्मकः क्रिया प्रचयः सूर्य-
 मण्डलवियोगसंयोग इति चन्द्रवाचिहलन्तमासशब्दादन् प्रत्य-
 यान्तात् सिद्धः । तथा च गदसिंहः । “सूक्ष्मन्यान्तो माषो-
 माने ब्रौह्मन्तरेऽपि निर्दिष्टः । कालविशेषे दन्त्योमासश्चन्द्र-
 कालयोस्तथा” इति । तिथिस्वरूपमाह सूर्यसिद्धान्तः ।
 “अर्कादिनिःसृतः प्राचीं यदुयात्यहरहः शशी । भागैर्द्वादश-
 भिस्तत् स्यात्तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” । द्वादशभिर्भागैर्यदुयाति-
 तदेव यानं तिथिः विनिःसृत इति शुक्लपक्षतिथ्यभिप्रायेण
 कृष्णपक्षे विप्रकृष्टात् सन्निकर्ष इत्यपि बोध्यम् । भागस्त्रिंशं-
 शराशेरेकोऽंशः । तथा च हेमाद्रिसारसंग्रहयोर्विष्णुधर्मो-
 त्तरे । “त्रिंशंशकस्तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते । आदित्या-
 द्विप्रकृष्टस्तु भागं द्वादशकं यदा । चन्द्रमास्यात्तदा राम तिथि-
 रित्यभिधीयते” । तेनार्कापेक्षया चन्द्रस्य राशिद्वादशांशभो-
 गेन एकातिथिरेवमपरापरापि सा चैकैककलाक्रियालक्षणा ।
 तत्र प्रथमकलाक्रियारूपा प्रतिपत् एवं द्वितीयादिः । सा च
 वृद्धिरूपा चेत् शुक्ला क्लासरूपा चेत् कृष्णेति न च “अष्टमांशे
 चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः । अमावास्याष्टमांशे च ततः
 किल भवेदनुः” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्चतुर्दश्याः शेष-
 यामे पञ्चदश्याः कलायाः चत्वारश्चात् एवं दर्शान्तयामे आद्य-
 कलाया उत्पत्तेर्विरोध इति वाच्यं तस्य दर्शश्चाद्वयार्थं पारिभा-
 शिकक्षयोत्पत्तिपरत्वं न तु वास्तवं स्मृतिज्योतिःशास्त्रोक्तगण-
 नाविरोधात् उपजीव्यगोभिलविरोधाच्च । यथा गोभिलः ।
 “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” इति । परः
 सन्निकर्ष उपर्यधो भावापन्नसमसूत्रपातन्यायेन एकांशावच्छे-
 देन एकराश्यवस्थानं स च दर्शान्तक्षणेऽव्यभिचारौ तथा च

विरोधे न्याययुक्तस्य प्रामाण्यमाह भविष्यपुराणम् । “स्मृत्य-
 र्थेन विरोधे हि अर्थशास्त्रस्य बाधनम् । परस्परविरोधे तु
 न्याययुक्तं प्रमाणवत्” ॥ अर्थशास्त्रस्य मन्वादिप्रणीतराज-
 नीत्यादिविषयस्य यदाह । “अनागमन्तु यद्भुक्तं पित्रा पूर्व-
 तरेस्त्रिभिः । न तच्छक्यमपाकर्तुं क्रमात्रिपुरुषागतम्” ।
 पित्रा पूर्वतरैः पितरमादाय पूर्वतरैरित्यर्थः । “अनागमन्तु
 यो भुङ्क्ते बह्वन्यद्दशतान्यपि । चौरदण्डेन तं पापं दण्ड-
 येत् पृथिवीपतिः” । इत्यनयोर्धर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विप्रति-
 पत्तौ धर्मशास्त्रेण दण्डविधायकमर्थशास्त्रं बाध्यते ततश्च
 अर्थशास्त्रस्य त्रिपुरुषीयेतरपरत्वेन सङ्कोचः । वृहस्पतिः ।
 “आहर्त्ता शोधयेद्भक्तिमागमञ्चापि संसदि । तत्सुतो भक्ति-
 मेकैकां पौत्रादिषु न किञ्चन” । भुक्तिशोधनमाह कात्यायनः ।
 “मागमो दीर्घकालश्च निष्छिद्रोऽन्यतरोञ्जितः । प्रत्यर्थि-
 सन्निधानञ्च पञ्चाङ्गो भोग इष्यते” । त्रिपौरुषे विशेषमाह
 व्यासः । “प्रपितामहेन यद्भुक्तं तत्पुत्रेण विना च तम् ।
 तौ विना तस्य पित्रा च तस्य भोगस्त्रिपौरुषः” । इति प्रसङ्गा-
 दुक्तम् । वर्द्धमानोपाध्यायष्टत ज्योतिर्वचनम् । “एकातिथिः
 कापि तदादि भूतातिथिस्तृतीयेति तिथिप्रबन्धः । मासः
 सचान्द्रस्तिथिनाम्नि यस्माञ्चान्द्रीं कलामाप्य सदा प्रवृत्तः” ।
 एकातिथिः प्रतिपत् तदातिभूता पञ्चदशौ यदि द्वितीया भवति
 तदा प्रतिपदादिपञ्चदश्यन्तस्त्रिंशत्तिथिसमुदाय एको मासः
 एवं द्वितीयादि प्रतिपदन्तस्तृतीयादि द्वितीयान्त इति तस्य
 चान्द्रत्वे हेतुमाह यस्माञ्चान्द्रीं कलां वृद्धिचयार्हत्वेन प्राप्य
 तिथिनाम्नि तिथिसमुदायात्मके प्रवृत्तस्तिथेरेकैककलाक्रिया-
 रूपत्वात् तथा च हेमाद्रिकालमाधवौययोः स्कान्दे प्रभास-
 षष्ठम् । “अमा प्रोदशभागेन देवि प्रोक्ता महाकला ।

संस्थिता परमा माया देहिनां देहधारिणी । अमादिपौर्ण-
मास्यन्ता या एव शशिनः कलाः । तिथयस्ताः समाख्याताः
षोडशैव वरानने” । चन्द्रमण्डलस्य षोडशभागेन परिमिता
देहधारिणी आधारशक्तिरूपा अमानाम्नी मन्त्राकला प्रोक्ता
क्षयोदयरहितत्वान्नित्या स्रक्सूत्रवत् सर्वानुस्यूता तदन्याः पञ्च-
दशकलाः पौर्णमास्यन्ताः प्रतिपदादितिथिविशेषरूपा इति
षोडशैव कलास्तिथय इति सिद्धान्तशिरोमणौ । “तन्यन्ते
कलिका यस्मात्तस्मात्तास्तिथयः स्मृताः” । कलिकाः कलाः ।
सूर्यसिद्धान्ते । “नाडीषष्ट्या तु नाक्षत्रमहोरात्रं प्रचक्षते ।
तत्त्रिंशता भवेन्मासः सावनोऽर्कोदयैस्तथा ॥ ऐन्दवस्तिथि-
भिस्तद्वत् संक्रान्त्या सौर उच्यते” ॥ तत्त्रिंशता नाक्षत्रदिन-
त्रिंशता मासो नाक्षत्रमासः । तथा त्रिंशताऽर्कोदयैस्तु राशि-
विशेषावस्थानवशेन लग्नस्य यावन्ति पलविपलानि रविभोगः
स्यात् तदधिकषष्टिदण्डैः सावनमहोरात्रं भवतीति तथा च
सिद्धान्तसन्दर्भे. “सावनं दण्डाः षष्टिरहः स्वलग्नखगुणांशाख्या-
स्तदैर्नक्षत्रैवत्” दण्डाः षष्टिस्वलग्नखगुणांशाख्याः सावनमह-
स्तदैर्नक्षत्रैश्च तेन सावनैर्नयोः पर्यायता । ऐनमित्यनेन स्वलग्न-
मित्यत्र स्वपदेन रविभुज्यमानं प्रतीयते । खगुणांशास्त्रिंशंश
प्रथमान्त-तृतीयान्तपदैर्लग्नदण्ड-पलान्याह दीपिकायाम् ।
“रामो गवेदैर्जलधिस्तु मैत्रैर्बाणो रंसैः पञ्चखसागरैश्च । बाणः
कुवेदैर्विषयोऽङ्गयुग्मैः क्रमोत्क्रमान्नेषतुलादिमानम्” लग्नानां
दिनभोगस्तु लग्नदण्डपलानि द्विगुणौकृतानि पलविपल-
रूपाणि औत्सर्गिकाणि त्रिंशद्दिनन्यूनाधिकवशात् किञ्च-
दधिकन्यूनानि च ततश्च दिनं दिनं यानि यानि भुक्तानि
तानि रव्युदयलग्नस्य रात्रिशेषप्रविष्टानि अवशिष्टानि दिवसौ-
यानि । एवं तत्सप्तमलग्नपलविपलानि दिनशेषप्रविष्टानि

अवशिष्टानि रात्रिसम्बन्धीनि ज्ञात्वा आद्यन्तलग्नमानयुक्तम-
ध्यलग्नपञ्चमानैर्दिनरात्रिमानान्यवधार्य प्रातःकालविभागादि-
निर्णयः । अतः सावनसंवत्सरेण एकदिनाधिकवत्सरो नाक्षत्रो
भवतीत्यनयोर्भेदः । नाक्षत्रमासफलन्तु । आयुर्दाये स्मृतं
प्राञ्चैर्नाक्षत्रं षष्टिनाडिकम्” इति तद्वदिति त्रिंशता एवं
यत्किञ्चित्त्रिंशत्तिथ्यात्मकोऽयं मासशब्दः प्रयुक्तः स “एकाहेन
तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूनाः संवत्सरश्चैव
स्यातां षाण्मासिके तदा” ॥ इति कात्यायनेनोक्तस्य “षाण्मा-
सिकाब्दिके आहे स्यातां पूर्वद्युरेव ते । मासिकानि स्वकौये
तु दिवसे द्वादशापि च” इति हेमाद्रिमाधवाचार्यधृतपैठौन-
स्युक्तवचनस्य च विषये गौणमासपरिचायकः । पूर्वोक्तयुक्त्या
शुक्लप्रतिपदादेरेव मासशब्दाभिधेयत्वात् स्वकौये दिवसे स्मृताहे
एवं पूर्वतिथौ षाण्मासिकाब्दिकविधानात् एकाहेन तु षाण्मासा
इत्यत्रापि तथार्थत्वात् पूर्वस्मृततिथिं विहायापरस्मृततिथि-
मादाय मासवर्षगणना प्रसिद्धा । अतएवाधिकरणस्य कर्मत्व-
विवक्षया प्रागुक्ततमधीष्ट इत्यादिसूत्रेण मासिकाब्दिकपद-
सिद्धिः निमित्तसप्तम्यान्तु तदसम्भवात् न तथा एतेन पूर्वस्मृत-
तिथिमादाय मासवर्षगणनेन स्मृततिथेः पूर्वतिथिं विहाय तत्-
पूर्वादिने मैथिलानां यत् षाण्मासिकद्वयकरणन्तद्वेयमिति
सिद्धान्तचिन्तामणौ चान्द्रे मासि अन्यथा व्युत्पत्तिर्दर्शिता
यथा । “मस्यन्ते परमौयन्ते स्वकालावृद्धिहानितः । मास
एते स्मृता मासास्त्रिंशत्तिथिसमन्विताः” ॥ मासश्चन्द्रस्य वृद्धिच-
याभ्यां स्वकालाश्चन्द्रसम्बन्धिकालां मस्यन्त इति मासाः । तस्मात्
क्षृप्तयोगद्वयाक्षधुनारौतोक्तात् मासादिमध्यसमाप्तिकौर्त्तनात्
प्रयोगोपाधिसङ्कतान्मासपदस्य दर्शान्त एव मुख्यत्वं सौरादिषु
लक्षणया गौण्या वा प्रयोगोपपत्तेर्न रुद्धिशक्तिकल्पनेति । तदुक्तं

भट्टपादैः “लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेद्योगापहारिणी । कल्प-
नौया तु लभते नात्मानं योगवाधतः” ॥ न च सौरादिष्वपि
चन्द्रादिक्रियाया अव्यभिचाराल्लघुहारीतोक्तवद्विष्णुधर्मोत्तराभि-
हितोपाधिचतुष्टयसहकृताद्योगद्वयात् प्रवृत्तिरस्तु मासशब्द-
स्येति वाच्यं लघुहारीतोक्तस्यादिमध्यसमाप्तिर्कोत्तनस्वरसादुपा-
धित्वं विष्णुधर्मोत्तरोक्तस्य तु तथात्वाभावात् न तथात्वमिति ।
वस्तुतस्तु चान्द्र एव मासे चन्द्रक्रियाया वृद्धिचयरूपाया असा-
धारणत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तत्वं सौरादौ तु सूर्यादिक्रियाणां
तथेति । अतः कथं सौरादौ मासपदप्रयोगावसरः । तथा च
शारीरकटोकायां वाचस्पतिमिश्राः असाधारणत्वेन हि व्यप-
देशा भवन्ति । यथा क्षितिजलपवनवीजादिसामग्रीसमवधा-
नजन्माप्यङ्कुरः शालिवीजजन्यत्वेन व्यपदिश्यते शाल्यङ्कुर इति
न क्षित्यादिभिः तेषां कार्यान्तरेऽपि साधारण्यात् तद्विदृशा-
न्तवच्चन्द्रक्रियाया असाधारणत्वेन पौर्णमास्यन्तेऽपि कथं न
प्रवृत्तिनिमित्तत्वमिति चेदुपाधित्वप्रतिपादकवचनाभावात्
किन्तु ब्रह्मपुराणादौ प्रौष्ठपदूह्वं कृष्णपक्षादावश्वयुगादिप्रयोगा-
त्तथा त्वं गौण्यावसौयते इति । एतत् सर्वं क्रियैव काल
इति मतानुसारादुक्तं तदतिरिक्तकालवादिमते तु सर्वत्र तत्तत्-
क्रियोपलक्षितः काल इति विशेषः । तथा च विष्णुपुराणे ।
“कालस्वरूपं रूपं तद्विष्णो मैत्रेय वर्त्तते” । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“अनादिनिधनः कालो रुद्रः सङ्कर्षणात्मकः । कलनात् सर्व-
भूतानां स कालः परिकीर्तितः” ॥ कलनात् लयकरणात् ।
तथा च विष्णुः । “ये समर्था जगत्पस्मिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः” ॥

अथ चैत्रादिग्रन्थानां चान्द्रवाचिता । लघुहारीतः ।
“चक्रवत् परिवर्त्तत सूर्यः कालवशादुद्यतः । अतः सांवत्सरं

आह कर्तव्यं मासचिह्नितम् ॥ मासचिह्नन्तु कर्तव्यं पौष-
 माघाद्यमेव हि । यतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः ॥
 चान्द्रग्रहणे हेतुवन्निगदमाह यतः सूर्यः कालवशाच्चक्रवत् गते-
 र्मन्दत्वामन्दत्वाभ्यां गच्छेत् तथा च एकराशिमुपभुञ्जानो
 रविर्मेघादौ मन्दगत्या कामप्येकां तिथिं हि सृशति तुलादौ
 शीघ्रगत्या कामप्येकां तिथिं न सृशति इति पूर्वत्र संशयः ।
 उत्तरत्र कमणो लोपः स्यादतो मासचिह्नितं शुक्लादिमास-
 चिह्नितं कर्तव्यम् अत्र एकस्यास्तिथिर्द्वित्वलोपयोरभावात्
 अथातः शुक्लादित्वं कुत इति चेत् लघुद्वारौतेनैव इन्द्राग्नौ-
 त्यादिना निरूपपदमासशब्दस्य शुक्लादौ सङ्गतमभिधाय
 चक्रवदित्यभिधानात् एतेन “पार्वणे त्वष्टका आह्वे चान्द्रमिष्टं
 तथाब्दिके” इति पारस्करौघे पार्वणादिसाहचर्यात् आब्दिक-
 आह्वमपि कृष्णादिमासेनेति पाश्चात्यमतं निरस्तम् । हेतु-
 वन्निगदाधिकरणन्तु प्रमाणलक्षणे यथा हेतुर्वाङ्निगद्यते इति
 हेतुवन्निगदः शूर्पेण जुहोति तेन ह्यन्न क्रियते इति श्रूयते ।
 अत्र हिशब्द श्रुतेः स्तुतौ च लक्षणाप्रसङ्गादन्नकरणत्वं शूर्प-
 होमे हेतुरद्विष्टः तथा च यद् यदन्नकरणं दर्व्यादि तेन तेन
 होतव्यमिति प्राप्तेराह्वान्तः शूर्पस्य होमकरणत्वं तृतीयया
 श्रुत्याऽवगम्यते विध्यर्थस्य च न हेत्वपेक्षा तस्मात् शूर्पस्तुतिः ।
 यत्तु हेतौ हिशब्द श्रुतिरिति तन्न न हि साक्षाद्दर्व्यादिना
 शक्यमन्नं कर्तुम् अथ शक्यं प्रणात्या कथं तर्हि श्रुतिः प्रवर्तिता
 हेतुवचनस्यानपेक्षप्रवर्तकवाक्यस्यैव श्रुतिता । तथा चाभिधानुं
 पदेऽन्यस्मिन् निरपेक्षरवाश्रुतिरिति । ननु शूर्पस्तुतावपि
 लक्षणा स्यात् । न हि तेनापि साक्षादन्नं क्रियते वादं स्तुतिर्हि
 अनुवादकत्वादु यथा प्राप्तलक्षणां सहेत । न विधिरपूर्वार्थक-
 त्वात् । ततश्चात्र यन्मतुपलिखनं तत्प्रमादकतमिति मन्तव्यम्

अतएव भट्टवार्त्तिकेनापि ये हेतुवन्निगद्यन्ते हिशब्दादिभिर्न तु परमार्थहेतव इत्युक्तम् । एवञ्च यद्यपि “सृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्सरम्” । इत्यादिवचनोपात्तेषु मासिकश्राद्धेषु तत्तन्मासौयतत्तत्तिथिविशेषविहितकर्मसु च हेतुवन्निगदश्चिन्तनीयः दव्यादेस्तु वचनानुपात्तत्वान्नाकाङ्क्षावसर इति । अतः सांवत्सरं श्राद्धमिति प्रदर्शनमात्रं तेन मासिकश्राद्धजन्यतिथि कृत्यतत्तन्मासौय तत्तत्तिथिविशेषविहितकर्माप्येवेष्टं तत्र शुक्लादेरविशेषात् पुनरनध्यवसायः स्यात् तन्निरासार्थमाह पौषमाघाद्यमेव हीति सपौषादिः कौटुकं तस्य चान्दे वा कथं शक्तिरित्यत्राह यतस्तत्र विधानेन शास्त्रेण तच्च इन्द्राग्नी इत्याद्युक्तमेवेति श्राद्धविवेककृत् तन्न मनोरमं लघुहारौतोक्तौ तदुक्तवाक्यान्तरस्य हेतुत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । किन्तु विधानेन श्रुत्यादिना तथा च श्रुतिः । “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्बध्यते” इति । “अत्राश्विन्यथ भरणी बहुलापादतश्च कीर्त्तितो मेषः । वृषभो बहुलाशेषं रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः । मृगशिरसोर्द्धं चार्द्रा च पुनर्वसोश्चांशकास्तयो मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनोपाद उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ताचित्रार्द्धञ्च कन्यकाख्यः । तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातीपादत्रयं विशाखाः । अलिनि विशाखायाः पादस्तथानुराधान्विता ज्यैष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणापूर्वं धनिष्ठा र्द्धम् । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापादत्रयं पूर्वायाः । भाद्रपदाशेषस्तथोत्तरारिवतीमौनः” इति । राजमार्त्तण्डोक्त वृषराशिभोग्यरोहिणौनक्षत्रयुक्तामावास्या वैशाखस्येति प्रतिपादयन्ती श्रुतिश्चान्द्र एव शक्तिं बोधयति सौरवैशाखे तदसम्भवात् । तथा हि “सूर्याचन्द्रमसोर्यः परः सन्निकर्षः सामावास्या” इति

गोभिलसूत्राच्चन्द्रार्कयोरेकराश्ववस्थानममावास्थेति वृषस्वरवा-
 वेव रोहिणीयुक्तामावास्यायाः सम्भवात् । कृत्यचिन्तामणौ
 व्यासः । “मीनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्ते-
 ऽब्दे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” । येषां शुक्लप्रतिपदादि
 दर्शान्तानाम् आरम्भप्रथमक्षणे आद्याक्रियाद्यसमये मीनमेषा-
 दिस्थो रविर्भवेत् । ते वर्षे चान्द्रमासाश्चैत्रवैशाखादि द्वादश-
 संज्ञकत्वात् द्वादश स्मृताः । न पुनर्मलमासेऽपि संज्ञान्तरम् ।
 किन्तु द्विष्वेत्नादिरिति त्रयोदशापि द्वादशसंज्ञका इति व्यासे-
 नौपदेशिकौ शुक्लादि मासे चैत्रादि शक्तिरभिहितेति । तदुक्तं
 “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोष्ठाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च । वाक्यस्य
 शेषाद्विद्वतेर्वेदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” । अतएव
 “पश्चात् तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणैः” । इति एक-
 लक्षणशालित्वे न गौणमेकत्वमुक्तं मलमासेऽपि वसन्तादेर्मास-
 द्वयात्मकत्वार्थम् । चातुर्मास्यादि व्रतान्तरालिकमलमास-
 कर्तव्यत्वार्थञ्च न तु वास्तवमेकत्वार्थं श्रुतिस्मृतिविरोधात् ।
 तथा च श्रुतिः “द्वादशमासाः संवत्सरः क्वचित्रयोदश मासाः
 संवत्सरः” इति त्रयोदशेत्यधिमासे स्मृतिः । “यस्मिन्नब्दे
 द्वादशैकश्च यव्यः” इति । यव्यो मास इति यव्या मासाः
 स्वमेकः संवत्सर इति शतपथश्रुत्या यव्यस्वमेकशब्दयोर्मासवर्ष-
 पर्यायतोक्ता । यत् नृसिंहपुराणम् । “पञ्चमासान् हरो
 सुप्ते देशे तत्र भयं भवेत् । ब्रह्महा च भवेद्राजा संग्रामे भय-
 माप्नुयात्” इति । तस्मिन्मिथुनार्कमलमासपाते तस्याप्याषा-
 ढत्वात् तत्र हरिशयने सति दोषाभिधायकं तेन तत्र कर्कटे
 प्रकृताषाढ एव हरिशयनम् । “तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे
 मासि कारयेत्” इत्येकमूलत्वात् । यत्र तु मिथुनार्के हरि-
 शयनं तत्र कर्कटादौ मलमासपाते पञ्चमासत्वेऽपि न दोषः ।

चान्द्राषाढादिष्वेव शयनादि विधानात् । तथा च मत्स्य-
पुराणम् । “शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्तते । कार्तिके
परिवुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने” । सौरपरत्वे कर्कटादि शयनादौ
सदेत्यनुपपत्तेः । ततश्च व्यासवचनान्मौनस्थरविप्रारब्धशुक्ल-
प्रतिपदादिदर्शान्तश्चैत्रो मास इति एवं वैशाखादिरपि ।
एतेन मौनस्थरविप्रारब्धादीनां गुरुत्वान्मौनस्थरव्यादीनां लघु-
त्वात् “नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्ये चोपजायते” इति
न्यायाच्च सौर एव शक्तिरिति निरस्तं वचनस्य नातिभार इति
न्यायात् । अतएव प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पयानि सुवद्भन्त्य-
प्युक्तम् अतएव सौरे कृष्णप्रतिपदादि पौर्णमास्यन्ते दाय-
श्चैत्रादि पदप्रयोगः सगौण्या लक्षणया वा वेदितव्य इति
चान्द्रवदुभयत्रौपदेशिकशक्तेरभावात् एवं नानार्थतापि न तथा
चान्द्र एव चैत्रादिपदानां शक्ती नक्षत्रेण युक्तः कालः । सास्मिन्
पौर्णमासौति संज्ञायामिति सूत्राभ्यां पाणिनेः स्वरसोऽवग-
म्यते । अतएव जयादित्येन परसूत्रे दशरात्रादि व्यावृत्त्यर्थं
मासाद्धैमाससंवत्सराणाम् इयं संज्ञेति अभिधाय पौषमासः
पौषोऽर्द्धमासः पौषः संवत्सर इत्युदाहृतम् एतत्समय प्रकाश-
कृतापि लिखितं तत्र पुण्ययुक्ता पौर्णमासौ पौषौ सास्मिन्
मासे इति पौष एवं माघादिः अभिधानञ्च “पुण्ययुक्ता पौर्ण-
मासौ पौषौमासे तु यत्र सा नाज्ञा सपौषो माघा-
द्याश्चैवमेकादशापरं” । एवमर्द्धमासेऽपि संवत्सरे तु विशेषो
वराहसंहितादैवज्ञमनोहरकृत्याचन्तामणिषु नक्षत्रेण सहोद-
यमस्तं याति येन सुरमन्मौतत्संज्ञं वक्तव्यम् वर्षं मासक्रमे-
णैव । वर्षाणि कार्तिकादीनि आग्नेयाद्ब्रह्मानुयोगीनि क्रम-
शस्त्रिभञ्च पञ्चममन्त्रमुपान्त्यञ्च विज्ञेयम् । नक्षत्रेण गुरु-
भुज्यमाननक्षत्रेण आग्नेयं कृत्तिका । पञ्चमं फाल्गुनं वर्षम्

अन्यमाश्विनम् उपान्त्यं भाद्रम् । “अन्त्योपान्त्यौ त्रिभौ
 ज्ञेयौ फाल्गुनश्च त्रिभो मतः । शेषामासाद्विभाज्येयाः कृत्ति-
 कादि व्यवस्थया” इति वचनात् । “हे हे चित्रादि ताराणां
 पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते । मासाश्चेत्त्रादयो ज्ञेयास्त्रिकैः षष्ठान्त-
 सप्तमाः” । इति सङ्कर्षणकाण्डाच्च । पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते पौर्ण-
 मासौसंयुते तदेकवाक्यतया पूर्ववचने पौर्णमासौलाभः यथा
 मासानां पौर्णमास्यां कृत्तिकादिसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं
 तथा वर्षाणां बृहस्पतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं तेन
 कृत्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् बृहस्पतेरस्तोदयैकतरलाभे का-
 र्तिकवर्षम् एवं मार्गशीर्षादि यत्र वर्षद्वयघटकयोर्नक्षत्रयोरेक-
 तरस्मिन्नस्तंगतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति तत्र का गतिरिति चेत्
 कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरपौषमित्यादि क्रमाद्गतिः ।
 एव महाज्यैष्ठां ज्यैष्ठसंवत्सराभिधानम् अनया दिशा ज्ञेयम् ।
 यथा राजमार्तण्डकृत्यचिन्तामण्योः “ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव ज्यैष्ठ-
 मासस्य पूर्णिमा । ज्यैष्ठाभेन समा युक्ता महाज्यैष्ठौ प्रकौ-
 र्त्तिता” । संवत्सरशब्दोऽत्र वर्षमात्रपर्यायः । न तु संवत्सर
 परिवत्सर इदावत्सरानुवत्सर उदावत्सरपञ्चकान्तर्गतवत्सरविशे-
 षपरः । तदवगमकन्तु “शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात् समाद्या-
 दिषु वत्सराः । सम्प्रौदानु पूर्वाश्च तथोदापूर्वका मताः” ।
 संवत्सरफलमुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे । “संवत्सरे तथा दानं तिलस्य
 तु महाफलम् । परिपूर्वे तथा दानं यवानाञ्च द्विजोत्तमाः ।
 इदा पूर्वेऽन्नवस्त्राणां धान्यानाञ्चानु पूर्वके । उदासंवत्सरे दानं
 रजतस्य महाफलम् । ज्योतिर्विदस्त्रिज्यमध्यात् प्रभवादेश्च
 सम्भवम् । ऊचुस्तद्वत् समाद्यादि वर्षाणामपि सम्भवम्”
 इत्यमध्यादगुरुमध्यभोगगणनात् । प्रभवादि वर्षषष्ठेः । गङ्गा-
 वाक्याबल्यामपि ज्यैष्ठे संवत्सरे इत्येव पाठः । किन्तु ज्यैष्ठ-

संवत्सरपदार्थानभिज्ञैरेव तत्रान्यथा व्याख्यातं ज्येष्ठानक्षत्र-
युक्ता यदि ज्यैष्ठौ पूर्णिमा संवत्सरे स्यात् तदा मङ्गा-
ज्यैष्ठौ भवति संवत्सरस्तु संवत्सरपरिवत्सर इत्यादि
पञ्चविधवत्सरेषु वत्सरविशेष इति । तत्र ज्यैष्ठ इत्यस्य संव-
त्सरविशेषेणस्यानर्थक्यात् । एतेन तद्वद्वा कौञ्चित् संवत्सरे
यदि स्यात्त्विति परिकल्प्य पठितमिति तद्वेयम् । तथा चाङ्गु त-
सागरे द्वादशवर्षफलप्रस्थावे क्रमशो विष्णुधर्मोत्तरवृद्धगार्ग्य-
वराहसंहितावचनानि “ज्येष्ठामूलोपगौ जीवे वर्षे स्याच्छक्र-
दैवतम् । पौडाकरं धर्मभृतां सम्यक् श्रेष्ठमहौभृताम् ॥ ज्येष्ठ-
मूले च नक्षत्रे चरेद्यादि वृद्धस्यतिः । ऐन्द्रः संवत्सरः स स्यात्
सवभूताशिवप्रदः” ॥ शक्रदैवतं ज्यैष्ठं वर्षं ज्येष्ठायाः शक्र-
दैवतत्वात् । एवमैन्द्रोऽपि “ज्यैष्ठे ज्ञातिकुलश्रेणिश्रेष्ठानृपाः
सर्वधर्मज्ञाः । “पौष्टान्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कशमीजानि” ।
शमौ शिखा तत्प्रभवमुङ्गकलायादौनि । “माघादयः शमौ-
धान्ये शूकधान्ये यवादयः” इत्यमरः । शेषवचनं कृत्याचिन्ता-
मणावपि इत्यञ्च चैत्रादौनां वर्षवाचित्वात् तद्व्यावृत्तये सङ्कल्प-
वाक्येऽप्यमुके मासौत्यच्यते । एवं पक्षपदं तिथिपदञ्च शुक्लगुण-
द्वितौयादिसंज्ञकानां व्यावृत्तये । अतएव भविष्यपुराणादौ
“माघे मासि सिते पक्षे सप्तमौ कोटिभास्करा” । इत्युक्तम्
अतो माघशुक्लसप्तम्यामित्यादिवाक्यरचना मैथिलानां हेया ।
विद्याकरवाजपेयिनापि विहिताविहितत्वसन्देहे क्रममात्र-
विरोधिरूपाटविहितकरणार्हविहिताकरणेऽपि महान् दोष
इति करणमेव न्याय्यमित्युक्तम् । तदस्तु प्रकृतमनुसरामः ।
न च सौरिऽपि पोषमाघादौ तादृशौ व्युत्पत्तिः सम्भवति ।
पुष्यमघादियोगस्य सौरि पौर्णमास्यामसम्भवात्तथा च गोभिलः ।
“सूर्याचन्द्रमसार्यः परो विप्रकर्षः सा पौर्णमासौ” इत्यत्र

पौर्णमास्यन्तयामे सूर्याचन्द्रमसोः सप्तमराश्यवस्थानरूपपरम-
 विप्रकर्षनियमात् स च पुष्यकर्कटस्थे चन्द्रे धनुःस्थे रवौ न
 भवेत् षडष्टकेनावस्थानात् किन्तु मकरस्थे रवौ सम्भवति तत्र
 सप्तमेनावस्थानात् ततश्च सा व्युत्पत्तिश्चान्द्र एव पौषे न तु
 सौरे । तथा चान्द्र एव मासः पौषः एवं माघादिषु ज्ञेयम् ।
 अतएव लघुहारीतेन प्रथमतः पौषमाघाद्यमेव होल्युक्तं न च
 चैत्रादौति पौषमाघाश्विनेषु सौरेषु सर्वथा योगासम्भवात्
 चैत्रादौ कदाचित् सौरेऽपि योगासम्भवात् तर्हि उक्तयोगा-
 द्योगिकश्चैत्रादिशब्दोऽस्तु किं मौनस्थरविप्रारब्धेत्यादिना रुद्धि-
 कल्पनया मैवम् अन्त्यापान्त्यावित्याद्युक्तप्रकारेण रोहिण्यादौ
 योगस्य व्यभिचारात् । न च तदत्यन्ताभावाभावरूपयोग्यता-
 वशादपचन्नपि सूपकारः पाचक इतिवत् अत्रापि तथास्त्विति
 दौर्घतोक्तं युक्तम् इति वाच्यं व्यक्तिभेदेन कृतद्वितवाच्ययोग्य-
 ताभावात्तत्र योगकल्पनन्तु उदात्तादिस्वरसमेदज्ञापनाय यदुक्तं
 भट्टपादैः “यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपपद्यते । स्वरसंस्कार-
 मात्रार्था तत्र स्यात् पाणिनिस्मृतिः ॥ अथ सा वैशाखस्या-
 मावास्या या रोहिण्यासम्बध्यते” इति श्रुतवैशाख एक एव
 चान्द्रः श्रौतः सौरास्तु माघादयो द्वादशैव श्रौतास्तथा च
 श्रुतिः । “तपस्तपस्यौ शैशिरावतुः मधुश्च माधवश्च वास-
 न्तिकावतुः शुक्रश्च शुचिश्च ग्रेष्मावतुः । अथैतदुदगयनं देवा-
 नान्दिनम् ॥ नभाश्च नभस्यश्च वार्षिकावतुः इषश्च ऊर्जश्च
 शारदावतुः सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावतुः अथैतद्वक्षिणायनं
 देवानां रात्रिः” इति । अत्रायनस्य सौरत्वेन तद्वष्टकः तप-
 स्तपस्यादौनामपि सौरपरतेति । अतो भूयसामनुरोधेन
 वैशाखादयः सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते मौनस्थरविप्रारब्धेत्यादौ
 सौरागमसापेक्षा चान्द्रावर्गातिरिति सौर एव मुख्य इति

जौमूतवाहनीक्तं युक्तमिति तथा च “विरोधो यत्र वाक्यानां
 प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् । तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रव-
 र्त्तकः” इति तत्र “सा वैशाखस्यामावास्या या रोहिण्या सम्ब-
 ध्यते” इति श्रुत्या चान्द्र एवौपदेशिकौ शक्तिः क्लृप्ता सौरि तु
 तपस्तपस्यावित्यादिश्रुत्या पर्यायद्वारा शक्तिः कल्पया सा च
 क्लृप्तशक्तिविरोधाद्भवितुं नार्हतीति तपस्तपस्यादिरिति श्रुते-
 रयनारम्भकमासपरिचायकत्वमेव तथा च विष्णुपुराणं “मासः
 पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासावर्कजावतुः । ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वे
 अयने वर्षसंज्ञिते । तथा कर्कटादिस्थिते भानौ दक्षिणायन-
 मुच्यते । उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे” दक्षिणमयनं
 गमनं रवेः । एवमुत्तरायणमिति । अतस्तस्याः शक्तिग्राहकत्वे
 प्रमाणाभावात् । एतन्मकरादिकर्कटाद्यर्केणायननिरूपणं श्रुत-
 स्मार्त्तकमर्थं धनुरर्कादौ सूर्यसिद्धान्ताभिहितोदगयनादि-
 निरूपणन्तु रविगत्यनुसारेण दिनमानादिज्ञानार्थमनयोर्न
 विरोधः । सौरप्रतीतिसापेक्षा चान्द्रप्रतीतिरित्यत्रापि “मौना-
 दिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे” । इत्यादिवाचनिकेऽर्थे
 लाघवानवकाशात् एतेन प्रयोगबाहुल्यात् सौर एव वाच्यो न
 तु चान्द्रः स्वल्पप्रयोगदर्शनादित्यपि परास्तम् अन्यथाऽक्ष-
 पादादिशब्दानामिन्द्रियचरणादिमात्रवाचकता स्यान्न विभी-
 तकरश्म्यादिवाचकत्वं तदुक्तं वार्त्तिककृद्भिः । “न चाल्पत्व-
 बहुत्वाभ्यां प्रयोगाणां विशिष्यते । वाच्यवाचकभावोऽयमक्ष-
 पादादिशब्दवत् । विभीतकेऽप्यक्षशब्दो यद्यप्यल्पैः प्रयुज्यते ।
 तथापि वाचकस्तस्य जायते शकटाङ्गवत्” ॥ शकटाङ्गं चक्र-
 द्वयधारकदण्डः । श्रुतौ सौरि वैशाखादिपदानामेकैकस्य बहु-
 प्रयोगाभावाच्च व्यक्तं ब्रह्मपुराणम् । “चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा
 स्रसर्ज्जं प्रथमेऽहनि । शुक्लपक्षे समग्रन्तु तदा सूर्योदये सर्ति ॥

प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । ग्रहान्नाशौनृतून्
मासान् वत्सरान् वत्सराधिपान्” ॥ इत्यनेन मासर्त्तवत्सराणां
चान्द्रत्वसुक्तम् । ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि “चैत्रसितादेरुदयाङ्गानो-
र्वर्षर्त्तुमासयुगकल्पाः । सृष्ट्यादौ लङ्कायामिह प्रवृत्ता दिनै-
र्वत्स” ॥ चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्येत्यर्थः । दिनै-
स्तिथिभिः कृत्यरत्नाकरेऽप्येवम् ।

अथ मलमासः । ननु यथा सौरे तिथिद्वयलाभे कर्मणि
संशयः । तथा चान्द्रेऽपि मलमासे सति द्विष्वेत्त्रादिना नृत-
तिथ्यादेर्द्वित्वात् पुनरपि कर्मणि संशयः स्यात् अत्राप्याह
लघुहारीतः । “इन्द्राग्नौ यत्र ह्येते” इत्युक्त्वा “तमतिक्रम्यतु
रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन । आद्यो मलिश्लुचो ज्ञेयो द्वितीयः
प्रकृतः स्मृतः ॥ तस्मिंस्तु प्रकृते मासि कुर्यात् आह्वं यथा-
विधि । तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकं हि सर्वदा” ॥ यदा तं
दर्शान्तमासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासान्धक्षणावृत्तिराशिस्थः सन्
सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत् मासान्तरे राश्यन्तरसंयोगं गच्छेत्त-
दाद्योऽतिक्रान्तो मासो मलिश्लुचो ज्ञेयः मलौ सन् श्लोचति
गच्छेतीति मलिश्लुचः अस्य मलित्वं कठशाखाश्वलायनब्राह्म-
णाभ्यामग्रे स्फुटी भविष्यति । द्वितीयस्तु प्रकृतः शुद्धः कर्माह-
त्वात् तदेवोपपादयति तस्मिंश्चेति अत्रापि आहमित्यादिप्रद-
र्शनमात्रं बध्यमाणवचनजातात् ज्योतिषे । “अमावास्याद्वयं यत्र
रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति
कर्कटे” । अमावास्याद्वयम् अमावास्यान्धक्षणाद्वयं रविसंक्रान्तिभ्यां
क्रियोत्पत्तिरूपोत्तरसंयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्शा-
न्धक्षणाद्वययोरेव क्रियोत्पत्त्युत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं संयोगे-
नाधिमासः । संक्रान्तेरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति क्षणाद्वये वृत्तित्वमिति

मीमांसकसिद्धान्तात् । एतेन क्षणचतुष्टयवादिनैयायिक-
मतानुसारिणा यदत्र दूषणन्तर्द्वयमिति आहविवेकेऽपि
“अमावास्याद्वयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम्” इत्यत्रामावास्या-
पदेन तदन्तो लक्ष्यते । संक्रान्तिशब्देन क्रियाभिधेयते प्रथमा-
वास्यान्त्यक्षण प्राक् क्षण एव संक्रमणे प्रतिपदादेर्मासस्य
लङ्घनं भवति तथा हि पूर्वदर्शान्तक्षण-प्राक्क्षणे संक्रमणे दर्शान्त-
क्षणं च राश्यन्तरसंयोगः अपरक्षणे च प्रतिपदारम्भे प्रतिपदा-
देर्मासस्य दर्शान्तद्वयक्रोडौकृतस्य एकराश्यवस्थितेन रविणा
लङ्घनं भवति पूर्वदर्शान्तक्षणे च क्रियोत्पत्तौ नैषा प्रक्रिया सम्भ-
वतीत्युक्तम् । तस्मिन्नेव तु अन्त्यामावास्यान्त्यक्षणे क्रियोत्पत्तौ
अमावास्यान्त्यक्षणद्वयस्य रविक्रिया वर्जितत्वाभावादेकराशिस्थ-
रविणा चान्द्रमासलङ्घनेऽपि मलमासाभावापत्तिरिष्टापत्तौ तु
तृतीयाब्दे मलमासपातनियमभङ्गप्रसङ्गः । पूर्वमासस्य
मलमासत्वाभावेऽप्यपरस्य मिथुनादिस्थरव्यारब्धत्वेन द्विरा-
षाढत्वादि-प्रसङ्गश्च स्यादिति ततश्चामावास्याद्वयमित्यस्य
पूर्वोक्तव्याख्यायामपि प्रतिपदादेरेव यथा लङ्घनं भवति तथाभि-
हितम् अतो नामावास्यादित्वं तदन्तादित्वं वा मासस्य
तथात्वे वर्षे प्रक्षां मासानां लोपः स्यात् एकस्य दर्शस्य तदन्तस्य
वा मासद्वयघटकत्वे दर्शान्तक्षणे संक्रान्तौ पूर्वस्य परस्य च
रविलङ्घितत्वाभावे तृतीयाब्दे मलमासपातनियमभङ्गः स्यात्
तदानीं जातस्य सृतस्य वा कर्मणि मासविशेषानध्यवसायः
स्यात् नानावचनसिद्धं प्रतिपदादित्वञ्च मासस्य व्याहन्येत ।
गुरुचरणास्तु “हे ह वै पौर्णमास्यौ हे अमावास्ये तस्मात् प्रतिप-
द्युपवसन् यजेतापरेद्युः” इति श्रुत्या ऐन्द्राग्नेययागाङ्गतिथिधर्म-
योगीनाजहृतस्मार्थलक्षणया अमावास्यापदस्य शुक्लप्रतिपद-
मावास्यापरत्वं संक्रान्तिपदस्यापि राश्यन्तरसंयोगरूपफल-

परत्वमाहुः । अमावास्याद्वयमित्यनेन उपलक्षणविशेषण-
भावेन पूर्वापराभ्याम् अमावास्याभ्यां परिचायितः । शुक्लप्रति-
पदादिदर्शान्तकालो बोध्यते इत्यपरे । तेन पूर्वामावास्याया
उपलक्षणत्वे क्रियानन्वयित्वात् तद्व्यापनाभावात् । “मिथुनस्थो
यदा भानुरमावास्याद्वयं स्पृशेत्” । इत्यत्रामावास्याद्वयमिति
कर्मता न स्यात् । तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिग
इत्यभिधानञ्चासङ्गतं स्यात् पूर्वामावास्याया उपलक्षणत्वे पूर्वा-
मावास्यान्तक्षणवृत्तिराश्विस्थः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेदिति
स्त्रोक्तव्याख्याप्यनुपपन्नः स्यात् । एवमन्यान्यपि वचनानि
व्याख्येयानि । गृह्यपरिशिष्टज्योतिः पराशरौ । “रविणा
लङ्घितो मासश्चान्द्रः ख्यातो मलिक्लृचः । तत्र यद्विहितं कर्म
उत्तरे मासि कारयेत्” । पराशरः । “पक्षद्वयेऽपि संक्रान्ति-
र्यदि न स्यात् सितासिते । तदा तन्मासविहितमुत्तरे मासि
कारयेत्” । अत्र लङ्घनमसंक्रमणञ्च रवेस्तदा भवति यदा
तन्मास तत्पूर्वमासान्यक्षणयोरेकराश्यवस्थितस्य तन्मासानन्त-
रमेव राश्यन्तरसंयोगः न त्वेकराशिस्थितस्य मासव्यापनमात्रं
तथात्वे चतुर्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत् प्रथमक्षणेऽपर-
राशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि वा रवेः संयोगेऽपर-
स्यापि मलमासता स्यात् । अतएव ज्योतिषे “अमावास्यापरि-
च्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् । मलमासं विजानीयाद्गर्हितं सर्व-
कर्मसु । तस्यार्को दर्शकश्चैकराशौ दर्शद्वयातिगः” । अत्रैकराशि-
स्थार्कस्य दर्शद्वयातिगत्वमुक्तम् । एतच्च पूर्वोपदर्शितयोर्मासयोः
पूर्वस्यैव सम्भवति न परस्य । मलमासकारणन्तु ज्योतिषे ।
“दिवसस्य हरत्यर्कः षष्टिभागस्तौ तदा । करोत्येकमह-
स्त्रेदं तथैवैकञ्च चन्द्रमाः । एवमर्द्धतृतीयानामब्दानामधि-
मासकम् । श्रौषो जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमम्” ।

मलमासस्य चान्द्रत्वात्तद्वटकाहर्दिवसपदयोरपि तथात्वात्
 तिथिवाचकत्वं तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “तिथिनैकेन
 दिवसश्चान्द्रमाने प्रकीर्तितः । अहोरात्रेण चैकेन सावनो
 दिवसः स्मृतः” । अत्र सोमयागे सवनत्रयस्याहोरात्रसाध्य-
 त्वात् तत्तन्मन्विनं सावनमिति माधवाचार्यः । सूर्यसिद्धान्ते
 “तिथिश्चान्द्रमसं दिनम्” इति । समयप्रकाशे ज्योतिषं
 “तिथिः शशाङ्कन्दिनम्” इति एतेन विष्णुधर्मोत्तरवचनमात्र-
 प्रदर्शिना वाचस्पतिमिश्रेण चान्द्रमाने तिथ्या तत्तद्दिनगणना
 सिद्धयतु । दिवसपदञ्च तिथिवाचकमित्यत्र न किञ्चित् प्रमाणं
 तद्वि सूर्यावच्छिन्न चतुर्यामे शक्तं तथैव वृद्धव्यवहारादित्युक्तं
 हेयं परार्हेऽपि दिवसपदस्याहोरात्रवाचित्वापत्तेर्वृद्धव्यवहारा-
 च्छास्त्रौयपरिभाषाया वैयर्थ्यापत्त्या बलवत्त्वाच्च । तेन दिवसस्य
 तिथेः षष्टिभागं दण्डमेकं रविर्हरति छेदयति उत्तरे छेदमित्य-
 भिधानात् । ततश्च ऋतौ मासद्वये षष्टिनाडीच्छेदादङ्गस्थित्ये-
 ष्छेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि । एवमित्युक्तक्रमेण
 वर्षं द्वादशतिथ्यात्मक-कालाकर्षादङ्गद्वितीयानामब्दानामन्ते
 अर्द्धं द्वतीयं येषां ते तथा ग्रीष्मे माधवादिषु षट्केषु पूर्वं
 माधवादि त्रिकपतितं पञ्चाब्दान्ते तु पश्चिमं आवणादि-
 त्रिकपतितं मलमासचन्द्रार्कौ जनयतः । ग्रीष्मे माधवादि
 षट्के इति यदुक्तं तद्व्यक्तमाह मिहिरः । “माधवादिषु
 षट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा । द्विराषाढः सविज्ञेयः शीते तु
 आवणेऽच्युतः” । द्विराषाढो द्विराषाढादिः । आवणे सौर-
 आवणे । तथा च ज्योतिषे “मिथुनस्थो यदा भानुरमावास्या-
 द्वयं सृशेत् । द्विराषाढः सविज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे” ।
 अमावास्याद्वयं तदन्यत्रणद्वयं सृशेत् संयुज्जग्रात् न तन्मध्ये
 राश्यन्तरसंयोग इत्यर्थः । ननु कर्कटादित्रिकेऽधिमासपाते

तत्पूर्वं मिथुन एव हरिशयनं तत् कथं माधवादि षट्कमात्रे
कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्तण्डः । “क न्यासिंहकुलीरेषु
यदा दर्शद्वयं भवेत् । आगामिनि तदा वर्षे कुलीरे माधवः
स्वपेत्” । माधवादित्रिकश्रावणादित्रिकाधिमासविवेचनमध्ये-
तदर्थम् इदन्तु सार्द्धवर्षद्वयाधिमासपातमौचित्यक्रमादुक्तं
क्वचित्तिथीनां क्लासबाहुल्येन दण्डषष्ठ्यधिकन्यूनदर्शनादुक्त-
कालन्यूनानाधिककालेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकत् ।
वस्तुतस्तु वैपरौत्यं यतो न्यूनदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथि-
क्षयस्य भटित्युपलभ्यमानत्वात् स्वल्पकालेन तिथ्यन्तर-
सम्बन्धात् शीघ्रं रविलङ्घनप्रतीतेः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
अधिकदण्डतिथेः प्रायिकत्वे तत्र तिथिक्षयस्य भटित्यनुप-
लभ्यमानत्वेनाधिकेनैव कालेन तिथ्यन्तरसम्बन्धात् विलम्बे-
नैव रविलङ्घनप्रतीतिश्चिरेणैव मलमासो भवतीति तथा च
विष्णुधर्मोत्तरम् । “सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशिजेन तु ।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृगुनन्दन ॥ मासद्वये साष्टमासे
तस्मान्मासोऽतिरिच्यते । स चाधिमासकः प्रोक्तः काम्यकर्मसु
गर्हितः” ॥ इदन्तु नियतम् । एकस्मादधिमासात्तृतीयाब्दे
ऽधिमासान्तरमिति । यद्यपि “यां तिथिं समनुप्राप्य तुलां
गच्छति भास्करः । तथैव सर्वसंक्रान्तिर्यावन्मेषं न गच्छति” ॥
इति राजमार्तण्डवचनात्तुलादिषण्मासे तिथिवृद्धभावाद्धर्षे
द्वादशवृद्धिरनुपपन्ना तथापि “मध्ये विषुवतोर्भानुर्यान्यहानि
तु वर्धयेत् । तैः सम्भूयाधिको मासः पतत्येव त्रयोदश” ॥
इति गृह्यपरिशिष्टवाक्ये विषुवतोर्मेषतुलासंक्रान्त्योर्मध्ये मेषा-
दिषण्मास एव तिथिवृद्धिरुक्ता अहर्गणने । मेषादिषण्मासे
मन्दभुक्त्या सप्तदिनवृद्धिस्तुलादौ शीघ्रभुक्त्या दिनद्वयक्लासः इति
तथा च । ज्योतिःशास्त्रं “मेषादौनामहर्बृन्दं षष्ठां सप्ताष्ट-

चन्द्रकम् । तुलादीनामष्टसप्तचन्द्रकान्तु लिखेत् पृथक् ॥ चन्द्र
 एकः श्रद्धस्य वामागतिः । इत्यङ्गविदां समयात् व्युत्क्रमेणाङ्का
 बोध्याः । तेन दिनवृद्धिक्रमसञ्चयाभ्यां मेषादिषट्के एव
 एकादशादितिथिवृद्धिः । एवञ्च “गतेऽब्दद्वितये सार्धे पञ्चपक्षे
 दिनद्वये । दिवसस्याष्टमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः” ॥ इति
 राजमार्तण्डोक्तः सप्तदशदिनाधिकाष्टमासाधिकवर्षद्वयेऽधि-
 मासः । स सौर मासि सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासलङ्घना-
 सम्भवात् सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरप्रथम-
 काण्डम् । “सौरेणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भार्गव । साव-
 नेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूर्यते” ॥ सौरसंवत्सरे दिन-
 षट्काधिकः सावनः संवत्सरो भवतीति । सौरमासाष्टका-
 धिकवर्षद्वये सप्तदशदिनानि वर्धन्ते । सावनक्रमेणेति पूर्वोक्त-
 विष्णुधर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति । यत्तु पञ्चपञ्चाश-
 दधिकनवशतशकाब्दे तुलासंक्रान्तिरमावास्यायां भूता ततो-
 ऽतिचारेण वृश्चिकसंक्रान्तिः प्रतिपदि पुनरपि ऋजुगत्या
 अमावास्यायां धनुः संक्रान्तिरिति दृष्टस्तुलायामधिवासोऽभ्यु-
 कभट्टेन लिखतः । पूर्वदर्शितविषये वृश्चिकस्थरव्युपसंक्रान्त-
 मार्गशौर्षलोपोऽपि । अस्मिन्नब्दे वैशाखमलमासान्तरमित्यु-
 क्तम् । तत् सत्यं किन्तु तुलादित्यादौ दृश्यमानोऽपि नायम-
 धिमासः किन्तु उत्पातादधिमाससमानधर्मायम् । अतएव
 तत्र प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तौ तन्मासस्य तुलास्थरव्यारब्धत्वेऽपि
 यां तिथिं समनुप्राप्येति “यदा वक्रातिचाराभ्यां सूर्यसंक्रमणं
 भवेत् । क्षत्रियाणामष्टग्वारां तदा वहति मेदिनौ” ॥ इति
 ज्योतिःशास्त्रात् वृश्चिकस्थरव्यारम्भाहत्वात् । तत्रानारभ्येऽपि
 शङ्खवेलाभ्यायेन प्रत्यभिज्ञानाद्भवति मार्गशौर्षपदवाच्यता ।
 अतिचारपदाच्च स्वस्थानमतौल्यं चरतीति अमावास्यैव वृश्चिकः

रविसंक्रान्तिः स्वस्थानमवस्रीयते । वैशाखे तु तत्राधिमास-
पातः प्रकृतत्वात् वक्रातिचाराभ्यामिति रवेर्वक्रातिचारगत्य-
सम्भवात् मन्दशीघ्रगतिभ्यामित्यर्थः । एवमाश्विनाधिमासपाते
तुलादौ पुनस्तथा पाते पूर्वं एवाधिमासः प्रकृतत्वात् नोत्तरे
औत्पातिकत्वात् अन्यत् सर्वं पूर्ववदिति । यदा पुनरमावा-
स्यायामेव तुलासंक्रान्तिर्भूता न भूतो माघवादिषट्केऽधिमास-
पातस्तदनन्तरमतिचारेण प्रतिपदि वृश्चिकसंक्रान्तौ भूताया-
मपरा अपि संक्रान्तयो विधुवपर्यन्तं प्रतिपद्येव भवन्ति तदा
पूर्वाधिमासात् सार्द्धद्वितीयवर्षसञ्चितैरधिमासस्यावश्यसम्भवात् ।
अन्यस्य चानुपलम्भात् तुलादित्य एवाधिमासो निर्णीयते ।
अतएव नाशङ्कितं कैश्चिदिदमिति कालविवेके जीमूतवाहन
आहस्म जिकनोऽप्येवं युक्तञ्चेतत् तथाहि ज्योतिषे “दशानां
फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च क्वचित् । नपुंसकत्वं भवति
न पौषस्य कदाचन” ॥ नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा
चोक्तम् । “असंक्रान्तौ हि यो मासः कदाचित्तिथिवृद्धितः ।
कालान्तरात् समायाति स नपुंसक इष्यते” ॥ श्राण्डित्योऽपि
प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्यैष्ठ्याषाढकस्तथा । मध्यमो चैत्र-
वैशाखावधिकोऽन्यः सुभिन्नकृत्” ॥ सौम्यो मार्गशीर्षः
अधिकोऽधिमासः । यत्तु ज्योतिःसिद्धान्तब्रह्मसिद्धान्तयोः
“घटकन्यागते सूर्ये वृश्चिके वाथ धन्विनि । मकरे वाथ कुम्भे
वा नाधिमासं विदुर्बुधाः” ॥ इति तदेकवर्षे मासद्वये मल-
मासपाते ज्ञेयम् । घटस्तुला एतद्विषये औषम इति माघवा-
दिषु षट्सु इति नियमाभिधानम् । अतएव एकवर्षीया
संक्रान्तमासावधिमासभानुलङ्घितभेदेनोपात्तौ तथा च काठ-
कण्डम् । “चूडां मौञ्जीबन्धनञ्च अन्याधेयं महालयम् ।
राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥ चूडां मौञ्जी-

बन्धनञ्च अग्न्याधेयं महालयम् । राजाभिषेकं काम्यञ्च न
 कुर्याद्भानुलङ्घिते ॥ महालयम् कन्याकं आह्वम् । एत-
 द्विषय एव “यावच्च कन्यातुलयोः क्रमादास्ते दिवाकरः ।
 तावच्च आह्वकालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा” ॥ इत्यत्र तु क्रमा-
 दित्यनेन तच्छ्राद्धं तुलार्कं विहितम् । भौमपराक्रमेऽपि ।
 “अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भानुलङ्घिते मासि । चक्रिणि
 सुप्ते कुर्यान्नो माङ्गल्यं विवाहञ्च” ॥ दिनपाते दिनक्षये तत्
 स्वरूपं कौर्मपाद्वेऽपि । “द्वौ तिथ्यन्तावेकवारं यच्च स स्याद्दि-
 नक्षयः” ॥ वशिष्ठः । “एकस्मिन् सावने त्वङ्गि तिथीनां
 त्रितयं यदा । तदा दिनक्षयः प्रोक्तस्तत्र साहस्रिकं फलम्” ॥
 साहस्रिकं फलमिति माङ्गल्येतरवैदिककर्मपरम् । तथा च
 मत्स्यपुराणम् । “शतमिन्दुक्षये पुण्यं सहस्रान्तु दिनक्षये” ।
 कौर्मपाद्व-वशिष्ठ-वचनैकवाक्यतया सावन-दिनवहार-प्रवृत्तिः
 सूर्योदयावधिरेव सूर्यसिद्धान्तेऽपि “सूतकादिपरिच्छेदो
 दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्तिता” ॥
 अत्र दिनाधिपस्य रव्यादेर्भोग्यं दिनं वाररूपं सावनगणनोक्तं
 व्यवहारोऽपि तादृगेव तिथिविवेकेऽपि भवतु वारयोगे व्यस्त-
 तिथेर्ग्रहणं तस्य दिनद्वयेऽसम्भवादित्युक्तम् । सावनदिनमाह
 सूर्यसिद्धान्तः । “उदयादोदयाद्भानोर्भौमसावनवासराः” ।
 भौमेति पित्रादिदिनव्यावृत्त्यर्थम् । यत्तु रेखा पूर्वापरयो-
 रित्यादिना ज्योतिषे वारप्रवृत्तिरुक्ता तज्ज्योतिःशास्त्रोक्तकाल-
 होरादिज्ञापनार्थमिति ज्योतिस्तत्त्वे बहुधा विवृतम् । “नैवा-
 स्तमनमर्कस्य नोदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमनाख्यं हि
 दर्शनादर्शनं रवेः ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः
 स्मृतः” ॥ इति विष्णुपुराणात् दर्शनयोग्यकालादेव वारघटक-
 कर्मसु स एव काल इति । यत्तु घटकन्यागत इत्यनेन कन्यागत

मलमासनिषेधः । स तदुत्तरमेषगतमलमासान्तरपाते बोध्यः ।
 अन्यत्र तु माधवादिषु षट्केषु इत्यादिवचनात् क्रमसञ्चितत्वाच्च
 आश्विन एव मलमासः । न तु चैवान्ततुलादिषु तथा च पिता-
 महः “मासि कन्यागते भानुरसंक्रान्तो भवेद् यदि । दैवं पैत्रं
 तदा कर्म तुलार्के कर्तुरक्षयम्” ॥ एवञ्च एकस्मिन्नब्दे मास-
 द्वयस्य रविलङ्घने तदेकतरस्य मेषादिगतत्वे स एव मलमासः ।
 घटकन्यागत इत्यादिवचनात् माधवादिषु षट्केषु पतितत्वाच्च ।
 अत्रैव विषये शातातपः । “त्रयोदशाख्यं श्रुतिराह मासं
 चतुर्दशः क्वापि न दृष्टपूर्वः । एकत्र मासद्वितयं यदि स्याद्वर्षे-
 ऽधिकं तत्र परोऽधिमासः” ॥ तथा च श्रुतिः । “द्वादशमासाः
 संवत्सरः” इति । कालमाधवीये जावालिः । “एकस्मिन्नपि
 वर्षे च द्वौ मासावधिमासकौ । प्रकृतस्तत्र पूर्वः स्यादुत्तरस्तु
 मलिन्नुचः” ॥ प्रकृतः शुद्धः कर्माहं इति यावत् । वर्षकृत्ये
 “मासद्वयस्य मध्ये तु संक्रान्तिर्न यदा भवेत् । प्रकृतस्तत्र
 पूर्वः स्यादुत्तरस्तु मलिन्नुचः” ॥ एकस्मिन्नब्दे तस्य मासद्वयस्य
 रविलङ्घने तस्य मेषाद्यसृष्टत्वे तु पूर्व एव मलमासः क्रम-
 सञ्चितत्वादन्वया क्रमाभिधानमनर्थकं स्यात् कन्यागते माध-
 वादिषट्कपतितत्वाच्च । तथा च ज्योतिः पराशरः । “कार्ति-
 कादिषु मासेषु याद स्यातां मलिन्नुचौ । सर्वकर्महरः प्रोक्तः
 पूर्वस्तत्र मलिन्नुचः” ॥ राजमार्तण्डे । “अमावास्याद्वयं यत्र
 मासि मासि प्रवर्तते । उत्तरश्चोत्तमो ज्ञेयः पूर्वस्तत्र मलि-
 न्नुचः” ॥ न चैवं तमतिक्रम्येत्यादि लघुहारौतवाक्यमति-
 व्यापकमिति वाच्यं तस्यापवादनिराकृतत्वेन विशेषणीय-
 त्वात् तस्माद् यां तिथिं समनुप्राप्येत्यादिवाक्यात्तत्तत्तथेस्तत्त-
 द्राश्रयसंक्रमणारम्भाहत्वात् वक्रातिचाराभ्यां फलाभावेन
 तत्तन्मासानां तत्रानारम्भेऽपि ग्रहवेदान्यायेन प्रत्यभिज्ञानाः

इवति तत्तन्मासपदवाच्यतेति क्षयमासेऽपि मौनादिस्थो रवि-
रित्यादिव्यासोक्तलक्षणस्य पूर्वोक्तविषये सङ्गतिः । यत्र तु दर्शं
कन्यासंक्रान्तिर्भूता तुलासंक्रान्तिस्तु प्रतिपदि एवं प्रतिपदि
वृश्चिकधनुःसंक्रान्तौ ततश्च वक्रगत्या दर्शं मकरकुम्भमौन-
संक्रान्तयः प्रतिपदिमेषसंक्रान्तिस्तत्र कन्यायां मलमासः
धनुषि क्षयो मौने भानुलङ्घितः । तत्र क्षयमासस्य मार्गशीर्ष-
मात्रत्वात्तदुत्तरमासानां भानुलङ्घितावधिकानां पौषादित्वार्थं
पूर्वराशिस्थरव्यारब्धत्वयोग्यतया तत्सङ्गतिः । ततश्च योग्यता-
श्रयणेन परस्तत्र मलिन्नुच इत्यस्य विषये सति भानुलङ्घितो-
त्तरक्षयमासावधिकेषु पूर्वस्तत्र मलिन्नुच इत्यस्य विषये सति
भानुलङ्घितावधिकेषु क्षयमासोत्तरमासेषु तल्लक्षणस्य ना-
व्याप्तिः । एवञ्चौत्पातिके तदनुरोधान्न व्यवहारः किन्तु
श्रौतगर्गिककालानुरोधादेव । तथा च संवत्सरप्रदीपे । “उत्-
पातेन भवेद्यस्तु कालस्यातिक्रमः क्वचित् । न तत् स्याद्व्यव-
हाराङ्गमित्याह भगवान् हरिः” ॥ न च वर्षद्वयात् परं
तुलायाममावास्यायां वृश्चिकादिषु मेषपर्यन्तेषु प्रतिपदि
संक्रान्तौ तुलायां कार्तिक एव मलमासः । तदुत्तरत्र भानु-
लङ्घितोत्तरवत् शङ्खवेलान्यायो नास्ति कथमिति वाच्यं क्षय-
मासयुताब्दे तु गत्यन्तराभावात् शङ्खवेलान्यायानुसरणं तत्-
सम्भवे तदनुसरणस्यान्याय्यत्वात् । यत्तु इदं वा किं यदन्यस्यां
तिथौ संक्रान्तेरुपधानं स्वरूपयोग्यता पुनरन्यस्यामिति तदपि
चिन्त्यं गृहस्थितदण्डे घटस्य फलोपधानं स्वरूपयोग्यता पुन-
रन्यस्यदण्डेऽपीति । अथ तत्र दृढदण्डत्वेन भ्रमिजनन-
योग्यतोभयसाधारणी विद्यते प्रकृते तु कौटुशीति चेदेकशक्ति-
मत्त्वेनेति ब्रूमः । सा च शक्तिः फलवलोकनेया क्षयमासयुताब्दे
तु चैत्रोत्तरावैशाखस्तदुत्तरो ज्यैष्ठ इत्यादिक्रमानुरोधेन चैत्र-

पूर्ववर्ती फाल्गुनस्तत्पूर्ववर्ती माघ इत्याद्यनुरोधेन च एकस्य दर्शान्तस्य क्वाचिदपि शास्त्रे मासद्वितयत्वानभ्युपगमेन च यां तिथिं समनुप्राप्येति तत्र परोऽधिमास इति पूर्वस्तत्र मलि-
 क्लृच इति घटकन्यागत इति उत्पातेन भवेद्यस्तु इत्यादि-
 वचनपर्यालोचनया च यथायथं शास्त्रगम्यापीति । यदि
 जौमूतवाहनोक्तं यां तिथिं समनुप्राप्येति वचनोक्तमात्रयोग्य-
 तावच्छेदकं स्यात् तदा यस्मिन्नच्चे कन्यासंक्रान्तिरमावास्यायां
 तुलासंक्रान्तिस्तु प्रतिपदि ततोऽमावास्यायान्तु वृश्चिकसंक्रान्ति-
 रमावास्यायामेव मेषावधिसंक्रान्तयो भूतास्ततः प्रतिपदि वृष-
 संक्रान्तिर्भूता तत्राश्विनो भानुलङ्घितः कार्तिकः क्षयः वैशाखो
 मलमास इति कार्तिके तद्योग्यतावच्छेदकस्याभावात् लक्षणा-
 सङ्गतिः स्यात् । तथा हि तुलासंक्रान्त्यवच्छिन्नतिथित्वस्य
 वृश्चिकादिसंक्रान्तियोग्यतावच्छेदकत्वेनैव विधानं प्रकृते तु
 तन्नास्तौति । दृणारणिमणिस्थलेऽपि वाङ्मननयोग्यताया-
 मेकशक्तिमत्तयैव व्यभिचाराभाव इत्युक्तम् । एवञ्च एकस्मिन्नपि
 पापध्वंसे प्रायश्चित्तस्यानेकधोक्तीर्त्तनमपि सङ्गच्छते । न च
 तत्र वैजात्येनापि सङ्गमयितुं शक्यते ध्वंसे तदभावात् । एतत्
 सर्वं “मौनादिस्थो रविर्येषामारम्भप्रथमक्षणे । भवेत्तेऽच्चे
 चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश स्मृताः” ॥ इति व्यासवचनादव-
 सौयते । तथा चोक्तं भट्टपादैः । “सिद्धानुगममात्रं हि युक्तं
 कर्तुं परौचकैः । न सर्वलोकसिद्धस्य लक्षणेन निवर्त्तनम्”
 इति । ननु एकस्य क्षयमासस्य मेषगतरविसंक्रान्तिः
 यस्मिन् शशिमासे भवति तच्चैत्रम् । एवं वैशाखाद्या
 वृषादिसंक्रान्तियोगिनेति ब्रह्मगुप्तप्रतिपाद्य उभयलक्षणाक्रान्त-
 त्वादुभयमासत्वं युक्तम् इति चेन्न तस्य व्यासवचनादिविरोधा-
 लक्षणपरत्वासङ्गतेर्मलमासाव्यापनाच्च । न च “वत्सरान्तर्गतः

पापो यज्ञानां फलनाशकत् । नैऋतैर्यातिुधानाद्यैः समा-
क्रान्तो विनामकः” इत्यादि ज्योतिःशास्त्रे आषाढादिना-
मशून्यत्वेन विनामकता मलमासस्योक्ता इति न तत्राव्याप्ति-
रिति वाच्यं द्विराषाढः सविज्ञेय इत्यादिप्रयोगात् “तत्र
यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” इत्यभिधानाच्च । तस्या-
षाढादित्वाभावे तत्र यद्विहितमित्यनुपपन्नं स्यात् व्यासोक्त-
लक्षणाक्रान्तत्वाच्च । किञ्च मलमासस्याषाढादिनामशून्यत्वेन
तस्य वक्ष्यमाणे काठकश्रुतावितरानुपजीवतीत्यभिधानं न
सङ्गच्छते । इतरोपजीवनं हि तदा भवति यदि तस्याषाढा-
दित्वं स्यादिति तर्हि विनामकत्वं कुत इति चेद्विरुद्धनामको
विनामकस्तस्य मलिस्तुचादिनामकत्वात् । यद्वा सदपि
नामासदेव तत्तन्मासकर्मानर्हत्वात् रत्नकोषे तु समाक्रान्तो-
ऽधिमासक इत्येव पाठः । क्षयमासस्य द्विमासत्वे तत्र मृतस्य
कर्मण्यनध्यवसायः स्यात् किं पूर्वो मासः किं वीत्तरो मास
इति । न च कपालाधिकरणन्यायात् पूर्वोमास इति वाच्यं
तथात्वे तदुत्तरे मलमासपाते क्षयमासमृतस्य सप्तदशश्राद्धा-
नुपपत्तेः । वस्तुतस्तु तत्रैव कपालाधिकरणन्यायस्य विषयो
यत्र क्रमिकोपस्थितयोर्व्यक्तयोः प्रथमोपस्थितस्य ग्रहणम् अत्र तु
व्यक्तभेदेन क्रमिकोपस्थित्यभावात् कथं तदवसरः । स च
न्यायो दशसाध्याये चिन्तितो यथा वैष्णव्य एककपाल इति
श्रुतौ कपालधर्माकाङ्क्षायाम् आग्नेयाष्टाकपालो भवति पौर्ण-
मास्यामिति प्रकृतियागसम्बन्धिकपालधर्मग्रहे यस्य कस्या-
प्येकस्य कपालस्य धर्मानुष्ठानोपकारसिद्धौ कस्येत्यपेक्षायां प्रथ-
मोपस्थितत्वेन प्रथमकपालधर्मानुष्ठानमिति । न च तत्र “तिथ्यर्हे
प्रथमे पूर्वी द्वितीयाद्वै तदुत्तरः । मासाविति बुधेऽस्मिन्त्यो क्षय-
मासस्य मध्यगौ” ॥ इति वाक्यद्वयस्या भविष्यतीति वाच्यम् ।

इदं वाक्यं दक्षिणात्यसंग्रहकर्तुरेव न तु मुनेरिति न तत्रास्था ।
 तथात्वे षष्टिदण्डात्मिकायास्थितेः परार्द्धस्य रात्रिपतितत्वे
 परमासीय पूर्वार्द्धस्य च रात्रिपतितत्वे पूर्वमासीयस्याष्टका-
 श्राद्धादेर्लोपः किन्तु उत्तराधिमासपते क्षयमासीयतिथिपूर्वार्द्धे
 मृतस्य सप्तदशश्राद्धानुपपत्तिः । किञ्च वक्ष्यमाणकाठकश्रुतौ
 सोऽनायतन इत्यनेन मलमासस्याप्रतिनियतस्थानत्वात्तदन्यस्य
 पौषादेः प्रतिनियतस्थानत्वं प्रतीयते । तच्च पौषस्य मार्ग-
 शीर्षोत्तरत्वं माघपूर्ववर्त्तित्वरूपम् एवमन्यत्रापि । एकस्य
 द्वित्वे तन्नियमभङ्ग इति । अन्ये तु मासघटकानां त्रिंशत्तिथीनां
 पूर्वस्मिन्नर्द्धे पूर्वासु पञ्चदशतिथिषु पूर्वी मासः द्वितीयेऽर्द्धे
 परासु तासु उत्तरा इत्यर्थमुक्त्वा शुक्लपक्षमृतस्य पूर्वमासे कृष्ण-
 पक्षमृतस्य परे कृत्यमित्याहुः । तदतिमन्दं धनुषि क्षये
 पूर्वार्द्धे मार्गशीर्षकृष्णपक्षमृतस्य पौषशुक्लपक्षमृतस्य च
 कृत्यलोपप्रसङ्गात् पूर्ववदुत्तरे मलमासपते क्षयमासपूर्वार्द्ध-
 मृतस्य सप्तदशश्राद्धानुपपत्तेश्च । केचित्सु “यस्मिन्नाशिगते
 भानौ विपत्तिं यान्ति मानवाः । तेषां तत्रैव कर्त्तव्या पिण्ड-
 दानोदकक्रिया” ॥ इति वचनं क्षयमासमृततिथिविषयतया
 व्याख्याय तुलादौ क्षये तत्र मृतस्य सौरकार्तिकादावेव श्राद्ध-
 माहुः । तदतीव मन्दं तद्राशौ वर्षान्तरे तत्तत्तिथ्यप्राप्तौ
 प्रत्याब्दिकश्राद्धलोपापत्तेः । यस्मिन्नाशिगते भानाविति तु
 आद्यसंवत्सरान्तावधिमासविषयम् । अथ “श्राद्धविघ्ने समुत्-
 पन्ने मृताहाविदिते तथा । एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे
 विशेषतः” ॥ इत्यत्र विदेर्लोभपरत्वमभ्युपेत्यैकादश्यामेव
 तत्रापि श्राद्धमिति चेन्न विदितपदस्य ज्ञातलब्धोभयपरत्वे
 वाक्यभेदापत्तेः विदितपदात् प्रयोगप्राप्त्यर्थेण ज्ञातस्यैव प्रथमो-
 प्रस्थितत्वात् तत्परतया औत्सर्गिकत्वादिति वदन्ति । वस्तुतस्तु

लाभार्थस्य विदेर्निष्ठायामिट्प्रतिषेधाद्विदितप्रयोगानुपपत्तेः
न च तिथ्यर्द्ध इति वाक्यं क्षयमासौयजन्ममरणमासमात्रव्यव-
स्थापकं न तु सर्वविषयकमिति वाच्यम् अस्मिन्नर्थे प्रमाणा-
भावात् तस्यार्धत्वेऽपि मासद्वयघटकानां त्रिंशत्तिथीनां पूर्वार्द्धं
शुक्लपक्षे पौर्णमास्यन्तपूर्वमासस्य शुक्लपक्षौयकृत्यं द्वितीयाद्धं
कृष्णपक्षे तादृशस्य परमासस्य शुक्लपक्षौयकृत्यमिति । क्षय-
मासस्यापि मध्ये प्रकृतमासवन्मासद्वयमिति । ततश्च जीमूत-
वाहनोक्त एव प्रकारः आह्लादौ युक्तः । अतएवात्र समय-
प्रकाशश्चाद्विवेकमैथिलसंग्रहकारैरपि न किञ्चिदभिहितम् ।
ब्रह्मगुप्तलक्षणे त्वेकवर्षे संक्रान्तिशून्ययोर्मासयोरन्यतरस्य शुद्ध-
तया तन्मासविहितकर्माहंतायाः सर्वप्रामाणिकसिद्धतया तत्रा-
व्याप्तिः यां तिथिं समनुप्राप्येति योग्यताविवक्षया तत्र समा-
धानमिति चेत्तर्हि व्यासवाक्ये तथा कल्पनया सर्वसिद्धौ किम-
नार्थवाक्यादरेणेति दिक् । न च “मेषादिस्थे सवितरि यो
मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्रादिः स तु विज्ञेयः पूर्तिर्द्वित्वेऽधि-
मासोऽन्यः” इति माधवाचार्यधृतज्योतिःशास्त्रोक्तलक्षणमाद-
रणौयम् । तथात्वे क्षयमासस्य परमासत्वे पूर्वमासस्य लोपः
स्यात् । मिथुनादौ मलमासे । “मिथुनस्थो यदा भानुरमा-
वास्याद्वयं स्पृशेत् । द्विराषाढः स विज्ञेयः श्रेते तु आवणे-
ऽच्युतः” । इत्याद्युक्तद्विराषाढादित्वानुपपत्तिश्च स्यात् । प्रत्युत-
द्विज्यैष्ठत्वाद्यापत्तिर्भवेत्तस्मादाधुनिकज्योतिर्विद्वाक्यं पूर्वोक्त-
व्यासवचनविरोधादनादेयं प्रायिकत्वाभिप्रायेण वर्णनीयं वेति ।
क्षयमासलक्षणमाहृतुर्ज्योतिःसिद्धान्त भोमपराक्रमौ । “असं-
क्रान्तमासोऽधिमासः स्फुटः स्यात् द्विसंक्रान्तमासः क्षयाख्यः
कदाचित् । क्षयः कार्तिकादित्रयेनान्यदा स्यात्तदा वर्षमध्ये-
ऽधिमासद्वयं स्यात्” । असंक्रान्तत्वेनैवाधिमासस्य द्वित्वं

वस्तुतस्तु एकस्य मलमासत्वमपरस्य भानुलङ्घितत्वं पूर्वोपदर्शित-
 काठकगृह्यभौमपराक्रमवचनैरुद्देयमिति । तदयं संचेपः ।
 शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यान्तो रविलङ्घितो मासो मलमासः स
 च माधवादी औत्सर्गिकः कदाचित् कार्तिकादावपि अयञ्चा-
 निष्टकत् माधवादि कार्तिकादि षट्कयोरपि तल्लक्षणयोगे
 माधवादेरेव तुलादि षट्क एवोभयमासे तल्लक्षणयोगे पूर्वं एव
 माधवादि षट्क एव आश्विनवैशाखयोस्तल्लक्षणयोगे पर एव
 मलमासः तद्भिन्नस्तु भानुलङ्घितः । मलमासे आषाढादौर्द्धत्वं
 भानुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः । यत्तु “यस्मिन्मासे न
 संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव वा । मलमासः स विज्ञेयो मासे
 त्रिंशत्तमे भवेत्” । इति काठकगृह्ये द्विसंक्रान्तमासस्य चया-
 परपर्यायस्य मलमासत्वाभिधानं तदेकमात्रसंक्रान्तिरहितत्व-
 गुणयोगाद्गौणम् । मलमासवद्विवाहाद्यनर्हत्वायम् । तथा च
 वार्हस्पत्यज्योतिर्ग्रन्थे । “एकत्र वर्षे ह्यधिमासयुग्मं यत्का-
 र्तिकादित्रितये चयाख्यम् । तद्वर्जनौयं त्रितयं प्रयत्नाद्विवाह-
 यज्ञोत्सवमङ्गलेषु । यास्मिन् मासे न संक्रान्तिः संक्रान्तिद्वयमेव
 वा । संसर्पाहस्यतौमासावधिमासश्च निन्दितः” । अत्र संस-
 र्पोऽसंक्रान्तत्वेनाधिमासवत् सर्वकर्मानर्हतायां तदपवादेन
 मङ्गल्येतरकर्माहः सन् सस्यक् सर्पतीति माधवाचार्यः ।
 अंहसः पापस्य पतिरिति तत्तथेति संसर्पाहस्यतौ भानुलङ्घित-
 चयमासयोर्नाम्नौ कठशाखाश्वलायनब्राह्मणम् “अर्धमासा वै
 अधस्तात् सन्तोऽकामयन्त मासाः स्याम इति ते द्वादशाहं
 क्रतुमुपायन् त्रयोदशं ब्राह्मणं कृत्वा तस्मिन् सृष्टोदतिष्ठन्
 तस्मात् सोऽनायतन इतरानुपजीवतीति तस्मात् द्वादशाहस्य
 त्रयोदशेन ब्राह्मणेन भवितव्यमिति” । अस्यार्थो जयस्वामिना
 व्याख्यातः । ते चार्धमासास्त्रयोदशं मलमासं ब्राह्मणं कृत्वा

द्वादशाहं क्रतुमुपायन् उपाहृतवन्तस्तस्मिन्मलमासे मृष्टा
संमार्ज्यं किमित्याकाङ्क्षायाम् अरातौरित्यध्याह्नियते अरातौः
पापानि संमार्ज्यं उदतिष्ठन् पापभारशून्या उत्थिता अभवन्नि-
त्यर्थः । तत्र पापनिर्मार्जनार्थवादात् सम्भवत्कालान्तरं कर्म
तत्र न कर्तव्यं न तु निरवकाशमिति अर्थवादाद्विधिकल्पनायाः
प्रतीतिवाधेनैवौचित्यात् अतो नित्यनैमित्तिकशान्तिकादेर्म-
लमासेन पर्युदासः सोऽनायतन इति नाप्यस्य चैत्रादिवत्
प्रतिनियतस्थानमित्यर्थः । इतरानुपजीवतीति मासान्तरेषु
चन्द्रक्षयवृद्धिभ्यां तस्योपजननात् । आश्वलायनब्राह्मणं “प्राच्यां
दिशि वै देवा सोमं राजानमक्रौणन् तस्मात् प्राच्यां दिशि
क्रौणते त्रयोदशान्मासादक्रौणन् तस्मात्त्रयोदशो मासो नानु-
दिद्यते पापो हि सोमविक्रयीति” । अस्या यमर्थः यतोऽधिमासः
सोमविक्रयी अतोऽसावितरमासवन्नानुविद्यते विद्यमानोऽपि
कर्मानर्हत्वादसन्निवेत्यर्थः सोमविक्रय्यपि ऋत्विगन्तरवत् । अत-
एव पैठोनिभिः । “श्रीतस्मात्तत्क्रियाः सर्वा द्वादशे मासि कौर्त्तिताः ।
त्रयोदशे च सर्वास्ता निष्फला इति कौर्त्तिताः ॥ तस्मात्त्रयोदशे
मासि कुर्यात्तान् नृकथञ्चन । कुर्वन्नरकमाप्नोति कुर्यादात्मविना-
शनम्” ॥ द्वादशे प्रकृते त्रयोदशे मलमासे अत्र यन्मलमासस्य
त्रयोदशत्वमुक्तं तदगत्या व्युत्क्रमगणनेन प्रकृतस्यैव त्रयोदशत्वं
साहजिकं तथा च “क्वचित्त्रयोदशेऽपि स्यादाद्यं मुक्ता तु वत्-
सरम्” इति गृह्यपरिशिष्टं “मलं वदन्ति कालस्य मासं काल-
विटोऽधिकम् । नेहेतात्र विशेषेज्यामन्यत्रावश्यकान्विधेः” ॥
विशेषेज्यां वैशाखाद्युल्लेखेन विहितयागम् । आवश्यकान्
निरवकाशात् । तथा च कालमाधवौये काठकगृह्यपरि-
शिष्टं “महालयाष्टकाश्राद्धमुपाकर्मादिकर्म यत् । स्यष्टमास-
विशेषाख्य विहितं वर्जयेन्मले” ॥ स्यष्टमासविशेषेति चैत्र-
वैशाखादिमासोल्लेखेन विहितमित्यर्थः ।

अथ दीक्षाकालः । सा च मलमासे न कार्या यथागस्त्य-
 संहितायाम् । “यदा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदनो मनुम् ।
 अयमेव तथा चैवमिति कर्त्तव्यताक्रमः ॥ विशुद्धदेशकालेषु
 शुद्धात्मा नियतो गुरुः । सङ्कल्पोपोष्यकर्त्तव्यमङ्गरारोपणं
 मुने ॥ कुर्यान्मन्त्रोमुखं आहमादौ च स्वस्तिवाचनम् ।
 स्रग्द्व्योक्तप्रकारेण तदेतद्विदधौत वै ॥ मधुमासे भवेद् दुःखं
 माधवे रत्नसञ्चयः । मरणभवति ज्येष्ठे आषाढे बन्धुनाशनम् ॥
 समृद्धिः आवणे नूनं भवेद्भाद्रपदे क्षयः । प्रजानामाश्विने
 मासि सर्वतः शुभमेव हि ॥ ज्ञानं स्यात् कार्तिके सौख्यं
 मार्गशीर्षे भवत्यपि । पौषे ज्ञानक्षयो माघे भवेन्मोहा विव-
 र्जनम् ॥ फाल्गुनेऽपि विवृद्धिः स्यान्मलमासं विवर्जयेत् । गुरौ
 रवौ दिने शुक्ले कर्त्तव्यं बुधसोमयोः ॥ अश्विनीभरणीस्वाती-
 विशाखाहस्तभेषु च । ज्येष्ठोत्तरत्रयेष्वेवं कुर्यान्मन्त्राभिषेच-
 नम् ॥ शुक्लपक्षे च कृष्णे वा दीक्षा सर्वसुखावहा । पूर्णिमा
 पञ्चमौ चैव द्वितीया सप्तमौ तथा ॥ त्रयोदशौ च दशमौ
 प्रशस्ता सर्वकामदा । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे सोदये शशितारयोः ॥
 गुरुशुक्रोदये शुद्धे लग्ने द्वादशशोधिते । चन्द्रतारानुकूले च
 शस्यते सर्वकर्मसु ॥ सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन ।
 तत्र यद्यत्कृतं सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥ न मासतिथिवारा-
 दिशोधनं सूर्यपर्वणि । ददातौष्टं गृहीतं यत्तस्मिन् काले
 गुरोर्नृषु ॥ सिद्धिर्भवति मन्त्रस्य विनायासेन सेव्यतः” ॥ मनुं
 मन्त्रम् । अङ्गरारोपणमागमप्रसिद्धम् । शुद्धकालत्वं दर्शयति ।
 मधुमासेत्यादि । पञ्चाङ्गशुद्धदिवसे तिथिवारनक्षत्रकरणयोग-
 शुद्धदिवसे । तथा च महाकपिलपञ्चरात्रम् । “एवं नक्षत्र-
 तिथ्यादौ करणे योगवासरे । मन्त्रोपदेशो गुरुणा साधकस्य
 शुभावहः” ॥ सोदये शशितारयोरिति जन्मचन्द्राद्यतारयोरु-

नुष्कृत्यसहिते गुरुशुक्रोदये गुरुशुक्रानस्तमये । एतत्तु समय-
 शुद्ध्यन्तरो लक्षणम् । द्वादशशोधिते द्वादशांशशोधिते । ज्ञान-
 मालायाम् । “रविसंक्रमणे चैव सूर्यस्य ग्रहणे तथा” ।
 तथा । “तत्र लग्नादिकं किञ्चिन्न विचार्य कथञ्चन” । तत्त्व-
 सारे । “यदैवेच्छा तदा दौक्षा गुरोराज्ञानुरूपतः । न तिथिर्न
 व्रतं होमो न स्नानं न जपः क्रिया ॥ दौक्षायाः कारणं किञ्चित्
 स्नेच्छयाप्ते तु सदगुरौ” ॥ सिद्धमन्त्रगुरौ । दीपिकायाम् ।
 “ध्रुवसृदुनक्षत्रगणे रविशुभवासरेषु सत्तिथौ सदगुरौ दौक्षा
 स्थिरलग्ने शुभे चन्द्रे केन्द्रे कोणे शुभे गुरौ धर्मे” । ध्रुवाणि
 त्रीण्युत्तराणि रोहिणी च । सृदूनि चित्रानुराधा मृगशिर-
 रेवत्यः । केन्द्रं लग्नचतुर्थसप्तदशकम् । कोणं नवपञ्चकम् ।
 धर्मो नवमः । वीरतन्त्रे । “रोहिणी अवणार्द्रा च धनिष्ठा
 चोत्तराश्रयम् । पुष्यः शतभिषाकेऽर्को च दौक्षा नक्षत्रमिष्यते” ॥
 अर्को हस्तः । रत्नावल्यां “योगाश्च प्रीतिरायुष्मान् सौभाग्यः
 शोभनो धृतिः । वृद्धिर्ध्रुवः सुकर्मा च साध्यः शुक्रश्च हर्षणः ॥
 वरीयांश्च शिवः सिद्धो ब्रह्मा इन्द्रश्च षोडश” ॥ तथा “शुभानि
 करणानि स्युर्दौक्षायाश्च विशेषतः । शकुन्यादौनि विष्टिश्च
 विशेषेण विवर्जयेत्” ॥ शकुन्यादौनि शकुनिनागचतुष्टयद
 किन्तुन्नानि । “कृष्णेऽष्टम्यां चतुर्दश्यां पूर्वपञ्चदिने तथा” ।
 कृष्णं कृष्णपक्षे । कालोत्तरे “भूतिकामैः सिते सदा” ।

अथ दौक्षायां प्रतिप्रसवः । राघवभट्टवृत्तसारसंग्रहे । “शिष्य-
 स्त्रिजन्मदिवसे संक्रान्तौ विषुवायने । सत्तीर्थेऽर्कविधुग्रासे
 तन्तुदामनपर्वणोः ॥ मन्त्रदौक्षां प्रकुर्वाणो मासर्चादौन्न
 शोधयेत्” ॥ तन्तुपर्व परमेश्वरोपवौतदानतिथिः श्रावणी
 पूर्णिमा । दामनपर्व दमनभञ्जनतिथिश्चैत्रशुक्लचतुर्दशी ।
 कूर्मपुराणे हिमालयं प्रति देवीवाक्यम् । “यानि शास्त्राणि

दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च । श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि
निष्ठा तेषां हि तामसौ ॥ करालभैरवश्चापि यामलं वाम-
माश्रितम् । एवंविधानि चान्यानि मोहनार्थानि तानि तु ॥
मया सृष्टानि चान्यानि मोहायैषां भवार्णवे ॥ तस्मात्
सद्भिः श्रुतिस्मृतिविरुद्धे वर्त्मनि न कदाचित् पदं न्यस्तव्यम् ।
आर्यादिदुष्टमन्त्रप्रतीकारस्तु । “एषु दोषेषु सर्वत्र मायां
काममथापि वा । क्षिप्त्वा चादौ श्रियं दद्यात् तद्दूषणविमुक्तये ॥
तारसंपुटितो वापि दुष्टमन्त्रो विशुद्धति । यस्य तत्र भवेद्भक्तिः
सोऽपि मन्त्रोऽस्य सिद्ध्यति” ॥ भुवनेश्वरोपारिजातेऽपि ।
“मायाबीजसमायुक्तः क्षिप्रं सिद्धिप्रदो भवेत् । पिण्डस्तु
केवलो मन्त्रो मायाबीजोज्ज्वलीकृतः ॥ मायाबीजात् भवेत्
प्राणो बीजश्चेतन्यवीर्यवत्” ॥ नारदीये । “यदृच्छया श्रुतं
मन्त्रं कृत्तेनापि हठेन वा । पत्रेक्षितं वा गाथाञ्च तमुपेत्य
त्वनर्थकम् ॥ प्रविश्य विधिवद्दोक्षामभिषेकावसानिकाम् ।
श्रुत्वा तन्त्रं गुरोर्लब्धं साधयेदौषितं मनुम्” ॥ अन्यत्रापि ।
“देशिकानुग्रहादेव देवता व्यक्तरूपिणौ । गुर्वनुज्ञाः क्रियाः
सर्वा निष्फलाः स्युर्यतो भ्रुवम्” ॥ नारदीये । “कुर्वन्नाचा-
र्यशुश्रूषां मनोवाक्कायकर्मभिः । शुद्धभावो महीत्साहो
बोद्धा शिष्य इति स्मृतः ॥ न तूपदेशः पुत्रस्तु व्यत्ययी वस्तु-
दस्तथा” ॥ व्यत्ययी परस्परविद्यादायी । प्रयोगसारे ।
“तत्रापि भक्तियुक्ताय पुत्राय वस्तुदाय च” । अन्यत्रापि “यथा
देवे तथा मन्त्रे यथा मन्त्रे तथा गुरौ । यथा गुरो तथा स्वात्म-
न्येष भक्तिक्रमः स्मृतः” ॥ पिङ्गलासते । “नाध्यातो नार्चितो
मन्त्रः सुसिद्धोऽपि प्रसीदति । नाजप्तः सिद्धिदो लोके नाहुतः
फलदो भवेत् ॥ पूजा होमौ जपं ध्यानं तथा कर्मचतुष्टयम् ।
प्रत्यहं साधकः कुर्यात् स्वयञ्चेत् सिद्धिमिच्छति” ॥ होम-

स्वरोत्तरे । “चौर्णाचारव्रतो मन्त्रौ ज्ञानवान् सुसमाहितः ।
ब्रह्मनिष्ठो यातः ख्यातो गुरुः स्याद्भौतिको हि सः” ॥ एतानि
राघवभट्टवृत्तानि ।

अथ स्त्रीशूद्रयोः प्रणवयुञ्जन्तनिषेधः । नृसिंहतापनीये ।
“सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नेच्छन्ति । सावित्रीं
प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं यदि स्त्रीशूद्रो जानीयात् स मृतोऽधो-
गच्छतीति” ॥ नेच्छन्तीति पर्थ्यन्तं पराशरभाष्येऽपि गोविन्द-
भट्टवृत्तम् । “स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्भिजः । शूद्रो
निरयमाप्नोति ब्राह्मणः शूद्रतामियात्” ॥

अथ दीक्षितस्याशौचे जपाद्यधिकारः । मन्त्रमुक्तावल्याम् ।
“जपो देवार्चनविधिः कार्यो दीक्षान्वितैर्नरैः । नास्ति पापं
यतस्तेषां सूतकं वा यतात्मनाम्” ॥ राघवभट्टवृत्तं नारद-
वचनम् । “अथ सूतकिनः पूजां वक्ष्याम्यागमचोदिताम् ।
स्नात्वा नित्यानि निर्वर्त्य मानस्याक्रियया तु वै ॥ बाह्यपूजा-
क्रमेणैव ध्यानयोगेन पूजयेत् । यदा कामौ न चेत् कामौ
नित्यं पूर्ववदाचरेत्” ॥ यत्तु नृसिंहकल्पे । सदा मन्त्रजपमुक्ता
“यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नन्त्रं न तूचरेत् । मनो हि सर्व-
जन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम्” ॥ इति तन्मूत्रोच्चाराद्यशौच-
परम् । रामार्चनचान्द्रिकावृत्तमन्त्रोत्तरेऽपि । “अशुचिर्वा शुचि-
र्वापि गच्छंस्तृष्टन् स्वपन्नपि । मन्त्रैकशरणो विद्वान्मनसैव
सदाभ्यसेत्” ॥

अथाशौचे विष्णुकीर्तनम् । यथा “चक्रायुधस्य नामानि
सदा सर्वत्र कौर्त्तयेत् । नाशौचं कौर्त्तने चास्य स पवित्रकरो
यतः” ॥ संवत्सरप्रदीपे । “न देशनियमस्तत्र न कालनियम-
स्तथा । नोच्छिष्टादौ निषेधाऽस्ति हरेर्नामानं लुब्धक” ॥
तेन “नाशुचिर्देवर्षिपितृनामानि कौर्त्तयेत्” । इति विष्णु-
नामातिरिक्तपरम् ।

अथाधिमासे विवाहादिनिषेधः । भीमपराक्रमे । “अधि-
मासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं
माङ्गल्यं न तु विशेषेज्याम्” अत्र विवाहादिकीर्तनं निरव-
काशत्वेऽपि निषेधार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशश्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो निरवकाशस्यानन्य-
गतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात् सूचितः । तथा च मलमासाधि-
कारे काठकगृह्यम् । “कालेऽनन्यगतिं नित्यां कुर्यान्नैमि-
त्तिकीं क्रियाम्” । बृहस्पतिः । “नित्यनैमित्तिके कुर्यात्
प्रयतः सन् मलिन्मुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव
च” ॥ नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं स्नानसन्ध्यापञ्चमहा-
यज्ञादि । काम्यमपि तथाविधसङ्कल्पितयत्किञ्चिद्ब्रह्मदानाशिव-
पूजादि । व्यक्तं भविष्ये । “कुर्यात् प्रात्याहिकं कर्म प्रयत्नेन
मलिन्मुचे । नैमित्तिकश्च कुर्वीत सावकाशं न यद्भवेत्” ॥
न च नित्यपदं यदकरणे प्रत्यवायस्तत्परम् । तथात्वे गज-
च्छायाप्रेतश्राद्धयोरुपादानं व्यर्थं स्यात् । तथा च काल-
माधवौये मत्स्यपुराणम् “वर्षे वाहरहः श्राद्धं दानञ्च प्रति-
वासरम् । गोभूतिनहिरण्यानां मासेऽपि स्यान्मलिन्मुचे” ॥
एवञ्च “दातव्यं प्रत्यहं पात्रे निमित्तेषु विशेषतः” इति याज्ञ-
वल्क्योक्तं सङ्गच्छते । काठकगृह्यपरिशिष्टम् । “प्रवृत्तं मल-
मासात् प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगते मलमासेऽपि
तत् समाप्यमसंशयम्” । ब्रह्मसिद्धान्ते । “आरब्धं कर्म यत्
किञ्चित्तत् कार्यं हि मलिन्मुचे” । नैमित्तिकं मासदिनसंवत्स-
रादिविशेषनियमशून्यावश्यकर्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ।
अतएवाचारमाधवौये वीधायनेनास्यागन्तुकत्वेनोपादानमक-
रणे दोषाभिधानञ्च कृतं यथा “यस्य नित्यानि लुप्तानि तथै-
वागन्तुकानि च । विपदग्रस्तोऽपि न स्वर्गं गच्छेत् पतितो हि

सः” ॥ तच्चाभ्युदयिकादि । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्ध-
मभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मनि तत् कार्यं जातकर्मसमं नरैः”
इति माकण्डेयपुराणात् । अन्यदप्येवं जातकर्मसममित्यनेन
नाङ्गोच्छेदात् प्रागपि कर्त्तव्यतोक्ता । अभ्युदयप्रयोजनकम् । तथा च शातातपः । “पूर्वाह्णे दैविकं श्राद्धं
कार्यमभ्युदयार्थिना” । तेनात्रात्मशब्दप्रयोगो भ्रान्तानामिति ।
जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् । “जातकर्मान्त्यकर्माणि
नवश्राद्धं तथैव च । मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च
षोडश ॥ चन्द्रसूर्यग्रहे स्नानं श्राद्धं दानं तथा जपम् ।
कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं नैमित्तिकं तथा” ॥ हेमाद्रि-
माधवाचार्यधृतयमवचनात् । मघात्रयोदशीश्राद्धस्य मल-
मासकर्त्तव्यतायां निरवकाशत्वं वीजं तदद्भ्योयमासान्तरे तद-
लाभात् । यत्तु गर्गवचनम् । “नामान्नप्राशनं चौडं विवाहं
मौञ्चिवन्धनम् निष्क्रमम् । जातकर्मापि काम्यं वृषविसर्जनम् ।
अस्तं गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मलिन्मुचे । उपायनमुपारम्भं
व्रतानां नैव कारयेत्” ॥ उपायनं प्रतिष्ठा । तन्नामकरणान्न-
प्राशननिष्क्रमणजातकर्मणां प्रधानकालाक्ततानां वेदितव्यम् ।
तदाह स एव । “नाम कर्म च जातेष्टिं यथाकालं समाचरेत् ।
अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥ स्मृतिः । “श्राद्ध-
जातकनामानि ये च संसारमाश्रिताः । मलिन्मुचेऽपि कर्त्तव्या
काम्या इष्टौश्च वर्जयेत्” ॥ संस्कारमाश्रिताः अन्नप्राशननिष्क्रम-
णादयः । इति माधवाचार्यः । अन्त्यकर्माणि वह्नदह-
नोदकदानपिण्डदानास्थिसञ्चयनादौनि । नवश्राद्धं “चतुर्थे
पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा । यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नव-
श्राद्धमुच्यते” ॥ इति यमोक्तं तत्र चतुर्थादिग्रहणं मरणदिना-
वधौति । षोडशश्राद्धानि तु । “द्वादशप्रतिमास्यानि श्राद्धं

षास्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतत् आद्यषोडशम्”
 इति कर्मप्रदौपोक्तानि । ननु मलमासे कृते सपिण्डीकरणे
 किमिति प्रकृते मासि प्रतिसांवत्सरिकं न क्रियते । इति चेन्न
 “पूर्णसंवत्सरे आद्यं षोडशं परिकीर्तितम् । तेनैव च सपिण्डत्वं
 तेनैवाब्दिकमिष्यते” ॥ इति हेमाद्रिदृष्टवचनात् । सकृत्
 कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायाच्च । एवमपक्षश्च सपिण्डीकरणे
 मृताहे प्रत्याब्दिकं न क्रियते । सपिण्डीकरणेनैव प्रत्या-
 ब्दिकसिद्धेः । अतएव याज्ञवल्क्येन । “मृताहनि तु कर्त्तव्यं
 प्रतिमासन्तु वत्सरम् । प्रातःसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” ॥
 प्रतिसंवत्सरं आद्यं कर्त्तव्यमिति सामान्येनोक्तम् । न त्वेकी-
 दृष्टविशेषेणेति सामान्यादिभेदेन आद्यस्य नानात्वात् । एतेन
 सपिण्डीकरणापकर्षपक्षे वर्षान्ते सांवत्सरिकं कार्यं बाधका-
 भावादिति श्रौतवाचस्यतिमिश्रोक्तं हेयम् । बालग्रहभूत-
 ग्रहनराधिपप्रबलतरशत्रुदुःसहरोगाभिभवाद्भुत-दुःखप्रग्रहदौ-
 स्थ्यादिनिमित्तकं शान्तिकर्मापि मलमासे कर्त्तव्यं विष्णुनापि ।
 “शान्तिस्वस्थयनैर्देवोपघातान् शमयेत् परचक्रोपघातांश्च”
 इत्युक्तं मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । शुद्धकालप्रतीक्षायामसहत्वे-
 नानन्यगतिकत्वात् । अतएव “आत्मानं सततं गोपायीत”
 इति श्रुतौ सततमुक्तम् । ग्रहदौःस्थ्यफलपाकमाह मार्कण्डेय-
 पुराणम् । “द्रव्ये गोष्ठेषु मृत्युषु सुहृत्सु तनयेषु च । भार्यायाञ्च
 ग्रहे दुष्टे भयं पुण्यवतां नृणाम् ॥ आत्मन्यथाल्पपुण्यानां
 सर्वत्रैवातिपापिनाम् । नैकत्रापि ह्यपापानां नराणां जायते
 भयम्” ॥ तदयमर्थः । यस्य दौर्घजौवनादिजनकं बलवत्-
 पुण्यमस्ति तेन तन्मरणाद्यनुसुखमपि दुष्कर्मप्रतिहन्यते तदति-
 हतं सत् तत्पुत्रादेस्तत् प्रतिघातकं पुण्यं नास्ति प्रत्युत तदनु-
 गुणमेव पापमस्ति तत्र तं हित्वा तत्पुत्रादेः पौडामावहतौति ।

वह्वृचगृह्यपरिशिष्टम् । “यथा शस्त्रप्रहाराणां कवचं विनि-
 वारकम् । एवं देवोपघातानां शान्तिर्भवति वारणम्” ॥
 शान्तिर्धर्मद्वारा ग्रहदौःस्थ्यदुःखप्रादिसूचितैद्विकानिष्टहेतु-दुरि-
 तनिवृत्तिः । स्वस्ति धर्मद्वाराभिप्रेतार्थसिद्धिः तस्यायनं प्रापकं
 यागदानादिमङ्गलहेतुगोरोचनादिद्रव्यधारणम् । आशौर्नि-
 भित्तभूताभिवादनानि च । यथा कल्पतरौ यमः । “अभि-
 वादयेत्तु यः पूर्वमाशिषं न प्रयच्छति । तददुष्कृतं भवेत्तस्य
 तस्माद्भोगं प्रपद्यते ॥ तस्मात् पूर्वाभिभाषी स्याच्चाण्डालस्यापि
 धर्मवित् । सुरां पिबेति वक्तव्यमेवं धर्मो न लुप्यते ॥ स्वस्तौति
 ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि । वर्द्धतामिति वैश्येषु
 शूद्रे त्वारोग्यमेव च” ॥ स्वस्तौति प्रत्यभिवादानेतरपरम् ।
 मन्वादिविरोधात् । “यत् सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसन-
 वर्जितम् । यस्मिन् सर्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तौत्यभिसंज्ञिता” ॥
 आशिषः प्रकृतत्वात् सा आशौः । अङ्गिराः । “अप्रणामकृते
 शूद्रे स्वस्ति कुर्वन्ति ये द्विजाः । शूद्रोऽग्रे नरकं याति ब्राह्मण-
 स्तदनन्तरम्” ॥ ब्राह्मण इत्यनुवृत्तौ मिताक्षरायां हारीतः ।
 “क्षत्रियस्याभिवादानेऽहोरात्रमुपवसेदेवं वैश्यस्यापि शूद्रस्याभि-
 वादाने त्रिरात्रमुपवसेत्” इति । अहोरात्राद्युपवासश्रवणा-
 न्युन्यन्तरोक्तविप्रदशकनमस्काररूपलघुप्रायश्चित्तन्तु प्रमादादि-
 विषयं भ्रमकृतनमस्कृतविषयं वा । यथा मनुः । “यदि
 विप्रः प्रमादेन शूद्रं समभिवादयेत् । अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः
 पापैः प्रमुच्यते” ॥ स्मृतिः “मातुः पितुः कनौयांसं न नमेद्वय-
 साधिकः । नमस्कुर्याद् गुरोः पत्नीं भ्रातृजायां विमातरम्” ॥
 स्मृत्यर्थसारे । “स्त्रियो नमस्या वृद्धाश्च वयसा पत्युरेव ताः” ।
 यतः पत्युर्वयसा ता स्त्रियो वृद्धाः अतः कनिष्ठा अपि नमस्याः ।
 तद्वास्तव्यवन्दने हलायुधदृतम् । “चक्षुःसन्दं भुजसन्दं तथा

दुःखप्रदर्शनम् । शत्रूणाञ्च समुत्थानमश्वत्थ शमयाशु मे ॥
 अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्दन । दृष्ट्वा तु दूरतः
 पापं सृष्ट्वा लक्ष्मोर्विवर्द्धते ॥ प्रदक्षिणे भवेदायुः सदाश्वत्थ
 नमोऽस्तु ते” ॥ शान्तिस्वस्थनयोः शूद्रस्याप्यधिकारः । तथा
 च अपिपालकारिकायां “स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेत्” इति भविष्य-
 पुराणवचनञ्च । “चतुर्णामपि वर्णानां यानि प्रोक्तानि श्रेयसे ।
 धर्मशास्त्राणि राजेन्द्र शृणु तानि नृपोत्तम ॥ विशेषतश्च
 शूद्राणां पावनानां मनोषिभिः । अष्टादशपुराणानि चरितं
 राघवस्य च ॥ रामस्य कुरु शार्दूल धर्मकामार्थसिद्धये ।
 यथोक्तं भारतं वीर पराशर्य्येण धीमता ॥ वेदार्थं सकलं योज्य
 धर्मशास्त्राणि च प्रभो” ॥ तस्य संस्कारमाह यमः । “शूद्रो-
 ऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण संस्कृतः । न केनचित् सम-
 सृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” ॥ तं शूद्रं ब्रह्मपुराणम् ।
 “विवाहमात्रं संस्कारं शूद्रोऽपि लभते सदा” । मात्रशब्दोऽत्र
 न विवाहेतरसंस्कारनिवर्त्तकपरः किन्त्वन्यत्र मन्त्रसम्बन्ध-
 निषेधपरः । यमवचनेन गर्भाधानादिसंस्कारप्रतिपादनादिति
 शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः । “थार्षक्रमेण सर्वत्र शूद्रावाज-
 सनेयिनः” । इति महाजनपरिग्रहीतवचनाद् यजुर्वेदविधि-
 नैव ते कर्म कुर्युः । पुराणान्याह विष्णुपुराणम् । “अष्टादश
 पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते । ब्राह्मं पाञ्च वैष्णवञ्च शैवं
 भागवतं तथा ॥ तथान्यद्भारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम् ।
 आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥ दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्ग-
 मेकादशन्तथा । वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् ॥
 चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशन्तथा । मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव
 ब्रह्माण्डञ्च ततः परम्” ॥ कौर्मं “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः
 कथितान्यपि” । तानि च नरसिंहनन्द्यादित्य कालिका-

पुराणादौनि यथा “आद्यं सनतकुमारोक्तं नारसिंहं ततः
परम् । तृतीयं वायव्ययश्च कुमारेण च भाषितम् ॥ चतुर्थ-
शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाख्यं
नारदोक्तमतः परम् ॥ नन्दिकेश्वरयुग्मश्च तथैवोसनसेरितम् ।
कापिलं वारुणश्चाथ कालिकाह्वयमेव च ॥ माहेश्वरं तथा
शास्त्रं देवं सर्वार्थसिद्धिदम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भास्कर-
राह्वयम्” ॥ देवं देवोपुराणं तेन द्विजातिविहितविशेषकर्म-
तरसकलस्मार्त्तकर्मणि शूद्रस्याधिकारः । अतएव भारते आनु-
शासनिके पर्वणि “अहिंसकशुभाचारो देवता-द्विजपूजकः ।
शूद्रो धर्मफलैरिष्टैः स्वधर्मेरेव युज्यते” ॥ अतएव शूद्रानुवृत्तौ
मनुः । “धर्मेष्टु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः । मन्त्रवर्जं
न दुष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च” ॥ ये पुनः शूद्राः स्वधर्म-
वेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्त्वैवर्णिकाचारमानषिद्धमाश्रितास्ते
वक्ष्यमाण नमस्कारेतरमन्त्ररहितं कर्म कुर्वाणान् प्रत्यवायिनः
स्थितिभाजश्च भवन्ति एवमेव कुल्लूकभट्टः । तथा “धर्मोपदेशं
दर्पेण विप्राणामस्य कुर्वतः । तप्तमासेचयेत्तैलं वक्त्रे श्रोत्रे च
पार्थिवः” ॥ तथा “शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।
शूद्रोऽपि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते” ॥ शूद्रस्य पूर्त्ताधि-
कारमाह जातूकर्णः । “वापीकूपतडागादिदेवतायतनानि
च । अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ॥ आरामः पुष्प-
फलोपचयहेतुर्भूभागः । “अग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानाञ्चानु-
पालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवश्च इष्टमित्यभिधीयते ॥ ग्रहोप-
रागे यद्दानं पूर्त्तमित्यभिधीयते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मः
सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्रः पूर्त्तं धर्मे न वैदिके” ॥
वैदिके वेदाध्ययनसाध्ये । अग्निहोत्रादाविति रत्नाकरः । एवं
स्तौषामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा नारीत्यनुवृत्तौ वृहस्पतिः ।

“पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तुः स्वस्रीयमातुलान् । पूजयेत् कव्य-
 पूर्त्ताभ्यां वृद्धानाथातिथीन् स्त्रियः” ॥ एतेन जलाशयोत्सर्गे
 गोरवतरणानुमन्त्रणयोर्यजमानकर्तृकमन्त्रपाठः तत्रामन्त्रक-
 तथा स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण तद्वति यागेऽप्यनधिकारः । विशे-
 षोपदेशविरहादिति द्वैतनिर्णयोक्तं निरस्तम् । अतएव तयो-
 र्जलाशयोत्सर्गादिग्रहयज्ञवेदी-होमादिसमाचारः । अत्र होमो
 वङ्गी न साक्षात् कल्पतरुरक्षाकरधृतापस्तम्बवचनात् । तद्यथा
 चारुलवणाद्युपक्रम्य “तद्भुतमद्भुतश्चाग्नी न स्त्री जुहुयान्नानु-
 पेतः” इति अनुपेतः अनुपनीतः किन्तु ब्राह्मणद्वारा
 करणीयः । “अतीतस्मार्त्तक्रियाहेतोर्वृणुयादृत्विजः स्वयम्”
 इति याज्ञवल्क्योक्तेः । “ऋत्विग्वादे नियुक्तौ च समौ सम्परि-
 कौत्तितौ । यज्ञे स्वाभ्याप्नयात् पुण्यं हानिं वादेऽथ वा जयम्” ॥
 इति बृहस्पत्युक्तेः । वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकारः ।
 वेदमन्त्रवर्जं शूद्रस्येति छन्दोगाह्निकाचारचिन्तामणिधृतस्मृतौ
 वेदेति विशेषणात् । “शूद्रोऽप्येवंविधः प्रोक्तो विना मन्त्रेण
 संस्कृतः । न केनचित् समसृजत् छन्दसा तं प्रजापतिः” इति
 यमस्मृतौ छन्दसा वेदेन इत्युक्तेः । तं शूद्रम् । पञ्चयज्ञस्नान
 आह्वेषु वैदिकेतरमन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य । “नम-
 स्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेत्” इति याज्ञवल्क्योयेन ।
 “ब्रह्मक्षत्रविशामेव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते । तूष्णीमेव हि
 शूद्रस्य सनमस्कारकं मतम्” इति योगियाज्ञवल्क्योयेन आह्व-
 मधिकृत्य “अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः । अम-
 न्तस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते” इति वराहपुराणीयेन
 च नमस्कारेणेति तूष्णीमिति मन्त्रवर्जित इत्यभिधानात् ।
 अभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं मन्त्रलक्षणमिति
 साधवाच्यार्थः । एवञ्च “आवयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मण-

मग्रतः । वेदस्याध्ययनं ह्रीदं तच्च कार्यं महत् स्मृतम् ॥ इति
मोक्षधर्मोक्तं वेदस्य शूद्रश्रावणमप्येतद्विषयम् । शूद्रस्य पुरा-
णादेरनध्ययनविधिमाह भविष्ये । “अध्येतव्यं न चान्येन
ब्राह्मणं क्षत्रियं विना । श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं
कदाचन” ॥ तथा “ब्राह्मणं वाचकं विद्यान्नन्यवर्णजमादरात् ।
श्रुत्वान्यवर्णजाद्राजन् वाचकान्नरकं व्रजेत्” ॥ तथा “ग्रन्थार्थं
बुध्यमानस्तु समग्रं कृतस्त्रयो नृप । ब्राह्मणादिषु वर्णेषु
अर्पयन् विधिवन्नृप ॥ य एवं वाचयेद्राजन् स ज्ञेयः सात्त्विको
बुधैः” । तथा “सन्त्यज्य सर्वकर्माणि भक्तिश्रद्धासमन्वितः ।
सततं पूजयन् यस्तु वाचकं श्रद्धया नृप ॥ नित्यनैमित्तिके
कार्ये गुरवे च ददत् सदा । य एवं शृणुयाद्गौरः स ज्ञेयः
सात्त्विको बुधैः” ॥ गुरवे च इत्यत्र वाचकायेति । काम-
धेनुकल्पतरु । वाराहे अयमेवेत्यस्य शूद्रमात्रनिष्ठत्वे शूद्रस्ये-
त्यनेनैव सिद्धेरमन्त्रस्येति विशेषणं यावदमन्त्रव्याप्तार्थं परि-
भाषार्थञ्च ततश्चामन्त्रकर्तृकश्राद्धहोमदानादि-कर्मसम्बन्धि-
मन्त्रेण विप्रो गृह्यते सम्बध्यते । स्त्रियास्त्वमन्त्रकता “अमन्त्रा
हि स्त्रियो मता” इति शुद्धिरन्ताकरधृतवैधायनवचनात् ।
अनुपनीतस्य श्राद्धातिरिक्ते मन्त्रपाठनिषेधमाह मनुः । “ना-
भिव्याहारयेद् ब्रह्म स्वधानिनयनादृते । शूद्रेण हि समस्ता-
वद्यावहेदे न जायते” ॥ स्वधा श्राद्धं तन्निनीयते सम्पाद्यते
येन मन्त्रजातेन तस्मात् तेन स्त्रीशूद्रानुपनीतानां सर्वकर्माणि
द्रव्यदेवतानुष्ठानादिदृष्टप्रयोजनप्रकाशाय ब्राह्मणेन मन्त्रः पठ-
नीयः । मन्त्रपाठजन्यादृष्टसिद्धिर्नमस्कारेण यथा ब्रह्मस्यतिः ।
“शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा सत्यमक्रोध एव च । शूद्रकर्मा तथा
मन्त्रो नमस्कारोऽस्य दर्शितः” ॥ शूद्राधिकारे गोतमः । “अनु-
मतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः” इति । एवं मलमासे प्रायश्चित्त-

मपि निरवकाशनेमित्तिकत्वेन कर्त्तव्यम् । “विहितस्थाननु-
 ष्ठानाबिन्दितस्य च सेवनात् । प्रायश्चित्तं यत् क्रियते तन्नैमि-
 त्तिकमुच्यते” ॥ इति वृद्धस्यत्युक्तेः । अस्य च निरवकाशत्वम्
 अनारब्धप्रायश्चित्तस्य भुञ्जानस्य पापवृद्धेः । तथा चाङ्गिराः ।
 “कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः । भुञ्जानो वर्द्धयेत्
 पापमसत्त्वं पार्षदि ब्रुवन्” ॥ अनुपस्थितः परिषदित्यर्थः ।
 अतएव दक्षः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यथा-
 यथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ॥ नैमि-
 त्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरणम् । निमित्तात् ग्रह-
 दोःस्यदुःखप्लादेः कर्त्तव्यत्वेन प्रतीतानि नैमित्तिकानि निमि-
 त्तसूचितदोषशान्तिकामनया क्रियमाणानि तान्येव काम्यानि
 न कालस्तु विधीयते इति उदगयनशुक्लपक्षादिनपूर्वभागादि-
 रूपः कालो नानुरुध्यते । तेन एतद्व्यतिरिक्ते दक्षिणायनादौ
 निन्दिते मलिन्युच्चादौ च शान्तिकं कर्त्तव्यमिति । शान्तिक-
 पौष्टिके कल्पतरुः । तथा दत्तनष्टाहिरण्यस्यादाने स्तेयत्व-
 श्रवणादारब्धदानसम्पादकत्वाच्च मलमासेऽपि तद्धेयम् । तथाच
 विष्णुपुराणम् । “प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत् ।
 अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्वेन्नप्रदत्ते विनाशिनि” ॥ ब्राह्मणयो-
 त्सृष्टं ब्राह्मणसादकतं यदि चौरादिनापक्रियते तदा तावदेव
 पुनरुत्सृज्य देयमिति दानसागरः । युक्तश्चेतर्त्तादित्यनेन पूर्व-
 वचनोपात्तदत्तानुकर्षात् । तद्यथा “तस्मात् सर्वात्मना पात्रे
 दद्यात् कनकमुत्तमम् । अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे” ॥
 किञ्चान्यथेत्यनेनैवादाने प्राप्ते त्वदत्त इति पुनरुपादानं व्यर्थं
 स्यात् । एतेनानुत्सृष्टहेमनाशेऽपि तावदुत्सृज्य देयमिति
 मैथिलोक्तं निरस्तम् । उत्सृष्टाप्रतिपादितविषयमिति चण्डे-
 श्वरोऽपि साम्प्रदायिकास्तु । सर्वत्र एव सङ्कोचात् प्रायश्चित्त-

भाचरन्ति तेषां वाक्यन्तु । अद्य प्रमादनष्टहिरण्यतुल्यद्विरण्य-
प्रदानजन्यपापसमपापानुत्पत्तिकाम इदं प्रमादनष्टहिरण्यतुल्य-
हिरण्यमित्यादि दक्षिणा च अस्मन्मते प्रमादनष्टानन्तरम् । ७त्-
सृष्टाप्रतिपादितेति विशेषः । ब्रह्मस्यतिः । “नित्यनैमित्तिके
कुर्यात् प्रयतः सन् मलिज्जुचे । तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेतश्चाहं
तथैव च” ॥ तीर्थस्नानमावृत्तम् । अनावृत्ते निषेधस्य वक्ष्यमाण-
त्वात् । गजच्छायापदं तद्विहितकर्मपरम् । गजच्छाया वरा-
होक्ता । “सैहिकेयो यदा भानुं ग्रसते पर्वसन्धिषु । गजच्छाया
तु सा प्रोक्ता तत्र आहं प्रकल्पयेत्” ॥ अत्र च राहुर्वै हस्तौ-
भूत्वा चन्द्रमसं ग्रसतीति श्रुतिर्भूतम् । सूर्यग्रहे चन्द्रग्रहस्या-
वश्यक इति भूलभूलिनोर्विरोध इति मैथिलः । तथा च विष्णु-
धर्मोत्तरे । राहुं प्रति भगवद्वाक्यम् । “पर्वकाले तु संप्राप्ते
चन्द्राकौ छादयिष्यसि । भूमिच्छायागतश्चन्द्रं चन्द्रगोऽकं
कदाचन ॥ संच्छादयिष्यसि यदा तदा भावमवाप्स्यसि । स्नाने
जप्ये तथा होमे दाने आह्वे सुरार्चने । पुण्यः स कालो भविता
नित्यमेवासुरेश्वर” ॥ नित्यं मलमासादिप्रतिषिद्धकालेऽपि ।
वस्तुतस्तु सूर्यग्रहेऽपि साक्षात् श्रुतिरस्ति । तथा च समय-
प्रकाशे कठनाह्वयम् । “हस्तौ वै भूत्वा स्वर्भानुरंशुभिरादित्यं
तमसा पिदधातीति । अमावास्यां गते सोमे छाया या
प्राङ्मुखी भवेत् । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तत्र आहं प्रश-
स्यते” ॥ इति वचनात् अमावास्यायाहं मलमासेऽपि कार्यं
इति मैथिलोक्तं हेयम् एतद्दूषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अत्र
ब्रह्मपुराणोक्तगजच्छायायोगो न गृह्यते कन्यामलमासे त्रयो-
दश्यां चित्रायामेव रवेरवस्थानेन तदसम्भवात् स च “योगो
मघात्रयोदश्यां कुक्षरच्छायसंज्ञितः । भवेन्मघायां संस्थे तु
शशिन्यर्के करे स्थिते” ॥ करे हस्तायां तत्स्थे सूर्ये । मघासंस्थे

चन्द्रे चेति मघात्रयोदश्यां कुञ्जरच्छायसंज्ञितो योगो भवति ।
 हस्तावस्थानञ्च सूर्यस्य कन्यादशमांशोत्तरकिञ्चिदधिकसपाद-
 त्रयोदशांशं यावत् । न चानेन कुञ्जरच्छाययोगः सङ्केतितो न
 तु गजच्छायेति वाच्यं कुञ्जरच्छायस्य गजच्छायादिका संज्ञा
 जाता अनेतौतचप्रत्ययेन गजच्छायाया अपि सङ्केतितत्वात्
 धुसूरः कमकाङ्क्ष इतिवत् । व्यक्तं कृत्यचिन्तामणौ । “कृष्णपक्षे
 त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः । यदा तदा गजच्छाया
 आदौ पुण्यैरवाप्यते” ॥ न च मघात्रयोदश्यामित्यनेनैव सिद्धे-
 र्मघायां संस्थितेत्यधिकमिति वाच्यम् । मघात्रयोदश्यामित्ये-
 तावन्मात्रोक्तेस्तियरेकादशेऽपि मघायोगे कालान्तरेऽपि योगः
 स्यात् अतो मघाया वर्त्तमानत्वार्थं मघायां संस्थे शशिनीत्युक्तं
 तर्हि एतदस्तु किं मघात्रयोदश्यामित्यत्र मघापटोपादानमिति
 चेत् । “आङ्गं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः । त्रयो-
 दश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च” ॥ इति ब्रह्मपुराणाय-
 वचनान्तरस्थ-विधिवाक्यप्राप्त-आङ्गनिमित्तौभूतमघात्रयोदश्या-
 मेव फलातिशयाय कुञ्जरच्छायाख्ययोगो भवतीति न निमि-
 त्तान्तरम् इत्येतदर्थमेव हि अतएवोक्तवचने आदौ पुण्यैरवाप्यते
 इत्युक्तं न तु आङ्गाय निमित्तान्तरमिति तथा चाधिकरणमा-
 लायां “कास्यो गुणः अयमाणो नित्यमर्थं विक्लव्याभिनिविशते
 इति न्यायाद् यथा गोदोहगुणो नित्यं चमससाधनकमपां
 प्रणयनं विक्लव्याभिनिविशत इत्युक्तं न तु गोदोहेन प्रणय-
 नान्तरम् । तेन यदा कन्यादशमांशापराह्णे मघात्रयोदशी-
 लाभस्तदा तत्परदिने तज्ज्ञाभेऽपि न कुञ्जरच्छाययोगः पूर्वादिन
 एव मघात्रयोदशीआङ्गविधानात् । तथा च गृह्यपरिशिष्टम् ।
 “ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते । तिथिन्तेम्यो-
 ऽपराह्णो हि स्वयन्दत्तः स्वयम्भूवा” ॥ एतेन कपालाधिकरण-

न्यायादुभयदिने मध्याह्नलाभे पूर्वदिन एवैकोद्दिष्टाद्विमिति
 मैथिलमतमपास्तम् । अन्यथा आपराह्निकपितृकृत्येऽपि
 तत्रायात् पूर्वदिन एव लाभे ययास्तमिति वचनमनर्थकं स्यात् ।
 न चैतद्वचनमेव तत्रायमूलमिति वाच्यम् । अपराह्नौ ह्येति
 स्तोत्रहेतुमन्निगदेन पितृकृत्ये तत्रायानवकाशात् तस्मादाप-
 राह्निकेतरादेऽपि “शुक्लपक्षे तिथिर्गार्ह्या यस्यामभ्युदितो
 रविः । कृष्णपक्षे तिथिर्गार्ह्या यस्यामस्तमितो रविः” ॥ इति
 विष्णुधर्मोत्तरवचनादेव व्यवस्था । तथा च कालमाधवौये
 व्यासः । “द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एको-
 द्दिष्टादि वृद्ध्यादौ क्वासवृद्ध्यादिदेशना” ॥ एकोद्दिष्टादि
 वृद्ध्यादौ एकोद्दिष्टादि निमित्तौभूततिथिविशेषस्य वृद्ध्यादौ ।
 क्वासवृद्धौ चन्द्रस्य ताभ्यां शुक्लकृष्णपक्षौ लक्ष्येते । आदिशब्दा-
 दापराह्निकपितृकृत्येऽस्तगामिन्येव पूर्वोक्त ययास्तमिति वच-
 नात् । एवञ्च आद्ये निमित्तान्तरत्वेनानङ्गौकाराद्गौडौय-
 मैथिलाभ्यां कुञ्जरच्छाययोगः फलातिशयार्थ इत्युक्तम् । ततश्च
 मघात्रयोदशौ आद्यं कृत्वा परदिने कुञ्जरच्छाययोगे आद्यं
 कर्त्तव्यमिति वाचस्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । एवञ्च ब्रह्मपुराणे
 तैत्तिरीयैः सुसाञ्चतैरित्याभिधानात् गुणविशेषे फलविशेषः
 स्यात् इति न्यायाच्च यत्किञ्चिन्मधुनामिश्रमिति वचनाच्च ।
 “प्रोष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशौम् । प्राप्य आद्यं
 हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च” ॥ इति शङ्खवचनादौ पाय-
 साभिधानं फलातिशयार्थम् । अतएव शातातपेन “पितरः
 सृष्टयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च । तस्माद्दद्यात् सदोदयुक्तौ
 विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ इत्यन्नमात्रमुक्तम् । मनुनापि ।
 “यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशौम् । तदप्यक्षय-
 मेव स्याद्वर्षासु च मघासु च” । इत्यत्र यत्किञ्चिदित्युक्तम् ।

यत्किञ्चिदिति अप्रतिषिद्धमिति कुल्लूकमट्टः । याज्ञवल्क्ये-
 नापि । “यद्देदाति गयास्थश्च सर्वमानन्त्यमश्रुते । तथा वर्षा-
 त्रयोदश्यां मघासु च विशेषतः” ॥ इति तथा वर्षात्रयोदश्यां
 मघात्रयोदश्यां विशेषतो मघानक्षत्रयुक्तायां तस्यां यत्किञ्चि-
 द्दीयते तत् सर्वमानन्त्यमश्रुते इति मिताक्षरा । देवत्वेनापि
 “ततोऽन्नं बहुसंस्कारं नैकव्यञ्जनवन्नरः । चूष्यपेयसमृद्धञ्च
 यथावदुपपादयेत्” ॥ इति समुच्चय उक्तो न ब्रौहि यववद्भि-
 कल्पः । गुणप्रधानयोः समुच्चयस्यैव युक्तत्वात् । अतोऽत्र
 शुद्धाणामप्यधिकारः । अविभक्तानामपि पृथक् मघात्रयो-
 दश्यां आह्नमावश्यकम् । यथा कृत्यचिन्तामणौ । “विभक्ता
 अविभक्ता वा कुर्युः आह्नमदैविकम् । मघासु च तथान्यत्र
 नाधिकारः पृथग्विना” ॥ अदैविकं प्रत्याब्दिकैकोद्दिष्टम् ।
 अन्यत्र कृष्णपक्षादौ नाधिकारो न नित्याधिकारः । “सपि-
 ण्डीकरणान्तानि यानि आह्नानि षोडश । पृथङ् नैव सुताः
 कुर्युः पृथग्द्रव्या अपि क्वचित्” इत्यत्रापिना समुच्चिता पृथक्
 द्रव्यस्य पुंसः । सपिण्डीकरणान्तानौति विशेषणात् तदुत्तर-
 आह्नानां फलातिशयार्थत्वेन पृथक्त्वं प्रतीयते । एवञ्च आह्वाय
 विधिवाक्ये प्रौष्ठपद्यृद्धं मघात्रयोदशौश्रुत्या अर्थवादात् केवल
 त्रयोदशौश्राह्णं निरस्तम् अर्थवादेन क्लृप्तविधिसम्भवे तदनु-
 गुणैव स्तुतिः क्रियत इति मघात्रयोदशौश्राह्णे तु पुत्रवता
 पिण्डा न देयाः । “भौजङ्गो तिथिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्ग-
 मम् । तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते । ऋत्वे
 पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्” इति देवौपुराणात् ।
 भौजङ्गो पञ्चमौ चन्द्रार्कसङ्गमोऽमावास्या पितृदेवते मघा-
 याम् । एवञ्चापिण्डकेन मघात्रयोदशौश्राह्णेन सपिण्डकस्या-
 प्यश्वयुक् कृष्णपक्षश्राद्धस्य सिद्धिर्लाघवात् अपिण्डकेऽपि

पिण्डाङ्गानामपि निवृत्तिः । प्रधाननिवृत्तावङ्गनिवृत्तेर्युक्त-
त्वात् । अतएव हेमाद्रिनव्यवर्द्धमानधृतशातातपवचनम्
“पिण्डनिर्वापरश्चितं यत्तु आह्वं विधीयते । स्वधावाचनलो-
पोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते । अक्षय्य दक्षिणा स्वस्ति सौमनस्यं
तथास्त्विति” । इति भविष्यपुराणेऽपौष्ट्यवचनम् अक्षय्येति
अक्षय्योदकदानम् । यथा छन्दोगपरिशिष्टम् । “अक्षय्यो-
दकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते । षष्ठैव नित्यं तत् कुर्यान्न
चतुर्थी कदाचन” इति न चतुर्थ्येति तस्मै ते इत्यन्तस्य निषेधः
षष्ठैवेत्येवकारेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां षष्ठ्यन्तता प्रतीयते ।
अक्षय्यविधानात् स्वधानिषेधः । तेन “ये चात्र त्वामनुयांस
त्वमनु तस्मै ते स्वधा” इत्यक्षय्योदकदाननिषेधः । ननु गोभि-
लेन ये चात्रत्वेति मन्त्रस्य तत्तत्स्थाने विशिष्योपदेशात् कथ-
मक्षय्योदकदाने तत् प्रसक्तिरिति चेत् सत्यं “बहूनामेकधर्मा-
णामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते
स्मृताः” । इति वौधायननोक्ताकाङ्क्षया प्रसक्तेः प्रागुक्तपरि-
शिष्टवचनेनापि ज्ञाप्यते । ततश्च छन्दोगानामक्षय्योदकदाने-
तरत्र आह्वे कुशासनादि दाने सर्वत्रैवाविशेषाद् ये चात्रत्वेति
पाठः विशिष्योपदेशस्तु प्रदर्शक इति अतएवानिरुद्धभट्टेनापि
सर्वत्र वाक्ये आह्वविवेककृता चान्नोत्सर्गवाक्ये ये चात्रत्वेति
वाक्यं लिखितम् । न चैवं सपिण्डकेनापिण्डकसिद्धिरिति
मिश्रोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । अनयोरेकतरकरणे पिण्डदानतद-
भावान्यतराङ्गलोपस्यावश्यकत्वेनोभयत्रासाङ्गकरणानिष्यत्तेः ।
लाघवेनापिण्डकस्यैवोचित्यात् । “मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठ-
पुत्रो विनश्यति” इति निन्दाश्रुतेश्च । अथ पिण्डनिषेधस्य
आह्वान्मते किं मानमिति चेत् । “अविच्छिन्ने कथं भावे यत्
प्रधानस्य पच्यते । अविज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्गता” ॥

इति न्यायस्य भाववदभावेऽप्यविशेषात् । अतएव षोडशिश्रद्धणाभावे क्रत्वर्थतया च यादृच्छिकग्रहणप्रसक्त्यभावान्निषेधोऽयं न क्रत्वर्थः स्यादिति दायभागः । द्वैतनिर्णयेऽपि साम्प्रकीरसेन पितुः क्षयाहे पितृाट्टिकस्य आद्धे कृते तत्र मातामहादीनां आद्याय न पुनः पार्वणारम्भः । वाजिनवत्तस्यानुष्ठानाप्रयोजकत्वादिति स्तोत्रेनाष्टकादौ षाट्पौरुषिकत्वेऽपि “कर्षूममन्वितं सुक्ता तथाद्य आद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षाडितिस्थितिः” ॥ इत्युक्तं क्षयाहे त्रैपुरुषिकमात्राभिधानपरेण विरोधाच्च । मातामहादीनां आद्धे स्वतोऽनुष्ठानाप्रयोजकत्वञ्च । “पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम्” । इत्यनेन पितृआद्धाधीनप्रवृत्तेः । एतेन मघात्रयोदश्यां सपिण्डकापिण्डकोभयआद्धं पृथक् कार्यमिति निरस्तम् । न च पिण्डदानस्य आद्धाङ्गत्वेन प्राधान्यात् आद्धावृत्तिरिति वाच्यम् । “अदैवं भोजयेत् आद्धं पिण्डमेकञ्च निर्वपेत्” ॥ इति मनुवचने “आमआद्धं यदा कुर्याद्विधिज्ञः आद्धदः सुतः । न चाग्नौ करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत्” ॥ इति मत्स्यपुराणे “आद्धं सपिण्डकं कृत्वा कुलसाहस्रमात्मना । विष्णुज्ञोक्तं समुद्धृत्य नयेद्विष्णुपदं नरः” ॥ इति गयाप्रकरणौयवायुपुराणे च पिण्डातिरिक्तस्यैव आद्धत्वकीर्तनादिति । न च “सह पिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः । अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः” ॥ इति मनुवचने अन्नोत्सर्गस्येति कर्तव्यतोपदेशात् पिण्डदानस्य प्रधानत्वमिति वाच्यं प्रागुक्तमन्वादिबचनविरोधेन पिण्डपदस्य पितृपरत्वात् । तथा च “ततः प्रमृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे” इति मत्स्यपुराणं तस्मात् पिण्डनिर्वपणं पित्रे दानमित्यर्थकम् । न चैवमष्टकादिः पित्तः क्षयतिथित्वे तत्र पार्वणे कृते निरग्ने-

नैकोद्दिष्टाचरणमिति वाच्यम् । “यद्येकदिवसे स्यातामेको-
द्दिष्टन्तु पार्वणम् । एकोद्दिष्टं निवृत्त्यैव पार्वणं विनिवर्त्तयेत्”
इति । नव्यवर्द्धमानष्टतवचनेन प्रागेकोद्दिष्टविधानात् । नत्वेवं
वृद्धिश्चाद्धे कृते तद्दिने तदनन्तरमेकोद्दिष्टं पार्वणं वा भवेदिति
चेन्न आभ्युदयिके नान्दौमुखविशेषणविशिष्टस्य पितृदेवतात्वम्
अन्यत्र केवलस्येति देवताभेदात् पार्वणानन्तरन्तु मार्कण्डेय-
पुराणेन नित्यश्चाद्धे विकल्पविधानान्न नित्यश्चाद्धात् पार्वण-
सिद्धिः । यथा मार्कण्डेयपुराणम् । “नित्यक्रियां पितृणान्तु
केचिदिच्छन्ति सत्तमाः । न पितृणां तथैवान्ये शेषं पूर्व-
वदाचरेत्” ॥

अथ पर्युदासविचारः । ननु भोजङ्गीन्तिथिमासाद्य
इत्यत्रोपजीव्य बाधभिया “रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत राक्षसौ
कौर्त्तिता हि सा । सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्यं चैवाचरोदिते” ॥
इतिवत् पिण्डदानं विवर्जयेदिति पर्युदास इति चेन्न एत-
स्यातिदेशलभ्यत्वेन पर्युदासासम्भवात्तथा हि पिण्डदानं विव-
र्जयेदित्यस्य पिण्डेतरं दद्यादित्यर्थत्वेऽनुवादकतापत्तिस्तदित-
रस्य प्रकृतिवद्विकृतिरिति न्यायलभ्यत्वात् किन्तु तदितरदाने-
ऽपि कथं वा स न दीयते न च प्रापकविध्यभावादप्राप्तिर्विध्य-
भावेऽपि प्रकृतिवद्विकृति न्यायात् प्राप्तेः । एवं मघातिरिक्त
पिण्डं दद्यादिति पर्युदासेऽपि । न चैवं रात्रादौतरामा-
स्यायां श्राद्धं कुर्यादित्यत्र रात्रादावपि न कथं श्राद्धप्रसक्ति-
रिति वाच्यं न्यायविध्योरभावात् । अतएव राजमार्त्तण्डे
निषेधातिक्रमादनिष्टफलमुक्तम् । यथा “संक्रान्त्यामुपवासेन
पारणेन युधिष्ठिर । मघायां पिण्डदानेन ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति” ॥
सन्ध्याकालमाह वराहः । “अर्द्धास्तमयात् सन्ध्या व्यक्तीभूता
न तारका यावत् । तेजः परिहानेरुषाभानोरर्द्धोदयं यावत्” ॥

योगियाज्ञवल्क्यः “ऋषयश्चैव तु सततं दिनरात्रोर्यथाक्रमम् ।
 सन्ध्या मुहूर्त्तमाख्याता ऋषे वृद्धौ समास्मृता” ॥ तत्साह-
 चर्यादचिरोदितकालेऽपि मुहूर्त्तमात्रं “रात्रौ आह्नं न कुर्वीत
 राहोरन्यत्र दर्शनात् । सूर्यादयमुहूर्त्तं च सन्ध्यायोरुभयो-
 स्तथा” ॥ इति मदनपारिजाते माधवाचार्यधृतशातातप-
 वचनाच्च । एतेनाचिरोदित इत्यत्र मैथिलानां मुहूर्त्तद्वयवर्णनं
 हेयम् । अस्मादतिदेशस्थले न पर्युदासः । अतिदेशस्तूक्त-
 स्तन्त्ररत्ने । “प्रकृतात् कर्मणो यस्मात्तत् समानेषु कर्मसु ।
 धर्मोऽतिदिश्यते येन सोऽतिदेश इति स्मृतः” ॥ न च यजतिषु
 ये यजामहं कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र क्रियान्तराभावादेकवाक्य-
 तथा उपजौव्यवाधभिया च पर्युदासोऽस्तु प्रकृते तु अमावा-
 स्यायां पितृभ्यो दद्याद्वात्रौ आह्नं न कुर्वीत इति क्रियायाः
 पृथगभिधानात् तयोः सार्थकत्वाय गत्यन्तराभावात् रागाति-
 देशवदुपजौव्यवाधोऽस्तु इति वाच्यं न्यायनये यथा करोतौ-
 त्यत्र एक इत्यादौ च प्रकृतिप्रत्यययोरैकार्थत्वेऽपि सम्भेदेनान्य-
 तरवैयर्थ्यं तद्वदत्रापि अन्यथा नानाविधिकल्पने गौरवात् ।
 अतएव औरसक्षेत्रजयोः साम्योरेव पार्वणं न तु क्रियाभेदेऽपि
 निरपेक्षेण विधिद्वयकल्पनम् । औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना
 पार्वणेन च । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” इति ।
 “यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्वणेन विधा-
 नेन देयमग्निमता सदा” ॥ इति जावात्ममत्स्यपुराणवचना-
 भ्यामिति । किञ्च अदग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधी-
 यते इति “सर्वत्राख्यातसम्बन्धे श्रूयमाणे पदान्तरे । विधि-
 शक्त्युपसंक्रान्तेः स्याद्वातोरनुवादता” इति । भट्टनये च सायं
 प्रातर्जुहोतीत्यनेन हवनस्याहरहः सिद्धेर्यथा सायं प्रातर्हवन-
 मनूय दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम् ।

“तद्ददौरसचेत्रज कर्तृकप्रत्याब्दिकपार्वणविधिमन्द्याग्निमत्-
कर्तृकत्वं विधीयते । एवमत्र तत्तद्विधिप्राप्तश्राद्धकरणमनूद्य
रात्रौतरत्वमात्रविधेयमिति । अन्यथा प्रसज्यपक्षे “पूर्वाह्णे
मातृकं श्राद्धमपराह्णे तु पैतृकम् । एकोदिष्टन्तु मध्याह्णे
प्रातर्हविर्निमित्तकम्” ॥ इति ब्रह्मपुराणोक्तवचनेन अमावा-
स्यादि विधीनामेकवाक्यतया श्राद्धमात्रस्य दिवामात्रकर्तव्य-
त्वाभावेनैकोदिष्टस्य मध्याह्नमात्रकर्तव्यत्वे यत्रोभयदिने-
मध्याह्नाप्राप्तिस्तत्र तस्य लोपे प्रत्यब्दमिति वीष्णभङ्ग-
प्रसङ्गः । अपि चेवं “यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि
षोडश । पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि” । इति
यमवचनेन षोडशश्राद्धासम्पत्त्या पित्रादीनां प्रेतत्वापरीहारा-
न्महान्नर्थः स्यात् । पर्युदासपक्षे त्वमावास्यादिविधीनां
रात्रौतरत्वेऽपराह्णादि विशेषविधीनां प्राशस्त्यपरत्वम् । तत्रा-
प्येकवाक्यत्वे रात्रादौतरत्वं विशेषणवैयर्थ्यम् । ततश्च प्रशस्त-
कालं विना रात्रादौतरकालेऽपि श्राद्धविधानान्न श्राद्धलोपः ।
अतएवापकर्षे एकाहे द्वादशाय वेति वचनमपि सङ्गच्छते ।
अन्यथा मध्याह्नकालमात्रपरत्वे तत्र द्वादशश्राद्धानुपपत्तेः ।
वस्तुतस्तु । वेदान्तकल्पतरावधिकरणमालायाञ्च पर्युदासा-
धिकरणस्य विषयवाक्यमेवं किल श्रूयते । “आवयेति चतुर-
क्षरम् अस्तु वीषडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामहे
इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदश प्रजापति-
र्यज्ञे यज्ञेऽन्वायत्त इति ततो नानुयाजेषु ये यजामहं करो-
तीति” । अत्र सप्तदशाक्षरो मन्त्रगणः प्रजापतित्वेन स्तूयते
प्रजापतिरपि अहङ्कारैकादशेन्द्रियशब्दस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्र-
पञ्चात्मकसप्तदशकलिङ्गशरीरसमष्टिरूपत्वात् यज्ञे यज्ञेऽन्वा-
यत्तोऽनुगत इति । हि यत्किञ्चिद् यज्ञमनारभ्याधौतेन वाक्येन

सर्वयज्ञेषु मन्त्रगणो विनियुक्त इति । यजतिषु ये यजामह-
 करणत्वमुद्दिष्टं तदुपदिश्य चान्नातं नानुयाजेष्विति । अत्र
 संशयः किं विधायकप्रतिषेधकयोरवैयर्थ्यार्थम् विधिप्रतिषेध-
 सन्निपातादिकल्पः । किं वा पर्युदासोऽनुयाजातिरिक्तयाजेषु
 ये यजामहः कार्य इति । नन्वेवं विषयसौन्दर्यात् प्राप्तस्य
 शास्त्रीयेण निषेधेन कथं न विकल्प इति चेत् तात्कालिकश्रेयः-
 साधनत्वं प्रत्यक्षबोधितं प्रतिषेधेन तु कालान्तरीयानिष्ट-
 हेतुत्वं ज्ञाप्यत इति विषयभेदेन तुल्यार्थोपनिपाताभावाच्च
 विकल्प इति तर्हि कथं बाध्यबाधकतेति चेत् यदिदानीं प्रवृ-
 त्तस्य सुखं दृश्यते तत्तुल्यमेव चेदुःखं कालान्तरे भवेत्तर्हि
 व्यर्थोऽयं प्रतिषेधः स्यात् प्रवृत्तेर्दुःखकरत्ववत् निवृत्तेरपि सुख-
 विगमहेतुत्वात् । ततश्च दृष्टात् सुखात् अधिकं दुःखमाव-
 त्यामिति विद्वांसं विभ्यतमास्तिकपुरुषं शक्नोति रागतः प्रवृ-
 त्तेर्निवारयितुं बलौयान् शास्त्रप्रतिषेधः । यथा लोके भुजङ्गा-
 याङ्गुलिर्न देयेति प्रतिषेधस्य प्रतिषेध्यं प्रति बलवत्त्वात् इति न
 तथा विकल्पमर्हतीति शास्त्रीयो तु विधिनिषेधौ तुल्यबलतया
 षोडशग्रहणाग्रहणवद्विकल्पेते तत्र हि विधिदर्शनात् प्रधान-
 स्योपकारभूयस्त्वं कल्पते निषेधदर्शनाच्च वैगुण्येऽपि फलसि-
 द्धिरवगम्यते । यथाह जैमिनिः । अर्थप्राप्तवदिति चेन्न तुल्य-
 हेतुत्वादुभयं शब्दलक्षणम् । अल्पस्यार्थः अर्थात् विषयसौन्द-
 र्यात् प्राप्तस्य मांसंभोजनस्य यथा सर्वदा निषेधः तथा शास्त्र-
 प्राप्तस्यापि स भवत्विति चेन्न प्रतिषेध्यस्य प्राप्तेः प्रतिषेध्यस्य च
 तुल्यप्रमाणकत्वात्तदेव दर्श्यते उभयमिति । उभयं प्रवृत्तिप्रति-
 षेधरूपं शब्दलक्षणं शब्दस्य प्रमाणकमित्यर्थः । यथातिरात्रे
 षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति षोडशी
 ससोमकपात्रविशेषः । ये तु ब्रुवते ग्राहकिक ग्रहणप्राप्तिनि-

षेधोऽयं न विधितः प्राप्तस्येति तन्न वैधग्रहणस्यावैधग्रहणनि-
 षेधस्य च युगपदुपसंहारासम्भवात् विकल्पाभावप्रसक्तेः क्रत्वर्थ-
 तया यादृच्छिकग्रहणप्रसक्त्यभावान्निषेधोऽयं न क्रत्वर्थः स्यात्
 तस्मादुक्तनयादिकल्प इति दायभागः । न च यागेषु ये यजा-
 महकरणं यावदयजति सामान्यद्वारा अनुयाजं यजति विशेष-
 सुपसर्पति तावदनुयाजगतेन निषेधेन तन्निषिद्धमिति शीघ्र-
 प्रवृत्तेः सामान्यशास्त्राद्विशेषनिषेधोऽयं बलवानिति वाच्यं
 यतो भवत्येवं विधिषु यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं
 कौण्डिन्यायेति तक्रविधिर्न दधिविधिमपेक्षते प्रवर्तितुं इह
 तु प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य ये यजामहकरणस्यान्यतोऽप्रा-
 सेस्तन्निषेधेन निषेध्यप्राप्तौ तद्विधिरपेक्षणीयः । न च सापे-
 क्षतया निषेधाद्विधरेव वलीयानित्यतुल्यशिष्टतया न विकल्पः
 किन्तु निषेधस्यैव बाध इति युक्तं तथा सति निषेधशास्त्रं प्रम-
 त्तगीतं स्यात् । न च तदयुक्तं तुल्यं हि साम्प्रदायिकमिति
 न च नान्तरीक्षेऽग्निश्चेतव्य इति वदनुवादकतास्त्विति वाच्यं
 तत्र छान्तरीक्षेऽग्निचयनस्य शास्त्रतो रागतत्वाप्राप्तेस्तथा न
 चात्र ये यजामहभावास्तथा यागेषु ये यजामहविधानादनु-
 याजानाञ्च तद्भावाच्च पर्युदासः । नानुयाजेष्वित्ययं यदि
 पर्युदासः स्यात्तदा सुवन्तेन सह नजो योगात् समासः स्यात्
 कात्यायनेन समासनियतस्य स्मृतत्वात् तस्माद्विहितप्रतिषिद्ध-
 तया विकल्प इति प्राप्तम् एवं प्राप्ते उच्यते युक्तं हि षोडशि-
 ग्रहणाग्रहणयोर्विकल्प इति न हि तत्रान्या गतिरस्ति विधि-
 प्रतिषेधयोरुभयोरपि विशेषनिष्ठत्वेन पर्युदासासम्भवात्तेना-
 ष्टदोषदुष्टोऽपि विकल्प आश्रियते पक्षेऽपि प्रमाणीभावान्मा-
 भूत् प्रमत्तगीततेति इह तु पर्युदासेनाप्युपत्तौ सम्भवन्त्यां
 वि कल्पाश्रयणं तदयुक्तं “यत एव विकल्पोऽयं प्रतिषेधे प्रस-

ज्यते । अतस्तत्परिहाराय पर्युदासाश्चो वरम् ॥ विक-
 लोऽष्टौ दोषा एकादशौतत्त्वेऽनुसन्धेयाः । एवं हि तदा नञः
 सम्बन्धोऽनुयाजेन सह तथा चानुयाजेतरेषु ये यजामहः कार्यं
 इति । ततश्चानुयाजेतरेषु इत्युक्ते के ते इति न ज्ञायते अतो
 पर्यवसितं वाक्यम् । ततश्च येऽनुयाजादन्ये ते यागा इति
 पर्यवसातुं पूर्ववाक्यमपेक्षते न पृथक् पर्यवस्यतीति । एवञ्च
 पूर्ववाक्ये ये यजामहं प्रति शेषित्वेन बोधितानां यागानामनु-
 याजत्वं विशेषणमज्ञातमनेन ज्ञाप्यते इति विधिशेषित्वेन
 प्रतिषेधाभावान्न विकल्प इति । न चाभियुक्ततरपाणिनि-
 विरोधे काल्यायनस्य नित्यसमासवादिनः सहादित्वं सम्भवति
 स हि विभाषाधिकारे समासमनुशास्ति । तथा च पूर्वमौमां-
 सायां राहान्ताय जैमिनिः । “अपि तु वाक्यशेषः स्याद-
 न्याय्यत्वाद्विकल्पस्य विधीनामेकदेशः स्यादिति” । एतदेव
 सूत्रमर्थद्वारा उत्तरमौमांसायां पठति भगवान् शङ्कराचार्यः
 अपि तु वाक्यशेषत्वादितरपर्युदासः स्यादिति । प्रतिषेधे
 विकल्पः स्यादिति । तस्मादनुयाजवर्जिते ये यजामहविधान-
 मिति सिद्धम् । एवञ्च पूर्वोपदर्शितं पर्युदासविषयवाक्ययो-
 रन्वायत्त इति करोतीति क्रियाभेदमनालोच्यानुयाजवाक्ये
 क्रियान्तराभावादत्र पर्युदासता नान्यत्रेति यदुक्तं तद्वेयमिति ।
 ततश्च यजातिषु ये यजामहं कुर्यान्वानुयाजेष्विति यल्लिखितं
 तत् श्रुत्योस्तात्पर्यार्थमादायेति । अतएवोक्तम् । “प्राधान्यन्तु
 विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन
 नञ् । अप्राधान्यं विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसज्यप्रति-
 षेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ्” । यद्यपि पर्युदस्तरात्रादिषु
 आह्लादिकरणे विधेरौदासौन्यान्न फलं न वा प्रत्यवाय इति
 सिद्धान्तस्तथापि तद्विषये यत्र दोषप्रायश्चित्तयोः श्रुतिस्तत्त्व

तत्तच्छास्त्रानुरोधात् द्वयोरपि कल्पनम् । यथा सगोत्रादि-
 विवाहसप्तमचन्द्रादि उपरागदर्शनादौ । ततश्च तथाविध-
 विषये सजः पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधोभयपरत्वाद्वाक्यभेदकल्प-
 नमपि ग्रामाणिकम् । अतएव ऋतुकालाभिगमनं कुर्यात्
 पर्वणि वर्जयेदिति ब्रह्मस्मतिना ऋत्वभिगमननियमे पर्वणः
 पर्युदासे कृतेऽपि “चतुदश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च । स्त्रीतैलमांस-
 सन्भोगौ पर्वस्वतेषु यो नरः । विश्वमूत्रभोजनं नाम प्रयाति
 नरकं ऋतः” इति विष्णुपुराणे निन्दया । “विदोदितानां
 नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे । स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्त-
 मभोजनम्” ॥ इति मनूक्तेन च यथाक्रमं रागप्राप्तगमननिषेधः
 प्रायश्चित्तञ्च सङ्गच्छते । अन्यथा तदुभयं न स्यात् । अतएव
 भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवे-
 ज्जन्मान्तरे रोगो पितृणां नोपतिष्ठते” ॥ इति रोगीति निन्दा-
 श्रवणात् प्रसज्यता नोपतिष्ठत इति श्रवणात् पर्युदासतेति ।
 यत्तु ज्योतिषे । “कर्मा कुर्यात् फलावाप्तैश्च चन्द्रादिशोभने
 बुधः । सुखकाले त्विदं सर्वं नार्तः कालमपेक्षते । चन्द्रे च
 शङ्खं लवणञ्च तारे तिथावभद्रे सिततण्डुलांश्च । धान्यञ्च
 दद्यात् करणार्चवारे योगे तिलान् हेममणिञ्च लग्ने” ॥ इति
 देवलवचनात् प्रायश्चित्तानन्तरं कर्मोपदिष्टम् । अतएव “न
 सकलगुणसम्पत् लभ्यतेऽल्पैरहोभिर्बहुतरगुणयुक्तं योजयेन्मङ्ग-
 लेषु । प्रभवति हि न दोषो भूरिभावे गुणानां सलिललव
 इवाग्नेः संप्रदौर्मेन्धनस्य” ॥ इत्यनेन “कष्टाभीष्टे तुल्यसंख्ये
 फले चेत् स्यातां नाशः फलयोस्तत्र वाच्यः । वाच्यापंक्तिर्यो-
 ऽतिरिक्तस्तयोः स्यात् सर्वस्थाने कल्पनैवं प्रदिष्टा” इति वाद-
 रायणवचनेन च प्रवर्तते न तत्र पर्युदास इति । अतो विहि-

तेतरवारादौ विवाहादिः प्रवर्तते अन्यत्सुधौमिर्भाव्यम् । सृगु-
 कौशिकाग्निपुराणज्योतिःपराशराः । “अनादिदेवतां दृष्ट्वा
 शुचः स्युर्नष्टभार्गवे । मलमासेऽप्यनावृत्तं तौर्यस्नानमपि
 त्यजेत्” ॥ पूर्वाह्णस्यार्थवादत्वेन विध्याकाङ्क्षायासुत्तराह्णस्थ-
 त्यजेदित्यन्वयेति उपस्थितत्वात् । द्वितीयापिना अनादि-
 देवतादर्शनस्य समुचितत्वाच्च । ततश्चानावृत्तिमित्यपि द्विती-
 यान्तत्वेन त्यजेदित्यन्वयपरत्वाच्च तौर्यस्नानमात्रेऽन्वितं किन्त्व-
 नादिदेवतादर्शनेऽपि । ततश्च मलमासे देवदर्शनस्यानावृत्त-
 त्वेन वर्जनं युक्तम् । अतएव तत्राप्तये मलमास इवेत्यति-
 देशमाहुः । अन्यथा वर्जयेदित्यनेनैव सिद्धेर्मलमास इवेत्य-
 नर्थकं स्यात् । यथा बृहन्मनुषैठौनसिभृगवः । “बाले वा
 यदि वा बृह्ने शुक्ले चास्तसुपागते । मलमास इवैतानि वर्ज-
 येद्देवदर्शनम्” ॥ किञ्चावृत्तदेवदर्शनस्यापि निषेधे तावत्-
 कालमनादिदेवतानामपूज्यता प्रसज्येत । अतएव ज्योतिः-
 पराशरः । “अनादिदेवतार्चासु कालदोषो न विद्यते । नित्या-
 स्वभ्यासयोगेन तथैवैकादशौव्रते” ॥ अनादित्वञ्च पुराणभार-
 तादिप्रसिद्धश्रीपुरुषोत्तमश्रीविश्वेश्वरप्रभृतित्वमिति । तेनाना-
 वृत्तमनादिदेवतादर्शनं तौर्यस्नानञ्च शुक्लाख्ये मलमासे च
 त्यजेत् । तौर्यचिन्तामणौ गयायां प्रतिप्रसवमाह वायु-
 पुराणम् । “गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्याद्विचक्षणः । अधि-
 मासे जन्मदिने अस्ते च गुरुशुक्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं
 सिंहस्थे च बृहस्पतौ” ॥ ननु जन्मदिने श्राद्धनिषेधाभावात्
 कथं गयायां प्रतिप्रसव इति चेत् । “त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च
 नन्दां जन्मर्चनतारां सितवासरञ्च । त्यक्त्वा हरीज्येन्दुकरान्त्य-
 मेनध्रुवेषु च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥ इति दीपिकायां जन्म-
 दिने नवान्नादिश्राद्धनिषेधात् । हरिः श्रवणा । इज्यः पुष्यः

इन्दुर्मृगशिराः करो हस्ता अन्यो रेवती मैत्रोऽनुराधा भ्रुवगण
उत्तरात्रयरोहिण्यः कर्माङ्गश्राद्धस्य तु प्रधानानुरोधेन कर्त्तव्य-
तया तत्र न निषेधः । अतएव पुंसवनादिषु नन्दादिविधानं
सङ्गच्छते ।

अथ नवान्नम् । “सूर्ये चैव विशाखगे स्मरतिथौ पापे
त्रिजन्मान्विते । नन्दा मन्दमहीजकाव्यदिवसे पौषे मघौ
कार्तिके । भेषूग्राहिशिवेषु विष्णुशयने कृष्णे शशिन्यष्टमे ।
श्राद्धं भोजनकं नवान्नविहितं पुत्रार्थनाशप्रदम्” ॥ सूर्ये चैव
विशाखगे मार्गशौर्षस्य विंशतिदण्डाधिकप्रथमदिनत्रयावस्थिते
सूर्ये स्मरतिथौ त्रयोदश्याम् । पापे पञ्चमतारात्रये । उग्रः
पूर्वात्रयमघाभरण्यः । अहिरक्षेष्ठा । शिव आर्द्रा । भोजराजः ।
“ब्रह्मविष्णुबृहस्पती-शशधरो मार्त्तण्डपौष्णादितौ मैत्रे चित्र-
विशाखवायुधनभे मूलाश्विनौ तथा । शक्रो वारुण ऋक्षके
शुभदिने श्राद्धं नवं शस्यते नन्दाभागंवभूमिजेषु न भवेत् श्राद्धं
नवान्नोद्भवम्” ॥ ब्रह्मादयश्च रोहिणीश्रवणपुष्यमृगशिरोहस्ता-
रेवतौपुनर्वसुनुराधाचित्राविशाखास्वातौ-धनिष्ठा-मूलाश्विनौ-
कृत्तिकाज्येष्ठाशतभिषाः । अत्र मूलाकृत्तिकाज्येष्ठाविधानात्
वक्ष्यमाणान्नेयादिनिषेधस्तु नवीदकश्राद्धपरः । उत्तरादि-
त्रितयमपि इह श्राद्धं भ्रुवत्वेन प्रागुक्तद्वीपिकाकारवचनेन
श्राद्धविधानात् वक्ष्यमाणदेवलवचनाच्च । “अश्लेषा कृत्तिका
ज्येष्ठा मूलाजपदकेषु च । मृगशिरादिने रिक्ततिथौ नाद्यान्न-
वीदनम्” ॥ अजपदं पूर्वभाद्रपदा एतद्वचनन्तु श्राद्धानधि-
कारिभक्षकमात्रपरम् । अन्यथा “प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत
पितृसेवितम् । ब्रह्मचारी भवेत्तान्तु रजनीं ब्राह्मणैः सह”
इति याज्ञवल्क्योक्तस्य श्राद्धदिनमात्रकर्त्तव्योद्देशाद्वाङ्मस्य श्राद्धा-
वशिष्टप्रतिपत्तिरूपभक्षणस्य नियमितस्य ज्येष्ठामूलयोः सर्वदा

बाधापत्त्या मुख्यकले कचिदपि नवान्नश्राद्धं न स्यात् अन्यत्र
 तु प्रतिपाद्यगुणभूतत्वात् । प्रतिपत्तेर्गुणभूतस्य च प्रधाना-
 प्रयोजकत्वात् उपवासाद्यनुरोधेन विशिष्टाभावस्य कचित्कत्वान्न
 सर्वदा बाधः । तन्नियमे किं मानमिति चेदापस्तम्बवचनम् ।
 तद्यथा श्राद्धशेषमधिकृत्य “सर्वस्मात् आसावरार्द्धमश्रीयत्”
 इत्यत्र भूरिद्रव्यकृत्स्नवाचिसर्वशब्दश्रुतेः अन्यथा तद्व्यर्थं स्यात् ।
 व्यक्तमाह नव्यवर्द्धमानधृतशिवरहस्यम् । “श्राद्धं कृत्वा तु
 यः शेषं नान्नमश्नाति मन्दधौः । लोभाच्चोद्वाद्भयाद्वापि तस्य
 तन्निष्फलं भवेत्” ॥ ब्रह्मपुराणे वराहः । “वृश्चिके शुक्लपक्षे
 तु नवान्नं शस्यते बुधैः । अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं
 भवेत् । धनुषि यत् कृतं श्राद्धं सृगनेत्रासु रात्रिषु । पितर-
 स्तत्र गृह्णन्ति नवान्नामिषकाङ्क्षिणः” ॥ अपरे कृष्णपक्षे ।
 सृगो नेता प्रापयिता यासां रात्रौणामिति व्युत्पत्त्या । नक्षत्रा-
 नेतुरित्यनेनाद्विधानात्तत्पदं सिद्धम् । ततश्च सृगशिरः पूर्वार्द्धेन
 वृश्चिकशेषभागे रात्र्यारम्भाच्चत्वारिंशद्दण्डार्वाष्टपङ्कादयो सृग-
 नेत्रा इति । ज्योतिषे । “नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जना-
 दर्ने । न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां नैव कारयेत्” ॥ इति
 न च सुप्ते जनार्दने इत्याश्विनशुक्लपक्षेतरपरम् । आश्विना-
 धिकारे । “शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।
 गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः” ॥ इति ब्रह्म-
 पुराणे श्राद्धविधानात् । भोजराजः । “पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे
 नवान्नं नाचरेद्बुधः । भवेज्जन्मान्तरे रोगो पितृणां नोप-
 तिष्ठते” ॥ अत्र धनुषौत्येकवाक्यत्वात् धनुषौति धनुःस्थार्क-
 परं साहचर्याच्चैत्रोऽपि सौरः । एवञ्च तुलायासित्यपि तुला-
 र्कपरम् । यद्यपि “त्रौहिपाके कर्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।
 न तावाद्यौ महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन” ॥ इति विष्णु-

धर्मोत्तरवचने आहं प्रति त्रीह्रियवपाकयोर्निमित्तत्वं प्रतीयते ।
 तथापि “नवोदके नवान्ने च गृहप्रच्छादने तथा । पितरः
 स्पृहयन्त्यन्नमष्टकासु मघासु च ॥ तस्माद्दद्यात् सदोदयुक्तो
 विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च” ॥ इति शातातपवचने पूर्वोक्तबहुषु
 वचनेषु च नवान्नस्य श्रुतेर्नवान्न सत्वेनैवोभयसाधारणं निमित्तत्वं
 लाघवात् । अभिलापवाक्ये नवान्नागमननिमित्तमिति
 नियोज्यं न तु यवान्नागमादि अन्नञ्च शूकधान्यतण्डुलविकार-
 विशेष इति प्रायश्चित्तविवेकः । शूकधान्यविवेकेत्वमरः ।
 “माषादयः शमीधान्ये शूकधान्ये यवादयः” ॥ इति शमी
 सिद्ध्या त्रीह्रिपाके यवपाके चेत्युभयोपादानं आह्वयार्थम् ।
 नन्वेवं त्रीह्रियवपाककालवन्नवान्ने चेत्यस्य । “वृश्चिके शुक्ल-
 पक्षे च नवान्नं शस्यते बुधैः” इति वचनादय मध्यपरः कालः
 इति चेन्न नवोदके नवान्ने चेत्यादौ सदेति श्रवणान्नित्यत्वे न
 त्रीह्रियवपाकयोरपि विष्णुवचनेन नित्यत्वाभिधानात् तयो-
 रेकवाक्यतया । यथा “अमावास्यातिस्रोऽन्वष्टकामाघीप्रौष्ठ-
 पद्युर्द्ध्वं कृष्णत्रयोदशी त्रीह्रियवपाकौ चेति । एतांस्तु आह-
 कालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः । आहमेतेष्वकुर्वाणो नरकं
 प्रतिपद्यते” ॥ वृश्चिके शुक्लपक्षे च इति तु धनुरादिपर्युदस्ते-
 तरगौणकालमध्ये वृश्चिकस्य प्राशस्त्यमात्रार्थम् । न तु आह्वान-
 त्तरार्थमिति “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते । धान्य-
 पाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ॥ इत्यनेन शरद्व-
 सन्तविहितनवशस्येष्टेः । “श्यामाकैर्त्रीहिभिश्चैव यवैरन्योन्य-
 कालतः । प्राग्यष्टुं युज्यतेऽवश्यं नत्वत्राग्रयणाख्यः” ॥ इति
 कालान्तरदर्शनात् । आह्वेऽपि तथेति । एवमेव आह्वचिन्ता-
 मणिकृत्यतत्त्वार्णवौ । आग्रयणं नवशस्येष्टिः । नवोदके
 वर्षोपक्रके आर्द्रास्थरवाविति यावत् । “प्रावृट्काले समायाते

रौद्र ऋक्षगते रवौ । नाडीवेधसमायोगे जलयोगं वदाम्यहम्” ॥
 इति रुद्रजामलात् । रौद्रमार्द्रा । अतएव नवीनवर्द्धमान-
 धृतम् । “आर्द्रादितो विशाखान्तं रविचारेण वर्षति” । तस्याश्च
 प्रथमपादेऽम्बुवाची । यथा राजमार्तण्डे । मृगशिरसि
 निवृत्ते रौद्रपादेऽम्बुवाची । “ऋतुमार्त खलु पृथ्वी वर्जयेत्त्री-
 ण्यहानि । यदि वर्षति कृषाणः क्षेत्रमासाद्य वीजं न भवति
 फलयोगः शस्य चाण्डालपाकः” ॥ ज्योतिषे “तस्मिन् वारे
 सहस्रांशुर्यत्काले मिथुनं व्रजेत् । अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुन-
 स्तत् कालवारयोः” ॥ एतच्च प्रायिकं मत्स्यसूक्ते । “धरण्या
 मृत्युमत्याश्च भूमिकस्ये तथैव च । अन्तरागमने चैव विद्यां
 नैव पठेन्नरः” ॥ अन्तरागमने गुरुशिष्ययोर्मध्ये पश्चादि-
 गमने । पशूनाह प्रायश्चित्तविवेकपैठौनसिः । “ग्राम्या-
 रण्याश्चतुर्दश । गोश्चाविरजोऽश्वतरोगर्दभो मनुष्यश्चेति सप्त-
 ग्राम्याः पशवः । महिषवानर ऋक्षसरौष्टपरुषृषतमृगाश्चेति
 सप्तरण्याः पशवः” । इति तेन मनुष्यान्तरागमनेऽपि दोष-
 व्यवहारः अनुज्ञापि न दोषः । “नाग्निब्राह्मणयोरन्तरे
 व्यपेयात् न गुरुशिष्ययोरनुज्ञया तु व्यपेत्” इति मदनपारि-
 जातधृतवशिष्ठवचनात् । तथा “आर्द्रायाः प्रथमे पादे क्षीरं
 पिबति यो नरः । अपि रोषान्वितस्तस्य तक्षकः किङ्करि-
 ष्यति” ॥ नवान्नग्राहे भक्षणस्य न निमित्तत्वम् । किन्तु
 नवान्नागमनस्यैव । “नक्षत्रग्रहपौडासु दुष्टस्वप्नावलोकने ।
 इच्छाग्राहानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा” ॥ इति विष्णु-
 पुराणात् । गोभिलभट्टभाष्ये श्रुतिः “गृहमेधी ब्रौह्मिवाभ्यां
 शरदसन्तयोर्यजेत श्यामाकैर्वनौ वर्षा स्वापत्कल्पेऽन्येन पुरात-
 नैर्वा” इति । आहचिन्तामणौ च हारीतः । “गृहमेधी
 शरदसन्तयोर्ब्रौह्मिवाभ्यां यजेत वनौ वर्षासु श्यामकैरापत्कल्पो-

ऽन्यैः पुरातनैर्वा” इति एतच्छास्त्रासंस्कृतधान्यजातेन आद्या-
न्तरं निषिद्धम् । तथा च आद्याधिकारे वराहपुराणम् । “अक-
ताग्रयणञ्चैव धान्यजातं द्विजोत्तम । राजामाषाननूञ्चैव
मसूरांश्च विवर्जयेत्” ॥ अतः संस्कृतधान्यालामे प्रेतआद्यं
दुग्धादिनापि कार्यं प्रकृतौ तथा दर्शनात् । यथा ब्रह्म-
पुराणम् । “पयोमूलफलैः शाकैः कृष्णपक्षे च सर्वदा । परा-
धौन प्रदासौ च निर्धनो वापि मानवः । मनसा भावशुद्धेन
आद्ये दद्यात्तिलोदकम्” ॥ अथ नवान्नआद्याधिकारिणामेव
तथा नियमः तदनधिकारिणान्तु विधवावदकृताग्रयणेनापि
प्रेतआद्यमिति । एवं भोजनेऽपि । तथा च “दत्त्वैव ब्राह्मणे-
भ्यश्च हुत्वा वा वैश्वदेविकम् । अन्यो नवान्नमश्नीयादिति
वौधायनोऽब्रवीत्” ॥ इति रेणुकाचार्य्यनव्यवर्द्धमानधृत-
वचनम् । अन्यो नवान्नआद्यकरणासमर्थः । देवीपुराणम् ।
“नवं कृषरपूपाणि पायसं मधुषर्पिषौ । वृथामांसं न चाश्नी-
यात् पितृदेवविवर्जितम्” ॥ नवं नवान्नम् । शङ्खः । “वृथा-
कृषरसंयावपायसा पूपसंकुलीः । शुक्ता त्रिरात्रं कुर्वीत व्रत-
मेतत् समाहितः” ॥ तेन देवपितृतिथिवर्जं कामतः सकृदमीषां
भक्षणे त्रिरात्रं कृषरादिसाहचर्य्येण नवान्नेऽपि तथा । विष्णु-
पुराणम् । “प्राश्नीयाद्दधिसंयुक्तं नवं विप्राभिमन्त्रितम्” ।
प्रागुक्तदौपिकावाक्ये जन्मदिनजन्मर्चतारानिषेधात् । “नन्दायां
भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि । अत्र आद्यं न कुर्वीत
पुत्रदारधनक्षयात्” ॥ इत्यत्र त्रिजन्मनीत्यस्य जन्मतिथिजन्म-
ताराजन्मराशिरूप इत्यर्थः । हलायुधोऽप्येवम् । प्रागुक्त-
त्रयोदशीं जन्मदिनञ्च नन्दामित्यत्र दिनपदं तिथिपदं तिथि-
सन्दर्शपाठात् त्रिजन्मनि त्रिजन्मनक्षत्रमिति व्याख्यानं गुरु-
स्मरणानामपि प्रामाणिकम् । राजमार्त्तण्डात् यथा तारा-

प्रकरणे । “सर्वमङ्गलकार्याणि त्रिषु जन्मसु कारयेत् । विवादश्चाहभैषज्ययात्राचौराणि वर्जयेत्” ॥ दीपिकायां मैत्रे आहविधानाद्वारुणगणे यन्मैत्रमिति पठितं तदनुराधा इति व्याख्यातञ्च वाचस्पतिमिश्रेण तद्वैयम् । अतएव आह-
 विवेककृता । “दारुणञ्चौराणं रौद्रमैन्द्रं नैऋतमेव च” । ऐन्द्रं ज्येष्ठेति लिखितम् । एवञ्च “नक्षत्रेऽपि न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः । न प्रौष्ठपदयोः कार्यं न चाग्नेये च भारत । दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्ययौ च विवर्जयेत्” ॥ इति आह्वधिकारे महाभारतवचनं तत्प्रदर्शनमात्रम् । त्रिषु जन्मसु एव पूर्वं निषिद्धत्वात् प्रौष्ठपदा पूर्वभाद्रपदा द्वितारकत्वात् द्विवचनम् इति आहविवेककृत् । ततश्च यत् वाचस्पतिमिश्रेणाभिहितं प्रौष्ठपदौ पूर्वभाद्रपदोत्तर-
 भाद्रपदौ इत्यत्रापि द्वैयम् । एतत्तारायाः पुंसि प्रयोगोऽप्य-
 साधुः स्त्रियां शेषाः । इति वक्ष्यमाणत्वात् “समधिनिष्ठाः स्युः प्रौष्ठपदाभाद्रपदास्त्रियः” इत्यमरकोषाच्च । पूर्वभाद्र-
 पदाया एव आह्वमधिकृत्य विष्णुधर्मोत्तरेण उग्रत्वेन निषे-
 द्धाच्च । यथा “नक्षत्राणि तथेवात्र दारुणोग्राणि वर्जयेत् । नचोत्तरभाद्रपदाया अपि उत्तरात्रितय रौद्ररोहिण्यौयाम्य सर्प-
 पितृभेषु चाग्निभे । श्मश्रुकर्म सकलं विवर्जयेत् प्रेतकार्य-
 मपि बुद्धिमान्नरः” इति वचनान्निषेध इति वाच्यं तैरेव धृत-
 देवत्ववचनविरोधात् यथा “उत्तराश्रवणतिथौ मृगशौर्षः प्रजापतिः । इक्ष्वाकुः शतभिषस्वातीचित्रापित्रमथाश्विभूमः । नक्षत्राणि प्रशस्तानि सदैवैतानि पेटके । अपराणि च ऋक्षाणि उच्यन्ते कारणैः क्वचित्” । उत्तरास्त्रिय इति कल्पतरुः । अपराणि धनिष्ठादीनि कारणैर्मन्त्राऽमावास्या-
 योगादिभिः । पूर्वलिखितदीपिकावचने ध्रुवत्वेन उत्तरा-

विधानाच्च । ततश्च देवलादिवचनविरोधात् प्रेतकार्यमिति न प्रेतश्चाहपरं किन्तु पतितप्रेतसम्प्रदानकदासीघटोदकदान-परम् ।

अथ समयाशुद्धिः । ज्योतिःपराशरः । “अग्न्याधेयं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च । देवव्रतवृषोत्सर्गचूडाकरण-मेखलाः ॥ माङ्गल्यमभिषेकञ्च मलमासे विवर्जयेत् । बाले वा यदि वा वृद्धे शुक्ले चास्तुमुपागते ॥ मलमास इवैतानि वर्जयेद्देवदर्शनम् । पक्षं वृद्धस्तु पूर्वेण दशाहं पश्चिमेन तु ॥ प्रत्यग्बालो दशाहन्तु पूर्वेण च दिनत्रयम्” ॥ पूर्वेणेति प्रातः प्रातः पूर्वदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्नतया न दृश्यते चेदग्रह-स्तदा प्रागस्तमितः तत्रास्तमितात् प्राक् पक्षं वृद्धः । पश्चिमे-नेति । एवं सायं सायम् अपरदिशि दृष्ट्वा रविकिरणाच्छन्न-तया न दृश्यते चेदग्रहस्तदा प्रत्यगस्तमितस्तत्रास्तमितात् प्राक् दशाहं वृद्धः । “द्वात्रिंशद्विंशत्यास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । द्वासप्ततिर्महास्ते तु पादास्ते द्वादशक्रमात्” ॥ इति ज्योतिर्विदुक्तकालानन्तरमपरदिशि दृश्यते चेत्तदा दशाहं प्रत्यग्बालः पूर्वदिशि चेत्तदा दिनत्रयं प्राग्बाल इति भङ्ग्यन्त-रेणाह । “पक्षं वृद्धो महास्ते तु बालश्चात्र दशाहिकः । पादास्ते तु दशाहानि वृद्धो बालो दिनत्रयम्” ॥ अत्र मल-मासादिकौर्त्तनं पुण्येतरकालोपलक्षणम् । “बहूनामेकधर्मा-णामेकेस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेकरूपा हि ते स्मृताः” ॥ इति वीधायनवचनात् । अतएव प्रतिप्रसवे कालदोषो न विद्यते इति सामान्यत उक्तम् । तथा च गोभिल-प्रारस्कराभ्यां कर्मणः कालपरिभाषायाम् उदगयने पूर्वपक्षे पुण्ये-ऽहनि प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यादिति उदगयने आपूर्य-माणपक्षे पुण्याहे इति सूत्राभ्याम् अङ्गो वासरस्य पुण्यत्वमुक्तम् ।

अथ “विहितक्रियया साध्यो धर्मः पुंसो गुणो मतः ।
 प्रतिषिद्धक्रियासाध्यः सगुणोऽधर्म उच्यते” ॥ इति तान्त्रिकै-
 रभिहितम् । “चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना”
 इत्यनेन काम्यस्थलेऽपूर्वं शक्तिकल्पनावश्यकत्वेनान्यत्रापि ।
 “स्थालीस्थास्तण्डुला एते सर्वे विहक्तिभागिनः । समकालाग्नि-
 संयोगभागित्वात् प्रतिपन्नवत्” इति स्थालीपुलाकन्यायेन
 वैदिकलिङ्गत्वावच्छेदेनापूर्वं शक्तिकल्पनात् । प्रतिपन्नं हस्त-
 मर्दनादिना स्फुटितत्वेन ज्ञातम् । कार्यनियोगापूर्वशब्दैरुच्चार्य-
 माणो धात्वर्थसाध्य स्वर्गादिफलसाधनात्मगुणो धर्म इति
 प्रभाकरैरभिहितम् । तत्कथमङ्गः पुण्यत्वमिति चेत् तज्जन-
 नयोग्ये भाक्तोऽयं पुण्यशब्दः । तथा च भट्टवार्त्तिकम् । “द्रव्य-
 क्रियागुणादीनां धर्मत्वं स्थापयिष्यते । तेषामेन्द्रियकत्वेऽपि
 न ताद्रूप्येण धर्मता । श्रेयः साधनता ह्येषां नित्यं वेदात्
 प्रतीयते । ताद्रूप्येण च धर्मत्वं तस्मान्नेन्द्रियगोचरः” इति ।
 ताद्रूप्येण स्वरूपत्वेन । तच्च पुण्यत्वं यथा रिक्तादिदोष-
 रहितत्वं शोभनचन्द्रादित्वञ्च तथा मलिन्मुचादिदोषरहितत्व-
 मपि । तथा च रत्नाकरादिधृतं न्यायरत्नवाक्यम् । पुण्ये
 शुद्धे तच्च मलिन्मुचगुरुशुक्रवात्यवृद्धास्तमयसिंहमकरान्यतर-
 गुरुस्थिति पूर्वराश्यानागतातिचारिगुरुकवत्सरपूर्वराशिसङ्गमि-
 त्यमाणातिचारिगुरुकपक्षत्रयवक्रिगुरुकाष्टाविंशतिवासरकम्पा-
 द्यङ्गुतीत्तरसप्ताहसिंहादित्यगुर्वादित्यपौषादिमास-चतुष्टयान्य-
 तमैकहितितदधिकान्यतमदिनवृत्त्याकालिकावृष्ट्युत्तर एक-
 त्रिसप्ताहान्यतमदिनानिषिद्धसमयान्यसमयत्वमिति । एषु प्रमाणं
 वक्ष्यामः । अत्र नव्यवर्द्धमानः । एकहितितदधिकान्यतम-
 दिनवृत्त्या कालिकावृष्ट्युत्तरैकत्रिसप्ताह इत्यत्र उत्तरदिनत्वस्य
 पूर्वदिननिरूप्यत्वात् उत्तरत्वपूर्वत्वयोर्विरुद्धतया ज्ञातात्वात् ।

अतोऽग्रिमदिनादित्वप्राप्तिरिति जीवमिश्रेणाभिहितम् । न
 चेकमेकदिनं वृष्ट्यवच्छेदानवच्छेदाभ्यां भिन्नमिति वाच्यं
 विशेष्योभूतदिनस्यैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानविरोधेन उपाधिमात्र-
 भेदात् अन्यथा अग्रावच्छिन्नवृक्षान्मूलावच्छिन्नवृक्षस्याभेदेनान-
 न्याभावस्याव्याप्य वृत्तित्वप्रसङ्गादित्याह । तन्न वृष्टिदिनोत्त-
 रदिनस्य निषेधविषयत्वे वृष्टिदिनस्य कर्मार्हता स्यात् । तस्मात्
 विशेष्याया वृष्टेरेवोत्तरत्वम् । न तु तदवच्छेदकदिनस्यापीति ।
 तेनैकस्मिन् दिने वृष्ट्या तद्दिनमात्रत्यागः द्वितीयदिनादौ तु
 अन्तिमदिनमारभ्य त्रयसप्ताहयोस्त्यागः । तथा च व्यासः ।
 “नो सन्ध्या गर्जते प्राहुर्व्रतोपनयनं बुधाः । न च वृष्टावथा-
 काले वृष्ट्या वा सप्तवासरान्” ॥ आसप्तवासरासरानित्यत्र
 उपस्थितत्वाद्दृष्टिकालमादाय सप्ताहगणना आसप्तवासरानिति
 अधिकसंख्या व्यवच्छेदार्थम् एतेन विध्यनुवादभिया अधिक-
 संख्या निरस्ता । अत्र वृष्ट्युत्तरमेव सप्ताहत्यागः एतद्वचनन्तु
 तृतीयादिदिवसीयाकालवृष्ट्यभिप्रायेण । “अतो दिनेनैकदिनं
 त्याज्यं द्वितीयेन दिनत्रयम् । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-
 वर्षणे” ॥ इति न्यायरत्नपरिग्रहौतवाक्येऽपि दिनेन दिन-
 वृत्तिवर्षणेन एवं द्वितीयेनेत्यादौ ज्ञेयम् । अतएव न्यायरत्ने-
 ऽपि वृष्ट्युत्तरत्वमुक्तं न तु वृष्टियुक्तदिनोत्तरत्वमिति । एका-
 दिदिनवृत्तित्वविशेषणं दिनाल्पत्व बहुत्वज्ञापनार्थमिति श्रीप-
 तिव्यवहारनिर्णये । “आकालिकीं वृष्टिमवेक्ष्य गन्ता पदं न
 गच्छेच्छुभमात्मनोच्छन् । क्षीरं व्रतञ्चापि शुभाभिलाषी
 कदापि नैवं मनसापि कुर्यात्” ॥ अत्र नो सन्ध्या गर्जित
 इति आकालिकी वृष्टिमवेक्ष्य इत्यादिश्रवणात् । “व्रतेऽङ्गि
 पूर्वसन्ध्यायां वारिदो यदि गर्जति । व्रतन्तत्र तु नैव स्यादिति
 धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति वचने पूर्वपदमपि कारणताग्राहक-

त्वेन परसन्ध्याव्यावर्त्तकम् । अन्यथा संक्रान्तिवद्भाविनिमित्त-
त्वेन परसन्ध्यायां गर्जितेऽपि व्रतवैगुण्यं स्यात् एतेन पूर्वदिने
सायंसन्ध्यागर्जनेऽपि परदिने व्रतनिषेध इति मैथिलमतं
चिन्त्यमिति । सप्तम्यर्थानुपपत्तेः । गीतायां “मयैवैते पूर्वं
निहता निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्” इतिवत् स्वरूपाख्यान-
परं वा पूर्वपदं कामरूपीयनिबन्धेऽप्येवम् । योगीश्वरः ।
“चतुर्मासे निवृत्ते तु चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालवृष्टिं
जानीयात् यावन्न सुष्यते हरिः” ॥ अत्र यावद्विष्णुमहोत्सव
इति जौमूतवाहनः पठति महोत्सवः फाल्गुनी पूर्णिमा इति
व्याख्याति च । कृत्यचिन्तामणिभोजराजव्यवहारसमुच्चय-
श्रीधरसमुच्चयेषु । “पौषादिचतुरो मासान् ज्ञेया वृष्टिरका-
लजा । व्रतयज्ञादिकं तत्र वर्जयेत् सप्तवासरान् ॥ मार्गा-
न्मासात् प्रभृतिमुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाश्चैत्रं यावत् प्रवर्षण-
विधौ नेति कालं वदन्ति । नाडीजङ्घः सुरगुरुमुनिर्वक्ति
वृष्टेरकालो मासावेतौ न शुभफलदौ पौषमाघौ न शेषाः”
मार्गादित्यवधौ पञ्चमौ नाभिविधौ व्यासवाल्मीकिगर्गा इत्यत्र
व्यासवाल्मीकिशिष्या इति जौमूतवाहनः पठति । एतानि
राजमार्त्तण्डकृत्यचिन्तामणौ च । एवं पञ्चत्रये व्यवस्थिते
येन सर्वपरिग्रहः स्यात् तस्यैव ग्रहणमिति न्यायेनाद्यः पक्षः
श्रेयान् तदुत्तरन्तु पञ्चद्वयमापदत्यन्तापद्विषयमेवमन्यत्रापि ।
अतएव राजमार्त्तण्डे । “उक्तानि प्रतिषिद्धानि पुनःसम्भावितानि
च । सापेक्षनिरपेक्षाणि श्रुतिवाक्यानि कोविदैः” ।
इति शेषचरणे मौमांस्यानौह कोविदैरिति कृत्यचिन्तामणौ
पाठः । यद्वा “स्पष्टस्य तु विधेर्नान्यैरुपसंहार इष्यते” । इति
न्यायेन दोषातिशयार्थ एव सामान्यनिषेधे विशेषनिषेधः
तत्रापि विशेष उक्तो वृहस्पतिना “वृष्टिः करोति दोषं ताव-

जाकामसम्भवा राज्ञः । यावन्न भवति यानि नरपञ्चरणा-
 क्तिता वसुधा” । काश्यपः “ऋक्षैकमन्दिरगती यदि जीव-
 भानू शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाह
 गृहप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्म गमनागमनञ्च धीरैः” । ऋक्षैक-
 मन्दिरगताविति विशिष्टं न पृथक् । तथा च । “एकराशि-
 गती स्यातामेकैर्न विषये यदि । शुर्वादित्यौ तदा त्यज्या
 यज्ञोद्वाहादिकाः क्रियाः” । चातुर्मास्यव्रते तु प्रतिप्रसवमाह
 महाभारते । “चातुर्मास्यव्रतारम्भमस्तुगेऽपि गुरौ भृगौ ।
 खण्डे वापि तिथौ कुर्यात् एवमेव समापनम्” । वराहपुराणे ।
 “आषाढशुक्लद्वादश्यां पौर्णमास्यामथापि वा । चातुर्मास्य-
 व्रतारम्भं कुर्यात् कर्कटसंक्रमे । अभावेऽपि तुलार्केऽपि मन्त्रेण
 नियमं व्रतौ । कार्तिके शुक्लद्वादश्यां विधिवत्तत् समापयेत्” ॥
 महाभारते । “चतुर्द्वापि हि यच्चौर्णं चातुर्मास्यव्रतं नरः ।
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां तत् समापयेत्” । अत्र द्वादश्यां
 यत्समापनमुक्तं तत् द्वादश्यारम्भपक्ष एव । कर्कटसंक्रमण-
 तुलासंक्रमारम्भयोस्तु वृश्चिकार्के हरेरुत्थाने सति तद्विषयञ्च
 अन्यथा तुलार्के समापने कर्कटसंक्रमणारम्भे आषाढारम्भे
 च चातुर्मास्यानुपपत्तेः । तुलार्कसमारम्भे तुलार्कव्याप्त्यनुप-
 पत्तेश्च । अतएव पौर्णमास्यारम्भपक्षे तत्रैव समापनमुक्तम् ।
 तथा च मत्स्यपुराणम् । “आषाढादि चतुर्मासं प्रातःस्नायी
 भवेन्नरः । विप्रेभ्यो भोजनं दत्त्वा कार्तिक्यां गोप्रदो भवेत्” ।
 तत्र मन्वानाह सनत्कुमारः । “इदं व्रतं मया देव गृहीतं
 पुरतस्तव । निर्विघ्नां सिद्धिमाप्नोतु प्रसन्ने त्वयि केशव ।
 गृहीतेऽस्मिन् व्रते देव यद्यपूर्णं त्वहं म्रिये । तन्मे भवतु
 संपूर्णं त्वत्प्रसादाज्जनार्दन” । समाप्ती तु “इदं व्रतं मया देव
 कृतं प्रीत्यै तव प्रभो । न्यूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जना-

र्दन” । तुलार्कमात्रेऽप्येवं कर्त्तव्यं वर्षकृत्ये नारदीयम् । “अन्न-
 तेन क्षिपेद् यस्तु मासं दामोदरप्रियम् । तिर्य्यक्योनिम-
 वाप्नोति सर्वधर्मवद्भिष्कृतः । व्रतोपवासनियमैः कार्तिकी
 यस्य गच्छति । देवो वैमानिको भूत्वा स याति परमां गतिम्” ।
 गोविन्दमानसोक्तासे नारदीयम् । “न मत्स्यं खादयेन्मांसं न
 कौर्म्यं नान्यदेव हि । चाण्डालो जायते राजन् कार्तिके
 मांसभक्षणात् । अमांसाशौ भवेद्यस्तु गां स दद्याच्च दक्षि-
 णाम्” । तथा “नित्यस्नाने हविर्दद्यान्निःस्नेहे घृतशक्तवः” ।
 नित्यस्नाने प्रातःस्नाने घृतशक्तवो दक्षिणा देया । तथा “आमि-
 षस्य परित्यागे सवत्सा कपिला तथा । एकान्तरे त्वजा देया
 फलाहारे च शालयः । शाकाहारे घृतं दद्यात् पात्रं राजत-
 सेव हि । सर्वेषामप्यभावे तु यथोक्तकरणं विना । विप्रवाक्या-
 तथा सुभ्रु व्रतस्योदयापलक्षणम् । वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति
 मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां वापि स याति नरकं ध्रुवम्” ।
 विप्रवाक्यमच्छिद्रावधारणं तदपि दक्षिणारूपं किञ्चिद्दत्त्वा
 ब्राह्मम् । तथा “निष्पावान्राजमाषांश्च सुप्ते देवे जनार्दने ।
 यो भक्षयति राजेन्द्र चाण्डालादधिको हि सः । कार्तिके तु
 विशेषेण राजमाषांश्च वर्जयेत् । निष्पावान्पुनिशार्दूल याव-
 दाहृत नारकी । कडम्बानि पटोलानि वृन्ताकसहितानि
 च । न त्यजेत् कार्तिके मासि यावदाहृत नारकी । एतानि
 भक्षयेद् यस्तु सुप्ते देवे जनार्दने । शतजन्मार्जितं पुण्यं दहते
 नात्र संशयः” । निष्पावः श्वेतशिखिरिति वर्षकृत्यं निष्पावः
 शिखिसदृशो दक्षिणापथे प्रसिद्ध इति कल्पतरुः । पटोलानि
 फलानि नपुंसकनिर्देशात् । अन्यत्र “पटोलस्त्रिक्तकः पटुः”
 इत्यमरकोषे पुंसि निर्दिष्टः । केचित्तु कडम्बानि इति पठन्ति ।
 कडम्बानि कलस्त्रीत्वेन प्रसिद्धानीति व्याख्यान्ति च । यद्यपि

“न वटप्लक्षोडुम्बरनीपदधित्यमातुलङ्गानि वा भक्षयेत्” इति
 हारीतेन सामान्यतः कदम्बं निषिद्धं तथाप्यत्राधिकदोषाय
 पुनर्निषिद्धं मातुलङ्गं बीजपूरकमिति कल्पतरुः । महा-
 भारते । न भोगादौन्नृपानुपक्रम्य “एतैरन्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा
 मांसं न भक्षितम् । शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्मर्गमाप्नुयुः ।
 कौमुदन्तु विशेषेण शुक्लपक्षं नराधिप । वर्जयेत् सर्वमांसानि
 धर्मो ह्यत्र विधीयते” । कौमुदं कार्तिकम् । ब्रह्मपुराणे
 कार्तिकमधिकृत्य “एकादश्यादिषु तथा तासु पञ्चसु रात्रिषु ।
 दिने दिने च स्नातव्यं शीतलासु नदीषु च । वर्जितव्या तथा
 हिंसा मांसभक्षणमेव च” । मांसभक्षणनिषेधे कार्तिकमास-
 तच्छुक्लपक्षतत् पञ्चदिनानि शक्ताशक्तभेदात् पापतारतम्यात्
 वा निषिद्धानि । ब्रह्माण्डपुराणे । “तुलायां तिलतैलेन
 सायंसन्ध्या समागमे । आकाशदीपं यो दद्यात् मासमेकं
 निरन्तरम् । सश्रीकाय श्रीपतये स श्रीमान् भुवि जायते ।
 दामोदराय नभसि तुलायां लोलया सह । प्रदीपन्ते
 प्रयच्छामि नमोऽनन्ताय देवसे । इति मन्त्रेण यो दद्यात्
 प्रदीपं सर्पिरादिना । आकाशे मण्डपे वापि स चाक्षयफलं
 लभेत् । विष्णुवेश्मनि यो दद्यात् कार्तिके मासि दीपकम् ।
 अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः” ॥ विद्यापतिकृत-
 वर्षकृत्ये कल्पलतायाश्च गार्ग्यः । “जीवादित्ये बाले शुक्ले
 ऊर्ध्वं दशाहान्माङ्गल्यं प्रतिष्ठां स्नातञ्च कुर्यात्” । माङ्गल्यं
 विवाहादि । स्नातं पुष्करिण्यादि । राजमार्त्तण्डे हारीतः ।
 “यात्रां चूडां विवाहं श्रुतिविवरविधिं ग्रामसङ्गप्रवेशं प्रासादो-
 द्यानहर्म्यान् सुरनरभवनारम्भविद्याप्रदानम् । मौञ्जीबन्धं
 प्रतिष्ठां मणिवरकनकाधारणं कुर्वते ये । मृत्युस्तेषाञ्च सिंहे
 गुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च” । सिंहे गुरुदिनकरयोः सिंहस्थे

गुरो रवौ च एकराशिस्थयोर्युगपत्तयोरेव तेषाञ्च सिंह इत्यत्र
 तेषां हरौज्य इति पाठान्तरम् । हरौज्ये सिंहे । वृहस्पती ।
 सोमशेखराख्यनिबन्धे । “वापौकूपतडागयागगमनक्षौरप्रतिष्ठा-
 व्रतं विद्यामन्दिरकर्णवेधन महादानं वनं सेवनम् । तौर्य-
 स्नानविवाहदेवभवनञ्चानादिदेवेक्षणं दूरेणैव जिजीविषुः परि-
 हरेदस्तं गते भार्गवे” । दौपिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरौ
 सिंहे नष्टे शुक्रे मलिम्लुचे । याम्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि
 वर्जयेत्” ॥ सर्वकर्माणीति वचनान्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्ध-
 कर्मपरं लाघवात् अन्यथा अतिप्रसङ्गापत्तेः । वृहद्राज-
 मार्त्तण्डः । “यात्रा-विवाह-व्रतबन्धवेश्मप्रासाद-चूडाकरणं
 हितैषी । नष्टे शृगौ नोपदिशेन्द्रराणां देवप्रतिष्ठामपि कर्ण-
 वेधम् । हित्वाद्यं शुभकर्माणि कुर्यादस्तमिते सिते । विवाहं
 मेखलाबन्धं यात्राञ्च परिवर्जयेत्” ॥ अत्र यात्राञ्चेति चकारः
 पूर्ववचनोपात्तमुन्यन्तरोक्तप्रातिस्विकनिषिद्धकर्माणि समुच्चि-
 नोति । “बाले शुक्रे वृद्धे शुक्रे नष्टे शुक्रे जीवे नष्टे बाले
 जीवे जीवे सिंहे सिंहादित्ये जीवादित्ये । तथा मलिम्लुचे
 मासि सुराचार्य्येऽतिचारगे । वापौकूपतडागादिक्रियाः प्रागु-
 दितास्त्यजेत्” ॥ एवञ्च कालाशुद्धौ विद्यारम्भं न कुर्यात्
 तद्विधानञ्च विष्णुधर्मोत्तरे । “संप्राप्ते पञ्चमे वर्षे अप्रसुप्ते
 जनार्दने । षष्ठीं प्रतिपदञ्चैव वर्जयित्वा तथाष्टमीम् ॥ रिक्तां
 पञ्चदशीञ्चैव सौरिभौमादिनन्तथा । एवं सुनिश्चिते काले
 विद्यारम्भन्तु कारयेत् । पूजयित्वा हरिं लक्ष्मीं देवौच्चार्य
 सरस्वतीम् । स्वविद्यासूत्रकारांश्च स्नाञ्च विद्यां विशेषतः” ॥
 वृहस्पतिः । प्राङ्मुखो गुरुरासीनो वरुणाभिमुखं शिशुम् ।
 अध्यापयेच्च प्रथमं द्विजाशीर्भिः प्रपूजितम्” ॥ अत्राधौतस्य
 दानमावश्यकम् । तथा च श्रुतिः । “योऽधीत्यार्थिभ्यो विद्यां

न प्रयुञ्जेत स कार्यहा स्यात् श्रेयसो द्वारमावृणुयात्” इति
तद्दानञ्च “अध्यापनेन व्याख्याय प्रतिलिख्यार्पणेन च । सम्भ-
वत्यतो धीमद्भिर्निबन्धः क्रियतेऽपि च” इति ॥ एवमेव सरला ।
एवं शिष्यस्यापि गुरुषु दानत्वमाह लघुहारीतः । “एकमप्य-
क्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् । पृथिव्यां नास्ति तद्व्यं
यद्वत्त्वा सोऽनृणौ भवेत्” ॥ लिङ्गपुराणे । “यश्च श्रुत्वान्यतः
शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वै शुभम् । अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं गुरोः
स ब्रह्महा भवेत् ॥ विस्मरेच्चाथवा मौढ्यात् योऽपि शास्त्र-
मनुत्तमम् । स याति नरकं घोरमक्षयं भौमदर्शनम्” ॥
राजमार्त्तण्डे देवलः । “बाले वृद्धे तथैवास्ते कुरुते दैत्य-
मन्त्रिणि । उद्वाहितायां कन्यायां दम्पत्योरेकनाशनम्” ॥
अन्तक इति शेषः । राजमार्त्तण्डे । “सिंहे गुरो परिणीता
पतिमात्मानमात्मजान् हन्ति । क्रमशस्त्रिषु पित्रादिषु वशिष्ठ-
गर्गादयः प्राहुः” ॥ पित्रादिषु सिंहघटकमघापूर्वफलगुण्युत्तर-
फलगुणौप्रथमपादेषु । प्रतिप्रसवमाह शातातपः । “माघ्यां
यदि मघा नास्ति सिंहे गुरुरकारणम्” । तत्रैव हेमाद्रिधृत-
माण्डव्यवचनम् । “श्रुतिवैधजातकान्नप्राशनचूडादिकः सर्वः ।
रविभवनस्थे जीवे कार्यो वर्ज्यो विवाहस्तु” ॥ माघ्यां मघा-
योगे तु ऋक्षैकमन्दिरगतावित्यादिना सर्वकर्म निषेधात् ।
अथैवं विवाहोऽपि श्रूयते । तथा च राजमार्त्तण्डे दक्षः ।
“गुरो हरिस्थे न विवाहमाहुर्हारीतगर्गप्रमुखा सुनीन्द्राः । यदा
न माघौ मघसंयुता स्यात् तदा च कन्योद्बहनं वदन्ति” ॥
इत्यञ्च माघ्यां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिवैधादिमघास्थेऽपि गुरौ
भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा परित्यागादेव तथा च माण्डव्यः ।
“मघा ऋक्षं परित्यज्य यदा सिंहे गुरुर्मवेत् । तत्राब्दे
कन्यका चोद्गा सुभगा सुप्रिया भवेत्” ॥ वात्स्यायनः । “यात्रो-

हाहप्रतिष्ठादिगृहचूडव्रतादिकम् । यत्नतो वर्जयेच्चैव जीवे
 वक्रातिचारगे । कौर्त्तिभङ्गः प्रतिष्ठायां भयं चौरात्तथाध्वनि ।
 चूडोहाहे भवेन्मृत्युव्रते हानिर्भयं गृहे । अतिचारे त्रिपक्षः
 स्यात् वक्रे पक्षचतुष्टयम् । न कुर्यात्तत्र यात्रादिगुरोर्वक्राति-
 चारयोः । गर्गः । “गुरोर्वक्रातिचारे च वर्जयेत्तदनन्तरम् ।
 यज्ञव्रतविवाहादावष्टाविंशतिवासरान्” । माण्डव्यः । “यदा
 वक्रातिचाराभ्यां राशिं गच्छति वाक्पतिः । दिनानि सप्त-
 विंशानि त्यक्त्वा कर्म समाचरेत्” ॥ अत्रापि पूर्वः पूर्वः पक्षः
 श्रेयान् राशिं राश्यन्तरम् अन्यथा व्यर्थं स्यात् । अतएव
 न्यायरत्नेनापि पूर्वराशिगमिष्यमाणातिचारगुरुके इत्युक्तम् ।
 वृहद्राजमार्तण्डे । “वक्रातिचारोपगताः कुजाद्या यद्यन्य-
 राशौ परिवर्जनीयाः । यथाक्रमस्थाः स्वगृहस्थिता वा न
 वर्जनीया यवना वदन्ति” ॥ व्यवहारसमुच्चये कृत्यचिन्तामणौ
 च हारीतः । “कृत्वातिचारं यदि पूर्वराशिं नायाति मन्त्रो
 विबुधाधिपानाम् । यानं विवाहं व्रतबन्धगेहं सर्वं तदा हन्ति
 मतं मुनीनाम् ॥ अतिचारं गते जीवे वृषे वृश्चिककुम्भयोः ।
 यज्ञोहाहादिकं कुर्यात्तत्र कालो न लुप्यते” ॥ कृत्यकल्प-
 लतायां वाचस्पतिमिश्रैः “पूर्वराशिं यदा त्यक्त्वा अपूर्णे वत्सरे
 गुरुः । लुप्तकालः स विज्ञेयः परगेहं गतो यदा ॥ मौने मेघे
 वृषे चैव तथा मिथुनकन्ययोः । अतिचारान्न दोषः स्यान्नियतं
 काललोपजः” ॥ द्वैतनिर्णये । “कन्यावृश्चिकमेघेषु मन्मथे
 च भूषे वृषे । अतिचारेषु कर्त्तव्यं विवाहादि बुधैः सदा”
 इति भ्रमूलकमित्युक्तम् । वराहसंहितायाम् । “अतिचारं गते
 जीवस्तत्रैव कुरुते स्थितिम् । तदा महातिचारः स्यात् लुप्त-
 संवत्सरक्रियः ॥ अतिचारेण यो राशिर्लङ्घितो देवमन्त्रिणा ।
 तदाद्यो वत्सरो लुप्तो योऽनर्हः सर्वकर्मसु ॥ तत्र वर्षे कर्मणो

लुप्तत्वात् वत्सरो लुप्त इति तदाह योऽनर्ह इति । भुजवल-
भौमादिनिबन्धेषु । “शुभं भवनमासाद्य यदातिक्रमते गुरुः ।
अत्र संवर्द्धिता कन्या सुखं भर्तुः प्रमोदते” । दीपिकायाम् ।
“त्रिकोणजाया धनलाभराशौ वक्रातिचारेण गुरुः प्रयाति ।
यदा तदा प्राह शुभे विलम्बे हिताय पाणिग्रहणं वशिष्ठः” ॥
त्रिकोणं नवपञ्चकम् । जायासप्तमं धनं द्वितीयं लाभ
एकादशगृहम् । रत्नकोषे । “पक्षौ दशाहानि तथा
त्रिपक्षौ मासत्रिभागः खलु षट्च मासाः । एषोऽति-
चारः कथितो ग्रहाणां भौमादिकानां परतस्तु चारः” ॥
प्रतिष्ठाकाण्डकल्पतरो देवौपुराणम् । “यदा जौवे स्थिते
सिंहे तथैव मकरस्थिते । देवारामतडागादिपुरोद्यानगृहाणि
च ॥ विवाहादिमहाभाग भयदानि विनिर्दिशेत् ॥ यदा
द्वादशगे जौवे अष्टमेवाथ भास्करे । प्रतिष्ठा कारिता विष्णो-
र्महाभयकरो मता” । कृत्यचिन्तामणौ देवौपुराणम् । “सिंह-
संस्थं गुरुं शुक्रं सर्वारम्भेषु वर्जयेत् । आरब्धञ्च न सिद्ध्यत
महाभयकरं भवेत् ॥ कूपारामतडागेषु पुरोद्यानगृहेषु च ।
सिंहस्थं मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत् ॥ कारको व्रजते
नाशं सन्तानः क्षीयतेऽचिरात्” । गुणिसर्वस्वे । मकरगुरौ
प्रवर्त्तकं नरसिंहपुराणम् । “विवाहो नैव कर्त्तव्यः सिंहसंस्थे
गुरौ यदा । मकरस्थे च तत्कार्यं कल्याणं सर्वतो बुधैः” ।
तथा देवौपुराणम् । “मकरस्थो यदा जौवो वर्जयेत् पञ्चमां-
शकम् । शेषेष्वपि च भागेषु विवाहः शोभनो मतः” । एत-
द्वाक्यं व्यवहारपरिगृहीतमिति कृत्यचिन्तामणिः । एतेनैतद-
वाकरं भवति किन्तु मैथिलानामनाचारः इति स्वरसोऽव-
गम्यते । अतएव रत्नावल्यादिषु नीचस्थ गुरावेव दोष उक्तः ।
गुरोर्नीचस्थत्वमपि त्रिंशांशमकरराशेः पञ्चमांशं यावदिति

ज्योतिस्तत्त्वे ज्ञेयम् । रत्नावल्याम् । “नीचस्थः सिंहगो वा
यदा भवति गुरुः सूर्यरश्मौ च लीनः । संयुक्तो वा यदि स्यात्
दशशतष्टिणिना क्षीणरूपोऽथ बालः । यात्रा गेहं विवाहो
व्रतममरगृहं यज्ञचूडादि सर्वं वापौ चोद्यानकूपं न भवति
शुभदं यद् यदिष्टञ्च लोके” । श्रीपतिरत्नमालायां कृत्यचिन्ता-
मणौ च वात्स्यायनः । “शाखाधिपे वलिनि केन्द्रगतेऽथवास्मिन्
वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृह-
गेऽथ पराजिते वा जीवे भृगौ व्रतविधिः स्मृतिकर्महीनः” ।
अस्य शाखाधिपस्य तेन सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं साम-
वेधाधिपो भौम इत्युक्तत्वात् । कामरूपीय निबन्धे स्मृति-
सागरे देवीपुराणम् । “मकरस्थो यदा जीवस्तदा त्रिंशद्दिनं
त्यजेत् । त्यक्त्वा तु षष्टिदिवसं कुर्यात् कर्माणि मानवः” ।
रायमुकुटज्योतिःकालकौमुद्याम् । यत्तु “मकरस्थं गुरुं
यत्नात् सिंहवत् परिवर्जयेत् । देवारामतडागेषु पुरोद्यान-
गृहेषु च” । इत्यादि देवलवचनं तदपि सिंहवत् परिवर्जये-
दित्यनेन यथा सिंहस्थस्य गुरोस्त्यज्यता तथा मकरस्थस्यापीति
गम्यते । सिंहस्थगुरोर्मघायुक्तमाघ्यां सत्यामेव त्याज्यता अतो
मकरस्थस्यापि गुरोस्तस्यामेव त्याज्यता इत्यवगम्यते । अतएव
देवीपुराणम् । “यथा जीवस्थिते सिंहे तथैव मकरस्थिते” ।
इत्यत्र यथा तथोपादानं तदपि देशविशेष एव दूषणम् ।
तथा हि “गण्डक्या उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । सिंहस्थं
मकरस्थञ्च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्” । अतएवान्यदेशाभिप्रायेण ।
भौमपराक्रमे । “वापौकूपतडागादि निषिद्धं सिंहगे गुरौ ।
मकरस्थे तु तत्कार्यं न दोषः काललोपजः । कार्यं मकरगे
जीवे विवाहाद्यखिलं बुधैः । न तु सिंहगते जीवे कुर्याद्विप्रः
कथञ्चन” । अत्र पूर्वोक्तनरसिंहपुराणवचने मकरस्थमात्रे ।

विवाह उक्तः । अतएव तत्सारभूतं व्यवहारमात्रं विवक्षितं
 औपतिनात्मबुद्धेति प्रतिज्ञाय समयाशुद्धौ मकरस्थवृहस्पति-
 दोषमनभिधाय केवलमुपनयने नौचस्थवृहस्पतिर्निषिद्धः । एतेन
 द्वैतनिर्णये औपतिसंहितायां व्यवहारोपहंसितमेव वचनं न च
 व्यवहारविरुद्धमिति । एतेन मकरस्थगुर्वादौ विवाहादि-
 विधायकं वचनं तदाचारविरहादनादरण्यम् । इति वाच-
 स्पतिमिश्रोक्तं हेयम् । प्रतिष्ठाव्यतिरिक्तमकरस्थगुरुकर्मनि-
 षेधकऔपतिग्रन्थविरहात् । अथ तन्निषेधकमुनिवचनानि
 प्रामाणिकान्तरधृतत्वादुपादेयानीति चेत् तर्हि प्रतिप्रसव-
 वचनान्यपि तथा । एवञ्चातिचारविवाहादिनिषेधकवचनानि
 औपतिना लिखितानि न तु तदपवादकानीति । तेन तान्य-
 प्रामाणिकानीति यदुक्तं तदपि हेयम् । प्रकृते पूर्वोक्तयुक्ते-
 स्तौल्यात् । भुजवलभौमे । “जीवोऽर्केण युतः करोति मरणं
 वालांशुको भागुरिः । नक्षत्रैकगतो वदन्ति यवनाः पाद-
 स्थितो देवलः । प्रायो गर्गपराशरादिमुनयो नेच्छन्ति चास्तं
 गते तस्मादस्तमिते सुरेन्द्रसचिवे नष्टं विवाहादिकम्” ॥
 औपतिरत्नमालायाम् । “प्रागुक्तः शिशुरहस्त्रितयं सितः
 स्यात् पञ्चादशाहमितपञ्चदिनानि वृद्धः । प्राक्पक्षमेव कथितो-
 ऽत्रिवशिष्ठगर्गेर्जीवस्तु पक्षमपि वृद्धशिशुर्विवर्ज्यः” । वृद्धशिशु-
 त्वगन्तेति क्वचित् पाठः । सितः शुक्रः इह पञ्चादृशि ।
 राजमार्तण्डे । “भवेत् सन्ध्यागतः पञ्चात् अस्तमैथन् दिन-
 त्रयम् । दिनानि पञ्च पूर्वेण तत्कृते कर्म वर्जयेत् । बाले
 वृद्धे च सन्ध्यां चतुःपञ्चत्रिवासरान् । जीवे च भार्गवे चैव
 विवाहादिषु वर्जयेत् । बाले वृद्धे च सन्ध्यायां नष्टे च मृगु-
 नन्दने । दुर्भगा चासती बन्ध्या मृत्युयुक्ता फलं क्रमात् ।
 बाले च दुर्भगा नारी वृद्धे नष्टप्रजा भवेत् । नष्टे च मृत्यु-

माप्नोति सर्वमेवं गुरावपि” ॥ वृद्धे पञ्च दिनत्वकीर्तनमप्या-
 पदिषयम् । ज्योतिःपराशरेण । भृगोः पादास्तोऽपि दशाह-
 विधानात् एवं गुरावपि । रत्नमालायां पञ्चविधानात् तयो-
 र्मते न सन्ध्यायाः पृथङ्निर्देशोऽपि वृद्धत्वेनव तदग्रहणात् ।
 दौषिकायाम् । “गुर्वादित्ये गुरौ सिंहे नष्टे शुक्रे मलिज्जुचे ।
 यास्यायने हरौ सुप्ते सर्वकर्माणि वर्जयेत्” ॥ तत्रैव “नो
 शुक्रास्तोऽष्टमेऽर्के गुरुसहितरवौ जन्ममासेऽष्टमेन्दौ विष्टौ मासे
 मलाख्ये कुजशशिदिवसे जन्मतारासु चाथ । नाडौनक्षत्र-
 हौने गुरुरविरजनौनाथताराविशुद्धौ प्रातः कार्थ्या परीक्षा
 द्वितनुचरग्रहांशोदये शस्तलग्ने” ॥ ज्योतिषे । “सिंहस्थे मकरस्थे
 च जीवे चास्तमिते तथा । सिंहस्थे तु रवौ नैव परीक्षा
 शस्यते बुधैः” ॥ गर्गः । “दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे वज्र-
 प्रपातेऽथ विदारणे वा । धूमे तथा पांशुकरप्रपाते न कारये-
 न्माङ्गलिकादि कार्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकाल-
 वर्षणे । छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्यान्माङ्गलक्रियाम् ।
 धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ ग्रहाणां सङ्गरे चैव
 न कुर्यान्माङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्यं वा त्रिसूर्यं वा दृष्ट्वा गगन-
 मण्डले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् । दिग्दाहे
 दिनमेकञ्च ग्रहे सप्तदिनानि च । भूमिकम्पे च सम्भूते
 ब्रह्माणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्च-
 दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मासु” ॥
 काश्यपः । “वृद्धच्छिन्ना च सूक्ष्माग्रा रक्तनीलशिखोज्ज्वला ।
 पौरुषौ च प्रमाणेन उल्का नानाविधा स्मृता ॥ यदान्तरौक्षे
 बलवान् मारुतो मरुताहतः । पतत्यधः स निर्घातो जायते
 वायुसम्भवः” ॥ सशब्द इति शेषः । भोजराजः । “ग्रहे
 रवौन्दो रवनिप्रकम्पे केतून्मोल्कापतनादिदोषे । वृते दशा-

हानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्” ॥ केतवश्च
 शिखावन्तो ज्योतींषि स्थिराण्युत्पातरूपाणि । ग्रहणकाले
 भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहम् अशु-
 द्धम् । किञ्चिद्गूढतत्त्वमाहारेऽपि दशाहम् । ग्रहणाद्येकैक-
 दोषे त्रयहमिति वाचस्यतिमिश्राः । अत्र स्मृतिसागरधृत-
 सारसंग्रहे । राज्यादिकमहासिद्धौ यज्ञदानतपःसु च । होम-
 स्नाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् ॥ लक्षहोमे महादाने वर्जयेत्
 सोमके मखे । तपःस्नाध्याययोश्चैव चिरारम्भे त्रयोदश” ॥ इति
 व्यवस्था अन्यत्र । “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते ।
 वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥ प्रयाणन्तु त्यजेत्
 क्षत्रः सप्तरात्रमतः परम् । ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म
 त्रिरात्रकम् ॥ शूद्रस्त्यक्त्वा चैकरात्रं सर्वकर्म समाचरेत्” ॥
 पराशरः । “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने । एक-
 रात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं ग्रहे” ॥ भृगुः । “कम्पे
 राजनि सप्ताहो ब्राह्मणानां त्रयहन्तथा । शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं
 सर्वकार्येषु वै भृगुः” ॥ शूद्रस्यापद्विषयम् । कम्प इत्युप-
 लक्षणम् । ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात् । भोज-
 देवव्यवहारसमुच्चये । “सर्वं कार्यं न कुर्वीत गुरो सिंहेऽस्त्रगे-
 ऽपि च । व्रतदौर्ध्वे न कुर्वीत तमोयुक्ते बृहस्पतौ” ॥ तमो-
 युक्ते राहुयुक्ते । व्रतदौर्ध्वे इति नित्येतरकर्मापलक्षणम् । तथा
 च स्मृतिसागरसारे ज्योतिषम् । “एकराशौ स्थितौ स्यातां
 यदि राहुबृहस्पतौ । विवाहव्रतयज्ञादि सर्वन्तत्र विवर्जयेत्” ॥
 मलमासाद्युपक्रम्य भविष्ये । “ऋक्षभेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को
 यदि वानयोः । गुरोः राहोरपि तथा त्यजेद्विद्वान्न संशयः” ॥
 अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः । तद्यथा “यत्र यत्र स्थितौ जीव-
 स्तमोयोगिन लज्जते । उपहासाय किं न स्यादसत्सङ्गो मनौ-

षिणाम्” ॥ इति । “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिंहिकाक्षु-
दर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादिमङ्गलम्” ॥ इति
द्वौपिकायामनिष्टमित्यभिधानात् । अनिष्टजनकोत्पात एव
सर्वकर्मानधिकारः । पूर्वलिखितभोजराजवचनेऽपि । “केतू-
ङ्गमोल्कापातनादिदोषे” इति दोषजनक एव तथोपरागे मण्ड-
लतः शुभेऽपि यात्रानिषेधाय सिंहिकेति पृथगुपादानम् । अत्र
विवाहादावपि सप्तरात्रनिषेधात् पराशरोक्तस्वल्पकालनिषेध
आपद्विषयः । तेनानिष्टजनके भूमिकम्पादौ न दोषः । अतएव
षट्कालिकायाम् । वराह्णेण उत्पातप्रकरणे प्रायः घटमभि-
हितम् । तथा च यः प्रकृतिविपर्ययाः प्रायः संचेपतः स
उत्पातः क्षितिव्योमदिव्यजातो यथोत्तरं गुरुतरो भवति प्राय
इति ऋत्वादिप्रयुक्तविपर्ययासव्यावृत्त्यर्थं यदाह “ये च न दोषं
जनयन्त्युत्पातास्तान् ऋतुस्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रैः कृतैः
क्षौकैर्विद्यादेतैः ससासौत्तैः । तथा च मत्स्यपुराणम् “वज्रा-
शनिमहीकम्पे सव्या निर्घातनिस्त्रनाः । परिवेशरजो धूम-
रक्ताकारास्त्रमद्योदयाः ॥ द्रुमेभ्योऽथ रसस्नेहमधुपुष्पफलोद्गमाः ।
गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे ॥ तारोल्कापातकलुषं
कपिलार्केन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनं स्फोटं धूमरेणुनिरा-
कुलम् । रक्तपद्मारुणासव्या नभःक्षुब्धार्णवोपमम् ॥ सरिता-
श्चाब्जसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेशौ
विद्युच्छुष्कविरोहणम् ॥ कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं रसनं दारणं
क्षितेः । नद्युदपानसरसां वृष्ट्यृक्षभिरणुप्लवाः ॥ पतनञ्चाद्रि-
गेहानां वर्षासु न भयावहम् । दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमाना-
द्भुतदर्शनम् ॥ ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनन्तु दिवाम्बरे । गीत-
वादिज्ञानधोषो वनपर्वतसानुषु । शस्यवृद्धीरसोत्पत्तिरपापाः
शरदि स्मृताः । शीतानिलतुषारत्वं नदनं मृगपक्षिणाम् ॥

रक्षो यक्षादि सत्त्वानां दर्शनं वागमानुषी । दिशो धूमान्ध-
काराश्च शलभा वनपर्वताः उच्चैः सूर्योदयास्तत्वं हेमन्ते
शोभना मताः । हिमपाता निलोत्पात विरूपाङ्गतदर्शनम् ।
दृष्टाञ्जनाभमाकाशं तारोत्वापातपिञ्जरम् । चित्रागर्भोद्भवा
स्त्रीषु गोजाश्च ऋगपक्षिणाम् । पत्राङ्कुरलतानाञ्च विकाराः
शिशिरे शुभाः । ऋतुस्वभावजा ह्येते दृष्टा स्वर्त्तौ शुभावहाः ।
ऋतावन्त्यत्र चोत्पाता दृष्टास्ते ऋशदारुणाः । उन्नतानाञ्च
या गाथा शिशूनाञ्चेष्टितञ्च यत् । स्त्रियो यच्च प्रभाषन्ते तस्य
नास्ति व्यतिक्रमः । पूर्वञ्चरति देवेषु पश्चाद्गच्छति मानु-
षान् । नादेशिता वाग्वदति सत्याह्वेषा सरस्वती । अतएव
मनुनापि । “निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्पणे ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” । अत्रानध्यय-
नार्थं ऋतावपौत्युक्तम् । उत्पाते दोषभङ्गमाह श्रीपतिव्यव-
हारनिबन्धे । “अथ दिवसत्रयमध्ये ऋदुजलपतनं यदा स्यात्
तदोत्पातदोषं शमयेदित्याहुराचार्याः” ॥ बार्हस्पत्ये “शम-
यन्त्यासप्ताहात् कम्पादिक्लृप्तं निमित्तमाश्वेव । अतिवर्षणोप-
वासव्रतदौक्षाजप्यहवनानि” । विष्णुधर्मोत्तरे । “शेतेऽथ
चतुरो मासान् यावद्भवति कार्त्तिकः । विशिष्टा न प्रवर्त्तन्ते
तदा यज्ञादिकाः क्रियाः । नाभिषेच्यो नृपश्चैत्रे नाधिमासे
कदाचन । १ सुप्ते च तथा कृष्णे विशेषात् प्रावृषि द्विज” ।
भविष्योत्तरे । “सुप्ते मयि जगन्नाथे केशवे गरुडध्वजे । निवृ-
त्तन्ते क्रियाः सर्वाश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत । विवाहव्रतवन्धादि-
चूडासंस्कारदौक्षणम् । यज्ञगृहप्रवेशादि दानार्चनप्रतिष्ठ-
नम् । पुण्यानि यानि कर्माणि व्रजयेद्दक्षिणायने” । सर्वा-
स्तत्तद्वाक्यगणिताः पूर्वप्रातिस्त्रिकोक्ताः । एवं पुण्यानीति ।
अन्यथा विशेषवचनवैयर्थ्यादिति वदन्ति । भोजराजः ।

“वापौ-तडाग-गृह-गोपुर-देवसङ्ग-प्रासादवारिमठकूपविवाहकै-
 त्यान् । कर्तुं यथागमविधानविधिर्विधात्रा प्रोक्तस्तथैव कथ-
 यामि समासतोऽहम् । सुप्ते हरौ प्रकटशेषफणोपधाने लक्ष्मी-
 करारूपपरिभार्जितपादपद्मे । मौने रवौ धनुषि चास्त्रमिति
 तथेज्ये वास्तुक्रियाविधिरसौ सुनिभिर्निषिद्धः” । इज्यो गुरुः ।
 नारदः । “वापौकूपतडागादि प्रतिष्ठायज्ञकर्म च । न कुर्या-
 न्नलमासे च महादानव्रतानि च” । दानपदं सामान्यदान-
 परमिति वदन्ति । तथा च स्मृतिः । “अस्ते सन्ध्यागते
 बाले भृगौ मासि मलिङ्गुचे । देवतादर्शनं दानं महादानं
 विवर्जयेत्” । लघुहारौतः । “भृगावस्ते गुरौ सिंहे गुर्वा-
 दिल्ये मलिङ्गुचे । त्यजेत् दानं महादानं व्रतं देवविलो-
 कनम्” । एतद्वचनद्वयं कालविवेकेऽपि । अत्र दानमहा-
 दानयो रूपादानात् । किन्त्वियान् विशेषः । मरौचवच-
 नोक्तरोगादौ दानमेव प्रतिप्रसूतं न तु महादानमिति । नारा-
 यणोपाध्यायस्तु । सुमुक्षुणा त्वनभिसंहितफलदानम् । मल-
 मासेऽपि कर्त्तव्यमेव महादानत्वनभिसंहितफलमपि नेत्याहुः ।
 कृत्यचिन्तामणौ । दानमित्यत्र यानमिति पठन्ति । यानं
 यात्रामित्यर्थः । प्रागुक्तज्योतिः पराशरवचने मलमासनिषि-
 द्धगणे दानपदं महादानपरमिति शूलपाणिः । अत्राकालि-
 कमनध्याय इति स ज्योतिः स्यादनध्याय इति वचनयोः
 सन्ध्यागर्जनप्रकरणीययोर्विरोधः शक्ताशक्तभेदेन परिहरणीय
 इति केचित् उल्कासहचरितत्वेन महागर्जनविषयम् आका-
 लिकमिति । यथा मनुः । “विद्युत्स्वनितव्रजेषु महोल्का-
 नाञ्च संप्लवे” इति वस्त्वर्थः । एतद्वचनं तिथितत्वे विवृतम् ।
 कालाकालविषय इति हलायुधः । गर्जादि समाहारविषय-
 माकालिकमित्यपरे । आकालिकं निमित्तमारब्धा परदिने

तत्कालपर्यन्तं सज्योतिः सौरनक्षत्रान्यतरज्योतिषा सह वर्तन्ते
दिनमात्रं रात्रिमात्रञ्चेत्यर्थः ।

अथ रोगे दानादि । शातातपीयकर्मविपाके । “महा-
पातकजं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते । उपपापोद्भवं पञ्च त्रीणि
पापसमुद्भवम् । दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमा-
च्छमम् । जपैः सुरार्चनैर्होमैर्दानैस्तेषां शमो भवेत् । पूर्व-
जन्मकृतं पापं नरकस्य परिचये । बाधते व्याधिरूपेण तस्य
कृच्छ्रादिभिः शमः । कुष्ठञ्च राजयक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा ।
मूत्रकृच्छ्राश्मरीकाशा अतिसारभगन्दरौ । दुष्टव्रणं गण्डमाला
यक्षाघातोऽक्षिनाशनम् । इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवाः
स्मृताः । जलोदरयकृत् प्लीह शूलरोगव्रणानि च । श्वासा-
जोर्णज्वरकृदिभ्रममोहगलग्रहाः । रक्तावुदविसर्पाद्या उप-
पातोद्भवा गदाः । दण्डावतानकश्चित्तवपुःकम्पविचर्चकाः ।
वल्मीकपुण्डरीकाद्या रोगाः पापसमुद्भवाः” । तथा “अर्श
आद्या नृणां रोगा अतिपापाद्भवन्ति हि । अन्ये च बहुधा
रोगा जायन्ते रोगसङ्कराः । उच्यन्ते हि निदानानि प्राय-
श्चित्तानि च क्रमात् । महापापेषु सर्वं स्यात् तद्वर्द्धन्तपपातके ।
दद्यात् पापेषु षष्ठ्यांशं कल्प्यं व्याधिबलाबलम् । लक्षमुच्चा-
वचं पुष्पं प्रदद्याद्देवतार्चने । दद्यात् द्विजसहस्राय मिष्टान्नं
द्विजभोजने । गोदाने च सवत्सा गौः सुशीला च पर्यास्त्रनी” ।
गोदानमधिकृत्यादि पुराणम् । “अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च
भवेन्नरः” । मनुः । “श्रीषधान्यगदो विद्याद्देवौ च विविधा
स्थितिः । तपसैव प्रसिद्ध्यन्ति तपस्तेषान्तु साधनम्” । अगदो
नैरुज्यम् । शातातपः । यथा निदानं दोषात्यः कर्मजो
हेतुभिर्विना । महारश्मोऽल्पके हेतावन्तिमो दोषकर्मजः” ।
साराबल्लाम् । “पथ्याग्निनां शीलवतां नराणां सहृत्तिभाजां

विजितेन्द्रियाणाम् । एवं विधानामिदमायुरत्र चिन्त्यं सदा
 ब्रह्ममुनिप्रवादः । व्यक्तमाह याज्ञवल्क्यः । “वर्त्याधारस्नेह-
 योगाद् यथा दीपस्य संस्थितिः । विक्रियापि च दृष्टैवमकाले
 प्राणसंशयः” । यथात्वविकलवर्त्यादि सत्त्वे प्रचण्डवातादिना
 दीपनाशस्तथा सत्यप्यायुषि अशुभकर्मवशान्नौकादुर्गवर्त्मयुडा-
 पथ्याशित्वादिना प्राणनाश इति । आयुर्वेदे । “यथा शास्त्रञ्च
 निर्णीतो यथा व्याधि चिकित्सितः । न शमं याति यो व्याधिः
 स ज्ञेयः कर्मजो बुधैः” । तत् चिकित्सायां भौषटाचार्यः
 “दानैर्दयादिभिरपि द्विजदेवतागोर्गुर्वर्चनप्रणतिभिश्च जपैस्त-
 पोभिः । इत्युक्त पुण्यनिचयैरुपचोयमानाः प्राक्पापजा यदि
 रुजःप्रशमं प्रयान्ति” । अतएव हेमाद्रिकृतदानखण्डे तत्त-
 द्रोगे तत्तद्दानाभिधानपूर्वकं भगवद्वाक्यम् । “सुवर्णदानं
 सर्वेषां रोगाणां नाशकारणम् । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्यं
 कमलोद्भव” । कर्मदोषोभयजन्यव्याधौ च । “दानादिभिः
 कर्मभिरोषधौभिः कर्मक्षये दोषपरिक्षये च । सिध्यन्ति ये
 यत्नवतां कथञ्चित् ते कर्मदोषप्रभवा गदास्तु” । अतएवोक्तम् ।
 “प्रायश्चित्तमकृत्वा तु कर्म कुर्यान्न किञ्चन । अनिस्तौर्णमघं
 यस्मात् द्विगुणं परिपच्यते” । केवलदोषजे तु । “स्वहेतुदुष्टे-
 रनिलादिदोषैरुपप्लुतैः स्वेषु परिस्खलद्भिः । भवन्ति ये प्राण-
 मृतां विकारास्तो दोषजा भेषजशुद्धिसाध्याः” ।

अथ सुमुच्युक्त्यम् । मनुः । “इह चामुत्र वा काम्यं
 प्रवृत्तं कर्म कौर्त्तते । निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ।
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति सार्ष्टिताम् । निवृत्तं सेव्यमा-
 नन्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै” । कामनापूर्वकं कर्म शरीर प्रवृत्ति-
 हेतुत्वात् प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितम् । पुनर्ब्रह्मज्ञाना-
 ब्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमुच्यते । सार्ष्टितां

समानगतिताम् । ऋषेर्गत्यर्थात् पञ्चभूतान्यत्येति अतिक्रामति
मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः । विष्णुपुराणम् । “विशिष्टफलदा काम्या
निष्कामाणां विमुक्तिदा” । भगवद्गोतापि । “युक्तः कर्म-
फलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् । अयुक्तः कामकारेण
फले सक्तो निबध्यते” । युक्त ईश्वराय कर्माणि न फलाय
इत्येवं समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्निति शेषः ।
शान्तिं मोक्षाख्यां नैष्ठिकीं निष्ठायां भवाम् । सत्त्वशुद्धिज्ञान-
प्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यमिति शेषः ।
अयुक्तस्तद्विद्भिर्मुखः कामकारेण कामप्रेरिततया कामतः
प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः मम फलाय इदं कर्म करो-
मौत्येवं फले सक्तो नियतं बन्धं प्राप्नोति तथा चार्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् । “मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निरासौर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः” । सन्न्यस्य निश्चिप्य
समर्थ इति यावत् । अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहंकर्तृ
ईश्वराय भृत्यवत् करोमौत्यनया बुद्ध्या निरासौख्यकाम-
सङ्कल्पः । अतएव निर्ममो ममतारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । व्यक्तमाह स एव । “यत् करोषि यदश्नासि
यत् जुहोषि ददासि यत् । यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व
मदर्पणम्” । विष्णुपुराणे । “कर्माण्यसङ्कल्पित तत् फलानि
सन्न्यस्य विष्णो परमात्मरूपे । अवाप्य तां कर्ममहौमनन्ते
तस्मिन्लयं ते त्वमलाः प्रयान्ति” । तां कर्ममहौं भारतवर्ष-
रूपाम् । एकादशस्कन्धे । “वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गो-
ऽर्पितुमौश्वरे । नैष्कर्म्यां लभते सिद्धिं रोचनार्था फलश्रुतिः” ।
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निषिद्धम् । ननु कर्मणि क्रियमाणे
तस्मिन्नासत्तिस्तत् फलञ्च स्यात् न तु नैष्कर्म्यरूपा फलसिद्धिः ।
अतएवाह निःसङ्ग इति अनभिनिवेशितवान् ईश्वरेऽर्पितुं

न फलोद्देशेन । अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृते फलं
 भवत्येव इत्यत आह रोचनार्था इति । कर्मणि कृत्यत्पाद-
 नार्था अतएव अत्रैव “फलश्रुतिरियं नृणां नाश्रयो रोचनं
 परम् । श्रेयो विवक्षया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम् । उत्-
 पत्त्यैव हि कामेषु प्राणेषु स्वजनेषु च । आसक्तमनसो मर्त्या
 आत्मनोऽनर्थहेतुषु । न तानविदुषः स्वार्थं भ्राम्यतो वृजिना-
 ध्वनि । कथं युञ्ज्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विशतो बुधः । एवं
 व्यवस्थितं केचिदविज्ञाय कुबुद्धयः । फलश्रुतिं कुसुमितां न
 वेदन्ना वदन्ति हि” ॥ इयं फलश्रुतिर्न श्रेयः परमपुरुषार्थ-
 परा न भवति किन्तु वहिर्मुखानां मोक्षविवक्षया अवान्तर-
 कर्मफलैः कर्मसु कृत्यत्पादनमात्रम् । यथा भैषज्ये औषधे
 कृत्यत्पादनम् । यथा “पिब निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्ड-
 लड्डकान् । पित्रैव सुक्तः पिबति तिक्तमप्यतिबालकः” ॥
 अत्र तिक्तनिम्बादिपानस्य न खलु खण्डादिलाभ एव प्रयो-
 जनम् । किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तरफलैः प्रलोभयन्
 मोक्षायैव कर्माणि विधत्ते । ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि
 न श्रूयते कुत एवं व्याख्यायते । यथा श्रुतस्येवाघटनादित्याह
 उत्पत्त्येति हाभ्याम् उत्पत्त्या स्वभावत एव कामेषु पश्वादिषु
 प्राणेषु आयुरिन्द्रियबलवौर्यादिषु स्वजनेषु पुत्रदारादिषु ।
 परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परमसुखमविदुषः
 अजानतो यतो न तान् प्रह्वीभूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति
 तदेव श्रेय इति विश्वसितानित्यर्थः तानेवं भूतान् वृजिना-
 ध्वनि पापे वर्त्मनि देवादियोनौ भ्राम्यतः । पुनस्तमो भूत-
 वृक्षादियोनौ विशतः पशुकाम इति चायुरिन्द्रियादिकाम
 इति च पुत्रादिकाम इति च कथं पुनस्तेषु स्वयं बुधो वेदो
 युञ्ज्यात् । तथासत्यनाप्तः स्यादिति भावः । कथं तर्हि कर्म-

औमांसकाः कर्मफलपरतां वदन्ति तत्राह एवमिति व्यव-
स्थितम् । वेदस्याभिप्रायमविज्ञाय कुसुमिताम् अवान्तरफल-
रोचनतया रमणीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धयः ।
तदाह हि यस्मात् वेदज्ञा व्यासादथः तथा न वदन्तीति अत-
एव निष्कामकर्मणात्मज्ञानमित्युक्तम् । यथा “अयमेव क्रिया-
योगो ज्ञानयोगस्य साधकः । कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्य-
चिन्नैव दृश्यते” ॥ सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च
“ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः । श्रुतिस्तमेव
वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति ब्रह्मचर्येण तपसा दानेन
श्रद्धया यज्ञेनानग्रनेन चेति” तमात्मसाक्षात्कारम् । अतएव
यज्ञादीनां ज्ञानशेषताच्चावधार्यं निष्कामेषु कर्मसु प्रवर्तते ।
पण्डितेनापि मूर्खः काम्ये कर्मणि न प्रवर्तयितव्यः । इत्याह
षष्ठस्कन्धे । “स्वयं निःश्रेयसं विद्वान् न वक्तव्यज्ञाय कर्म हि ।
न राति रोगिणेऽपथ्यं वाञ्छतेऽपि भिषक्तमः” ॥ राति ददाति ।
समयप्रदीपे श्रौतः । “दासीं दासमलङ्कारमन्नं षड्रस-
संस्कृतम् । पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् । यद्-
यदिष्टतमं लोके यच्चाप्यस्ति गृहे शुचि । तत्तद्धि देयं तुष्ट्यर्थं
देवदेवस्य चक्रिणः” ॥ इदं दानं ब्राह्मणसम्प्रदानकमेव
विष्णुप्रौतिमुद्दिश्य एवं सर्वत्र दाने विष्णुप्रौतेः सामान्यतः
श्रवणात् । विष्णुप्रौतौ देवताधिकरणन्यायविरोध इति चेन्न
स्वर्गवदधिकारिविशेषणत्वेन तत्त्वत्वप्रसाधनादित्याह । ब्राह्मण-
सम्प्रदानकत्वे किं प्रमाणमिति चेत् वामनपुराणे तत्तन्मास-
भेदेन तत्तद्दानमभिधाय “विष्णोः प्रौत्यर्थमेतानि देयानि
ब्राह्मणेष्वथ । देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये” ॥ इति
चाभिधाय दासीं दासमिति वचनद्वयाभिधानात् । तथा
विष्णुधर्मोत्तरेऽग्निपुराणे च । “यत्र यत्र भवेत् प्रौतिर्विषयेभ्यो

महामुने । तन्तमच्युतमुद्दिश्य विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्” ॥ विष्णु-
धर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसम्प्रदानकमेव दानम् । “विष्णोः
शङ्खप्रदानेन वारुणं लोकमाप्नुयात्” ॥ इत्यादिना “क्षीर-
पल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् । दत्त्वा वै देवदेवाय
वाजिमेधफलं भवेत्” ॥ इत्यन्तेन तत्तत्फलं तत्तद्दानमभि-
धायोक्तम् । “अकामः सात्त्विको लोको यत्किञ्चिद्दानवे-
दयेत् । तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचते ॥ धर्म-
वाणिजिका मूढाः फलकामा नराधमाः । अर्चयन्ति जगन्नाथं
ते कामानाप्नुवन्त्यथ । अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥
पद्भ्यां प्रतीच्छते देवः सकामेन निवेदितम् । मूर्ध्ना प्रतीच्छते
दत्तमकामेन द्विजोत्तमैः” ॥ इति वासनपुराणवचने सार्ध-
कालिकमित्यनेन मलमासादावपि विष्णुप्रौढ्यं देयम् ।

अथ महादानलक्षणम् । मत्स्यपुराणे । “अथातः संप्रव-
क्ष्यामि महादानस्य लक्षणम्” । इत्यभिधाय । “आद्यन्तु
सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् । हिरण्यगर्भदानञ्च ब्रह्माण्डं
तदनन्तरम् । कल्पपादपदानञ्च गोसहस्रञ्च पञ्चमम् । हिरण्य-
कामधेनुञ्च हिरण्याश्वस्तथैव च । पञ्चलाङ्गलकञ्चैव धरादानं
तथैव च । हिरण्याश्वरथस्तद्वत् हेमहस्तिरथस्तथा । द्वादशं
विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पलतात्मकम् । सप्तसागरदानञ्च रत्न-
धेनुस्तथैव च । महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः” ॥
अत्र सामान्यलक्षणं सूत्रजपाङ्गकदानं महादानम् । विना-
यकादिपञ्चाशद्देवताहोमाङ्गकं वा । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
विनायकादिग्रहलोकपालवस्त्रष्टकादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्मा-
च्युतेशानवनस्पतीनां स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथा स्वरूपम्” इत्यादिना
सूत्रजपहोमाङ्गयोश्च विधिः प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधाना-

न्युद्दिश्योक्तो न तु महादानत्वेन उद्दिश्येति । अतो नेतरेतरा-
श्रयत्वम् । न तु कुण्डमण्डपेति कर्त्तव्यतायोगित्वं निकनीय-
लक्षणमचलमठदानेऽपि गतत्वात् । एवञ्च “कनकाश्रुतिला-
नागादासीरथमहौगृहाः । कन्या च कपिला धेनुर्महादा-
नानि वै दश” । इति कूर्मपुराणोक्तं महादानपदं गौणम् ।
अन्यथा महाशक्तिकल्पनापत्तेः । कनकादि साधारणानुगतै-
करूपाभावाच्च । न वैपरीत्यम् ।

अथ मलमासकर्त्तव्यव्रतम् । चातुर्मास्यव्रतमाषाढाद्युल्ले-
खेन विहितं यत् तदप्यारब्धं मलमासे कार्यम् । आषाढादि
प्रतिदिनकर्त्तव्यत्वेन निरवकाशात् । “षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः
कथितो वादरायणैः” इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एक-
मासत्वाभिधानाच्च । यच्च “संवत्सरन्तु यः पूर्णमेकभक्तेन
तिष्ठति” । इत्यादौ माघाद्यनुल्लिखितं संवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्त्तव्यम् । “क्वचिन्नयोदशमासाः संवत्सरः”
इति श्रुतेः । यच्च प्रतिमासविहितं न माघाद्युल्लेखेन तन्म-
लमासेऽपि कर्त्तव्यम् । तथा च रम्भादृतौ याव्रते शिवर-
हस्यम् । “मासे मलिन्नुचेऽप्येवं यजेद्देवीं सशङ्कराम् ।
किन्तु नोदयापनं कार्यमित्याह भगवान् शिवः” । उद-
यापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निषिद्धः । पूर्वनिरुक्त-
काश्यपवचनात् । जैष्ठादिमासविशेषविहितं सावित्रीव्रता-
दि किन्तु सावकाशत्वान्मलमासे न कार्यम् । प्रकृत एव जैष्ठादौ
कर्त्तव्यमिति ।

अथ पितृपक्षमृतक्रिया । हेमाद्रिकालमाधवीयसंग्रयो-
र्नागरखण्डम् । “आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै आहं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥ तस्य संवत्सरं
यावत् दत्ताः स्युः पितरो ध्रुवम् । नभो वाय नभस्यो वा मल-

मासो यदा भवेत् ॥ सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः” ॥
 अत्र सप्तमस्य पितृपक्षत्वात् । “षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो
 वादरायणैः” इत्यनेन त्रिंशता तिथिभिः पक्षत्वात् सप्तमस्य
 पञ्चमत्वाच्च । तदन्ते तत्र मृतस्य । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं
 यत्र यत्र प्रदीयते । तत्र तत्र चयं कुर्यात् वर्जयित्वा मृता-
 हनि ॥ अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथा पुनः । सपि-
 ण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः” । इति शङ्खोक्तेन
 प्रत्याब्धिकं पार्वणविधिना कर्तव्यम् । न तु मलमासभाद्र-
 कृष्णपक्षमृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि पार्वणं तस्य
 प्रेतपक्षमृतत्वाभावात् किन्त्वेकोद्दिष्टम् अत्र पार्वणो विधिः
 पार्वणेतिकर्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति न व्यवर्द्धमानप्रभृतयः
 तत्र पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्युदस्तस्य पार्वणो
 विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् । “अपुत्रा ये मृताः केचित्”
 इत्यत्र पार्वणनिषेधानुपपत्त्या कर्षूसमन्वितमित्यत्र षट्पुरुष-
 निषेधेन च त्रैपुरुषिकत्वलाभाच्च । तस्मात्त्रैपुरुषिकं युक्त-
 मिति । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्या-
 ब्धिकं पार्वणविधिर्नैव । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा
 पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
 इत्यापस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपदानात् सपुत्राणां
 पार्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मातृप्रभृतित्वयदैवतं कार्यम् ।
 मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ पूर्ववद्ब्राह्मणान् भोजयित्वा इत्य-
 न्वष्टकायां तथा दर्शनात् । अत्रावसानदिननिमित्तत्वेन पार्वण-
 विधानात् छन्दोगैरपि मात्रादित्तिकाणां आह्वं कार्यम् । “न
 योषिद्वयः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते” । इति छन्दोगपरिशिष्टेन
 विशेषतः प्रतिप्रसवात् एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च माता-
 पित्रोरेव । तथा हेमाद्रिष्टुतकात्यायनवचनम् । “सपिण्डीकर-

णादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् । पितृव्य भ्रातृमातृणामेको-
 हिष्टं सदैव तु” ॥ मातृपदं सप्ततौमातृपरम् । पितृव्यादि-
 समभिव्याहारात् अत्र मातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परान-
 पातः । अत्रानुज्ञाग्रहणाभिलापस्तु । अद्येत्यादि पितु-
 रमावस्याक्षयनिमित्तक-पार्वणविधिक-सांवत्सरिक-आद्यार्थम् ।
 अमुकगत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य पितामहस्यामु-
 कदेवशर्मणोऽमुकगोत्रस्य प्रपितामहस्यामुकदेवशर्मणः पार्वण-
 विधिकसांवत्सरिकआद्ये कर्त्तव्ये पुरुरवोमाद्रवसोर्विशेषां
 देवानां पार्वणविधिकआद्यं दर्भमयब्राह्मणयोरहं करिष्ये ।
 एवमन्यत्राप्युक्तम् । एवञ्च सप्तमस्य पितृपक्षत्वादश्वयुक्कृष्ण-
 पक्षौयआद्यं मलमासे न कार्यम् ।

अथाश्वयुक्कृष्णपक्षआद्यम् । ब्रह्मपुराणम् । “अश्वयुक्-
 कृष्णपक्षे तु आद्यं कुर्याद्दिने दिने । त्रिभागहीनं पक्षं वा
 त्रिभागत्वर्द्धमेव वा” ॥ दिनपदं तिथिपरं तत्तत्कर्मनिमित्त-
 पौर्णमास्यन्तचैत्रादिद्वादशमाससम्बन्धित्वात् तिथिश्चान्द्रमसं
 दिनमित्यादिप्रागुक्तत्वाच्च । अर्द्धमेवेति अर्द्धं कुर्यादेव इति
 नियमश्रुतेरर्द्धस्यावश्यकत्वम् । तच्च त्रिभागस्यैव अर्द्धत्वे सम्भवति
 न तु पक्षस्य तथात्वे त्रिभागकरणे अर्द्धमेवेति नियमानुपपत्तेः ।
 त्रयाणां पूरणो भागस्त्रिभागस्त्रिभागहीनः पूर्वत्रिभागहीनः
 त्रिभागः परस्त्रिभागः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे । “उत्तरा-
 दयनात् आद्ये श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् । चातुर्मास्यञ्च तत्रापि
 प्रसृप्ते केशवे हितम् । प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशे-
 षतः । पञ्चम्यूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं मतोऽप्यति । मघायुक्ता न
 तत्रापि शस्ता राजंस्तयोदशी” । एवञ्च प्रतिपदादिपञ्चदशक
 षष्ठ्यादिदशक एकादश्यादिपञ्चक त्रयोदश्यादित्रिकतिथिस्वरू-
 पकल्पचतुष्टयविधानात् । प्रागुक्तनागरखण्डे यत्सकच्छ्राद्धविधानं

तत् कन्यास्थरविनिमित्तकम् । “अनेन विधिना आहं त्रिरब्द-
 स्थेह निर्वपेत् । कन्याकुम्भवृषस्थेऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥
 इति मत्स्यपुराणीयेकवाक्यत्वात् । तत्रैव आषाढीयपञ्चम-
 पक्षसम्बन्धे अतीव प्राशस्त्यं तथा चार्दिपुराणम् । “पक्षा-
 न्तरेऽपि कन्यास्थे रवौ आहं प्रशस्यते । कन्यां गते पञ्चमे
 तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥ न तु पञ्चमपक्षेऽपि सकृद्विधानम् ।
 तथात्वे अर्द्धमेवेति नियमभङ्गप्रसङ्गः । अत्र त्रिभागादिकल्पः
 शक्त्यपेक्षया । अन्यथा सम्भवति लघुपात्रे गुरुपायत्वेनानु-
 ष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यात् पक्षादिविधेः । न च तत एव
 फलभूमाः एका देयां तिस्रो देयाः षड्देया इतिवत् कल्पा
 इति वाच्यं नित्यत्वादिति आह्वयचिन्तामणिः । तन्न नित्यत्वेऽपि
 सन्ध्यावन्दने सूर्योपस्थानमुपक्रम्य कात्यायनः । “तदसंयुक्त-
 पार्णिर्वा एकपादद्विपादपि । कुर्वात् कृताञ्जलिर्वापि उद्ध-
 वाहुरथापि वा” ॥ अत्र च गुरुलघुप्रयत्नसाध्यानां कथं
 विकल्प इत्याह स एव । “यत्र स्यात् कच्छभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि
 मनीषिणः । भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कच्छात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ॥
 नित्येऽप्यायास-बाहुल्यादुपात्तदुरितक्षयणामानुषङ्गिक-फला-
 नाच्च भूयस्त्वसम्भवादिति भावः । तद्वदत्रापि तारतम्येन
 फलभूतः कल्पनीयत्वम् । न तु शक्त्यपेक्षया । तथात्वे
 “प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे न वर्तते । न साम्परायिकं
 तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम्” ॥ इत्यनेन शक्तस्य ह्येककल्पकरणे
 फलानुदयः स्यात् । यत्तु “आहवेषु विपन्नानां जलाग्निभृगु-
 पातिनाम् । चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावास्यान्तु कामिकौ” ॥
 इति कन्यागतापरपक्षप्रकरणस्थदेवौपुराणवचनेन विशेषवि-
 धिमहिम्ना अर्थादन्येषां तत्र पूजानिषेधाच्चतुर्दशोवर्जनमुक्तम् ।
 तच्चिन्त्यम् । न ह्येतद्वचनादन्येषां आहं निषिध्यते । परि-

संख्याप्रसङ्गात् किन्तु शस्त्रादिहतानां भ्रात्रादीनां तत्र आह्वं
विधीयते । आह्वविवेकेऽपि ब्रह्मपुराणे प्रायोऽनशनेत्यादिना
सकलकृष्णपक्षीयचतुर्दश्यां आह्वमभिधाय तदाश्विने “तर्प-
णीयाश्चतुर्दश्यां कुम्भपिण्डोदकक्रियाः” इति पुनरभिधानं
तच्छस्त्रहतभ्रात्रादिविषयमित्यन्तेनोक्तम् । हेतुनिर्णयेऽपि ।
इदं हि वाक्यमभावास्यान्तु कामिकौतुपसंहाराच्च चतुर्दश्यां
शस्त्रहतानां नित्यतां विधत्ते न त्वशस्त्रहतानां आह्वमपि
निषेधति । उभयपरत्वे वाक्यभेदापत्तेरित्युक्तम् । “कृष्ण-
पक्षे दशस्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् । आह्वे प्रशस्ता-
स्तिथयो यथैता न तथेतराः” । इति मनूक्तसामान्यकृष्णपक्ष-
चतुर्दशीनिषेधोऽपि नात्र सम्बध्यते । अश्वयुक्कृष्णपक्षीय-
विशेषविधौ दिने दिने इति वीष्माया चतुर्दश्याः आह्वविषय-
त्वेन द्रागालिङ्गनात् । अन्यथा वीष्मां विहाय दिन इत्येव
विदध्यात् । तेनैव सकलकारणभङ्गात् । अन्यथा दिन इत्यपि
व्यर्थं स्यात् । प्रकरणभेदाच्च । तथा च मौमांसासूत्रम् ।
“प्रकरणान्यत्वे प्रयोजनान्यत्वम्” इति पाश्चात्यनिर्णयान्तर-
कालमाधवीययोरेतद्व्यायमूलं कार्णाजिनिवचनम् । “नभस्य-
स्यापरे पक्षे आह्वं कुर्याद्दिने दिने । नैव नन्दादिवर्जं स्यान्नैव
वर्ज्यां चतुर्दशी” ॥ नभस्यस्येति मुख्यचान्द्रेण । अतएव बृह-
द्राजमार्त्तण्डे मत्स्यपुराणवचनम् । “कन्यां गते सवितरि
दिनानि दश पञ्च च । पार्वणेन विधानेन आह्वं तत्र विधी-
यते” ॥ इति न चैतल्लक्ष्मीधरावलिखितत्वादमूलमिति
वाचस्पतिमिश्रोक्तं युक्तम् । भोजदेवलिखनादेवास्य समूल-
त्वात् । न च लक्ष्मीधरेणाप्येतन्निर्मूलमिति लिखितम् । एतेन
आह्वाय प्राप्तसामान्यकृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं न त्वश्वयुक्-
कृष्णपक्षत्वेन निमित्तान्तरमित्यपि निरस्तम् । ब्रह्मपुराणे

प्रकरणभेदात् सामान्यकृष्णपक्षाश्वयुक्कृष्णपक्षश्राद्धयोरकरणे
निन्दाद्वयश्रवणाच्च । अन्यथा एकत्रोभयमभिधाय एकैव निन्दा
विधीयते । एतेनैव “ऊर्ध्वचतुर्थ्यायदधः सम्पद्यते” इति
कात्यायनवचनात् यत् सकृत्करणं तत्पक्षचतुष्टयावरुद्धाश्विना-
परपक्षेतरापरपक्षविषयम् । सामान्यविशेषन्यायादुक्तम् ।
तद्वेयम् । अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दौयतां तक्रं कौण्डिन्याय
इत्यत्रापि तक्रावरुद्धकौण्डिन्याय दधिवन्निमित्तान्तरेऽपि का-
ञ्चनादि न देयं स्यात् । अश्वयुक्कृष्णपक्षीयाष्टमौ त्रयोदश्यो-
श्चतुर्थ्यष्टका मघात्रयोदशौ श्राद्धान्तरनिमित्तत्वेन भवन्मतेऽपि
प्राप्तत्वात् । तदितरदिनेष्वेवाश्वयुक्कृष्णपक्षकल्पचतुष्टयविधानं
स्यात् । न च दिने दिने इति वीक्ष्येति न तथेति वाच्यम्
अत्रापि “मासि मासि वीक्षणम्” इति श्रुतेः । वो युष्माकं
पितृणामिति शेषः । तस्मात् प्रकरणभेदेन निमित्तभेदादेक-
त्रैवाश्वयुक्कृष्णपक्षे विधिद्वयप्रवृत्तिः । पक्षचतुष्टयान्यतम-
करणे तन्नादेव सिद्धिः । एतदकरणेऽपि सामान्यमासविहितं
भवत्येवेति । अत्रैककल्पाश्रयणे तदनिर्वाहे सति कल्पा-
न्तराश्रयणम् । ब्रौह्मिववदुदितहोमवच्च । इति यदुक्तं तदपि
चिन्त्यम् । कल्पचतुष्टयाविधानेनारम्भान्तरसम्भवात् । अन्य-
थैकादशे द्वादशे पिता नाम कुर्यादिति श्रुतेरेकादशेऽङ्गि
नामकरणे आरब्धे तत्र राजादिकृतविघ्ने द्वादशाहेऽपि तत्-
करणं स्यात् । तथा द्वादशाहे सपिण्डने आरब्धे एकद्वित्रयादि-
मासिके कृतेऽनन्तरं विघ्ने तदानीं तत्कल्पासमापनात् भवन्मते
च कल्पान्तराकरणे पित्रादौनां प्रेतत्वपरौहारो न स्यादिति ।
किन्त्वेकं कर्म यवेनारभ्य वैकल्पिकेन ब्रौहिणा न समाप्यते
इति दृष्टान्तार्थः । तथैकस्मिन् कल्पे आरब्धे तत्र विघ्ने
अनन्तरदिने सत्यावन्दनादिवत् किमिति न क्रियते । इति

चैन्न । एकतिथ्यकरणे प्रतितिथिकर्तव्यकल्पसमापनाभावात्
 अत्र कल्पान्तरोक्तो युक्तः । सन्ध्यावन्दने तु कल्पान्तराभावाच्च
 तथेति । इत्युच्चारव्यकल्पेऽप्यशक्ता अन्येन कार्यः । तथा च
 याज्ञवल्करः । “जिह्वां त्यजेयुर्निलाभमशक्तोऽन्येन कारयेत् ।
 अनेन विधिराख्यात ऋत्विक्कृषिककर्मिणाम्” ॥ विद्याधर-
 धृतम् । “तौर्धे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धे
 दिने कुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितम्” ॥ तिथिविशेषे अमा-
 वास्यायाम् । स्मृतिः “रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आहवासरे ।
 सप्तम्यां जन्मदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ मत्स्यपुराणे ।
 “सप्तम्यां निशि संक्रान्त्यां रविशुक्रदिने तथा । आह्वे जन्म-
 दिने चैव न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥ आह्वे अमावास्याआह्व-
 भिन्ने । “नीलषण्डविमोक्षेण अमावास्यां तिलोदकैः । वर्षासु
 दीपदानेन पितृणामनृणो भवेत्” ॥ इति मात्स्यात् । प्रति-
 प्रसवमाह स्मृतिः । “अयने विषुवे चैव संक्रान्त्यां ग्रहणेषु च ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ मृतवासरे ॥ रविसंक्रान्ति-
 वारोऽपि न दोषस्तिलतर्पणे” ॥ स्कन्दपुराणे । “तौर्धमाह्वे
 तु कर्तव्यं तर्पणं सतिलोदकैः । अन्यथा तर्पयेद्यस्तु विष्ठायां
 स क्लमिर्भवेत् ॥ विशेषतस्तु जाह्नव्यां सर्वदा तर्पयेत् पितृन्” ॥
 स्मृतिः । निषिद्धदिनमासाद्य यः कुर्यात्तिलतर्पणम् । रुधिरं
 तद्भवेत्तोयं दाता च नरकं व्रजेत्” ॥ एतच्च तौर्धव्यतिरिक्तजले
 “यो नित्यं तर्पयेत्तौर्धे पितृन् कृष्णतिलोदकैः । सबन्धान्
 मोचयित्वा तु स्वयं ब्रह्मपुरं व्रजेत्” ॥ इति कात्यायनवचनात् ।
 उक्तस्कन्दपुराणीयवचनाच्च । संवत्सरप्रदीपे । “अमावास्यास्तु
 कन्यार्के तौर्धप्राप्तौ तथा नृप । कृत्वा आह्वं विधानेन दद्यात्
 षोडशपिण्डकम्” ॥ इति वायुपुराणीयस्तत्रयोगस्तिथितत्त्वे-
 ऽनुसन्धेयः । भृगुः । “वृद्धिआह्वं तथा सोममग्न्याधेयं महालयं

राजाभिषेकं काम्यञ्च न कुर्याद्भानुलङ्घिते” । वृद्धिश्चाहमिति सावकाशवृद्धिश्चाहविषयम् । निरवकाशस्य पूर्वं व्यवस्थापितत्वात् ।

अथामावस्या । कुशुमिः । “संवत्सरातिरेको वै मासो यः स्यात्तयोदशः । तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंचये” ॥ संवत्सरप्रदीपस्मृतिरत्नाकरयोः । “एकराशिस्थिते सूर्ये यदि दर्शद्वयं भवेत् । दर्शश्राद्धं तदादौ स्यान्न परत्र मलिज्जुचे” ॥ यत्तु “जातकर्मणि यत् श्राद्धं दर्शश्राद्धं तथैव च । मलमासेऽपि तत् कार्यं व्यासस्य वचनं यथा” ॥ इति व्यासवचनं तत् पिण्डपितृयज्ञाख्यश्राद्धपरम् । समाप्तौ पितृसोमकावित्यभिधाय तमतिक्रम्य तु रविरित्यनेन मलमासाभिधायकेन मलमासप्राप्तपितृयज्ञैकमूलत्वात् । न पार्वणश्राद्धपरम् । “असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा” ॥ इति लघुहारीतवचने मासिकं पूर्वमित्यभिधानेन सपिण्डीकरणात् परं मासिकं कृष्णपक्षौय-पार्वणं निवर्त्तते इत्यवगतेः । प्रथमाब्दिकात् पूर्वं मासिकमिति समयप्रकाशव्याख्यानेऽपि तथैवार्थः । अन्यथा पूर्वमासिकवत् परमासिकदर्शश्राद्धस्यापि करणे पूर्वपदवैयर्थ्यापत्तेः । “सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् श्राद्धिकं भवेत् । इष्टं वाप्यथ वा पूर्त्तं तन्न कुर्यान्मलिज्जुचे” इति वचनान्तरेण प्रतिषेधाच्च । अथ वा व्यासवचनं भानुलङ्घितक्षयमासाभिप्रायम् । तयोरपि पूर्वलिखितकाठकण्टह्येन मलमासप्रयोगात् । तयोर्द्विःकार्तिकत्वाद्यभावात् । “तत्र यद्विहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत्” । इत्यस्याविषयत्वम् । मुख्यमलमासे आषाढादेर्द्वित्वात् । तत्सम्भवः । एतेनापरेत्विति क्त्वा कुशुमिवचने “तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न

कुर्यादिन्दुसंचये” । इति पठित्वा व्यासवचनविरोधात् न
 कुर्यान्नोपातिष्ठते इति काश्मीरपाठो ज्यायानिति हेमाद्रिणा-
 भिहितं यत् तद्वैयम् । समयप्रकाशकतापि । अमावास्या-
 मृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि तत्र न मासिकम् इत्यभिधाय
 पूर्वोक्तकुथमिवचनं साधकत्वेनाभिहितं यत्तदपि वैयम् ।
 तद्वचने अमावास्यामृतस्येति विशेषतोऽभिधानात् । न च
 “अब्दमम्बुघटं दद्यात् अन्नञ्चामिषसंयुतम् । संवत्सरे विह-
 ङेऽपि प्रतिमासञ्च मासिकम्” । इति कुथमिवचनान्तराभि-
 हितप्रेतमासिकवृद्धिनिषेधार्थं तद्वचनमिति वाच्यम् । तत्परत्वे
 प्रमाणाभावात् । किन्तु मलमासे प्रेतमासिकवृद्धिः पिष्टमा-
 सिकन्तु नास्तीति वचनयोरर्थः । पूर्वलिखितहारीतवचनार्थ-
 समः । यत्तु तस्मिंस्त्रयोदशं आहमिति पठितम् अमावा-
 स्यायां मृताहे मलमासे मासिकं न कुर्यादन्यत्र तु मलमासे
 प्रेतमासिकवृद्धिरिति । न चामावास्यायां पार्वणनिषेध इति
 वाच्यं पुरुषभेदेन तस्यानियतसंख्यात्वात्ततोदशत्वानुपपत्तेः ।
 पर्वचाग्रयणन्तयेति अमावास्यानिमित्तकस्य प्रतिप्रसवाच्च ।
 इति जीमूतवाहनव्याख्यातं तदपि चिन्त्यम् । अमावास्या-
 मृतस्येतिविशेषाभावेन तदर्थकल्पने प्रमाणाभावात् । अमावा-
 स्यापार्वणस्य पुरुषभेदेनानियतसंख्यात्वात्तत्रयोदशत्वानुपपत्त्य-
 भिधानञ्च न सङ्गच्छते । यतो भवन्मतेऽपि एकद्वित्रयादि
 मासिकानन्तरमासिकस्य त्रयोदशत्वानुपपत्तेः । अथ तत्र
 वत्सरापेक्षया पणपूरणन्यायेन त्रयोदशत्वमिति चेत् “अनेन
 विधिना आहं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् । त्रिंशत्तुर्वा यथाशक्ति
 मासे मासे दिने दिने” । इति देवलवचनेन संवत्सरे प्रतिमासं
 आहविधानात् तदपेक्षया अमावास्या आहस्यापि तज्याया-
 त्रयोदशत्वमिति । इन्दुसंचय इत्यभिधानादपि तन्निमित्तक

प्रशस्तश्राद्धमेवावगम्यते । न प्रेतश्राद्धमिति पर्वचाग्रयणन्त-
थेति । अत्र साग्निमात्रकर्तव्याग्रयणसाहचर्यात् पर्वपदं
दर्शयागपरम् । पिण्डपितृयज्ञपरञ्च । न पार्वणश्राद्धपरम् ।
तस्य कृष्णपक्षनिमित्तकत्वेन पर्वनिमित्तत्वाभावात् । पूर्वोक्त-
तत्श्राद्धप्रतिषेधकनानावचनविरोधाच्च । अतएव सुन्यन्तरै-
र्नानादेशीयसंग्रहकृद्भिरप्यभावास्यामृतस्यैव विशेषो नाभि-
हितः । श्राद्धविवेककृद्भिरपि मलमासे पार्वणाभावो बहुप्रव-
न्येरुक्तः ।

अथाधिमासे प्रत्याब्दिकादिविचारः । लघुहारीतः ।
“प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या प्रेतक्रिया बुधैः । क्वचित्तयो-
दशेऽपि स्यादाद्यं सुक्ता तु वत्सरम्” । प्रत्याब्दिकौ या प्रेत-
क्रिया सा द्वादशे मासि कार्या इत्युत्तरगः । अत्र प्रेतपदं
प्रसूतमात्रपरम् । क्वचिन्मलमासे पतिते त्रयोदशेऽपि मासे
कार्याः । आद्यं सांवत्सरिकं द्वादश एव मलमासेऽपि कार्यं
नत्वेकादशमासाभ्यन्तरे मलमासेऽपि तथात्वे द्वादशे मासि
मृततिथ्यलाभात् । सपिण्डनानुपपत्तेः । अतएव द्वैतनिर्णये
एतद्विषये विष्णुधर्मोत्तरेण त्रयोदशे मासिकश्राद्धमुक्तम् । यथा
“संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशे
मासि कार्या प्रेतस्य वार्षिकी” । सत्यव्रतेनापि । “संवत्स-
रस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासकः । तदा त्रयोदशं श्राद्धं
कार्यं तदधिकं भवेत्” । लघुहारीतः । “असंक्रान्तेऽपि
कर्तव्यमाब्दिकं प्रथमं द्विजैः । तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डौ-
करणन्तथा” । असंक्रान्ते रवौ मलमासे इत्यर्थः । आब्दिकं
प्रथमं तच्च न्यूनाब्दिकं सपिण्डौकरणस्य पृथङ्निर्देशात् ।
ततश्च “गर्भे वार्धुषिकृत्ये च मृतानां पिण्डकर्मसु । सपिण्डौ-
करणे चैव नाधिमासं प्रचक्षते” । इति यत् पुनःसपिण्डौ-

करणमभिहितं तन्मलमासेऽपि गर्भाधानपुंसवनादिनिमित्त-
सपिण्डीकरणापकर्षार्थम् ।

अथ सपिण्डनापकर्षविचारः । अत्र केचित् । “यद-
हर्वा हृदिरापद्येत” इति गोभिलसूत्रेण । “प्रेतसंस्कारकर्माणि
यानि श्राद्धानि षोडश । यथा कालन्तु कार्याणि नान्यथा
मुच्यते ततः” । इति लघुहारौतवचनादन्यथानुपपद्यमान-
हृदयर्थमेवापकर्षो बोध्यते । गर्भाधानादि संस्कारा अन्नप्राश-
नान्ता निरवकाशाः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” ।
इत्यनेन तुल्यन्यायात्तन्मध्ये करणेऽप्यन्यथोपपन्ना इति । न
चैवं चूडाकरणादीनामपि तुल्यन्यायतयानुष्ठाने यदहर्वेति
निर्विषयं स्यादिति वाच्यम् । अधिमासके यात्रां विवाहं
चूडां तथोपनयनादि कुर्यान्न सावकाशं माङ्गल्यं न तु वि-
धेयम् इत्यादौ निरवकाशत्वेन संस्कारमात्रस्य कर्तव्यतायां
चूडाकरणादीनां शृङ्गग्राहिकतया निषेधावगमात् । “ऋक्षै-
कमन्दिरगतौ यदि जीवमान् शुक्रोऽस्तगः सुरवरैकगुरुश्च
सिंहे । नारभ्यते व्रतविवाहगृहप्रतिष्ठा क्षौरादिकर्मगमना-
गमनञ्च धीरेः” । इत्यादौ सर्वत्र कालाशीचे चूडाकरणादीनां
विशेषतो निषेधावगमाच्च । अन्नप्राशनान्तस्य क्वाप्यनुज्ञेखात्
नानास्मृतीनां मूलभूततत्त्वदवन्नानाश्रुतीनां कल्पनायाञ्च
गौरवात् । कालाशीचे चूडादि न कार्यमिति । नैमित्तिक-
कानि काम्यानीत्यस्यापवादकचूडादौ निषेधः । तथा च
महागुरौ प्रेतोभूते किं सपिण्डनमपकर्षणीयम् । किं वा
चूडादेः स्वकालवाधेन कालान्तरे तत्करणीयम् इत्याकाङ्क्षायां
यदहर्वेति वचनं सविषयमेव कुतो निर्विषयता । न चाकृत-
सपिण्डनस्य हृदिश्राद्धाभावात् तत् पूर्वेषाञ्च “ब्राह्मणादिहते

ताते पतिते सङ्गवर्जिते । व्युत्क्रमाच्च स्मृते देयं येभ्य एव
 ददात्यसौ” । इति परिगणितनिमित्तव्यतिरेकेण अकरणात्
 वृद्धिश्चाद्वस्य का गतिरिति वाच्यम् । “न तत् पूर्वं यतः प्रोक्तः
 सपिण्डनविधिः क्वचित् । वृद्धिश्चाद्वस्य लोपः स्यादुभयोरपि
 पक्षयोः” । इति वल्लोप एव न चाङ्गवाधात् संस्काराणां वैगुण्य-
 मिति वाच्यं तत्तदेवाङ्गबोधकविधोनां तदितरपरत्वादिति ।
 अन्यथा गर्भाधानादि निमित्तत्वेनाप्यपकर्षे महाविप्लवापत्तेः ।
 इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । “सपिण्डौकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुग्भ-
 वेत् । वृद्धौष्टापूर्तयोग्यस्तु गृहस्यश्च ततो भवेत्” । इति
 मत्स्यपुराणवचनान्महागुरौ प्रेतीभूते वृद्धिकर्म न युज्यते इति
 वचनाच्च महागुरुप्रेतीभावमात्रे वृद्धिकर्मानधिकारात् निरव-
 काशवृद्ध्यर्थं मेवापकर्षो युक्तः । न च नैमित्तिकानौत्यादि
 दत्तवचनात् प्रतिप्रसव इति वाच्यम् । तस्य कालाशुद्धेः प्रति-
 प्रसवरूपत्वात् । न च महागुरुप्रेतीभावस्य कालाशुद्धित्वम् ।
 “प्रमीतौ पितरौ यस्य देहन्तस्याशुचिर्भवेत् । नापि देवं नवा-
 पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः” । इति तस्मिंश्चित्तदेवौपुराणवच-
 नेन देहाशुद्ध्यभिधानात् । अतएव बलिवैश्वदेवाग्न्याधाना-
 रम्भे प्रतिप्रसवमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । बलिकर्म प्रक्रम्य
 “एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि । प्रागेवैकादशात्
 आह्वात् सद्योजागरणादिकम्” । एतद्वलिकर्म तद्युगनह-
 वाहत्वात् वैश्वदेवस्यापि ग्रहणम् । एकादशाह्वात् एकाद-
 शाहक्रियमाणात् । जागरणादिकम् अग्न्याधानाङ्गम् । वस्तु-
 तस्तु कालाशौचन्तु तदेव यत् सर्वान् पुरुषान् प्रति समानम् ।
 यथा मलमासादि अन्यथा दशाहाशौचस्यापि कालाशौचत्वे
 तत्रापि नैमित्तिकानौतिवचनात् पुंसवनादि स्यात् । यदप्य-
 भिहितं न तत् पूर्वमित्यनेन केवलं वैश्वदेवाग्न्याधानसहित-

वैश्वदेवौ महागुरुनिपाते वृद्धिश्राद्धं विना करणीयौ । तथा गर्भाधानाद्यन्नप्राशनान्ताः कर्त्तव्या इति तदपि न समौचौ-
नम् । यथा यावद्वचनं हि वाचनिकम् इति न्यायात्तत्र
तथास्तु । अत्र तु तथाविधवचनाभावात् कथं वृद्धिश्राद्धं
विना अन्नप्राशनान्तकर्मसिद्धिः । अतएव निर्णयान्मृते अन्न-
प्राशनाद्यर्थः सपिण्डीकरणापकर्ष इत्यभिहितम् । एतेन
यदप्युक्तं गर्भाधानादिनिमित्तेनाप्यपकर्षं महाविप्लवापत्तेरिति
तदपि पितृव्यम् । यतो यत्र गर्भाधाने वृद्धिश्राद्धमपि तत्र
सुतरामपकर्षव्यवहारः । यत्र तु छन्दोगानां नास्ति वृद्धि-
श्राद्धं तत्रापि वृद्धिश्राद्धाभावे नैव न व्यवह्रियते इति किन्तु
तत्राप्यपकर्षो युज्यते । गर्भाधानस्य वृद्धिरूपत्वादिति । ननु
निष्क्रमणान्नप्राशनयोः कथं वृद्धिश्राद्धमिति चेत् निष्क्रमणस्य
गोभिस्तेनोक्तत्वात् । सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्तौत्यनेन तत्र वृद्धि-
श्राद्धसिद्धेः । अन्नप्राशने च शौनकः । “अथ पुण्येऽङ्घ्रि षष्ठे
तु मासेऽन्नप्राशनं भवेत् । कृत्वाभ्युदयिकं श्राद्धं दधिमध्वाज्य-
संयुतम्” ॥ मत्स्यपुराणे । “अन्नप्राशे च सौमन्ते पुत्रोत्पत्ति-
निमित्तके । पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥ देववृक्ष-
जलादीनां प्रतिष्ठायां विशेषतः । तौर्ययात्रा वृषोत्सर्गे वृद्धि-
श्राद्धं प्रकल्पयेत्” ॥ राजमार्त्तण्डे कृत्यचिन्तामणौ च । “सुतो-
त्पत्तौ तथा श्राद्धमन्नप्राशनिके तथा । चूडाकार्यं व्रते चैव
नान्नि पुंसवने तथा ॥ पाणिग्रहे प्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः ।
एतद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते” ॥ एतेन “नाम
कर्माणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा” । इति विष्णुपुराण-
वचने चूडाकर्मादिक इत्यादिपदात् उपनयनपरिग्रहः । तेन
चूडाकरणात् प्राक् निष्क्रमणान्नप्राशनयोराभ्युदयिकं न
कार्यम् । नामकरणे तु विशेषोपदेशादेव कर्त्तव्यता । न

चादिपदस्य प्रकारार्थत्वात् निष्क्रमणादावपि कर्तव्यता नाम-
 कर्मणः पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तेः । इति वाचस्पतिमिश्रोक्तं
 निरस्तम् एवं “अनाश्रमौ न तिष्ठेत्तु क्षणमात्रमपि द्विजः” ।
 अथ “आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रार्थयित्तौयते त्वसौ । जपे होमे
 तथा दाने स्वाध्याये वा रतः सदा । नासौ फलमवाप्नोति
 कुर्वाणोऽप्याश्रमाच्युतः” ॥ इति दक्षवचनादपि आत्मविवा-
 हार्थमपकर्षो युक्तः । कन्याया अलाभ एव यथा कश्चित्
 स्थितिरुक्ता पैठौर्नासिना । यथा “अलाभे चैव कन्यायाः
 स्नातकव्रतमाचरेत्” । भविष्ये । “चत्वारिंशद्वत्सराणां साष्टा-
 नाञ्च परे यदि । स्त्रिया वियुज्यते कश्चित् स तु रण्डाश्रमो
 मतः ॥ अष्टचत्वारिंशदब्दं वयो यावन्न पूर्यते । पुत्रभार्या-
 वियुक्तस्य नास्ति यन्नेऽधिकारिता” ॥

अथ सत्यासनिषेधविचारः । तत्राश्रमानाह पराशरभाष्ये
 ब्रह्मपुराणम् । “चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकौर्त्तिताः ।
 गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्यञ्च वानप्रस्थं त्रयो मताः ॥ क्षत्रियस्यापि
 कथिता आश्रमास्त्रय एव हि । ब्रह्मचर्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमं
 द्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितन्त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्” ॥
 क्षणमुत्सवरूपम् । यत्तु “प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयोवर्णा
 द्विजातयः । निर्वासं कारयेद्विप्रं दासत्वं क्षत्रवैश्ययोः” ॥ इति
 कात्यायनेनोक्तं तद्युगभेदादविरुद्धम् । प्रव्रज्यावसिताः प्रव्रज्या-
 च्युताः । अतएव “अश्वमेधं गवालभ्यं सत्यासं पलपैद्वकम् ।
 देवरेण सुतीत्यन्ति कलौ पञ्च विवर्जयेत्” ॥ इति कलौ
 सत्यासनिषेधकं क्षत्रियवैश्यविषयमिति । एवञ्च “आत्मन्यग्नौन्
 समाधाय ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात्” इति मनुवचनस्य “ब्राह्मणः
 क्षत्रियो वाथ वैश्योऽपि प्रव्रजेद् गृहात्” । इति विश्वरूप-
 लिखितस्य च युगभेदादविरोधे सम्भवति शूलपाणेर्याज्ञवल्कर-

टौकायां शेषवचनानाकराभिधानं हेयम् । तत्कृतप्रायश्चित्त-
विवेकधृतपूर्वोक्तकात्यायनवचनविरोधः स्यात् । मिताक्षरा-
यान्तु । ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति श्रुतेः अग्रजन्मन एवाधिकारो
न द्विजातिमात्रस्य । अन्ये तु त्रैवर्णिकानां प्रकृतत्वात् ।
त्रयाणां वर्णानां वेदानधीत्य चत्वार आश्रमा इति सूत्रकार-
वचनात् द्विजातिमात्रस्यावृत्तिरिति लिखितम् ।

अथापुत्रस्य मृताहे न पार्वणम् । प्रचेताः । “प्रेतमासस्य
यः पक्षस्तत्तिथौ प्रतिवत्सरम् । यावत् स्मरति पौत्रोऽपि एक-
मुद्दिश्य दापयेत्” ॥ प्रेतमासस्य मृतमासस्य एकमुद्दिश्येति
अवणात् अमावास्यामृतस्यापि पौत्रादिना पार्वणं न कर्त्तव्यम् ।
तथा चापस्तम्बः । “अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरु-
षाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यात् एकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥
अतएव जावालेन प्रत्याब्धिकम् औरसक्षेत्रजास्यामेव पार्वणं
कर्त्तव्यमेव । यथा “औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन च ।
प्रत्यब्दिमन्तरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दश” ॥

अथाधिमासे मृतस्याधिमासे प्रत्याब्दिकं कर्त्तव्यम् । “मलि-
क्षुचेऽपि संप्राप्ते ब्राह्मणो म्रियते यदि । जनाभिधेयोऽमासो-
ऽसौ कथं कुर्यात्तदाब्दिकम् ॥ यस्मिन्नाश्रिते भानौ विपत्तिः
स्यात् द्विजन्मनः । तस्मिन्नेव प्रकुर्वीत पिण्डदानोदकक्रियाः”
इति व्यासवचनान्मलमासमृतस्य सौरेणैव प्रत्याब्दिकं सदा
कर्त्तव्यमिति समयप्रकाशकत् । तन्न पूर्वोक्तयुक्त्या तुलादिषट्के
यदि मलमासस्तदा मृतस्याब्दान्तरे कदाचिन्मृताहाप्राप्तौ
आइलोपापत्तेश्च । किन्तु व्यासवचनं तन्मासस्य पुनर्मल-
मासत्वे तत्रैव आहं नोत्तर इति विधायकम् । “मलमास-
मृतानान्तु आहं यत् प्रतिवत्सरम् । मलमासेऽपि कर्त्तव्यं
नान्येषान्तु कदाचन” । इति कालमाधवीयधृतपैठौनसि-

वचनैकमूलत्वात् । एवञ्च “जातकर्मणि यत् आहं नवआहं
 तथैव च । प्रतिसंवत्सरं आहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् । प्रति-
 संवत्सरं आहमशौचात् पतितञ्च यत् । मलमासेऽपि तत्कार्य-
 मिति भागुरिभाषितम्” ॥ इति वाचस्पतिमिश्रधृतमेतद्विषयं
 बोध्यम् । जनाभिधेयमिति जनमभिधेयं यस्य तत्तथा इति ।
 तद्विनामकत्ववद्वाख्येयम् । “विरुद्धं गुरुवाक्यस्य यदत्र भाषितं
 मया । तत् क्षन्तव्यं बुधैरेव स्मृतितत्त्वं बुभुक्षया” ॥

इति वल्लभघटौयश्रीहरिहरभट्टाचार्यात्मजश्रीरघुनन्दन-

भट्टाचार्यविरचिते स्मृतितत्त्वे

मलमासतत्त्वं सम्पूर्णम् ।

संस्कारतत्त्वम् ।

प्रणम्य सच्चिदानन्दं भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । संस्कारतत्त्वं
तत्प्रौढ्यै वक्ति श्रीरघुनन्दनः । अथ संस्काराः । तत्र हारौतः ।
“गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति पुंसवनात् पुंसीकरोति
फलस्थापनात् मातापितृजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोप-
घातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति नामकरणेन
द्वितीयं प्राशनेन तृतीयं चूडाकरणेन चतुर्थं स्नापनेन पञ्चमम्
एतेरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भोपघातात् पूतो भवतीति” । गर्भाधानवत्
गर्भाधानविधिना विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्यादिना । उपेत स्त्रिय-
सुपगतः । ब्रह्मगर्भं सन्दधातीति ब्रह्म वेदः तदग्रहणयोग्यं गर्भं
सन्दधाति संजनयति पुंसीकरोति अव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसं
पुत्रं विन्दस्वेति मन्त्रलिङ्गात् । फलस्थापनात् फलस्थापना-
ङ्गकसौमन्तोन्नयनात् । मातापितृजं मातापितृद्वारा जातं
गर्भस्थस्याग्र्यसंस्कारद्वारेतेऽपत्यसंस्काराः । उपघातः पापसंहः
पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः । उपपातकः । जातिभ्रंशकरसङ्करो-
करणापात्र-करण-मलिनीकरणरूपपापपञ्चकसंक्रान्त इति ।
स्नानञ्चात्र समावर्त्तनरूपमिति कल्पतरुः । अत्र दृष्टान्तमा-
हाङ्गिराः । “चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः । ब्राह्म-
ण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः” । संस्काराणां नित्य-
त्वात् प्रतिनिधिमप्याह स्मृतिः । “अष्टौ संस्कारकर्माणि
गर्भाधानमिव स्त्रयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा तदभावेऽपि
तत्क्रमात्” ।

अथ अग्निस्थापनम् । अत्राग्निसाध्यसंस्कारे छन्दोगानां

तद्विधिमाह गोभिलः । “अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक् भवनं
 देशं समं वा परिसमूह्य उपलिप्य मध्यतः प्राचीं रेखामुल्लिख्य
 उदीचीञ्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचींस्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षयेत्
 लक्षणावृद्धेः सर्वचेति” । अनुगुप्ता आच्छादिताः । पतिता-
 दिभिरदृष्टा इति यावत् । प्राङ्नौचादिफलमाह गृह्यासंग्रहे
 गोभिलपुत्रः । “प्राङ्नौचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नौचं यथोत्तमम् ।
 पितॄं दक्षिणतो नौचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्” । यथोत्तम-
 मित्यत्र सान्ता अप्यदन्ता इत्युत्तेरदन्तोऽपि यशशब्दः गया-
 शिर इतिवत् । परिसमूह्य सर्वतः कुशैः पांश्वादिकमपसार्य
 उत्तरस्यान्दिशि सार्द्धहस्तोपरि क्षिपेत् । परिसमूह्य वितस्ति-
 त्रये उत्तरत उत्करं करोतीति हरिशर्मावचनात् । तत उप-
 लेपनं तत्र कारणमाह गृह्यासंग्रहः । “इन्द्रेण वज्राभिहतः
 पुरा वृत्तो महासुरः । मेदसा तस्य संस्क्रिन्ना तदर्थमुपलेपयेत्”
 इति मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे दक्षिणांशेन तु मध्यांशे उदग्ग-
 तैकविंशत्यङ्गुलरेखानुरोधात् । अन्यथा “कुशैः संमार्जयेद्भूमिं
 शुद्धामादौ शुचिस्ततः । हस्तमात्रां चतुरस्रां गोमयेनोपले-
 पयेत्” इति भारद्वाजीयहस्तप्रमाणस्थण्डिले तदनुपपत्तेः ।
 प्राचीं प्रागताम् उदीचीञ्च संहतां पश्चादिति । प्रागतायाः
 पश्चिमे भागे संलग्नमुदगग्रां मध्ये उदग्गतायाः प्राचीं प्राग-
 ग्रास्तिस्रो रेखा उल्लिख्याभ्युक्षयेदिति । रेखाभ्य उल्लिखितमृत्ति-
 कोद्धरणपूर्वकमभ्युक्षयेत् । उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षयेदिति कात्या-
 यनसूत्रात् । उत्करप्रक्षेपदेशमाह गृह्यासंग्रहः । “उत्करं
 गृह्यरेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेत् । हारमेतत् पदार्थानां
 प्रागुदीचां दिशि स्मृतम्” इति । परिसमूहनादि परिषे-
 कान्तं कर्म लक्षणसंज्ञकम् । तस्य लक्षणस्यावृत् प्रक्रिया
 सर्वत्र यत्र यत्राग्निप्रणयनं तत्र तत्र बोध्या । रेखाप्रमाण-

माह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “दक्षिणे प्रागतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललग्नायोदौची तस्या एवं नवोत्तरम् । उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः । सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा कुशेनेव समुल्लिखेत्” । नरोत्तरं नवाधिकं द्वादशाङ्गुलमेकविंशत्यङ्गुलमित्यर्थः । शेषा उक्तरेखयोरवशिष्टास्तिस्रः कुशेनेति सर्वत्राभिसम्बध्यते । एवकारेण शाखान्तरोक्तस्फाव्यावृत्तिः । रेखाणां देवतावर्णांश्चाह स्मृतिः । “प्रागता पार्थिवी ज्ञेया ह्याग्नेयी चाप्युदग्गता । प्राजापत्या तथा चेन्द्रो सौमी च प्राक्कृताः स्मृताः । पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् । प्राजापत्या भवेत् कृष्णा नीला चेन्द्रो प्रकौर्त्तिता । श्वेतवर्णेन सौमी स्यात् रेखाणां वर्णलक्षणम्” । अग्निस्थापनपर्यन्तं सव्यहस्तप्रादेशस्य विधानमाह गृह्यसंग्रहः । “सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु । तावन्नोत्थापयेत् पाणिं यावदग्निं निधापयेत्” । मानकर्त्तारमाह छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः । “मानक्रियायामुक्त्यामनुक्ते मानकर्त्तरि । मानकृद् यजमानः स्याद्विदुषामेष निश्चयः” । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानमाह स एव । “अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र ब्रह्मत् पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात् सदा” । यजमानासन्निधौ होमे तु साधारणाङ्गुलिमानं यथा कपिलपञ्चरात्रम् । “षष्ठभिस्तैर्भवेत् ज्यैष्ठं मध्यमं सप्तभिर्यवैः । कन्यसं षड्भिरुद्दिष्टमङ्गुलं मुनिसत्तमैः” । तैः प्रक्रम्यमानयवैः । कन्यसं कनिष्ठम् । मानन्तु पार्श्वेन । “षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः” इति कात्यायनवचनात् । अग्निस्थापनमन्त्रमाह गोभिलः । ओम् भूर्भूवः स्वरित्यभिसुखमग्निं प्रणयन्तीति । अग्निमभिसुखं होत्रमभिसुखम् । प्रणयन्ति रेखोपरि स्थापयन्ति । प्राञ्चं नीत्वातत्स्थपयन्तीति

हरिशर्मधृतवचनात् । तत्प्रकारमाह गृह्यासंग्रहे । “शुभं
पात्रन्तु कांस्यं स्यात् तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः । तस्याभावे शरा-
वेण नवेनाभिमुखञ्च तम् । सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षि-
शिरो मुखः । विश्वरूपो महानग्निः प्रणेतः सर्वकर्मसु” ।
एवञ्चाग्निं प्रणयनानन्तरं सर्वत इत्यस्य पाठो युज्यते प्रणेत
इति मन्त्रलिङ्गात् अन्यथा स्थापनानन्तरमेतदभिधानं व्यर्थं
स्यात् । ताम्रपात्रमप्याह देवौपुराणम् । “ताम्रपात्रे शरावे
वा आनयित्वा हुताशनम् । अग्निप्रणयनं कुर्यात् यजमान-
सुखावहम्” इति । अत्रिरपि । “पात्रान्तरेण पिहिते
ताम्रपात्रादिके शुभे । अग्निप्रणयनं कुर्यात् शरावे ताट-
शेऽपि वा” ॥ यत्तु “शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वील्मुके-
ऽपि वा । नाग्निप्रणयनं कुर्यात् व्याधिहानिभयावहम्” ॥
इति स्मृतिसागरधृतवचनं तत् मुख्यकांस्यादिमये सद्भावे
निषेधकमिति राघवभट्टः । छन्दोगपरिशिष्टम् । “जातस्य
लक्षणं कृत्वा तं प्रणोय समिध्य च । आधाय समिधञ्चैव
ब्राह्मणमुपवेशयेत्” ॥ जातस्यारण्याद्युत्पन्नाग्नेः इति साग्नि-
कपरं प्रागुक्तरखादि । तमग्निं क्रव्यादमग्निं प्रहि-
णोमि दूरं यमराज्यं गच्छतुरिप्रवाह इति मन्त्रेण तस्याग्नेः
क्रव्यादांशं मन्त्रलिङ्गात् दक्षिणस्यां दिशि क्षिप्त्वा प्रणोय
उक्तप्रकारेण स्थापयित्वा यद्यग्निस्थापनानन्तरं कर्मकाले
वृध्यादि शङ्कया संस्कृताग्निरन्यत्रानीयते तदा पुनर्भू-
संस्कारः कर्तव्यः । समूह्य उपलिप्य उल्लिख्य उद्धृत्याभ्यु-
चयेत् एष संस्कारोऽनुगतोऽग्नौ भूय इति गृह्यान्तरात् ।
समिध्य ज्वालायित्वा समिधं तत्र तूष्णीं दत्त्वा वक्ष्यमाणक्रमेण
ब्राह्मणमुपवेशयेत् । समिल्लक्षणं तत्रैव । “नाङ्गुष्ठादधिका
न्यूना समित्स्थूलतया क्वचित् । न निमुक्तत्वचा चैव न स

कौटो न पाटिता ॥ प्रादेशान्नाधिकानोना न तथा स्याद्वि-
शाखिका । न सपत्रा न निर्वोर्ध्या होमेषु च विजानता ॥
विशाखिका विविधशाखायुक्ता । एवं समित्प्रक्षेपपूर्वकं स्त्रयं
होता वा कृता कृतावेक्षणादिकर्मकरणाय ब्राह्मणमुपवेशयेत् ।
तदुक्तं गृह्यसंग्रहे । “द्यूते च व्यवहारे च प्रव्रते यज्ञकर्मणि ।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ॥ एकः कर्म-
नियुक्तः स्यात् द्वितीयस्तन्त्रधारकः । तृतीयं प्रश्नकं ब्रूयात्ततः
कर्म समाचरेत् ॥ प्रव्रते प्रकष्टव्रते । एतद्वचनहेतोर्यज्ञे पूर्ववचने-
नोदासीना इति विशेष उक्तः । कर्मनियुक्त आचार्यः स च
ब्रह्माङ्गके होमकर्मणि ब्रह्मा । स्त्रयं होमाकरणे होतापि
स्त्रयं प्रधानकर्मकरणे प्रतिनिधिरपि । तन्त्रधारकः पुस्तक-
धारकः । प्रश्नवक्ता सदस्यः ।

अथ वरणविधिः । तेषामाचार्यादीनां होमसाध्ये कर्मणि
होमारम्भात् पूर्वमानत्यर्थं यजमानेन स्त्रयं वरणं कार्यम् ।
“दानवाचनान्वारम्भणवरणव्रतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयात्”
इति हरिशर्मधृतकात्यायनसूत्रात् तत्र ब्रह्मवरणं प्रथमतः ।
ज्योतिष्टोमे ब्रह्मोद्गाढहोत्रध्वर्युत्यादिक्रमदर्शनेनान्यत्राका-
ङ्क्षया दृष्टकल्पनाया न्याय्यत्वात् सुगतिसोपानप्रभृतयोऽप्येवम् ।
वरणन्तु गन्धादिदानद्वारा प्रीतिमुत्पाद्य कर्मणाय प्रेरणम् ।
तत्र च “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता ग्रहीता च उदङ्मुखः” इति
वचनात् यजमानस्य प्राङ्मुखत्वम् आचार्यादीनामुदङ्मुखत्वं
प्रतीयते वरणविधिमाह कात्यायनः । आसनमाहार्याह “साधु-
भवानास्तामर्चयिष्यामो भवन्तम्” इति । आसनमाहार्यानीय
संस्थाप्याह साधुभवानास्तामिति । साध्वह मास इति प्रति-
वचनम् अर्चयिष्यामो भवन्तमिति पुनरुक्तेऽर्चयेति प्रतिवचनं
सामर्थ्यादिति हरिशर्मा ।

अथ ब्रह्मस्थापनम्। तच्च होढकर्तृकमेव। अग्निमुप-
 समाधाय दक्षिणतो ब्रह्मासनमास्तौर्ध्य इति कात्यायनेनैककर्तृ-
 कत्वाभिधानात्। ब्रह्मोपवेशनप्रकारमाह गोभिलः। “अग्ने-
 णाम्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्ध्य
 तेषां पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन् सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनि-
 ष्ठया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तृणमभिसंगृह्य दक्षिणापरमष्टमदेशं
 निरस्यति। निरस्तः परावसुः” इति। अप उपस्पृश्याथ
 ब्रह्मासनमुपविशति आवसीः सद्ने सौदामौति अग्न्यभिमुखो
 वाग्यतः प्राञ्चलिरास्ते आकर्मणः पर्यवसानात् “भाषेत यज्ञ-
 संसिद्धिं नायज्ञियां वाचं वदेत् यद्ययज्ञियां वाचं वदेत्तदा
 वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेत् अपि वा नमो विष्णवे इत्येवं ब्रूयात्
 यद्युवा उभयं चिकीर्षेद्वौचं ब्रह्मत्वञ्चैतेन कल्पेन क्वत्रमुत्तरा-
 सङ्गं सोदककण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्या-
 हृत्यान्यथा चेष्टेदिति”। अस्यार्थः। अग्रेण पूर्वदिशा प्रद-
 क्षिणेनाग्निं गत्वा अग्नेर्दक्षिणस्यां दिशि प्रागग्रान् दर्भाना-
 स्तौर्द्यान्यचेष्टेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। न तु निरस्यती-
 त्यनेन। अत्र ब्रह्मेतिकर्तृनिर्देशात् न च ब्रह्मेत्यासनेन सम्बन्धः
 उपवेशनात् पूर्वं तत्सम्बन्धाभावात् अतो दर्भास्तरणान्तं याज-
 मानिकम्। तत्र ब्रह्मासनस्थाने आस्तरणात् पूर्वं वारिधारा-
 माह गृह्णासंग्रहः। “उदगधारामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षि-
 णम्। दद्यात् ब्रह्मासनस्थाने सर्वकर्मसु नित्यशः” ॥ अत्र
 तु धारासहितमुदक्पात्रं गृह्णीत्वा अग्नेरुत्तरतः प्रभृतिदक्षि-
 णदेशं गत्वाऽरत्निमात्रान्तरिते देशे पूर्वाभिमुखं वारिधारा-
 दानमिति विशेषो भवदेवभट्टोक्तः ब्रह्मा तु तेषां पुरस्तात्
 आसूतकुशानां पूर्वदिग्भागे तिष्ठन् अनुपविष्टः सव्यस्य वामस्य
 उपकनिष्ठया अनामिकया आसनात् यजमानासूतात् द्रव्यं

कुशपत्रं गृहीत्वा दक्षिणापरं दक्षिणपश्चिमदेशम् अन्वष्टमम्
उभयदिगष्टमभागं नैऋतमिति यावत् निरस्तः परावसुरित्यनेन
प्रक्षिपतीति अप उपस्पृश्य दक्षिणपाणिना जलं स्पृष्ट्वा अथान-
न्तरमासने ब्रह्मासनत्वेन कल्पिते उपविशति आवसोः सद्ने
सौदामौति मन्त्रेण एवमेव भट्टनारायणव्याख्यानात् तेषां पुर-
स्तादित्यादि आवसोः सद्ने सौदेत्यन्तं यजमानकर्तृकं सौदा-
मौति प्रतिवचनं ब्रह्मकर्तृकमिति भवदेवभट्टकल्पनं कल्पनमेव
सौदेति सूत्रानुपात्ताच्च । भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् इति होत्रा-
न्यथा क्रियमाणे कर्मणि तत्सिद्धयर्थम् एतदेवं कुरु एतत् कृत्वा
एतत् कुरु इत्यादि भाषेत अत्राप्ययज्ञियाम् असंस्कृतां वदेद्यदि
तदा वैष्णवौ ऋक् इदं विष्णुरिति यजुर्विष्णोर्विराडमसीत्यादि
नमो विष्णवे इति प्रकारत्रितयान्यतमप्रकारं प्रायश्चित्तमिति ।
यद्युवेत्यशक्तौ उत्तरासङ्गमुत्तरीयं दर्भंवटुः कुशमयब्राह्मणः ।
स चापरिमितकुशदलैर्भवतीति भट्टभाष्यात् एकपत्रौ कृतान्
कुशानित्यपि भवदेवभट्टलिखनाच्च । दलैर्व्यवह्रियते तत्रापरि-
मितसंख्यात्वमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “यज्ञवास्तुनि मुध्याच्च
स्तम्बे दर्भंवटौ तथा । दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणे-
ष्वपि” इति । एतच्छन्दोगपरम् । अन्येषां शान्तिदीपिका-
याम् । “सप्तभिर्नवभिर्वापि सार्धद्वितयवेष्टितम् । ओङ्कारे-
णैव मन्त्रेण द्विजः कुर्यात् कुशद्विजम्” ॥ कर्मोपदेशिन्यान्तु
नवभिरित्यत्र पञ्चभिरिति पाठः । एतदेकवाक्यतया “हिरा-
वृत्याथ मध्ये वै अर्धवृत्यान्तदेशतः । ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः
स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञकम्” इति कालिकापुराणोक्तव्याख्येयम् । रत्ना-
करे गृह्यासंग्रहपरिशिष्टम् । “जड्वृक्षो भवेद् ब्रह्मा लम्ब-
केशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” ॥
एतेनैवेत्येवकारः स्वयं कर्तृकपक्षे आवसोः सद्ने सौदा-

मौल्यस्य मन्त्रस्य ऊह प्रतिषेधोऽर्थः । स्वयञ्चेदुभयं
 कुर्यादिति छन्दोग-परिशिष्टात् । कृताकृतावेक्षणवत्
 स्वयं तत्कुशोपवेशनस्य कर्त्तव्यत्वात् कुशमयब्राह्मणादिप्रति-
 निधिना तदुपपत्तेः तेनैव पूर्ववर्त्मनेति भट्टभाष्यम् । अथेति
 विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति तच्च द्रव्यानुपयोगक्रमेणान्तेरुत्तरतः
 उदगग्रान् पूर्वक्रमेणासाद्य वीक्ष्य प्रोक्ष्य चेति । अथानन्तर-
 मन्यद्वक्ष्यमाणं कर्म चेष्टेत् कुर्यात् यजमानः । परस्मैपदं
 छन्दोवत्सुत्राणि भवन्तीत्युक्तेः ।

अथ द्रव्यासादनम् । तत्र कात्यायनः । “प्राञ्चमुदगग्ने-
 रुदगग्रं समौपतः । तत्तथासादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते” ॥
 इति भट्टभाष्ये धृतञ्च । “द्रव्याणामुपकृतानां होमीयानां
 यथाक्रमम् । सादयन् वीक्षणं कुर्यादङ्गिरभ्युक्षणं तथा” ॥
 छन्दागपरिशिष्टम् । “आन्यस्थालौ च कर्त्तव्या तैजसद्रव-
 सम्भवा । माहेयौ वापि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निर्कर्मसु” ॥
 अथ यदि प्रकृतकर्मणि चरुहोमस्तदा अस्मिन्नेव समये चरुं
 श्रपयेत् । गोभिलेन ब्रह्मस्थापनानन्तरं तद्विधानात् ।

अथ चरुविधानम् । तत्र गोभिलः । “अथोदूखलमुषले
 प्रक्षाल्य सूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् कुशानास्तौर्यं उपसादयति
 अथ हविर्निर्वहेदिति । व्रीहीन् यवान् वा कांस्येन चरु-
 स्थात्या वा अमुष्मैत्वायुष्टं निर्वपामीति देवतानामोद्देशः
 सकृद्यजुषा द्विस्तृणीम् अथ पश्चादवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणो-
 त्तराभ्यां पाणिभ्यां त्रिःफलोक्ततांस्तण्डुलांस्त्रिर्देवताभ्यः प्रक्षा-
 लयेत् हिर्मनुषेभ्यः सकृत् पितृभ्य इति पवित्रान्तर्हितांस्त-
 ण्डुलानावपेत् कुशलशृतमिव स्थालौपाकं स्थापयेत् प्रदक्षिण-
 मुदायुवन् शृतमभिघार्य उदगुहास्य प्रत्यभिघारयेदिति” ॥
 अस्यार्थः उपसादयति स्थापयति देवतानामोद्देशं देवतानामो-

चारणं यथा स्यात्तथा अमुष्मैत्वायुष्टं निर्वपामीत्यनेन उद्-
खलोपरि त्रीह्यादौन् कांस्यादिना सकृन्निर्वपेत् । अत्रामुष्मा
इत्यत्र चतुर्थ्यन्तनामोच्चारणम् । अतएव कात्यायनः । असा-
विति नाम गृह्णाति । नारायणीयेऽपि “अदःपदं हि यद्रूपं
यत्र मन्त्रे हि दृश्यते । साध्याभिधानं तद्रूपं तत्र स्थाने नियो-
जयेत्” । अतोऽदःपद एव नामोहो न तु विरूपाक्षजपादा-
विदमित्यादौ । एवञ्चाग्नये त्वायुष्टं निर्वपामीति सामगा-
नाम् । यजुः प्रयोगो गोभिले निर्वपमात्रश्रुतेः यजुर्वेदिक-
समन्त्रक्रमग्रहणप्रोक्षणे सामगेन न कार्यम् । यजुः परिभाषा-
माह जैमिनिः । “शेषे यजुःशब्दः इति शेषे मन्त्रभिन्ने मन्त्र-
जाते । ततश्च यन्मन्त्रजातं प्रस्लिष्टपठितं गानपादभेदरहितं
तद् यजुरिति बहुदैवत्ये च बहुदेवतानामभिः प्रत्येकं निर्वपः ।
अन्ननिर्वापो मन्त्रेणैव होमोऽपि पृथक् निर्वपपरिमाणन्तु होम-
संख्या शेषस्थित्यनुसारेणेत्याह कन्दोगपरिशिष्टम् । “देवता-
संख्यया गृह्यनिर्वापांश्च पृथक् पृथक् । तूष्णीं हिरेव गृह्णी-
याहोमश्चापि पृथक् पृथक् । यावता होमनिर्वृत्तिर्भवेद्वा यत्र
कौर्त्तिता । शेषश्चैव भवेत् किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्” ।
यद्यपि देवतासंख्येति वचनं चरुः समसनौयो य इत्युपक्रम्य
पठितं तथाप्याकाङ्क्षाया लाघवेन चरुसामान्यपरमिति । चरु-
विधौ तु विद्याकरवाजपेयी । यत्र प्रयोजनाभावनिश्चयस्तत्रैव
तदुपादानादि लोपः । यत्रानुष्ठानवेलायामेव पुरुषदोषेण
प्रयोजनाभावो ज्ञायते तदा प्राक् तन्निश्चयात् शास्त्रप्रापितः
पदार्थो नियमापूर्वमात्रार्थमनुष्ठेय इति । अतएव यदा त्वाल-
स्यादिना त्रीह्यादिस्थाने तण्डुला गृहीताः तदापि अवघातादि
समाचरन्ति याज्ञिकाः पठन्ति च । “घाते न्यूने तथा छिन्ने
सान्नाय्ये मान्निके तथा । यज्ञे मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यज्ञार्थ-

साधकाः” । मान्त्रिके मन्त्रसाध्ये अवघातादौ । न्यूनं तत्-
 काले मन्त्रपाठाभावेऽपि यज्ञकाले मन्त्राः पाठ्याः । अस्मिंस्तु
 मन्त्रार्थज्ञानस्य नास्त्युपयोगः । इत्यमेवेदानीं प्रयोगानुष्ठानमाह
 चरुस्थालीयपरिमाणमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “तिर्य्यगूर्ध्वस-
 मिन्मात्रा दृढा नातिद्वन्द्वुखौ । मृण्मयौ दुःखरौ वापि चरुस्थालौ
 प्रशस्यते” । गर्भप्रस्तार दौर्घाभ्यां प्रादेशप्रमाणा चरुस्थालौ औदु-
 म्बरौ ताम्रमयौ एषा पायसचरावपि न निषिद्धा “पयानुद्धृतसारश्च
 ताम्रपात्रे न दुष्यति” इति स्मृतिसागरधृतवचनाच्च । अतएव
 सारदातिलके । “ततश्च संस्कृते वक्त्रौ गोक्षीरेण चरुं पचेत् ।
 मन्त्रेण क्षालिते पात्रे नवे ताम्रमयादिके” । दक्षिणोत्तरा-
 भ्यामिति दक्षिण उत्तरत उपरि ययोः पाण्योस्ताभ्यां सुषलं
 गृहीत्वा इति शेषः । त्रिःफलोक्तान् त्रिधा वितुषीकृतान्
 कण्डलप्रच्छटनाभ्यामिति शेषः । पवित्रान्तर्हितान् पवित्रम्
 अन्तर्हितं व्यवहितं येषां तान् । तेन चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं
 पवित्रं निःक्षिप्य तण्डुलान् निक्षिपेत् । कुशलशृतमिवेति
 कुशलेन पाकनिपुणेन शृतं यथा न दग्धं नातिकृन्नं न मन्द-
 पकं तथा स्थालीपाकं यथा स्यात्तथा श्रपयेत् । अतएव
 छन्दोगपरिशिष्टम् । “स्वशाखोक्तचरुः स्निग्धो ह्यदग्धोऽकठिनः
 शुभः । न चातिशिथिलः पाको न च वीतरसो भवेत्” ।
 वीतरसो गालितमण्डः । प्रदक्षिणमुदायुवन्निति प्रदक्षिणा-
 वर्त्तं यथा स्यात्तथा मेक्षणेन ऊर्ध्वमौषन्निश्रयन् । युमिश्रणे
 इत्यस्य रूपमेतत् । शृतमित्यभिघार्य्येति स्फुटितम् । चरु-
 माज्यश्रवणाप्लाव्य उदगग्नेरुत्तरस्याम् उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत्
 पुनर्घृतेन तथा सेचयेत् । हृषोत्सर्गे तु अभिघारणद्वयात् पूर्वं
 ज्वलदङ्गारेण विद्योतनद्वयमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “अधि-
 शृतमवद्योत्य सुशृतञ्चाभिघारयेत् । घृतेन सेचयेत् पश्चात्

पुनरेवाभिचारयेत्” । मेक्षणादौनाह कन्दोगपरिशिष्टम् ।
 “इध्माजातीयमिध्माद्धिप्रमाणं मेक्षणं भवेत् । वृत्तं वार्चश्च पृथ्व-
 यमवदानक्रियाक्षमम्” । इध्माद्धिप्रमाणं प्रादेशद्वयमिध्मस्य
 प्रमाणं परिकल्पितमिति । तदर्द्धं एषैव दर्वी विशेषस्तु महा-
 सुवे । “दर्वीद्वयङ्गुलपृथ्व्या तुरीयेण तु मेक्षणम् । सुषलो-
 दूखले वार्चे स्थायते सुदृढे तथा । इच्छाप्रमाणे भवतः सूर्यं
 वैणवमेव च” । अत्र तिर्य्यगूर्द्ध्वेत्यादि वैणवमेव चेत्यन्तेन चर्वङ्ग-
 मभिधाय भूमिजपपरिसमूहनहस्तविन्यासं कुर्यादित्युक्तम् ।

अथ भूमिजपादिविधानं तदाह चतुर्थे प्रथमकाण्डिकायां
 गोभिलः । “पश्चादग्नेर्भूमौ न्यक्षौ पाणी प्रतिस्थाप्य” इति ।
 भूमेर्भजामह इति वस्वन्तं रात्रौ धनमिति दिवेति इदमिति
 मन्त्रं वस्वन्तं विन्दते वसु इति रात्रौ दिवा क्रियमाणे कर्मणि
 धनमित्यन्तं जपेत् । विन्दते धनमिति । अत्र विन्यासे
 विशेषमाह कन्दोगपरिशिष्टं “दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभि-
 मुखमेव च । करं करेण कुर्वीत करेण न्यक्ष कर्मणः । कृत्वा-
 ग्न्यभिमुखौ हस्तौ स्वस्थानस्थौ सुसंहतौ । प्रदक्षिणं तथा-
 सौनः कुर्यात् परिसमूहनम्” । करेणेति षष्ठ्यर्थे तृतीया ।
 दक्षिणहस्तमधोमुखं तथाविधवामहस्तस्य पृष्ठोपरि भावे
 न विपर्य्यस्तमात्माभिमुखं भूमिजपे कुर्यादित्यर्थः । अग्न्य-
 भिमुखौ नात्माभिमुखौ स्वस्थानस्थौ न तु भूमिजपवद्ग्रस्तौ सुसं-
 हतौ विस्तृतलग्नौ तथा चाग्नेः परिसमूहनं विक्षिप्तावयवानाम्
 एकौकरणरूपं सुकरं स्यात् । एवमेव भट्टनारायणोपाध्यायौ ।
 एतेन च दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वेति भवदेवभट्टलिखनं
 निष्प्रमाणम् । इमं स्तोममर्हते इति त्र्युचैन परिसमूहेदिति
 सूत्रस्य भाषेयम् एतदनुसारादेव ब्रह्मस्थापनानन्तरं भूमिजप-
 परिसमूहनादिति भवदेवभट्टवीरेश्वरोक्तं युक्तम् । भट्टभाष्ये

तु भूमिजपं तृपचेन परिसमूहनं कुर्यात् पश्चाद्वज्रोपवेशन-
मिति । सरलापरिशिष्टप्रकाशयोस्तु भूमिजपानन्तरं चतुश्च-
पणमिच्छुक्तम् ।

अथास्तरणम् । “अग्निमुपसमाधाय कुशैः समस्तं परि-
स्तृणुयात् पुरस्तादक्षिणतः उत्तरतः पश्चादिति सर्वतस्त्रिवृतं
पञ्चावृतं वा बहुलमयुग्ममसंहतं प्रागग्रैर्मूलान्यच्छादयन्”
इति अस्यार्थः उपसमाधाय ज्वालयित्वा समस्तं सर्वतः पुर-
स्तादित्यनेन क्रमेण सर्वतः सर्वासु दिक्षु त्रिवृतं पञ्चावृतं वा
बहुलं बहुलवृणकम् अयुग्मं युग्मभिन्नम् असंहतमसंलग्नं पृथक्
पृथक् त्रिवृतं पञ्चावृतं वेत्यनेन अयुग्मे सिद्धे अयुग्ममित्यकावृत-
स्याप्राप्त्यर्थम् । तथा च गृह्यान्तरम् । “सक्ताक्षिर्वा प्रतिदिशं
प्रदक्षिणमग्निं परिस्तृणातीति” एवमेव भट्टनारायणचरणाः ।
तत्र सक्तादावृतमशक्तविषयम् । “पूर्वास्तृतावृतानां मूलानि
पश्चादावृतताग्रैश्छादयन् परिस्तृणुयात्” । एवञ्च “प्रतिदिशं
दर्भत्रयेणावृतानि कृत्वा तेषां मूलानि तथैवाच्छादय तेषां
मूलानि तथैवाच्छादयेत् ततो दशदिक्षु स्वास्तिकान् दद्यात्”
इति भवदेवभट्टः ।

अथ विंशतिकाष्ठिकाः । गोभिलः । अथेधान् कल्पयेत्
खादिरान् पालासान् वेति” । तत्र छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“प्रादेशद्वयमिधस्य प्रमाणं परिकौर्त्तितम् । एवंविधाः सुरे-
वेधसमिधः सर्वकर्मसु ॥ समिधोऽष्टादशेधस्य प्रवदन्ति
मनीषिणः । दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिः” ॥
इति । विंशतिकाष्ठिकारूपसमिधामङ्गहोमादिषु निषेधस्त-
त्रैव “अङ्गहोमसमित्तन्त्रं शोष्यन्त्याख्येषु कर्मसु । येषाञ्चैत-
दुपर्युक्तं तेषु तत् सदृशेषु च ॥ अक्षभङ्गादिविपदिजलहोमा-
दिकर्मणि । होमाहुतिषु सर्वासु नैतेष्विधो विधीयते” ॥

अङ्गहोमाः सीमन्तोन्नयनचूडाकरणादौ विहिताः तेषु अन्य-
सीमन्तोन्नयनादेः प्रधानत्वात् । तथा द्विविधा होमा याज्ञिक-
प्रसिद्धाः क्षिप्रहोमास्तन्त्रहोमाश्च । तत्र क्षिप्रहोमाः क्षिप्रं
ह्वयन्त इति व्युत्पत्त्या सायं प्रातर्होमादयः तन्त्रहोमाश्च परि-
समूहनवर्हिषास्तरणाद्यङ्गविस्तारयुक्तः । अत्र ये समिद्धवि-
स्कास्तन्त्रहोमाः यश्च सुखप्रसवार्थं शोष्यन्ती होमस्तेषु येषाञ्च
वैश्वदेव सायं प्रातर्होमादीनामेतदिष्टास्यं द्रव्यम् उपरि पश्चात्
अथ इधानुकल्पयेत इत्यनेन सूत्रेणोक्तं तेषु वा तत्सदृशेषु क्षिप्र-
होमेषु इष्टास्य निवृत्तिर्भवेदिति । अक्षभङ्गादिविपदि विवाहो-
त्तरगोभिलोक्तयानकालीनाक्षभङ्गादिविपन्निमित्तहोमो जल-
होमादिकर्मस्त्विति । “लौकिके वैदिके चैव हुतोच्छिष्टे जले
क्षिप्तौ । वैश्वदेवश्च कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये” ॥ इत्याद्युक्त-
जलक्षिप्तादिहोमेषु सोमरसाहुतिषु ।

अथाज्यसंस्कारः । गोभिलः । “वहिःसु स्थालीपाक-
मासाद्य इधमग्नावाधायज्यं संस्क्रुते । आस्तौर्णकुशेषु चक्रं
निधाय समिधमग्नावाधाय ज्वलनार्थत्वादमन्त्रकम्” ॥ तथा
च कात्यायनः । “इधोऽप्येधार्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः” ।
आज्यमाह गृह्यासंग्रहे । “अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रं च
चक्षुषा । चतुर्भिरेव यत् पूतं तदाज्यमिति च स्मृतम् ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा दधिकावकम् । आज्यस्थाने
नियुक्तायामाज्यशब्दो विधीयते” ॥ एतद्वचनं यज्ञपार्श्वीय-
मपि । संस्कारविधिमाह गोभिलः । “ततः एव वर्हिषः
प्रादेशमात्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धायाच्छिनत्ति न नखेन पाव-
चेस्थी वैष्णव्यौ” इति । तत आस्तृतात् प्रादेशमात्रे विस्तृत-
तर्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे । द्विवचनं दलापेक्षं “न त्वनन्तर्गर्भिणं सायं
कीशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र-

चित् ॥ इति कात्यायनोक्तद्विदलपवित्रस्य द्वित्वं तथात्वे
 प्रादेशमात्रे इति व्यर्थं स्यात् अतएव कात्यायनोक्तेनैवाज्य-
 स्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु इत्यत्र एकत्वेन निर्दिष्टम् ।
 अनन्तर्गभिणम् अन्तर्गर्भस्याभावोऽनन्तर्गर्भं तदयुक्तम् अन्तर्गर्भ-
 शून्यमित्यर्थः । “अनन्तस्तरुणौ यौ तु कुशौ प्रादेशसम्मितौ ।
 अनखच्छेदिनौ साग्रौ तौ पवित्राभिधायकौ” ॥ इति श्रौतक-
 वचनैकवाक्यत्वात् । अत्र दलेऽपि कुशपदप्रयोगः । ओषधि-
 मन्तर्धाय त्रीन्नादिनान्तरा कृत्वा । गोभिलः । “अथैने
 अङ्गिरनुमाष्टिं विष्णोर्मनसा पूतेस्व” इति । एने पवित्रे ।
 सव्येन मूलप्रादेशे गृहीत्वा दक्षिणेनानुसृज्यात् विष्णोरिति
 मन्त्रेण । गोभिलः । “संपूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्रा-
 भ्याम् अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठाभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्-
 पुनाति देवस्य त्वासवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः
 सूर्यस्य रश्मिभिः स्वाहा” इति सकृत् जुहुयात् द्विस्तूष्णीमिति ।
 संपूयप्रकृतमाज्यं “पवित्रमन्तराकृत्वा स्थात्यामाज्यं समावपेत्”
 इत्येवं वक्ष्यमाणविधिना संपूयेति भट्टभाष्यम् । संपूय मक्षि-
 काद्यपनौयेति सरला उत्पुनात्यूर्ध्वं शोधयेत् । तत्प्रकार-
 माह उदगग्राभ्यामिति । अङ्गुष्ठाभ्यामित्यादौ द्विवचनं पाणि-
 द्वयार्थम् । एवमनेन प्रकारेणाभिसंयुज्य प्रकृते पवित्रे प्राक्शः
 प्रागतं त्रिरुत्पुनाति अग्नी वारत्रयं घृतं निक्षिपति । तत्-
 प्रकारमाह मन्त्रेण सकृत् द्विस्तूष्णीम् । गोभिलः । “अथैने अङ्गि-
 रभ्युक्ष्य अग्नावप्युत्सृजेदिति” । अपिरेवार्थे अथानन्तरमेवा-
 सुञ्चन एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेनाभ्युक्ष्य । गोभिलः ।
 “अथैतदाज्यमधिश्चित्य उदगुद्वासयेदेवमाज्यसंस्कारोऽपि भव-
 तोति” । आज्यं तदघृतपात्रम् अधिश्चित्य अग्नेरुपरिकृत्य
 उदक् उत्तरतः उद्वासयेदवतारयेत् यत्रैवाज्यसंस्कारस्तत्रैवायं

कल्प इति अत्र गर्भपात्रसंस्कारवत् सकृत् संस्कृताज्यपात्रे
यानि निःक्षिप्यन्ते तेषां संस्कारान्तरो नास्तीत्याह गृह्या-
संग्रहः । “यथा सीमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधि चोदितः” ॥ आश्वलायन-
गृह्यपरिशिष्टम् । “सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे सीमन्तोन्नयन-
संस्कारो गर्भपात्रसंस्कारः” । इति श्रुतिरिति । गर्भपात्रयो-
रयं गर्भपात्रः गर्भपात्रस्य तदाधारस्य स्त्रिया इति कल्पतरुः ।
हारीतः । “सकृच्च संस्कृता नारी सीमन्तेन कुलस्त्रियः । यं यं
गर्भं प्रसूयन्ते स गर्भः संस्कृतो भवेत्” इति । गोभिलः । “पूर्व-
माज्यमपरस्थालीपाकः” । इति । अत्र पूर्वापरदेशे स्थित्याज्य-
स्थालीपाकयोस्तथा व्यपदेशः तेन तौ पूर्वापरयोः स्थाप्यौ तत्र
प्रथमतोऽग्नेरुत्तरस्यामासादनं ततः कर्मकाले सौकर्यायाग्नेः
पश्चात् । तथा च गृह्यान्तरम् । “होत्रग्न्योरन्तरा आज्य-
हविषौ आसादयेदिति” ।

अथ सुवादिलक्षणम् । छन्दोगपरिशिष्टम् । “होमपात्र-
मनादेशे होमद्रव्यो सुवः स्मृतः” । तथा “खादिरो वाथ
पालाशो द्वािवतस्त्रिः सुवः स्मृतः । सुग्वाहुमात्रा विज्ञेया
वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः” ॥ खदिरकाष्ठनिर्मितः पलाशकाष्ठ-
निर्मितो वा प्रगृह्यतेऽस्मिन्निति प्रग्रहो दण्डः । स च वत्तुलः ।
“सुवाग्रे घ्राणवत् खातं ह्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम् । जुह्वास्थानं
शराववत्खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम् । सुवाग्रे नासारन्ध्रवत्
मध्यास्थितमर्यादम् अङ्गुष्ठद्वयमितवर्तुलम् । जुह्वास्तु खातं
शरावाकारं निःशेषबहुलसाधनतया निर्वाहपदवाच्यप्रणालौ-
सहितं षडङ्गुलं जानीयात् । “तेषां प्राक्शः कुशैः कार्यः
संप्रमार्गो जुह्वषता । प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन
वारिणा” ॥ सुवसुचोर्व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम् । पूर्वाभिमुखं

मार्जनं कुशैः कार्यम् । घृतादिलेपवतान्तूष्णेन वारिणा
 प्रक्षालनपूर्वकमग्नौ प्रतापनं कार्यम् । लेपरहितानान्तु
 प्रतापनं दर्भैः सम्मार्जनमभ्युक्षणम् । पुनः प्रतापनमुत्तरतो
 निधानञ्च कुर्यात् तथा च कात्यायनः । “स्रुवं प्रतप्य दर्भैः
 संसृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्” इति आज्यादिसंस्कारं
 वारत्रयं कुर्यादिति भवदेवभट्टः । हरिशर्मणाप्येतत् प्रकरणे
 सकृन्निर्वेति वचनादित्युक्तम् । होमकाले पञ्चाङ्गुलांस्यक्ता
 शङ्खमुद्रया धार्यः स्रुवः “पञ्चाङ्गुलान् वह्निस्यक्ता धारयेच्छङ्ख-
 मुद्रया” इति वचनात् । पाण्याहुतौ तु गोभिलः । “उत्ताने-
 नैव हस्तेन ह्यङ्गुलाग्रेण पीडितम् । संहताङ्गुलिपाणिस्तु
 वाग्यतो जुहुयाद्भविः” ॥ तत्र परिमाणे कात्यायनः । “पाण्या-
 हुतिर्द्वादशपर्वपूरिकाकंशादिना चेत् स्रुवमात्रपूरिका । दैवेन
 तौर्येन च ह्ययते हविः स्वंगारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके” ॥
 अशक्तौ तु स्मृतिः । “आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहवि-
 र्वलीन् । प्राणाह्नतिवलिच्चैव सृदं गात्रविशोर्धनौम्” ॥ का-
 त्यायनः । “यो नर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः ।
 मन्दाग्निरामयावौ च दरिद्रश्च स जायते ॥ तस्मात् समिद्धे
 होतव्यं नासमिद्धे कदाचन । आरोग्यमिच्छतामायुः श्रिय-
 मात्यन्तिकीं तथा ॥ जुह्वंश्च हुतौ चैव पाणिसूर्पस्फुरदारुभिः ।
 न कुर्यादग्निधमनं न कुर्याद्वाजनादिना ॥ मुखेनैव धमेदाग्निं
 सुखाद्देवषोऽध्यजायते” ॥ नाग्निं मुखेनेति च यत् लौकिके
 योजयन्ति तत् । हि यस्मात् सुखात् सुखपठितमन्त्रात् एष
 संस्कृतोऽग्निः । ततश्च लौकिक इति तदितराग्निपरम् एतेन
 लौकिक इति श्रौताग्निभिन्नपरमिति मैथिलोक्तं हेयम् ।
 जुह्वंश्च हुते चैवेत्यनेनोपक्रमवचनेन संस्क्रियमाणसंस्कृताग्न्यो-
 रेव पाणिसूर्पादिनिषेधमुखेन सुखधमनस्य विहितत्वात् तद-

व्यतिरिक्तस्यैव लौकिकशब्देनाभिधारणविधेरौचित्यात् आहि-
तत्वस्यानुपस्थितेश्च एवमेव गुरुचरणाः । यत्तु अग्निस्तु नाम-
धेयादौ होमे सर्वत्र लौकिके” इति छन्दोगपरिशिष्टवचने नाम-
करणाद्यर्थमग्नेर्लौकिकत्वमुक्तं तन्न । स्वेऽग्नावन्यहोमः स्या-
दिति तस्यैव वचनान्तरेण साग्नेः पितुः स्त्रोयाग्नौ तत्करण-
निषेधात् लौकिकाग्न्यन्तरमादाय तत्कर्तव्यताविधायकं न तु
तदग्नेः संस्कारान्तरमपि लौकिकत्वप्रतिपादकमिति गोभिलः ।
“अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निं
अदितेऽनुमन्यस्वेति उदकाञ्जलिं सिञ्चेत् अनुमते अनुमन्यस्वेति
पश्चात् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति उत्तरतः देवसवितः प्रसुवेति प्रद-
क्षिणमग्निं पर्युक्षेत् सकृत्त्रिंशं पर्युक्षणान्तान् व्यतिहरन्नति-
पर्युक्षणहोमौयमिति अग्निमुपसमाधाय काष्ठादिना प्रज्वाल्य
परिसमूह्य विक्षिप्तावयवान् एकौकृत्य दक्षिणजान्वक्तो भूमि-
गतदक्षिणजानुः दक्षिणेनाग्निम् अग्नेर्दक्षिणे अदितेऽनुमन्य-
स्वेति मन्त्रेण उदकाञ्जलिं प्रागगतं सिञ्चेत् अनुमत इत्यादिना ।
अग्नेः पश्चादुदगन्तं सिञ्चेत् सरस्वत्यनुमन्यस्वेति आदिनाऽग्ने-
रुत्तरतः प्रागगतं सिञ्चेत् । देवसवितः प्रसुवयन्नमित्यादिना
प्रदक्षिणोऽग्निर्यथा स्यात्तथा उदकाञ्जलिना सिञ्चेत् वेष्टयेत्
त्रिवेति फलभूमायं तत्र मन्त्रस्त्रिधोच्चार्यः मुख्यावृत्तौ गुणा-
वृत्तेर्युक्तत्वात् पर्युक्षणान्तानिति बहुवचनं त्रित्वपक्षे दण्डवदु-
दकधारादिष्वारिष्यन्तो भवतौत अतियुवन् अन्तर्द्वयं मिश्री-
कुर्वन् होमौयं होतव्यं पर्युक्षन् तज्जलेन स्पृशयन्” इति ।
वेष्टनप्रकार उक्तः ।

अथ विरूपाक्षजपः । चतुर्थप्रपाठकीयप्रथमकाण्डिकायां
गोभिलः । “वैरूराक्षः पुरस्ताद्धोमानामिति” । विरूपाक्ष-
शब्दो विद्यतेऽत्र इति वैरूपाक्षः ओम्भूर्भुवः स्वरोमित्यादिकी

मन्त्रः । होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तनित्यनैमित्तिकानां पुर-
स्तात् जप्यः । अस्य क्षिप्रहोमे पर्युदासमाह छन्दोगपरि-
शिष्टम् । “न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ।
विरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ॥ क्षिप्रहोमेषु
अब्रह्मकेषु सायं प्रातः शोषन्तो होमादिषु ब्राह्मण इमं स्तोम-
मर्हते इत्यादि मन्त्रकरणकपरिसमूहनं न कुर्यात् । विरू-
पाक्षप्रददौ च त्यजेत् । प्रपदविधानमप्याह गोभिलः ।
“कास्येषु च प्रपदः तपश्च तेजश्चेत्यादिकः । च एवार्थे तत्र
विरूपाक्षजपात् पूर्वं तत् पाठमाह स एव । तपश्च तेजश्चेत्यादि
जपित्वा प्राणानायम्य तन्मना विरूपाक्षमावृत्तो ऋसेत् । तपश्च
तेजश्चेत्यादि जपित्वा वायुधारणपूर्वकं यं कञ्चिदर्थं साधयितु-
कामस्तन्मनास्तद्व्यायन् विरूपाक्षमन्त्रं जप्त्वा वायुं रेचयेत् । अथ
यदि कास्यकर्मार्यं कुशण्डिका तदा प्रपदजपानन्तरम् इति
भवदेवभट्टः । नित्यनैमित्तिकयोर्नास्य पाठः । ततः सर्वकर्म-
साधारणं विरूपाक्षजपान्तं कर्म ।

अथ प्रकृतं कर्म । तत्र वज्जेर्नामानि ऋद्ध्यासंग्रहे । “लौकिके
पावको ह्यग्निः प्रथमः परिकल्पितः । अग्निस्तु मारुतो नाम
गर्भाधाने विधायते ॥ पुंसवने चन्द्रमाश्च शुक्लाकर्मणि शोभनः ।
सौमन्ते मङ्गलो नाम प्रगल्भो जातकर्मणि ॥ नान्ति स्यात्
पार्थिवो ह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा । सत्यनामा च चूडायां
व्रतादेशे समुद्भवः । गोदाने सूर्यनामा च केशान्ते ह्यग्नि-
रुच्यते ॥ वैश्वानरो विसर्गे तु विवाहे योजकः स्मृतः । गोदाने
गोदानाख्यसंस्कारे । “चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथा-
परं” । अपर धृतिहोमादौ । “प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे
तु साहसः । लक्षहोमे तु वज्जिः स्यात् कोटिहोमे हुताशनः ॥
पूर्णाहुत्यां ऋद्धो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके बलदश्चैव

क्रोधोऽग्निश्चाभिचारके कोष्ठे तु जठरो नाम क्रव्यादो मृत-
 भक्षणे । आह्वय चैव होतव्यं यो यत्र विहितोऽनलः” ।
 प्रायश्चित्ते प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमादौ । पाकयज्ञे
 पाकाङ्गकहोमे वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठाहोमादौ । पौष्टिके दुर्गो-
 त्तवाङ्गहोमादौ ततश्चामुककर्मणि अग्ने त्वममुकनामासि इति
 नाम कृत्वा “पिङ्गभृशशुकेशाक्षः पीनाङ्गजठरोऽरुणः । छागस्थः
 साक्षसूत्रोगिः सप्तार्चिः शक्तिधारकः” । इत्यादित्यपुराणौयं
 ध्यानं कृत्वा अमुकाग्ने इहागच्छेत्यावाह्यामुकाग्नये नम इति
 पूजयेत् । “संपूजयेत्ततो वक्त्रिं दद्याच्चैवाहुतीः क्रमात्” इति
 मार्कण्डेयपुराणात् । चरुहोमे विशेषमाह गोभिलः । “पर्यु-
 च्यस्थालीपाके आज्यमानौयमेक्षणेनोपघातं होतुमेवोपक्रमते”
 इति अदितेऽनुमन्यस्वेत्येवं पर्युच्य । स्थालीपाके चरौ । आज्यं
 प्रक्षिप्य मेक्षणेनोपघातम् उपहत्यावदाय । होतुमेवोपक्रमते
 आरभते । उपघातमिति हिंसार्थाच्चैककर्मकादित्यनेन तृती-
 यन्तोपपदेन न मासिङ्गम् एवकारकरणमुपघातहोमे अभिघा-
 रणक्षताद्यङ्गप्रतिषेधार्थम् । होतुमेवोपक्रमते नान्यतः । उप-
 घातहोमलक्षणमाह गृह्यासंग्रहे । “पाणिना मेक्षणेनाथ सुवेणैव
 तु यद्वविः । ह्वयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते । यद्यु-
 पघातं जुहुयाच्चरावाज्यं समापयेत् । मेक्षणेन तु होतव्यं
 नाज्यभागौ नस्त्रिष्टिक्तम्” । बहुदैवत्यचरुहोमे तु उपघात-
 होम एव । “चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्” इति
 परिशिष्टप्रकाशवचनात् ततः प्रकृतहोमात् परापरयोस्तूष्णीं
 समित्प्रक्षेपमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “समिधादिषु होमेषु
 मन्त्रदेवतवर्जिता । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत्” ।
 स्मृतिः । “मन्त्रेणोङ्कारपूतेन स्वाहान्तेन विचक्षणः । स्वाहा-
 क्षसाने जुहुयाद्वयायन् वै मन्त्रदेवताम्” । स्वाहान्तमन्त्रे

स्वाहान्तरं नास्त्येति सरला । भट्टभाष्ये मन्त्रतन्त्रप्रकाशे
 च । “नमोऽन्तेन नमो दद्यात् स्वाहान्ते द्विठमेव च । पूजा-
 यामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः” । द्विठः स्वाहा
 इत्यागमविटः । गोभिलः । “आज्याहुतिष्वाज्यमेव संस्कृ-
 त्योपघातं जुहुयान्नाज्यभागौ न स्विष्टिक्तत् । आज्याहुतिष्व-
 नादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृतिहोमः यथा पाणिग्रहणे
 तथा चूडाकर्मण्युपयने गोदाने” इति आज्यमेव यथोक्तेन
 विधिना संस्कृत्य उपघातं सुवेणोपहत्य जुहुयात् आज्यमात्रक-
 होमेषु आज्यभागस्विष्टिक्ततामतिदेशप्राप्तानां निषेधः एव-
 मान्यमात्रकहोमेषु धृतिहोमादिषु अनादेशे यत्र पुंसवनशुक्ला-
 कर्म सौमन्तोन्नयनचूडाकरणादिषु पश्चादग्ने उदगग्रेषु दर्भ-
 धित्यादिनाऽग्निग्रहणं प्राप्तं विशिष्टहोमो नोपदिष्टः तत्र
 प्रधानकर्मणोऽग्निमर्षणादेः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च महाव्याहृ-
 तिभिः भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्होमः कार्यः यथा पाणिग्रहण
 इति यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थी-
 मिति गोभिलसूत्रेण यथा पाणिग्रहणे चतस्रस्तथा चूडादिषु
 संस्काररूपेषु पूर्वं पश्चाच्चतस्रस्तस्रः महाव्याहृत्याहुतयः
 स्युरिति । चरुहोमानन्तरन्तु गोभिलेन महाव्याहृतिभिराज्येन
 जुहुयादिति सूत्राच्चोरुहोमे पश्चान्नमहाव्याहृतिहोमः कर्त्तव्यो
 न तु पूर्वमिति । गोभिलः । “यद्युवा उपस्तौर्णाभिचारितं जुहु-
 धेदाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात् । चतुर्गृहौतमाज्यं गृहीत्वा
 पश्चावर्त्तन्तु भृगूणामग्नये स्वाहा इत्युत्तरतः सोमायेति दक्षि-
 णतः प्राक्शो जुहुयादिति सुवेण सुचियदाज्यं प्रथमं गृह्यते
 तदुपस्तौर्णं यद्विगृह्यौत्वा अनन्तरमाज्यं दौयते तदभिचारितं
 यदि तथाविधं होतुमिच्छेत्तदाज्यभागावेव प्रथमं जुहुयात् ।
 सुचा होमस्तु अनेन गृह्यौतं जुह्वा जुहोतीति गृह्यान्तरात्

स्रुवेण स्रुचि चतुर्द्धा गृहीतमाज्यम् । भृगूणां भृगुगोत्राणामिति सरला । पञ्चार्षेयाणामिति गृह्यान्तरात् भार्गवप्रवराणामिति भट्टभाष्यम् । भृगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणामिति भवदेवभट्टः । तेषां पञ्चवारं तथा गृहीत्वा अग्नये स्वाहेत्यनेनाग्नेर्मध्यदेशादुत्तरे प्राङ्मुखधारया जुहुयात् उत्तरमागीयं दक्षिणे सौम्यं मध्येऽन्याहुतयः” इति सांख्यायनसूत्रात् तथैव दक्षिणभागे । सोमाय स्वाहेति जुहुयात् । ततः प्रकृतदेवता चरुहोमानन्तरं स्विष्टिकृद्धोममाह गोभिलः । “अथ स्विष्टिकृत उपस्तौर्यारभ्योत्तरपूर्वार्द्धात् सक्तदेव भूयिष्ठं द्विरभिवारयेत् यद्यवापञ्चावर्त्ती स्यात् द्विरुपस्तौर्यावदाय द्विरवधारयेत् न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानं यातयामतायै अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे जुहुयात् महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजह्यात् । प्राक् स्विष्टिकृत आवापोगणेष्वेकं परिसमूहनम् इध्मो वह्निः पर्यञ्चणमाज्यभागो सर्वेभ्यः समवदाय सक्तदेव सौष्टिकृतं जुहोति हुत्वैतन्मेक्षणमनुहरेदिति । स्विष्टिकृतदर्थं स्रुचिष्टुतस्रुवं दत्त्वा चरोरुत्तरपूर्वार्द्धादीशानकोणरूपान्मेक्षणेन बहुतरमेकवारं गृहीत्वा स्रुचि स्थापयित्वा वारद्वयं घृतेन सेचयेत् पञ्चावदानपक्षे घृतस्रुवद्वयेनोपस्तरणं सक्तद्वविर्निक्षेपः पुनर्घृतेनाभिसेचनद्वयमिति । अत्र मेक्षणक्षतस्थानं घृतेन प्लावयेत् पुनर्यागार्थमेव तत् ततश्च यागायोग्यतारूपयातयामतायामपि न दोष इत्यर्थः । ततोऽग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेत्यनेन ईशानकोणे जुहुयात् । ततो भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्होमः । अस्य चरुहोमे पश्चादुद्देशान्न प्राकरणमिति । आ उष्यत इत्यावापः प्रधानहोमः स तु स्विष्टिकृद्धोमात् प्राक् न तु पश्चादित्यर्थः । एवञ्च मुख्यहोमे त्वक्तते यदि चरुर्नष्टो दुष्टो वा तदाऽन्यः पाच्यः मुख्ये कृते यदि नाशदुष्टौ

स्यातां तदाज्येनैव स्विष्टिकृद्दोम इति सरला । गणेषु एक-
दानेकयागेषु एकमेव न प्रत्येकं परिसमूहनादि उपलक्षणत्वा-
दुदूखलमुपलक्ष्यपि एवं स्विष्टिकृद्दोमोऽपि सकृदुपलक्षणमेतत्
महाव्याहृत्यापीति सरला । अनुहरेत् अग्नौ क्षिपेत् एवमुक्त-
प्रकारेण यथायथं समापयेत् ।

अथोदीचम् । अत्र गोभिलः । “समिधमाधायानुपर्युक्ष्य
तथैवोदकाञ्जलीन् सिञ्चेत् अन्नमंस्था” इति मन्त्रे विशेषः ।

अथ प्रायश्चित्तम् । होमानन्तरं कर्मवैगुण्यसमाधानार्थं
प्रायश्चित्तं गोभिलानुक्तमपि तत्परिशिष्टोक्तं कुर्यात् तद्यथा
“यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मको भवेत् । चतस्रस्तत्र
विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥ अथवा ज्ञातमित्येषा प्राजा-
पत्यापि बाहुतिः । होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः
स्मृतः” ॥ यत्र प्रायश्चित्तरूपो महाव्याहृतिहोमो विधीयते
तत्र चतस्र आहुतयो होतव्याः । यथा विवाहे तथा च
गोभिलः । “महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीमिति” ।
अस्यार्थः । भूराद्याभिर्व्यस्ताभिस्तिसृभिस्तिस्र आहुतौः
भूभुवः स्वः स्वाहेति समस्ताभिश्चतुर्थी जुहुयात् अपि वा ।
अथवा अज्ञातं यदनाज्ञातमिति मन्त्रेणाहुतिर्होतव्या प्रजापतये
स्वाहेति वा प्रायश्चित्तविधिर्विकल्पत्रयवान् मुनिभिः स्मृतः
इत्यनेन पक्षान्तरं निरस्तम् । ततश्च भवदेवभट्टोक्तप्रायश्चित्ता-
त्मकसाध्यायनहोमो निष्प्रमाणः भट्टनारायणैर्गोभिलभाष्ये
तदप्रमाणीकृतत्वात् । ततश्च प्रायश्चित्तहोमार्थं सङ्कल्प्य अग्ने
त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वावाह्य संपूज्य समिधं प्रक्षिप्य
“आज्यद्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते” इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । आज्यद्रव्यकहोमत्वेन पूर्वापरं महाव्याहृतिहोमः ।
तथा च गोभिलः । “आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपशि-

ष्टाच्च महाव्याहृतिहोम इति” । एवञ्च तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा व्यस्तसमस्ताभिः प्रायश्चित्तरूपाञ्चतस्र आहुतौर्हुत्वा तिसृभिर्महाव्याहृतिभिर्हुत्वा समित्प्रक्षेपेण प्रायश्चित्तं समापयेत् ।

अथ यज्ञवास्तुकरणम् । गोभिलः । “समिधमाधाया-
नुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति तत एव वह्निषः कुशमुष्टिमा-
दायाज्ये हविषि वात्रिरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानि अक्तं
रिहानाव्यन्तु वय इति । अथैनमद्भिरभ्युच्याग्नावपवर्जयेत् ।
यः पशूनामित्यादि इत्येतद् यज्ञवास्तु इत्याचक्षत इति”
समिधादानानुपर्युक्षणयोः सिद्धयोः पुनर्वचनं क्रमार्थम् ।
यज्ञवास्तु इति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयम् । कथं करो-
तोत्यत आह तत इति । ततस्तस्मादेव वह्निष आसूतकुशात्
कुशमुष्टिमादायाज्येऽवदध्यात् मज्जयेत् न चेदाज्यमवशिष्टं
हविषि चरावादध्यात् अग्रादिप्रदेशम् अक्तमिति मन्त्रेण
स्थानभेदान्मन्त्रावृत्तिः । अथानन्तरमेवामुच्चन एवं कुशमुष्टि-
मद्भिः प्रणीताद्भिरभ्युच्याग्नावपवर्जयेत् दाहयेत् यः पशूना-
मिति मन्त्रेण तत एव वह्निष इत्यारभ्य यदुक्तं तदयज्ञवास्त्विति
वृद्धाः कथयन्ति । एतत् प्रयोजनन्तु प्रतिपत्तिकर्मत्वेऽपि
तद्व्यनशि एतत् कर्माप्राप्तावपि यज्ञो यस्मिन् वसतीति
व्युत्पत्तिप्रतिपादयार्थसिद्ध्यर्थं कुशान्तरमुष्टिमादाय तत्कर्तव्य-
मिति एवमेव भट्टभाष्यम् ।

अथ पूर्णाहुतिः । तत्र पूर्णाहुत्यां सृङो नामेति प्रागुक्त-
वचनात् सृङनामानमग्निमावाह्य संपूज्य दद्यादुत्थाय पूर्णं
वै नोपविश्य कदाचनेति भविष्याग्निपुराणाभ्यामुत्थाय पूर्णा-
हुतिं कुर्यात् ।

अथ वन्दनादिकर्म । तत्र वशिष्ठः । “ऐशान्यामाहरेद्भस्म

सुचाग्रेण सुवेण वा । वन्दनं कारयेत्तेन शिरः कण्ठांशकेषु
 च ॥ कस्यपश्येति मन्त्रेण यथानुक्रमयोगतः । ततः शान्तिं
 प्रकुर्वीत अवधारणवाचनम् ॥ दक्षिणा च प्रदातव्या ग्रहाणाञ्च
 विसर्जनम् ॥ शान्तिः सामगानां वामदेव्यगानम् । तथा
 च गोभिलः । “अपवृत्ते कर्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थमिति” ।
 अपवृत्ते समाप्ते । गानाशक्तौ त्रिधा पाठमाह छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्तव्यमदितेऽन्विति । अन्ते
 च वामदेव्यस्य गानमित्यथवा त्रिधा” ॥ गानं कुर्यादृचस्त्रि-
 धेति वा पाठः । अवधारणमच्छिद्रावधारणम् । “आच्छिद्रामिति
 यद्वाक्यं वदन्ति चित्तिदेवताः । प्रणस्य शिरसा ग्राह्यमग्नि-
 श्टोमफलैः समम्” ॥ इति शातातपपराशरवचनात् । अव-
 धारणं तच्च दक्षिणादानानन्तरं कर्तव्यं न तु पाठक्रमादरः ।
 “वृथा विप्रवचो यस्तु गृह्णाति मनुजः शुभे । अदत्त्वा दक्षिणां
 वापि स याति नरकं ध्रुवम्” ॥ इति नारदोयात् । अतएव
 भवदेवभट्टेनापि वामदेव्यगानानन्तरं दक्षिणाभिहिता न त्व-
 च्छिद्रावधारणात् परम् । होमदक्षिणा च स्वयं होतृपक्षे
 ब्रह्मणे देया । ब्राह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तता ।
 कर्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत्” ॥ इति छन्दोग-
 परिशिष्टात् । गोभिलेनापि दर्शादियागमभिधाय पूर्णपात्रं
 दक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यादित्युक्तम् । त्रान्तत्वेऽपि पुंस्त्वं
 छान्दसम् एतदनुसारात् कर्मान्त इति ब्रह्मसाध्यहोमान्तपरं
 न तु परिशिष्टप्रकाशोक्तनामकरणादिप्रधानकर्मान्तपरम् यतः
 प्रधानकर्मदक्षिणां कर्मोपदेष्टे आचार्याय दद्यात् । यजमाने-
 तरहोतृपक्षे तु ब्रह्महोतृभेदेन दक्षिणा विशेषानुपादाने होम-
 दक्षिणैव ब्रह्महोतृभ्यां ग्रहीतव्या । स्वयमेव होतृब्रह्मकरणे
 अन्यस्मै दद्यात् “विदध्याहोत्रमन्यसेर्हक्षिणाईहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत्” ॥ इति कन्दोग-
परिशिष्टात् । पूर्णपात्रलक्षणन्तु गृह्यासंग्रहयज्ञपात्रपरि-
शिष्टप्रकाशयोः । “अष्टमुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ तु
पुष्कलम् । पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते” ॥
अत्र षट्पञ्चाशदधिकशतद्वयमुष्टिमितं पूर्णपात्रम् । असम्भवे
तु कन्दोगपरिशिष्टम् । “यावता बहुभोक्तुश्च तृप्तिः पूर्णेन
जायते । नावराद्धं ततः कुर्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः” ॥
अवराद्धं न्यूनम् । ततः प्रागुक्तनारदीयाच्छिद्रावधारणं
कुर्यात् । ततः साङ्गतार्थं तद्विष्णोरिति मन्त्रेण विष्णुं स्मरेत्
“प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् । स्मरणादेव
तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण
स्त्रायादप्सु पुनः पुनः । गायत्री वैष्णवी ह्येषा विष्णोः संस्मर-
णाय वै” ॥ इति याज्ञवल्क्यात् । ततो “गच्छध्वममराः
सर्वे गृहीत्वार्चां स्वमालयम् । सन्तुष्टा वरमस्माकं दत्त्वेदानीं
सुपूजिताः” ॥ इति विष्णुधर्मात्तरौयेण विसर्जयेत् । अत्र
सामान्यनिर्देशात् वशिष्ठवचने अहाणामित्युपलक्षणम् । ततः
“प्रौयतां पुण्डरीकाक्षः सर्वयज्ञेश्वरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे जग-
त्तुष्टं प्रौणिते प्रौणितं जगत्” ॥ इति मत्स्यपुराणीयं पठेत्
इति सर्वहोमसाधारणेति कर्तव्यता ।

अथ विवाहः । तत्र पूर्वं यदि वाग्दानं क्रियते यदा
अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यारोगिणोव्यङ्गस्यापतितस्याऽक्षौवस्या-
विवाहामुकगोत्रामुकीं देवीं कन्यां दातुं तवाहं प्रतिजाने इति
पिता ब्रूयात् । अस्मिन् कालेऽग्निसान्निध्ये स्नातः स्नाते
ह्यरोगिणि “अव्यङ्गेऽपतितेऽक्षौवे पिता कन्यां प्रदास्यति”
इति । पितुरसन्निधाने भ्रात्रादिभिरेवं प्रतिज्ञा कर्तव्या
तत्सन्निधाने तु पूर्वोक्तं वाक्यम् । पितुरभावे कर्तव्यतरस्यापि

ज्योतिषे । “गुरोर्भृगोरस्तबाल्ये वार्धके सिंहगे गुरौ । वक्रि-
जौवेऽष्टविंशेऽङ्गि गुर्वादित्ये दशाह्निके ॥ पूर्वराशावनायाता-
तिचारिगुरुवल्लरे । प्राग्नाग्निगन्तृजौवस्य चातिचारे त्रिपक्षके ॥
कम्पाद्यद्भुतसप्ताहे नौचख्ये मलिच्छुचे । भानुलङ्घितके मासि
क्षये राहुयुते गुरौ ॥ पौषादिकचतुर्मासे चरणाङ्कितवर्षणे । एके-
नाङ्का चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये ॥ तृतीयेन तु सप्ताहे मङ्ग-
ल्यानि जिजौविषुः । विद्यारम्भकर्णवेधौ चूडोपनयनोद्बहान् ॥
तीर्थस्नानमनावृत्तं तथानादिसुरेक्षणम् । परीक्षारामयज्ञांश्च
पुरस्चरणदौक्षणे ॥ व्रतारम्भप्रतिष्ठे च गृहहारम्भप्रवेशने । प्रतिष्ठा-
रम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च” ॥ आश्वलायनः । “उदगयने आपू-
र्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः” ।
विवाहः सार्वकालिक इत्येके । आपूर्यमाणे पक्षे शुक्लपक्षे ।
दशवर्षाभ्यन्तर एवोदगयनाद्यपेक्षामाह भुजवलभीमः । “ग्रह-
शुद्धिमन्दशुद्धिं मासायनर्तुदिवसानाम् । अर्वाक् दशवर्षेभ्यो
मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम् । एतत् परन्तु विज्ञेयसङ्गिरो
वचनं यथा । कालात्यये च कन्यायाः कालदोषो न विद्यते ।
मलमासादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नतः । पुंसः प्रति सदा
दोषात् सर्वदैव हि वर्ज्यता । रेवत्युत्तररोहिणीमृगशिरा-
मूलानुराधामघाहस्तस्लातिषु तौलिषष्ठमिथुनेषूद्यत्सु पाणि-
ग्रहः । सप्ताष्टान्यवहिः शुभैरुडुपतावेकादशहितिगि क्रूरै-
स्यायषडष्टगैर्न तु भृगौ षष्ठे कुजे चाष्टमे” ॥ पारस्करः ।
“कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु” । स्वाती
मृगशिरसि रोहिण्यां वेति । त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु नवस्त्रित्यर्थः ।
एतद्वचनाच्चित्रश्रवणधनिष्ठश्रिणौनक्षत्राणि लभ्यन्ते । “आद्ये
मघाचतुर्भागे नैऋतस्याद्य एव वा । रेवत्यन्ते चतुर्भागे
विवाहः प्राणनाशकः” ॥ सप्तशलाकवेधमाह दौपिका ।

“कृत्तिकादिचतुःसप्तरेखाराशौ । परिभ्रमन् ग्रहश्चेदेकरेखास्थो
 वेधः सप्तशलाकजः । वैश्यस्य चतुर्थे अंशे श्रवणादौ लिप्तिका-
 चतुष्टये च अभिजित् तत्स्थे खचरे विज्ञेया रोहिणीविद्या” ॥
 अभिजिति खचरेऽधिकदोषार्थमाह रोहिणीति नेतद्दर्शना-
 द्युतिवेधो निषिद्धः । “चन्द्रातिरिक्तखचर्यद्यत्र वेधसम्भवः ।
 चिताभूमिं तदा नारी भर्ता सह विशेदध्रुवम्” इति माण्डव्य-
 विरोधात् । दौपिकायां “कर्णवेधे विवाहे च व्रते पुंसवने
 तथा । प्राशने चाद्यचूडायां विद्वसृक्तं विवर्जयेत्” ॥ तद्रूपं
 दशयोगभङ्गमाह । “तिथ्यङ्गवेदैकदशो नविंशभैकादशाष्टा-
 दशविंशसंख्याः । इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना च योगादमूखेद्दश-
 योगभङ्गः” ॥ राजमार्तण्डः । “दम्पत्यो द्विनवाष्टराशिरहिते
 दारानुकूले रवौ चन्द्रे चार्ककुजार्किंशुकवियुते मध्येऽथ वा
 पापयोः । त्यक्त्वा च व्यतिपातवैधृतिदिनं विष्टञ्च रिक्तां तिथिं
 क्रुराहायनचैत्रपौषराहते लग्नाशंके मानुषे । पापात् सप्तमगः
 शशौ यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथ वा । यत्नेनापि विवर्जये-
 न्मुनिमते दोषो ह्ययं कथ्यते । यात्रायां विपदो गृहे सुतबधः
 क्षौरे च रोगोद्भवो वैधव्यं विवाहे व्रते च मरणं शूलञ्च
 पुंस्कर्मणि” ॥ अयं यामित्रवेधः । अस्यापवादमाह । “मूल-
 त्रिकोणनिजमन्दिरगोऽथ तदौचित्ये वा । यामित्रवेधवि-
 हितानपहाय दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते” ॥
 व्यासः । “रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्विवाहिता ।
 शनैश्चरदिने चैव यदि रिक्तातिथिर्भवेत् । तस्मिन् विवाहिता
 कन्या पतिसन्तानवर्द्धिनौ” ॥ स्वरोदये । “त्रिनाडौवेधनक्षत्र-
 मश्विन्यार्द्रायुगोत्तरा-हस्तेन्द्र-मूलवारुण्यः पूर्वभाद्रपदास्तथा
 याम्यसौम्यौ गुरुर्योनिचित्रामित्रजलाह्वयम् । धनिष्ठा चोत्तरा
 भाद्रा मध्यनाडौ व्यवस्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पो मघा

स्वातीविशाखके उत्तराश्रवणा पौष्ण पृष्ठनाडी व्यवस्थिता ।
 प्राङ्नाद्या विध्यते भर्ता मध्यनाड्योभयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे
 कन्या स्त्रियते नात्र संशयः । प्रनष्टं जन्मभं यस्य तस्य नाम-
 र्त्ततो वदेत् । द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन । एक-
 राश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥ तद्यथा । “एकराशौ
 च दम्यत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृती-
 यैकादशे तथा” ॥ अन्यज्ज्योतिस्तत्त्वेऽनुसन्धेयम् । अत्र च ।
 “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु । पिण्डानोद्ध-
 नात्तेषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् ।
 “कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः । नामकर्मणि बालानां
 चूडाकर्मादिके तथा । सौमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
 नान्दौमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृहौ” इति विष्णु-
 पुराणाच्च । कन्यापुत्रविवाहे पिता नान्दौमुखं कुर्यात् पितु-
 र्देशान्तरस्थत्वादित्ये अन्येनापि प्रतिनिधिना नान्दौमुखआहं
 कर्त्तव्यम् । तदभावे पितुर्नाशे पातित्यादिना आह्वानधि-
 कारित्वे वा तत्क्रमात् तस्य संस्कार्यस्य क्रमात् तेन स्वयं
 तदन्यो वा तत्पितृभ्यस्तन्मातामहेभ्यश्च आहं कुर्यात् । एतत्
 प्रपञ्चितं आहृतत्त्वोद्वाहृतत्त्वयोः । विष्णुः । “व्रतयज्ञविवाहेषु
 आह्वे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यादनारब्धे तु
 सूतकम् । आरब्धो वरणं यज्ञे सङ्कल्पो व्रतजापयोः । नान्दौ-
 आहं विवाहादौ आह्वे पाकपरिष्क्रिया” ॥ व्रतसमावास्यादि
 आदिपदात् सायंप्रातर्होमपरिश्रवः । “प्रवृत्तं मलमासात्
 प्राक् यत् कर्म न समापितम् । आगते मलमासेऽपि तत्
 समाप्यं न संशयः” इति काठकगृह्यपरिशिष्टम् । आरब्ध-
 विवाहादिकं मलमासेऽपि कार्यम् अनारब्धं न कार्यम् ।
 “अधिमासके विवाहं यात्रां चूडां तथोपनयनादि । न कुर्यान्न

सावकाशमङ्गल्यं न तु विशेषेज्यामिति” भौमपराक्रमात् ।
 अत्र विवाहादिकौर्त्तनं निरवकाशमपि निषेधार्थम् अन्यथा
 सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेर्वैयर्थ्यात् सावकाशञ्च सम्भवत् का-
 लान्तरमतो निरवकाशस्याप्यनन्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
 सूचितः । जातकर्मादौ प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः । आह जातक-
 नामानि ये च संस्कारमाश्रिताः । मल्लिस्तुचेऽपि कर्त्तव्याः
 काम्या इष्टौर्विवर्जयेत्” इति संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणा-
 दय इति साधवाचार्यः । यत्तु “नामान्नप्राशनं चौडं विवाहं
 मोक्षिवन्धनम् । निष्क्रमं जातकर्माणि काम्यं वृषविसर्जनम् ।
 अस्तं गते गुरौ शुक्रे बाले वृद्धे मल्लिस्तुचे । उपायनमुपारम्भं
 व्रतानां नैव कारयेत्” इति गार्ग्यवचनं नामकरणादौनां
 वर्जनमुक्तं तन्नामकरणान्नप्राशनजातकर्माणामेकादशद्वादश-
 प्रधानकालाक्तानां यद्वागामिक्रियामुख्येत्यादिवचनात् । अ-
 न्तरालकर्त्तव्यानां न सावकाशं मङ्गल्यमित्युक्तविषयकाणां
 वेदितव्यं तदाह स एव । “नामकर्म च जातञ्च यथाकालं
 समाचरेत् । अतिपातेऽपि कुर्वीत प्रशस्ते मासि पुण्यदे” ॥
 तथा गर्भाधानपुंसवनसौमन्तोन्नयनानि कार्याणि “गर्भे
 वार्द्धुषि कृत्ये च नाधिमासं विदुर्बुधाः” इति मनुवचनात् ।
 मत्स्यसूक्ते । “भूकम्पादेनं दोषोऽत्र वृद्धिश्चाह्वे कृते सति” ।
 एतदनन्तरं क्षौरं कर्त्तव्यम् । “आज्ञया नरपतेर्हिजन्मनां
 दारकर्मसृतसूतकेषु च । बन्धमोक्षमथ दीक्षणेष्वपि क्षौर-
 मिष्टमन्त्रिलेषु चौडुषु” इति श्रीपतिरत्नमालोक्तेः । तद-
 नन्तरं कृतोद्दत्तस्नाने जामातरि गृहप्राङ्गनमागते तस्य
 गन्धपुष्पादिवरणम् । दानवाचनान्नारम्भणवरणप्रमाणेषु यज-
 मानं प्रतीयात्” इति हरिशर्माधृतवचने वरणप्रदान-
 परिणयनशुचिपरिकर्माभिषेककर्माणि शुभदे तिथौ विलम्बे

न भवन्ति किलात्यपुण्यानामिति दौपिकायाञ्च वरणश्रुतेः ।
 एतदनन्तरं वरकन्ययोः पुष्पमालाद्यत्सवेन साम्प्रत्याचरण-
 रूपमुखचन्द्रिकामाह हरिवंशे । “आशीर्भिवर्द्धयित्वा तु
 देवार्षिः क्षणमब्रवीत् । अनिरुद्धस्य वीर्याख्यो विवाहः
 क्रियतां विभो । जम्बूलमालिकां द्रष्टुं श्रद्धा हि मम
 जायते” । तामाह हारावली “जम्बूलमालिका कन्या वरयो-
 मुखचन्द्रिका” । दक्षिणात्यास्तु “आसने शयने दाने भोजने
 वस्त्रसंग्रहे । विवादे च विवाहे च क्षुतं सप्तसु शोभनम्” । मत्स्य-
 सूत्रं “वलिकर्मणि यात्रायां प्रवेशे नववेश्मनः । महोत्सवे च
 मङ्गल्ये तत्र स्त्रीणां शुभध्वनिः” । स्त्रीणां ध्वनिः उलुउलुध्वनिः
 गीतं वा । मत्स्यपुराणम् । “मङ्गल्यानि च वाद्यानि ब्रह्म-
 घोषञ्च गीतकम् । ऋद्धयर्थं कारयेद्दिवानमङ्गलविनाशनम्” ।

अथार्हणम् । तत्र दानात् पूर्वमर्हणमाह मनुः । “आच्छाद्य
 चार्चयित्वा च श्रुतशौलवते स्वयम् । आहूय दानं कन्याया
 ब्राह्मो धर्मः प्रकौर्त्तितः” । आच्छाद्य रक्तवासोभ्यां कन्यां
 शुक्लवासोभ्यां वरं परिधाप्य तच्च वरणदत्तवस्त्राभ्यामेव निष्पन्न-
 मिति न पुनर्दोष्यते । अर्चयित्वा कन्यामलङ्कारादिना वरञ्च
 गोभिलोक्तप्रकारादिना । तथा च चतुर्थप्रपाठके दशमका-
 ण्डिकायां गोभिलः । उत्तरतो गां बध्वाऽवतिष्ठेत् अर्हणा
 पुत्रवाससा इति अर्हणीयदेशस्योत्तरस्यां दिशि गां स्त्रीगवौम् ।
 पुत्रवाससेति मातारुद्राणामिति मन्त्रलिङ्गात् बध्वा उपस्थानं
 कुर्यात् । तस्या एव गोरन्यस्या अश्रवणात् अर्हणा पुत्रवाससा
 इति मन्त्रेणार्हणीयानामुपवेशने मन्त्रमाह स एव । इदमह-
 मिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामि इति प्रतिष्ठमानो
 जपेद् यत्रैवमर्हयन्तः स्युः । इदमहमिति प्रतिष्ठमान ऊर्ध्वं स्ति-
 ष्ठन् जपेत् । जामाता यत्र देशे । एवं जामात्रादिकं अर्हयन्तः

पूजयन्तः सम्प्रदात्रादिकाः स्युः । तेन इदमहमिति मन्त्रं
तिष्ठन् पठित्वा जामाता आसने उपविशति । अर्हणप्रकार-
माह स एव । “विष्टरपाद्यार्घ्याचमनोयमधुपर्कान् एकैक-
शस्त्रिस्त्रिनिवेदयेरन्निति” । विष्टरस्तु सार्धद्वितयवामावर्त्त-
वलिताधोसुखाग्रा असंख्यातदर्भाः । तथा च गृह्यासंग्रहः ।
“ऊर्ध्वकेशो भवेद् ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः । दक्षिणावर्त्तको
ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः” । इति छन्दोगपरिशिष्टम् । “दर्भ-
संख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” । एवञ्च “पञ्चाशद्भि-
र्भवेद् ब्रह्मा तदर्धेन तु विष्टरः” । इति यदि समूलं तदा
शाख्यन्तरौयम् । एतेन विष्टरे पञ्चविंशतिसंख्या भवदेव-
भट्टोक्ता निरस्ता । एवं विष्टरग्रहणं हस्ताभ्यामपि यदुक्तं
तदपि निरस्तम् । “यत्रोपदिश्यते कर्म कतुरङ्गं न चोच्यते ।
दक्षिणस्तत्र बिज्ञेयः कर्मणां पारगः करः” इति छन्दोगपरि-
शिष्टात् । पाद्यं पादचालनार्थमुदकम् । तथा चामरः ।
“पाद्यं पादाय वारिणि । अघ्यं दध्यक्षतसुमनोयुक्तं जलम् ।
साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिमिश्रितम् । अघ्यं दधिमधु-
भ्याञ्च मधुपर्का विधोयते” । इति भट्टभाष्यधृतवचनात् ।
आचमनोयमाचमनार्थमुदकम् । दधिमधुमात्रेण मधुपर्का-
भिधानं घृतासम्भवपरम् । तत्सम्भवे गोभिलः । मधुपर्कं
दधिमधुघृतं पिहितं कांस्यस्थं कांस्येनेति । पूर्ववचने पात्रा-
नुपदेशात् कांस्यपात्रं विनापि मधुपर्कं दौयते । तान् पञ्च
विष्टरादीन् द्रव्यविशेषान् एकैकशः प्रत्येकं त्रिस्त्रिःप्रतिपादन-
कालेऽर्हणकर्तारो निवेदयेरन् ज्ञापयेयुः । विष्टरादीनि निवे-
दनीयानि । त्रिरुक्ता प्रतिगृह्यतामिति सकृत् सर्वत्र वाक्य-
शेषं कुर्यात् । पाद्या इति अपसम्बन्धात् स्त्रीबहुवचनमिति
सरला तन्म । वीक्षणविधौ तन्मन्त्रे च अप इति श्रुत्या ग्रहणे

तथा कल्पनानुपपत्तेः । “पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं तोयमेव
तत् । तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि निवेदयेत्” इति कालि-
कापुराणात् “पाद्यं पादाय वारिणि” इत्युक्तेश्च । अतएव भट्ट-
भाष्ये पाद्यं पाद्यं पाद्यमित्युक्तं विवाहानन्तरमर्हणमुक्त्वा
गतेष्वित्येक इति वक्ष्यमाणसूत्रेण गोभिलोऽप्यागमनमात्र एव
वरार्हणमुक्तवान् । तत्रैक इत्यनेन बहुवादिसम्मतत्वात् तत्-
काले वरार्हणं व्यवह्रियते तत्प्रकारमाह । या औषधौरित्य-
दञ्च विष्टरमास्तीर्याप्युपविशति या औषधौरित्यनया ऋचा ।
उदञ्च मुदगग्रं विष्टरमास्तीर्य उपविशति । पादयोरन्यमध-
आस्तीर्य उपरिपादौ तूष्णीं कुर्यादिति सरला । भट्टभाष्ये ।
ततः पादोपवेशने भवदेवमन्त्रलिखनं प्रमाणशून्यम् । ततः
पाद्यजलप्रेक्षणमाह स एव । यतो देवौवित्यपः प्रेक्षेत । यतो
देवौरिति मन्त्रेणापः पादप्रक्षालनमुदकं प्रेक्षेत । गोभिलः ।
“सव्यं पादमनेनिजे” इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् । “दक्षिणं
पादमवनेनिजे” इति दक्षिणं प्रक्षालयेत् । तत्र जलाञ्जलि-
निक्षेपं कुर्यात् एवं दक्षिणेऽपि । गोभिलः । पूर्वमन्यमपर-
मन्यमित्युभौ शेषेण पूर्वमन्यमपरमन्यमुभाविति मन्त्रेण पूर्व-
प्रक्षालनावशिष्टजलाञ्जलिकृतेन उभयपादप्रक्षालनं कुर्यात् ।
गोभिलः । “अन्नस्य राष्ट्रिरसि” इति इत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात्
कांस्यपात्रेण दध्यक्षतादियुक्तं जलरूपमर्घ्यम् अन्नस्य राष्ट्रि-
रसौति मन्त्रेणाञ्जलौ गृह्णीत्वा शिरसि दद्यात् तथा च भट्ट-
भाष्ये शूलपाणिधृतवचनात् । “कांस्येन वार्हणोयस्य निनये-
दध्यमञ्जलौ” । गोभिलः । यशोऽसौत्याचमनौयमाचामेत् ।
यशोऽसौति मन्त्रमुच्चार्याचमनौयं जलमाचामेत् । तच्च सक-
लमन्त्रेण ब्राह्मतीर्थेन भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत् तत इन्द्रि-
याण्युपसृशेत् । गोभिलः । “यशसो यशोऽसौति मधुपर्कं

गृह्णीयात्” । यशसो यशोऽसौति मन्त्रेण गृह्णीयात् । तथा “यशसो भक्ष्योऽसि महसो भक्ष्योऽसि श्रीर्भक्ष्योऽसि श्रियं मयि धेह्येति” त्रिःपिबेत् । तूष्णीं चतुर्थमिति मन्त्रं प्रतिपानं पठित्वा वारत्रयं पिबेत् चतुर्थममन्त्रकं पिबेत् । इदानीं पानव्यवहाराभावात् जिघ्रति । तत आचम्य गोमूर्च्छणं कारयेत् । तथा च गोभिलः । आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिब्रूयात् । मुञ्च गां वरुणपाशाद्विषन्तं मेऽभिधेहि इति तं जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकं ब्रूयात् । माता रुद्राणामनुमन्त्रयेदिति” । आचान्तोदकाय कृताचमनाय प्रकृतत्वाद्धराय । सप्तम्यर्थे चतुर्थी तेन वरे आचान्ते नापितः प्रकृताया गोः समीपेऽवस्थितो गौरिति ब्रूयात् । एवं नापितेनोक्ते तं श्रावयति वरो मुञ्च गामित्यादि । अत्र मेऽभिधेह्येति शब्दप्रक्षेपात् मेऽभिधेह्येति इत्येवप्रयोगः न तु निराकाङ्क्षीकरणाय मोचये बन्धुरिति । अमुष्य इत्यनेन कन्यादातुर्नाम निर्देश इति भट्टभाष्यम् । ततश्च भवदेवभट्टेन यदभिधेह्येति अत्रेति पटं न लिखितम् अमुष्येत्यनूहेन लिखितं कन्यादानानन्तरञ्च गौरित्यादि गवामन्त्रणपर्यन्तं लिखितं तद्वेयं भट्टभाष्यादिविरोधात् प्रमाणाभावाच्च । अर्हणादित्वेन कन्यादानात् पूर्वमेव गोमोचनस्य युक्तत्वात् । मनुवचने अर्हयित्वेत्यनेन अर्हणानन्तरमेव कन्यादानविरोधाच्च ।

अथ विवाहपरिपाटी । तत्र गोभिलः । “पुण्ये नक्षत्रे दारान् कुर्वीत” । पुण्ये दोषरहिते नक्षत्रे ज्योतिःशास्त्रोक्तप्रशस्ते रोहिण्यादौ सपिण्डादिदोषरहितां कन्यां स्वीकारेण दारान् पत्नीं कुर्वीतेति । एवम् “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादङ्गः कालं विद्यादिति” तस्यैव सूत्रान्तरेण पुण्येऽहनौत्यनेनैव वारतिधिनक्षत्रयोगानां शुभसूचक-

त्वप्राप्तौ विवाहे पुण्ये नक्षत्रे इति पुनर्विधानमितरापेक्षया
 नक्षत्रस्य प्राधान्यं द्योतनार्थम् । अत्र च विवाहात् पूर्वं
 ज्ञातिकर्तृकसमन्वककन्याभिषेकरूपस्य ज्ञातिकर्मणो भट्ट-
 भाष्येण कास्यत्वाभिधानेन इदानीं तथा नाचरणात् तत्प्रमाणं
 न लिखितम् । कल्पतरुरन्नाकरयोगृह्यपरिशिष्टम् । “कन्यां
 वरयमाणानामेष धर्मो विधौयते । प्रत्यङ्मुखो वरयन्ति प्रति
 गृह्णन्ति प्राङ्मुखः” ॥ वरयन्ति गोत्रप्रवराभिधानपूर्वकं ददति
 प्रतिगृह्णन्तीति श्रवणात् । अतएव “सर्वत्र प्राङ्मुखो दाता
 गृहीता च उदङ्मुखः । एष एव विधिर्दाने विवाहे च
 व्यतिक्रमः” ॥ इति प्रत्यङ्मुखः सम्प्रदाता प्रतिग्रहीता प्राङ्मुखः ।
 तथा च “प्राङ्मुखायाभिरूपाय वराय शुचिसन्निधौ । दद्यात्
 प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे लक्षणसंयुते” ॥ इति वचनाच्च । भव-
 देवौयसम्बन्धविवेके प्रवराभिधानमाह भविष्यपुराणम् ।
 “तुलापुरुषदाने च तथैव हाटकाचले । कन्यादाने तथोत्सर्गे
 कौर्त्तयेत् प्रवरादिकम्” ॥ हरिशर्मभृतम् आश्वलायनगृह्य-
 परिशिष्टम् । “शिवदत्तप्रपौत्री ब्रह्मदत्तपौत्री विष्णुदत्तपुत्री
 यज्ञदत्ता कन्या शिवमित्रप्रपौत्राय राममित्रपौत्राय विष्णु-
 मित्रपुत्राय रुद्रमित्राय तुभ्यं सम्प्रदत्तेति” । सम्प्रदत्ता इत्यत्र
 दृष्टार्थत्वात् पुंवचसां क्तप्रत्ययार्था विवक्षितत्वेन सम्प्रददे इत्येव-
 प्रयोगः । तथा च व्यासः । “नामगोत्रे समुच्चार्य प्रदद्यात्
 अद्वयान्वितः । परितुष्टेन भावेन तुभ्यं सम्प्रददे इति” ॥
 स्वगामिफले तुभ्यं सम्प्रददे इति परगामिफले तु अहमस्मै
 ददानीति एवमाभाष्य दौषते इति छन्दोगपरिशिष्टदर्शनात्
 ददानीति वाच्यम् उभयपदिदाघातोः फलवत् कर्त्तर्यात्मने-
 पदम् अफलवत् कर्त्तरि परस्मैपदमिति पाणिनिश्रुतेः ।
 अतएव आत्मनेपदपरस्मैपदयोरात्मनेपरस्मै इति समाख्या

सङ्गच्छते । ददानौत्यस्य दद इति वर्त्तमानार्थता । अतएव
 सकृदाह ददानौति मनुनाप्युक्तं सङ्गच्छते । अनुमतिग्रहणार्थ-
 प्रार्थनार्थत्वे तु सकृत्वाभिधानमप्रयोजकमिति । आद्यादौ
 फलभागिनां गोत्राद्युल्लेखदर्शनात् तदितरत्रापि तदुल्लेखाचारः ।
 कन्दोगपरिशिष्टेऽहं पददर्शनादहं पदप्रयोगोऽपि । एवं आद्ये
 “अमुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः” इति ब्रह्मपुराण-
 दर्शनात् । देय विशेषणत्वेनैतच्छब्दप्रयोग इति । तत्र
 कन्या वरकुलयोः पाठकक्रमात् ऋष्यशृङ्गोक्तशब्दक्रमस्य बल-
 वत्त्वात् वरकुलाभिधानानन्तरं कन्याकुलाभिधानसमाधारः ।
 तथा च हेमाद्रिधृतम् ऋष्यशृङ्गवचनम् । “वरगोत्रं समु-
 ज्चार्यं प्रपितामहपूर्वकम् । नाम संकीर्तयेद्विद्वान् कन्याया-
 स्यैव मेवाह” ॥ इति धनञ्जयकृतसम्बन्धविवेकपरिशिष्टोपमम् ।
 “नान्दौमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम् । वाक्यमुच्चारये-
 विद्वानन्यत्र पितृपूर्वकम् । एतदेव त्रिरुच्चार्यं कन्यां दद्याद्
 यथाविधि” ॥ नान्दौसमृद्धिरिति कथ्यते इति ब्रह्मपुराणात्
 नान्दौमुखे पुत्रादिसमृद्धिप्रधानरूपे विवाहे । विशेषणन्तु
 विवाहादेव पुत्रादिलाभविशेषज्ञापनाय । चत्वर्यं अन्यत्र
 प्राप्तपित्रादिक्रमव्यवच्छेदाय । नान्दौमुखपदस्य आद्यपरत्वे
 अनेकवचनप्राप्तपितृपूर्वकाभिलापवाधापत्तेश्च । ज्योतिःसार-
 समुच्चये । विवाहे तु दिवाभागे कन्या स्यात् पुत्रवर्जिता ।
 विवाहानलदग्धा सा नियतं स्वामिधातिनी” ॥ अतएव
 महाभारते । “रात्रौ दानं न शंसन्ति विना चाभयदक्षिणाम् ।
 विद्यां कन्यां द्विजश्रेष्ठा दौपमन्नं प्रतिश्रयम्” ॥ अभयदक्षिणाम्
 अभयदानम् । प्रतिश्रयः प्रवासिनामाश्रयः । विवाहे रात्रौ
 दानान्तरमप्याह देवलः । “राहुदर्शनसंक्रान्ति विवाहात्यय-
 वृद्धिषु । स्नानदानादिकं कुर्युर्निशि काम्यव्रतेशु च” ॥ ग्रहादि-

दोषशान्त्यर्थं दानादिकन्तु विवाहात् प्रागेव कर्तव्यम् । भग-
वत्या रुक्मिण्या विवाहे तथा दर्शनात् । तथा च भारते ।
“चक्रुः सामर्ग्ययुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः । पुरोहितोऽथर्व-
विद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥ द्विरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च
गुडमिश्रितान् । प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः” ॥
ततो जोटकादिदोषे तत्तत् सूचनीयपापक्षयकाम इति वक्त-
व्यम् । अतएव दौपिकायां ये ग्रहारिष्टसूचका इत्युक्तम् ।
संवर्तः । “तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनासनैः ।
पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सववृत्तिषु” ॥ विष्णुपुराणञ्च ।
“विशिष्टफलदा कन्या निष्कामाणां विमुक्तिदा” ॥ निष्का-
माणां मुक्तिप्रतिकूलकामेन रहितानाम् । तेन विष्णुप्रौति-
कामनया दानेन दोषः । “देयानि विप्रमुख्येभ्यो मधुसूदन-
तुष्टये” इति वामनपुराणे सामान्यतोऽभिधानात् । एवं पित्रु-
द्देशेऽपि दानम् । तथा च विष्णुपुराणीयपितृगाथा । “रत्न-
वस्त्रमहोयानसर्वभोगादिकं वसु । विभवे सति विप्रेभ्यो
योऽस्मानुद्दिश्य दास्यति” ॥ याज्ञवल्क्यः । “ब्राह्मो विवाह
आह्वय दीयते शक्त्यलंकृता । तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषा-
नेकविंशतिम् ॥ इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेत्तज्जः षड्वंश्यांश्च महात्मना” ॥ पुनाति
पित्रादौन् पापात् नरकाच्च समुद्धरति पुत्रादौन् निष्पापान्
जनयति आत्मानमपि निष्पापं करोति । सह धर्मं चरता-
मिति नियमं कृत्वा कन्या दीयते सकायः कः प्रजापतिर्देवता-
ऽस्येति प्राजापत्यनामक इत्यर्थः । “आच्छाद्य चार्चयित्वा च
शुतशीलवते स्वयम् । आह्वय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकी-
र्तितः” । अत्र यद्दानपदं तद्दीयते यस्मै ग्रहणाय इति व्युत्पत्त्या
कृत्यल्युटो बहुलमिति ल्युटसिद्धमिति ग्रहणपरं न तु भाव-

साधनं तथात्वे दातुरेव विवाहकर्तृत्वापत्तेः । अत्र प्रत्ययार्थ-
 ग्रहणनिमित्तोभूत-प्रकृत्यर्थत्यागेन सहैककर्तृकत्वमाह्वानस्य
 स्थितादिपदाध्याहारेण वा व्यक्तम् । हरिवंशीयत्रिशङ्खपा-
 ख्याने । “पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सदुर्मतिः । येन भार्या
 हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” ॥ कृतोद्वाहा भार्या पाणिग्रहात्
 पूर्वं कृतेत्यर्थः । एवं “पाणिग्रहिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ।
 तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे” ॥ इति मनुवचनं
 विवाहगतसंस्कारविशेषार्थम् अतएव निष्ठेत्युक्तम् । तथा च
 रत्नाकरः । “पाणिग्रहणिका मन्त्रा विवाहकर्माङ्गभूताः”
 इति मनुः । “ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरी धर्म उच्यते” इति । कन्या-
 प्रदानं कन्यायाः स्वीकरणमिति कुल्लूकभट्टः । स्वाच्छन्द्यात्
 स्वेच्छया । दानाधिकारमाह याज्ञवल्क्यः । “पिता पिता-
 महो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृ-
 तिस्यः परः परः । अप्रयच्छन् समाम्नोति भ्रूणहत्या मृता-
 वृतौ । कामन्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वयंवरं” तथेत्य-
 नेन नारदोक्त मातामहाद्याः सूचिताः । तथा च नारदः ।
 “पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमतः पितुः । मातामहो
 मातुलश्च सकुल्यो बान्धवस्तथा । मातात्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ
 यदि वर्तते । तस्यामप्रकृतिस्थायां कन्यां दद्युः सनाभयः” ।
 बान्धवः पितामहः याज्ञवल्क्यैकवाक्यत्वात् । अत्र सकुल्य-
 मातामहयोर्नारदोक्त क्रमो न ग्राह्यः पाठक्रमाच्छाब्दक्रमस्य
 बलवत्त्वात् । तस्यामित्यनेन मातुल्यस्थितत्वात् । सनाभय
 इत्यनेन मातामहमातुलेतरसकुल्य उच्यते । प्रकृतिस्यः पाति-
 त्यादिदोषरहितः । देयद्रव्यस्य प्रेक्षणस्पर्शनं आह हारौतः ।
 “तस्मादङ्गिरवोऽहं दद्यादालभ्य चेति” । कालिकापुराणम् ।

“यस्य यद्दीयते वस्त्रमलङ्कारादि किञ्चन । तेषां देवतमुच्चार्य
 कृत्वा प्रोक्षणपूजने” । सम्प्रदानार्चनमाह मनुः । “योऽर्चितं
 प्रतिगृह्णाति दद्यादर्चितमेव वा । तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नर-
 कन्तु विपर्यये” । योऽर्चा पूर्वकमेव ददाति यश्च प्रतिग्रही-
 ताऽर्चा पूर्वकमेव दातुः प्रतिगृह्णाति तावुभौ स्वर्गं गच्छतः ।
 अनर्चितदानप्रतिग्रहणे तु नरकमिति कुल्लूकभट्टः । ततश्चा-
 र्चितमित्यस्य क्रियाविशेषणत्वात् पुरुषार्चापि प्रतीयते । अत-
 एव देयब्राह्मणौ संपूज्य दद्यादिति मैथिलैरुक्तम् । सम्प्रदान-
 करे जलपूर्वकं दानमाहापस्तम्बः । “सर्वाण्युदकपूर्वाणि
 दानानीति” । गोतमः । “अन्तर्जानुकरं कृत्वा सकुशन्तु
 तिलोदकम् । फलांशमभिसन्धाय प्रदद्यात् अद्वयान्वितः” ।
 कन्याया देवतं प्रतिग्रहप्रकारमाह विष्णुधर्मोत्तरम् । “कन्या-
 दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः” । प्राजापत्याः
 प्रजापतिदेवताकाः तथा “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्यात् भूमेः कृत्वा
 प्रदक्षिणम् । करे गृह्य तथा कन्यां दासीदासी द्विजोत्तमाः” ।
 करे गृह्य करं गृहीत्वा । तदाहादित्यपुराणम् । “ओङ्कार-
 मुच्चरन् प्राज्ञो द्रविषं शक्तुमोदनम् । गृह्णीयाद्दक्षिणे हस्ते
 तदन्ते खस्ति कौर्त्तयेत्” । ओङ्कारस्य स्त्रीकारार्थत्वात् ते-
 नैवात्र ग्रहणमुक्तम् । तथा च ओमित्यभ्युपगमे इति शाब्दिकाः
 खस्तीति दाचभिमतलाभाविष्कारार्थम् । तथा चामरः
 खस्त्याशौः क्षेमपुण्यादाविति” मार्कण्डेयपुराणम् । “दातुरि-
 ष्मभिधायन् प्रतिगृह्णादलोलुपः” । विष्णुधर्मोत्तरे । “द्रव्यस्य
 नाम गृह्णीयाद्दानीति ततो वदेत् । तोयं दद्यात्तथा दाता
 दाने विधिरयं स्मृतः । प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव च
 कौर्त्तयेत् । ततस्तु सार्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम् । समा-
 ययेत्ततः प्रसात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम्” । व्यासः । “अहा-

युक्तः शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् । अदक्षिणन्तु
यद्दानं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् । दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म-
सिध्यति मानवे । सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीयते ।
सुवर्णं काञ्चनमात्रं न पुंसकनिर्देशात् ।

अथ पाणिग्रहणम् । तत्र गोभिलः । “पाणिग्रहणे पुर-
स्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति” । पाणि-
ग्रहणे कर्तव्ये गृहसमौपदेश उपसमाहितः स्थण्डिले रेखादि
विरूपाक्षजपान्तं कर्म कृत्वा प्रकृतकर्माथं योजकनाम्नावाह-
नेन समाहितोऽग्निर्भवति । गोभिलः । “अथ जन्यानामेको
ध्रुवाणामपां कलसं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतो-
ऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” । अग्निस्था-
पनानन्तरं वरस्य सहायानां मध्ये एकोऽगाधजलेन घटं पूर-
यित्वा गृहीतकुम्भो वस्ताच्छादितदेहः प्रदक्षिणेनाग्निं वेष्ट-
यित्वाऽग्निब्रह्मणोर्दक्षिणस्यान्दिशि उदङ्मुखोऽवतिष्ठते” ।
अथ पूर्वस्तिष्ठतिरनुपविष्टतां बोधयति गोभिलः । “प्राजने-
नान्यः” इति । प्रतोदेन सह कुम्भधारिवदागत्य कुम्भधारिणः
प्रागन्योऽवतिष्ठते । गोभिलः “शमौपलाशमिश्रान् लाजांश्च-
तुरञ्जलिमात्रान् सूर्येणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः” इति । शमौ-
वक्षपत्रमिश्रितान् चतुरञ्जलिपरिमितान् लाजान् अग्नेः
पश्चात् सूर्यस्थान् स्थापयन्ति बहुवचनात् कर्तुरनियमः ।
“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता धाना भृष्टा भवन्ति ते । भृष्टास्तु
ब्रीहयो लाजा घटौखण्डिक उच्यते” । गोभिलः । तथा दृशत्
पुत्रञ्च । दृशत् शिला पेषणाधाररूपा पुत्रः पेषणकरणरूप-
प्रस्तरस्तदुभयं पूर्ववदुपसादयन्तौत्यर्थः ।

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन् भवति सशिरस्का साप्नुता
भवति । यस्याः कन्याया जामाता पाणिं ग्रहीष्यन् भवति

पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । अथ तदारम्भदिने क्षारोद्वर्तना-
 नन्तरम् अविधवाहृतमङ्गलोदकैः सा स्नाता भवति तथा आह-
 तेन वसनेन पतिः परिदध्यात् या अकृन्तन्नित्येतयर्चा । आहत-
 स्वरूपमाह । “ईषद्वीतं नवं शुभ्रं सदृशं यन्न धारितम् ।
 आहतं तद्विजानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्” । ईषत् सूक्ष्मम् ।
 न धारितं न परिहितम् एवभूतेन वस्त्रेण या अकृन्तदिति
 मन्त्रेण परिधत्स्वेति श्रुतेः परिदध्यादित्यन्तर्भूतनिजर्थः । तेन
 परिधापयेदित्यर्थः । एवञ्च परिधापनानुरोधेन वध्वा उत्थि-
 तत्वं प्रतीयते । अतएव कटवर्हिषोर्मध्ये प्रापणानन्तरं वर-
 दक्षिणे उपविशतीत्युक्तम् । एतदधरौयवस्त्रपरिधापने उत्तरत्र
 प्रावृतमित्यनेनोत्तरौयलाभात् स्त्रीपरिधाने शुक्लमित्यावव-
 क्षितम् । “धारयेदथ रक्तानि नारौ चेत् पतिसंयुता । विधवा
 च न रक्तानि कुमारौ शुक्लवाससौ” इति मत्स्यपुराणात् । परि-
 धानप्रकारमाह तुः शङ्खलिखितौ । “न नाभिं दर्शयेत् कुल-
 वधूरागुल्फाभ्यां व्यासः परिदध्यात् न स्तनौ विवृतौ कुर्व्यात्”
 इति । वासो विन्यासविशेषस्तु तत्तद्देशाचारादवगन्तव्यः ।
 रक्ताकरोऽप्येवम् । गोभिलः । “परिधत्तधत्तवाससेति प्रावृतां
 यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददद्गन्धर्वायेति” ।
 प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीं यज्ञोपवीतवत् कृतोत्तरौयपरि-
 धानात् । तथोक्तं विद्याकरवाजपेयिष्ठतवचनेन यथा
 स्मृतिः । “यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तमैः ।
 तथा सन्धार्यते यज्ञादुत्तराच्छादनं शुभम्” । न तु
 यज्ञोपवीतिनीमित्यनेन स्त्रीणामपि कर्माङ्गत्वेन यज्ञो-
 पवीतधारणमिति हरिशर्माक्तं युक्तम् । स्त्रीणां यज्ञोप-
 वीतधारणानुपपत्तेः सरलाभट्टभाष्ययोरप्येवम् । ततो वधू-
 र्दक्षिणश्रवणं स्पृशेत् । “क्षुते निष्ठौविते वान्ते परिधानेऽशु-

मोचने । कर्मस्थ एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्” इति स्मृतेः । अभ्युदानयन् अग्नेरभिमुखौमानयन् जपेत् । सोमेऽददिति मन्त्रं पतिः पठेत् । गोभिलः । “पश्चादग्नेः संवेष्टितं कटमेवं जातीयं वान्यं पदा प्रेरयन्तीं वाचयेत् । प्रमे पतियानः पन्थाः कल्पतामिति” ॥ अग्नेः पश्चाद्द्वोरणरचितं कटं तज्जातीयमन्यग्रथितं वा वस्त्राच्छादितं पादेन प्रेरयन्तीं वधूं प्रमे पतियान इति वाचयेत् पतिः । स्वयं जपेदजपन्त्यां प्रास्या इति वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् । पूर्वकटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति । प्रमे इति मन्त्रं वाल्यात् लज्जया वाऽजपान्त्यां वध्वां स्वयमेव पतिः पूर्वमेव मन्त्रं प्रमे इति स्थाने प्रास्या इत्यूहं कृत्वा जपति । अन्तशब्दः समौपवचनः । तेन कटवर्हिषोः समौपदेशम् अन्तरालरूपं प्रापयेत् । पत्युर्दक्षिणतः कटस्य पूर्वभागे कन्या उपविशति । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्वारव्यायाः षड्ज्याहुतौर्जुहोति अग्निरेतु प्रथम इत्येतत् प्रभृतिभिरिति । अन्वारव्याया इति कर्त्तरि क्तः । सप्तम्यर्थे षष्ठौ । तेन पत्युर्दक्षिणस्कन्धं दक्षिणहस्तेनान्वारव्यायां संलग्नायां सत्याम् अग्निरेतु इत्यादि षड्भिर्मन्त्रैः षड्ज्याहुतौर्जुहोति वरः महाव्याहृतिभिः पृथक्समस्ताभिश्वतुर्थी महाव्याहृतिभिर्भूर्भुवः स्वरिति तिसृभिः प्रत्येकमाज्याहुतौर्जुहुयात् । हुत्वोपैत्य अवतिष्ठत इति हवनानन्तरम् उपेत्याञ्जलिं वध्वा वधूवरावुपतिष्ठतः । अंशस्पर्शनात् कन्यायाः होमानुकूलं चेष्टावत्त्वात् समानकर्तृकत्वेन क्त्वा । अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिं गृहीत्वा । अनुपृष्ठं पृष्ठं लक्षौकृत्य परिक्रम्य गत्वा तेन कन्यायाः पश्चाद्वर्त्मना तस्या दक्षिणं गत्वा वध्वञ्जलिं दक्षिणहस्तेन गृहीत्वा उदङ्मुखोऽवतिष्ठेत् । एषोऽञ्जलिः ग्रहणपर्यन्तं

स्थास्यति एतेन कन्यायाः प्राञ्जु खत्वमायाति । ततश्चाञ्जल्या
 लभनान्तरं पाणिग्रहणपर्यन्तं कन्यालभनं पतिर्न त्यजेत् ।
 तथा च भट्टभाष्यदृतं गृह्यान्तरम् । “हुत्वान्यमथ जायाया-
 मन्वारभ्याञ्जलिम्पतिः । न विमुञ्चेदनापलु यावत् पाणिग्रहो
 जपः” इति । “पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधू-
 माक्रामयेत् । अश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन पाणिग्रहो जपति
 इममश्मानमारोहा इति” । पूर्वदेशस्थाया वध्वा एव माता
 तथैव भ्राता अन्यो वा ब्राह्मणः प्रागासादितान् लाजान् सूर्प-
 स्थान् गृह्यत्वा वधू दृशत्पुत्रं दक्षिणपदाग्रेण क्रामयेत् ।
 तदाक्रामणकाले इममश्मानमारोहा इति । वरो जपेत् ।
 सकृत् संगृहीतं लाजाञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जलावावपति तं
 सोपस्तौर्णाभिघारितमग्नौ जुहोत्यवच्छिन्दत्यञ्जलिम् इयं
 नार्युपव्रते इति एकवारम् अविक्षेपेण सम्यग्गृहीतं लाजाञ्जलिं
 वध्वञ्जलौ उपस्तौर्णाभिघारितमिति सिद्धये उपस्तरणाय वरो
 घृतस्रुवं वध्वञ्जलौ ददातीति । ततो वध्वा माताभ्राताऽन्यो
 वा ब्राह्मणो लाजान् ददाति तदुपर्यभिघारणाय घृतस्रुवद्वयं
 ददाति वरः” इति । चतुरावर्त्तपक्षे भृगुगोक्षो भार्गवप्रवर-
 श्चेत्तदा पञ्चावर्त्ताय उपस्तरणे घृतस्रुवद्वयमिति विशेषः ।
 एवमुपस्तौर्णाभिघारितं लाजाञ्जलिभेदमकुर्वतौ वरेण इय-
 मिति मन्त्रालङ्कारादि यं नार्युपव्रते इति पठिते वधूः सुसमिद्धे-
 ऽग्नौ जुहुयात् । अर्थमणं नुदेवं पूषणमित्युत्तरयोः । उत्तरयो-
 स्तथाविधयोर्लाजहोमयोः । अर्थमणं नुदेवं पूषणं नुदेव-
 मित्येतौ मन्त्रौ यथासंख्यं नियोक्तव्यौ हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य
 प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान् वा ब्राह्मणः कन्याला
 पितृभ्य इति” । हुते लाजाञ्जलौ मन्त्रवान् ब्राह्मणः पतिर्यथा-
 पूर्वम् इतं गतं तथैव परिक्रम्य वध्वाः पश्चिमेन प्रत्यावृत्त्य

प्रदक्षिणं यथा स्यात्तथा यातौति । मन्त्रलिङ्गाय कन्यला
 पितृभ्य इति मन्त्रं पठन् मधूमग्निं परिणयति परिसर्वतो-
 भावेन नयेत् प्रदक्षिणं कारयेदित्यर्थः । यत्तु सरलायां पत्यु-
 रशक्तौ अधौतवेदोऽन्यो वा परिणयतौत्युक्तं तन्मन्त्रलिङ्गविरो-
 धाद्वयवहारापरिगृहीतत्वाच्च हेयम् । अत्राग्निप्रदक्षिणे ला-
 जादीनां प्रदक्षिणमाह भट्टभाष्यधृता स्मृतिः । “लाजानाज्यं
 सुवं कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च । प्रदक्षिणानि कुर्यातां
 दम्पतौनविनाग्निकम्” ॥ परिणीता तथैवावतिष्ठते यथा-
 क्रामति तथा जपति तथावपति तथा जुहोति एवं त्रिःपरि-
 णीता वधूस्तथैवानुष्टुभगमनेन भर्ता गृहीताञ्जलिका प्राङ्मुखौ
 अवतिष्ठते । तथैव यथापूर्वं तेनैव प्रकारेणाक्रामति अश्मानं
 दक्षिणप्रपदेन तथा जपति पाणिग्रहे इममश्मानमिति तथा-
 वपति वध्वञ्जली सकृदगृहीतलाजानामञ्जलिं तथा जुहोति
 उपस्तोर्णाभिघारितम् अविच्छिन्दत्यञ्जलिम् एवमनेन प्रका-
 रेण त्रिकृत्वः प्रथमेन सह त्रित्वम् । उत्तरयोरित्यनेन द्वयोरेव
 मन्त्रोपदेशात् । सूर्येण शेषमग्नावावाप्य प्रागुदीचीमत्युत्-
 क्रामन्त्येकमिष इति दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामन्तौ ताञ्चा-
 क्रममाणां पतिर्मां सव्येन दक्षिणमाक्रमेति ब्रूयात् । एवं
 सप्तपदाक्रमणे पाणिग्राहस्तथैवावतिष्ठते इति । सूर्यस्योत्तरार्द्धे
 घृतसुवं दत्त्वा तदुपरि लाजशेषं निधाय तदुपरि घृतसुवद्वय-
 मिति चतुरावर्त्तपक्षे । पञ्चावर्त्तपक्षे तु सुवद्वयोपरि लाज-
 शेषदानमिति शेषः । ततश्च । अग्नये स्विष्टिकृते स्वाहेति
 सूर्येण जुहुयात् एतदनन्तरं सरलोक्तं वामदेव्यगानं न युक्तं
 प्रमाणानुपदेशात् । लाजक्षेपानन्तरं प्रागुदीचीदिशमाभि-
 मुख्येन दक्षिणपादपुरःसरेण गच्छ मावामपुरःसरेणेत्युक्त्वा एक-
 मिष इत्यादिसप्तभिमेन्तैर्यथाक्रमं सप्तसु स्थानेषु वधूर्दक्षिण-

पादेन गत्वा तद्देशे वामपादेन न गच्छेत् । एवं षट्सु स्थानेषु नयेज्जामाता । एतदनन्तरं सखा सप्तपदीत्यनेन प्रार्थनं भवदेवभट्टोक्तं गुणविष्णुनापि लिखितो मन्त्रो व्याख्यातश्च ईक्षकान् प्रति मन्दयते सुमङ्गलौरियं वधूरिति विवाहं द्रष्टुमागतान् सुमङ्गलौरिति मन्त्रेण जामाता प्रार्थयेत् । अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति तथेतरां समञ्जन्तु इत्येतयर्चा । औदको गृह्यौतोदककुम्भः पूर्वस्थापितः सोऽग्नेः प्रादक्षिणेन पश्चादागत्य समञ्जयन्त्वेतया ऋचा मन्त्रलिङ्गाद्वरेण जप्यमानया मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् मन्त्रान्तरमभिषिञ्चेत् तथा तेनैव प्रकारेण भेदोपादानेन इतरां वरेतरां वधूं पृथग्भिषिञ्चेत् इतरयासमस्याभिधानं स्यात् । तथाच गृह्यसूत्रम् । भेदे मन्त्रावृत्तिरसन्निपातत्वात् एवमेव भट्टभाष्यम् । एतेन करणमन्त्रत्वात् कुम्भधारिणोऽयं पात्र्यः न सिध्यमानस्य नाविति तु युवयोरित्यर्थे छान्दसो व्यतयः इति सरलोक्तं मन्त्रलिङ्गाद्वर एवाभिषिञ्चतीति वीरेश्वरोक्तञ्च नोपादेयं व्यवहारविरोधात् । अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाञ्जलिमुपोद्-गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृह्यौत्वा एताः षट्पाणिग्रहणीया जपति गृह्णामि त इति । कन्यावसेचनस्य प्राक् प्राप्तत्वेनावसिक्ताया इति पुनरुपादानम् अवसेचनस्थानस्थाया एव इत्यग्रहणार्थम् । उपउद्गृह्य उपसामौष्ये तेन मणिबन्धसमीपे ग्रहणमर्थाहामेन उत्तरतः साङ्गुष्ठदक्षिणस्य दक्षिणेन ग्रहणाभिधानात् । उद्गृह्याञ्जलिसकाशादक्षिणपाणिं विच्छिद्य वध्वा उत्तानं साङ्गुष्ठं दक्षिणं पाणिं दक्षिणेन पाणिना गृह्यौत्वा गृह्णामि ते इत्यादि षड्वचः पात-र्जपति । साङ्गुष्ठमित्यनेन तर्जन्यादीनां ग्रहणम् उत्तानमित्यनेन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयते । समाप्तासूत्रवन्ति प्रागुदीच्यां

दिशि ब्राह्मणकुलमभिरूपम् । समस्तासु पाणिग्रहणक्रियासु
सतीषु ऐशान्यां दिश्यवस्थितं विद्यातपःसंयुक्तं ब्राह्मणकुलं
वधूमुत्थाप्य नयेयुः तदभावे स्थानान्तरस्थितं तदभावे वेद्यव-
स्थितम् । तथा च गृह्यान्तरम् । अथोत्तरविवाहः प्रागुदौ-
च्यामन्यत्र वा ब्राह्मणकुलं मन्त्रवदीति वेद्यां वेति । भट्ट-
भाष्येऽप्येवम् । इदानीन्तु गोभिलोक्त ब्राह्मणगृहगमनाभावात्
भवदेवेन तथा न लिखितं किन्तु वेदिस्थब्राह्मणसमीपस्यापि
शास्त्रार्थत्वात् सुकरत्वाच्च तत्कर्तुं युज्यते तत्राग्निरूपसमा-
हितो भवति । लक्षणं कृत्वा तत्र ब्राह्मणगृहे अग्न्यन्तरः
स्थापितो भवति तत्रैव वक्ष्यमाणं कर्म कुर्यात् । इदानीन्तु
तथाविधानाचरणात् वेद्यामेव पूर्वस्थापिताग्नेः पश्चात् कर्म
कर्त्तव्यं न त्वग्न्यन्तरस्थापनम् । तथा च भट्टभाष्ये । वेद्या-
मेव चेत्तन्त्रेण स्यात् । ततश्च गणेष्वेकं परिसमूहनमिति
वचनात् प्रधानमेव तत् कुर्यादित्युक्तम् । अपरेणाग्निमान-
डूहं लोहितं चर्म प्राग्ग्रौवमुत्तरलोमास्तौर्णं भवति । अग्नेः
पश्चाद्दिशि रक्तं प्राग्ग्रौवं पूर्वशिरस्कम् उपरि लोमवृषचर्म
उपवेशनार्थमास्तृतं भवति लोहिताभावेऽन्यवर्णमपि चर्मणः
प्राधान्यात् तस्य गुणत्वादिति भट्टभाष्यम् । इदानीन्तु “यत्रा-
धर्मश्चतुष्पादः स्याद्धर्मः पादविग्रहः । कामिनैस्तमसाच्छन्ना
जायन्ते यत्र मानवाः । अहङ्कारगृहीताश्च प्रचीणस्नेह-
बान्धवाः । विप्राः शूद्रसमाचाराः सन्ति सर्वे कलौ युगे” ।
इति मत्स्यपुराणोक्त कलियुगस्वभावेन सम्यग्धर्माचरणरहिते-
नापि चर्मोपवेशनाद्यङ्गाभावेऽपि कर्मणः प्राधान्यादाज्य-
होमादिकं क्रियते । गोभिलः । “तस्मिन्नेनां वाग्यतामुप-
वेशयन्ति सा खल्वस्तु एवमानक्षत्रदर्शनात्” । प्रोक्ते नक्षत्रे
षड्राज्याहुतीर्जुहोति लेखासन्धिष्वेतत् प्रभृतिभिः । आहुते

राहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धिं वध्वा अवनयेत् । आहुतेराहुते-
 हुंतायाः सुवात् संलग्नः पततीति । सम्पातोऽत्र घृतविन्दुः
 तं प्रतिवारं वध्वा शिरसि निदध्यात् । हुत्वोत्थाय उपनि-
 ष्कम्य ध्रुवं दर्शयति । ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासम्
 अमुथासाविति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च । प्रकृतहोमा-
 नन्तरं परिवृताह्विर्वधूं नीत्वा ध्रुवमसीति मन्त्रं पाठयन् ।
 ध्रुवं नक्षत्रविशेषं दर्शयति पतिः । अमुथासाविति अत्र
 षष्ठ्यन्तप्रथमान्तत्वेन पत्युरात्मनामोच्चारयेत् अरुन्धतीश्च रुद्धा-
 हमस्मीति । एवञ्च सप्तर्षिकटकवर्त्तिनीं सूक्ष्मां तारां रुद्धा-
 हमस्मीति मात्रमन्त्रेण पश्येत् । न तु प्रागुक्तवदूहितेन ।
 अथैनामनुमन्त्रयते ध्रुवाद्यौरित्येतयर्च्चा । अरुन्धती दर्शना-
 नन्तरं ध्रुवाद्यौरिति पत्नीं बोधयेत् पतिः । अनुमन्त्रिता गुरुं
 गोत्रेणाभिवादयेत् सोऽस्यावाग्विसर्गः । गुरुं पतिं “पतिरेको
 गुरुः स्त्रीणाम्” इति वचनात् । गोत्रेण पतिगोत्रेण “स्वगो-
 द्वाद्भस्यते नारौ विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगोत्रेण कर्त्तव्या
 तस्याः पिण्डोदकक्रिया” इति वचनात् । एतेन पितृगोत्रेण
 भर्तुरभिवादनं सरला भवदेवभट्टाभ्यामुक्तं हेयम् । अभिवा-
 दयेत् मनूक्तप्रकारेणाभिवादनं कुर्यात् । अभिवादाने प्रत्य-
 भिवादनस्यावश्यकत्वात् तदुक्तं प्रत्यभिवादनमपि क्रियते ।
 तथा च मनुः । “अभिवादात् परं विप्रो ज्यायां समभिवाद-
 यन् । असी नामाहमस्मीति स्व नाम परिकीर्त्तयेत् । भोःशब्दं
 कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादाने । नाम्नां स्वरूपभावो हि
 भोभावो ऋषिभिः स्मृतः । आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो
 विप्रोऽभिवादाने । अकारसास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाचरः
 भूतः” । अभिवादात् परं भो अभिवादये इत्युच्चारणानन्तर-
 ममुकोऽहमस्मीत्यत्र स्वकीयं नाम परिसर्वतोभावेन देवशर्माः

शुक्तेन कौर्त्तयेत् । अत्राभिवादये इति विशेषलाभो गोतम-
वचनात् यथा स्वं नाम प्रयोज्याह स्वयमभिवादय इति ।
अचायमित्यभिधानात् मनुवचनेऽयमित्यर्थेऽस्मौत्यव्ययं तेना-
हमस्मौत्यव्ययं पुरोवर्त्तीत्यर्थः । एवञ्चाभिवादात् परमित्यने-
नाभिवादय इत्यनन्तरप्राप्तस्य नामकौर्त्तनस्य मनूक्तस्य विरो-
धाहोतमोक्ताभिवादय इत्यन्तपाठो न ग्राह्यः । “वेदार्थोप-
निबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् । मन्वर्थविपरीता
या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते” इति बृहस्पतिवचनात् ततश्च कुल्लूक-
भट्टशूलपाण्युपाध्यायप्रभृतिभिः स्वनामादावभिवादय इति
लिखितं युक्तम् । सरलाभवदेवभट्टप्रभृतिभिरन्ते लिखितं
हेयम् । अभिवादाने क्रियमाणे स्त्रीयनान्नोऽस्मौत्यस्यान्ते
समोपेऽभिवाद्य सम्बोधनाय भोःशब्दं कौर्त्तयेद् यतः ।
संबोध्यनान्तां स्वरूपभावः प्रवृत्तिनिमित्तम् आत्मात्रनिष्ठो
यो धर्मः स एव भोभावः भोःशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तधर्मो
मुनिभिरुक्तः तेन संबोध्यनामस्थानीयं भोरिति । ततश्चाभि-
वादयेत्वाममुकशर्माहमस्मि भो इत्यादिकं प्रयोज्यम् आयुष्मा-
नित्यभिवादाने कृते प्रत्यभिवादयित्वा अभिवाद्यायुष्मान् भव
सौम्येति वाच्यः अस्य संबोध्यमानस्य नाम्नः शर्मादियुक्तस्यान्ते
यः स्वरः स पूर्वाक्षरः न विच्छिन्नो वर्णागमः स एव पुनो वाच्यः
त्रिमात्रकोऽनेनोच्चार्यः । “एकमात्रो भवेद्ब्रह्मो द्विमात्रो दौर्घं
उच्यते । त्रिमात्रस्तु पुनो ज्ञेयो व्यञ्जनच्चार्षमात्रकम्” इत्युक्तेः ।
तेनायुष्मान् भव सौम्यामुकदेवशर्मान् एवमेव कुल्लूकभट्टः ।
एवञ्चाभिवादानेऽस्मौत्यस्य प्रत्यभिवादने च सौम्येत्यस्य नाम्नश्च
यदनभिधानं भवदेवभट्टग्रन्थे तन्न युक्तम् । मनुविरोधात् ।
अभिवादाने यः पादग्रहणविन्यासविशेषो मनुना विहितः स
ब्रह्म वध्वस्तथानाचरणान्नाभिहितः । सोऽस्यावाग्विसर्गः स

एवाभिवाद एवास्या वध्वः वाग्विसर्गः वाक्प्रसरणं तस्मात् पूर्वं
 मौनम् इदानीं मौनत्याग इति तावुभौ ततः प्रभृति त्रिरात्र-
 मक्षारलवणाग्निौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयीयाताम् ।
 विवाहात् प्रभृति दम्पती दिनत्रयं क्षारलवणवर्जितं भुञ्जानौ
 मैथुनमकुर्वाणौ सहैव शयीयातां भूमाविति खट्वादेः प्रतिषेधार्थं
 न तु प्रस्तरकम्बलादौनामपीति । अथार्हणमित्याहुः । अस्मिन्न-
 वसरे कन्या पित्रा विष्टरादिदाने नार्हणं कर्तव्यं स्वागतेष्वित्येके
 विवाहार्थमागतमात्रेष्वेवार्हणमित्येके इदानीं बहुवादिसम्मत-
 मेव व्यवह्रियते । हविष्यान्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत । तत्र
 श्वशुरगृहे यदन्नं प्रथमं भुञ्जीत तन्माषकोद्रवादिरहितं वक्ष्य-
 माणान्नपात्रेनेति मन्त्रेणाभिमन्त्रितं श्वो भूते वा समश्ननीयं
 स्थालीपाकं कुर्वीत । यदि विवाहे यज्ञादिना महानिशा भूता
 तत्परदिने सम्यगश्ननार्थं क्रियते इति समश्ननीयं स्थालीपाकं
 कुर्वीत । तस्य देवताग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ।
 तस्य समश्ननीयस्याग्न्याद्या देवताः । असमासकरणं पृथङ्निर्वा-
 पहोमार्थं मेक्षणेन चायं होमः बहुदेवतत्वात् देवदत्तविशेषस्यैव
 भोजनीयत्वात् होमदेवतानां प्राधान्यात् त्रिःप्रक्षालनम् उद्धृत्य
 स्थालीपाकं व्युह्यैकदेशं पाणिनाभिमृषेदन्नपात्रेन मनुनेति ।
 उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा स्थालीपाकशेषं व्युह्यान्त्रपात्रे निधाय
 एकदेशं न सर्वमपि भाण्डस्थितमिति अन्नपात्रेन मनुनेति
 मन्त्रत्रयेण अत्रासावित्यत्र सम्बोधनविभक्त्या भार्या नाम
 प्रयोज्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् । ततश्च यदसावित्येव भव-
 देवभट्टेनानूहेन मन्त्रेणोक्तं गुण-विष्णुनाऽसावित्यहमिति
 व्याख्यातं तदयुक्तं भट्टभाष्यविरोधात् त्वेति युष्मत्पदप्रयोगात्
 सम्बोधनार्थं बधूनामप्रयोगस्य युक्तत्वाच्च । किन्त्विदानीं सम-
 श्ननीयचरुहोमाकरणाद्भवदेवभट्टेन न समश्ननीयचरुहोमादिकं

लिखितं मयापि प्रयोगेन लिखनीयमिति । भुक्तोच्छिष्टं
वध्वै प्रदाय यथार्थं गौर्दक्षिणा इति पतिः परिजपितमन्त्रं
स्नयं किञ्चिद्भुक्त्वा उच्छिष्टमुच्चरितं वध्वै जायायै प्रदाय दत्त्वा
तत्पर्यमन्यदपि भुक्त्वाचम्य यथार्थं वामदेव्यगानान्तं कृत्वा
गौर्दक्षिणा ब्राह्मणे देया । यद्यशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
धृतिहोमादिचतुर्थीं होमान्तं कर्म क्रियते तदाऽभिमन्त्रितं
कदलादिकं स्वमाग्राय बधूमाग्रापयेत् ततो वामदेव्यगानान्तं
कुर्यात् ।

अथ यानारोहणादि । तत्र गोभिलः । “यानमारोहन्त्यां
शास्त्रलिमित्येतामृचं जपेत्” प्रकृतत्वात् पाणिग्राहको जपेत्
एतामित्यवाच्यमिति चेन्न यथा प्राप्तविश्वादिदानेऽप्येतामेव-
श्रुतामेव जपेत् । नासमवेतार्थपदस्य लोपमूहनं वा कुर्या-
दिति । अध्वनि चतुष्पथान् प्रतिमन्त्रयेत् नदौश्च विषमाणि
च महावृक्षान् श्मशानञ्च माविदन् परिपान्थिनः” इति मार्गं
गच्छंश्चतुष्पथानुद्दिश्य भाषित विषमाण्युच्चनौचत्वेन चौर-
व्याघ्रादिभयाद्वा विषमाणि अक्षभङ्गेऽनडुद्धिमोक्षे यानविप-
र्यासे यत्रागतं पूर्वं तत् त्यक्त्वाऽन्यत्र याने वा अन्यासु चौर-
व्याघ्रोपद्रवकृतापत्सु यमेवाग्निं नयन्ति तमिन्धनेनादिना
संधुक्ष्य भूरादिभिराज्येन हुत्वाऽन्यदक्षादिकं योजयित्वा यत्सते-
चिदतिश्रिय इत्यृचा आज्येनाभ्युक्षयेत् वामदेव्यं गौत्वारोहेत् ।
पाणिग्राहको वामदेव्यं गौत्वा यानं बधूमारोपयेदिति ।
अक्षभङ्गादिनिमित्तहोमस्य इदानीं तथाचाराभावात् भवदेव-
भट्टेन लिखितं मयापि प्रयोगेन लेख्यं प्राप्तेषु वामदेव्यं वरः
वध्वाः पतिः गृहं प्रथमप्राप्तौ वामदेव्यं गौत्वा प्रवेशयेत् ।
गृहङ्गतां पतिपुत्रशौलसम्पन्ना ब्राह्मण्यो वरोऽप्यानडुहे चर्मणि
उपवेशयन्तोऽह गावः प्रजायध्वमिति । शौलमाचारः सम्पन्ना

युक्ता यानादवतार्य वृषचर्मादौ इह गाव इति मन्त्रेण भर्ता
जप्यमानेन गायत्र्या वा स्थापयन्ति तस्याः कुमारमुपस्थ
आदधुः । तस्या वध्वाः कुमारम् अकृतचौडं बालकम् उपस्थे
क्रोडे उपवेशयेयुः । ब्राह्मण्यस्तस्मै शकलोटान् यज्जलो
आवपेयुः फलानि वा कुमाराय शालुकानि कदल्यादिफलानि
वा ब्राह्मण्योऽज्जलो दद्युः । शके कर्दमे लुटन्तीति शकलोटाः
कन्दकाः । उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोति । अष्टा-
विह धृतिध्रुवा आवश्यकाः । कथञ्चिद्गृहगमनाभावेऽपि
श्वशुरगृहनिवासेऽपि अवश्यं होतव्या इति । अत्र इह धृति
स्वाहा इति इत्यादिप्रयोगः । न तु स्वाहायोगे चतुर्थी धृति-
होमेन प्रयुज्यात् । गोनामसु तथाष्टसु चतुर्थ्यामर्घ्यं इत्येतन्नो-
नामसु हि ह्रयते इति छन्दोगपरिशिष्टात् । धृतिहोमे धृत्यष्टक-
होमे समाप्तासु समिधमाधाय यथा वयसं गुरुन् गोत्रेणाभि-
वाद्य यथार्थं समाप्तासु धृत्याज्याहुतिषु समिधमाधाय समिधं
प्रक्षिप्य यथावयसं वयोऽधिकक्रमेण गुरुन् वृद्धान् गोत्रेण स्वगो-
त्रेणाभिवाद्य पादवन्दनं कृत्वा वधूमप्येवं कृत्वा यथार्थं प्राय-
श्चित्तहोमादिकमुदीच्य कर्म समापयेत् एवमुभयकर्तृकाभि-
वादनं भट्टभाष्योक्तत्वात् यदि त्वशक्तेः कुलाचाराद्वा तद्दिन एव
चतुर्थी होमः क्रियते तदा तत् समाप्तावेवोदीच्य कर्मतन्त्रेण
कर्तव्यम् । गोभिलः । “अथातश्चतुर्थीकर्मविवाहतिथ्यनन्तरं
चतुर्थ्यां तिथौ वक्ष्यमाणं कर्म वर्त्तिष्यत” इति वाक्यार्थः । अतः
शब्दो हेत्वर्थे यत एतदकरणे यास्याः पापौ लक्ष्मौरित्यादि-
दोषः शरीरान्नापेति तत एतदवश्यं कर्तव्यम् अग्निमुपसमा-
धाय प्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति चतुश्चतुः
अग्निमुपसमाधाय विवाहाग्निमिन्धनेन सन्धुच्य प्रायश्चित्त-
लिङ्गैर्मन्त्रैराज्याहुतीर्जुहोति अग्नेः प्रायश्चित्त इति मन्त्रेण

चतुश्चतुरिति वौष्ठा बोध्या वक्ष्यमाणपरिशिष्टस्वरसात् प्रथमा-
 हुतिर्यथा पठितेन मन्त्रेणैव भवति अन्यासु तिसृष्वग्निपद-
 स्थाने वायुचन्द्रसूर्याः क्रमशः कार्याः एतावानेव विशेषः शेषं
 पूर्ववत् एवं चतसृष्वप्याहुतिषु पापीरिति स्यात् कुतः प्रथम-
 स्यैव मन्त्रस्याभ्यासोपदेशात् तस्य चानेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्या
 इत्येतावता विशेषोक्तत्वात् समस्य पञ्चमीं बहुवद्गृह्य तथैव
 समस्य बहुवदग्निवायुचन्द्रसूर्या इत्यादि पञ्चमीमाहुतीं
 जुहुयादिति अत्रापि वौष्ठा बोध्या ऊह्येति कथनादत्रापि
 पापी लक्ष्मीरित्यादिवदेव द्रष्टव्यं द्वितीयपञ्चके पतिघ्नौति
 विशेषः शेषं पूर्ववत् तृतीये आहुतिपञ्चके अपुत्रेति विशेषः ।
 चतुर्थेऽपसव्येति विशेषः । एतत् स्पष्टयति छन्दोगपरिशिष्टे
 कात्यायनः । “मन्त्रान्नायेऽग्नय इत्येतत् पञ्चकं लाघवार्थिभिः
 पठ्यते तत् प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामेव विंशतिः । अग्निस्थाने
 वायुचन्द्रसूर्यान् बहुवद्यूह्य च । समस्य पञ्चमीसूत्रे चतुश्चतु-
 रिति श्रुतेः । प्रथमे पञ्चमे पापी लक्ष्मीरिति पदं भवेत् ।
 अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति मन्त्रविदो विदुः । द्वितीये च पतिघ्नौ
 स्यादपुत्रेति तृतीयके । चतुर्थेऽपसव्येति इति आहुति-
 विंशकम्” ॥ गोभिलः । आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् ।
 जलपात्रे क्षिपेदित्यर्थः । तेन एनां सकेशनखामभ्यज्य क्रामयित्वा
 प्लावयन्ति तेनाज्यमिश्रजलेन एनां बधूं स्त्रचयित्वा सकेशनखा-
 मिति सर्वहोमाद्यङ्गार्थं क्रामयित्वाऽग्निस्थानाद्देशान्तरं गम-
 यित्वा प्लावयन्ति स्नापयन्ति बहुवचनादनियतः कर्त्ता । ऊर्द्धं
 त्रिरात्रात् सम्भव इत्येके” । प्रकृताक्षिरात्रादूर्द्धं सम्भवः संयोगो
 मैथुनं कर्त्तव्यमित्येके आचार्या मन्यन्ते ।

अथ गर्भाधानम् । गोभिलः । “यदा ऋतुमती भवति
 उपरतशीणिता तदा सम्भवकालः” । ऋतुः प्रजाजननयोग्य-

कालः तन्निमित्तेन नेमित्तिकं गमनं कार्यम् अकुर्वतः प्रत्य-
वायान्नियमः “ऋतुमतीन्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपसर्पति ।
अवाप्नोति समन्दात्मा भ्रूणहत्यामृतावृत्तौ” इति स्मृतेः ।
ज्योतिषे । “ज्येष्ठामूलामघाश्लेषारवतीकृत्तिकाश्विनौ । उत्तरा-
त्रितयं त्यक्त्वा पर्ववर्जं ब्रजेदृत्तौ” ॥ विष्णुपुराणम् । चतु-
र्दश्यष्टमी चैव अमावास्याथ पूर्णिमा । पर्वण्येतानि राजेन्द्र
रविसंक्रान्तिरेव च” ॥ याज्ञवल्क्यः । “षोडशर्तुर्निशास्त्रीणां
तासु युग्मासु संविशेत्” । अत्र षोडशाहोरात्रात्मककालस्य
सावनत्वात् पुंसवननामकरणयोरपि सावनगणनायायुक्तत्वाच्च
संस्कारमात्रे सावनगणनया व्यवहारश्च तथा च याज्ञवल्क्यः ।
गर्भाधानमृत्तौ पुंसः सवनं स्पन्दनात् पुरा । षष्ठेऽष्टमे वा
सौमन्तः प्रसवे जातकर्म च । अहन्येकादशे नाम चतुर्थे
मासि निष्क्रमः । षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथा-
कुलम् । एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्” ॥ चतुर्थे
स्पन्दते तत इति वचनात् स्पन्दनात् पूर्वमासत्रयं पुंसवन-
कालः । अत्र चतुर्थमासस्य सौरत्वे चान्द्रत्वे वा निषेककाम-
स्यापि तथात्वे तदाद्यन्तदिननिषेके सति अधिकन्यूनकालयो-
र्गर्भस्पन्दनमनियतमापद्येत सावने तु नियतं तेनात्र सावन-
गणना युक्ता योषिद्व्यवहारसिद्धा च । अहन्येकादशे नाम
इत्यत्रापि अशौचव्यपगमे नामधेयमिति विष्णुसूत्रात् । सूत-
कोत्तरदिनपरमेकादशदिनपदम् । “सूतकादिपरिच्छेदो
दिनमासाब्दपास्तथा । मध्यमग्रहभुक्तिश्च सावनेन प्रकीर्त्तिता”
इति सूर्यसिद्धान्तवचनेन सूतकस्य सावनदिनघटितत्वात्
तदुत्तरदिनस्यापि तथात्वम् अतो दिनमासवर्षगणना सावने-
नेति । शुभाशुभविवेचनन्तु सौरेण ज्योतिःशास्त्रात् । अतएव
पितामहः । “विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः” ।

अत्र द्वितीयादिशब्दात् संस्कारपरिग्रहः । “गर्भाधाने सदा
 ग्राह्या वारा भोमरवौज्यकाः” । गोभिलः । “दर्क्षणेन पाणिना
 उपस्थमभिसृशेत् । विष्णुर्यानिं कल्पयत्वेतयाच्चा गर्भं धेहि
 सिनौ च समाप्यच्चौ सम्भवतः । कुक्षितदेशस्य सव्येन पाणिना
 शौचदर्शनात् तद्वारणाय दर्क्षणेनेति । उपस्थं योनिं सृशेत्
 विष्णुरिति मन्त्रेण प्रथमं ततो गर्भं धेहि सिनौवाल्मीक्यादि-
 मन्त्रेण च । मन्त्रान्ते कर्मादिसन्निपात इति न्यायात् पाठा-
 जन्तरं स्पर्शः न तु भवदेवभट्टोक्तं सृशन् जपति । ऋचौ
 समाप्यैव संयोगं कुरुतः न मध्ये वामदेव्यजपः । देवलः ।
 “सक्तञ्च संस्कृता नारौ सर्वगर्भेषु संस्कृता” । तेन गर्भाधान-
 पुंसवनसौमन्तोन्नयनानि सक्तदेव कर्तव्यानि । छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “विवाहादिकर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम
 यस्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् आहं नादौ
 कर्मणः कर्मणः स्यात्” । विवाहादि गर्भाधानान्तकर्मसु एकमेव
 आहं न तु प्रतिकर्मादौ एकेनैव आह्वेन कृतेन सर्वाणि आह्व-
 वन्तीति । अन्तशब्दोऽत्रावयवार्थः दशान्तःपट इतिवत्
 समीपार्थे उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विशेषणोपलक्षणसन्देहे
 विशेषणत्वेन ग्रहणं कार्य्यान्वितत्वात् । यत्तु “निषेककाले
 सोमे च सौमन्तोन्नयने तथा । ज्ञेयं पुंसवने चैव आहं
 कर्माङ्गमेव च” ॥ इत्यनेन भविष्यपुराणेन आहं कर्माङ्गत्वेन
 विहितं तच्छन्दोगेतरपरम् । अतएव भवदेवभट्टेनापि न
 लिखितम् । अत्र आहोत्तरगमनेऽपि न दोषः उक्तभविष्य-
 पुराणात् । “नित्ये नान्दौमुखआह्वे कृते दानायवर्जनम्”
 इति वचनान्तराच्च ।

अथ पुंसवनम् । गोभिलः । “तृतीयस्य गर्भमासस्यादिम-
 देशे पुंसवनस्य कालः” । गर्भे सति तृतीयमासस्य आदिमदेशे

दशमदिनाभ्यन्तरे ज्योतिःशास्त्रोक्तकाले पुंसवनं कार्यम् ।
 प्रातःसशिरस्काप्लुता पश्चादग्नेरुदगग्रेषु केशेषु प्राच्युपविशति
 आप्लुता स्नाता पश्चात् पश्चिमदिशि प्राङ्मुखो उपविशति
 पत्युर्दक्षिणतः दक्षिणतः पाणिग्राहकस्योपविशतीत्यन्यत्र
 दर्शनात् । पश्चादित्यभिधानात् अग्निस्थापनं लभ्यते । तत्-
 सार्थकत्वाय “आस्थं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधौयते । मन्त्रस्य
 देवतायाः प्रजापतिरिति स्थितिः” इति छन्दोगपरिशिष्टोक्त-
 द्रव्यादि लभ्यते । जुहोतिषु हवनेषु । मन्त्रस्यानादेशे प्रजा-
 पतिः प्राजापत्यो मन्त्रः । समन्त्रः व्याहृत्यात्मकः । ततश्च
 विरूपाक्षजपान्तां कुशण्डिकां समाप्य समित्यन्तेपादिमहा-
 व्याहृतिभिर्होमं कृत्वा प्रजापतिदेवताकसमस्तमहाव्याहृति-
 होमं कुर्यात् । ततः प्रकृतं कर्म । तत्र गोभिलः । “पश्चात्
 पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमन्ववसृषानाहितं
 नाभिदेशमभिसृशेत् पुमांसौ मित्रावरुणावित्येतयश्च उपा-
 विष्टाया वध्वाः पश्चिमदेशं गत्वानुपविष्टः पतिर्दक्षिणहस्तेन
 तूष्णीं तस्या दक्षिणस्कन्धमवसृष्य वस्त्राद्यव्यवहितं नाभिं
 पुमांसाविति मन्त्रेण सृशेत् अथ यथार्थम् अनन्तरं वामदेव्य-
 गानान्तं समापयेत् यदि त्वशक्तेर्देशाचारात् कुलाचाराद्वा
 एकस्मिन् दिने द्वितीय पुंसवनमपि क्रियते तदा गणेष्वेकं
 परिसमूहनम्” । इधो वहिः पर्युक्ष्यमाण्यभागः सर्वेभ्यः
 समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोतीति गोभिलसूत्रा-
 न्तरात् । उभयकर्मान्ते वामदेव्यगानाद्युदौच्यं कर्म कर्तव्यम्
 अतएव सरलायां दिनद्वये भट्टभाष्यभवदेवयोरैकदिने उभय-
 करणं लिखितम् । अथापरम् अथ प्रथमपुंसवनसमाप्ति-
 कालानन्तरं तदानीमपरमन्यत् पुंसवनं कार्यं प्रागुदौच्यां
 दिशि न्यग्रोधशुक्लासुभयतः फलामन्त्रानामकृत्विमपरिमृष्टां

त्रिःसप्तभिर्यवैर्मासैर्वा परिक्रौय उत्थापयेत् । यद्यसि सोमौ
 सोमाय त्वावक्के परिक्रौणामि यद्यसि वारुणौ वारुणाय त्वावक्के
 परिक्रौणामि यद्यसि वसुभ्यः वसुभ्यस्त्वापरिक्रौणामि यद्यसि
 रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वापरिक्रौणामि यद्यसि आदित्येभ्य आदित्येभ्य-
 स्त्वापरिक्रौणामि यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वापरिक्रौणामि यद्यसि
 विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वापरिक्रौणामि ओषधयः सुमनसो भूत्वा
 अस्यां वीर्यं समाधत्त इयं कर्म करीष्यतौत्युत्थाप्य तृणैः परि-
 धायाहृत्य वैहायसीं निदध्यात् । वटतरोः पूर्वस्यां दिशि शुङ्गा-
 मुकुलितप्लवः । “लताग्रः पल्लवो गूढः शुङ्गेति परिकौर्त्यते ।
 पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धस्तथाश्रुतः” इत्युक्तेः । अश्रुतो
 वेदहीनः तां फलयुगलयुतामन्तानां कृमिभिरव्याप्तां त्रिरावृत्तैः
 सप्तभिर्यवैर्मासैर्वा त्रिरावृत्तैः क्रौत्वा गृह्णीयात् । क्रयश्च
 वृक्षस्वामिनो न वृक्षात् तेन वृक्षस्वामिने यवा माषा वा देयाः
 यद्यसौत्यादि सप्तभिर्मन्त्रैः । प्रतिमन्त्रश्च गुडकत्रयं दद्यात् ।
 ओषधय इति मन्त्रेणोत्थाप्य च तृणैर्वेष्टयित्वा आनीयाकाशस्थां
 निदध्यात् । दृशदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारीव्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः
 कुमारौ वा अप्रत्याहरन्तौ पिनष्टि दृशदं शिलां पेषणार्थत्वेन
 सप्तुत्रां कुमारौ अनूढा व्रतवती पतिव्रता अप्रत्याहरन्तौ
 तिर्यक्पुत्रकेण पेषणमकुर्वन्तौ किन्तूच्छ्रितपुत्रकेण पुनः पुनः
 पेषणं कुर्वन्तौ प्रातः सशिरस्काप्लुता उदगग्रेषु कुशेषु प्राक्-
 शिराः संविशति शीते शेषं सुगमम् । पश्चात् पतिरवस्थाय
 दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठयाऽङ्गुल्या । अभिसंगृह्य
 दक्षिणनासिकाग्रेण तस्या नयेत् । पुमानग्निः पुमानिन्द्र
 इत्येतयर्चा । पश्चादध्वाः पश्चिमदिशि उपकनिष्ठयानामिकया
 तेनाङ्गुष्ठानामिकाभ्याम् । पिष्टां शुङ्गां वस्त्रबद्धान् गृहीत्वा
 निःपौष्ट्यं दक्षिणनासारन्ध्रे क्षिपेत् पुमानग्निरिति मन्त्रेण ।

अथ यथार्थम् अनन्तरं दक्षिणाद्यदौच्यं कर्म कुर्यात् । पुंसवन-
कर्माधानकर्तुरसन्निधानेऽन्येनापि कर्तव्यम् । “अष्टौ संस्कार-
कर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता कुर्यात्तदन्यो वा
तस्याभावेऽपि तत्क्रमात्” ॥ इति स्मृतेः । भुजवले ।
“सुफलञ्च करे कृत्वा स्थिरे तत्रासने तथा । गृह्योदितेन
होमञ्च शान्तिञ्चैव च कारयेत् ॥ ऊर्णासूत्रेण संग्रथ्य जीवं
जातीञ्च विद्धुमम् । गुवाकं रजतं हेम दद्यात् स्तनतटान्तरे ॥
ततः प्रभृति नदीतीरं देवखातोदकं त्यजेत् । सन्ध्याटनं
तरोर्मूलं तथा देवगृहं त्यजेत्” ॥

अथ सौमन्तोन्नयनम् । यदि पुंसवनं न कृतं तदा तस्मि-
न्नेव दिने प्रायश्चित्तात्मकमहाव्याहृतिहोमं कृत्वा पुंसवनं
कृत्वा सौमन्तोन्नयनं कार्यम् । तथा च नारदः । “येषान्तु
न कृताः पूर्वं संस्कारविधयः क्रमात् । कर्तव्या भ्रातृभिस्तेषां
पैतृकादेव तद्धनात् ॥ अविद्यमाने पित्रार्थं स्वांशादुद्धृत्य
वा पुनः । अवश्यकार्याः संस्कारा भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः” ॥
क्रमात् भ्रातृणां संस्काराणाञ्च पौर्वापर्यक्रममात् भ्रातृक्रमस्तु
सौदरविषयः । विवाहे तथा दर्शनात् । छन्दोगपरिशिष्टम् ।
“देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथं भवेत् । सर्वं प्रायश्चित्तं
कृत्वा क्रमेण जुहुयात् पुनः ॥ संस्कारा अतिपत्येरन्
स्वकालाच्च कथञ्चन । इत्येतदेव कुर्वीत ये तूपनयनादधः” ॥
एतदित्यनेन सर्वं प्रायश्चित्तमनुकृष्टं तच्च प्रागेव विवृतम् ।
उभयकरणे तन्त्रेणैव मातृकापूजादि । “गणेशः क्रियमाणे तु
मातृभ्यः पूजनं सकृत् । सकृदेव भवेत् आहमादौ न पृथगा-
दिषु” ॥ इति छन्दोगपरिशिष्टात् । गोभिलः । अथ सौमन्त-
करणं प्रथमे गर्भे चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा । अथ पुंसवना-
नन्तरं सौमन्तः केशरचनाविशेषः । वाशब्देक्यान् चतुर्थादि-

मासानां तुल्यवद्विकल्पः किन्तु पूर्वपूर्वकालः प्रशस्तः समर्थस्य
 क्षेपायोगादिति न्यायात् । ततो नवमासादौ प्रायश्चित्तं
 कृत्वैव कर्तव्यम् । प्रथमगर्भ इत्युपादानात् । यदि कथञ्चिद-
 क्तत एतस्मिन् संस्कारे गर्भनाशि पुनर्गर्भोत्पत्तौ अयं काल-
 नियमो न किन्तु गर्भस्पर्शने सौमन्तोन्नयनं यावन्न बालप्रसवः
 इति शङ्खलिखितोक्तकालो ग्राह्यः । बृहद्राजमार्तण्डे ।
 “यानार्थ्यकृतसौमन्ता प्रसूते च कथञ्चन । अङ्गे निधाय तं
 बालं पुनः संस्कारमर्हति । षष्ठे मासेऽष्टमेऽङ्गौज्यकुजदिन-
 कृतां नन्दे सभद्रे तिथौ मैत्रे मूले मृगाङ्गे करपिष्टपवने पौष्ण-
 विष्णुत्रियुग्मे । पुष्याश्वादित्यरौद्रे युवतिहरिभषे वृश्चिके
 वापि लग्ने चन्द्रे तारानुकूले शुभमपि नियतं स्याच्च सौमन्त-
 कर्म । मृगाजरहिते लग्ने नवांशे पुंश्रहस्य च । केचिद्वदन्ति
 सौमन्तं तथा रिक्तेतरे तिथौ” । गोभिलः । “प्रातः सशिर-
 स्क्वाप्तोदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति उक्तार्थमेतत् । पश्चात्
 पतिरवस्थाय युगमन्तमौडुम्बरं शलाटुग्रथमावध्नाति अयमूर्जा-
 वतो वृक्ष इति” । अग्नेः पश्चात् पतिः स्थित्वा युगानि फलानि
 यस्मिन् शलाटुग्रथे नौलस्तवके सयुगमान् मतुवन्तम् । तथा च
 भट्टनारायणधृतं छन्दोगपरिशिष्टम् । “शलाटु नौलमित्युक्तं
 ग्रथस्तवक उच्यते । कपुष्णिकाभितः केशा मूर्द्धि पश्चात्
 कपुष्णिकः” ॥ इति एतद्वचनं नारायणोपाध्यायेन धृतम् ।
 उडुम्बरभवमौडुम्बरम् । अयमूर्जावतो वृक्ष इति मन्त्रेण
 भार्यायाः कण्ठे बध्नाति । अथ सौमन्तमूर्द्धं नयति भूरिति
 दर्भपिच्छलीभिरेव प्रथमं भुव इति द्वितीयं स्वरिति तृतीयम् ।
 अथानन्तरं यत्र सिन्दूरं स्त्री ददाति तं सौमन्तं शलाटोर्द्धं
 नयति भूरिति मन्त्रेण दर्भपिच्छलीभिस्त्रिभिः एकवारकर-
 णाद् यावन्त्युन्नयनानि तावतौभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमा-

दिपदानि तु व्याहृतौनां पिञ्जलीनाञ्च पृथग्विनियोगार्थम् ।
 पिञ्जलीपवित्रम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “अनन्त-
 गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं
 यत्र कुत्रचित् । एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्” ॥
 गोभिलः । “अथ वीरतरेण येनादितेरित्येतयर्चा” । वीर-
 स्तरन्यनेन युद्धमिति वीरतरः शरः । तथा च छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “खाविच्छलाका शल्लौ तथा वीरतरः शरः ।
 तिलतण्डुलसम्पाकः कृषरः सोऽभिधीयते ॥ ततः शरेण येना-
 दितेरिति मन्त्रेण सौमन्तमूर्ध्वं नयति इति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ।
 अथ पूर्णेन सूत्रं चात्रेण वाकाहमित्येतयर्चा । चात्रं टक्रुः ।
 तेन सूत्रपूर्णेन वाकाहमिति मन्त्रेण सौमन्तमूर्ध्वं नयतीति
 शेषः त्रिःश्वेतया शल्लया यास्तेवाकेसुमतय इति स्थानत्रितये
 शक्तेन शे जाजन्तु कण्टकेन यास्ते इति मन्त्रेण सौमन्तमूर्ध्वं
 नयतीति शेषः । कृषरस्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् ।
 कृषर उक्तः स्थालीपाकश्चरुः स उपरिदत्तघृतस्तं वध्वाः प्रदर्श-
 येत् स्थालीपाकपदं चरुस्थाल्यां कृषरस्य अपनार्थं मनुष्यार्थ-
 त्वात् द्विःप्रक्षालनम् । ततश्च यः कश्चिन्महानसे अपयित्वा
 स्थापयेत् । किम्यश्चसौत्युक्त्वा प्रजामिति वाचयेत् किं पश्य-
 शीति पतिरुक्त्वा प्रजामित्यादिमन्त्रं गर्भिणीं वाचयेत् । तम-
 वेक्षितकृषरम् । वीरसूर्जवसूर्जीवपत्नौति ब्राह्मण्यो मङ्गल्यादि-
 भिर्वाग्भिरुपासीरन् । वीरान् विक्रान्तान् पुत्रान् सूत इति
 वीरसूस्त्व भवेति वाक्यं शेषः । प्रतिपदं स्यात् जीवतो दौर्घा-
 युषः पुत्रान् सूत इति जीवसूः जीवतः पत्नौ जीवपत्नौ अवि-
 धवेत्यर्थः । एवं प्रकाराभिर्वाग्भिरनुनयेयुः । ततश्च महा-
 व्याहृतिभिर्हुत्वा श्रीङ्मुखरफलस्तवकं कण्ठे वध्वा प्रजामिति
 वाचयेदित्यन्तं तन्त्रं कृत्वा व्याहृतिभिर्हीमादितन्त्रं समाप-
 येत् । ततो ब्राह्मण्य उपासीरन् ।

अथ शोथन्तीहोमः । अथानन्तरं शोथन्तीं शूलापन्नाम्
आसन्नप्रसवां ज्ञात्वा होमः शोथन्तीहोमः कर्तव्य इति
शेषः । सुप्रसवे प्रतिष्ठते वस्ती परिस्तौर्याग्निमावाह्या-
हुतीर्जुहोति या तिरश्चीत्येतयर्चा । विपश्चित् पुच्छमभवत्
इति वस्तिर्योनिद्वारं वस्ती स्थिते गर्भे प्रतौत्युपसर्गः ।
परिस्तौर्याग्निमिति समिद्धे पुनर्वचनं परिसंख्यानार्थं
परिस्तरणमात्रमेव न तु ब्रह्मोपवेशनाद्यपौति । ततश्च क्षिप्र-
होमः परिस्तरणान्यसंस्कारावेकत्राधिकौ अल्पत्वात् कालस्य ।
या तिरश्चीत्याभ्यां जुहोति । पुमानजं जनयिष्यते असौ
जामेत्येतस्मिन् सर्वनान्नि देवदत्तशर्मा नाम स्वाहा इत्येवम् ।

अथ जातकर्म । गोभिलः । “यदास्त्रौ कुमारं जात-
माचक्षीरन् अथ ब्रूयात् काङ्क्षत नाभिक्रान्तनेन स्नानप्रतिधानेन
चेति” । अस्त्रौ पित्रे पुत्रं जातं कथयेयुः शिष्यादयः । नाभि-
क्रान्तनेन स्नानप्रतिधानेन काङ्क्षत इति पिता ब्रूयात् । नाभि-
च्छेदनमकृत्वा स्नानपानप्रतिषेधेन च बालकं प्रतिपालयत ।
ततः पिता परिहितवस्त्रसहितः स्नायात् । “जाते पुत्रे पितुः
स्नानं सचेलन्तु विधीयते” । इति संवर्त्तात् । ततः पुत्रजन्म-
निमित्तं वृद्धिश्राद्धं तन्त्रेण कुर्यात् । “नैमित्तिकमथो वक्ष्ये
श्राद्धमभ्युदयार्थकम् । पुत्रजन्मानि तत्कार्यं जातकर्मसमं
जरैः ॥ इति मार्कण्डेयपुराणात् । “सौमन्तोन्नयने चैव
पुत्रादिमुखदर्शने । नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो
भूद्दो” ॥ इति विष्णुपुराणवचनाच्च । साङ्गश्राद्धकरणाशक्तौ
अन्नोत्सर्गमात्रं कर्तव्यम् । मिताक्षरायः पितामहः । “अशौचे
तु समुत्पन्ने पुत्रजन्म यदा भवेत् । कर्तुंस्तात्कालिकी श्रद्धि-
वशश्च पुनरेव सः” ॥ तात्कालिको पुत्रजन्मनिमित्तकालिकी ।
दानदर्पणे वराहपुराणं “यावत्कालं सुते जाते न नाडौ छिद्यते

पुनः । चन्द्रसूर्योपरागेण तमाहुः समयं समम् ॥ कल्प-
चिन्तामणौ देवलः । “जाते पुत्रे पिता श्रुत्वा सचेलं स्नान-
माचरेत् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दत्त्वा बालं विलोकयेत् ॥
गर्गः । “श्रुत्वा बालस्य वै जन्म कृत्वा वेदोदिताः क्रियाः ।
अच्छिन्ननालं पश्येत्तं दत्त्वा रुक्मं फलान्वितम्” ॥ पुनः
स्नानमाहादिपुराणम् । “सूतके तु सुखं दृष्ट्वा जातस्य जनक-
स्ततः । कृत्वा सचेलं स्नानन्तु शुद्धो भवति तत्क्षणात्” ॥
गोभिलः । “ब्रौह्मिण्यवौ पेपयेत्तयैवावृता यथाशुक्लां ब्रौहिः
शरत् पक्वधान्यं तदभावे हैमन्तिकं धान्यं यवालावे गोधूमाः” ।
तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । “यद्योक्तं वस्त्वमस्य तां ग्राह्यं
तदनुकारि यत् । यवानामिव गोधूमा ब्रौहिणामपि ग्रालयः” ॥
उभयालाभे प्रत्येकम् । “यथा लाभोपपन्नं वा रौप्येषु तु विशे-
षतः” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचने पात्रे तद्दर्शनात् । अत्राप्य-
शक्त्या तथा कल्पग्रते वटशुक्ला पेपणे या परिपाटौ तयात्रापि
पेपयेत् । दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठया चाङ्गुल्याऽभि-
संगृह्य कुमारस्य जिह्वां निर्माष्टि इयमाञ्चेति । पिष्टौ ब्रौहि-
यवौ दक्षिणहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां गृहीत्वा कुमारस्य रसनायां
निदधाति इयमाञ्चेति मन्त्रेण तथैव मेधाजननं सर्पिः प्राशये-
ज्जातरूपेण चादाय कुमारमुखे जुहोति मेधान्ते मित्रावरुणा-
मित्येतयर्चा सदसस्पतिमिति च । तथैव दक्षिणहस्तानामि-
काङ्गुष्ठाभ्यां धृतेन जातरूपेण काञ्चनेन घृतं गृहीत्वा मेधाजननं
घृतम् । शिशोरास्ये संदधाति प्रत्येकमृग्भ्यां जुहोतौत्थनेन
मन्त्रस्य स्वाहान्तत्वं प्राशयेदित्यनेन मुखाधिकरणत्वं कन्तत-
नाभिमिति ब्रूयात् स्तनञ्च प्रतिधत्तेति उक्तनिषेधविधिरयं
नाभिग्रन्थो नाभिनिःकटनाडीपरः स्तनपदं तत्क्षौरपरम् अतः
ऊर्ध्वमसमालम्भनमादशरात्रात् जातकर्मण उपरि असंस्पर्शः ।

इशमदिनं व्याप्य अभिविधावां जातकर्म कृत्वा न ज्ञानार्हता
सद्यो जाते एनो नास्तीति वचनादिति सरला ।

अथ नामकरणम् । तत्र गोभिलः । “जननाद्दशरात्रे
व्युष्टे शतरात्रे वा संवत्सरे वा नामधेयकरणम्” । व्युष्टे गते ।
तथा च श्रुतिः । “एकादशे द्वादशे वाहनि पिता नाम
कुर्यात्” एकादश इति मुख्यकल्पः । समर्थस्य क्षेपायोगात्
इति न्यायात् । अतएव भट्टभाष्ये श्रुतिः । “नश्वः समुपासीत
कोऽसमर्थस्य श्वो वेदेति” । एतच्च प्रशस्ततरतमपरपरकाल-
कर्मंतरपरम् । अथ यस्तत् करिष्यन् भवति पश्चादग्नेरुदग-
ग्रेषु दर्भेषु प्रागुपविशति । अथेति जन्म गृह्णाभ्यन्तरे अन्यथा
चन्द्रदर्शनात् प्राक् तद्वह्निर्गमनं स्यात् । य इत्यनेन पितुर-
भावेऽन्योऽप्यधिकारौ । अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमार-
माच्छाद्य दक्षिणत उदङ्घ्रं कर्मकर्त्रे प्रयच्छति उदक्शिरसमनु-
पृष्ठं पविक्रम्योत्तरत उपविशति उदगग्रेषु कुशेषु आच्छाद्य
आङ्गीषदर्थे तेन मुखवर्जं छादयित्वा दक्षिणतः पत्युर्दक्षिणतः
स्थित्वा उदङ्घ्रं मुत्तानम् अनुपृष्ठं कर्तुः पश्चिमदेशं परिक्रम्य
गत्वा । अथ जुहोति प्राजापतये तिथये नक्षत्राय देवतायै”
इति । तिथये नक्षत्राय कुमारस्येति शेषः । देवतायै तिथि-
नक्षत्रयोरित्यर्थः । तथा च बह्वचगृह्यम् । “तन्मध्ये जुहु-
याद् यस्मिन् जातः स्यात् इति” ॥ तिथयः प्रतिपदाद्याः
तद्देवताः ब्रह्मत्वष्टृविष्णुयमसोमकुमारमुनिवसुपिशाचधर्म-
रुद्रवायुमन्त्रयक्षपितरः । पौर्णमास्यां विश्वेदेवाः । एषां होमे
विशेषमाह छन्दोगपरिशिष्टम् । “नामधेये मुनिवसुपिशाचा-
बहुवत्सदा । यक्षाश्च पितरो देवा यष्टव्या तिथिदेवताः” ॥
तेन मुन्यादयो बहुवचनान्ता होतव्या इति शेषाः एकवचनान्ता
होतव्याः । नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । देवता ज्योतिषे अश्वि-

यमेत्यादि । अत्राभिजितो भिन्नत्वात् अष्टविंशतिहोमे तु
 नाभिजितो ग्रहणम् उत्तराषाढात्वेन अवणात्वेन च तदभि-
 धानात् । तेन विरिञ्चिग्रहणम् । नक्षत्रहोमे छन्दोगपरि-
 शिष्टम् । “आग्नेया ह्येय सर्पा हे विशाखा हे तथैव च ।
 आषाढा हे धनिष्ठा हे अश्विन्या हे तथैव च । इन्द्रान्येतानि
 बहुवद्वक्षाणां जुहुयात् सदा” ॥ इन्द्रद्वयं द्विवच्छेषमवशिष्टा-
 न्यथैकवत् । कृत्तिका हे विशाखा हे आषाढा हे धनिष्ठा हे
 एतानि द्विकानि द्विकानि ओम्कृत्तिकाभ्यः स्वाहा रोहिणीभ्यः
 स्वाहा इत्यादि बहुवचनयुक्तानि जुहुयात् शेषं इन्द्रद्वयं भाद्र-
 पदद्वयं फल्गुनौद्वयञ्च द्विवचनयुक्तं जुहुयात् शेषाण्येकवचन-
 युक्तानि तद्देवता होमेऽपि विशेषः । “देवता अपि ह्यन्ते
 बहुवत् सर्पवस्त्रपः । देवाश्च पितरश्चैव द्विवद्वद्भाश्विनौ
 तथा” ॥ देवा विश्वेदेवाः । गोभिलः । “तस्य च सुख्यान्
 प्राणान् सृशन् कोऽसि कतमोऽसि इत्येतन्मन्त्रं जपति आह-
 स्यत्यं मासं प्रविशासावित्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं
 दौर्घाभिनिष्ठानान्तकृतं नाम दध्यात्” । कुमारस्य सुखभवान्
 वायून् प्राणनिर्गमोघायभूतान् छिद्रविशेषसप्तमुखमक्षिणौ
 नासिके कर्णाविति आभिमुख्येन सृशन् काऽसौति मन्त्रं जपेत्
 आहस्यत्यं मासं प्रविशासावित्यत्रासाविति मन्त्रान्ते चासाविति
 च पदद्वयस्थाने सम्बोधनान्तं नामोच्चारयेत् । कौटुशं कव-
 र्गादि पञ्चकलतीयादिवर्णान्यतमवर्णाद्यन्तरस्थं यरलवाद्यन्ध-
 तमवर्णमध्यं दौर्घं द्विमात्रम् । आकारादि अभिनिष्ठानो
 विसर्गः । एतदुभयान्यतरं यस्यान्ते अर्थादिसंबुद्धिग्रथमान्त-
 प्रयोगः । अन्यविभक्तेरसम्भवात् कृतं कदन्तं यथा वलिध्वंसौ
 विश्वम्भर इत्यादि । तथा च गर्गः । “आदौ घोषवदक्षरान्
 यरलवान् मध्ये पुनः स्थापयेत् अन्ते दौर्घविसर्जनौयसङ्कितं

नाम प्रयत्नात् कृतम् । ऋद्धे तिथ्यकराश्विसौम्यवसुभे चित्रा-
नुराधोत्तरे पौष्णे चादितिरोद्दिणौषु शुभकृत् पुंसां समैर-
क्षरैः” । गोभिलः । “एतदतद्धितम् । एतन्नाम तद्धित-
रहितम् एतच्च खग्यह्योक्तत्वात् प्रशस्तपरं कुलदेवानक्षत्राभि-
सम्बद्धं पिता नाम कुर्यात् तदन्यो वा कुलवृद्धः” इति कल्प-
तरुशङ्खलिखितवचनान्नामान्तरकरणव्यवहारः । अत्र नक्षत्र-
सम्बन्धेन नामकरणं शतपदचक्रानुरोधात् स्वनक्षत्रपादानु-
सारेण तच्च देवशर्माद्युपपदान्तत्वेन कर्तव्यम् । तथा च
विष्णुपुराणम् । “ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि ।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मा वर्मादि संयुतम्” इति । नरमाचष्टे
इति नराख्यं नरनाम देवात् पूर्वं तच्च विशिष्टं शर्मयुतम् ।
“शर्मा देवस्य विप्रस्य वर्मा त्राता च भूभुजः । भूतिर्गुप्तस्य
वैश्यस्य दासः शूद्रस्य कारयेत्” । इति यमवचने समुच्चयोप-
लब्धः “शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्यात्” इति शातातपौयेन शर्मा-
न्तता च । गोभिलः । “अयुग्दान्तं स्त्रीणाम्” । अयुक्
अयुग्माक्षरं दान्तं यथा यशोदा इत्यादि । “देवं गुरुं गुरु-
स्थानं क्षेत्रं क्षेत्राधिदेवताम् । सिद्धं सिद्धाधिकारांश्च औपूर्वं
समुदौरयेत्” । इति राघवभट्टधृतप्रयोगसारदर्शनात् । स्वर्ग-
गामित्वादिना सिद्धः अधिकारो येषां नराणामित्यनेन जीवतां
औशब्दादित्वं नास्तीति नृतानां तथेति शिष्टाचारः । गोभिलः ।
“मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् उदौच्यं वामदे-
व्यगानान्तं कुर्यात् गौर्दाक्षिणा सा च प्रधानस्य नामकर्मणः” ।

अथ निष्क्रमणम् । गोभिलः । “जननाद्यसृतोयो-
ज्योत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्त-
मिते सूर्ये वीते लोहिते अञ्जलिक्वतः पितोत्तिष्ठत” । कुमा-
रस्य जननमारभ्य योज्योत्सो वृद्धियुक्तः पञ्चस्तस्य तृतीया-

तृतीयो प्रातः सशिरस्कं कुमारं स्नापयित्वा प्रातर्न मध्याह्नादी
 अस्तमिते सूर्ये विगते रक्तिमावस्थे काले सन्ध्योपरमे अञ्जलि-
 कृतः बहुव्रीहावाहिताग्निगणपाठात् कृताञ्जलिरुपतिष्ठते
 चन्द्राभिमुख ऊर्ध्वं स्थिष्ठेत् । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
 कुमारमाच्छाद्य दक्षिणे उदङ्चं पित्रे प्रयच्छति उदक्शिरसम्
 उदङ्मुत्तानमिति भट्टभाष्यम् । उत्तरां गच्छन्तमिति सरला ।
 अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतः अवतिष्ठते पत्युः पृष्ठस्य पश्चादुपक्रम्य
 सा उत्तरस्यां तिष्ठेत् पश्चिमाभिमुखौ अथ जपति यत्ते सुसौमे
 हृदयमिति यथायं न प्रमोयते पुत्रोजनित्रया अधीति उदङ्चं
 मात्रे प्रदाय यथार्थं मातर्युदग्गतायां पिता यत्त इत्यादि
 पुत्रोजनित्रया अधीत्यन्तमन्त्रद्वयं जप्त्वा उत्तानमुत्तरां गच्छन्त-
 सुदक्शिरसं कुमारं मात्रे दत्त्वा वामदेव्यगानान्तं कुर्यात् ।
 कृत्यचिन्तामणिः । “स्वस्वविधानतोऽर्कशशिनोरर्घ्यं दापयेत्”
 अर्कार्घस्तु छन्दोगेतरपरः । चन्द्रार्घस्तु क्षीरोदाण्वसभूते-
 त्यादि । तत्र वृद्धिश्चाहमाह गोभिलः । “सर्वाण्येवान्वाहार्य-
 वन्ति” । एतदुक्तञ्चोक्ते कर्मणि सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ।
 अन्वाहार्यं नान्दौमुखश्चाह दक्षिणा च तदुभययुक्तानि । तथा
 च गृह्यान्तरम् । “यच्छाहं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा
 भवेत् । आमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं विदुर्वुधाः” । मातृ-
 पूजानन्तरमाह्रियमाणत्वात् आहस्य प्रधानकर्मानन्तरमाह्रिय-
 माणत्वाद्दक्षिणायाः पिण्डपितृयज्ञानन्तरमाह्रियमाणत्वाद-
 मावास्याश्चाहस्यान्वाहार्यत्वम् । न च वृद्धत् पत्रक्षुद्रपशुस्व-
 स्थर्थे परिविश्यतोः । “सूर्येन्दोः कर्मणौये तु तयोः आहं
 न विद्यते” । इति छन्दोगपरिशिष्टाच्चान्द्रकर्मत्वेन आहपर्यु-
 दासः कल्पतरुप्रभृतिभिरुक्तो युक्त इति वाच्यम् । पूर्वाह्ण-
 वलोकनात् । अतएव वृक्ष इरेति पञ्चर्चा इति प्रकृते द्विती-

यथा ऋचा आदित्ये परिविश्यमाने अक्षततण्डुलान् जुहुयात्
पत्रस्वस्त्ययनकामः तृतीयया चन्द्रमसौति तिलतण्डुलान्
क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनकामः इति सूत्राभ्याम् । परिविश्यति सूर्य्यं
हस्त्यश्वादि वृहद्वाहनस्वस्त्ययनार्थं चन्द्रे च परिविश्यति अज-
मेषादि क्षुद्रपशुस्वस्त्ययनार्थं होमकर्मद्वयमुक्तं तयोः आहं
नास्तौति परिशिष्टप्रकाशः । आहविवेकोऽप्येवम् । गोभिलः ।
“अथ ये अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्नाः पक्षः प्रथमोद्दिष्टा एव तेषु पिता-
पतिष्ठते अपामञ्जलो पूरयित्वाभिमुखश्चन्द्रमसां यददश्चन्द्रम-
सौति स ऋक्षु जुहुयात्” । द्विस्तूष्णीम् उत्सृज्य यथार्थं
कियदाध अत ऊर्ध्वं ज्योत्स्ना स्वेतत् कर्मा संवत्सरम् । तृतीय-
शुक्लपक्षादूर्ध्वं शुक्लपक्षेषु प्रथमोद्दिष्टे तृतीयायां तिथौ वत्सर-
पर्यन्तं चन्द्राभिमुखः पिता सक्त्वन्द्रायाञ्जलिम् । ओम् यदद-
श्चन्द्रमसौति मन्त्रेण दद्यात् । प्रथमोदित एवेति भट्टभाष्ये
पाठः । तन्मते प्रथमोदिते चन्द्रमसि प्रतिपदि द्वितीयायां
वेति व्याख्यातञ्च । ततो वामदेव्यगानमर्च्छद्रावधारणं
कुर्यात् ।

अथान्नप्राशनम् । यद्यपि गोभिलगृह्ये अन्नप्राशनसंस्कारो
नाभिहितः तथापि “अन्नस्य प्राशनं कार्यं मासि षष्ठाष्टमे
बुधैः । स्त्रीणान्तु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रजगौ मुनिः” । इति
कृत्यचिन्तामणिधृतवचनेन सर्वशास्त्रिकर्तृकत्वे नाकाङ्क्षितः ।
“यन्नान्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च । विद्वद्भिस्तदनु-
ष्ठेयमग्निहोत्रादिकमवत्” इति छन्दोगपरिशिष्टादन्यशास्त्रोक्त-
प्रकारेण छन्दोगेन कर्तव्यः । पूर्वापरिति कर्तव्यताकलापस्तु
स्वगृह्यानुसारेण कार्यः । इति भट्टनारायणप्रभृतयः भुजबल-
भौमे । “षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तोतरे वा तिथौ
सौम्यादित्यसितेन्दुजौवादिवसे पक्षे च कृष्णोतरे । प्राजेशादिति-

पोष्णवैष्णवयुगेर्हस्तादि षट्कोत्तरैराग्नेयाप्यतिपित्रभेषु नितं-
 रामन्नादिभक्ष्यं शुभम्” । युगैरिति प्राजेशादौ प्रत्येकं सन्ध-
 ध्यते । कृत्यचिन्तामणौ । “द्वादशौ सप्तमौ नन्दा रिक्तासु
 पञ्चपर्वसु । बलमायुर्यशो हन्वाच्छिशूनामन्नभक्षणम्” । भुज-
 बलभीमे । “वृषहन्वधनुमीनकन्यालग्नेऽन्नभक्षणम् । त्रिको-
 णाष्टयुगान्तेषु ग्रहा यदयं तथा फलम् । दुष्टः शशधरो
 लग्नात् षष्ठाष्ट्याऽन्नभक्षणे” । मत्स्यपुराणं “अन्नप्राशे
 च सौमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके । पुंसवने निषेके च प्रवेशे
 नववेश्नतः । देवहन्तजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
 तौर्ययात्रावृषोत्सर्गे वृद्धिश्चाङ्गं प्रकीर्तितम्” । मार्कण्डेयः ।
 “देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य । अलङ्घ्यतस्य दातव्यमन्नं
 धात्रे च काञ्चने ॥ मध्वान्धकनकोपेतं प्राशनं शंसते ततः ।
 कृतप्राशनमुत्सङ्गे मातुर्वालन्तु तं त्यजेत् ॥ देवाग्रतोऽयं
 विन्ध्यस्य शिल्पभाण्डादिसर्वशः । शस्त्राणि चैव शास्त्राणि
 ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥ प्रथमं यत् सृष्टेश्वरः शिल्पभाण्डं
 स्वयं तथा । जौविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति” ॥

अथ चूडाकरणम् । गोभिलः । अथातस्तृतीये वर्षे चूडा-
 करणम् । जननानन्तरं वर्तमानतृतीये वर्षे चूडाकरणमुद-
 गयनादीनां समुच्चये बोद्धव्यम् । कर्पुष्णाका कपुच्छलाख्यः
 केशचूडा तासां वक्ष्यमाणविधिना संस्कारकरणम् । चूडा-
 करणं कर्मणो नामधेयम् । अयं कालो मुख्यः गृह्णीकृत्वात् ।
 अत्रासामर्थ्येऽन्योऽपि कालः । यथा मनुः । “चूडाकर्म
 द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः । प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं
 श्रुतिदर्शनात्” इति । शङ्खनिखितौ । “तृतीये वर्षे चूडा-
 करणं पञ्चमे वेति” । ज्योतिषे । “अयुग्माब्दे तथा मासि चूडा
 भीमशनौतरे । अर्केन्दुकालशुद्धौ च जन्ममासेन्दुभाटते । रिक्ता

दर्शाष्टमौषष्टौप्रतिपद्वर्जिते सिते” ॥ सिते शुक्लपक्षे । दक्षः ।
 “षष्ठ्यष्टमोपचदशौ उभे पक्षे चतुर्दशी । अत्र सन्निहितं
 पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥ श्रवणादित्रयस्नातौचित्रापुण्याश्वि-
 चन्द्रभे । आदित्यरेवतौहस्तज्येष्ठामूले च चोड़कम्” ॥ तुला-
 मेषसिंहकर्किकृत्तिकेतरलग्नके । अत्रापि तिथ्यङ्कादिविद्वर्त्तं
 विवर्जयेत् । “सूर्यं दक्षिणमार्गगामिनि हरो सुप्ते निरंशे
 रवौ क्षौणे शीतरुचौ महौजयमयोर्वारे निशासन्ध्ययोः ।
 भुङ्क्तेऽभ्यक्ततनौ नियुद्धसमयेऽलङ्कारयुक्ते शिशौ क्षौराद्रोगभयं
 वदन्ति जवना मृत्युं तथान्ये जगुः” ॥ भोजराजः । “उत्तर-
 वर्त्तानि सवितरि चूडाकरणं जगुः शुभं जवनाः । चैत्रे मासि
 दिवाकरवारे शिखिसन्निधाने च” ॥ रविवारेतरच गर्गः ।
 “जन्मर्त्तं जन्ममासे च युग्मे मासि च वत्सरे । न कुर्यात्
 प्रथमं क्षौरं विशेषाच्चैवपौषयोः” ॥ ज्योतिषे । “क्षत्तिकास्थं
 रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत् । उत्सवानि च कार्याणि
 दिग्दिनानि च वर्जयेत्” ॥ गोभिलः । “पुरस्ताच्छालाया
 उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवतीति” । व्यक्तार्थमेतत् ।
 गोभिलः । “तत्रैव तान्युपहृतानि भवन्ति” । अत्र उपलिप्ते
 देशे उपहृतानि अग्निसमौपे आसादितानि । तान्याह ।
 एकावशातिदर्भपिच्छल्यः उष्णोदककंसमौडुम्बरः क्षुरः । आ-
 दर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः पिच्छल्यः पवित्राणि
 तानि सप्तसप्तकृत्वा स्थानत्रये स्थाप्यानि । उष्णोदकं कंस-
 मस्मिन् उष्णोदककंसः । उडुम्बरस्यायमौडुम्बरस्ताम्रमयः क्षुरः
 तदभावे आदर्शो दर्पणम् । दक्षिणतोऽग्नेरिति शेषः । आसा-
 दनञ्च पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन् । गोभिलः । “आनडूहो गोमयः
 कृषरस्थालोपाको वृथापाक इत्युत्तरतः” । आनडूहो वृषजातः
 वृथापको होमानुपयुक्तत्वात् संस्काररहितः । एतदुभयं प्राक्-

संख्यमुत्तरतः क्लृप्तं भवतीति त्रीह्रियवैस्त्रिलमापैरिति पृथक्-
पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः । इन्द्रद्वयवलात् त्रीहि-
यवैर्मिश्रैः पात्रद्वयं पूरयित्वा पुरस्तादग्नेः पुरतः स्थापयेत् ।
एवं त्रिलमापैरिति करणात् एषामलाभेऽन्येनापि पूरणमिति
भट्टभाष्यम् । इत्यादिबहुवचनान्ता गणस्य संसूचका इति
अत्र वीजं बहुवचनादनियतकर्तृकमासादनम् । गोभिलः ।
“क्षपरो नापिताय सर्ववीजानि चेति” । निवृत्ते कर्मणि
क्षपरो त्रीह्यादिपात्राणि च नापिताय देयानि प्रतिपत्ति-
स्त्वासादनप्रसङ्गादत्रोक्ता । अथ माता शुचिना वस्त्रेण
कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राच्यर्पावशति” ॥

अथान्यसंस्कारानन्तरम् । प्राचौ प्राङ्मुखौ । अथ यस्तत्
करिष्यन् भवति पश्चात् प्राङ्मुखोऽवतिष्ठति । अथ शब्दः
किञ्चित् कर्म स्मारयति तच्च कर्म यथा पाणिग्रहणे तथा
चूडाकर्मण्येति वचनात् चूडाकर्मणः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चतस्रो
महाव्याहृतयो भवन्तीति भट्टनारायणः । पाणिग्रहणे तु
महाव्याहृतिभिः पृथक् समस्ताभिश्चतुर्थीमिति गोभिल-
दर्शनात् व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोम उक्तः । तेन यश्चूडां
करोति स व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिहोमानन्तरं गृह्योत-
कुमारायाः पश्चात् प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठति । अथ जपति
आयमगात् क्षुरेणेति सवितारं मनसा ध्यायन् नापितं प्रेक्ष्य-
माणः । अथ ऊर्ध्वावस्थानानन्तरमेवायमगात् इति मन्त्रं
सवितारं ध्यायन् । पितरञ्चावलोकयन् जपति । उष्णेन वायु
उदकेनैधीति वायुं मनसा ध्यायन् उष्णोदकं संप्रेक्ष्यमाणः ।
वायुं ध्यायन् उष्णोदकपूर्णं कंसपात्रञ्चावलोकयन् उष्णेन वायु
इति मन्त्रं जपेत् । गोभिलः । “दक्षिणेन पाणिना अप
प्रादाय दक्षिणां कर्पुष्णिकाम् उन्दयति आप उन्दन्तु जीवसे

इति" । कंसपात्रादक्षिणेन पाणिना अप आदाय कुमारस्य दक्षिणकपुणिकां मुन्दयति क्लेदयति । कं शिरः शीता-
तपादिरक्षणेन पुष्पाति इति कपुणिका शिरस उभयपार्श्वस्थ-
केशजूटिका उच्यते । उक्तञ्च । "कपुणिकाऽभितः केशा मूर्द्धि पश्चात् कपुच्छलमिति" । गोभिलः । "विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति औडुम्बरं क्षुरं प्रेक्षेत आदर्शं वा" ॥ औडुम्बरं ताम्रं तदलाभे दर्पणं पश्येत् विष्णोर्दंष्ट्रोऽसीति मन्त्रेण । ओषधे त्रायस्त्रैन-
मिति सप्तदर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां कपुणिकायामभिशिरोऽग्रा निदधाति । आसादितदर्भपिञ्जलीमध्यात् सप्तपिञ्जलीर्गृहीत्वा दक्षिणायां कपुणिकायाम् ओषधे त्रायस्त्रैनमिति मन्त्रेण स्थापयति । अभिशिरोऽग्राः शिरसोऽभिमुखाया ऊर्ध्वमूलाधो-
ऽग्रा इत्यर्थः । गोभिलः । "ता वामेनाभिगृह्य दक्षिणपाणिना औडुम्बरं क्षुरं गृहीत्वा दर्शं वा निदधाति संलग्नं धारयति । येन पूषा वृहस्पतिरिति प्राञ्चं प्रोहत्य अप्रच्छिन्दन् सकृत् यजुषा द्विस्तूष्णीम्" ॥ येन पूषेत्यनेन मन्त्रेण वारत्रयं प्राञ्चं प्रागतं क्षुरं कपुणिकादेशे प्रोहति प्रेरयति । अप्रच्छिन्दन् केशच्छेदकुर्वन् एकवारं मन्त्रेण वारद्वयं तूष्णीम् अप्रच्छिन्दन्निति क्षुरपक्षे । गोभिलः । "अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति" । अनन्तरं लोहक्षुरेण कपुणिका केशान् दर्भ-
पिञ्जलीसहितान् छित्वा ताभिः सह वृषगोमये निदध्यात् । गोभिलः । "एतयैवावृता कपुच्छलम्" । अनयैवावृता परी-
पाद्या कपुच्छलं संस्कुर्थात् अवटस्योपरि उन्नतशिरोऽवयवः कपुच्छलम् । गोभिलः । "एतयोत्तरां कपुणिकाम्" । एतया प्रक्रियया वालां कपुणिकां छिन्द्यात् । गोभिलः । "उन्दन् प्रमृतिष्वेवाभिनिवर्त्तयेत् । क्लेदनादिकर्म पुनः कुर्यात्" ॥ उन्दौक्लेदने । उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत्

त्रायुषं जमदग्नेरिति मूर्धानं कुमारस्य । एतयेवावृता स्त्रिया-
स्तूष्णीं मन्त्रेण तु होमः । आवृता प्रक्रियया तूष्णीमनन्तरोक्ताः
सर्वे संस्कारा मन्त्रवर्जं भवति । “अमन्त्रिका तु कार्य्यं
स्त्रीणामावृदशेषतः” इति मनुवचनात् । तूष्णीमेताः क्रियाः
स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः” इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च ।
होमस्तु मन्त्रेण तु शब्दश्चार्थे तेन वृद्धिश्चाहञ्च मन्त्रवदेव भव-
तीत्यर्थः । गोभिलः । “उदगग्नेरुत्सृप्य कुशली कारयन्ति
यथा गोत्रकुलकल्पम्” उदक् उत्तरतः उत्सृप्य गत्वा कुमारं
कुशलीकारयन्ति नापितहस्तेन मुण्डयन्ति यथा गोत्रकुला-
चारस्तथा । राजमार्त्तण्डः । “प्राचीमुखः सौम्यमुखोऽपि
भूत्वा कुर्यान्नरः क्षीरमनुत्कटस्थः” । वृद्धगर्गः । “केशवमा-
नर्त्तपुरं पाटलिपुत्रं पुरौमहिच्छत्राम् । दितिमदितिञ्च स्मरतां
क्षीरविधौ भवति कल्याणम्” । “गोभिलः । आनडुहे गोमये
केशान् कृत्वा अरस्थे गत्वा निखनन्ति” । वृषगोमये सर्वान्
केशान् अवस्थाप्यारण्यं नीत्वा निखनन्ति बहुवचनादनियत-
कर्त्तृकत्वं स्तम्बे हैके निदधाति । ह इति निघातः । एके
आचार्याः ब्रौह्मिवादिस्तम्बे निदधाति तान् केशान् प्रक्षिप-
न्तीत्यर्थः । यथार्थं गौर्दक्षिणा । यथार्थमुदौचं व्यस्तसमस्त-
महाव्याहृतिहोमादि वामदेव्यगानात्तं कर्म समापयेत् दक्षिणा
देया प्रधानकर्मणामित्यर्थः ।

अथोपनयनम् । अत्र गोभिलः । “गर्भाष्टमेषु ब्राह्मण-
मुपनयेत् । गर्भैकादशेषु क्षत्रियं गर्भद्वादशेषु वैश्यम् । आ-
षोडशादब्राह्मणस्यानतौतः कालो भवति आद्वाविंशात् क्षत्रि-
यस्य आचतुर्विंशाद्वैश्यस्य अत ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ।
नैतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न एभिर्विवाहयेयुः” । गर्भवर्षमष्टमं
येषां वर्षाणां तानि वर्षाणि गर्भाष्टमानि तेषु गर्भाष्टमेषु वर्त्त-

मानं ब्राह्मणमुपनयेत् । अध्यापनार्थमाचार्यसमौपं नीयते
 येन कर्मणा तदुपनयनमिति कर्मणो नामधेयं तेन कर्मणा
 योजयेत् । “गृह्योक्तकर्मणा येन समौपं नीयते गुरोः । बालो
 वेदाय तद्योगात् बालस्योपनयं विदुः” इति स्मृतेः । आषो-
 षादित्यभिविधावाङ् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरम् । “षोड-
 शाब्दो हि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः । विंशतिः सचतुर्थी
 च वैश्यस्य परिकीर्त्तिता । सावित्री नातिवर्त्तत अत ऊर्ध्वं
 निवर्त्तते” ॥ अत्र षोडशवर्षाणामुपनयनाङ्गता प्रतीयते ।
 “पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च । ब्राह्मणस्य
 विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥ प्रायश्चित्तं भवेदेषां प्रीवाच
 वदतां वरः” इति यमवचनेन तदनङ्गता प्रतीयते । अनयो-
 र्गर्भजन्मगणनाभ्यामविरुद्धता । तथा च माण्डव्यः । “व्रत-
 बन्धविवाहे च वत्सरपरिगणनमाहुराचार्याः । आधानपूर्वमेके
 प्रसूति पूर्वं सदान्ये तु” । यत्तु द्विजानामित्युपक्रम्य पैठौनसि-
 पचनम् । “द्वादशषोडशविंशतिश्चेदतीता । अवरुद्धकाला
 भवन्तीति” । तद्द्वादशवर्षाद्युपरि ब्राह्मणादीनां महाव्याहृति-
 होमरूपप्रायश्चित्तार्थं षोडशवर्षोपरि गुरुप्रायश्चित्तमिति ।
 तथा च शङ्खलिखितौ । “ब्राह्मणान्द्रायणश्चरेत् गोप्रदानञ्च
 कुर्यात् चान्द्रायणाशक्तौ धेन्वष्टकं तन्मूल्यं वा सार्द्धं द्वादशविंशति-
 कार्षापणाः गोमूल्यं कार्षापण एकः मिलित्वा सार्द्धं त्रयो-
 विंशतिकार्षापणा देयाः” ॥ पितृमातृरहितस्य निःस्वस्य
 देशोपप्लवादिना पतितसावित्रीकस्य वा विषये तु मनुविष्णू ।
 “येषां द्विजानां सावित्री नानुष्ठेत यथाविधि । तांश्चारयित्वा
 त्रीन् कच्छान् यथाविध्युपनाययेत्” । कच्छं प्राजापत्यम् ।
 तत्तयाशक्तौ धेनुद्वयं तन्मूल्यं नवकार्षापणा वा देयाः अकृत-
 प्रायश्चित्तान् प्रत्याह नैतानित्यादि । तत्र बहुवचनं तत्कर्तृ-

संसर्गिणां प्रायश्चित्तदर्शनार्थम् । तथा च स्मृत्यन्तरम् । “ब्राह्मण-
 चार्थस्य भुक्तान्नं कृच्छ्रपादेन शुध्यति । यश्चोपनयते ब्राह्मण-
 चिभिः कृच्छ्रैः स शुध्यति” ॥ भुजवलभौमकृत्यचिन्तामण्योः ।
 “स्नातौशक्रधनाश्विमित्रकरभे पौष्णेज्यचित्राह्रिष्वेन्दो तोय-
 पतौ भगे दितिसुते भाद्रद्वये सागरे । केन्द्रस्थे भृगुजेऽङ्गिरः
 शशिशुभे चन्द्रे च तारे शुभे । कर्त्तव्यं व्रतकर्म मङ्गलतिथौ
 वाराः सितार्केज्यकाः” ॥ अदितिसुत उत्तरफल्गुनौ सागरः
 पूर्वाषाढा । दौपिकायाम् । “जीवार्केन्दूदुशुद्धौ हरिशयन-
 वहिर्भास्करे चोत्तरस्थे स्वाध्याये वेदवर्णाधिप इह शुभदे
 क्षौरभे नादितौ च । अर्कशुक्रार्केज्यर्क्षलग्ने रविमदनतिथिं
 प्रोज्झ्य षष्ठाष्टमेन्दुं नो जीवास्तातिचारे सितगुर्कादिनं काल-
 शुद्धौ व्रतं स्यात्” । रविमदनतिथिं सप्तमीत्रयोदशीं षष्ठाष्टमेन्दुं
 लग्नापेक्षया । प्रोज्झ्य त्यक्त्वा कृत्यचिन्तामणौ । “माघे द्रविण-
 शीलाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः । चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे
 कोविदो भवेत् ॥ ज्यैष्ठ्ये गहननौतिञ्च आषाढे क्रतुभाजनः ।
 शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धं निशि च व्रतम्” राजमार्त्तण्डे ।
 ‘पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनः संस्कारमर्हति” । आश्वलायनः ।
 “उदगयने आपूर्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयन-गो-
 दानविवाहाः । विवाहः सार्वकालिक इत्येके” । आपूर्यमाणे
 पक्षे शुक्लपक्षे । वृद्धगर्गः । “स्मृतिसूक्ताननध्यायान् सप्तमीञ्च
 त्रयोदशीम् । पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्जयेत्” ।
 श्रीपतिव्यवहारसमुच्चये । “कार्तिकस्याश्विनस्यापि फाल्गुना-
 षाढयोरपि । कृष्णपक्षे द्वितीयायामनध्यायं विदुर्बुधाः” ॥
 भुजवलः । “चैत्रकृष्णद्वितीयायां तिसृष्वेवाष्टकासु च मार्गे च
 फाल्गुने चैव आषाढे कार्तिके तथा । पक्षयोर्माघमासस्य
 द्वितीयां परिवर्जयेत् । नाकालवृष्टौ कुर्वीत व्रतबन्धशुभ-

क्रियाम्” उपनयने उत्तरायणशुक्लपक्षयोर्विधानात् कार्त्तिक-
कादौ कृष्णपक्षे च द्वितीयाया निषेधः पुनःसंस्कारमहती-
त्युक्तप्रायश्चित्तरूपोपनयनपरः । वैश्वोपनयनपरश्च । तथा च
गर्गः । “विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्यादक्षिणायने । दक्षिणे
च विशां कार्यं नानध्याये न संक्रमे । अनध्यायेऽपि कुर्वीत
यस्य नैमित्तिकं भवेत्” । अपिना दक्षिणायनकृष्णपक्षयोः
समुच्चयः । नैमित्तिकं प्रायश्चित्तरूपम् । चैत्रशुक्लद्वितीया
आषाढशुक्लदशमौ मन्वन्तरादित्वेन निषिद्धा वैशाखशुक्ल-
द्वितीया युगादित्वेन निषिद्धा । “षष्ठ्यामशुचिरुभार्यो
रित्तासु बहुदोषभाक्” । सामगानां कुजवारेऽप्युपनयनं
शाखाधिपत्वात् । तथा च “शाखाधिपे बलिनि केन्द्रगतेऽथ
वास्मिन् वारेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थिते-
ऽरिष्टहरेऽथ पराजिते वा जीवे मृगावुपनयनः स्मृतिकर्म-
हिनः” अस्य शाखाधिपस्य । कृत्यचिन्तामणौ । “जन्मोदये
जन्मसु तारकासु मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो
न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् । अस्तं गते
दैत्यगुरौ गुरौ वा ऋक्षेऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपनौतो
दिवसैः प्रणाशं प्रयाति देवैरपि रक्षितो यः” । उदये लग्ने व्रतेन
उपनयनेन । गोभिलः । “यदहर्पैथन् माणवको भवति प्रागे-
वैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलोकारयन्त्याप्रावयन्त्यलंकुर्वन्त्याह-
तेन वाससा समाच्छादयन्ति” । यदहर्यस्मिन्नहनि उपैथन्
उपनयनं कारयिष्यन् माणवक उच्यते भवति । माणवकोऽन-
घोतवेदः । “अनृचो माणवको ज्ञेय एनःकृष्णसृगः स्मृतः ।
करुगौरसृगः प्रोक्तः सृमरः शल उच्यते” । प्राक् प्रातः ।
तच्च “चतस्रो घटिका प्रातररुणोदय उच्यते” इति ब्रह्मवैवर्त्तो-
क्तम् । अत्र घटिका दण्डः । “त्रियामां रजनीं प्राहुस्तृणा-

द्यन्तचतुष्टयम् । नाडीनां तदुभे सन्ध्ये दिवसाद्यन्तसंज्ञिते" ।
 इति तत्रैवोक्तेः । भोजयन्ति क्षीरादिकमिति शेषः तथा च
 ब्रह्मचारिकाण्डे कल्पतरुधृतशङ्खलिखितौ । "पयो यवाग्वा-
 मिच्छाहाराः क्रमशो द्विजातीनाम्" । कुशलीकारयन्ति
 मुण्डयन्ति आप्लावयन्ति स्रपयन्ति आहतेना सूदितेन वाससा
 वक्ष्यमाणेनाच्छादयन्ति परिधापयन्ति । अत्रैकवचनादध-
 रौयमेतत् । उत्तरीयन्तु उपरिष्ठादजिनं वक्ष्यते । क्षौमं
 शानं वा ब्राह्मणस्य कापांसं क्षत्रियस्य आविकं वैश्यस्य" ।
 क्षुमा अतसी तस्या इदं क्षौमं तसरादि । शानं शनतन्तुभवं
 तदुभयं ब्राह्मणस्य । गोभिलः । "ऐण्यरीरवाजानि अजि-
 नानि" । एनः कृष्णसृगः रुर्गौरसृगः अजः छागः यथाक्रमं
 द्विजानामेतान्यजिनानि । गोभिलः । "मुञ्जकाशतासून्यो-
 रसनाः" । मुञ्जः शरः तासूनः शनस्तद्भवा रसना मेखला
 तासूनी । तथा च मनुः । "मौञ्जोत्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या
 विप्रस्य मेखला । क्षत्रियस्य च मौर्वीज्या वैश्यस्य शनतान्तवौ ।
 मुञ्जालाभे तु कर्तव्या कुशश्मान्तकवल्बजैः । त्रिवृताग्रान्वि-
 नैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा" । गोभिलः । "पार्ष्णवैल्बा-
 श्वत्यदण्डाः" । पार्ष्णः पालाशः । मनुः । "ब्राह्मणो वैल्ब-
 पालाशौ क्षत्रियो वाटस्वादिरौ । वैणवोडुस्वरौ वैश्यौ दण्डा-
 नर्हन्ति धर्मतः" । गृह्ये पार्ष्णमात्रस्य ब्राह्मणे विधानात्
 प्रतिगृह्येष्मितं दण्डमिति मनुवचनान्तरे एकवचनश्रुतेरत्रैक-
 दण्डधारणं न तु द्वन्द्वनिर्देशाद्दण्डद्वयधारणम् । मनुः "केशा-
 न्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः । ललाटसम्मितो
 राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विशः । ऋजवस्तु तु सर्वे स्युरव्रणाः
 सौम्यदर्शनाः । अनुद्गेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः" ।
 अलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् । स्वस्य स्वस्यालाभे सर्वाणि

क्षीमादीनि सर्वेषां ब्राह्मणादीनाम् । गोभिलः । “पुरस्ता-
च्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति । स्पष्टार्थमेतत् ।
गोभिलः । “अग्ने व्रतपते इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्रागाचार्योऽवतिष्ठते । व्याहृतिभिराहुति चतुष्टये हुते अग्ने
व्रतपते” इति पश्चादुत्तौ हुत्वा आचार्यः पश्चादुदग्रेषु कुशेषु
प्राङ्मुख ऊर्ध्वं स्तिष्ठेत् । अत्र हुत्वाचार्य इत्येककर्तृकत्वादेश
एव हुत्वातिष्ठेत् । होमकरणत्वान्मन्त्राणां होमकर्तुराचार्यस्य
मन्त्रपाठो न माणवकस्य । यत्र च ब्रह्मचारिणामुच्चारणं तत्र
ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयतीति वचनादग्ने व्रतपते व्रतं
चरिष्यामीति मन्त्रलिङ्गेषु ऋत्विक्स्थानोयत्वान्माणवकस्य
मन्त्रैरग्न्यादिप्रार्थना ब्रह्मचर्यं नाचार्यस्य । तथा च । “यां
वै काञ्चन ऋत्विज आशिषमाशासते सा यजमानस्यैव” इति
सरला । तत्र ऋत्विक् यजमानपदयोराचार्यमाणवकपरत्वे
प्रमाणाभावात् । अतएव भट्टभाष्यम् । होमेन सहाचार्य-
सम्बन्धः कुतो हुत्वाचार्योऽवतिष्ठते इति क्त्वा प्रत्यययोगात्
मन्त्रन्तु माणवको जपेत् कुतो मन्त्रलिङ्गात् । व्रतचरिष्या-
मीत्याद्यत्तमपुरुषप्रयोगोऽन्यथानुपपद्यते । गोभिलः । “अन्त-
रेणान्याचार्योमाणवकोऽञ्जलिस्ततोऽभिमुख आचार्य उदग-
ग्रेषु दर्भेषु अग्न्याचार्ययोर्मध्ये आचार्याभिमुखः सन्नवतिष्ठते
इति योज्यम् । तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान् ब्राह्मणो-
ऽपामञ्जलिं पूरयति उपरिष्ठादाचार्यस्य तस्य माणवकस्य
दक्षिणस्यां दिश्यवस्थितो ब्राह्मणोऽधौतवेदः सलिलाञ्जलिं
माणवकस्य पूरयित्वा उपरिष्ठात् पश्चादाचार्यस्याञ्जलिम् ।
गोभिलः । “प्रेक्ष्यमाणो जपत्यागन्ता समगन्महीति” । कं
प्रेक्ष्यमाणः कोजपति । माणवकं प्रेक्ष्यमाण आचार्य आगन्ता
समगन्महीति मन्त्रं जपति । स्वस्तिस्वरतादयमिति मन्त्र-

लिङ्गात् । गोभिलः । “आचार्यो ब्रह्मचर्यमागामिति
 वाचयति” । आचार्योमाणवकं पाठयतीत्यर्थः । कोनामा-
 सीति नामधेयं पृच्छति तस्याचार्योऽभिवादनोपयोगम् । नामधेयं
 कल्पयित्वा देवताश्रयं नक्षत्राश्रयं गोत्राश्रयं वा इत्येके ।
 अभिवादनोपयोगम् अभिवादननिमित्तं नाम कल्पयित्वा तदानौ-
 भवाचार्यः कोनामासीति पृच्छेत् । तच्च देवताश्रयं कृष्णा-
 दिनक्षत्राश्रयं शतपदचक्रोक्तजन्मकालीननक्षत्रपादात् ज्ञेयम् ।
 गोत्राश्रयं शाण्डिल्यादि । गोभिलः । “उत्सृज्यापामञ्जलि-
 राचार्यो दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं साङ्गुष्ठं गृह्णाति । देवस्य
 ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्वाहुभ्यां पुणो हस्ताभ्यांऽस्तं गृह्णा-
 स्यसौ” इति जलाञ्जलिं त्यक्त्वा गुरुर्दक्षिणेन ब्रह्मचारिदक्षिण-
 पाणिमङ्गुष्ठेन सह गृह्णाति देवस्य इति मन्त्रेण । असाविति
 सम्बोधनविभक्त्या माणवकस्य नाम गृह्णीयात् इदानीं गृहीत-
 माणवकहस्ताचार्यस्याग्निस्ते हस्तमग्रहौदिति मन्त्रपाठे
 प्रमाणं गोभिले नास्ति अन्यत्र बोध्यम् । गोभिलः । “अथेनं
 प्रदक्षिणमावर्त्तयति सूर्यस्यावृतमश्वान्वृतं वासाविति । तद्दे-
 शस्थमेवेनं प्रत्यङ्मुखं सन्तं प्रादक्षिणेन प्राङ्मुखं करोति
 सूर्यस्येति मन्त्रेण । अत्राप्यसावित्यत्र सम्बोधनान्तनामग्रहः ।
 दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमवस्पृश्य अनन्तर्हितं नाभिदेश-
 मभिस्पृशेत् प्राणानां ग्रन्थिरसीति प्रदक्षिणावर्त्ते माणवके
 प्राङ्मुखावस्थिते आचार्योऽस्य दक्षिणमंशं स्पृष्ट्वा अव्यवहितं
 नाभिं प्राणानामिति मन्त्रेण स्पृशेत् । अत्राप्यसुमिति
 पदस्थाने द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “उत्सृज्य
 नाभिदेशमभुव” । इति जपेदिति वाक्यशेषः । उत्सृज्य करं
 सर्पतेर्गत्यर्थत्वात् ऊर्ध्वं करमुत्सृज्य ऊर्ध्वं नीत्वा नाभिदेशं
 समीपार्था द्वितीया नाभिदेशसमोप एव उदरे करमवस्थाप्या-

भुव इति जपेत् । कुतो मन्त्रलिङ्गात् अभुवशब्देन जठरोऽग्नि-
रुच्यते । तस्मान्नाभेरुत्सृप्य करं नाभिदेशसमौप एव उदरं
जठराग्निस्थानमालभ्या भुव इति जपेत् । इति भट्टभाष्यदर्श-
नात् वायुदेवता इति भवदेवगुणविष्णूक्तं निरस्तम् अइवविभ-
क्तिव्युत्पत्त्या अभुव इति समाख्या । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने
द्वितीयान्तं नाम प्रयोज्यम् उत्सृप्य हृदयदेशं कृशन् इति ।
जठरादुत्सृप्य ऊर्ध्वं नौत्वा करं हृदयमालभ्य कृशन् इति
जपेत् । कृशनशब्देन हृदय एव पुरुषोयत उच्यते अतो हृदय-
देशमालभ्य जपतीति तदभिष्टादत्वात् पुरुषस्य । तथा च श्रुतिः ।
“स एवैष आस्त्रादयतीति” । अत्राप्यमुमिति पदस्थाने द्विती-
यान्तं नाम प्रयोज्यम् । दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंशमा-
लभ्य प्रजापतये त्वा परिददाम्यसाविति । अंशं माणवंकस्येति
शेषः । आलभ्य स्पृष्ट्वा प्रजापयेत्वेति जपेत् । असाविति
स्थाने सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । गोभिलः । “सव्येन सव्यं
देवाय त्वा सवित्रे परिददाम्यसाविति वामेन पाणिना ब्रह्म-
चारिणः सव्यमंशं स्पृष्ट्वा देवायत्वेति जपेत् । अत्रासाविति
स्थाने सम्बोधनान्तं नाम प्रयोज्यम् । गोभिलः । “अथैनं
संप्रेषयति ब्रह्मचार्यसाविति” । समिधमाधेहि आपोशानं
कर्म कुरु मा दिवास्वाप्सोरित्यपि सर्वत्र ओम्वाढमिति च
ब्रूयात् । “यदुद्यति अस्तमिते समिधमादधाति तदिदमा-
दिश्यते यच्च सायं प्रातः समिधमाधेहि” इति श्रुतावुक्तं
तस्मान्नात्र तदवशिष्यते पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाङ्गिः परिदधाति
इति तदिदमादिश्यते सायं प्रातर्भोजनयोरपि पुरस्ताच्चोपरि-
ष्ठाच्च पृथङ्मन्त्राभ्यामापोशानं हे ब्रह्मचारिन्निति । मन्त्रो तु
शाख्यन्तरादुपादेयौ । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति पुरस्तात्
अमृतापिधानमसि स्वाहेति उपरिष्ठात् इति यद्यद्विहितं कर्म

तत्तत् कुरु मा दिवास्वाप्सोः दिवा स्वप्नमाकाशीरित्यर्थः ।
माणवकः सर्वेष्वेव ग्रैथेषु वाढमोमिति वा प्रतिवचनं दद्यात् ।
तथा च कुन्दोगपरिश्रष्टम् । “ब्रह्मचारिसमादिष्टे गुरुणा
व्रतकर्मणि । वाढमोमिति वा ब्रूयात् तत्तथैवानुपालयन्” ॥
गोभिन्नः । “उदगग्नेरुत्सृत्य प्रागाचार्य्य उपविशति उदग-
ग्रेषु दर्भेषु” स्पष्टार्थमेतत् । प्रत्यङ्गाणवको दक्षिणजान्वक्तो-
ऽभिमुखमाचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु प्रत्यङ्मुखो माणवको दक्षिण-
जानु अक्तं तं भूमौ यस्य स आचार्य्याभिमुखं यथा स्यात्तथा
उपविशति इति पूर्वैणान्वयः । उत्तरत एवाग्नेः अथैनं
त्रिःप्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचयति । इयं दुरुक्तं
परिबाधमानां ऋतस्य गोप्त्रीति च । अथ तथैवोपविष्टं
माणवकम् इयं दुरुक्तं परिबाधमाना इति ऋतस्य गोप्त्रीति
च मन्त्रद्वयं कटिदेशस्य मौञ्जमेखलां वारत्रयं परिधापयन्
वाचयति । अत्र परिधानस्यावृत्तावपि सत्यां सकृदेव मन्त्र-
पाठः । एकद्रव्ये कर्मावृत्तौ सकृदेव मन्त्रवाचनं कृत्वेति
वचनात् । मुञ्जालाभे कुशेनेति प्रागुक्तं गृह्यानुक्तमपि ।
यज्ञोपवीतमस्मिन्नेव समये परिधापयेत् । मेखलानन्तरं
कार्पासमुत्तरौयं स्यात् विप्रस्योर्द्विवृतं विवृदिति मन्त्रोक्तः । पवित्रं
चास्त्रे प्रयच्छतौति जातूकर्णात् । यज्ञोपवीतिनं कुश्यादिति
सांख्ययनाच्च । “मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि निगृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्” ॥ इति
मनुवचनेन नोपवीताजिनयोरपि धारणे समन्त्रत्वावधारणा-
दिगृह्ये तदनुपदेशात् शाखान्तरादुपादद्यात् । यज्ञोपवीत-
मसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनेष्यामि इति भट्टभाष्यम् । अस्मिन्ने-
षावसरे अजिनमुत्तरौयमित्यापस्तम्बः । अजिनञ्च कृष्णसार-
चर्मं प्रागुक्तत्वात् । अजिनग्रहणमन्त्रस्तु ओम् मित्रस्य चक्षु-

वर्णं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं समृद्धमनाहतस्य वसनं
जविष्णूपवीतं वाङ्मजिनं दधेयमिति तैत्तिरीयशाखापठितो
द्रष्टव्य इति भट्टभाष्यम् । एवञ्च दण्डाजिनोपवीतानि मेखला-
ञ्चेव धारयेत् इति याज्ञवल्क्यवचनं द्रव्यधारणविधायकम् ।
एतदनन्तरमाचमनं कुर्यात् । यज्ञोपवीतिना आचान्तोदकेन
कृत्यमिति गोभिलसूत्रात् आचामेदित्यनुवृत्तौ “शिखां बद्धा
वसित्वा द्वे निर्णिके वाससौ शुभे । तूष्णींभूत्वा समादाय
नो गच्छन् विलोकयन्” ॥ इति देवलवचनाच्च । हरिशर्मा-
ऽप्येवम् । गोभिलः । अथोपसौदत्यधौहिभोः सावित्रीं मे
भवाननुव्रवीत्विति” । अनन्तरं तथैवोपदिष्टो माणवक उप-
सोदति कृताञ्जलिपुट आचार्यं गतचक्षुरपसन्नो भवति ।
अधौहि भोरित्यादि मन्त्रेण अधौहि अध्यापय सावित्रीं
सवितृदेवताकां गायत्रीम् । भोरित्याचार्यं सम्बोधनम् ।
भट्टभाष्यऽप्येवम् । तस्मा अन्वाहपच्छः अर्धर्चशः ऋक्शः
इति । तस्मै माणवकाय अन्वाह अनुब्रूयात् पूर्वं तावत् पच्छः
पादशः ततोऽर्धर्चशः तत ऋक्शः । ऋक् इत्यत्र सर्वमिति
पाठः सरलायाम् । महाव्याहृतीश्च विक्ताः ओङ्कारान्ताः
विक्ताः पृथक्कृताः ओङ्कारान्ता इत्यत्र भूरोमिति भट्ट-
भाष्यम् । भूरिति भवदेवभट्टः । उभयमतग्राही वीरेश्वरस्तु
ओम्भूरोमिति अन्ता अवसानभूताः । वार्चमस्मै दण्डं
प्रयच्छन् वाचयति सुश्रव सुश्रुवसं माकुर्विति वार्चं पलाशादि-
भवं दण्डं माणवकाय ददत् सुश्रवेति पाठयति । अथ भैक्ष्य-
ञ्चरति । अथ शब्दसूक्ष्णोमादित्योपस्थानमग्निप्रदक्षिणञ्च
शंसति । “प्रतिगृह्णांस्तं दण्डमुपस्थापय भास्करम् । प्रदक्षिणं
परोत्याग्निं चरेद्भैक्ष्यं यथाविधि” ॥ इति मनुवचनात् ।
भिक्षासमूहं भैक्ष्यं तच्चरति आवर्हति इत्यर्थः । मातरमेवाग्रे

ये चान्ये सुहृदो यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः । याचते
 इत्यध्याहार्यम् । सुहृदे स्निग्धहृदये स्वस्नाद्ये तथा च मनुः
 “मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् । भिक्षेत
 भिक्षां प्रथमां याचैनं नावमानयेत्” ॥ सन्निहितास्तद्देशस्थाः
 न तु प्रतिगृहं गत्वा । भवति भिक्षां देहोति ब्राह्मणभिक्षा-
 प्रयोगः । तथा च मनुः । “भवत् पूर्वं चरेत् भैक्ष्यमुपवीतो
 द्विजोत्तमः । भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ आदि-
 मध्यावसानेषु भवच्छब्दोपलक्षिता । ब्राह्मणक्षत्रियविशां
 भैक्ष्यचर्या यथाक्रमम्” ॥ इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । आचार्याय
 भैक्ष्यं प्रणिवेदयतो वेदयति समर्पयति भोरिति । आचार्याय
 निवेद्य प्रति गृह्णीयादिति गृह्यान्तरवचनात् । भैक्ष्यं भोरिति
 निवेदनमन्तः । भैक्ष्यस्य संस्कारार्थत्वात् आचार्याय निवेद्य
 स्वयं तदेव भुञ्जीत । तथा च मनुः “समाहृत्याथ तद्भैक्ष्यं
 यावदन्नममायया । निवेद्य गुरवेऽश्लीयात् आचार्यः प्राङ्मुखः
 शुचिः” ॥ आचार्याश्च माणवकाय भैक्ष्यं प्रदाय कर्मशेषं
 समापयेत् इति तच्च सावित्र्या चरुहोमादिवक्ष्यमाणतत्तद्
 ग्रन्थात् तिष्ठत्यहः शेषं वाग्यतः । माणवकोऽहः शेषं संयत-
 वागास्ते । अस्तमिते समिधमादधाति अग्नये समिधमहार्ष-
 मिति । अस्तं गते सूर्ये समिधं प्रादेशमात्रमग्नये समिध-
 महार्षमित्यनेनादधाति इत्युमेवातः प्रधानाहुतिः । ततश्चास्याः
 पुरस्तादुपरिष्ठाच्च समिद्भवतीति । उक्तञ्च । “समिधादिषु
 होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता । पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च इत्यनार्थं
 समिद्भवेत्” । समिद्धोमश्च सायं प्रातः कर्तव्यः तथा च मनुः ।
 “दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्यादिहायसे । सायं प्रातश्च
 कुड्यादाहिताग्निरतन्द्रितः ॥ समिदाधानानन्तरञ्चाग्निम-
 भिवादयेत् । तथा च गृह्यान्तरम् । उभयत्राग्निं समिध्य

गोत्रनामनौ प्रोच्याभिवाद्यावाय्यमभिवादयेत् । उभयत्र सायं प्रातः । अभिवाद्यग्निमित्यन्वयः । चिरात्रमक्षारलवणाशी भवति । स्पष्टार्थम् । तस्यान्ते सावित्रचरुः । तस्य उपनयनरूप-
व्रतस्य न तु सन्निधानाच्चिरात्रस्य अव्यक्तशब्दस्य प्रधानेन सह सम्बन्धदर्शनात् । अन्यथा तस्यान्त इत्यवचनौयं स्यात् । अस्यान्त इति वक्तुं युक्तम् । भट्टभाष्येऽप्येवम् । ततश्चतुर्थे-
ऽहनि सावित्रचरुरिति भवदेवभट्टोक्तं चतुर्थेऽङ्गि सावित्रचरुः कार्य्य इति सरलोक्तञ्च हेयम् । सवितास्य देवता इति सावित्रः यथार्थं गौर्दक्षिणा । यथार्थम् उदीच्यं महाव्याहृत्यादि कर्म । इयं दक्षिणा उपनयनकर्मणः न तु सावित्रचरोः प्रधानस्य उपनयनकर्मणो दक्षिणान्तरानभिधानात् । अतएव उपनय-
नान्तरमाचार्याय वरो दक्षिणा इति गृह्यान्तरमिति सरला । वरोगौः । तथा चोक्तम् । “गौर्विशिष्टतमा लोके वेदेष्वपि निगम्यते । न ततोऽन्यद्वरो यस्मात्तस्माद्गौर्वर उच्यते” ॥ इदानीमुपनयनातिरिक्तव्रताचरणादन्यद्ब्रतादि न लिखितम् । भवदेवभट्टेनापि न लिखितम् । गोभिलः । “सर्वत्राचार्यं तदशकं तेनारात् सत्यमुपागामिति” विशेषः । सर्वत्र सर्वेषां व्रतानामन्ते अयं मन्त्रे विशेषः । यत्र चरिष्यामि तत्राचार्य-
मिति । यत्र तच्छ्रेयमित्यत्र तदशकमिति । यत्र तेनर्द्धा-
समिधामि तत्र तेनारात् समिधमिति यत्र उपैमीति तत्र उपागामिति । कर्मक्रमस्तु । उपनयनव्रतान्ते सावित्र-
चरुहोमः । ततः स्विष्टिक्रुद्धोमः । प्राक्स्विष्टिक्रुद्धावाप इति सूत्रात् । ततोऽग्ने व्रतपते व्रतमचार्यं तत्ते प्रब्रवीमि तदशकं तेनारात् समिधमहमनृतात् सत्यमुपागां स्वाहेत्येवमुक्त्वा होम-
कर्मसमाप्तौ दक्षिणा गोदानमिति भट्टभाष्यम् । एतेन ब्रह्म-
चारिणां जपमात्रं न होमो वचनाभावात् । स्वाहान्तानामपि

होमदैवत इत्यादीनां होमदर्शनमिति सरलोक्तं हेयम् । अग्ने
 व्रतपते इति हुत्वा पश्चादुदगग्रेषु गर्भेषु प्रागाचार्योऽवतिष्ठते
 इति प्रागुक्तसूत्रे अग्ने व्रतपते इत्यादिमन्त्रस्तु चरिष्यामौत्यादि-
 पदस्थाने अचार्षमित्यादिपदोहमात्रोक्तेन होमादेः प्राप्तेः ।
 तन्मतेऽप्यचार्षमित्यस्य ब्रह्मचारिपाठवत् पूर्वत्रापि चरिष्या-
 मीति मन्त्रलिङ्गसार्थकत्वाय ब्रह्मचारिपाठो युक्तः । एवञ्चाग्ने
 व्रतपते व्रतमचार्षमित्यादिहोमः समावर्त्तनमध्ये भवदेवभट्टोक्तो
 न युक्तः । व्रतञ्चरिष्यामौत्यारम्भवत् व्रतमचार्षमित्यस्यापि
 व्रतसमापकत्वे तस्यैवान्तताया एव युक्तत्वात् ।

अथ समावर्त्तनम् । ज्योतिषे । “भौमभानुजयोर्वारि
 नक्षत्रे च व्रतोदिते । ताराचन्द्रविशुद्धौ च समावर्त्तनमिष्यते”॥
 गोभिलः । “अथाप्लवनम्” । अथ व्रतानन्तरमाप्लवनं स्नानं
 कुर्यादिति शेषः । उत्तरतः पुरस्तादाचार्यकुलस्य परिव्रतं
 भवति । आचार्यगृहादुत्तरस्यां पूर्वस्यां वा स्नानार्थमावृतं
 स्नानं कुर्यात् । अत्र प्रागग्रेषु दर्भेषु उदगाचार्यं उपविशति
 तत्रावृते उदक् उदङ्मुखः प्राक् ब्रह्मचार्युदगग्रेषु दर्भेषु ।
 प्राक् प्राङ्मुख उपविशतीत्यन्वयः । सर्वौषधिविफाण्डाभि-
 रङ्गिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चेत् । सर्वौषधयश्च
 “त्रौहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः । यवाश्चौषधयः
 सप्त विपदोघ्नन्ति धारिताः”॥ इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तास्ताभिः
 सह या आपो विफाण्डा विपक्वा उष्णोक्तास्ताः सर्वौषधि-
 विफाण्डास्ताभिर्गन्धवतीभिश्चन्दनादिगन्धद्रव्ययुक्ताभिः शीतो-
 ष्णाभिः शीतोदकमिश्रिताभिरिति भट्टभाष्यम् । स्वयमिव
 तु मन्त्रवर्णो भवति । इव शब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचारौ
 आत्मानमभिषिञ्चेत् आचार्यकर्तृकाभिषेकस्तु परमतो यतो
 मन्त्रवर्णा भवन्ति । मन्त्रवर्णोऽभिषेकमन्त्रलिङ्गं तच्च तेनाह-

आमभिषिञ्चामि इति तेन मामभिषिञ्चितमिति च । तद्विधि-
माह येऽप्स्वरन्तरग्नयः प्रविष्टा इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति ।
येऽप्स्वरन्तरग्नय इति मन्त्रेण कासामपामञ्जलिं ब्रह्मचारौ
अवांसिञ्चति । क भूमौ कुतः अवसिञ्चति वचनात् । तन्मन्त्र-
स्थाभितान् सृजामौति यदपामिति मन्त्रस्थाभितान् सृजामौति
मन्त्रलिङ्गद्वयाच्च सर्वाधारत्वेन प्राप्तायां भूमौ त्यजति । यदपां
घोरं यदपां क्रूरं यदपामग्रान्तमिति च । अपामञ्जलिमव-
सिञ्चतीति वर्त्तते चकारात् । यो रोचनस्तमिह गृह्णामौत्या-
त्मानमभिषिञ्चति । प्रकृतानामपामञ्जलिना यो रोचन इति
मन्त्रेण ब्रह्मचारौ आत्मानमभिषिञ्चति । ओम् यशसे तेजसे
इति च । आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । तूष्णीं चतुर्थम् ।
आत्मानमभिषिञ्चतीति वर्त्तते । अभिषेकः शिरसि कर्त्तव्यः
शिरः प्रधानमङ्गानामिति वचनात् । उपोत्यायादित्यमुप-
तिष्ठेत उद्यन् भ्राजर्भृष्टभिरित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण । आचार्य-
समौपादुल्याय उद्यन्नित्येतत् प्रभृतिमन्त्रेण मा हिंसौरित्यन्त-
मन्त्रेणादित्यमुतिष्ठेत उपान्मन्त्रेण चेत्यात्मनेपदम् । मेखला-
मवमुञ्चते उदुत्तमं वरुणमिति अवमुञ्चते अधस्तादवतारयति
अवशब्दोऽधस्तादर्थे । ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा
केशश्मश्रु रोमनखानि वापयती शिखावर्जम् । भोजयित्वा
स्वयं भुक्त्वा नापितेन मुण्डयीत । अत्र शिखावर्जमिति वच-
नात् प्राक् सशिखं वपनमिति दर्शयति । उक्तञ्च । सशिखं
वपनं कार्य्यमास्नानात् ब्रह्मचारिणामिति । स्नात्वालङ्कृत्या-
हते वाससौ परिधाय स्रजमावध्नीत औरसि मयि रमस्वेति ।
अलङ्कृत्य कुण्डलादिनात्मानं योजयित्वा आहते । “ईषद्भौतं
नवं शुभ्रं सदृशं यन्न धारितम् । आहृतं तद्विजानौयात्
सर्वकर्मसु पावनम्” ॥ इति वशिष्ठोक्तलक्षणे ईषत् सूक्ष्मम् ।

न धारितं न परिधानादिद्वयम् । स्रजं ग्रथितपुष्पं अवधौत
 शिरसौति शेषः । औरसौति मन्त्रेण नेत्रौस्थे नियतं मामि
 त्युपानहौ । अवधौतेत्यनुवर्त्तते । उपानहौ चर्मपादुके
 योम्यत्वात् पादयोः गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण वैष्णवं दण्डं गृह्णाति
 वैष्णवं वंशप्रभवं गन्धर्वोऽसौति मन्त्रेण । आचार्यं सपरिषत्-
 कमभ्येत्याचार्यपरिषदमौक्षतो यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वोभूया-
 समिति । सपरिषत्कं शिष्यादिसभासाहितम् अभ्येत्याभि-
 मुख्येन गत्वाचार्यं परिषदञ्चेचते यक्षमिति मन्त्रेण । उपो-
 पविश्य मुख्यान् प्राणान् संस्पृशन् ओष्ठापिधानानकुलीति
 उपाचार्यसमौपे मुख्यान् प्राणान् मुखप्रभवान् वायून् संस्पृशन्
 स्नातकः । ओष्ठापिधानमिति मन्त्रं जपेत् । अत्रैनमाचार्यो-
 ऽर्हयेत् अत्रावसरे एवं स्नातकं विवाहोक्तवरार्हणविधिनाऽर्च-
 येत् । तदशक्तौ गन्धपुष्पाभ्याम् । गोयुक्तं रथमुपक्रम्य
 पक्षसौकूवरवाक्रूराभिसृषेत् । वनस्पतिविहङ्गोहि भूया इति ।
 पक्षसौ चक्रे । कूवरं रथिकस्थानं वाक्रूरं रथरेखेत्यर्थः । वन-
 स्पतीति मन्त्रेणाभिसृषेत् । स्मृशेत् । आस्था ते जयतु
 जेत्वानौत्यातिष्ठति । रथमारुह्य आस्था ते जयतु जेत्वा-
 नौति वनस्पते इत्यादि मन्त्रस्य चतुर्थपादेनातिष्ठति उपविशति
 प्राग्वा उदग्वाभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्त्या उपयाति । तेन रथेन
 प्राङ्मुखो वा प्रयाय प्रकर्षेण गत्वा उपयाति आचार्यसमौप-
 मागच्छति । उपयातायार्घ्यमिति कोहनौयाः । उपयाता-
 याचार्यसमौपमागतायार्घ्यं देयमिति कोहनौया आचार्यः
 आहुः । रथाभावेऽपि मन्त्रपाठाचारः चरुकरणे तण्डुलादा-
 ववघातादिवत् । अस्य कर्मणः समावर्त्तनसंज्ञापि । “गुरु-
 णानुमतः स्नात्वा समावर्त्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्य्यां
 सवर्णां लक्ष्म्यान्विताम्” इति मनूक्तेः । स्पष्टं शौनककादि-
 कायाम् । “कुर्वीत द्वयमेवैत समावर्त्तन संज्ञकम्” ।

अथ नवगृहप्रवेशकर्म । ज्योतिषे । “ज्येष्ठापुनर्वसु युतं
 गृहहारभोदितञ्च यत् । तत् सर्वं योजयेद्देशप्रवेशे दैवचि-
 त्तकः” । गृहहारश्च मन्त्रपुराणम् । “चन्द्रादित्यबलं लब्ध्वा
 लग्नं शुभनिरीक्षितम् । स्वस्वीच्छायादिकर्तव्यमन्यत्र परि-
 वर्जयेत् । अश्विनौरोहिणीभूलमुत्तराक्षयमैन्दवम् । स्वाती-
 हस्तानुराधा च गृहहारश्च प्रशस्यते । वज्रव्याघातशूले च
 व्यतीपातातिगण्डयोः । विष्णुश्रगण्ड परिधवर्जं योगेषु
 कौरयेत् । आदित्यभौमवर्जन्तु सर्वे वाराः शुभावहाः” ।
 राजमार्तण्डः । “आदित्येज्यभरोहिणीशुक्रशिरश्चित्राधनिष्ठो-
 त्तरा । पौष्णं विष्णुगतानुराधपवनैः शुद्धैः सुतारान्वितैः ।
 सौम्यानां दिवसेऽथ पापरहिते योगे विरिक्ते तिथौ । विष्टि-
 त्यक्तदिने वदन्ति मुनयो वेश्मादिकार्यं शुभम्” । ज्योतिषे ।
 “उग्रं विशाखामदितिञ्च शक्रं भुजङ्गमग्निञ्च विहाय गेहम् ।
 ग्राम्यस्वलग्नस्थिरमन्दिरेषु कुर्याच्छूभैर्युक्तनिरीक्षितेषु । कृत्वा-
 ग्रतो द्विजवरानथ पूर्णकुम्भं दध्यक्षताम्रफलपुष्पदलपशोभम् ।
 दत्त्वा हिरण्यवसनानि तथा द्विजेभ्यो मङ्गल्यशान्तिनिलयं
 निलयं विशेष” । विष्णुधर्मोत्तरे । “गोपुच्छविन्यस्तकरः
 प्रविशेच्च गृहं गृही । अनुलिप्तः सुखी सख्यौ सपत्नीकस्तथैव
 च” । गोभिलः । “मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णेन गवा
 यजेताजेन वा श्वेतेन सपायसानां पायसेन वा । गव्ये गृहस्य
 उपसमाधाय कुशण्डिकोक्तविधिनान्निं स्थापयित्वा । पायसेन
 वा केवलेन रसमाज्यं मांसं पायसमिति संयूयाष्टगृहीतं
 गृहीत्वा जुहुयात् । वास्तोस्पते इति प्रथमा वामदेव्यर्चा
 महाव्याहृतयः प्रजापतये इत्युत्तरौघा रसं घृतं मांसं संयूय
 मिश्रयित्वा केवलपायसं वा अष्टगृहीतं केवलमेक्षणेनाष्टवा-
 रान् गृहीत्वा वास्तोस्पते प्रतिजानीति मन्त्रेण प्रथमाहुतिः ।

वामदेव्यर्चस्त्रिस्तुभिस्त्रिस्तुभिः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तुभिः
 स्त्रिस्तुभिः महाव्याहृतिभिस्त्रिस्तुभिः प्रजापतये इत्येका प्रथमोत्त-
 रीया इति आहुतिभेदायम् । तत्र शब्दोऽप्यत्र देवताहोम-
 मन्त्रेभ्यो ज्ञेयाः । यावत्प्रस्तावतावतीरुद्दिश्य निर्वापः ताश्च
 आद्यस्य वास्तोस्यतिः । वामदेव्यर्चामिन्द्रः महाव्याहृतौनामग्नि-
 वायुसूर्याव्याहृतौनाश्च सर्वेषामार्षश्चैव प्रजापतिः । “अग्नि-
 र्वायुस्तथासूर्यो वृद्धस्यतिरपांपतिः । इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः
 समुदाहृताः” इति संवर्त्तवचनात् । एतेन महाव्याहृतौनां
 पृथिव्यादि वाचकत्वात् । पृथिव्याद्यादेवता इति भूस्वाभुव-
 स्वास्तुता इति च सरलादर्शनात् भवदेवभट्टेनापि यत् भूस्वा-
 युष्टमित्यादि लिखितं तद्वैयम् । तस्यैव स्थानान्तरे महा-
 व्याहृतिहोमलिखने अन्यादीनां देवतात्वमिति लिखनात्
 प्रजापतिरुक्त एव । सूत्रे केवल पायसपक्षे च ओम् वास्तो-
 स्यतये त्वायुष्टं निर्वपामीति ब्रौह्मादिकमादाय एवमिन्द्राय
 इति त्रिभिः । अग्नये वायवे सूर्याय प्रजापतये इत्यष्टौ
 निर्वापाः । ततः । सिद्धचरौ वृत्तसुवौ दत्त्वा मेचणेनाष्टौ
 प्रधानहोमाः । शेषं स्थालीपाकावृताहुत्वा वलौन् हरेत् ।
 प्रदक्षिणं प्रतिदिशमवान्तरदेशेष्वानुपूर्वेण व्यतिहरन् । हुत्वेति
 क्रमप्राप्तेऽप्यानन्तर्यार्थम् । तेन प्रधानाहुतौर्हुत्वा स्विष्टिक्कु-
 त्वैव वलौन् हरेत् हुतशेषेणैव तदभावे पायसेन प्रतिदिशं
 सर्वासु दिक्षु क्रमेणाव्यवधानं कुर्वन् । यदि मुख्यचतुर्दिक्षु
 दत्त्वा विदिक्षु दीयते तदा व्यवधानता स्यात् । इन्द्रायेति
 पुरस्तात् वायवे इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य
 इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चात् महाराजायेत्यवान्तरदेशे
 सोमायेत्युत्तरतः महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वासुकये इत्यधस्तात्
 ऊर्ध्वं नमो ब्रह्मणे इति दिवि वलौन् हरेदिति पूर्वसूत्रेणान्वयः ।

अन्यत् सुगमम् । नमस्कारेण बलौन् दद्यात् स च मन्त्रान्तं प्रयोज्यः पितृभ्य इत्यत्र षष्ठां कुर्यात् “अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधौयते । बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः । स्वधाकारः पितृणान्तु हन्तकारो नृणां यतः । स्वधाकारेण निनयेत् पितॄन् बलिमतः सदा” । इति छन्दोगपरिशिष्टात् । अधस्तान्नीचप्रदेशे । दिवि आकाशे । “विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत्” । क्रमस्तु अग्निस्थापनादि प्रधान-होमान्तं कृत्वा बलौन् हरेत् । ततः स्विष्टिकृदादि वामदेव्य-गानान्तं कृत्वा दक्षिणां दद्यात् इति ।

अथ ग्रहयज्ञः । दौपिकायाम् । “शुभग्रहार्कवारेषु मृदु-क्षिप्रध्रुवेषु च । शुभराशिविलग्नेषु शुभं शान्तिकर्षोष्टिकम्” । मृदुगणः चित्रानुराधा मृगशिरो रेवत्यः । क्षिप्रगणो लघुगणः । पुष्याश्विहस्ताध्रुवगणो रोहिण्युत्तरात्रयम् । “गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहारिष्ट सूचकाः । पूजयेत्तान् प्रयत्नेन पूजिताः स्युः शुभावहाः” । गोचरे स्वराश्यपेक्षया यदा कदापि । विलग्ने जन्मलग्ने सूचका न तु रिष्टकारकाः । तेन दुष्टग्रहसूचनीयदोषो-पशमनं फलम् । मध्यपुराणे । “उत्सवानन्दसन्तानयज्ञोद्वाहादि मङ्गले । मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-महानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च” । नान्दीमुखे वारादिदोषो नास्ति । “नान्दीमुखे पितृश्राद्धे संक्रान्त्यां ग्रहणद्वये । युगाद्यादि निमित्तेषु न वारतिथिदूषणम्” इति सत्यव्रतवचनात् । अत्र शूद्रस्याप्यधिकारः । स्मार्त्तं शूद्रः समाचरेदिति वचनात् अस्य स्मार्त्तत्वेन प्रतिनिधिनाप्यारम्भः कर्त्तव्यः । “श्रौतं कर्म स्वयं कुर्यादन्योऽपि स्मार्त्तमाचरेत् । अशक्तौ श्रौतमप्यन्यः कुर्यादाचारमन्ततः” । इति शातातपीयात् । अन्तत उप-क्रमात् परतः । याज्ञवल्क्यः । “श्रौकामः शान्तिकामो वा

ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृद्धायुः पुष्टिकामो वा तथैवाभिचर-
 त्प्रपि । सूर्यः सोमो महीपुत्रः सोमपुत्रो वृद्धस्यतिः । शुक्रः
 शनैश्चरो राहुः केतुश्चेति ग्रहाः स्मृताः । ताम्रकात् स्फाटिका-
 द्रक्तचन्दनात् स्वर्णकादुभौ । रजतादयसः सौसात् कांस्यात्
 कार्याग्रहाः क्रमात् । स्वैर्वर्णैर्वा पटे लेख्या गन्धैर्मण्डलकेषु
 वा । यथावर्णं प्रदेयानि वासांसि कुसुमानि च । गन्धाश्च
 वलयश्चैव धूपो देयः सगुग्गुलुः । कर्तव्या मन्त्रवन्तश्च चरवः
 प्रतिदेवतम् । आकृष्टेन इमं देवा अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत् ।
 उदुध्यस्तेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिताः । वृद्धस्यतेऽति-
 यदर्थस्तथैवान्नात् परिश्रुतः । शन्नो देवो तथा काण्डात् केतुं
 कृत्स्नन्निति क्रमात् । अर्कः पलाशः खदिरस्त्वपामार्गोऽथ
 पिप्पलः । उडुम्बरः शमी दूर्वा कुशाश्च समिधः क्रमात् ।
 एकेकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या दधिसर्पिभ्यां
 दध्ना क्षीरेण वा युताः । गुडोदनं पायसञ्च हविष्यं क्षीर-
 षष्टिकम् । दध्योदनं हविश्चूर्णं मांसं चित्रान्नमेव च । दद्याद्
 ग्रहक्रमाच्चेदं द्विजेभ्यो भोजनं बुधः । शक्तितो वा यथालाभं
 सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । धेनुः शङ्खस्तथानड्डान् हेमवासो
 हयस्तथा । कृष्णा गौरायसं छाग एता वै दक्षिणा क्रमात् ।
 यस्य यस्य सदा दुःस्थः स तं यत्नेन पूजयेत् । ब्रह्मण्येषां वरो
 दत्तः पूजिताः पूजयिष्यथ । ग्रहाधीना नरेन्द्राणामुच्छ्रायः
 पतनानि च । भावाभावौ च जगतस्तस्मात् पूज्यतमा ग्रहाः ॥
 शान्तिधर्मद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः । शान्त्यर्थयागो मलि-
 न्मुचादिष्वपि कार्यः । “नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति
 यथायथा । तथातथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते” इति
 दक्षवचनात् । नैमित्तिकानि काम्यानीति समानाधिकरण-
 मिदम् । ग्रहदौःस्थ्यव्याधिदुःस्वप्नादिनिमित्त्वान्नैमित्तिकानि

तच्छान्तिफलकत्वात् काम्यानि । औप्रवृद्धार्थयागस्तु न
कार्यः पुद्ध्यर्थत्वेन केवलकाम्यत्वात् । अतएव मत्स्यपुराणम् ।
वैशम्पायनमासीनमपृच्छच्छौनकः पुनः । सर्वकामाप्तये नित्यं
कथं शान्तिकपौष्टिकम् ॥ वैशम्पायन उवाच । “श्रीकामः
शान्तिकामो वा तथा चाभिचरन् पुनः । येन ब्रह्मन् विधानेन
तन्मे निगदतः शृणु” ॥ इत्युपक्रम्य ग्रहयागाभिधानात् ।
वृष्टिकामहोमस्त्वग्रहनाशार्थत्वे शान्तिकः । केवलवृत्त्यर्थत्वे
पौष्टिकः । अयमपि सङ्कल्पात् परमशौचेऽपि कार्यः । “व्रत-
यज्ञविवाहेषु आह्वे होमेऽर्चने जपे । आरब्धे सूतकं न स्यात्
अनारब्धे तु सूतकम्” इति विष्णुवचने व्रतशब्दस्य सङ्कल्पाङ्ग-
ककर्मपरत्वात् । “विवाहादौ च संस्कारे वृद्धिआह्वे कृते
सति । सङ्कल्पे ग्रहशान्तौ च नाशौचं मन्यते बुधाः” इति
निर्णयासृतधृतवचनाच्च । अत्र नान्दीआह्वं विवाहादावित्यनेन
आह्वस्यारब्धार्थकत्वात् वृद्धिआह्वे कृते इति अवगाञ्च विवाहो-
पनयनादावन्नोत्सर्गात् परमशौच एव दोषाभावः । न वृद्धि-
आह्वारम्भणादपीति । अत्राग्निनामान्याह गृह्यासंग्रहे ।
“पूर्णाहुत्यां सृङो नाम शान्तिके वरदस्तथा । पौष्टिके वलद-
श्वेव क्रोधाग्निश्चाभिचारके” ॥ ग्रहाणाह सूर्य इत्यादि यद्यपि
सर्वजनसिद्धत्वात् ग्रहाणां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति शब्दो-
पहितस्वार्थोऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता उभयथापि शब्दा-
नियमादविनिगमना स्यात् । तथापि सूर्यसोममङ्गलबुध-
ग्रहस्यतिशुक्रशनेश्वरराहुकेतुपदेः पूजनं सर्वजनसिद्धत्वात् ।
उभौ बुधग्रहस्यतौ । स्वैर्वर्णैस्तास्त्राद्यभावे यस्य ग्रहस्य यो
वर्णो रक्तादिसौर्वर्णैर्वर्णमाह मत्स्यपुराणम् । “संस्कारेद्रक्तमा-
दित्यमङ्गारकसमन्वितम् । सोमशुक्रौ तथा श्वेतौ बुधजौवौ
च पिङ्गलौ । मन्दराह तथा कृष्णौ धूम्रं केतुगणं विदुः” ॥

पिङ्गलो पीतौ । धूम्रं चन्द्रं नानावर्णं “सोमपुत्रो गुरुश्चैव
तदुभौ पीतकौ स्मृतौ” इति । चित्राश्च केतव इति वशिष्ठ-
संहितास्कन्दपुराणगोभिलैकवाक्यत्वात् । तथा चामरसिंहः ।
“धूम्रधूमलो कृष्णलोहिते” । गन्धैश्च रक्तचन्दनादिभिः । कृतेषु
मण्डनकेषु वर्तुलादियद्गुरुपेषु पूज्या इति शेषः । तथा च
शान्तिदोषिकायाम् । “वर्तुलो भास्करः कार्यो ह्यर्द्धचन्द्रो
निशाकरः । अङ्गारकस्त्रिकोणस्तु बुधश्चापाकृतिस्तथा । पद्मा-
कृतिर्गुरुः कार्यश्चतुष्काणस्तु भार्गवः । सर्पाकृतिः शनिः
कार्यो राहुस्तु मकराकृतिः । खड्गाकृतिस्तथा केतुः कार्यो
मण्डलपूजनं” ॥ मण्डलकरणासामर्थ्यं वेदिकामाह मत्स्य-
पुराणम् । “गर्भस्योत्तरपूर्वस्यां वितास्तद्वयविस्तृताम् । विप्र-
हययुतां वेदीं वितस्त्युच्छ्रायसंयुताम् । संस्थापनाय देवानां
चतुरस्त्रामुदकप्लवाम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा तस्यामावाहयेत्
सुरान्” । गर्भस्य मण्डपगर्भस्य । मत्स्यपुराण “मध्ये तु भास्करं
विद्यात् लोहितं दक्षिणेन च । उत्तरस्यां गुरुं विद्याद्बुधं पूर्वोत्त-
रेण तु । पूर्वेण भार्गवं विद्यात् सोमं दक्षिणपूर्वके । पश्चिमेन
शनिं विद्याद्गोत्रं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुं स्थापयेत्
शुक्लतण्डुलैः” ॥ अत्रैव आवाहयेद्गोत्राहभिरिति दर्शनादावाहनं
व्याहृतिभिः शुक्लतण्डुलैः कार्यम् । स्कन्दपुराणे । “जन्मभू-
र्गोत्रमेतेषां वर्णस्थानमुखानि च । योऽन्नात्वा कुरुते शान्तिं
ग्रहास्ते नावमानिताः ॥ उत्पन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाञ्च
चन्द्रमाः । अङ्गारकस्त्ववन्त्यान्तु मगधाख्य हिमांशुजः ॥
सैन्धवेषु गुरुर्जातः शुक्रो भोजकटे तथा । शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रे
राहुर्वैराटिकापुरे ॥ अन्तर्वेद्यां तथा केतुरित्येता ग्रहभूमयः ।
आदित्यः काश्यपो गोत्र आत्रेयश्चन्द्रमा भवेत् ॥ भरद्वाजो
भवेद्भोमस्तथात्रेयश्च सोमजः । गुरुः पूज्योऽङ्गारो गोत्रः शुक्रो
वै भार्गवस्तथा । शनिः काश्यप एवायं राहुः पैठौनसिस्तथा ॥
केतवो जमिनेयाश्च ग्रहा लोकहिते रताः” ॥ मत्स्यपुराणम् ।
“आदित्याभिमुखाः सर्वे साधिपप्रत्याधिदेवताः । स्थापनीया
मुनिश्रेष्ठ नान्तरा न पराङ्मुखाः” ॥ आदित्यान्यान्यस्य च

स्थापितग्रहस्यान्तरालेऽन्यो ग्रहो न स्थापनीयः नाप्यादित्य-
पराङ्मुखाः कार्य्याः । अधिदैवतपूजा अयुतहोमादौ कार्य्या ।
कात्यायनः । “तन्नोत्रजातौरज्ञात्वा होमं यः कुरुते नरः ।
न तस्य फलमाप्नोति न च तुष्यन्ति देवताः ॥ न हुतं न च
संस्कारो न च यज्ञफलं लभेत्” ॥ वशिष्ठगोभिलकात्यायनाः ।
“ब्राह्मणो भार्गवाचार्य्यौ क्षत्रियावर्कलोहितौ । वैश्या सोम-
बुधौ चैव शेषान् शूद्रान् विनिर्दिशेत्” ॥ वलयस्तु मत्स्य-
पुराणे । “गुडौदनं रवेर्दद्यात् सोमाय घृतपायसम् । संयावकं
कुजे दद्यात् जौरान्नं सोमसूतवे ॥ दध्यौदनञ्च जौवाय शुक्राय
तु घृतौदनम् । शनैश्चराय कृषरमाजं मांसञ्च राहवे ॥ चित्रौ-
दनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत्” ॥ सर्वभक्ष्यैस्तु तत्तद्व्या-
लामे यथालाभोपपन्नेः । मन्त्रवन्तः । ओम् सूर्यायत्वायुष्टं
निर्वपामौति मन्त्रयुक्ताः । यजुषां ग्रहणनिर्वापप्राञ्चणमन्त्र-
युक्ताः । ऋग्वेदिनान्तु निर्वापप्रोक्षणमन्त्रयुक्ताः । चरुद्रव्य-
माह गोभिलः । “अथ हविर्निर्वपति ब्रौह्मोन् यवान् वेति”
तदलाभे शालिगोधूमावपि ग्राह्यौ । “यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यं
तदनुकारि यत् । यवासुद्धा च गोधूमा ब्रौह्मौणामिव शालयः”
इति छन्दोगपरिशिष्टात् । समिप्रमाणत्वे मत्स्यपुराणे । “प्रादेश-
मात्राः सशिखाः सवल्काः सपलाशिनौः । समिधः कल्पयेत्
प्राज्ञः सर्वकर्मसु सर्वदा” ॥ तत्तत्समिदलाभे पैठौनसिः । “काण्ड-
वल्कलपुष्पप्ररोहरसगन्धादौनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात्
भर्वालाभे यवः प्रतिनिधिर्भवतौति काण्डं नालं प्ररोहोऽङ्कुरः ।
यव इति कल्पतरु पाठः । अवयव इति नारायणोपाध्यायाः ।
आकृष्टेनेत्यादयः क्रमेण सूर्यादिमन्त्राः । एकैकस्येति स्वगृह्या-
नुसारेण । चरुसमूहेनान्यभागं कृत्वा चरूणां प्रत्येकमेकैका-
हुतिमर्कादिक्रमेणार्कादिमन्त्रैर्हुत्वा पश्चात् स्रस्त्रमन्त्रैरेव
यथोक्तसंख्या होतव्या । इति शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः ।
दूर्वा होमे दूर्वात्रयं ग्राह्यम् । सरदातिलके होमद्रव्यपरिमाणे
दूर्वात्रयसमुद्दिष्टमिति दर्शनात् । चूर्णं पक्वं तिलतण्डुलचूर्णं
कृषररूपं शनैश्चराय कृषरमिति मत्स्यपुराणात् । मांसमाजं
आजं मांसञ्च राहवे” इति मत्स्यपुराणात् । चित्रान्नं “अजा-

क्षीरेण संस्त्रिन्ना यवाश्च तिलतण्डुलाः । अजाकर्णस्य रक्तेन
 रक्ताश्वित्रान्न संज्ञिता ॥ इति दौपिकोक्तम् । यथा लाभ-
 मित्यनेन तत्तद्द्रव्यालामे भक्ष्यान्तरं देयम् । सर्वभक्ष्यैः समर्चये-
 दिति मत्स्यपुराणात् । सत्कृत्य पाद्यादिना पूजयित्वा धेन्वा-
 दिदक्षिणा देया । तदभावे तु मत्स्यपुराणम् । “सुवर्ण-
 मथवा दद्यात् गुरुर्वा येन तुष्यति” । तथा च मत्स्यपुराणम् ।
 “यजमानः सपत्नौक ऋत्विजस्तान् समाहितः । दक्षिणाभिः
 प्रयत्नेन पूजयेद्गतविस्मयः ॥ इत्युपक्रमात् गुरुर्वा येन तुष्य-
 तीत्युपसंहारात् । तत्रैव लक्षहोमे । “दातव्या यजमानेन
 पूर्ववद्दक्षिणा पृथक् । त्वराक्रोधविहोनेन ऋत्विग्भ्यः शान्त-
 चेतसा” ॥ इत्युक्तत्वात् ऋत्विग्भ्य एव दक्षिणा । “सूर्याय
 कपिलां धेनुं दद्याच्छङ्खं तथैन्दवे” ॥ इत्यादिषु तादर्थ्यं
 चतुर्थी । तेन सूर्ययागप्रतिष्ठार्थं कपिलां धेनुम् ऋत्विजे
 दद्यात् । गुडौदनादिभोजनमपि तस्यैव उपस्थितत्वात् ।
 एता दक्षिणा भोजितब्राह्मणानामिति शूलपाणिव्याख्यानाच्च ।
 “समन्त्रेण प्रदातव्याः सर्वाः सर्वत्र दक्षिणा” इति मत्स्यपुरा-
 णात् । धेन्वादिदाने कपिले सर्वदेवानामित्यादि तत्तन्मन्त्राः
 पाठ्याः । ते च प्रयोगे वक्ष्यते । ऋत्विग्भ्य इत्ययुतादिहोम-
 विषयम् । अल्पहोमेऽशक्तावेकोऽपि पृथक् । अतएव गुरुर्वा
 येन तुष्यतीत्युक्तं यश्चेति यत्नेन पूर्वोक्तादतिरिक्तोपचारेण अत-
 एव दौपिकायाम् । “एकैकस्याष्टशतमष्टाविंशतिरेव वा ।
 होतव्या मधुसर्पिभ्यां दध्ना क्षीरेण वा युतम्” ॥ पूजयिष्यथ
 त्वभीष्टवरदानेन अतोदुःखः ग्रहो यत्नतः पूजनीयः । यथा
 मत्स्यपुराणे । “सुखः स्रक्तोपचारेण दुःखः शक्त्याद्यपेक्षया ।
 यत्नतः पूजनौयास्तो पूजिताश्चेत् शुभावहाः” ॥ तथा “यस्तु
 पाडाकरो नित्यमल्पवित्तस्य वा ग्रहः । स तं यत्नेन संपूज्य
 शेषानप्यर्चयेन्नरः ॥ तस्मात् पाडाकरो नित्यं य एव भवति
 ग्रहः । तमेव पूजयेद्भक्त्या हो वा त्रीन् वा यथाविधिः ॥ एक-
 मप्यर्चयेद्भक्त्या ब्राह्मणं वेदपारगम् । दक्षिणाभिप्रयत्नेन न
 बह्वनल्पवित्तवान्” ॥ इति वन्द्यघटौय-हरिहरभट्टाचार्यात्मज-
 श्रीरघुनन्दनभट्टाचार्यविरचितं संस्कारतत्त्वं समाप्तम् ।

SHRI JAGANNATHAN MANDIR
 LIBRARY

Jagannawadi Math, Varanasi

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI,

Acc. No. ~~964~~ ~~1288~~

